

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A
MAGYAR
TÖRZSSZÖVETSÉG
POLITIKAI ÉLETRAJZA

A MAGYARSÁG A 9-10. SZÁZADBAN

A magyar törzsszövetség politikai életrajza

Tóth Sándor László

**A MAGYAR
TÖRZSSZÖVETSÉG
POLITIKAI ÉLETRAJZA**

(A MAGYARSÁG A 9-10. SZÁZADBAN)

BELVEDERE
MÉRIDIONALE

Szeged, 2015

A kötet megjelenését támogatta:

:

Borítóterv:
Dr. T. Horváth Ágnes

Kiadta: Belvedere Meridionale, Szeged
www.belvedere.meridionale.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
Kiadóvezető: Dr. Jancsák Csaba
Műszaki szerkesztő: Szuperák Attila
Nyomta: A-Színvonal Nyomdaipari Kft., Szeged

ISBN 978-615-5372-39-1 [print]
ISBN 978-615-5372-40-7 [online PDF]

© Tóth Sándor László, 2015
© Belvedere Meridionale, 2015

TARTALOM

Bevezető	9
I. A magyar nép (ethnosz) és törzsszövetség kialakulásának kérdései.	15
I. 1. Nép (ethnosz) és törzsszövetség	15
I. 2. A magyar etnogenezis keletkezésének problémái (népnév, eredettudat)	18
I. 3. A magyarokra és elődeikre vonatkoztatott 9. század előtti írásos források	28
I. 4. A magyarság feltételezett korábbi lakhelyei: Magna Hungaria vagy kaukázusi „őshaza”	51
I. 5. A magyarok megjelenése a Dontól nyugatra a 830-as években	64
II. A magyar törzsszövetség 9. századi politikai története	75
II. 1. Levedi és törzsszövetsége.	76
II. 1. 1. Konsztantinosz híradása Levediről	76
II. 1. 1. 1. A konsztantinoszi szöveghely.	76
II. 1. 1. 2. A DAI 38. fejezetének szerkezete, forrásértéke	76
II. 1. 2. Levedi népének konsztantinoszi elnevezései	79
II. 1. 3. Levedi neve.	84
II. 1. 3. 1. Eleud (Előd) = Levedi?	84
II. 1. 3. 2. Levedi tulajdonnévének etimológiája	86
II. 1. 4. Levedi tisztsége	88
II. 1. 4. 1. A konsztantinoszi tisztségnevek értelmezése.	88
II. 1. 4. 2. Levedi tisztsége a történeti kutatásban.	92
II. 1. 5. A Levedi-történet kronológiai elemzése.	95
II. 1. 5. 1. Egy vagy két Levedi-epizód?	95
II. 1. 5. 2. A konsztantinoszi híradás időviszonyai	104
II. 1. 5. 3. Egyéb, magyarokra vonatkozó 9. századi források kronológiai tanúsága	116
II. 1. 6. Levedia, szállásterületi kérdések	122
II. 1. 7. Levedi és törzsszövetsége külpolitikája.	133
II. 1. 7. 1. Levedi és törzsszövetségének kazár kapcsolatai	133
II. 1. 7. 1. 1. Védekező kazárok – támadó magyarok?	134
II. 1. 7. 1. 2. Szövetség a kazárokkal vagy vazallitás?	140
II. 1. 8. Levedi személyisége és méltósága.	163
II. 2. Álmos és Árpád törzsszövetsége	166

II. 2. 1. A konsztantinoszi és egyéb híradások	166
II. 2. 2. Álmos és Árpád népének nem konsztantinoszi elnevezései	176
II. 2. 3. Álmos és Árpád nevének etimológiája	181
II. 2. 3. 1. Álmos ősei nevének etimológiája	181
II. 2. 3. 2. Álmos nevének etimológiája	182
II. 2. 3. 3. Árpád nevének etimológiája.	183
II. 2. 3. 4. Árpád leszármazottai nevének etimológiája	184
II. 2. 4. Álmos és Árpád tisztsége	190
II. 2. 4. 1. A források tisztségnevei és értelmezésük.	190
II. 2. 4. 2. Álmos és Árpád tisztsége a történeti kutatásban – az első fejedelem vita.	201
II. 2. 5. Álmos és Árpád tevékenységének ideje – a források kronológiai problémái	214
II. 2. 6. Etelköz – szállásterületi kérdések.	226
II. 2. 7. A régészeti kutatás és a szállásterületek	260
II. 2. 7. 1. Magyar jellegű régészeti leletek Levediában és Etelközben.	260
II. 2. 7. 1. 2. A szaltovói kultúra és a magyarok	270
II. 2. 8. Álmos és Árpád, a törzsszövetség külpolitikája	275
II. 2. 8. 1. A kazár kapcsolatok – függetlenedés vagy a vazallitás kontinuitása?	275
II. 2. 8. 2. A nyugati kapcsolatok.	287
II. 2. 9. Álmos és Árpád tisztsége, személyisége	293
II. 3. A kavarok (kabarok) a magyar törzsszövetségben.	298
II. 3. 1. Források a kavarokról.	299
II. 3. 1. 1. A hiteles, korabeli források.	299
II. 3. 1. 2. A kavarokhoz és feltételezett utódaikhoz kapcsolt egyéb források	300
II. 3. 2. A kavarok/kabarok neve, etimológiája.	308
II. 3. 3. A kavar történet kezdetei: a kazáriai polgárháború	311
II. 3. 3. 1. A kavar felkelés okai.	311
II. 3. 3. 2. A kazáriai polgárháború és a kavar csatlakozás kronológiája.	318
II. 3. 4. A kavarok szervezete a magyar törzsszövetségben	321
II. 3. 4. 1. A kavarok szervezete	321
II. 3. 4. 2. A kavar törzsek azonosítási problémái.	324
II. 3. 5. A kavar fejedelem (arkhón)	326
II. 3. 6. A kavarok szerepe és helye a magyar törzsszövetségben	330
II. 3. 6. 1. A kavarok részvétele a hadjáratokban	330
II. 3. 6. 2. A kavarok helye a törzsszövetség katonai–politikai hierarchiájában.	335

II. 3. 7. A kavarok kulturális–nyelvi szerepe	338
II. 4. A magyar honfoglalás és megtelepedés	341
II. 4. 1. A honfoglalás lehetséges okai.	341
II. 4. 2. A honfoglalás keleti háttere, a besenyő–magyar háború	351
II. 4. 3. A honfoglalás nyugati háttere.	367
II. 4. 4. A honfoglalás időrendje, szakaszai.	389
II. 4. 5. A Kárpát-medence megszállásának eseménymenete.	393
II. 4. 6. A magyar törzsszövetség megtelepedése, Kárpát-medencei szállásterületei	394
II. 4. 6. 1. A magyar törzsszövetség szállásterülete	394
II. 4. 6. 2. A törzsi szállásterületek	403
III. A magyar törzsszövetség a Kárpát-medencében	414
III. 1. A magyar törzsszövetség zenitje: a kalandozó hadjáratok kora (901–970).	414
III. 1. 1. A magyar törzsszövetség életmódja és gazdasága	414
III. 1. 2. A honfoglalás kori magyar társadalom	443
III. 1. 3. A honfoglalás kori magyarság szervezete, etnikai összetétele.	451
III. 1. 3. 1. Nemzetségek, törzsek, törzsszövetség, nomád állam/ steppei állam	451
III. 1. 3. 2. A magyar törzsszövetség etnikai összetétele	471
III. 1. 3. 3. A fehér és fekete magyarok.	473
III. 1. 4. A magyar törzsszövetség politikai vezetése, fejedelmei	484
III. 1. 4. 1. Törzsfői tanács, fejedelmi tisztségek	484
III. 1. 4. 2. A fejedelmi dinasztia és a fejedelmek (901–970).	499
III. 1. 4. 3. Gyulák, karhák és más törzsfők a 10. században.	514
III. 1. 5. A magyar törzsszövetség külkapcsolatai és hadjáratai (901–970).	518
III. 1. 5. 1. A magyar hadjáratok, kalandozások általános jellemzői	518
III. 1. 5. 2. A 10. századi magyar hadjáratok eseménymenete	523
III. 1. 5. 2. 1. Az új szállásterület biztosítására indított hadjáratok (901–907).	523
III. 1. 5. 2. 2. A sikeres magyar hadjáratok időszaka (908–933)	526
III. 1. 5. 2. 3. A váltakozó sikerű magyar hadjáratok (933–955)	533
III. 1. 5. 2. 4. A kalandozó hadjáratok visszaszorulása (955–970).	539
III. 1. 5. 3. A magyar hadjáratok okai, keretei	540
III. 1. 5. 4. A magyar hadjáratok európai, világtörténeti jelentősége	550
III. 2. A törzsszövetség hanyatlása, a keresztény állam megalapítása (972–1000/1008)	551

III. 2. 1. Géza fejedelem uralkodása (972–997)	551
III. 2. 1. 1. Géza hatalomra kerülése	551
III. 2. 1. 2. Géza fejedelem külpolitikája, orientációváltása.	554
III. 2. 1. 3. Géza fejedelem belpolitikája.	559
III. 2. 2. Vajk (István) utódlása, államszervező harcai, a törzsszövetség bukása.	563
III. 2. 2. 1. Vajk (István) hatalomra kerülése, harca Koppánnyal.	563
III. 2. 2. 2. István koronázása – átmenet: királyság és törzsszövetség.	571
III. 2. 2. 3. István államszervező harcai és a törzsszövetség végnapjai	573
Összegzés.	581
Bibliográfia	594
Térképek, ábrák jegyzéke	631

BEVEZETŐ

A jelen könyvben arra vállalkoztam, hogy monografikusan összegezzem a magyar törzsszövetség politikai életrajzát az írott forrásokban való felbukkanásától (830-as évek vége) „bukásáig”, a keresztény állam megjelenéséig, István államszervező harcainak lezárulásáig (kb. 1003/1008). A kötet címében rimel Szekfű Gyula művére, aki ezer év történetét tekintette át az államiság szempontjából. Szekfű könyve első fejezetét a magyarok nomád államának, Árpád államalapításának szentelte.¹ A magyar államiság szempontjából vizsgálta a 9–10. századot munkájában Kristó Gyula, aki folyamatában mutatta be a magyarság politikai szerveződését a törzsszövetségtől a „nomádállamon” át az európai típusú keresztény államig.² Szabados György monográfiájában Álmos 9. század közepi nomádállamától a Szent István európai típusú államáig terjedő időszakot tekintette át.³ A magyarság politikai szervezetére a törzsszövetség fogalmát alkalmaztam, de a nomád vagy steppei állam, és a fejedelemség megjelölést is használhatjuk.

Monográfiám nem csak a magyar törzsszövetség politikai szervezetét, annak változásait kívánja bemutatni ebben a két évszázados intervallumban, hanem egy tágabb értelemben vett életrajzot, politikai történetet kíván adni. Jelentőségéhez képest kevesebb monográfia született a magyar őstörténet vagy újabb szóhasználattal élve, a magyarság korai története 9–10. századi szakaszáról.⁴ Elsősorban a magyar történeti szintézisekben olvashatunk összefoglalást a magyar őstörténetről, illetve az államalapításig tartó időszakról. A kivételek sorában említhető Szabó Károly összegzése, amelyben nagyobb hangsúly jutott a 10., mint a 9. századnak.⁵ Az első jelentős monográfia Pauler Gyula munkája, amely 830-tól tárgyalja a magyarság történetét Szent István uralkodásáig, pozitivista módszerrel, és nagy jegyzetapparátussal.⁶ A másik kiváló szintézis jóval később látott napvilágot, Kristó Gyula jóvoltából, aki Pauler nyomdokain haladva 830-tól a 11. század elejéig részletesen elemzi a magyarság történetét, elsősorban az írott források (főként Konsztantinosz) alapján.⁷

¹ Szekfű 1917. 22–29.

² Kristó 1995a.

³ Szabados 2011.

⁴ A korai magyar történet fogalmára a megtévesztő őstörténet helyett, vö. Róna-Tas 2014. 12.; e korai történet fogalom pontatlanságát hangsúlyozta legutóbb Fodor 2015a. 55.

⁵ Szabó K. 1869.

⁶ Pauler 1900.

⁷ Kristó 1980.

A 9–10. századi időszak összefoglalásaként említendő Kristó Gyula és Makk Ferenc közös munkája,⁸ valamint Bóna István régészeti és történeti szempontokat egyaránt érvényesítő műve.⁹ Bartha Antal marxista szemléletű műve a gazdaságra és társadalomra koncentrálva foglalja össze a magyar törzsek és Kelet-Európa korabeli történetét.¹⁰ Kosztolnyik Zoltán a 9–10. századon túlmenően a 11. század első felének történetét is feldolgozta, a hangsúly a 11. század első felére, a „szentistváni” államra esett munkájában.¹¹ Zimonyi István akadémiai doktori értekezése a korai magyar történet főbb kérdéseit, a honfoglalás előtti időszakot elemezte orientalista megközelítéssel.¹² A monográfiák többsége a honfoglalásig terjedő kort, illetve a 9. századot dolgozta fel. Ezek sorából kiemelendő C. A. Macartney munkája, amely a külföldi történetírásban a magyar őstörténetről szóló, legismertebb műnek tekinthető.¹³ Bartha Antal a magyar nép őstörténetét vázolta a kezdetektől a honfoglalásig tartó időszakban a szakirodalomra építő monográfiájában.¹⁴ Kristó Gyula angolul megjelent, 9. századi könyve a honfoglalásig tartó korai magyar történelem kiváló szintézise.¹⁵ Kristó népszerűsítő összefoglalást is adott a honfoglalás koráról.¹⁶ Ugyancsak idesorolható Róna-Tas András őstörténeti monográfiája,¹⁷ amely később angol nyelven is napvilágot látott.¹⁸ Fodor István három összefoglaló őstörténeti munkát is írt, amelyek a honfoglalásig tárgyalták a magyar nép korai történetét.¹⁹ Jómagam a 9. századi és a 10. századi magyar történetről is készítettem egy-egy összefoglaló munkát.²⁰ A fenti monográfiák mellett nagy számban születtek régészeti és nyelvészeti szakmunkák, kisebb-nagyobb tanulmányok. A fenti áttekintésen túlmenően nincs lehetőségem arra, hogy részletes historiográfiai összefoglalást adjak a magyar őstörténet kutatástörténetéről, korszakairól és kutatóiról. Ezt már megtettem két, angol nyelven megjelent tanulmányban.²¹ Jó áttekintést adott a magyar őstörténet kutatásáról orientalisztikai szempontok alapján Zimonyi István és Róna-Tas András.²² A régészeti szakirodalmat illetően Langó Péter, Kovács László, Mesterházy

⁸ Kristó–Makk 2001.

⁹ Bóna 2000.

¹⁰ Bartha 1968.

¹¹ Kosztolnyik 2002.

¹² Zimonyi 2012d.

¹³ Macartney 1930.

¹⁴ Bartha 1988.

¹⁵ Kristó 1996g.

¹⁶ Kristó 1996a.

¹⁷ Róna-Tas 1996a.

¹⁸ Róna-Tas 1999.

¹⁹ Fodor 1975.; angol kiadására vö. Fodor 1975a.; Fodor 1992.; Fodor 2009.

²⁰ Tóth 1998.; második, javított kiadására vö. Tóth 2011; Tóth 2010.

²¹ Angol nyelvű historiográfiára vö. Tóth 2005. 45–86.; külföldi szerzők magyar őstörténeti munkásságára vö. Tóth 2010a. 27–36.

²² Zimonyi 2005a. 87–102.; Róna-Tas 2005. 393–399.

Károly és Révész László kutatástörténeti összegzéseire utalhatok.²³ Az antropológiai irodalommal kapcsolatban Farkas Gyula, Fóthi Erzsébet és Gyenis Gyula,²⁴ nyelvészeti/finnugrisztikai vonatkozásban Szij Enikő összefoglalását említhetem.²⁵

A magyar őstörténet, vagy korai magyar történet kutatását megnehezíti, hogy kevés korabeli írott forrással rendelkezünk.²⁶ E bevezető keretein belül csak arra van mód, hogy felvázoljam a 9–10. századi magyar történettel kapcsolatos fontosabb forráscsoportokat, és megemlítem a fontosabb szerzőket. A latin nyelvű források közül az annalesek, évkönyvek (pl. Szt. Bertin Évkönyv, Salzburgi Évkönyv, Fuldai Évkönyv stb.) és krónikák (pl. Regino) leginkább a magyarok hadjáratait örökítették meg.²⁷ Ezek kronológiai szempontból nyújtanak segítséget a honfoglalás előtti törzsszövetség életrajzának rekonstrukciójában. A nyugati évkönyvek, krónikák és egyéb források (pl. Widukind, Liudprand, Thietmar stb.) főként a 10. századi magyarság történetének, hadjáratainak kútfői.²⁸ A középgörög nyelvű bizánci források a magyar törzsszövetség külpolitikájával kapcsolatban adnak információkat (György barát krónikájának folytatója), miközben hadakozása módjáról is tudósítanak (Bölcs Leó: Taktika).²⁹ A legfontosabb forrás a VII. (Bíborbanszületett) Konsztantinosz által a 10. század közepén (948–952 között) összeállíttatott, latinul *De Administrando Imperio* címen (A birodalom kormányzása) ismert munka (a továbbiakban: DAI). Ennek magyar fejezetei (38–40) nélkülözhetetlen információkat nyújtanak a magyar törzsszövetség szervezetéről, vezetőiről, külpolitikájáról (kazár, besenyő, bizánci–bolgár vonatkozásban). Ezt a forrást tekintettem a 9. századi magyar törzsszövetség politikai története szempontjából mérvadónak. Moravcsik Gyula jóvoltából kiváló bilinguis kritikai kiadás, kommentárkötet is rendelkezésünkre áll, több nyelvre is lefordították ezt az alapvető munkát.³⁰ Kutatásomat nagymértékben segítette, hogy mikrofilmen sikerült megszereznem a DAI legkorábbi másolatát, a vélhetően 11. század végi, Michail Roizaitisz másolta ún. párizsi kódexet (*Codex Parisinus*

²³ Langó 2005. 175–340.; Langó 2014. 13–26.; Mesterházy 1993. 270–310.; Révész 2005. 341–350.; Révész 2015. 63–135.; Kovács 2005. 351–368.

²⁴ Farkas 2005. 9–32.; Gyenis 2005. 33–38.; Fóthi 2005. 39–43.; Fóthi 2015. 151–168.

²⁵ Szij 2005. 115–156.; vö. még Honti 2005. 157–170.; Rédei 2005. 171–173.

²⁶ A 9. századi írott források bemutatására vö. Domanovszky 1907. 3–16.; SZÖM I: 2. 126–159.; Tóth 2005. 45–52.; Tóth 1998. 9–14.; Tóth 2011. 9–13.; a 9–10. századi források bemutatására vö. Tóth 2010. 7–26.; a 9. és 10. századi magyar vonatkozású forrásgyűjtemények: MHK, MEH, HKÍF, ÁKÍF

²⁷ Összefoglalóan a nyugati forrásokra szövegkiadásaikkal együtt, SZÖM I:2 169–184.; kiadásaikra vö. pl. MGH SS, SRG AB, SRG AF, SRG Regino stb.; összefoglalóan az 1000 előtti latin nyelvű, nyugati forrásokra vö. legújabban Veszprémy 2015. 273–288.

²⁸ Ezekre vö. MGH SS.; magyar vonatkozású adataikat kiadta Gombos 1938. I–III.; vö. még pl. SRG Widukind; Widukind 2009.; SRG Liudprand, Liudprand 2005. stb.; összefoglalóan vö. Veszprémy 2015. 278–280.

²⁹ A 9–10. századi magyarságra vonatkozó bizánci forrásokra vö. Moravcsik Gyula válogatása, az ÁMTBF; kiegészítésére, új források bevonására Olajos Terézia vállalkozott, Bizánci források 2014.

³⁰ A mű kiadásaira vö. DAI 1950.; DAI 1967.; DAI 1991.; DAI 1995.; DAI 2003.

Graecus 2009).³¹ Az újabb kutatásban a 12. századra is tették ezt a másolatot.³² Mivel az értekezés, főleg a 9. századi rész, erre a primér forrásra épül, akkor is érdemes volt a kéziratot összevetni a kritikai forráskiadásokkal, ha ez nem is mindig változtatott a szöveg értelmezésén. Ahol szükséges volt, saját, szószerinti fordításomat is közöltem a vonatkozó szövegrészt illetően. Fontosnak tekintem a muszlim források tudósításait (Dzsajháni-hagyomány: Ibn Ruszta, Gardézi stb.; Al-Balhi-hagyomány: Isztakhri és Ibn Haukál) is. A földrajzi irodalomhoz sorolható muszlim szerzők, földrajzi írók statikusabb képet adnak a magyarságról, és kevésbé rajzolják meg a magyarság politikai történetének folyamatát. Ezek a források ugyanakkor hasznosak a 9. századi magyarság szállásterülete, politikai szervezete, gazdasága, a környező népekkel való viszonya vizsgálatában. A muszlim történétírók (Maszúdi, Tabari, Ibn Hajján) főként a történeti események (honfoglalás, 934. és 942. évi kalandozások) vonatkozásában bírnak forrásértékkel.³³ A szláv nyelvű források (Konstantin-Cyryll és Metód legendák, orosz őskronika/Nesztor krónika/PVL, Szt. Naum legenda) is egy-egy rész kérdés vizsgálatához hozzájárulnak.³⁴ Hasonlóképpen a héber kútfők (pl. Joszippón) is hasznosíthatóak a 9–10. századi magyar történet kutatásában.³⁵ A 13–14. századi latin nyelvű magyar krónikákat (14. századi krónikakompozíció,

³¹ A mikrofilmre vett DAI kölcsönzése kapcsán köszönetet mondok a Bibliotheque Nationale de France-nak (departement de la Reproduction), a kölcsönzésben segédkező SZTE Klebelsberg Könyvtárnak és az Országos Széchenyi Könyvtárnak. A DAI párizsi kódexének jelzete: Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI. (Bibliotheque Nationale de France–departement de la Reproduction), fol. 3r–211v. Jelen munkában így fogom rövidíteni: Cod. Parisinus Gr. 2009. A kódex összesen három görög nyelvű kéziratot tartalmaz, ebből az első kettő Pythagoras levele és táblázata négy lapon (Pythagorae epistola ad Laidem; ejusdem tabulae pro futurorum divinatione), amelyeket később kötöttek hozzá a bizánci császár fia számára készített értekezéséhez. Ezután következik a harmadik oldalon (folium) a „Constantini imperatoris ad Romanum filium Porphyrogenitum Imperatorem. Est liber de administrando imperio, quem edidit Meursius, Ms 1240.” A 11. század végi másoló, Michail Roizaitisz [Μιχαήλ ροιζαΐτου] neve vörös tintával a kódex 211v oldalán található, amelyből kiderül, hogy Ioannisz Dúkasz cézár részére másolta, akiről bizánci híradások 1059–1081 közötti időben tudósítanak, vö. erre Moravesik Gyula bevezetése, DAI 1950. 16–17.; a kéziratot 12. századnak nevezte legutóbb előadásában Farkas 2013; írott változatában azonban már nem tett erről említést, vö. Farkas 2015.267–271.; legújabban megkérdőjelezték Konsztantinosz császár „szerzőségét,” de a mű forrásértékét hangsúlyozták, vö. Farkas 2015. 268.

³² A DAI újabb kutatási tendenciáira vö. Farkas 2013.; Farkas 2015. 267–271.

³³ A muszlim forrásokra szövegkiadásokkal együtt SZÖM I:2. 211–240.; rövid összegezésükre Tóth 2005. 49–50.; a Dzsajháni-hagyomány magyar nyelvű kiadására és elemzésére Zimonyi 2005.; német nyelvű kiadására vö. Göckenjan–Zimonyi 2001.; vö. még Zimonyi 1996a. 49–59.; az arab források elemzésére vö. még Zimonyi 2015. 257–266.; a perzsa forrásokra vö. Nyitrai 1996. 61–76.; a muszlim földrajzi irodalomra vö. még Kmoskó 1997.; Kmoskó 2000.; Ibn Ruszta francia kiadására Wiet 1955.; a Hudud al-Alám kiadására vö. Minorsky 1937.; Marvazi kiadására Minorsky 1942.; Ibn Haukál kiadására vö. Kramers–Wiet 1964.; Ibn Hajján (Hayyān) kiadására vö. Chalmers–Corriente–Subh 1979.; a magyar vonatkozású rész fordítására és értelmezésére összefoglalóan legújabban Elter 2009.

³⁴ SZÖM I:2. 206–210.; a szláv kútfők magyar fordítása HKÍF 170–178.; az óorosz évkönyvekre és értékelésükre vö. Font 1996. 119–129.

³⁵ A vonatkozó héber kútfők kiadására Kohn 1881.; Golb–Pritsak 1982.; Spitzer–Komoróczy 2003.

Kézai Simon krónikája, Váradi és Zágrábi krónikák) is fel kell használnunk, jóllehet kései voltukból adódóan kevés információt adnak.³⁶ Hasonló a helyzet Anonymus (P. mester) gesztájával is, aki részletesen beszámol a magyarok honfoglalás kori történetéről, de munkája legalább annyira irodalmi alkotás, mint hagyományokat is felhasználó történeti forrás.³⁷

A magyar törzsszövetség politikai életrajzáról szóló monográfia elsősorban az írott forrásokra és a történeti szakirodalomra épül. Emellett főleg a nyelvészeti és a régészeti szakirodalmat igyekeztem hasznosítani. A munka három fő részre tagolódik. Az első részben az ethnosz jellemzőit, és az etnogenezis kezdeteit vizsgálom. Tárgyalom a magyar népnévvel és az etnikai tudatot ('mi-tudat') tükröző eredetmondával (csodaszarvas-monda) kapcsolatos feltevéseket. Sorba veszem a magyarok elődeire a saját és idegen népnevek (ungri, türk, szavárd-szabír) alapján vonatkoztatott, 9. század előtti írott forrásokat. Kitérek a magyarok elődeinek feltételezett korábbi lakhelyeivel – az északi Magna Hungaria és a déli, „kaukázusi” őshaza – kapcsolatos álláspontokra. Ezt a részt a magyarok írott forrásokban való megjelenésével, a magyar törzsszövetség „megszületésével” zárom a 830-as évek végén. A második nagy fejezetben elemzem a „fiatal” magyar törzsszövetség élet-történetének 9. századi szakaszát. A második rész négy nagy egységre tagolódik. Az első három fejezetben a konsztantinoszi DAI 38–40. caputjának felépítését követem. Ezért külön-külön vizsgálom Levedi és törzsszövetsége, Álmos és Árpád törzsszövetsége, és a kazár kavarok (kabarok) történetét. Nézetem szerint, függetlenül a konsztantinoszi elbeszélés értelmezésétől – időbeli egymásutániség vagy időben párhuzamos elbeszélések – létjogosultsága van a három történet külön-külön való vizsgálatának. Ezekben a fejezetekben elemzem a népneveket, a vezetők nevének etimológiáját, tisztségüket, tevékenységüket, személyiségüket, a kronológiai kereteket, a szállásterületeket (Levedia, Etelköz), és a törzsszövetség külpolitikáját. Felvállalom a párhuzamos szerkesztésmódot, és az ebből adódó ismétlődéseket is. Célok az, hogy kimutassam a konsztantinoszi tudósítás szerkezetét, és megvilágítsam a 9. századi magyar törzsszövetség politikai szervezetét, külpolitikáját. A politikai életrajz műfajának megfelelően a 9. század politikai vezetőinek (Levedi, Álmos, Árpád és Kuszán) személyére nagy hangsúlyt fektetek. A három fejezet egyike a magyarokhoz csatlakozó kazár kavarokról szól, akiknek történetét Konsztantinosz császár külön caputban tárgyalta. A kavarokra nem idegen népként kell tekintenünk, hanem a magyar törzsszövetséghez kapcsolódó, annak életrajzához szervesen illeszkedő népként. A fenti három, szoros egységet alkotó alfejezetet a honfoglalást és a Kárpát-medencei megtelepedést tárgyaló fejezet követi. A harmadik részben

³⁶ A magyar krónikák kritikai kiadására vö. SRH.; krónikáink értékelésére vö. Györffy 1948.; Györffy 1996b. 181–191.; Györffy 1993.; Veszprémy 2015. 280–282.

³⁷ Anonymus kiadásaira vö. SRH I. 33–117.; Silagi–Veszprémy 1991.; angol fordítására vö. Gesta Hungarorum 1999.; Anonymus kutatástörténetére vö. Csapody 1978.; Thoroczkay 1994. 93–149.; Thoroczkay 1995. 117–174.; Thoroczkay 2009. 109–115, 215–231.; Veszprémy 2015. 280–282.

a magyar törzsszövetség 10. századi és 11. század eleji történetét tárgyalom. Ebben a fejezetben bemutatom a 10. századi magyarság két korszakát: a zeniten levő törzsszövetséget, mint nagyhatalmat, és a belső válsággal küzdő, majd keresztény állammá átformálódó törzsi szervezetet. Ez a nagy fejezet felépítésében eltér a 9. századi résztől. Az egyes fejezetekben vizsgálom a magyarság gazdaságát és társadalmát. Külön fejezetben elemzem a magyarság politikai szervezetének jellegét, etnikai összetételét, kitérve olyan rejtélyesnek tűnő kérdésre is, mint a fehér és fekete magyarok problematikája. Egy másik fejezetben a magyar törzsszövetség politikai vezetésével foglalkozom, a fejedelmi tisztségekkel, és azok betöltőivel. Tárgyalom a világtörténeti jelentőségű kalandozó hadjáratokat, egyaránt kitérve a sikeres és a kudarccal végződő hadjáratokra. A törzsszövetség megszűnését, és a keresztény állam létrejöttét bemutató fejezetben Géza és István (Vajk) uralkodását, bel- és külpolitikájukat, István államszervezői harcát elemzem. Munkámat az eredmények összegzésével zárom.

Óstörténeti kutatásaim első két évtizedében a még 2004-ben elhunyt Kristó Gyula akadémikustól mindig hasznos tanácsokat, önzetlen támogatást kaptam. Ez a kötet az ő emlékezetének is szól. Kutatómunkám során szíves segítséget kaptam Makk Ferenc professzortól is, ezúton is köszönöm. Ugyancsak köszönetet mondok kedves kollégáimnak, Papp Sándornak és Révész Lászlónak a kéziratommal kapcsolatos megjegyzéseikért. Feleségemet, T. Horváth Ágneszt a kötet térképeiért, ábráiért, a technikai kivitelezésért és a kézirat nyelvi javításáért illeti köszönet. A monográfiába becsúsztott hibákért és elírásokért természetesen engem terhel minden felelősség. Jelen könyv a magyar törzsszövetség politikai történetével kapcsolatos több évtizedes kutatásaim összegzése, amelyet hasonlóan fontosnak tartok, mint a 15 éves háborúról (1593–1606) és a mezőkeresztesi csatáról írt, és 2000-ben ugyancsak a Belvedere Meridionale kiadásában megjelent, mindmáig egyetlen szintézist. Munkámat szeretett szüleim emlékének ajánlom.

I. A MAGYAR NÉP (ETHNOSZ) ÉS TÖRZSSZÖVETSÉG KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSEI

I. 1. NÉP (ETHNOSZ) ÉS TÖRZSSZÖVETSÉG

A politikai szervezet kialakulásának feltétele, hogy létrejöjjön olyan tartósan fennálló emberi közösség, amely nyelvi, kulturális és egyéb szempontból megkülönbözteti magát más közösségektől. Ezt a tartósan fennálló közösséget nevezzük népnek, más szóval ethnosznak, etnikumnak, vagy etnikai csoportnak. Az ethnoszt többféleképpen is meghatározták, alapjában véve történetileg változó, különböző kritériumokkal rendelkező nagy társadalmi csoportnak tekinthetjük.³⁸ Hóman Bálint az emberi csoportokat vizsgálva, a fajta, a nép, és a nemzet csoportokat különítette el. Szerinte „a fajta és a nép őseredeti alakulások, a nemzet későbbi fejlemény, minden nép történetének későbbi időszakában jelentkezik. A fajta természeti, a nép és nemzet történeti, amaz társadalmi, ez pedig politikai alakulat. Az ember természeti lényként egy fajtához, társadalmi lényként egy néphez, politikai lényként pedig egy nemzethez tartozik.” A népet Hóman régóta fennálló, történeti, illetve társadalmi csoportnak tekintette. Meghatározása szerint „a nép egy helyütt és azonos életformák között együtt élő, azonos nyelvű embercsoportok világszemléleti közössége.”³⁹ A néprajzos Jurij V. Bromlej szerint „a szó szűkebb értelemben használt ethnosz a legáltalánosabb értelemben úgy határozható meg, mint olyan történelmileg kialakult emberi közösség, amely viszonylag állandó közös kulturális (a nyelvet is ideértve) és pszichikai jegyekkel rendelkezik, ezen kívül tudatában van más, hasonló közösségektől való különbözőségének.”⁴⁰ A Hóman által említett „világszemléleti közösség”, és a Bromlej-féle „közös kulturális és pszichikai jegyek”, mint az ethnoszra jellemző vonások mutatnak némi hasonlóságot. Fodor István a népközösség (ethnosz, etnikum) jellemző jegyei között említette a hagyományokat, a különböző szertartásokat (pl. temetkezési szokások), viselkedési formákat, összetartozási, népi öntudatot (közös nyelv, saját népnév/etnonim), közös

³⁸ A különböző tudományágak kutatási lehetőségeire és problémáira kiváló összefoglalás Bálint 2006. 277–347.

³⁹ Hóman 2001. 57.

⁴⁰ Bromlej 1976. 49.; vö. még Fodor 1975. 129.

származástudatot, és népen belüli házasodást (endogámia).⁴¹ Róna-Tas András meghatározása szerint „ethnosznak azt a történelmileg kialakult népcsoportot nevezzük, amelynek közös a szemiotikai rendszere, amelynek tagjai tudatosan megkülönböztetik magukat más ethnoszoktól, népektől, s amely saját tartós önelnevezéssel rendelkezik, ugyanakkor alakításában fontos szerepet játszik a közös leszármazás tudata, a közös terület, a közös politikai szervezet, a közös vallás, valamint egyéb tényezők is.”⁴² Róna-Tas megkülönböztette az ethnosz alkotó elemeit, amelyeknek feltétlenül meg kellett lenniük, az alakító elemektől. Az alkotó elemek között szerepelt a közös szemiotikai rendszer, a mi-tudat és a tartós önelnevezés. Róna-Tas szerint az alakító elemek is fontos szerepet játszanak az ethnosz fennmaradásában vagy megszűnésében, de hiányuk ellenére is lehet közös ethnoszról beszélni. Az alakító elemek sorában négyet említett: a közös leszármazás tudata, a közös terület, a közös politikai szervezet és a közös vallás.⁴³ Róna-Tas vizsgálatának eredményeit a magyar ethnosz vizsgálatában is hasznosítani tudjuk.⁴⁴ Szabados György a szakirodalom alapján az ethnoszt úgy határozta meg, mint „saját jelrendszert (nyelv, viselet, szokások) és önelnevezést alkalmazó hagyományközösséget”, amelynek „önálló eredetmítosza van és tagjait az összetartozás érzése hatja át.”⁴⁵ Veres Péter az etnikai csoport, közösség fogalmát használta, amelynek fontos eleme a nyelv, a népnév (etnikai név) és az etnikus tudat.⁴⁶ Veres elkülönítette egymástól az ethnogenezis és az etnikus történet fogalmát. Szerinte az ethnogenezis egy etnikai csoport, azaz azonosságtudattal bíró nyelvi és kulturális közösség kialakulása, megjelenése. Az etnikai csoport életében, etnikus történetében változások történhetnek kultúrájában, gazdasági és társadalmi szerkezetében, mégis lényegileg változatlan marad, mint önszerveződő rendszer.⁴⁷ Legutóbb Vásáry István is hangsúlyozta az ethnogenezis (néppé válás) és az etnikai történet (néptörténet) különbségeit.⁴⁸

A fenti meghatározásokból megállapítható, hogy az ethnosz létrejöttéhez hosszú ideig együtt élő csoportokat kell feltételezni, amelyek állandó kapcsolatban állnak egymással. Az ethnosz létrejöttének egyik feltétele lehet a közös terület, a haza, ahol ezek a csoportok tartózkodnak. A tartós érintkezés feltételezi, hogy hosszabb idő alatt kialakulnak a közös kulturális jegyek (szertartások, szokások, hagyományok), és a kapcsolatokat biztosító, közös nyelv.⁴⁹ Ha ezek a csoportok elválnak egymástól, a közös kultúra és nyelv „széttöredezik”, az ethnosz különváló csoportjai önállósodnak.⁵⁰

⁴¹ Fodor 1975. 129–131.

⁴² Róna-Tas 1996a. 19, 24.; vö. még Róna 2014. 13.

⁴³ Róna-Tas 1996a. 18–26.

⁴⁴ Az ethnogenezis kérdéseire általában vö. Róna-Tas 1998.

⁴⁵ Szabados 2013. 3–4.

⁴⁶ Veres 1996. 39.

⁴⁷ Veres 1996. 40–41

⁴⁸ Vásáry 2015a. 13.

⁴⁹ Fodor 1975. 129–130.; Róna-Tas 1996a. 21–22.

⁵⁰ Róna-Tas 1996a. 21–22.

Az ethnosz fogalom lényeges eleme az identitás-tudat, amelynek jegyében az egymással érintkező csoportokban kialakult az ethnoszociális „mi-tudat”, amely megkülönböztette őket más közösségektől, az idegenektől.⁵¹ A népi összetartozás-tudat fontos eleme maga a nyelv, amelyet csak az adott közösség tagjai beszéltek, míg mások azt nem értették. Az adott etnikai közösség tagjai más közösségek beszédét érthetetlennek vélték. Az azonos nyelv azonban nem jelent azonos ethnoszt, még ha túlnyomó többségében azért érvényesül a nyelv és az ethnosz azonossága. A nyelvnek van eredete, monogenetikus, míg a nép több szálból alakul ki, tehát poligenetikus.⁵² Az idegen közösségektől való elkülönülés abban nyilvánult meg, hogy az ethnosz saját népvét használt tulajdon közössége tagjaira. Ez a népnév különbözött a mások által adott, az ethnosz megnevezésére szolgáló népvévektől, és pozitív tartalmat fejezett ki. Az ethnosz által más etnikumok megjelölésére használt népnév lehetett pejoratív tartalmú is. Tükrözhetette például azt, hogy az általuk használt nyelv érthetetlen. Így például a barbár megnevezés dadogót, míg a szlávok által a germánokra használt német népnév némát jelent.⁵³ Az ethnosz fontos jellemzőjeként említhetjük a közös leszármazás tudatát, amely a vérségi társadalmakban fontos összekötő kapocs volt. Ennek részét alkotta az egyes családok, nemzetségek esetében a közös őstől való leszármazás tudata, amelyet aztán átvittek a tágabb közösségre is. Az ethnosz tartós fennállásának egyik biztosítékát a szigorúan betartott házassági szokások jelenthették. Az ethnoszt alkotó nemzetségeknél az exogámia érvényesült. A nemzetségen belül tilos volt házasodni, mivel a nemzetség tagjai között vérségi kapcsolatot feltételeztek. A nemzetségek között már lehetett házasodni, viszont a népen belül kellett házastársat választani, tehát többé-kevésbé szigorúan alkalmazott endogámia érvényesült.⁵⁴

Az ethnosz kialakulása előfeltétele annak, hogy a kisebb vérségi csoportok (családok, nemzetségek) magasabb politikai egységekbe, törzsekbe és törzsszövetségekbe, egyes földrajzi területeken steppei államba, birodalomba szerveződjenek, vagy felülről ezekbe szervezzék őket. Míg az etnikum elsődlegesen szociális-társadalmi csoport, addig a törzs, törzsszövetség, steppei állam már politikai-szervezési keret, amely a gazdasági-társadalmi fejlődés bizonyos szintjét feltételezi. A törzsszövetség átveheti az ethnosz bizonyos jellemzőit. A törzsszövetség működéséhez is szükséges egy többé-kevésbé tartósan birtokolt közös terület, ahol a törzsszövetséget alkotó törzsek és nemzetségek együtt laknak. Különbségek is mutatkoznak az ethnosz és a törzsszövetség között. Szemben a nyelvileg, kulturálisan egységes ethnosszal, a törzsszövetség nem feltétlenül egyetlen ethnoszra épül, több etnikai vagy nyelvi csoport is alkothatja. A népi közösség, az etnikum időben jóval tartósabb keretet jelent,

⁵¹ Kristó 1996a. 12.; Róna-Tas 1996a. 20-21, 22.; Veres 1996. 39.; Veres 2009. 42.

⁵² Róna-Tas 1996a. 20.; Róna-Tas 2014. 13.

⁵³ Kristó 1996a. 12-13.

⁵⁴ Az endogámia fontosságát hangsúlyozta Veres 1996. 39.; vö. még Fodor 1975. 131.; Fodor 1992. 62-63.

mint a rá épülő politikai szervezet, a törzsszövetség, amely beolvadhat más törzsszövetségekbe, birodalmakba vagy alkotóelemeire hullhat szét. Az etnikum fennállását biztosíthatja, ha a politikai keretek, a törzsszövetség, nomád állam tartósan fennmarad. Róna-Tas András hangsúlyozta, hogy a politikai szervezet „a közös mi-tudat alakításában lehet meghatározó”, és ennek kapcsán a „földrajzi tér szervezésében” van szerepe.⁵⁵ A korai középkorban az ethnosz vizsgálata korántsem egyszerű, számos probléma adódik a nép, az etnikum meghatározásánál.⁵⁶

I. 2. A MAGYAR ETNOGENEZIS KELTEZÉSÉNEK PROBLÉMÁI (NÉPNÉV, EREDETTUDAT)

A fenti áttekintésből is kitűnhet, hogy egy nép kialakulása, etnogenezise hosszú történelmi folyamat eredménye, míg a törzsszövetség létrejötte általában rövidebb időt vesz igénybe. Kérdés, hogy mikortól számolhatunk a magyarság, mint nép megjelenésével, mikorra tehető az etnogenezis kezdete, az „ethnogenetikai nulla pont.”⁵⁷ Ennek meghatározása önmagában sem egyszerű probléma. Korábban az a felfogás dominált, amely lineárisan értelmezte az ethnosz kialakulását. Ez a felfogás a magyar nyelv finnugor nyelvcsaládba tartozása alapján úgy vélte, hogy „a magyar etnogenezis egyetlen szálból áll, mely a finnugor, sőt uráli őshazából a mába vezet, és minden más, az ezen „ősnép”-et ért hatás, kapcsolat, esetleges etnikai keveredés a ’jövényszavak’ kategóriájába sorolással megoldható.”⁵⁸ Veres Péter úgy vélekedett, hogy a magyar etnikai közösség nyelvének, endogám házassági rendszerének és etnikai tudatának köszönhetően megőrizte etnikai egységét. Ezért elutasította azt, hogy a magyar nép etnogenezise része lett volna a bolgár-török és kazár csoportokkal való kapcsolat.⁵⁹ Fodor István szerint „több idegen eredetű népcsoport csatlakozott a magyarsághoz hosszú vándorútja során, számos néprész pedig kiszakadt belőle.”⁶⁰ A „lineáris” szemléletet bírálta Bálint Csanád. Szerinte a magyar etnogenezist ez a felfogás időbeli folyamatnak tekintette, és a különböző őshaza-elméletekben ezért vándoroltatták a magyarokat hatalmas régiókon keresztül (Nyugat-Szibéria, Észak-Kaukázus), hogy a teoretikus ősnép az adott korszakba sorolt jövényszavakat (bolgár-török, alán) a feltételezett ádatótól átvehesse, és elegendő idő is jusson erre.⁶¹ Bálint hangsúlyozta, hogy „a kora középkori steppei

⁵⁵ Róna-Tas 1996a. 22.; az etnogenezis kérdéseire vö. még Róna-Tas 1998.

⁵⁶ Összefoglalóan erre Bálint 2006. 277–347.

⁵⁷ Az ethnogenetikai nulla pont? fogalmára Bálint 2006. 295.; a fogalmat alkalmazta legutóbb Szabados 2013. 7.

⁵⁸ E ’lineáris’ szemlélet bírálatára Bálint 2006. 294.

⁵⁹ Veres 1996. 39–41.

⁶⁰ Fodor 1992. 66.; vö. még Fodor 1975. 134.

⁶¹ Bálint 2006. 279–280, 294–295.

eredetű népek ethnogenezise azonban nem képzelhető el egyetlen és egyenes vonal formájában, ami valahol egy elképzelt ethnogenetikai nulla pontban”, egy teoretikus ősnépnél kezdődik. E nép hipotetikus voltát a nyelvtörténetben az egyes szavak előtt álló csillagok jelzik, majd pedig a nép „kialakulása az általunk kijelölt időpontig” tart.”⁶² A magyarságra alkalmazott népnevek (hun, avar, szavárd, ungri/onogur, türk stb.) alapján felmerült az őstörténeti kutatásban, hogy azokra az etnikai komponensekre vonatkozhattak, amelyek a magyarság kialakulásában részt vettek.⁶³ A többszálú genezis lehetőségét Szabados György is említette, aki szerint ez megmagyarázná a különböző kútfők adatait.⁶⁴ Róna-Tas András hangsúlyozta, hogy szemben a monogenetikussal, a nép, az ethnosz sok százból sodródik össze, poligenetikussal.⁶⁵ Kérdés, hogy a történeti források alapján mennyire ragadható meg a magyarság kialakulásának folyamata, a különböző népneveket mikortól vonatkozathatjuk rájuk, és mikortól tekinthetjük e neveket viselő népcsoportokat úgy, mint a magyarság lehetséges etnikai komponenseit. Bonyolult a magyarság politikai szervezetének kifejlődése, amely kapcsolódhat a magyar nép kialakulásához. A történeti források mellett fontosak a régi magyar nyelvből levonható nyelvtörténeti következtetések, és a magyarok elődeihez kapcsolható régészeti leletek.

A magyarok esetében nyelvészeti axióma, hogy a nagyobb finnugor közösséghez tartozó ugor egység – benne az obi-ugorok (chantik/vogulok és manysik/osztjások), illetve a magyarok elődei – Kr. e. 1000 és 500 között bomlott fel. Ez kapcsolódhatott időjárás-változáshoz (felmelegedés), és az ebből fakadó életmódváltozáshoz. Az obi-ugorok elődei északabbra húzódtak, a magyarok elődei pedig délebbre.⁶⁶ Az ugorok déli ágánál, a Dél-Urál vidékén lakó csoportoknál, a magyarok elődeinél a nomád vándorló-legeltető életmód jelent meg.⁶⁷ Fodor István úgy vélekedett, hogy attól az időtől fogva beszélhetünk magyar népről, ethnoszról, amikor Kr. e. 500 körül az „ősmagyar csoportok dél felé vándoroltak, s közeli szomszédságba kerültek az iráni nyelvű sazuomatákkal.” Ekkor már szerinte volt „önmaguk által alkotta népnevük és népi csoporttudatuk.”⁶⁸ Ebben az érvelésben a népnév döntő szerepet játszik, ebből vezethető le a népi csoporttudat is. Fodor István más megfogalmazása szerint az ugor közösség felbomlásától, nagyjából a Kr. e. 1000 körüli évszázadoktól „létezett a magát ’magyarnak’ nevező ’mi’-tudattal és saját eredethagyománnyal rendelkező ősmagyar nép”, etnikum.”⁶⁹ Ez a meghatározás a Kr. e. 1000–500 közötti időszakra vonatkozóan három kritériumot említ a magyar nép létrejötté bizonyítékként: a

⁶² Bálint 2006. 295.

⁶³ László 1978. 10.

⁶⁴ Szabados 2013. 7.

⁶⁵ Róna-Tas 2014. 13.

⁶⁶ Fodor 1975. 116–128.; Fodor 1992. 45–46.

⁶⁷ Fodor 1975. 127.; Fodor 1992. 46.

⁶⁸ Fodor 1975. 133–134.

⁶⁹ Fodor 1992. 60.

saját, magyar népnevet, a kikövetkeztethető „mi-tudatot” (identitástudat), és a saját eredethagyományt, a csodaszarvas-mondát. Vásáry István megfogalmazása szerint az ugor alapnyelvből a magyarul beszélők közössége a Kr. előtti I. évezred elején-közepén válhatott ki, tehát 2500–3000 évvel ezelőtt az önálló magyar ethnosz létrejött.⁷⁰

Az etnikai kritériumok közül a magyar nép létrejöttének vonatkozásában az első helyen a *saját népnév*, a *magyar (mogyer/magyer)* szerepel. Ennek etimológiája, keletkezésének ideje és helye vitatott. A ’mogyerként’ vagy ’magyerként’ rekonstruált népnevet a nyelvészeti kutatás kételeműnek tartotta. Jelentésére és eredetére vonatkozóan több magyarázat született, de biztos magyarázat nem született.⁷¹ A sokáig domináns nézet szerint a ’magy’ előtag a vogulok ’manysi’ nevében és az osztjások (chantik) ’mos’ frátriája (kisebb, házassági csoport) nevében őrződött meg. Az ’er’ utótag finnugor vagy török eredetű, és ’férfi’ jelentéssel bír.⁷² Egy másik nyelvészeti feltevés az előtagot iráni eredetűnek vélte (óiráni ’manus’ – ember), az utótagot pedig finnugornak (eri–férfi, ember).⁷³ Veres Péter szerint a ’magy’ előtag az ugor kori ’mond’ (beszél) jelentésű szóból is levezethető, tehát a népnév ’beszélő ember’-t jelenthetett. Nézete szerint ez még az ugor csoportok szétválása előtt kialakult.⁷⁴ Több kutató is úgy vélekedett, hogy az első elemet a vogul manysi, a második elemet a bolgár/török ’férfi, ember’ jelentésű.-eri szóból lehet eredeztetni. Így a név jelentése ’manysi/ugor ember/férfi’ lehet. A feltevés szerint ez az etnocentrikus név akkor alakulhatott ki, amikor ugor nyelvrokonaiktól elszakadva a magyarok elődei török csoportok közé kerültek.⁷⁵ Róna-Tas András szerint nincs példa az önelnevezések között arra, hogy „olyan jelzős szerkezetből, mint manszi ember, angol ember stb., ahol tehát az első tag etnonímia, a második tag egy ember jelentésű szó, újra etnonim legyen.” Úgy vélekedett, hogy a ’manszi ember’ típusú elnevezés a magyarokat „a többi ugorságtól nem választhatta el, más meg nem értette meg.”⁷⁶ Felfogása szerint a magyar népnév olyan összetétel, amelyben az egyik népnév az ember jelentésű ’mancs’ (vogul ’manys’, indoeurópai ’manu’), a másik a finnugor, szintén embert jelölő, ’er’ népre utaló szó. Róna-Tas úgy vélte, hogy a magyar népnév két nép társulását jelenti, ezért a „név mellérendelő összetétel, vagyis a mancsa és er népek társulását jelzi,” vagy „jelzős összetétel és a népnév azt jelenti, hogy „a manszi, tehát az ugor er népről van szó.”⁷⁷ Róna-Tas szerint a magyar nép még azelőtt formálódott ki, mielőtt még szorosabb kapcsolatba került

⁷⁰ Vásáry 2015. 12.

⁷¹ Összefoglalóan vö. Kristó 1996a.13–18.; Kristó 1996g. 37–38.; Sudár 2015a. 118–120.

⁷² TESz II. 817.; vö. még Fodor 1975. 132.; Kristó 1980. 57.; Róna-Tas 1991. 18.; Róna-Tas 1995. 240–243.; Kristó 1996a. 13.; Kristó–Makk 2001. 16.

⁷³ Az elméletre utal Fodor 1975. 132–133.; a magy- (mans-mens) iráni gyökerére vö. Györffy 1996c. 965.

⁷⁴ Veres 1996. 39.; Veres 2009. 37–52.

⁷⁵ Németh 1930. 219.; Deér 1939. 45.; Szűcs 1992. 121–122.; utal rá pl. Fodor 1975. 133.;

⁷⁶ Róna-Tas 1991. 19.; Róna-Tas 1996a. 235.

⁷⁷ Róna-Tas 1991. 20–21.; Róna-Tas 1996a. 235.

volna a törökséggel.⁷⁸ Kristó Gyula hangsúlyozta, hogy nem bizonyítható egy er nevű ugor nép létezése. A voguloktól és osztjakoktól való elválás után felesleges lett volna az elhatárolódás tőlük önelnevezésükben. Kristó úgy vélekedett, hogy „a magyar népnév ugor magy- és török eri- szavakból” tevődött össze. Szerinte az összetett népnév jóval később jött létre, amikor a magyarság találkozott török nyelvű népekkel, és a magyarsággal összeolvadó, török nyelvű nép adta az új nevet. „Az új névvel együtt új nép jelent meg, a török komponenssel bővült finnugor nyelvű magyarság.”⁷⁹ A fentiekből kitűnik, hogy a népnévvel és az önálló etnosz kialakulása idejével kapcsolatban is nézeteltérések vannak az őstörténeti kutatásban. A magyar etnogenezist és a saját népnév megjelenését legkorábban a Kr. e. 1000–500 közé, illetve 500 körülre tették az Ural vidékén a finnugor nyelvészet, illetve régészet képviselői. A következő lehetőség a Kr. u. 5. század közepe, amikor a török népek megjelentek a Volgától nyugatra, a Kaukázushoz közeli régióban. Amennyiben a magyarságra alkalmazott idegen neveket (ungri, türk, szavárd, baskir) a török népekhez kapcsoljuk, és a magyar népnévben török komponenst keresünk, akkor a Kr. u. 5. századtól kezdve számolhatunk a magyar ethnosz kialakulásával, ahogy azt főként az altajisztikai–nyelvészeti kutatás képviselői tették. A harmadik, szerintem legvalószínűbb lehetőség a 9. századi népalakulás, amikor a magyarság megjelenik a Dontól nyugatra levő területen. Az önálló politikai szervezethez (törzsszövetség) kapcsolódhat a török és finnugor etnikai komponensek egyesülésével kialakult új nép.

A magyarok saját népnevének írott forrásokban való felbukkanása késeinek mondható. Először a magyar népnév a 920–930 körül lejegyzett Dzsajháni-hagyományban tűnik fel, Dzsajháni kortársa, Ibn Ruszta művében, és a szöveghagyományt átvevő későbbi szerzőknél. Elfogadott értelmezés szerint a Dzsajháni-hagyomány a honfoglalás előtti, 870–880 körüli időszakot tükrözi, így a saját népnév már a honfoglalás előtt meglehetett. A Dzsajháni-hagyományt követő szerzőknél a népnév többféle, vélhetőleg a másolók számlájára írható, torzult alakban szerepelt (Ibn Ruszta: Al-Muġf. rīya; Gardīzī: M.ġġ.rīyān; Al Bakrī: m.ħf.rīya; Ĥudūd al-Ālam: maġġari stb.).⁸⁰ Ezt a történeti kutatásban m.dzs.gh.r,⁸¹ maġġarīya,⁸² illetőleg maġġir,⁸³ azaz madzsghar (modzsghar)⁸⁴ alakban rekonstruálták. Ligeti Lajos szerint a magyarság elnevezése

⁷⁸ Róna-Tas 1991. 21.

⁷⁹ Kristó 1996a. 16–18.

⁸⁰ A névalakokra vö. Ibn Ruszta, in: HKÍF 32. (Czeglédy Károly); Zimonyi 2005. 35.; Gardēzi, In: HKÍF 35. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.; Al-Bakri, in: Zimonyi 2005. 41.; Ĥudūd al-Ālam, In: Zimonyi 2005. 43.; az egyes szerzőknél előforduló névváltozatokra vö. Zimonyi 2005. 50.; a vélhető torzulásokkal magyarázta az eltérő névalakokat Róna-Tas 1996a. 227.

⁸¹ Vö. Czeglédy Károly fordítása, MEH 86.

⁸² Vö. HKÍF 32. o. 34. jegyzet; Czeglédy 1985a. 61–63.; m.ġ.ġ.rīya változatban vö. Czeglédy 1956a. 273.; Czeglédy 1985a. 61.

⁸³ Az általában használt alakot említi Zimonyi 2005. 50.

⁸⁴ Róna-Tas 1996a. 227.

eredetileg mağğir volt, ebből alakult ki a 9–10. századra a mağer alak.⁸⁵ Róna-Tas András feltevése szerint „a magyaroknak az arab forrásokban található madzsghar elnevezése a kazároktól származik.” Nézete szerint ez egy madzser alakra vezethető vissza, ami a magyarság önnevezése lehetett, és „a manys és az er népek szövetkezésének” idejére, illetőleg „a kazárok és magyarok érintkezésének kezdetéig” vezethető vissza.⁸⁶ Zimonyi István úgy vélte, hogy a magyar népnév arab változata egy népetimológiás magyarázatra megy vissza, a „leásott föld” történetére. Szerinte ez a népnév egy leírást tükrözhet egy mélyebben fekvő völgyről a Kaukázusban, amelyet aztán a Fekete-tenger mentére, illetve a Volgától keletre levő területre helyeztek át az arab földrajzi írók.⁸⁷ Ez a feltevés vitatható, és nem ad támpontot a magyar népnév keletkezésének idejére. A magyar népnév jelentésével kapcsolatos hipotézisek nem adnak egyértelműen igazolható megoldást sem a népnév jelentésére, sem pedig keletkezésének idejére, helyére vonatkozóan. A muszlim forrásokban megjelenő ’madzsghar, madzsger, madzsghir’ alak kései, 10. század eleji adat. Ez a 870–880 körüli időszakra vonatkoztatható, és a terminus ante quem-et adja meg, ami előtt a népnév és vele együtt a magyarság kialakult. *A Dzsajháni-hagyomány alapján a magyar népnév és a hozzá kapcsolható magyar ethnosz létrejött már a honfoglalás előtt.* A fenti megállapítást alátámasztja a Konsztantinosznál szereplő történet a magyarokról. A DAI 38. fejezetének címe „a türkök népének eredetéről, és hogy honnan származnak.”⁸⁸ A bizánci császár ebben a fejezetben az általa türköknek (Tourkoí) nevezett magyar nép (ethnos) eredetéről (genealógia), etnogenezisééről szól. Konsztantinosz a caput elején kétszer is használja az ethnosz fogalmat.⁸⁹ A bizánci császár története szerint a „türkök népe (ethnos) régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet.”⁹⁰ Pontos időbeli és térbeli meghatározást a bizánci császár sem adott a magyar nép megtelepedésével kapcsolatban. A relatív időhatározó (régen) és a Kazáriához való közelség (szomszédosság) csak hozzávetőlegesen adta meg a magyarság megjelenésének idő- és térbeli koordinátáit. A konsztantinoszi történetből kiderül, hogy a Kárpát-medencei honfoglalás előtt került sor a magyar ethnosz Kazáriához közeli letelepedésére. A DAI 39. fejezetéből kimutathatóan a magyarok (türkök) népével együtt telepedett le a Kazáriától elszakadt kavarak (kabarok) népe (ethnos) is.⁹¹ Mind a magyarok, mind pedig a kavarak népe használta saját nyelvét (glossan, dialekton)

⁸⁵ Ligeti 1986. 111, 400.; a feltevés bírálatára vö. Zimonyi 2005. 53.

⁸⁶ Róna-Tas 1996a. 229, 237, 241–242.

⁸⁷ Vö. Zimonyi 2005. 52–57.; íráshibából származtatta az „leásott föld” fogalmát, illetve csak egyes arab írók képzeletében létezett ez a hely, vö. Czeglédy 1956a. 62.; vö. még Czeglédy 1985a. 274. o. 3. jegyzet.

⁸⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 11–12.; DAI 38,1-2; vö. DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.

⁸⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 12-13.; DAI 38,1-2, 3; vö. DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.

⁹⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13–15.; DAI 38,3-4.; vö. DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.

⁹¹ A kavarak népére (ethnos) vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13.; DAI 39,1; vö. DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.

a konsztantinoszi leírás szerint.⁹² *Egyértelműnek vélem a Dzsajháni-hagyomány és Konsztantinosz híradásai alapján, hogy a saját népnévvel, saját nyelvvel rendelkező magyar ethnosz a honfoglalás előtt, már a 9. században, bizonyosan létezett.* További kérdés lehet, hogy időben meddig lehet ezt az etnogenezist visszavezetni. A népnév önmagában nem adhat választ erre a kérdésre.

A saját népnév mellett a magyar ethnosz kialakulásának másik indikátora a *saját eredetmonda*. Az uralkodó dinasztia turul-mondája mellett a néphez kapcsolható a kései magyar forrásokban, krónikákban megjelenő ún. *csodaszarvas-monda*. A Kézainál és a 14. századi krónikakompozícióban megjelenő közismert monda szerint Ménrót és Enech fiai, Hunor és Magor (Mogor) egy szarvasünöt üztek, aki előlük a maeotisi ingoványba menekült. A testvérpár itt, a Maeotis vidékén telepedett meg, majd elrabolták Belár (Belar) fiainak feleségeit és gyermekeit, továbbá Dulo alán király két lányát, akiknek egyikét Hunor, a másikat Magor (Magyar) vette feleségül.⁹³ Az alábbiakban a csodaszarvas-monda magyar etnogenezist érintő néhány értelmezését mutatom be.⁹⁴ Az egyik, szélsőséges álláspontot Deér József képviselte, aki tagadta azt, hogy a magyar nép eredetmondájaként lenne értelmezhető. Deér felfogása szerint eredethagyomány (turul-monda) és történeti tudata csak az uralkodó nemzetségnek volt, amely a dinasztia és az alattvalókat „mágikus közösségbe” olvasztotta össze.⁹⁵ Szűcs Jenő bírálta Deér Józsefnek ezt a szellemtörténeti felfogást tükröző konstrukcióját, amely magyar néppel csak Árpád fejedelemségétől, a 9. század végétől számolt.⁹⁶

A csodaszarvas-mondát Németh Gyula Hunor és Magyar mondájaként értelmezte. Úgy vélekedett, hogy „a Hunor és Magyar testvérpárnak a mondában való együtt szereplése a hunok és magyarok kapcsolatának emléke.”⁹⁷ Németh felfogásában a csodaszarvas-monda, amelyet Hunor és Magyar mondájaként szerepeltet, a magyarság hun, bolgár-török és alán kapcsolatainak kezdetét jelenti a Kr. u. 5. században a kaukázusi őshazában. Németh Gyula állásfoglalását követte Halasi Kun Tibor. Feltevése szerint „Kézai krónikájának tudósítása, amely szerint Belár fiainak feleségeit a Hunor és Magyar testvérpár elrabolta és nőül vette, csak mint a hun-bolgárok és (onogur-) magyarok ősi kapcsolatának emléke magyarázható.”⁹⁸ Németh Gyula és Halasi Kun Tibor kaukázusi őshaza elméletében fontos szerep jutott a Kr. u. 5. századi viszonyokra, és etnikai–uralmi (hun–bolgár, alán) viszonyokra vonatkoztatott csodaszarvas-mondának.

⁹² Cod. Parisinus Gr. 2009. 112v. vers. 7–11.; DAI 39,7–10.; DAI 2003. 174–175., ÁMTBF 46.

⁹³ Kézai csodaszarvas történetére vö. SRH I. 144–145.; fordítására MEH 183–184. (Györffy György); a krónikakompozíció történetére vö. SRH I. 250–251. – Belár helyett Bereka, Dula helyett Dule nevek szerepeltek.

⁹⁴ A csodaszarvas mondára a régebbi szakirodalomban vö. Berze Nagy 1927. 65–80, 145–164.; újabb, tömör összefoglalására szakirodalommal együtt, KMTL 153. (Kordé Zoltán)

⁹⁵ Deér 1934. 106.; Deér 1938. 50–51.

⁹⁶ Szűcs 1992. 113–114.

⁹⁷ Németh 1930. 217–219.

⁹⁸ Halasi Kun 1943. 76–78.

Györffy György Kézai szövegét vette alapul. Az eredetmondában a következő motívumokat különítette el: ősök, szarvasüldözés, nőrablás, és Álmos születése.⁹⁹ Györffy a Hunor és Magor testvérőspárral kapcsolatban rámutatott arra, hogy a hun történet írója „nem Hunortól származtatja a hunokat és Magortól a magyarokat,” hanem „Hunortól a hun-magyarokat és Magortól senkit.”¹⁰⁰ A különböző monda-változatok alapján feltételezett egy olyan totemisztikus eredetmondát, amelyben „az őszanya üldözött szarvasünő, az őszapa üldöző ragadozóállat,” és „ezek nászából nép származik le.”¹⁰¹ Györffy korábbi munkájában a magyar eredetmondát úgy értelmezte, mint amelynek nevei (Belar, Dulo, Magor, Hunor) a magyarok Maeotis–Kubán vidéki, 6–9. századi kapcsolatait tükrözik. A Hunor nevet az onogurokra, a Belár és a Dula neveket pedig a bolgár és alán szomszédokra vonatkoztatta. Györffy munkája későbbi kiadásában jóval kritikusabban nyilatkozott a magyar eredetmondát illetően. Szerinte „krónikáink a magyar nép eredetét illetően nem tartalmaznak több biztosat annál a ténynél, hogy keletről jöttünk. Minden leírt mozzanat, legyen az esemény, évszám, tulajdonnév vagy hozzá fűzött monda, ugyanúgy nem ad biztos útmutatást a népvándorlás előtti őshazáról és a magyarság kialakulásáról, mint ahogy a régészeti és embertani leletek nem adnak biztos választ e kérdésre.” Szerinte „a krónikában fenntartott eredettörténet elemei több korra, népre és forrásra vezethetők vissza.”¹⁰²

Szűcs Jenő eredetmondaként értelmezte a csodaszarvas-történetet, és több időbeli réteget különített el benne. Három szerkezeti elemre bontotta a monda archaikusnak tekintett részét: „a mondai hősök nevei (őszanya, testvérpár), a csalogató mitikus szarvasünő és testvérpár – ősök szerves kapcsolata, valamint a feleségszerzés (nőrablás) története.”¹⁰³ A monda legarchaikusabb részének a totemisztikus eredetmítoszt tekintette, amely szerint a magyar név ősi formáját viselő csoport egy (szarvas?) ünőtől (Enech) eredeztette önmagát.¹⁰⁴ Hangoztatta azt, hogy a szarvasüldözés és a két testvér motívuma ugyan elterjedt volt, de alapvetően „a finnugor és török népek folklórjához köthető, legközelebbi rokonságot a vogul és osztják mondaváltozattal tartja.”¹⁰⁵ Szűcs szerint a monda testvérpárjából Magor (Mogor) „nyilvánvalóan ennek az etnikai névnek a perszonifikációja,” a „Hunor névben viszont nem a hun, hanem valószínűleg az onogur” név lappang.¹⁰⁶ Szűcs utalt Moravcsik Gyula nézetére, miszerint a 640-es évek után a bizánci forrásokban szereplő onogurok már magyaroknak tekinthetők.¹⁰⁷ Szűcs feltételezte, hogy Hunor és Magor egyszersmind népek névadói (heros eponymusok) voltak, és a 463-tól felbukkanó onogurok törté-

⁹⁹ Györffy 1948. 11–12.; vö. még Györffy 1993. 11–12.

¹⁰⁰ Györffy 1948. 28.; Györffy 1993. 28.

¹⁰¹ Györffy 1948. 38.; Györffy 1993. 38.

¹⁰² Györffy 1993. 202–203.

¹⁰³ Szűcs 1992. 118.

¹⁰⁴ Szűcs 1992. 118–119.; vö. még Györffy 1948. 12–13.

¹⁰⁵ Szűcs 1992. 119.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Moravcsik 1930a. 4–18, 89–109.; Moravcsik 1930b. 53–90.; Moravcsik 1983. II. 226–228.

netéhez köthetők a magyarok is. Aligha kell bizonygatnom, hogy az egymásra épülő hipotézishalmaz nem jelenthet egyértelmű tanúbizonyosságot a magyarság elődeinek ethnoszként való megjelenésére a Kr. u. 5. században. Szűcs a történeti monda harmadik szerkezeti elemét Belár és Dulo királyok neveiben kereste. Úgy vélte, hogy „Belár nevében az 5–7. századi Pontus vidéki bolgár-törökség,” Dula alán király motívumában pedig a „Kaukázus-vidéki, iráni etnikumú alán néppel való kapcsolat emléke őrződött meg.” A többnejűség motívumában a kazár kagán többnejűségének emlékét látta, mivel a kaganátus volt az a politikai keret, amely „a 7. század után a monda valamennyi történeti elemét – az onogurok és bolgárok maradványait, alán néprészeket és a magyarság őseit – egységbe foglalta.”¹⁰⁸ A csodaszarvas-monda kronológiai kereteit Szűcs úgy határozta meg, hogy a terminus ante quem a 9. századnál későbbre nem tehető, a terminus post quem pedig az 5–6. század.¹⁰⁹ Szűcs végső megállapításából kitűnik, hogy a monda általa feltételezett keletkezési ideje igen tág keretek között mozog. A totemisztikus szarvas-motívumot egészen az ugor korig vetítette vissza, a Kr. e. 5. század előtti időre. A Hunor–Magor testvérpár, valamint Belar és Dulo alán király neveit a török népek megjelenésének korára értelmezte, a Kr. u. 5–6. századtól a 9. századi terjedő időszakra tette. Véleményem szerint a csodaszarvas-mondából a magyar nép vonatkozásában csak feltételes kronológiai keretekre következtethetünk, amely visszanyúlhat ugyan a Kr. u. 5. századig, de keletkezési idejére leginkább valószínűsíthető a 9. század. A helyszín egyértelműbb, a Fekete-tengertől északra levő steppei terület, illetve az Azovi-tenger környéke.

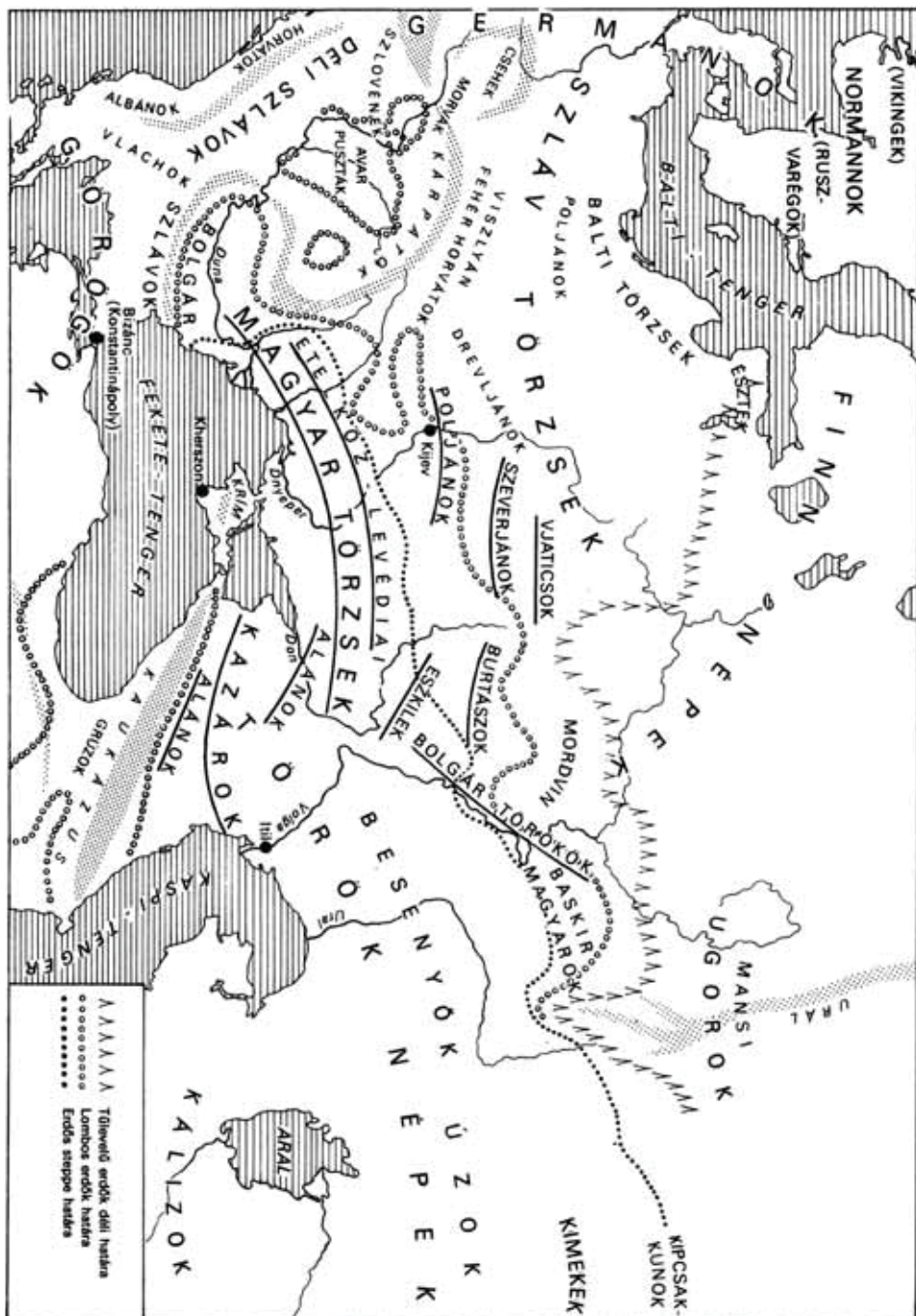
Kristó Gyula a magyarság eredetmondájaként és nem tudós írói alkotásként értékelte a Kézai Simon által megörökített, a 13. század végén írásba foglalt csodaszarvas-mondát.¹¹⁰ Kristó szerint a magyarság apai ágon két testvértől ered, Hunortól és Magortól, azaz „abból az együttlétből, amely a Baskíriából délre vándorolt, jobbára finnugor eredetű magyaroknak és a kazár birodalomból kivált, török nyelvű onogur törödékeknek a Dontól nyugatra osztályrészül jutott. „Anyai ágon az onogurok a bolgároktól és alánoktól származnak, akik a Meótisz vidékén, a szaltovo–majaki kultúra hordozóiként az egységesülő magyarság szomszédságát jelentették.”¹¹¹ Kristó a 830 utáni, néhány évtizedig érvényes etnikai helyzetre értelmezte a mondát, amikor megkezdődött a magyarság két nagy ágának egybeolvadása. Kristó Gyula a magyar nép etnogenezisére vonatkoztatta a csodaszarvas-mondát, azzal a különbséggel, hogy bár utalt a monda baskíriai, és ugor-kori alaprétegére, a monda többi részét jóval későbbre keltezte, és összefüggésbe hozta a szaltovo–majaki kultúra feltételezett bolgár és alán elemeivel. Az általa megjelölt térség a Dontól nyugatra eső terület (Levedia), a gyanúba vett időszak a 830-tól számítható évtizedek. Ezt tekintette a mondaképződés végső szakaszának, amikor a magyarság etnogenezise a

¹⁰⁸ Szűcs 1992. 120.

¹⁰⁹ Szűcs 1992. 121.

¹¹⁰ Kristó 1970. 13–16.; Kristó 1980. 74.

¹¹¹ Kristó 1980. 77.

1. ábra: Kelet-Európa népei

különböző irányból érkező (Baskíria és Kazária), és különböző etnikumú (baskíriai finnugor és török; kazáriai onogur-török) törzsekből létrejött.¹¹² Kristó jóval későbbre tette a csodaszarvas-mondából kikövetkeztetett magyar etnogenezis folyamatának végső stádiumát, mint Szűcs Jenő. Míg Szűcsnél a 463-as népvándorlási hullámot említő bizánci forrás (Priszkosz rhétor), addig Kristónál a 830-as évek bizánci kútfője (Georgius Monachus Continuatus) jelenti a kiindulási alapot a népnevekkel együtt (főleg az onogur-ungri népnév).

Harmatta János a 9. századra vezette vissza a csodaszarvas-monda keletkezését. Feltevése szerint a szaltovo–majaki kultúra „népessége, a Donyec vidékén élő bolgárok és alánok, 815 táján fellázadtak a kazárok ellen és 820 és 830 között kabar néven a magyarokhoz csatlakoztak.” Álláspontja szerint e két etnikum csatlakozása őrződött meg a magyar gesztairodalomban Belar és Dula alán király mondájában, akinek leányait Hunor és Mogor feleségül vette.¹¹³ Harmatta értelmezésében tehát a magyarokhoz csatlakozó kavarak (kabarok) két általa feltételezett alkotóeleme, a bolgárok és az alánok emléke tükröződik Belar és Dula királyok nevében. Mivel e két etnikum a Donyec vidékére lokalizálható a szaltovo–majaki régészeti kultúra alapján, a velük azonosított kavarakat erre a területre helyezte. Harmatta a kavár csatlakozáshoz kapcsolta a bolgár-török és alán jövevényszavak többségét, holott szerinte korábban, 570 után ogur, bolgár-török töredéktörzsek egyesültek az ősmagyarokkal, és velük együtt alkották a Hétmagyart (Hetümoger).¹¹⁴ Kristó Gyula felfogásától annyiban tér el Harmatta hipotézise, hogy nem a Hétmagyaron belüli népesség emlékeként értelmezte Belár és Dula mondáját, hanem a kavarakkal hozta őket kapcsolatba. A két utóbbi feltevésben az a közös, hogy mindkettő a 820–830-as évek tájától számítja a monda keletkezését, amit reálisnak tekinthetünk.

Bálint Csanád a magyar eredethagyomány kapcsán azt jegyezte meg, hogy „az egyik [ti. a csodaszarvas monda – T. S. L.] magának a népnek a származásával kapcsolatos, a másik [ti. a turul-monda – T. S. L.] az Árpád-korban uralkodó királyi család eredetmítosza volt – más-más történet, más-más állathoz kapcsolódnak.”¹¹⁵ A csodaszarvas-monda kapcsán utalt az ókori görög irodalmi előzményekre, és arra, hogy a hunokkal és a testvérnépnek tartott utrigurokkal–kutrigurokkal kapcsolatban is feljegyeztek hasonló történetet. Bálint szerint „a magyarok csodaszarvas mondája tehát nem eredeti és nem kizárólagosan magyar,” szemben a totemisztikus, és egyedi turul-mondával.¹¹⁶ Bálint arra következtetett, hogy „a csodaszarvas- és turul-mondában a magyarság más-más csoportjainak a hagyománya őrződött meg. A két monda teljesen nyilvánvalóan más-másféle népekre és forrásokra, s valószínűleg

¹¹² Kristó 1980. 75–78.

¹¹³ Harmatta 1990. 252.

¹¹⁴ Harmatta 1990. 252–253.

¹¹⁵ Bálint 2006. 336–337.

¹¹⁶ Bálint 2006. 336.

többféle korra visszavezethető elemekből tevődött össze.”¹¹⁷ A magyarok esetében az etnogenetikai folyamatnak azzal a végső szakaszával találkozunk a krónikás hagyományban, amikor az ethnoszt alkotó, különböző eredetű etnikai csoportok közös hagyományokat ápolnak. Bálint szerint a magyar eredethagyomány többféle helyszínhez (Kubán-vidék, Felső-Volga), időszakhoz, és több etnikai komponenshez köthető.¹¹⁸ Szabados György vitatta a két monda eltérő etnikumokhoz kapcsolását. Szerinte az előbbi, a csodaszarvas-monda a „pogány magyar ethnosz, utóbbi pedig a pogány magyar állam eredetmítosza,” (dinasztikus állami eredetmítosz), „az etelközi sztyepp-államot megalapító” Álmos születésének előzményeit adja elő. Úgy vélekedett, hogy „a nép eredetét mitikus nyelven kifejező csodaszarvas monda” pontosan nem keltezhető.¹¹⁹

A fentiekben a saját népnév és a saját eredetmonda (csodaszarvas vagy Hunor–Magor monda) alapján vizsgáltam a magyarság etnogenezisét. A szakirodalom áttekintéséből kiderül, hogy mind a saját népnév, mind pedig a saját eredetmonda keltezése nehézségekbe ütközik. A magyarság kialakulása történetileg hosszú időt vehetett igénybe, és különböző etnikai komponenseket olvaszthatott magába. *Nézetem szerint a 10. század első harmadából származó Dzsajháni-hagyományban a honfoglalás előtti évtizedekre vonatkoztatható magyar népnév, és a konsztantinoszi történetben Kazáriához közel letelepedő türk (magyar) ethnosz alapján a 9. században számolhatunk a magyar néppel, amelynek saját politikai szervezete volt. A saját eredetmondának tekintett csodaszarvas-monda „vándormonda,” a benne szereplő nevek (Belár, Dulo, Hunor, Magor) alapján a monda keltezése hosszabb időszakra vonatkozhat, beleértve elsősorban a 9. századot. A magyar ethnoszt akkor tudjuk ’megfogni’, amikor már elkülönülő politikai szervezettel, törzsszövetséggel rendelkezik. Mindez nem zárja ki azt, hogy a magyar ethnoszt alkotó etnikai komponensek nem léteztek volna korábban is (nemzetségi-törzsi szervezetben). A történeti források alapján csak a „jéghegy” csúcsát láthatjuk. A mélyben rejtőző népről egyelőre csak nagyon bizonytalan feltevéseink lehetnek a nyelvészeti és régészeti kutatások alapján.*

I. 3. A MAGYAROKRA ÉS ELŐDEIKRE VONATKOZTATOTT 9. SZÁZAD ELŐTTI ÍRÁSOS FORRÁSOK

A magyar ethnosz megjelenésének vizsgálatakor mindenképpen építeni kell azokra a történeti forrásokra, amelyeket a magyarokkal, illetve elődeikkel kapcsolatba lehet

¹¹⁷ Bálint 2006. 336.

¹¹⁸ Bálint 2006. 337. – Az etnogenetikai folyamat leírására összefoglalóan vö. Wenskus 1961.

¹¹⁹ Szabados 2013. 7.; Szabados 2015a. 298.; erre reagálva Zsoldos 2015. 307.

hozni vagy területi alapon (őshazáik feltehető helye) vagy pedig a velük kapcsolatban alkalmazott saját (vagy azzal azonosnak vélt), vagy később rájuk használt idegen népevek (hun, türk, szabír/szavárd, onogur/ungri stb.) alapján.¹²⁰ A magyarok ugoroktól való elválását a Kr. e. 5. századra, illetve Kr. e. 1000–500 közé datálta a nyelvészeti–régészeti kutatás. A nyelvészeti vagy régészeti feltevések kimondva-kimondatlanul is írott történeti forrásra, a Kr. e. 5. században élt Hérodotosz (484 k.–425) görög történetíró híradására épülnek. Hérodotosz megemlékezett azokról a népekről, amelyekkel a görögök ellenfelei, a perzsák érintkezésbe kerültek. Híradásait Fekete-tengeri utazása során, Olbiában görög–szkíta kereskedőktől szerezte. Első helyen a szkítákról, illetve ezek keleti szomszédjairól tett említést, akik a Don folyón túl, az Urál vidékén lakhattak.¹²¹ Hérodotosz szerint „ha a Tanaisz folyón átkel az ember, már nem szkíta földön jár, hanem az első területsáv a szauiromatáké [szarmaták – T. S. L.], akik a Maiétisz-tó [Azovi-tenger–T. S. L.] végétől kezdve tizenöt napi járóföldet laknak észak felé... Ezeken túl a második területsávot a budinok lakják, egész földjüket mindenfelé sűrű erdő borítja. A budinoktól túl észak felé először hétnapi járóföld pusztaság van, a pusztaság után pedig – ha az ember jobban kelet felé fordul – a thüsszagéták laknak, nagyszámú és különálló nép; vadászatból élnek. Közvetlen szomszédságukban, ugyanazon a vidéken laknak azok, akiket jürkáknak neveznek; ezek is vadászatból élnek... Ezeken túl – ha az ember kelet felé fordul – más szkíták laknak, akik a királyi szkítáktól szakadtak el, és így jutottak erre a földre.”¹²² A budinokról Hérodotosz azt állítja, hogy nagyszámú nép, kékszemű és vörösesszőke hajú, továbbá őslakók és nomádok. A budinok között élnek a kereskedővárosokból érkezett görögök (gelónok), akik földművelők.¹²³

A Hérodotosz híradásában szereplő népek azonosítása kapcsán a történeti kutatás több népet is gyanúba vett, akiket finnugoroknak vélt, illetve az ugorokkal próbált azonosítani. A budinokat a permi népek (komik/zürjének és udmurtok/votjákok) őseinek tartották.¹²⁴ A thüsszagétákat a hantikra/vogulokra is szokták vonatkoztatni.¹²⁵ Ligeti szerint a thüsszagéták nem lehettek vogulok, legfeljebb obi-ugorok, mert a vogul–osztják szétválás csak a Kr. u. 10–11. században következett be.¹²⁶ A thüsszagétákat Ligeti finnugor, vagy később eltűnt paleoszibériai népnek, Harmatta obi-ugoroknak vagy szamojédoknak, Vékony pedig ősi obi-ugoroknak tekintette.¹²⁷ A másik népet, a jürkákat az ugorokkal, sőt a magyarokkal is azonosították a történeti kutatásban.¹²⁸ Leginkább a jürka névről vélték úgy korábban, hogy „az obi-ugorok

¹²⁰ A magyarokra vonatkoztatott források rövid számbavételére vö. Kristó 1996a. 23–24.

¹²¹ MEH 49. (Györffy György bevezetője)

¹²² Hérodotosz híradására vö. MEH 49–50. (Harmatta János)

¹²³ Hérodotosz, vö. MEH 51. (Harmatta János)

¹²⁴ Ligeti 1943. 52.; Harmatta 1990. 249.; Kristó–Makk 2001. 18.

¹²⁵ Ligeti 1943. 52.; Kristó–Makk 2001. 18.

¹²⁶ Ligeti 1943. 52.

¹²⁷ Ligeti 1943. 53.; Harmatta 1990. 250.; Vékony 2002. 163.

¹²⁸ Kristó 1980. 12.; Kristó–Makk 2001. 18.

hazájának Jugra nevével azonos, s a lóval és kutyával vadászó jürkák mögött ugorok rejlenek.¹²⁹ Harmatta János a jürkákban az ugorok egyik részét, a protomagyarokat vagy ősmagyarokat kereste, akiket éppen az obi-ugorok nevezhettek ezzel a névvel (jorkan/jorgan).¹³⁰ Ligeti Lajos és Vásáry István is elvetette a hérodotoszi jürkák azonosítását az obi-ugorok orosz Jugria elnevezésével.¹³¹ Ligeti szerint egy paleoszibériai vagy iráni nép, Vékony szerint a szamojédok rokonai (jurákok) jöhetnek szóba.¹³² Egészében véve nem bizonyítható egyik nép azonossága sem az ugorokkal, vagy obi-ugorokkal, sem pedig az obi-ugoroktól elvált magyarokkal. A hipotézis mellett leginkább az szólhat, hogy az Azovi-tengertől északra és keletre, a Volga vidékén éltek ezek a népek, amely nagyobb térségben a finnugor/ugor őshazát és népeket, közöttük a magyarok elődeivel, sejtette a történeti kutatás. Ekkor iráni (szkíta, szarmata) népek uralták a steppei térséget, és tőlük északra is iráni, illetve finnugor, vagy paleoszibériai népességet feltételezhetünk. Kristó Gyula szerint nem lehetetlen, hogy a jürkák mögött az etimológia nehézségei ellenére kereshetjük ugyan az ugorokat, illetőleg a magyarok elődeit, de ez a feltevés bizonytalan.¹³³ Vásáry István úgy foglalt állást ebben a kérdésben, hogy az első, finnugor népekre vonatkozó híradást láthatjuk Hérodotosz idézett passzusában.¹³⁴ A kategorikus elutasítás éppoly vitatható, mint a feltétlen elfogadás. Legfeljebb a magyarság egyik lehetséges komponensét kereshetjük ebben a hérodotoszi tudósításban.

A Kr. e. 5. század után több évszázadig nem találkozunk olyan adattal, amelyet a magyarokra tudott volna vonatkoztatni a történeti kutatás. Az időszámítás kezdete körüli időben két adatot is felvetettek a történeti kutatásban. Harmatta János az antik szerző, Ptolemaiosz Szkítia leírásában fedezett fel egy olyan népnevet, amelyet az ősmagyarokra vonatkoztatott. A ptolemaioszi leírás szerint a Rha (Volga?) folyó keleti forrásainak (Káma?) vidékén lakott egy Massaiói (Μασσαῖοι) nevű nép. Harmatta a szóalakot analógiás következtetéssel [Passaloi – Pancala népnevek–T. S. L.], egy feltételezett 'mance' alakban rekonstruálta, amelyet 'ember' jelentésben az obi-ugorok használtak. Úgy vélekedett, hogy mivel Ptolemaiosznál a többi népnév is jelentős etnikumokat jelölt, így „e népnév nem a feltehetőleg szerény nagyságrendű ősvogul populációra, hanem egy jelentősebb ethnikumra, az ősmagyarokra vonatkozik, s azok eredeti mance nevének legkorábbi előfordulása.”¹³⁵ Harmatta tehát az ősmagyarok felbukkanása jeleként értékelte a ptolemaioszi adatot, jöellehet utalt arra, hogy ekkor még az ősmagyarok nem rendelkeztek törzsi szervezettel,

¹²⁹ Györffy, In: MEH 6.; Kristó 1996a. 23.

¹³⁰ Harmatta 1998. 130, 133.; Harmatta 1990. 250.

¹³¹ Ligeti 1943. 53.; Vásáry 1993. 147.; a Jugria, mint a magyar őshaza elvetésére vö. még Vásáry 2015b. 152–153.

¹³² Ligeti 1943. 53.; Vékony 2002. 163..

¹³³ Vö. Kristó–Makk 2001. 18.

¹³⁴ Vásáry 1993. 147.

¹³⁵ Harmatta 1990. 252..

így a ‘magyer’ népnév, illetőleg a ‘Hétmagyar’ (Hetümoger) későbbi kor terméke. Harmatta kombinációja hipotetikus jellegű. A másik adatot a híres római költő, Ovidius szolgáltatta, aki az időszámítás kezdete körüli időben, a Fekete-tenger-vidékén említett egy népet, „Meterea(que) turba” néven. Ebből a ‘turba’ szó köznevet jelöl, és sokaságot jelent, a Meterea jelző vonatkozhat egy népre. Ezt az ovidiusi szöveg-helyet értelmezte a megyerekre/magyarokra Tuomo Pekkanen. Feltételezte, hogy a magyarok idegen megnevezései közül az ungri, illetőleg a Konsztantinosznál szereplő savartoi asfaloí népnév asfaloí eleme a magyarokkal együtt élő iráni néptől került át a magyarokhoz.¹³⁶ A feltevés-láncolatot Szádeczky-Kardoss Samu bírálta, aki szerint külön-külön ugyan nem lehet kizárni a vonatkozó feltevéseket, de együttesen kevés a hipotézis valószínűsége.¹³⁷ Az ovidiusi adat alapján nem bizonyítható, hogy a magyarokat alkotó komponens, a Megyer törzs már ekkor a Fekete-tenger vidékén lakott volna.

A következő, a magyarok elődeivel kapcsolatban feltételesen gyanúba vehető esemény a Kr. u. 5. század közepére, 463 körülre tehető. Ekkor az Attila hun király udvarában is megfordult bizánci Priszkosz rhétor egy népmozgásról számolt be, amely ogur/török népeket sodort a bizánci udvar látóterébe, a Kaukázustól északra eső steppei területre. Priszkosz munkája Bíborbanszületett Konsztantinosz követségekről készült, 10. századi munkájában (De legationibus) maradt fenn.¹³⁸ Priszkosznál a következőket olvashatjuk: „Ebben az időben a keleti rómaiakhoz [ti. bizánciakhoz–T. S. L.] követséget küldtek a szaragurok, az ugorok [urogok–T. S. L.] és az onogurok, amely népek elvándoroltak saját lakóhelyükről, minthogy harcba bocsátkoztak velük a szabirok, akiket az avarok üttek el, akiket viszont az Óceán partvidékén lakó népek készítettek arra, hogy más vidékre költözzenek.”¹³⁹ A racionálisnak mondható leírást követi egy kevésbé racionális magyarázat a népvándorlás megindokolására, amely csak a 10. század végén készült Szuda-lexikon (Suida-lexikon) avarokról szóló cikkében maradt fenn: „Ez utóbbiak földjüket az Óceán kiáradása folytán keletkező köd miatt hagyták el azért, mert griffek tömege tűnt fel. Az a hír járta ugyanis, hogy ez mindaddig nem szűnik meg, míg csak fel nem falják az emberi nemet.”¹⁴⁰ A népvándorlás természeti csapással (áradás), és mitologikus–totemisztikus (griffek) okkal való indoklása legfeljebb átvitt jelentésben értelmezhető. A történet úgy folytatódik a Szuda-lexikon betoldásában, hogy az elűzöttek „a szomszédban lakókra törtek rá. Minthogy pedig a támadók erősebbek

¹³⁶ Pekkanen 1973. 1–64.

¹³⁷ Szádeczky-Kardoss 1975. 148–150.; vö. még Kristó 1980. 15.

¹³⁸ Moravcsik 1930c. 4–5.; MEH 53. (Moravcsik Gyula)

¹³⁹ Priszkosz tudósítására Moravcsik 1930c. 4–6.; Németh 1930. 98; a fordításra MEH 53. (Moravcsik Gyula)

¹⁴⁰ A Szuda-lexikon fenti betoldását említi, MEH 53. (Moravcsik Gyula); vö. még Moravcsik 1930c. 4–6.

voltak, azokat a támadás ért, más vidékre költöztek.¹⁴¹ Priszkosz rhétor szerint „így a szaragurok is elűzetvén, földkeresés közben eljutottak az akatzir-hunokhoz, és miután sok csatában megütköztek velük, legyőzték e népet, és elérkeztek a rómaiakhoz a szándékkal, hogy barátságukat elnyerjék. A császár [ti. I. Leó (457–474) – T. S. L.] és környezete kegyesen fogadta és ajándékokkal halmozta el őket.”¹⁴²

A fenti forrást a történeti kutatás általában népvándorlásként értelmezte, amelyet kapcsolatba hozott a magyarok elődeivel. Vékony Gábor kritikusan úgy fogalmazott, hogy „a népelmozdulások mögött nem kell történeti eseményeket keresnünk,” de elfogadta azt, hogy a szaragurok, ogurok és onogurok Attila hun birodalmának bukása után kelet-európai területekre költöztek.¹⁴³ A kutatók többsége a forrás alapján valódi háborúskodásokra és népvándorlásra következtetett. Pauler Gyula a népmozgást a Kaszpi-tengertől indította, ahonnan az avarokat elűzték a tengeri köd és a griffek elől menekülő népek. Az avarok a Volga menti szabírokat támadták meg, akik viszont a Kaukázus északnyugati aljában laktak.¹⁴⁴ Hasonlóképpen rekonstruálta a népmozgást Fehér Géza is.¹⁴⁵ Németh Gyula a Priszkosznál leírtakat összevetette kínai forrásokkal, amelyek 458-ban arról adtak hírt, hogy a kínaiak megverték a zsuansuanokat (avarokat?), azok pedig megtámadták a Turfán-vidéken uralkodó Gan-ceu királyt.¹⁴⁶ Németh úgy vélte, hogy a Kelet-Turkesztán vidékén lakó szabírok az Irtis folyó vidékére, Nyugat-Szibériába mehettek. Innen, az Irtis vidékről üzhették ki a szabírok a „saragurokat, urogokat [ogurokat–T. S. L.] és onogurokat, azaz bolgárokat.”¹⁴⁷ Németh feltevése szerint a magyarság az Urál vidékén került érintkezésbe a bolgár-törökökkel, akik jelentős hatást gyakoroltak rájuk szervezeti tekintetben. Úgy vélekedett, hogy „a magyarság az onogur-bolgárokkal, mindenestre a Priszkosz tudósításában szereplő bolgár népcsoporttal együtt, a négyszázhatvanas évek elején költözött nyugat-szibériai őshazájából a Kaukázus vidékére.”¹⁴⁸ Németh hipotézise szerint a magyarok a Priszkosz-tudósítás idejétől, 465-től 800-ig az „Azovi-tengertől keletre eső területen, a Kubán alsó folyása és a Kercsi-szoros vidékén laktak.”¹⁴⁹ Németh álláspontja nemcsak a magyarság bolgár-török jövevényszavaira épült, hanem a magyarokra használt török népvégekre (ungri, szabartoi-szabír, türk) is. Szerinte „a magyarság csaknem mindazoknak a népeknek a neveit viseli, amelyek az V. század óta a Kubán-vidéken uralkodtak.” Véleménye szerint „a magyarok négy neve, az Uggroi, a sabartoi, a türk és a magyar négy politikai korszak emléke: az Uggroi azé

¹⁴¹ MEH 53–54. (Moravcsik Gyula)

¹⁴² Priszkosz rhétor görög szövegére az Excerpta de Legationibus alapján, Moravcsik 1930c. 5.; magyar fordítására vö. MEH 54. (Moravcsik Gyula)

¹⁴³ Vékony 2002. 173.

¹⁴⁴ Pauler 1900. 2.

¹⁴⁵ Fehér 1921. 46–47, 70.

¹⁴⁶ Németh 1930. 109–110.

¹⁴⁷ Németh 1930. 110–111.

¹⁴⁸ Németh 1930. 121–126.

¹⁴⁹ Németh 1930. 151.

a korszaké, midőn a magyarság az onogurok törzsszövetségébe tartozott, a sabartoi a szabír törzsszövetségbe való tartozás emlékét őrzi, a türk név a türkök birodalmához volt kapcsolás folytán jutott a magyarokhoz, a magyar név pedig abban a korszakban jutott jelentőségre, midőn a Magyar törzs régebbi és újabb függelékeivel együtt maga állt egy politikailag független törzs-szövetség élére s maga adott nevet egy törzs-szövetségnek.”¹⁵⁰ Németh nagyvonalú hipotézisével kapcsolatban maga is tett néhány megjegyzést. Elismerte azt, hogy a magyarság e nevek közül egyikhez vagy másikhoz „egyszerűen szomszédság vagy más hasonló körülmény folytán jutott.” Úgy vélte azonban, hogy az lehetetlen, hogy mindegyik népvévet „így kellene magyaroznunk.” Úgy vélekedett, hogy pusztán a népnév alapján téves volna a magyarokat azonosítani onogur, szavárd és türk nevük miatt „az onogurokkal, szabírokkal vagy türkökkel, bár az azonosság – különösen az onogurokkal – nincsen kizárva – az meg éppen több mint valószínű, hogy onogur, szabír és türk néven a történelemben a magyarok oly esetben is szerepelnek, midőn ezt bizonyítani nem tudjuk.”¹⁵¹ Németh fenti érvelése több szempontból is vitatható. Nyitva hagyja a kérdést, hogy vajon az onogurokkal azonosíthatjuk-e a magyarokat, azok egyik idegen népvéve alapján, fennállt-e a legalábbis részleges azonosság vagy csak az onogurok uralma alatt éltek a magyarok. Újabban Vásáry István okkal hangsúlyozta a „szép és nagyvonalú őstörténeti konstrukció” kapcsán azt, hogy „az onogur népnév megléte még nem elég bizonyíték, hogy e népnév mögött magyarokat keressünk.”¹⁵²

Németh Gyula elmélete nagyhatásúnak bizonyult saját korában, teljes egészében átvette azt Halasi Kun Tibor, aki már a magyarság feltételezett kaukázusi korának (463–800/830) rekonstrukciójára is vállalkozott. Halasi Kun úgy vélekedett, hogy az őstörténeti kutatásnak az a feladata, hogy összegyűjtse a török népeknek (onogur, szabír, türk–kazár) a „Kaukázusban lejátszódó életére vonatkozó tudósításokat, továbbá, hogy ezeknek a tudósításoknak az értékét filológiai és történeti szempontból megállapítsa, és kihámozza azokat az eseteket, amikor onogur, szabír (szavír), türk néven nem az illető török népek, hanem maga a magyarság szerepel.”¹⁵³ Halasi Kun elfogadta Németh feltételezését, hogy a magyarság a Priszkosz által említett népmozgalom hatására hagyta el nyugat-szibériai őshazáját, az onogurok kötelékében a Kaukázus vidékére költözött, és az onogurok fennhatósága alatt beletartozott a hun birodalom felbomlása után szerveződött hun–bolgár birodalomba. Értelmezése szerint a Kuvrat-féle onogur-bolgár birodalom szétszakadásáig, a kazár uralom kezdetéig a „magyarság az onogur törzsszövetségen belül élt,” és „az onogur név főleg törököt jelentett.” Utána viszont „az onogur elnevezés alatt egyre jobban csak a magyarságot kell értenünk.”¹⁵⁴ Deér József a turkológusokhoz hasonló álláspontot

¹⁵⁰ Németh 1930. 176–177.

¹⁵¹ Németh 1930. 177.

¹⁵² Vásáry 1993. 148.

¹⁵³ Halasi Kun 1943. 73.

¹⁵⁴ Halasi Kun 1943. 86–87.

képviselt a kérdésben. Szerinte a magyarság a 460-as években egy bolgár-török nép (onogurok) társaságában a Kaukázus felett elterülő steppére költözött.” Deér két ér-
vet hozott fel amellet, hogy a magyarok a 460-as években felbukkanó onogurokhoz
csatlakoztak. Az egyik érv „mindenekelőtt a magyarság és az onogurok új hazájának,
a Kubán és a Don közének területi azonossága.” A másik érv „az a sokatmondó kö-
rülmény, hogy a magyarságnak az idegen népek ajkán élő s az összes európai nyel-
vekben közös eredetre visszamenő neve (ungarus) ósláv közvetítéssel az onogur
népnévből ered.”¹⁵⁵ Deér mindkét érve feltevés. Nem kielégítően bizonyított, hogy a
magyarok a Kubán és a Don vidéken laktak volna, az sem biztos, hogy az onogurok
szállásai pontosan ezen a területen lettek volna. Végezetül az is csak bizonyítandó
tétel, hogy a magyarok az onogurokkal egyidőben, a 460-as évektől tartózkodtak
volna ezen a vidéken. A magyarok ungri neve, és ennek az onogurból való leve-
zetése vonatkozhat ugyan valamilyen kapcsolatra, de korántsem egyértelmű, hogy
ez csakis a 460-as évektől számítandó onogur–magyar együttélésre utalhatna a Ku-
bán-vidéken. Deér úgy vélekedett, hogy az 5. század utolsó évtizedeiben a magyar-
ságnak „a nála nemcsak sokoldalúbb, de valószínűleg népesebb és így hatalmasabb
onogur törzsszövetséghez kellett csatlakoznia.” A bolgár-törökök „rendbeszedték” a
magyarságot, „mely törzsszövetségük egyik egységeként helyezkedett el kötelékük-
ben.” Deér a közös politikai szervezet emlékét látta a magyar népnévben (mogyeri)
is.¹⁵⁶ Hangsúlyoznom kell azt, hogy az ungri–onogur népnevek feltehető kapcsolatán
kívül semmi sem támasztja alá Deér hipotézisét az onogurok és magyarok 463-tól
való érintkezéséről, majd a magyarok részvételéről az onogur törzsszövetségben.

Az 1945 utáni történeti kutatásban sokáig a magyar őstörténet fontos korai híradá-
saként értelmezték Priszkosz-tudósítását a 460-as évek népvándorlásáról. Györffy
György a magyar őstörténet kútfői közé vette be a bizánci tudósítást. Szerinte „a
magyaroknak a füves pusztára való leköltözését 463 tájára tehetjük.”¹⁵⁷ Györffy két
lehetőséget vetett fel. Az egyik, hogy „a magyarok a leköltözött onogurok tíz törzsé-
ben rejlenek,” mivel az onogur népnévből ered a magyarok egyik idegen elnevezése,
az ungar/ungri. A másik lehetőséget a ’fehér ogur’ jelentésű saragurokkal való azo-
nosításban látta. Az orosz őskronika alapján arra utalt, hogy a 7. század első felé-
ben „a Duna mellé költöző bolgárok után fehér ugorok (fehér magyarok) nyomultak
helyükbe, s így felmerül az a lehetőség, hogy a fehér ugor jelentésű saragurokkal
azonosítsuk a magyarokat.”¹⁵⁸ Györffy nyomdokaiban járt a magyarság etnogenezi-
sét és etnikai tudatát vizsgáló Szűcs Jenő. Szűcs bonyolult megfogalmazása szerint
„a 6–8. század némileg a *black box*, a kibernetika ’fekete doboza’ a magyar tör-
ténelemben.” Szerinte többé-kevésbé rekonstruálható a ’kimenet’, az output, a „9.
század mélyéből kiemelkedő, s szociális, politikai és etnikai struktúrájában az ezred-

¹⁵⁵ Deér 1939. 43.

¹⁵⁶ Deér 1939. 45.

¹⁵⁷ MEH 6–7. (Györffy György bevezetője)

¹⁵⁸ MEH 7. (Györffy György bevezetője)

forduló nagy metamorfózisára végső fokon megérett magyarság.” Hasonlóképpen „többé-kevésbé sejthető az input [ti. a bemenet– T. S. L.] állapota, ahogy 463 táján e nép magvát képező törzscsoport megjelent a Fekete-tenger északi partvidékén; ám e két végpont közti rejtélyes folyamatok részleteit a 6–8. század ’fekete doboza’ rejtje.”¹⁵⁹ Szűcs tehát lényegében úgy tesz, mintha a kezdet (a ’bemenet’, az input), a magyarok megjelenése biztos lenne a 460-as években, akár csak a valóban ismert másik végpont, az ezredforduló körüli magyarság, és csak a kettő közötti népalakulás, etnikai folyamatok három–négy száz éve lenne talány. Szűcs megfogalmazásában „az input rögzítése, szükségszerű hipotetikus elemeivel együtt is, annyiban szilárd támpontja a magyar őstörténetnek, hogy a magyarság részvétele abban az i. sz. 350 táján meginduló belső-ázsiai népmozgásban, mely egy évszázad múlva az ogur népek nyugati csoportját a Volgán át Európába sodorta, bizonyosra vehető, noha a 463 körül Bizáncba követeket küldő saragur, ogur és onogur népkötelék és a magyarság kapcsolata részleteiben ismeretlen (csupán annyi bizonyos, hogy valamilyen kapcsolat, sejthetően leginkább az utóbbival létezett).”¹⁶⁰ Szűcs tehát a 460-as évektől indítja azt a folyamatot, amelynek során az „előmagyarságból” a Kaukázustól északra levő füves steppe-régióban „egy karakterében új nép keletkezett”, amely „finnugoros” és „törökös” sajátságok ötvözetét jelentette.¹⁶¹ Valójában nemcsak a 6–8. századra alkalmazható a „fekete doboz” fogalom, és éppen a kezdet, az ’input’ a leginkább bizonytalan. Vajon a magyarok elődei tényleg levándoroltak az ogur népekkel együtt délre, a Kaukázustól északra levő térségbe? Megállapítható-e a magyarok jelenléte e török népek megjelenésének tényéből Kr. u. 463 táján, pusztán azért, mert bizonyíthatóan a magyarokra is használták az onogur névből származtatható ungrī elnevezést? Milyen kapcsolat lehetett a biztosan megjelenő onogur nép és az egyelőre a forrásokban még biztosan nem kimutatható ugor-magyarok, a magyarok elődei között? Valójában éppen ezekre a kérdésekre nem kapunk biztos válaszokat. Szűcs nagyvonalú rekonstrukciójában visszakövetkeztet a Kárpát-medencei magyarság honfoglalás kori embertani–régészeti és nyelvi, műveltségi állapotából egy feltételezett kiindulópontra, amelytől kezdve a magyarság etnikai, nyelvi, politikai átalakulása megindulhatott.

Harmatta János feltevése szerint a „saragurok Dagesztánban, az onogurok a Kubán folyó vidékén, az ogurokból alakult két törzsszövetség közül az utigurok a Dontól keletre, a kutrigurok pedig a Dontól nyugatra telepedtek le, míg a laza törzsi kötelékben élő többi ogurok a Volga vidékén maradtak.” Harmatta úgy vélekedett, hogy „az ősmagyarok csak az utóbbiakkal kerülhettek kapcsolatba s csak e laza törzsi szervezetben élő török ethnikumról tehető fel, hogy adott történelmi helyzetben

¹⁵⁹ Szűcs 1992. 212.

¹⁶⁰ Szűcs 1992. 213.

¹⁶¹ Szűcs 1992. 213.; – hivatkozik a karakterében új nép kialakulását illetően Némethre, vö. Németh 1930. 277.

csatlakozott az ősmagyarokhoz.”¹⁶² Harmatta jócskán eltért a hagyományos értelmezéstől, amely az onogurokra és a Kubán vidékre gondolt az ősmagyarok török népekkel való érintkezése kapcsán. Ez összefüggésben állt azzal is, hogy Harmatta az ogurokat lokalizálta a Volga-vidékre, és őket vélte laza törzsi szervezetben élő népnek, akik nem vetették alá a magyarok elődeit, hanem éppen hogy csatlakoztak hozzájuk. Időben is későbbre, 570 utánra tette az ogur–magyar érintkezést, amikor 570 körül a nyugati törökök megverték a Volga vidéken lakó ogur törzseket. Ekkor a volgai ogur törzsek elmenekült csoportjai csatlakoztak az ősmagyarokhoz, és velük együtt szerveződtek hét törzssé. Harmatta szerint 570 után a finnugor nyelvű ősmagyarság és a török nyelvű ogur csoportok egyesüléséből jött létre a Hétmagyar (Hetumoger) törzsszövetség a türk birodalom perifériáján, a Volga-vidéken. Elfogadva Németh Gyula régi törzsnév-magyarázatait, öt törzset bolgár-töröknek, ogur töredéknek, kettőt pedig (Nyék, Megyer) magyarnak tekintett.¹⁶³ Harmatta feltevése szerint a hetes török–magyar törzsszövetség 630 táján beletartozhatott a Kuvrat-féle onogur-bolgár törzsszövetségbe.¹⁶⁴ Utóbbi feltevéseinek alapja az, hogy Theophanész bizánci történetíró megemlített 679 táján egy ’hepta geneai’, azaz ’hét törzs’ nevű népet az Al-Dunánál, az idevonuló onogur-bolgár csoport szövetségeseiként. Harmatta a visszakövetkeztetés módszerét – a hét magyar törzset a hét törzssre vonatkoztatta – alkalmazta, ami módszertanilag vitatható.

Vásáry István a „priszkoszi” népvándorlás hagyományos értelmezését megkérdőjelezte. Rámutatott arra, hogy az ogur népek „valahol a Kazak-steppe déli részén tanyázhattak, innen lökték tovább őket a szavírok.”¹⁶⁵ Vitatta azt is, hogy a magyarok átkeltek volna az Urálon, és Nyugat-Szibériában kerültek volna kapcsolatba az ogur törökséggel. Nézete szerint „a nyugat-szibériai őshazát és az ogur vándorlásban való magyar részvétel téziséit” törölhetjük őstörténeti hipotéziseink sorából.¹⁶⁶ Vásáry hangsúlyozta azt, hogy bár a magyarokat a keleti szlávok, Bizánc, és később Európa az ungr (ószláv ongr) néven ismerte meg, és a magyarságnak kapcsolatban kellett lennie az onogurokkal, de ennek idejére és jellegére vonatkozóan nincs útbaigazítónk. Álláspontja szerint a magyarok az uráli hazából nem az 5. század közepe táján, de nem is a 9. század első felében vándoroltak el. Úgy vélekedett, hogy „az V. század után *valamikor*” [kiemelés tőlem–T. S. L.] a magyarság „a Káma–Bjelaja vidékéről délnyugati irányban lehúzódott a steppe vidékére, a Volga és a Don közé. Ez az a terület, ahova még felért az onogur–bolgár hatás, és ahol az alán hatás is megmagyarázható.”¹⁶⁷ Vásáry bírálta a déli, kaukázusi őshaza elméletéhez kapcsolódó domináns nézetet, amely igyekezett hamar (463 körül) „lehozni” a magyarokat

¹⁶² Harmatta 1990. 253.

¹⁶³ Harmatta 1990. 252–253.

¹⁶⁴ Harmatta 1990. 253.

¹⁶⁵ Vásáry 1993. 148.

¹⁶⁶ Vásáry 1993. 149.

¹⁶⁷ Vásáry 1993. 148–149.

északi hazájukból. Vásáry a kronológiai bizonytalanság ellenére az 5. századot követően számolt a magyarok délnyugatra való vándorlásával. Hipotéziséből csak a Németh Gyula által feltételezett ún. hun–bolgár, az 5. század második felét felölelő korszakot hagyta ki. Szerinte a magyarság „először szavír, majd onogur, végül pedig türk–kazár politikai keretek között élt, a 6. század óta valószínűleg a kazár terület perifériáján, a Don vidéken.” Feltételezte, hogy a délre szakadt finnugor nyelvű magyarság nemcsak a török birodalmak fennhatósága alatt állt, hanem népnevei tanúsága szerint ténylegesen is magába olvasztott szavír, onogur és türk (kazár) elemeket, és „mint forró kohóban,” keveredett a török népekkel.¹⁶⁸ Vásáry érdeme, hogy szakított azzal a nem kellően megalapozott vélekedéssel, amely a 460-as évek tényleges ogur vándorlása és a magyarok feltételezett délre költözése között közvetlen összefüggést keresett. A magyarságra alkalmazott unгри népnév, és a hatalmas mennyiségű bolgár–török jövevényszókincs és az alán jövevényszavak alapján az 5. század után délre vándorlást tételezett fel. Nem zárta ki ugyanakkor azt a lehetőséget sem, hogy az onogur népnév „csak a Kárpát-medencében szállt volna a magyarokra az itt talált későavarok onogur nevérol.”¹⁶⁹ Jómagam erősen kérdésesnek tartom, hogy már a 460-as évek népvándorlásához kapcsolódtak volna a magyarok, elsősorban az onogurok révén. Az onogurokkal való kapcsolat jóval később is megvalósulhatott, és nemcsak a Dontól keletre, hanem az attól nyugatra levő térségben (vagy akár a Kárpát-medencében) is. Az ogur–török népek 463 körüli vándorlása azért fontos a magyar őstörténet szempontjából, mert olyan török nyelvű népeket hozott a tágabb steppei környezetbe, akik később jelentős hatást gyakorolhattak a magyarságra.

A magyarokkal kapcsolatba hozott, időben következő források a 6. századból származnak. A 9. századi bizánci történetíró, Theophanész átvette a 6. századi Malalasz világkrónikájából azt a részletet is, amely az 527–528. évre vonatkozóan a Krím-félsziget közelében lakó, hunnak nevezett nép két vezetője, Gordasz (Gordas) és Muagerisz (Mugeris) viszályáról számolt be. A történet szerint „a hunok Boszporosz közelében lakó királya, név szerint Gordasz” megtért, maga a császár fogadta keresztfiává. A kereszténnyé lett Gordasz visszatért földjére, és az ezüsből készült bálványokat beolvasztatta. „A hunok feldühödven, összejátszottak testvérvél, elmentek, és megölték őt, helyébe testvérét, Muajeriszt tették meg királyuknak.” A hunok lemészárolták a Krím-félsziget déli részén levő Boszporosz városának bizánci helyőrségét. Ezért a császár sereget küldött a hunok ellen, akik elmenekültek.¹⁷⁰ A forrással Moravcsik Gyula foglalkozott a legalaposabban. A helyes névalakot ’Mouageris’ (Mouagris) alakban állapította meg, olvasata ’Moagyerisz’ vagy inkább ’Müegyerisz.’¹⁷¹ Nézete szerint az előbbi névalak „a görögös végződés elhagyása

¹⁶⁸ Vásáry 1993. 152.

¹⁶⁹ Vásáry 1993. 150.

¹⁷⁰ Theophanész (Theofánisz) krónikája vonatkozó passzusának magyar fordítására vö. MEH 55–56. (Moravcsik Gyula); alapvető fontosságú elemzés, Moravcsik 1927. 258–271.

¹⁷¹ Moravcsik 1927. 260–265.

után megegyezik Anonymus Moger-jével.” Utalt arra is, hogy a Müegyerisz olvasat viszont a „Megyer törzsnévvel azonos.” Álláspontja szerint a „mogyer (magyer – magyar) népnévi alakot időrendben jóval megelőzi a megyer törzsnév.”¹⁷² Moravcsik választ keresett arra a kérdésre is, hogy kiket jelölhetett a bizánci forrás a hun népnévvel. A korszakból ismert, és a tágabb térségben lakó népek közül a kutrigurok, az utrigurok és az onogurok merülhetnek fel olyan népekként, akiket a hunokkal azonosíthatunk. Moravcsik Gyula úgy vélekedett a forrás alapján, hogy Gordasz népe a Maiotistól nyugatra lakhatott, így más bizánci híradások alapján leginkább „a kutrigurok azok, akikre a bosporosi eseményekkel kapcsolatban gondolhatunk.”¹⁷³ Végeredményben azt szűrte le az 527/528-ra vonatkozó bizánci híradásból, hogy Muagerisz „a kutrigur nép királya volt.” Moravcsik feltételezése szerint a Muageris (Muagyerisz/Müegyerisz) név „a névadó ős, illetőleg a Megyer törzs nevével megegyezik, ez az egyezés a kutrigurok és az ősmagyarok közti esetleges kapcsolatokra irányítja figyelmünket.”¹⁷⁴ Moravcsik ugyan utalt bizonyos lehetséges magyar (anonymusi Magor király, illetve konsztantinoszi Megyer törzsnév) párhuzamokra a Muagerisz név kapcsán, de nem keresett magyar csoportot Gordasz és Muagerisz hun népében, akiket a kutrigurokkal azonosított. Moravcsikot követően nagyobb hangsúlyt kapott Muagerisz személye és magyarokkal való kapcsolata, és Gordasz is előtérbe került. Németh Gyula a két hun király nevével kapcsolatban úgy vélekedett, hogy Muagerisz/Muajerisz neve „Mogyerinek” hangzott, és azonos a magyar népnévvel. Németh értelmezésében két okkal magyarázta azt, hogy Muagerisz/Mogyeri királyban „nem lehet a magyarság névadó őstét látnunk.” Az egyik az, hogy a magyar népnév a „magyar–vogul–osztják ősi közösség korába megy vissza.” A másik az, hogy a régi törökségben „nem keletkezett népnév személynévből.” Németh úgy vélekedett, hogy „gyakran lesz a népnévből személynév s különösen gyakran használják a népneveket személynévül a fejedelmi család tagjai.” Ebből arra következtetett, hogy a „Mogyeri a magyar nép fejedelme, esetleg egy olyan törzs-szövetség fejedelme, melybe a Magyar törzs is beletartozott.”¹⁷⁵ A másik vezérnevet, a Gordaszt szintén „magyar névként” értelmezte, és Ogurda olvasattal számolt.¹⁷⁶ Úgy vélte, hogy az ogur népnévből képzett Ogurda név a Mogyeri párja. Összegzése szerint „e két magyar nevű király, Ogurda és Mogyeri bizonyára a magyarságon vagy a magyarsággal kapcsolatos, a magyarság vezetése alatt álló törzs-szövetségen uralkodott. Ogurda és Mogyeri népének ’hun’ neve e népnek egyik, valósággal élő neve.”¹⁷⁷ Németh értelmezésének problémája, hogy hipotézisek kombinációján alapul.

¹⁷² Moravcsik 1927. 265.

¹⁷³ Moravcsik 1927. 270.

¹⁷⁴ Moravcsik 1927. 271.

¹⁷⁵ Németh 1930. 167.

¹⁷⁶ Németh 1930. 167–170. – A szókezdő o lekopott, a név végén magyar -da kicsinyítő képzővel számolt.

¹⁷⁷ Németh 1930. 171.

Önmagában is kérdéses a két személynév népnévből való eredeztetése, és még inkább a vezetésük alatt a magyarságot is magába foglaló törzsszövetség feltételezése. A történet szerint eredetileg nem Muagerisz, hanem Gordasz volt a „hunok” királya. A bizánci forrásból az sem derül ki, hogy milyen népet takar a hun elnevezés, egy törzs vagy törzsszövetség feje volt-e Gordasz. Halasi Kun Tibor értelmezésében követte Németh Gyula feltevését. Elfogadta azt, hogy mind a ’Mogyeri’ (Mugerisz), mind pedig az ’Ogurda’ (Gordasz) személynévek népnévi eredetűek. Következtetése szerint Ogurda és Mogyeri „az onogurok kötelékében élő s a hun–bolgár uralom folytán magát hun néven is nevező magyarságon, vagy esetleg a magyarsággal kapcsolatban levő törzsszövetségen uralkodott.”¹⁷⁸ Deér József szerint a magyarság felvette mindazon népek nevét, amelyek a „dél orosz steppén más népek között rajta is uralkodtak.” Így „nem sokkal a bolgár–török onogurok megjelenése után, a VI. század harmadik évtizedében olyan ’húnok’ bukkannak fel a Kubán vidékén, akiknek Ogurda és Mogyeri nevű királyai kétségkívül magyar nevet viselnek. A magyarság tehát ebben az időben ahhoz a nomádbirodalomhoz tartozott, melyet Attila halála és a dunavidéki hun birodalom összeomlása után a nagy király fia, Irnik, a Pontus vidékén és attól keletre alapított, s amelyet az egykorú írók hol húnoknak, hol bolgárnak neveznek.”¹⁷⁹ Deér feltevése önellentmondást tartalmaz, hiszen szerinte a magyarok felvették a rajtuk uralkodó népek nevét, így nevezhették őket például hunoknak, ugyanakkor királyaiknak magyar jellegű neve volt. Pais Dezső elfogadta Muagerisz azonosítását a Megyer törzsnévvvel, de elutasította a Gordasz név eredeztetését az Ogurda népnévből. A Gordas (Garda) nevet a ’kerítés, körülkerített hely’ jelentésű Garten szóból levezetve, úgy vélekedett, hogy a nevet a Krím-félszigeten élő gótok adhatták. Merész következtetése szerint a két testvér nevében a ’sövény’ értelemmel bíró Nyék és a Megyer törzsek nevei tükröződnek. Ezért úgy vélte, hogy két törzsből álló magyar etnikai alakulatot találunk a 6. század korai évtizedeiben a Maeotis vidékén.¹⁸⁰ A későbbi kutatásban visszaszorult Muagerisz és a magyar népnév azonosításának feltevése.¹⁸¹ Egészében véve, a Muagerisz–Magyar/Megyer azonosítás nem egyértelmű, a Gordasszal kapcsolatos feltevések alaptalanok. Bizonyíthatatlan, hogy a két hun vezető által vezetett „hun” nép vagy törzs magyar etnikumú lett volna, a személynévekből következtetéseket nem lehet levonni. Nem tudjuk meghatározni, hogy a hun megnevezés Theophanésznél vagy Malalasznál toposz-e vagy sem, és milyen népszerűség rejlik mögötte. Leginkább a Moravcsik Gyula által feltételezett kutrigur nevet viselő bolgár–török csoportról tételezhető fel, hogy később kapcsolatba kerülhettek a magyarokkal. Ezért a bizánci krónikások idézett

¹⁷⁸ Halasi Kun 1943. 77.

¹⁷⁹ Deér 1939. 46.; vö. még Mogyeri király és a magyar törzs kapcsolatára Deér 1938. 45.

¹⁸⁰ Pais 1953. 289–292.; elméletének elutasítására vö. Ligeti 1986. 158–159.; Kristó 1996g. 9.

¹⁸¹ Összefoglalóan erre vö. Kristó 1996a. 24.; Harmatta 1990. 252.; szkeptikusan legújabbán Sudár 2015a. 122.

történetét nem tekinthetjük a magyarokra, vagy a magyarok egyik etnikai komponensére vonatkozó forrásnak.

A következő feltevés az 587-es évhez kapcsolta a magyarok, illetve a magyar népnév felbukkanását. Theophülaktosz Szimokattész bizánci történetíró egy kortárs forrás (Malalasz) alapján számolt be a bizánci–perzsa háborúról. Eszerint egy Matzarón nevű erődöt javítottak ki a bizánci sereg katonái, majd egy perzsa erőd alá vonultak, ahol egy szabír (sapeir) férfi tüntette ki magát.¹⁸² Szádeczky-Kardoss Samu azt feltételezte, hogy a Kaukázustól északra lakó szabírok egy részét a bizánciak áttelepítették bizánci területre, és helyőrségi szolgálatra használták fel őket. Úgy vélekedett, hogy Matzarón helyőrségéhez tartozhatott a magát kitüntető szabír férfi, tehát „Matzarón helyőrségét egészben vagy részben alighanem szabírok alkották.”¹⁸³ Szádeczky-Kardoss idekapcsolta azt a konsztantinoszi információt, amely szerint a magyarok régi neve szavartoi aszfaloi volt, illetve egy töredék éppen Perzsia közelében telepedett le.¹⁸⁴ Felvetette azt a kérdést, hogy vajon a „Matzaron földrajzi névben nem a magyar népnév egy ősi formája rejtőzik-e.” Hozzátette azt, hogy az -on végződés a bizánci határvidéki települések nevében általánosan alkalmazott helynév-végződés volt. Szádeczky-Kardoss következtetése szerint „Matzarón lakói a Kaukázus vidékéről Perzsia tájára telepített sapeir-ok voltak,” akik „a valóságban nem törökös nyelvű szabírok, hanem azok történeti sorsában egykor osztozó finnugor nyelvű savard(i)-savart(i) (Sabartoi) nép fiai voltak.” Ezért a forrásban a magyar népnév egyik legkorábbi jelentkezését látta.¹⁸⁵ Szádeczky-Kardoss szellemes hipotézise egy kis-ázsiai bizánci erőd magyar népnévre (Matzarón) emlékeztető nevét kombinálja egyetlen személy etnikumának (sapeir-szabír) megnevezésével, és ehhez kapcsolja a magyarok idegenek által használt egyik megnevezését (szavartoi aszfaloi). A Matzarón adatot – a sapeir/szabír nélkül – a történeti kutatás már régóta ismervén, korábban is felmerült a magyar népnévvel való kapcsolata.¹⁸⁶ Moravcsik Gyula ellenérvként azt említette, hogy egyrészt már az ókorban létezett egy Mazara nevű helység, másrészt egy későbbi bizánci püspökségi jegyzékben κάττρον Ματζάρων (Matzarón vár) alakban fordul elő, „így a magyar nemzet nevével való összefüggése

¹⁸² Theophülaktosz Szimokattész szövege vonatkozó részének magyar fordítására vö. Olajos Terézia, vö. Theophülaktosz Szimokattész 2012. 121–123. „katonái Matzarónt (ez is őrállomás volt), miután az idő megrokkantotta”, helyreállították; „akadt azonban egy sapeir férfiú”; a vonatkozó szöveg angol fordítására vö. Whitby–Whitby 1997. 69–71. „restored Matzaron (this was also a fort) which had been antiquated in the course of time; this was not far distant from Beiuades.” „A certain man Sapeir.”

¹⁸³ Szádeczky-Kardoss 1977. 280.; Olajos Terézia, vö. Theophülaktosz Szimokattész 2012. 121. o. 352. jegyzet

¹⁸⁴ Szádeczky-Kardoss 1977. 280.; Theophülaktosz Szimokattész 2012. 121. o. 352. jegyzet, 122. o. 354. jegyzet

¹⁸⁵ Szádeczky-Kardoss 1977. 281.

¹⁸⁶ Darkó 1910. 55.

nagyon kérdéses.¹⁸⁷ Kristó Gyula szkepszisét hangsúlyozta a hipotézis kapcsán, utalva az ókori Matzara helynévre is. Nézete szerint „a magyar népnévtől függetlenül is jöhettek létre olyan személy- és helynevek, amelyek véletlenszerűen mutatnak hangalaki rokonságot a magyar (megyer) népnévvel.”¹⁸⁸ Jőmagam a kaukázusi őshazával való összekapcsolása miatt kérdőjeleztem meg a forrás magyarokra vonatkoztatását.¹⁸⁹ Kevés a valószínűsége, hogy a Matzarón nevű erődöt, és a vitéz szabír férfit közvetlen kapcsolatba hozzuk a magyarság elődeivel.

A vitatott 6. századi (527. évi Muagerisz és 587. évi Matzarón) adatok után kb. másfél évszázadig nincs olyan szöveghelyünk, amelyet a magyarokkal hozhatnánk kapcsolatba. A következő időszak, amikor a magyarok megjelenését feltételezték, a 670-es évekre tehető. Ekkor bomlott fel Kuvrat (Kubrat) onogur–bolgár birodalma a kazárok támadásai következtében. Az onogur–bolgár birodalom törzsterületét a régebbi kutatás a Don és a Kubán közti területre tette.¹⁹⁰ Egy újabb feltevés szerint a 650 után elhalálozó Kuvrat fejedelem sírja a Dnyeper bal partja mellett, a Mala Perescsepino (Poltava közelében – a mai Ukrajna területén) nevű helyen található. Így a Kuvrat-féle Nagy Bulgária a Dnyeper vidékére, vagy a Dnyeszter és a Donyec közti területre is helyezhető.¹⁹¹ Theophanész és Niképhorosz Patriarcha bizánci történétírók egy mondai történet keretében beszámoltak a Kuvrat halála utáni eseményekről. Eszerint Kuvrat (Krobotos) intette öt fiát, hogy ne váljanak el egymástól, de ők apjuk halála után osztozkodásba kezdtek, és elváltak egymástól az uralmuk alatt levő néppel. „A Batbaian nevű első fiú betartva atyja rendelkezéseit máig megmaradt az ősi földön. A második ennek testvére, akinek neve Kotragos, átkelve a Tanais folyón az első testvérrel szemben lakott. A negyedik és az ötödik átkelt az Istros vagy másképpen Danubis folyón; az előbbi az Avarországhoz tartozó Pannóniában az abarisok [avarok – T. S. L.] chaganosának [kagánjának – T. S. L.] alattvalója lett és ott maradt a maga hadával, az utóbbi pedig a Rhabenna [ti. Ravenna – T. S. L.] vidéki Pentapolisba jutva a keresztények császárságának hatalma alá került.”¹⁹² A harmadik fiú, Asparuch átkelt „a Danaprison és Danastrison [Dnyeperen és Dnyeszteren – T. S. L.],” majd a Danubioson [Dunán – T. S. L.] és itt telepedett le, a bizánci fennhatóság alatti területen, a későbbi dunai Bulgáriában.¹⁹³ Moravcsik Gyula az öt Kuvrat-fiú történetét mondai történetnek tekintette, és csak a kazár uralom alatt maradó első fiú, Baján (Batbaján), illetve a dunai bolgár államot megalapító harmadik

¹⁸⁷ Moravcsik 1927. 259.; Matzarón és az ókori Mazara azonosságát tagadta Szádeczky-Kardoss 1977. 277. o. 2. jegyzet

¹⁸⁸ Kristó 1996a. 34.; Kristó 1996g. 9–10.

¹⁸⁹ Tóth 1998. 19.; Tóth 2011. 18.

¹⁹⁰ Moravcsik 1930c. 20.

¹⁹¹ Róna-Tas 1996a. 181.

¹⁹² Theophanész szövegének magyar fordítására vö. Szádeczky-Kardoss 1970. 146.; László 1977. 225.; tartalmi idézésére vö. Moravcsik 1930c. 19–20.

¹⁹³ Szádeczky-Kardoss 1977. 147.; László 1977. 225.

fiú, Aszparuch (Isperich) történetét tartotta hitelesnek.¹⁹⁴ A későbbi kutatás nagyobb hitelt adott a legendás bizánci történetnek, és öt onogur csoporttal számolt, amely közül három nyugatra vándorolt; a Balkánra, a Kárpát-medencei avar birodalomba és az Adriai-tenger partvidékére.¹⁹⁵

A kutatás jelentős vonulata a 670-es onogur-bolgár vándorlását fontos történeti eseménynek ítélte meg, és kapcsolatba hozta a magyarság korai történetével. Egyes kutatók közvetett hatással számoltak. Róna-Tas András feltételezte, hogy a 600 körül a Kubán vidékéről elvonuló, és Kuvrat vezetésével a Dnyeszter és Donyec közötti Nagy Bulgáriát megalapító bolgárok helyébe a magyarok költöztek az Urál déli részéről. Itt, a Kubán folyó vidékén, a Kaukázus előterében tartózkodtak a magyarok kb. 670-ig.¹⁹⁶ Kuvrat onogur-bolgár birodalma halála után szétesett. Róna-Tas feltételezte, hogy a kazárok oldalán harcoló magyarok 670 után a nyugatra vándorló bolgárok helyére, a Dnyeper vidékére költöztek.¹⁹⁷ Róna-Tas lehetségesnek tartotta, hogy „a bolgárok jelentős része a kazár birodalom keretei között maradt,” és a „bolgár–magyar együttélés a kazár fennhatóság alatt szoros lehetett.”¹⁹⁸ Úgy értelmezte Theophanész és Niképhorosz híradását, hogy a legidősebb fiú, Batbaján maradt a Don és Dnyeper közti területen (Nagy Bulgáriában), Kotragosz viszont a Don túlsó, keleti partjára költözött át.¹⁹⁹ A fenti rekonstrukció ellentmondásos, mivel Róna-Tas szerint 670 után a magyarok a Kubán vidékéről a nyugatra vándorló bolgár csoportok helyébe, a Dnyeper és Duna közti területre költöztek. Eszerint a magyarok ellentétes irányú vándorlást hajtottak (volna) végre Kotragosz bolgár csoportjával, és keresztül kellett (volna) haladniuk Batbaján helyén maradó népe Don és Dnyeper közti területén. Könnyű belátni, hogy a magyarok nem illenek bele a bolgár–onogur vándorlás történetébe, illetve a Róna-Tas-féle hipotézis ellentmondásos rekonstrukciót eredményez, ahol a népek egymás útját keresztezik. Forrás sem igazolja a magyarok részvételét ebben a bolgár vándorlásban.

A történeti kutatás a magyarokra alkalmazott ungrí népnév, és a bolgár-török jövevényszavak alapján feltételezte, hogy a magyarok az onogurokhoz kapcsolódtak, és beletartoztak Kuvrat onogur-bolgár birodalmába. A Kuvrat-féle birodalom felbomlása után a magyarokat több onogur-bolgár csoporttal is kapcsolatba hozták. Leggyakrabban Kuvrat legidősebb fiára, Bajánra (Batbaján) gondoltak, aki helyén maradvá kazár fennhatóság alá került. Zichy István szerint a magyarok szempontjából az onogur birodalom felbomlása nem jelentett nagy változást, hiszen helyükön maradtak, a Kubán-vidéken. Későbbi munkájában párhuzamot keresett Baján onogurjainak kazár uralom alá kerülése, és a konsztantinoszi hagyomány kazár–magyar

¹⁹⁴ Moravcsik 1930c. 20–22.

¹⁹⁵ Róna-Tas 1996a. 181–182.

¹⁹⁶ Róna-Tas 1996a. 248.

¹⁹⁷ Róna-Tas 1996a. 248, 257.

¹⁹⁸ Róna-Tas 1996a. 248.

¹⁹⁹ Róna-Tas 1996a. 182.

kapcsolata között.²⁰⁰ Hóman Bálint feltevése szerint a magyarok elődei, az 'előmagyarok' már a Kr. u. 1–4. század között a Tobol-vidéken ogur–török fennhatóság alá kerültek.²⁰¹ Az ogur fennhatóságot követte az onogurok uralma. Hóman úgy vélekedett, hogy 680 körül, a kazár hódítással „megszűnt az onogur törzsszövetség önálló léte is.” Hóman az onogurokkal szoros etnikai kapcsolatban levő ősmagyarokat tételezett fel, akik 680 és kb. 850 között a Kaukázus vidékén kazár uralom alatt éltek. Feltételezte, hogy a 8. század végéig a magyarok ősei, az onogur–magyarok, „névtelenül szerepelnek a kazárok Kaukázus-vidéki hadjárataiban.”²⁰² Hóman hipotézise értelmében onogur–magyar szimbiózist tételezhetünk fel, Baján onogur csoportjának és az előmagyaroknak az összeolvadását, amely tükröződik Hóman 'onogur-magyar' terminusában.

Moravcsik Gyula szerint Baján „népében onogurokat, vagy legalább is az onogur népszövetséghez tartozó népet kell keresnünk.”²⁰³ Úgy vélte, hogy a magyarság „maga is beletartozott az onogurok törzsszövetségébe, vagyis Kovrat onogur-bolgár birodalmába.”²⁰⁴ A kazár uralom alatt maradó Baján népével kapcsolatban Moravcsik úgy foglalt állást, hogy „az onogur törzsek között ott kellett lenni a velük jött és két század óta velük együtt élő finnugor törzseknek is.”²⁰⁵ Moravcsik szerint az onogurság bizánci forrásokban említett megoszlása úgy ment végbe, hogy „a harciasabb török törzsek, minthogy a kazárokkal nem vehették fel a küzdelmet, elvonultak nyugat felé, míg a békésebb finnugor törzsek meghódoltak, illetőleg bekapcsolódtak a kazárok szövetségébe.”²⁰⁶ Szerinte a magyarokat az onogurok hozták le a finnugor rokonaik közül, legalább két évszázadon keresztül éltek együtt. A 7. század vége felé elváltak az onogurok és a magyarok. A magyarok a kazárok szövetségéhez csatlakoztak, akiknek – Theophanész feljegyzése szerint az onogurok – évi adót fizettek.²⁰⁷ Moravcsik elfogadta azt a korabeli felfogást, miszerint az onogur Bajánban „a magyarság első, névszerint ismert fejét kell látnunk,” illetőleg „Árpád fejedelmi családja, a későbbi magyar fejedelmi család, az onogur-bolgár fejedelmi családtól származott le.”²⁰⁸ Moravcsik elmélete melletti érvként említette a magyarság bolgár–török eredetű törzsneveit, az Árpád-család bolgár–török jellegű névadását, és a gyula méltóságnév feltételezett összefüggését a bolgár fejedelmi család Dulo nevével. Moravcsik arra következtetett, hogy „a magyarság etnikai kialakulása a VII. század végén nagyjában már befejeződött, a kazár uralom alatt a magyar nép lényegesebb,

²⁰⁰ Zichy 1923. 130, 139.; Zichy 1939. 13–15. „Baján onogurjainak kazár fennhatósága alá jutásáról, úgy látszik, még X. századi nemzeti hagyományunk is tudott valamit.”

²⁰¹ Hóman–Szekfü 1928. 26.

²⁰² Hóman–Szekfü 1928. 65–66.

²⁰³ Moravcsik 1930c. 28.

²⁰⁴ Moravcsik 1930c. 29–30.

²⁰⁵ Moravcsik 1930c. 31.

²⁰⁶ Moravcsik 1930c. 32.

²⁰⁷ Moravcsik 1930a. 32–33.

²⁰⁸ Moravcsik 1930a. 33–34.; vö. erre a véleményre még Hóman–Szekfü 1928. 65–67, 70, 103.

kívülről jött hatásoknak nem volt kitéve.²⁰⁹ Moravcsik tehát a kazár uralom alatt maradó Baján népében már egyértelműen magyarokat látott. Feltevése több ponton is vitatható. Nyelvészeti érvek alapján nem bizonyítható, hogy az onogurok szétválása etnikai alapon történt volna, és a nyugatra vonuló onogur csoportok tisztán bolgár-török nyelvű népeiséget tartalmaztak volna, a helyén maradó onogur csoport pedig alapvetően finnugor nyelvű népeiségből állt volna, onogur vezetőréteggel.²¹⁰ Feltételezés, hogy az elvándorló onogurok harciasabbak lettek volna a behódoló onoguroknál, akikben Moravcsik finnugor nyelvű magyarságot gyanított. Halasi Kun Tibor a 460-as évek ogur-török népvándorlásától kezdve a 670-es évekig feltételezte azt, hogy „a magyarság az onogur törzsszövetségen belül élt, és hogy az onogur név főleg törököket jelentett.”²¹¹ A Kuvrat birodalmának felbomlásáról szóló bizánci forrásokat úgy értelmezte, hogy „az onogurok egy része a dunai Onogur-Bulgáriába vonult, más részük Baján vezetésével a magyarokkal együtt Kaukáziában maradt.”²¹² Halasi Kun egy harmadik onogur néprész elvándorlásáról is megemlékezett. Úgy vélte Khorenei Mózes híradása alapján, hogy az északra vándorló ún. volgai bolgárok vihettek magukkal egy magyar néprészt, a baskír-magyarokat.²¹³ Feltevése szerint „az onogur elnevezés alatt egyre jobban csak a magyarságot kell látnunk.” Bajánban ő is az Árpád-ház egyik legrégebbi őst kereste.²¹⁴ Halasi Kun feltevése annyiban tért el Moravcsikétől, hogy hangsúlyozta azt, hogy onogurok is maradtak a Kubán vidéki, kaukázusi hazában. Nézetem szerint nem tekinthető bizonyítottnak, hogy Baján fejedelem helyén maradó onogur/bolgár csoportja magyar lett volna, vagy már 670 környékén magyarokkal élt volna együtt a Kubán vagy a Dnyeper vidékén. Vitatható, hogy Baján fejedelmet füzte-e bármiféle rokonság Álmos és Árpád fejedelmi nemzetségéhez. A magyar krónikás hagyományban, az eredetmondában előforduló Dulo név, illetve a gyula tisztségnév nem elégséges bizonyíték erre.

Nemcsak Kuvrat legidősebb fiához, Batbaján helyben maradó és kazár uralom alá kerülő onogur csoportjához kapcsolták a magyarokat. Felmerült a harmadik fiúhoz, Aszparuch fejedelemhez kapcsolódóan is a magyar törzsszövetség megjelenése a 670-es évek végén. Harmatta az arab–perzsa források (Dzsajháni-hagyomány) alapján elvetette azokat a „megalapozatlan elméleteket, amelyek szerint azok [ti. a magyarok] a honfoglalás előtt évszázadokig éltek volna kazár vagy onogur vagy

²⁰⁹ Moravcsik 1930c. 33–34, 36. – vö. a török eredetű magyar törzsnevekre Németh 1930. 221–277.

²¹⁰ Moravcsik megjegyezte tanulmánya végén, hogy vajon analógia révén nem kellene-e feltenni, hogy az elszakadt dunai bolgárok népe „a finnugor magyarsággal való huzamosabb együttélés következtében finnugor elemekkel keveredett.” Erről viszont megjegyezte, hogy „e feltevések további fejtegetése azonban már túllépné kitézött feladatainkat. (Moravcsik 1930c. 36–37.). Valójában a dunai bolgárságra gyakorolt finnugor nyelvi hatás bizonyítását sem Moravcsik, sem más nem végezte, mert nem is végezhetette el.

²¹¹ Halasi Kun 1943. 86.

²¹² Uo.

²¹³ Halasi Kun 1943. 84–85.

²¹⁴ Halasi Kun 1943. 87.

szabír uralom alatt, és szállásterületük is ennek megfelelően hol a Kubán-vidéken, hol a Kaukázusban vagy azon túl, hol a Dnyepernél lett volna.”²¹⁵ Harmatta a 670-es évekből eredeztette a Hétmagyarral kapcsolatba hozható első híradást. Theophanész és Niképhorosz történetírók Kuvrat birodalma felbomlásának leírásakor megemlékeztek arról, hogy harmadik fia, Aszparuch a Dunához vonult, és 679-ben elfoglalta a Dunától délre eső bizánci területet [a mai Bulgáriát]. Aszparuch ekkor kapcsolatba került egy ’hét törzs’ nevű néppel is. A bővebb verziót fenntartó Theophanész szerint „uralmuk alá vetve a körül lakó szláv törzsek közül a Hepta geneai („Hét törzs”) nevűt, a severekeket Beregaba szorosának elejétől a kelet felé eső részekre, a dél és nyugat felé eső (részekre) pedig Abariáig a többbit, a Hepta geneai-t telepítették, akik (velük) szerződéses viszonyban álltak.”²¹⁶ A szöveg szerint a ’Hepta geneai’ egyszerre a bolgároknak alávetett és ugyanakkor velük szerződéses viszonyban álló népként szerepelt. Harmatta valószínűtlennek tekintette, hogy a hét törzs egyszerre védte volna dél és északnyugat felől is a bolgár területet.²¹⁷ Harmatta értelmezése szerint „a (bolgárok) hatalmuk alá hajtva a körülöttük levő szláv népeket és szerződéses viszonyban állva a Hepta geneai („Hét törzs”) nevű néppel, a severekeket Beregaba szorosának elejétől a kelet felé, Mesembriáig terjedő részekre, nyugat felé Abariáig (= az avarok országa) pedig a többbit, a Hepta geneai-t telepítették, akik (velük) szerződéses viszonyban állottak.”²¹⁸ Harmatta úgy vélte, hogy a hét törzsnek nevezett nép, amely a Dunától és a bolgároktól északra helyezkedett el, „nyilvánvalóan azonos a Konstantinos Porphyrogenetos által is használt Hepta geneai („Hét törzs”) kifejezéssel illetett magyarokkal.” Szerinte a bizánci tudósítás „meghatározza a magyaroknak az onogur/onogundur bolgárokhoz való viszonyát, másrészt pedig bizonyítja a magyaroknak, mint etnikai identitásnak a jelenlétét a VII. század végétől kezdve a pontusi steppén egészen a Dunáig.”²¹⁹ Máshol Harmatta úgy fogalmazott, hogy a hét törzs bizonyosan nem a szlávokra vonatkozott, „a szláv népnévadás az ilyen típusú nép- vagy törzsneveket nem ismeri.”²²⁰ Szerinte „kézenfekvő a Theophanes által említett ’Hét törzs’ (Hepta geneai) nevű népben, amely szerződéses viszonyban állt a bolgárokkal és az Al-Duna és az avarok között helyezkedtek el szállásai, a hetumoger, „Hétmagyar” törzsszövetséget látnunk, amelynek nevét a

²¹⁵ Harmatta 1998. 139.

²¹⁶ Harmatta János fenti fordítására vö. Harmatta 1990. 253–254.; Szádeczky-Kardoss Samu fordítása (vö. Szádeczky-Kardoss 1970. 146) szerint a Dunán való átkelés után, „uralmuk alá vetették tehát a mellettük levő sklavinos [szláv – T. S. L.] népek közül az úgynevezett hét törzset. A seberiseket [seber–sever – T. S. L.] az előttük fekvő Beregaba hegyszorosától a keletre fekvő részekig telepítették le, dél és nyugat felé egészen Avarországig a többi hét törzset, amelyet szerződés kötelezett adófizetésre.”; idézi még László 1977. 225–226.

²¹⁷ Harmatta 1990. 262–263.

²¹⁸ Vö. a görög szövegre Theophanes 1838. 359.; magyar fordítására Harmatta 1998. 143.; vö. még Harmatta 1990. 253–256.

²¹⁹ Harmatta 1998. 143.

²²⁰ Harmatta 1990. 255.

bizánciak valamilyen közvetítő nyelv segítségével görögre fordított alakban jegyezték fel.²²¹ Hozzátette, hogy „a Theophanestől lerövidített történeti tudósítás tehát arról tanúskodik, hogy a 680 körüli évekre már létrejött és megszilárdult a törökös jellegű ősmagyar katonai törzsi szervezet, amely ekkor még csak hét törzsből állt.” A Hétmagyar törzsszövetség szerződéses viszonyban volt az onogur-bolgárokkal, és szövetségesi kötelezettségét teljesítette az onogur-bolgárok ellenségeivel szemben, beleértve az avarokat is. A Hétmagyar törzsszövetség a bolgároktól északra élt, a Duna és a Dnyeper között. Harmatta feltételezte azt is, hogy 680 után a 'Hepta geneai' egyes csoportjai letelepedhettek a Kárpát-medencében is.²²² Kristó Gyula szerint a Theophanész és Niképhorosz szövegében előforduló hét törzs esetében nem bizonyított a törzsszámok egyezése ellenére sem, hogy azonosak a konsztantinoszi hét magyar törzssel, és már az Al-Duna vidékén éltek volna 680 körül.²²³ Kristó Theophanész szövegével kapcsolatban hangsúlyozta azt, hogy értelmezési probléma terheli, amely az alapforrás rossz kivonatolásából eredhet. Niképhorosz rövidebb kivonatában csak a szlávokat említette a vonatkozó események kapcsán. Kristó úgy vélekedett, hogy Niképhorosz „megerősíti azt az értelmezést, hogy a Theophanes által említett népek vagy törzsek bizonyára szlávok voltak.” Theophanész alapján a 'Hepta geneai' fogalmába bele kellene érteni a severeket is, a 'Hétmagyar' (Hetumoger) törzsszövetségben pedig nem volt ilyen nevű törzs. Kristó hangsúlyozta azt, hogy Theophanész szövegében 'hét törzs', nem pedig 'Hétmagyar' szerepel, így etnikai értelme csak akkor van a szövegnek, ha a szlávokra vonatkoztatjuk. Kristó utalt arra is, hogy a 'Hepta geneai' egyes csoportjainak Kárpát-medencébe való betelepülésének feltevése kapcsolódik a László Gyula-féle 'kettős honfoglalás' nem bizonyított teóriájához.²²⁴ Nézetem szerint Aszparuch onogur-bolgár népétől nyilvánvalóan különbözött a 'hét törzs' népe. Kérdéses, hogy különböztek-e a szláv törzsektől is, akik közül Theophanész csak a severeket említette név szerint. A kései, 9. századi bizánci források alapján nem állapítható meg a 'Hepta geneai' etnikai hovatartozása. Az sem bizonyítható, hogy a 'Hepta geneai' egyes csoportjai bekerültek volna a Kárpát-medencei avar kaganátusba. Theophanész szerint csak Avaria szomszédságába telepítették le őket. A bizánci szöveg nem szolgál biztos forrásul annak feltételezésére, hogy Hétmagyar törzsszövetséggel számoljunk már 680 táján az Al-Duna vidékén, illetőleg az Al-Dunától a Dnyeperig húzódó térségben. Harmatta elvetette azt lehetőséget, hogy szláv törzsekről van szó, amelyek között a severeket és a 'Hét törzs' nevű alakulatot különböztették meg. Mindkettőt alávetette Aszparuch onogur-bolgár csoportja, és a határvidékek védelmére helyezte őket. Nem lehet kizárni azt, hogy Theophanész tévesen tekintette a szláv népek (ethnón) közé tartozónak a 'Hepta geneai'-t. Ebben az esetben azt kellene feltételeznünk, hogy a Kuvrat

²²¹ Harmatta 1990. 255–256.

²²² Harmatta 1990. 256.

²²³ Kristó 1996a. 24.

²²⁴ Kristó 1996g. 13.

halála után felbomló onogur-bolgár állam egy töredéke, Kuvrat harmadik fia vezetésével, onogur-bolgár vezető csoporttal, és az alávetett Hétmagyar törzsszövetséggel vándorolt volna a Duna-vidékre. Theophanész szövege nem támasztja alá azt, hogy a 'Hepta geneai' is bevándorló csoport lenne, etnikumukat pedig szlávnak mondja. Így Theophanész 'Hét törzs' (Hepta geneai) adatát nem vonatkoztathatjuk a magyarokra, és a magyar törzsszövetség megjelenését sem tehetjük 670 tájára.

Kuvrat negyedik fia kapcsán is felmerült, hogy magyar csoportot vitt magával Pannóniába, ahol az avarok kagánjának uralma alá került. Theophanész már idézett híradása szerint a negyedik fiú átkelt a Duna folyón, és „az Avarországhoz tartozó Pannóniában az abarisok [avarok – T. S. L.] chaganosának [kagánjának – T. S. L.] alattvalója lett, és ott maradt a maga hadával.”²²⁵ Kuvrat negyedik fiát a más forrásokban feltűnő Kuberrel azonosították. László Gyula feltevése szerint 670–680 táján új nép jelent meg a Kárpát-medencében, a griffes–indás leletekkel jellemezhető, kései avarok. László úgy vélekedett, hogy az onogurok magukkal hozták a volgai finnugor magyarságot, a magyarok elődeit. Azt hangoztatta, hogy a vezető réteg kaukázusi, a középső réteg közép-ázsiai és volgai keveréknépesség, míg a többség, a köznép a magyarok elődei.²²⁶ László Gyula „kettős honfoglalás” elmélete alapvető forrásként használta Kuvrat negyedik fiának pannóniai bevándorlását, az onogurok jelenlétét az avar kaganátusban. László nem tudta bizonyítani azt, hogy az onogur népnév mögött valóban a magyarok elődei rejtőznek, illetőleg hogy magyarok is bekerülhettek a Kárpát-medencébe a 670–680 körüli bolgár vándorlás során.²²⁷

Kuvrat három fiát (Baján, Aszparuch, Kuber), és onogur-bolgár népét a történeti kutatás kapcsolatba hozta a Kubán-vidéken, vagy a Dnyeper–Don vidéken, vagy a Kárpát-medencében a magyarok elődeivel. Egyértelműen nem merült fel ilyen lehetőség az ötödik fiúval, a Ravenna környékére vonuló onogur csoportot illetően. A második fiú, Kotragosz esetében a történeti kutatás általában nem feltételezte, hogy onogur–bolgár népével a magyarság kapcsolatba került volna. Theophanész leírása szerint „Kotragosz, átkelve a Tanais folyón az első testvérrel szemben lakott.”²²⁸ Kotragoszt mitikus személynek, a kutrigurok eponimosának tartották. Népének lakhelyét Nagy Bulgária lokalizálásától, és Baján népének szállásaitól függően, a Dontól nyugatra vagy attól keletre, a Kubán vidékére helyezték. Sajátságos, hogy éppen Kotragosz onogur-bolgár csoportja esetében nem számoltak azzal, hogy a magyarság elődei velük keveredtek volna, jöllehet e csoport lakhelye érintkezhetett a magyarság szállásaival. A Kuvrat harmadik fia és a 'Hét törzs' mellett kardoskodó Harmatta vetette fel azt, hogy a Donyec vidékén élő bolgárok és alánok, a szaltovomajaki kultúra népe lázadt fel 815 körül a kazárok ellen, és 820–830 táján kabar

²²⁵ Szádeczky-Kardoss 1970. 146.; vö. még László 1977. 225.

²²⁶ László 1977. 226.

²²⁷ Harmatta szerint a harmadik fiú, Aszparuch népével jött 'Hepta geneai' egyes csoportjai kerülhettek be a Kárpát-medencébe, vö. Harmatta 1990. 256.

²²⁸ Szádeczky-Kardoss 1970. 146.; László 1977. 225.

néven a magyarokhoz költözött.²²⁹ Ha a helyén maradó Baján népét a Dontól keletre tesszük, Kotragosz népét pedig attól nyugatra, akkor Kotragosz onogur-bolgárjait azonosíthatjuk a kazárok ellen fellázadó és a magyarokhoz csatlakozó kavárokkal.

Nézetem szerint a 670-es évek szétvándorló onogur–bolgár csoportjainak egyike sem volt magyar, és nem is élt kötelékében magyar népesség. A magyarok később, a 9. században is leköltöztek a Dontól nyugatra, ahol a 670-es évek után onogur-bolgár és alán népesség élt, és ezekkel együtt alkotottak törzsszövetséget. *Kotragosz egykori csoportja is szóba jöhet a Hétmagyaron belül, vagy a kavarok népét alkotó törzsekként, de nem a 7. század végén, hanem a 9. század első harmadától, második felétől, amikor a magyarok zöme bizonyíthatóan megjelent a Dontól nyugatra levő térségben. Ebben az értelemben a Dontól nyugatra lakó onogur-bolgár és alán népesség is feltételezhetően részt vehetett a magyarság etnogenezise utolsó szakaszában.*

Legutóbb Zimonyi István említett a szavárd/szavartoi aszfaloi népnévvel kapcsolatban olyan muszlim forrásokat, amelyeket szerinte 737–750 között a magyarok elődeire lehet vonatkoztatni. A muszlim források fontos híradást őriztek meg az arab kalifátus 737. évi kazáriai hadjáratáról. Al-Balādūrī tudósítása szerint „Marwān pedig maga a kazárok földjén levő Şaqāliba ellen vezetett hadjáratot, húszezer családot hurcolt közülük fogságba és őket Hāhīṭba [Kahétia – T. S. L.] telepítette le.”²³⁰ Al-Kūfī részletesebb leírásából kitűnik, hogy a muszlim seregek előbb a kazár fővárost érték el, majd az arab fővezér „a Şaqāliba-ra és a velük szomszédos pogány népekre támadt. Húszezer családot ejtett fogságba.” Majd Marwān legyőzte a kazár sereget, a kazár kagán pedig felvette az iszlám vallást. Ezután tért vissza az arab fővezér, és letelepítette a foglyokat.²³¹ Zimonyi úgy értelmezte a muszlim tudósításokat, hogy az arab fővezér 737. évi sikeres kazár hadjárata során a kazár törzsterületen túl, a Volga–Don régióban, az erdővidéken győzte le a finnugor nyelvű, magyar népcsoporttal azonosítható Şaqāliba népet.²³² Úgy rekonstruálta a történetet, hogy a magyarok egyik része „nyugatra vonult, egy kisebb csoportot Marwān magával vitt a Kaukázusba.”²³³ Máshol úgy fogalmazott, hogy „a finnugor nyelvű népesség egyik része nyugatra tért ki, egy másik pedig keleti irányba menekült, míg egy kisebb csoportot Marwān vitt magával. A nyugatra húzódó csoportokat esetleg azonosíthatjuk a honfoglaló magyarság nyelvét meghatározó elemmel.”²³⁴ Zimonyi azt feltételezte, hogy „a DAI-ban a kangar–savartoi háború Marwān 737-es hadjáratának az emlékét őrizte volna meg.”²³⁵ Zimonyi hipotézise több vonatkozásban vitatható. Korántsem

²²⁹ Harmatta 1990. 258.

²³⁰ A muszlim szöveg fordítására és értelmezésére vö. Zimonyi 2012d. 159.

²³¹ A muszlim szöveg fordítására és értelmezésére vö. Zimonyi 2012d. 160.

²³² Zimonyi 2012d. 165, 255.

²³³ Zimonyi 2012d. 165.

²³⁴ Zimonyi 2012d. 255.

²³⁵ Zimonyi 2012d. 165.

egyértelmű, hogy a kazár uralom alatt levő Œaqāliba elnevezés milyen etnikumot jelölhetett; a szlávok, a burtaszok, illetve a bolgár-törökök egyaránt szóba jöhetnek. A későbbi Dzsajhāni-hagyományban leginkább szlávokat jelölt ez a terminus. Nézetem szerint legalább ennyire problematikus a történet értelmezése. A muszlim forrásokból csak az derül ki, hogy az arab hadvezér fogságba hurcolta, és letelepítette a Œaqāliba, pogány családokat. Nincs szó arról, hogy a támadás elöl kitért volna bármilyen irányba a megtámadott Œaqāliba nép. Még kevésbé tételezhető fel a muszlim források alapján az, hogy az áttelepített kisebb csoport mellett a nép egyik része nyugati, a másik keleti irányba menekült volna. Ez az interpretáció azon alapszik, hogy Zimonyi István azonosította Konsztantinosz kangar–szavárd háborúját a muszlim forrásokban leírt 737. évi kazáriai hadjáratral. Konsztantinosz szerint a kazároktól vereséget szenvedő kangarok megtámadták a magyarokat (szavartoi aszfaloi), akik kettészakadtak. A magyarok egyik része nyugatra, Etelközbe, a másik keletre, Perzsia vidékére vonult.²³⁶ A két történet lényegesen eltér egymástól, hiszen a kangarok vereséget szenvedtek a kazároktól, míg a muszlim sereg győzelmet aratott a kazár kagán felett. A kangar-besenyők sem azonosíthatóak Marwān csapataival. A fentiek alapján nem igazolható az a feltevés, hogy a muszlim források 737-re vonatkozó Œaqāliba adata magyarokra utalna, és ekkor történt volna a finnugor nyelvű magyarság két vagy több csoportra való szakadása. Fodor István alternatív lehetőségként vetette fel Marwān Kazária elleni 737. évi hadjáratát, amely megbolygatta a Volga-vidéki és a Kaukázustól északra lakó népeket (alánokat, bolgárokat), és népmozgáshoz vezetett. A Kaukázus északi lejtőin lakó alánok északabbra, a Don-Donyec vidékére menekültek, a bolgárok pedig északra a Volga vidékére, a Káma folyó közelébe vonultak. A magyarok esetében feltételezte, hogy konfliktusba kerültek a déli jövevényekkel. A másik lehetőség szerinte az, hogy az Urál folyó vidékén lakó kangar besenyők támadtak a magyarokra, akik kettészakadtak, és a délebbre lakó néprészek vándoroltak a Don-vidékre.²³⁷ Fodor feltevésének alapja a 737. évi muszlim hadjárat, továbbá a 750 körüli szavárd adatok. Ezek azonban nem bizonyítják elégségesen azt, hogy az alánok, bolgárok és magyarok (szavárdok?) egyaránt elmozdultak volna szállásaikról. Sajátságos, hogy Fodor István a Don-vidékre költözteti az alánokat az arab támadás feltevése, illetve a magyarokat a kangar hipotézis esetében. Fodor elméletében a 737. évi arab, illetve a 750 körülre tett kangar támadás nem kapcsolódik egymáshoz, voltaképpen alternatívát kínált az általa 750-re keltezett Don-vidéki (levediai) leköltözés magyarázatául. Úgy vélem, hogy sem Zimonyi, sem pedig Fodor hipotézise nem bizonyítja elégséges módon a magyarság 750 körüli kettészakadását, és egyik részük (zömük?) Don vidékre költözését.

²³⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v–110r.; DAI 38,19–31.; DAI 2003. 170–173.

²³⁷ Fodor 2009. 46.; legutóbb Fodor 2015. 58.

I. 4. A MAGYARSÁG FELTÉTELEZETT KORÁBBI LAKHELYEI: MAGNA HUNGARIA VAGY KAUKÁZUSI „ŐSHAZA”

A magyarok elődeivel kapcsolatban felmerült „korai”, a 9. század előtti időszakra vonatkozó írott források nem, vagy legfeljebb feltételesen értelmezhetőek a magyarságra. Két lehetőség merül fel. Az egyik szerint a magyarok elődei, az ugor-magyarok az amúgy is gyér számban fennmaradt írott források hatóköréből véve kiestek, mivel a Volga–Káma folyók környékén laktak északabbra, és csak a 9. században vándoroltak le északi őshazájukból. A kései levándorlás modellje, és az ehhez kapcsolódó északi, Magna Hungaria hipotézis a finnugor nyelvrokonságon alapult, és az ugor-magyar etnikum feltevése mellett a történeti forrásokra, valamint a Volga–Káma menti régészeti párhuzamokra épített.²³⁸ A másik alapvető modell a ’korai’ levándorlás teóriája, és az ehhez kapcsolódó déli „őshaza” hipotézise. Az utóbbi felfogás főként nyelvészeti (török népnévek, kölcsönszavak) alapon tételezte fel a magyarság jelenlétét a Kr. u. 5. századtól a török nyelvű népek szomszédságában, vagy azok fennhatósága alatt. A török népek nyelvi–kulturális–politikai hatását magyarították a török népek szomszédságával, uralmukkal, illetőleg török etnikai csoportok (nemzetségek, törzsek) beolvadásával, ugor-magyar törzsekkel való keveredésével. Az ugor-magyarság egyfajta „török etnogenezisét” 200–300 évre tették. Ennek egyik helyszínéül felmerült a Volga-vidék (a volgai bolgárokkal való érintkezés kapcsán), de inkább egy kaukázusi vagy Kubán-vidéki „őshaza,” és a Fekete-tengertől északra, a Dontól nyugatra húzódó steppei terület is.²³⁹ Az őshaza fogalom a korábbi kutatásban azt a helyet jelölte, ahol egy nép kialakult. Mivel a nomád nép több szálból tevődött össze, ezért újabb felfogás szerint helyesebb az őshaza vagy őshazák helyett állomásokról, pontosabban szállásterületekről beszélni.²⁴⁰ Jelen munkában a magyarság elődeinek korábbi, 9. század előtti, feltételezett tartózkodási helyével, szállásterületével kapcsolatban használok a meggyökeresedett őshaza terminust is.

Az északi őshazát illetően, *Magna Hungaria* a szakirodalomban általánosan használt megnevezés. A 12–13. századi forrásokban *Ungaria maior* vagy *Ungaria magna* szerepel a magyarok Kárpát-medencei hazáját megelőző szállásterülete nevéként. A „nagy” (*magna*), illetve a „nagyobb” (*maior*) jelzők nem az egykori magyar szállásterület nagyságára utaltak, hanem a Kárpát-medencei új, „kisebb” (*minor*)

²³⁸ Az északi, baskíriai őshaza mellett szóló érvek felsorolására vö. Pauler 1900. 9–13, 244–248.; Czeglédy 1943c. 155–173.

²³⁹ A kaukázusi őshaza elméletének áttekintésére és kritikájára vö. Czeglédy 1976. 82–89.; Czeglédy 1985a. 156–163.; Kristó 1980. 50–52.; Tóth 1998. 18–20.; Tóth 2011. 17–18.; Hanga 2013.

²⁴⁰ Róna-Tas 2014. 13.

házához képest régebbi, egykori voltára.²⁴¹ Emellett, a történeti szakirodalomban, anakronisztikus elnevezéssel Baskíria vagy baskíriai őshaza néven is említik a korábbi szállásterületet, mivel a 13. századi, Julianust követő utazók (Plano Carpini, Rubruk) Baskíriát azonosnak vélték Ungaria Maiorral.²⁴² A Magna Hungaria hipotézis szerint a magyarok északi (Volga–Káma-vidék) őshazájukból vándoroltak későbbi szállásterületeikre.²⁴³

A hipotézis mellett felhozott írott források közül a legkorábbi a 870–880 körülre utaló Dzsajháni-hagyomány, amely szerint a „besenyők országa és a bolgárok közé tartozó sk.l-ek között van a magyarok határai közül az első (szélső) határ.”²⁴⁴ Ezt követi az Al-Balhi hagyomány 889 vagy 895 utánra vonatkozó híradása. Eszerint a baskírok (Basgirt) egyik fajtája a guzzok végein, a bolgárok mögött lakik, azok alattvalói, erdeik védelmében élnek, és számuk mintegy 2 ezer ember.²⁴⁵ Harmadik, fontos forrásként a Julianus barát és társai útjáról (1236) szóló Riccardus-jelentést említhetjük, amely szerint Julianus a Volgával azonosítható Etil folyó mellett (iuxta magnum flumen Ethyl), a volgai Bolgária közelében találta meg a keleten élő pogány magyarokat, akikkel szót is tudott váltani.²⁴⁶ Idesorolhatók a Julianust követő Plano Carpini (1247), Rubruk (1255), és mások tudósításai, akik Ungaria maiort Baskíriával azonosították.²⁴⁷ A baskír területen fellelt, és a magyar törzsek nevével megegyező hangalakú neveket (Jurmati, Jenej) annak bizonyítékának tekintették, hogy ez a szállásterület volt a magyarok őshazája. Előbb két törzsnevet (Gyarmat, Jenő) vettek gyanúba, később baskíriai helynevek alapján több törzsről is úgy vélték, hogy már Magna Hungariában megszerveződtek.²⁴⁸ A turkológiai kutatás vitatta a magyar törzsnevek kapcsolatát a baskír törzsnevekkel.²⁴⁹ Még kevésbé elfogadott az az elképzelés, hogy a Volga-vidéki (középső Oka-vidék) Mescsera, és az ebből képzett 15-16. századi mescser, illetve a mozsar, mizser (tatárok egy csoportja) nevek valamiféleképpen kapcsolódnának a volgai, keleti magyarokhoz.²⁵⁰

²⁴¹ Ungaria antiqua szerepel Viterboi Gottfriednél, míg Beauvais-i Vincentiusnál már Ungaria maior, és hasonlóképpen Riccardusnál is, ezek felsorolására vö. Czeglédy 1943c. 155–157.; Györfly 1993. 54.

²⁴² Az Ungaria maiort, Baskíriát említő forrásokra Czeglédy 1943c. 155–173.; Györfly 1993. 78–80.; Magna Hungaria és Baskíria alternatív használatára Kristó 1980. 55.; Tóth 1998. 15.; Tóth 2011. 15.

²⁴³ Erdélyi 1961. 307–319.; Erdélyi 1994. 26.; Czeglédy 1985a. 3–32.; Bartha 1988. 113–161.; Türk 2014a. 34–35.

²⁴⁴ HKÍF 32.; Kmoskó 1997. 207.; vö. még Czeglédy 1943c. 166, 168–169.

²⁴⁵ MHK 240.; MEH 95.; HKÍF 50.; vö. Czeglédy 1943c. 166–167, 169.

²⁴⁶ Györfly 1986. 68.; vö. még Czeglédy 1943c. 157–160.; Vásáry 2015b. 145–148.

²⁴⁷ Györfly 1986. 127, 259–260.; további forrásokra Czeglédy 1943c. 162–163.; Györfly 1993. 78–80.

²⁴⁸ Két törzsre Pauler 1900. 126. o. 20. jegyzet; Czeglédy 1943c. 165, 172.; jóval több törzs feltevésére Németh 1966. 35–50.; Németh 1990. I. 214–229.; Németh 1991. 174–176, 183–184.

²⁴⁹ Az azonosítás elvetésére l. Mándoky Kongur 1976. 41–44.; Róna-Tas 1996a. 330–332.; mind a baskíroknál, mind pedig a magyaroknál bolgár-török etnikum játszott szerepet, erre utalhatnak a nevek, vö. Vásáry 2015b. 151–152.

²⁵⁰ Összefoglalóan Vásáry 2015b. 148–149.

A kutatók régészeti leletanyagra is hivatkoztak a Magna Hungária-elmélet kapcsán. Eszerint a Kárpát-medencei honfoglalás kori emlékek legközelebbi párhuzamait baskíriai területen, illetve a volgai bolgárok körében találhatjuk meg (pl. Bolsije Tigani, Tetusi, Tankejevka, Bolsije Tarhani stb.).²⁵¹ A Kr. u. 6-8. századra tett ún. kusunarekovi kultúrát az Uráltól nyugatra levő területen kapcsolatba hozták a magyarokkal is, és megszűnését a magyarok elvándorlásával magyarázták.²⁵² Baskíria Déli-Uráltól nyugatra eső területein a 16 sírt tartalmazó, 1947-1951 között feltárt sztyerlitamaki temetőt érdemes megemlíteni, amelynek zöme 8–9. századra tehető, de átnyúlhat a 10. század elejére is.²⁵³ Ugyancsak a Déli-Uráltól nyugatra tárták fel 1974-1984 között a Bolsije Tigani temetőt, amelynek korai részéhez kapcsolható 12 sír részleges lótemetkezéssel, szaltovói jellegű szablyákkal, övveretekkel, korongolt volgai bolgár kerámiával és zsinédíszes kusunarekovi kerámiával. Ezt a temetőt A. H. Halikov és E. Halikova a 8–9. századra tette, újabban a 9. század második felétől számolnak a temető megnyitásával. Így nem a nyugatra vándorló, hanem a keleten, Magna Hungáriában maradt, volgai bolgárokkal érintkező magyarokhoz köthető.²⁵⁴ A Középső-Volga vidéken, a Dél-Urál térségében, a Volgától keletre is előkerültek olyan leletek, amelyeket kapcsolatba hoztak a magyarsággal. A nagy uráli átjáró keleti oldalán, Cseljabinszk városától 100 km-re, az Uelgi-tó közelében tárták fel 10 kurgánt 30 temetkezéssel, amelyeket a 9–10. század fordulójára, a 10. század első felére kelteztek. Az Uelgi-leleteket (medvealakos csatok, fülbevalók, csiholók) újabban a keleten maradt magyarokhoz kapcsolták.²⁵⁵ Hasonlóképpen fontos a Cseljabinszktól délre eső Szinyeglazovo lelőhely, ahol lovasokat ábrázoló, ritka selyemlelet, palmettás díszítésű lószerszámveretek kerültek elő. Ezeket is a 9. század végére, 10. század első felére keltezték.²⁵⁶ Az újabb régészeti kutatás a magyarok korábbi, illetve a keleten maradó magyarok szállásait a Középső-Volga-vidékre, a Dél-Urál térségébe helyezi a leletek alapján.²⁵⁷

A Magna Hungaria-hipotézis feltételezte, hogy a magyarok Levediát megelőző őshazája a Volga-vidéken volt.²⁵⁸ Teljességgel bizonytalan, hogy mely nagyobb népmozgások alkalmával kerülhettek „Julianus magyarjai” e területre. A beköltözés időpontját illetően felmerült a Kr. e. 4. század, a Kr. u. 4. század, illetve Kr. u. 6.

²⁵¹ Vö. összefoglalóan további irodalommal Fodor 1977. 94–105, 109–114.; Kristó 1996. 50–54.; szkeptikusabb véleményre Bálint 1996. 943–944.

²⁵² Türk 2014b. 38.

²⁵³ Türk 2014b. 44–45.

²⁵⁴ Türk 2014b. 46–48.

²⁵⁵ Türk 2014b. 36–40.

²⁵⁶ Türk 2014b. 42–43.; kételyét hangoztatta Fodor a Cseljabinszk menti leletek kapcsán, a 10-11. századra helyezve ezeket, vö. Fodor 2015. 59.

²⁵⁷ Türk 2015a. 24.

²⁵⁸ Pauler 1900. 13, 132. o. 30. jegyzet; Fodor 1975. 158–171.; Fodor 1992. 94–95.; Kristó 1980. 55–58.; Czeglédy 1985a. 119.

század is.²⁵⁹ A „déli őshaza” elméletét vallók szerint csak a magyarok egy kisebb része költözött fel ide a volgai bolgárok társaságában a Kr. u. 7. vagy a 8. században.²⁶⁰ A Magna Hungariából való magyar elvándorlás legkorábbi időpontjaként a 700-as évek merültek fel, gondoltak 750 tájára vagy 800 körülre is, illetőleg a 830-as éveket jelölték meg.²⁶¹ A magyarok északi őshazában való tartózkodását általában hosszabb, 100 évnél nagyobb időszakra tették. Magna Hungaria területi meghatározását illetően korábban a Volga-Káma vidéki, baskíriai lokalizálása dominált, újabban pedig a Középső-Volga-vidék, a Dél-Urál nyugati és keleti oldala egyaránt számításba került.²⁶² A magyarok északi őshazájához kapcsolták korábban a magyarság politikai szervezetének kifermálódását; a néhány törzset vagy hét törzset magába foglaló törzsszövetség létrejöttét.²⁶³

A másik hipotézis egy déli őshazát feltételez, amelyet jobbra kaukázusi őshazaként említettek, bár talán helyesebb lenne a szakirodalomban szintén használt kubáni vagy don–kubáni őshaza megnevezés.²⁶⁴ A hipotézis szerint a magyarok a Kaukázustól északra levő, Don és Kubán folyók által határolt területen laktak, és innen költöztek tovább Levediába vagy Etelközbe.²⁶⁵ Az elmélet alapjait Joseph Marquart vetette meg, aki a Dzsajháni-hagyomány (Gardízi és Al-Bakri) földrajzi leírásaiban szereplő hegyet a Kaukázussal azonosította, az Itil és D.ba folyókat pedig a Donnal és a Kubánnal. Marquart a konsztantinoszi híradás alapján a Lebedia megjelölést használta. Szerinte a magyarok 840 és 860 között tartózkodtak ezen a déli területen.²⁶⁶ Marquart tekintélye miatt a kubáni haza elmélete hamar elterjedt.²⁶⁷ A déli őshaza elméletének nyelvészeti megalapozását Gombocz Zoltán végezte el. Gombocz szerint ócsuvasos török jövevényszavainkat a bolgár-törököktől kölcsönöztük, nem a köztörök nyelvű kazároktól. Gombocz első elmélete szerint az északra költöző volgai bolgároktól vették át a magyarok 600–800 között a csuvasos jellegű jövevényszavakat. Ezután, 800 körül költöztek a magyarok a pontusi hazába, a Don és Kubán közötti Levediába.²⁶⁸ Gombocz első elméletét Czeglédy Károly később azért bírálta, mivel szerinte a volgai bolgárok nem 600, hanem szerinte legfeljebb 750 körül vándoroltak északi hazájukba, így kevés idő jutott volna a magyarokkal való

²⁵⁹ Fodor 1975. 164–165.

²⁶⁰ Vö. Halasi Kun 1943. 85.; Czeglédy 1943c. 172.; újabban Róna-Tas 1996c. 923.; Bálint 1996. 943.

²⁶¹ 700-ra Fodor 1992. 102.; 750-re Fodor 1980. 15–16.; Fodor 2009. 46.; 800-ra Czeglédy 1985a. 119.; 830-ra Kristó 1980. 55.; Németh 1991. 222, 224–225.

²⁶² Összefoglalóan Czeglédy 1943a. 277–306.; Czeglédy 1985a. 3–32.; az újabb lokalizálásra vö. Türk 2014b. 40.; Türk 2015.

²⁶³ Molnár 1953. 87.; Fodor 1975. 71.; Dienes 1978. 8.

²⁶⁴ A kaukázusi őshaza elméletének kritikai áttekintésére Czeglédy 1985a. 156–163.; Kristó 1980. 50–52. Tóth 1998. 18–20.; Tóth 2011. 17–18.; Hanga 2013.

²⁶⁵ Marquart 1903. 30–33.; Németh 1930. 151.; Halasi Kun 1943. 71–72.; Róna-Tas 1996a. 248.; Róna-Tas 1996c. 920–921.

²⁶⁶ Marquart 1903. 30–33.

²⁶⁷ Márki 1907. 64.; Lüttich 1910. 16–17.

²⁶⁸ Gombocz 1912.

nyelvi érintkezésekre.²⁶⁹ Gombocz második elmélete értelmében török jövevényszavainkat délen vettük át, a Kubán-vidéken. Feltevése szerint a 463-as ogur vándorlás magával sodorta az Urál-vidéken lakó magyarokat, akik az onogurokkal együtt éltek 600-ig a kubáni hazában, Levedióban. Az onogur–bolgár birodalom felbomlása után az onogurok egy része a Volgához vándorolt. Velük együtt ment a magyarok egy része, a volgai Magna Hungáriába.²⁷⁰ Gombocz második elméletét is joggal vitatta Czeglédy, hiszen a Kuvrat-féle onogur–bolgár birodalom nem 600 körül, hanem 650 körül vagy később bomlott fel, és az onogurok egy része maradt a Kubán-vidéken.²⁷¹ A főként nyelvészeti alapokon nyugvó déli őshaza hipotézise sokáig népszerű volt. Zichy István jelentős mértékben hozzájárult az elmülethez azzal, hogy rámutatott a bolgár–török jövevényszavak átvételének életföldrajzi alapjaira. Eszerint egyes szavakat (pl. köris, szőlő, som) csak délen vehettek át a magyarok. Hangsúlyozta az alán jövevényszavak fontosságát is. Zichy is a Levedia elnevezést használta a Don és a Maeotis közti hazára, de hangsúlyosan utalt a Kaukázus vidékére. Szerinte a magyarok 300 évig éltek déli hazájukban kazár fennhatóság alatt.²⁷² Hóman is átvette a déli őshaza elméletét, amelyet hasonlóképpen Levediónak nevezett, és a Kubán és a Dnyeper folyó közti területre helyezte.²⁷³ A kaukázusi őshaza hipotézis legjelentősebb képviselője Németh Gyula volt. Nézete szerint az ugorok egy része, a magyarok elődei a Volga-Káma menti őshazából vonult az Urál folyó vidékére, a nyugat-szibériai őshazába, ahol bolgár–török nép szomszédságában éltek.²⁷⁴ Innen költöztek Kr. u. 463 körül az onogurok–bolgárokkal együtt a Kaukázus vidékére, ahol „körülbelül 465-től 800-ig az Azovi-tengertől keletre eső területen, a Kubán alsó folyása és a Kercsi-szoros vidékén” laktak.²⁷⁵ Németh Gyula könyvében egész fejezetet szentelt a magyarok kaukázusi őshazájának, ahol szerinte több mint háromszáz évet töltöttek a magyarok az egymást követő török törzsszövetségek (hun–bolgár, szabír, türk, kazár) uralma alatt.²⁷⁶ Németh nyelvészeti alapozású tézisét történeti forrásokkal is próbálta alátámasztani. A muszlim Dzsajháni-hagyományból Gardízi és Al-Bakri tudósítását vonatkoztatta a Kaukázus vidékére (Kaukázus, Kubán folyó, abkházok és alánok szomszédsága).²⁷⁷ Theophanész idézett tudósítását Gordasz és Muagerisz ’hun’ királyokról, valamint a csodaszarvas mondában szereplő népneveket a magyarok Kubán vidéki tartózkodása bizonyítékának tekintette.²⁷⁸

²⁶⁹ Gombocz első elméletének bírálatára vö. Czeglédy 1976. 82–85.; Czeglédy 1985a. 156–158.

²⁷⁰ Gombocz 1921. 15–21.; Gombocz 1960. 21–30.

²⁷¹ Gombocz második elméletének bírálatára Czeglédy 1976. 86–87.; Czeglédy 1985a. 160–161.

²⁷² Zichy 1923. 124–128, 133.

²⁷³ Hóman 1923. 19.; Hóman 1928. 64–65.

²⁷⁴ Németh 1930. 121–124.

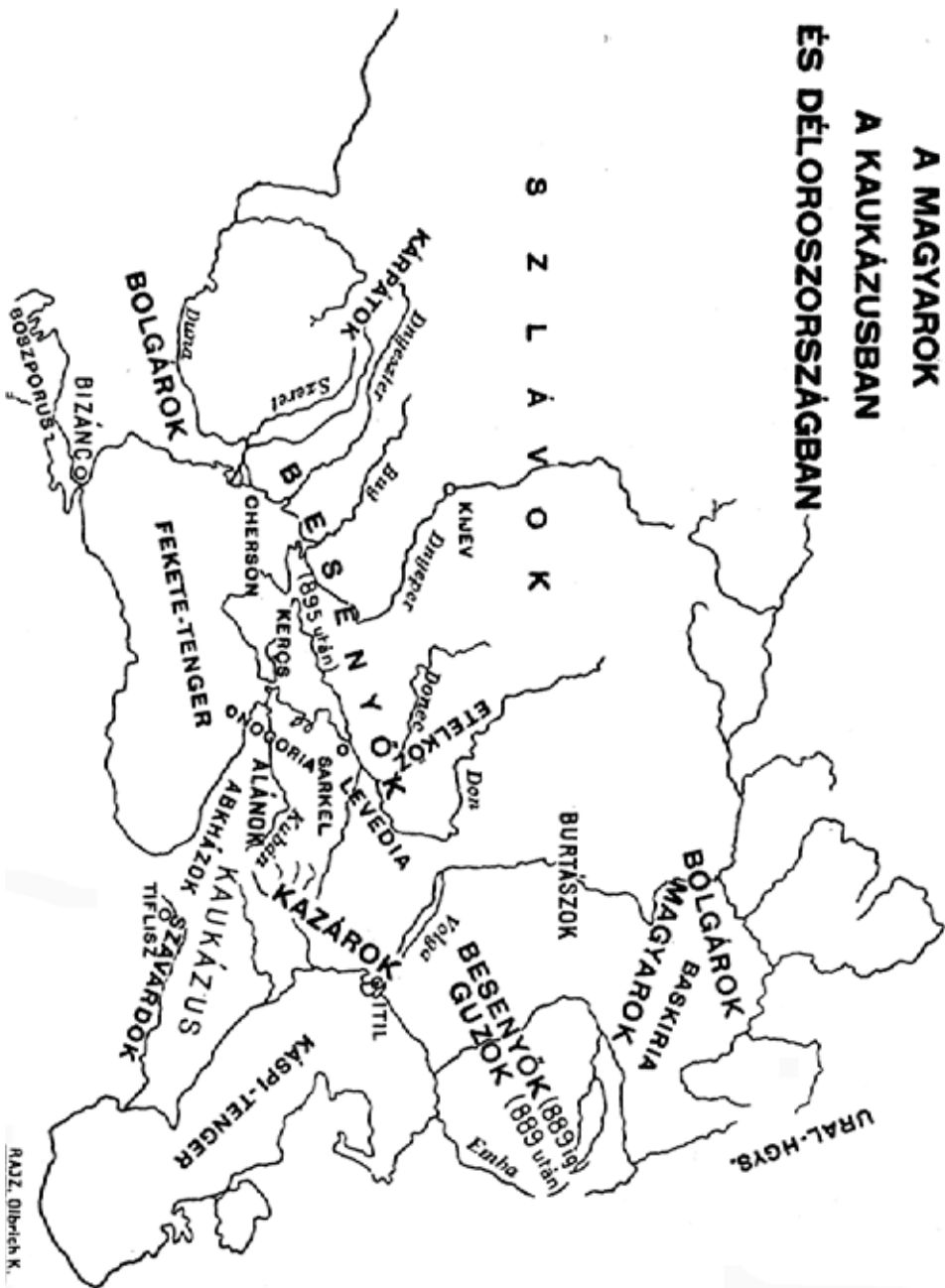
²⁷⁵ Németh 1930. 151.

²⁷⁶ Németh 1930. 151–220. – A fejezet „A magyarság és a kaukázusvidéki török törzsszövetségek” címet viseli.

²⁷⁷ Németh 1930. 154–164.

²⁷⁸ Németh 1930. 166–174.

A MAGYAROK A KAUKÁZUSBAN ÉS DÉLOROSZORSZÁGBAN

RAJZ, Ollberich K.

3. ábra: Kaukázusi és baskíriai őshaza

Németh nyelvészeti érvei között szerepeltek bolgár-török és az alán-oszét jövevény-szavak.²⁷⁹ Fontos bizonyítékként említette a magyarokra alkalmazott idegen, török népneveket.²⁸⁰ Ezért tárgyalta a hun-bolgár, az onogur, a szabír, a türk és a kazár birodalmak történetét, mivel úgy vélte, hogy a magyarok ezekben a török birodalmakban éltek, de megőrizték identitásukat.²⁸¹ Németh után Halasi Kun Tibor fejtette ki legteljesebben a kaukázusi őshazával kapcsolatos feltevést.²⁸² A 463–800/830 közötti időszakot a magyarság kaukázusi korának nevezte.²⁸³ Németh módszerét követte, amikor ismertette a török népekre vonatkozó adatokat, és próbálta kiszűrni belőle azokat az adatokat, amelyeket a magyarokra is lehet értelmezni. Ennek megfelelően a Gordasz–Muagerisz történetet, és a Hunor–Magor mondát ezen adatok közé sorolta. Sajátos módon éppen az írott forrásokkal biztosan igazolható kazár adatokat kérdőjelezte meg. Ezek közé vette Konsztantinosz tudósítását arról, hogy a magyarok három évig éltek és harcoltak együtt a kazárokkal. Idesorolta al-Bakri interpolációját a magyarok lakhelyéről. Úgy vélte, hogy a kaukázusi koron belül „a magyarság kazár korának vázlatos történetét sem tudjuk összeállítani.”²⁸⁴ Deér József szerint a magyarok az 5. század végétől 830-ig laktak a Kubán-vidéken, és az idézett történeti és nyelvi érveket említette.²⁸⁵ A déli őshaza hipotézise népszerűségét jelzi a két világháború közti időszakban, hogy Bendefy László földrajztudós két könyve is megjelent a Kaukázus vidékén maradt magyarság feltételezett, későbbi történetéről. Bendefy Kuma vidéki magyarokról, Kummagyariáról írt műveiben, amelyek ma már lényegében tudománytörténeti kuriózumoknak számítanak.²⁸⁶ A kaukázusi őshaza feltevését egyes kutatók már ekkor vitatták. Czeglédy Károly 1943-ban megkérdőjelezte a muszlim források idekapcsolását. Czeglédy a Gardézinél szereplő D.ba adatot nem a Kubán, hanem a Duna folyóra értelmezte. Hasonlóképpen a Gardézinél és al-Bakrinál említett hegyet a Kárpátokkal, és nem a Kaukázussal azonosította.²⁸⁷ A déli őshaza hipotézise 1945 után kezdett visszaszorulni. Ebben része volt a marxista történetírás őstörténeti, főleg a nyelvészeti kutatások iránti erőteljes averziójának is. Ebben az időszakban előtérbe került az északi, baskíriai őshaza elmélete.²⁸⁸ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Németh Gyula fokozatosan feladta a kaukázusi őshazára vonatkozó feltevését. Ehelyett feltételezte, hogy a magyar törzsek

²⁷⁹ Németh 1930. 171–172.

²⁸⁰ Németh 1930. 176–177.

²⁸¹ Németh 1930. 178–216.

²⁸² Halasi Kun 1943. 71–99.

²⁸³ Halasi Kun 1943. 71.

²⁸⁴ Halasi Kun 1943. 87, 98.

²⁸⁵ Deér 1939. 45–50.

²⁸⁶ Bendefy 1941.; Bendefy 1942.

²⁸⁷ Czeglédy 1943b. 111–112.

²⁸⁸ Molnár 1953. 67–69. – A marxista ideológiát képviselő Molnár Erik elvetette a „burzsoá nyelvész-kedésre alapított” őstörténetírást, szerinte a Kubán-vidéki tartózkodásnak nincs régészeti, etnográfiai stb. alapja.

Baskíriában alakultak ki. Későbbi hipotézise szerint a magyarokat Volga vidéki hazájukban érte bolgár-török hatás az 5. század és 800 között. Ezután költöztek le délre, a Dontól keletre levő Dentümgogyerbe.²⁸⁹ Legutolsó művében pedig teljesen feladta a déli kaukázusi őshaza gondolatát. Ekkor úgy vélekedett, hogy a magyarság 830-850 között északról, Baskíriából költözött a Don és Al-Duna közti Levediába.²⁹⁰ Korántsem mindenki szakított a déli őshaza elmélettel, jóllehet Kristó Gyula úgy vélte 1980-ban, hogy a kaukázusi őshaza pozíciójának lassú feladása „napjainkra lényegében befejeződött.”²⁹¹ Róna-Tas András idézett álláspontja szerint a magyarság 600–670 között lakott a Kaukázus előterében kazár uralom alatt, utána költözött a nyugatra vándorló bolgárok helyébe, a Dnyeper és Al-Duna közti területre.²⁹² Ligeti Lajos is fenntartotta azt a véleményét, hogy a magyarok a kazár birodalomban töltöttek el legalább kétszáz évet, és 830 körül váltak ki abból.²⁹³ Vásáry István a hagyományos kaukázusi őshaza elméletét bírálva úgy vélekedett a népnevek és török jövevényszavak alapján, hogy a magyarság az 5. század után szavír, onogur és kazár politikai keretek között élt a Volga és a Don között, a steppe-vidéken.²⁹⁴ Sándor Klára feltevése szerint az északi, Volga-vidéki Magna Hungaria mellett egy déli, Kubán vidéki Magna Hungária is létezett, ahol a magyarok 600–700 között éltek, majd a Dontól nyugatra levő Etelközbe vándoroltak.²⁹⁵ Zimonyi István azt hangoztatta, hogy elvileg mind az északi, volgai őshazából való kései (9. századi), mind pedig a korábbi, 5. századi, Kaukázus előterébe való vándorlás szóba jöhet.²⁹⁶ Nyelvtörténeti okokból (korai török jövevényszavak) a magyarok huzamosabb ideig tartó déli tartózkodását fogadta el.²⁹⁷ Zimonyi nem foglalt egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy mikor vándorolhattak le a magyarok a Volga-Káma vidékről a Kaukázus előterébe. Arra utalt, hogy a 4. századi hun vándorlással kezdődően „az ősmagyar csoportok érintkezésbe kerültek a steppei nomádokkal.”²⁹⁸ Zimonyi legújabban a magyarokra alkalmazott konsztantinoszi ’szávartoi aszfaloi’, valamint a muszlim és örmény források ’szavárd’ (siyāwurdīya/sāwurdīya; sevordik) népnevei alapján úgy vélte, hogy 737 táján a Kazáriára támadó Marwān magyarokkal azonosítható szavárdokat telepített le a Kaukázusban.²⁹⁹ Veres Péter néprajzi és egyéb érveket felvonultatva szintén a kaukázusi őshaza mellett foglalt állást.³⁰⁰ Szerinte az

²⁸⁹ Németh 1966. 49–50.; Németh 1990. 228–229.

²⁹⁰ Németh 1991. 218, 225.

²⁹¹ Kristó 1980. 51.

²⁹² Róna-Tas 1996a. 248, 257.

²⁹³ Ligeti 1986. 531.

²⁹⁴ Vásáry 1993. 148–152.

²⁹⁵ Sándor 2011. 220, 226.

²⁹⁶ Zimonyi 2012a. 34–35, 95, 138–139.

²⁹⁷ Zimonyi 2012a. 34.; Zimonyi 2012d. 100, 252–253.

²⁹⁸ Zimonyi 2012a. 75.

²⁹⁹ Zimonyi 2012d. 161, 255.

³⁰⁰ Veres 1995. 93–96.; részletesebb kifejtésére vö. Veres 2009. 78–120.

„Észak-Kaukázus előtere sehogy sem zárható ki azoknak a területeknek a sorából, ahol a lovasnomád magyarok Ural-vidéki őshazájukból a Kárpát-medence felé irányuló sztyeppei vándorlásuk során több-kevesebb ideig tartózkodhattak.”³⁰¹ Felhívta a figyelmet arra, hogy a honfoglalás előtti évszázadokban a magyaroknak nemcsak a bolgár-törökökkel és alánokkal, hanem „az észak-kaukázusi nyelvcsaládba tartozó” cserkeszekkel (adigékkal) és más népekkel is etnokulturális érintkezései lehettek.³⁰² A kaukázusi tartózkodás mellett felhozott nyelvészeti érveket. Ilyen a ’szil’ finnugor fanév szereplése a magyarok, a cserkeszek és az alánok (oszétok) nyelvében, vagy a magyar som szó megfelelőjének előfordulása az oszétoknál, illetve a dagesztáni avarok ’makk’ szavának átvétele. Emellett hangsúlyozott antropológiai (ujjak bőrlécmintázata) hasonlóságot a magyarok és a cserkeszek között. Utalt a cserkeszek (adigék) egyik csoportja, a kabardok fejlett lötenyészti kultúrájára, a cserkeszek és a magyarok hasonló lovas harcmódorára.³⁰³

A kubáni vagy kaukázusi őshaza hipotézise írott forrásokra is támaszkodik. Ezek között első helyen említhetjük a Dzsajháni-hagyomány egyes adatait. A Gardézínél szereplő D.ba folyónevet sokáig a Kubánnal azonosították. Czeglédy Károly rámutatott arra, hogy a D.ba folyónév a Dunára vonatkoztatható.³⁰⁴ Hasonlóképpen a Gardézi, és al-Bakri által említett hegyet a Kaukázussal vélték azonosnak. Ezt is Czeglédy Károly cáfolta, aki Gardézi tudósítása alapján a Kárpátokra vonatkoztatta a leírást.³⁰⁵ Konsztantinosz tudósítására is hivatkoztak, amely szerint a magyarok három esztendeig együtt laktak a kazárokkal. Ezt 200-300 évre értelmezték, és úgy vélték, hogy a magyarság vazallus korszakának emléke lehet, amikor a magyarság az egymást követő nomád birodalmakban (türkök, szabírok, onogur-bolgárok, kazárok) élt délen.³⁰⁶ A DAI legkorábbi ismert kézírata, a párizsi kódex három évet ír, amelyet csak másik hiteles forrás adata, vagy alapos filológiai érvelés alapján lehetne felcserélni nagyobb számmal.³⁰⁷ A magyarok korai leköltözése mellett további, már említett forrásokat is felsoroltak (Muagerisz fejedelem, Matzarón erőd, csodaszarvas-monda nevei). Nézetem szerint az írott források nem bizonyítják kielégítően a magyarok déli őshazáját.

A kaukázusi őshaza mellett leginkább nyelvészeti érveket hoztak fel. Ezek sorában első helyen említették a magyarokra alkalmazott idegen népneveket (ungri, szavárd, türk), amelyeket értelmezésük szerint a Kr. u. 5. századtól létrejövő török nyelvű birodalmakkal való érintkezés során ruházhattak rájuk. A régi magyar nyelv nagyszámú bolgár-török, csuvasos jellegű, vagy nyugati ótörök jövevényszavait is

³⁰¹ Veres 1995. 95.

³⁰² Uo.

³⁰³ Veres 1995. 94–95.; Veres 2009. 88–95.

³⁰⁴ Erre az évről először Marquart 1903. 30–32.; cáfolatára és a Dunára Czeglédy 1943b. 112.

³⁰⁵ A cáfolatra vö. Czeglédy 1943b. 112.

³⁰⁶ Németh 1930. 151, 176–177.; Zichy 1939. 73–74.; Deér 1945. 9.; Bartha 1968. 82–83.

³⁰⁷ A betűvel kiírt számra (treis) vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r, vers. 14.

a déli őshazában való tartózkodás bizonyítékának tekintették.³⁰⁸ Ezek pontos száma vitatott, általában 200-300 körülire tették, a legújabb összegzés pedig 384 nyugati török, bolgár-török jövevényszóval számolt.³⁰⁹ Hangsúlyozták a jövevényszavak életföldrajzi tanúbizonyosságát. Eszerint a kőris, a szőlő vagy a som szavakat a 48. szélességi foktól délre vehették át a magyarok. A nomadizmusra utaló kölcsönzavak (béklyó, gyeplő, gyapjú) az 50–52. szélességi foktól délre kerülhettek a magyar nyelvbe. Az iráni jövevényszavak egy részét (verem, kard, vért, asszony) a kaukázusi alánokkal hozták kapcsolatba.³¹⁰ Újabbban az merült fel a növénynevek alapján, hogy a kőris és tölgy szavaink átvételének helye csak a Don-Kubán vidéke lehetett.³¹¹ Hangsúlyozták, hogy „faneveink és más növényneveink, halneveink, szőlő- és borkultúránk arra utal, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásában a Kaukázus előtere fontos szerepet játszott.”³¹² Korábban a kaukázusi őshazában való tartózkodás kezdetét 463 körülre, az elköltözés időpontját 800 vagy 830 tájára, időtartamát pedig több mint három évszázadra tették.³¹³ Az újabb felfogás szerint 600 körül költöztek ide, és már 670 vagy 700 körül távozván legfeljebb egy évszázadig időzhetnek itt.³¹⁴ Hangsúlyoznunk kell, hogy régészeti adatok nem támasztják alá egyelőre a Don-kubáni, kaukázusi őshaza létét.³¹⁵

Az északi és déli őshazákra vonatkozó hipotézisek ismertetése után állást kell foglalnunk abban a fontos kérdésben, hogy hol élt a magyarság a 9. századot megelőzően, és miért költözött új hazába. A nyelvészet nem igazíthat el ebben egyértelműen, pontos kronológiát ugyanis nem adhat, sőt az átvétel helyét sem határozhatja meg minden esetben. Egyfelől kétségtelen a magyar nyelv finnugor eredete, ez északi őshaza mellett látszik tanúskodni. Másfelől a magyar nyelv számos, honfoglalás előtti eredetűnek minősített bolgár-török, csuvasos jellegű török, vagy nyugati ótörök jövevényszót tartalmaz, amelyeket a magyarok délen vehettek át. Felmerülhet, hogy a magyarok a jövevényszavak egy részét kölcsönözhatték a felvándorló

³⁰⁸ Németh 1930. 176–177, 181–182.; Halasi Kun 1943. 71–72, 98.

³⁰⁹ Gombocz Zoltán 1908-as munkájában 330 török jövevényszót tárgyalt (223-at tekintett biztosnak), 1912-es munkájában csak 231 török jövevényszót említett; Bárczi Géza 228 korai és középső rétegbe sorolt török jövevényszót sorolt fel, vö. Bárczi 1941.; a TESz-ben (Kakuk Zsuzsa) 233 török jövevényszó (ebből 42 csuvasos) fordul elő; Ligeti Lajos 1986-os monográfiájában 286 török közszo és 62 név, cím szerepel; Róna-Tas András és Berta Árpád kétkötetes monográfiájában (Róna-Tas–Berta 2011.) 419 címszó és 73 másodlagos címszó található. Ebből 384 nyugati ótörök (csuvasos, bolgár-török) jövevényszó. Összefoglalóan vö. Róna-Tas–Berta 2011. 1167–1176.; vö. újabbban Zimonyi 2012d. 78–101.; a magyar-török nyelvi kapcsolatokra vö. Agyagási 2013. 443–461.; Agyagási 2015. 199–204.

³¹⁰ Róna-Tas 1996c. 920–921.; Róna-Tas 2004. 260–273.; Róna-Tas 2005. 205–213.

³¹¹ Róna-Tas 2004. 437–438.; vö. még Veres 1995. 94.

³¹² Zimonyi 2012d. 95.

³¹³ Hóman–Szekfü 1928. I. 45.; Zichy 1939. 73.; Halasi Kun 1943. 71–72, 98.

³¹⁴ Róna-Tas 1996a. 248, 257, 301.; Róna-Tas 1996c. 921–923.

³¹⁵ Türk 2015c. 140.

volgai bolgároktól, Magna Hungariában.³¹⁶ Régebben 670–700 tájára tették a bolgárok egy részének felvándorlását a Volga–vidékre, míg újabban északi megjelenésüket a 8. század közepére keltezték, sőt feltették, hogy csak a 9. század végi besenyő vándorlás után foglalták el későbbi lakhelyeiket.³¹⁷ Mivel újabban a Magna Hungáriából való elköltözést 700 tájára, vagy még későbbre helyezték,³¹⁸ jelentős mértékben csökkenni látszik a volgai bolgároktól való nyelvi kölcsönzés esélye. Felvetették, hogy a magyarok a Don vidékén lakó bolgárokkal és alánokkal érintkezve – régészeti elnevezéssel: szaltovói vagy szaltovo–majáki kultúrától – vettek át szavakat.³¹⁹ Egy másik nézet szerint a törzsszövetségben jelen levő, kazáriai onogur csoportoktól is kölcsönözhetek szavakat.³²⁰ Végezetül, lehetséges átvételi forrásként említették a Kazáriából kiszakadt, magyarokhoz csatlakozó kavarakat is.³²¹ Az idézett négy, egymástól eltérő variáció közül csak egy tételezte fel a török jövevényszavak északon történő átvételét, a másik három szerint az átvétel délen történt. Két feltevés Kazáriából kiszakadó és csatlakozó csoportokhoz (onogur-magyarok, kazár-kavarok) köti a török és alán jövevényszavak átvételét, egy pedig a Kaganátus doni határterületein élő bolgárokhöz és alánokhoz kapcsolja.³²² Az átvétel színhelye mindhárom esetben a Don-vidék. Nézetem szerint nyelvi okok nem teszik szükségessé egy déli őshaza beiktatását. A magyarok átvehették a jövevényszavakat a Dontól nyugatra lakó bolgár és alán népességtől (Kotragosz egykori népétől), illetőleg a hozzájuk csatlakozott kazár népcsoporttól, a kavaroaktól, sőt Kárpát-medencei honfoglalásuk után az itt lakó avaroktól, onoguroktól is.

Magna Hungaria esetében sem könnyű állást foglalni. A kései, 12–13. századi szemlélet olyan régebbi őshazának tekintette, ahonnan a magyarok Kárpát-medencei új hazájukba költöztek. A Julianus által fellelt keleti magyarok is hasonlóképpen érzékelhették ezt, hiszen tudták, hogy „ezek a magyarok [ti. a keresztény, Kárpát-medencében lakó magyarok – T. S. L.] tőlük származnak.”³²³ Eszerint a magyarság egésze ebben az őshazában lakott, amely akkor vált Magna Hungariává (Régi Magyarországgá), amikor a magyarok azt elhagyták. Sajátságosnak tekinthető, hogy a magyar krónikák, Anonymus, és a 12. századi nyugati szerzők is úgy tüntetik fel a régi hazát, mintha az néptelenné vált volna a magyarok kiköltözésével. A Riccardus-

³¹⁶ Gombocz 1912. 194, 205.; Fodor 1977. 108.; elvetésére Bartha 1988. 201.

³¹⁷ Összefoglalóan Zimonyi 1990.

³¹⁸ Fodor 1977.108.; Fodor 1992. 102.

³¹⁹ A doni bolgárok szerepére Fodor 1977. 105–109.; egyik tényezőként Czeglédy 1985a. 162–163.; Kristó 1980. 70.

³²⁰ Erre I. Kristó 1980. 58–59, 69–70.

³²¹ A kavarak szerepére Tóth 1984. 112–113.; Bartha 1983. 62–63.; egyik tényezőként Czeglédy 1985a. 163.

³²² Mindegyik tényezőre Czeglédy 1985a. 162–163.; Kristó 1980. 70.; a török nyelvi kölcsönzésre és szavakra Ligeti 1986. 475–489, 525–534.; legújabban Róna-Tas–Berta 2011.; Zimonyi 2012d. 78–101.

³²³ Györffy 1986. 68.

jelentésből tudjuk, hogy az útnak induló, négytagú Domonkos-rendi misszionárius csoportok (Ottóék, majd Julianusék) úgy indultak el a pogány magyarok keresésére, hogy „tudták a régiek írásaiból, hogy keleten vannak, de hogy hol vannak, nem is sejtették.”³²⁴ Hasonlóképpen a Julianus barát által fellelt keleti magyaroknak sem volt tudomása arról, hogy hol vannak a tőlük származó magyarok, akikről a „régiek hagyományaiból” tudtak. Úgy tűnik, hogy a 13. századra megszakadtak azok a kapcsolatok, amelyek Konsztantinosz szerint még elevenek voltak a 10. század közepén a keleten maradt „diaszpórával”. A domonkos-rendi szerzetesek gyaníthaták, hogy maradtak magyarok a régi hazában, efelől azonban korántsem lehettek biztosak, mert akkor kevesebb tévelygés után lelt volna rájuk Julianus. A 12–13. századi külföldi és magyar krónikás irodalom kevés fogódzót nyújtott a misszionáriusoknak az őshazát illetően: az Etil, illetve a Don folyó megnevezésével, és a Maeotis vidékének leírásával a Kaukázus előterét adta meg.³²⁵ A kései források egyetlen őshazából vezetik ki a magyarokat.

Magna Hungaria létezését nemcsak a Riccardus-jelentés tanúsítja, hanem jóval korábbi források is. Ilyen a 870–880 körüli időre vonatkoztatható Dzsajhánihagyomány, amelynek egyik képviselője, Ibn Ruszta szerint a besenyők országa és a bolgárok között van a magyarok egyik határa. A passzus értelmezésének két fő iránya alakult ki. Az egyik szerint a muszlim források két, egymástól időben vagy térben független magyar szállásterületet írtak le, és ezek egyike Magna Hungaria, amely a volgai bolgárok közé tartozó eszkil törzs, valamint a Volga és Urál folyók között lakó besenyők közti területen volt. Ezen álláspont értelmében a magyarok Etelközben lakó zöme 870–880 tájára már elszakadt a régi szállásterületen maradtaktól,³²⁶ vagy a kaukázusi őshaza elméletét vallók szerint ez a szétválás a 7. században következett be a volgai bolgárok társaságában délről felköltöző magyaroktól.³²⁷ Újabban Zimonyi István a 9. század végére tette a magyarság egy töredékének északra húzódását. Megkülönböztette a Volga-Káma vidéken maradt ősmagyar nyelvű csoportokat, és a 9. század végén a Volga vidékére költöző magyar diaszpórát, feltevését azonban nem tudta kielégítően bizonyítani.³²⁸ Egy másik nézet szerint Ibn Ruszta olyan nagy magyar szállásterületet írt le, amelynek északnyugati határai korridorszerűen nyúltak el a Volgáig. Ez a felfogás feltételezi, hogy a magyarok többsége a 830-as években elhagyta a régi szállásterületet, amely nem maradt lakatlan, magyarok és hozzájuk később költöző, török nyelvű baskírok népesítették be.³²⁹

³²⁴ Györfly 1986. 61.

³²⁵ Julianus útjára I. Bendefy 1936.; Kristó 1980. 107–108.; Györfly 1986. 25–30.; Erdélyi 1994. 36–39.

³²⁶ Az „első határ” első országhént való értelmezésére I. Pauler 1900. 243.o. 24. jegyzet; Németh 1930. 301–303.; e nézet cáfolatára I. Czeglédy 1985a. 19–26.

³²⁷ Az északra vándorlásra a bolgárokkal együtt Czeglédy 1943c. 172.; újabban Róna-Tas 1996c. 923.

³²⁸ Zimonyi 2012d. 251.

³²⁹ Kristó 1980. 55.; Tóth 1998. 24–25.; Tóth 2011. 22.

Nézetem szerint Ibn Ruszta alapján arra lehet következtetni, hogy magyarok laktak a volgai bolgárok szomszédságában, és a besenyők közelében. Egyetlen kérdés merülhet fel, vajon időben és térben összefüggő magyar szállásterülettel számolhatunk-e, vagy sem. A forrás inkább az előbbit sejteti. Ez azt jelentheti, hogy 870–880 táján a Volga-vidéken élő, és a Fekete-tengertől északra lakó magyarok nem váltak el teljesen egymástól. Egyszerűbbnek tűnik az Isztakhri és Ibn Haukál közvetítette al-Balhi hagyomány. Ez a tudósítás két fajtára bontja a magyarokat, és az egyikről azt állítja, hogy az ogúzok végein lakik, és a volgai bolgárok alattvalója. A muszlim híradás a 890-es évek népvándorlása után születhetett, amikor a besenyők helyére az őket elűző úzok (ogúzok) kerültek.³³⁰ Az al-Balhi hagyomány pontos megfelelője a Dzsajháni-hagyomány tudósításának. Különbség, hogy nem a magyarok első határáról, hanem a magyarok egyik csoportjának lakhelyéről írnak. Az elnevezésben is van eltérés, a Dzsajháni-hagyományban madzsgar néven szerepel a nép, míg itt baskír (baszdzsirt) megjelöléssel fordul elő mindkét csoport. Feltételezem, hogy ezek a tudósítások Magna Hungaria kialakulását világítják meg. A muszlim forrásokból a következő folyamat rajzolódik ki: 870–880 táján még egyetlen szállásterületen élt a magyarság, amelynek északkeleti (volgai) határain lakott egy csoport. A 890-es években a besenyők támadásának következtében a magyarság teljesen szétszakadt, a szállásterület északkeleti részein lakók maradtak helyükön, a többség beköltözött a Kárpát-medencébe. Ezzel „megalakult” az északi töredékmagyarságot tömörítő Magna Hungaria, Régi Magyarország.³³¹ Ennek népessége egytizede lehetett az etelközi magyarságnak, hiszen 870–880 táján 20 ezer harcossal vonult ki a kündü, míg a volgai magyarságot, vélhetően katonaságát 2 ezer főre tette az al-Balhi-hagyomány. Így azzal számolhatunk, hogy csak néhány törzstöredék maradt az etelközi szállásterülethez tartozó északkeleti, volgai részen.³³² Ez a magyar népesség, a Riccardus-jelentés tanúbizonysága szerint 1236-ban ugyanott élt, ahol 870–880 táján Ibn Ruszta, a 10. század első negyedében pedig Isztahri és Ibn Haukál leírta őket, a volgai bolgárok tőszomszédságában. Úgy vélem, hogy a muszlim tudósítások a Julianus által jóval később fellelt Magna Hungariát a „születés” pillanatában mutatják be. A magyarság zöme a 9. század folyamán vándorolt le északi hazájából, anélkül, hogy feladta volna korábbi szállásait. Így a korábbi, volgai szállásterület a délnyugat felé jelentősen kiterjedt szállásterület északkeleti nyúlványává vált, majd a 9. század végétől a helyén maradó, vagy oda vándorló keleti magyarság lakhelyévé lett.³³³

³³⁰ 889 utánra tette ezt Czeglédy Károly, MEH 95.; 895 utánra HKÍF 50. o. 118. jegyzet (Zimonyi István)

³³¹ Tóth 1998. 26.; Tóth 2011. 23.

³³² E feltevésre Tóth 1995a. 479.; Tóth 2011. 23.

³³³ Tóth 2011. 23–24.

Véleményem szerint az északkeletről, a Volga-vidékről való folyamatos levándorlásnál kevésbé valószínű az a feltevés, hogy a magyarok korábban lekerültek volna a Kaukázus északi előterébe, és innen húzódtak volna nyugat felé. A Kuvrat-féle Nagy Bulgária 650 körüli felbomlása, és egyes onogur-bolgár csoportok 670–680 körüli elvándorlása (dunai Bulgária, Kárpát-medencei Avar Kaganátus stb.) átmenetileg egyfajta politikai vákuumot teremtett a Dontól nyugatra levő térségben. Az onogur-bolgár birodalom felbomlása után a 890-es évekig nem tudunk olyan népvándorlásról, amelynek hullámai a Kárpát-medencéig hatoltak volna.³³⁴ Újabb felvetették, hogy a Kazáriába mélyen behatoló, említett 737. évi arab támadás északi irányú, vagy a 755 körüli karluk elmozdulás fokozatosan nyugati népmozgást eredményezhetett.³³⁵ Regino és Anonymus alapján relatív túlnépesedésre is gondolhatnánk, ez azonban kölcsönzött toposz náluk.³³⁶ Elképzelhető, hogy a volgai bolgárok megjelenésével, és a besenyők Volga és Urál folyók közti, a 8. század közepe és a 9. század 30-as éveit közti időre tehető megtelepedésével összeszűkült a magyar szállásterület, és ezért kellett délnyugat felé húzódnia a magyarságnak.³³⁷ Az ujjur birodalom 840-re lezáruló felbomlása, az erőviszonyok átrendeződése kiválthatott olyan népmozgásokat, amelyek a besenyőket, és a magyarokat érinthették.³³⁸ Magna Hungariát régi őshazának, az etelközi szállásterület lazán kapcsolódó részének is tekinthetjük, a honfoglalás után pedig a keleten maradt néprész hazájának.

I. 5. A MAGYAROK MEGJELENÉSE A DONTÓL NYUGATRA A 830-AS ÉVEKBEN

A magyarok a Fekete-tengertől északra húzódo steppén való felbukkanásukkal olyan zónába kerültek, ahol felhívhatták magukra a figyelmet, jobban bekerülhettek a fejlett civilizációk látókörébe. Régészeti kultúrákkal bizonytalanul azonosítható őstörténeti ethnoszból, népből – „protomagyarok”, „előmagyarok”, „ugor–magyarok” vagy „ősmagyarok”³³⁹ – ekkor váltak saját népnévvel (madzsghar/mogyer/magyar) rendelkező, illetve mások által adott népnevek sokaságával (baskír, szavárd/szavarti aszfali, türk, ungri/ugri, szkíta, hun, avar stb.) felruházott, saját szállásterülettel és

³³⁴ A népmozgás hiányára Engel 1990. 95–96, 105–106.

³³⁵ L. erre Róna-Tas 1996b. 17.

³³⁶ A forrásokra SRG Regino 131–132.; HKÍF 197.; SRH I. 37.; HKÍF 283.; vö. még Kristó 1996g. 87–88.

³³⁷ A besenyők megjelenésére Senga 1992. 503–516.; a bolgárok mellett a baskírok feltűnését említette Kristó 1996g. 85, 87–88.

³³⁸ Erre Tóth 1993. 12.; Tóth 2011. 24.; legújabban vö. Türk 2015a. 25.

³³⁹ Előmagyar, Hóman–Szekfü 1928. I. 16–17.; protomagyar Boba 1967. 76.; ugor-magyar, Bartha 1987. 29.; Bartha 1988. 7.; ősmagyar, Fodor 1975. 123, 127–128, 133–134.

külkapcsolatokkal bíró, más népektől elkülönülő politikai szervezettel rendelkező, történeti néppé.³⁴⁰

Fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy vajon tényleg egy többé-kevésbé meghatározható időszakban jelentek-e meg a magyarok a Fekete-tengertől északra levő steppen, vagy pedig nem tudjuk biztosan megállapítani odaköltözésük idejét. Az előbbi esetben a magyarok migráció eredményeképpen kerültek erre a területre, és felbukkanásukat az idézendő írott források segítségével kikövetkeztethetjük. Az utóbbi esetben azt kell feltételeznünk, hogy bár a magyarok korábban lesodródtak a térségbe, mégis rejtve maradtak az írott forrásokban, mert az őket hatalmi szférájukban tartó nomád birodalmak neve eltakarta őket. Régóta próbálkoznak a kutatók, hogy a Dontól keletre, vagy pedig attól nyugatra levő térségben a magyarokkal kapcsolatba hozható korai híradásokra bukkanjanak.³⁴¹ A 9. századinál korábbi, fentebb elemzett forráshelyek esetében több ok miatt is megkérdőjelezhető, hogy a magyarokra vonatkoznának. Akár azt feltételezzük, hogy a magyarok korábban a Don-vidéktől keletebbre vagy északabbra laktak, akár azt, hogy nomád birodalmak vazallus népei voltak, csekély az írott forrásokban való megjelenésük esélye. Az első esetben az írásbeliség által még „belátható” térségen kívül voltak, míg a második esetben önállóság híján nem regisztrálhatták őket. Akkor gondolhatunk magyarokra, ha több, nagy valószínűséggel hozzájuk kapcsolható adat tanúsítja létezésüket egy adott térségen belül.³⁴² A 9. században relatíve „ugrásszerűen” megnőnek az idevonható források. Ezek közül a legkorábbi, 9. századi adat a 811-es évhez kapcsolódik. Ekkor Krum bolgár kán harcolt a bizánciak ellen, és ugor segéds csapatok voltak seregében.³⁴³ Király Péter feltételezte, hogy magyarokra vonatkoztathatjuk a híradást.³⁴⁴ Ellenérvként több kutató is felhozta, hogy a szláv kéziratok görög előképében eredetileg nem ugorok, hanem avarok szerepelhettek, hiszen 813-ban Krum kánt avarok és szlávok segítették.³⁴⁵ Ezért véleményem szerint valószínűleg nem kapcsolhatjuk a magyarok megjelenéséhez a 811. évi adatot.³⁴⁶

Két évtized múlva, a 830-as években több olyan adat áll rendelkezésünkre, amelyeket feltételesen a magyarokra vonatkoztathatunk. Négy forrásunk közül az első, leghitelesebbnek tűnő tudósítás (Georgius Monachus Continuatus) a Don és Al-Duna közti, és a Fekete-tengertől északra levő térség délnyugati részén, az Al-Dunánál folyó bizánci–bolgár konfrontációhoz fűződik. A második híradás (Annales Bertiniani) a steppei térség középső szakaszán (Dnyeper-vidék) végbement változásokhoz, és

³⁴⁰ A magyarokkal kapcsolatba hozható népnevekre összefoglalóan Róna-Tas 1996a. 209–242.

³⁴¹ Ezekre az elszórt adatokra, magyarokra vonatkoztatásukra a szakirodalomban, és elvetésükre összefoglalóan Kristó 1996a. 23–29.; Kristó 1996g. 7–13.

³⁴² A fenti elméletre Tóth 1993. 5.

³⁴³ A 811-es eseményt tartalmazó Mitrofan-prológra HKÍF 157–158.

³⁴⁴ Király 1976. 257–268., 408–422.; Király 1977. 37–49.

³⁴⁵ Király hipotézisének elvetésére Szádeczky-Kardoss 1975. 150–151.; Kristó 1980. 17–18.

³⁴⁶ Tóth 1998. 30.; Tóth 2011. 26.

a bizánci–rusz (normann) viszonyhoz köthető. Két forrás (Konsztantinosz és Ibn Ruszta) a Fekete-tengertől északra levő steppe keleti részét, a Krím-félszigetet, a Don-vidéket és a kazár–bizánci kapcsolatokat érinti.

Georgius Monachus Continuatus tudósítása szerint Theophilosz bizánci császár (829–842) uralkodásának idején, a makedón hadifoglyok fellázadtak a bolgárok ellen, és vissza akartak menni Makedóniába. Krum bolgár kán a 811–813 közti bizánci hadjáratai során ejtette foglyul a makedónokat, és az Al-Dunán túlra, bolgár határterületen telepítette le őket. A lázadó makedónokkal szemben a bolgárok egy pogány néphez fordultak, amelyet a forrás felváltva ungri, türk és hun névvel illet. A makedónok legyőzték a javaikat követelő ellenséget, és az értük küldött hajókon visszajutottak a bizánci birodalom területére. A leírás alapján az esemény színhelye az Al-Dunához közel eső terület lehetett, hiszen a makedónok vártak a bizánci szállítóhajókra, a bolgárok pedig azért fordultak az ungrokhoz, mert nem tudtak átkelni a folyón. Mivel az esemény időpontját a bizánci krónikás nem adta meg, ezért a történeti kutatás a forrásban szereplő nevek alapján próbált erre következtetni. A bizánci forrás megemlíti, hogy Vazul [a későbbi II. Baszileiosz császár] I. Mihály császár uralkodásának idején (811–813) született, és akkor jött meg a makedón hadifoglyokkal együtt, amikor 25 éves volt.³⁴⁷ Ennek megfelelően a kutatók jobbra 836-ra, 837-re vagy 838-ra tették a magyarok felbukkanását az Al-Dunánál, illetőleg a makedónok elleni sikertelen akciójukat.³⁴⁸ Korábban az eseményt 839-re is keltezték, illetve felmerült korábbi, 831–832-es időpont is.³⁴⁹ Általában elfogadták azt, hogy a bizánci forrásban előforduló nevek egyaránt a magyarokra vonatkoznak. Egy másik feltevés szerint a Kárpát-medencei, az egykori Avar Kaganátusban élő, vagy azt már elhagyó onogurok léptek fel bolgár szövetségesként a makedónok ellen.³⁵⁰ A bizánci forrásból egyértelműen kitűnik, hogy a bolgárok egy néphez fordultak segítségért, és a bizánci krónikás különböző népneveket aggatott rájuk. A fursának tűnő „háromnevűségben” a történeti kutatás túlnyomó részével összhangban nem három különböző népet, hanem egyazon etnikumot, a magyart tételezem fel.³⁵¹ Magyarázhatjuk ezt egyrészt a bizánci krónikás stilizáló szándékával, másrészt egy új nép felbukkanásá-

³⁴⁷ A forrásra ÁMTBF 53–58.; HKÍF 142–145.; értelmezésére Tóth 1998. 30–32, 145–146.; Tóth 2011. 26, 27–29, 121–122.; újabban felmerült az, hogy az I. Baszileiosz császár ifjúkorával kapcsolatos történet esetleg visszavetítés, vö. Sudár 2015b. 179.

³⁴⁸ 836–838-ra Moravcsik 1957. 282–285.; Kristó 1980. 38–39.; Czeglédy 1985a. 54, 119.; 836-ra Vajay 1968. 11, 87.; Benkő 1984. 418.; 836–837-re Artamonov 1962. 343.; 837-re Moravcsik 1930a. 107–108.; Gyóni 1938. 164.; Dienes 1978. 73.; Györffy 1983b. 366.; Antonopoulos 1996. 50–51, 104.; 838-ra Tóth 1993. 11.; Tóth 1998. 33.; Tóth 2011. 29.; Sudár 2015b. 179.

³⁴⁹ 839-re Pauler 1900. 14–15.; Zichy 1939. 6, 33.; Halasi Kun 1943. 99.; Dunlop 1954. 199, 201.; Boba 1967. 37.; 839–840-re Kuun 1892. I. 131.; Marquart 1903. 30.; 831–832-re Király 1974. 6, 9.

³⁵⁰ E feltevésre László 1978. 184.; Boba 1984. 23–41.

³⁵¹ Az al-dunai akciót a magyarokra vonatkoztatta például Marquart 1903. 20.; Moravcsik 1957. 282–285.; Artamonov 1962. 343.; Vajay 1968. 11, 17.; Kristó 1980. 38–39.; Czeglédy 1985a. 119.; Tóth 1998. 30–32.; Tóth 2011. 26–29, 121–122.; Kovács 2011. 62.; nem fogadta el magyarokra utaló forrásként Vékony 2002. 180.; Hölbling 2010. 235–240.; Türk 2015a. 24.

val kapcsolatos érthető zavarral is. A 838-ra tehető al-dunai kalandozás résztvevőinek magyar voltát az bizonyítja, hogy a bizánci krónikás három olyan népvét adott nekik, amelyeket a későbbi források is használtak a magyarokkal kapcsolatban. Az ungrri népvétet a szláv és nyugati, a türki népvétet a bizánci, a hun népvétet pedig a nyugati források említették. A türki népvétet tartom bizonyító erejűnek, hiszen ezt a térségben ekkor szerepet játszó népek közül csak a kazárok viselték. VI. (Bölcs) Leó és fia, VII. Konsztantinosz magyarokra használt türki népvét igazolhatja Georgius Monachus Continuatus tudósításának magyar vonatkozását.³⁵²

Következő forrásunk közvetve utalhat magyarokra. Az Annales Bertiniani a 839-es évnél egy érdekes bejegyzést tartalmaz. Eszerint Theophilosz bizánci császár követeket küldött az Ingulheimben (Ingelheimben) tartózkodó Jámbor Lajos frank császár udvarába. Nagy Károly fia és utóda 839. május 18-án fogadta a baszileusz követeit. A bizánci uralkodó a Konstantinápolyban előtte megjelenő rusz (Rhos) követeket is, akik uralkodójukat (chacanus–kagán) képviselték, elküldte saját követségével együtt a frank császárhoz. Theophilosz arra kérte Jámbor Lajost, hogy „mivel az út, amelyen át a rusz követek hozzá jöttek, a barbár és vad népek miatt veszélyes, adjon segítséget, hogy kerülő úton visszajuthassanak hazájukba.”³⁵³ Az Annales Bertiniani nem nevezi meg a barbár és vad népet, így nem vehetjük biztosra, hogy valóban a magyarokra utalt.³⁵⁴ E nyugati forrás számára olyannyira ismeretlenek voltak a Kárpátoztól keletre levő térségben lakó népek, hogy csak akkor fordított rájuk nagyobb figyelmet, amikor jóval később, 862-ben betörték a frank birodalom keleti részébe. A Szt. Bertin Évkönyv 862. évi bejegyzésében korábban nem ismert ellenségeknek nevezte őket, de már megadta nevüket, Ungri formában.³⁵⁵ Kézénfekvő, hogy a 839-es tudósítás barbár és vad népeit azonosítsuk a 862-es híradás korábban nem ismert ellenségeivel, a szlávok által ugri-nak (ungri) hívott magyarokkal.³⁵⁶ A rusz követség a Fekete-tengertől északra eső steppei zóna érintésével, a Dnyeperen keresztül hajózhatott le, és úgy ért Konstantinápolyba.³⁵⁷ Mivel 839 késő tavaszán a rusz követek már keleti frank területen voltak, 838 őszen érkezhetek Theophiloszhoz.³⁵⁸ Néze-

³⁵² A magyarokra használt népvétekre Róna-Tas 1996a. 209–242.; Makkay 1993. 20–28.; Kristó 1996. 57–70.; a bizánci népvétekre Takács Z. 2004b. 320.; Tóth 2013a. 679–690.; Tóth 2014. 351–364.

³⁵³ SRG AB 19–20.; HKÍF 183–184. (Tóth Sándor László fordítása)

³⁵⁴ Sudár 2015b. 180.

³⁵⁵ A 862. évi bejegyzésre vö. SRG AB 60.; HKÍF 184 (Tóth Sándor László); a forrás értelmezésére összefoglalóan vö. Shepard 1995. 48–59.; Antonopoulos 1996. 51–52.; Bollók 2004. 349–380.; Balogh 2004. 112–123.

³⁵⁶ Az azonosításra vö. például Vasiliev 1946. 11.; Artamonov 1962. 259.; Toynbee 1973. 431, 444–445.; Györffy 1984b. 388.; Czeglédy 1985a. 54.; Tóth 1993. 7.; Tóth 1998. 33.; Kristó 1996g. 86.; Polgár 2001. 116. Tóth 2011. 29.; a forrás feltételes elfogadásra vö. Balogh 2004. 120–121.; a magyarokkal való azonosítás elutasítására vö. Mátyás 1898.; Ungváry 1997. 441–445.; Ungváry 2012a. 12–13, 23–29.; Hölbling 2010. 243–247.; Türk 2015a. 24.

³⁵⁷ A magyarokat 839-ben a Dnyepernél említi Artamonov 1962. 344.; Györffy 1984b. 388.

³⁵⁸ Hat-hét hónapos utat tételezett fel, 838. november-decemberi konstantinápolyi indulással, 839. májusi megérkezéssel (a lehetséges útvonalak rekonstrukciójával) Bollók 2004. 375–376.

tem szerint az Annales Bertiniani barbárjai azonosíthatóak a Georgius Monachus Continuatusnál ungrī–türk–hun nevekkel jelölt magyarokkal. A történeti kutatásban kételyek is felmerültek ezzel kapcsolatban. Bollók János két népet vett gyanúba, akik miatt a rusz követek nem tudtak visszajutni hazájukba, a kazárokat és a magyarokat. Mindkét nép esetében feltételezte azonban azt, hogy inkább békés, kereskedelmi viszonyról lehetett szó a kazárok és a ruszok, illetve a magyarok és a ruszok között a 9. század első felében.³⁵⁹ Bollók a bizánci követség célját abban látta, hogy Theophilosz császár a frankokat és a vikingeket (ruszokat) is be akarta vonni a muszlimok elleni háborúba.³⁶⁰ Úgy vélte, hogy Theophilosz császár levele „klasszikus toposzt tartalmazott a vad és kegyetlen népekről.”³⁶¹ Bollók hangsúlyozta, hogy eszmeifuttatása „maga is csak hipotézis, mint ahogy hipotézis a ’barbaras et nimiae feritatis gentes’ mögött a magyarokat látni.”³⁶² Bollók feltevése több ponton vitatható. A frank uralkodó gyanakvással tekintett a rusz követekre, kémeknek vélte és visszatartotta őket. Így a frankok és ruszok egyszerre való megnyerése illúzió volt Theophilosz részéről, már ha egyáltalán volt ilyen terve. Az sem érthető, hogy miért nem jöhettek vissza a rusz követek Ingulheimből Konstantinápolyba, ha nem lett volna olyan ellenség a steppén, amely akadályozhatta visszatérésüket északi hazájukba a korábbi útvonalon. Theophilosz császárnak és a rusz követeknek lehetett tudomása egy ilyen ’vad és barbár’ népről. Balogh László hangsúlyozta azt, hogy „a bizánci kormányzat egy időben értesült a rusz követek visszaújtját akadályozó vad és barbár népekről, illetve a kazár kormányzat Sarkel felépítésére vonatkozó kéréséről.”³⁶³ Hozzátette, hogy ezt követte a „Krím-félszigeten lévő bizánci területek katonai körzette, themává szervezése.”³⁶⁴ Ezért szerinte jó nyomon járhatnak azok a kutatók, akik „e tények mögött a kazárokkal és a bizánciakkal is ellenséges népek katonai akcióit keresték.”³⁶⁵ Balogh utalt arra, hogy csak Georgius Monachus Continuatus nevezte meg az ellenséges népet. Az Annales Bertiniani barbár népe azonosítható a magyarokkal, ha a bizánci forrásban szereplő népnevek valóban a magyarokat jelölik. Úgy vélem, hogy *a magyarok al-dunai kalandozására, makedónok elleni harcára is 838-ban kerülhetett sor; időben tehát egybeeshetett a rusz követek konstantinápolyi legációjával.* Ezért ítélné veszélyesnek Theophilosz a rusz követek visszaküldését a magyarok által ellenőrzött steppén keresztül.³⁶⁶

A Fekete-tengertől északra eső steppe keleti régiójához kapcsolódóan két forrás vonatkoztatható magyarokra. Theophanész Continuatus, illetve őt követve

³⁵⁹ Bollók 2004. 369–373.

³⁶⁰ Bollók 2004. 378–379.

³⁶¹ Bollók 2004. 379.

³⁶² Bollók 2004. 379.

³⁶³ Balogh 2004. 120.

³⁶⁴ Balogh 2004. 120–121.

³⁶⁵ Balogh 2004. 121.

³⁶⁶ Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzésének fenti értelmezésére vö. Tóth 1998. 32–33.; Tóth 2011. 29–30.

Konsztantinosz a DAI 42. fejezetében megemlíti, hogy Kazária kagánja és bégje követeket küldött Theophilosz császárhoz, és kérték, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét. Theophilosz Petronászt bízta meg ezzel, aki visszatérése után azt javasolta, hogy a császár katonai kormányzót nevezzen ki a Krím-félszigeti bizánci városba, Kherszónba. Fontos kérdés, hogy miért vált szükségessé a Don mellett levő kazár erőd felépítése, amelyben Konsztantinosz szerint, évente váltott 300 főnyi kazár őrség állomásozott.³⁶⁷ Elfogadható az a feltevés, hogy a kibontakozó távolsági kereskedelem segítésére és védelmére szolgált a Don torkolatához közel felépített kazár erősség.³⁶⁸ A történeti kutatás alapvetően határerődként fogta fel Sarkelt, ezért arra következtettek, hogy valamilyen potenciális vagy tényleges ellenség ellen épült fel a vár. Potenciális ellenfélként a besenyők, a ruszok és a magyarok merültek fel a különböző hipotézisekben. Bár későbbi bizánci forrás a besenyők támadásaival szembeni erősségnek tünteti fel Sarkelt, a besenyők a 830-as években a Volgától keletre laktak.³⁶⁹ Egy másik álláspont szerint a Don menti erőd a folyókon lehajózó ruszok ellen épült.³⁷⁰ Az első igazolható rusz támadás azonban 860-ban történt a térségben, amikor megrohanták Konstantinápolyt. A ruszok csak a 880-as években kezdték elhódítani a kazároknak adózó keleti szláv törzseket.³⁷¹ A 830-as években a ruszok dél felé való előnyomulása még nem kezdődött meg, sőt a Bizáncba tartó rusz követség steppén való áthaladása is nehézségekbe ütközött. Legújabban felmerült, hogy Sarkel egyáltalán nem határerőd volt, hanem éppen az Alsó-Don vidékére lokalizált Kazár Kaganátus központja, centruma lett volna. E merész hipotézis kizárná a Volga-delta vidékre tett Itilt, mint kazár székvárost, tekintettel a terület feltehető félsivatagos jellegére.³⁷² A régészek által feltárt három cimljanszki erőd közül az Alsó-Don bal partján feltárt erődöt azonosíthatjuk Sarkellel. Konsztantinosz leírásából nem derül ki, hogy Sarkel erődjét mely célból építették fel a bizánciakkal a kazárok. Jóllehet a két fél szövetséges volt ebben az időszakban, akár határerőd, akár centrum volt Sarkel, bizánci részről megerősítették a Krím-félszigeti birtokukat, és themává szervezték katonai kormányzó kinevezésével. Úgy vélem, hogy továbbra is az a legvalószínűbb feltevés, hogy leginkább a magyarok veszélyeztethették a kereskedelmi forgalmat, nehezítették a követségek áthaladását, és ők intézhettek támadásokat a

³⁶⁷ Theophanész tudósítására vö. Bekker 1838. 122.; Konsztantinosz híradására, Cod. Parisinus Gr. 209. fol. 118r–120r.; DAI 42,22–55.; DAI 2003. 182–185.; ÁMTBF 43.

³⁶⁸ Vö. Zimonyi István, KMTL 541–542.; Polgár 2001. 113–122.; Hölbling 2010. 241–242.

³⁶⁹ A besenyők elleni várnak tünteti fel Sarkelt Kedrénosz, vö. Bekker 1839. 129–130.; a besenyők Volga és Urál közti szállásaira vö. DAI 37,2–3; DAI 1950. 166–167.

³⁷⁰ A rusz-elméletre Czeglédy 1943b. 105.; Toynbee 1973. 444–445.; Novoszelcev 1990. 208.; legújabban a szlávok és ruszok elleni értelmezésre vö. Türk 2015a. 24.; a rusz-elmélet megkérdőjelezésére Golden 1980. I. 77.

³⁷¹ A ruszok/varégek terjeszkedésére Boba 1967.; Tóth 1996e. 585–586.

³⁷² Gennagyij E. Afanaszjev felvetése, vö. Türk 2015b. 53.; uő.: A Sarkel-kérdés, Sudár 2015. 187–188.; részletesebben Türk 2015a. 23–24.

környező népek ellen.³⁷³ Sarkel erődje tehát valószínűleg a 838 táján az Al-Dunánál is harcoló magyarok ellen épülhetett, akik már megjelenhettek a térségben.

Negyedik forrásunk, Ibn Ruszta szerint a „kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és más népek támadásaival szemben.”³⁷⁴ Általában összekapcsolták Konsztantinosz Sarkel felépítéséről beszámoló tudósítását a körülsáncolást említő muszlim híradással.³⁷⁵ Ibn Ruszta árkokat említett. A régészek Sarkelnél befejezetlen sáncrendszert, és árokrendszer maradványait tárták fel.³⁷⁶ A történeti kutatásban ellenérveket is felhoztak, azonban nem alapvető ellentmondás húzódik meg a két forrás között; közös elemnek Kazária defenzív magatartását tekinthetjük. Nem változtat ezen az sem, ha Ibn Ruszta megjegyzését más forrásból származó interpolációnak tekintjük.³⁷⁷ A datálatlan információ abból az időszakból származhat, amikor Sarkel erődje bizánci közreműködéssel felépült. Sarkel kulcsfontosságú része volt egy zömében Don, Donyec folyókra támaszkodó s a Kaukázus középső vidékén is épülő erődrendszernek.³⁷⁸ A régészeti kutatás kimutatta, hogy Sarkel felépítése előtt a korábbi erődök egy részét támadás érte. A Don nyugati oldalán levő Cimljanszka nevű víztároló közelében feltárt, feldúlt erődben talált dirhem-lelet alapján a 9. század második évtizedére keltezték e támadást.³⁷⁹ Ennél későbbi időpont sem zárható ki, mivel a datáláshoz felhasznált, időben utolsó dirhem, Al-Amin kalifa pénze és uralkodási ideje (809–813) csak az időbeli alsó határt, a terminus post quem-et adhatja meg. A magyarok megnevezése Ibn Rusztánál azt jelezheti, hogy Kazária nyugati határainak védelmi rendszere elsősorban a magyarok távoltartását célozta.³⁸⁰

Sarkel felépítésének időpontjával kapcsolatban különböző feltevések láttak napvilágot. Általánosságban 830-ra helyezték ezt, pontosabb keltezéssel 833–834-re, vagy 837-re tették, illetve újabban 838-ra, illetve 839–40-re is datálták.³⁸¹ A keltezést illetően a Theophanész szövegében említett személyek és események alapján

³⁷³ A magyar-teóriára vö. például Pauler 1900. 14, 130.; Marquart 1903. 28.; Macartney 1930. 74–75. Györfly 1959. 79.; Kristó 1980. 20–21. Kristó 1996g. 16–17.; Tóth 1998. 35–36.; Tóth 2011. 31–32.

³⁷⁴ HKÍF 34.; Wiet 1955. 160.; Kmoskó 1997. 209.; Zimonyi 2005. 35.

³⁷⁵ Marquart 1903. 28.; Macartney 1930. 74–75.; Györfly 1959. 79.; Kristó 1980. 20–21.; Tóth 1993. 9.

³⁷⁶ Újabban Ormos 2005. 772–774.

³⁷⁷ A két forrás összekapcsolása ellen, vö. Toynbee 1973. 445. o. 1. jegyzet; muszlim toposzra Zimonyi 1996a. 57.; Zimonyi 2005. 252.; Róna-Tas 1996a. 228–229.; interpolációra vö. Kmoskó 1997. 209. o. 834. jegyzet; HKÍF 34. o. 50. jegyzet (Zimonyi István)

³⁷⁸ Türk Attila: A Sarkel-kérdés, in: Sudár 2015. 187–188.

³⁷⁹ A kazár erődrendszerre és feldúlásának feltételezett időpontjára Bartha 1968. 62.; Bartha 1988. 302–303.

³⁸⁰ Tóth 1998. 36.; Tóth 2011. 32.

³⁸¹ 830-ra Bartha 1968. 99.; Kristó 1980. 24, 43.; 833-ra Marquart 1903. 27–28.; Németh 1930. 153.; Halasi Kun 1943. 99.; Dunlop 1954. 186.; Artamonov 1962. 298, 462.; Czeglédy 1985a. 119.; Olanos 2015. 30.; 833–835-re Macartney 1930. 74.; 834–837-re Novoszelcev 1990. 206.; 837-re Pauler 1900. 14, 136. o. 34. jegyzet; 838-ra Golden 1980. I. 67, 77.; Golden 1990. 267.; Ligeti 1986. 475.; Fodor 1988. 81.; Kristó 1996g. 16–17.; 838–839-re Wozniak 1975. 56–62. Ludwig 1982. 221, 258.

vonhatunk le következtetést. A bizánci szerző a vár felépítését tárgyaló rész előtt Ioannész Morocharzaniosz Grammatikoszt említi konstantinápolyi pátriarkaként. A pátriárka, Krumbacher szerint 834. április 21-től 843. február 12-ig,³⁸² a Grumel-féle kronológia szerint 837. január 21-től 843. március 4-ig töltötte be a magas egyházi tisztséget.³⁸³ Az utóbbi keltezés alapján tételezem fel, hogy a kazár legáció legkorábban 837 vagy 838 folyamán jöhetett Konstantinápolyba. A sarkeli epizód a 837-re tehető armoriai hadjárat után szerepel Theophanész szövegében.³⁸⁴ Ezért lehetségesnek tartom, hogy a vár felépítését kérő kazár követség is abban az évben, 838-ban jelent meg Bizáncban, amikor a magyarok felbukkantak az Al-Dunánál, illetőleg elzárták a Konstantinápolyba még eljutó rusz követség visszafelé vezető útját. Sarkel felépítésének a legkorábbi lehetséges dátuma 838. Bizonyos az, hogy még Theophilosz császár 842-ben bekövetkezett halála előtt felépült az erőd. A baszileusz ugyanis megbízta a visszaérkező Petronászt a Klimata néven is ismert *kherszóni thema, tartomány* megszervezésével, ő lett az első kormányzó. A kherszóni thema létesítését feltehetően 840/841-re tehetjük.³⁸⁵ A felbukkanó új ellenség tehát nemcsak Kazáriát veszélyeztethette, hanem a krími bizánci területeket is. Így mindenképpen indokolt volt a bizánci katonai–közigazgatási szervezet kiépítése, a kherszóni thema létesítése a Krím-félszigeten, amely szerintem Sarkel felépítésével egyenrangú jelentőségű indikátora a magyarok megjelenésének a Don és Al-Duna közti térségben.³⁸⁶ Az is lehetséges, hogy a bizánci vezetés a sarkeli erőd elkészülte után biztonsági intézkedést tett a kherszóni thema létesítésével a várható kazár terjeszkedés ellen is a Dontól nyugatra levő térségben, amely Bizánc érdekeit sérthette, elsősorban a Krím-félsziget térségében.³⁸⁷

A Fekete-tengertől északra levő térségben 838 táján megjelenő magyarok támadásai több hatalom érdekeit is sértették. Egyrészt a Kazár Kaganátust érintette ez, mivel a Dontól a Dnyeperig húzódó térség kazár fennhatóság alatt állhatott. Feltehetően ezért kerülhetett sor 838 folyamán a konstantinápolyi kazár követségre, majd ezt követően Sarkel felépítésére és a nyugati kazár erődrendszer megszilárdítására. Bizánc Krím-félszigeti érdekeltsége miatt támogatta a kazárokat, és megerősítette Krím-félszigeti, kherszóni birtokait. Az a körülmény is a kazárok mellé állította Theophilosz császárt, hogy a magyarok a bolgárok kérésére megtámadták az

³⁸² Krumbacher 1897. 1149.

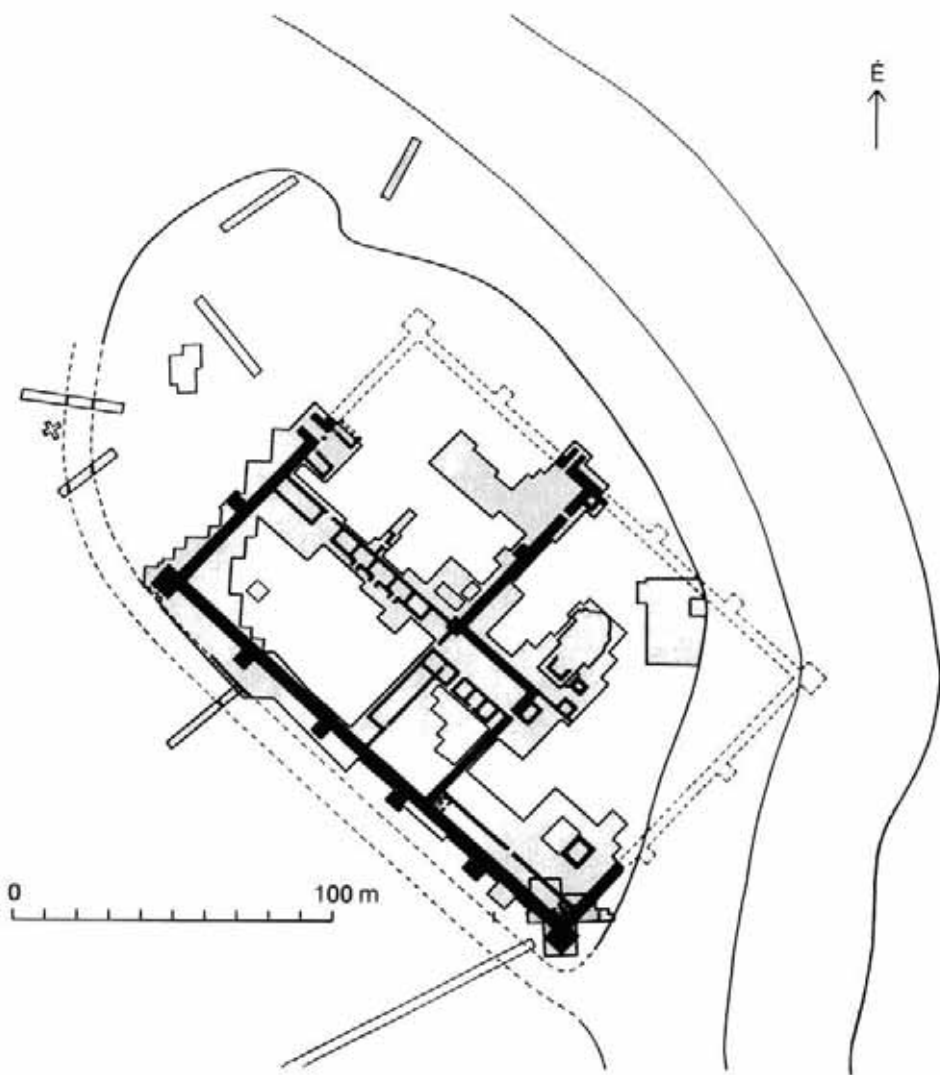
³⁸³ Grumel 1958. 436.; Tóth 1993. 9–10.; Váczy 1994. 16.; Tóth 1998. 36–37.; Tóth 2011. 32.

³⁸⁴ Tóth 1993. 9–10.

³⁸⁵ A Kherszón központú Klimata 832 utáni megszervezésére vö. Olajos 2015. 29.; a kherszóni témára Obolensky 1971. 176.; Obolensky 1999. 218–219.; Toynbee 1973. 270.; Wozniak 1975. 56–62.; Novoszelcev 1990. 202, 207.; Tóth 1993. 10.; Tóth 1996e. 574.; Tóth 1998. 37.; Tóth 2011. 32–33.; a kherszóni thema létesítését 840/841-re tette Zuckerman 1997. 213–214.; Golden 2007. 144.; 842-re Róna-Tas 2007. 275.

³⁸⁶ Obolensky 1999. 219. – Szerinte „Kherszóni thema létrehozása közvetlenül kapcsolódott Sarkel megépítéséhez, mindkettő a magyarok vagy a vikingek elleni védekezést szolgálta.”

³⁸⁷ Tóth 1996e. 574.

5. ábra: Sarkel alaprajza

Al-Dunánál letelepített egykori bizánci alattvalókat, akiket feltehetően a magyarok felbukkanása késztetett éppen ekkor sürgős távozásra. A bolgárokat segítő magyarokkal szemben az arabok elleni háborúban lekötött Theophilosz szövetségeseket keresett. Ezzel állhatnak összefüggésben a Konstantinápolyba érkező rusz és kazár követségek. A 838 táján feltűnő magyarok beleütköztek két nagyhatalom ellenállásába. *Bizánc és Kazária egyaránt fellépett a status quót felborító új nép ellen, védelmi lépéseket (Sarkel, Kherszón) tettek.*³⁸⁸

A letelepedésre vonatkozóan elemeznünk kell a Konsztantinosznál megőrzött 10. századi magyar hagyományt is. A DAI 38. fejezetében azt olvashatjuk erről, hogy „a türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet azon a helyen, amelyet első vajdájuk nevére Levedianak neveznek.”³⁸⁹ A passzusból sem a letelepedés helyét, sem pedig idejét nem lehet megállapítani. A „régén” relatív érvényességű időhatározó, hiszen mindössze annyit jelent, hogy Konsztantinosz császár saját korához képest jóval korábbi eseményről van szó. Hasonlóképpen relatív értelmű helyhatározó a „közel”,³⁹⁰ de ez legalább megadja azt, hogy a magyarok szállásterülete valamilyen irányban határos, szomszédos volt a Kazár Kaganátussal. A szöveg a bevándorlást valószínűsíti, hiszen Levedi nemcsak rangsorban, hanem időben is első magyar vezető Konsztantinosznál,³⁹¹ a bizánci császár magyar informátorai számára ő az első ismert személy. Ezért lehetségesnek vélem e forrás alapján is, hogy a magyarok a 830-as évek végén vagy esetleg valamivel később vándorolhattak Volgavidéki korábbi hazájukból (Magna Hungaria) a Don-vidékére.³⁹²

A kései magyar hagyomány sem nyúlik vissza a 9. századnál korábbi időszakra. Anonymus Álmos apjaként Ügyeket említi, nászát 819-re keltezi. A 14. századi krónikakompozíció megteszi Ügyek fiának Elődöt, aki Anonymusnál a második vezér.³⁹³ Ügyek és főleg Előd puszta „létezése”, és az Árpád-nemzetséggel való kapcsolata bizonytalan.³⁹⁴ Konsztantinosz alapján két generációt (Álmos és Árpád) telezhetünk fel a Kárpát-medencei honfoglalást megelőzően. *A magyarok 838 körüli, 840 körüli „levediai” honfoglalásuk után fél évszázadot alig meghaladó ideig, alig 50-60 évig tartózkodhattak a Dontól nyugatra levő térségben.*³⁹⁵

³⁸⁸ A külpolitikai összefüggésekre Tóth 1993. 10–11.; Toynbee 1973. 444–445.; Novoszelcev 1990. 208.; Obolensky 1999. 218–219.; Tóth 2011. 33.

³⁸⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13–15.; DAI 38,3-4.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.

³⁹⁰ A „régén” és a „közel” relatív értelmére Benkő 1984. 401–402.

³⁹¹ Levedi időbeli elsőségére vö. Kristó 1980. 34. 39, 65.; Tóth 1998. 39.; Takács Z. 2004b. 327. Tóth 2011. 34.

³⁹² Pauler 1900. 13, 132. o. 30. jegyzet; Boba 1967. 99.; Kristó 1980. 38–39, 43, 55, 65.; Németh 1991. 218–226.; Tóth 1998. 39.; Tóth 2011. 34.

³⁹³ Ügyekre és Elődre Anonymusnál és a krónikákban SRH I. 38, 41, 284, 287.; HKÍF 284, 287, 357, 359.

³⁹⁴ Tóth 1996d. 32.

³⁹⁵ Legújabbban vö. Sudár 2015b. 214.

II. A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG

9. SZÁZADI POLITIKAI TÖRTÉNETE

A magyarság politikai életének kezdeteit, honfoglalás előtti eseményeit kronológiailag nehéz pontosan meghatározni, és konkrét személyekhez kötni. Ebben a fejezetben erre teszek kísérletet. Elemzésem az írott források értelmezésére épül. Czeglédy Károly találó megállapítása szerint „e régi szövegek, mint sziklák a tengerben, többnyire túléltek a legnagyobb viharokat is.”³⁹⁶ Politikatörténeti elemzésről lévén szó, Konsztantinosz impozáns munkája, a DAI magyar fejezetei, a 38–40. fejezete jelentik az alapot a vizsgálathoz, elsősorban a 38. caput.³⁹⁷ Ez a forrásunk ellentmondásai ellenére is használható információkat ad, és „mozaikos,” de viszonylag teljes összképet nyújt a magyarság honfoglalás előtti politikai történetéről. Vékony Gábor megállapítását érdemes még idéznem: „a honfoglalás előtti időszak jelentős részéről csak Konstantinosz Porphyrogennetos művéből ismerünk adatokat (az arab forrásokból meg csak egy adott időpont állapotának leírását), természetes, hogy minden történeti feltevésnek a Bíborbanszületett munkájára kell épülnie, a közlések hiperkritikus megváltoztatása nélkül.”³⁹⁸ Ez nem jelentheti e kútfő kritika nélküli elfogadását. Forráskritikai vizsgálatra van szükség, más forrásokkal való összevetésére. A konsztantinoszi szöveg belső felépítését követve külön-külön vizsgálom Levedi és törzsszövetsége, Álmos és Árpád törzsszövetsége, továbbá a csatlakozó kavarak históriáját, – azzal a bizonyítandó előfeltevessel, hogy nagyjából azonos időben és térben lejátszódó történetekről, eseményekről van szó –, és a honfoglalás elemzésével zárom a magyar törzsszövetség első, honfoglalásig számítható korszakának vizsgálatát.

³⁹⁶ Czeglédy 1985a. 128.

³⁹⁷ Ebben a vonatkozásban Kristó Gyula módszerét követem, aki a DAI 38. fejezetének mondatonként elemzését adta (Kristó 1980). Ugyanakkor jelen munkában a DAI 38. fejezetének más értelmezését adom. A konsztantinoszi munkát legutóbb Zimonyi István vette górcső alá, vö. Zimonyi 2012d. 101–183.; a DAI magyar fejezetének forrásértékét hangsúlyozta előadásában az új, kritikai szövegkiadás szükségessége mellett fellépő Farkas Zoltán, vö. Farkas 2013.; Farkas 2015. 269–270.

³⁹⁸ Vékony 1986. 41–42.

II. 1. LEVEDI ÉS TÖRZSSZÖVETSÉGE

II. 1. 1. Konsztantinosz híradása Levediről

II. 1. 1. 1. A konsztantinoszi szöveg helye

A DAI 38. fejezetének címe: „A türkök népének eredetéről, és hogy honnan származnak.”³⁹⁹ A caput nagyobbik fele szól Levediről és az általa vezetett türk (magyar) törzsszövetségről. Ez tartalmazza a magyarok Levediában való megtelepedését, kazárokkal való együttarcolását, Levedi kazár házasságát, a kangar-besenyő támadást, és a magyarok kettészakadását. Ezután beszámol a Levedi vezette magyarok etelközi letelepedéséről, Levedi kazáriai látogatásáról, a kazár kagán Levedinek tett ajánlatáról, és Levedi „lemondásáról”, amelyet követően Etelközben fejedelmválasztásra kerül sor.⁴⁰⁰

II. 1. 1. 2. A DAI 38. fejezetének szerkezete, forrásértéke

A 38. fejezetet a hagyományos felfogás többé-kevésbé egységesnek értékelte. Bury, Moravcsik és mások két részre osztották a caputot; egy hosszabb részre (38/3–65) és egy jóval rövidebbre (38/66–71), amely a „mostani” besenyő és a régi magyar szállásterület folyóit sorolja fel.⁴⁰¹ A felosztás alapja az volt, hogy új információt bevezető rész előtt mindig szerepel a „tudnivaló, hogy” (isteon oti) bekezdés.⁴⁰² A problémát az jelenti, hogy vajon a nagyobb részt egységesnek tekinthetjük-e, – amelynek zöme Levedi és népe történetét tárgyalja, – vagy ez is részekre bontható. Moravcsik Gyula szerint a nagyobb rész is összetett, „egy vagy több magyar forrásból származik”, a „magyar informátorok által adott, a császári udvarban lejegyzett feljegyzésekből kompilálták össze.”⁴⁰³ A potenciális magyar informátorok közé elsősorban a 40. fejezetében említett Bulcsút és Árpád dédunokáját, Termacsut vették, akik 948 táján jártak követségben Bizáncban.⁴⁰⁴ Lehetséges hírforrásnak tekinthető a 949/953 között Bizáncba ellátogató, gyula tisztséget viselő magyar vezető.⁴⁰⁵ Feltételezték, hogy a honfoglalás előtt, 894/895 táján magyarokhoz küldött bizánci követ, Nikétász Szklérosz is szerezhetett információkat

³⁹⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 11–12.; DAI 38, 1-2; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.

⁴⁰⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13–fol. 111.r. vers. 4.; DAI 38, 3-47.; DAI 2003. 170-173.

⁴⁰¹ Bury 1906. 538–539.; Jenkins 1962. 145.

⁴⁰² Bury 1906. 538–539.; Moravcsik 1983. 363.; vö. még Kristó 2005. 5–6.

⁴⁰³ Jenkins 1962. 146.

⁴⁰⁴ Jenkins 1962. 146.; Harmatta 1984. 425.; Tóth 2010. 10.

⁴⁰⁵ Vö. Olajos Terézia bevezetése, DAI 2003. XIII.; Tóth 2010. 10.

a magyarokról.⁴⁰⁶ Még inkább gyanúba vették informátorként a magyarokhoz a honfoglalás utáni időszakban küldött Gábrriel klerikoszt, akinek sikertelen missziójáról a DAI 8. caputja számol be.⁴⁰⁷ A történeti kutatásban a szöveg szerkesztésmódjával kapcsolatban többnyire „a lineáris értelmezés” dominált, eszerint a 38. fejezet a legrégebbi múlttól halad a jelen felé.⁴⁰⁸ Ezzel szemben a kutatók jóval kisebb része azt tartotta valószínűnek, hogy a bizánci császár két híradást ötvözött egybe, duplumokról beszélhetünk. Macartney szerint az első, személytelebbs híradás (38,3-23) szláv informátorra mehet vissza, míg a második, hosszabb és jóval személyesebb tudósítás (38,23-65) magyar eredetű lehet.⁴⁰⁹ Grégoire hasonlóképpen „duplumnak” vélte az első, hosszabb részt, szerinte ugyanazokról az eseményekről kétszer számolt be a bizánci császár.⁴¹⁰ Jőmagam is azt feltételeztem, hogy két vagy több forrást használt fel a bizánci császár. A 38. fejezetet „párhuzamos szerkesztésűnek” tartottam, ahol két letelepedés történet (Levedia, Etelköz) után két „Levedi-epizód” vagy két „kazár történet” következett, s egy-egy besenyő támadás zárta le ezeket.⁴¹¹ Legújabban Ungváry Jenő vélekedett úgy, hogy a 38. fejezetben, illetve Levedi történetében „két eredetileg önálló szöveg mosódott egybe,” és ezekben két különböző Levedi vajda szerepelt. Az első rész (38,1-19) a magyarok első uralkodójáról, Levediről szólt, aki után más vajdák is uralkodtak. A második részben (38,19-46) egy másik Levedi szerepel, aki Álmos és Árpád kortársa volt.⁴¹² Ezt a feltételezést Makk Ferenc cáfolta hitelt érdemlő történeti és filológiai érvekkel.⁴¹³ Kapitánffy István azt feltételezte a 38. fejezet kapcsán, hogy nemcsak magyar informátoroktól (Bulcsúék) szerzett híradásokról van szó benne, hanem „9. századi, nagyjából kortárs bizánci feljegyzések (követjelentések) eredményeit dolgozták be a munkába.”⁴¹⁴ Ez a feltevés, amennyiben helytálló, nagymértékben növelhetné a 38. fejezet történeti hitelét. Kristó Gyula megkérdőjelezte Kapitánffy hipotézisét. A 38. fejezetet alapvetően „10. századi magyar informátorok által közvetített híryanag gyűjtőmedencéjének” tekintette, nem zárva ki egy-egy információ (például a Chidmasz és Chingilus folyók) bizánci eredetét sem.⁴¹⁵ Újabban Howard-Johnston vetette fel egy Bölcs Leó-kori

⁴⁰⁶ Jenkins 1962. 146.; Harmatta 1984. 425.; Tóth 1998. 10–11.; Tóth 2010. 11.

⁴⁰⁷ Gábrriel követségére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 12. – fol. 12v. vers. 14.; DAI 8,23-33.; DAI 2003. 56–57.; ÁMTBF 36. – Megjegyzendő, hogy a szöveg margójára a feltehető másoló, Michael Roizaitisz külön felírta, hogy „Πε(ρ)ί τοῦ κληρικου Γαβριήλ”, azaz „Gábrriel klerikoszról” szól, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 12-13.; utal erre Moravcsik Gyula, DAI 2003. 20.; értelmezésére vö. Bury 1906. 563, 565.

⁴⁰⁸ A nézetek áttekintésére Jenkins 1962. 145–146.

⁴⁰⁹ Macartney 1930. 98–99.

⁴¹⁰ Grégoire 1937. 632–633.

⁴¹¹ Tóth 1998. 12, 132.; Tóth 2011. 11, 110.

⁴¹² Ungváry 1998a. 188-191.; vö. még Ungváry 2012a. 15–20.

⁴¹³ Makk 1999. 189–196.

⁴¹⁴ Kapitánffy 1997. 41.; Kapitánffy feltevésének elfogadására vö. Farkas 2013.; Farkas 2015. 268.

⁴¹⁵ Kristó 2005. 7.

ún. északi dosszié létét, amelyhez szerinte a 38–40. fejezet is tartozik. Szerinte ezt a 9. század végi, 10. századi tudósítást csak néhány korabeli, 10. század közepi információval egészítette ki Konsztantinosz a 40. fejezet második felében.⁴¹⁶ Farkas Zoltán egy 890-es évekre tehető bizánci követjárást feltételezett, a bizánci-bolgár háború időszakából, ugyanakkor nem kapcsolta ezt konkrét személyhez (Nikétász Szkléroszhoz vagy Gábrrielhez).⁴¹⁷ Nézetem szerint a 38. fejezet a 10. század közepi magyar szájhagyományt is tükrözheti,⁴¹⁸ de ugyanennyire feltételezhető a 9. század végére, 894 tájára (Nikétász Szklérosz), és főleg a 10. század első évtizedére (Gábrriel klerikosz) tehető bizánci követségek, Bölcs Leó korabeli magyar hírnagyai.⁴¹⁹ Bizánci közvetítéssel tehát az Árpád-dinasztia, illetve a hét magyar törzs vezető rétegének szóbeli hagyományára vezethető vissza a 38. fejezet nagyobbik része, beleértve a Levedihez kapcsolt részt is. Nem értek egyet azokkal a feltevésekkel, amelyek szerint a bizánci császárt tudatosan félretájékoztatták magyar informátorai: az Árpád-dinasztia érdekében Kurszán elhallgatásával (Termacsu jóvoltából),⁴²⁰ illetve Álmos (a „kabar” Bulcsú félrevezető információi miatt),⁴²¹ vagy az Álmos-leszármazottak kárára az Árpád-ági utódok miatt (Termacsu tájékoztatásából).⁴²² Mindezen tendenciózusságot feltételező hipotézisek aligha állják meg helyüket. A szöveg ellentmondásai a különböző eredetű (magyar, bizánci) és különböző időszakból származó forrásokból származó információk, „mozaikok” összeszerkesztéséből származhatnak.⁴²³ Nagyon valószínűnek tartom, hogy a 38. fejezet nagyobbik része – függetlenül az új információt bevezető szokásos „tudnivaló, hogy” frázistól – *nemcsak két, némileg különböző magyar hagyományt ötvözött egymásba, hanem más forrásokból származó bizánci értesülések is beékelődhetnek a szövegbe.* Ezek szétválogatása gondos szövegrekonstrukciót, szövegelemzést, filológiai és történeti forráskritikát igényel, amely elsősorban bizantológus szakemberek feladata.⁴²⁴ A kérdésre több fejezetben is visszatérek még, és a legrégebbi kézirat alapján magam is teszek megállapításokat a vonatkozó passzusok vélhető eredetét illetően.

⁴¹⁶ Howard-Johnston 2007. 184–185.

⁴¹⁷ Farkas 2015. 268.

⁴¹⁸ Tóth 2010. 12.

⁴¹⁹ Gábrriel követségét Bölcs Leó korára tette, és a 38. fejezet híradásait hozzá kapcsolta Bury 1906. 563, 565.

⁴²⁰ Vö. Györffy 1959. 158–159.

⁴²¹ Vö. a kabar Bulcsú Álmos fejedelmet tudatosan elhallgató törekvésére vö. Dümmerth 1977. 75–79..

⁴²² Vö. Kristó 1993a. 28–31.

⁴²³ A DAI kompilatív jellegére és stiláris sokféleségére Ševcenko 2006. 248.; Szabados 2011. 95.

⁴²⁴ A DAI szövegekritikájának (pl. különböző jelek, interpunkciók szerepe) fontosságára legutóbb Farkas 2013.

II.1. 2. Levedi népének konsztantinoszi elnevezései

A konsztantinoszi szöveggel kapcsolatos első kérdés az lehet, hogy vajon Levedi „türk népe” (Tourkon ethnos)⁴²⁵ valóban azonosítható-e a magyarokkal. Konsztantinosz ugyanis a DAI-ban mindenütt turk/türk (Tourkoi) megnevezéssel élt a saját korában a Kárpát-medencében élő, a 38–40. fejezetben részletesen bemutatott néppel kapcsolatban.⁴²⁶ Egyedül a 38. fejezetben használta a türk mellett a rejtélyes ’szávartü ászfalü’ vagy ’sabartoi asphaloi’ (Σάβαρτοι ἄσφαλοι) nevet, mint a magyarok régebbi elnevezését.⁴²⁷ Konsztantinosz a türk névhasználattal korántsem állt egyedül a bizánci forrásokban, sőt a magyarokra leggyakrabban alkalmazott név a turk/türk volt az általam vizsgált, 9–10. században.⁴²⁸ Philotheos 899-ben összeállított kézikönyvében a császári testőrség idegen népekből való tisztjei között említette a türköket és a kazárokat. Előbbieket a magyarokkal azonosíthatjuk.⁴²⁹ Majd 902-ben Arethasz hívta a magyarokat türköknek.⁴³⁰ Bölcs Leó császár 904 körül írt Taktika című művében türköknek nevezte a kortárs, általa a szkíták közé sorolt népet, amely szövetségese volt a bolgárok ellen háborúban (894–896 között), és bizonyosan a magyarokkal azonosítható. Érdekessé teszi Bölcs Leó névhasználatát, hogy hadtudományi munkájában, más korábbi források mellett, alapvetően Maurikiosz császár 600 körül készült Stratégikon művére épített, amelyben a türk népnév az akkori türk birodalomra vonatkozott.⁴³¹ Konsztantinosz császár kortársa, Georgius Monachus Continuatus (György barát krónikájának folytatója) is a türk megnevezést használta a magyarokkal kapcsolatban, emellett a 836–838-ra keltezhető al-dunai kalandozás kapcsán az ungri és hun neveket is említette.⁴³² Nikolaosz Müsztikosz 924/925 táján nyugati türkökként is megemlékezett a magyarokról, ami utalhatott a Kárpát-medencébe költözött magyarság földrajzi helyzetére.⁴³³ A Lucas élete (Vitae Lucae) biográfiában a magyarok türk néven szerepeltek.⁴³⁴ Egy pápáról szóló 10. századi bizánci

⁴²⁵ A „türkök népe” (Tourkon ethnos) kifejezésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 12–13.; DAI 38,1; 38,3; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.

⁴²⁶ A konsztantinoszi névhasználatra vö. Tóth 2013a. 683.; Tóth 2014. 355.

⁴²⁷ A ’szávartü ászfalü’, illetve görögös formában ’sabartoi asphaloi’ régebbi népnévre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. 7. vers., fol. 110r. 5. vers.; DAI 38,9-10; 38,28; DAI 170–171.; ÁMTBF 42–43.; vö. még Tóth 2013a. 683.

⁴²⁸ Kristó 1980. 32.; Németh 1991. 161.; Róna-Tas 1996a. 212–213.; Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.

⁴²⁹ Philotheos, vö. Bizánci források 2014. 13–16. – Olajos Terézia jegyzete 16. o. 18. jegyzet

⁴³⁰ Arethasz, vö. ÁMTBF 13.; vö. Szűcs 1992. 295.; Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.

⁴³¹ Bölcs Leó, Taktika, vö. ÁMTBF 14–15, 17.; Tóth 2013a. 679–680.; Tóth 2014. 351.

⁴³² György barát folytatója, vö. ÁMTBF 55–57.; Moravcsik 1983. I. 271.; Tóth 2013a. 681–682.; Tóth 2014. 353–354.

⁴³³ Nikolaosz Müsztikosz (Nikolaos Mystikos), vö. ÁMTBF 25.; Szűcs 1992. 296.; Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.; „most mozgósított népek” szóval említette őket máshol, vö. Bizánci források 2014. 17–20.– Olajos Terézia jegyzete, 20. o. 3. jegyzet.

⁴³⁴ Vitae Lucae, vö. ÁMTBF 29.; vö. még Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.

töredék 'Ungri' néven említette a magyarokat.⁴³⁵ Gregoriosz szerzetes 'A Baszileiosz élete' (Vita Basilii) című munkában hasonlóan Ugri/Ungri alakban tüntette fel a népet.⁴³⁶ Leo Diaconus 10. századi bizánci történetíró szkitákként és hunokként utalt rájuk.⁴³⁷ A muszlim források közül a Dzsajháni-hagyományban az szerepelt, hogy a magyarok a „turkok egyik fajtája.”⁴³⁸ Hasonlóképpen Ibn Hayyán mór krónikás is turkoknak nevezte a 942-ben kalandozó hét vezér (emir) népét.⁴³⁹ Más muszlim, arab forrásokban (al-Bakri, Maszúdi stb.) is a magyarok turk néven fordulnak elő.⁴⁴⁰ Rajtuk kívül még a Konstantinápolyban 949-ben megfordult langobárd származású Liudprand tudott, a nyugati források közül egyedül, a magyarok turk elnevezéséről.⁴⁴¹ Számos magyarázat született arra, hogy miért nevezhették a fenti források turkoknak vagy türköknek a magyarokat. Az elnevezés vonatkozhatott arra, hogy a magyarok a türköket követő kazárokkal álltak szoros kapcsolatban, és kazár uralom alá kerültek.⁴⁴² Jelölhette a türk név a türk jellegű, nomád politikai szervezetet is. Azt is feltételezték, hogy a honfoglaló magyarok, vagy inkább vezető rétegük valóban török lehetett (pl. a „kettős honfoglalás” elmélete).⁴⁴³ Biztos magyarázatot nem tudunk adni arról, hogy a források miért nevezték a magyarokat türköknek. Nyilvánvaló, hogy ez nem saját nevük volt, hanem mások, elsősorban a bizánciak által adott, toposz-jellegű népnév, amely antikizáló megnevezéssel élve, a Bizánc által jóval korábban megismert, 6–7. századi türkök nevét ruházta a magyarokra.

Konsztantinosz a DAI 38. fejezetében a türk népnév mellett emlékezett meg a magyarok „rég(i) nevé(r)ől” (arkhaian eponüimian),⁴⁴⁴ amely a 'sabartoi asphaloi' (asfaloi) volt. E népnév kétszer is előfordul a 38. fejezetben. Konsztantinosz először a fejezet elején, Levedi történetének kezdetén említette, hogy „abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból szávartü ászfalünak nevezték.”⁴⁴⁵ Másodszer egy kangar-besenyő támadás eredményezte kettészakadás után a keletre, Perzsia vidékére került néprész kapcsán utalt rájuk, akiket a „türkök régi nevé(n) mostanáig szávartü ászfalünak” hívnak.⁴⁴⁶ A bizánci császár szerint e keleti néprésszel,

⁴³⁵ ÁMTBF 27.; vö. még Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.

⁴³⁶ Vita Basilii, ÁMTBF 28–29.; vö. Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.

⁴³⁷ Leo Diaconus (Leon Diakonos) munkájára vö. ÁMTBF 72.; vö. még Tóth 2013a. 689.; Tóth 2014. 360.

⁴³⁸ MHK 167.; MEH 86.; Kmoskó 1997. 207.; Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta), 37. (Gardézi); vö. még Kristó 1980. 32.

⁴³⁹ HKÍF 61–63.; Elter 2009. 61–64, 86–89.; Takács Z. 2004. 319.

⁴⁴⁰ Németh 1991. 160–161.; Takács Z. 2004. 319.

⁴⁴¹ MEH 225.; vö. MEH 300. o. 518. jegyzet (Györffy György); Takács Z. 2004. 318–319.

⁴⁴² Németh 1930. 201.; Németh 1991. 161.; Vásáry 1993. 152.; Zimonyi 2012d. 121–122.

⁴⁴³ László 1978.; Sinor 1984. 1–12.

⁴⁴⁴ A kifejezésre, a „türkök régi neve” (tón Turkón arkhaian eponüimian), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. 4. vers.; DAI 38,28; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

⁴⁴⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. 5–8. vers.; DAI 38,9–10.; „szávartü ászfalü”, vö. DAI 2003. 170–171.; MEH 118.; „sabartoi asphaloi”, vö. ÁMTBF 43.; HKÍF 122.

⁴⁴⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. 2–5. vers.; DAI 38,26–28; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 44.

a nyugatra költözött türkök/magyarok tartják a kapcsolatot: „mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.”⁴⁴⁷ A rejtélyes elnevezést sokan vizsgálták, és különböző hipotézisek születtek a népnév jelentésével kapcsolatban. Jelzős szerkezetű népnévnek tekintették.⁴⁴⁸ Ebből az előtag a szabír/szavír/szavárd népnév, az utótag pedig egy görög jelző. Már a 19. század végén megszületett a máig ható, „rendíthetetlen szavárd” etimológia, amelyet azonban már saját korában is megkérdőjeleztek.⁴⁴⁹ Pecz Vilmos és Gyomlay Gyula úgy foglaltak állást, hogy az ’asfalói’ többes számban álló jelző, és az ’asfalés’ melléknév középgörög (népies) alakja, amelynek jelentése „rendíthetetlen (szilárd, biztos)”.⁴⁵⁰ Fiók Károly hiába hangoztatta ellenvéleményét az etimológia kapcsán,⁴⁵¹ Darkó Jenő és Gyóni Mátyás is elfogadta az asfalói-asfalés azonosítást, egyedül Moravcsik Gyula jelezte kételyeit.⁴⁵² A későbbi történeti kutatás is sokáig elfogadta a fenti bizantinológus etimológiát.⁴⁵³ A népnév kapcsán újabb magyarázatok is felmerültek. Ungváry Jenő Fiók kételyeit felelevenítve elvetette azt, hogy „az asfalói alak az asfalés-ből származnék,” és mivel „alakja kirí a DAI nyelvezetéből, biztosan rontott szó.” Ungváry utalt arra, hogy először hibásan egybe írt (sabartioasphaloi), másodsor pedig helyesen, külön írt formában szerepelt a ’sabartoi asphaloi’.⁴⁵⁴ Mással hibát feltételezve, az ’asphaloi’ helyett ’autokephaloi’, azaz ’független, önálló’ jelzőt tételezett fel. Így a népnevet ’sabartoi autokephaloi’, tehát „független, önálló szavárdok’ jelentéssel értelmezte.⁴⁵⁵ Ezt a jelzőt a DAI szövegében három helyen is kimutatta, tehát a feltételezett alak megfelel a DAI szóhasználatának, és független népet jelöl.⁴⁵⁶ Ungváry radikális nézete szerint a türkök seregének kettészakadása után, a keleten lakó türkök Álmos vajda vezetésével önállókká váltak.⁴⁵⁷ Ami a konzstantinoszi nyelvezethez való ragaszkodást illeti, Ungváry értelmezése helytállóbbnak tűnik, mint a hagyományos feltevés. Az ’autokephaloi’ szó ugyanis három helyen megtalálható a szövegben, szemben az ’asphaloi’ szóval, amely csak a 38. fejezetben fordul elő a népnévben. A hagyományos magyarázat ugyanakkor a legkorábbi hiteles kézirati másolatra, a párizsi kódex passzusában levő, kétszer is feltüntetett ’asphaloi’ alakra támaszkodik. A szöveg logikáját illetően Ungváry

⁴⁴⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. 14. vers.–112r. 2. vers.; DAI 38,61–65.; DAI 2003. 172–175.; ÁMTBF 45.

⁴⁴⁸ Gyóni 1943. 113.; Moravcsik 1983. II. 261–262.; ÁMTBF 43. o. 19. jegyzet, KMTL 590. (Szádeczky-Kardoss Samu)

⁴⁴⁹ A kutatástörténeti áttekintésre Ungváry 1999. 5–6.; Ungváry 2012a. 54–55.

⁴⁵⁰ Pecz 1896a. 385–389; Pecz 1896b. 800–806.; Pecz 1898. 209–221.; Gyomlay 1898. 305–324.

⁴⁵¹ Fiók 1896. 607–616.; Fiók 1897. 611–617.; 699–706.; Fiók 1899. 9–20.

⁴⁵² Darkó 1910. 63.; Gyóni 1943. 113.; Moravcsik 1983. II. 261–262. „grich. asfalói (= asfaleis?)”

⁴⁵³ Kristó 1980. 44.; Németh 1991. 305.; Róna-Tas 1996a. 22.

⁴⁵⁴ Ungváry 1999. 8.; Ungváry 2012a. 55–56.

⁴⁵⁵ Ungváry 1999. 9–11.; Ungváry 2012a. 56–59.

⁴⁵⁶ Vö. DAI 29,58–66; 29,84–88; 44,24–29; vö. Ungváry 1999. 11.; Ungváry 2012a. 59–60.

⁴⁵⁷ Ungváry 1999. 11.; Ungváry 2012a. 60.

elmélete megkérdőjelezhető, amikor a népnév feltételezett jelzőjéből próbálta rekonstruálni a keleten maradt magyarok, illetve Álmos történetét. Valójában a népnév Levedi és Álmos népére is vonatkozik, nemcsak a keleten maradt néprészre. Az újabb szakirodalomban más feltevések is születtek. Benkő Loránd a „földi szurok, aszfalt” jelentéskört emelte ki. Ehhez kapcsolta a magyar Szovár, ’földi szurok’ jelentésű helyneveket. Szerinte ebből alakulhatott ki a szavárd–savartói asphaloi görög-magyar képzettársítás.⁴⁵⁸ Utalni lehet arra, hogy a szevorti nevű nép örmény és bizánci forrásokban is felbukkan a Kaukázus vidékén, a Kur (Kura) folyó táján. Konsztantinosz császár a *De Cerimoniis* címen ismert munkájában megadta nevük jelentését is „fekete fiúk” (*maura paidia*), ami az örmény sevordik megfelelője lehet.⁴⁵⁹ Benkő elvetette azt a lehetőséget, hogy az örmény forrásokban szereplő sevordik és a savartói asphaloi között történeti kapcsolat lehetne.⁴⁶⁰ Nagy Kornél örmény etimológiát ajánlott az ’asphaloi’ jelzőre: az ’aspeateal’ örmény szó ’lovast’ jelent.⁴⁶¹ A történeti kutatásban a szavárd népnevet többnyire a török nyelvű, 5–6. századi szabírokkal hozták kapcsolatba. Névetimológiai alapon felmerült a szabírok és a kazárok azonossága is.⁴⁶² Több kutató is elvetette a szabírok és szavárd népnevek összetartozását.⁴⁶³ A savartói népnévnek is születtek újabb etimológiái.⁴⁶⁴ Harmatta János szerint a savartói horezmi ’s’w’ (fekete) és az ’wrđk’ (sereg) szavak összetétele, tehát ’fekete sereg’ lenne a népnév jelentése. Harmatta szerint a kazároknál levő khorezmi zsoldosok adták volna ezt a nevet a magyaroknak.⁴⁶⁵ Berta Árpád egy török ’sav-arti’, ’jobbszárny’ mögötti szóból magyarázta a szó etimológiáját, ami beleillett törzsneves etimológiai rendszerébe.⁴⁶⁶ Nagy Kornél utalt arra, hogy az örmény szevordi szó nemcsak fekete fiút, hanem idegen, külföldi vagy törvénytelen gyermeket is jelentett.⁴⁶⁷ A régebbiként feltüntetett savarti/savartói nevet a magyarok szoros kazár kapcsolatai bizonyítékának tekintették.⁴⁶⁸ A török népnevek kapcsán Németh Gyula vetette fel idézett tételét, hogy ezeknek politikatörténeti jelentősége van. Szerinte az ungrí, a szabartói, a türki és a magyar népnév négy politikai korszak emléke, amikor a magyarok az onogur, a szabír és a türki birodalmakba tartoztak, illetőleg önállósultak.⁴⁶⁹ A tudománytörténeti jelentőségű elméletet joggal kérdője-

⁴⁵⁸ Benkő 2009. 115–120.

⁴⁵⁹ A konsztantinoszi népnév-magyarázatra Reiske 1829. I. 687.; az örmény adatokra Németh 1991. 303.; Róna-Tas 1996a. 325.; Nagy K. 2015. 158.

⁴⁶⁰ Benkő 2009. 77–78.

⁴⁶¹ Nagy K. 2005. 233–241.

⁴⁶² Kristó 1980. 45–46.; Németh 1991. 149–156.

⁴⁶³ Róna-Tas 1999a. 222.; Ligeti 1986. 346–347.; Benkő 2009. 103–105.

⁴⁶⁴ Ezekre összefoglalóan legújabban Zimonyi 2012d. 121–122.

⁴⁶⁵ Harmatta 1997. 128–129.

⁴⁶⁶ Berta 1992. 7–11.

⁴⁶⁷ Nagy K. 2015. 158.

⁴⁶⁸ Összegzően Kristó 1980. 45–46.; legújabban a kavárokrá/kabarokra vonatkoztatta a nevet Juhász 2015a.

⁴⁶⁹ Németh 1930. 176–177.

lezte meg Kristó Gyula, aki arra utalt, hogy a magyarokat baskíroknak is nevezték, ami viszont Északkelet-Európához köti őket.⁴⁷⁰ Róna-Tas András sem osztotta Németh elméletét a magyarok idegen népnevei, és a török nyelvű nomád birodalmakba való betagozódása közti kapcsolatot illetően. Szerinte az onogur, baskír, ungri és türk a honfoglalás előtti magyar nép nevei voltak, amelyeket szomszédai; „a kazárok (madzsgar, esetleg madzser), a volgai bolgárok (baskír), a Bizánci Birodalom (türk) és a szlávok (ungri)” adtak.⁴⁷¹ Róna-Tas mérvadó véleménye szerint a 8–9. századnál régebbre nem jutunk ezekkel a népnevekkel, mivel „nem a magyarság egymást követő nevei ezek, hanem a magyarság idegen elnevezései, a honfoglaló magyarság IX. századi nevei.”⁴⁷²

Nézetem szerint a Konsztantinosz által említett turk/türk, vagy sabartoi asphaloi (szávartói ászfaloi) népnevekből nem vonhatunk le kronológiai vagy etnikai jellemző következtetéseket. Ezek nem lehettek Levedi népének, a magyaroknak önelnevezései, más népek által adott idegen népnevek voltak. Ezért bizonyos, hogy nem magyar informátorokra mennek vissza ezek a népnevek, hanem máshonnan szerzett bizánci értesülésekről lehet szó. A türk népnévből nem következik az, hogy a magyarokat az 552-ben birodalmat alkotó türkökkel közvetlen kapcsolatba hozzuk, birodalmukba tartozó népnek, vagy etnikailag, nyelvileg türknek tekintjük őket. A nyugati türkök utódaival, a 630-tól saját birodalmat létrehozó kazárokkal való direkt kapcsolat sem következik a népnévből. Hasonló a helyzet a sabartoi asphaloi népnévvel is. Sem az 5–6. századi szabírokkal, vagy a szabírokkal feltételesen azonosított kazárokkal, sőt a szír, örmény, muszlim forrásokban különböző névalakokban felbukkanó, 8–9. századi szevorti/szevordi néppel való azonosság, vagy közvetlen kapcsolat sem igazolható a népnév alapján. Nézetem szerint az idegenek által adott népelnevezések nem segíthetnek sokat a magyar törzsszövetség politikai történetének rekonstruálásában. Ezek a népnevek csak azt mutathatják meg, hogy mikor és melyik nevet használták a magyarok szomszédai a magukat magyaroknak nevező politikai alakulatra. Mindez gondos forráskritikát igényel, a különböző források összevetését, hogy mikor jelölheti egy idegen népnév már a magyar törzsszövetséget, és mikor még azt a népet, amelynek a nevét később valamilyen okból ráruházták. Enélkül azonban a kaleidoszkópszerűen változó steppei világban menthetetlenül eltévedünk, hiszen rengeteg népnévvel találkozunk, látszólag és valóságosan is állandó változás van. Korántsem biztos, hogy a magyarok idegen népneve mögött mindig tényleges kapcsolatokat, vagy etnikai csoportokat kell keresnünk, bár ezt a lehetőséget sem lehet kizárni.

⁴⁷⁰ Kristó 1980. 48, 49–50.

⁴⁷¹ Róna-Tas 1996a. 1996. 239–241.

⁴⁷² Róna-Tas 1996a. 240.

II. 1. 3. Levedi neve

A következőkben a Konsztantinosznál sabartoi asphaloi, illetve turkoi (türk) néven említett magyarok első ismert politikai vezetőjéről szóló információkat elemzem.⁴⁷³ Levedi (Lebediasz) az első ismert magyar politikai vezető. Konsztantinosz a DAI 38. fejezetében emlékezett meg Levediről, a ránk maradt források közül egyedül nála szerepel Levedi [$\lambda\epsilon\upsilon\epsilon\delta\iota\alpha\varsigma$] neve.⁴⁷⁴ A bizánci császár a magyar vezetők közül róla adta a legrészletesebb információkat, így aligha kérdőjelezhetjük meg létezését, és nem tekinthetjük mitikus alaknak, ’fantomfigurának’.⁴⁷⁵

II. 1. 3. 1. Eleud (Előd) = Levedi?

A régebbi történeti kutatásban felmerült, hogy az Anonymusnál második vezérként és Szabolcs apjaként (a Csák nemzetség őseként), a krónikákban pedig Álmos apjaként, Árpád nagyapjaként szereplő Előd (Eleud) nem más, mint Levedi.⁴⁷⁶ Az elmélet alapjait Szabó Károly vetette meg a 19. század közepén. Szerinte a bizánci császár tévesen írt Levedet Eleved helyett, mert nem tudhatta, hogy „az Eleved névben az első e betű nem kihagyható előlehelet [ti. hehezet – T. S. L.]” Hozzátette, hogy „Eleved (palóc kiejtéssel Eleüd) megfelel Elődnek.”⁴⁷⁷ Szerinte Konstantin és Anonymus szövegének összevetése is az azonosságot bizonyítja. „Az első [ti. Konsztantinosz – T. S. L.] ugyanis Levedet vagy Elődöt első vajdának címezi, a második [ti. Anonymus – T. S. L.] ez adattal gyönyörűen öszhangzólag Elődöt a hét fejedelmi személy közt a szerinte fejedelemmé emelt Álmos után mindjárt az első helyen említi.”⁴⁷⁸ Kristó Gyula az Előd-kérdésről írt összegzésében rámutatott arra, hogy a második érv azért nem állja meg a helyét, mert „Konstantin Levedit rangban első vajdának nevezte, a hét vezér Anonymus által adott névsorában pedig Előd a felsorolásban (és nem rangban) a második helyen áll.”⁴⁷⁹ Szabó Károly tekintélyét jelzi, hogy elfogadták a Levedi–Eleud (Előd) azonositást.⁴⁸⁰ A kivételek között említhetjük Marczali Henriket, aki szerint Eleud elődöt jelent, és „Lebediasz nem vehetjük

⁴⁷³ Levedire összefoglalóan vö. Tóth 1998. 112–116.; Tóth 2011. 91–94.

⁴⁷⁴ Ez az írásváltozat a leggyakoribb, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 16, 18.; Jenkins 1962. 147.; Moravcsik 1983. II. 177–178.; Erdélyi 2012. 161–162.

⁴⁷⁵ Levedit mítikus alaknak tekintette Bartha 1988. 351.; a nézet cáfolatára Makk 1999. 189.; legújabbban területnévből Konsztantinosz által alkotott névnek, és ’fantomfigurának’ tekintette Hölbling 2010. 141–142.

⁴⁷⁶ Anonymus második vezére Eleud, vö. SRH I. 41.; a krónikában Eleud Ügyek fia és Álmos apja, vö. SRH I. 284., 287.; az Előd-kérdés legutolsó összefoglalására vö. Kristó 2000c.

⁴⁷⁷ Szabó K. 1873. 131.; vö. még Szabó K. 1869. 31–32. o. 2. jegyzet

⁴⁷⁸ Szabó K. 1873. 131.

⁴⁷⁹ Kristó 2000c. 3.

⁴⁸⁰ Pauler 1900. 21, 206.; Fehér 1921. 91–92.; Hóman–Szekfű 1928. 70.

Eleuddal egynek.⁴⁸¹ Hóman Bálint ugyanakkor teljes mértékben azonosította Levedi fővezért Előddel (Eleved–Eleud–Előd).⁴⁸² Fehér Géza szerint a krónikás hagyományban Álmosra vitték át Levedi tetteit, de megőrizték nevét Eleüdi (Eleud–Előd) formában. Anonymus Álmos mögött másodikként említette ’Eleüdit’, amiből azt a következtetést vonta le, hogy Árpád előtt Levedi (Leüedi) a legjelentősebb törzsfő volt.⁴⁸³ Kristó Gyula rámutatott Fehér Géza érvelésének hibáira: „Levedi a bizánci császárnál olvasható egyetlen tette sem szerepel Álmosra ruházva a magyar krónikában (nem említik kazár házasságát, nem volt gyermektelen stb.).⁴⁸⁴ A Levedi–Előd azonosságot valló történész koncepciót a nyelvészek már az 1910-es évektől etimológiai alapon bírálták. Nézetük szerint a személynév jelentése ’ős, proavus’ vagy ’elsősülött, primogenitus.’⁴⁸⁵ A nyelvészeti bírálatok dacára sokáig tartotta magát az Előd-elmélet a történeti hipotézisekben. Györffy György kezdetben úgy vélekedett, hogy „bár a két név azonossága hangtanilag nem bizonyítható; a névhasználat, a két személy történeti szerepének egybevetése és a közös forrás, a 10–11. századi hagyomány mégis arra kényszerít, hogy azonosnak vegyük.⁴⁸⁶ Györffy később átmenetileg feladta a vitatott azonosítás gondolatát, elsősorban nyelvészeti érvek miatt.⁴⁸⁷ Legutolsó állásfoglalásában Györffy visszatért a Levedi–Eleud azonosításhoz, és egy eredeti ’Elwedi’ (el-bedi) alakot tételezett fel, amely „csupán a szláv átvétel (s hangátvétel) révén vett fel Levedi alakot.⁴⁸⁸ Kristó Gyula hangsúlyozta a nyelvészeti, hangtörténeti szabályokat, és leszögezte, hogy „Előd Levedivel semmiféle kapcsolatba nem hozható.”⁴⁸⁹ Fehértói Katalin állásfoglalása szerint „az Eleud és Lebediasz személynevek nyelvészeti összevetésének nincs értelme.”⁴⁹⁰ Eleudot tehát nem azonosíthatjuk Levedivel.⁴⁹¹ Hozzátehetjük, hogy a kései latin nyelvű magyar krónikás irodalomban a név említésén túlmenően semmiféle lényegi információt nem kapunk Eleud/Előd személyéről, így esetleges azonosságuk esetén sem tudjuk kiegészíteni a konsztantinoszi Levedi-képet. A 38. fejezetben szereplő Levedi hús-vér alak volt, és meghatározó szerepet játszott a korai magyar törzsszövetség

⁴⁸¹ Marczali 1895. 50. o. 1. jegyzet

⁴⁸² Hóman 1908a. 17. o. 1. jegyzet; Hóman–Szekfű 1928. 70–72.; Hóman 1938. 53.

⁴⁸³ Fehér 1921. 91–94.

⁴⁸⁴ Kristó 2000c. 4.

⁴⁸⁵ Pais 1911. 167.; Pais 1921. 161.; Jakubovich 1932. 198.; Gombocz–Melich 1914–1930. 1532.; Melich 1925–1929. 11.; a nyelvészeti szakirodalmi áttekintése vö. Kristó 2000c. 5..

⁴⁸⁶ Györffy 1959. 159.

⁴⁸⁷ Györffy 1970. 210. – személyneves példákat is hozott fel erre. Míg az új koncepciót elfogadta, a példákat szaporította, illetve bírálta Kristó 2000c. 6–7.

⁴⁸⁸ Györffy 1997b. 247–254), főleg 254.; ennek kritikájára vö. Kristó 2000c. 7–8.

⁴⁸⁹ Kristó 2000c. 9, 22.

⁴⁹⁰ Fehértói 1997a. 428, 439.; Fehértói 1999.

⁴⁹¹ A feltevés elvetésére Németh 1991. 222.; Györffy 1993. 45.; Fehértói 1997b. 238.

históriájában. Konsztantinosz hangsúlyozta, hogy tulajdonneve (κλήσεως ὄνομα) volt Levedi, míg tisztsége (ἄξιτας) a „vajda” (βοέβοδος).⁴⁹²

II. 1. 3. 2. *Levedi tulajdonnévének etimológiája*

Levedi névnek [λευεδίας] értelmezése érdekes nyelvészeti probléma.⁴⁹³ A szakirodalomban a szószerinti görög olvasathoz ragaszkodva a Lebedias/Lebediasz, a Levedias/Levediasz, Lebedi/Lebed névalakot is használták, de a régóta elfogadott „közmegegyezés” a Levedi vagy Levédi olvasattal számol.⁴⁹⁴ A legelterjedtebb magyarázat szerint a fenti név az ősmagyar/finnugor létige (lész) származéka, a folyamatos melléknévi igenévhez járult a -di képző.⁴⁹⁵ Későbbi, Árpád-kori párhuzamként az 1138. évi dömösi oklevélben szereplő „Lewedi” szolganévre szoktak hivatkozni. Az etimológia kiindulópontját a turkológus Gombocz Zoltán Leventéhez kapcsolódó magyarázata szolgáltatta. Szerinte a Levedi, Liüntika, valamint az Árpád-kori Levente, Leue, Lewedi személyneveket a magyar ’lenni’ igéből lehet levezetni.⁴⁹⁶ Gomboczot követve vélte Jakubovich úgy, hogy a „Levedi név ugyanannak a magyar igének, a le: lesz-nek a származéka, amelynek a régi magyar Levente is.”⁴⁹⁷ Pais Dezső a Levedi, Liünti és Levente neveket egyaránt „a lëv- igezőnek -di (-ti) képzős” származékának tekintette.⁴⁹⁸ Bárczi Géza szerint a „Liüntikában a liü-, a Lebediasz-ban a „lëve- tóváltozat rejlik.”⁴⁹⁹ Jakubovich és Pais etimológiája sokáig elfogadott értelmezés volt.⁵⁰⁰ Pais később annyiban módosított saját feltevésén, hogy „nem azonosíthatjuk a Lëvedi név Lëve- részét a mai levő igenévvel.”⁵⁰¹ Jelentkeztek más névmagyarázatok is. Így felmerült a szláv etimológia, és a Lebed nevet a szláv Lebedj „hattyú” jelentéssel magyarázták, és a mitikus állatós tiszteletére vezették

⁴⁹² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. 17–18. vers.; DAI 38,5-7; vö. DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42–43.

⁴⁹³ Összefoglalóan vö. Gyóni 1943. 78–82.; Moravcsik 1983. II. 177–178.

⁴⁹⁴ A görögös Lebedias névalakra vö. Pauler 1900. 20-21.; Marczali 1895. 4, 50.; Jakubovich 1918. 225–230.; A Lebedias alakra vö. Illés 1907. 48, 54.; Harmatta 1984. 429–430.; a görög név olvasata alapján Lebediasz alakra pl. Pais 1921. 158–160.; Fehértói 1997c. 438–439.; Fehértói 1999.; a Levedias névalakra vö. Macartney 1930. 97.; a Levedi vagy Levédi alakra vö. Jakubovich 1918. 229–230.; Németh 1930.; Gyóni 1943. 78..

⁴⁹⁵ KMTL 406. (Kristó Gyula); Erdélyi 2012. 161–162.

⁴⁹⁶ Gombocz 1916. 305–310.; elemzésére és kritikájára vö. Fehértói 1997a. 431–433.; vö. Fehértói 1999. 320.

⁴⁹⁷ Jakubovich 1918. 229–230.; Németh 1930. 281.; Gyóni 1943. 78.; Jakubovich értelmezését Fehértói hiperkritikusan értékelt: „meglehetősen alacsony színvonalú” magyarázat, vö. Fehértói 1997a. 434.

⁴⁹⁸ Pais 1921. 158–160.; Pais 1966. 6–7.; vö. még Gyóni 1943. 78.; kritikájára Fehértói 1997a. 434–435.

⁴⁹⁹ Bárczi 1954. 377–378.; vö. Fehértói 1997a. 436.

⁵⁰⁰ Gyóni 1943. 78.; Németh 1930. 281.; Gyóni 1943. 78.; Németh 1991. 222.; Fehértói 1997b. 238.

⁵⁰¹ Pais 1956. 140.; a levő igenévvel való azonosítás tagadására vö. még Fehértói 1997a. 436.

vissza.⁵⁰² Omeljan Pritsak felvetette a türk népnévnek megfelelően a Levedi név türk etimológiáját, ’bátor úr’ jelentésben, és egy alp edi > elbedi > elwedi > lewedi levezetésben.⁵⁰³ Györffy György hasonlóképpen török etimológiát vázolt fel. Eszerint „az eredeti névalak Elwedi lehetett, melyben az eredetibb bolgár-török barszil (bercel) bedi ’nagy’ szó, illetve méltóságnév rejlik; ennek déli (eszkil) bolgár-török wedi (Bedi) alakjában, az eredetibb Elbediben a jelentés: a török el (-il) ’törzscsoport, ország’ nagyja, vezére, mely csupán a szláv átvétel révén vett fel Levedi alakot.”⁵⁰⁴ A szláv, a türk etimológia mellett új finnugor-magyar értelmezés is felmerült. Balázs János a Levedi nevet a ’löni’ ige tövéből eredeztette, amely szintén „finnugor eredetű szavunk, amelynek eredeti kétszótagú töve lewe- lehetett.” Megemlítette, hogy a lö ige „lövő” jelentésű származékai „az Árpádok korában személynévként, mind pedig helynévként előfordultak.”⁵⁰⁵ Benkő Loránd a létigével kapcsolatos, hagyományos magyarázatot elfogadta. Hozzátette, hogy „a -d névképző előtti alapszó nem a lesz feltett, de nem igazolható nomenverbum töve, a lesz régi folyamatos melléknévi ige-neve.”⁵⁰⁶ Szerinte az első vajda neve nem lehetett Levédi, csak Levedi, vagy még inkább Leved.⁵⁰⁷

Levedi nevéből népére vonatkozó etnikai következtéseket vontak le. Kristó Gyula szerint „Levedi nevének finnugor jellege jól reprezentálja, hogy a vezetése alatt létrejött törzsszövetségnek alkotóeleme volt a finnugor nyelvű magyarság is.”⁵⁰⁸ A turkológus Németh Gyula szerint „Levédi egy Magna Hungaria-beli magyar nyelvű fejedelmi vagy arisztokrata család sarja volt”, és „ilyen beszélő név ugyanis csakis olyan környezetben keletkezhetett, ahol az anyanyelv magyar.”⁵⁰⁹ A kérdéskört legutóbb áttekintő Fehértói Katalin joggal hangoztatta fenntartásait a Liuntika–Levente–Levedi nevek etimológiai összekapcsolását illetően. Hangsúlyozta, hogy „senki nem bizonyította be azt, hogy az Árpád-kori Lewedi és Leue személynevek a létigéből származnak.”⁵¹⁰ Véleménye szerint eldönthetetlen, hogy a későbbi, Árpád-kori, párhuzamként felhozható „Leue, Lewe alakú nevek a szláv eredetű lewe, a német eredetű leue, vagy a magyar lövő nevekkel azonosak.”⁵¹¹ Kristó Gyula vitatta Fehértói Katalin Árpád-korra vonatkozó etimológiai magyarázatainak érvényességét a 9. századi Levedi esetében. Hangsúlyozta azt, hogy Levedi esetében a „német eredet teljes egyértelműséggel, a szláv etimon csaknem ugyanakkora bizonyossággal kizárható. Marad tehát a magyar

⁵⁰² Vernadsky–Ferdinandy 1957. 17–21.; Király 1984. 431–432.

⁵⁰³ Pritsak 1965. 384.; bírálatára vö. Ligeti 1986. 352.; Kristó 1996b. 8.; Kristó 2000g. 112.

⁵⁰⁴ Györffy 1997b. 254.

⁵⁰⁵ Balázs 1980b. 245–250.; az elmélet ismertetésére vö. Fehértói 1997a. 437.; Fehértói 1997b. 238–239.

⁵⁰⁶ Benkő 1984. 390–391.; vö. még Benkő 1985. 8–9.; Fehértói 1997a. 437.

⁵⁰⁷ Benkő 1984. 390.; vö. még Benkő 1985. 8.

⁵⁰⁸ Kristó 1980. 35–36.; hasonlóan Kristó 1996g. 212.

⁵⁰⁹ Németh 1991. 222–223.

⁵¹⁰ Fehértói 1997a. 437.

⁵¹¹ Fehértói 1997a. 441.

eredet. Hogy ez melyik magyar szót rejti, azt természetesen nyelvészeknek kell eldönteniük.”⁵¹² Fehértói Katalin hangsúlyozta, hogy javasolt szláv, német és magyar etimológiái az Árpád-kori Levente, Leue, Lewedi személynevekre vonatkoztak. Fehértói szerint „a Konsztantinosznál Lebediasz alakban leírt névnek nincs köze a XII. században, Hidegkúton élt Lewedi szolga nevéhez.” Szerinte számos tisztázatlan kérdés van a konsztantinoszi történetben, s ezek közé tartozik „Lebediasz–Levedi vajda nevének eredete” is.⁵¹³ A nyelvészeti–történeti vita arra utal, hogy Levedi nevének hagyományos-régi finnugoros-magyar („levő”) etimológiája erősen vitatott, új ’finnugoros’ magyarázata („lövő”) kevésbé terjedt el, más névmagyarázatok. (szláv: „hattyú”, török: „bátor úr”, „ország nagyja”) pedig elszigetelt, és kevésbé elfogadott kísérleteknek tekinthetők. Az első ismert magyar törzsszövetségi vezető esetében a turkológia sem tudott eddig igazán elfogadható etimológiát kidolgozni. A szláv etimológia lehetőségét történeti alapon szokták megkérdőjelezni, jóllehet a honfoglalás előtt is voltak kapcsolatai a magyar törzseknek a keleti szláv népekkel. Egyelőre csak feltételelesen állíthatjuk azt a történeti szempontból valószínű, de nyelvészeti szempontból kellően nem bizonyított tételt, hogy a konsztantinoszi türk/szavartoi nép élén álló Leved/Levedi a Hétmagyar törzsszövetség vezetőjeként (finn)ugor/magyar, és nem török vagy szláv eredetű nevet viselhetett. Az is egyértelmű, hogy neve alapján nem tudunk sokkal közelebb kerülni Levedihez sem etnikuma, sem pedig nyelve vonatkozásában. Az eddigi etimológiai kísérletek nem hoztak kétséget kizáró eredményt abban a vonatkozásban, hogy Levedi neve mit jelenthetett, s milyen etnikai, nyelvi hátteret tükröz.

II. 1. 4. Levedi tisztsége

II. 1. 4. 1. A konsztantinoszi tisztségnevek értelmezése

Levedi tisztsége (αξίας) kapcsán Konsztantinosz a ’vajda’/’voévodos’ (βοέβοδος) vagy az ’első vajda’/’protos voévodos’ (πρωτος βοέβοδος) titulust jelölte meg.⁵¹⁴ Az előbbi titulus kétszer, az utóbbi négyszer fordul elő a szövegben.⁵¹⁵ Egy helyütt a görög ’arkhégos’ (ἀρχηγος) „vezér, fej, fejedelem” jelentésű tisztség is szerepel.⁵¹⁶ A görög ’voévodos’ szó szláv eredetű, egy korabeli szláv vojevoda alaknak felel meg,

⁵¹² Kristó 1998b. 187–188.

⁵¹³ Fehértói 1997a. 438–439.; Fehértói 1999. 322.

⁵¹⁴ Levedi vajda tisztségére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 17.; fol. 109r. vers. 2.; DAI 38,5; 38,7; „első vajdai” tisztségére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 16–17., fol. 109r. vers. 12., vers. 18.; fol. 109v. fol. 110r. vers. 14–15.; vö. még DAI 38,5–6; 38,12; 38,16; 38,33; vö. DAI 2003. 170–173. – A bizánci uralkodó máshol is igyekszik szétválasztani a személy nevét és tisztségét.

⁵¹⁵ Kristó 1996f. 14.

⁵¹⁶ A ’voévodos’, vajda” és az ’arkhégos’, „fejedelem, fővezér” kifejezések együttes használatára vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. 7–8. vers.; DAI 38,29–30; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 44.

Árpád-kori és mai megfelelője a vajda, seregvezért jelent.⁵¹⁷ Talán szláv közvetítésével, esetleg szláv tolmács útján került a konsztantinoszi szövegbe.⁵¹⁸ Konsztantinosz császár, vagy informátora talán így akarta megkülönböztetni a régebbi magyar törzsfőket a saját korabeli fejedelmektől, akikre a DAI 40. fejezete már a görög 'arkhón' szót használta. A hagyományos felfogás a 'vojevodos', vajda titulust törzsfői, a 'prótos vojevodos', első vajda méltóságot pedig rangban első törzsfőként értelmezte.⁵¹⁹ Az első vajda megjelölés kétértelmű: jelentheti azt, hogy első az időrend szerint, vagy pedig első a rangban.⁵²⁰ Hasonlóképpen problematikus az a kifejezés, hogy Levedit, „miként az utána való többit is (οἱ λοιποὶ μετ' αὐτόν), vajdának hívták.”⁵²¹ Ungváry Jenő a 'prótos' sorszámnev olyan előfordulásait vizsgálta a DAI-ban, ahol tisztség jelzőjeként szerepel. Leszámítva a 38. fejezet négy, Levedihez kapcsolódó kifejezését, öt olyan szöveghelyet talált, ahol „időben első” tisztséget jelöl a 'prótos' szó.⁵²² Két további passzusban nem időbeli sorrendet jelölt a 'prótos', és ezek közül az egyik „rangban első” jelentéssel bír.⁵²³ Ez a DAI 40. fejezetének méltóságnévsora, ahol az élen álló Árpád-nembeli fejedelemre vonatkozik az 'első fejük' (kephalé próté) kifejezés.⁵²⁴ Makk Ferenc hangsúlyozta, hogy a 'kephalé próté' szerkezetben a próté jelző rangbeli elsőségre utal. Következtetése szerint „a Levedi mellett álló 'protos voevodos' kifejezésben is lehet a protos jelzőnek rangban első értelme.”⁵²⁵ Ungváry elemezte a 'meta' szót is, amely „időben utána”, és -val/-vel jelentéssel fordul elő. Úgy vélte, hogy „rangban utána” értelemben nem lehet kimutatni a DAI szövegében. Ungváry szerint a 'prótos voevodos' kifejezés az időben legelső vajdát, Levedit jelölte, akit időben még legalább két vajda követett. Ungváry elutasította azt a felfogást, hogy a magyaroknak egyidőben több vajdájuk is lett volna.⁵²⁶

Makk Ferenc úgy vélekedett, hogy a 'meta autón' kifejezés a Levedivel együtt levő vajdákra utal, nem időbeli jelentése van. Ezért nézete szerint „a magyaroknál egyszerre, egyazon időben több vajda is működött.”⁵²⁷ Kristó Gyula is azt hangsúlyozta, hogy „akik a hierarchikus sorrendben Levedit követték, azok szintén vajdák voltak.”⁵²⁸ Utóbbi felfogás arra a konsztantinoszi passzusra épül, hogy „valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi.”⁵²⁹

⁵¹⁷ Gyóni 1943. 33.

⁵¹⁸ Györffy 1972. 316.

⁵¹⁹ Vö. pl. Illés 1907. 48.

⁵²⁰ Jenkins 1962. 147.; Róna-Tas 1996a. 324.; Ungváry 1998a. 188–189.; Ungváry 2012a. 16.

⁵²¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 2.; DAI 38,6-7.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

⁵²² Ungváry 1998a. 188.; Ungváry 2012a. 15–16. –vö. DAI 13,33; 13,77; 16,9; 28,46; és 50,161.

⁵²³ Ungváry 1998a. 189.; Ungváry 2012a. 16. –vö. DAI 25,57 és a DAI 40,48.

⁵²⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15. ; DAI 40,48; vö. DAI 2003. 178–179.

⁵²⁵ Makk 1999. 191–192.

⁵²⁶ Ungváry 1998a. 189.; Ungváry 2012a. 16.

⁵²⁷ Makk 1999. 193.

⁵²⁸ Kristó 1996f. 14.

⁵²⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 11–13.; DAI 38,12–13.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

Ungváry értelmezése a „valamiféle vajdák” (βοέβοδοί τινες) kapcsán az, hogy a kifejezés megfelel az „utána való többi” (οἱ λοιποὶ μετ’ αὐτόν) frázisnak.⁵³⁰ A ’tines’ szó „semmiképpen sem lehet minőségjelző, mint Moravcsik fordításában”,⁵³¹ hanem „csupán a határozatlan névelő többes száma,”⁵³² vagy „esetleg határozatlan mennyiséget kifejező jelző.”⁵³³ Nézetem szerint a ’tines’ szó kifejezhetett ’valami, valamiféle’ értelmű jelzőt, amivel a bizánci császár a tisztségre vonatkozó bizonytalanságot érzékeltette.⁵³⁴ Ungváry úgy vélte, hogy az ominózus mondatban – „A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi”⁵³⁵ – „az egyes számú ἀρχων párhuzama a szintén egyes számban álló πρῶτος βοέβοδος, ami szintén arra utal, hogy a törzsek számától függetlenül a türköknél Levedi idején csak egy főnök volt, a vajda.”⁵³⁶ Szerintem a konsztantinoszi szöveg azt fejezi ki, hogy régebben a magyaroknak nem volt fejedelmük, „csak” vajdáik, akik közül a rangban első Levedit emelte ki a bizánci uralkodó.

Konsztantinosz tudósítása szerint a kangar besenyőktől elszenvedett vereség után a nyugati néprész „vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel” ment nyugatra, Etelközbe.⁵³⁷ A szláv eredetű titulus, a ’voevodos’ (vajda) mellett szerepel a görög ’arkhegos’ (ἀρχηγος) titulus is. A régebbi kutatás fővezér értelemben vette ezt, és rangban első méltóságnak tekintette, de hangsúlyozta, hogy ez a státus csak háború idejére szólt.⁵³⁸ Ungváry a görög titulust úgy fogta fel, mint ami megvilágítja a ’vajda’ jelentését, hiszen szerinte a két titulus „egymás szinonimái.”⁵³⁹ A görög ’arkhegos’

⁵³⁰ Ungváry 1998a. 189–190. – Makk fordítási javaslata szerint „a vele együtt levő többit”, vö. Makk 1999. 193.

⁵³¹ Ungváry (Uo. 190.) megemlíti azt is, hogy Jenkins angol fordításában többes szám szerepel, „there were among them ’voivodes”, vö. DAI 1967. 171.; a DAI orosz fordításában ugyanakkor Moravcsik fordításának megfelelően szerepel a bizonytalanságot érzékeltető ’valamiféle’ jelentésű orosz jelző (nekij), „были же у них некие воеводы”, vö. DAI 1991. 159.; a német fordításban is szerepel a néhány jelentésű szó (einige): „es gab bei ihnen einige Woivoden”, vö. DAI 1995. 189.

⁵³² Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17. – párhuzamként a DAI 39,7-et említi, ahol ’Kábaroi tines’ (Κάβαροι τινες) szerepelnek. Megjegyzendő, hogy Moravcsik Gyula itt is minőségjelzős szerkezettel fordította a kifejezést, ’holmi kabarok’; vö. DAI 174–175.; ahogy Ungváry utalt rá. Jenkins fordításában itt is egyszerű többes szám szerepel jelző nélkül, „were called ’Kabaro’i” vö. DAI 1967. 175.; az orosz fordításban is csak többes számot használtak, „стали называться каварами”, vö. DAI 1991. 163.; a német fordításban is csak többes számot találunk: „wurden (von den Türken) Kabaren genannt.”, vö. DAI 1995. 293.

⁵³³ Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17.

⁵³⁴ Más kifejezésekben is a ’tis’ és származékai fejeznek ki bizonytalanságot, pl. DAI 38,10 – „ek tinos aitian” – „valamilyen okból”; DAI 38,19 „ek tinos tukhes” – „a sors úgy akarta” (valami véletlen/sors miatt)

⁵³⁵ Codex Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8–13.; DAI 38,10–13.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

⁵³⁶ Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17.

⁵³⁷ Codex Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 5–9.; DAI 38,29–30.; DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 44.

⁵³⁸ Illés 1907. 48, 49, 52, 54.

⁵³⁹ Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17–18.

cím a DAI-ban kizárólag az arabokról szóló részben fordul elő sokszor, és jelentése mindig 'uralkodó'.⁵⁴⁰ Makk Ferenc is felhívta a figyelmet arra, hogy a DAI arab fejezeteiben rendszeresen az „arab (szaracén) vezetők – többek között a kalifák – méltóságának jelölésére fejedelem, uralkodó jelentésben használta Konsztantinosz az 'archégos' szót”.⁵⁴¹ Ungváry arra következtetett a két rokon értelműnek vett titulusból ('voevodos' és 'arkhegos'), hogy Levedi a „kettészakadás előtt a türkök egyed-uralkodója volt”.⁵⁴² Makk Ferenc nem kapcsolta össze a 'vajda' és az 'archégos' titulusokat, de úgy vélekedett, hogy a „Levedi neve mellett szereplő archégos szónak talán fejedelem, uralkodó értelmet tulajdoníthatunk. Ebben az esetben mégiscsak Levedi volt az első fejedelem.”⁵⁴³ Kristó Gyula szinonimákként fogta fel az idézett passzus szláv (vojevoda) és görög (arkhegos) titulusait. Az utóbbit Moravcsik fordításának megfelelően „vezérnek” értelmezte, ami szerinte „hendiadüoianként – az első vajda szinonímája lehet” *vezérlő vajda* [kiemelés tőlem – T. S. L.] értelemben. Kristó végkövetkeztetése szerint „Levedi az első törzsfőnek számított, akik alatta álltak, szintén törzsfők voltak.”⁵⁴⁴

Kitűnik a konsztantinoszi tudósításból, hogy Levedi a *szavartoi aszfaloi/türk/magyar ethnosz, a hét törzs* élén állt. A bizánci császár ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük.”⁵⁴⁵ A magyar törzsek más vezetőit „utána való többi”,⁵⁴⁶ vagy „vele együtt levő többi” vajdaként, vagy „valamiféle vajdáként” (βοεβοδοι τιτες)⁵⁴⁷ nevezte. Konsztantinosz szerint a magyar nép (ἔθνος) hét kisebb egységre tagolódott Levedi korában: „a türkök hét törzsből állottak.”⁵⁴⁸ *A legrégebbi, párizsi kézirat feltehető másolója, Michail Roizaitisz a margóra külön is feljegyezte: „hogy a türkök hét részre oszlanak.”*⁵⁴⁹ Ezeket az egységeket Konsztantinosz nemzetségeknek (γενεαι) nevezte, de a kutatás törzsekként értelmezte. A DAI 40. fejezete törzsnév-listáján megtalálhatjuk a hét magyar nemzetséget/törzset: Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi (mai névalakot követve).⁵⁵⁰ Levedi „első vajda” nevének kívül még egy vajda, Álmos (Almoutész) neve szerepel a DAI 38. fejezete

⁵⁴⁰ Vö. DAI 16,9; 17,3; 18,1; 19,1; 20,1,12; 21,3,36,39,42,49,52,84,114,115,120; 22,33,58,63. – a vonatkozó alapos kigyűjtésre Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17. o. 1. jegyzet – vö. Makk 1996b. 31–32.

⁵⁴¹ Makk 1996b. 32.

⁵⁴² Ungváry 1998a. 190.; Ungváry 2012a. 17.

⁵⁴³ Makk 1996b. 32.

⁵⁴⁴ Kristó 1996f. 14.

⁵⁴⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 9–12; DAI 38,11–12; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

⁵⁴⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 2.; DAI 38,7; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

⁵⁴⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 11–12.; DAI 38,11–12.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

⁵⁴⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8–9.; DAI 38/10–11; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

⁵⁴⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8–10 sor közötti margón, „Οτι οι Τούρ(κοι) εις 7 διαιροῦνται”, erre utalt, mint a másoló, Roizaitisz általi betoldásra Moravcsik Gyula, vö. DAI 2003. 21.

⁵⁵⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers.2-7.; DAI 40,4-6.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46–47.; vö. még értelmezésére Moravcsik 1936. 288–292.

második felében. Álmost Levedi említi meg a kazár kagánnal való párbeszédében: „van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek.”⁵⁵¹ A „rajtam kívül egy másik vajda” (ἕτερος ἀπο ἐμοῦ βοέβοδος) kifejezés is bizonyítja, hogy Levedin kívül „egyazon időben nem egy, hanem két személy is vajdai funkciót viselt.”⁵⁵² Ungváry értelmezésében ez a kifejezés „távolságot fejez ki, mégpedig nyilván földrajzilag is, és származásra nézve.”⁵⁵³ Ungváry azt a következtetést vonja le, hogy „Álmos a kazár fennhatóság alatt, keleten lakó türkök vajdája volt, míg Levedi a nyugatiaké.”⁵⁵⁴ Makk Ferenc szerint „a kifejezés sokkal egyszerűbb és hétköznapiabb különltre utal.”⁵⁵⁵ Más kutatók időben távolították el Álmos és Árpád személyét Leveditől, akit jóval korábbi időszakba helyeztek.⁵⁵⁶ Nézetem szerint Álmos nem más helyen (keleti magyarok élén), vagy későbbi időben (Levedit jóval követően) élő vezető volt, hanem az etelközi magyar hierarchiában második helyen álló (ἕτερος βοέβοδος), Levedit rangban követő másik vagy második vajda. *Levedit és Álmost a konsztantinoszi híradás értelmében okkal tekinthetjük a magyar törzsek időben és rangsorban is első, ismert vezetőinek. Nézetem szerint nincs igazi ellentmondás a kronológiai – Levedi, az időben első ismert vezető – és a hierarchikus értelmezés – Levedi, a törzsszövetség első törzsfője és fővezére között.*

II. 1. 4. 2. Levedi tisztsége a történeti kutatásban

Milyen rangot viselhetett Levedi, mit jelölhetett a rejtélyes „első vajda” (prótos voévodos), vagy a kevésbé figyelembe vett ’fővezér, fejedelem’ jelentésű ’arkhégos’? A történeti kutatás több lehetséges választ adott erre a kérdésre. A magyar történeti kutatásban, kezdetben, sokkal kisebb hangsúlyt kapott Levedi, mint a honfoglaló dinasztia képviselője, Árpád, vagy apja, Álmos. Ezért a konsztantinoszi történet alapján címét változatlan formában közölték, és többnyire ’vajdának’ vagy ’első vajdának’ titulálták. Szabó Károly szerint a nemzetségfőnökök közül „Konstantin császár név szerint csak Előd vajdát emeli ki, mint legelőkelőbbet.”⁵⁵⁷ Szabó Károly felfogását többen is követve Elődöt (Lebediaszt) első vajdának tekintették.⁵⁵⁸ Marczali Henrik felvetette a muszlim források alapján, hogy Levedi (Lebed) első vajda volt

⁵⁵¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 14–15.; DAI 38,43; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 44.

⁵⁵² Makk 1999. 193.; ettől eltérő értelmezésre vö. Ungváry 1998a. 191.; Ungváry 2012a. 19–20.

⁵⁵³ Ungváry 1998a. 191.; Ungváry 2012a. 19.

⁵⁵⁴ Ungváry 1998a. 191.; Ungváry 2012a. 20.

⁵⁵⁵ Makk 1999. 194. o. 20. jegyzet; magyar fordítására „van rajtam kívül egy másik vajda,” DAI 2003. 173.; angol fordítására DAI 1967. (Jenkins) 173.; orosz fordítására DAI 1991. 161. „Есть, впрочем, иной, помимо меня, воевода”, német fordítására DAI 1995. 191. „es außer mir einen anderen Woivoden”.

⁵⁵⁶ Deér 1945. 7–9.; Dümmerth 1971. 411.; Szabados 2011. 100–101.

⁵⁵⁷ Szabó K. 1869. 31. és 31. o. 2. jegyzet

⁵⁵⁸ Pauler 1900. 19, 20–20.; Borovszky 1894. 17.

a régi fővezér, a kende.⁵⁵⁹ Illés József szerint Levedi a rangsorban az első törzsfő volt, a régi fővezér.⁵⁶⁰ Marczali koncepcióját Hóman Bálint fejlesztette tovább, aki Elődöt/Levedet az utolsó választott, háborúban irányító fővezérnek (kende/kündü) tekintette.⁵⁶¹ Hóman egykori tanítványa, Deér József is a kazár hatalom exponenseként említette a névleges hatalommal bíró Levedi kündüt.⁵⁶² Ferdinandy Mihály úgy vélekedett, hogy a magyarok első vajdája, „Lebediás volt a vajda, azaz a magyarok első fejedelme, ómagyar szóval a ’kende’ vagy ’kündü.’”⁵⁶³ A két világháború közötti történeti kutatásban voltak, akik Levedi rangját nem a muszlim források kende/kündü tisztségében keresték. Zichy István ellentmondásosan értelmezte Levedi rangját. Utalt első vajda címére, de közvetve elfogadta kende titulását is.⁵⁶⁴ Mások első vajdának vagy fejedelemnek tekintették Levedit.⁵⁶⁵ Fehér Géza úgy vélekedett, hogy a muszlim források két fejedelme közül a Dsula–gyula az „uralkodó, a népnél maradó, látható vezető, a bíró,” azonosítható Eleüdivel, azaz Levedivel. Szerinte a Kende nem a kazár kagánhoz hasonló keleti bábkirály, hanem fővezér, aki 20 ezer lovassal vonul háborúba, és a hadi vállalkozások vezetője.⁵⁶⁶ Míg az utóbbi tisztség funkcióját illetően Fehér álláspontja rokon Hómanéval, Levedivel kapcsolatban új álláspontot fogalmazott meg, amikor gyulának nevezte.

A második világháború utáni időszakban újszerű nézetek jelentkeztek Levedi tisztsége kapcsán. Elsőként Deér József szakított a konsztantinoszi szöveg hagyományos kronológiai értelmezésével, és kijelentette, hogy „nem beszélhetünk tehát Levedi kündüről és Álmos gyuláról.” Szerinte Lebedias volt régen „az első vajda”, majd jóval később Álmos az első fejedelem, és őt követve fia, Árpád, akik a kündü méltóságnevet viselhették.⁵⁶⁷ Györffy György Levedi tisztségét illetően nagyhatású hipotézist fogalmazott meg. Györffy előbb öt pontban megfogalmazott Levedi és Kurszán kündü-elmélete több új elemet is tartalmazott. Az egyik, hogy Konsztantinosznál Árpád-házi tendenciózus beállításról van szó. A másik új elem, hogy Levedi és utána fia, Kurszán kündü volt a főfejedelem. A legfontosabb újdonság, hogy a konsztantinoszi tendenciózus beállítás főáldozata nem is annyira Levedi kündü, hanem fia, Kurszán kündü, akit Konsztantinosz meg sem említett.⁵⁶⁸

⁵⁵⁹ Marczali 1895. 28, 44, 50..

⁵⁶⁰ Illés 1907. 48, 49, 52, 54.

⁵⁶¹ Hóman 1908a. 18. Hóman 1923. 20, 30. – „kendét (IBN RUSTAH, GARDÉZI: kende; KONST. prótos Boebodos; Anonymus Kundu szn.; Krónika: Cund szn.) választottak.”; Hóman–Szekfü 1928. 66, 71–72.; Hóman 1938. 53.

⁵⁶² Deér 1938. 49.

⁵⁶³ Ferdinandy 1941. 23.

⁵⁶⁴ Zichy 1923. 147.; Zichy 1939. 14.

⁵⁶⁵ Első vajdának nevezte Macartney 1930. 96–97.; fejedelemnek Németh 1930. 281.

⁵⁶⁶ Fehér 1921. 120. „Der Dsula-gyula war der daheim wirklich ’herrschende’, da beim Volke zurückgebliebe, angesehente Anführer, der Richter – als solchen stelle ich mir auch den Eleüdi vor.”

⁵⁶⁷ Deér 1945. 5–6, 13–16, 18–19.

⁵⁶⁸ Györffy 1959. 158–159.

Győrffy későbbi tanulmányában már hét pontban sorolta Levedi és Kurszán kündü voltának bizonyítékait. Ezek között szerepelt Levedi nemes származása, és előkelő kazár házassága is.⁵⁶⁹ Győrffy kései munkájában hangsúlyozta azt, hogy kündüként sem Levedi, sem Kurszán nem vett részt a hadvezetésben, szerinte elsősorban diplomáciai szerepük volt.⁵⁷⁰ Győrffy mindvégig fenntartott kündü-elméletét joggal bírálta Czeglédy Károly, elsősorban a Levedi–Kurszán leszármazás kapcsán. Czeglédy szerint a kazár vazallus Levedi „viselhette ugyan elődeinek künde méltóságnevét”, de mivel nem „nem fogadta el a kagán felhívását a vazallus fejedelemségre,” nem tekintette főfejedelemnek Árpád megválasztása után.⁵⁷¹ Németh Gyula kései munkájában hangsúlyozta Levedi uralkodói szerepkörét, nehezen meghatározható címétől függetlenül: „Levedi lehetett a fővajda, lehetett a kende, lehetett a gyula, egy bizonyos: ő uralkodott.”⁵⁷² Kristó Gyula Győrffytől eltérő hipotézist dolgozott ki műveiben. Szerinte Levedi kezdetben csak első vajda, törzsfő volt, de később kazár közreműködéssel szakrális uralkodó, künde lett.⁵⁷³ Kristó álláspontja a későbbiekben módosult, és Levedit már nem tekintette fejedelemnek vagy kündünek, hanem csak első vagy vezérlő vajdának. Szerinte az első uralkodó a kazár vazallus künde, Álmos volt.⁵⁷⁴ Makk Ferenc eltérő álláspontja szerint Levedi fővajda voltaképpen fejedelem volt, bár a künde címet a későbbiekben kapta a kagántól, mint a magyar katonai segédnép vezetője.⁵⁷⁵ Uhrman Iván és Szabados György egyaránt a hét törzsfő egyikének, első vajdának tartotta Levedit.⁵⁷⁶ Levedit a „hierarchiában élen álló törzsfőnek”, első vajdának véltem jómagam is. A kündü tisztség vagy szakrális fejedelmi méltóság helyett katonai és politikai aktivitása miatt feltételesem a gyula tisztséget említettem.⁵⁷⁷

Alapvetően két fő nézetet különböztethetünk meg. Az egyik, ragaszkodva a bizánci császár szövegéhez, Levedit első vajdának, vezérlő vajdának vagy fővajdának nevezte, aki „első az egyenlők között,” de még nem tekinthető fejedelemnek. A másik álláspont egyeztetni próbálta Levedi tisztségét a muszlim források két méltóságnevével, a kündü és a gyula tisztségekkel. A muszlim kútfőkben első helyen szereplő kündü tisztséget azonosították a konsztantinoszi ’első vajda’ megjelöléssel. Korábban hadvezérnek, fővezérnek, később szakrális főfejedelemnek tartották a kündü tisztséget viselő Levedit. *Jómagam, Levedi ’első vajda’ tisztségét ’első törzsfő’ értelemben használom, és valószínűnek vélem, hogy nem a kündü, hanem a gyula tisztséget töltötte be.*

⁵⁶⁹ Győrffy 1977b. 104, 110–111.

⁵⁷⁰ Győrffy 1993. 221–223.

⁵⁷¹ Czeglédy 1975. 54, 57–58.; Czeglédy 1985a. 124, 127–128.

⁵⁷² Németh 1991. 226.

⁵⁷³ Kristó 1980. 81–85.; Kristó 1996g. 136–137.

⁵⁷⁴ Kristó 1996a. 43, 61–62, 64–66.; Kristó 1996f. 14–15.

⁵⁷⁵ Makk 1998b. 31.

⁵⁷⁶ Uhrman 1987–1988. 211.; Szabados 2011. 95, 101.

⁵⁷⁷ Tóth 1998. 114–115, 213–214.; Tóth 1998b. 12–13.; Tóth 2010. 170–171. Tóth 2011. 93–94, 177.

II. 1. 5. A Levedi-történet kronológiai elemzése

II. 1. 5. 1. Egy vagy két Levedi-epizód?

A magyar törzsszövetség első ismert vezetőjének élettörténete szorosan kapcsolódik népe történetéhez, közvetve megvilágítja ezt, ezért is fontos életpályájának feltérképezése, amely a DAI 38. fejezete segítségével lehetséges. A 38. caput nagyobb része Levedi története, és ez egyetlen vagy két Levedi-epizódra bontható tartalmi és formai okok miatt.

Az „első Levedi-történet”⁵⁷⁸ első fontos eseménye a türkök/magyarok népe „régén”, Kazáriához közel való letelepedése. Konsztantinosz szerint „első vajdájuk nevérol Levediának” nevezik.⁵⁷⁹ Ezután szerepel az akkori politikai szervezet (hét törzs) és Levedi vezető szerepének említése. Az első Levedi-történet második fontos eleme Levedi és népe kazár kapcsolata: „a türkök együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.”⁵⁸⁰ A katonai szövetség „jutalma” a Levedinek adott nemes kazár feleség volt. Levedi befolyását növelő esemény a kazárokkal való katonai szövetség és a házasságban megtettesülő politikai szövetség volt. Az első Levedi-történet harmadik lényeges történése a magyarok és besenyők (kangarok) közti háború, amely a magyarok seregének vereségével és kettészakadásával ért véget. A konsztantinoszi történet szerint „az egyik rész kelet felé Perzsia vidékén telepedett le,” „a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amelyen mostanában a besenyők népe lakik.”⁵⁸¹

A „második Levedi-történet”⁵⁸² rövidebb, mint az első, illetőleg része egy hosszabb történetnek. Az első fontos esemény, – itt átfedés lehet az első Levedi-történet végével –, hogy Levedi népe nyugaton, az „Etelküzü nevezetű helyeken” telepszik le. A következő fontos esemény, hogy a kazár kagán magához hívhatja Levedit. A kagán fejedelmi (arkhón) méltóságot ajánl fel Levedinek, amit az áthárít a második vajdára, Álmosra, vagy annak fiára, Árpádra. A kagán embereit elküldi Levedivel együtt a magyarokhoz. Ezzel Levedi története véget ér, hiszen a magyarok Levedi jelöltjei közül Árpádot választják meg. A fejedelemválasztás után a besenyők rátámadnak a magyarokra, elűzik őket Árpáddal együtt, és a magyarok Nagy Morávia földjén telepednek le. E történet végén is szerepelnek a keleten lakó szavárdok. A

⁵⁷⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers.13–fol. 110r. vers. 9.; DAI 38,3-31.; DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 42–44.

⁵⁷⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13–16.; DAI 38, 3-5.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 42.

⁵⁸⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 13–16.; DAI 38,13–14.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

⁵⁸¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 7–fol. 110r. vers. 9.; DAI 38,19–31.; DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 43–44.

⁵⁸² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 5–fol. 111r. vers. 4.; DAI 38,28–47.; DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 44.

38. fejezet végén egy betoldás ismerteti a besenyő (korábbi magyar) szállásterület öt folyóját.

A 38. fejezet, és benne a Levedi-történetek kronológiai értelmezését illetően két fő álláspont van, amelyek tovább bonthatóak. Az egyik a hagyományos, lineáris idő-felfogás, a másik a történetet időben párhuzamos, részben egybeeső epizódokként értelmező nézet. A konsztantinoszi történet lineáris, folytonosságot feltételező értelmezésében a 38. fejezet a múlttól, a legrégebbi időktől halad a konsztantinoszi „jelen” irányába. Tehát Levedi népe Kazáriához közeli megtelepedésével kezdődik, folytatódik a kazárokkal való kapcsolattal, Levedi kazár házasságával, és az első kangar/besenyő háborúval. Ezt követi az etelközi megtelepedés, a fejedelmválasztás, majd a második besenyő támadás, a morvák földjén való megtelepedés (honfoglalás). A lineáris értelmezésen belül két fő feltevés van. Az egyik hipotézis időben tesz cezúrát a 38. fejezetben, és az első Levedi epizódot fogadja el hitelesnek. Kronológiai szempontból szétválasztja a két epizódot, időbeli tömörítést említ, illetve a Levedi-történetek mitikus, mondai jellegét hangsúlyozza. A másik hipotézis szóserint értelmezi az időbeli kontinuitást a két Levedi történet kapcsán, és reális, egységes tudósításként kezeli a 38. fejezetet, illetve Levedi történetét.⁵⁸³

A két időbeli réteg, a mitikus felfogás egyik jelentős képviselője Deér József. Deér két élesen elváló időbeli réteget különített el. Az egyiket Levedihez és a szavartoi aszfaloi néphez (8. század közepe), a másikat (9. század második fele) pedig Álmoshoz és Árpádhoz kötötte. Deér anakronizmust feltételezett a konsztantinoszi történetben. Úgy vélte, hogy az időbeli összevonásért nem Konsztantinosz, „hanem informátora felelős,” aki „nem időrendjére ügyelő tudákos krónikás, hanem a népi és dinasztikus hagyománynak a szó igazi értelmében vett ’naív’ elbeszélője volt.”⁵⁸⁴ Deér szerint a *caput* „kerek történeti elbeszélést ad, mely a régi időktől folytatólagosan halad az újabbak felé, s amelyben minden adat egyetlen közös forrásra, ti. a magyar hagyományra megy vissza.”⁵⁸⁵ Levedi tevékenységének korábbra helyezése a konsztantinoszi szavartoi aszfaloi népnéven alapul, illetve Baladhuri arab történetírónál a sevordi nép említésére 750-760 táján.⁵⁸⁶ Györffy György bírálta Deér felvetését. Szerinte „Konsztantinosz kerek elbeszélésének ilyen szétválasztása nem több mint ötlet, amelynek egyetlen valós magva az, hogy magyar hagyományról van szó.” Hozzátette, hogy a történeti kutatásban nem volt példa Deér előtt és után, hogy a „Levedi–Álmos–Árpád elbeszélést időben ennyire széttejjék.”⁵⁸⁷ Deér értelmezé-

⁵⁸³ Legutóbb Zimonyi két felfogást különböztetett meg; a reális (20-70 éves intervallum), illetve a mitikus (150-230 év) értelmezést, vö. Zimonyi 2012d. 136–137, 254.

⁵⁸⁴ Deér 1945. 13.

⁵⁸⁵ Deér 1945. 12.

⁵⁸⁶ Deér 1945. 17.; nézete összecseng Zimonyi István feltevésével, aki az arab kalifátus, Marwan 737-es kazár hadjáratához kapcsolta a szavárd/sevordik megjelenését; vö. Zimonyi 2012d. 165. o. 562. jegyzet

⁵⁸⁷ Györffy 1977c. 106.

se a konsztantinoszi szöveget valóban szétszedte egy mítikus magyar hagyomány ürügyén.

Dümmerth Dezső egyszerűbben értelmezte a konsztantinoszi történetet. Hipotézise szerint 948 táján Bulcsú tájékoztatta a bizánci császárt a régmúlt eseményeiről. Bulcsú úgy tüntette fel, mintha a kangarok elől menekülő Levedi vajda a 9. században élő Álmos és Árpád kortársa lett volna, akinek nagylelkűen átengedte az uralmat. Dümmerth szerint Bulcsú, a kabarok főnöke saját népe segédnépi státusát próbálta meg szépitni, és a kabarokat hódoltató Álmos szerepét kisebbiteni.⁵⁸⁸ Dümmerth a kangar támadás feltételezett időpontja alapján Levedit a hetedik századba helyezte. Dümmerth feltevése több ponton vitatható. Nem bizonyítható, hogy kizárólag Bulcsútól származnak a Levedire vonatkozó információk, és az sem, hogy a kavarak főnöke lett volna. Utóbbi esetben inkább a 39. (kavar) fejezet informátoraként tarthatnánk számon. A Levediről szóló tudósítás nem származhatott egy másik ethnosz főnökétől, hanem csakis a hét magyar törzs egyik fejedelmétől; Árpád leszármazottjától (Termacsu), a gyulától vagy éppen Bulcsú karhától.

Szücs Jenő a DAI 38. fejezetét, Levedi történetét a 7–8. századra vonatkoztatta. Szücs szerint „a császár magyar informátora 950 táján nem egyszerűen csak kronologikus összevont naiv-mondai népi történeti tradíciót beszélt el Bizáncban, hanem meghatározott dinasztikus érdekek szerint összevont és elmondott hagyományt,” mert az elbeszélő, Árpád unokája [sic – T. S. L.] Tormás (Termacsu) volt.⁵⁸⁹ Szücs hangsúlyozta, hogy bár „Levedi, Álmos és Árpád kortársként szerepel,” a Levedi „személyéhez kapcsolt elemek pedig a közelmúlt eseményeinek tűnnek,” valójában „régmúlt időben élt személyről és eseményekről van szó.”⁵⁹⁰ Szücs szerint „a régi kangar támadás, azaz a 8. század közepe körüli, esetleg korábbi fejleményekről” van szó. Ekkor a kazár kagán jóvoltából Levedi volt a fejedelem, felesége is nemes kazár nő volt. Szücs úgy vélte, hogy a 10. századi dinasztikus hagyomány két–három évszázados történeti folyamatot vont össze. Ennek során a „hiteles elemek egy célzatosságáról önnön naivitása révén árulkodó, már-már népmesei elbeszélésbe olvadtak bele a 10. században, és ebben a formában ékelődtek be Konstantinos 38. fejezetében a régi kangar és az újabb besenyő támadás említése közé.”⁵⁹¹ Szücs absztrakt modelljében Deér értelmezését fogadta el a 38. fejezet két időbeli rétegéről, és ezt kombinálta Györffy György elméletével az Árpád-házi dinasztikus hagyományról, amely állítólag ki akarta volna iktatni Levedit. Szücs elmélete Deér hipotézisétől annyiban tért el, hogy Levedit a 8. század közepe táján fejedelemnek, és nem vajdának tekintette. Elfogadta a kangarok támadását is, tehát az első Levedi-epizódot saját korában hitelesnek, a második Levedi-epizódot pedig dinasztikus célzatú törté-

⁵⁸⁸ Dümmerth 1977. 75–77.

⁵⁸⁹ Szücs 1992. 187. – Szücs itt Györffy egy tollhibáját veszi át, amikor Termacsut Árpád unokájának nevezi.

⁵⁹⁰ Szücs 1992. 188.

⁵⁹¹ Szücs 1992. 189.

netnek értékelte. Szűcs eltért Györffy elméletétől is, hiszen Levedi alakját a múltba vetítve, kronológiai okokból nem fogadta el a második Levedi-epizódot.⁵⁹² Szűcs modelljében a mítikus tömörítés és a dinasztikus tendencia a két kulcsfogalom, amelynek alapján a magyarság korábbi, 7–8. századi korszakát elkülönítette a 9. századi magyarság időszakájától. Érvelése nem meggyőző, hiszen a két Levedi-epizód ugyanarról a személyről szól, és a második epizód Álmos és Árpád korához kapcsolja Levedi személyét.

Legutóbb Szabados György időben távolította el Levedit és szövetségi „előállamát” – „amely a 630-as évektől a 830-as évekig bármikor elképzelhető,” – az Álmos-féle monarchikus nomádállamtól. Szerinte „Levedi és Álmos között legkevesebb egy nemzedéknyi idő, de meglehet, hogy 200 év telt el.”⁵⁹³ Fő érve az, hogy Konsztantinosz a magyar nomádállam „fejlődésének két fokozatát kétszeresen képtelen történettel (Álmos mellőzése, Levedi hatalom áthárítása) kapcsolja össze.” Szabados érvelése vitatható. A két Levedi-epizódban tükröződő, látszólagosan eltérő hatalmi viszonyok miatt nem szükséges az időbeli eltávolítás, illetve a második Levedi-történet megkérdőjelezése. Abban igaza lehet, hogy „ezt a fejezetet több, egymástól független forrás táplálta.”⁵⁹⁴

Ungváry Jenő úgy vélte, hogy két időbeli réteget különböztethetünk meg a DAI 38. fejezetében. Szövegromlást tételezett fel és azt, hogy „eredetileg két, eredetileg önálló szöveg mosódott egybe.” Szerinte az első tudósítás (38,1-19) főszereplője Levedi első vajda, fejedelem volt, aki után más vajdák is uralkodtak. A második híradásban (38,19-46) szereplő Levedinek „mindössze személyneve és vajdai rangja egyezett meg az első híradásban szereplő Levediével, valójában azonban két különböző történelmi alakról szólt ez a két forrásrészlet.”⁵⁹⁵ Ungváry elméletében tehát nemcsak két, egymástól távoli idősík van, hanem két Levedi nevű vajda is, akiket nemzedékek választanak el egymástól. Ungváry nem pontosította az idősíkokat, és arról sem nyilatkozott, hogy vajon a két feltételezett Levedi rokonságban állt-e egymással. Ungváry szerint Levedi a nyugatra távozó, Álmos pedig a keleten lakó, kazár fennhatóság alatt maradt türkök vajdája volt.⁵⁹⁶ Makk Ferenc bírálataiban hangsúlyozta, hogy a DAI 38. fejezete „egy logikusan összefüggő, teljesen kerek, folyamatos elbeszélés, amelyben semmiféle kettősség nincs.”⁵⁹⁷ Makk azt is megemlítette, hogy „mindkét” Levedi mellett szerepel az első vajda titulus,⁵⁹⁷ és „két abszolút első (ti. időben első) Levedi nevű vajdája azért mégsem lehetett a

⁵⁹² Szűcs 1992. 189. – Szerinte a népi emlékezet megőrizte Kusidot/Kurszánt, mint a kündü fiát (Szűcs megfogalmazása szerint leszármazottát!)

⁵⁹³ Szabados 2011. 95, 101, 112–113.

⁵⁹⁴ Szabados 2011. 112. – szerinte a DAI 29. (dalmát) fejezete volt a 38. fejezet előképe és mintája.

⁵⁹⁵ Ungváry 1998a. 190.

⁵⁹⁶ Ungváry 1998a. 191.

⁵⁹⁷ Makk 1999. 194.

magyaroknak.”⁵⁹⁸ Ungváry kései válaszában a „két Levedi” létezése mellett csak Konsztantinosz anakronizmusainak példáit tudta felsorakoztatni, hivatkozva Bury és Deér forráskritikájára.⁵⁹⁹ Véleményem szerint Ungváry Jenő filológiai alapokon nyugvó hipotézise nem tudta igazolni azt, hogy két Levedi is tevékenykedett volna a magyar törzsszövetség története során. Ungváry hipotézise ugyanakkor rávilágított arra, hogy a 38. fejezet korántsem egységes szöveg, és bizonyos „kettősség,” vagy „átfedések” feltételezhetőek. Ungváry érdeme, hogy a szöveg értelmezésének problémáira felhívta a figyelmet, és megerősítette azt a konsztantinoszi állítást, hogy a bizánciak által ismert legrégebbi magyar hagyományban Levedi volt az első ismert vezető.

Legutóbb Zimonyi István a DAI 38. fejezetét kerek történetként értelmezte, „földrajzilag és idősíkokban is világosan elkülöníthető elemekkel.”⁶⁰⁰ Elemzését táblázatba is foglalva, négy földrajzi helyet (szállásterületet) különített el, és öt idősíkot különböztetett meg. Az első idősík az ismeretlen helyről Kazáriához közeli helyre való költözés. A második idősík a Levediában való tartózkodás. A harmadik idősík a kangar–szavartói háború következtében bekövetkező kettészakadás: az egyik rész Perzsia felé, a másik Etelközbe költözik. A negyedik az új dinasztia hatalomra kerülése. Az ötödik a besenyő támadás, és a Kárpát-medencébe beköltözés.⁶⁰¹ Zimonyi úgy vélekedett, hogy „a történeti elbeszélés pontosan megkomponált narratíva, amelyben az idősíkokat megfelelő időhatározókkal vezetik be.”⁶⁰² Zimonyi szerint a konsztantinoszi elbeszélés eseményei közül egyedül a honfoglalást lehetséges dátumhoz kötni, és van egy hároméves együttélés a kazárokkal, „a többi esemény datálása teljesen esetleges és bizonytalan.”⁶⁰³ Zimonyi hangsúlyozta, hogy a konsztantinoszi történetet az elbeszélés jellege szerint kétféleképpen lehet értelmezni. Eszerint „ha realista történetként kezelem a 38. fejezetben leírtakat, akkor maximum két emberöltővel számolhatunk, és ennek értelmében lehet egy rövidebb és hosszabb variáns elképzelni, míg ha mitikus elbeszélésként elemezzük, akkor 150–230 éves időszak is szóba jöhet.”⁶⁰⁴ Zimonyi hipotézise az öt idősík vonatkozásában a lineáris értelmezést követi. A realista–mitikus értelmezési pár felállításával relativizálja a konsztantinoszi történet hitelességét. Zimonyi az ún. harmadik idősík, a kangar-szavárd háború 737–750 közé keltezésével a mítikus értelmezést erősíti, tehát a konsztantinoszi történet 150–230 éves időszakként való felfogását.

A mítikus, illetve a két Levedi-epizódot egymástól eltávolító állásponttal szemben egy másik alapvető hipotézis a két Levedi-epizódot kontinuos és reális történetként

⁵⁹⁸ Makk 1999. 194.

⁵⁹⁹ Ungváry 2012b. 32–34.

⁶⁰⁰ Zimonyi 2012d. 134.

⁶⁰¹ Zimonyi 2012d. 134–135.

⁶⁰² Zimonyi 2012d. 135.

⁶⁰³ Zimonyi 2012d. 136.

⁶⁰⁴ Zimonyi 2012d. 136, 254.

értelmezi, és egyiket sem megkérdőjelezve vázolja fel Levedi és népe történetét. Ez a *realista felfogás* alapvetően egy *Levedi-történettel számol*. Kristó Gyula értelmezésében épített a konsztantinoszi történet feltételezett belső logikájára, és időmeghatározásaira is. A 'régen' (to palaion) kapcsán megállapította, hogy „nem ad biztos kronológiai fogódzót.” Kristó utalt azonban arra, hogy a magyarok „lakóhelyüket megszerezték, elfoglalták”, és ez „első vajdájuk, Levedi időszakában történt.”⁶⁰⁵ Más források (György barát folytatója, Ibn Ruszta, DAI 42. fejezete Sarkel építéséről) alapján, a 830-as évekre tette a magyarok Baskíriából való leköltözését a Don-vidékre. Három együtt élő, egymást váltó generációt (Levedi, Álmos és Árpád) említett; Levedi születését 800 körülre tette, és esetében 65–70 év körüli élettartamot tételezett fel.⁶⁰⁶ A magyarok kazárokkal való hároméves együttlakását nem értelmezte szó szerint, de csak két évtizedre tette (840–850-es évek) Volga-menti új hazájukban, ahova Levedit népével együtt költöztették a kazárok, és Levedi jutalmul kazár feleséget, kündü méltóságot kapott.⁶⁰⁷ Majd a 850-es évek első vagy második felében, a kangar-besenyőktől elszenvedett vereség után, népe egy részével Etelközbe vonult. A kazár kagán hívására Kazáriába látogatott a 850-es években, visszautasította a felkínált fejedelmi méltóságot, és maga helyett Álmost vagy annak fiát, Árpádot ajánlotta. Szerinte Levedit Álmos váltotta az uralomban a 850-es években.⁶⁰⁸ Kristó reális, és nem mitikus történetként, egységes, kb. 20–25 évet felölelő (830–850-es évek) történetként értelmezte a két Levedi-epizódot. Kristó elméletéhez közelálló felfogást képviselt Makk Ferenc is. Szerinte is Levedi volt a 810-es vagy a 820-as években Baskíriából leköltöző magyarok fejedelme, a kagántól feleséget és kündü címet kapott. Makk szerint a magyarok vereséget szenvedtek a kangar-besenyőktől a 850-es években, és a Levedi vezette nagyobbik néprész költözött Etelközbe. Levedi nem fogadta el a kagán ajánlatát, és a 850-es években Álmos lépett a helyébe.⁶⁰⁹ Benkő Loránd is egységes Levedi-történetként interpretálta a két Levedi-epizódot, hitelesnek és reálisnak vélte a konsztantinoszi történetet. Levedi születését a 9. század 10-es éveire vagy nem sokkal későbbre tette. Elfogadta a hatalomátadás történetét, tehát a második Levedi-epizódot is, amely „nemigen történhetett később a hatvanas évek végénél, hetvenes évek elejénél.”⁶¹⁰ Vékony szintén kronológiailag folyamatos történetként fogta fel a konsztantinoszi elbeszélést. Szerinte a 840-es években, nagyon rövid ideig (3 évig) laktak a magyarok Levediában, és onnan költöztek besenyő támadás hatására még a 840-es években, legkésőbb 850-ben Etelközbe.⁶¹¹ Németh

⁶⁰⁵ Kristó 1980. 33–34.; Kristó 1996a. 37, 43.

⁶⁰⁶ Kristó 1980. 20–21, 38–39, 41.; Kristó 1996g. 113–115.

⁶⁰⁷ Kristó 1980. 89–91, 116.; Kristó 1996a. 46–48.; Kristó 1996g. 131–148.

⁶⁰⁸ Kristó 1980. 126–128, 141.; Kristó 1996a. 49–54, 58, 66.; Kristó 1996g. 159–167.; hasonló értelmezésre Juhász 2015d.

⁶⁰⁹ Makk 1998b. 31–32.

⁶¹⁰ Benkő 1984. 394–395.; vö. még Benkő 1985. 13.

⁶¹¹ Vékony 1986. 52.

Gyula szerint Levedi a 830-as években, vagy 840 körül került népével Baskíriából Levediába, a Don vidékére. A kazárok birodalmának vazallus népe lett a magyarság. A magyarokat 889-ben kangar-besenyő támadás űzte el. Ekkor hívatta a kagán Levedit, aki bölcsen lemondott kb. 50–60 évi uralkodás után (sic!) a hatalomról, „félreállt” a fiatal Árpád javára.⁶¹² A felsorolt elméletek közös vonása, hogy kontinuous Levedi-történetet rekonstruálnak a két Levedi-epizódból, amelyek együttesen 20–30 évet (830–850 vagy 840–870), illetve 50–60 évet (830/840–889) ölelnek fel.

A két Levedi-történetet folyamatosnak, egy történetnek értékelte a történeti kutatás azon vonulata is, amely a honfoglalást megelőző időre tette a Konsztantinosznál említett eseményeket, amelyeket a 870-es, vagy a 880-as évekre kelteztek. Már Pauler Gyula a 880-as évekre helyezte Levedi működését, akit népével együtt 889-ben űztek el a besenyők Levediából, ezt követte kazáriai útja, majd Árpád megválasztása fejedelemmé Etelközben.⁶¹³ A későbbi kutatásban elterjedt az a felfogás, hogy jóllehet a magyarok már 200–300 éve kazár uralom alatt éltek, Levedi a 880-as években élt, akit Árpád követett fejedelemként a besenyők 889. évi támadása után. Czeglédy Károly nézete szerint a magyarok 800 körül kerültek a Donon túli térségbe. Levedi a kazárok szövetségeseként 886 és 889 között együtt harcolt velük, de a kangaroktól elszenvedett vereség után Etelközbe menekült népével. A kagán ajánlatát visszautasította, mert félt a vereség miatti szakrális feláldozástól, és Álmos fia Árpádot választották meg a magyarok Etelközben.⁶¹⁴ Györffy György hosszú kazár fennhatóságot tételezett fel, de a Levedi epizódokat a 870-893 közti időszakra keltezte. Feltételezte, hogy 870 és 893 között Levedi kündüként, Álmos pedig gyulaként vezette a törzsszövetséget. Györffy ugyanakkor a második Levedi-epizód hitelességét elutasította, és Tormás megtévesztő beállításának tulajdonította. Szerinte Levedi nem mondott le nemzetsége tagjainak mellőzésével, hanem az első besenyő vereség után feláldozták. Feltette, hogy Levedit tulajdon fia, Kurszán követte a hatalomban, a „Kündü” (ti. Levedi) fia.⁶¹⁵ Harmatta János alapos kronológiai elemzés után egységes Levedi-történetet tételezett fel. Szerinte Levedi 880 körül lett első vajda, 886–888/889 között volt a kazárok szövetségese, majd 889/890-ben került népével Etelközbe, ahol a honfoglalásig már Álmos fia, Árpád volt a fejedelem.⁶¹⁶

A DAI 38. fejezetének más értelmezése szerint a caput nem egy folyamatos, egységes Levedi történetet mutat be, hanem két, többé-kevésbé *parallel vagy complementer, egymást kiegészítő, részben egybeeső Levedi-epizódról* beszélhetünk. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a 38. fejezet két, egymástól független, párhuzamos történetet tartalmaz, azaz két forrásból származik. A 38. fejezet kettősségére többen is utaltak. C. A. Macartney ennek kapcsán hangsúlyozta, hogy a DAI „különböző forrásokból

⁶¹² Németh 1991. 218–228.

⁶¹³ Pauler 1900. 19–20.

⁶¹⁴ Czeglédy 1985a. 120–121.

⁶¹⁵ Györffy 1959. 142, 159.

⁶¹⁶ Harmatta 1984. 429–430.; Harmatta 1985. 47–48.

származó feljegyzések sorozata, amelyek gyakran duplázódnak, gyakran ellentmondanak egymásnak, és a legdurvább szerkesztési módon vannak összetákolva.⁶¹⁷ Macartney rámutatott a caput logikai ellentmondásaira Levedi élettörténetében is. A két Levedi-epizód között látszólag nincs semmi összefüggés. A második Levedi-epizód nem utal Levedi kazár házasságára, a kazárokkal való korábbi kapcsolataira. Értelmetlen, hogy Levedi miért csak a feleséget fogadta el, és a felkínált tisztséget miért utasította el. Macartney úgy vélte, hogy kronológiai, földrajzi (Levedia és Etelköz) és logikai nehézségek vannak a 38. fejezetben, amelyet csak akkor lehet feloldani, ha feltételezzük, hogy „két jelentés volt, és nem egy.”⁶¹⁸ Szerinte az első ('Story A'), személytelenebb híradás (DAI 38,3-23) szláv informátorra mehet vissza. Ez tartalmazza Levediában való letelepedésüket, kazár kapcsolataikat és Levedi kazár házasságát, és a kangaroktól elszenvedett vereséggel zárul. Macartney a második ('Story B'), hosszabb, és személyesebb tudósításról (38,23-65) feltételezte, hogy nemzeti hagyományt képviselt, és magyar forrásból eredhetett. Ez a kangaroktól elszenvedett vereséggel, a magyarok kettészakadásával, és nyugati részük Etelközben való letelepedésével kezdődik, Levedi kazáriai útjával és a fejedelmválasztással folytatódik, végül a besenyők támadásával zárul.⁶¹⁹ Hasonlóképpen két jelentést tételezett fel Henri Grégoire, amikor „duplumokat” említett ugyanazokkal az eseményekkel és szereplőkkel. Szerinte az első jelentés (DAI 38,3-19) a Levediában való letelepedéssel kezdődik, a kazár kapcsolatokkal folytatódik, és Levedi meddő kazár házasságával zárul. A második jelentés a kangaroktól elszenvedett vereséggel, a magyarok kettészakadásával és az Etelközben való letelepedéssel kezdődik, a kagán ajánlatával, és a fejedelmválasztással folytatódik, majd a besenyők támadásával és a honfoglalással (Nagy Morávia meghódításával) zárul. Grégoire szerint a „kazár király és Levedi története duplumot alkot.”⁶²⁰ Úgy vélte, hogy a DAI 37. fejezete tanúbizonyosága szerint nincs két besenyő–magyar háború, és nincs két elvesztett szállásterület (Lebedia, Atelkuzu). Megfogalmazása szerint „a két vereség és a két költözés egy mítosz, egy kevéssé hihető interpretációja a 38. fejezetnek.”⁶²¹ Összehasonlította a két Levedi-történetet, amelyben az egyik verzió Levedi kazár házasságának meddő voltát, a másik pedig Levedi önkéntes lemondását hangsúlyozza. Grégoire szerint a 40. fejezet, a „harmadik jelentés” adja a megoldást a „Levedi-rejtélyre.” Grégoire úgy vélte, hogy a magyarok arkhónját, „Liuntikát lehetetlen nem azonosítani Lebediással (magyarul: Levente),” aki a bulgáriai vereség miatt mondott le.⁶²² Jómagam feltételeztem, hogy két vagy több forrást használt fel a bizánci császár, és párhuzamos szerkesztésről tettem említést, illetve két kazár történetről, illetve Levedi történetéről emlékeztem meg. Az első kazár epizódnak

⁶¹⁷ Macartney 1930. 98.

⁶¹⁸ Macartney 1930. 96–98.

⁶¹⁹ Macartney 1930. 98–99. – A két történet különálló elemzésére vö. uo. 100–112.

⁶²⁰ Grégoire 1937. 632–633.

⁶²¹ Grégoire 1937. 633–635.

⁶²² Grégoire 1937. 635–636.

a 38,3-19-et, másodiknak pedig 38,31-46-ot tekintetem, ami eltér a fentebb vázolt két Levedi-epizódtól.⁶²³

Valószínűnek tartom, hogy a 38. fejezet – a végén szereplő, a folyók felsorolását tartalmazó, más (bizánci vagy besenyő) forrásból eredő részt leszámítva – legalább két, magyar hírforrásra visszamenő tudósításból származik. Ezt annak ellenére is fenntartom, hogy a két részt nem választja el egymástól a ’tudnivaló, hogy’ kitétel, amely a DAI-ban általában az új információ, forrás bevezetése esetében szokott szerepelni. A 37. (besenyő) fejezet esetében hat ilyen szakasz van, amely ezzel a kifejezéssel indul.⁶²⁴ A magyar vonatkozású, 38–40. fejezetek esetében a „tudnivaló, hogy” kifejezés használata érdekes arányokat mutat. A 38. fejezet ezzel kezdődik, és a fejezet végén, az „etelközi” folyók felsorolásánál találhatjuk a másikat. A 39. (kavar) fejezet elején találjuk a harmadikat, de a 40. fejezet elején nem szerepel, sőt a 40. fejezet nagyobb részében sem találkozunk ilyen kifejezéssel. A 40. fejezet második felében, a 40,51-68 részben viszont szinte információként találunk egyet-egyét, összesen hatot.⁶²⁵ Az utóbbiak többsége, bizonyos Termacsutól, Árpád dédunokájától ered, hiszen zömében az Árpád-családra vonatkozik. Az információk kisebb része a 948-ban Termacsuval együtt Konstantinápolyban megforduló Bulcsútól származhat (apjára, Kálira és karha tisztségére vonatkozóan). Mindez arra utalhat, hogy nem tettek feltétlenül ilyen kifejezést minden egyes új forrás, vagy információ elé. A Levedi-történet mindkét epizódja egy-egy letelepedés-történettel kezdődik. Az elsőben a türkök népe (szavartoi aszfaloi) Levedi vezetésével szerzett magának lakóhelyet. Ez azt jelenti, hogy Harmatta János „lakott” interpretációja ellenére újonnan való beköltözésről van szó, ahogy azt Moravcsik Gyula fordította, és Olajos Terézia ezt az értelmezést megerősítette.⁶²⁶ Ez a beköltözés Levedi időszakában történt, amelyhez kapcsolható a hét törzs meglepedése. A második fontos esemény a magyarok kazáriai szövetsége, a 3 éves együttharcolás, és Levedi meddő kazár házassága. Harmadik elemként a kangar-besenyők támadása és a magyarok földjén való letelepedése zárja az első Levedi-epizódot. A bizánci császár szólt arról, hogy a türkök egyik csoportja keleten telepedett le, „Perzsia vidékén” és „máig” viseli a régi, szavartoi aszfaloi nevet. A második Levedi-epizód újfent egy letelepedés-történettel kezdődik. Ezúttal az okot is ismerjük, amely egy kangar-besenyő támadás, feltehetően ugyanaz, amely az első történetet is zárta. Ezúttal is Levedi a főszereplő, aki népével letelepedik Etelközben. A második fontos esemény az, hogy a kazár kagán magához hívhatja Levedit és fejedelmi címet ajánl fel neki. A második fontos elem tehát a második Levedi-történetben is a kazár szövetség. A különbség a két epizód között az, hogy az első történet házassági kapcsolatával ellentétben, Levedi nem

⁶²³ Tóth 1998. 12.; Tóth 2011. 11, 110.

⁶²⁴ Grégoire 1937. 631–632.

⁶²⁵ Tóth 2001a. 133.

⁶²⁶ A vonatkozó konsztantinoszi szöveghely értelmezésével kapcsolatos vitára vö. Harmatta 1984. 428.; Vékony 1986. 44–45.; Olajos 2012. 192–194.

fogadta el a fejedelmi címet, hanem áthárította azt Álmos vajdára vagy annak fiára, Árpádra. A kazár követek részt vettek a visszatérő Levedivel együtt az etelközi fejedelmválasztáson. Ezzel a második Levedi-epizód befejeződik, de magát a történetet egy besenyő támadás zárja le, akárcsak az első Levedi-epizód. A második epizód végén is megemlítette a bizánci császár a „kelet felé”, Perzsia vidékén élő, odaszakadt néprészt, a szavartoi aszfaloi-t, akikkel a nyugati magyarok „ügnökök” útján tartják a kapcsolatot „a mai napig.” Konsztantinosz császár másik munkájában, a *De Cerimoniis*-ban írt a sevorti népről, akik nevének jelentése „fekete fiúk” (*maura paidia*).⁶²⁷ A 38. fejezet párhuzamos szerkesztésűnek, két forrásból eredőnek tűnik, hiszen mindkét történet tartalmaz egy-egy letelepedés-történetet, kiemeli a kazár kapcsolatot, és besenyő támadással zárul. Mindkét rész végén szerepelnek a keleten lakó szavárdok. Nagyon valószínűnek tartom, hogy lényegében ugyanarról a korszakról szólnak, csak eltérő forrásból származnak a két Levedi-epizód információi. Ezért más-más nézőpontból látjuk majdnem ugyanazt, ebből fakadnak a különbségek a két párhuzamos történetben, illetve „Levedi-epizódban.” Ilyen eltérések mutatkoznak a szállásterület nevében (*Levedia* és *Etelköz*) és az odaköltözés okában (az első Levedi-epizód nem szól erről, a második a besenyő-támadást említi), a kazár kapcsolat jellemzőiben (együttharcolás és feleség, illetve fejedelmi cím felajánlása *Levedinek*), időtartamában (3 év, illetőleg „rövid idő”), és a magyar szereplők vonatkozásában (*Levedi*, illetve *Levedi*, *Álmos* és *Árpád*) is. Így időben is nagyjából egybeeső időszakokat feltételezhetünk a két történet esetében, *amelyek feltevésem szerint kb. 830/850-től tartottak 895-ig*. Mindezek alapján a 38. fejezet mindkét történetét, a két Levedi-epizódot hitelesnek tekinthetjük, amelyben az eltérő források, informátorok (vagy közvetítők) miatt az események más-más hangsúlyt kaptak. Az első történet magyar híradása bizánci közvetítőn – *Nikétasz Szklérosz* vagy inkább *Gábiel-klerikosz* – keresztül került a 38. fejezetbe, illetve 948/952 közötti magyar hírforrásból (gyula vagy *Bulcsú karkhasz*) származtatható. A második, „csonka” *Levedi* epizód valószínű informátora – mivel *Levedin* kívül *Álmos* és *Árpád* is szerepel a történetben a fejedelmválasztás és a besenyő támadás kapcsán – a Bizáncban *Bulcsúval* együtt megforduló *Termacsu*, *Árpád* dédunokája lehetett. A két *Levedi*-epizód nemcsak párhuzamos, hanem információiban egymást kiegészítő történetet jelent, szükségszerű ellentmondásokkal, amelyek teljes feloldása nem lehetséges.

II. 1. 5. 2. A konsztantinoszi híradás időviszonyai

A fentiekben a 38. fejezet szerkezetét – egy vagy két *Levedi*-epizód – vizsgáltam. *Feltevésem* szerint *Konsztantinosz* két különböző forrásból származó, nagyjából

⁶²⁷ Reiske 1829. 687.

ugyanazon időszakra vonatkozó történetet egyesített. A továbbiakban a *caput* időviszonyait elemzem.

A DAI 38. fejezetében összesen hat, múltra vonatkozó időmeghatározás szerepel.⁶²⁸ Ezek a következők: „régén”, „abban az időben”, „három esztendeig”, kevés idő múltával”, „néhány év múlva”, „abban az időben”. Harmatta János négy időhatározót vett számba: „régén” a magyarok Kazáriához közel laktak (Lebedia szálláshelyen), „három évig” voltak a kazárok szövetségesei, a besenyők első támadását követően, „kevés idő múlva” a kagán magához hívatta Lebediast, Árpádot fejedelemmé választották, majd „néhány év múlva” a besenyők második támadása érte a magyarokat, és a honfoglalásra került sor.⁶²⁹ Kristó öt időmeghatározást említett: „a) *régén*: a Kazáriához közeli Levedia megszerzése; b) *abban az időben*: nevük savartoi asphaloi volt; c) *három esztendeig*: együtt lakás a kazárokkal; d) *kevés idő múltával*: a kagáni ajánlat Levedi fejedelemmé tételére; e) *néhány év múlva*: a besenyők támadása a magyarok ellen (895-ben).”⁶³⁰ Szűcs Jenő felsorolta a konsztantinoszi elbeszélés „axiomatikus pontjait”. Szerinte „ezek nem annyira magából az elbeszélésből, mint inkább annak értelmezéséből és meghatározott összefüggésekbe állításából adódtak.”⁶³¹ Zimonyi István öt időhatározót említett, és öt idősíkot különített el.⁶³²

A 38. *caput* első időmeghatározása, a „*régén*,” az első mondathoz kapcsolódik: „a türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevére Levedianak neveznek.”⁶³³ Az időhatározót – ’to palaion’ (τὸ παλαιόν) – korábbi időre való utalásként értelmezve fordíthatjuk ’régente’, ’régén’, ’régii időkben’ stb. kifejezésekkel.⁶³⁴ Ez a relatív időmeghatározás nem ad biztos kronológiai fogódzót, csak arról tanúskodik, hogy Konsztantinosz császár korához képest jóval korábban került sor a magyarok Kazáriához közeli letelepedésére.⁶³⁵ Harmatta János tett kísérletet a ’to palaion’ pontosabb értelmezésére a DAI szövege alapján. Egyik példája, hogy „Velence régen [to palaion] pusztá, lakatlan és mocsaras hely volt.”⁶³⁶ A szöveg hely az Attila itáliai hadjárata (Kr. u. 452) előtti had-

⁶²⁸ A konsztantinoszi időviszonyok elemzésére vö. Harmatta 1984. 429–431.; Harmatta 1985. 47–49.; Kristó 1980. 33–34, 89–91, 128.; 2005. 5–6.; legutóbb Tóth 2015b. 3–18.; erre reagálás Juhász 2015d.

⁶²⁹ Harmatta 1984. 427–428.; Harmatta 1985. 47–48.

⁶³⁰ Kristó 2005. 5–6.

⁶³¹ Szűcs 1992. 173.

⁶³² Zimonyi 2012d. 136.

⁶³³ A vonatkozó passzusra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13–17.; DAI 38, 3-5.; fordítására DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF. 42.

⁶³⁴ Marczali Henrik ’régente’ fordítására vö. MHK 119.; Moravcsik Gyula ’régén’ fordítására vö. DAI 2003. 171.; a ’régii időkben’ fordításra vö. Uhrman 1987–1988. 207.; a ’régii időben’ angol megfelelőjére, ’in old times’ vö. Macartney 1930. 229.; vagy Jenkins, ’of old’, DAI 1967. 171.; ’korábban’ értelmű német fordítására, ’früher’ vö. Belke–Soustal, DAI 1995. 187.; az orosz fordításban ’régii’ szóval fordították, és egyeztették a szálláshely szóval; ’древнее поселение’, azaz ’régii’ szálláshelyet’ bírtak, vö. Litavrin–Novolszelcev, DAI 1991. 159.

⁶³⁵ Kristó 1980. 33.; Tóth 1998. 39.; Tóth 2011. 34..

⁶³⁶ DAI 28,3-4.; DAI 2003. 246–247.

járatra vonatkozik, tehát az időhatározó fél évezreddel korábbi időszakra utal.⁶³⁷ Ez a párhuzam amellel szólhatna, hogy a magyarok Kazáriához közeli, Levediai megtelepedésére több száz évvel korábban került volna sor. Harmatta másik vonatkozó szöveghelyében a császári gálya intézményesítésével kapcsolatban szerepel a 'régén' (to palaion) időhatározó.⁶³⁸ Ez I. Basileios császár korára utal, aki 867–886 között uralkodott. Így a kifejezés időbeli érvényessége nem fél évezred, hanem mindössze 70–80 esztendő.⁶³⁹ Harmatta úgy vélekedett, hogy mivel Levedi a magyarok első vajdája volt, ezért a „DAI keletkezésétől visszafelé számítva legfeljebb 70–80 évet jelenthet” a 'to palaion' kifejezés. A 'régén' időhatározó tehát a 870–880 körüli időszakra vonatkozhat, így a 950 körül összeállított DAI-ban „ismertett magyar történeti korszak aligha tekint másfél-két évtizednél korábbra vissza a honfoglalás előtti időszakon.”⁶⁴⁰ Nézetem szerint Harmatta értelmezése vitatható, a két példából csak az derül ki, hogy a 'to palaion' különböző időtartamokat jelölhetett. A magam részéről párhuzamként a DAI 37. (besenyő) fejezete első mondatának 'apo arkhés' (ἀπὸ ἀρχῆς) időhatározóját említeném, ami 'eredetileg, kezdetben' jelentéssel bír.⁶⁴¹ A 37. (besenyő) fejezet első passzusa ugyanúgy a besenyők korábbi szállásterületére vonatkozik, akárcsak a 38. (magyar) fejezet első mondata a régi magyar szállásterületre. A 37. fejezet tudósítása szerint „a besenyők szállása eredetileg az Etil [Volga] folyónál, valamint a Jejik [Urál] folyónál volt.”⁶⁴² Az úzok és kazárok besenyők elleni támadása jelenti azt az időt, amely előtt a besenyők a régebbi szállásterületen éltek. Ez Konsztantinosz ellentmondó adatai szerint 50 vagy 55 évvel az elbeszélés jelen ideje előtt történt.⁶⁴³ A jelen idő a DAI végső összeszerkesztésének (948–952) az ideje volt. Így az 'apo arkhés', az 50–55 évvel korábbra utaló kifejezés a 893–902 közti intervallumot megelőző időszakra vonatkoztatható.⁶⁴⁴ Véleményem szerint a magyar (38.) fejezet 'régén' (to palaion) kifejezése rokonítható a besenyő (37.) fejezetben szereplő 'eredetileg, kezdetben' kitételrel, tehát a besenyő támadás kiváltotta magyar honfoglalás előtti időszakra vonatkozik. A magyarok Kazáriához közel való

⁶³⁷ Harmatta 1984. 429.; vö. még Harmatta 1985. 47.

⁶³⁸ DAI 51,13; DAI 2003. 246–247.

⁶³⁹ Harmatta 1984. 429.; vö. még Harmatta 1985. 47–48.

⁶⁴⁰ Harmatta 1984. 429.; vö. még Harmatta 1985. 47–48.

⁶⁴¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 10–11.; DAI 37,2; DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40.; magyar fordítására, 'kezdetben' vö. Marczali Henrik, MHK 115.; 'eredetileg' vö. Moravcsik Gyula, DAI 1950. 167.; DAI 2003. 167; 'kezdetben', 'in the beginning' fordítására vö. Macartney 1930. 229.; 'eredetileg', 'originally' fordítására vö. Jenkins, DAI 1967. 167. 'eredetileg', 'ursprünglich', vö. Belke–Soustal értelmezése, DAI 1995. 185.

⁶⁴² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 10–13.; DAI 37,2-3; DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40.

⁶⁴³ Konsztantinosz ún. betűszámokkal írta le ezeket az időtartamokat. A párizsi kéziratban, Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers.16. és fol. 105v. vers.15. –v' (pentékonta) és ve' (pentékonta pente) szerepel a szövegben; a kiadásban Moravcsik kiírta betűvel a számot mindkét helyen, vö. DAI 2003. 166. A lábjegyzetekben ugyanakkor utalt arra, hogy itt (37,5 és 37,14) betűszámok voltak, vö. DAI 1950. 166–167.; DAI 2003. 166–167.

⁶⁴⁴ Tóth 1998. 179–180.; Tóth 2011. 149–150.

megtelepedésének ideje tehát nem határozható meg pontosan a 'régen' időhatározó alapján. A konsztantinoszi történet reális történetként való értelmezése esetén Levedi vajda az első ismert törzsfő, és egyben az első generáció fő képviselője, míg Álmos vajda fia, Árpád a második generáció fejedelemmé választott tagja. *Mivel két vezetői generációról tudunk a 9. század végi honfoglalás előtti időszakban, ha 20-25 évvel számolunk egy-egy vezető működését illetően, a 'to palaion', a 'régen' kifejezés érvényessége hozzávetőlegesen 850/870-ig nyúlhat vissza.*

A 38. fejezet második időhatározója a Kazáriához közeli, levediai megtelepedés után szerepel, amely szerint „abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi asphaloi-nak nevezték.”⁶⁴⁵ Az „abban az időben” (τὸ τότε χρόνω)⁶⁴⁶ kifejezés hasonlóan relatív értékű, mint a 'régen' időhatározó. A levediai tartózkodás, Levedi első vajda működésének idejére vonatkozik, amelyet csak feltételesen tudjuk behatárolni, például a kazárokkal való kapcsolat időtartama vagy az említett, feltételezett 70–80 éves történeti emlékhatar alapján.⁶⁴⁷ Levedi vajda tevékenységét feltételesen a 850–870/880 közötti időszakra helyezném.⁶⁴⁸

A 38. fejezet harmadik, és egyetlen konkrét időtartamot jelölő kifejezése a következő passzusban szerepel: a magyarok „együttlaktak a kazárokkal három esztendeig [ενιαυτούς τρεῖς], s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.”⁶⁴⁹ A történeti kutatásban ez a 'három esztendő' időmeghatározás váltotta ki a legnagyobb vitát. Egyesek elfogadták, mások viszont elvetették a 3 éves időtartamot.⁶⁵⁰ Utóbbiak elsősorban logikai okokból kérdőjelezték meg a rövid időtartamot, azt hangoztatva, hogy a hároméves együttlakás nem egyeztethető össze azzal, hogy a magyarok a kazárok minden háborújában részt vettek. Feltételezték, hogy a szöveg romlott, az eredeti kézirat 11. századi másolója hibázott.⁶⁵¹ Ezért a szám javítására, nagyobb időtartammal (20, 30, 33, 200, 203, 300 év, stb.) való felcserélésére tettek javaslatot.⁶⁵² Az ominózus kifejezés a kételyek ellenére „három évig” illetve „három esztendeig”

⁶⁴⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 5-8.; DAI 38, 9-10.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

⁶⁴⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 6.; DAI 38,9; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

⁶⁴⁷ A 70 éves történeti emlékezethatárra Györffy 1984. 383.

⁶⁴⁸ Tóth 1998. 112–116.; Tóth 2011. 91–94.

⁶⁴⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 13–16.; DAI 38,13-14; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

⁶⁵⁰ Összefoglalóan a történeti kutatásban a 3 éves időtartam értelmezéseire Jenkins 1962. 148.; ÁMTBF 43. o. 20. jegyzet; Kristó 1980. 89–91.; Czeglédy 1985a. 120–121.; Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 392.; Bálint 2006. 279.

⁶⁵¹ „Az évmeghatározás nehezen helyes. Ha csak három évig voltak együtt a kazárokkal, hogyan segíthették őket minden háborújukban?” vö. Marczali Henrik, MHK 120. o. 2. jegyzet; vö. még Zichy 1923. 125.; Zichy 1939. 13–14.

⁶⁵² A korábbi szakirodalom javítási javaslataira utalt Moravcsik Gyula szövegkiadása lábjegyzetében. Áttekintése szerint σ' (203 év) conjecturát javasolt Thunmann, Schlözer, Büdinger és mások; τ' (300 év) Dankovszky, Marczali, Zichy és Grégoire és mások; σ' javítást (200 év) Moravcsik; λ' vagy λγ' (30 vagy 33 év) conjecturát Westberg, vö. DAI 1950. 171; DAI 1967. 171.; DAI 2003. 171.

fordításban szerepel a magyar kiadásokban és a külföldi fordításokban is.⁶⁵³ A 3 éves időtartamot megkérdőjelező kutatók egy része kisebb emendációval, 10 és 20 év közti, illetve 20 éves kazár–magyar kapcsolatot tételezett fel.⁶⁵⁴ Több kutató 30 vagy 33 évre javította a három esztendőre vonatkozó konsztantinoszi passzust.⁶⁵⁵ Felmerült a hibásnak vélt három év helyett a kb. 50 évig tartó kazár uralom és szövetség.⁶⁵⁶ A legtöbb kutató 200 vagy 300 évre javította a konsztantinoszi három évet. A 200 év mellett foglaltak többen is állást.⁶⁵⁷ Meghatározó szerepe volt ebben Moravcsik Gyula alapos filológiai érvelésének. Szerinte a „javítás szükségessége mindenesetre fennáll, de ez csak paleográfiai alapon történhetik. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy *a ránk maradt kéziratokban a szám világosan ki van írva* [kiemelés tőlem – T. S. L.]. De azt is tudjuk, hogy Konstantinos – mint általában a bizánciak – sok más helyen görög betűszámot használ. Azt is meg lehet állapítani, hogy Konstantinos legrégebbi kéziratának betűszámait az újabb kéziratok fokozatosan átírják szavakkal. Teljes joggal feltehetjük tehát, hogy Konstantinos művének kérdéses helyén eredetileg betűszám állott. Ha azt vizsgáljuk, hogy a 3 jele: a γ milyen más betűszámmal téveszthető össze abban a korban, melyben a Konstantinos-kéziratokat másolták, tehát a 10–11. században (a De administrando legrégebbi kézírata a 11. század végéről való), akkor arra az eredményre jutunk, hogy az csak a 200 jele: a σ' lehetett, melynek unciális alakja ez időben rendkívül közel áll a γ -hoz (C:Γ).”⁶⁵⁸ Moravcsiknál két hipotézis épül egymásra: betűszám állt az eredetiben, s a másoló tévesen olvasta el az unciális alakot, és írta át betűkre. Tény, hogy a legrégebbi párizsi kéziratban gyakran használt betűszámot a másoló. A 37. (besenyő) fejezetben az 50 és az 55 évvel korábbi események kapcsán is betűszámokat alkalmazott a másoló (ν' és $\nu\epsilon'$). A DAI fejezeteiben nagyobb számok esetében gyakrabban találkozunk betűszámmal, a kisebbeket pedig inkább kiírta a másoló, de ez sem automatikusan érvényesül. Nem állapíthatunk meg szabályt arra nézve, hogy mikor van betűvel leírt szám, és mikor pedig betűszám. Moravcsik érvelésének súlyát csökkentheti, hogy előzetes feltevése az volt, hogy az onogurok elvonulása után, a 7. század végén került a magyarság kazár uralom alá, ahol is 200 évig (680-889 között) élt.⁶⁵⁹

⁶⁵³ „Három évig,” Marczali Henrik, MHK 120.; „három esztendeig,” vö. Moravcsik Gyula, DAI 2003. 171.; „for three years,” vö. Jenkins, DAI 1967. 171.; „в течение трех лет,” vö. Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 159.; ‘drei Jahre lang’, vö. Belke–Sonstal, DAI 1995. 189.

⁶⁵⁴ Tíz és húsz év közti intervallumra Kristó 1980. 91.; húsz évre tette Marquart 1903. 33..

⁶⁵⁵ A 3-at jelölő γ helyett a 30 évet jelölő ‘λ’ rövidítést tételezett fel Fehér 1921. 175. o. 275. jegyzet; a 30 éves időtartamra 850-ig vö. Antonopoulos 1996. 96–99, 185.; Petrik 2008. 35–36.; 30 vagy 33 évre tette – 859–889 között – Pauler 1900. 142–143. o. 51. jegyzet; 33 évet feltételezett – 822–826 és 862 között – Bury 1912. 491.

⁶⁵⁶ Németh 1991. 2226. o. 33. jegyzet – Szerinte „a bizánci császári udvarban járt magyarok ‘bemondásaiba’ – egy számba! – könnyen csúszhatott be hiba s még könnyebben a feljegyzésbe. Ezt nem lehet filológiai eszközökkel jóvá tenni.”

⁶⁵⁷ Jenkins 1962. 148.; Moravcsik Gyula, ÁMTBF 43. o. 20. jegyzet

⁶⁵⁸ Moravcsik 1930c. 35.

⁶⁵⁹ Moravcsik 1930c. 35.

προσηγράφη. το δὲ τῆς ξείας ὡς καὶ
 οἱ λοιποὶ μεταίτητον μεθυσθῆναι ἔλαλθον.
 ἐν τούτῳ οὐ τῷ τόπῳ τῶν ἄρῃ θύμῃ
 λυμεδίαι. ποταμοὶ ἐπιμήτῳν. χθονῶν.
 ὁ καὶ χιμλοῦ ἀπονομαζόμενος. οὐκ
 ἐλάττω δὲ τῷ τότε χρόνῳ τούτοις. ἀλλ'
 λαύσαι μερταίαι φαλοὶ ἐκτιμῶσ αἰτίαι
 ἀπονομαζόμενοι. καὶ οἱ μὲν τούτοις γινε
 αἰ ὑπὲρ χημῶν. ἀρχοῦντα δὲ ἐξ αὐτοῦ ἔ
 πεῖδ' ἰομῶν τε ἀλλότριον. ποτὲ οὐκ ἐκεί
 σαυτο. ἀλλ' ὑπὲρ χημ ἐν αὐτοῖς μεθυσθῆναι
 τικῶν. ὡμ' ἄρα τὸ μεθυσθῆναι ἢ. ὁ ἄρῃ
 ἄρῃ θύσ' λυμεδίαι. σφραγίσασθαι δὲ μετα
 τῶν χημῶν ἐν αὐτοῖς τῶν. σφρα
 γίσασθαι τοῖς χημῶν ἐν αὐτοῖς τοῖς αἰ
 τῶν πολεμῶν. ὁ δὲ χημῶν ἀρχοῦν
 χημῶν. αὐτῶν ἀνδρῶν καὶ
 σφραγίσασθαι. τῶν ἄρα τὸ μεθυσθῆναι

χιμλοῦ

ὅτι οἱ τῶν
ἐξ αὐτοῦ
ροφται.

λυμεδίαι

χημῶν

6. ábra: A DAI 38. fejezete a kazárokkal való 3 éves együttélésről

Úgy vélem, hogy a három betűszámként való értelmezése, és annak a 200-at jelölő betűszámmal való összekeverése a legrégebbi párizsi kódex alapján nem igazolható.⁶⁶⁰ Moravcsik tekintélye azonban a későbbi kutatásra is erősen hatott. Több kutató is rá hivatkozva 200 évig tartó kazár–magyar együttlakásról, illetve a kazár birodalomban eltöltött 200 éves időszakról tett említést.⁶⁶¹ Mások még hosszabb, 300 éves kazár uralommal számoltak a hármasszám javítása kapcsán. Felvetették, hogy a 300-at jelölő τ' betűszám (τριακοσίους) romlott háromra (τρεις).⁶⁶² Ezt a hosszú kazár fennhatóságot fogadták el többen is.⁶⁶³ Az emendációk közül a 'treis' szóra alakilag hasonlító τ', azaz 300-ra utaló javítás, vagy a 200-at jelölő σ' formailag még a legelfogadhatóbb. Több kutató is úgy vélekedett, hogy a hároméves időtartamra vonatkozó híradás bármilyen javítása önkényes.⁶⁶⁴ Elfogadták a rövid, három esztendeig tartó kazár–magyar kapcsolatáról szóló híradást. Eltérés abban mutatkozott, hogy a három évet az együttélésre vagy az együttarcolásra vonatkoztatták. Ennek megfelelően széles skálán helyezték el a szorosabb kazár–magyar együttműködést: a 820-as években, a 840-es években, 886–889 vagy 889-892 között, illetőleg a kazár uralom egy rövid időszakára értelmezték az együttarcolást.⁶⁶⁵

Hogyan foglalhatunk állást a 38. caput egyetlen konkrét, ugyanakkor vitatott időmeghatározása kérdésében? Nézetem szerint a 3 éves időtartamhoz kell ragaszkodnunk, elsősorban azért, mert a rendelkezésünkre álló legkorábbi, párizsi kódexben betűvel kiírva a három (τρεις) olvasható.⁶⁶⁶ A 39. fejezetben a kavarok (kabarok) három nemzetsége/törzse kifejezésben ugyancsak kiírt betűvel szerepel a három (τρεις),

⁶⁶⁰ Hasonlóan vélekedett Bálint Csanád is, vö. Bálint 2006. 279.

⁶⁶¹ Zichy 1939. 14.; Moór 1943. 63.; Györfly 1959. 78.; Szücs 1992. 183.; Vásáry 1993. 153.

⁶⁶² Grégoire 1937. 636. o. 1. jegyzet; Grégoire 1938. 267. o. 1. jegyzet

⁶⁶³ G. Vernadsky szerint „a „τ'-t (háromszázat) kell a τρεις (három) helyére állítani,” vö. Vernadsky–Ferdinandy 1957. 9–10.; nem kell szó szerint venni a 300 évet, csak jelzésül, hogy a magyarok kazár vazallusok voltak a Kaganátus megalakulásától kezdve, vö. Howard-Johnston 2007. 186.; 200–300 évre Várady 1989. 26.

⁶⁶⁴ Ludwig szerint „minden javítás kérdéses,” vö. Ludwig 1982. 92.; Bálint 2006. 279.; „az egyetlen lehetőség pillanatnyilag az, hogy a császár szövegében levő 'hármast' érintetlenül hagyjuk,” vö. Czeglédy 1985a. 121.

⁶⁶⁵ 822-826 közé helyezte a 3 éves kapcsolatot Artamonov 1962. 343–344.; a hároméves együttélést, együttarcolást a 840-es évekre, a levediai tartózkodás idejére tette Vékony 1986. 52.; a 888/889-re keltezett, ún. első besenyő támadás előtt, Harmatta 1985. 48–49.; Czeglédy Károly szerint „Levedi és a kazárok hároméves együttélése 886 és 889 között volt,” vö. Czeglédy 1985a. 120.; 889 és 892 közötti időszakra tette Etelközben Kuun 1892. I. 136, 151.; egy hosszú, 150 éves (710–863 között) kazáriai uralmon belül egy három évig tartó közös harc emlékének tekintette Karácsonyi 1924. 49, 57.; a kazárokkal a magyaroknak háromévenként megújított szövetsége volt 884-ig, vö. Márki 1914. 107.; a kazár–magyar szövetség egy időszakára vonatkoztatta Macartney 1930. 101.

⁶⁶⁶ A szöveget megtekintve, kétség sem fér hozzá, hogy semmiféle javítás nincs itt a szövegben, a másoló kiírva használta a 'három év' kifejezést (ἐνιαυτούς τρεις), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 14. – A hármast jelölő betűszám kézirati írásképe alapján a τ(ρεις) szóra emlékeztet, annak rövidítésének tűnik a kézirat alapján, vö. egy másik szöveghely, DAI 38,69. „τρίτος”, DAI 2003. 174.; a kéziratban a hármast jelentő betűszám, γ' áll, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 9.

teljesen azonos írásképpel.⁶⁶⁷ A DAI magyar fejezeteiben (38–40) máshol többnyire betűszámot találunk. A 38. caputban a ’három évig’ kitétel előtt a türkök/magyarok hét (ἑπτὰ) törzse kifejezésnél a számnév betűszámmal (ζ´) szerepel mind a szövegben, mint pedig a sorszéli másolói jegyzetben.⁶⁶⁸ Érdekes, hogy a 38. fejezet végén az etelközi öt folyó (Varukh–Dnyeper, Kubu–Bug, Trullos–Dnyeszter, Brutos–Prut, Seretos–Szeret) felsorolásánál csak az első (πρῶτος) sorszámnevet írta ki betűvel a másoló, a másik négy sorszámnév már betűszám.⁶⁶⁹ Ehhez hasonlóan a 40. fejezetben a törzsnevek felsorolásánál is csak az első sorszámnév (Πρώτη) szerepel betűvel, a másik hat esetében betűszámot találunk.⁶⁷⁰ Mindez arra vall, hogy a 11. századi végi másoló, Michael Roizaitis tudatosan írt hármat betűvel mind a 38. fejezet időbeli kifejezésénél, mind pedig a 39. fejezet kavar törzseivel kapcsolatban. A szövegkiadásokban a párizsi kéziratnak megfelelően ez szerepel, és másolói hibát ugyan lehet feltételezni, de önkényes ezt egy másik számra cserélni. Véleményem szerint mind filológiai, mind pedig logikai alapon feltételezhetjük, hogy rövid idejű, ’három éves’ katonai szövetség jutalmául kapott Levedi előkelő kazár feleséget jutalmul.⁶⁷¹

További kérdés, hogy van-e módunk pontosabban behatárolni ezt a háromévesre becsült együttélést és együtttharcolást. A 9. századból ismerünk olyan adatokat, amelyeket ezzel a rövid idejű szövetséggel kapcsolhatunk össze. A Konstantin–Cyrill legenda szerint 860 táján a kazárok egy várost ostromoltak a Krím-félszigeten, tehát háborúban álltak a bizánciakkal. Ekkor bizánci követség ment Kazáriába, és a kazárok felfüggesztették az ostromot. A bizánci követség ugrikba, feltehetően magyarokba ütközött a Krím-félsziget elhagyása után, akik körülvették a követséget, de továbbbengedték őket Kazária felé.⁶⁷² Ebből a történeti kutatás arra következtetett, hogy a magyarokkal azonosítható ugrik a kazárok szövetségesei voltak 860–861 táján.⁶⁷³ Idekapcsolhatjuk azt is, hogy a Dontól nyugatra levő keleti szláv törzsek a kazárok részére adóztak, amelyről az orosz őskronika tett említést a 852-es és 859-es éveknél.⁶⁷⁴ Feltételezhetjük, hogy a magyarok együttműködtek a kazárokkal abban, hogy adózásra kényszerítsék a szláv törzseket. Saját maguk is hasznot húztak ezekből a

⁶⁶⁷ „ἐν ταῖς τρεῖς γεναῖς”, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 17. – a szövegkiadásban Moravcsik Gyula a számot szövegegyeztetés miatt ῥησιῖ γεναῖς-ra javította, vö. DAI 1950. 175.; és DAI 2003. 175.

⁶⁶⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8-9.; – Moravcsik Gyula a szövegkiadás lábjegyzetében feltüntette azt, hogy a párizsi kéziratban a hepta betűszámmal (ζ´) fordul elő, viszont a kiadás görög szövegében kiírta betűvel (ἑπτὰ) a számot; vö. DAI 38,11; DAI 2003. 170–171.

⁶⁶⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 6–12.; DAI,38,68-71; DAI 2003. 174.

⁶⁷⁰ .A törzsek sorszámneveire Cod. Parisinus Gr. 2009. 113r. vers. 2-7.; vö. DAI 40,3-6; DAI 2003. 174–175.

⁶⁷¹ Tóth 2015b. 11.

⁶⁷² HKÍF 160. (Ferincz István)

⁶⁷³ Kazár-magyar szövetségre következtetett Artamonov 1962. 345.; Vajay 1968. 12–13.; Kristó 1980. 92.; Czeglédy 1985a. 119.; Tóth 1998. 162.; Tóth 2011. 135.

⁶⁷⁴ Hodinka 1916. 38–39, 48–49.; Boba 1967. 57–58, 66.

közös portyákból.⁶⁷⁵ A hároméves kazár–magyar együttműködés egyik lehetséges időszaka a 850-es évek vége, illetve a 860-as évek eleje. A másik, feltehető időszak a 870–880-as évek, amikor a Dzsajháni-hagyomány feljegyzései szerint a kazárok a besenyők ellen vezettek évenkénti hadjáratokat.⁶⁷⁶ Ekkor is feltételezhetünk kazár–magyar katonai szövetséget, amely a besenyők elleni harcokat foglalhatta magában a Volga mellett.⁶⁷⁷ A 870/880 tájára vonatkoztatott Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardízi) szerint a magyarok rendszeres hadjáratokat vezettek a közeli szláv törzsek ellen, foglyokat ejtettek és élelmiszeradóra kényszerítették őket.⁶⁷⁸ Ekkor is számolhatunk kazár–magyar szövetséggel, bár nem biztos, hogy a magyarok nem a kazárok „hatósugarából” kieső távolabbi keleti szláv (tivercek, ulicsok stb.) törzseket támadták, a kazároktól függetlenül.⁶⁷⁹ Tehát vannak olyan időszakok, amikor adatok kombinációjából feltételezhetjük a rövid idejű, 3 éves együtt harcolást: *a 850-es évek vége–860-as évek eleje (859-861), vagy a 870-es–880-as évek.*

A következő, negyedik időhatározó a kangar besenyőktől elszenvedett vereség után szerepel. A konzstantinoszi leírás szerint a magyarok serege kettészakadt, a nyugati rész Levedi vezetésével Etelközben telepedett le. A letelepedés után „*kevés idő múltával*” (ολίγου δε χρόνου)⁶⁸⁰ Levedit a kagán Kazáriába hívta, és fejedelmi címet ajánlott fel számára. Levedi elhárította magától a méltóságot, illetve Álmos vajdát, vagy annak fiát ajánlotta. Így Etelközben került sor a fejedelmválasztásra, Árpád pajzsra emeléssel való beiktatására. A rövid időre vonatkozó kifejezés az etelközi fejedelmválasztás időbeli meghatározására szolgált. Itt több probléma is felmerül. Egyrészt az Etelközbe való betelepülés idejét is csak bizonytalan történeti kombinációk révén lehet meghatározni. Másrészt a „kevés idő” is relatív időmeghatározás, szemben a 3 éves időtartammal vagy a besenyő fejezet 50 vagy 55 évvel korábbra utaló időmeghatározásával. Kristó Gyula az események gyors egymásutánját feltételezte a 850-es évek vonatkozóan.⁶⁸¹ Hasonlóképpen rövid időt feltételezett Harmatta János, későbbi periódusra vonatkoztatva, 888/889-et követően. Szerinte „az első besenyő támadás és Árpád megválasztása között” mindössze „egy-két év lehetett, mert a tudósítás szerint a kazár kagán a besenyők támadást követően már

⁶⁷⁵ Tóth 1998. 134, 161–162.; Makk 1998a. 31–32.; Tóth 2011. 111.

⁶⁷⁶ MEH 90. (Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 204. (Ibn Ruszta); Zimonyi 2005. 35 (Ibn Ruszta) 39. (Gardízi)..

⁶⁷⁷ Tóth 1998. 134, 163.; Tóth 2011. 111–112. 136.; a 850-es évek tette Kristó 1980. 85–100; Kristó 1996g. 138, 143–145.; 886–889 közé tette Czeglédy 1985a. 120.

⁶⁷⁸ MEH 89.; HKIF 33. (Ibn Ruszta), 38. (Gardézi); Kmoskó 2007. 208–209. (Ibn Ruszta) Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta) 37. (Gardízi)

⁶⁷⁹ Tóth 1998. 134, 161–162.; Tóth 2011. 111, 134–135.

⁶⁸⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 11.; DAI 38,31-32; DAI 2003. 172–173. „Kevés idő múltával” fordításra vö. Moravcsik Gyula, DAI 2003. 173.; „rövid idő múlva,” vö. Marczali Henrik, MHK 121.; „kevés idő telvén el”, vö. Uhrman 1987–1988. 209.; „egy kevésel később” (a short while afterwards), vö. Jenkins, DAI 1967. 173.; „rövid idő után” (nach kurzer Zeit), vö. Belke-Soustal, vö. DAI 1995. 190.

⁶⁸¹ Kristó 1980. 128.

’kevés idő múlva’ küldött Lebedias-ért.⁶⁸² A kevés idő múltával időhatározó pontosabb meghatározása annak függvénye, hogy a kangar-besenyő háborút mikorra tesszük, illetőleg számolunk-e egyáltalán vele. A történeti kutatásban több időpontot is feltételeztek az ún. első besenyő–magyar vagy kangar-szavárd háború idejeként (750, 850/854, 889, 893 stb.).⁶⁸³ A felmerült időpontok majd mindegyike történeti kombináció eredménye, ezért mindenképpen bizonytalan az esemény keltezése. Egyedül a 889-es évszám kapcsolódik történeti forráshoz. Regino apát 906-ban befejezett krónikájában ennél az évnél emlékezett meg a magyarokról részletesen. Megemlítette a magyarok besenyők általi kiűzését Don (Thanais) menti hazájukból, és kóborlásukat a pannónok és avarok pusztáin, tehát a honfoglalást.⁶⁸⁴ Regino csak egyetlen besenyő háborúról tudott. Feltehetően tévesen keltezte a besenyők támadását, és a magyarok kiűzését a 889-es évre.⁶⁸⁵ Úgy vélem, hogy nem a feltételezett ún. első besenyő háborúval kell összekapcsolni a „kevés idő múlva” kifejezést, hanem az etelközi letelepedéssel. Ez – hasonlóképpen a Kazáriához közeli Levedíához való megtelepedéshez – régen történt, tehát 830/850 körüli időre tehetjük. A letelepedés után bizonytalan idő elteltével hívatta magához a kagán Levedit.

Az ötödik időmeghatározás az etelközi fejedelmválasztás után szerepel. Eszerint „*néhány év múlva*” (Μετά δέ τινας χρόνους) a besenyők rátörték a türkökre, és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket.⁶⁸⁶ Az esemény, a Kárpát-medencei honfoglalást kiváltó etelközi besenyő támadás időpontját nagyjából ismerjük, 894–896-ra tehetjük. Vitatható az, hogy milyen időtartamot jelölhetett a fenti kifejezés, tehát mennyi idővel korábban kerülhetett sor az etelközi fejedelmválasztásra. A szakirodalomban általában elfogadták a rövid, néhány éves intervallumot sejtető fordítást.⁶⁸⁷ Harmatta János úgy vélte, hogy a magyarok bulgáriai hadjáratát is tartalmazó DAI 51. fejezete alapján a kifejezés „hözvételleges időértéke meg is határozható.” A bulgáriai harcokban magát kitüntető Podaront Bölcs Leó császár többször is előléptette, és a második előléptetést követően, „néhány év után” katonai kormányzó lett.⁶⁸⁸ Harmatta szerint Podaron három előléptetése Bölcs Leó uralkodása alatt, a 896. évi bolgár–magyar háború és 908 között történt, így a „meta de tinas khronous” időértéke számára „nem marad több 5–6 évnél.” Értelmezése szerint Árpád 890-re

⁶⁸² Harmatta 1984. 429–430.; Harmatta 1985. 48–49. – Regino 889. évi tudósítását „rehabilitálta” Harmatta, amely szerinte az első besenyő támadás időpontját őrizte meg.

⁶⁸³ Vö. összefoglalóan Commentary 144–145.; Tóth 1988. 544–547.; Tóth 1998. 175–176.; Tóth 2011. 146–147.

⁶⁸⁴ SRG Regino 131–132.; vö. magyar fordítására HKÍF 197, 198. (Kordé Zoltán)

⁶⁸⁵ Regino évszámát megkérdőjelezte Györfly 1971. 282–283.

⁶⁸⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r.–vers. 18.–fol. 111v. vers. 1.; DAI 38,54; a „néhány év múlva” fordításra Marczali Henrik, HMK 122.; ugyanígy Moravcsik Gyula, DAI 2003. 173.; angolul is hasonlóképpen adta vissza Jenkins, vö. DAI 1967. 173. „some years later”; németül Belke–Soustal is, vö. DAI 1995. 191. „nach einigen Jahren.”

⁶⁸⁷ Györfly 1977b. 108–109.; Harmatta 1984. 430.; Harmatta 1985. 48.

⁶⁸⁸ DAI 51,131; DAI 2003. 252–253.

tehető fejedelemmé választása és a második besenyő támadás (895/896) között legfeljebb 5–6 év telhetett el.⁶⁸⁹ Györffy György hangsúlyozta, hogy „noha a tolmács útján közölt, és görögre fordított szavaknak nem tulajdoníthatunk perdöntő jelentőséget, a ’tis’ névmás ’egy, egynémely, kevés’ jelentése amellel szól, hogy a két támadást [ti. besenyő támadást – T. S. L.] kevés idő választotta el egymástól.”⁶⁹⁰ Róna-Tas András hangsúlyozta, hogy az etelközi választás és a besenyő támadás, a honfoglalás közti időszakra vonatkozó „néhány év” kifejezés „legfeljebb 4–5, de legalább 2–3 évet jelent, vagyis nagyjából a 889–890 körüli éveket.”⁶⁹¹ Mások vitatták az időhatározói kifejezés hagyományos értelmezését, és bizonytalan időtartamra utaló, „valamennyi idő után” fordítást adtak.⁶⁹² Felmerült a „bizonyos idő múlva” értelmezés lehetősége is.⁶⁹³ Legrészletesebben Kristó Gyula érvelt a hagyományos, rövid időt feltételező, Györffy-féle értelmezéssel szemben. Szerinte „a középkori-szerzők időtartam-meghatározásait általában nem szabad szigorúan, netán szó szerint vennünk.” Hozzátette, hogy „ha a hároméves együttélés kapcsán kétely fogalmazódhat meg, itt még inkább jogos az ellenvetés, hogy mindössze kétéves [ti. 893-895 között – T. S. L.] időkülönbséggé zsugorítsunk össze egy eleve bizonytalan időmeghatározást.”⁶⁹⁴ Álláspontja szerint a „görög τις szócska határozatlan névmás, így a *Metà dé tivas xpónovus* kifejezés teljes joggal értelmezhető bizonytalan időhatározónak, és fordítható ’egy bizonyos idő után’ kifejezéssel.”⁶⁹⁵ Kristó Gyula fordítási javaslatát „a DAI nyelvhasználatával összeegyeztethetetlennek” nevezte Olajos Terézia.⁶⁹⁶ Szerinte a „*metà tivas xpónovus*” vagy hasonló változata gyakran szerepel a DAI-ban, és a többes számú alak minden esetben ’év’, ’esztendő’ jelentésű.⁶⁹⁷ Legfőbb példája a DAI 30,85 szöveghelye, ahol konkrét számnév után szerepel a „khronos” szó többes számú alakban (khronous): „miután 7 évig harcoltak.”⁶⁹⁸ Olajos feltételezte, hogy a ’*τις*’ szót is magukban hordozó passzusok esetében is ’év’ és nem ’idő’ jelentéssel bír a többes számú alakban (khronous) levő szó.⁶⁹⁹ Olajos hozzátette, hogy az ’egy idő után’ kifejezésére Konsztantinosznál a ’khronos’ szó

⁶⁸⁹ Harmatta 1984. 430.; Harmatta 1985. 48.

⁶⁹⁰ Györffy 1977b. 108–109.

⁶⁹¹ Róna-Tas 1996a. 260.

⁶⁹² Macartney 1930. 231. „after some time”; Grégoire 1937. 632. „Quelques temps apres”; Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 161. „Через некоторое время.”

⁶⁹³ Vékony 1986. 46.; Kristó 1980. 127.

⁶⁹⁴ Kristó 1980. 127.

⁶⁹⁵ Kristó 1980. 127–128.

⁶⁹⁶ Olajos 1995. 47.; Olajos 2012. 195.

⁶⁹⁷ Olajos 1995. 47.; Olajos 2012. 194. – az általa felsorolt példák DAI 32,33; 38,55; 51,131; 53,162; 53,179; 53,47.

⁶⁹⁸ DAI 30, 85. vö. DAI 2003. 145.; Olajos 2012. 194.

⁶⁹⁹ Így például a DAI 30,67 „*epi tinas oun khronous*” – „miután néhány évig,” vö. DAI 2003. 143. és DAI 30,78-79. „*mekhri de khronón tinón*” – „néhány évig” – vö. DAI 2003. 143.; vö. Olajos 2012. 194.

egyek számban áll.⁷⁰⁰ Véleménye szerint helyes Moravcsik Gyula és Jenkins „néhány év múlva” fordítása.⁷⁰¹ Vitathatatlan, hogy a számnevek után többes számban álló ’khronos’ szónak ’év’ jelentése van, erre a DAI egyéb passzusait is lehetne még említeni.⁷⁰² Az Olajos Terézia által felsorolt példák közül – az ominózus 38,55-öt egyelőre kivéve a sorból – egy vitatható. Konsztantinosz a DAI 32,33 passzusában a szerb fejedelmek felsorolásakor megemlíti, hogy „bizonyos idő múlva (Meta khronous tinas) tőlük származott Vojiszláv.”⁷⁰³ Itt a kifejezés fordítható úgy, ahogy Moravcsik Gyula tette, „bizonyos idő múlva,” jóllehet Jenkins itt is „a néhány év után” fordítást adta.⁷⁰⁴ Ez azt jelentheti, hogy bár az Olajos Terézia által felhozott filológiai érvek a hagyományos „néhány év múlva” fordítás mellett látszanak tanúszkodni, konkrét ellenpélda (32,33) lévén nem lehet azt kizárni, hogy a DAI 38,55 esetében az általánosabb, „valamennyi idő/év” értelmezés helytálló lehet, ahogy azt Kristó Gyula felvetette. Nézetem szerint a hangsúly nem azon van, hogy az időtartamot az általánosabb ’idő’, vagy a körülhatároltabb ’év’ szóval fordítsuk, hanem a mennyiségjelzőként szereplő ’tis’ értelmezésén. Ezt ’a kevés’ vagy ’néhány’ szóval, illetve a bizonytalanságot érzékeltető ’valamennyi’ vagy ’bizonyos’ szóval egyaránt lehet fordítani. Úgy vélem, hogy akkor járunk el helyesen, ha *az időtartam relativitását érzékeltetjük, és a „valamennyi év múlva/után” vagy ’bizonyos idő múlva/után” értelmezést adjuk.* Nem bizonyítható Györffy vagy Harmatta feltevése, hogy mindössze két vagy öt-hat év időtartamként értékeljük ezt a bizonytalan időhatározót. Igaz, az sem igazolható, hogy kitágítsuk ezt kb. 40 évnyi időtartamra (850-es évek és 895 között), ahogy azt Kristó Gyula tette. *Nézetem szerint hozzávetőlegesen sem becsülhető meg, hogy az etelközi fejedelmválasztáshoz képest mikor került sor a besenyők támadására, amely Etelköz elhagyásához, és a honfoglaláshoz vezetett.* Még azt is megkockáztatom, hogy a ’kevés idő (év) múlva’ és a ’valamennyi év (idő) múlva’ időhatározói kifejezések között lényegi különbség nincs, mindkettő relatíve érzékelteti az időbeli távolságot a bizánci császár által feljegyzett, a történeti emlékezetben megőrzött, régi események között.

A 38. caputban végén szereplő hatodik, múltra vonatkozó kifejezés az „*abban az időben*” (ἐν τῷ τῷ τότε καιρῷ), amely jelentésében megegyezik a második időhatározóval. Eszerint „a besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják.”⁷⁰⁵ A passzus a magyarok egykori és a besenyők „mostani” szállásterületét írta le öt folyó segítségével. Az „abban az időben” időhatározó ugyanazzal a jelentéssel bír, mint a második időhatározó, és ugyanazt az

⁷⁰⁰ Olajos 2012. 194. – vö. pl. DAI 29,88.

⁷⁰¹ Olajos 2012. 194–195.

⁷⁰² Vö. pl. DAI 32,72 „meta de kronous treis” – „három év múlva” – vö. DAI 2003. 157.; DAI 32,74. „meta de khronous duo” – „két év múlva” – vö. DAI 2003. 157.

⁷⁰³ DAI 32,33, vö. DAI 2003. 154–155.

⁷⁰⁴ DAI 2003. 155.; Jenkins fordítására „after some years, vö. DAI 1967. 155.

⁷⁰⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2-6.; DAI 38, 66-67; DAI 2003. 174–175.

időszakot jelöli, a „régén” történt megtelepedéstől kezdve. A más forrásból eredő részt egyaránt vonatkoztathatjuk Levediára, vagy Etelközre, amelyek egyaránt a magyarok honfoglalás előtti szállásterületét jelölik.⁷⁰⁶

A DAI 38. fejezete időmeghatározásainak elemzése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a caput időszerkezetét felvázolhatjuk, de biztos kronológiai következtetéseket, konkrét időmegállapításokat aligha tehetünk. Nem a *'relatív' időmeghatározások ('régén', 'abban az időben', 'kevés idő múlva', 'valamennyi idő múlva')*, sőt nem is annyira az egyetlen konkrét időtartam (*'három év'*) alapján építhetünk fel kronológiát, hanem az események (*kazár szövetség, besenyő támadás, honfoglalás*) és a történeti szereplők (*Levedi, Álmos, Árpád*) alapján adhatunk hipotetikus időrendet. Ezt összekapcsolhatjuk más források adataival, és így helyezhetjük biztosabb, bár még mindig feltételes alapokra a konsztantinoszi történet kronológiáját. *Utóbbiak alapján a konsztantinoszi történetet a 9. század második felére helyezhetjük.*⁷⁰⁷

II. 1. 5. 3. Egyéb, magyarokra vonatkozó 9. századi források kronológiai tanúsága

A 38. fejezet, a Levedi-epizódok alapján meghatározott 830/850–895 közti időszakát tekintettük fentebb a konsztantinoszi történet tágabb kronológiai kereteként. A feltevést más, ettől független forrásokkal is igazolhatjuk. A 830-as évekre vonatkozó adatokat a magyarok a Dontól nyugatra való felbukkanása kapcsán már vázoltam, ezért itt csak röviden utalok rájuk. A források (Georgius Monachus Continuatus, Annales Bertiniani, Konsztantinosz/Theophanész Continuatus, Ibn Ruszta) alapján valószínűsíthető, hogy 838 táján, a Dontól nyugatra, a Dnyeper és az Al-Duna közti térségben egy új nép jelentkezett, akiket a magyarokkal azonosíthatunk. Nézetem szerint a 830-as évek vége jelentheti Levedi népe e régióban való megjelenésének legkorábbi dátumát. Kérdés, hogy már ekkor is Levedi állt-e az első Levedi-epizód szerint Levediában, a második Levedi-epizód szerint Etelközben megtelepedő magyarok élén.

A 830-as évek vége után a következő időszak, amikor több keltezhető forrás utal magyarokkal azonosítható népre, a *860-as évek*. A Konstantin–Cyrill legenda szerint a bizánci követség a Krím-félsziget érintésével 860–861-ben Kazáriába ment. Elérték, hogy a kazárok az éppen ostromolt Krím-félszigeti bizánci város alól elvonuljanak. Továbbhaladva, az őket körülvevő ungrik is sértetlenül elengedték őket.⁷⁰⁸ A népnév alapján az ungrik a magyarokkal azonosíthatóak, és a bizánci követség a magyar szállásterület közelében haladhatott. Kazár szövetségre következtethetünk

⁷⁰⁶ Tóth 1998. 54–55.; Tóth 2011. 44–45.

⁷⁰⁷ Tóth 2015b. 17.

⁷⁰⁸ A forrás fordítására F. Kováts, Pannóniai legendák 32–34.; HKÍF 653–654. (Ferincz István)

ebből a hagiografikus történetből.⁷⁰⁹ A következő évben, 862-ben ungrik szerepelnek a Szt. Bertin Évkönyvben (Annales Bertiniani), Hinkmar említi őket egy dán betörés után: „Eszerint a népek számára korábban nem ismert ellenségek, akiket magyaroknak [Ungri] hívnak, feldőlnek annak [ti. Német Lajos keleti frank uralkodó– T. S. L.] az országát.”⁷¹⁰ A történeti kutatásban általában elfogadták, hogy az ungrik itt is magyarokat jelölnek.⁷¹¹ Egy magyar hadjáratot tételezhetünk fel, amelynek színhelye Ostmark, a mai Ausztria területe lehetett. Feltételezték, hogy Német Lajos császár és fia, Karlmann viszályába avatkoztak be a magyarok az utóbbi oldalán.⁷¹² Bóna István szerint Rastislav morva fejedelem hívására jelentek meg a magyarok, és támadták meg a „Német Lajos ellen lázadó Karlmanntól védtelenül hagyott, katonai vezetőitől megfosztott keleti frank tartományt.”⁷¹³ Szőke Béla Miklós szerint a magyar szövetségesek Karlmann és Rastislav megbízásából támadtak Német Lajos birtokaira.⁷¹⁴ Az évkönyv nem szól arról, hogy az eddig ismeretlen ellenség kivel szövetkezett, csak a népvétet adja meg, és azt, hogy Német Lajos keleti frank uralkodó területét, királyságát (regnum) érte a támadás. A hiányos információk és a homályos megfogalmazás kétséget is ébresztett a történeti kutatásban. Korábban Mátyás Flórián vélekedett úgy, hogy a dánokra és ungrokra vonatkozó rész a Szt. Bertin Évkönyvben betoldás. Mátyás szerint más kútfőben nem szerepelt ez az információ, a dánok pedig nem támadták ebben az időszakban a német területeket. Utalt arra is, hogy a magyarok (Ungri) 889-ig ismeretlenek voltak nyugaton. Értelmezésében az ungriknak nevezett ellenség az északi népek számára volt ismeretlen. Ezért úgy vélte, hogy az ungrik támadása nem lehet hiteles adat, a forrás nem vonatkoztatható a magyarokra.⁷¹⁵ Makk Ferenc kifejtette, hogy Mátyás ellenérvei nem állják meg helyüket. Megemlítette, hogy az ungrikkal ugyanazon időben együtt szereplő dánok támadására van adat 858-ból, a magyarokra vonatkozóan pedig van hitelt érdemlő, 881. évi, nyugati forrásunk.⁷¹⁶ Legutóbb Ungváry Jenő fejtett ki Mátyás Flóriánéhoz hasonló nézetet. Ungváry elemzésében arra a következtetésre jutott, hogy az „akiket Ungri-nak neveznek” (qui Ungri vocantur) mellékmondat egyaránt utalhat az „ellenségekre” (hostes) vagy „azon népekre” (illis populus) is. Érvelése szerint a

⁷⁰⁹ Kazár szövetségre következtetett Artamonov 1962. 345., Vajay 1968. 12–13.; Kristó 1980. 92.; Czeglédy 1985a. 119.; Tóth 2011. 111.; Sudár 2015b. 181.

⁷¹⁰ Vö. SRG AB 60.: „Sed et hostes antea illis populus inexperti, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem populantur.” vö. még HMK 301.; magyar fordítására HKÍF 184. (Tóth Sándor László)

⁷¹¹ Marczali, HMK 288.; Marquart 1903. 33.; Bóna 2000. 13.; Sudár 2015b. 181.

⁷¹² A kalandozás elemzésére Vajay 1968. 14.; Kristó 1980. 93.; Darkó 1996. 180.; Tóth 2011. 122.; Szőke 2015. 36–37.

⁷¹³ Bóna 2000. 13.; vö. még Róna-Tas 1996a. 259.

⁷¹⁴ Szőke 2015. 37.

⁷¹⁵ Mátyás 1898. – Ő a következő fordítást adta: „A dánok öldökléssel és gyűjtogatással rabolják (Német Lajos) országa nagy részét. De még azon népek által elébb nem tapasztalt ellenségek is, kik ungrinak neveztetnek, pusztítják országát.” – Uo. 383.

⁷¹⁶ Makk 1998a. 48. – a 881. évi adatot Mátyás Flórián nem ismerhette, mert csak 1921-ben került elő.

mellékmondat nem az ismeretlen ellenségre vonatkozik, akiket Hinkmar nem tudott megnevezni, hanem a megtámadott népekre, és „az Ungri népnévvel azt a földrajzi területet kívánta megnevezni, ahol az ismeretlen ellenség dülta az országot.”⁷¹⁷ Értelmezése szerint a helyes fordítás: „A dánok az ő országa nagy részét öldökléssel és tüzzel pusztítva zsákmányolják. De olyan ellenség is pusztítja országát, amelyik ezelőtt azon népek számára, akiket ungroknak neveznek, ismeretlen volt.”⁷¹⁸ Ungváry szerint nem a távoli Etelközből indított magyar kalandozásról van szó. Úgy vélekedett, hogy a forrás azt világítja meg, hogy Német Lajos országában hol éltek a megtámadott Ungri népek. Ennek kapcsán Ungváry utalt Olajos Terézia 860-as adatára, a „Ungariorum marcha” helynévre a mai Burgenland területén.⁷¹⁹ Ungváry feltevését Makk Ferenc bírálta.⁷²⁰ Tartalmi ellenérvként említette, hogy az évkönyv szerzője, Hinkmar általánosságban szólt mind a dánok, mind az ismeretlen ellenség esetében arról, hogy a német birodalom mely területeit, népeit támadták. Makk szerint Hinkmar rövidítéses mondatszerkesztést használt, és „a második mondatban szereplő illis populus a birodalomra, ill. a birodalom népeire utal.”⁷²¹ Makk szerint Hinkmar következetesen és helyesen használta a vonatkozó mellékmondatokat. Ezért a ’qui’ (akik) relatív névmás az ’inexpert’ (ismeretlen), és a ’hostes’ (ellenségek) szóra vonatkozik, „nem pedig az inexpert előtt levő (tehát a qui-től távolabb álló) populus szóval van kapcsolatban.”⁷²² Makk nem látta bizonyítottnak, hogy az unгри népnév a keleti frank birodalom „pannóniai tartományának Ungri nevű lakosságára vonatkoznék.”⁷²³ Szerinte az unгри népnév a keleti frank birodalomban addig ismeretlen ellenséget, a magyarokat jelölte. Ungváry válaszcikkében erőltetettnek nevezte Makk Ferenc tartalmi ellenérvét, ti. hogy Hinkmar ne lett volna tisztában azzal, hogy a dánok a birodalom észak–északnyugati területeit támadták rendszeresen. Hozzátette, hogy nem tudjuk meg a forrásból, hogy az ismeretlen ellenség hol támadott.⁷²⁴ Ungváry megkérdőjelezte azt is, hogy a populus szó jelölhette-e többes számban a birodalom több népét, szerinte konkrét népességről volt szó.⁷²⁵ Ungváry vitatta Makk Ferenc vonatkozó mellékmondatokkal kapcsolatos állítását is, szerinte a relatívumok középkori használata bonyolultabb, félreértelmezésekhez vezethet.⁷²⁶ Ungváry következtetése változatlan maradt, szerinte 862-ben nem egy keletről indított, Kárpát-medencei vagy ausztriai magyar kalandozásra került sor, hanem a forrás

⁷¹⁷ Ungváry 2012a. 12–13.

⁷¹⁸ Ungváry 1997. 445–446.

⁷¹⁹ Ungváry 2012a. 13.; a ’Ungariorum marcha’ adatra Olajos 1969. 87–90.; legújabban Olajos 2012. 123–127.

⁷²⁰ Makk 1998a. 48–53.

⁷²¹ Makk 1998a. 50.

⁷²² Makk 1998a. 52.

⁷²³ Makk 1998a. 53.

⁷²⁴ Ungváry 2012a. 22–23.

⁷²⁵ Ungváry 2012a. 23–25.

⁷²⁶ Ungváry 2012a. 26–27.

egy keleti frank fennhatóság alatt élő Ungri népről adott hírt.⁷²⁷ Ungváry érdeme, hogy felhívta a figyelmet a forrás értelmezésének problémáira, tovább arra, hogy az Ungri népnéven nem érthetünk 862-ben sem automatikusan etelközi magyarokat.⁷²⁸ Véleményem szerint Ungváry fordítása azért problematikus, mert értelmezése alapján a Német Lajos királyságát támadó ellenségről nem tudunk meg semmit, és az Ungri kiléte is homályban marad. Úgy vélem, hogy Hinkmar a keleti frank területen nem ismert Ungri nevű ellenség támadását rögzítette. Más dolog, hogy ezt összekapcsoljuk-e a Kárpátoktól még keletre élő magyarokkal, vagy pedig az egykori avar birodalomban élő onogurokkal hozzuk őket kapcsolatba. Nézetem szerint Hinkmar érsek Levedi Hétmagyar törzsszövetségének kalandozó hadjáratát örökítette meg. Ezért 861-ben és 862-ben is a magyarok tevékenységét tételezhetjük fel a Krím-félsziget közelében, illetve a keleti frank peremterületen. Újabban felbukkant az a mérész hipotézis 862. évi magyar hadjárat kapcsán, hogy a magyarok már a 9. század közepe táján jelen voltak a Kárpát-medencében, ezért tudtak bekapcsolódni a 862. évi, a 881. évi, és a későbbi hadjáratokba is. Nem egyszeri kalandozó hadjáratról van szó, hanem arról, hogy a magyarok több évtizedes jelenlét, egy hosszú, 895-896-ban záruló honfoglalási folyamat után vették birtokba a Kárpát-medencét.⁷²⁹ A 862. évi kalandozó hadjáratnak ez az értelmezése nem fogadható el, mivel teljességgel ütközik az írott források egyszeri beköltözésről tanúskodó bizonyosságával.⁷³⁰

A 860-as évek eleje után a következő időszak, amikor a magyarok Ungri néven felbukkannak a forrásokban, a *880-as évek eleje*. A 881-es évnél a Salzburgi Évkönyv említi „hogy a nap elsötétült a harmadik és hatodik óra között. Az első háború a magyarokkal (cum Ungris) volt Wenia-nál. A második háború a kabarokkal (cum Cowaris) Culmite-nél.”⁷³¹ A forrás előbb említette az égi csodaként értelmezett napfogyatkozást, és utána az ungrikkal és a kavarokkal való háborút. Mivel a napfogyatkozást 881. augusztus 28-ra tették, ezért augusztusban vagy szeptemberben kerülhetett sor e csatározásokra.⁷³² A helyszín a keleti frank birodalom Ostmark tartománya lehetett; Wenia a mai Wiennel (Bécs) azonosítható, míg Culmite esetében feltételelesen Kollmitz vagy Kulmberg merült fel.⁷³³ Valószínűleg az ungrik és a kavarok a keleti frankok ellen harcoltak, mégpedig Szvatopluk morva fejedelem szövetségében.⁷³⁴ Az ungrik magyarokkal való azonosítása mellett szól a kavarok említése,

⁷²⁷ Ungváry 2012a. 29.

⁷²⁸ Hölbling Tamás Ungváryt követve az Annales Bertiniani 862. évi bejegyzését nem tekintette hiteles forrásnak a magyarokkal kapcsolatban, interpolációt vagy értelmező beszúrást tételezve fel, vö. Hölbling 2010. 243–247.

⁷²⁹ Szőke 2015. 37–38.; vö. még Szabados 2015b. 169.

⁷³⁰ Vö. Fodor 2015. 59.

⁷³¹ MGH SS XXX/2. 742.; HKÍF 209. (Tóth Sándor László)

⁷³² Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet; Tóth 1996f. 8.

⁷³³ A forrásban levő helynevekre és azonosítási problémáikra vö. Vajay 1968. 16.; Kristó 1980. 149.; HKÍF 209. o. 657. jegyzet

⁷³⁴ Vajay 1968. 16.; Kristó 1980. 149.; Darkó 1996. 181.; Tóth 2011. 122.

ami közös hadjáratokra utal a keleti frank birodalomban. A Salzburgi Évkönyvek 881-es adata közvetve valószínűsíti a Szt. Bertin Évkönyvben 20 évvel korábban szereplő ungrik azonosságát a magyarokkal.⁷³⁵ A másik, időben közeli adat, amely kapcsolódhat a 881-es magyar hadjáratához, a Metód-legenda egy részlete. Ezek szerint Metód, morva érsek találkozott egy ugor királlyal, aki „elérkezvén a Duna mentére, látni akarta” őt. Bár óvták Metódot a találkozótól, ő elment, és az ’ugor király’ szívélyesen elbeszélgetett a ’szlávok apostolával’, sőt meg is ajándékozta, és arra kérte őt, hogy emlékezzen meg róla imáiban.⁷³⁶ A hagiografikus történet némi gyanút ébreszthet, – akárcsak bátyja, Konstantin–Cyrill esetében a 861. évi, ugrokkal való találkozás leírásában – hogy vajon létrejött-e egy ilyen találkozó, és nemcsak a később szentté avatott Metód hitelét akarta-e növelni a legenda-író a pogány „ugor” király barátságos viselkedésével. Feltételezhetjük, hogy e találkozásnak lehettek reális mozzanatai. Kérdéses, hogy az ’ugor’ népnév a magyarokra vonatkoztatható-e, és jelölhette-e a király megjelölés a magyar törzsek egyik vezetőjét. A Salzburgi Évkönyv 881-es adata alapján az ’ugor király’ a magyarok egyik fejedelme lehetett. A találkozó pontos időpontja és helyszíne kérdéses marad. Korábban feltételezték, hogy Metód konstantinápolyi útja kapcsán, 882-ben vagy 884-ben került erre sor az Al-Duna vidékén.⁷³⁷ Bóna István értelmezése szerint az ungrik királya „minden valószínűség szerint az akkori Dél-Délkelet-Morvaországban találkozott a Dunánál Method érsekkel.”⁷³⁸ Valószínűnek tartom azt, hogy az ugor (magyar) vezér jött el a Duna vidékére, így a 881-es magyar hadjáratot vehetjük gyanúba a Metód-legenda kapcsán. A morvák érseke tárgyalhatott a magyar vezérrel, és így jöhetett létre egy morva–magyar szövetkezés 881-ben, amelynek következményeképpen támadtak a magyarok és kavarok Ostmark tartományban.⁷³⁹ A 880-as évek magyar aktivitását jelzik a keleti szláv népek elleni magyar hadjáratok is, amelyeket a Dzsajhání-hagyomány képviselői (Ibn Ruzsza és Gardízi) említettek.⁷⁴⁰

⁷³⁵ Hölbling Tamás megkérdőjelezte a Salzburgi Évkönyv hitelességét. Érvei szerint későn (1921-ben) találták meg a forrást, csak egyetlen kézirat van, semmilyen más forrás nem írt erről az eseményről, maga az évkönyv egészen 907-ig nem szól az ungrikról, nehezen hihető, hogy ilyen távolságra hadakoztak volna a magyarok. Hölbling megoldási kísérlete az, hogy az ungrik a pannóniai avarok, a kabarok pedig a tiszántúli székelyek lehettek (vö. Hölbling 2010. 247–251.). Hölbling hiperkritikája erőltetett. A kora középkorban lehetetlen elvárni, hogy egy eseményről több forrás, vagy kézirat is rendelkezésre álljon. Esetleges, hogy egy lappangó forrást mikor találunk meg. Az sem ellenérv, hogy a Salzburgi Évkönyv 881 után csak 907-ben emlékezett meg újra az ungrikról. A távolsági tényezővel való érvelés sem helytálló, mert akkor a magyarok a 10. században nem érték volna el az Ibér-félszigetet vagy más távoli területeket. Hölbling preconcepciója tetten érhető, kizárni az etelközi magyarok megjelenését, és Kárpát-medencei avar és székely (kabar) csoportokkal számolni.

⁷³⁶ HKÍF 161. (Ferincz István fordítása)

⁷³⁷ 884-re és az Al-Duna vidékére vö. H. Tóth 1997a. 113–117.

⁷³⁸ Bóna 2000. 13.

⁷³⁹ Tóth 2011. 123.

⁷⁴⁰ Wiet 1955. 160.; HKÍF 33. (Ibn Ruzsza) 38. (Gardízi); Kmoskó 1997. 208–209.

A 890-es évek első felében a magyarokra vonatkozatható adatok mennyisége némi gyarapodást mutat. A Fuldai Évkönyv 892-ben jegyezte föl, hogy Arnulf keleti frank király Szvatopluk morva fejedelem ellen 892 júliusában indított hadjáratához csatlakoztak az ungrik, és pusztították a területet, azaz Morvaországot.⁷⁴¹ Az Arnulffal szövethető ungrik a magyarokkal azonosíthatóak, és kalandozó hadjáratban vettek részt.⁷⁴² Két évvel később, 894-ben újból szerepelnek ungrik a Fuldai Évkönyvben. Ezúttal az olvashatjuk, hogy „a magyaroknak (Ungri) nevezett avarok (Avari) ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el. Ugyanis a férfiakat és idős nőket mind egy szálig legyilkolva, a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére barmokként magukkal hurcolva egész Pannónia lakosságát teljesen kiirtva elpusztították.”⁷⁴³ A Fuldai Évkönyv által avaroknak és ungroknak egyaránt nevezett (Avari, qui dicuntur Ungri) nép nem az egykori avar birodalom lakói, hanem egyértelműen magyarok voltak.⁷⁴⁴ Ezúttal a keleti frank uralom alatt álló Pannóniát (Dunántúlt) pusztították, vélhetően morva szövetségben. Utóbbival hozható kapcsolatba a krónikakompozíció fehér ló-mondája.⁷⁴⁵ A 894. évi pannóniai kalandozás, és a 894–896 közti időre bizánci szövetségben folyó bulgáriai hadjárat már a magyarok Kárpát-medencei beköltözéséhez, honfoglalásához kapcsolódik.

A konsztantinoszi DAI 38. fejezetének időbeli elemzése véleményem szerint arra világít rá, hogy a mozaikszerű caput két fő forrásra mehet vissza, és két történetet, vagy két Levedi-epizódot tartalmaz, amelyek párhuzamos, komplementer elbeszélést alkotnak. Ezek fő vonalaiban azonos elemeket (megtelepedés, kazár kapcsolat, besenyőktől vereség és elűzetés) foglalnak magukba, de kisebb eltérések is vannak köztük. A 38. fejezet részletesen elemzett időmeghatározásai bizonytalan időtartamot ('régén, 'abban az időben', kevés idő múlva', 'bizonyos idő múlva/néhány év múlva'), vagy rövid időtartamot ('három év') jelölnek, kronológiai meghatározásuk bonyolult. Ezért a 38. fejezet szereplői (Levedi, Álmos, Árpád), továbbá más, magyarokra vonatkozatható híradások alapján határozhatjuk meg a konsztantinoszi történet időkereteit. Eszerint két vezetői generáció történetéről beszélhetünk (Levedi és Álmos nemzedéke, illetőleg Árpád és Kuszán nemzedéke), és a magyar törzsszövetség „belátható története” a 830-as évek végétől/850-es évektől a 894–896-os évekig (a Kárpát-medencei honfoglalásig) terjedő időszakra tehető. Ez támasztják alá más (bizánci, nyugati/latin és szláv) források is, amelyek a 830-as évek végén, a 860-as évek elején, a 880-as évek elején, és a 890-es évek első felében számolnak be egy türk, hun, ungrig/ugri és avar népeveken szereplő „új nép” hadjáratairól.

⁷⁴¹ SRG AF 121–122.; MEH 210.; HKÍF 188–189.

⁷⁴² A 892-es magyar hadjáratra Vajay 1968. 22.; Kristó 1980. 151–152.; Tóth 1996f. 10–11.; Cave 1995. 113.; Darkó 1996. 182.; Tóth 2011. 124.

⁷⁴³ SRG AF 125–126.; HKÍF 190. (Géczi Lajos fordítása); MEH 211. (Horváth János fordítása)

⁷⁴⁴ A 894. évi pannóniai magyar hadjáratra vö. Györffy 1977a. 128–129.; Kristó 1980. 170.; Bowlus 1995. 240–241.; Tóth 2011. 124–126.

⁷⁴⁵ Györffy 1977a. 128–129.; Szegfü 1989. 31–46.; Kristó 1980. 154–155.

II. 1. 6. Levedia, szállásterületi kérdések

A magyarok régi szállásterületének ez a neve kizárólag a DAI 38. fejezetében szerepelt.⁷⁴⁶ Ezért először a konsztantinoszi információkat kell felsorolnunk, hiszen a történeti kutatás is erre alapozva kísérelte meg a szállásterület lokalizációját. Ugyanakkor indokolt lenne – a két Levedi-epizód fenti kronológiai tanúságai és összefüggései alapján – együtt tárgyalni Levedia szállásterületét a másik, szintén csak Konsztantinosznál szereplő Etelközzel, mert „nem lehet egymástól elszakítva elemezni őket.”⁷⁴⁷ Jelen munkában mégis külön tárgyalom őket, mivel a DAI 38. caputjának szerkezeti felépítését követve külön fejezetben elemzem Levedi, illetve Álmos és Árpád törzsszövetségét.

A Levediával kapcsolatos, konsztantinoszi információkat forrásérték szempontjából három csoportba sorolom. Primérnek tekintem azokat az adatokat, amelyek bizonyosan Levediára vonatkoznak. Primér információnak számít, hogy „a türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet.”⁷⁴⁸ Idesorolható az is, hogy a szállásterület Levedi vajdáról kapta nevét: „amelyet első vajdájuk nevéől Levediának neveznek.”⁷⁴⁹ A következő fontos információ az, hogy „Levediában folyik a Chidmasz folyó, amelyet Chingilúznak is neveznek.”⁷⁵⁰ Összesen négy elsődleges, Levediával kapcsolatos információt említhetünk: régen itt telepedtek le a magyarok, Kazáriához közel volt, Levediről nevezték el, és területén volt a Chidmasz–Chingilúsz folyó.⁷⁵¹ A második csoportba, a szekunder adatok közé olyan információkat sorolhatunk, amelyeket feltételesen köthetünk Levediához (illetve Etelközhöz), leginkább a 38. fejezetben való helyük alapján. Levediához kapcsolható a magyarok régi szavárd (szavartoi aszfaloi) elnevezése, a kazárokkal való három évig tartó együttlakása és együtt harcolása, és a kangar-besenyő támadás, amely kétfelé szakította a magyarokat.⁷⁵² A harmadik csoportba vehetjük azokat a konsztantinoszi passzusokat, amelyek egy harmadik néven említik az egykori magyar szállásterületet, ez pedig a „besenyők földje” vagy „a besenyők helye.”⁷⁵³ A 38. fejezet utolsó bekezdésében pontosan meg is határozza ezt a területet: „A besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett Varuch [Dnyeper – T. S. L.], második folyó az úgynevezett Bug, harmadik folyó az úgynevezett

⁷⁴⁶ Összefoglalóan a kérdésre Jenkins 1962. 147.; Erdélyi 2012. 162–164.

⁷⁴⁷ Erre vö. Tóth 2001a. 127.

⁷⁴⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers.13-15.; DAI 38,3-4; DAI 2003. 170–171.

⁷⁴⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 15-16.; DAI 38,5; DAI 2003. 170–171.

⁷⁵⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 4-5.; DAI 38,8-9; DAI 2003. 170–171.

⁷⁵¹ Tóth 2001a. 127.

⁷⁵² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 7.; fol. 109r. vers. 13-14, 109v. vers. 8–fol. 110r. vers.9.; DAI 38,9-10; 38,13–14, 38,19-30; vö. Tóth 2001a. 128.

⁷⁵³ A besenyők helye, vagy földje kifejezésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2.; fol. 112v. vers. 16-18.; DAI 38,66.; 39, 6; DAI 2003. 174–175.; vö. összefoglalóan Tóth 2001a. 128.

Trullosz [Dnyeszter – T. S. L.], negyedik folyó az úgynevezett Prut, ötödik folyó az úgynevezett Szeret.⁷⁵⁴ A történeti kutatás Levedia kapcsán az Etelközre vonatkozó konsztantinoszi információkat is számításba vette, illetőleg más forrásokat (muszlim tudósítások, nyugati források stb.) is idekapcsolt.

Levedia (Lebedia) elnevezését illetően a történeti kutatásban hangsúlyozták, hogy a név formája kétségtelenül görög; a magyar Levediből -ia végződésel görögösített országnév, hasonló más tartomány- és országnevekhez (pl. Turkia, Patzinakia).⁷⁵⁵ A név eredetileg Leved/Levedi volt, tehát a terület neve megegyezett a vezető nevével.⁷⁵⁶ Az elnevezést illetően felmerült, hogy a régi török népeknél és a magyaroknál a fejedelmek nevét is használták országnévként, de erre alig akad példa.⁷⁵⁷ Kétely is felmerült Levedi névadó szerepével kapcsolatban. Levedi nevét származtatták a szállásterület nevéből, illetőleg Levedit mitikus személynek tekintve Levediát tőle elszakítva értelmezték („létező hely”).⁷⁵⁸ Rámutattak arra, hogy a steppei népeknél ritka az ilyen típusú névadás, és a későbbi, Árpád-kori Magyarországon sem terjedt el az a gyakorlat, hogy nagyobb területeket, vagy akár országrészt nevezzenek el egy-egy vezető személyről.⁷⁵⁹

Levedia területi vonatkozását illetően a korábbi történeti kutatás jobbra elfogadta, hogy Konsztantinosznál Levedia törzsszövetségi szállásterületet jelölt.⁷⁶⁰ Konsztantinosz a 'topos', hely megjelölést használta Levediával kapcsolatban, és „nagy területrésze – országra, tartományra” értette a bizánci császár.⁷⁶¹ Levediát a császár beillesztette a tartománynevek sorába, és az elnevezés kontextusai is „nagyobb területrészt sejtetnek, hiszen először, mint a türkök lakóhelyét emlegeti, másodsor pedig arról szól, hogy e helyet folyó szeli át.”⁷⁶² A történeti kutatásban Czeglédy Károly szakított ezzel a hagyományos értelmezéssel, aki Levediát egy szűkebb területnek tekintette, Etelközön belül Levedi vezér szálláshelyének.⁷⁶³ Levedia nemzeti-törzsi szállásterületként, Levedi szállásaként való értelmezése tért hódított a történeti kutatásban. Többen is úgy vélték, hogy a konsztantinoszi Levedia

⁷⁵⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2-12.; DAI 38,66-71.; DAI 2003. 174–175.

⁷⁵⁵ Gyóni 1943. 81–82.; Jenkins 1962. 147.; Györffy 1984b. 386.; Györffy 1985. 4–5.; Benkő 1984. 390, 393, Benkő 1986. 11.

⁷⁵⁶ Gyóni 1943. 81.; Györffy 1984b. 386.; vö. még Györffy 1985. 5.

⁷⁵⁷ Pauler 1900. 142. o. 46. jegyzet; Melich 1925–1929. 6–7.; Németh 1930. 67–68.; Gyóni 1943. 81.; Moravcsik 1983. I. 177.

⁷⁵⁸ Levediát a szláv 'livadhia' (mocsaras hely) szóból értelmezte Macartney 1930. 90–93.; Toynbee 1973. 453.; „létező, létező hely” magyarázatra vö. Bartha 1987. 54.

⁷⁵⁹ Györffy 1984b. 386.; vö. még Györffy 1985. 4.

⁷⁶⁰ Pauler 1900. 20, 23.; Hóman–Szekfü 1928. I. 64–69.; Németh 1930. 152–154.; Deér 1945. 14.; Fodor 1975. 170, 194.; Dümmerth 1977. 77.; Kristó 1980. 41–44.; Fodor 1992. 59, 102.; Makk 1997. 178–179.; Makk 1998a. 31.

⁷⁶¹ Benkő 1984. 392–393.; Benkő 1985. 11.

⁷⁶² Benkő 1984. 393.; Benkő 1985. 11.; hasonlóképpen Ligeti 1985a. 5.; Kristó 1998a. 152–154.

⁷⁶³ Czeglédy 1985a. 123.

nem vonatkozhatott az egész törzsszövetség területére.⁷⁶⁴ *Valószínűnek tartom, hogy az egy folyóval és egy törzsfő/fejedelem (Levedi) nevével jelölt terület eredetileg csak a hét törzs egyikének, az akkori vezértörzsnek, illetve vezetői nemzetségnek a szűkebb szállásterületére vonatkozhatott. Konsztantinosz ugyanakkor a hét törzs területét jelölte ezzel a görögösített, Leved(i) személynevéből -ia országnévképzővel ellátott 'helynévvel'.* Ennek megfelelően adott például olyan információkat, amelyek nem pusztán egy vezetői nemzetség, törzs szálláshelyére vonatkozhatnak, hanem egy törzsszövetség területére. Ilyen információ az, hogy Kazáriához 'közel' volt a szállásterület. A nomád szállásterület megjelölésére alkalmas módszer a szomszédok megemlézése, jelen esetben a kazároké. A szállásterület-leírás másik módja annak megemlézése, hogy kik laktak a területen korábban vagy később.⁷⁶⁵ Levedia esetében a bizánci császár nem utal a terület korábbi lakóira, viszont a 38. fejezet első részében, az első Levedi-epizódban megemlíti, hogy a támadó kangarok legyőzték a türköket (magyarokat) és letelepedtek földjükön.⁷⁶⁶ Ez a történet Levediára vonatkoztatható, és a besenyők tekinthetők a magyar törzsszövetség szállásterülete új lakóinak. Legfeljebb az lehet kérdéses, hogy melyik ismert besenyő törzsszövetségi területről lehet szó, a Volga és az Urál közti régi, vagy inkább a Don és az Al-Duna közti új besenyő szállásterületről.⁷⁶⁷

A következő kérdés az, hogy *mikor éltek a magyarok Levediában.* Az időrendi kérdést csak röviden tárgyalom, mivel a Levedi-epizódokat részletesen elemeztem. Egyes kutatók a 7-8. századtól számoltak a levediai hazával.⁷⁶⁸ Ezzel rokonítható feltevés szerint 700-tól vagy 750-től a 830-as vagy 840/850-es évekig laktak a magyarok Levediában.⁷⁶⁹ A régebbi történeti kutatásban elterjedt álláspont értelmében 830-ban költöztek le a Volga-menti Baskíriából Levediába a magyarok, és egészen 889-ig laktak itt, amikor Regino szerint kiűzték őket a besenyők. Eszerint a 9. század túlnyomó részét éppen Levediában töltötték a magyarok, és Etelközben jóval rövidebb ideig tartózkodtak.⁷⁷⁰ Az újabb történeti kutatásban a törzsszövetségi szállásterületként értelmezett Levedia időbeli kereteit jobbra rövidebbre szabták; 810–850, 840–850, 830–850/860, illetve a 880–890 közti intervallumra. Lényegében tehát

⁷⁶⁴ Györfly 1984b.; Györfly 1985. 5.; Benkő 1984. 393–394.; Benkő 1985. 11–12.; harmatta 1984. 428–429.; Ligeti 1985a. 8.; Ligeti 1986b. 64.; Kristó 1998a. 152–154.; Tóth 2001a. 135..

⁷⁶⁵ Tóth 1996g. 63.

⁷⁶⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 8-14.; DAI 38,19-23; vö. DAI 2003. 170-171.

⁷⁶⁷ Tóth 2011. 40.

⁷⁶⁸ A 7. századra tette Levediát és Levedit Dümmerth 1977. 77.; 700-tól számította legalább egy évszázadig Marczali 1895. 17, 20, 22.; 750-ig laktak Levediában a magyarok, vö. Deér 1945. 14.

⁷⁶⁹ A 700-tól 850-ig tartó levediai hazára vö. Fodor 1992. 59, 102.; 750-tól 840/850-ig Fodor 1975. 170, 194. A 600-as évektől a 800-as évek első feléig tette Levedi életidejét és Levedia keletkezését Szabados 2015a. 136.

⁷⁷⁰ Kuun 1892. I. 135–136.; Pauler 1900. 13, 20, 23.; Németh 1930. 152–154.; 830/840-tól 889-ig számította Németh 1991. 219, 222, 225.; a kazároktól a 9. század közepén önállósuló magyarok 889-ig éltek Levediában, vö. Hóman 1923. 19–21–22.; Hóman–Szekfü 1928. I. 19, 21–22..

Levedi működése feltételezett időszakára tették a levediai őshazát.⁷⁷¹ Nézetem szerint a Levedi életpályájához szorosan kötődő Levedia elnevezés a 9. század második felére tehető. *Levedi 850–870/880 között lehetett a magyar törzsszövetség vezetője, ekkor nevezhették nemzetségi/törzsi szállásterületét Levedinek, illetve a görögösített Levedia nevet vonatkoztatta Konstantinosz császár a magyar törzsszövetség területére.*⁷⁷²

Levedia lokalizációja erősen vitatott kérdés a magyar őstörténeti kutatásban.⁷⁷³ Ez függ attól is, hogy törzsszövetségi, vagy nemzetségi/törzsi szállásterületként számolunk vele. Levedia lokalizációját a konstantinoszi primér információk segítségével határozhatjuk meg: a Kazáriához való közelség és a Chidmasz–Chingilusz folyók alapján. Emellett a történeti kutatás használta a szekundér információkat is, elsősorban a kettészakadásról szóló híradást, amelynek következtében Etelközt tekintette nyugatabbi, és Levediát keletebbre fekvő területnek.⁷⁷⁴ Levedia kapcsán kevésbé hivatkoztak a „besenyők földje” kapcsán említett öt folyó vidékére vonatkozó konstantinoszi leírásra.⁷⁷⁵ Ugyancsak ritkábban vették figyelembe a muszlim források híradásait, és a nyugati kútfők információit is.

A történeti kutatásban aránylag ritkán fordul elő az a hipotézis, amely a *Don folyótól keletre* helyezte a régebbinek gondolt levediai hazát.⁷⁷⁶ Ezen belül az egyik nézet a Dontól délkeletre, a Kubán vidékére lokalizálta Levediát. Ezzel összefüggésben a Molocsnaja és két mellékfolyója, a Činhul és Takmak vidékére tették Levediát.⁷⁷⁷ Ehhez kapcsolódó nézet a Don–Kubán–Dnyeper közötti Levediával számolt. A konstantinoszi híradás Khingil folyóját a Molocsnaja vagy a Donyec folyókkal azonosította.⁷⁷⁸ A másik hipotézis a Dontól északkeletre, a Volga és az Urál folyók közti vidékre, lényegében tehát Magna Hungaria vagy Baskíria területére helyezte a korábbinak tartott levediai őshazát. Levedia folyóját az Embával, illetőleg a Kis és Nagy Úz folyókkal azonosították. Érvként felmerült a terület régészeti anyagának (Szterlitamak, Lugovszkoje stb.) hasonlósága, feltehető rokonsága a honfoglaló magyarokéval.⁷⁷⁹ A fenti hipotézisek arra épülnek, hogy Levediának keletre kellett elhelyezkednie Etelköztől, ha a konstantinoszi leírást a magyarok

⁷⁷¹ A 810-es évektől 850-ig számította Makk 1997. 178–179.; 830–850-es évek között, vö. Kristó 1980. 33–34, 103–104, 116.; 840–850 között, vö. Vékony 1986. 52.; a 830-as évektől 860-as évek végéig, vö. Benkő 1984. 413, 419.; Benkő 1985. 49.; a 880–890 közti időszakra vö. Harmatta 1984. 430.; Harmatta 1985. 49..

⁷⁷² Tóth 2001a. 130–131.; Tóth 2011. 45.

⁷⁷³ Jenkins 1962. 147.; Bartha 1968. 116–118. o. 139a jegyzet; Bartha 1987. 47–54.; Tóth 1998. 49–52.; Tóth 2001a. 131.; Tóth 2011. 37–38.; Erdélyi 2012. 162–164.

⁷⁷⁴ A figyelembe vett szempontokra a kutatásban, vö. Tóth 1998. 44.; Tóth 201a. 128–129.; Tóth 2011. 37.

⁷⁷⁵ Erre vö. Tóth 2001a. 130.

⁷⁷⁶ Összefoglalóan vö. Tóth 2011. 37.

⁷⁷⁷ Kuun 1892. I. 118.; Marczali 1895. 17.; Marquart 1903. 32.; Macartney 1930. 91.; Zichy 1923. 148.; Zichy 1926. 13.; Czeglédy 1943b. 102–103, 117.; Deér 1945. 14..

⁷⁷⁸ Hóman-Szekfű 1928. I. 64–65, 67.

⁷⁷⁹ Vékony 1986. 42–43., 50–51.; Vékony 2002. 182–183.; Várady 1989. 26, 50–51, 54.

kettészakadásáról, és az egyik néprész nyugatra vonulásáról szó szerint értelmezzük. Az északkeleti Levedia-elmélet azzal is számol, hogy a besenyők korábbi hazájukat a magyaroktól foglalták el. Azt a konsztantinoszi információt is felhasználták, hogy Levedia közel volt Kazáriához. A konsztantinoszi folyók azonosítása a fenti hipotézisekben alárendelt szerepet játszik, bár ezen a területen is találtak olyan folyót, amelynek neve összevethető volt a Khingilussal.

A Levedia-elméletek következő csoportjába azokat az elméleteket sorolhatjuk, amelyek a *Don vidékére*, vagy a Don vidéktől nyugatra és keletre egyaránt kiterjedő szállásterületet feltételeztek.⁷⁸⁰ A Don folyót hangsúlyozták e szállásterület kapcsán, illetve a DAI 42. fejezetében szereplő Συγγούλ folyónevét azonosították a levediai Chingilussal.⁷⁸¹ A Don-vidéki Levedia hipotézise annyiban eleget tesz a konsztantinoszi szövegnek, hogy valóban közel van Kazáriához.

A Levediát törzsszövetségi szállásterületként értelmező felfogások közül a legismertebb, klasszikus hipotézis szerint a *Don és a Dnyeper közti területet* azonosíthatjuk a régibbnek vélt őshazával.⁷⁸² Két érvelést érdemes idézni az elmélet kapcsán. Fehér Géza szerint Etelközt „Konstantinos nagyon pontosan a Dnyeper–Szeret területre lokalizálja, amelyből következően Eleüdi-t [ti. Levediát-T. S. L.] a Don és Dnyeper közé kell tennünk.” Fehér a 38. fejezet Khingul és a 42. fejezet Singul folyónevét ugyanazon folyó variánsainak tekintette, Levedia folyóneveit pedig a Donnal vagy mellékfolyójával, a Donyeccal azonosította.⁷⁸³ Németh Gyula nevéhez fűződik a Levedia-hipotézis „klasszikus” meghatározása. Németh elmélete szerint a besenyők 950 közötti, Donig húzódó területéből kell kiindulni, „amely természetesen nem azonos Levediával. Le kell számítani belőle Etelközt, a magyarság későbbi hazáját, illetőleg a Dnyepertől nyugatra eső területet.” Ebből következik, hogy Levedia „a Pontus és Maeotis északi partján, a Don és a Dnyeper között” volt.⁷⁸⁴ Németh Gyula feltevését „matematikai modellnek” neveztem el,⁷⁸⁵ mivel nem tett mást, mint a besenyők 950 körüli szállásterületéből kivonta az öt folyó vidékére tett Etelközt (Dnyeper–Szeret vidék), és így jutott „egyenlete” vélt megoldásához, Levediához. E feltevés gyengéje, hogy összevetői közül a konsztantinoszi leírások alapján csak a besenyők 950 körüli szállásterületét, a Don és a Duna közti területet tudjuk többé-kevésbé biztosan meghatározni. Etelköz esetében csak feltevés, hogy a 38. fejezet végén említett öt folyó vidékével

⁷⁸⁰ A Dontól nyugatra tette Macartney 1930. 90–93, 96.; Bartha 1987. 54.; a Don mindkét partjára Moór 1943. 61–62.; Molnár 1953. 91–92.; a vonatkozó szakirodalomra vö. Tóth 1998. 44.; Tóth 2011. 37–38.

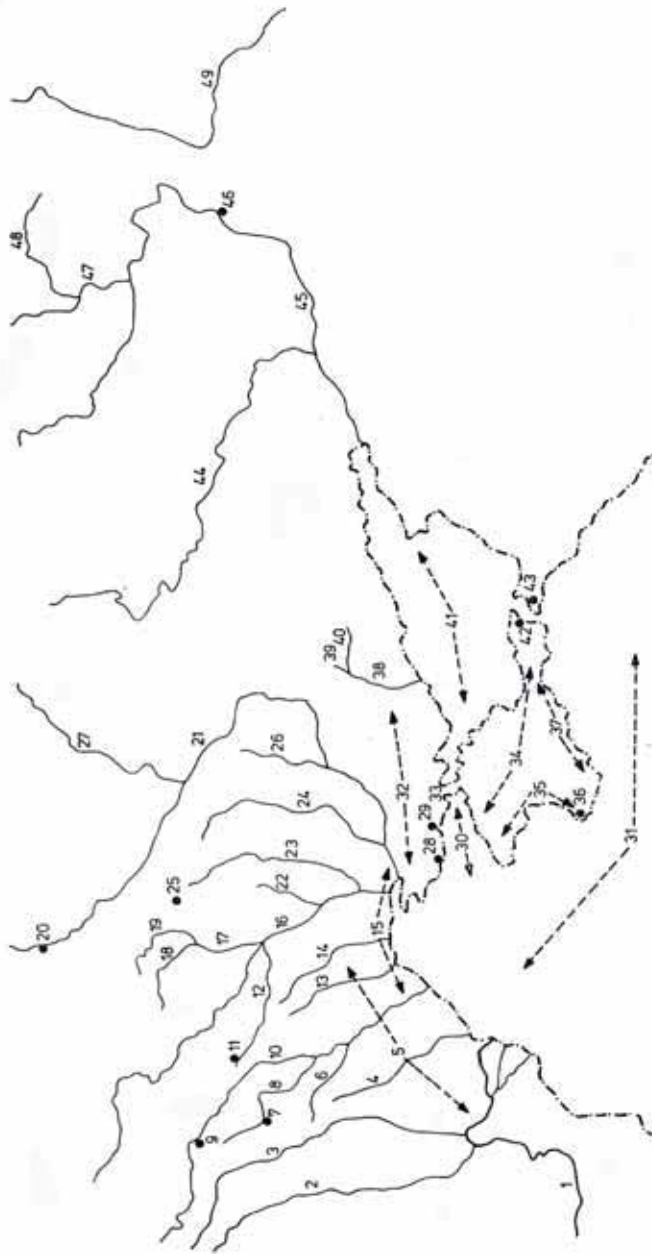
⁷⁸¹ Macartney 1930. 91.

⁷⁸² Pauler 1900. 13–17.; Fehér 1921. 94.; Németh 1930. 152–154.; Hóman 1938. 15.; Ziohy 1939. 101.; Dunlop 1954. 196–201, 203–204.; Bartha 1968. 83, 96, 100–101, 118. Makk 1998a. 31.; a vonatkozó szakirodalomra vö. Tóth 1998. 45.; Tóth 2011. 38.

⁷⁸³ Fehér 1921. 94, 95–97.

⁷⁸⁴ Németh 1930. 152–154.

⁷⁸⁵ Tóth 1998. 45.; Tóth 2011. 38.

A térkép számolásának feloldása

1. Duna. — 2. Szeret. — 3. Prut. — 4. Kohilnyik. — 5. Ongloesz ~ Budzsak. — 6. Bjk. — 7. Belsi. — 8. Reut. — 9. Ungri. — 10. Dnyeszter ~ Trullosz. — 11. Kodima (helység). — 12. Kodima (folyó) ~ Chidmasz. — 13. Kujalnyik. — 14. Tyilihul. — 15. Aranypart. — 16. Bug ~ Bogu. — 17. Szinjucha. — 18. Hniliij Tyikics. — 19. Hornij Tyikics. — 20. Kijev. — 21. Dnyeper ~ Varuch. — 22. Hniliij Inhul. — 23. Inhul ~ Chingilusz ~ Sztingul. — 24. Inhuljec. — 25. Lebegyin. — 26. Buzuluk ~ Bazavluk. — 27. Pszjol. — 28. Adara. — 29. Karha ~ Karkinit ~ Karkina. — 30. Karnimiti-öböl ~ Nekropüla. — 31. Fekete-tenger. — 32. Nogaj-steppe. — 33. Pererekopi átjáró. — 34. Krim-tenger. — 42. Kercs ~ Besszporosz. — 43. Tamatarcha. — 44. Donyec. — 45. Don. — 46. Sarkel. — 47. Choppjor. — 48. Buzuluk. — 49. Volga.

7. ábra: Levedia szállásterülete

azonosítható. Így az „egyenlet” megoldása erősen kétséges.⁷⁸⁶ A klasszikus Levedia-hipotézis azért vitatható, mivel nem a primér adatokból (Kazáriához való közelség, Khidmasz/Khingilusz folyók) próbálta meghatározni Levediót, hanem Etelközhez viszonyítva, a szekunder adatokból feltételezve Etelköz nyugatibb fekvését és azonosságát a 38. fejezet végén szereplő besenyők földjével, az öt folyó vidékével. Így Levediónak csak a Dnyeper és Don közötti terület „juthat.” Valójában ez a következtetési lánc téves, amikor a rejtélyes Levedia lokalizációját egy másik ugyanilyen rejtélyes, és csak látszólag egyértelmű szállásterület (Etelköz) lokalizációjából próbálja levezetni. A végeredmény vitatható, jóllehet sokáig ez a Don–Dnyeper közti Levedia-elmélet számított egyfajta ’kanonizált’ hipotézisnek.

A klasszikus szállásterületi modellhez hasonló, de attól némileg eltérő hipotézis Levedia nyugati határait az Alsó-Bug folyóig, illetve a Dnyeszterig terjesztette ki, míg keleti határait a Don folyóig számította.⁷⁸⁷ Az elmélet megalapozója, George Vernadsky a Khingilusz folyót az Alsó-Bug mellékfolyójával, a mai Ingullal, vagy az Inguleccal, a Dnyeper egyik mellékfolyójával azonosította. A folyónév mellett a Lebedi/Lybed és Ugra/Ugrin helynevekre, és a szaltovói kultúra lelőhelyeire (Worobjewo és Gaevka) épített.⁷⁸⁸ Ez az elmélet annyiban jelent elmozdulást a hagyományos Levedia hipotézishez képest, hogy a Dnyepertől nyugatabbra tolta ki a szállásterület határait. Az is előrelépés, hogy a konsztantinoszi folyónevek azonosítására épített, és Etelköz kevés szerepet játszott Levedia lokalizációjában. Némileg furcsállható ugyanakkor, hogy a Khidmasz/Khingilusz folyókat nem a szállásterületen keresztülfolyó kisebb folyóknak, hanem nyugati határfolyóknak tekintették. Ez ellentmond a konsztantinoszi szövegnek, amely szerint „ezen a helyen, az imént említett Levedióban folyik a Khidmasz folyó, melyet Chingilúznak is neveznek.”⁷⁸⁹ Ez arra enged következtetni, hogy nem határfolyókról lehet szó, hanem olyan folyókról, amelyek mellett lakott Levedió népe.

A Levediót törzsszövetségi szállásterületként értelmező elméletek közül két feltevés helyezte legnyugatabbra Levediót, amelyekről érdemes külön is megemlékeznünk. Az egyik egyedi elképzelést Artamonov képviselte. Szerinte Levedia az öt folyó vidékét foglalta magában, akárcsak Etelköz, tehát a Dnyepertől a Szeret folyóig, illetve az Al-Dunáig húzódott.⁷⁹⁰ Artamonov feltevése a DAI 38. fejezete végén szereplő passzusra épült, amely a besenyők helyét, a magyarok korábbi szállásait öt folyóval jellemezte. Hipotézisének újdonsága, hogy az addig kizárólag Etelközként értelmezett Dnyeper–Szeret közti területet Levedióval is azonosította, tehát nem különítette el egymástól a két szállásterületet. Artamonov elméletével ro-

⁷⁸⁶ Bartha 1968. 83, 101.

⁷⁸⁷ Vernadsky–Ferdinandy 1957. 14, 17.; Kristó 1980. 43.

⁷⁸⁸ Vernadsky–Ferdinandy 1957. 14–17. – A következő munkákra épített: Zacharow–Arendt 1935.; Fettich 1937.

⁷⁸⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 3-6; DAI 38,7-9; DAI 2003. 170–171.

⁷⁹⁰ Artamonov 1962. 336.

konítható Németh Gyula későbbi hipotézise. Németh szerint a magyarok 830/850 és 889 között „a Don alsó folyása és a Duna alsó folyása közti” területen, Levediában laktak. Németh Gyula új Levedia-elmélete ugyanúgy eredeti, mint előző, a Don–Dnyeper közti őshazát feltételező „matematikai” modellje. A Dontól az Al-Dunáig húzódó Levedia-modell egyik újdonsága, hogy kivételesen, Levedia nagyobb szállásterület, mint Etelköz, amely Levedia nyugati és 889-895/6 között lakott fele.⁷⁹¹ Németh elméletének másik újdonsága, hogy nem Konsztantinosz, hanem más (Dzsajháni-hagyomány, Anonymus stb.) források segítségével körvonalazta Levedia keleti (Don) és nyugati (Al-Duna) határait.⁷⁹² Németh hipotézisének fogyatékosága, hogy nem tért ki a konsztantinoszi információk (Kazária közelsége, Khidmasz/Chingilusz folyók lokalizációja) elemzésére.

Az újabb hipotézisek többnyire radikálisan szakítottak azzal a hagyományos nézettel, hogy Levediát törzsszövetségi szállásterületként értelmezzék. E feltevések közös vonása, hogy a primér konsztantinoszi információból, Levedia folyója lokalizációjából indultak ki, és általában nemzetségi/törzsi szállásterületnek tekintették. A kisebb Levediát többnyire a nagyobb, Etelköznek nevezett törzsszövetségi területen belül helyezték el, általában centrális helyen.⁷⁹³ Az úttörő lépést Czegléd Károly tette meg. Czegléd úgy vélekedett, hogy a Levediát átszelő Chidmas és Chingilusz folyók a „ma Kodüma, illetőleg Ingul néven ismert folyókat jelölik. Ezek közül a Kodüma nyugati mellékfolyója a Déli-Bugnak, az Ingul pedig ugyanennek a folyónak a torkolati deltájába ömlik.” Czegléd felfogása szerint Levedi eredeti szállásterülete Etelköz központi részén volt, amely törzsszövetségi szállásterület „a Don és az Al-Duna közti nagy folyók” közé helyezhető.⁷⁹⁴ Györffy György Levedi uralmi területének, illetve törzse lakhelyének tekintette Levediát. A Chingilust a DAI 42. fejezetében szereplő, a Duna és Don között felsorolt Synggoul-lal vetette össze. Ezt azonosította az Ingulec folyóval, amely „a mai Kherszon városnál, illetve a Fekete-tengernél ömlik a Dnyeperbe,” ami „ideális téli szálláshely.”⁷⁹⁵ Györffy a Dnyeper mellékfolyójának vidékét tartotta Levedi nemzetsége, törzse téli szálláshelyének, a Don és az Al-Duna közti etelközi törzsszövetségi szállásterületen belül. Benkő Loránd úgy vélekedett, hogy Leved (Levedia) Leved vezér téli szálláshelyét jelölhette, de „közvetve az egész magyarság szállásterületének lokalizációjához is komoly fogódzót nyújt.”⁷⁹⁶ Benkő elsősorban a folyónevek alapján kísérelte meg az általa Levednek nevezett szállásterület lokalizációját.⁷⁹⁷ A Chingilusszal azonosítható öt Ingul/Inhul folyó közül egy a Dnyepertől keletre esik (Csinhul), egy a Dnyeper

⁷⁹¹ Németh 1991. 225, 232.

⁷⁹² Németh 1991. 218–219, 225, 232..

⁷⁹³ Összefoglalóan utal ezekre az elméletekre Tóth 1998. 45.; Tóth 2001a. 128–129.; Tóth 2011. 38.

⁷⁹⁴ Czegléd 1975. 53.; Czegléd 1985a. 123.

⁷⁹⁵ Györffy 1984b. 387.; vö. még Györffy 1985. 5.

⁷⁹⁶ Benkő 1984. 393–394.; vö. még Benkő 1985. 12.

⁷⁹⁷ Benkő 1984. 396–403.; vö. még Benkő 1985. 14–22.

mellékfolyója (Ingulec), kettő a Bug mellékfolyója (nagy Ingul, Ingul), egy pedig a Bugtól nyugatra esik (Tyilihul).⁷⁹⁸ Álláspontja szerint Konsztantinosz Khingilusz folyóneve az Inhul-vidék egészére vonatkozik, leginkább a középső, „nagy Inhul/Ingul” jöhet szóba.⁷⁹⁹ Benkő a Khidmasz folyónevet az ukrán Kodymával vélte azonosnak, amely jobbfelől ömlik a Bugba.⁸⁰⁰ Benkő konklúziója szerint Leved területe „a Bug középső–alsó folyásának vidéke.” Ebből következtetett a magyarság jóval nagyobb lakóterületére, amely „a Bugnak és vízrendszerének térsége, nyugat felé alkalmasint a Dnyeszterig, kelet felé pedig legtovább a Dnyeper alsó folyásáig.”⁸⁰¹ A Kazáriához való közelségre való utalást bizonytalannak vélte, értelmezése szerint a Krím-félsziget ugyanúgy megfelelhet a „közel” fogalmának, mint a Don folyó.⁸⁰² Benkő elemzéséből egy szűkebb, Bug vidéki centrális vezéri szálláshely, és egy nagyobb, Dnyeszter és Dnyeper közti törzsszövetségi szállásterület rajzolódik ki. Harmatta János szerint Lebedia (Levedia) csak Lebedias (Levedi) „törzsfő szállásterületét jelölte, s csupán a bizánci feljegyzés készítője értelmezte azt az összes magyar törzs lakóhelyének.” A Bug és Dnyeszter folyók közti Kodyma és az Ingul/Ingulec alán nyelvi háttérét hangsúlyozta. Szerinte a Xingul/Syngul név több folyó neve volt a térségben, és ezért ’folyó, folyóvíz’ jelentése lehetett.⁸⁰³ Harmatta szerint a vezéri szálláshelynek tekinthető Lebedia, a Kodyma folyó vidéke – a Bug és a Dnyeszter között – a Dnyeper és a Szeret közti Atekluzu (Etelköz) területén belül volt.⁸⁰⁴ Harmatta elmélete rokonítható Benkő Loránd hipotézisével, nagyjából azonos helyre tették a vezéri szálláshelyet, de míg Benkőnél az Ingul, addig Harmattánál a Kodyma lokalizációja volt előtérben.⁸⁰⁵ Ligeti Lajos Levedi téli szálláshelyének tekintette a Khidmasz/Khingilusz vidékét, amelynek pontosabb meghatározására nem vállalkozott.⁸⁰⁶ A Dontól az Al-Dunáig húzódó területet Turkiának nevezte, és vándorlási területnek tekintette, ezen belül emlékezett meg Levedi szálláshelyéről.⁸⁰⁷ Kristó Gyula régebbi hipotézisével szakítva Levedi vajda szállásaként számolt Levedióval, amelyet a bizánci császár nagyított fel az egész magyar nép hazájává.⁸⁰⁸ Levedia folyóit a Bug mellékfolyóival azonosította. Nézete szerint a császár által „Levediónak mondott terület (valójában Levedi vajda szállásterülete) tehát a Bug folyó vidékén, azaz keletről a Dnyeper, nyugatról pedig a Dnyeszter között feküdt, a Fekete- illetve az Azovi-tenger északnyugati partvidékétől nem túl

⁷⁹⁸ Benkő 1984. 396–398.; vö. még Benkő 1985. 14–16.

⁷⁹⁹ Benkő 1984. 399.; vö. még Benkő 1985. 17.

⁸⁰⁰ Benkő 1984. 400.; vö. még Benkő 1985. 18.

⁸⁰¹ Benkő 1984. 401.; vö. még Benkő 1985. 19.

⁸⁰² Benkő 1984. 401–403.; vö. még Benkő 1985. 19–21.

⁸⁰³ Harmatta 1984. 420, 423–424.; vö. még Harmatta 1985. 38, 41–42.

⁸⁰⁴ Harmatta 1984. 427, 428–429.; vö. még Harmatta 1985. 45, 47.

⁸⁰⁵ Benkő 1984. 396–399.; Benkő 1985. 14–17.; Harmatta 1984. 428–429.; Harmatta 1985. 45, 47.

⁸⁰⁶ Ligeti 1985a. 8.; vö. még Ligeti 1985b. 64.

⁸⁰⁷ Ligeti 1985a. 13.; vö. még Ligeti 1985b. 74–75.

⁸⁰⁸ Kristó 1996a. 37.; Kristó 1996g. 111.

nagy távolságban, a meotiszi régióban.⁸⁰⁹ Kristó öt Kodyma folyót sorolt fel; ebből kettő a Don, a harmadik a Dnyeper, a negyedik és ötödik a Déli-Bug vízgyűjtőjében fekszik. Nézete szerint a „Khidmas és a Khingilus Konsztantin számára azért minősülhetett egyazon folyó két nevének, mert egyetlen folyó vízgyűjtő területére esett.”⁸¹⁰ Kristó a Déli-Bugba ömlő Nagy Ingul folyót azonosította a konsztantinoszi Khingilussal. Úgy vélte, hogy a Déli-Bugba ömlő két Kodyma folyó közül a Déli-Bug nyugati mellékfolyóját valószínűsíti nevének régisége, és a forrásvidékénél levő Kodyma településnév.⁸¹¹ Kristó szerint „Levedia földrajzi fekvését tehát a Déli-Bugba ömlő Kodyma és a jóval délebbre szintén ide futó Ingul határozza meg, továbbá a Déli-Bug azon szakasza, amely a Kodyma- és az Ingul-torkolat között található.”⁸¹² Levedia szerinte „nyugat–keleti irányban legalább 200 km hosszan nyúlt el”, és „ha észak–déli irányba is hasonló kiterjedéssel számolunk, vagyis 200–250 km-es szakasszal, Levedia területe 40–60 ezer km²-t foglalhatott magában.”⁸¹³ Kristó feltetelezte, hogy a Konstantinos által megnevezett folyók, jelen esetben a Déli-Bug mellékfolyói, a Khidmas és a Khingilus mentén volt a „vezértörzs szállásterülete, illetve a törzsszövetségi központ, amellyel Bizánc kapcsolatot tarthatott.”⁸¹⁴ Szerinte ilyen kis terület nem lehetett „a hét törzsből álló magyar törzsszövetség egészének lakhelye, hanem csak egy törzsrésze (a vezértörzs egyik ágáé), s a teljes szállásterület” ennek „sokszorosára rúgott, minimálisan 800 ezer km²-t tett ki.” Ennél is nagyobbra tette Kristó a szálláshelyekkel nem azonosítható fennhatósági területet.⁸¹⁵ Kristó Gyula újabb modellje három területet foglalt magában, a legszélesebb értelemben vett fennhatósági területet, a törzsszövetségi szállásterületet, és a vezértörzs, illetve annak egyik ága (nemzetsége) szállásterületét, a voltaképpeni Levediát. Valószínűnek tartom, hogy csak két részre bonthatjuk a levediai magyar törzsek szállásterületét, a törzsi/nemzetségi (köztük a Khidmasz/Khingilusz vidéke) területekre, és az ezekből felépülő törzsszövetségi szállásterületre.⁸¹⁶ Róna-Tas András szerint „az egyes magyar törzsek a Dnyeper és a Duna közötti folyók között nomadizáltak, ahogy ezt majd utánuk a besenyők is tették ugyanezen a területen.” Levedia nem volt önálló, korábbi szállásterülete a magyarságnak, hanem Levedi fejedelem törzsi szállásterülete a Don és Dnyeper közti Etelköz határain belül. Róna-Tas ezt a korábbi vezértörzsi, hatalmi központot Etelköz keleti felébe helyezte pontosabb lokalizáció nélkül.⁸¹⁷ Legújabbban Türk Attila is Etelköz keleti részeként értelmezte Levediát.⁸¹⁸

⁸⁰⁹ Kristó 1996a. 38.

⁸¹⁰ Kristó 1998a. 153.

⁸¹¹ Kristó 1998a. 153–154.

⁸¹² Kristó 1998a. 154.; vö. még Kristó–Makk

⁸¹³ Kristó–Makk 2001. 34.

⁸¹⁴ Kristó–Makk 2001. 50.

⁸¹⁵ Kristó–Makk 2001. 34.

⁸¹⁶ Vö. Tóth 2002b.

⁸¹⁷ Róna-Tas 1996a. 257, 301.; Róna-Tas 2007. 42, 44.

⁸¹⁸ Türk 2014a. 34.; Türk 2015a. 23.

A Levediára vonatkozó hipotézisek áttekintése után a következőket mondhatjuk Levedia lokalizációja kapcsán. A „primér” adatok (Kazáriához való közelség, Khidmasz/Khingilusz folyók) alapján is nehéz meghatározni Levedi törzse, illetve törzsszövetsége szállásterületét. Az egy vezetőről, első törzsfőről/vajdáról/fejedelmről elnevezett terület szűkebb nemzetségi/törzsfői szállásterület lehetett, ezt látszik igazolni a Levedian keresztülmenő „egyetlen” folyó, amely a Khidmasz (Kodyma) és a Khingilusz (Ingul/Inhul/Ingulec) által bezárt területre vonatkozhatott.⁸¹⁹ Konsztantinosz ugyanakkor Levedi szálláshelyét kiterjesztő értelemben az egész nép, a hét magyar törzs szállásterületének tekintette. Így Levedia lokalizációja közvetve az egész magyar törzsszövetség szállásterületét is meghatározza. A „közel” meghatározás ugyanolyan relatív helyhatározó, amilyen relatív időhatározó a „régén”. Azt jelzi, hogy Levedi és a magyar törzsszövetség szállásterülete relatíve közel volt Kazáriához, a kazár birodalom vonzáskörzetébe tartozott. Erre utalhat később a kazárokkal való „együttélés” és együtttharcolás is. Levedi szállásterülete szomszédos lehetett Kazáriával. Ez nem határozza meg, hogy milyen földrajzi irányban volt határos Levedia Kazáriával, legfeljebb valószínűsíteni lehet, hogy a magyarság vagy Levedi törzse/nemzetsége keleti/délkeleti irányban volt szomszédos Kazáriával. A Khidmasz/Khingilusz folyók esetében egyértelmű, hogy ezek nem határfolyók voltak, hanem Levedi nemzetsége/törzse szálláshelyét meghatározó folyók. Leginkább a Dnyeper, illetve a Déli-Bug vidéke az a terület, ahol mindkét folyónév későbbi megfelelője (Kodyma és Ingul/Inhul) fellelhető. Így a Dnyeper–Szeret közti öt folyó vidékén belüli szűkebb terület jelölhető meg Levediaként. Hozzá kell azonban azt is tennünk, hogy a későbbi korokban ilyen nevű folyónevek a Don és az Al-Duna közti térségben viszonylag nagy számmal találhatóak, és ez kétségeket ébreszthet Levedia biztos lokalizációját illetően.⁸²⁰ Valószínű, hogy éppen ebben a nagyobb térségben lehetett egy ilyen nevű folyó Konsztantinosz korában is, amit igazolni látszik, hogy a DAI 42. fejezetében szerepel egy Xingul nevű folyó, amelyet azonosítani lehet a 38. fejezet Khingilusz folyójával. Ennek valószínűségét növeli, hogy a 42. fejezetben más folyónevekkel is találkozunk, amelyek más alakban szerepelnek a 38. fejezet végén lévő „besenyő”, illetve magyar folyónevek között; ilyen a Bug, a Prut és a Szeret. Olyan folyónevek is megtalálhatók szláv alakban a 42. fejezetben (Dnyeper és Dnyeszter), amelyek a 38. fejezet végén, vélhetően török névalakban fordulnak elő (Varukh és Trullosz). Biztos megoldást azért nem lehet adni, mert a 42. fejezet alapján nem lehet pontosan lokalizálni a Xingul helyét a térségben. Mindenképpen használhatjuk azonban Levedia lokalizációjánál azt a nem primér, „harmadlagosnak” vett információt, hogy az első Levedi-epizód tanúsága szerint a kangar besenyők foglalták el Levediát, és letelepedtek ott. Az információ alapján elvileg szóba jöhetne a besenyők korábbi, Volga és Urál közti szállásterülete, illetőleg

⁸¹⁹ Tóth 1998. 50–51.; Tóth 2011. 42–43.

⁸²⁰ Vékony 1986. 42.; Tóth 2001a. 131.

újabb hazájuk, amelyet a magyaroktól foglaltak el. Eszerint a „besenyők földje” vagy a „besenyők helye” kifejezés nemcsak Etelközre vonatkozatható, ahogyan azt a szakirodalom jobbra értelmezte, hanem Levediára is. A 38. fejezet végén külön értesülésként, „tudnivaló, hogy” bevezetéssel az szerepel, hogy „a besenyők földjét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók szerint hívják.” Ezután következik az öt folyó felsorolása: a Varukh/Dnyeper, a Bug, a Trullosz/Dnyeszter, a Prut és a Szeret. Mindebből az következik, hogy a későbbi besenyő szállásterület azonosítható a korábbi magyar szállásterülettel, tehát Levediával is. Ez a besenyő szállásterület a 37. és 42. fejezet tanúbizonysága szerint a Dnyepertől nyugatra és keletre levő területet foglalta magában a Donig (Sarkel kazár erődjéig), illetve az Al-Dunáig (Disztra bolgár erődjéig). *Levedia részint e hatalmas szállásterületen belül a Khidmas/Khingilus folyók vidékén, a Déli Bug vagy a Dnyeszter régiójában levő nemzetségi/törzsi/vezértörzsi szálláshely, részint pedig kiterjesztő értelemben a hét magyar törzs Don és Al-Duna közti szállásterülete, illetve uralmi területe.*

II. 1. 7. Levedi és törzsszövetsége külpolitikája

A következőkben a Levedi „vajdára”, „fejedelemre” (arkhégos) és törzsszövetségére vonatkozó konsztantinoszi információkat összevetem más források adataival, és ebből rekonstruálom a magyarok külkapcsolatait. Levedi első vajdaságát, fejedelemségét a fentiek alapján a 830/850–895 közötti időszakon belül helyezhetjük el.

II. 1. 7. 1. Levedi és törzsszövetségének kazár kapcsolatai

A Levedi-féle törzsszövetség – a konsztantinoszi történet szerint – a legszorosabb kapcsolatokat a Kazár Kaganátussal ápolta. A kazár–magyar viszonyról írott forrásaink közül csak kettő emlékezett meg, Ibn Ruszta és Konsztantinosz. Az utóbbi, a DAI 38. fejezetének két Levedi vagy kazár epizódjában részletesebben, a 39. fejezet kavár (kabar) történetében vázlatosabban. Feltételelesen idevehetjük a 42. fejezet Sarkel felépítéséről szóló történetét is. A 42. caput közvetett forrás, tehát nem említ magyarokkal azonosítható népet. A történeti kutatás következtetett e forrás Ibn Rusztával és más forrásokkal való kombinációjából a magyarok jelenlétére a térségben. Az írott kútfők mellett elsősorban nyelvészeti alapon – a magyar nyelvben meglévő nagyszámú korai török jövevényszó – feltételeztek jelentős kazár befolyást. A régészet oldaláról az ún. szaltovo–majackaja (majaki/majackoje) kultúra hatásának hangsúlyozásával érveltek a kazár–magyar kapcsolatok huzamosabb ideig való

fennállása mellett, illetve újabban ellene.⁸²¹ Az alábbiakban az írott források alapján elemzem és értékelem Levedi és törzsszövetsége kazár kapcsolatait.

II. 1. 7. 1. 1. VÉDEKEZŐ KAZÁROK – TÁMADÓ MAGYAROK?

Az írott kútfők közül elsőként a Dzsajháni-hagyomány egyik fő reprezentánsaként számon tartott Ibn Ruszta mondatát kell értelmeznünk, amellyel kiterjedt szakirodalom foglalkozott. Eszerint „azt mondják, hogy a kazárok korábban körülsáncolták magukat a magyarok és más szomszédos népek támadásaival szemben.”⁸²² A történeti kutatásban ez a passzus azért bírt különleges jelentőséggel, mert ez az egyetlen kútfő, amely ellenséges kazár–magyar viszonyról szól. Konsztantinosznál a DAI 38. fejezetében teljesen más jellegű, szoros katonai és politikai együttműködésről tanúsító híradások szerepelnek. Az Ibn Rusztánál szereplő passzus döntő érveként szolgált ahhoz a hipotézishez, amely szerint a magyarok a honfoglalás előtt már függetlenek voltak a kazároktól.⁸²³ Nézetem szerint az Ibn Ruszta-féle passzus nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a kazár–magyar ellenséges viszony előtt vagy után a magyarok a kazárok szövetségesei vagy segédnépei legyenek. A Dzsajháni-hagyomány magyar fejezetében egyébként sem Ibn Rusztánál, sem pedig más szerzőnél sincs a legcsekélyebb utalás a kazár–magyar viszonyra vagy szomszédságra. Így érthető, hogy az ominózus passzus valósággal „kulcsmondattá” vált a kazár–magyar viszony vonatkozásában, amelyről a muszlim szerzők hallgatnak. Önmagában az „argumentum e silentio” érv kevés volna a magyarság kazároktól való függetlenülésének vagy függésének alátámasztására, de az Ibn Ruszta-féle passzussal párosítva felértékelődik a kazár–magyar viszonyról való hallgatás. Külön kérdés lehetne, hogy vajon e mondat nélkül is felmerülhetett volna-e a kazároktól való függetlenség lehetősége. Ibn Ruszta híradásának értelmezése tehát alapvető fontosságú annak megítélésében, hogy a Dzsajháni-hagyományt képviselő muszlim szerzők mit tudhattak a honfoglalás előtti kazár–magyar kapcsolatokról. Amennyiben ezt a forrást hitelesnek fogadjuk el, teljesen más kép rajzolódik ki a kazár–magyar kapcsolatokról, mintha megkérdőjeleznénk forrásértékét. Utóbbi esetben ugyanis a muszlim források nem szolgáltatnának semmiféle adalékkal arról a kapcsolatrendszeréről, amely Konsztantinosz szerint meghatározó jelentőségű volt.

⁸²¹ A szaltovói kultúrkör hatásának összefoglaló vizsgálatára, a hosszú ideig tartó kazár–magyar kapcsolatok régészeti bizonyítékának megkérdőjelezésével vö. Türk 2009. 87–128.; Türk 2010. 261–306.; Türk 2011.; Türk 2015a. 22–23.

⁸²² MEH 88. (Czeglédy Károly); HKÍF 34. (Czeglédy Károly fordítása); Kmoskó 1997. 209.; régebbi, hasonló fordítás szerint „Mondják, hogy a kazárok a megelőző időben félelemből a magyarok s más velük határos népek lerohanásaitól magukat körülsáncolták, vö. MHK 169.; újabb fordítása szerint „azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más szomszédos népek ellen.” vö. Zimonyi 2005. 35.; francia fordítására Wiet 1955. 160.

⁸²³ Zimonyi 2005. 251.

A történeti kutatásban dominánsnak mondható az a vélekedés, amely hitelt adott Ibn Ruszta fenti híradásának, és kazár–magyar ellenséges viszonyt tételezett fel, és összekapcsolta ezt Konsztantinosz híradásával Sarkel felépítéséről. Pauler Gyula úgy értelmezte a muszlim híradást, hogy a magyarok Baskíriából való leköltözésekor „a kazárok visszavonultak a Donon és árokkal, sánccal védték magukat”; és közel a Don torkolatához „görög építészek segítségével várat (talán 837-ben) építettek, Szarkelt.”⁸²⁴ A külföldi kutatók közül Marquart szentelt nagyobb figyelmet Ibn Ruszta passzusának. Megállapította, hogy Ibn Ruszta „feljegyzésében csak árkokról esett szó, míg Konsztantinosz a Donnál levő Sarkel kővárról szólt.”⁸²⁵ Úgy vélekedett, hogy ennek ellenére „mindkét tudósítás ugyanarra az eseményre vonatkozik, és kölcsönösen feltételezik egymást.”⁸²⁶ Álláspontja szerint Sarkel egy védelmi rendszer legfontosabb része volt. Kiemelte, hogy „ezek az erődítmények elsősorban a magyarok betöréseivel szemben készültek.”⁸²⁷ Marquart tekintélye vezetett oda, hogy általában elfogadták Ibn Ruszta és Konsztantinosz híradásának kronológiai és tartalmi kapcsolódását. Fehér Géza hangsúlyozta, hogy a bizánci és arab források egybevetéséből kitűnik, hogy a Theophilosz császár korában felépített vár védekezésre szolgált a szomszédos magyarokkal szemben, akik veszélyt jelentettek a kazárok számára.⁸²⁸ Németh Gyula is összekapcsolta Sarkel felépítését Ibn Ruszta híradásával. Szerinte „egy várnak nomád népek elleni harcokban is lehet fontos szerepe, tehát volt értelme, hogy a kazárok a magyarok ellen várral védekeztek.”⁸²⁹ Először Macartney fogalmazta meg kételyét Marquart téziseivel kapcsolatban.⁸³⁰ Macartney elvetette azt a hipotézist, hogy az Ibn Ruszta által említett ároknak, amellyel a kazárok körülvezték területüket, köze lett volna Sarkel felépítéséhez, amelyet a magyarok elleni védekezéshez kapcsolt. Nézete szerint Ibn Ruszta árkát a Krím-félszigetet a steppétől elválasztó, már az antikvitásból ismert, híres perekopi nagy árokkal lehet azonosítani. Macartney utalt arra, hogy a muszlim források közül csak Ibn Rusztánál szerepel, és neki tulajdonítható betoldás lehet. Úgy vélte, hogy az információ a Krím-félszigeti kikötők görög kereskedőtől származhat, akikkel a magyarok kereskedtek, legvalószínűbben egy szláv rabszolgától.⁸³¹ Macartney tehát alternatívát kínált Marquart tézisével szemben, és a Krím-félszigethez, a perekopi árokhoz kapcsolta Ibn Ruszta passzusát. Toynbee két lehetőséget vetett fel az ’árok’ kapcsán; a Macartney által említett perekopi-árkot, vagy a Don és a Volga folyó kö-

⁸²⁴ Pauler 1900. 14, 136. o. 34. jegyzet

⁸²⁵ Marquart 1903. 27–28.

⁸²⁶ Marquart 1903. 28.

⁸²⁷ Marquart 1903. 28.

⁸²⁸ Fehér 1921. 88–89.

⁸²⁹ Németh 1930. 153. o. 3. jegyzet; uo. 155.

⁸³⁰ Macartney 1930. 208. – Ibn Ruszta passzusát közölte angol fordításban: „and it is said that al-Khazat in former days was surrounded by a ditch as defence against the Magyars and other nations adjacent to their country.”

⁸³¹ Macartney 1930. 68. o. 1. jegyzet

zött ásott, feltételezett árkot. Toynbee szerint nem a kazárok magyar szövetségesei, hanem a folyókon lehajózó ruszok (Rhos) ellen épült a kazár erőd.⁸³² A történeti kutatásban nem a kétely dominált Ibn Ruszta híradását illetően, és általában összekapcsolták Sarkel építésének bizánci forrásokban megőrzött történetével. Györffy György szerint az, hogy „a kazárok valaha sáncokkal vették körül magukat a magyarok és más népek támadásai ellen,” az éppen „e várépítéssel hozható kapcsolatba.”⁸³³ Czeglédy Károly a kazárok körülsáncolását összekötötte azokkal a védelmi munkákkal, „amelyek szerint a kazárok bizánci segítséggel építették Sarkel erődjét a Don mellett, a 833. esztendő táján.” Czeglédy szerint a 800 körül északkeletről érkező magyarok „még 833 táján is önálló, a kazár birodalom biztonságát veszélyeztető népként éltek a Don és az Al-Duna között.”⁸³⁴ Golden összekapcsolta Ibn Ruszta passzusát Sarkel felépítésével, hivatkozva régészekre, akik a várnál árkokat (Xandaq) találtak.⁸³⁵ Álláspontja szerint a magyar törzsszövetség vándorlása siettetete Sarkel felépítését.⁸³⁶ Kristó Gyula szerint „a körülsáncolás folyamatába illeszkedhetett Sarkel erődjének felépítése, ami a magyarok és más népek elleni lépésnek számított.”⁸³⁷ Kristó másik munkájában is összekötötte a Dzsajháni-hagyomány és Konsztantinosz tudósításait, de figyelembe vette az ekkor már erőteljesebben jelentkező ellenvéleményeket is. Arra a megállapításra jutott, hogy „ettől függetlenül még építhették a kazárok a 830-as években Sarkelt a magyarok ellen,” de ebben az esetben „esetleg ettől külön kellene választani a Dzsajháni-interpoláció adatát, ami egyébként egy másik (újabb?) kazár–magyar ellenségeskedésre utalhat.”⁸³⁸ Makk Ferenc értelmezése szerint „katonai konfliktusra került sor a kazárok és magyarok között, ennek nyomán építették a kazárok a Don balpartján Sarkelt.”⁸³⁹ Révész László is elfogadta Ibn Ruszta adatának összekapcsolását Sarkel felépítésével.⁸⁴⁰ Ormos István szerint Sarkel várának körülárkolása-körülsáncolása a magyarokkal szemben történhetett. Utalt az Artamonov által megtalált, a Don alsó folyása mentén található, cimljanszki víztároló melletti lelőhelyre.⁸⁴¹ Szabados György úgy értékelte a forrásokat, hogy „a muszlim és a bizánci értesülés jól kiegészíti egymást: Sarkel felépítését ekképpen kézenfekvő továbbra is a magyaroktól tartó kazárok védekezési kényszerének jeleként értékelni.”⁸⁴²

⁸³² Toynbee 1973. 445. o. 1. jegyzet

⁸³³ Györffy 1959. 79.

⁸³⁴ Czeglédy 1975. 49.; Czeglédy 1985a. 119.

⁸³⁵ Golden 1980. 69. o. 213. jegyzet - S. A. Pletnjova művére hivatkozik, vö. Pletnjowa 1978.

⁸³⁶ Golden 1980. 69, 76.

⁸³⁷ Kristó 1980. 21.; Kristó 1996g. 16–17.

⁸³⁸ Kristó 1996a. 33–34.; vö. még Kristó–Makk 2001. 30.

⁸³⁹ Makk 1998a. 31.

⁸⁴⁰ Révész 1999. 27.

⁸⁴¹ Ormos 2010a. 6–8.

⁸⁴² Szabados 2011. 104.

A történeti kutatásban újabban markánsan jelen van egy olyan álláspont, amely megkérdőjelezi az Ibn Ruszta-féle forráshely hitelességét, történeti forrásértékét. Már Ibn Ruszta első kiadója, Hvolson is észrevette, hogy az ominózus mondat „a magyaroknak a bizánciakkal folytatott kereskedelmét leíró részbe került bele.”⁸⁴³ Vékony Gábor is megemlítette, hogy az információt a magyarok Krím környéki kereskedelmének leírásába illesztették be.⁸⁴⁴ Zimonyi István utalt arra, hogy Ibn Ruszta szövegében „a magyarok Kercsbe történő utazásáról van szó, utána pedig arról, hogy Kercsben hogyan üzetelnek a bizánciakkal.”⁸⁴⁵ Ibn Ruszta idézett passzusának elhelyezkedése és a Dzsahjáni-hagyományban egyedül való előfordulása alapján többen is utólagos betoldásra, interpolációra gyanakodtak. Kmoskó Mihály szerint e szöveg hely „Gardízinál és al-Bakrinál hiányzik, a mondat az összefüggést megszakítja és ezért gyanús eredetű betoldás, amely talán máshonnan tévedt ide.” Utalt arra, hogy a mondatot az „azt mondják” kifejezés vezeti be, amelyet akkor használtak az arab szerzők, ha a korábbiaktól eltérő szerzőtől idéznek.⁸⁴⁶ Zimonyi István korábban három fő érvet sorolt fel a passzus utólagos betoldása mellett: csak Ibn Rusztánál fordul elő a Dzsahjáni-hagyományban, a Krím-félszigeti kereskedelemről szóló részbe ékelődik be, és a mondat arab 'qala' (mond) igéje is más forrásból való idézésre utalhat.⁸⁴⁷ Zimonyi későbbi munkájában további, filológiai érveléssel egészítette ki a fentieket, ti. hogy Ibn Ruszta egyetlen kéziratát négyen írhatták, s „ezek közül az utolsóhoz köthető ez a tudósítás.” A negyedik kéz által leírt passzust 940 utánra tette.⁸⁴⁸ Bonyolítja a kérdést, hogy a ma ismert, egyetlen Ibn Ruszta-kézirat keletkezését egyesek későbbre, a 14., sőt a 17–18. századra tették.⁸⁴⁹ Zimonyi István egy közismertnek mondható mohamedán toposznak vélte a „körülárkolták” kifejezést. Szerinte a szövegben levő 'handaga' ige általában 'várost, várat körülárkolni, illetve katonai tábort körülárkolni' jelentésben mutatható ki.⁸⁵⁰ Utalt arra, hogy Mohamed próféta 627-ben a túlerőben levő ellenségeivel szemben Medina védelmére árkot ásott. Zimonyi feltételezése szerint a „muszlim szerzőknek a handaga szó kapcsán a Mohamed próféta életrajzából ismert árok-háború juthatott eszükbe.”⁸⁵¹ Az utóbbi ellenérvel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy felmerülhet a kérdés, kik lehetnek azok a rejtélyes muszlim-szerzők, akik rögtön Mohamed próféta árokháborújára asszociáltak volna a kazárok védekezése kapcsán. Egyedül csak Ibn Ruszta e passzusának forrása, és maga Ibn Ruszta jöhet szóba a kifejezéssel kapcsolatban. Zimonyi az interpoláció és a mohamedán toposz felvetésével két dolgot tett kétségesse: a

⁸⁴³ Hvolson 1869. 121.; vö. Polgár 2001. 112.

⁸⁴⁴ Vékony 1986. 50.

⁸⁴⁵ Zimonyi 1996a. 57.

⁸⁴⁶ Kmoskó 1997. 209. o. 834. jegyzet

⁸⁴⁷ Zimonyi 1996a. 57.

⁸⁴⁸ Zimonyi 2005. 252.

⁸⁴⁹ Golden 1980. 115.

⁸⁵⁰ Zimonyi 1996a. 57.

⁸⁵¹ Zimonyi 2005. 252.

tartósan ellenséges kazár–magyar viszonyt, illetve a 830-as években a Sarkel várának felépítéséhez kapcsolódó védekezést a magyarokkal szemben. Szerinte „az tehát, hogy a kazárok valamiféle árokrendszerrel különítsék el magukat a steppén, fel sem merülhet.”⁸⁵² Zimonyi feloldhatatlan nehézségeket tétélezett fel Ibn Ruszta passzusának értelmezését illetően. Álláspontja szerint Ibn Ruszta közlése a 9. századra, főleg a 830-as évekre nem vonatkozhatott, a keleten maradt 10. századi magyar töredékekkel szemben pedig aligha védekeztek volna a kazárok ilyen módon.⁸⁵³ Zimonyi koncepcióját bírálva, Ormos István hangsúlyozta, hogy nem bizonyította kielégítően a „körülárkolás” toposz-jellegét, továbbá nem vette figyelembe, hogy a régészek feltárták a Sarkelt övező árokrendszer maradványait, és a befejezetlen sáncrendszert is.⁸⁵⁴ Róna-Tas András Zimonyihoz hasonlóan utalt arra, hogy „a körülsáncolták magukat” helyett az eredetiben „körülárkolták magukat” szerepel, amit ő is Mohamed próféta híres árokháborújához kötött. Nézete szerint a „földművesek és nomádok közötti háborúnak ez mintegy szimbólumává vált.”⁸⁵⁵ Ezért Róna-Tas úgy vélte, hogy „ebből a forráshelyből nem lehet közvetlenül Sarkel várának építésére következtetni.” Róna-Tas ugyanakkor elfogadta, hogy Ibn Ruszta passzusának van történeti forrásértéke, és arra utal, hogy „a madzsgharok és a kazárok határosak voltak, és hogy ebben az időben a madzsgharok már nem voltak a kazárok alattvalói, hanem olyan önálló népcsoport volt, amely fenyegethette a Kazár Birodalmat is.”⁸⁵⁶ Harmatta János úgy értelmezte a szöveghelyet, hogy „a kazárok Don-vidéki limesének kiépítését az arab földrajzírók közül csak Ibn Rusta említi, a Jayhānīt forrásként használó többi írónál ez hiányzik.” Harmatta nem későbbi interpolációt feltételezett, hanem úgy vélekedett, hogy Ibn Ruszta Ibn Hurdadbi: Utak és országok című munkájának első változatát (846) használta. Következtetése szerint Ibn Ruszta kazár árkokra vonatkozó kijelentése a 9. század közepénél korábbra vonatkozhat és a „magyarok elleni kazár limes építése bizonyára még a VIII. században történt.” Harmatta értelmezésében elvetette az évszázadokig tartó kazár uralom elméletét.⁸⁵⁷ Polgár Szabolcs szerint Ibn Ruszta „régebben kifejezése és az egész idézett mondat kronológiai helyzete nem ad sem támpontot, sem pedig kizáró okot annak eldöntéséhez, hogy a Sarkel építéséről szóló beszámolót és a kazárok árkairól szóló híradást összekapcsoljuk.” Polgár nem zárta ki a szembenállást a kazárok és a magyarok között, de szerinte az Ibn Ruszta híradását nem kell Sarkel építésével összefüggésbe hozni.⁸⁵⁸ Polgár úgy vélte, hogy „leginkább a várakat övező árok jöhetnek szóba,”

⁸⁵² Zimonyi 1996a. 57.

⁸⁵³ Zimonyi 2005. 253.

⁸⁵⁴ Ormos 2005. 772–774.; Ormos 2010a. 6–8.

⁸⁵⁵ Róna-Tas 1996a. 228–229.

⁸⁵⁶ Róna-Tas 1996a. 228–229.

⁸⁵⁷ Harmatta 1998. 138–139.

⁸⁵⁸ Polgár 2001. 113.

és utalt arra, hogy a várépítést az arabban más szóval fejezik ki (bana igével).⁸⁵⁹ Polgár rámutatott a külpolitikai összefüggésekre is; a magyarok ekkor a kazárok szövetségesei voltak, továbbá a magyarok érdeklődése más források (Annales Bertiniani, Georgius Monachus Continuatus) szerint a „tőlük nyugatra elterülő vidékek felé fordult.”⁸⁶⁰ Hipotézise szerint az Ibn Ruszta passzusával kapcsolatba hozott Sarkel vára a nemzetközi kereskedelem ellenőrzése céljából épült, és csak a 9. század végétől lett a kazár birodalom határerődje a besenyők és a ruszok ellen.⁸⁶¹ Jónak tartom azt a kérdésfeltevést is, hogy a „ki ellen épült Sarkel?” kérdést inkább úgy kellene feltenni, hogy „miért épült Sarkel?”⁸⁶² Howard–Johnston úgy vélte, hogy „az utalás az árokra Ibn Rusztánál, amellyel a múltban a kazárok magukat védelmezték a magyarokkal és más ellenségekkel szemben, talán egy zavaros reminiszcentiája a Don határmenti erődítéseknek.”⁸⁶³ Szerinte a Don-menti erődrendszer, Sarkellel együtt a ruszok elleni védekezés eszköze volt, és a határvédelemben a kazárok által idetelepített magyarok is szerepet játszottak a 830-as évektől.⁸⁶⁴

Összegezőként, Ibn Ruszta passzusával kapcsolatban a következőket állapíthatjuk meg. Egyedül Ibn Rusztánál található olyan szövegrész, amely ellenséges viszonyra utal a kazárok és magyarok között. A Dzsajháni-hagyományban egyedüli szerzőként őrizte meg ezt a passzust, amely nem tartozott a Dzsajháni-hagyomány alapszövegéhez, Ibn Ruszta más forrásból (Ibn Hurdadbih?) nyerhette értesülését. Ibn Ruszta utólag toldotta be a Dzsajhánitól vett szövegbe ezt az értesülést, erre utal az „azt mondják” kitétel. Interpolációra utalhat a kérdéses passzus szövegbe li elhelyezkedése is. Kevésbé hihetőnek vélem azt a feltevést, hogy Mohamedhez kötődő hadiszót kereshetünk a „körülárkolás” kifejezésben. Nézetem szerint az interpoláció gyanúja miatt nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy Ibn Rusztának nem a Dzsajháni-hagyományhoz kapcsolódó híre, amely a kazárok védekezéséről szól a magyarok és más ellenségeik ellen, történetileg hiteles híradás. A magyarok kiemelése a Kazáriát egykor támadó ellenségek között olyan fontos tudósítás, amelyet mérlegelnünk kell. Kronológiai és értelmezési szempontból merülhetnek fel problémák. A „régebben” kifejezés, akárcsak Konsztantinosznál, nem köthető meghatározott időszakhoz. Megoldást jelenthetne, ha találnánk olyan eseményeket, amelyek kazár–magyar konfrontációhoz kapcsolódnak. Az egyik gyanúba fogható időszak a 830-as évek vége, amikor feltételezhetjük a magyarok felbukkanását alkalmi bolgár szövetségesként az Al-Dunánál (Georgius Monachus Continuatus), a Dnyeper térségében a Bizáncba küldött rusz követséget veszélyeztetve (Annales Bertiniani), illetőleg a Donnál (Theophanész Continuatus, Konsztantinosz), éppen Sarkel felépítése,

⁸⁵⁹ Polgár 2001. 113–115.

⁸⁶⁰ Polgár 2001. 116.

⁸⁶¹ Polgár 2001. 118–122.

⁸⁶² Polgár 2001. 122.

⁸⁶³ Howard–Johnston 2007. 187.; Ibn Ruszta francia fordítására utalt, vö. Wiet 1955. 160.

⁸⁶⁴ Howard–Johnston 2007. 187.

illetve a kherszóni thema létesítése kapcsán.⁸⁶⁵ Nézetem szerint az említett források alapján feltehető, hogy a magyarok megjelenése kazár érdekeket sértett, és ez a konfrontáció vezetett Sarkel erődjének felépítéséhez, amellyel Kazária létfontosságú kereskedelmi útvonalait is védte, biztosította. Ibn Ruszta „körülárkolásra” vonatkozó passzusa utalhatott erre az időszakra, a régebben kitétel pedig a 870–880-as évekre utaló Dzsajháni-hagyománynál korábbi periódust feltételez. A másik gyanúba fogható eseményről a DAI 39. fejezete tájékoztat. Ez a kazáriai belháború, amelynek során a kavarak kiszakadtak a Kaganátusból és a magyarokkal együtt telepedtek le. Ekkor is ellenséges viszonyba kerülhettek a kazárok és a magyarok.⁸⁶⁶ Ibn Ruszta passzusában a magyarok mellett szereplő „más ellenségek” a Kazáriából kiszakadt kavarak is lehetek. Ez az időszak a 862–881 közti intervallum. *Ibn Ruszta tudósítását tehát történetileg hiteles és értékes híradásnak tekinthetjük, lehetett kazár–magyar ellentét a 830-as évek végén, vagy a 860–870-es években is.* Mindez nem zárja ki azt, hogy a magyar–kazár kapcsolatokat általában nem az ellenségeskedés, hanem a szövetség, együttműködés határozta meg. Ibn Ruszta kazár védekezésről szóló passzusa mind időben, mind térben nehezen behatárolható, és semmiképpen sem általánosítható a kazár–magyar kapcsolatok szempontjából. Egy adott időszakhoz kötődik, így statikus információt, „pillanatképet” ad. *A Dzsajháni-hagyomány egyébként nem szól a kazár–magyar viszonyról, amely tényből sem függetlenedésre, sem függetlenségre nem lehet következtetni.*

II. 1. 7. 1. 2. SZÖVETSÉG A KAZÁROKKAL VAGY VAZALLITÁS?

A kazár–magyar kapcsolatokról a legrészletesebb tudósítást Konsztantinosz hagyományozta ránk a DAI 38. fejezetében. Ezt lineáris vagy párhuzamos történetekként értelmezem. E felfogás alapján nem egy, hanem két Levedi, illetve kazár epizód-ról beszélhetünk.⁸⁶⁷ Mindkét epizód meghatározó eleme Levedi és a kazárok szoros kapcsolata. A kazárok ugyan több helyen is feltűnnek a DAI-ban, de Konsztantinosz nem tért ki külön fejezetben a történetükre úgy, mint az északi népek közül a besenyőkre vagy a magyarokra, vagy a kisebb népek közül a morvák, horvátok, szerbek stb. történetére. Howard-Johnston értelmezése szerint „az ún. északi dossziét” (37–42. fejezet) még Bölcs Leó császár idejében készítették, és a magyarok esetében is csak néhány későbbi, 10. század közepi betoldás történt Konsztantinosz idejében, a 40. fejezetben.⁸⁶⁸ A 38. fejezetben annyira markáns kazár jelenlét érvényesül, hogy Marczali Henrik „kozár tendenciát” feltételezhetett, és úgy vélte, hogy „a

⁸⁶⁵ Tóth 1998. 30–38.; Tóth 2011. 26–34.

⁸⁶⁶ Györffy 1959. 79.

⁸⁶⁷ Tóth 2000. 641.

⁸⁶⁸ Howard-Johnston 2007. 178–183, 184–185.

császár értesüléseinek egy része kozár forrásra vezethető vissza.⁸⁶⁹ A kazár forrás és tendencia ugyanakkor Deér József szerint „igen kevésbé valószínű feltevés.”⁸⁷⁰ A hipotézis valóságalapja az, hogy a DAI 38. fejezetének két kazár epizódja – szemben a Dzsajháni-hagyománnyal – meghatározó jelentőségűnek tünteti fel a magyarság politikai életében a Kaganátus szerepét. Az első kazár epizód a következő fontos elemeket foglalja magában: a magyarok Kazáriához közeli megtelepedését, 3 évre tett együttlakásukat és együtttharcolásukat a kazárokkal, a kagán által Levedinek adott kazár feleség történetét.⁸⁷¹ A továbbiakban ezt az első epizódot elemzem részletesen.⁸⁷² A magyarok letelepedése kapcsán viszonylagos lokalizációt jelent a Kazáriához való „közeliség.”⁸⁷³ A Kaganátus törzsterületét ugyan körvonalazhatjuk keleten a Volga, nyugaton a Don folyóval, délen pedig a Kaukázussal, de ennél pontosabban meghatározni aligha lehetséges. A multietnikus kazár birodalom törzsterületén kívül számolhatunk még a fennhatóságuk alá tartozó népekkel, így északon a Volga középső területén a burtaszokkal, még északabbra pedig a volgai bolgárokkal.⁸⁷⁴ Konzstantinosz alapján a „Kazáriához közel” kifejezést úgy lehet értelmezni, hogy a Kaganátussal valamilyen irányban határos volt a magyar törzsszövetség. A görög kifejezés, a ’közel’ (πλησίον) ezt jelenti a honfoglalás utáni, 10. századi magyar szállásterület vonatkozásában is.⁸⁷⁵ A kazároknak azért lehetett befolyása a magyarokra a 9. században, mert birodalmuk szomszédságában voltak. E szomszédságból szoros kapcsolatok következtek, tartalmuk a két fél mindenkori erőviszonyaitól függő, és nem feltétlenül állandó, konstans tényező lehetett. Hozzátehetjük, hogy jóllehet két nomád állam, a magyar törzsszövetség és a Kazár Kaganátus szomszédságáról beszélhetünk, ténylegesen egy-egy törzs esetében tételezhetünk fel tényleges szomszédságot. Analógiaként említhetjük, hogy a 10. századi besenyő törzsek esetében is a keleti törzsek voltak határosak Úziával, Kazáriával, Alániával. Nyilván közülük csak egy volt közel a Kaganátus Dontól keletre levő törzsterületéhez.⁸⁷⁶ Mindez valószínűsíti azt, hogy a „Hétmagyar” törzsszövetségen belül is egy törzs, talán Levedi törzse és szállásterülete volt legközelebb Kazáriához.⁸⁷⁷ Amennyiben

⁸⁶⁹ Marczali nézetére vö. MHK 98.

⁸⁷⁰ Marczali e nézetének bírálatára vö. Deér 1945. 10.

⁸⁷¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13 – fol. 109v. vers. 7.; DAI 38,3-19, DAI 2003. 170–171.; Tóth 2000. 641–642.

⁸⁷² Tóth 1998. 132–136.; Tóth 2000. 642–645.; Tóth 2011. 110–112.

⁸⁷³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13.; DAI 39,3, vö. DAI 2003. 170–171.

⁸⁷⁴ Tóth 1996e. 572–575.; Tóth 2011. 105.

⁸⁷⁵ Analógiaként említhető, hogy a DAI 40. fejezete szerint a magyarok honfoglalás utáni szállásterülete, ’Turkia’ határos/szomszédos volt a keleten a bolgárokkal, északon a besenyőekkel, nyugaton a frankokkal, délen a horvátokkal. vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 1-8.; DAI 40,41-44; DAI 2003. 170–171. – a ’Πλησιάζουσι’ (közel vannak) kifejezést használta Konzstantinosz.

⁸⁷⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 14. – fol. 107r. vers.6.; DAI 37,34-38.; DAI 2003. 168–169.

⁸⁷⁷ Tóth 1998. 53.; Tóth 2011. 44.

tehát Levedi valóban egy „keleti orientációjú” törzs vezetője volt, karrierjét és felemelkedését kazár kapcsolatainak köszönhette.

A magyar törzsszövetség Kazáriához közeli letelepedéséhez kapcsolható, kezdeti ellenséges kazár–magyar viszonyt a közeledés, a pozitív kapcsolatok válthatták fel. Erre utal a többször idézett konsztantinoszi passzus, miszerint a türkök (magyarok) „együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.”⁸⁷⁸ A történeti kutatásban a kazár befolyás időtartamát illetően két fő álláspontot lehet körvonalazni.⁸⁷⁹ Az egyik, többnyire turkológusok által vallott felfogás hosszú, 100–300 éves kazár–magyar együttéléssel számol. Ennek kezdetét több eseménytől is számították. Így a türk birodalom létrejöttétől, 569-től,⁸⁸⁰ a Kazár Kaganátus megalapításától, 630/650 tájától,⁸⁸¹ az onogurok kazár uralom alá kerülésétől, 670-től,⁸⁸² illetve a magyarok északról való leköltözésének 700-ra vagy 750-re is tett idejétől.⁸⁸³ A hosszú időtartamú kazáriai függést feltételező kutatók szerint a magyarok 800 táján vagy 800/830 között függetlenedtek a kazár uralomtól, és utána már csak alkalmi kazár–magyar szövetségkötésre kerülhetett sor.⁸⁸⁴ E felfogás egyik altípusa szerint egészen a honfoglalásig a magyarok kazár uralom alatt álltak.⁸⁸⁵ A hosszú kazár uralom teóriájának főbb érvei: a 3 éves kazár–magyar együttélés jóval nagyobb időszakként (100–300 év) való értelmezése, a magyarokkal kapcsolatos török népevek (türk, szavartoi aszfaloi/szavárd, unгри/onogur), a magyar nyelvben meglevő nagyszámú török jövevényszó, valamint a kazárokkal kapcsolatba hozott szaltovói régészeti kultúra feltett kapcsolatai a honfoglaló magyarság régészeti hagyatékával.⁸⁸⁶ A másik fő álláspontot képviselő, a 9. századra korlátozódó kazár–magyar kapcsolatokat feltételező kutatók 800/830 körüli magyar levándorlással, majd konfrontációval, és évtizedekben, vagy években mérhető kazár fennhatósággal vagy szövetséggel számoltak, illetve a magyarok függetlenedésével a 870-es–880-as években. Az idesorolható kutatók egy része úgy vélekedett, hogy Sarkel megépítésére támaszkodva, a kazárok ellentámadásba mentek át, és átmenetileg fennhatóságuk alá vonták a magyarokat. Czeglédy Károly úgy vélte, hogy a 800 táján a Dontól nyugatra költöző magyarok először 850 táján kerültek kazár fennhatóság alá. Álláspontja szerint a kazárok a „doni erődre támaszkodva, már a Dontól

⁸⁷⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 13–16.; DAI 38,13–14, vö. DAI 2003. 170–171.

⁸⁷⁹ Összefoglalóan a kazár-magyar kapcsolat időtartamát illető nézetekre, vö. Tóth 1998. 130–131.; Tóth 2000. 637–639.; Tóth 2011. 108–109.

⁸⁸⁰ Bartha 1968. 82–83.

⁸⁸¹ Németh 1930. 151, 176–177, 181–182, 215–216.; Halasi Kun 1943. 98.

⁸⁸² Hóman-Szekfü 1928. 1928. 45., 65–66.; Moravcsik 1930c. 10–108.; Vásáry 1993. 153.; Róna-Tas 1996a. 257.

⁸⁸³ 700-tól vö. Fodor 1992. 102.; 750-től vö. Fodor 1975. 171, 173–174, 186, 192–195.

⁸⁸⁴ A 800 körüli önállósodásra Róna-Tas 1896. 258–259.; 800–830 közötti függetlenedésre Halasi Kun 1943. 98–99.; 810–830 közötti elszakadásra Bartha 1987. 39.; 830 körülre Györffy 1959. 79.; Bartha 1968. 98–99.; Dienes 1978. 9.

⁸⁸⁵ Vásáry 1993. 153.; Zimonyi 1996b. 956–957.; Zimonyi 2005. 255–257, 259.

⁸⁸⁶ Sudár 2015b. 186.

nyugatra hódítottak: ekkor tették adófizetőiké a szláv törzsek egy részét.” Czeglédy érvelésének része volt az orosz őskronika 852-re vonatkozó információja, amely szerint bizonyos szláv törzsek adóztak a kazároknak. Czeglédy felfogása szerint ez az első, magyarok feletti kazár uralom, a Donon túli térségben, kb. 850–861 közötti időszakra tehető.⁸⁸⁷ Kristó Gyula Sarkel felépítéséhez kapcsolta a magyarok kazár uralom alá kerülését, és azt 840 tájára tette. Úgy vélte, hogy „bár ennek módjáról semmit sem tudunk, a kor viszonyai ismeretében csakis erőszakos akció eredményeképpen előállt helyzetre gondolhatunk arra, hogy a kazárok fegyverrel arattak győzelmet a Hétmagyar törzsszövetség felett, és kényszeríthették azt uralmuk elismerésére.”⁸⁸⁸ Németh Gyula szerint „az Alsó-Don és az Al-Duna közti területen, Levédiában kazár szuverenitás volt, de a kazárok nem látták szükségesnek, hogy a 840 táján ideérkezett magyarok ellen nagyobb fegyveres akciót indítsanak.”⁸⁸⁹ Németh sajátos érvelése szerint a kazárok ugyan „erősek voltak, de nem szerettek háborúzni. Sajátságos politikát folytattak: nem ígálták le a szomszéd idegen népeket, csak adó vagy katonai segítség kellett nekik.” Németh úgy vélekedett, hogy mivel a kazár kagánnak „erős kormányja, szervezett hadserege, fizetett katonasága volt,” és meg is erősítette birodalma határát a Donnál (Sarkel), így „a magyaroknak le kellett mondani a kazár birodalom elleni kisebb vagy nagyobb háborús akciókról.”⁸⁹⁰ Ezért úgy ítélte meg, hogy mind Levedi, mind a kagán „békés együttélésre” törekedett. Valójában mindhárom nézet olyan következtetésekre épül, amelyeket a források nem támasztanak alá. Ibn Ruszta tudósítása és Theophanész, illetve Konsztantinosz Sarkel építéséről szóló híradásai egyaránt arra utalnak, hogy a kazárok kezdetben védekezésre kényszerültek, erőfölényre és kazár győzelemre egyetlen forrás sem utal. Kristó Gyula „a kor gyakorlatából” tételezett fel kazár győzelmet, de éppen egy védekező gesztust, Sarkel felépítését említette. Németh Gyula kazár erőfölényt és a magyarok önkéntes behódolását feltételezett, illetve „békés együttélést” a két nép között, ami végképp ellentmond a „kor gyakorlatának.” Czeglédy Károly is Sarkel felépítéséből indult ki, és a keleti szlávok adóztatásából következtetett arra, hogy a magyarokra is kiterjeszthették a kazárok fennhatóságukat. Le kell szögezmem azt, hogy *sem Konsztantinosz, sem pedig egyetlen más forrás sem szól arról, hogy a kazárok legyőzték volna a magyarokat. Ez a feltevés csak a magyarokhoz csatlakozott kazár néprészre, a kavarokra vonatkoztatható, akik a kazáriai belháborúban alulmaradva hagyták el a Kaganátust, és a magyarokkal együtt telepedtek le.*

A már idézett konsztantinoszi kulcsmondat a kazárokkal való együttlakást (synoikia), és az együttarcolást (symmakhia) emelte ki. Nézetem szerint ezek összetartozó fogalmak, és felfogás kérdése, melyiket emeljük ki, és hogyan értelmezzük.⁸⁹¹

⁸⁸⁷ Czeglédy 1975. 49.; Czeglédy 1985a. 119.

⁸⁸⁸ Kristó–Makk 2001. 45.

⁸⁸⁹ Németh 1991. 225.

⁸⁹⁰ Németh 1991. 225.

⁸⁹¹ Tóth 2000. 642.

A történeti kutatásban inkább az „együtt laktak” (Συνώκησαν) kifejezést hangsúlyozták, és akár hosszú, 200–300 éves kazár uralmat tételeztek fel, akár pedig rövidebb, 20–30 éves, vagy még rövidebb időszakot, mindenképpen ebből vezették le a kazárokkal való katonai együttműködést is. Az együttlakás színhelyéül Kazáriát vagy a kazár fennhatóság alá került magyar területet jelölték meg. Czeglédy Károly két kazár fennhatósági időszakot is feltételezett; az elsőt 840/850–861 között, a Don és az Al-Duna vidékén, a másodikat a 886–889 közötti „konsztantinoszi” 3 éves időszakban, Kazáriában.⁸⁹² Czeglédy az utóbbi időszakra vonatkoztatta a konsztantinoszi történetet. Szerinte Levedi 886 előtt Levediában a kazárok szövetségese volt, majd utána 3 évig a kazáriai katonai segédnép vezetője. A kazárok és magyarok katonai szövetségének éle a Volgán túl lakó besenyők ellen irányult, akiknek földjére a muszlim híradások szerint a kazárok évente megújuló portyát vezettek.⁸⁹³ Kristó Gyula 840 után a 850-es évekig fennálló kazár uralmat tételezett fel. Szerinte a kazárok Levedi népét katonai segédnépként Levediából a Volga-vidékre telepítették át, és itt határvédő szolgálatot láttak el a besenyőkkel szemben.⁸⁹⁴ E hipotézisek közös vonása, hogy kazáriai szálláshelyet és besenyők elleni határvidéki őrszolgálatot tételeznek fel, csak az időpontban és időtartamban van eltérés. A kazáriai együttélés hipotézisében a források feltevészerű összekapcsolásáról van szó. Konsztantinosz a DAI 37. és 38. fejezetében megemlíti, hogy besenyő–kazár, illetve kangar (besenyő)–kazár háborúskodás folyt, kazár győzelemmel, és a besenyők magyarok elleni háborúiról is megemlékezik. Konsztantinosz azonban nem kapcsolja össze ezeket a harcokat. A Dzsajháni-hagyományban is szerepelnek a kazárok besenyők elleni rendszeres portyái az isad vezetésével. Ezek a hadjáratok zsákmányszerző akciók voltak, korántsem olyan védekező harcok, amelyekben a magyarokra, mint határvédő katonai segédnépre szükség lett volna. A magyarok áttelepítését sem kell feltételezni, szövetségesként is részt vehettek a kazárok portyáiban a besenyők ellen is, jóllehet ez nem bizonyítható. Németh Gyula kifejtette, hogy a 840-es években „a magyarok minden különösebb kényszerítés nélkül beálltak a kazár kagán szolgálatába,” és „Levedi belépett a Kazár Birodalom szövetségébe.”⁸⁹⁵ Németh értelmezésében az együttélés időkereteit a 840–889 közötti 50 év határozza meg, amely kazár uralmat jelent. Németh nem tételezte fel a magyarok átköltözését vagy áttelepítését a kazár törzsterületre vagy határvidékre. Szerinte a Hétmagyar törzsszövetség a helyén maradt, a Don és az Al-Duna közti területen, a Kaganátus nyugati szomszédaiként. Németh nem tért ki arra, hogy milyen háborúban és kik ellen kellett a magyaroknak harcolniuk. Hasonlóképpen Makk Ferenc sem gondolt a magyarok áttelepítésére Kazáriába. Nézete szerint a „kazárok hódoltatták, bekebelezték Levediát, amely a

⁸⁹² Czeglédy 1975. 49, 54.; Czeglédy 1985a. 119–124.

⁸⁹³ Czeglédy 1975. 54.; Czeglédy 1985a. 124.

⁸⁹⁴ Kristó 1980. 94–96, 116.; Kristó 1996a. 134–135.; Kristó–Makk 2001. 46.

⁸⁹⁵ Németh 1991. 225–226.

Kazár Birodalom része lett.⁸⁹⁶ Így a kazárok levediai uralmából következett a kazár–magyar együttlakás, és katonai együttműködés.

Álláspontom szerint a magyarok Kazáriához ’közel’ való letelepedéséből következett a vazallitás vagy szövetség jeleként egyaránt értelmezhető együtttharcolás. Jómagam tehát az „együttlakás” (συνουκία) és az „együtttharcolás” (συνμαχία) fogalmaiból az utóbbit emelném ki meghatározóként.⁸⁹⁷ Az együtttharcolás helyszíne meghatározhatta az együttélés helyszínét is: ha a kazárok a magyar törzsszövetség területéhez közeli ellenfél ellen harcoltak, akkor az együttlakás helye lehetett a magyar törzsszövetség területe. Ha a kazárok ellenfele közelebb volt Kazáriához, akkor az együttlakás helyszíne Kazária lehetett.⁸⁹⁸ Jóllehet a történeti kutatás a Kazáriától való függőség bizonyítékként kezelte a hároméves együttlakásról és együtttharcolásról szóló passzust, nyitva hagynám azt a kérdést, hogy vajon a magyarok katonai segédnépként vagy pedig szövetségesként vettek részt a „kazárok minden háborújában.” Utóbbi kifejezés és a hároméves időtartam között feloldhatatlan ellentmondást láttak, jóllehet az utóbbi jelölhetett egy olyan rövidebb időszakot is, amikor a magyarok bekapcsolódtak valamelyik kazár háborúskodásba. Nézetem szerint az a körülmény is rövidebb időszakra utalhat, hogy Levedi e szövetség jutalmául nyert nemes kazár feleséget a kagántól.⁸⁹⁹ Hosszú időn keresztül, alávetett katonai segédnépként való együtttharcolás esetén, értelmetlen lett volna a magyarok első számú vezetőjével megkötött dinasztikus házasság. Róna-Tas András fel is vetette azt, hogy miért az időben elsőnek tűnő Levedi kapott kazár feleséget.⁹⁰⁰ A lehetséges válasz abban rejlik, hogy a konsztantinoszi szöveg szerint egy tényleges katonai szövetség előzte meg a házassági kapcsolatot.

A konsztantinoszi időviszonyok elemzésekor, a hároméves együttélés és együtttharcolás kapcsán bemutattam a lehetséges ellenfeleket és időszakokat (850-es évek vége, 870-880 tája). *Valószínűsítettem, hogy a 850-es évek végén, 860-as évek elején a keleti magyar törzsek és a kazárok között katonai és politikai együttműködés bontakozott ki. Ezek során kb. három évig együtt laktak a kazárok és magyarok a Dnyeper és Don közti magyar szállásterületen, illetőleg közös hadjáratokat vezettek a magyaroktól északra lakó keleti szláv törzsek, és a magyaroktól délre levő Krim-félsziget városai ellen.* Ebből a mozzanatból önmagában nem dönthető el, hogy a magyarok szövetségesként vagy pedig kazár vazallusként harcoltak együtt a kazárokkal.⁹⁰¹

Az első Levedi- vagy kazár epizód második fontos mozzanata az együtttharcolásból is következik, Levedi kazár házassága. Konsztantinosz szerint Kazária kagánja „vitéségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első

⁸⁹⁶ Makk 1998a. 31.

⁸⁹⁷ Tóth 1984. 98.

⁸⁹⁸ Tóth 2000. 642.; Tóth 2011. 111.

⁸⁹⁹ Tóth 1984. 93.

⁹⁰⁰ Róna-Tas 1996a. 324.

⁹⁰¹ Szabados 2011. 97.

vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket.”⁹⁰² A görög szövegben a szövetség „együttharcolást” (szümmakhia) jelent, ami arra a kifejezésre utal vissza, hogy „együtt harcoltak (szümmakhountesz) a kazárokkal minden háborújukban.”⁹⁰³ Ehhez kapcsolódik az idézett passzusban a magyarok vitézsége (andreaia) is. A magyarok katonai együttműködése szorosabb politikai kapcsolatot is jelenthetett. Értelmezhető ez egyenrangú felek szövetségeként is, ahogy ez a passzus angol fordításából következne.⁹⁰⁴ A másik értelmezés szerint az „együttharcolás” nem szövetséget jelentett, hanem a magyarok katonai segédnépként való alárendelődését a kazároknak.⁹⁰⁵ Zimonyi István orkhoni türk analógiát talált erre. Szerinte az együttharcolni jelentésű görög igének (συμμαχεω) megfelel a török „eşig küçüg bermiş” kifejezés, amely ’szolgálatot adni’, ’szolgálni’ jelentéssel bír.⁹⁰⁶ Az idézett Kül Tegin-feliratban az szerepel, hogy a türkök ötven éven át szolgálták hadjárataikkal a kínai császárt.⁹⁰⁷ Jóllehet a türk analógia csábítónak tűnik, korántsem biztos, hogy a magyarok esetében is ugyanilyen viszonyról van szó. Alkalmi katonai szövetségnél többről lehet szó, mivel ez aligha járt volna házassági kapcsolattal. A magyarok egyetlen más szövetségesükkel sem kerültek ilyen jellegű, dinasztikus–házassági kapcsolatba. A katonai szövetség kapcsolódhatott Levedi személyéhez, Konsztantinosz utal vitézségére. Levedi talán nemcsak mint a törzsszövetség akkori vezetője, hanem mint a magyar csapatok hadvezére kaphatta a nemes kazár nőt feleségül. Levedi kazár házasságát a történeti kutatás nem kérdőjelezte meg. Vita bontakozott ki arról, hogy vajon a kagán által feleségül adott „nemes kazár nő” (Kazaran eugené)⁹⁰⁸ a kagán családjából származott-e, vagy „csak” a kazár arisztokráciából. A házasság ugyanis ebben a korban is egyaránt szolgálhatott a vazallusi és a szövetségesi kapcsolatok kifejezéséül. Az elsöre példát szolgáltatnak az orkhoni türk feliratok. Eszerint Elteris türk kagán a saját húgát adta feleségül a legyőzött az nép fejének, Barsz bégnek, akit kagáni címmel is felruháztak.⁹⁰⁹ Ibn Fadlán híradása szerint a kazár kagánnak 25 felesége volt a szomszéd, alávetett népek lányaiból.⁹¹⁰ A szövetségesi viszonyra példának a bizánci–kazár házassági kapcsolatokat lehet említeni. II. Justinianos (685–695, 705–711), átmenetileg trónját veszítve, a kazárokhöz menekült, és a kazár kagán húgát (Theodóra) kapta feleségül. V. Konsztantinosz bizánci császár (741–742, 743–745) a kazár kagán lányát (Csicsek/Eiréné) vette el feleségül. Az ő fiuk volt III. (Kazár) Leó császár

⁹⁰² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol.109r. vers. 16 – fol. 109v. vers. 7.; DAI 38,14–19; DAI 2003. 170–171.

⁹⁰³ Zimonyi 2012b. 40.

⁹⁰⁴ Vö. Jenkins fordítása: „fought in alliance”, ”for their alliance”, DAI 1967. 171.

⁹⁰⁵ Zimonyi 1997. 462.; Zimonyi 2012b. 40.

⁹⁰⁶ Zimonyi 1997. 463.; Zimonyi 2012b. 40–41.

⁹⁰⁷ Zimonyi 1997. 463.; Zimonyi 2012b. 41.

⁹⁰⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 2–3.; DAI 38,17; DAI 2003. 170–171.

⁹⁰⁹ MEH 63.; Berta 2004. 195.

⁹¹⁰ MEH 95.; vö. még Sándor 2011. 199.

(775–780), aki szintén a kagáni családból nyert feleséget magának.⁹¹¹ Egyes kutatók szerint a kazár diplomácia különbséget tett volna a bizánci császár és a magyarok első vajdája között, hiszen a bizánci uralkodók a kagáni családból kaptak feleséget, míg Levedi „csak” a kazár arisztokráciából.⁹¹² A felsorolt példák alapján valójában nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni. Barsz bég alávetett státusa ellenére a kagán hűgát kapta feleségül, és ráadásul a kagán ugyanolyan címmel ruházta fel, mint amelyet ő is viselt. Levedi elnyerhette a kagán lányának vagy hűgának a kezét. A bizánci szövegből kitűnik, hogy a nemes származású (eugenész) Levedi hozzá hasonlóan előkelő származású (Kazaran eugené) feleséget kapott a kagántól. Több kutató elfogadta azt, hogy Levedi a kagán családjából is kaphatott feleséget, nemcsak a kazár arisztokráciából.⁹¹³ Vizsgálunk kell a két fél céljait a házasság kapcsán. Az egyik értelmezés szerint kazár részről az előkelő feleség a vazallitás fenntartásának eszköze volt.⁹¹⁴ Konsztantinosz szerint a kagán azért adta feleségül Levedinek a nemes kazár hölgyet – nézetem szerint lányát vagy lánytestvérét –, hogy „gyermeket szüljön”. Úgy értelmezhetjük ezt, hogy a kagán szerette volna, ha Levedi kazár befolyás alatt levő dinasztiát alapít.⁹¹⁵ Ez az anyai ágon kazár eredetű dinasztia a konsztantinoszi történet szerint nem jött létre: „Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket.”⁹¹⁶ A házasság terméketlennek bizonyult, a kagán kísérlete kudarcot vallott.⁹¹⁷ A második Levedi- vagy kazár epizód is közvetve a házasság terméketlen voltára utal. Levedi ugyanis aligha mondott volna le a kagán által neki felajánlott méltóságról, ha lett volna a kazár feleségtől utóda.

Ha az első kazár vagy Levedi történet összekapcsolódó mozzanatait együttesen szemügyre vesszük, a következőket állapíthatjuk meg. Az együttlakás és együtt-harcolás motívuma, illetve az ennek fejében Levedinek adott kazár feleség, illetve a kagán célja kazárbarát magyar fejedelmi dinasztia létrehozására, egyaránt utalhat szövetséges, illetve hűbéresi–vazallusi viszonyra. Az első kazár epizódból inkább a kazár kagán hűbéri törekvése olvasható ki a magyar törzsek alávetésére, katonai szövetségük biztosítására.⁹¹⁸ Zimonyi István úgy fogalmazott, hogy „az együtt harcolás, az előkelő kazár feleség adása nem hagy kétséget az iránt, hogy itt a Türk Birodalom történetéből elég jól adatolható analógia alapján egy alávetett törzsszövetség képe bontakozik ki, amely katonai segédnépi funkcióit hatékonyan

⁹¹¹ Dunlop 1954. 171–179.; Toynbee 1973. 435.; Novoszelcev 1990. 122.; Golden 1990. 265.; Tóth 2000. 644.; Sándor 2011. 191.

⁹¹² Ligeti 1985a. 9.; Ligeti 1986. 359.; Németh 1991. 226.; Zimonyi 2005. 106.; Szabados 2011.96.

⁹¹³ Györffy 1977b. 108.; Györffy 1993. 223.; Tóth 1998. 135.; Tóth 2000. 644.; Kristó–Makk 2001. 45.; Tóth 2011. 112.; Sándor 2011. 237.

⁹¹⁴ Kristó–Makk 2001. 45.

⁹¹⁵ Macartney 1930. 96, 101.

⁹¹⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 7-8.; DAI 38,19-20; DAI 2003. 170–171.

⁹¹⁷ Tóth 2000. 644.; Tóth 2011. 112.

⁹¹⁸ Tóth 2000, 645.; Tóth 2011. 112.

teljesítette.⁹¹⁹ Nézetem szerint a magyar törzsek erejét jelzi, hogy a kagán politikai–diplomáciai eszközöket alkalmazott. A katonai együttműködés nemcsak a nyugati irányba terjeszkedő, befolyásukat biztosítani akaró kazárok érdeke volt, hanem a közös akciók révén a zsákmányból részesedő magyar törzseké is. Az első kazár epizód megerősíti azt a korábban levont következtetést – Ibn Ruszta „körülsáncolásra” és Konsztantinosz Sarkel építésére vonatkozó híradásai alapján – hogy *a kazárok nem rendelkeztek akkora katonai erővel, hogy a térségben megjelenő magyarokat legyőzzék és erővel vessék alá. Ehelyett katonai–politikai szövetségre léptek a magyarokkal, és ezt megerősítendő kazár kezdeményezésnek tekinthetjük a magyarok ekkori fejedelmének, Levedinek adott kazár feleséget.* A dinasztikus házasság mindkét fél számára előnyösnek tűnt: a kagán ezzel akarta biztosítani Levedi és törzsszövetsége katonai szövetségét; Levedi pedig tekintélyét növelte a kazár kagánnal való személyes kapcsolattal. A történet szerint a házasság természetlennek bizonyult, amely szimbolikusan kifejezi Kazária és a kagán fennhatósági törekvéseinek, és Levedi személyes ambícióinak kudarcát.⁹²⁰ Kideríthetetlen, hogy a meddő házasságnak volt-e része Levedi – a második kazár epizódban szereplő – lemondásában. Megoldhatatlan kérdés, hogy Levedi vagy a kazár feleség meddősége állt-e a természetlen dinasztikus házasság hátterében.⁹²¹ Uhrman Iván úgy foglalt állást, hogy Levedinek „sem kazár feleségétől, sem mástól nem született” gyermeke, és ezért alkalmatlan volt a szakrális királyi tisztségre.⁹²² A görög szövegből nem derül ki, hogy miért volt természetlen Levedi kazár házassága. Természetesen csakis fiúutód hiányáról lehet szó, mert a dinasztia-alapítás szempontjából a nomád magyar törzsszövetségben ez számított.

A második Levedi- vagy kazár epizód nehezebben bontható részekre, mint az első.⁹²³ Ennek kezdetén is egy letelepedés-történetet találunk, amely szerint a kangarbesenyők támadása miatt telepedett le a magyarok nyugati része Levedi vezetésével Etelközben.⁹²⁴ Konsztantinosz nem említi Kazária közelségét, de továbbra is fennáll a kazárokkal való szomszédság. A második kazár történet Levedi kazáriai látogatását, a kagánnal való tárgyalását, a kagán részéről a fejedelmi méltóság felajánlását,

⁹¹⁹ Zimonyi 2005. 256.

⁹²⁰ Tóth 1998. 136.; Tóth 2000. 645.; Tóth 2011. 112.

⁹²¹ Távoli történeti analógiaként említhetem Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem házasságát Habsburg Mária Krisztierna hercegnővel (1595–1599), amely nagy jelentőségű volt a török vazallitástól elszakadó fiatal erdélyi fejedelem számára, és hasonlóan természetlen volt, válással végződött. Ebben az utóbbi esetben viszont ismert az ok, Báthori Zsigmond természetes vagy más okból bekövetkezett impotenciája.

⁹²² Uhrman 1987/88. 211–212. – Uhrman feltételezi Levedi esetében is az impotenciát.

⁹²³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 5.–fol. 111r. vers. 1.; DAI 38,29-46; DAI 2003. 172–173.

⁹²⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 5-11.; DAI 38,29-31.; DAI 2003. 172–173.

és Levedi elhárító gesztusát tartalmazza.⁹²⁵ Ezt folytatja az Etelközben lezajló fejedelmválasztás, amelyen jelen vannak a Levedit visszakísérő kazár követek is.

A konsztantinoszi történet szerint a kagán „üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit.”⁹²⁶ Feltehetően egy kazár követ vagy követség jöhetett a magyarokhoz azzal az üzenettel, hogy Levedi, a Hétmagyar törzsszövetség feje menjen el a kagánhoz. Tehát követváltás történt, és a kagán magához hívatta Levedit. A találkozás színhelye Kazária székhelye, Itil lehetett, a kagán palotája. Maga a meghívás, és a híres „*kagáni ajánlat*”⁹²⁷ megtisztelő volt, de az a körülmény, hogy Levedinek kellett elmennie Itilbe, jelezte a kagán előkelőbb voltát, illetve azt, hogy nem egyenrangú tárgyalófelekről beszélhetünk. Nomád felfogás szerint mindig az alárendelt fél megy a magasabb rangúhoz, sohasem fordítva. A kazár kagán esetében szakrális méltósága sem engedte volna, hogy elhagyja Itilt. Távoli párhuzamként utalhatunk arra, hogy a 10. század közepén két magyar fejedelem, a gyula (Zsombor?) és Bulcsú karha is felkereste Konstantinápolyban az akkori világ egyik legelőkelőbbnek számító urát, VII. Konsztantinosz bizánci császárt.⁹²⁸ A kagánt Bizáncban is a leghatalmasabb uralkodók között tartották számon, amelyet jelzett, hogy a neki címzett leveleket három solidus értékű aranypecséttel látták el, aminél több csak a bagdadi kalifának és az egyiptomi emirnek járt ki.⁹²⁹ A kagán és Levedi tárgyalását párbeszédszerűen adja vissza a konsztantinoszi történet. Ez arra utal, hogy a magyar vezető rétegben jól ismert, legendaszerű történetről van szó, amely ugyan a magyar fejedelmi hatalom legitimálására szolgál, de a kazár–magyar kapcsolatokat is megvilágítja. Vitatható, hogy szó szerint így zajlott-e le a beszélgetés a kagán és Levedi között, sőt a kutatók egy része időrendi vagy más okokból megkérdőjelezte ezt a történetet. Nézetem szerint a korabeli magyar hagyomány hitelességének elvitatása helytelen, Levedi járhatott Kazáriában, és tárgyalhatott a kagánnal. Ennek bizonyos fokig ellentmond, hogy a szakrális uralkodó helyett helyettese, az isad vagy bég intézte az ügyeket. Ibn Fadlán szerint a bégnek vetették alá magukat a szomszédos fejedelmek.⁹³⁰ A történeti kutatásban felmerült, hogy a bég tárgyalta Levedivel.⁹³¹ A Levedi kazáriai útját elfogadó kutatók többsége osztja azt a véleményt, hogy a kagán beszélt Levedivel.⁹³² Ebben az esetben azt kell feltételez-

⁹²⁵ A második kazár történet elemzésére vö. Tóth 1998. 136–141.; Tóth 2000. 645–648.; Tóth 2011. 112–117.

⁹²⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 12–15; DAI 38,32–34; DAI 2003. 172–173.

⁹²⁷ A „kagáni ajánlat” fogalmát tudtommal jómagam alkalmaztam először a konsztantinoszi történet e részére, bevallottan másik kutatási korszakom, a török kor kiváló kutatója, Perjés Géza „szulejmáni ajánlat” elmélete mintájára, vö. Tóth 1998. 137. o. 28. jegyzet; a fogalmat más kutatók is átvették tőlen, vö. pl. Kristó 1995a. 118–119.; Kristó 1996a. 62–63.; Szabados 2011. 98, 112.

⁹²⁸ Moravcsik 1953. 645.

⁹²⁹ Balogh 2015. 44.

⁹³⁰ MEH 96–97.

⁹³¹ Bury 1912. 424.; a kagán vagy a bég tárgyalta Levedivel, vö. Pauler 1900. 24.

⁹³² Macartney 1930. 96–97.; 102–103.; Kristó 1980. 131–132.; Czeglédy 1985a. 121.

nünk, hogy Levedi előkelőbbnek számított, fontosabb szövetséges volt, mint a többi szomszédos vazallus.

A *kazár–magyar „csúcstalálkozó”* Levedi kérdésével indult, aki megtudakolta a kagántól, hogy miért hívatta magához. A kagán válaszában azt mondta neki: „azért hívatunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közt az első, nemzeted fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.”⁹³³ A konsztantinoszi szövegből kirajzolódik, hogy a kagán Levedi kiváló vezetői tulajdonságaival indokolja döntését, egyben utal arra, hogy Levedi első számú vezetőként kapja a rangemelés jelentő fejedelmi méltóságot (arkhón). Az első Levedi- vagy kazár epizódra visszautalva, ott Levedi vitézsége és nemes származása annak indoklásául szolgál, hogy a kagán miért adott nemes kazár nőt feleségül Levedinek. A „kagáni ajánlat” célja az volt, hogy Levedi a fejedelmi méltóság adományozása fejében engedelmeskedjen a kagán „szavának és parancsának.”⁹³⁴ Értelmezésem szerint a kazár uralkodó tőle függő, neki engedelmeskedő fejedelmet akart kinevezni Levedi személyében a Hétmagyar törzsszövetség élére. Az is valószínűsíthető, hogy Levedin keresztül az egész magyar törzsszövetséget is Kazária vazallusává akarta tenni.⁹³⁵

A történeti kutatás eltérő nézeteket képviselt a második kazár történettel, Levedi kazáriai látogatásával és a kagán ajánlatával kapcsolatban. Az egyik álláspont szerint nem tekinthető hitelesnek ez a történet kronológiai és tartalmi okok miatt. Eszerint jóval korábbi kazár–magyar kapcsolat emléke őrződött meg Levedi alakjában, és a kazár–magyar együttarcolásban.⁹³⁶ A másik álláspont elfogadta Levedi kazáriai követségét, csak a kagáni ajánlat tartalmát és motivációját illetően hangoztatta kétségeit. Végezetül említhetjük azt a felfogást, amely hitelesnek tekintette ezt a kazár epizódot, a korabeli magyar hagyományból eredeztetve a történetet. A régebbi történeti kutatásban többen is hangoztatták azt, hogy a besenyők első háborújuk után beékelődtek a kazárok és magyarok közé, így a korábbi szövetséges vagy vazallus viszony megszakadt, és ezt akarta helyreállítani a kagán Levedi fejedelemmé tételével. Pauler Gyula álláspontja szerint 889 táján a besenyők megtámadták a magyarokat, elűzték őket a Don-vidékről (Levediából), és beékeltek magukat a kazárok és a magyarok közé. A kazárok „fenn akarták tartani a kapcsolatot a magyarokkal” és „érdekükben állott, hogy a magyarság erős maradjon.” Erre legalkalmasabb eszköznek azt tartották, hogy legyen örökös fejedelme a magyaroknak, erre szemelték ki „Elődöt” (Levedit), akit hajón [kiemelés tőlem – T. S. L.] küldtek el a magyarok Kazáriába.⁹³⁷ Pauler feltevése a besenyők beékelődéséről, és Levedi hajón való uta-

⁹³³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 1-7.; DAI 38,36–39; DAI 2003. 172–173.

⁹³⁴ Uhrman értelmezése szerint: „a te néped fejedelmévé tegyünk téged, és hogy a mi beszédünk és parancsunk szerint cselekedj.”, vö. Uhrman 1987-1988. 209.

⁹³⁵ Tóth 1998. 137.; Tóth 2000. 645-646.; Tóth 2011. 114.

⁹³⁶ Szabados 2011. 98–100.

⁹³⁷ Pauler 1900. 13, 24.

zásáról a konsztantinoszi passzus egy szövegromlásán alapul, amely a 'khelandia' (χελάνδια) szót tartalmazta, ezért a régebbi fordítás is hajót említett.⁹³⁸ A későbbi történeti kutatás átvette ezt a tévesen leírt szót, amely hozzájárult a kagáni ajánlat téves értelmezéséhez. Moravcsik Gyula egy későbbi szövegfordításában korrigálta ezt a hibát, és a 'khelandia' szót 'Lebedia'-ra javította.⁹³⁹ A kagáni ajánlatot elfogadó szerzők közül Karácsonyi János úgy vélte, hogy az általa 863-ra tett besenyő támadás után a kagán „a Krím-félszigetről hajót küldött a Dnieszter torkolatához és magához hívatta a volt kündüt, Levedit.” A kagán célja szerinte az volt, hogy „ha már nem lehetnek a magyarok az ő alattvalói,” legalább szövetségesei legyenek, ezért teljhatalmú fejedelemséget ajánlott Levedinek, akinek korábban feleséget adott.⁹⁴⁰ Zichy István úgy értelmezte a történetet, hogy a besenyők a magyarokat a kazárok szomszédságából kiszorították, ezért a két nép viszonyát új alapra kellett helyezni. A kazárok érdeke volt, hogy a lazább politikai szervezetet olyan örökletes fejedelemség váltsa fel, amely a kagán uralmát, szuverenitását elismeri.⁹⁴¹ Hóman Bálint kételyét hangoztatta a konsztantinoszi történet kapcsán. Szerinte Etelközben már „a kazár szövetség a nagy távolság – különösen a besenyők közbeékelődése miatt teljesen problematikus értékűvé vált.”⁹⁴² Úgy vélte, hogy „bizánci császár elbeszélésében két – időben egymástól távolálló – esemény folyik össze: Előd kende kinevezése és az etelközi fejedelmválasztás.” Szerinte „Elődöt a kazár kagán még a régi hazában nevezte ki az ekkor még fennhatósága alá tartozó magyarok fővezérévé, de a szomszédságából messzi nyugatra költözött magyarok fejedelmválasztásába már nem szólhatott bele.”⁹⁴³ Németh Gyula szerint a 889-es besenyő támadást követően a kagán magához hívatta Levedit Itilbe, és azt javasolta neki, hogy „az etelközi hazában is újítsák fel a régi hűbéri viszonyt.”⁹⁴⁴ Czeglédy Károly szerint a kagán „a besenyőknek a magyar terület egy részére való költözése után magához hivatja tárgyalásra Levedit, és igyekszik rávenni, hogy rendezze a megvert magyarok soraikat, mégpedig úgy, hogy az egyszerű, vezető törzsfőségét cserélje fel a kazár vazallusi

⁹³⁸ MHK 121.

⁹³⁹ A 'khelandia' ('hajójukat' jelentéssel) szóra a szövegben vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 14.; a szövegromlást javította Levedí névére (Lebedia), és a lapalji jegyzetben utalt a javításra Moravcsik Gyula, DAI 1950. 172–173.; DAI 2003. 172–173.; Moravcsik részletesen is vizsgálta a kérdést, utalt tartalmi problémára, grammatikai hibára, betű elírására (az l és a kh hasonlóságára), vö. Moravcsik 1936. 286–288.; A szöveghez készített kommentárokból Moravcsik, illetve Jenkins úgy említette a 'Lebedia'-ra való javítást, „mint nyilvánvaló korrektúrát az értelmetlen khelandia helyett,” vö. Jenkins 1962. 148.; – megjegyzendő, hogy a párizsi kódexben éppen a téves 'khelandia' alatti sorban, majdnem teljesen alatta szerepel a név helyesen (lebedia). A szókezdő kh és l hasonlósága, és a -dia végződés egyezése valószínűvé teszi azt, hogy a másoló valóban elírta Levedí nevét.

⁹⁴⁰ Karácsonyi 1924. 60.

⁹⁴¹ Zichy 1923. 125–126.; Zichy 1926. 2.; Zichy 1939. 14–15.

⁹⁴² Hóman 1923. 29–30.

⁹⁴³ Hóman–Szekfü 1928. 71.

⁹⁴⁴ Németh 1991. 227.

fejedelemség szerepével.⁹⁴⁵ Czeglédy szintén feltételezte a besenyők beékelődését, és azt, hogy a kagán erősíteni kívánta Levedi pozícióját a felkínált méltósággal. Györffy György az általa 893-ra tett első besenyő támadás utánra helyezte a szerrinte 870 óta kündü tisztséget betöltő, Levedi kazáriai útját. Úgy értékelte Levedi kazáriai látogatását, hogy „a kazár kagán magához hívatta, hogy vegye át a főhatalmat, nyilván azért, hogy kazár–magyar összefogással űzzék vissza a besenyőket.”⁹⁴⁶ Györffy annyiban igazodott a konsztantinoszi történethez, hogy a kagán kezdeményezte a látogatást, és felajánlotta a főhatalmat Levedinek. Nem világos azonban az, hogy milyen méltóságot is ajánlhatott fel a kagán a kündü méltóságot viselő Levedinek. A konsztantinoszi történettel is ellentmondásba került, amikor a kagán céljaul a besenyők elleni kazár–magyar összefogás megteremtését jelölte meg. A bizánci császár szerint a kazárok legyőzték a kangar-besenyőket, míg a magyarok vereséget szenvedtek a besenyőktől. Így nem érthető, hogy miért a kagán erőltette a szövetség megújítását, ami inkább a magyarok szempontjából lehetett volna lényeges. A magyarázat abban rejlik, hogy Györffy átvette a korábbi szakirodalom tételét arról, hogy a besenyők támadásukkal éket vertek a kazárok és a magyarok közé.⁹⁴⁷ Györffy későbbi munkájában változtatást hajtott végre Levedi kazáriai látogatása értékelésekor. A módosítások két fontos eleme, hogy nem szólt arról, miszerint a kagán hívta volna meg Levedit, és nem említette meg, hogy a kagán főhatalmat ajánlott volna fel neki. Újabb értelmezése szerint „Levedi első felesége kazár hercegnő volt, s tiszthez tartozott, hogy személyesen menjen Kazárországba szövetséget kötni, ill. segítséget kérni a besenyők ellen.”⁹⁴⁸ Györffy újabb értelmezése is ellentmond a konsztantinoszi történetnek, hiszen Levedi előkelő házasságát nem a kazárokkal való együttarcolásból, hanem nemes származásából és feltételezett fejedelmi tisztségéből eredezteti. Nem fogadván el a konsztantinoszi tudósítás tartalmát, a fejedelmi méltóság Levedinek való felkínálását, a besenyők elleni segítségkérést tekintette Levedi kazáriai látogatása céljának. Uhrman Iván a kagán ajánlatát a magyarok távollodásával magyarázta, és a fejedelmi cím felajánlását egy laza vazallitásban, illetve szövetséges viszonyban látta.⁹⁴⁹ Benkő Loránd úgy vélte, hogy „a magyarság nyugatabbra, Etelközbe húzódása és így a kazár függőségtől való elszakadás nagyobb lehetősége a szilárd vezéri hatalom kérdését különösen aktuálissá tette.” Szerinte a vezéri örökösödés ügyébe a kagán hatalmi alapon próbált beleszólni.⁹⁵⁰ Kristó Gyula hipotézise szerint a kazárok szerették volna megtartani a Levedi vezette nyugati néprészt birodalmuk keretein belül. További okként említette Kazária meggyengülését és a magyar törzsszövetség megerősödését a kavarak csatlakozásával. Végül utalt

⁹⁴⁵ Czeglédy 1975. 51.; Czeglédy 1985a. 121.

⁹⁴⁶ Györffy 1977b. 108.

⁹⁴⁷ Györffy 1977b. 108.

⁹⁴⁸ Györffy 1993. 223.

⁹⁴⁹ Uhrman 1987/88. 211.

⁹⁵⁰ Benkő 1985. 13.

arra, hogy a kagánt az a cél is vezethette, hogy a magyarok „nyugat felé terjeszszék tovább a kazár uralmat.”⁹⁵¹ A kagáni ajánlat tehát rangemelését helyezte kilátásba egyetlen feltétellel; Levedinek továbbra is engedelmeskednie kellett volna a kagánnak, azaz kazár „bábfejedelemség” jött volna létre.⁹⁵²

A kagáni ajánlat háttérében a történeti kutatás tehát különböző okokat sejtett. A konsztantinoszi történet lineáris értelmezéséből következően számoltak egy első besenyő háborúval, a magyarok nyugatabbra vándorlásával, és a kazár uralom hatóságából való kikerüléssel. Jóllehet, egy romlott szöveghelyet, ami Levedi első vajda hajón való utazására utalt volna, a filológiai kutatás javította (khelandia–Lebedia módosítás), de továbbra is a besenyők beékelődését és a magyarok távolodását feltételezték. Többen is feltételezték, hogy a kagán fenn akarta tartani a korábbi fennhatóságot a magyarok felett, ezért akart kinevezni egy neki engedelmeskedő fejedelmet Levedi személyében. Eltérő vélemények fogalmazódtak meg abban a tekintetben, hogy vajon egy lazább magyar politikai szervezetet próbáltak volna egy erősebb, centrális jellegű politikai szervezetté alakítani a kazárok, vagy pedig az volt a törekvésük, hogy a közvetlen kazár uralmat szövetségi viszonyra váltsák. Nézetem szerint a második kazár történet párhuzamos, parallel történet az elsővel, ez magyarázhatja az egyébként nehezen értelmezhető konsztantinoszi tudósítást. Ezúttal is Levedi első vajda és fővezér volt az, akivel a kazárok felvették a kapcsolatot. Ha nem az első történet időbeli és logikai folytatásaként értelmezzük ezt a második történetet, érdekes következtetésekre juthatunk. Az első probléma a magyarok eltávolodásának, és a besenyők beékelődésének kérdése. Úgy vélem, hogy Etelköz és Levedia között nem volt lényegi különbség, mindkettő a Don és az Al-Duna közti szállásterületen belül helyezhető el. A 38. fejezet *párhuzamos szerkesztésmódja rováására irandó a besenyők két támadásának feltételezése, így beékelődésük nem több bizonyítatlan hipotézisnél. Levedi hajón való feltételezett utazása is a távolságot, és a beékelődést támasztotta volna alá, de itt szövegromlás alapján következtetett tévesen a korábbi kutatás.* Levedi kazáriai tárgyalása kapcsán is több érdekesség mutatható ki, valószínűleg szintén az említett szerkesztésbeli párhuzamosság miatt. A kagán magához hívatta Levedit, de egyáltalán nem történik utalás rá, hogy korábban szövetségesként vagy vazallusként feleséget kapott a kagántól. Ezúttal a kagán a fejedelmi méltóságot ajánlja fel Levedinek, hivatkozva az első vajda kiváló tulajdonságaira (nemes, vitéz, értelmes). Egyetlen kikötése van, hogy Levedinek engedelmeskedni kell az ő szavának és parancsainak. Ebből azt a következtetést szűröm le, hogy a második kazár történet teljesen független az elsőtől, és ugyanazt a kazár–magyar viszonyt tükrözi. *Míg az első kazár történetben utólagos jutalomként kapott Levedi a „hároméves” együttarcolásért nemes kazár feleséget a kagántól, most pedig vagy utólag ugyanezért az együttműködésért vagy pedig az „engedelmeskedés,”*

⁹⁵¹ Kristó 1995a. 118–119.; Kristó 1996a. 62–63.; Kristó–Makk 2001. 58–59.

⁹⁵² Kristó 1995a. 119.; Kristó 1996a. 60–63.; Kristó–Makk 2001. 59.

a katonai szövetség fejében előre megkapná a magas méltóságot. Szembeötlő, hogy a dinasztikus házasság és a méltóság adományozása nem kapcsolódik egybe a DAI 38. fejezetében, hanem két „különálló” kazár epizódban, látszólag időben egymást követi.⁹⁵³ Az orkhoni türk feliratokban a legyőzött az nép uralkodója, Barsz bég nemcsak a türk kagán hűgát nyerte el feleségül, hanem ugyanakkor kagáni címmel is felruházták.⁹⁵⁴ A kazár feleség és a fejedelmi méltóság összekapcsolása tehát természetes lenne. Felmerült a kutatásban, hogy Levedi kazár feleséget és fejedelmi méltóságot is kapott a kagántól.⁹⁵⁵ A konsztantinoszi történet azonban szétválasztja ezeket, vagy legalábbis a két kazár epizód külön-külön tünteti fel őket. Ráadásul Levedi ugyan elfogadta a kazár feleséget, de Konsztantinosz szerint visszautasította a magas kazár méltóságot. A legyőzött Barsz bégnek nem volt ilyen „választási lehetősége”, el kellett fogadnia a türk kagán hűgát, és a vazallusi méltósággként adott kagáni címet is.⁹⁵⁶ Közös az orkhoni türk feliratok és Konsztantinosz szövegében, hogy a türk és a kazár kagán egyaránt elismerte az az, illetve a magyar törzsszövetség élén álló vezetőt (bég, illetve első vajda), előkelő feleséget adott hozzá, és fejedelmi címmel ruházta fel. Ezáltal nemcsak a vazallus nép belső szervezetét hagyták változatlanul, hanem régi vezetését sem változtatták meg, csak ezután a vezetők (Barsz bég, Levedi) legitimitása a türk, illetve a kazár kagántól származott.⁹⁵⁷

A következő fontos mozzanat, Levedi válasza a kagáni ajánlatra. Ez az első fennmaradt magyar szöveg, „a magyar nyelv görögre fordított legrégebb emléke.”⁹⁵⁸ A meglepőnek mondható válasz szerint Levedi roppant diplomatikusan –, „nagyra veszem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked” –, de személyére vonatkoztatva, elutasította a kagán ajánlatát. Levedi tömören úgy indokolta elutasító válaszát, hogy „nincs elég erőm (adünatosz) ehhez a tisztséghez (arkhén), nem fogadhatok szót neked.”⁹⁵⁹ Levedi csak a saját nevében utasította el a kagán ajánlatát, és maga helyett két jelöltet is javasolt, Álmos vajdát és annak fiát, Árpádot.

A történeti kutatás meglehetősen megosztottnak mutatkozott Levedi „lemondása” kérdésében. Egyesek Árpád-házi dinasztikus történetként értelmezték, és hitelességét megkérdőjelezték. Györffy György megdöbbenően naív mesének minősítette a történetet, és hangsúlyozta, hogy nomád fejedelem önként, saját alkalmatlanságát bevallva nem mond le, és főként nem teszi ezt saját nemzetsége rovására. Nézete szerint Levedi haláláig (893) főfejedelem, kündü volt, és őt fia, Kurszán követte e

⁹⁵³ Tóth 1998. 139.; Tóth 2000. 648.; Tóth 2011. 116.

⁹⁵⁴ MEH 63.; Berta 2004. 195.

⁹⁵⁵ Marczali 1895. 50.; Makk 1998a. 31.

⁹⁵⁶ Szűcs 1992. 210.

⁹⁵⁷ Kristó 1995a. 115–123.; Szűcs 1992. 210.; Tóth 1998. 139.; Tóth 2000. 648.; Tóth 2011. 116.

⁹⁵⁸ Vö. Moravcsik Gyula, ÁMTBF 44. o. 25. jegyzet

⁹⁵⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 8-13.; DAI 38,40-43.; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 44.

méltóságban.⁹⁶⁰ Legfeljebb azt feltételezte, hogy Levedit később kazár szokás szerint feláldozták.⁹⁶¹ Róna-Tas András szerint a hatalomváltást magyarázó, azt legitimáló történetről van szó.⁹⁶² Mások történeti realitásként fogadták el Levedi lemondását a felkínált címről, és próbálták megindokolni, miért vallotta magát a fejedelmi tisztségre 'erőtlennek', vagy „alkalmatlannak”. Hóman Bálint politikai magyarázatot adott, a törzsszövetség belső erőviszonyaival, hatalmának meggyengülésével magyarázta a kazárbarát Levedi lemondását.⁹⁶³ Czeglédy Károly a besenyőktől elszenvedett vereséggel magyarázta, hogy a szakrális feláldoztatástól féltő Levedi nem merte vállalni a felkínált hatalmat.⁹⁶⁴ Henri Grégoire szerint nem a besenyőktől, hanem a bolgároktól elszenvedett kudarc miatt mondatták le a Liuntikával azonosítható Levedit.⁹⁶⁵ Uhrman Iván utalt Levedi kazár házasságának gyermektelenségére, és ezzel magyarázta azt, hogy Levedi alkalmatlannak érezte magát a dinasztialapítással járó fejedelmi méltóságra.⁹⁶⁶ Kristó Gyula véleménye szerint „Levedi érvei, amelyekkel elhárította magától a kazár kagán ajánlatát, jobbára csak ürügyként szolgálhattak, de nem a valódi okot jelentették.” Az 'adúnatos' kifejezést úgy értelmezte, hogy „Levedi fogytán levő erejére hivatkozott, ” mivel már túljutott 55. életévén,⁹⁶⁷ és utalt gyermektelenségére is.⁹⁶⁸ Kristó a törzsszövetségen belüli ellentétekre vezette vissza Levedi elutasító válaszát. Szerinte a kazár vazallitást kipróbáló Levedi még egyszer nem akarta vállalni ezt a szerepkört, ezért hárította át másokra (Álmos és Árpád), akikről úgy vélte, hogy azok hajlandóak a kagán szolgálatára állni.⁹⁶⁹ A lemondás kapcsán Levedi életkorának kérdése is felmerült a hipotézisekben. Németh Gyula Levedit lemondása idején jóval idősebbnek gondolta, 80 év körülinek, és a politikai bölcsesség jelét vélte felfedezni abban, hogy Levedi 50 éves uralkodás után félreállt, és átengedte a hatalmat a jóval fiatalabb Árpádnak.⁹⁷⁰ Németh megjegyezte, hogy „történéseink egy része egy nomád fejedelem részéről képtelenségnek tartja ezt a választ, ” de szerinte „Levedi esetében ez volt az egyetlen okos válasz: nagyon öreg volt már, nem volt gyermeke, s maga helyett – szokott politikai bölcsességével – két kiváló embert ajánlott.”⁹⁷¹ Benkő Loránd is hangsúlyozta az életkorok szerepét Levedi döntésében, és úgy vélte, hogy Levedi „életének delén már jóval túljutott, ”

⁹⁶⁰ Györffy 1959. 158–159.

⁹⁶¹ Györffy 1977b. 108–109.

⁹⁶² Róna-Tas 1996a. 270, 322–326.

⁹⁶³ Hóman–Szekfü 1928. 70–72.

⁹⁶⁴ Czeglédy 1975. 51.; Czeglédy 1985a. 121.

⁹⁶⁵ Grégoire 1937. 636.

⁹⁶⁶ Uhrman 1987/88. 211–212.

⁹⁶⁷ Kristó 1980. 129.

⁹⁶⁸ Kristó 1980. 129–130.

⁹⁶⁹ Kristó 1980. 131–132.; Kristó 1996a. 64.

⁹⁷⁰ Németh 1991. 227–228.

⁹⁷¹ Németh 1991. 228.

hiszen ekkorára kiderült, hogy kazár házasságából nem születhet gyermek. Szerinte ezért is láthatta Árpádot alkalmasabbnak maga Levedi, és a kagán is.⁹⁷²

Álláspontom szerint Levedi rejtélyes lemondásának okát nem ismerhetjük, csak feltételezéseink lehetnek. Nem kizárt, hogy az Árpád-nemzetség legitimációs történetéről van szó, de ez sem egyértelmű. A konsztantinoszi történetből ugyanis kiderül, hogy Álmos és Árpád előtt Levedi volt az első számú vezető, törzsfő, ezért is ő kapta a nemes kazár nőt feleségül, illetve neki kínálta fel a fejedelmi méltóságot a kagán. Levedi rejtélyesnek tűnő indoklása – „minthogy nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked,”⁹⁷³ – sok mindent takarhat.⁹⁷⁴ A kulcsszó az ’adünatos’ (ἀδυνάτως), amely a ’gyengének, tehetetlennek lenni’ jelentésű ’ἀδυνατέω’ igéből származik, és ’gyenge, beteg, tehetetlen, nem alkalmas’ stb. jelentéssel bír.⁹⁷⁵ A vonatkozó passzust többféleképpen értelmezték, fordították.⁹⁷⁶ A vonatkozó passzus szó szerinti fordítása szerintem a következő: *„mivel nem vagyok képes (alkalmas) egy ilyen fejedelemségre, nem vagyok képes engedelmeskedni.”* Úgy vélem, hogy Levedi nem fizikailag vagy öregség miatt volt erőtlen, nem erre vonatkozhat az ’adünatos’ szó. Levedi kazáriai útja nem egy öreg vezetőt sejtet, aki életkora miatt bölcsen visszavonul, és átadja helyét a fiatalabb vezetői generációnak. Levedit a történeti kutatás vagy más korban élt személynek tartotta, vagy pedig Álmosnál is öregebb, legfeljebb Álmossal egy generációba tartozó vezetőnek tekintette.⁹⁷⁷ Ha a kazár történeteket párhuzamos történetekként értelmezzük, akkor Levedi egyaránt kortársa volt Álmosnak és Árpádnak is, tehát nem kell Álmosnál vagy akár Árpádnál öregebb vezetőnek tartani. Levedi alkalmatlansága két dolgot jelenthet, az egyik gyermektelensége (nem alapíthatott dinasztíát),⁹⁷⁸ a másik pedig a törzsszövetségen belüli erőviszonyok változása, amelyek miatt Álmos és Árpád nemzetsége, törzse kerülhetett előtérbe. Felmerülhet az is, hogy Levedi nem akarta vállalni a kazár kagánnak való engedelmisséget, a kazár vazallus fejedelmi címet, hanem megelégedett saját pozíciójával. Ez szokatlan lépésnek számíthat ugyan, de nem lehetetlen. A történet folytatódott azzal, hogy a kagán elfogadta Levedi választ, saját embereivel (követeivel) visszaküldte őt a magyarokhoz Etelközbe. Így

⁹⁷² Benkő 1985. 13.

⁹⁷³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 11-13.; DAI 38,41-42; vö. DAI 2003. 171–172.; ÁMTBF 44.

⁹⁷⁴ Tóth 2011. 94.

⁹⁷⁵ Benkő 1985. 13.

⁹⁷⁶ Marczali Henrik értelmezésében „az ily uralomra képes nem vagyok,” vö. MHK 121.; Uhrman Iván fordításában: „Mivel viszont alkalmatlan vagyok ilyen uralomra, nem vagyok képes engedelmeskedni”, vö. Uhrman 1987/1988. 209. „Since I am not strong enough for this rule.” (nem vagyok elég erős erre az uralomra),” vö. Jenkins, DAI 1967. 173.; hasonlóan értelmezte Belke és Soustal is, „da ich aber für ein solches Amt zu schwach bin, kann ich nicht gehorchen.” (Azonban én ilyen hivatalra túl gyenge vagyok, nem tudok engedelmeskedni), vö. DAI 1995. 191.

⁹⁷⁷ Tóth 2011. 93.

⁹⁷⁸ Tóth 1998b. 15.

nem Levedi kazáriai kinevezésére került sor, hanem fejedelmválasztásra Etelközben.⁹⁷⁹ Ennek kimenetelére, a beiktatási ceremóniára (pajzsraemelés), a következő fejezetben visszatérek.

Hogyan értékelhetjük a kagáni ajánlatot, a második kazár történetet? A történet hitelességének elfogadása esetén a kazár kagán fennhatóságáról, vagy fennhatósági törekvéseiről beszélhetünk. A kagán az általa kiszemelt Levedin, mint hűbéres fejedelmen keresztül vazallusi függésbe akarta vonni a magyar törzsszövetséget. Ezt Levedi, saját személyére vonatkoztatva, udvariasan elutasította, de azt nem zárta ki, hogy a rangsorban utána következő vajda (Álmos) vagy annak fia (Árpád) elfogadja a vazallus fejedelemséget, és a kagán szavának engedelmeskedni fog.⁹⁸⁰ A második kazár történetből egyaránt lehet következtetni a magyar törzsszövetség kazár vazallitására, és bizonyos fokú önállóságára is. A kagán magához hívatta Levedit, és vazallus fejedelmi címet ajánlott fel neki, majd Levedi udvarias elhárító gesztusa után, az általa javasolt magyar vezetők (Álmos vagy Árpád) valamelyikének. A kagán akaratát képviselték azok a követek, akik később aktívan részt vettek a fejedelmválasztásban. A kagáni akaratot és kinevezési szándékot többen is hangsúlyozták.⁹⁸¹ A kagáni ajánlatból az is kikövetkeztethető, hogy Levedi kinevezésének szándéka Kazária egyetlen intervenciója volt a magyar törzsszövetség politikai vezetésébe, de ekkor is alkalmazkodott a magyar törzsszövetség belső hierarchiájához.⁹⁸² Így nem érthetünk egyet azzal a felfogással, amely jóval hosszabb vazallusi időszakot feltételezett, és úgy vélekedett, hogy a magyar törzsszövetség mindenkori fejét a kagán nevezte ki, vagy erősítette meg hivatalában. Kialakult szokásról nem beszélhetünk.⁹⁸³ A magyarság bizonyos fokú önállósága abban tükröződik, hogy a kagán ajánlatát Levedinek módjában állt visszautasítani, és személyi javaslatát a kagán elfogadta.⁹⁸⁴ A magyar törzsszövetség vezetői is elfogadták Levedi döntését, és az általa megnevezett két jelölt közül választottak. A kagán által felajánlott fejedelmi méltóság esetében nem kazáriai kinevezésre, hanem etelközi választásra került sor. Ha szoros alárendeltségi viszony állt volna fenn a kazárok és magyarok között, akkor a kagán ragaszkodott volna kazár helytartó (tudun) kinevezéséhez, vagy a kiszemelt Levedi személyéhez. A kagán rugalmas magatartást tanúsított, amely a nomád birodalmakra jellemző volt, és a magyarokra bízta a megfelelő személy kiválasztását.⁹⁸⁵

Összevetve a két kazár történetet, egészében véve egy laza vazallusi viszonyt tételezhetünk fel Kazária és a magyar törzsszövetség, illetőleg a kazár kagán és a magyar törzsszövetségi vezetők, elsősorban Levedi között. A kagán politikai

⁹⁷⁹ Tóth 2011. 114.

⁹⁸⁰ Tóth 2011. 115.

⁹⁸¹ Tóth 2011. 115.; Zimonyi 2005. 256.

⁹⁸² Tóth 2011. 114.

⁹⁸³ A kagán kinevezési jogára vö. Györffy 1959. 79, 142, 159.; Borosy 1984. 15.

⁹⁸⁴ Tóth 1996e. 583.

⁹⁸⁵ Tóth 1998. 139.; Tóth 2000. 647.; Tóth 2011. 115.

eszközökkel igyekezett megnyerni magának a törzsszövetség első számú vezetőjét; dinasztia-alapítási céllal előkelő feleséget (talán saját családjából) adott neki, illetve kazár fejedelmi méltóságot ajánlott fel számára. Mindezek fejében katonai együttműködést várt el a magyarok vezetőjétől. A magyarok értékes szövetségesnek számítottak jelentős katonai erejük miatt, amelyet később növeltek az éppen Kazáriától elszakadt kavar törzsek is. A magyarok laza függését igazolja, hogy a kazárokkal való együttarcolás mellett a 9. században kimutathatóak olyan vállalkozások, portyák, amelyeket a magyar törzsek nem kazár szövetségben, messze nyugaton folytattak (836–838, 862, 881, 892, 894).⁹⁸⁶

A laza vazallitás vagy szövetségesi viszony további érveként említhetjük a kazár és a magyar haderő arányát a 9. század második felében. A Dzsjaháni-hagyományt képviselő Ibn Ruszta szerint a kazár fejedelem, az isad „10 ezer lovassal vonul ki, akiknek egy része katonaköteles és zsoldot kap, a másik részét pedig a gazdagok állítják ki.”⁹⁸⁷ A későbbi, Al-Balhi-hagyományhoz tartozó, Isztakhri szerint a kazár „királynak tizenkétezer főből álló hadserege van.”⁹⁸⁸ Ugyanezt állítja Ibn Haukál is, aki azt írta, hogy Kazáriának „tizenkétezer főből álló, állandó, fizetett hadserege van.”⁹⁸⁹ Maszúdi híradása szerint a Kazáriába beköltöző, muszlim vallású khorezmi zsoldosok közül „a királlyal jelenleg mintegy hétezer nyilas harcol vértben, sisakban és páncélingben, vannak közöttük dárdások is.”⁹⁹⁰ Maszúdi megemlítette, hogy egy ruszok elleni háborúban (912 körül) a kazárok muszlimokból álló serege 15 ezer fő volt.⁹⁹¹ A muszlim források alapján Hóman azt állította, hogy a „kagán főserege tíz–tizenötezer mohamedán zsoldosból” állt.⁹⁹² Zimonyi István úgy vélekedett, hogy a kazár uralkodónak rendelkezésére állhatott „egy 10, majd később 12 ezer főre becsült, íjjal, nyíllal, páncélzattal és lándzsával felszerelt nehézlovasság sereg.” Ebből 4 ezerre, majd a későbbi időszakban 7 ezerre becsülte a testőrséget, a többit feltehetően „a kazár előkelők kíséretének tagjai tették ki.”⁹⁹³ Szerinte ez a kazár hadsereg központi alakulatait tette ki, ugyanis a kazárok uralma alá tartozó népek hadi kontingenseit is bele kell számítani a teljes kazár haderőbe. Ezért számolt a burtaszok 10 ezres, a volgai bulgárok minimum 10 ezres, a kaukázusi alánok 30 ezres hadával,

⁹⁸⁶ Kristó 1980. 143–150; Tóth 1996e. 583; Tóth 1998. 141.

⁹⁸⁷ MEH 90. (Czeplédy Károly); vö. még Kmoskó 1997. 205. „Kinyargalása tízezer lovas élén történik, részben olyanokból, akik után a gazdagokra vet ki adót.”; vö. még Ludwig 1982. 290.; Zimonyi 2004. 103.; Zimonyi 2005. 84.; Torma 2008b. 66.

⁹⁸⁸ Isztakhri híradására 'A birodalom útvonalainak könyve' c. művében, vö. Kmoskó 2000. 28.; vö. még Ludwig 1982. 290.; Zimonyi 2004. 103.; Zimonyi 2005. 84.

⁹⁸⁹ Ibn Haukál híradására vö. Kmoskó 2000. 75.; vö. még Zimonyi 2004. 103.; Zimonyi 2005. 84.; Torma 2008b. 66.

⁹⁹⁰ Maszúdi „Aranybányák és drágakőbányák” c. művének fordítására vö. Kmoskó 2000. 171.; vö. még Zimonyi 2004. 105.; Zimonyi 2005. 84.; Torma 2008b. 67.

⁹⁹¹ Maszúdi e híradására vö. Kmoskó 2000. 176.; vö. még Zimonyi 2004. 105.; Zimonyi 2005. 84.; Torma 2008b. 67.

⁹⁹² Hóman–Szekfü 1928. 1935. 65.

⁹⁹³ Zimonyi 2004. 104.; vö. még Zimonyi 2005. 85.

továbbá a sarir-ok jelentős erőivel is. Idevette a magyarok 20 ezres kontingensét is. Végkövetkeztetése az, hogy „hatalmas hadsereggel kell számolni, ”⁹⁹⁴ illetőleg „jelentős számú haderővel lehet számolni, ami elérhette a forrásokban is szereplő 40 ezres létszámot.”⁹⁹⁵ Róna-Tas András is magas létszámot, 50 ezer kazár harcost feltételezett.⁹⁹⁶ Torma Béla úgy értelmezte a muszlim források adatait, hogy 7000 fős, folyamatosan fegyvert viselő zsoldossal („békelétszám”), és „10–12 ezer fős mozgósítással feltöltött” állománnyal számolhatunk.⁹⁹⁷ Szerinte „ezt a haderőt egészíthette ki a burtaszok és a szerirek 10–10 ezres serege a kagán parancsára.”⁹⁹⁸ Torma nem látott különbséget saját és Zimonyi István kalkulációi között. Valójában nemcsak a szóhasználatban van jelentős különbség, hanem a kazár sereg nagyságának megítélésében is. Zimonyinál 10–12 ezres központi seregről (azon belül 4–7 ezres zsoldos testőrségről), és azt jelentősen felülmúló (70 ezret is meghaladó), a katonai segédnépek által kiállított, kiegészítő alakulatokról van szó. Torma egy kisebb, 7 ezres békelétszámot, egy ennél nagyobb, 10–12 ezres mozgósított sereget, valamint egy 20 ezres segélyhadat feltételezett. A különbség abban rejlik, hogy Zimonyi nagyobb létszámmal (50 ezer, illetve 70 ezer) számította a katonai segédnépek hadát, mint Torma. Szabados György rámutatott arra, hogy egyrészt számítási hibák vannak a kazárok hadierejét 40 ezer főre taksáló elméletben (valójában 50 ezer fölötti létszám jön ki), másrészt Zimonyi a magyarok 20 ezres hadierejét, a kavar elszakadás dacára a kazár létszámhoz vette. Szabados úgy vélte, hogy csak a „központi” létszámot, a 10 ezres adatot kell figyelembe vennünk a kazárok esetében, amelyet a muszlim források említenek.⁹⁹⁹ A katonai segédnépek haderejének ideszámítása bizonytalan, nemcsak létszám tekintetében, hanem koronként változik, hogy melyik népet mennyire tudta katonai segédnépi szolgálatra kötelezni a kagán. Hasonlóképpen 10–12 ezres, muszlim zsoldosokból álló hadsereggel számolt Ludwig a 9. század vége és a 10. század közepe közti időszakban.¹⁰⁰⁰ Nézetem szerint 870–880 táján a támadó háborúra mozgósítható kazár haderő 10 ezer harcosa hitelesnek tekinthető. Ekkorra már elszakadhattak a kavarok, így ebben a létszámban már nem lehetnek benne.

A magyar törzsszövetség katonai erejét szintén a 9. század második felére vonatkozóan kell meghatározni. A Dzsajháni-hagyomány 870–880 táján, a magyarok katonai erejére vonatkozóan is szolgáltatott adatot, amelyet a történeti kutatás jobbra elfogadott, bár időnként kételyét hangoztatta a toposzszerű információ kapcsán.

⁹⁹⁴ Zimonyi 2004. 104–105.

⁹⁹⁵ Zimonyi 2005. 85. – Zimonyi e munkájában valóban csak a segédnépek katonai ereje meghaladja az 50 ezret (a burtaszok 10 ezer, a magyarok 20 ezer, a volgai bolgárok minimum 10 ezer és az alánok és a sarírok meg nem nevezett létszámú katonasága), ehhez jön még a kazár központi erő 10–12 ezer fővel.

⁹⁹⁶ Róna-Tas 1996a. 277. – Számítását egy 567 körülre vonatkozó perzsa forrásra alapozza.

⁹⁹⁷ Torma 2008b. 68.

⁹⁹⁸ Torma 2008. 68.

⁹⁹⁹ Szabados 2011. 107–108, 110.

¹⁰⁰⁰ Ludwig 1982. 291.

Ibn Ruszta híradása szerint kündü (K.d.h) nevű főnökük „20 ezer lovassal vonul ki.”¹⁰⁰¹ Ugyanezt írja Gardézi is: „20 ezer lovassal [vonul ki] a kündü nevű nagyobb királyuk.”¹⁰⁰² Ez a 20 ezres létszám szerepel még a Dzsajháni-hagyományt fenntartó, többi szerzőnél is; al-Marwazi tudósításában,¹⁰⁰³ Aufinál,¹⁰⁰⁴ és a Hudūd al-Alām című munkában is.¹⁰⁰⁵ A hadtörténeti kutatás erre az adatra építhetett, ami nem tűnik irreálisnak.¹⁰⁰⁶ A 14. századi krónikakompozícióban és Kézai Simon krónikájában a hét vezér alatt, a 108 nemzetségben 210 ezer, illetve 216 ezer harcos szerepelt. Ez kétségtelenül erősen túlzó adat.¹⁰⁰⁷ Kezdetben a hadtörténeti kutatásban a magasabb létszámok domináltak. Rónai Horváth Jenő a honfoglalás előtt 40 ezer főre tette a magyar harcosok számát, mert úgy vélte, hogy az Ibn Ruszta által említett, 20 ezer fős kivonuló erőn kívül ugyanennyi maradt hátra az etelközi szállásterület védelmére.¹⁰⁰⁸ Marczali Henrik is elfogadta Ibn Ruszta 20 ezres adatát, „bár nem abszolút értékben, de összehasonlítás alapjául.” Szerinte „feltéve, hogy a magyar fejedelem 20,000-nyi haddal ment a csatába, a fegyverfogható férfiak számát körülbelől 40–50,000-nyire” becsülhetjük.¹⁰⁰⁹ Breit (Bánlaky) József 50–60 ezer főre taksálta a honfoglalás előtti magyar lovasság létszámát, mivel túlságosan is magasnak tartotta a krónikák létszámadatait, azonban alacsonynak tekintette Ibn Ruszta 20 ezer főről megemlékező híradását.¹⁰¹⁰ A későbbiekben előtérbe kerültek a muszlim forrásokra építő, realisabb feltevések a magyar haderő létszámát illetően. Hóman Bálint szerint a kazár uralom alól felszabadult magyarok a 9. század végén húszezer harcost küldtek hadba.¹⁰¹¹ Ez megfelelt két tízezred, két tümen (tömény) haderőnek.¹⁰¹² Györffy György szerint 870 táján, a magyarok vezére, a gyula 20 000 lovassal vonult hadba, így a hét magyar és a három kabar törzs összesen 50 nemzetsége, egyenként, átlagban 400 lovast tudott kiállítani.¹⁰¹³ Borosy András szerint a 20 ezres létszám a magyar törzsszövetség hivatásos, rendszeresen hadakozó harcosait jelentheti, a teljes mozgósítás által kiállítható haderőt inkább 30 ezerre becsülhetjük.¹⁰¹⁴ Máshol azt említette, hogy „az arab történetírók a magyar törzsszövetség fegyveres erejét 20 000 lovasra becsülték, de ha erre szükség volt, a köznépi harcos elemek lényegesen megnövelhették ezt a

¹⁰⁰¹ MEH 86.; HKÍF 32. (Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 207.; Zimonyi 2005. 35.

¹⁰⁰² HKÍF 35. o. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.

¹⁰⁰³ Zimonyi 2005. 45.

¹⁰⁰⁴ Uo.

¹⁰⁰⁵ Zimonyi 2005. 43.

¹⁰⁰⁶ A korábbi hadtörténeti kutatás összegzésére vö. Borosy 1992. 15–30.

¹⁰⁰⁷ Kézai és a krónikakompozíció adataira vö. SRH I. 253, 256, 287.

¹⁰⁰⁸ Rónai Horváth 1895. I. 9.

¹⁰⁰⁹ Marczali 1895. 58–59, 66–67.

¹⁰¹⁰ Bánlaky 1929. I. 14.

¹⁰¹¹ Hóman–Szekfű 1928. 65.

¹⁰¹² Zimonyi 2005. 89. o.

¹⁰¹³ Györffy 1977c. 17, 450.

¹⁰¹⁴ Borosy 1992. 29.

létszámot.¹⁰¹⁵ Nagy Kálmán úgy értelmezte a muszlim források 20 ezer lovasról szóló tudósítását, hogy ez „a katonai főparancsnok, a gyula-fejedelem közvetlen rendelkezésére álló, azonnal mozgatható és alkalmazható katonai erőit határozza meg, amelybe a közvetlen katonai kíséret és a testőrség is beletartozik.” Ezt a „készenléti haderőt,” háborús időben kiegészíthették 40–48 ezer főre is.¹⁰¹⁶ Szabados György is központi magyar hadsereglétszámként értelmezte a 20 ezer főt. Hangsúlyozta, hogy a muszlim források szerint nem a gyula, hanem a kündü vezette ezt a lovassereget. Utalt arra, hogy ez éppen kétszerese volt a központi kazár hadseregnek. Felvetette azt, hogy talán „egy tágabb fejedelmi kíséret” írásos nyomát láthatjuk a 20 ezer főre vonatkozó muszlim tudósításokban.¹⁰¹⁷ Felmerült az a lehetőség is, hogy a magyarok hadipotenciálja kisebb lehetett a toposzszerű 2 tümennél, 20 ezer főnél. Zimonyi István szerint a tümen későbbi, 13. századi analógiái alapján lehetett kisebb létszámú is: ismerünk nagy (legalább 7 ezres), közepes (legalább 5 ezres) és kis (legalább 3 ezres) tüment.¹⁰¹⁸ Így felvetette azt a lehetőséget is, hogy a két tümen haderő a magyarok esetében nem feltétlenül jelentett 20 ezer lovast. Szabados György joggal hangsúlyozta, hogy ugyan gyanúsán kerek sereglétszámok vannak a muszlim forrásokban, de ebben az esetben nemcsak a magyar, hanem a kazár sereg létszámát is lejjebb lehetne szállítani, ha a tümen (tömény) nem 10 ezer harcost jelentett volna.¹⁰¹⁹ Fodor István valószínűnek tartotta, hogy függetlenül a tümen (tömény) létszámától, „a magyar haderő háborús helyzetben valóban 20 000 fő körül lehetett.”¹⁰²⁰ Nézetem szerint a muszlim források 20 ezres létszáma, ami megfelelhet a korabeli, 9. századi 2 tümennek (tízezred), elfogadhatóan adja meg a honfoglalás előtti, 870-880 körüli magyar haderőt.¹⁰²¹

A Dzsajháni-hagyomány 870/880 körülre tett létszámadatai alapján Kazária 1 tümen, a magyarság pedig 2 tümen katonasággal rendelkezett. Több kérdés felmerül. Az egyik, hogy védelmi háború esetében a muszlim adatok létszáma növelhető-e, azaz ez jelentette-e a teljes haderőt, vagy sem.¹⁰²² Nézetem szerint mind a kazárok, mind a magyarok esetében portyázás esetén maradhatott a szállásterület védelmére egy bizonyos létszámú katonaság. Konsztantinosz a DAI 40. fejezetében utalt is a besenyők támadásakor a „földjük őrzésére hátrahagyott” magyarokra, akiket a besenyők kiűztek.¹⁰²³ Nem eldönthető, hogy ez az ismeretlen létszámú ’határőrző katonaság’ levonandó-e a toposzjellegű, 20 ezer fős, a hadjáratra a kündüvel kivonuló létszámból, vagy pedig éppen hozzáadandó-e. A másik fontos kérdés, hogy a

¹⁰¹⁵ Borosy 1984. 16.

¹⁰¹⁶ Nagy K. 1998. 30–31.

¹⁰¹⁷ Szabados 2011. 110–112.

¹⁰¹⁸ Zimonyi 2005. 90-91.; erre utalt Fodor 2009. 64.

¹⁰¹⁹ Szabados 2011. 107–108.

¹⁰²⁰ Fodor 2009. 64.

¹⁰²¹ Tóth 1996e. 580, 583.; Tóth 2010. 51, 218.

¹⁰²² Révész 1999. 207.

¹⁰²³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 12-13.; DAI 40,18–19, vö. DAI 2003. 176–177.

magyar haderő 20 ezres létszámába bele kell-e értenünk a kavarokat, és a kazárok esetében pedig már a kavár elszakadás utáni állapot tükröződik-e. Megállapítható mindenesetre, hogy a kazárok a Dzsajháni-hagyomány szerint fele akkora haderővel rendelkeztek, mint a magyarok. A kazár birodalom hadereje, még a segédnépekkel együtt sem nagyon múlhatta felül a magyar törzsszövetség haderejét, ha éppen mozgósítani tudta az alárendelt népeket.¹⁰²⁴ Tehát a kazár fennhatósági igényeknek nem volt meg a haderő fedezete.¹⁰²⁵ Összességében úgy vélem, hogy a feltételezhető hadilétszámok arra engednek következtetni, hogy a kazárok nem katonai nyomást gyakoroltak a magyarokra, hanem a kezdeti ellenséges viszony és kazár védekezés („körülsáncolás”, Sarkel építése) után, majd a kavarok elpártolása következtében is, politikai–diplomáciai eszközökkel próbálták alárendelni a magyarokat, és szolgálatukba állítani őket. Ezt a szövetségi viszonyt a kazárok egyrészt birodalmuk határainak védelme, másrészt nyugati expanziójuk érdekében használták fel.¹⁰²⁶ A változó jellegű kazár–magyar viszonyt, amelyben magyar részről Levedinek volt kulcsszerepe, mint a magyar törzsek vezetőjének, a „szövetség és a vazallitás határmezsgyéjén” mozgó kapcsolatként értékelhetjük.¹⁰²⁷ A kagán vazallusának tekintette Levedit, akinek kazár feleséget adott, magához rendelte, magas méltósággal akarta felruházni, és ennek fejében engedelmességet, a kazár hadjáratokban való aktív részvételt várt el. Magyar részről szövetségi viszonyt értelmelték ezt a kapcsolatot, amely Levedi számára megtisztelő volt, dinasztikus kapcsolatba került a nagyhatalomnak számító Kazária fejével, a kagánnal, hatalmát legitímálta a házassági kapcsolat. A katonai együttműködés nem korlátozta a magyar törzsek mozgásterét, ezt bizonyítják a nyugati önálló kalandozások vagy a kavarok befogadása, amit katonai fölény híján nem is követhetett retorzió Kazária részéről.¹⁰²⁸

Nézetem szerint a magyarokat a 9. század közepétől a honfoglalásig, azaz kb. fél évszázadig Janus-arcú viszony fűzhetette a Kaganátushoz. A kagán ezt vazallitásnak, míg a magyar törzsek fejei (Levedi, Álmos és Árpád) megtisztelő szövetségként értékelték.¹⁰²⁹ *A magyar törzsszövetség tehát nem függetlenedett a Kazár Kaganátustól, mert szorosan nem is integrálódott be a kazár birodalomba, csak vezetőin keresztül lazán kapcsolódott ahhoz. Ezek a vezetők kazár feleséggel (Levedi), illetve kazár fejedelmi címmel (Árpád) rendelkeztek, és időszakosan közreműködtek a kazárok egyes háborúiban, de ugyanakkor tőlük független portyázásokat is folytattak nyugaton, ami nem a magyarok függetlenedésének, hanem önállóságuknak világos jele.*

¹⁰²⁴ Tóth 2000. 652.

¹⁰²⁵ Szabados 2011. 111.

¹⁰²⁶ Tóth 1998. 142.; Tóth 2000. 653.; Tóth 2011. 117.

¹⁰²⁷ Tóth 1996e. 583.; Tóth 1998. 142.; Tóth 2011. 118.

¹⁰²⁸ Tóth 2011. 118–119.

¹⁰²⁹ Tóth 1996e. 583.

II. 1. 8. Levedi személyisége és méltósága

A 38. fejezet első Levedi-epizódja értelmében, Levedi a hét türk/magyar törzs (anonymusi Hetümoger) élén állt.¹⁰³⁰ A DAI 40. fejezetében a bizánci császár fel is sorolja ezeket a törzseket, mai kiejtésük szerint: Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi.¹⁰³¹ Levedi 'idejében', vagy 'lemondása' után, az etelközi fejedelemsválasztást követően, a magyar törzsszövetséghez csatlakozott 862–881 között a kazároktól elszakadt három kavar törzs. Ezek a törzsnévlistán az első helyen szerepeltek.¹⁰³²

Levedi méltóságát illetően Konsztantinosz az 'első vajda' (prótos Boébodos), illetőleg a 'vezér, fejedelem' (arkhégos) kifejezéseket használta. A történeti kutatásban két fő megoldási kísérlet mutatható ki; az 'első törzsfő', a 'primus inter pares' vezető, illetőleg a Dzsajháni-hagyományban (Ibn Ruszta, Gardézi) említett kündü. Kevesen feltételezték, hogy Levedi a Dzsajháni-hagyományban szintén szereplő gyula tisztséget töltötte volna be.¹⁰³³ A kérdés eldöntéséhez össze kell vetnünk a Levediről szóló konsztantinoszi tudósítást a honfoglalás előtti időszakra vonatkoztatott Dzsajháni-hagyománnyal, illetőleg a 950 körüli állapotokra utaló konsztantinoszi tudósítással (40. fejezet). A 38. fejezet első Levedi-epizódja szerint Levedi a vajdák (törzsfők) közül az első, „vitézségének híre és nemzetségének fénye,”¹⁰³⁴ és a magyarok kazárokkal való együttarcolása miatt, nemes kazár feleséget kapott a kagántól. A második Levedi epizód szerint a kagán úgy minősíti a Kazáriába érkező Levedit, mint aki nemes származású (ευγενής), vitész (ἠνδρειμέυος) és bölcs (φρόνιμος).¹⁰³⁵ Vitézsege alapján feltételezhető hadvezéri irányító szerepe, kazáriai követségéből következően pedig a külpolitikai kapcsolatokban is fontos része volt.¹⁰³⁶ Két 'negatívum' fűződik hozzá, nem született fiúutóda kazár házasságából, és nem fogadta el a fejedelmi méltóságot.

Hogyan kapcsolhatjuk össze a konsztantinoszi tudósítást a Dzsajháni-hagyománnyal, és egyáltalán lehet-e a két különböző eredetű és szempontú híradást összekapcsolni? A Dzsajháni hagyományból Ibn Ruszta és Gardézi két magyar uralkodóról emlékezett meg, a kündüről és a gyuláról. A kündü 20 ezer lovassal vount ki, a gyulanak pedig engedelmeskedtek a magyarok háborúban, védelemben és más ügyekben.¹⁰³⁷ A Dzsajháni hagyomány többi szerzője csak egyetlen főnökről,

¹⁰³⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8-9.; DAI 38,10.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

¹⁰³¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. 2-7.; DAI 40,4-6.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46–47.

¹⁰³² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-4.; DAI 40,3-4.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.

¹⁰³³ A nézetek áttekintésére vö. Tóth 1998. 113.; Tóth 2011. 92.

¹⁰³⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 3–5.; DAI 38,17-18; vö. DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

¹⁰³⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 2–6.; vö. Tóth 1998a. 13.; Zimonyi 1997. 467.; Zimonyi 2012b. 41.

¹⁰³⁶ Tóth 1998. 115.; Tóth 2011. 93–94.

¹⁰³⁷ Ibn Ruszta híradására, vö. HKÍF 32–33. (Czeglédy Károly fordítása) hasonlóan, kisebb eltérésekkel vö. Kmoskó 1997. 207–208.; Zimonyi 2005. 35.; Gardézi híradására vö. HKÍF 35. (Zimonyi

a kündüről tudósított (az egyetlen kivétel a Hudūd al-Ālam című munka, amely a gyulával vélhetően azonosítható romlott alakot közölt, h.l.t. alakban).¹⁰³⁸ A muszlim források tehát első helyen említettek egy kündü, künde vagy kende nevű, második-ként pedig egy gyula nevű méltóságot. A magyar krónikás hagyományban és Anonymusnál is találkozunk ezekkel a címekkel azonosítható személynevekkel Cundu és Gyla alakban.¹⁰³⁹ Feltételezhető, hogy hosszabb ideig használatos méltóságnévből váltak idővel személynevekké.¹⁰⁴⁰ A muszlim forrásokban első helyen szereplő kündü méltóság funkciója a teljes magyar haderővel való kivonulás. A történeti kutatásban két fő értelmezés van a kündü tisztséggel kapcsolatban. Az egyik feltevés fővezérnek tekintette a kündüt, aki nemcsak kivonult a hadsereggel, hanem hadjáratra is vezette őket.¹⁰⁴¹ A későbbi felfogás szerint a kündü volt a főfejedelem, szakrális uralkodó, akinek teendője legfeljebb a diplomácia, külpolitika intézése lehetett.¹⁰⁴² A második helyen álló gyula szerepköre szélesebb volt, hiszen kiterjedt a háborúra (támadó hadjáratok, portyák), a védelemre (szállásterület védelme) és más ügyekre is. A muszlim források kifejezetten a gyulát tekintették annak a fejedelemnek, akinek a magyarok engedelmeskednek. Konsztantinosz, 950-re vonatkozóan, felsorolja az első három fejedelmet; az Árpád-nemzetségből származó fejedelmet, a gyulát (gyulasz) és a karhát (karkhaszt). Az utóbbi két fejedelemnek egyértelműen „bírói tisztséget” tulajdonít.¹⁰⁴³ A muszlim forrás második helyen álló G.l.h-ja azonosnak tekinthető Konsztantinosz második helyen felsorolt gylas/jila méltóságával, amelyet mai kiejtéssel gyulának nevezhetünk.¹⁰⁴⁴ A történeti kutatásban a gyula méltóság funkcióinak értelmezése kapcsán szintén két álláspont terjedt el. Az egyik szerint a gyula a magyar törzsek önállósodását képviselő nagyhatalmú főbíró volt.¹⁰⁴⁵ A másik felfogás szerint a magyaroknál is kialakult kettős fejedelemség rendszerében, a szakrális kündüvel szemben, a gyula volt a tényleges uralkodó, elsősorban hadvezér.¹⁰⁴⁶ Kérdés, hogy a Konsztantinosz által első vajdának és vezérnek egyaránt titulált Levedi viselhetette-e bármelyik tisztséget. A muszlim források két méltósága egyaránt hadi funkciókat látott el, ami megfelel annak, hogy a magyar törzsszövetségben a legfontosabb közös ügyek a hadügyek voltak. Levedi lehetett a csapatokkal hadjáratra kivonuló kündü, ha fővezérként értelmezzük a muszlim híradások vonatkozó passzusát. Az első helyen említették a kündüt, ami megfeleltethető lenne Levedi

István); Zimonyi 2005. 37.

¹⁰³⁸ HKÍF 39. (al-Bakri); 42. (Hudūd al-Ālam); 44. (Marvazi); 47 (Sukrallah); Zimonyi 2005. 41. (al-Bakri); 43. (Hudūd al-Ālām); 45. (al-Marwazi és Aufi); 47. (Sukrallah stb.); vö. Tóth 2010. 162.

¹⁰³⁹ SRH I. 41, 166, 290, 291.

¹⁰⁴⁰ Tóth 2010. 163.

¹⁰⁴¹ Fehér 1921. 120.; Hóman 1923. 20.

¹⁰⁴² Györfy 1959. 80–83.; Kristó 1980. 217–220.; Kristó 1997a. 75–79.; Czeglédy 1985a. 214–215.

¹⁰⁴³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15-18.; DAI 40,47–50.; vö. DAI 2003. 178–179.

¹⁰⁴⁴ Tóth 2010. 163.

¹⁰⁴⁵ Fehér 1921. 120.; Hóman 1923. 20.

¹⁰⁴⁶ Györfy 1959. 80–83.; Kristó 1980. 217–220.; Kristó 1997a. 75–79.; Czeglédy 1985a. 214–215.

első vajdai/törzsfői pozíciójával. Valószínűbbnek tartom azonban azt, hogy Levedi az a törzsfő lehetett, akinek minden magyar engedelmeskedett, aki kézben tartotta a hadügyeket, gondoskodhatott a szállásterület védelméről, és más közös ügyekben (például bíraskodás) is döntő szava volt. *Levedi a gyula tisztséget viselhetette, amelynek birtokosa a Dzsajháni-hagyomány szerint a magyar törzseket irányította.*¹⁰⁴⁷ Ez megfelel *Levedi katonai vezető szerepének, és kazáriai követségének is, amely a külkapcsolatok kézben tartását, a kagánnal való személyes érintkezést bizonyítja.*

Levedi személyiségét is megismerhetjük a konsztantinoszi tudósításból. Mindkét Levedi epizódból kitűnik Levedi nemes származása. Ebből Györffy György azt a következtetést vonta le, hogy a „nemes származás a kündü epithetonja.”¹⁰⁴⁸ Györffy türk, illetve germán analógiákat használt fel annak bizonyítására, hogy a főfejedelem esetében az előkelő, égi származás volt a döntő szempont.¹⁰⁴⁹ Kristó Gyula a „nemzetsége fényére” tett utalást Levedi szakrális uralkodói, kündü volta melletti érvnek tekintette.¹⁰⁵⁰ Zimonyi István kiemelte Levedi előkelő származását, de ebből nem vont le következtetést.¹⁰⁵¹ Szerinte a ’nemzetsége fénye’ kifejezésben a nemzetség (genos) szó Levedi családjára, nemzetségére vonatkozhat, és „ilyen értelemben azonos az ευγενής ’nemes’ jelentésű szóval, vagy pedig az egész magyar népre vonatkozik.”¹⁰⁵² Zimonyi az utóbbi értelmezésre türk analógiát hozott fel, amikor a „türk nép neve és híre” szerepel a türk feliratokon.¹⁰⁵³ Levedi másik két jelzője, a ’vitéz’, illetőleg az „értelmes.” Györffy szerint Levedi előkelő származása mellett „tényleges uralkodásra való alkalmasságát is hangsúlyozták az értelmes és vitéz jelzőkkel.”¹⁰⁵⁴ Zimonyi Levedi személyes erényeként említette bölcsességét és vitézségét.¹⁰⁵⁵ Deér József szerint a nemes és vitéz jelzők a vérségi-dinasztikus szempontot hangsúlyozó, nomád uralomfelfogást tükrözik.¹⁰⁵⁶ Czeglédy Károly úgy vélte, hogy a toposzszerű jellemzésben a nomád szemlélet tükröződik, amely szerint „a nemes ember egyben vitéz is.”¹⁰⁵⁷ Szűcs Jenő utalt arra, hogy a nomád idoneitas-szemlélet szerint a főfejedelem alkalmasságát „az égi kiválasztottság, a származás mítosza és a kagán egyéni rátermettsége (bölcsesség, hősiesség) együttesen indokolja.”¹⁰⁵⁸ Zimonyi szerint a türk kagánok jellemzésének része volt bölcsességük (bilgä), vitézségük (alp,

¹⁰⁴⁷ Vö. Tóth 1998. 114–116, 214.; Tóth 2010. 171.

¹⁰⁴⁸ Györffy 1977b. 104.

¹⁰⁴⁹ Györffy 1959. 80–83.; Györffy 1977b. 111.

¹⁰⁵⁰ Kristó 1980. 123.

¹⁰⁵¹ Zimonyi 1997. 467.

¹⁰⁵² Zimonyi 1997. 466.; Zimonyi 2012b. 43.

¹⁰⁵³ Zimonyi 1997. 466–467.; Zimonyi 2012b. 43.

¹⁰⁵⁴ Györffy 1977b. 111.; vö. még Uhrman 1987/88. 212.

¹⁰⁵⁵ Zimonyi 1997. 467.; Zimonyi 2012b. 43.

¹⁰⁵⁶ Deér 1945. 15–16.

¹⁰⁵⁷ Czeglédy 1985a. 273.

¹⁰⁵⁸ Szűcs 1992. 188.

árdám) hangoztatása.¹⁰⁵⁹ Úgy vélem, hogy Levedi tulajdonságai toposzszerű erénykatalógust alkotnak, de egyéni tulajdonságoknak is tekinthetjük őket, melyek nélkül Levedi nem lehetett volna a magyar törzsek fejedelme, vélhetőleg gyula méltóságot viselve.¹⁰⁶⁰ Levedi esetében a toposzszerű tulajdonságok valóságot tükrözhetnek: „kiemelkedő nemzetségből származhatott, vitézségét bizonyíthatta portyázó akciók irányításával, s értelmességét azzal, hogy a megtisztelő kagáni ajánlatot is el tudta utasítani.”¹⁰⁶¹ Németh Gyula joggal állíthatta, hogy Levedinek „rendkívüli uralkodói képességei voltak.”¹⁰⁶² A Levedit legrészletesebben méltató Németh Gyula bölcsességét emelte ki, amelynek köszönhette félszáz éves uralkodását, és amelyből fakadóan le tudott mondani a hatalomról.¹⁰⁶³ *Levedi a korai magyar történelem nemcsak első ismert, de egyik legkiemelkedőbb személyisége volt, akinek történeti szerepe a honfoglaló Árpád mellé állítható. A 9. század második felében, körülbelül a 850-es évektől 870/880 tájáig – kb. 20–30 éven át – irányíthatta a magyar törzseket gyulaként; a külpolitika legfőbb irányítójaként pedig főleg a keleti, kazár kapcsolatok terén játszott fontos szerepet.* A történeti emlékezet ezért még a 10. század közepén is őrizte emlékét, csak a későbbi Árpád-kori krónikás irodalomból tűnt el, vélhetőleg nyomtalanul, ha csak Előd alakja – a nyelvészeti nehézségek ellenére is – nem az ő nevét őrzi.

II. 2. ÁLMOS ÉS ÁRPÁD TÖRZSSZÖVETSÉGE

Az alábbiakban az Álmossal és Árpáddal, illetve az általuk vezetett törzsszövetséggel kapcsolatos híradásokat, történeti feltevéseket tekintem át. Ahogy a Levedivel kapcsolatos fejezetben több helyen is utaltam rá, sok helyen párhuzamosságok mutathatóak ki, mivel nagyjából ugyanazon időszak magyar törzsszövetségére vonatkoznak az adatok, csak más nézőpontból. Ennek igazolására azonban meg kell vizsgálnunk a forrásokat, ugyanazon kérdéseket kell feltennünk.

II. 2. 1. A konsztantinoszi és egyéb híradások

A DAI 38. fejezetének nagyobb része két Levedi epizódra tagolódik. A második Levedi-epizód Levedi és népe etelközi megtelepedésével kezdődik, majd „rövid idő” múlva a kazár kagán magához hívhatja Levedit, és kinyilvánítja szándékát, hogy népe

¹⁰⁵⁹ Zimonyi 1997. 464–465.; Zimonyi 2012b. 41–42.

¹⁰⁶⁰ Tóth 1998a. 15.

¹⁰⁶¹ Tóth 1998. 115.; Tóth 2011. 93.

¹⁰⁶² Németh 1991. 223.

¹⁰⁶³ Németh 1991. 223, 228.

fejedelmévé teszi annak fejében, hogy engedelmeskedni fog neki. Ezt Levedi udvariasan elutasítja, ugyanakkor maga helyett ajánl két jelöltet, akik elfogadhatják a kagán ajánlatát. Itt kerül a konsztantinoszi történetbe először Álmos és Árpád neve. A két Levedi-epizóddal szemben a 38. fejezet csak egy Árpád-epizódot tartalmaz. Ez a második Levedi-epizód végéhez illeszkedik, és azt folytatja. A 38. fejezet Árpád-epizódja tartalmazza a kagáni ajánlatban Levedi javaslatát megválasztásukra, az etelközi fejedelmválasztást és Árpád fejedelmmé tételét, majd a besenyők támadását és a magyarok elűzését Árpáddal együtt, valamint a magyarok honfoglalását a morvák rovására. A vonatkozó rész végén szereplő utalások a besenyőkkel való későbbi, békés viszonyra, és a keleti néprésszel (szavartoi aszfaloi) való kapcsolatra, két mozaikszerű betoldás a történetbe.¹⁰⁶⁴ A fejezet végén, új információra utaló „tudnivaló hogy” bevezetéssel szerepel egy betét, amely leírja a magyarok honfoglalás előtti, öt folyóval jellemzett, korábbi szálláshelyét, ahol Konsztantinosz korában a besenyők laktak.¹⁰⁶⁵ Az Árpád-epizódnak nevezett részhez ez az információ lazán kapcsolódik.

A DAI 40. fejezetében is találunk még Árpádra vonatkozó rövid passzusokat, de ezek nem alkotnak olyan összefüggő Árpád-epizódot, mint a 38. fejezetben. A törzsnévlista és a Bölcs Leó bizánci császárral szövetségben folytatott, bulgáriai hadjárat leírása után említi Konsztantinosz, hogy „abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejedelmük.”¹⁰⁶⁶ A 40. fejezetnek ez a része logikailag a kavarokról szóló 39. fejezethez tartozik. A 40. fejezet a kavar történetet a törzsnévlistán elfoglalt első helyükkel egészíti ki, és utal kazároktól való elszakadásukra. Utána megismétli közös letelepedésüket a „besenyők földjén”, majd a bolgár háború leírását követően a besenyők támadásával, a magyarok kiűzetésével, és új szállásterületen való letelepülésükkel zárja ezt a részt.¹⁰⁶⁷ *Tehát a „tudnivaló, hogy” kezdéssel indított kavar történet (39. fejezet) átnyúlik, ismétlődik a 40. fejezetben. A kavar történet a 38. fejezet két magyar történetének „forgatókönyvéhez” hasonló elemeket tartalmaz: letelepedés, együttarcolás és egy besenyő háborúval fejeződik be, amely új hazában való letelepedést eredményez.* A harmadik történetben megjelenik Árpád fia, Liüntika, és szó esik a bizánci szövetségben folytatott, 894–896 közé tehető bulgáriai kalandozásról is.

A harmadik, Árpáddal kapcsolatos konsztantinoszi szöveghely a 40. fejezet Árpád-házi genealógiája. Eszerint „tudnivaló, hogy Árpád, Turkia nagy fejedelme

¹⁰⁶⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 13–fol. 112r. vers. 2.; DAI 38, 42–65.; vö. MHK 121–122.; MEH 119.; ÁMTBF 44–45.; DAI 2003. 172–173.

¹⁰⁶⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2–12; DAI 38,65–71; vö. MHK 123.; MEH 119–120.; ÁMTBF 45.; DAI 2003. 174–175.

¹⁰⁶⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 1–2.; DAI 40,12–13.; vö. MHK 125.; MEH 120.; ÁMTBF 47.; DAI 2003. 176–177.

¹⁰⁶⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13–114r. vers. 11.; DAI 40,3–21.; vö. MHK 125–126.; MEH 120–121.; ÁMTBF 46–48.; DAI 2003. 174–177.

[megas Tourkias arkhón] négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jeleget, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt.¹⁰⁶⁸ A családfa Árpád fiaira és unokáira is kiterjedő felsorolást tartalmaz. A passzus Árpád legidősebb fia, Tarkacsu ágából származó dédunokájától, Termacsutól eredhet, akinek apjáról, Teveliről megemlíti Konsztantinosz, hogy „meghalt, és az ő fia barátunk [philosz], aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával.”¹⁰⁶⁹ Ez a harmadik, Árpáddal kapcsolatos szöveghely, a 38. fejezet részletes tudósításával és a 40. fejezet másik tudósításával is ellentétes információkat közöl. A 38. fejezettel ellentétben Árpád nem fejedelem (arkhón), hanem ’nagy fejedelem’ (megas arkhón) címet visel. A 40. fejezet említett passzusában fejedelemként (arkhón) fellépő Liuntika nem szerepel Árpád négy fia között. Mindezek jelzik azt, hogy Álmos és Árpád konsztantinoszi történetében vannak ellentmondások. Ezek arra vezethetők vissza, hogy a három különböző szöveghely eltérő forrásokból származhat. Ha röviden összegezni akarjuk a konsztantinoszi híradást, a következőket mondhatjuk. Levedi mellett Álmos volt a magyar törzsszövetség másik, a hierarchiában második számú vezetője. Az ő fia volt Árpád, akit Levedi apjával együtt fejedelem-jelöltként említett. A konsztantinoszi történet szerint kiváló tulajdonságai miatt Árpádot választották meg fejedelemmé (arkhón). A bizánci császár több ízben is hangsúlyozta, hogy Árpád nemzetségéből származik „Turkia,” azaz ’Magyarország’, a magyar törzsszövetség mindenkori fejedelme. Ilyen értelemben lehetett a Bölcs Leó császár korában Árpád „rejtélyes” fia, Liuntika fejedelem (arkhón), és 948 táján unokája, Falicsi a „mostani fejedelem” (ton nuni arkhón).¹⁰⁷⁰ Árpádnak négy fia volt, akiknek nevét szintén felsorolta a bizánci császár (Tarkacsu, Jelehk, Jutocsa, Zolta). Konsztantinosz szerint Árpádot üzték el a besenyők a korábbi, etelközi szállásterületről, és ezért hozzá kapcsolható az új, Kárpát-medencei szállásterület megszerzése a morvák rovására.

A következő fontos forrásunk Konsztantinosz kortársa, Georgius Monachus Continatus (György barát folytatója), akinek krónika-folytatását 960 körülre tehetjük. Nyilvánvaló, hogy a szerző egy korábbi forrásra támaszkodhatott az események leírásakor; ez pedig VI. (Bölcs) Leó császár (886–912) kora esetén „egy megbízható konstantinápolyi városi évkönyv” lehetett.¹⁰⁷¹ Georgius Monachus Continuatus híradása szerint Bölcs Leó császár háborúba keveredett Simeon bolgár uralkodóval, és miután serege vereséget szenvedett, szövetséges után nézett, akit a bolgárok ellen fordíthat. Nikétász Szkléroszt küldte el követként, aki találkozott a magyarok (türkök) „fejeivel, Árpáddal és Kusanessal, és miután megállapodtak egymással a

¹⁰⁶⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-7.; DAI 40,53–55; vö. MHK 128.; MEH 121.; ÁMTBF 49.; DAI 2003. 177–178.

¹⁰⁶⁹ Cod. Parisinus Gr. fol. 115v. vers. 17.–fol. 116r. vers. 2.; DAI 40/63–65.; vö. MHK 128.; MEH 122.; ÁMTBF 49.; DAI 2003. 177–178.

¹⁰⁷⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers 11–12.; DAI 40,58.; vö. MHK 128.; ÁMTBF 49.; DAI 2003. 178–179.; vö. még Tóth 2011. 83.; helytelenül, Taksonyra értelmezte Hölbling 2010. 128–129.

¹⁰⁷¹ Vö. HKÍF 141. (Olajos Terézia)

támadást illetőleg, és kezeseket is kapott, visszajött a császárhoz.¹⁰⁷² Ezek után a magyarokat átszállították a Dunán, akik dúlták Bulgáriát, és legyőzték Simeont. A tudósítás lényeges eleme, hogy a türköknek nevezett magyarok egyik feje/fejedelem (kephalé) Árpád, akivel személyesen találkozik a bizánci követ.¹⁰⁷³ A bulgáriai hadjárat idején, amelyet Georgius Monachus Continuatus és más források (Fuldai Évkönyv 895 és 896-os bejegyzései) alapján 894–896 közé helyezhetünk, Árpád tevékeny vezetőként szerepel. Mellette felbukkan egy Kusán/Kuszán (Anonymusnál Kurszán) nevű másik vezető is. Nikétász a bizánci császár nevében e két fejedelemnek adta át az ajándékokat, a kor diplomáciai gyakorlatának megfelelően kezeseket (túszokat) is kapott, és velük állapodott meg Bulgária megtámadásában. Georgius Monachus Continuatus híradása igazolja azt a konsztantinoszi tudósítást, amely a magyarok bulgáriai háborúban való részvételéről számol be. Mindkét híradás utalt Árpádra, csak míg György barát folytatójánál Árpád a magyarok egyik fejedelemként a háborúra szerződő fél, addig Konsztantinosznál Árpád fia, Liuntika a fejedelem (arkhón) a bolgár háború időszakában.

A két, 10. század közepén lejegyzett bizánci forrás, részint korábbi magyar hagyományra megy vissza, részint pedig kortárs bizánci értesüléseket tartalmaz, ezért joggal tekinthetjük kellő forráskritika mellett vizsgálódásaink alapjának. E kútfők szerint Álmos és Árpád személyéhez kapcsolhatjuk a fejedelemválasztást, a bulgáriai hadjáratot, a besenyők támadását, és a morvák rovására történt honfoglalást.

A további források jóval későbbi keletkezésűek, és zömmel magyarországi latin nyelvű kútfők. Krónikáink közül a legfontosabb a 14. századi krónikakompozíció, amelynek legismertebb képviselője a Képes Krónika (1358 körül). Ez Álmosról és Árpádról a tévesen 677-re tett honfoglalással kapcsolatban emlékezik meg. A hét választott kapitány (capitaneus) közül a krónika elsőként Árpádot említi, mint „aki a „gazdagabb és hatalmasabb Ügyek fia Előd fia Álmos fia Árpád volt.”¹⁰⁷⁴ A genealógiai felsorolás mellett, a krónika két fontos epizódot jegyzett fel. Az egyik Álmos csodás mítosza, az ún. turul-monda. Eszerint „Ügyek fia Előd Önodbilia (Eunodbilia) leányától Szkítiában fiat nemzett, akit azon esemény miatt neveztek el Álmosnak, mert anyjának álmában egy sólyomféle alakban érkező madár kinyilatkoztatta, miközben már terhes volt, hogy méhéből sebes zuhatag tör elő, és az nem saját földjén sokasodik el. Ez azért történt, mivel ágyékából dicső királyok származnak majd. Minthogy pedig az éjjeli látomást a mi nyelvünkön álomnak mondják, és megszületését álom jelezte előre, ezért kapta az Álmos nevet.”¹⁰⁷⁵ A másik, Álmoshoz fűződő epizód szerint Árpád „apját, Álmost Erdély országban megölték,

¹⁰⁷² MHK 106.; MEH 106.; HKÍF 147.; ÁMTBF 59–60.

¹⁰⁷³ Kristó 1993a. 31.

¹⁰⁷⁴ SRH I. 287.; fordítására vö. MEH 130.; HKÍF 359.(Kristó Gyula)

¹⁰⁷⁵ SRH I. 284.; fordítására vö. HKÍF 357–358. (Kristó Gyula)

mindenesetre nem mehetett be Pannóniába.¹⁰⁷⁶ Sokkal részletesebben szól Árpádról a krónikakompozíció. Eszerint Árpád követet küld Pannóniába Kusid személyében Szvatopluk fejedelemhez. Miután a követ kedvező jelentést ad a föld gazdagságáról, fehér lovat küldenek Szvatopluknak a földért cserébe. Árpád a vezérekkel együtt behatol Pannóniába, és a Duna mellett legyőzi Szvatoplukot.¹⁰⁷⁷ A Képes Krónika tudósítása szerint „ez az Árpád kapitány különleges méltóságot viselt Szkítiában, és az ő törvényes és elfogadott szkíta nemzetségének az volt a szokása, hogy egyedül kellett a hadba vonulók élén állnia, a visszavonulóknak pedig a végén, állítólag ezért előzte meg a többi kapitányt Pannóniában.” A krónika szerint „miután Árpád más magyarokkal együtt legyőzte és megölte Szvatoplukot, tábornokot vert Noé hegyénél Fehérvár mellett.”¹⁰⁷⁸ A krónika sajátosan ellentmondó híradást örökített ránk, hiszen Álmost nem tartotta a hét honfoglaló kapitány egyikének sem, de neve jelentése kapcsán megemlékezett csodás előjellel kísért születéséről, és Erdélyben történt megöléséről. Árpádot a krónika egyértelműen a hét kapitány (törzsfő) között az elsőnek tekintette, nevéhez kapcsolta Kusid kiküldetését, Szvatopluk legyőzését, és Fehérvárnál való megtelepedését. Kézai Simon 1282–1285 között készült krónikájában a krónikakompozícióhoz hasonlóan, de tömörebb tudósításban számolt be Álmosról és Árpádról. Álmosról csak azt a hírt tartotta fenn, hogy Árpád apja volt, a csodás származás (Turul nembeli) nála a nemzetségre vonatkozik.¹⁰⁷⁹ Árpáddal kapcsolatban a következőket jegyezte meg: „a kapitányok közül a Turul nembeli Ügyek fia Előd fia Álmos fia Árpád javaira nézve gazdagabb és hadinépére nézve hatalmasabb volt. Árpád hadinépével együtt a többenél korábban kelt át a ruténok havasain, és az Ung folyónál elsőként ütött tábornok azért, mert nemzetsége Szkítia többi törzsével szemben olyan előjoggal járó méltóságot viselt, hogy felvonuláskor megelőzi a sereget, visszavonuláskor pedig követi. És miután a Dunán átkelve Pannóniába mentek, Árpád azon a helyen verte le sátrait, ahol most Fehérvár van. Ez a hely volt Árpád vezér első szállása.”¹⁰⁸⁰ Kézai Szvatopluk legyőzéséről előbb szól, mint Árpádról, tehát nem kapcsolja közvetlenül össze a Szvatopluk elleni harcokat Árpád tevékenységével. A krónikák közül megemlíthető még két 14. századi krónika, a korábbi Zágrábi Krónika (1354 körüli) és az ezt átvevő Váradi Krónika (1374 körül). A Zágrábi és Váradi Krónika a 888-ra tett magyar honfoglalás (Pannónia megszállása) kapcsán emlékezik meg arról, hogy a magyarok közt „igen sok vezér volt, de végül is közülük a többiek egyet választottak fővezérré, talán nemessége és erénye miatt,

¹⁰⁷⁶ SRH I. 287. „Huius autem pater Almus in patria Erdelw occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.” fordítására vö. HKÍF 359. (Kristó Gyula)

¹⁰⁷⁷ SRH I. 287–290; fordítására vö. MEH 130, 132. (Györffy György); HKÍF 359–362. (Kristó Gyula)

¹⁰⁷⁸ SRH I. 290.; fordítására vö. HKÍF 362. (Kristó Gyula)

¹⁰⁷⁹ SRH I. 165.; fordítására vö. HKÍF 353. (Kristó Gyula)

¹⁰⁸⁰ SRH I. 165–166.; fordítására vö. MEH 189. (Györffy György); HKÍF 353. (Kristó Gyula)

akit Álmosnak hívtak vagy neveztek. A vezérségben őt Árpád nevű fia követte.¹⁰⁸¹ A Zágrábi és Váradai Krónika egy olyan verziót ismert, amely a 14. századi krónikakompozíció és Kézai Árpád elsőségét hangsúlyozó történetével szemben, Álmost tartotta az időben első fővezérnek, akit Árpád követett. Kristó Gyula feltételezése szerint a Zágrábi–Váradai krónika „korai magyar történeti tudatot, régi historiai ismeretet rögzíthetett akkor is, amikor Álmost tekintette a magyarok első vezérének.”¹⁰⁸²

A krónikás magyar hagyomány megosztottnak tűnik abban a fontos kérdésben, hogy kit tekinthetünk a magyarok kapitányának vagy fővezérének a hét vezér (törzsfő) közül, Álmost vagy fiát, Árpádot.¹⁰⁸³ Egyes verziók (Zágrábi és Váradai Krónika) Álmos, mások (Kézai Simon) pedig Árpád mellett foglaltak állást.¹⁰⁸⁴ A 14. századi krónikakompozíció ismerhette mindkét variánst, ezért kerülhettek be olyan mozzanatok (turul-monda, erdélyi megölése), amelyek Álmos mellett szóltak, ugyanakkor Árpádhoz kapcsolta a fontos eseményeket (Szvatopluk legyőzése, honfoglalás, megtelepedés).¹⁰⁸⁵ A 11. század második felére tehető öszesztára visszanyúló magyar krónikás hagyomány ellentmondásos képet tartalmazott arról, hogy a Szkítiának nevezett hazában és a honfoglalás idején ki volt a magyarok első vezére. Hangsúlyozni kell azt, hogy a honfoglalás volt az első olyan fontos korai esemény, amelyről a krónikás hagyomány tudósított. Két dolgot tételezhetünk fel. Az egyik, hogy valamelyik verziót – az Álmos vagy Árpád fővezérségét hangoztató híradást – korábbiak tekintjük, és az öszesztáblól vezetjük le, amelyen később, a krónikafolytatások során változtattak. A másik, hogy az öszeszta eleve kettősséget tartalmazott, mindkét hagyományt közölte, anélkül hogy állást foglalt volna abban a kérdésben, hogy ki volt a magyarok első fejedelme.

A krónikás hagyománytól függetlenül kell tárgyalnunk Anonymus rejtélyes gesztájának (*Gesta Hungarorum*) részletes híradását Álmos és Árpád személyéről. Ez a kései alkotás – a jelenleg leginkább elfogadott feltevés szerint III. Béla egykori jegyzőjének műve a 13. század első évtizedében készült¹⁰⁸⁶ – nagyon különböző képet rajzolt meg nemcsak a honfoglalás előtti magyar őstörténetről és magáról a honfoglalásról, hanem annak szereplőiről is eleven, élményszerű beszámolót adott. Az is kétségtelen, hogy Anonymus nemcsak a külföldi és magyar krónikák gyér adataira, a nemzetségek szóbeli hagyományaira támaszkodott, hanem felhasználta

¹⁰⁸¹ SRH I. 206.; „In qua gente quamplures fuere duces, sed finaliter unus ex ipsis fuit principalis forsan ab aliis propter suam nobilitatem et virtutem electus nominatus est vel nominabatur Almos. Huic in [ducatu successit eius filius qui nomina]batur Arpad.”; fordítására vö. HKÍF 366–367. (Kristó Gyula)

¹⁰⁸² Kristó 1993a. 18–19.

¹⁰⁸³ A két, egymással vetélkedő változat meglétére – Álmos vagy Árpád az első vezér/fejedelem – utal a magyar krónikákban Tóth 2011. 97.

¹⁰⁸⁴ Zágrábi és Váradai Krónika, vö. SRH I. 206.; HKÍF 366–367. (Kristó Gyula); Kézai Simon krónikája vö. SRH I. 165.; MEH 189. (Györfly György)

¹⁰⁸⁵ SRH I. 284, 287–290.; HKÍF 357–358, 359–362. (Kristó Gyula)

¹⁰⁸⁶ Györfly 1996a. 193–213.; Kosztoľnyik 1996. 305–306.

az általa lenézett énekmondók, igricek „fecsegő énekeit” vagy a parasztok „csal-fa történeteit”¹⁰⁸⁷ is, és saját alkotó fantáziájával, kora humanista módon ki is egészítette a csonka képet. Az általa alkotott geszta legalább annyira irodalmi, mint amennyire történeti mű, a kettő határmezsgyéjén álló, egyéni alkotás.¹⁰⁸⁸ P. mester művének előszavában (prologus) világosan utalt is arra, hogy legkedvesebb barátjának, N-nek, „az irodalom tudományában jártas férfiúnak” ajánlotta művét, a görögök háborúinak és a Trója-történetnek mintájára.¹⁰⁸⁹ Ezért sokan megkérdőjelezték Anonymus művének hitelességét, de nem lehet teljes mértékben elvetni Anonymus információit Álmos és Árpád vonatkozásában sem.¹⁰⁹⁰

Álmosról a következő fontosabb információkat közölte Anonymus gesztája 3–13. caputjaiban. Apja, Ügyek (Magóg leszármazottja) volt Szkítia legjelesebb vezére, aki feleségül vette Önedbilia fejedelem Emese nevű leányát (819), és tőle született Álmos.¹⁰⁹¹ A Képes Krónikában is szereplő monda változatát is közli Anonymus. Eszerint „az Álmos nevet azonban isteni közbelépés eredményeként nyerte, mivel várandós anyjának álmában égi látomás jelent meg turulmadár képében. Az reászállván mintegy teherbe ejtette, és tudomására hozta, hogy méhéből forrás fakad, s hogy ágyékából dicsőséges királyok származnak majd, akik azonban nem saját földjükön fognak sokasodni. Mert az álmot magyar nyelven így hívják, s születését álom jövendőlte meg, őt magát is Álmosnak nevezték el. Vagy azért hívták Álmosnak, azaz szentnek, mivel utódaitól szent királyok és hercegek születtek majdan.”¹⁰⁹² Álmost fizikai, szellemi, és lelki tulajdonságaival is jellemezte Anonymus, róla adta a legteljesebb leírást. Eszerint „Álmos fejedelem szép arcú, de sötét bőrű volt, fekete, nagy szemekkel, magas termetű és vékony, nagy kezű és hosszú ujjú.”¹⁰⁹³ Feltételeztem azt, hogy Anonymus a személyesen is jól ismert III. Béla alakját mintázhatta meg Álmos alakjában, amikor magas, karcsú, barna férfiként ábrázolta.¹⁰⁹⁴ Kristó Gyula – Silagy és Veszprémy szövegkiadása alapján – azt hangsúlyozta, hogy „Álmos külsejének leírása minden alapot nélkülöz, Dares Phrygius nyomán készítette Anonymus.”¹⁰⁹⁵ Álmos lelki tulajdonságaival kapcsolatban toposzszerű érenykatalógust találunk: „kegyes, jóindulatú, bőkezű, bölcs és jó vitéz volt, s szívesen adakozott mindazoknak, akik akkoriban Szkítia földjén vitézkedtek, és amikor elérte az érett kort, „Szkítia összes vezérénel hatalmasabb és bölcsőbb lett, és az államügyeket

¹⁰⁸⁷ Vö. SRH I. 33–34.; MEH 135. (Pais Dezső); HKÍF 279. (Veszprémy László)

¹⁰⁸⁸ Tóth 2011. 9.

¹⁰⁸⁹ Anonymus, SRH I. 33.; fordítása, MEH 134. (Pais Dezső); HKÍF 278. (Veszprémy László)

¹⁰⁹⁰ Anonymus védelmében vö. Kristó 1993a. 19.

¹⁰⁹¹ Anonymus, 3. caput, SRH I. 38.; MEH 137. (Pais Dezső), fordítása HKÍF 284. (Veszprémy László)

¹⁰⁹² Anonymus, 3. caput, SRH I. 38.; vö. MEH 137–138. (Pais Dezső); HKÍF 284. (Veszprémy László)

¹⁰⁹³ Anonymus, 4. caput, SRH I. 38.; vö. fordítására MEH 139. (Pais Dezső), HKÍF 285. (Veszprémy László)

¹⁰⁹⁴ Tóth 2011. 98.

¹⁰⁹⁵ Silagi–Veszprémy 1991. 143.; HKÍF 285. o. 943. jegyzet (Kristó Gyula)

az ő tanácsával és segítségével intézték.¹⁰⁹⁶ Anonymus megemlékezett Álmos házasságáról is: „amikor Álmos fejedelem érett ifjúvá serdült, nőül vette egy kiváló, ugyanazon földről való vezér leányát, akitől Árpád fia született.”¹⁰⁹⁷ A szövegből nem derül ki, hogy a Hétmagyaron (Hetümoger) belüli házassági kapcsolatról van-e szó, vagy pedig egy másik népből származott Álmos felesége, akinek nevét nem említette P. mester. Az egyik legfontosabb történet a fejedelemválasztás. A saját föld (Dentümoger) túlnépesedett, ezért úgy döntött a hét fejedelmi személy, hogy olyan új területet foglalnak el, ahol letelepedhetnek. Választásuk Pannónia földjére esett, „amelyről az a hír járta, hogy az annak az Attila királynak a földje, akitől Álmos fejedelem, Árpád apja származott.”¹⁰⁹⁸ A közös vállalkozásra egy „fejedelmet és parancsolót” választottak „Ügyek fia Álmos és a nemzetségében majdan leszarmazók személyében.” A választás indoklása az volt, hogy Ügyek fia Álmos és a tőle leszarmazók ugyanis „előkelőbb születésűeknek és harcra termettebbeknek bizonyultak.” Eszerint az előkelő születés és a vitézség volt a fejedelem két legfontosabb attribútuma. A választók szűk körét a hét vezér alkotta. A választási ceremóniát a vérszerződés jelentette, először esküt tettek a következő szavakkal: „a mai naptól fogva téged választunk meg fejedelmünké és parancsolónkká. Ahová a sors elvezet téged, oda mi is követünk.”¹⁰⁹⁹ Anonymus az öt pontból álló esküt is felsorolta, amely szabályszerű szerződés az örökletes fejedelem és nemzetsége, illetőleg az őt megválasztó fejedelmi személyek között.¹¹⁰⁰ Ezt az esküt erősítették meg a vérszerződéssel: „pogány módra vérüket egy edénybe folytatták.”¹¹⁰¹ A vérszerződéssel a szerződő felek voltaképpen vérrokkoná váltak. Az Álmossal és népével kapcsolatos események között Anonymus részletesen leírta 884-re tett kivonulásukat Szkítiából, átkelésüket az Etil folyón; sikeres csatájukat az oroszokkal és a szövetséges kunokkal szemben; a kijevi orosz fejedelem meghódolását és adófizetését; a hét kun vezér behódolását, csatlakozását a Pannóniába vonuló magyarokhoz; Lodóméria és Halics fejedelmének adófizetését; végezetül pedig átkelésüket a havasokon, és megérkezésüket az Ung vidékére. Álmoshoz kapcsolódnak Anonymusnál az első pannóniai sikerek, Munkács várának elfoglalása, majd Ung vára alatt a vár ispánjának, Laborcnak az elfogása.¹¹⁰² Ung várához kötődik Álmos életének utolsó eseménye. Eszerint áldozatot mutattak be az isteneknek, és négy napig lakomázva ünnepeltek.

¹⁰⁹⁶ Anonymus, 4. caput, SRH I. 39.; fordítása MEH 138. (Pais Dezső); HKÍF 285. (Veszprémy László)

¹⁰⁹⁷ Anonymus, 4. caput, SRH I. 39.; fordítása MEH 138. (Pais Dezső); HKÍF 285. (Veszprémy László)

¹⁰⁹⁸ Anonymus, 5. caput, SRH I. 39–40.; fordítása MEH 138–139. (Pais Dezső); HKÍF 285–286. (Veszprémy László)

¹⁰⁹⁹ Anonymus, 5. caput, SRH I. 40.; fordítása MEH 139. (Pais Dezső); HKÍF 286. (Veszprémy László)

¹¹⁰⁰ Anonymus, 6. caput, SRH I. 40–41.; fordítása MEH 139–140. (Pais Dezső); HKÍF 286–287. (Veszprémy László)

¹¹⁰¹ Anonymus, 5. caput, SRH I. 40.; fordítása MEH 139. (Pais Dezső); HKÍF 286. (Veszprémy László); a vérszerződésre vö. Boba 1991. 99–113.

¹¹⁰² Anonymus, 7–13. caput, SRH I. 4–52.; MEH 140–146. (Pais Dezső); HKÍF 288–297. (Veszprémy László)

„A negyedik napon Álmos, kikérvén övéi mindegyikének tanácsát, és megszerezvén esküjüket, fiát, Árpádot még életében megtette fejedelmüknek és vezérüknek (ducem et preceptorem).”¹¹⁰³ A következőkben Álmos teljességgel eltűnik Anonymus történetéből, helyét Árpád veszi át. Anonymus sokkal részletesebben tudósított Álmos személyéről és tetteiről, mint bármelyik más forrásunk. Feltehető, hogy „fölösön akad benne kitalált elem, koholt história.” Kristó Gyula szerint Anonymus „Álmos fejedelemségét két forrásból meríthette, részint a néphagyományból (akár egy, az írásba foglalt turul-mondánál részletesebb, eredetibb, archaikusabb mondából), részint korábbi írott forrásból (ahonnan a Zágrábi és Váradai Krónika is töltkezett).”¹¹⁰⁴ Feltűnő, hogy a krónikás hagyománnyal csak az Álmos születéséhez kapcsolt Turul-mondát illetően érintkezik, illetőleg első fejedelemségét illetően a krónikák egy csoportjával (Zágrábi és Váradai Krónikák). Fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy vajon Anonymusnak fűződhetett-e valami érdeke ahhoz, hogy Álmosból fejedelmet kreáljon.¹¹⁰⁵ Erre azért nem lehet pontos választ adni, mert Anonymus kiléte és kora is vitatott. A jelenlegi közvélekedés, hogy III. Béla jegyzője volt, és műve az 1200-es évek első évtizedében keletkezhetett, nem több valószínű feltételezésnél. Ungváry Jenő Anonymus latinsága kapcsán, rámutatott arra, hogy a Gesta szavainak jelentős része 14–15. századi párhuzamokat mutat.¹¹⁰⁶ Ez a filológiai megállapítás érinti az anonymusi geszta hitelességét, a mű forrásértékét is.

Anonymus Árpádról részletesebb tudósítást hagyományozott ránk gesztája 14–52. fejezetében, tehát 39 caputban, mint apjáról, Álmosról.¹¹⁰⁷ Joggal hangsúlyozta Kristó Gyula, hogy „a névtelen jegyző művének vitathatatlanul Árpád a főszereplője, függetlenül attól, hogy volt-e előtte fejedelmi rangú előd, vagy vele kezdődött a magyar fejedelmek sora.”¹¹⁰⁸ Árpád anyjának nevét, származását nem tudjuk, és Árpád születési évét sem említette a névtelen jegyző. Anonymus szerint Ung váránál adta át a hatalmat Álmos Árpádnak. Árpád nevéhez fűződik a honfoglalás, amelynek kezdetét Anonymus 903-ra teszi.¹¹⁰⁹ A honfoglalás lezárulását a Ménmarót felett aratott győzelem jelenti, amely után Ménmarót leányát Árpád fiának, Zoltának adja, és ráhagyja egész országát. Árpád fejedelemmé teszi Zoltát, és 907-ben hal meg.¹¹¹⁰ A honfoglalás harcait Árpád vezérei vívják meg, akiket ezért a fejedelem jutalmaz meg az általuk elfoglalt földdel. Árpád nagyon kevés harcban vesz részt személyesen, a legjelentősebb a Duna-Tisza közt uralkodó bolgár Salán (Salanus) vezér elleni

¹¹⁰³ Anonymus, 13. caput, SRH I. 52.; MEH 146. (Pais Dezső); HKÍF 297. (Veszprémy László)

¹¹⁰⁴ Kristó 1993a. 19–20.

¹¹⁰⁵ A kérdésre tagadó választ adott Kristó 1993a. 20.

¹¹⁰⁶ Ungváry 2012a. 73–109.

¹¹⁰⁷ SRH I. 53–106.; MEH 147–177. (Pais Dezső); HKÍF 298–339. (Veszprémy László)

¹¹⁰⁸ Kristó 1993a. 20.

¹¹⁰⁹ Anonymus, 14. caput, SRH I. 53.; MEH 147. (Pais Dezső); HKÍF 298. (Veszprémy László)

¹¹¹⁰ Anonymus, 52. caput, SRH I. 105–106.; MEH 176–177. (Pais Dezső); HKÍF 338–339. (Veszprémy László)

ütközet.¹¹¹¹ Salánhoz kapcsolódik Anonymusnál a fehérló-monda. Eszerint Árpád a Sajó folyóig terjedő földet kéri Salántól, és két korszó Duna-vizet, és egy nyaláb füvet Alpár homokjából. Cserébe, ajándékként, 12 fehér lovat, 12 tevét, 12 kun fiút küld Salánnak, továbbá a feleségének 12 hermelin és nyestprémet, 12 arannyal díszített köntöst, és 12 orosz lányt. Később, ugyanezekre az ajándékokra hivatkozva szólítja fel Árpád Salánt, hogy távozzon földjéről, mert ennek ára fejében kapta meg őket.¹¹¹² A krónikakompozíció fehérló-monda változatáról van szó, csak a történetileg igazolható Szvatopluk neve helyett Salán szerepel, és Anonymus az ajándékokat jócskán megtoldotta. A cserébe kért víz és fű motívuma megegyezik – csak a föld maradt ki Anonymusnál, pontosabban ő konkrét földterületet említett (a Sajó folyóig) – hasonlóképpen az is, hogy ezt annak zálogául tekintették a magyarok, hogy Szvatopluk, illetve Salán átadta nekik saját földjét. Anonymusnál Árpád a déli területen – vélhetően Titel közelében – egész seregével Salán vezér ellen vív csatát, amelyben nagy győzelmet arat.¹¹¹³ Anonymus Árpád nevéhez kapcsolta a 34 napig tartó, ún. szeri (pusztaszeri) gyűlést, amelyen a fejedelem és előkelői „rendelkeztek az ország szokásjogáról és egyes jogesetekről: miként szolgáljanak a fejedelemnek és előkelőiknek, vagy miként hozzanak ítéletet az elkövetett bűncselekmények ügyében.”¹¹¹⁴ A szeri gyűlés a bíraskodáshoz kapcsolható. Anonymus 903–907 közötti időre, mindössze 4–5 évre szűkíti le Árpád tevékenységét, amelynek java részét az új haza elfoglalása teszi ki, amelyet Árpád irányít, de csak egy csatát vezet személyesen. Árpád bőkezű birtokadományozóként szerepel Anonymus gesztájában, joggal hasonlította a történeti kutatás e tekintetben II. András királyhoz. Jóllehet P. mester bővebben írt Árpádról, mint Álmosról, és a honfoglalás áll gesztája középpontjában, nem adott több információt róla, mint apjáról. Szegényesebb is Árpád-portréja, nem kapunk róla olyan személyleírást, mint Álmosról. A krónikákkal összevetve Anonymus jóval bővebben tudósított Árpádról, de történeti forrásértéke csekély. Ami közös a krónikák és Anonymus leírásában, az a legendás fehér-ló monda, és Árpád vezető szerepe a honfoglalás idején. A krónikakompozíció annyival hitelesebb, hogy Szvatopluk személyében létező uralkodó ellen harcoltatja Árpádot, míg Anonymus Salán vezére és a többi ellenálló vezér (Ménmarót, Glád, Zobor) mondai vagy költött személyeknek tekinthetőek.

Az utolsó, Álmost önállóan említő forrásunk a 13. századi Albericus (Albericus Trium Fontium), aki a franciaországi Troisfontaines ciszterci kolostor szerzetese volt. Albericus 1241-ig haladó, *Chronica* című munkájában hasznosíthatott magyar

¹¹¹¹ Anonymus, 11. caput, SRH I. 48.; MEH 144–145. (Pais Dezső); HKÍF 294. (Veszprémy László)

¹¹¹² Anonymus, 14, 38. caput, SRH I. 54, 81.; MEH 163–164. (Pais Dezső); HKÍF 299, 321. (Veszprémy László)

¹¹¹³ Anonymus, 39. caput, SRH I. 81–83.; MEH 164–165. (Pais Dezső); HKÍF 321–322. (Veszprémy László)

¹¹¹⁴ Anonymus, 40. caput, SRH I. 83.; MEH 165. (Pais Dezső); HKÍF 323. (Veszprémy László)

krónikát is.¹¹¹⁵ Albericus a 893-as évnél azt említette meg, hogy „ekkoriban a magyarok népe – Álmos [Alinus – T. S. L.] nevű első fejedelme idejében – Szkítiából kivonulva megszerezte lakóhelyeül Pannóniát.”¹¹¹⁶ A tömör tudósítás Freisingi Ottótól való,¹¹¹⁷ kivéve az „Álmos nevű első fejedelmük idejében”¹¹¹⁸ való megjegyzést. Itt az ’Alino duce’ kifejezést okkal lehet vonatkoztatni Álmosra, mivel Albericus elírhatta az általa használt forrás ’Almo’ (Almus) nevét ’Alino’-ra. Albericus krónikája más információkat is közölt erről az eseményről, megemlítette a magyarok besenyők általi kiűzetését (a Pezenatis pulsa) és azt, hogy ők pedig az avarokat kivéve (Avaribus eiectis) foglalták el Pannóniát.¹¹¹⁹ Albericus megerősíti azt a feltevést, hogy a 13. században létezett egy olyan magyar krónikavariáció, amely a honfoglalás idején Álmost tekintette első vezérnek.

A 10. századi bizánci, és a 13–14. századi magyar és nyugati források ellentmondó tudósításai alapján kell megrajzolnunk a 9. századi magyar törzsszövetség vezető dinasztiája két tagja, Álmos és Árpád, valamint törzsszövetségük történetét. Ehhez kapcsolhatjuk a magyarokról szóló muszlim forrásokat (Dzsajháni-hagyomány), illetőleg az Álmos és Árpád nevét nem említő, de magyarokra vonatkoztatható információkat adó szláv (Konstantin–Cyrill legenda, Metód-legenda) és nyugati forrásokat, évkönyveket és krónikákat (St. Bertin Évkönyv, Salzburgi Évkönyv, Fuldai Évkönyv stb.).

II. 2. 2. Álmos és Árpád népének nem konsztantinoszi elnevezései

A DAI 38. fejezetének második fele, az „Árpád-epizód”, a két Levedi-epizódhoz hasonlóképpen, a turkok/türkök elnevezést használja Árpád népére, amelyet a besenyők elűznek.¹¹²⁰ A 38. fejezet vége felé, a bizánci császár újfent utal a keleten, Perzsia vidékén megtelepedett néprészre,¹¹²¹ de ezúttal nem használja a szavárd (szavartoi aszfaloí) nevet, amely az első Levedi-epizódban kétszer is megtalálható. Ebben a részben szembeállítja a keleten, Perzsia vidékén lakó türköket a nyugati vidéken lakó türkökkel, és azt állítja, hogy a két néprész között „maig” kapcsolatok vannak,

¹¹¹⁵ HKÍF 263. (Kordé Zoltán)

¹¹¹⁶ Gombos 1937–1938. I. 23.; HKÍF 263–264. (Kordé Zoltán); vö. Tóth 1996. 33.

¹¹¹⁷ Vö. Kristó Gyula megjegyzése, HKÍF 264. o. 827. jegyzet

¹¹¹⁸ Gombos 1937–1938. I. 23. „Hiis diebus gens Hungarorum sub primo duce Alino.”

¹¹¹⁹ Gombos 1937–1938. I. 23. „A. 893. Nota de Hungariis: Hiis diebus gens Hungarorum sub primo duce suo nomine Alino ex Schithica egressa ac a Pezenatis pulsa Avaribus eiectis Pannoniam inhabitare cepit.”

¹¹²⁰ A turkok népnévre ebben a részben, vö. 38,47; 38,48; 38,53; 38,55-56; 38,57; 38,59; 38,60; 38,64; 38,67; Vö. DAI 2003. 172–175.

¹¹²¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 12-14.; vö. DAI 38,61–62; DAI 2003. 172–173.

a nyugaton lakó türkök/magyarok küldenek „ügynököket” a keleten lakókhoz.¹¹²² Ebből arra következtethetünk, hogy két külső, mások által adott népnévvel számolhatunk a 38. fejezet második felében, az ’Árpád-epizódban’ is. Ezek egyike a türk, a másik pedig a szavartoi aszfaloí. Ez megerősíti azt a már említett feltevést, hogy a 38. fejezetet két fő forrásra tagolhatjuk, amelyek párhuzamos történeteket alkotnak, és ugyanazon népnevek (Tourkoi/Sabartoi aszfaloí) szerepelnek. A DAI 39. (kavar) fejezetében, és az ahhoz részben kapcsolódó 40. fejezetben, a hét törzs kizárólag türk néven szerepel.¹¹²³ Az Árpádot nagy fejedelemlként (megas arkhón) említő genealógiai részben a türk szóból képzett Turkia fogalmát használja Konsztantinosz.¹¹²⁴ A két, magyarokra alkalmazott külső népnév, a türk és a szavárd/szavartoi aszfaloí magyarázatait az előző fejezetben tárgyaltam. E népneveket kazáriai kapcsolataik révén kaphatták a magyarok.

A másik fontos bizánci forrás, Georgius Monachus Continuatus is a türk megnevezést használta a bizánci császár követével, Nikétásszal szövetkező magyar vezetőék, Árpád és Kuzsán népével kapcsolatban, amely Bulgáriát dúlta, és Simeontól vereséget szenvedett.¹¹²⁵

A kései, 13–14. századi latin nyelvű magyar és külföldi források is túlnyomórészt idegen népnévvel illetik Álmos és Árpád népét. A 14. századi krónikakompozíció elsősorban a Hungari vagy Ungari (Vngari) megnevezést használja rájuk.¹¹²⁶ Egyszer, éppen honfoglalásuk kapcsán, a latinos Ungari (Vngari) alak mellett, a krónika megemlíti Magori (Mogori) vagy Huni nevüket is. Eszerint „a 888. évben a közönségesen magyarnak vagy hunnak, latinul pedig ungarusnak nevezettek” ismételtelen behatoltak Pannóniába.¹¹²⁷ A Hungari/Ungari névalak egy ’ungri’ formából származik, amely szláv eredetű, és az onogur/onugur népnévre mehet vissza. Az onogur népnév a tízet jelentő ’on’ és az ogur népnév összetételéből származik. Az onogur népnév eredetileg egy török népet jelölt a pontuszi steppén, az 5. század közepétől (463 körüli népvándorlás) a 7. század közepéig, Kuvrat onogur-bolgár birodalmának felbomlásáig.¹¹²⁸ Utána az egyes onogur néprészekre használhatták ezt a népnevet, illetve legalább a 9. századtól, a magyarokra vonatkoztatták. Nyelvészeti érvelés szerint a szlávoktól vették át a görög ouggroi, a latin ungri (ongre) alakot a magyarok megjelölésére.¹¹²⁹ A turkológiai kutatás feltételezte, hogy a népnév mögött

¹¹²² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 12– fol. 112r. vers. 2.; DAI 38,61-65; DAI 2003. 172–175.

¹¹²³ DAI 39,6; 39,8; 39,10; 40,2, 40,6-740/17; 40,19; 40,23; 40,25, 40,33-34 stb.; vö. DAI 174–177.

¹¹²⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-5.; DAI 40,53.; ’megas Turkias arkhón’, vö. még pl. ’arkhón Turkias’; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118r. vers. 18.; DAI 38,50; DAI 2003. 172–173., 178–179.

¹¹²⁵ MHK 106.; MEH 106.; HKÍF 147.; ÁMTBF 59–60.; a türk elnevezésre Georgius Monachus Continuatusnál vö. Tóth 2013a. 682.

¹¹²⁶ Vö. pl. SRH I. 284, 286, 288, 289, 294. stb.

¹¹²⁷ SRH I. 286.; HKÍF 358. (Kristó Gyula)

¹¹²⁸ Róna-Tas 1996a. 217–221.

¹¹²⁹ Németh 1930. 181.; Róna-Tas 1996a. 220.

szoros politikai kapcsolat húzódott meg, 700–800 között a Don és a Kubán folyók között a magyarok az onogurok fennhatósága alatt élhettek.¹¹³⁰ A krónika által használt hun népnév a hun–magyar rokonság középkori fikciójával kapcsolható össze. A krónika utalt arra, hogy a magyarok honfoglalása a hunok (Attila) honfoglalása után a második bejövetel (ingressus) volt, vagy visszatérés (reditus) Pannóniába.¹¹³¹ Az önelnevezésnek tűnő Magori/Mogori (Magyari?) népnév a krónikában a Magor személynévre megy vissza, a mítikus Hunor és Magor testvérpár egyikére.¹¹³²

Kézai Simon krónikájában hunoknak (Huni) vagy hungárusoknak (Hungari) nevezi a magyarokat, akiket a hunokkal azonosítva visszatérésükről (reditus) emlékezik meg a 872-es évben.¹¹³³ Kézai névhasználata nem különbözik a krónikakompozíciótól, az általa használt megnevezések ugyanúgy a hun, illetőleg a hungri/ungri, tehát onogur népnevekre vezethetők vissza. A 14. századi Zágrábi és Váradi Krónikák a szkítiai nemzetségből (de gente Schithica) származóknak és hungárusoknak (Hungarorum) nevezik Álmos és Árpád magyarjait.¹¹³⁴ A krónikás magyar hagyomány a hun, Hungri/ungri népneveket alkalmazta, illetve szkítiai származásukat említette, amellyel keleti eredetükre utalt, esetleg a Hunor–Magor monda kapcsán Magor nevéből eredeztetve a Magori/Mogori nevet is használta, amely nagyjából egybeesik valódi önelnevezésükkel.

Kései, hazai latin nyelvű kútfőink közül Anonymus a leggazdagabb az Álmos és Árpád népére, a magyarokra vonatkoztatott népnevekben. P. mester a nép eredete kapcsán Szkítiára utalt, így a szkíta népnévre.¹¹³⁵ Szerinte a Szkítia földjéről útnak indult népet „az idegenek Hungárusoknak (Hungarii), saját nyelvükön pedig magyaroknak” (Mogerii) nevezték.¹¹³⁶ Kitért Jáfet Magóg nevű fiára, akinek „népét Magóg királyról nevezték magyarnak (Moger).”¹¹³⁷ Kristó Gyula szerint Anonymus választása azért esett Japhet hét fia közül Magógra, „mert hangalakja közel állt az akkor mogor (magor) alakban írt magyar népnévhez.”¹¹³⁸ Utalhatunk arra, hogy a krónikakompozícióban is szerepel a Magori/Mogori népnév, amely Anonymusnál kétszer is előfordul (Moger, Mogerii). A két szöveghagyomány egyaránt a mítikus Magógtól való leszármazással magyarázza a magyar népnevet; csak alakváltozatai eltérőek. Anonymus annyival gazdagítja a ’magyar’ népnév etimológiáit, hogy

¹¹³⁰ Németh 1930. 181–182.

¹¹³¹ SRH I. 283. „de secundo ingressu”

¹¹³² SRH I. 249, 284, 286.

¹¹³³ SRH I. 104.

¹¹³⁴ SRH I. 206.; HKÍF 366–367. (Kristó Gyula)

¹¹³⁵ Anonymus, 1. caput SRH I. 34–37.; HKÍF 280–283. (Veszprémy László)

¹¹³⁶ Anonymus, Prologus, SRH I. 33. „populus de terra Schithica egressus per ydioma alienigarum Hungarii et in sua lingua propria Mogerii vocantur.”; „magyeri” fordítására Pais Dezső, MEH 134.; magyaroknak fordítja Veszprémy László, vö. HKÍF 278.

¹¹³⁷ Anonymus, 1. caput, SRH I. 35. „gens illa a Magog rege vocata Moger”; HKÍF 280–281. (Veszprémy László)

¹¹³⁸ Kristó 1986b.; vö. még uő., HKÍF 281. o. 923. jegyzet

két összetételben is használja a megnevezést. Az egyik a rejtélyes 'dentü-mogyer' (dentumoger) megjelölés. Leírása szerint a „magyarok bátor és hadivállalkozásokban félelmetes népe, mint fent említettük, a szkítáktól ered, amelyet a saját nyelvükön dentumogernak hívnak.”¹¹³⁹ Anonymusnál a szkíták másik neve a 'dentumoger', és azért alkalmazza a magyarokra, mert a szkítáktól eredezteti őket. Nemcsak a szkíták és a velük azonosított magyarok másik népnévként szerepel a 'dentumoger' megjelölés, hanem országnévként is. Anonymus szerint „Szkítia ugyanis, amelyet Dentumogernak hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északról egészen a Fekete-tengerig terjednek,” és megemlíti a Don (Thanais) folyót is.¹¹⁴⁰ A rejtélyes kifejezés tehát egyszerre jelölte a szkíta és magyar népet, valamint a szkíta és magyar földet. A szóösszetétel első tagját többféleképpen értelmezte a történeti kutatás; utalhatott a Don folyóra, lehetett valamilyen jelző stb. A második tag, a moger ugyanúgy a 'magyar' önelnevezésre utal, mint a Magóg király nevéből származtatott elnevezés. Anonymus egy népnévben őrizte meg a magyarság önelnevezését, ez pedig a Hétmagyar (Hetumoger/Hetümogyer). Eszerint célja, hogy leírja, „miként indult ki Szkítiából a hét fejedelmi személy, akiket hétmagyarnak (Hetumoger) nevezünk.”¹¹⁴¹ Anonymusnál sajátos módon – szemben a személynévből (Magóg) levezetett mogyer/moger és a szkíták/Szkítia megnevezéseként használt dentümogyer nevekkel – éppen a Hétmagyar/hetümogyer nem népnévként vagy önelnevezésként fordul elő, hanem a magyar nép hét vezére közös megjelöléseként.¹¹⁴² Valójában ebben az elnevezésben, amely számnév (hét) és népnév összetétele, Anonymus bizonyonyal megőrizte a honfoglaló magyar nép eredeti önelnevezését.¹¹⁴³ P. mester műve nagyobb részében, az idegenek által használt Hungárus (Hungari, Hungarii) megjelölést alkalmazta.¹¹⁴⁴ Szemben a krónikás hagyománnyal, amely nem magyarázza meg ezt az idegenek által adott népnevet, Anonymus ad egy fiktív magyarázatot, eszerint az első meghódított várról, Hungvárról nevezték el őket.¹¹⁴⁵

¹¹³⁹ Anonymus, 5 caput, SRH I. 39. „Gens itaque Hungarorum fortissima et bellorum laboribus potentissima, ut superius diximus, de engte [recte: gente – T. S. L.] Schithica, que per ydioma suum proprium Dentumoger dicitur, duxit originem.” MEH 138. (Pais Dezső); HKÍF 285. (Veszprémy László)

¹¹⁴⁰ Anonymus, 1. caput, SRH 34. „Schithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur, versus orientem finis cuius ab aquilone parte extenditur usque ad Nigrum Pontum.”; magyar fordítására vö. MEH 135. (Pais Dezső); HKÍF 280. (Veszprémy László)

¹¹⁴¹ Anonymus, Prologus, SRH I. 33. „qualiter septem principales persone, que Hetumoger vocantur, de terra Schithica descenderunt.”; „hétmagyarnak” fordítja Pais Dezső, vö. MEH 134.; és Veszprémy László is, vö. HKÍF 278.

¹¹⁴² Vö. Györffy György, MEH 285. o. 267. jegyzet

¹¹⁴³ Kordé Zoltán, KMTL 262.; HKÍF 278. o. 911. jegyzet

¹¹⁴⁴ Anonymus, Prologus „per ydioma alienigenarum Hungarii”, vö. Hungárusok, Pais Dezső, vö. MEH 134.; Veszprémy László, Hungárusok, vö. HKÍF 278.

¹¹⁴⁵ Anonymus, 2. caput, SRH I. 37. „Hungari dicti sunt a castro Hungu”; MEH 137.; HKÍF 283. (Veszprémy László)

Albericus, az általa átvett Hungari népvét említette a „gens Hungarorum” kitételben.¹¹⁴⁶ A nyugati évkönyvekben, krónikákban – Albericus kivételével ugyan magyar vezetőt nem említenek – leggyakrabban az ungrri népnév szerepel.¹¹⁴⁷ A Fuldai Évkönyv is általában ezt az Ungrri megnevezést használja, de emellett avaroknak is nevezi őket.¹¹⁴⁸

Szláv forrásokban, így a Konstantin–Cyrill legenda 860–861-re utaló részében, illetve a Metód-legenda a 881-es (vagy 882/884) évre vonatkozatható híradásában ’ugri’, illetve ’ugor király’ névvel nevezi meg a magyarokat, illetve egyik vezetőjüket.¹¹⁴⁹ Az orosz őskrónikában a magyarok szintén ugri, illetve ugri bjellii (fehér ugrok) és ugri csjornii (fekete ugrok) néven találhatók meg.¹¹⁵⁰ A Szent Naum-legenda is ugri megnevezéssel említi a magyarokat a morva föld elfoglalása kapcsán.¹¹⁵¹ Mindebből kitűnik, hogy a honfoglalás kori magyarokat a szláv források szinte kizárólagosan ugor/ugri néven ismerték. Ez az ugor/ugri népnév kapcsolatban állt a nyugati forrásokban domináló ungrri megnevezéssel, és nyilván szláv közvetítéssel terjedhetett el. Emellett a nyugati források a Kárpát-medence egykori népességére, azok korábbi hasonló életmódjára is utalva nevezték őket avaroknak (Fuldai Évkönyv), illetve a Bizáncban megforduló Liudprand tudott a bizánciak által a magyarokra használt turk népnévről.

A muszlim források kettősséget mutatnak a magyarok megnevezésével kapcsolatban. A Dzsajháni-hagyomány ugyan a turkok egyik fajtájának tartja őket, azonban egyedi névként a madzsghari (modzsgheri) etnonimet is használja rájuk, amit általában a magyarok önelnevezésének tekintenek. Róna-Tas András a muszlim forrásban szereplő népvét ebben a formában idegen, a kazároktól származó etnonimnek tartja.¹¹⁵² Zimonyi István, sajátos értelmezéssel, a ’földbe ástott ország’ etimológiájából vezeti le az arab népelnevezést, amit a kutatás legalábbis vitatott.¹¹⁵³ A másik alapvető, muszlim forrásokban szereplő népelnevezés a baskír (baszdzsirt), amelyet az al-Balhi-hagyomány (Isztakhri, Ibn Haukál) a Volga mentén maradt magyar kisebbségre és a tőlük elváló, majd a Kárpát-medencében lakó többségre egyaránt használt. A nyelvészeti/történeti kutatás egy része elfogadta a baskír elnevezést a magyarokra vonatkozó idegen népnévként, másik része vitatta, hogy mennyiben használható ez

¹¹⁴⁶ Gombos 1937–1938. I. 23.

¹¹⁴⁷ Annales Bertiniani 862. évi bejegyzése, SRG AB 19–20; vö. fordítására HKÍF 183–84. (Tóth Sándor László)

¹¹⁴⁸ „Avari, qui dicuntur Ungari”, vö. SRG AF; vö. fordítására MEH 211. (Horváth János); HKÍF 190. (Gécsi Lajos)

¹¹⁴⁹ A Konstantin–Cyrill-legendára vö. Pannóniai legendák 32–34.; HKÍF 160.; a Metód-legendára HKÍF 161. (Ferencz István); elemzésére vö. Király 1974. 10–11.; H. Tóth 1981. 170–178.

¹¹⁵⁰ HKÍF 174–175. (Ferencz István)

¹¹⁵¹ HKÍF 168–169. (Ferencz István), vö. még Kristó–H. Tóth 1977. 3–20.

¹¹⁵² Róna-Tas 1996a. 227–229, 240.

¹¹⁵³ Zimonyi 2005. 50–57.; elvetette ezt az értelmezést Ormos 2005. 733–781.; Ormos 2009. 1129–1158.; Ormos 2010a.; Ormos 2010b. 699–700.

a muszlim forrásokban szereplő megnevezés a magyarokra. Maszúdinál egy Bizánc-elleni, 934. évre tehető magyar–besenyő kalandozás során, négy ’turk’ népnév között fordul elő ez a megnevezés.

A fentiekben áttekintettem az Álmost és Árpádot említő forrásokban, illetve egyéb, a Levedi-fejezetben nem tárgyalt kútfőkben a magyarokkal kapcsolatba hozható népneveket. Megállapítható, hogy Levedi, illetve Álmos és Árpád népére ugyanazokat a megnevezéseket használták. Konsztantinosz a türk és a szavartoi aszfaloi, más bizánci források leginkább a türk, valamint az unгри, a szkíta, a hun stb. elnevezéseket is. A szláv tudósítások ugornak/ugrinak, a nyugati források zöme ungrinak nevezte a honfoglalás kori magyarokat, használva a Kárpát-medence egykori lakosaira utaló avar, hun és más népneveket is. A muszlim (arab, perzsa) források szintén türknek tekintették a magyarokat, de a madzsghari/modzsgheri, illetőleg a baskír (baszdzsirt) megnevezésekkel is éltek. A magyar önelnevezést idegen forrásokban csak a muszlim Dzsajháni-hagyományban lelhetjük fel, illetőleg a kései magyar krónikás-hagyományban (Anonymus: moger, hetumoger, dentumoger; krónikák Mogori nevei) találhatjuk meg, de még ez utóbbiban is az idegen népelnevezés (unгри) latinus formájú alakja (Hungari) dominál.

II. 2. 3. Álmos és Árpád nevének etimológiája

Az alábbiakban a nyelvészet oldaláról közelítem meg a törzsszövetség másik vezető dinasztiájának neveit, ahogy azt Levedi esetében is tettem.

II. 2. 3. 1. Álmos ősei nevének etimológiája

Anonymus Ügyek (Ügek) vezért említi Álmos apjaként, és 819-re teszi nászát Eme-sével.¹¹⁵⁴ A krónikakompozícióban Ügyekből Álmos nagyapja lesz, apjának pedig Előd (Eleud) lép elő, aki Anonymusnál a hét vezér közül a második.¹¹⁵⁵ Joggal merülhet fel kétely Anonymus és a krónikás hagyomány esetében, Ügyek és Előd kapcsán, pusztán létezésüket illetően is.¹¹⁵⁶ Ügek nevét értelmezték a török ’üge’, ’szent’ szóból. Előd esetében felmerült Levedivel való azonosításának lehetősége is. Ennek elvetése esetén, ahogy azt Kristó Gyula alapos tanulmányában kimutatta, ’ős, előd’ jelentésű beszélő neve arra utalhat, hogy a kései magyar hagyomány nem tudta már megnevezni Álmos felmenőit.¹¹⁵⁷ Többen is ’elszülött vagy ’ős’ jelentést

¹¹⁵⁴ SRH I. 38, 41.; HKÍF 357, 359. (Veszprémy László)

¹¹⁵⁵ SRH I. 284, 287.; HKÍF 284, 287. (Kristó Gyula)

¹¹⁵⁶ Kristó–Makk 1996a. 7–8.; Tóth 1996d. 32.; Tóth 2011. 34.

¹¹⁵⁷ Kristó 2000c.

tulajdonítottak az Eleud/Előd névnek.¹¹⁵⁸ Amennyiben tehát nem azonosítjuk Levedivel Eleudot (Előd), akkor Álmos elődjének vagy őseinek tekinthetjük, de a pusztánév-magyarázaton túl nem tudunk meg róla semmi lényegeset. Hasonló a helyzet Ügyekkel. Legfeljebb azt vethetjük fel, hogy Ügek Álmos elődje, őse volt, így a két név ugyanazt a személyt is takarhatja; igaz, hogy ebben az esetben sem kerülünk közelebb az egykori történeti valósághoz. Álmos anyja, Emese neve az uráli eredetű ’nőstény, anya’ jelentésű szóra (eme) mehet vissza.¹¹⁵⁹

II. 2. 3. 2. Álmos nevének etimológiája

Álmos (Almutzés) nevével kapcsolatban Anonymus adta az első két névmagyarázatot. Eszerint Álmos anyja, Emese álmában jelent meg az égi látomás, a Turulmadár, és őt teherbe ejtette, illetve égi jóslatot kapott. Anonymus magyarázata tehát, hogy „mint az álmot magyar nyelven így hívják. S születését álmom jövendölte meg, őt magát is Álmosnak nevezték el.”¹¹⁶⁰ Krónikáinkba csak az álmom szó került be magyarázatként. Anonymus alapján, az almu-álmom szóból származtatta Álmos nevét többek között Pais Dezső is.¹¹⁶¹ P. mester a néphagyomány mitologikus magyarázatát mintegy „felülírva”, az Almus alakban írt nevet a latinból is magyarázta, és „szentként” értelmezte, mivel „utódaiból szent királyok és hercegek születtek majdan.”¹¹⁶² A pogány és latinul egyáltalán nem tudó magyarok nem nevezhették el ilyen névvel vezérüket, és P. mester érvelése sem állhatja meg helyét, ti. hogy előre lehetett volna látni a pogány Álmos kései utódainak (Szent István, Szent Imre, Szent László) szentségét. Legfeljebb azt vethették volna fel egyes kutatók, hogy Álmos szakrális (szent) fejedelem volt, és erre utalhatott volna Anonymus ’szent’ névmagyarázata. Valójában semmi nyoma nincs annak, hogy P. mester tudomással bírt volna Álmos hatalmának szakrális jellegéről, bár kétségtelenül első fejedelemként említette. A kora humanista szellemiségű gesztaíró több etimológiát is felkínált, még ha az első változatot lehetne is a néphagyománnyal indokolni, és nyelvészetileg sem vethető el.

A történeti kutatás kételyét hangoztatta Anonymus etimológiáit illetően; és a magyar/finnugor ’álmom’ szó helyett török névmagyarázatot kínált. Felmerült az a lehetőség, hogy a magyar Álmos neve, a 921–922-ben Ibn Fadlánál szereplő volgai bolgár Almis fejedelem nevéhez hasonlóan, az ’almis’ török szóból eredeztethető; és a török ’almak’ ’venni’ szó és a -mis múlt idejű melléknévi igenév kombinációja. A

¹¹⁵⁸ Pais 1911. 167.; Pais 1921. 161.; Jakubovich 1932. 198.; Gombocz–Melich 1914–1930. 1532.

¹¹⁵⁹ KMTL 187. (Kordé Zoltán)

¹¹⁶⁰ Anonymus, 3. caput, SRH I. 38.; fordítására vö. MEH 137–138. (Pais Dezső); HKÍF 284. (Veszprémy László)

¹¹⁶¹ Pais Dezső, vö. SRH I. 38. o. 8. jegyzet

¹¹⁶² Anonymus, 3. caput, SRH I. 38.; fordítására vö. MEH 137–138. (Pais Dezső); HKÍF 284. (Veszprémy László)

'vett, vétel' jelentésű 'almis' török óvónév az ártó szellemek ellen.¹¹⁶³ Németh Gyula és Pais Dezső egyaránt lehetségesnek tartották a magyar ('álm') etimológiát, és a török névmagyarázatot ('vett').¹¹⁶⁴ Berta Árpád Álmos nevét az 'elrévült, megigézett' jelentésű török 'ali' többől eredeztette, amelyből a 'táltos' szó feltételezhető taligyöke is származhat. Ez megfelelni látszik Álmos feltételezett szakrális uralkodó, papkirály szerepének.¹¹⁶⁵ Szabados úgy értékelt az etimológiai kísérleteket, hogy ezek a szent fejedelemhez kapcsolódnak, „a törökös és a magyar megfejtési kísérletek szemmel láthatólag egyaránt szakrális magasságokba emelik Álmost.”¹¹⁶⁶ Magam korántsem látom ilyen egyértelműnek az etimológiai feltevésekből lesűrhető történeti következtetéseket. Álmos esetében, akárcsak Levedinél, nem tudunk biztos névmagyarázatot adni. Az etimológia kétségtelenül függ Álmos szerepének megítélésétől. Első fejedelemnek, szakrális uralkodónak tekintjük-e, a Turul-mondát szó szerint vonatkoztatjuk-e személyére, vagy sem. Álmos névével kapcsolatban egyaránt gondolhatunk török óvónévre, szent uralkodóra (papkirályra), illetőleg magyar jellegű elnevezésre (álm) is. Bizonyos az, hogy Álmos a magyar törzsszövetség egyik legrégebbi ismert vezetője volt.

II. 2. 3. 3. Árpád nevének etimológiája

Álmos fia, Árpád esetében, paradox módon, egyszerre tűnik jóval egyszerűbbnek, ugyanakkor nehezebbnek is nevének etimológiája. Egyszerűsíti a helyzetet, hogy Anonymus semmiféle névmagyarázattal nem áll elő. Árpád neve, görögös alakban az 'Arpadés' nem kínál semmiféle más kiejtési lehetőséget, mint az Árpád, esetleg az Arpadi.¹¹⁶⁷ A legelterjedtebb nyelvészeti feltevés szerint a honfoglaló fejedelem neve az árpát jelentő török jövevényszóból származik, amelyhez a finnugorosnak vélt -d kicsinyítő képzőt illesztették. Így a név jelentése: 'árpácska'.¹¹⁶⁸ Ez a turkológus etimológia a szóhoz kapcsolt, finnugoros jellegűnek nevezett -d képző segítségével fenntartotta a „magyar” jellegű névmagyarázat lehetőségét, miközben török jövevényszót említett az árpa kapcsán. Érdekes hogy a nomád, vagy más interpretáció szerint félnomád magyarok esetében egy szántóföldi termény, az árpa kapcsolódik egy fejedelem nevéhez. Ilyen jellegű névadás a későbbiekben is előfordul a magyaroknál (pl. Buzád stb.).¹¹⁶⁹ Nem mindenki vélte hihetőnek, hogy a dinasztia-alapí-

¹¹⁶³ Gombocz 1915. 26–27.; Czeglédy 1985a. 109–112.; Ligeti 1986. 456–457.

¹¹⁶⁴ Németh 1991. 276.

¹¹⁶⁵ Berta 2001. 113–114.; Agyagási Klára elvetette Berta Árpád Álmos névével kapcsolatban említett etimológiáját, Zimonyi István akadémiai doktori értekezéséhez írott opponensi véleményében.

¹¹⁶⁶ Szabados 2011. 81.

¹¹⁶⁷ Utóbbira, az Arpadira vö. Vékony 1986. 208–210.

¹¹⁶⁸ Kuun 1892. 211.; Gombocz 1914. 282.; Németh 1991. 276–277.

¹¹⁶⁹ Kuun 1892. 211.; Gombocz 1914. 282.

tó fejedelem, ilyen egyszerű, mondhatni banálisan hétköznapi nevet viselt volna. Meg kell jegyezni, hogy Álmos és Árpád fejedelmi rangjától és szerepétől független lehetett az a név, amelyet születésükkor kaphattak, vagy később, férfikort elérve felvehettek. Ez lehetett óvónév, vagy valamilyen más, közismert elnevezés. Talán az sem véletlen, hogy a török népeknél, és a magyaroknál, később is találkozunk kétnevűséggel (Béla–Benyn/Adalbert; Géza – Magnus stb.). Nem valószínű tehát, hogy a név mögött feltétlenül a méltóságot, funkciót tükröző, mai értelemben vett ’tudatos’ névválasztást kell mindig keresnünk. Ezért Árpád/Arpadi neve utalhatott az árpára is; és a névhasználat egyéb, mögöttes hátterét nem lehet felderíteni.

II. 2. 3. 4. Árpád leszármazottai nevének etimológiája

Konsztantinosz császár műve, és egyik informátora, Árpád dédunokája, Termacsu jóvoltából, abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Árpád fiai, unokái, és egy dédunokája nevét ismerjük. A fejedelmi család 10. század közepi, a konsztantinoszi genealógiai listán levő, nevei magyarázatait vázolom fel, és röviden kiteérek a fejedelmi család 10. század második feléből származó neveire.

Árpád négy fiának nevét a DAI 40. fejezetének genealógiai listája rögzítette. Eszerint az első fiú Tarkacsu, a második Jelekh, a harmadik Jutocsa, a negyedik Zolta.¹¹⁷⁰ A 40. fejezetben, más helyütt, a bolgár háború leírásakor Liuntika is Árpád fiaként és arkhónként (fejedelemként) szerepel.¹¹⁷¹ Egyes feltevések „ötödik” fiúként,¹¹⁷² vagy Árpád legidősebb, más házasságából származó fiaként számoltak a Leventeként olvasott Liuntikával.¹¹⁷³ Liuntika, nagy valószínűséggel, nem tekinthető azonosnak Levedivel sem.¹¹⁷⁴ E híradásból csak az tűnik ki, hogy Árpádnak volt egy Liuntika néven is ismert fia. Az egyik lehetőség, hogy a bolgár háború idején (894–896) tevékenykedett. A másik lehetőség, hogy tágabb értelemben, Bölcs Leó idejében (886–912) működött, mint Árpád fejedelem fejedelemutóda. A Liuntika-rejtély csak úgy oldható meg, ha azonos valamelyik Árpád-leszármazottal.

A genealógiai listán az első fiú Tarkacsu (Tarkatzus), akit Tarhosként is említ a történeti–nyelvészeti kutatás.¹¹⁷⁵ Németh Gyula feltevése szerint Tarkacs(u) neve a török tarqan méltóságnévből származik.¹¹⁷⁶ Pais Dezső is a törökből eredeztette

¹¹⁷⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-7.; DAI 40,53-55, vö. DAI 2003. 178–179.

¹¹⁷¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 1-2.; DAI 40,12-13, vö. DAI 2003. 176–177.

¹¹⁷² Árpád öt fiára és azon belül Liuntika-Leventére mint legidősebbre, vö. Marczali 1895. 45, 145.; Hóman–Szekfü 1928. 89. 144.; Hóman 1938. 56.; Györfly 1959. 83.; Györfly 1977c. 27-28, 34, 41, 57, 62.; Bartha 1968. 101.; Kristó 1980. 39, 181.

¹¹⁷³ A Levente olvasatra vö. Moravcsik 1926. 82–84.; Árpád legidősebb fiaként vö. Macartney 1930. 110.

¹¹⁷⁴ Liuntika azonosítására Levedivel vö. Grégoire 1937. 636.; újabban Tóth 1994a. 175–176.

¹¹⁷⁵ Összefoglalóan Tarkacsu/Tarhos alakjára vö. KMTL 661. (Tóth Sándor László)

¹¹⁷⁶ Németh 1930. 285–286.; Németh 1991. 227.

a nevet, de a 'keletkezik, származik' jelentésű igéből.¹¹⁷⁷ Úgy vélte, hogy mivel Liuntika–Levente is hasonló jelentésű nevet viselt, ezért nyelvészetileg bizonyítható azonosságuk.¹¹⁷⁸ Németh Gyula és Gyóni Mátyás azonosnak vélte Tarkacsut Liuntika/Liündik személyével, jóllehet nevük etimológiáját különbözőképpen magyarázták.¹¹⁷⁹ Németh az előbbi a tarqan méltóságnévből, az utóbbit a létigéből származó, 'atyafi, ivadék' szóból magyarázta.¹¹⁸⁰ Nyelvészeti szempontból biztos etimológiával nem rendelkezünk Tarkacsu esetében.

Árpád második fia Jelekh (Ielekh) volt.¹¹⁸¹ Jelekh nevét feltételeesen azonosíthatjuk az Anonymusnál szereplő Hülekkal (Hulec), akit Álmos nagybátyjának nevez Anonymus. Németh Gyula Üllő formában rekonstruálta a nevet.¹¹⁸² Ligeti Lajos szerint a köztörök 'ilig' szó 'uralkodó, király' jelentéssel bírt, és ennek kazár megfelelője volt a yilig. Utalt arra, hogy „Árpád egyik fia ezt a nevet viselte, e név kazár változatát közölte” a császárral Bulcsú.¹¹⁸³ Hasonlóképpen a török 'ellig', azaz 'államszervezetel bíró, uralkodó, király' jelentésű szóból származtatta e nevet, kazár közvetítéssel, Zimonyi István.¹¹⁸⁴ Valószínű, hogy uralkodói címből eredő névről lehet szó.

Árpád harmadik fia Jutocsa volt (Iutotzas). Nevének jelentése vitatott.¹¹⁸⁵ Németh Gyula a Jutacs–Jutocsi formában rekonstruált névalakot a köztörök jutuju szóból magyarázta, amely szerinte 'ínyenc, nyelni szerető' jelentéssel bírt.¹¹⁸⁶ Györfly György az etimológiát elfogadva 'édesszájú' jelentéssel utalt nevére.¹¹⁸⁷ Ligeti Lajos megkérdőjelezte az y kezdetű török jövevényszó lehetőségét, Németh etimológiáját hibásnak tartotta. Szerinte legfeljebb kabar eredetű névvel számolhatunk.¹¹⁸⁸ Nem beszélhetünk elfogadott etimológiáról Jutocsa esetében.

Árpád legkisebb, negyedik fia a Konsztantinosznál Zaltas, Anonymusnál Zulta alakban szereplő Zolta (Zoltán).¹¹⁸⁹ Melich János és Németh Gyula nézete szerint az arab/török 'szultán' méltóságnévből származtatható.¹¹⁹⁰ Ez az etimológia elfogadottnak számít.

¹¹⁷⁷ Pais 1960. 94–95.

¹¹⁷⁸ Pais 1960. 84–85, 90.

¹¹⁷⁹ Németh 1930. 285–286.; Németh 1991. 222, 277.; Gyóni 1943. 78, 82–83.; vö. még Moravcsik 1983. 178.

¹¹⁸⁰ Németh 1930. 285–286.; Németh 1991. 222, 277.

¹¹⁸¹ Jelekhre összefoglalóan vö. KMTL 302–303.

¹¹⁸² Németh 1930. 286.; Németh 1991. 277.

¹¹⁸³ Ligeti 1986. 486.

¹¹⁸⁴ KMTL 302–303. (Tóth Sándor László–Zimonyi István)

¹¹⁸⁵ KMTL 310. (Tóth Sándor László)

¹¹⁸⁶ Németh 1930. 287–288.; Németh 1991. 278–279.

¹¹⁸⁷ Györfly 1977c. 57.

¹¹⁸⁸ Ligeti 1986. 97–98, 102, 540.

¹¹⁸⁹ KMTL 741. (Tóth Sándor László)

¹¹⁹⁰ Melich 1925–1929. 42.; Németh 1930. 290.; Németh 1991. 279–280.

A geneológiai listán Konsztantinosz Árpád unokáit is felsorolja. Ezek szerint „Árpád első fia, Tarkacsu nemzete fiát, Tevelit, a második fiú, Jeleg nemzetete fiát, Ezeleget, a harmadik fiú, Jutocsa nemzete fiát, Falicsit, a mostani fejedelmet, a negyedik fiú, Zoltán nemzete fiát, Taksonyt.”¹¹⁹¹ A későbbiekben megemlíti, hogy „unokái, Fali, Tasi és Taksony életben vannak.”¹¹⁹² Nyilvánvaló, hogy Fali (Phalés) azonos a korábban Falicsiként (Phalítzi) említett személlyel, Jutocsa fiával, a Konsztantinosz korabeli magyar fejedelemmel. Taksony (Taksis) azonosítható Zolta/Zoltán említett fiával. Egyedül Tas/Tasi lóg ki a sorból. Valamelyik említett Árpád-unokával, Tevelivel vagy Ezeleggel azonos, vagy valamelyik Árpád-fi, leginkább Jutocsa másik fia lehetett, aki az előbbi listáról valamilyen okból kimaradt.

Elsőként Tarkacsu fiával, Tevelivel (Tebelés/Tevelis)¹¹⁹³ kell foglalkoznunk. E név etimológiája kétséges.¹¹⁹⁴ A legkézenfekvőbbnek tűnő török jövevényszó, a teve, amelyből korábban származtatni próbálták, aligha jöhet szóba. Felmerült a magyar ’tesz’, valamint a ’szúr’ jelentésű ’tövik’ igéből való eredeztetése.¹¹⁹⁵ Utóbbi etimológiaként jobban illik egy harcoshoz, de nem beszélhetünk biztos névmagyarázatról.

Árpád második fia, Jeলেখ fiát Ezeleg/Ezeলেখ (Edzeলেখ) alakban említi Konsztantinosz.¹¹⁹⁶ Németh Gyula szerint az Ezeleg formában olvasandó név magyar és nem török, az eredeti alakja Ézelő lehetett, jelentése ’kóstolgotató, nyalánk, ingyenc.’¹¹⁹⁷ Németh hangsúlyozta, hogy hasonló jelentésű nevet viselt Ezeleg/Ézelő, mint nagybátyja, Jutocsa.¹¹⁹⁸ Az etimológiát Jutocsa esetében Ligeti vitatta, de az Ezeলেখ ’Ézelő’ értelmezését nem érintette.¹¹⁹⁹

Árpád harmadik fia, Jutocsa idősebb fia két névvel is szerepel a geneológiai listán, előbb Falicsi (Phalitz), majd Fali (Phalés) alakokban.¹²⁰⁰ A név olvasata bizonytalan, egy korábbi nézet szerint Fajsz a helyes olvasat,¹²⁰¹ amelyet szintén megkérdőjeleztek.¹²⁰² Újabban Kristó Gyula Felicsi/Feli olvasatot ajánlott a meggyökeresedett Fajsz, illetve a forrást követő Falicsi alak helyett.¹²⁰³ Pais Dezső a magyar ’fal’ igével hozta kapcsolatba, és Ézelő, valamint Jutocsa nevéhez hasonló, ’faló’

¹¹⁹¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 7-13.; DAI 40,56-59; vö. DAI 2003. 178–179.

¹¹⁹² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 13-16.; DAI 40,60-62; vö. DAI 2003. 178–179.

¹¹⁹³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 9, 17.; DAI 40,57, 63; vö. DAI 2003. 178–179.

¹¹⁹⁴ KMTL 673. (Tóth Sándor László)

¹¹⁹⁵ Vö. KMTL 673. (Tóth Sándor László)

¹¹⁹⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 10.; DAI 40,57.; vö. DAI 2003. 178–179.; az Ezeleg fordítást adta Moravcsik Gyula, Ezeলেখ formában olvasta Ligeti 1986. 481.

¹¹⁹⁷ Németh 1930. 287.; Németh 1991. 278.

¹¹⁹⁸ Németh 1930. 287–289.; Németh 1991. 278–279.

¹¹⁹⁹ Ligeti 1986. 97–98, 481.

¹²⁰⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 11, 15.; DAI 40, 58, 61.; DAI 2003. 178–179.; Phalitz címszó, vö. KMTL 207. (Kordé Zoltán)

¹²⁰¹ Pauler 1900.; Györfy 1977c.

¹²⁰² Pais 1931. 242–243.; Kristó–Makk 1988. 21–22.

¹²⁰³ Kristó 1995b. 36–44.; Kristó 2002a. 139–150.

névmagyarázatot adott.¹²⁰⁴ Kérdés, hogy ez az etimológia, az olvasattól is függően, megállja-e a helyét. Kristó Gyula a Felicsi/Feli olvasat alapján magyar ’fél’, ’fele’ névmagyarázatra következtetett.¹²⁰⁵ Úgy tűnik, hogy biztos olvasat vagy névmagyarázatot Falicsi fejedelem esetében sincs.

A következő Árpád-leszármazott, unoka, Tas (Tasés).¹²⁰⁶ Ez a név Anonymusnál is előfordul ’Tosu’ alakban, honfoglaló vezér, akinek fiaként Lélt, a 940–950-es évek kalandozó vezérért említi.¹²⁰⁷ Tas neve a szűkebb konsztantinoszi genealógiai listán, ahol csak egy-egy Árpád leszármazott szerepel, nem található meg. A bizánci császár megemlíti a még élő Árpád unokák között, másodikként (Falicsi, Tas, Taksony). Két lehetőség van. Az egyik, hogy azonosítsuk valamelyik Árpád unokával, a másik, hogy Árpád valamelyik fiának ifjabb fiaként számoljunk vele. Az első verziót fogadta el Györffy György, amikor Jelekh fiával, Ezeleggel azonosította. A Tas nevet tolmácsolási hibának tekintette, szerinte így lett a ’tas’ görög szóból tulajdonnév, holott eredetileg csak Ezelegre utaló mutatószó volt.¹²⁰⁸ A második ághoz kötötte Tas László Gyula, és Üllő (Jelekh) fiának tekintette.¹²⁰⁹ Herényi István is a második ághoz kapcsolta Tas, de ő egyvel későbbi generációra gondolván, Ezeleg fiának tekintette.¹²¹⁰ Utóbbi azért zárható ki, mivel Konsztantinosz Tas is saját korában még élő Árpád-unokának nevezi Falicsival és Taksonnyal együtt. Tehát Árpád unokái között kell keresnünk Tas. Uhrman Iván a rejtélyes Liuntikát tartotta Tas apjának, hiszen mindkettő hiányzik a genealógiai listáról.¹²¹¹ A harmadik ág is hangsúlyosan szerepelt a feltevésekben, Falicsi öccsének tételezték fel.¹²¹² Jómagam is Falicsi öccseként szerepeltettem Tas több írásomban.¹²¹³ Mindebből kitűnik, hogy Árpád négy fia közül leginkább a második és harmadik fiú ágáról származtatták Tas. A genealógiai listán szereplő négy unoka (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Taksony) közül az Ezeleggel való azonosítás tűnhet logikusnak, mivel Tarkacsu fiáról, Teveliről Konsztantinosz azt mondja, hogy meghalt, Jutocsa fiáról, Falicsiről és Zolta fiáról, Taksonyról pedig azt, hogy ők viszont élnek.¹²¹⁴ A két unoka között szerepelteti Tas. Mivel Ezelegről nem tett semmilyen újabb kijelentést, így kézenfekvő lenne Tas vele azonosítani.¹²¹⁵ Ezt nem zárja ki az sem, hogy Taksonyt Falicsi és Tas unokatestvérének (hexadelphos

¹²⁰⁴ Pais 1931. 242–243.

¹²⁰⁵ Kristó 1995b. 36–44.; Kristó 2002a. 139–150.

¹²⁰⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 15.; DAI 40, 61.; DAI 2003. 178–179., KMTL 663. (Kordé Zoltán); összefoglalóan l. még Tóth 1992. 469–474.

¹²⁰⁷ SRH I. 41, 61, 63–64, 70–71, 85.; MEH 140, 152–154, 157–158, 166.

¹²⁰⁸ Györffy 1970. 198.

¹²⁰⁹ László 1944. 217.

¹²¹⁰ Herényi 1982. 74.

¹²¹¹ Uhrman 1987–1988. 221.

¹²¹² Bartonek 1926. 804.; Hóman–Szekfü 1928. 144.; Pais 1960. 97.

¹²¹³ Tóth 1986. 7.; Tóth 1992. 469–474.

¹²¹⁴ Cod. Parisinus Gr. 115v. vers. 13–16.; DAI 40,60–64., vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

¹²¹⁵ Tóth 1992. 471.

autón) mondja Konsztantinosz.¹²¹⁶ Ugyanakkor más érv nem támogatja Ezeleg és Tas azonosságát, az eddig felvetett etimológiák nem teszik ezt valószínűvé. Ráadásul nem túlságosan valószínű, hogy Árpád mindegyik fiának csak egy-egy fia született volna. Az a körülmény, hogy Tas pontosan Falicsi és Taksony között szerepel a még élő unokák sorában, s Taksony egyaránt unokatestvére volt Falicsinek és Tasnak, közvetett érv lehet arra, hogy Jutocsa kisebbik fia, és Falicsi fejedelem öccse lehetett Tas. Szólnunk kell a Tas név etimológiájáról is. Gombocz Zoltán és Németh Gyula is úgy foglalt állást, hogy a 'tas' török szó jelentése 'kő' és gyakran előfordul a törökben személynévként.¹²¹⁷ Ennek tükörfordításának szokták tekinteni a magyar Keve nevet.¹²¹⁸ Ligeti Lajos köztörök, kazár–kabar eredetűnek tartotta.¹²¹⁹ Pais Dezső az anonymsi 'Tosu' névből kiindulva a török 'jóllakott' etimológiát tételezte fel, és kapcsolatba hozta más Árpád-leszármazottak (Ezeleg, Jutocsa) hasonlóknak vélt neveivel.¹²²⁰ Ligeti elvetette ezt a szómagyarázatot, és a köztörök 'kő' jelentés mellett tört lándzsát.¹²²¹ Nézetem szerint Tas nevét a törökből lehet magyarázni, és a hagyományos, 'kő' etimológiája megalapozottnak látszik.

Árpád legfiatalabb unokája Zolta fia, Taksony. Nevét Konsztantinosz 'Taxis', a krónikák 'Tocsun' alakban tartotta fenn.¹²²² Taksony fejedelemségének emlékét csak a magyar krónikás hagyomány és Anonymus őrizte meg.¹²²³ A név etimológiája török. Pais Dezső a táplálkozással kapcsolatos török jövevényszavak közé vette, és 'jóllakott' jelentést tulajdonított neki. A Pais-féle etimológiát elfogadta Györffy György is.¹²²⁴ Rásonyi Nagy László 'toksun' alakot rekonstruálva 'tele, jóllakott, vastag, erős, vad' jelentésű török szót feltételezett.¹²²⁵

Árpád dédunokái közül kettőt ismerünk biztosan, Termacsut és Gézát. Konsztantinosz említi, 948 körülre vonatkozóan, hogy Teveli fia „barátunk, Termacsu [Termatzus], aki a minap jött fel Bulcsúval.”¹²²⁶ Termacsuról nincs több adatunk.

¹²¹⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 14-16.; DAI 40,61-62, vö. DAI 1967. 178–179; „all the sons of Arpad are dead, but his grandson Phalis and Tasis and their cousin Taxis are living.” Sajátságos, hogy a DAI 1950-es magyar kiadásából, és következőképpen reprintjéből (DAI 2003) – talán nyomdai hibából – kimaradt az „unokatestvérük” kitétel. Ugyanakkor szerepel ez mindenféle megjegyzés nélkül a korábbi magyar fordítás hiányosságát, vagy inkább nyomdai stb. hibáját illetően, ÁMTBF 49.; hasonlóképpen, HKÍF 132.

¹²¹⁷ Gombocz 1915. 21.; Németh 1930. 291.; Németh 1991. 280.

¹²¹⁸ Ligeti 1986. 94, 533.

¹²¹⁹ Ligeti 1986. 94, 102, 533, 540.

¹²²⁰ Pais 1960. 94–98.

¹²²¹ Ligeti 1986. 94.

¹²²² Taksonyra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. 13, 16.; DAI 40, 59, 61.; DAI 203. 178–179.; összefoglalóan vö. KMTL 659. (Kordé Zoltán)

¹²²³ SRH I. 106, 206, 285.; SRH II. 328.; HKÍF 340, 346, 347.

¹²²⁴ Györffy 1977c. 57.

¹²²⁵ Rásonyi 1927. 278–279, 282.

¹²²⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 17-18; DAI 40,63-65, vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.; HKÍF 132.

Nevét a törökből magyarázták.¹²²⁷ A Termacsu nevet a Tormás helynevekkel már Németh Gyula egyeztette, török eredetű névnek, és magyar becézőképzővel ellátott alaknak tartotta.¹²²⁸ A Termacsu–Tormás alakváltozással számolt Ligeti Lajos is.¹²²⁹ Új etimológiát adott Róna-Tas András, aki a 'Termecsü' olvasatot javasolta, és a palota jelentésű 'terem' szóból eredeztette, amely görög eredetű, de elterjedt a törökök és a szlávok között is. Álláspontja szerint „a termecsü cím, a 'palotagróf' címe, és ezért csak közvetve függ össze a 730-ben feljegyzett kazár termecs–tarmacs címmel.”¹²³⁰ Ez arra utal, hogy a Termacsu név etimológiája vitatott, jöllehet valószínű a török etimológia.

Taksony fejedelem fia, Géza (Gyeücsa) már nem szerepel Konsztantinosznál, 948-ban még kiskorú lehetett. Nevét a források több alakban is megőrizték (Devieux, Geyza, Geicha, Geycha).¹²³¹ Régi felismerés, hogy a Géza név téves olvasat eredménye, és a Gyeücsa, Gyeüsa névváltozatok régi magyar alakjai a Gyejcsa, Gyejsa, Décse lehetnek.¹²³² Németh Gyula bolgár-török eredetű személynévnek tekintette, amely török méltóságnévből, 'yeg idi', azaz 'fő uralkodó' eredt.¹²³³ Czeglédy Károly szerint a név török eredetű méltóságnévre megy vissza, a keleti türk yabgu (nyugati türk dzsebu) címre.¹²³⁴ Utóbbi magyarázatot elfogadta Györffy György is, aki szerint a nyugati türk dzsebu változatából a magyarban Gyevü>Gyeü>Győ és Gyeü, illetve kicsinyítőképzővel Gyeücsa származott.¹²³⁵ Ligeti Lajos Czeglédy értelmezésével értett egyet. Szerinte a szó iráni eredetű változatán alapuló, kazár közvetítésű, 'jewü, jewi' alakból lehet kiindulni és ahhoz járult a -csa magyar kicsinyítő képző.¹²³⁶ Ligeti hozzátette, hogy olyan címből származó névvel számolhatunk, amely alkalmas volt arra, hogy jövendő fejedelmi személy viselje.¹²³⁷ Egyértelmű tehát, hogy Géza török (kazár?), méltóságnévből lett nevet viselt.

Utolsó, biztosan az Árpád-nemzetséghez kapcsolódó, és még a korszakhoz tartozó személy Géza fia, Vajk (keresztény nevén: István).¹²³⁸ Ez a név 'Waic' alakban a kortárs Thietmarnál szerepel.¹²³⁹ Szent István korábbi, Vajk nevét pogány névnek tekintették. Felmerült az a lehetőség, hogy Adalbert Vojtech nevét keressük a Vajk

¹²²⁷ KMTL 672. (Kordé Zoltán)

¹²²⁸ Németh 1930. 291–292.; Németh, 1991. 280–281.

¹²²⁹ Ligeti 1986. 82, 251, 529.

¹²³⁰ Róna-Tas 1996a. 102.

¹²³¹ Devieux, vö. Thietmar, ÁKÍF 112. o. 333. jegyzet; Geyza, vö. Pozsonyi Krónika, SRH I. 12., Geicha, vö. Kézai Simon, SRH I. 172.; Geycha, vö. Zágrábi Krónika és XIV. századi krónikakompozíció, SRH I. 207., 311.; vö. Tóth 2010. 225.

¹²³² KMTL 235. (Kristó Gyula); Ligeti 1986. 21.

¹²³³ Németh 1930. 292–293.; Németh 1991.

¹²³⁴ Czeglédy 1956b. 325–333.; Czeglédy 1985a. 64–72.

¹²³⁵ Györffy 1977c. 59.

¹²³⁶ Ligeti 1979. 131–135.; Ligeti 1986. 485–486.

¹²³⁷ Ligeti 1986. 486.

¹²³⁸ KMTL 290. (Kristó Gyula)

¹²³⁹ ÁKÍF 110. (Thoroczkay Gábor)

névben, de ez kevésbé valószínű.¹²⁴⁰ Jóval valószínűbb a török etimológia. Németh Gyula szerint a -k becéző-képző, az alapszó pedig a 'Vaj', amely a török 'baj' méltóságnévből eredhet. Ennek jelentése szerinte 'gazdag, hős, vezér', és tipikusan török személynév.¹²⁴¹ Németh a Thietmárnál előforduló Vajk alakot a b>v változással magyarázza, ezért változott szerinte az eredeti Bajk alak a magyarban Vajk formára.¹²⁴² Györfly György a névben egyaránt látta a magyar 'vaj', régi jelentése szerint 'zsír' szót, mint a régi török 'baj' 'gazda, gazdag' jelentésű tiszteleti nevet.¹²⁴³ Apjához hasonlóan, Vajk/István is török eredetű méltóságnévet viselt.¹²⁴⁴

Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy a Turul-nemzetség vagy az Álmos–Árpád nemzetség ismert tagjainak többsége török eredetű nevet viselt. Ugyanakkor vannak olyan eredetű nevek, amelyeknél nem egyértelmű a török etimológia. Így a vezető nemzetség esetében nem állapítható meg ugyan az etnikum, de olyan nyelvi környezetre utal, amelyben jelentős török–kazár hatással számolhatunk. Mindez igazolható a magyar törzsszövetség, és benne a vezértörzs és nemzetség történetileg is bizonyítható kazár politikai kapcsolataival a honfoglalás előtt. Ezek sorában említhetjük a kazárokkal való együttarcolást, Árpád kagántól származó fejedelmi tisztségét. A másik fontos körülmény, hogy egy kazár népcsoport, a kavarak az új Kárpát-medencei hazában is együtt éltek a magyarokkal, részét alkották a tágabb értelemben vett magyar törzsszövetségnek. Konsztantinosz császár azt állította, hogy a kavarak megtanították a magyarokat a kazárok nyelvére. Mindez azt jelentheti, hogy a magyar törzsszövetség, legalábbis vezető rétege, kétnyelvű lehetett. Mindez magyarázza, hogy az Álmos–Árpád nemzetségben gyakori lehetett a török eredetű személynévek használata, miközben magyar eredetű személynévvel vagy legalább kicsinyítő-, vagy becéző-képzőkkel is számolhatunk.

II. 2. 4. Álmos és Árpád tisztsége

II. 2. 4. 1. A források tisztségnevei és értelmezésük

Az alábbiakban az Álmossal és Árpáddal kapcsolatban említett tisztségeket és ezek lehetséges értelmezéseit tekintem át a forrásokban.

Először a konsztantinoszi DAI 38. fejezetét kell idéznünk. Eszerint Levedi, a kagáni ajánlatot udvariasan visszautasítva, a felajánlott fejedelmi (arkhón) méltóságra a másik vajdát (heteros Boebodos), Álmost ajánlotta, illetőleg fiát, Árpádot.¹²⁴⁵

¹²⁴⁰ Györfly 1977c. 58.

¹²⁴¹ Németh 1930. 293–294.; Németh 1991. 281–282.

¹²⁴² Németh 1930. 294.; Németh 1991. 282.

¹²⁴³ Györfly 1977c. 58.

¹²⁴⁴ Tóth 2010. 240.

¹²⁴⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. 110v. vers. 13-18.; DAI 38,42-45.; vö. DAI 2003. 172-173.; ÁMTBF 44.

A kagán embereit elküldte Levedivel együtt a magyarokhoz. A magyarok „jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé [arkhón] tették.”¹²⁴⁶ A történet folytatásában is Árpád fejedelemségét hangsúlyozza Konsztantinosz: „Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük [arkhón] sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme [arkhón Tourkias]. Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal [meta tou arkhontos auton Arpadé] együtt elűzték őket.”¹²⁴⁷ A 38. fejezetben Konsztantinosz következetesen az arkhón címet használja a kazár kagán által Levedinek felkínált méltósággal kapcsolatban. A DAI-ban a bizánci császár gyakran használta ezt a terminust különböző vezetőkre. Az 'arkhón' titulus utalhat egy nép vagy ország politikai vezetőjére, uralkodójára, fejedelmére, vezető tisztségviselőjére, illetőleg katonai vezetőre, a hadsereg vezérére, parancsnokára. A szövegösszefüggés döntheti el, hogy milyen jelentése van az adott helyen az arkhón címnek.¹²⁴⁸ Az idézett *caput* fenti passzusában az 'uralkodó, fejedelem' értelmezés a helytálló. A 38. fejezetben Konsztantinosz magyar forrása alapján nem Álmoshoz, hanem Álmos fia, Árpádhoz kapcsolja ezt a kazár eredetű méltóságot. Az idézett történetben négyszer szerepel Árpád fejedelemsége. Megjegyzendő, hogy a 38. fejezetben a kagán kétszer is úgy szerepel, mint „Kazária arkhónja” [arkhón Khatzarias].¹²⁴⁹ Ez teljesen megfelel Árpád említett titulúsának, „Turkia arkhónja” [arkhón Turkias].¹²⁵⁰ Mindez a két fejedelmi méltóság hasonló tartalmára enged következtetni, a kagán ugyanúgy a kazár birodalom legfőbb méltósága volt, mint ahogy Árpád is a magyar törzsszövetség, a magyar fejedelem legfőbb ura volt. Egyetlen eltérés mutatkozik a két titulus között – nem számítva azt a nem lényegtelen különbséget, hogy Árpád méltósága éppen a kazár kagántól származott – ti. hogy Kazária legfőbb vezetőjének méltóságneve, a kagán szerepel a 38. fejezetben, míg Árpád és utódai tisztségneve sem ebben a *caput*-ban, sem pedig a 40. fejezetben nem fordul elő. Ez nem zárja ki, de nem is támasztja alá azt, hogy Árpádnak ugyanolyan fejedelmi méltóságot adományozott volna a kazár uralkodó, mint amelyet ő is viselt. Analógiaként ide lehet kapcsolni az orkhoni türk feliratokon szereplő történetet, miszerint a türkök által legyőzött az nép vezetőjének, Barsz bégnek a türk kagán kagáni címet adott.¹²⁵¹

¹²⁴⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 6-14.; DAI 38,48-53, vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.

¹²⁴⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 14-fol. 111v. vers. 4.; DAI 38,53-57, DAI 2003, 172-173.; ÁMTBF 45.

¹²⁴⁸ Az arkhón szó 'ruler, commander, captain jelentésére vö. Liddel–Scott 1883. 229.; „ruler, lord, prince” jelentésére vö. Sophocles 1990. 259.; az arkhón méltóság értelmezésére vö. Király 1974. 410–411.; Tóth 1990. 229.; Makk 1998a. 70.

¹²⁴⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 16-17.; fol. 110. vers. 12-13. DAI 38,15 és 38,32, vö. DAI 2003. 170-171, 172–173.; ÁMTBF 43, 44.

¹²⁵⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 18.; DAI 38,55, vö. DAI 2003. 172-173.; ÁMTBF 45.

¹²⁵¹ MEH 63.

Eszerint vazallitás esetén is felruházhatták kagáni címmel az alávetett nép vezetőjét, tehát ezt nem tekinthetjük kizáró tényezőnek. A magyarok esetében kazár fennhatósági törekvésekről ugyan beszélhetünk, de aligha feltételezhetünk a türk–áz kapcsolatokhoz hasonló, alávetett viszonyt. Így még inkább reális annak feltevése, hogy a kazár uralkodó adományozhatott kagáni címet a magyarok megválasztott fejedelmének, Árpádnak. Mindenféleképpen kazár méltóságnévvel kell számolnunk, és ennek a legmagasabb kazár tisztség, a kagáni cím maximálisan eleget tesz. Más dolog, hogy Konsztantinosz, illetőleg magyar informátora, valamilyen okból nem emlékezett meg erről a címről. Így más kazár (török) méltóságnévek is szóba kerülhetnek, különösképpen, ha források támasztják alá meglétüket a magyar hagyományban.

A DAI 40. fejezetében újra előkerül Árpád uralkodói méltósága. A genealógiai listán újra szerepel Árpád, mint dinasztiaalapító, a következő titulussal: „Árpád, Turkia nagy fejedelme” [Arpadés, ó megas Tourkias arkhón].¹²⁵² Összevetve a 38. fejezettel, ott ’Turkia arkhónja/fejedelme’ Árpád, itt pedig ’Turkia megas arkhónja/nagy fejedelme’ szerepel. Valószínűleg ugyanarról a kazár eredetű méltóságról van szó mindkét passzusban, amelyre a konsztantinoszi történet szerint megválasztották Árpádot, illetve kazár szokás szerint pajzsra emeléssel be is iktatták.¹²⁵³ A ’megas arkhón’ kifejezés jelentése ’nagy fejedelem,’ általában így is fordították.¹²⁵⁴ Kissé bonyolítja a kérdést, hogy a ’megas’ szónak, miként magyar megfelelőjének (’nagy’) több jelentése is van. Jelöl nagyságot, területi kiterjedést.¹²⁵⁵ Ugyancsak jelentheti a ’megas’ két személy közül az időben korábbi, idősebb személyt.¹²⁵⁶ Városok, országok esetében a ’megas’ jelző utalhat régebbi, korábbi voltokra.¹²⁵⁷ A ’megas arkhón’ titulusként csak háromszor szerepel a konsztantinoszi DAI-ban. A 37. fejezetben a bizánci császár megemlíti, hogy „Besenyőországnak nyolc tartománya és ugyanannyi nagy fejedelme [megalous arkhóntas] van.”¹²⁵⁸ Itt a besenyő törzsek élén álló törzsfőkről, vagy törzsi fejedelmekről van szó. A ’megas/megalé’ jelző azzal állhat kapcsolatban, hogy a tartományok/törzsek kisebb részekre (nemzetségekre) oszlottak, és voltak kisebb fejedelmek (nemzetségfők) is.¹²⁵⁹ A besenyőknél tehát

¹²⁵² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-5., DAI 40,53; vö. DAI 178–179.; ÁMTBF 49.

¹²⁵³ A kazár módon, pajzsra emeléssel való beiktatásra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 12-14.; DAI 38,51-53, vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.

¹²⁵⁴ Magyar fordítására vö. DAI 1950. 179.; DAI 2003. 179.; Jenkinsnél ’great prince’, vö. DAI 1967. 179.; egybeírt, állandósult szókapcsolattal ’nagyfejedelem’ fordítás szerepel ÁMTBF 49.

¹²⁵⁵ Vö. Tóth 1990. 229.

¹²⁵⁶ Pl. DAI 26,15 ’megalén Bertan’ = ’idősebb Bertát’; vagy DAI 46,17: ’David, o megas’ = a nagy, idősebb Dávid; vö. Tóth 1990. 229.; vö. még Makk 1998a. 69.

¹²⁵⁷ Vö. pl. DAI 27,65: ’arkhaion kai mega Kápua’ = régi és nagy Kápua’; DAI 31,83: ’megalé Khróbatia’ = nagy/régi/ősi Horvátország; DAI 13,5; 38,58; 40,33: ’megalé Morabia’ = ’nagy/régi/ősi Morávia; vö. Tóth 1990. 229.

¹²⁵⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105v. vers. 18.; DAI 37,15–16.; vö. DAI 2003. 166–167.

¹²⁵⁹ A kisebb fejedelmekre [elatonas arkhóntes] vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 14.; DAI 37,32-33, DAI 2003. 166–167.; a nagyfejedelmek törzsfőkkel, a kisebb fejedelmek nemzetségfőkkel való azonosítására vö. Tóth 1990. 229–230.; Makk 1998a. 75–76.

a nemzetségfőkkel összevetésben kapták a törzsfők a 'nagy fejedelem' minősítést. A másik példa a 'megas arkhón' titulusra a morvákról szóló 41. fejezet. Eszerint Szvatopluk, Moravia fejedelme [Morabias arkhón], három fiára hagyta az országot, s meghagyta, hogy „az első nagy fejedelem [arkhóna megan] legyen, a másik kettő pedig az első fiúnak legyen alárendelve.”¹²⁶⁰ A 'Moravia fejedelme' ugyanolyan kifejezés, mint Árpád esetében a 'Turkia fejedelme', vagy a kagán méltósága mellett a 'Kazária fejedelme'. Szvatopluk első fiának 'megas arkhón' címe azt jelenti, hogy főhatalmat kapott, a másik kettő pedig részfejedelem lett.¹²⁶¹ A 'megas arkhón' megjelölés tehát a morvák esetében nem jelent az arkhón tisztségtől különböző méltóságot, hanem a Szvatopluk első és másik két fia közti rangkülönbséget érzékelteti. Szvatopluk első fia ugyanazt a fejedelmi címet viselte, és ugyanolyan hatalommal rendelkezett, mint apja. Fontos kérdés, hogy a DAI harmadik példája, Árpád 'megas arkhón' titulusa a 40. fejezetben a besenyő vagy a morva típusú jelentéstartalmat hordozza-e magában, vagy esetleg mást jelent.¹²⁶² Ez a kérdésfeltevés azt is magában rejt, hogy vajon Árpádot fejedelemnek vagy nagyfejedelemnek nevezzük, továbbá, hogy kereshetünk-e ezen titulus mögött egy konkrét kazár tisztséget, vagy sem. A történeti kutatás, ahogy azt a későbbiekben be is mutatom, a 'megas arkhón' kifejezést nagyfejedelemként értelmezte. Jómagam felvettem azt a lehetséges értelmezést, hogy mivel Árpáddal kapcsolatban a bizánci császár többször is hangsúlyozta, hogy előtte nem volt más fejedelem, és ő volt az első megválasztott fejedelem, a „megas” szó „rég, egykori” jelentését kombinálhatjuk az 'arkhón' szóval. Így feltételeztem, hogy Árpád 'megas arkhón' megjelölése a genealógiai lista élén azt jelentette, hogy Turkia „rég, egykori időben legelső” fejedelme, nem pedig nagyfejedelem volt.¹²⁶³ Ezt, nézetem szerint, az is alátámasztani látszik, hogy Árpád unokáját, Falicsit Konsztantinosz „mostani fejedelemnek” (ton nūni arkhóna) nevezte.¹²⁶⁴ Értelmezésemben összekapcsoltam Árpád 'megas arkhón', azaz 'rég, időben első fejedelem' címét Falicsi 'mostani fejedelem' megjelölésével.¹²⁶⁵ Hipotézisemet Makk Ferenc bírálta, aki nemcsak a 'megas arkhón' fenti három előfordulását vizsgálta a DAI-ban, hanem a munkában szereplő összes, 'megas' jelzővel összekapcsolt méltóságjelölő szó jelentését. Őt ilyen címet (Basileus, rex, boilas, etaireiarkhés, arkhón) talált, ahol a 'megas' (nagy) jelző 12 alkalommal kapcsolódott hozzájuk. Elemzése szerint nem régi, hanem a tisztség viselőjének hatalmát kifejező

¹²⁶⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 15-16.; DAI 41,6-7.; vö. DAI 2003. 180–181.; ÁMTBF 49–50.

¹²⁶¹ Tóth 1990. 230.; Makk 1998a. 76.

¹²⁶² Tóth 1990. 230.

¹²⁶³ Árpád megas arkhón címének fenti, „rég, egykori, időben első értelmezésére vö. Tóth 1990. 230.; vö. még Tóth 1998. 101.; Tóth 2001b. 23.; Tóth 2010. 164.; Tóth 2011. 83.; az elmélet kritikai ismertetésére vö. Makk 1998a. 69.

¹²⁶⁴ Jutocsa 'mostani fejedelem' megnevezésére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol.115v. vers. 11-12.; DAI 40,58, vö. DAI 2003. 178–179.

¹²⁶⁵ Tóth 1990. 230.; Tóth 2001b. 23.

szó szerkezetéről van szó mindegyik esetben.¹²⁶⁶ Konklúziója az, hogy az Árpád mellett szereplő ‘megas arkhón’ nem ‘régí fejedelem’, hanem ‘nagyfejedelem’ jelentéssel bír. Utalt arra, hogy Árpád „rangban, méltóságban és hatalomban felülmúlt más magyar fejedelmeket – mindenekelőtt a gyulát, karhát és a törzsek arkhónjait, azaz fejedelmeit,” és az Árpád és Géza közötti valamennyi magyar uralkodó ezt a tisztséget viselte.¹²⁶⁷ Makk Ferenc értelmezése helytálló lehet, ha abból indulunk ki, hogy az Árpádot ‘megas arkhón’-nak nevező genealógiai lista előtt Konsztantinosz egy törzsfői/vezéri hierarchikus listát is ad. A tisztségviselők – Árpád nemzetségbeli fejedelem, gyula, karha – után megemlíti, hogy „van fejedelme [arkhón] minden törzsnek is.”¹²⁶⁸ Így, fenntartva korábbi értelmezésem elvi lehetőségét, úgy vélekedtem, hogy „ha titulusként használta a megas arkhón megjelölést Konsztantinosz, azért tehetette, hogy megkülönböztesse a hierarchiában élen álló Árpád rangját a törzsfők arkhón címétől.”¹²⁶⁹ Jelen felfogásom szerint Árpád ‘megas arkhón’ címzése nem véletlenül csak a genealógiai listán szerepelt így, és máshol pedig csak az ‘arkhón’ méltóság, vagy pedig a ‘*Turkia arkhónja*’ megjelölés. A kifejezés a genealógiai listán azt jelentette, hogy Árpád *Turkia* ‘régí fejedelme’ volt, és a mostani fejedelem pedig unokája, *Falicsi*. Ez a megjelölés ugyanakkor nemcsak időbeli elsőséget jelölt, hanem visszautalt a törzsfői listára is, ahol a törzsek rangban első fejedelme az Árpádtól származó fejedelem.¹²⁷⁰ Úgy vélem, hogy Árpád rangja a fejedelem, illetőleg egy konkrét cím lehetett, a ‘nagy fejedelem’ kifejezés pedig inkább egy viszonyzó, nem pedig Árpádhhoz vagy utódaihoz kapcsolható, konkrét korabeli méltóság.

A DAI 40. fejezetében közvetve is szerepel Árpád fejedelemsége, amikor a hierarchikus törzsfői listán azt olvashatjuk, hogy „első fejük [kephalén prótén] az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem [arkhón].”¹²⁷¹ Ez a passzus rímelt a 38. fejezet, már idézett szöveghelyére, amely Árpád megválasztása után említi, hogy „ettől fogva mindmáig ennek [ti. Árpádnak – T. S. L.] a nemzetségéből lesz *Turkia* fejedelme.”¹²⁷² Makk Ferenc értelmezése szerint a „kephalé próté kifejezés pontosan utal arra, hogy az Árpád nembeli fejedelem a fő fejedelem,” tehát a „kephalé próté kifejezés tulajdonképpen a megas arkhon (‘nagyfejedelem’) méltóságjelölő értelmében szerepel ezen a helyen.”¹²⁷³ Ungváry Jenő szerint a kephalé a DAI-ban jelentetett fejet (testrészt), vezért, parancsnokot, fővárost, felső részt. Véleménye szerint a vezetőre vonatkozóan „kizárólag a (sereg)vezér, parancsnok’ jelentés adható.”¹²⁷⁴

¹²⁶⁶ Makk 1998a. 70–78.; Makk 2012. 33–50. – Megjegyzendő, hogy Makk szerint a ‘megas basileus’ kifejezés a 13. századtól felvehető időbeli (‘első’, ‘korábbi’) jelentést, vö. Makk 1998a. 72.

¹²⁶⁷ Makk 1998a. 70, 77, 80.; Makk 1999. 192.; Makk 2012. 50.; hasonlóan újabban Tóth 2010. 164.

¹²⁶⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 1.; DAI 40,50.; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

¹²⁶⁹ Tóth 1998. 101.; Tóth 2001b. 23.; Tóth 2010. 164.; Tóth 2011. 83.

¹²⁷⁰ Utóbbi értelmezést fogadtam el jómagam is, vö. Tóth 2010. 164.

¹²⁷¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14–17.; DAI 40,47–48.; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.

¹²⁷² Cod. Parisinus Gr. fol. 111r. vers. 16–18.; DAI 38,54–55.; vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.

¹²⁷³ Makk 1998a. 79.

¹²⁷⁴ Ungváry 1998a. 150.; Ungváry 2012b. 49.

A hagyományos, Moravcsik-féle fordítás helyett a következő értelmezést ajánlotta: „Főparancsnokuk az Árpád nemzetségből származó archón.”¹²⁷⁵ Ungváry feltevése szerint a hadsereg parancsnoki struktúráját adta meg Konsztantinosz, a „fővezér az Árpád nemzetségből származó archón volt”, aki egyébként (a gyulával és karchával együtt) állami funkciókat is ellátott, „uralkodott”.¹²⁷⁶ Jómagam Makk Ferenc álláspontjával értek egyet abban, hogy a ’kephalé próté’ kifejezés ’első fejet’, rangban első fejedelmet jelent.¹²⁷⁷ A vonatkozó passzust pedig szó szerint így értelmezhetjük: „Bírják első fejükként/fejedelmükként [ti. a nyolc törzs] a fejedelmet [arkhón] Árpád nemzetségből.”¹²⁷⁸ Az Árpád nemzetségből származó fejedelem/arkhón volta-képpen ugyanolyan körülírás, mint más vonatkozásban a ’megas arkhón’. Mindez, véleményem szerint, világosan arra utalhat, hogy a hierarchia élén álló Árpád és utódai címe a ’fejedelem’ [arkhón] volt, ő volt az első törzsfő, és utána következett a gyula, a karha (karchas) és a többi törzsfő, törzsi fejedelem. Értelmezésem szerint Árpád és utódai egyszerre voltak a magyar törzsszövetség fejei és egyben saját törzsük fejedelmei is. Nem értek tehát egyet az Ungváry által is megfogalmazott nézet-tel, hogy a fejedelmek (Árpád nemzetségbeli arkhón, gyula, karkhas) a törzsek fölött álltak, és mellettük voltak még a törzsek fejedelmei is.¹²⁷⁹

Konsztantinosz után a következő, 960 körüli forrás, amelyben Árpád tisztségviselőként szerepel, Georgius Monachus Continuatus, akit feltételezen azonosíthatunk Symeon Magistros Logothetéssal. A krónika folytatója (837–943 között) korábbi forrásokat használt fel, így például egy Bölcs Leó korabeli, konstantinápolyi váro-si évkönyvet.¹²⁸⁰ A 894–896-ra tehető, bizánci–bolgár háború kapcsán a szerző megemlíti, hogy Bölcs Leó császár elküldte követét, Nikétász Szklérosz patrikioszt hadihajókkal a türkökhöz (magyarokhoz), hogy ajándékokkal vegye rá őket Simeon bolgár uralkodó megtámadására. Nikétász elment, „találkozott azok [ti. a magyarok – T. S. L.] fejeivel [kephalais], Árpáddal [Arpadé] és Kusanessal [Kusané], megál-lapodott velük a támadást illetően.”¹²⁸¹ Georgius Monachus Continuatus a ’kephalé’ szót használta a magyarok vezetőinek megjelölésére, akikkel Bölcs Leó megbízottja tárgyalt és megegyezett. Ezt a kifejezést Moravcsik Gyula ’fej’ értelmezéssel adta vissza. A történeti kutatás fejedelemként vagy főnökként is értelmezte.¹²⁸² Makk Fe-renc értelmezésében a ’kephalé’ szó ’fej’, illetve ’fejedelem’ jelentéssel bír.¹²⁸³ Ung-váry Jenő filológiai szempontból vizsgálta a ’kephalé’ szó fogalmát két bizánci szer-zőnél, Georgius Monachus Continuatusnál és Konsztantinosznál. Szerinte György

¹²⁷⁵ Ungváry 1998a. 151.; Ungváry 2012b. 50.

¹²⁷⁶ Ungváry 1998a. 151.; Ungváry 2012b. 50.

¹²⁷⁷ Tóth 2001b. 27.

¹²⁷⁸ Tóth 2010. 169.; lkicsit másképpen, vö. Tóth 2001b. 28.

¹²⁷⁹ Ungváry 1998b. 151.; Ungváry 2012a. 50.

¹²⁸⁰ Vö. HKÍF 141–142. (Olajos Terézia)

¹²⁸¹ ÁMTBF 59.; HKÍF 147.

¹²⁸² Bekker, I. kiadásában a ’caput’, azaz ’fej’ fordítást adta, vö. Ungváry 1998b. 148., Ungváry 2012a. 47.

¹²⁸³ Makk 1998a. 79.

barát folytatója elsősorban testrészt, 'fej' értelmében, másodlagosan 'sereg, hajóhad vezére, katonai parancsnok' jelentésben használta a szót.¹²⁸⁴ Ezért Ungváry katonai parancsnoknak, katonai vezetőnek fordítja az Árpádra és Kuszánra alkalmazott 'kephalé' titulust.¹²⁸⁵ Ungváry kizárta azt az elterjedt magyarázatot, hogy akár Árpád, akár pedig Ku(r)szán e forrás alapján szakrális fejedelem lehetett volna. Érvelését kiegészíti azzal, hogy Nikétász katonai akcióról, Bulgária lerohanásáról tárgyalt a magyar vezetőkkel.¹²⁸⁶ Ungváry filológiai alapú feltevése több szempontból vitatható. A forrás ugyan elmondja, hogy a követ két magyar vezetővel tárgyalt Bulgária megtámadásáról, de ebből Árpád vagy Kuszán tisztsége tartalmára nem lehet következtetni. A forrásból arra sem kapunk választ, hogy e két vezér, fejedelem vezette-e a bulgáriai hadjáratot, de biztosan ők kapták az ajándékokat, ők tárgyaltak és döntöttek a hadjáratról. Szabados György szerint ebből a tudósításból nem derül ki, hogy „ők ketten [ti. Árpád és Kuszán – T. S. L.] hányadikként és milyen minőségben voltak a magyarok 'fejei'.”¹²⁸⁷ Szabados tehát – Ungvárytól függetlenül, őt nem is idézve – elhárította a 'kephalé' szó értelmezésének lehetőségét. Annyiban helytálló a megállapítása, hogy pusztán a 'kephalé' titulusból nem állapítható meg, hogy Árpád és Kuszán pontosan milyen méltóságot töltött be. Georgius Monachus Continuatus adata megerősíti Konsztantinosz híradását, hogy Árpád a besenyő támadást megelőzően, a bolgár háború idején, a magyarok egyik vezetője volt. Újdonságot is hoz a bizánci krónikás, hiszen vezetőtársként említi Árpád mellett Kuszánt, aki Konsztantinosznál egyáltalán nem szerepel, a nyugati évkönyvekben vezetőként fordul elő, különböző nevekkal (Chussal, Chussol, Cussala).¹²⁸⁸ Anonymusnál is találkozunk Kurszánnal (Curzan), akinek apja „Cundu” (Kündü), a hét vezér egyike.¹²⁸⁹ A krónikák szintén említenek egy vele azonosítható Kusid (Cusid) nevű személyt, a hét vezér egyikének, Cundnak a fiaként.¹²⁹⁰

Árpád a 10. század közepi bizánci szerzőknél szerepelt a 'fejedelem' jelentésű 'arkhón' (Konsztantinosz), a 'nagy fejedelem' jelentéssel bíró, 'megas arkhón' (Konsztantinosz), illetve a katonai vagy politikai vezetőt jelölő, 'fej' vagy 'vezér, parancsnok' jelentésű 'kephalé' (Georgius Monachus Continuatus, Konsztantinosz) minősítéssel. A bizánci források a fejedelemválasztás kapcsán, a bulgáriai kalandozás, és a besenyő támadás idején, katonai és politikai vezetőnek, fejedelemnek és vezérnek tüntetik fel Álmos fiát, Árpádot. Apja, Álmos, csak az egyik forrásban,

¹²⁸⁴ Ungváry 1998b. 148–149.; Ungváry 2012a. 48.

¹²⁸⁵ Ungváry 1998b. 149.; Ungváry 2012a. 48.

¹²⁸⁶ Ungváry 1998b. 149.; Ungváry 2012a. 48.

¹²⁸⁷ Szabados 2011. 87.

¹²⁸⁸ Chussal nevére *Annales Alemannici*, MGH SS I. 54.; III. 140.; Chussol nevére MGH SS I. 77.; összefoglalóan vö. Kristó 1993a. 54–56.

¹²⁸⁹ SRH I. 41, 95.; HKÍF 287, 332.; vö. még Kristó 1993a. 58–59.

¹²⁹⁰ SRH I. 166, 288, 291.; HKÍF 354, 360, 364.

éppen Konsztantinosznál fordul elő 'másik vajda' címmel, ami a hierarchiában második törzsfői, és esetleg második számú törzsszövetségi vezetői tisztségre utalhat.

Időben a következő, Álmos és Árpád tisztségét említő forráscsoportot a kései magyar krónikás hagyomány jelenti. A 14. századi krónikakompozícióban Álmos csak Árpád apjaként szerepel, akit megöltek Erdélyben, s „nem mehetett be Panóniába.”¹²⁹¹ A krónikakompozícióban Álmost semmiféle tisztséggel nem jelölik. Ugyanakkor a 26. fejezet genealógiai listáján hangsúlyos szerepet kapott Álmos, ahogy arra elsőként Szabados György hívta fel a figyelmet.¹²⁹² A krónika Álmos őseit visszavezeti egy hosszú, fiktív listán, egészen Noéig, majd pedig Álmostól Taksonyig közli a leszármazók névsorát (Álmos–Árpád–Zolta–Taksony).¹²⁹³ Álmos fia, Árpád rangjával együtt szerepel a krónikakompozícióban, amely az „első kapitány” (primus capitaneus) címet adja meg.¹²⁹⁴ Ez a cím a hét vezér vagy törzsfő közül az első törzsfő, fejedelem rangját jelentheti. Kézai Simon az 1280-as években készült krónikájában szintén a kapitányok közül az elsőnek nevezi Árpádot, aki „javaira nézve gazdagabb és hadinépére nézve hatalmasabb volt.”¹²⁹⁵ Míg Álmosról az említett krónikakompozíció és Kézai jóformán alig emlékeztek meg (a Turul-mondát, és a genealógiát kivéve), és szinte csak Árpád apjának tüntették fel, annál nagyobb szerepet tulajdonítottak Álmosnak a 14. században írott Zágrábi és Váradai Krónikák.¹²⁹⁶ Eszerint a népnél [ti. a magyaroknál – T. S. L.] igen sok vezér [duces] volt, de végül is közülük a többiek egyet választottak fővezérré [principalis] talán nemesége és erénye miatt, akit Álmosnak hívtak vagy neveztek.”¹²⁹⁷ A Zágrábi és Váradai Krónikák Árpádról csak azt említették meg, hogy a „vezérségben [in ducatu] őt [ti. Álmost – T. S. L.] Árpád nevű fia követte.”¹²⁹⁸ A Zágrábi és Váradai Krónikák érdekessége, hogy Konsztantinoszon és Anonymuson kívül egyedül itt szerepel még a fejedelem- vagy vezérválasztás. A Zágrábi és Váradai Krónikákban Álmosnak két címe is volt. Az egyik a 'dux' szó, amelynek jelentése 'vezér', esetleg 'fejedelem'. Ez katonai vezetőt jelent, a hét vezér egyikét, hiszen a krónikák a többi vezetőt is ugyanilyen címmel (dux) illetik. A 'dux' titulus ugyanolyan jelentéssel bír, mint a krónikakompozíció és Kézai 'capitaneus' rangja. A Zágrábi és Váradai Krónikák Álmosra vonatkozó másik kifejezése, a 'principalis', amelyet Kristó Gyula 'fővezér' fordítással adott vissza.¹²⁹⁹ A 'principalis' rokona a 'princeps' szónak, amely élen állót, fejedelmet jelent.

¹²⁹¹ SRH I. 287.; HKÍF 359. (Kristó Gyula)

¹²⁹² Szabados 2011. 87.

¹²⁹³ SRH I. 284–285.

¹²⁹⁴ SRH I. 287.; HKÍF 359. (Kristó Gyula)

¹²⁹⁵ SRH I. 165.; HKÍF 353. (Kristó Gyula)

¹²⁹⁶ Kristó 1993a. 18–19.

¹²⁹⁷ SRH I. 206.; HKÍF 366–367. (Kristó Gyula)

¹²⁹⁸ SRH I. 205.; HKÍF 367. (Kristó Gyula)

¹²⁹⁹ SRH I. 206.; HKÍF 367. (Kristó Gyula)

A magyar krónikás hagyományban két alapvető verzió különíthető el. Az egyik verzió (krónikakompozíció, Kézai) Álmos tisztségéről semmit nem közölt, Árpádot pedig első kapitánynak (primus capitaneus), tehát első törzsfőnek, vezérnek vagy fejedelemnek tekintette. A másik magyar verziót a Zágrábi–Váradai Krónikák szolgáltatták, ahol viszont Álmos került előtérbe, őt választották meg az egyenrangú vezérek (duces) vagy fejedelmek ’fővezérre’ (principalis) vagy vezérre/fejedelemmé (dux), és ebben a tisztségben (in ducatu) követte őt fia, Árpád. Megjegyzendő, hogy a vezér vagy fejedelem által birtokolt hatalom mellett, az általa uralt területet is ducatusnak nevezte a krónika.

Még egy forrás sorolható a magyar krónikás hagyományhoz, Anonymus *Gesta Hungarorum* című műve. Anonymus gesztájában több címmel is illette Álmost, akit szerinte a hét fejedelmi személy (principales persone) „vezérre és parancsolóvá (ducem et preceptorem) választott.¹³⁰⁰ P. mester egyaránt nevezte őt első fejedelemnek/vezérnek (primus dux),¹³⁰¹ illetve csak fejedelemnek vagy vezérnek (dux).¹³⁰² Megjegyzendő, hogy Álmos apját, Ügyeket is duxnak címezte Anonymus, amelyet egyaránt lehet fejedelemnek vagy vezérnek fordítani.¹³⁰³ Ügyek apósa, a szkítiai Önedbilia (Eunedubelianus) is dux rangot visel a *Gesta Hungarorum*-ban.¹³⁰⁴ P. mester Álmost, egy passzusban, a hét fejedelmi személy ’urának és parancsolójának’ (dominus et consiliarius) is nevezte.¹³⁰⁵ Álmos fia, Árpád is több, hasonló címmel szerepel a gesztában. Anonymus szerint Árpádot Álmos még életében „megtette fejedelmüknek és vezérüknek” (ducem ac preceptorem).¹³⁰⁶ Egy másik szöveghelyen, a ’Hungvária fejedelme’ vagy ’Hungvária vezére’ (dux Hungariae) titulussal szerepel Árpád,¹³⁰⁷ ami voltaképpen a ’Magyarország fejedelme’ cím torzult változata (a Hung vár etimológia miatt). Ez egybecseng Konsztantinosz ’Turkia fejedelme’ megjelölésével. Anonymus a ’dux’ szót használja ’fejedelem’ vagy ’vezér’ értelemben,

¹³⁰⁰ Anonymus, 5. caput, SRH I. 40.; HKÍF 286. (Veszprémy László); vö. még MEH 139. (Pais Dezső)

¹³⁰¹ Anonymus, Prologus, SRH I. 33.; „első fejedelem”, vö. HKÍF 278. (Veszprémy László); „első vezér”, vö. MEH 134. (Pais Dezső)

¹³⁰² Anonymus, Prologus és 2. caput, SRH I. 33, 37.; „fejedelem”, vö. HKÍF 278, 281. (Veszprémy László); „vezér”, vö. MEH 137. (Pais Dezső)

¹³⁰³ Anonymus, 3. és 4. caput, SRH I. 38, 39.; HKÍF 284, 285. (Veszprémy László) – a magyar fordításban Ügyek vezérként szerepel, míg fia, Álmos fejedelemként, és ugyanaz a dux titulus szerepel nevük mellett.; más, következetesebb fordításban mind Ügyek, mind pedig Álmos ’vezér’ címmel szerepelnek, vö. MEH 137–138, (Pais Dezső)

¹³⁰⁴ Anonymus, SRH I. 39.; HKÍF 284. (Veszprémy László) – Eunedubelianus szkítiai fejedelemként szerepel a fordításban, míg Ügyek csak vezérként, ugyanazzal a dux titulussal.; más fordításban vezérként szerepel (név nélkül!) az ’igen nemes vezér’ és Ügyek egyaránt, vö. MEH 138. (Pais Dezső)

¹³⁰⁵ Anonymus, 7. caput, SRH I. 41.; HKÍF 288. (Veszprémy László); MEH 140. (Pais Dezső)

¹³⁰⁶ Anonymus, 13. caput, SRH I. 52.; „fejedelmüknek és vezérüknek”, vö. HKÍF 297. (Veszprémy László); „vezérre és parancsolóvá”, vö. MEH 146. (Pais Dezső), utóbbi fordítás következetesebb, mert Álmos esetében ugyanazt a fordítást adja.

¹³⁰⁷ Anonymus, 13. caput, SRH I. 52.; „Hungvária fejedelme” HKÍF 297. (Veszprémy László); ’Hungvária vezére’, vö. MEH 146, (Pais Dezső)

mind Álmos, mind pedig Árpád esetében, amely titulus nála a hét törzsfő/fejedelmi személy (principales persone) közül a rangban első fejedelmet, vezért jelenti. P. mes-ter első, megválasztott fejedelemnek Álmost tekintette, míg Árpádot maga Álmos nevezte ki utódául a többi vezér egyetértésével.

A magyar krónikás hagyomány tehát a szóba jöhető korabeli latin titulusok közül a katonai vezetőt jelölő 'capitaneus' (kapitány), és a szintén vezért, de fejedelmet is jelölő 'dux' fogalmakat használta Álmosra, illetve Árpádra vonatkoztatva. Az egyik, 13–14. századi hagyomány (Kézai, 14. századi krónikakompozíció) csak Árpádot említette az első számú vezérként (capitaneus), míg a másik 13–14. századi hagyomány (Anonymus, Zágrábi–Váradai Krónikák) Álmost tartotta az első (primus), megválasztott fejedelemnek (dux). A két verzió vagy tradíció egymással – tudatosan vagy egymásról nem is tudva – versengve, különböző megnevezésekkel (capitaneus, dux) illetve a magyarok első vezérét, fejedelmét. Ráadásul, az első fejedelem személyében (Árpád, Álmos) is különbözött e két tradíció, sőt abban is, hogyan került a hét fejedelmi személy élére az első fejedelem vagy vezér (választással vagy anélkül).

A kései magyar krónikás hagyomány Álmost favorizáló verziójához kapcsolódik egy külföldi krónikás, ciszterci szerzetes szerző, a 13. századi Albericus Trium Fontium.¹³⁰⁸ Albericus szerint a magyarok népe „Álmos [Alino] nevű első fejedelmük [sub primo duce] idejében vonult ki Szkítiából, és foglalta el Pannóniát.¹³⁰⁹ Albericus eltévesztette a magyarok vezetőjének nevét, illetőleg eltorzította, de felismerhető, hogy a ragozott név téves olvasatáról lehet szó (Almo – Alino).¹³¹⁰ Az Álmos című megadott 'primus dux', tehát 'első fejedelem' vagy 'első vezér' kifejezés szinte visszhangozza Anonymus titulusát, illetőleg a Zágrábi–Váradai Krónikák hasonló értelmű híradását.¹³¹¹ Albericus, Anonymushoz és a Zágrábi–Váradai Krónikákhoz hasonlóan, egy Álmos első fejedelemségéről tudósító krónikaverziót használhatott.¹³¹²

Összegezve a korábbi (10. századi) bizánci, és a kései (13–14. századi) magyar és külföldi krónika- és gesztairadalom vonatkozó tudósításait, két, egymással versengő hagyomány lelhető fel bennük. Az egyikben Álmos és utódként Árpád, a másikban Árpád (és csak apaként szerepel Álmos) tűnik fel első fejedelmként, vagy első vezérként. A régebbi magyar hagyomány, illetve Konsztantinosz szerint Álmos csak a magyar törzsszövetségi hierarchia második számú törzsfője, fejedelme volt Levedi mögött. Ezzel szemben Árpád már a honfoglalás előtt elnyerte a magyarok/Magyarország (Turkia) fejedelmi címét (arkhón), amelyet a bizánci közvetítésű magyar hagyomány 'nagy fejedelem' (megas arkhón) formában is használt, amely időbeli és rangbeli elsőségre egyaránt utalhatott. Árpád már a bolgár háború (894–895) idején

¹³⁰⁸ Vö. Kristó 1993a. 21.

¹³⁰⁹ Gombos 1937–1938. I. 23.; HKÍF 263–264. (Kordé Zoltán)

¹³¹⁰ Kristó 1993a. 21.

¹³¹¹ Vö. összefoglalóan Albericusra, Latzkovits 1934. főleg 79–80.; vö, Kristó 1993a. 21.

¹³¹² Hóman 1925a. 23.; Kristó 1993a. 21–22.; Szabados 2011. 74.

fejedelem lehetett, ezt erősíti meg Georgius Monachus Continuatus tudósítása, aki a türkök (magyarok) egyik fejeként (kephalé) említette őt. Konsztantinosz híradása szerint Árpád fejedelmet üzte el népével együtt a besenyő támadás. Ezt támaszthatja alá a kései (13–14. századi) magyar krónikás hagyománynak az a változata (Kézai, 14. századi krónikakompozíció), amely Árpádot tekinti első kapitánynak (primus capitaneus) és a honfoglalás irányítójának. A honfoglalás lebonyolítását Árpádnak tulajdonította a másik, Álmos-féle tradíciót képviselő Anonymus is. A magyar hagyomány egy másik, kései verziója (13–14. század) Álmost „előléptette” fejedelemmé (dux, primus dux), aki megkezdte a honfoglalást (Anonymus), illetőleg végre is hajtotta azt (Zágrábi és Váradai krónikák, Albericus). Utóbbi tradíció is Árpádot tudta Álmos fiának és fejedelmi utódának (dux). Álmos a honfoglalás megkezdése után adta át fiának a hatalmat Ungvárnál.¹³¹³ A 14. századi krónikakompozíció Erdélyben öleti meg Álmost, mivel Pannónia elfoglalását azonosítja a honfoglalással.¹³¹⁴ Az Álmos-párti tradíció más forrásai Álmosnak tulajdonítják Pannónia elfoglalását (Zágrábi és Váradai Krónikák, Albericus). Álmos szerepének érzékelhető növekedése a kései krónikás hagyományban szerintem kapcsolatban állhat azzal, hogy 1131-től a Kálmán által megvakított Álmos herceg (dux) utódai kerültek a magyar trónra Álmos fia, Vak Bélával.¹³¹⁵ Ezzel magyarázható az, hogy Álmos alakja már a 12. századtól előtérbe kerülhetett Álmos fia, Árpád rovására. Ezért tekinthettek rá úgy, mint az első megválasztott fejedelemre.

Az Álmos vagy Árpád által viselt fejedelmi/vezéri tisztség konkrét megnevezése még több problémát vet fel. A bizánci források görög (arkhón, megas arkhón, kephalé) megnevezései egy általános fejedelem/nagyfejedelem, vezér, uralkodó megnevezést engednek meg. A kései magyar hagyomány latin titulussai (primus capitaneus, primus dux, dux) szintén egy általános vezér/fejedelem fogalmat adnak. A honfoglalás előtti korra (870–880 körülre) utaló muszlim forrásokban, a Dzsajhání-hagyományban (Ibn Ruszta, Gardézi) szerepel két olyan méltóság, amely Álmosra és Árpádra (is) vonatkozatható. Az egyik a kündü/künde/kende titulus (K.nd.h), a másik a konsztantinoszi törzsfőlistán is másodikként előforduló gyula (G.l.h = gülas) tisztségnév. A muszlim források tudósítása szerint a kündü 20 ezer lovassal vonul ki, de csak névleges hatalma van. A gyulának minden magyar engedelmeskedik a háború dolgában, a védelemben, és más ügyekben.¹³¹⁶ Konsztantinosznál a 10. század közepére vonatkozóan, az Árpád-nemzetségbeli fejedelem (arkhón), a gyula (gylas) és a karha (karkhas) szerepel, bírói tisztséget viselnek.¹³¹⁷ Ha a két, különböző szem-

¹³¹³ Anonymus, 13. caput, SRH I. HKÍF 297. (Veszprémy László), 146. (Pais Dezső)

¹³¹⁴ Álmos megölésére Erdélyben vö. SRH I. 287.; HKÍF 359. (Kristó Gyula)

¹³¹⁵ Vö. SRH I. 40. o. 3. jegyzet (Pais Dezső megjegyzése): Jakubovich Emil alapján tételezte fel (Klebensberg Emlékkönyv, 212.), hogy Anonymus azért tette meg első vezérré Álmost, hogy „Álmos herceg személyét, II. Béla király atyjáét” kiemelje.

¹³¹⁶ A Dzsajhání-hagyomány tudósítására vö. HKÍF 32–33. (Ibn Ruszta), 35. (Gardézi)

¹³¹⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r, vers. 14–18.; DAI 40,46–50, vö. DAI 2003. 178–179.

léletű, különböző korra vonatkozó tudósítást összevetjük, a mindkét forrásban másodikként előforduló gyula tisztség kiesik, mert feltehetően csak a Konsztantinosznál első helyen szereplő arkhón méltóság kapcsolható össze az Árpád-nemzetséggel. Így a kündü tisztség maradhatna, de nehezen eldönthető kérdés, hogy funkciója fővezéri – tényleges hadba vonulással és hadvezetéssel –, vagy szakrális jellegű volt. Utóbbi esetben a kündü tisztség Álmoshoz lenne kapcsolható (csodás születés – turul-monda, megölése a krónikakompozíció szerint), ha ez a tisztség szakrális jellegű lenne. Ennek ellentmond, hogy kazár megfelelője, a csak Ibn Fadlánnál említett kündür kagán, a kazár hierarchia harmadik uralkodója volt, a szakralitást pedig a kagán képviselte. A kündü tisztség a magyaroknál együtt járt fővezéri, hadvezéri teendőkkal, és a muszlim források szerint a gyula bírt nagyobb hatalommal. Ezért nem bizonyítható az sem, hogy az Álmos vagy inkább Árpád által viselt fejedelmi méltóság a kündü lett volna, ahogy azt korábban jómagam is véltem.

II. 2. 4. 2. Álmos és Árpád tisztsége a történeti kutatásban – az első fejedelem vita

A történeti kutatást régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy kit tekinthetünk első fejedelemnek, Álmost vagy Árpádot, és milyen tisztséget viselhetek.¹³¹⁸ A vita kezdetei a 18. századi történetírásig nyúlnak vissza, amikor előbb 1740-ben, Kéri Borgia Ferenc jóvoltából, Konsztantinosz császár műve, a DAI ismertté vált, illetőleg 1746-ban Bél Mátyás kiadta Schwandtner forrásgyűjteményében Anonymus Gesta Hungarorumát.¹³¹⁹ A jezsuita történetírókkal kezdődött meg az Álmos vagy Árpád elsőségével kapcsolatos polémia. Pray György Anonymussal szemben Konsztantinosz tudósítását fogadta el mérvadónak, így Árpádot fejedelemnek tartotta, Álmost viszont nem. Az anonymusi vérszerződésben is Árpádra cserélte fel Álmos nevét.¹³²⁰ Katona István nem vitatkozva Pray Györggyel, Anonymus gesztáját fogadta el az első fejedelem kilétét illetően, és Álmost tekintette az első, míg Árpádot a második fejedelemnek, latinul duxnak.¹³²¹ Emellett egyeztetni próbálta Anonymust és Konsztantinoszt; szerinte Álmost 884-ben megválasztották a magyarok, majd 889-ben Árpádot kazár szokás (pajzsra emelés) szerint iktatták be.¹³²²

A jezsuita történetírók után, a 19. század második felében merült fel újra Álmos és Árpád szerepének, illetőleg az első fejedelem kilétének a kérdése. A korabeli történettudomány kiváló képviselője, Szabó Károly fejtette ki legalaposabban az Árpád

¹³¹⁸ Az Álmos és Árpád vita historiográfiai áttekintésére a legutóbb – Álmos szempontú megközelítéssel – Szabados 2011. 62–90.

¹³¹⁹ A két forráskiadásra utal Szabados 2011. 64.

¹³²⁰ Pray 1761. 310.; Pray 1801. XXIII, XXVIII.

¹³²¹ Katona 1778. 34. 'Almus, Dux I ; 107. Árpád, Dux II.'

¹³²² Katona 1778. 38–40.

első fejedelemsége mellett szóló érvelését. Eszerint „Konstantin császáron kívül, ki Árpád választását még Etelközben világosan Álmos mellőzésével mondja történetnek, igazolják Georgiosz Monachosz és León Grammatikosz Kr. u. 945-ig terjedő évkönyveik, melyekben Árpád még Etelközben a magyarok fejéül említették; igazolják ezt hazai évkönyveink, Kézai, Thuróczy, a bécsi képes, pozsonyi és budai évkönyvek, melyek a magyarok első kapitányának Árpádot írják.”¹³²³ Szabó egy másik munkájában azt hangsúlyozta, hogy „jegyzőnkön (ti. Anonymus – T. S. L.) kívül a világon semmi más forrás nincs, mely Álmos fővezérségéről szólna, hanem ellenkezőleg a *legkülönfélébb s egymástól teljesen független források a magyarok első vezérének Árpádot és nem Álmost hirdetik* [kiemelés tőlem – T. S. L.].”¹³²⁴ Szabó érvelése szerint „a magyarok inkább választák vezérökké a kora legszebb virágában álló Árpádot, kit különben is éles esze, mély belátása s hősi vitézsége e díszes állásra mintegy kijelölni látszott, mint hanyatló korú atyját, a majdnem 70 éves agg Álmost.”¹³²⁵ Szabó ’vezér’ vagy ’fővezér’ tisztséget tulajdonított Árpádnak és utódaiknak, bár a választott fejedelem címet is említette.¹³²⁶ Szabó Károly Árpád melletti – újabban Szabados György által egyszerre méltatott és bírált¹³²⁷ – érvelése azon nyugszik, hogy elfogadta Anonymus tudósítását Álmos 819 körüli születéséről, illetve Regino 889-es bejegyzését a magyarok besenyők általi kiűzetéséről, és ekkorra tette az etelközi fejedelemválasztást. Szabó elméletétől kortársai közül csak Fraknoi Vilmos tudta függetleníteni magát. Fraknoi hangoztatta azt, hogy „Álmos és nem Árpád volt a magyar nemzetnek első vezére.” Úgy vélte, hogy a vérszerződést Álmossal még Ázsiában kötötték, és „Etelközben még a bolgár háború előtt Álmos életében vette át Árpád a vezérséget, és kazar módra megválasztva, nemcsak vezére, hanem fejedelme” is lett a magyaroknak.¹³²⁸ Fraknoi tehát Álmost csak vezérnek, míg Árpádot vezérnek és fejedelemnek minősítve próbálta egyeztetni Konsztantinosz és Anonymus tudósításait. Szabó Károly joggal minősítette „szerencsétlennek” Fraknoi kísérletét, mivel szerinte „a történetírónak nem lehet föladata az egymással ellenkező írók adatait minden áron, minden lehető képzelt módon egyeztetni akarni, hanem kötelessége a valódi történelmi igazságot bírálati úton nyomozni, földeríteni, s meggyőződését az általa tarthatatlanoknak ismert állítások félrevetésével, nyíltan hirdetni.”¹³²⁹ Szabó Károly érvelése meggyőzőbb volt, így az ő elméletét fogadta el a történelmi kutatás a következő évtizedekben.¹³³⁰ A korábban Álmost első fejedelemnek

¹³²³ Szabó K. 1878. 141–142.; vö. még Szabó K. 1869. 37. o. 1. jegyzet

¹³²⁴ Szabó K. 1860. 120.

¹³²⁵ Szabó K. 1869. 36.

¹³²⁶ Szabó K. 1869. 36–37, ’vezér’; 43. ’fővezér’, 37. o. 1. jegyzet ’választott fejedelem’

¹³²⁷ Szabados 2011. 67. – Szerinte Szabó itt „nem számol azzal, hogy nem tudni, mikor ment végbe az etelközi fejedelemválasztás, hány éves lehetett akkor Álmos.”

¹³²⁸ Fraknoi 1861. 49.

¹³²⁹ Szabó K. 1869. 37–38. o. 1. jegyzet

¹³³⁰ Szabados 2011. 68.

valló Horváth Mihály is Árpádot tekintette első fejedelemnek, és a vérszerződést is hozzá kapcsolta.¹³³¹

A 19. század végén, a honfoglalás ezredik évét méltón megünneplő milleniumi ünnepek (1896) idején Árpádot tartották a magyarok első fejedelemének, és apja, Álmos teljesen háttérbe szorult.¹³³² Marczali Henrik csak törzsfőnek és Árpád apjának tekintette Álmost, míg fiát, Árpádot a magyarok első fejedelemének, vagy nagyfejedelemének, dinasztiaalapítónak és honfoglalónak.¹³³³ A turkológus Vámbéry Ármin szerint Árpád volt „a magyarok legfőbb hadvezére” és a honfoglalást hozzá kapcsolta. Az Anonymus által Álmossal kapcsolatban említett vérszerződést a névtelen jegyző „koholmányának” vélte.¹³³⁴ Borovszky Samu már Levediában is Árpádot nevezte a magyarok fejedelemének.¹³³⁵ Pauler Gyula hasonlóképpen fogalmazott, amikor 890 tájára tette az általa 45–50 évesnek vélt Árpád kazár szokás szerinti fejedelemmé (nagyvajdává) választását. Álmost csak törzsfőnek és vajdának tekintette.¹³³⁶ A milleniumi korszakhoz sorolható az 1907-ben napvilágot látott Árpád és az Árpádok című, pompás kiállítású és magas színvonalú kötet. Ezt a ’díszművet’ Árpád 907-re tett halála 1000-ik évfordulóján jelentették meg, és a kötet tanulmányaiban Árpád fejedelem volt középpontban, atyját, Álmost alig említették.¹³³⁷ A kötet szerkesztője, Csánki Dezső, már a bevezetőben hangsúlyozta, hogy „állam és nemzet nagy eszméinek kezdetei az ő [ti. Árpád vezér] nevéhez kapcsolódnak; az immár ezeréves haza földjének megszerzése pedig az Ő esze és harca áldozatos munkája.”¹³³⁸ A forrásokat példamutató elemzéssel ismertető Domanovszky Sándor Konsztantinosz DAI-járól megállapította, hogy „nemcsak a közölt adatok, hanem forrásai miatt is a honfoglalás korának legelső és legértékesebb kútfőjének tekinthetjük.”¹³³⁹ A jogtörténész Illés József tanulmányában Árpád mellett foglalt állást, titulását illetően nagyvezérnek, illetőleg nagyfejedelemnek nevezte.¹³⁴⁰ Árpád megválasztása fordulatot jelentett. „A nagyfejedelem, több mint az első vajda: békében is az ő hatalma” érvényesül, és a „nagyfejedelem már közös feje az összes törzseknek.”¹³⁴¹ Márki Sándor Árpád fejedelemnek tulajdonította a honfoglaláshoz kapcsolódó nagyszabású hadműveleteket.¹³⁴² Márki későbbi munkájában is Árpádot

¹³³¹ Horváth 1871. 27–28.

¹³³² Röviden utalt a millenáris történetírás ’Árpád-párti’ képviselőire áttekintésében Szabados 2011. 68.

¹³³³ Marczali 1895. 49, 50–53.

¹³³⁴ Vámbéry 1895. 174–175, 222.

¹³³⁵ Borovszky 1894. 22.

¹³³⁶ Pauler 1900. 24.

¹³³⁷ Csánki 1907.

¹³³⁸ Csánki 1907. VIII. (Bevezetés)

¹³³⁹ Domanovszky 1907. 3-16.; Csánki 1907. 15.

¹³⁴⁰ Illés 1907. 45–59. ; Árpád nagyvezér és nagyfejedelem címére vö. uo. 56–57.

¹³⁴¹ Illés 1907. 57.

¹³⁴² Márki 1907. 65–66.

tartotta első fejedelemnek, sőt az anonymusi vérszerződést is hozzá kapcsolta.¹³⁴³ Rónai Horváth Jenő szerint Árpád „nagy vitézi hírnevét nyilván még fejedelemmé választása előtt érdemelte ki, utána pedig uralkodói képességeinek, bölcs gondolkodásának, bölcs tanácsának kellett előtérbe lépni.”¹³⁴⁴ Rónai Horváth szerint Árpád irányította a honfoglalást, azonban „személyesen csatát nem vezetett, és nevéhez egyetlen nagyobb ütközet” emléke sem fűződik.¹³⁴⁵

A millenium idejére kiformalódó, hagyományos felfogás – Álmos törzsfői, és Árpád fejedelmi szerepköréről – sokáig szinte maradéktalanul érvényesült. Először a mitológiával, a néprajzzal foglalkozó kutatók vetettek fel olyan szempontokat (turulmonda, Álmos megölése), amelyek Álmos mellett szóltak.¹³⁴⁶ Ezt az újszerű gondolatmenetet folytatta az 1910-es években Róheim Géza, aki a mondai–mítikus elemeket kombinálni próbálta a történeti tudósításokkal. Róheim szerint a magyaroknál kazár mintára, szakrális kettős királysági rendszer volt, a szakrális uralkodó mellett volt egy ténylegesen kormányzó király is. Ennek igazolására említette a muszlim források kende és gyula tisztségét, és György barát krónikájának folytatásában Árpád és Kuszán együttes szereplését. Úgy vélte, hogy az Álmos név nem tulajdonnév volt, hanem méltóságnév, a kende egyik címe. Feltételezte, hogy kazár szokás szerint ölték meg ’álmost’, a kendét. A forrásokban mutatkozó ingadozást Álmos és Árpád fejedelemsége között úgy magyarázta, hogy „Álmos volt a magyarok kendéje, azaz isteni királya, fia Árpád pedig a dsila, a hadak intézője, magyar shogun.”¹³⁴⁷ Utóbbi azt jelentené, hogy egy családon belül öröklődött volna a kündü és a gyula tisztség is. Róheim feltevése sokáig visszhangtalan maradt.¹³⁴⁸ Konsztantinosz tudósítása alapján egyértelmű, hogy csak az első számú fejedelem származott Árpád nemzetségeből, a gyula és a karha vonatkozásában ezt semmi sem támasztja alá.

A két világháború közötti korszakban meghatározó elméletet fejtett ki Hóman Bálint, a szellemtörténeti irányzat egyik vezető képviselője. Hóman úgy vélte, hogy a korábbi időleges fővezérség (kende) intézményével szakítva, a magyarok Etelközben „örökös fővezérré, fejedelemmé” választották a Magyar törzs fejének, Álmosnak a fiát, Árpádot.¹³⁴⁹ Hóman egy másik tanulmányában számba vette az Álmos fejedelemsége mellett szóló forrásokat (Anonymus, Zágrábi–Váradai Krónikák, Albericus), miközben utalt arra, hogy „a Kézai után írók vele együtt Árpádot tartják a magyarok első fejedelmének.” Felismerte tehát a magyar krónikás hagyomány kettősségét, sőt

¹³⁴³ Márki 1914. 104–112.

¹³⁴⁴ Rónai Horváth 1907. 88.

¹³⁴⁵ Rónai Horváth 1907. 83, 88.

¹³⁴⁶ Ezekre a kutatásokra – Desericzky József piarista történétíró már 1760-ban, Ipolyi Arnold 1854-ben, Sebestyén Gyula 1905-ben – amelyek utaltak a Turul-mondára, Álmos megölésére, vö. részletebben Szabados 2011. 69–73.

¹³⁴⁷ Róheim 1917. 59–68.; vö. még Róheim 1984. 137.

¹³⁴⁸ Az elmélet méltatására vö. Uhrman 1987/1988. 215–216.

¹³⁴⁹ Hóman 1923. 22. – részletezi is a címeket (KONST. 30: megas arkhón, másutt csak arkhón; Anonymus: dux; Krónika Árpád utódairól: dux: Pozsonyi évk.: princeps).

szerinte a turul-monda a Szent László kori feltételezett Gesta Ungarorum-ban már benne lehetett.¹³⁵⁰ Összevetve a konsztantinoszi tudósítást a magyar hagyománnyal (Anonymus), úgy vélte, hogy „a fejedelemválasztás helye, időpontja s az első fejedelem személye tekintetében” a bizánci császárnak kell hitelt adni, mert jó forrásra támaszkodott, „Árpádházi Tormás elbeszélésére.” Feltételezte, hogy „az örökös fejedelem felavatása” a képletes vérrokonságot kifejező vérszerződéssel történt, majd „e szertartás után következett kazár szokás szerint a Konsztantinosznál említett pajzsraemelés, vagyis a fejedelemmé váló ünnepélyes kikiáltás.”¹³⁵¹ Hóman tehát Konsztantinosz tudósítását fogadta el Árpád fejedelemmé választásáról Etelközben pajzsra emeléssel, de Anonymus tudósításának egyes elemeit (önálló fejedelemválasztás, vérszerződés) is beépítette elméletébe. Így tehát egyeztetni igyekezett a teljesen eltérő korokból ránk maradt, különböző hitelű forrásokat, amely módszert Szabó Károly jóval korábban joggal ítélte el. Hóman későbbi munkájában is úgy vélte, hogy Levedi (Leved) kende mellett Álmos gyula fontos szerepet játszott, de Etelközbe költözésükkor „Álmos fia Árpádot kiáltották ki örökös fejedelmüknek.” Álmos születése kapcsán utalt a turul-mondára, és arra, hogy az „égi karizma birtokában” volt, mint hun ősei és a többi nomád fejedelmek, mégsem tekintette őt örökös fejedelemnek, csak gyulának. Árpáddal kapcsolatban a vérszerződés megkötését említette, amellyel „az egész magyar népközösség természetes és törvényes urának ismerték el Árpádot és ivadékát.”¹³⁵² Hóman e munkájában került legközelebb ahhoz, hogy az anonymusi magyar hagyomány alapján (turul-monda, vérszerződés) Álmost első fejedelemnek ismerje el, de a konsztantinoszi tudósítást tartván hitelesebbnek, ezt a lépést nem tudta megtenni. Hómanhoz hasonlóan, Zichy István úgy vélte, hogy Levedi első vajda „lemondása” után a magyarok Árpádot választották meg fejedelemnek.¹³⁵³ Zichy álláspontja az volt, hogy a kündü és a fejedelem tisztség egymástól független, egymást időben követő, és más-más személy (Levedi, Árpád) által betöltött méltóságok. Karácsonyi János szerint Etelközben kazár kezdeményezésre, Levedi kündü lemondása után, 863 táján Álmos fiát, Árpádot választották fejedelemmé, pajzsra emeléssel.¹³⁵⁴ Ferdinandy Mihály Levedit tekintette első fejedelemnek, kündünek, Álmost pedig gyulának, amelyről feltételezte, hogy főbírói és fősámáni tisztséget is jelentett. A turul-monda és Álmos feláldozása alapján feltette, hogy az utolsó papkirályt választották meg fejedelemnek, de az idős Álmos átengedte helyét fiának, Árpádnak, akit pajzsra emeléssel tettek fejedelemmé.¹³⁵⁵ Deér József kezdetben egykori tanára, Hóman Bálint nyomdokain haladva úgy vélte, hogy Levedi kündü lemondása után Álmos gyula fiát, Árpádot kiáltották ki fejedelemnek.

¹³⁵⁰ Hóman 1925b. 85, 95–97, 103–106.

¹³⁵¹ Hóman – Szekfü 1928. 71–72.

¹³⁵² Hóman 1938. 54.

¹³⁵³ Zichy 1923. 125, 147.; Zichy 1939. 14, 22.

¹³⁵⁴ Karácsonyi 1924. 60–61.

¹³⁵⁵ Ferdinandy 1941. 23–37, 43–45, 50–53.

Deér utalt a hun-hagyományra, és megemlítette az uralkodóház eredetmondáját, a turul-mondát is. Szerinte „az istenség ezzel jelölte ki Álmost népe feletti uralomra.”¹³⁵⁶ A fentiekből adódó következtetést azonban ekkor még nem vonta le, és a konsztantinoszi történetet követve Árpád fejedelemségét hangoztatta. Deér a DAI 38. fejezete kronológiai vizsgálata során szakított korábbi nézetével. Kijelentette, hogy nem beszélhetünk Levedi kündüröl és Álmos gyuláról, ahogy azt korábban ő is tette. Levedi első vajdával a 8. században számolt, Álmos fejedelemségét pedig a 9. század közepétől számította.¹³⁵⁷ Deér három alappillérre helyezte az Álmos első fejedelemségéről szóló feltevését: az Álmos születéséhez kapcsolódó turul-mondára – amelyhez „a fejedelemség karizmatikus indokolása” kapcsolódott – Anonymus híradására, és a Zágrábi–Váradai Krónikák tudósítására Álmos első fejedelmi voltáról, megválasztásáról.¹³⁵⁸ Deér megkérdőjelezte Konsztantinoszt, szerinte rajta kívül „egyetlen bizánci, vagy más külföldi forrás sem emlékezik meg hasonló értelemben a fejedelemség keletkezéséről, ő maga pedig jó félszázaddal a honfoglalás után élt és ezekről a dolgokról mindössze annyit tudott, amennyit magyar informátora neki elmondott, erre vonatkozó adatának nem tulajdoníthatunk perdöntő értéket csak azért, mert éppen ő juttatta azt korunkra.”¹³⁵⁹

Az 1945 utáni, 1990-ig számítható időszakban az Álmos és Árpád fejedelemségével kapcsolatos vita újabb stádiumba került. Az új hipotézis kidolgozása Györffy György nevéhez fűződött. Györffy az Álmos- vagy turul-mondát vette górcső alá, és megállapította, hogy Anonymus „feltehetően szóhagyomány” alapján jegyezte fel, „és saját keresztényi és deáki szemléletének megfelelően átalakította,” amikor azt állította, hogy már áldott állapotban volt Emesü (Emese), amikor a héja megjelent álmában. Hangsúlyozta azt, hogy az Anonymusnál szereplő Álmos-monda nem származhat az I. András korinak vélt ún. ősgesztából.¹³⁶⁰ Györffy a turul-monda egyfajta megkérdőjelezésével, Álmos szerepét is vitatta. Horváth János úgy vélte, hogy a krónika (14. századi krónikakompozíció) két forrást használhatott, Anonymus kiegészítését, és a legrégebbi írott forrást, ezért zavarosabb a krónikában a turul-monda, avagy Emese álma, mint Anonymusnál.¹³⁶¹ Györffy a későbbiekben új elméletet dolgozott ki, amely szerint a kündü címet Levedi viselte 870 és 893 között, nem mondott le róla, hanem fia, Kurszán követte őt kündüként 893–904 között. Álmos volt a gyula 870–893 között, és lemondása után Árpádot választották erre a tisztségre.¹³⁶² Györffy szerint az eredeti magyar hagyomány még Levedi fejedelemsége emlékét

¹³⁵⁶ Deér 1938. 48–52.; Deér 1943. 131–132.

¹³⁵⁷ Deér 1945. 5–8.

¹³⁵⁸ Deér 1945. 13–14.; Deér három érvére utaltam, Tóth 1996d. 35.; vö. még Szabados 2011. 75–76.

¹³⁵⁹ Deér 1945. 14.

¹³⁶⁰ Györffy 1948. 43–44.; Györffy 1993. 41.

¹³⁶¹ Horváth 1954. 16–17.

¹³⁶² Györffy 1959. 78, 142, 159.; Györffy 1977b. 104, 108, 109, 110–111.; Györffy 1984a. 592–593.; Györffy 1993. 220–223.

őrizte, és ez „1100 táján már átcsúszott Álmosra, Kündü pedig a hét vezér egyikévé degradálódott.”¹³⁶³ A hagyományban bekövetkezett módosulást a 12. század végi királyi udvar történetírója, Anonymus fejlesztette tovább, aki Álmost vélte a magyarok első fejedelmének, és a megválasztásához kapcsolta a vérszerződés történetét is. Györffy feltevése szerint „az égiektől eredeztetett kende dinasztia lehanyatlásával az Árpádok a 10. században a turul-mítosz propagálásával igyekeztek a dinasztia emberfeletti származásának tudatát elterjeszteni.” Györffy hangsúlyozta, hogy a 13. századi krónikások, akik az ősgesztából átvették a fehérló-mondát, főhősével a Szva-toplukot legyőző Árpáddal, „némelyest visszabillentették a mérleget Árpád javára”, – *amit ha nem tettek volna, ma talán Álmos-házzról s nem Árpád házzról beszélénk?*¹³⁶⁴ [kiemelés tőlem – T. S. L.].¹³⁶⁴ Györffy kitért Álmos halálának értelmezésére is. A krónikakompozíció szerint „Erdélyben megölték, nem mehetett be Pannóniába.”¹³⁶⁵ Györffy úgy vélte, hogy az „aggastyán Álmos immár egyik tisztet [ti. a kende vagy a gyula tisztséget – T. S. L.] sem töltötte be, mert helyébe, a hadúri tisztségre fia, Árpád lépett, megölése nyilván a besenyőktől elszenvedett vereség következménye volt.”¹³⁶⁶ Györffy feltevése szerint az eredeti berendezkedés 904-ben módosult Kurszán halálával, amikor Árpád egyesítette a két tisztséget, nagyfejedelem lett, és ezt a címet viselte 907 körül bekövetkezett haláláig, a gyula tisztséget pedig átruházta az Anonymus által hetedik vezérként említett Tétényre.¹³⁶⁷ Györffy későbbi munkájában, Árpád 904 után használt rangjával kapcsolatban megemlítette a konstantinoszi ’nagyfejedelem’ címzést. Úgy vélte, hogy Árpád „feltehetően nem igényelte a kündü címet és méltóságot, de török szóhasználat szerint kijárt volna neki a hazai törökség részéről az Arpa khan (vagy khagan) címzés.”¹³⁶⁸ Györffy elméletének újdonsága abban rejlett, hogy a konstantinoszi történetet megkérdőjelezve, egy másik dinasztíát, a kündü-dinasztiát tartotta rangban elsőnek a honfoglalás bezárulásáig, Álmost és Árpádot pedig a magyar hagyomány ellenében rangban másodiknak vélte egészen 904-ig, amikor Árpád kihasználta fejedelemtársa halálát és magához ragadta a főhatalmat, de más címet használt. Az elmélet gyengéje, hogy a források egyfajta sajátos kombinációjára épül, így például Levedi első vajda és Álmos második vajda rangját automatikusan megfelelteti a muszlim források kündü és gyula sorrendjének. További bizonyítatlan elem, hogy a Georgius Monachus Continuatusnál szereplő Árpád és Kuszán vezérek a muszlim források két fejedelmével egyeznek meg. Ráadásul a sorrend Georgius Monachus Continuatusnál más (Árpád és Kuszán), mint a DAI 38. fejezetében, Levedi és Álmos esetében. Györffy két érvet hozott fel magyarázatként. Az egyik érve az volt, hogy „ha Árpád volt a hatalmat kezében tartó vezérlő

¹³⁶³ Györffy 1977b. 104–105.

¹³⁶⁴ Györffy 1977b. 105.

¹³⁶⁵ SRH I. 287.

¹³⁶⁶ Györffy 1977a. 131.; Györffy 1984a. 596.; ennek a nézetnek a bírálata vá. Uhrman 1987–1988. 213.

¹³⁶⁷ Györffy 1959. 142–143.

¹³⁶⁸ Györffy 1993. 223.

fejedelem, és Kurszán a kisebb hatalmú főfejedelem, a politikai fontosság Árpád személyét emelte előtérbe.”¹³⁶⁹ Nem világos, hogy ha a gyula volt a fontosabb méltóság, akkor a muszlim források miatt a kündüt említették először, és Konsztantinosz miatt a kündünek vélt Levedit tekintette első vajdának, miért nem Álmost. Györffy második érve sem meggyőzőbb, miszerint „a bizánci követnek először Árpáddal kellett beszélnie, csak őutána a kendével.”¹³⁷⁰ A bizánci forrásban csak az szerepel, hogy Nikétász találkozott a türkök fejeivel, Árpáddal és Kuszánnal, és nincs arra utalás, hogy egyszerre találkozott-e velük, vagy pedig külön-külön, és miért ebben a sorrendben említi nevüket a forrás.¹³⁷¹ Semmiféle adatunk nincs arra, hogy Kuszán Levedi fia, vagy rokona lett volna. Anonymus „Cundu pater Curzan” származtatása kétséges információ ahhoz, hogy ebből ilyen következtetést vonjunk le.¹³⁷² Úgy vélem, hogy Györffy György nagyszabású elmélete Levedi és Kurszán kündü, illetve Álmos és Árpád gyula tisztségéről, a források olyan kombinációján alapul, amely nem más, mint bizonyíthatatlan feltevésekre épülő hipotézis. Mindez azonban nem csökkenti Györffy elméletének tudománytörténeti jelentőségét. Hatását mutatja, hogy sokan elfogadták feltevését, és mind Álmost, mind pedig Árpádot gyulának tekintették.¹³⁷³

Később többen is bírálták Györffy koncepcióját, elsősorban a Kurszán-elméletet.¹³⁷⁴ Kimutatható a régi, Konsztantinoszra építő álláspont jelenléte is, miszerint Levedi kündü lemondása után Árpádot választották meg fejedelemnek a magyarok.¹³⁷⁵ Ezzel egyidőben, újra jelentkezett, az „Álmos-párti” megközelítés is. Dümmerth Dezső, követve Deér József elméletét, Levedit a jóval korábbi múltba helyezte, és a a magyar hagyomány alapján Álmost tekintette a magyarok első fejedelmének. Dümmerth négy pillérre helyezte Deér három, Álmos mellett szóló érvét. Szerinte Álmos szakrális fejedelemségének bizonyítéka a születéséről szóló turul-monda, a krónikakompozícióban említett feláldozása vagy halála, Anonymus híradása a vérszerződéssel történt megválasztásáról, valamint a Várad–Zágrábi Krónikák tudósítása fejedelemmé választásáról.¹³⁷⁶ Uhrman Iván ugyan nem tekintette Levedit kündünek, Álmos javára történt lemondását viszont reális lehetőségnek nevezte.

¹³⁶⁹ Györffy 1977b. 110.; hasonlóan vö. Györffy 1977a. 128.

¹³⁷⁰ Györffy 1977b. 110.

¹³⁷¹ A forrásra vö. ÁMTBF 59.; HKÍF 147.

¹³⁷² Anonymus információjára vö. SRH I. 41.; HKÍF 287.; Anonymus genealógiai leszármaztatásának bizonytalanságaira vö. Tóth 1998. 126.; Tóth 2011. 102.

¹³⁷³ Vö. pl. Dienes 1978. 24.; Göckenjan 1972. 29–32.; Fodor 1975. 232.

¹³⁷⁴ Vö. pl. Dümmerth 1971. 415–421.; Czeglédy 1975. 56–57.; Kristó 1980. 224–225., Czeglédy 1985a. 125.

¹³⁷⁵ Levedi lemondására és Árpád megválasztására vö. Czeglédy 1967. 84, 85.; Czeglédy 1975. 51, 54, 57.; Czeglédy 1985a. 95, 96, 121, 124, 127.; Benkó 1985. 22.; Harmatta 1984. 430.; Harmatta 1985, 48.; Németh 1991. 227, 232.; Álmos fosztotta meg a hatalomtól Levedit, és adta át fiának, Árpádnak, vö. Róna-Tas 1996a. 260.

¹³⁷⁶ Dümmerth 1971. 405–409.

Uhrman megkérdőjelezte a konsztantinوسي elbeszélésnek azt a részét, amelynek értelmében Álmos és Árpád közül az utóbbit választották volna fejedelemnek. Szerinte a patriarchális-törzsi társadalomban elképzelhetetlen az a helyzet, hogy apja életében a fiú kapjon meg egy magasabb tisztséget. Értelmezése szerint, a legfőbb bizonyíték Álmos szakrális királysága, kündü volta mellett halála, „rituális feláldozása”, és utalt a sokat emlegetett Mózes–Álmos párhuzamra.¹³⁷⁷ Uhrman elfogadta Róheim feltevését arról, hogy a fejedelmi dinasztia egyszerre birtokolta az általa szakrálisnak tekintett kündü, és a hadvezéri gyula tisztséget. Ennek megfelelően, szerinte Álmos fejedelem/kündü életében előbb valamelyik testvére/unokatestvére, majd Árpád volt a gyula. A besenyő vereség és Álmos szakrális feláldozása után, Árpád lépett apja helyébe kündünek, és Kurszán – Álmos másik fia, Árpád öccse – lett a gyula.¹³⁷⁸ Uhrman elméletének gyenge pontja, hogy ő is Anonymus „Cundu pater Curzan” kifejezésére épített, csak nála a feltételezett kündü nem Levedi, hanem Álmos.¹³⁷⁹ Az elmélet másik vitatható pontja az, hogy egy dinasztiból származtatja a fejedelmi tisztségeket.

Györfly Györgyhöz hasonlóan nagyszabású elméletet fejtett ki Kristó Gyula. Korábbi szintézisében Levedit kündünek tekintette, akinek lemondása után a 850-es években a magyarok Álmost választották meg szakrális fejedelemnek, kündünek, és őt 895-ben követte fia, Árpád e méltóságban.¹³⁸⁰ Kristó Álmos fejedelemsége mellett első érvként említette az Álmos születéséhez kapcsolódó, „nagy régiségre visszamenő”, totemisztikus turul-mondát.¹³⁸¹ Második érve a krónikakompozíció adata, amely szerint Erdélyben megölték Álmost. Szerinte ez „csakis rituális gyilkosság lehetett,” amely bizonyos esetekben a szakrális fejedelemnek jutott osztályrészül.¹³⁸² Két okkal magyarázta Álmos feltételezett, rituális feláldozását. Az egyik ok a besenyőktől elszenvedett súlyos vereség, az etelközi haza elvesztése. A másik ok, hogy akárcsak a kazár szakrális uralkodónak, neki is negyven évben maximálták uralkodása idejét, és mivel ezt betöltötte, feláldozták.¹³⁸³ Kristó harmadik érve az orosz évkönyvekben (PVL) a 882. évnél szereplő, kijevi „Olmin dvor” (Álmos udvara), amely a magyar (Ugorskoe) helyen állt. Szerinte ez arra utal, hogy 882-ben Álmos a magyar törzsszövetség élén állt.¹³⁸⁴ Negyedik érvként említette a „genealógiai vonatkozásokban eléggé archaikus Zágrábi és Váradai Krónika” utalását Álmos megválasztásáról.¹³⁸⁵ Ötödik érve az, hogy a krónikakompozíció szerint „csak Erdélyig vezette Álmos a magyarokat”, míg Anonymus szerint Ung várában adta át a hatalmat Álmos fiának,

¹³⁷⁷ Uhrman 1987–1988. 213.

¹³⁷⁸ Uhrman 1987–1988. 216–218.

¹³⁷⁹ A felfogás bírálatára vö. Makk 1997. 161–188.; Tóth 1998. 126–127.; Tóth 2011. 102.

¹³⁸⁰ Kristó 1980. 135–143.

¹³⁸¹ Kristó 1980. 135–136, 139.

¹³⁸² Kristó 1980. 139, 192–193.

¹³⁸³ Kristó 1980. 193–194.

¹³⁸⁴ Kristó 1980. 140.

¹³⁸⁵ Kristó 1980. 140.

Árpádnak.¹³⁸⁶ Hatodik érve az Árpádok névadási gyakorlata, amelyben kétszer is visszatér Álmos neve (I. Géza ifjabb fia, Kálmán testvére; II. Béla negyedik fia).¹³⁸⁷ Kristó szerint Termacsu és Bulcsú szándékosan hallgatta el Álmos fejedelemségét rituális feláldozása miatt, ami „kényes és kerülendő kérdéssé vált.”¹³⁸⁸ Deér három, és Dümmerth négy érvéhez képest, Kristó Gyula hat érvet vonultatott fel. Új elemként szerepelt nála az orosz őskronika ’Olmin dvor (Álmos udvara?) adata, a krónika és Anonymus információja Álmos szerepéről a honfoglalás elejéig, és a névtani érv (Álmos név későbbi előfordulása).

Kristó az Álmos első fejedelemsége mellett szóló feltevését a legteljesebben „A honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán” című művében fejtette ki. A cím ellenére Árpád „trónfosztását” jelenti a munka, amennyiben Álmos első fejedelemségét bizonyítja, illetve Kurszán „trónfosztását,” hiszen a Györffy-féle kündü elméletet cáfolja. Kristó itt is hat pontban (turul-monda, a Zágrábi–Váradi Krónikák, Anonymus, Albericus, az Álmos név utóélete, és Álmos megőlése) összegezte az Álmos mellett szóló adatokat.¹³⁸⁹ Első érvként itt is az Álmos születéséhez kapcsolódó Turul-mondát említette (Anonymus, krónikakompozíció), azzal a megjegyzéssel, hogy ha nem fejedelem lett volna, „hanem egyik törzsfője az Árpádok törzsének, aligha hozzá, hanem más nemzetségtaghoz kapcsolódott volna a monda.”¹³⁹⁰ Kristó Gyula második érve a Zágrábi és a Váradi Krónika tudósítása Álmos fővezérré választásáról. E krónika más, hitelesnek tűnő híradásai (pl. helyesen Vazul fiainak tünteti fel Andrást, Bélát és Leventét) alapján vélte úgy Kristó, hogy „egy korai magyar történeti tudatot, régi historiai ismeretet rögzíthetett akkor is, amikor Álmost tekintette a magyarok első vezérének.”¹³⁹¹ A harmadik adatsor Anonymusnál található, aki részletesen beszámol Álmosról, vérszerződéssel való megválasztásáról, továbbá más hozzá kapcsolt eseményekről. Kristó szerint Anonymus Álmos fejedelemségét két forrásból meríthette, részint a néphagyományból, részint korábbi írott forrásból. Mivel pedig „feltett szóbeli és írásbeli forrásai elenyésztek”, ezért Anonymusnak „Álmos fejedelemsége dolgában önálló forrásértéke van.”¹³⁹² A negyedik adat Albericus szerzetes 13. századi krónikája, amely szerint a magyarok Alino nevű vezérük alatt foglalták el Pannóniát. Kristó szerint a tévesen Alinóként írt Álmos név alapja „olyan régi magyar szöveg lehetett, amely Álmos fejedelemségéről szólt, és amelynek ezen információja megőrződött a Zágrábi és a Váradi Krónika, valamint Anonymus vonatkozó hírében.”¹³⁹³ Az ötödik adat a személynévadás gyakorlata az

¹³⁸⁶ Kristó 1980. 140–141.

¹³⁸⁷ Kristó 1980. 141.

¹³⁸⁸ Kristó 1980. 141–142.

¹³⁸⁹ Kristó 1993a. 16–23, 25.

¹³⁹⁰ Kristó 1993a. 16–18. – A turul-monda kapcsán Deér, Róheim, Dümmerth és Szűcs megállapításaira utalt.

¹³⁹¹ Kristó 1993a. 18–19.

¹³⁹² Kristó 1993a. 29–31.

¹³⁹³ Kristó 1993a. 21–22.

uralkodó dinasztiában. Eszerint két Álmos nevű személy is volt az uralkodó családban Álmos vezéren kívül: I. Géza fia, Álmos herceg (1070 körül születhetett) és II. (Vak) Béla fia (1130 körül születhetett).¹³⁹⁴ Az utolsó, hatodik érv Álmos fejedelemsége mellett „erdélyi megölése,” amelyet Kristó úgy értelmezett, hogy „Álmost, mint szakrális királyt, főfejedelmet, azaz kündét érte a rituális gyilkosság, illetve feláldozás.”¹³⁹⁵ Kristó Gyula két munkájában egyaránt 6–6 adatot, érvet sorakoztatott fel Álmos fejedelemsége mellett. Kétségekívül több az azonos érv (turul-monda, Álmos erdélyi megölése, Zágrábi és Váradi Krónika, névtani érv), mint a részben egyező (Anonymus és a krónikakompozíció a honfoglalás elejéig vezette Álmost, illetve Anonymus adatsora Álmosról), vagy a különböző (Olmin dvor az orosz őskrónikában, illetve Albericus adata). Álmos fejedelemsége mellett a két legnyomósabb érv a csodás születéshez kapcsolható turul-monda és erdélyi megölése.¹³⁹⁶

Kristó Gyula Árpád első fejedelemsége ellenében is hozott fel érveket. Felfogása szerint Árpád fejedelemségéről „egyetlen korai forrás szól, Konstantinos szövege, amely az eseményekhez viszonylag közeli időben keletkezett.” Hozzátette, hogy a császár „informátorai véleményét tolmácsolta”, tehát nem „első – hanem másodkézből származik.”¹³⁹⁷ Feltételezése szerint „azért kellett Termacsunak letagadnia Álmos fejedelemségét, hogy ily módon hártsa el és tegye Bizáncban illegitimé – a múltra és a jelenre vonatkozóan egyaránt – mindazon rokonok hatalmi ambícióit, akik nem közvetlenül Árpádtól, hanem Álmos más fiaitól származtak le.”¹³⁹⁸ Utóbbi érvelést azért vélem vitathatónak, mert a bizánci császárnak nem volt lehetősége „a magyar törzsszövetség esetleges hatalmi harcaiba való beavatkozásra, s az Árpád-nemzetség legitimálására.”¹³⁹⁹ Nem bizonyítható, hogy Árpádon kívül Álmosnak más felnőtt kort megélt leszármazottai, Árpád utódainak ellenfelei lettek volna. Kristó Gyula, Györffyhez hasonlóan, Árpád dédunokája, Termacsu tudatos, megtévesztő „meséjének” tartja a konsztantinoszi „fejedelemválasztás” történetét, azzal a különbséggel, hogy a kárvallott nem Levedi vagy a „kifelejtett” Kurszán, hanem Árpád apja, Álmos, aki „csak” vajdaként szerepel. Jőmagam, legfeljebb Bulcsu és Termacsu tévedését vagy a bizánci császár félreértését tételezném fel. Kristó Gyula szerint Konsztantinosz 38. fejezete mellé „még két kései magyar forrást tehetünk, Kézai Simont, valamint a XIV. századi krónikakompozíciót.” Úgy vélte azonban, hogy az utóbbiakat „érdemben nem vehetjük számításba”, részint „azért mert késeiiek,” részint pedig azért „mert mindkét forrás a honfoglalás korának hétvezér-listájában említi Árpádot, amikor már valóban Árpád volt a fejedelem (hiszen Álmos nem is

¹³⁹⁴ Kristó 1993a. 22–23.

¹³⁹⁵ Kristó 1993a. 23, 43–46.

¹³⁹⁶ Tóth 1996d. 36.

¹³⁹⁷ Kristó 1993a. 25.

¹³⁹⁸ Kristó 1993a. 30.

¹³⁹⁹ Vö. Tóth 1996d. 39–40.

élt).¹⁴⁰⁰ Megjegyezném, hogy az Álmos első fejedelemségével kapcsolatban felsorolt *források mindegyike kései*, azaz 13–14. századi, ráadásul a krónikakompozíció egy adatát Kristó is felhasználta Álmos melletti érvként. Kristó Gyula elfelejtkezni látszik egy Árpád mellett szóló forrásról, amelyet csak később említ, ti. György barát folytatója krónikájáról, ahol Árpád (Kuszánnal együtt) a magyarok egyik fejedént szerepel.¹⁴⁰¹ Kristó Gyula a négy, Árpád első fejedelemsége mellett szóló adatot leszűkítette egyre, és úgy vélte, hogy „az egyik oldalon [ti. Árpád fejedelemsége melletti érvek – T. S. L.] mégiscsak egyetlen forrás, a bizánci császár munkája áll.” Nézete szerint ezzel az egyetlen adattal szemben „a másik oldalon öt (vagy hat) adat hozható fel Álmos fejedelemsége mellett.”¹⁴⁰² Kristó szerint „Konsztantinosz egyedi és egyveretű tudósításával szemben tehát a magyar hagyomány többszörös, többoldalú, egymástól lényegében független hírcsokra áll szemben.”¹⁴⁰³

Újabban Szabados György törtélandzsát Álmos fejedelemsége mellett, és nyolc érvet sorolt fel. 1) Anonymus vérszerződés-mondája, 2) a Zágrábi és Váradai Krónika adata, 3) Albericus 13. századi bejegyzése, 4) a krónikakompozícióban és Anonymusnál is szereplő *turul-monda*, 5) a krónikakompozíció genealógikus szemlélete „Álmossal a gyűjtőpontban,” 6) a krónikakompozíció utalása arra, hogy a magyarokat Álmos vezette Erdélyig, és Anonymus tudósítása arról, hogy „Álmos Hung várában adta át a hatalmat Árpádnak”, 7) a krónikakompozíció bejegyzése Álmos erdélyi megöléséről (szakrális feláldozás), 8) Álmos nevének uralkodóházon belüli kétszeri megismétlődése a 11–12. században.¹⁴⁰⁴ Szabados Kristó Gyula két könyvének 6–6 pontját ötvözte egybe, és a hét ponthoz egyet toldott hozzá, a krónikakompozíció genealógiáját, középpontban Álmossal. Szabados kevesebb figyelmet szentelt az Árpád első fejedelemsége mellett szóló érvek cáfolatára. Összesen hat adatot, érvet sorolt fel: 1) A DAI állítása (ti. Árpád fejedelemmé választásáról – T. S. L.) 2) A DAI-beli „megas arkhon” cím újraértelmezése (vö. idézett hipotézisem–T. S. L.); 3) György barát folytatója megemlékezik a magyarok „fejeiről” (Árpád és Kusanész); 4) Kézai Simon Árpád első kapitányi kilétéről; 5) A 14. századi krónikaszerkesztmény bejegyzése ugyanerről; 6) Árpád nevének az uralkodóházon belüli egyszeri megismétlődése a Zágrábi és Váradai krónikában.¹⁴⁰⁵ Az Árpád mellett tanúskodó források kritikája vonatkozásában Kristó Gyula és Makk Ferenc felfogását visszhangozta.¹⁴⁰⁶ Szabados következtetése hasonló Álmos első fejedelemsége kérdésében Kristó konklúziójához: „az érveknek kizárólag a minősége és nem a mennyisége számíthat.” Mivel szerinte „az Árpád első fejedelem-

¹⁴⁰⁰ Kristó 1993a. 25.

¹⁴⁰¹ Kristó 1993a. 31.

¹⁴⁰² Kristó 1993a. 25.

¹⁴⁰³ Kristó 1993a. 25, 27.

¹⁴⁰⁴ Szabados 2011. 89–90.

¹⁴⁰⁵ Szabados 2011. 90.

¹⁴⁰⁶ Szabados 2011. 85–87.

ségét valló egyetlen forrásadat [ti. Konsztantinosz] nem állta ki az elemi logika és a történeti kritika próbáját, a többi szempont pedig vagy tarthatatlan, vagy a legjobb esetben is csupán Árpád uralkodói mivoltát bizonyítja.” Ugyanakkor „Álmos egyeduralkodói elsőse mellett viszont a különböző természetű bizonyítékok és megfontolások változatos és szilárd rendszere szól.”¹⁴⁰⁷

Roppant érdekes, hogyan változott meg Álmos és Árpád első fejedelemségét illetően az ugyanazon forrásokon nyugvó érvek mennyisége és aránya másfél évszázad alatt Szabó Károly, valamint Kristó Gyula és Szabados György feltevésében; és hogyan billent át Árpád javáról Álmos javára. Talán még érdekesebb, hogy az időben jóval korábbi bizánci források tanúbizonyságát félretéve hogyan vált újra a kései krónikás magyar hagyomány e mérlegelés alapjává. Magam is úgy vélem, hogy nem a források mennyisége, hanem a minősége, hitelessége a döntő szempont. Ebben viszont a kronológiai szempontokat is figyelembe kell venni: *a legrégebbi, Konsztantinosznál megőrzött dinasztikus magyar hagyomány (950 körül) Árpádot tartotta első, megválasztott fejedelemnek, nem pedig a vajdaként említett Álmost. A szintén 10. század közepe táján (960 körül) lejegyzett, másik bizánci forrás, Georgius Monachus Continuatus, korábbi kútfőből merítve, Árpádot tekintette a besenyő támadást és a honfoglalást megelőzően, a bolgár háború idején a magyarok egyik fejének.* Ehhez képest másodlagosak a kései magyar krónikás hagyománynak azon verziói (14. századi krónikakompozíció és Kézai), amelyek Árpád első kapitányságáról tudósítanak. Ezt a négy érvet sorakoztattam fel Árpád fejedelemsége mellett.¹⁴⁰⁸ Nem számítottam ötödik érvek Árpád ‘megas arkhón’ titulását, akkor sem, ha ezt Árpád unokájához, Falicsihez képest ‘régí’, időben első fejedelemként értelmeztem.¹⁴⁰⁹ Hasonlóképpen nem tartom Árpád esetében első fejedelemsége mellett szóló hatodik érvek nevének a dinasztiaiban való második előfordulását a 12. században.¹⁴¹⁰ Igaz, Álmos esetében sem tekintettem nyomós érvek első fejedelemsége mellett, hogy neve kétszer is szerepelt a dinasztia névanyagában. E két előfordulásból az első, a 11. század második felében szereplő Álmos herceg, Kálmán öccse lehet a mérvadó. Az Álmos mellett felsorakoztatott források esetében hangsúlyoztam, hogy ezek kései adatok, „XIII–XIV. századiak (még ha esetenként a 11. század második felére visszavezethető krónikás hagyományt is tükrözhet).”¹⁴¹¹ A két legfontosabb érvek a turul-mondát, illetve az Álmos erdélyi megöléséről szóló krónikás megjegyzést tartottam.¹⁴¹² Az előbbi kapcsán úgy véltem, hogy „mivel Álmos volt a nemzetség első ismert tagja, csak

¹⁴⁰⁷ Szabados 2011. 90.

¹⁴⁰⁸ Tóth 1996d. 38–41.; Tóth 1998. 122–123.; Tóth 2010. 172–173. Tóth 2011. 99–100.

¹⁴⁰⁹ A hipotézisre vö. Tóth 1990. 228–231.; a későbbiekben vö. Tóth 1998. 101, 122–123; Tóth 2011. 83, 99–100.

¹⁴¹⁰ II. Géza harmadik fia volt Árpád, vö. Zágrábi-Váradai Kórnika, SRH I. 210.

¹⁴¹¹ Tóth 1996d. 37.

¹⁴¹² Tóth 1996d. 36.; Tóth 1998. 119.; Tóth 2011. 97.

hozzá kapcsolódhatott e totemisztikus monda.¹⁴¹³ Álmos megölésének hagyománya összefüggésbe hozható a szakrális fejedelem feláldozásával, ha a besenyőktől elszenvedett etelközi vereség idején Álmos volt a főfejedelem.¹⁴¹⁴ Ennek ellentmond a konsztantinoszi forráshely, hogy a besenyők Árpád fejedelmet üzték el népével együtt.¹⁴¹⁵ Az a feltevés is bizonyíthatatlan, hogy Álmos a 9. század közepétől, több mint négy évtizedig töltötte volna be a szakrális fejedelmi tiszteletet, és a kazároknál említett szokást követve feláldozták volna, mert túllépte ezt a maximális, négy évtizedes uralkodási időt.¹⁴¹⁶ Ugyanakkor a bibliai párhuzama miatt – Mózes sem mehetett be az új hazába – is vitatható e forráshely hitelessége.¹⁴¹⁷ Mindezen megfontolások alapján, valószínűbbnek tartom azt a magyar történetírásban kezdetben domináns feltevést, – amely később a Györffy-féle Levedi és Kurszán kündü elmélet, illetve Álmos szakrális királyságának teóriája révén – háttérbe szorult, hogy Levedi és Álmos vezető törzsfők voltak, de az első fejedelem tisztséget Árpád nyerte el, és nemzetségében öröklődött tovább ez a főfejedelmi méltóság. Ezt a tisztséget ugyan feltételesen azonosíthatnánk a muszlim források kündü tisztségével, de valószínű, hogy a kündü méltóság tradíciója nem az Árpád-nemzetséghez kapcsolódik, ahogy azt Anonymus és a krónikakompozíció hétvezér-listája is mutatja. Biztos megoldást nem adhatunk az Árpád által viselt tisztséget illetően, ez lehetett a kündü vagy kündür kagán – a 10. századi kazár hierarchia harmadik méltósága Ibn Fadlán szerint – vagy maga a kagáni tisztség is. Nem lehetetlen, hogy a főfejedelem méltósága nem járt egy török tisztségnévvel, hanem a fejedelem méltóságnevet, vagy ennek akkori megfelelőjét használták.

II. 2. 5. Álmos és Árpád tevékenységének ideje – a források kronológiai problémái

A következőkben kronológiai szempontból tekintem át az Álmosra és Árpádra – és az általuk vezetett törzsszövetségre – vonatkoztható adatokat és feltevéseket. Ahogy azt a 38. fejezet elemzése kapcsán említettem, a második Levedi-történetből nő ki az Álmos- vagy inkább Árpád-történet vagy epizód. A konsztantinoszi időmeghatározások alapján nehéz akár relatíve is megbízható kronológiát adni. A második Levedi-történet kezdetét az Etelközbe való költözés jelenti, majd „kevés idő múlva” Levedi Kazáriába

¹⁴¹³ Tóth 1996d. 36. – a gyula tisztséget említette a turul-monda ellenére már Ferdinandy 1941. 23.; vö. még Tóth 1998. 119–120.; Tóth 2011. 97.

¹⁴¹⁴ Tóth 1996d. 37. – Szabados elveti a besenyőktől elszenvedett és a honfoglalást kiváltó besenyő vereséget, így viszont nem világos, hogy miért kellett megölni, feláldozni Álmost, vö. Szabados 2011. 143–159.

¹⁴¹⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 1-4.; DAI 38,55-57; vö. DAI 2003. 172–173.

¹⁴¹⁶ Vö. e feltevésre pl. Kristó 1993a. 44.

¹⁴¹⁷ Vékony 1987. 383.; Tóth 1996d.

való meghívása, és a kagáni ajánlat következik. A Levedivel visszatérő kazár követek tárgyalnak a magyarokkal, akik Konsztantinosz szerint Árpádot választják meg fejedelemnek. A fejedelemválasztást követően, „néhány év múlva/bizonyos idő múlva” támadnak a besenyők, akik Árpáddal együtt elűzik a magyarokat, akik viszont Nagy Moravia lakóit űzik el, s telepednek le ott.¹⁴¹⁸ A 38. fejezetet kétféleképpen lehet értelmezni. A hagyományos, „lineáris” értelmezés szerint a legkorábbi kezdetektől halad a jelen felé a 38. fejezet elbeszélése, tehát Álmos és Árpád epizódja a honfoglaláshoz közelebbi eseményt jelent, mint Levedi története. A másik felfogás szerint a 38. fejezetet két párhuzamos, időben nagyjából egybeeső történetként lehet értelmezni. A pontos kronológiai meghatározást egyik értelmezés sem biztosíthatja. Ennek oka az, hogy az egész 38. fejezetben egyetlenegy pontos időtartam szerepel, a kazárokkal való 3 éves együttlakás és együttarcolás, de ennek értelmezése is vitatott, jómagam jelen munkában a 859–862 közötti intervallumra vonatkoztattam. Az Árpád-epizód időmeghatározásai is relatív értelműek; „a kevés idő múlva”, illetőleg a „néhány év/bizonyos idő múlva” kifejezések. Egyetlen kronológiai fogódzónk van, az eseménysorozat végpontja, a besenyők támadása, és a magyarok „moráviai”, Kárpát-medencei honfoglalása. Ezt az eseménysorozatot más források segítségével, közvetve tudjuk meghatározni. Regino kétséges 889-es évszámát korainak tekinthetjük. A DAI alapján 893–902 közé tehetjük a besenyők 50 vagy 55 évvel korábban bekövetkezett támadását. A Fuldai Évkönyvek bulgáriai magyar háborújával kapcsolatos feljegyzései alapján 894–896 közé keltezhetjük a magyar honfoglalás kezdetét.¹⁴¹⁹ A 9. század végi, 894–896 közötti magyar honfoglalásból visszaszámítva „néhány évet” vagy „bizonyos időt” juthatunk vissza az etelközi fejedelemválasztás feltételezett időpontjához. Ahogy arra a Levedi-fejezetben utaltam, ezt a „néhány évet” értelmezték 2–3 éves (893–895/6),¹⁴²⁰ 5–6 éves időtartamként (890–895/6),¹⁴²¹ de „bizonyos idő múlva” fordítással 40–50 éves időszaként is (850-es évek).¹⁴²² Mindkét „szélsőséges” értelmezés vitatható, sem túl rövid, sem pedig túl hosszú időszaként nem értelmezhetjük az etelközi fejedelemválasztást a besenyő támadástól, és a magyar honfoglalástól elválasztó időtartamot. Ha a két szélsőség közötti átlagot vesszük, feltételelesen 870–880,¹⁴²³ vagy 880–890 tájára tehetjük Árpád fejedelemmé választását.¹⁴²⁴ Ugyanakkor az etelközi fejedelemválasztás esetében, a besenyő támadás és magyar honfoglalás más forrásokból kikövetkeztethető időpontja mégis egyfajta terminus ante quem-ként szolgál, amelytől vissza kell számítani valamennyi időt, legalább egy-két évtizedet. Az etelközi fejedelemválasztás

¹⁴¹⁸ Vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 11–fol. 112r. vers. 2.; DAI 38,30-60.; vö. DAI 2003. 172–173.

¹⁴¹⁹ Tóth 1988. 549.; Kristó 1980. 171–173.; Tóth 1995b. 5.; Tóth 1998. 179–180.; Tóth 2011. 149–150.

¹⁴²⁰ Györfly 1977b. 108–109.; egyik alternatívaként Róna-Tas 1996a. 260.

¹⁴²¹ Harmatta 1984. 429.; vö. még Harmatta 1985. 48.; egyik alternatívaként Róna-Tas 1996a. 260.

¹⁴²² Kristó 1980. 126–128.

¹⁴²³ Tóth 1998. 123, 214.; Tóth 2011. 100, 177.

¹⁴²⁴ Tóth 1998a. 147.

előtti események – Levedi kazáriai útja vagy előtte az etelközi megtelepedés – vonatkozásában még nagyobb a kronológiai bizonytalanság. Az etelközi megtelepedés időpontja, illetve az etelközi kronológiai keretek – leszámítva a 894–896 körüli végpontot – még bizonytalanabbak. A konsztantinoszi történet elfogadása esetén kevésbé valószínű a 670–700 körüli,¹⁴²⁵ vagy a 800 körüli megtelepedés Etelközben.¹⁴²⁶ Ebből az időszakból ugyanis nincsenek írott forrásaink, amelyeket bizonyosan a magyarokra vonatkoztathatnánk. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy a 830-as években, 838 táján költözött a magyarok zöme a Dontól nyugatra levő térségbe, Etelközbe. Ekkor több forrás tanúsítja egy, a magyarokkal azonosítható népesség aktivitását a Fekete-tengertől északra, a Don és az Al-Duna közötti területen.¹⁴²⁷ Levedi, Álmos és Árpád kortársakként való feltételezése esetén az Etelközbe költözés időpontjaként felvették a 840–850-es éveket,¹⁴²⁸ a 850-es éveket,¹⁴²⁹ a 860-as évek elejét,¹⁴³⁰ illetőleg a 860-as évek végét.¹⁴³¹ A hagyományos, Regino alapján feltételezett 889-es évszám nem jöhet szóba az Etelközbe költözés kapcsán.¹⁴³² Regino apát utólag illesztette be ehhez az évhez a magyarokra vonatkozó információi zömét. Ráadásul egyetlen besenyő háború kapcsán említi meg a magyarok (Ungri) kiűzését a Don vidékéről, ami *előtt* történt a fejedelmválasztás, így semmiképpen sem tekinthetjük a 889-es évet az etelközi fejedelmválasztás időpontjának, vagy terminus post quem-jének, legfeljebb terminus ante quem-jének, amely *előtt* kerülhetett sor erre. Valójában ilyen értelmezésre sem használható az évszám, hiszen a besenyők Etelköz elleni támadásával 893/894 előtt aligha számolhatunk. Így semmiképpen sem igazíthatjuk az etelközi fejedelmválasztás idejét egy pontosan nem ismert, etelközi megtelepedéshez. Ráadásul, e két, ismeretlen időpontban bekövetkezett eseményt egy relatív időhatározó köti össze, a „keves idő múltával” kifejezés. Ezért Árpád fejedelmmé választásának időpontját, a 38. fejezetben megadott konsztantinoszi információk és relatív időbeli meghatározások alapján, nem áll módunkban megadni. Csak annyit tudunk erről a fontos eseményről, hogy az ismeretlen időpontban történt etelközi megtelepedés után bizonytalan idő elteltével, Levedi kazáriai látogatását közvetlenül követően, de valamennyi idővel a honfoglalást előidéző besenyő támadás előtt került rá sor. Az események feltételezhető sorrendjét – etelközi megtelepedés, Levedi kazáriai útja, a fejedelmválasztás a kazár követek jelenlétében – Konsztantinosz magyar informátora megadta, de ezek időtartamára vonatkozóan nem rendelkezett pontos értesüléssel.

¹⁴²⁵ Róna-Tas 1996a. 257.

¹⁴²⁶ Czeglédy 1985a. 119–120.

¹⁴²⁷ Tóth 1993. 5–13.

¹⁴²⁸ Fodor 1975. 94–95.

¹⁴²⁹ Kristó 1980. 116.; Kristó 1996a. 54, 61.

¹⁴³⁰ Bury 1912. 423–425.

¹⁴³¹ Benkő 1984. 396, 404.; Ligeti 1985a. 17.

¹⁴³² SRG Regino, 131–132.; HKÍF 195–197 (Kordé Zoltán)

Álmos is szerepel ebben a második Levedi-történetben, illetőleg az Árpád-epizódban, éppen a fejedelmválasztás kapcsán, mint Levedi egyik jelöltje, akinek fia, Árpád, a történet értelmében, maga is felnőtt lehet. A konztantinoszi történet hitelességének elfogadása esetén, a fejedelmválasztás feltehető időpontjában – 870–890 között – Álmost legalább 40–60 éves korúnak tételezhetjük föl. A fejedelmválasztás hipotetikusán korábbra, a 850-es évekre helyezésével, Álmost fiatalabbnak, 30–35 éves korúnak vélhetnénk, de Árpád ebben az esetben még gyermek lehetett, így fejedelm-jelöltként nem jöhetett volna szóba.¹⁴³³ Álmos életkorával kapcsolatban a DAI 38. fejezetének figyelembe vehető adata az, hogy Levedi mellett a „másik” vajda volt.¹⁴³⁴ Ez arra utalhat, hogy Álmost Levedi kortársának kell tekintenünk. A konztantinoszi történet szerint Álmosnak a fejedelmválasztás idején már felnőtt korú fia is volt, aki fejedelm-jelöltként szóba jöhetett Levedi javaslatában, sőt a történet szerint éppen Árpádot választották meg. Utóbbit – ti. hogy Árpád apja, Álmos „riválisa” lehetett volna a fejedelmválasztáskor, életkori okok és a korabeli nomád társadalmak patriarchális szokásjoga alapján többen is megkérdőjelezték.¹⁴³⁵ A bizánci császár elbeszélésében Levedit, Álmost és Árpádot kortársaknak tekintette, tehát a 10. század közepi magyar, az Árpád-nemzetséghez köthető dinasztikus hagyományban egymáshoz kapcsolták e három vezető személyt. Felmerül a kérdés, hogy Álmos és Árpád életkorban hogyan viszonyulhattak Levedihez. Kristó Gyula felfogása szerint három egymást követő generációt képviselhettek. Úgy vélekedett, hogy Levedi „nagyjából egyidős lehetett a IX. századdal,” tehát 800 körül született és a 830–850-es évek között vezethette a törzsszövetséget. Szerinte „Álmos a 820-as évek elején, Árpád a 840-es évek közepén születhetett.”¹⁴³⁶ Benkő Loránd 810–815 körülre tette Levedi születését, aki a 830-as évek végétől a 860-as évek végéig terjedő időszakban irányította a magyar törzseket, és őt követte Árpád a 860-as évek végétől, 870-es évek elejétől.¹⁴³⁷ Makk Ferenc a 820–830-as évektől a 850-es évekig Levedi kündüvel számolt, majd azt követően, a 850-es évektől 895-ig Álmos szakrális fejedelemségével, és csak utána Álmos fia, Árpád uralmával.¹⁴³⁸ Györffy György jóval későbbre tette Levedi és Álmos működését, akiket fejedelm-társaknak tekintett; 870–893 között számolt vezető szerepükkel, és őket követte 893–904/907 között Levedi fia, Kurszán, és Álmos fia Árpád.¹⁴³⁹ Györffy kronológiája a konztantinoszi információk mellett a muszlim forrásokból leszűrhető adatokra épít. A Dzsaháni-hagyomány (Ibn Ruszta és Gardézi) tudósítását a 870 körüli évekre keltezték, amelyben szerepel a magyarok két vezetője, a kündü és a gyula. Ezt a

¹⁴³³ Kristó 1980. 139, 141.

¹⁴³⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers 14–15.; DAI 38,40–43; DAI 2003. 172–173.

¹⁴³⁵ Kristó 1980. 141–142.; Uhrman 1987–1988.

¹⁴³⁶ Kristó 1980. 39.

¹⁴³⁷ Benkő 1984. 394–396.; Benkő 1985. 1985. 12–14.

¹⁴³⁸ Makk 1998a. 215, 217.

¹⁴³⁹ Györffy 1959. 59, 142.; Györffy 1977b. 104, 108, 109, 110–111.; Györffy 1993. 220–223.

két tisztségviselőt azonosította Györffy a bizánci császár két vajdájával, Levedivel és Álmossal. Ennek megfelelően tette Levedi kündü és Álmos gyula hivatalviselésének kezdeteit 870-re. Méltóságuk betöltésének végét 893-ra keltezte, mert más muszlim források (Tabari, Maszúdi) szerint ebben az évben indított támadást a türkök (karlukok?) ellen Iszmail ibn Ahmed szamarkandi emír. Ez a muszlim hadjárat egy népvándorlási hullám kezdetét jelenthette, amely Györffy szerint kapcsolódott a 38. fejezet ún. első besenyő támadásához, Levedi időszakában. Györffy úgy vélte, hogy a vesztes háború következményeképpen mindkét magyar vajdát felelősségre vonták; Álmos gyulát lemondatták, Levedit pedig kazár módon feláldozták. Helyükre került az új generáció két képviselője, Kurszán kündü és Árpád gyula. Korántsem bizonyos azonban, hogy Konsztantinosz (Levedi és Álmos) és a Dzsajháni-tudósítás információi (kündü és gyula tisztségek) kronológiai és tartalmi szempontból megfellelthetők egymásnak.

A következő, kronológiailag hasznosítható konsztantinoszi információ a DAI 40. fejezetében található. Ebben a kavarok magyarokkal való letelepedése és a bizánci szövetségben lefolytatott bulgáriai kalandozása után említi meg a bizánci császár, hogy „abban az időben, Liüntika, Árpád fia volt a fejedelmük.”¹⁴⁴⁰ Ezután szerepel a besenyők bolgár szövetségben való támadása a magyarok ellen, és a magyarok honfoglalása, új hazájukban való letelepedése. Ez a tudósítás kronológiai következtetéseket is megenged. Az első, hogy a besenyők támadása előtt lezajlott bulgáriai kalandozás időszakában Árpád egyik fia, Liüntika/Liuntika is tisztséget viselt. Árpád-leszármazottai között ugyanakkor Liuntika neve, ebben a formában nem található. A másik probléma, hogy vajon Liuntika ’arkhón’ minősítése a bulgáriai háború seregvezérét vagy fejedelmi tisztséget jelöl-e. Az is vitatott, hogy „az abban az időben” általános kifejezés vajon a bulgáriai háború idejére (894–896), vagy egy tágabb, de Bölcs Leó uralkodását (886–912) magába foglaló időszakra vonatkozik-e. Az első probléma megoldása csak feltételesen lehetséges. Liuntika lehetett egy olyan Árpád leszármazott, aki lemaradt a genealógiai listáról, vagy azonosítható Árpád valamelyik fiával (Tarkacsu, Jutocsa). Liuntika arkhóni minősítése utalhatott seregvezéri ténykedésére a bulgáriai háborúban, vagy arra is, hogy Árpádot ő követte utódként a fejedelmi székben, még Bölcs Leó uralkodása alatt. A forrásban megjelölt időszak tehát lehetett a bulgáriai kalandozás, és esetleg a honfoglalást követő időszak is. A passzus Álmos honfoglalásig tartó első fejedelemsége ellen szóló közvetett kronológiai érv lehet. Kevés a valószínűsége annak, hogy három egymást követő generáció aktívan, felnőttként tevékenykedjen a honfoglalás közvetlen időszakában; Álmos, mint szakrális fejedelem (kündü) a háttérben, őt képviselő és helyettesítő fia, Árpád diplomáciai téren (a bizánci követtel tárgyalva), és Liuntika, mint a hadjárat

¹⁴⁴⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 1-2.; DAI 40,11-13; DAI 2003. 176–177.; HKÍF 128.

vezetője.¹⁴⁴¹ Teljesen nem vethetjük el ezt sem, hiszen a korai középkorban, és a steppei nomádoknál sem volt kizárt a magas életkor, amit Álmos esetében tételez fel a történeti kutatás a kései krónikás adatok alapján.¹⁴⁴² Ha Liuntika arkhóni címét a bulgáriai háborúra vonatkoztatjuk, és legalább 20–25 évesnek tételezzük fel, 895-ből visszaszámolva, születését 870–875 tájára tehetjük, Árpádét pedig 850–855 tájára.¹⁴⁴³ Ha viszont Liuntikát ennél öregebbnek, 30 év körülinek tartjuk, akkor születését 865 körülre helyezhetjük, Árpádét pedig 840 körülre.¹⁴⁴⁴ Az első lehetőséget valószínűbbnek vélem, így Árpád életét a 9. század második felére, és a 10. század elejére helyezném, fejedelemmé választását, ebből az adatból következően 880–890 körüli időre tenném.

Az utolsó, kronológiai szempontból hasznosítható híradás a DAI 40. fejezete genealógiai listája, Árpád férfi leszármazottainak felsorolása. Eszerint Árpádnak négy fia volt (Tarkacsu, Jeলেখ, Jutocsa, Zolta). Mindegyik egy-egy fiát, tehát Árpád egy-egy unokáját (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Taksony) is megemlíti a bizánci császár.¹⁴⁴⁵ Az információk feltehető forrása Termacsu, Árpád legidősebb ágbeli (Tarkacsu unokája, Teveli fia) dédunokája, aki jól tájékozott lehetett a fejedelmi családot illetően. A híradás időpontjáról is kapunk tájékoztatást Konsztantinosztól, amikor közli, hogy Termacsu „a minap (ἀπρίως) jött fel Bulcsúval”.¹⁴⁴⁶ A ’minap’ kitétel friss információra utal, és 948-ra vonatkozhat, amikor Termacsu és Bulcsú megjelentek követként Bizáncban, és a bizánci uralkodóval megújították az 5 éves fegyverszünetet.¹⁴⁴⁷ A genealógiai lista végén szerepel, hogy Árpád fiai mind meghaltak már, s egy mondattal később, Termacsu apjáról, Teveliről ezt külön is megemlíti a bizánci uralkodó. Ehhez azt is hozzáteszi, hogy unokái, „Fali, Tasi és Taksony életben vannak (ζῶσιν).”¹⁴⁴⁸ A passzusból kiderül az a kronológiailag is fontos tény, hogy 948-ra Árpád négy fia közül már egy sem volt életben, és csak a két fiatalabb ágbeli unokák éltek: Jutocsa fiai, Falicsi fejedelem és Tas, valamint Zolta fia Taksony.¹⁴⁴⁹ Taksonyt illetően fontos adat szerepel Liudprandnál, eszerint 947-ben kalandozó hadjáratot vezetett Itáliában.¹⁴⁵⁰

¹⁴⁴¹ Ezt tételezte fel Kristó Gyula, amikor Álmost 895 táján 70 év körülinek vélte, Árpádot 50 körülinek, Liuntikát pedig 30 évesnek, vö. Kristó 1980. 39, 41.

¹⁴⁴² Kristó 1980. 40–41.

¹⁴⁴³ Macartney is egyik lehetőségként 855 körülre tette Árpád születését, vö. Macartney 1930. 109.; egyértelműen 850-855-re tette Györffy, 1977b. 105.

¹⁴⁴⁴ Vö. Macartney 1930. 109.; a 860-as évek végére helyezte Levente, a 840-es évek közepére Árpád születését Kristó 1980. 39.; Erdélyi 830-ra tette Árpád, és 855-re Liunti (Levente) születését, vö. Erdélyi 1933. 35.

¹⁴⁴⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-13.; DAI 40,53–59, DAI 2003. 178–179.

¹⁴⁴⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers.16–116r. vers. 2.; DAI 40,63-64.; DAI 2003. 178–179.

¹⁴⁴⁷ Moravcsik 1953. 47, 53.

¹⁴⁴⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 13-17., DAI 40,60-63.; vö. DAI 2003. 178–179.

¹⁴⁴⁹ Vö. Kristó 1980. 39.

¹⁴⁵⁰ Liudprand a magyarok királyaként említi Taksonyt, vö. Gombos 1937–1938. II. 1474.; MEH 233.

A fenti Árpád-házi genealógiai listára következtetések épültek. Néhány példát idézek a szakirodalomból Árpád és leszármazottai életkorára vonatkozóan. Macartney szerint Árpád négy fia – egy feltételezett, második, 880 körüli kazár házasságból – 880–890 körül született, és 940–950 körül halt meg. Macartney halálozási becslése magas életkorokat eredményezne Árpád fiai esetében, ami kevésbé valószínű. Macartney úgy vélekedett, hogy Árpád unokái 905–915 között születhettek, ami realisabb becslésnek tűnik. A legöregebb dédunoka, azaz Termacsu esetében 930 körüli születést tételezett fel, azaz 18 év körüli kort a 948-as bizánci követség idején. Macartney ebből arra következtetett, hogy Árpád 855 körül születhetett, de a 895-ben bulgáriai hadjáratot vezető Liuntikát korábbi házasságból eredeztetve, Árpád születését visszavitte 840 körülre, míg Álmos születésének időpontjával kapcsolatban nem foglalt állást.¹⁴⁵¹ Erdélyi László Levedit és Álmost egykorúnak gondolva, 800 körülre tette születésüket, és 860-ig, 60 éves korukig számolt velük. Szerinte Árpád 830-ban született, 860-ban választották meg örökös fejedelemnek, és 907-ig uralkodott.¹⁴⁵² Erdélyi feltevése magas életkorokkal számolt nem is annyira Levedi vagy Álmos, hanem leginkább Árpád esetében. Árpád fiainak születését, öt éves intervallumokat beiktatva az öt fiú (Liunti, Tarkacs, Jelech, Jutócsa, Zalta) közé, 855–875 közé tette. Ez a becslés Árpád fiainak születését 15–25 évvel korábbra helyezi, mint Macartney hipotézise. Az unokák közül Erdélyi csak a harmadik és negyedik ág két fejedelmének születési és uralkodási idejét adta meg. Jutocsa fia, Falicsi (Falics) fejedelem születését 895-re keltezte, uralkodását pedig 937 és 952 közé tette. Zolta (Zalta) fia, Taksony (Taksin) fejedelem esetében 900 körüli születést feltételezett, és 952–972 közti uralkodást.¹⁴⁵³ A két említett Árpád-unoka, Falicsi és Taksony esetében születésüket 10–15 évvel korábbra becsülte, mint Macartney. Kristó Gyula felhasználta a genealógiai listát Álmos és Árpád életkora kapcsán, de más módszert alkalmazott. Hipotézise ismertetése előtt elismerte azt, hogy „Álmos és Árpád életkorát csak bizonytalan kombinációk eredményeképpen tudjuk meghatározni.”¹⁴⁵⁴ Feltevésében nem a genealógiai listából következtetett visszafelé, hanem Álmos feltehető életkorából indult ki. Szerinte Álmos megérte a 895. évet, de túlságosan későre nem helyezhetjük születési évét, mert „unokája, Árpádnak fia, Levente (Liüntika) Konsztantinosz szerint a IX. század vége felé már fejedelem volt.”¹⁴⁵⁵ Ezért – kimondatlanul is Anonymust követve (Ügyek 819. évi házassága Emesével) – Álmos születését a 820-as évek elejére, Árpádét a 840-es évek közepére, Leventéét pedig a 860-as évek végére tette. Ennek megfelelően, szerinte a honfoglalás idején Álmos

¹⁴⁵¹ Macartney 1930. 109–110.

¹⁴⁵² Erdélyi 1933. 35. – Eszerint Árpád 77 évet élt, és 30 éves korától uralkodott.

¹⁴⁵³ Erdélyi 1933. 35. – Falicsi 42 éves korától 57 éves koráig, Taksony 52 éves korától 72 éves koráig uralkodott.

¹⁴⁵⁴ Kristó 1980. 39.

¹⁴⁵⁵ Kristó 1980. 39.; vö. még Kristó 1996g. 113.

70 feletti, Árpád 50 körüli, Levente pedig 30 körüli lehetett.¹⁴⁵⁶ Benkő Loránd Álmós születését „legkésőbb 825–830,” Árpádét pedig „legkésőbb 845–850” tájára helyezte.¹⁴⁵⁷ Kristó 50 évesnek vette Árpádot a honfoglalás idején, amit szerinte az is megerősít, hogy „950 körül Árpád négy fia közül már egyik sem volt életben, unokái sorából Teveli és Ezeleg sem élt, dédunokája, Termacsu pedig felnőtt férfiként szerepel.”¹⁴⁵⁸ Árpád 50 éves korából kiindulva, fiait 895 táján 20–30 év körülinek vette, és ebből következtetve születésüket egy tízéves intervallumban, 865–875 között feltételezte.¹⁴⁵⁹ Feltevésében Árpád fiainak születését, Macartneyhoz képest – Levente kivételével – 15 évvel későbbre helyezte. Természetesnek vette, hogy Árpád fiai nem élhettek már 950 táján, hiszen akkor szerinte már 75–85 évesek lettek volna. Kristó becslése Árpád fiaihoz képest majdnem egybeesik Erdélyiével, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi alsó határa tíz évvel korábbi (865), de a felső határ (875) teljesen megegyezik. Kristó Gyula Árpád unokáinak születési dátumát – 25 éves intervallumban – 885–910 közé tette. Indoklása szerint „a legidősebb unokáknak 950 táján már 65 éveseknek, a legfiatalabbaknak pedig 40 éveseknek kellett lenniük,” ezért Árpád „öt unokája közül 950 táján már csak három élt, kettő nem.”¹⁴⁶⁰ Macartney feltevéséhez képest, Kristó minimum 5, maximum 20 évvel későbbre helyezte Árpád unokáinak születését, és potenciális korukat is magasabbra becsülte. Erdélyihez képest Kristó becslése jóval szélesebb. Kristó szerint „Árpád dédunokái a 905–945 közötti időben születhettek,” ezáltal már 40 éves intervallumot nyitva ebben a generációban. Úgy vélte, hogy „a dédunokák sorában tehát felnőtt korú férfiak” lehettek, mint például az Árpád legidősebb fiától származó Termacsu, de voltak a 10. század közepén még gyermekkorban lévők is, mint például Taksony fia, Géza.¹⁴⁶¹ Géza születését Vajay Szabolcs legkésőbb 940–945 tájára tette.¹⁴⁶² Termacsu esetében Kristó Gyula becslése a 905-től számítható intervallumba esik bele. Ez jóval magasabb életkort feltételez Termacsu esetében, mint Macartney-nál, aki 930 körülre tette a legidősebb dédunoka születését. Így Kristónál már 30–40 éves, míg az angol kutatónál legfeljebb 18 éves Termacsu.

A konsztantinoszi genealógiai lista a legfontosabb forrásunk a fejedelmi nemzetség egyes generációinak és tagjainak időben való elhelyezésére. Tisztában kell azonban lenni azzal, hogy a genealógiai lista is csak relatív érvényességű, mert nem lehet ebből sem megállapítani, hogy az egyes személyek mikor születtek, meddig éltek, és mikor haltak meg. Saját rekonstrukciómhoz azt a módszert választom, hogy az Árpád-házi dédunoka, Termacsu ismert adataiból következtetek visszafelé az egyes

¹⁴⁵⁶ Kristó 1980. 39.; vö. még Kristó 1996g. 113, 114.

¹⁴⁵⁷ Benkő 1984. 394.; Benkő 1985. 1985. 12.

¹⁴⁵⁸ Kristó 1980. 39.; vö. még Macartney 1930. 109.; Kristó 1996g. 114.

¹⁴⁵⁹ Kristó 1980. 39–40.; vö. még Kristó 1996g. 114.

¹⁴⁶⁰ Kristó 1980. 40.; vö. még Kristó 1996g. 114.

¹⁴⁶¹ Kristó 1980. 40.; vö. még Kristó 1996g. 114.

¹⁴⁶² Vajay 1967. 64.

generációkra és személyekre. Termacsu 948 táján járt Bizáncban, amikor legalább 18–20 éves volt, esetleg valamivel idősebb.¹⁴⁶³ Születését nagyjából 925–930 közé tehetjük. A dédunokák generációját (Termacsu, Géza stb.) 925–945 közé datálhatjuk. Az egyes generációk között kb. 20–25 évet számolva, Termacsu apja, Teveli születésével 900–910 között számolhatunk. Az unokák nemzedékének (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Tas, Taksony) születését hozzávetőlegesen, 900–925 közé tehetjük. Közülük Falicsi 948-ban fejedelem volt, aki 30-as, 40-es éveiben járhatott a 940-es évek végén. Egy távoli, steppei analógiát érdemes felidézni; az orkhoni türk feliratok szerint Kül (Köl) tegin, a kagán öccse, aki aktív szerepet játszott a türk hadjáratokban, 47 éves korában halt meg.¹⁴⁶⁴ Falicsi fejedelem unokaöccsének, Taksonynak a születését Anonymus 931-re tette.¹⁴⁶⁵ Ennek az adatnak az elfogadása esetén, az unokák születésének időpontjának felső határát ki kellene tolnunk 930/931-ig. Ez ugyan nem lehetetlen, de tekintettel arra, hogy Taksony 947-ben Itáliában vezetett hadjáratot, legalább 20 év körülnek, vagy idősebbnek kell tartanunk, tehát inkább a 920-as éveket tételezhetjük fel születésének időpontjául.¹⁴⁶⁶ Termacsu nagyapja, Tarkacsu születési idejét a 875–880 közötti időszakra datálhatjuk. Árpád fiainak (Tarkacsu, Jeলেখ, Jutocsa, Zolta) születését 875/880–900 közé tehetjük. Közülük Liuntika (Jutocsa) 894/895-ben már hadat vezethetett Bulgáriába, vagy Árpádot követően ő lehetett a fejedelem a 910-es évektől. Ebből következően, Árpád 850–855/860 között születhetett, és 880–890 között választhatták fejedelemmé.¹⁴⁶⁷ Árpád halálát Anonymus 907-re tette, de az adat kétes hitelességű.¹⁴⁶⁸ Végezetül, Álmos születését nagyjából a 820-as–830-as évekre tehetjük, ami közel áll Anonymus 819-es adatához (Ügyek és Emese nászának dátuma).¹⁴⁶⁹ Mindezekből közvetve megrajzolható a magyar törzsszövetség 9. századi története is, amelyet a 850–870/880 közötti időszakban Levedi és Álmos vezethettek, a 870/880-as évektől pedig Álmos fia, Árpád, valamint Kuszán.

A konsztantinoszi információk alapján hozzávetőlegesen fel lehet vázolni az Álmos-Árpád uralkodói nemzetség kronológiáját. Elsősorban a genealógiai lista nyújt segítséget, de a 38. fejezetben is vannak olyan események (fejedelemválasztás, besenyő támadás és honfoglalás), illetőleg a 40. fejezetben is (bulgáriai háború),

¹⁴⁶³ Termacsu 948 körüli felnőtt voltára vö. Benkő 1984. 394.; Benkő 1985. 1985. 12.

¹⁴⁶⁴ MEH 68.

¹⁴⁶⁵ SRH I. 111.; HKÍF 343.

¹⁴⁶⁶ Taksony 947. évi itáliai szereplésére vö. Liudprand, vö. Gombos 1937–1938. II. 1474.; MEH 233.; vö. még Kristó–Makk 1988. 23.; Tóth 2010. 174, 178.

¹⁴⁶⁷ Árpád születését 845–850-re tette Benkő, a Leveditől való hatalomátvételt pedig 860-as évek végére, a 870-es évek elejére, vö. Benkő 1984. 395.; Benkő 1985. 1985. 13.

¹⁴⁶⁸ A 907-es évre vö. SRH I. 106.; HKÍF 339. – Kristó Gyula felvetette, hogy Anonymus belső kronológiája alapján – a honfoglalás nála 903–907 között történik, tehát négy év alatt – valószínűbb a 899/900 körüli halálozás, vö. Kristó 1980. 354–355.

¹⁴⁶⁹ SRH I. 38.; HKÍF 284.; 825–830-ra tette Benkő 1984. 394.; Benkő 1985. 1985. 12.

amelyekhez viszonyítva meg lehet határozni Álmos és Árpád életútja, illetve törzsszövetségük kronológiai kereteit.

Más korabeli, vagy későbbi forrásokat is meg kell vizsgálni Álmos és Árpád élete, illetve törzsszövetségük kronológiája szempontjából. Georgius Monachus Continuatus krónikájában arról emlékezett meg, hogy Nikétász Szklérosz bizánci követ a Duna folyó közelében találkozott a magyarok fejedelmeivel, Árpáddal és Kuszánnal, és megállapodott velük Bulgária megtámadásáról.¹⁴⁷⁰ Ebből az adatból kitűnik, hogy a bulgáriai kalandozás idején (894–896) Árpád lehetett a magyarok egyik fejedelme. Ez megerősíteni látszik Konsztantinosz híradását Árpád fejedelemmé választásáról, jóllehet csak a terminus ante quem-et adja meg. A bulgáriai hadjárat előtti időpontra keltezhető Árpád kazár szertartással való beiktatása.

Közvetve hasznosíthatjuk a Dzsajháni-hagyományt, amelynek mértékadó képviselői, Ibn Ruszta és Gardizi két magyar fejedelemről emlékeztek meg, a kündüröl és a gyuláról.¹⁴⁷¹ Míg a kündü méltóságot Levedire, a gyula tisztséget Álmosra értelmezték 870/880 táján.¹⁴⁷² A kündü méltóságot Álmosra vonatkoztatták a 850-es évektől,¹⁴⁷³ illetőleg a 870–880-as évektől Árpádra.¹⁴⁷⁴ Anonymus alapján (Cundu pater Curzan)¹⁴⁷⁵ Kurszán/Kuszán is gyanúba került, mint a kündü méltóság lehetséges viselője, többnyire 893/894 tájától, amikor Georgius Monachus Continuatus említi a bizánci követtel tárgyaló egyik magyar fejedelemként.¹⁴⁷⁶ A Dzsajháni-hagyomány bevonása kronológiai vonatkozásban csak relatív eredményt hozhat, hiszen még a tudósítás keltezése is vitatott, ráadásul neveket sem kapcsol e tisztségekhez. Kronológiai szempontból csak az szűrhető le Álmos és Árpád vonatkozásában, hogy a honfoglalás előtt, 870–895 között voltak olyan tisztségek a magyaroknál (kündü és gyula), amelyek valamelyikét viselhették, de korántsem biztos, hogy Álmos vagy Árpád nem más fejedelmi tisztséget töltött be, ugyanakkor ebben az időszakban Levedi vagy Kuszán is szóba jöhet e méltóságok viselőjeként.

A korai források után a kései, főként magyarországi forrásokban is találunk olyan kronológiai adatokat Álmossal vagy Árpáddal kapcsolatban, amelyeket kellő forráskritikával, hasznosíthatunk. A legtöbb adatot legvitatottabb magyarországi szerzőnk, Anonymus szolgáltatja gesztájában. Anonymus Ügyek vezér és Emese nászát Dentümgöygerben 819-re tette, amely házasságból született Álmos.¹⁴⁷⁷ Nem tudjuk,

¹⁴⁷⁰ ÁMTBF 59.; HKÍF 147.

¹⁴⁷¹ Kmoskó 1997. 207–208. (Ibn Ruszta); Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta), 37. (Gardézi)

¹⁴⁷² Vö. pl. Hóman–Szekfü 1928. 66, 70–71., Györffy 1977b. 108–109.

¹⁴⁷³ Deér 1945. 13–16.; Dümmerth 1971. 404–430.; Kristó 1980. 130–144.; Kristó 1993a. 16–23.; Uhrman 1987–1988. 212–214.

¹⁴⁷⁴ A 870-es évektől Árpád kündü méltóságára vö. Tóth 1996h. 174.; a 880-as évektől vö. Tóth 1998. 123.; Tóth 2011. 100.

¹⁴⁷⁵ SRH I. 41.; HKÍF 287, 332.

¹⁴⁷⁶ A bizánci adatra vö. ÁMTBF 59.; HKÍF 147.; Kurszán kündü voltára 893-tól vö. Györffy 1959. 78, 142, 159.; Györffy 1977b. 104–105, 108, 110.; Györffy 1993. 220–223.

¹⁴⁷⁷ SRH I. 38.; HKÍF 284.

honnan vette ezt az értesülését P. mester. Adatai egyik forrásául Reginót szokták megjelölni. Györffy György Regino egy párhuzamos helyét említi meg, ahol a 818-as évnél a prümi apát hasonló értesítést közölt; Bernardusnak, Itália királya fiának gyermeke születik.¹⁴⁷⁸ Lehetséges, hogy Anonymus egy év különbséggel idekapcsolta az Ügyek és Emese házasságáról szóló, illetve Álmos születésével kapcsolatos történetet. Megjegyzendő, hogy középkori latin nyelvű krónikáink sem tudják Árpád-házi uralkodóink születési idejét, ez alól egyedül Szent István kivétel (969).¹⁴⁷⁹ Egészen az Anjou-korig csak a koronázást, illetve a halálozást említik, ezt sem mindig pontosan.¹⁴⁸⁰ Anonymus évszáma – Álmos születése kapcsán fiktívnek tekintendő. A következő fontos évszám Anonymusnál 884, amikor a vérszerződést és Álmos fejedelemmé választását követően, az új haza (Pannónia) elfoglalására indulnak a magyarok, és elhagyják Dentümogyert/Szkítiát.¹⁴⁸¹ Anonymus az évszámnál maga is „a krónikások évkönyveire” (in annalibus chronicis) hivatkozott e passzusban, ami Regino 889-es bejegyzésének romlott változata.¹⁴⁸² Maga Regino ehhez az évszámhoz tette a magyarokra vonatkozó legtöbb információját; a besenyők támadását, a magyarok kiűzetését és megjelenését az „avarok és pannónok pusztaságain”, azaz a honfoglalást.¹⁴⁸³ Anonymus tovább rontott Regino vitatható évszámán. Ha a két anonymusi évszámot, Álmos 819 körüli születését és a 884 körüli fejedelemválasztást összevetjük, arra a valószínűtlen következtetésre kellene jutnunk, hogy Álmos 65 év körüli volt megválasztása, illetőleg a korábbi haza elhagyása idején. Anonymus mindkét esetben fiktív, vagy más forrásból (pl. Regino) vett évszámokat illesztett be a mondai hagyományból merített, vagy költött történetébe. P. mester nem foglalkozott azzal, hogy mennyire logikusan illeszkednek ezek az évszámok egymáshoz. Anonymus a Kárpát-medencéig való eljutást is hosszú, eseménydús, fiktív eseményekkel megtöltött folyamatnak ábrázolta. E harcok időtartamáról ugyanakkor nem tett említést. Álmos életét Anonymus a Kárpát-medence határán belül, Ung váránál zárta le, ahol Álmos lakomát rendezett, és átadta a hatalmat fiának, Árpádnak. A következő évszám 903, amikor Árpád folytatja a Kárpát-medence elfoglalását. Ez lényegében a különböző, Anonymus által kreált, idegen, ellenálló vezérek (Salán, Glad, Zobor, Gelou, Ménmarót stb.) elleni harcokat jelenti.¹⁴⁸⁴ A harcok a Ménmarót elleni küzdelem végéig tartanak, amikor Ménmarót behódol és lányát Árpád fia,

¹⁴⁷⁸ SRG Regino 73.; Györffy 1993. 41.

¹⁴⁷⁹ SRH I. 312.; ÁKÍF 368.

¹⁴⁸⁰ Tóth 2002a. 11–13.

¹⁴⁸¹ SRH I. 41.; HKÍF 288.

¹⁴⁸² SRH I. p. 38. n. 3. „An. annum 884. falso pro 889, tradere videtur, cum inter XXX et IIII numerum V omiserit. Regino enim, cuius indicia An. per Vetera Gesta Ungarorum accepit, egressum e Scythica anno 889. factum esse memorat” (Jakubovich Emil.); vö. még Silagi–Veszprémy 1991. 147.; HKÍF 288. o. 948. jegyzet

¹⁴⁸³ SRG Regino 131–132.; HKÍF 195.

¹⁴⁸⁴ A 903-as évszámra, vö. SRH I. 53.; HKÍF 298.; Anonymus leírásának értékelésére vö. Tóth 1996c. 889–891.; Kristó 1996a. 123–127.; Tóth 1998. 195, 199–200.

Zoltához adja feleségül. Ezután Árpád meghal, amelynek időpontját Anonymus 907-re tette.¹⁴⁸⁵ Anonymusnál tehát Álmos tevékenysége, a honfoglalás előkészítése a 884-től 903-ig tartó időszakot foglalja magában. A két évtizedes időtartam vonatkozhatna Álmos uralkodásának időkereteire is. A 903-as évszám azt az értelmezést is megengedhetné, hogy Álmos halála 903-ra tehető, amikor utóda, Árpád folytatja az új haza, Pannónia meghódítását. Utóbbi kb. négyéves folyamat volt, 903–907 között. Anonymusnál a honfoglalásnak három dátuma is szerepel: 884, 903 és 907. Kristó Gyula feltételezte, hogy a 819 táján született Álmos a más forrásokból kikövetkeztethető, 895-ös besenyő támadásig, a honfoglalás kezdetéig, több mint 70 évig élt, és szakrális uralkodóként halt meg.¹⁴⁸⁶ Ebből következően, Árpád 895-ben vette át a hatalmat, és mindössze négy évig uralkodott volna, 895–899 között, ahogy Anonymusnál 903 és 907 között.¹⁴⁸⁷ Valójában az anonymusi évszámokból (819, 884, 903, 907) kronológiai-történeti következtetéseket nem lehet levonni, nem alkalmasak Álmos vagy Árpád életútjának felvázolására sem. Úgy vélem, hogy Álmos születését Anonymus túlságosan is korai időpontra tette, amivel ellentétben állt, hogy egészen 884-ig (889-ig?) számolt vele, míg Árpádot csak 903-tól vette be történetébe, amelynek java részét éppen az Árpád által irányított honfoglalás mondai, fiktív elbeszélése töltötte ki. Ebből is következik, hogy 907-ben, Árpád halálakor Zolta még kiskorú, ami nomád társadalmakban kizárná öröklését.¹⁴⁸⁸

Krónikáink sem alkalmasak a kronológiai viszonyok tisztázására. A 14. századi krónikakompozícióban a honfoglalás dátumaként teljesen tévesen 677,¹⁴⁸⁹ kisebb tévesztéssel pedig 888 is szerepel.¹⁴⁹⁰ A honfoglalás idején a krónika Árpádot említi első kapitányként, de szól apja, Álmos Erdélyben való megöléséről is.¹⁴⁹¹ A krónikakompozíció keveset tudott a honfoglalás előtti történetről, és arról, hogy ki volt a honfoglalás előtt a magyarok fejedelme. A krónikában a honfoglalás Árpád vezetésével ment végbe, Álmos viszont még ezelőtt meghalt. Kézai tömörebb krónikájában csak Árpád szerepel a magyarok első vezetőjeként a hét kapitány között.¹⁴⁹² Kézai a honfoglalást, tévesen, a 872. évre tette.¹⁴⁹³ A Zágrábi és Várad Krónikákban, a 888-as évszám szerepel a honfoglalás dátumául, és Álmos a magyarok első fővezéréként, akit Árpád követ.¹⁴⁹⁴ Végül Albericus világkrónikáját említhetjük, aki 893-as évszámot említ, amikor Alino, azaz Álmos fejedelem vezetésével kivonulnak a magyarok

¹⁴⁸⁵ SRH I. 106.; HKÍF 339. (Veszprémy László)

¹⁴⁸⁶ Kristó 1980. 133–144.; Kristó 1993a. 16–23.

¹⁴⁸⁷ Kristó 1980. 354–355.

¹⁴⁸⁸ Zolta kiskorúként való öröklésére SRH I. 106–107.; HKÍF 340. (Veszprémy László)

¹⁴⁸⁹ SRH I. 284, 285.; HKÍF 358. (Kristó Gyula)

¹⁴⁹⁰ SRH I. 286.; HKÍF 358. (Kristó Gyula)

¹⁴⁹¹ SRH I. 287.; HKÍF 359. (Kristó Gyula)

¹⁴⁹² SRH I. 165.; HKÍF 353. (Kristó Gyula)

¹⁴⁹³ SRH I. 164.; HKÍF 352. (Kristó Gyula)

¹⁴⁹⁴ SRH I. 206.; HKÍF 367. (Kristó Gyula)

Szkítiából, és elfoglalják Pannóniát.¹⁴⁹⁵ A kései krónikás hagyomány a honfoglalás előtti időszakról jóformán semmit sem tudott, a honfoglalás évszámát illetően is különböző, téves adatokkal rendelkezett, és Álmost vagy Árpádot tekintette a honfoglalás előtt fejedelemnek. E krónikás hagyomány kronológiai problémái miatt kevéssé használható Álmos és Árpád életútjának megrajzolására. Anonymussal ellentétben jóval kevesebb évszámot tartalmaz, csak a honfoglalás, a bejövetel időpontját kísérli megadni.

A bizánci és muszlim (Konsztantinosz, Georgius Monachus Continuatus, Dzsajháni-hagyomány) forrásokból relatíve megrajzolható a honfoglalás előtti magyar vezetők kronológiai életútja. Eszerint Álmos nagyjából Levedivel lehetett egykorú, születését a 820–830-as évekre tehetjük, míg második vajdai tisztségét a 850/860–870/880 körüli időszakban tölthette be. Álmos fia, Árpád 850–860 között születhetett, és a 880–890-es évek táján választhatták fejedelemmé, amely tisztséget a 10. század első évtizedének végéig tölthetett be. A konsztantinoszi genealógiai lista alapján négy fia 880–900 között születhetett, és a 920–930-as évekig élhetett, illetőleg tölthetett be vezető pozíciót. Unokái generációja a 900–925 közötti intervallumban születhetett, és a 940–960-es években tölthetett be tisztségeket (Falicsi 948 táján volt fejedelem, Taksony pedig őt követően a 950–960-as években). Árpád dédunokái közül a legidősebb ági Termacsut, illetve a legfiatalabb ági Taksony fia Gézát ismerjük. Ez a generáció a 925/930–940-es években születhetett, és a legifjabb ág révén, 970 táján jutott hatalomra (Géza). A kései krónikás hagyomány kevés segítséget tud adni Álmos és Árpád, illetőleg utódaik életpályának megrajzolásához, életútjuk kronológiájához. Anonymus talán külföldi krónikákból (Regino) vette fiktív évszámait, és ezekhez illesztette Álmos, Árpád, Zolta és Taksony életének főbb eseményeit (születés, halál). Ezek az évszámok azonban egyáltalán nem tekinthetők hiteleseknek. A magyar krónikák csak a honfoglalás dátumát adták meg, azt is pontatlanul, és Álmos vagy Árpád személyét kapcsolták a fontos történeti eseményhez.

II. 2. 6. Etelköz – szállásterületi kérdések

Míg Levediát elsősorban Levedivel kapcsolatban említi a történeti kutatás a magyar törzsszövetség szállásterületeként, vagy a vezértörzs, nemzetség szállásaként, addig Etelközt Álmoshoz és Árpádhoz szokták kötni az új, a honfoglalást és a Kárpát-medencei hazát közvetlenül megelőző törzsszövetségi területként. Ebben az alfejezetben az etelközi szállásterületet vizsgálom a források és a szakirodalom alapján, az elnevezés, a lokalizáció és az időrend szempontjából, illetőleg összevetem Levediával.

Etelközt csak Konsztantinosz említi két fejezetben és két szöveghelyen. A 38. fejezetben azt olvashatjuk, hogy a besenyőktől elszenvedett vereség és kettészakadás

¹⁴⁹⁵ Gombos 1937–1938. I. 23–24.; HKÍF 263–264. (Kordé Zoltán)

után „a nyugati rész vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra vonult lakni, az Etelközü (Ἀτελκούζου)¹⁴⁹⁶ nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.”¹⁴⁹⁷ Ebből kitűnik, hogy Levedivel együtt került a nyugati magyar néprész a nyugaton levő Etelközbe, és az, hogy Konsztantinosz korában (10. század közepe) a besenyők laktak ott.¹⁴⁹⁸ A másik feljegyzés Etelközről a DAI 40. fejezetében található. Eszerint a magyarok serege távollétében a besenyők a szállásterületen maradottakra támadtak, és megölték vagy kiűzték őket. Konsztantinosz szerint „azt a helyet, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevére Etelnek és Küzünek (Ἐτὲλ καὶ Κουζοῦ)¹⁴⁹⁹ nevezik, s mostanában a besenyők lakják.”¹⁵⁰⁰ A második tudósítás egyértelművé teszi, hogy a Kárpát-medencei – korábban Morávia, majd Turkia néven említett – magyar hazát megelőző szállásterületről van szó. Ebben a híradásban is a besenyők a későbbi lakók, akik kiűzték a magyarokat innen. A 38. fejezetben levő feljegyzéshez képest az egyetlen újdonság az a megjegyzés, amelyből kiderül, hogy a *keresztülmenő folyóról* (kiemelés tőlem – T. S. L.) kapta nevét ez a szállásterület.¹⁵⁰¹ Ebben a passzusban két, kötőszóval egybekapcsolt tulajdonnév szerepel. Ez azért különös, mert egyetlen folyót említ a bizánci császár, nem pedig kettőt. Kisebb eltérés, hogy előbb Atel, majd pedig Etel formában szerepel a terület megnevezése. A név második fele mindkét esetben „Kouzou” formában szerepel. E szállásterület nevének korabeli olvasata Etelközü, mai hangzásban Etelköz lehet.¹⁵⁰² Másodlagos információként lehet értelmezni Etelköz esetében a forrásban szereplő eseményeket; a nyugatra vonulást, a fejedelmválasztást, és azt a besenyő támadást, amely Morávia földjének elfoglalásához, a Kárpát-medencei honfoglaláshoz vezetett.¹⁵⁰³ A harmadik csoportba lehet sorolni Etelköz kapcsán a „besenyők földje” vagy a „besenyők helye” megnevezést.¹⁵⁰⁴ Ez a konsztantinoszi terminus világosan tükrözi azt, hogy a magyarok kiűzése, illetve elköltözése révén a besenyők telepedtek le a szállásterületen.¹⁵⁰⁵ A 38. fejezet végén a nevezetes folyónévlista révén pontosan értesülünk a szállásterületről. Eszerint „a besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók

¹⁴⁹⁶ Erre a névalakra vö. Jenkins 1962. 148.

¹⁴⁹⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 5-11.; DAI 38,29-31.; vö. DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 44.

¹⁴⁹⁸ Az Etelközről szóló elsődleges, un. primér forrásba sorolva az információt, vö. Tóth 2001a. 127.

¹⁴⁹⁹ Erre a névalakra vö. Jenkins 1962. 152.

¹⁵⁰⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 3-8.; DAI 40,23-25; vö. DAI 2003. 176–177; ÁMTBF 47–48.

¹⁵⁰¹ Tóth 2001a. 127–128.

¹⁵⁰² Összefoglalóan vö. Gyóni 1943. 21–23.; Moravesik 1983. II. 77.; Jenkins 1962. 148, 151.

¹⁵⁰³ Tóth 2001a. 128.

¹⁵⁰⁴ Vö. „a besenyők helye” (tón Patzinakitón topos) kifejezésre Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2-3.; DAI 38,66; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 45; „a besenyők földje” (tón Patzinakitón gén) kitételre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 5.; DAI 39,6; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.; továbbá Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 9-10.; DAI 40,7; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 47.; összefoglalóan Tóth 2001a. 128.

¹⁵⁰⁵ Tóth 2001a. 128.; Tóth 2011. 35.

neve szerint *hívják* (kiemelés tőlem – T. S. L.). A folyók a következők: az első folyó az úgynevezett Varuch [Dnyeper – T. S. L.], második folyó az úgynevezett Bug [Koubou – T. S. L.], harmadik folyó az úgynevezett Trullosz [Dnyeszter – T. S. L.], negyedik folyó az úgynevezett Prút [Broutos – T. S. L.], ötödik folyó az úgynevezett Szeret [Seretos – T. S. L.].¹⁵⁰⁶ Jóllehet a történeti kutatás primér forrásként használta, és Etelköz lokalizációját erre alapozta, a folyónevek török alakjából kitűnik, hogy ezek Konsztantinosz-korabeli elnevezések, tehát elsődlegesen a besenyő szállásterület folyóinak leírásáról van szó.

A következőkben az Etelközzel kapcsolatos szakirodalmi feltevéseket tekintem át.¹⁵⁰⁷ Egészében véve Etelközt sokkal inkább elfogadta a történeti kutatás egykori, törzsszövetségi szállásterület-megnevezésként, mint Levediát. A 19. század utolsó harmadában és a 20. század első felében az az álláspont dominált, amely szerint Levediától nyugatra volt Etelköz. Többnyire azonosították Etelköz területét a 38. végén szereplő öt folyóval, ezen belül az Etelt valamelyik nagyobb folyóval, elsősorban a Dnyeszterrel, a Dnyeperrel, később pedig a Donnal azonosították, és 'folyóközé' értelmezték az 'Etelköz' nevet. Kronológiai szempontból többnyire a 889-es Regino-féle évszámtól a honfoglalásig, illetőleg a magyarok 830-as évekbeli megjelenésétől számoltak az etelközi szállásterülettel. Szabó Károly értelmezése szerint Atelköz-Etelköz a folyók között jelenti, és a Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut és Szeret vidékére helyezhető.¹⁵⁰⁸ Marczali Henrik is az öt folyó vidékét tekintette Etelköznek, ahol a magyarok már 839 körül megtelepedtek. Értelmezése szerint 'folyóköz' jelentett a név, amely illett a Szeret és Bug közti vidékre.¹⁵⁰⁹ Pauler Gyula szerint a magyarok a 830 óta lakott Dnyeper és Don közti Levediából költöztek 889-ben Etelközbe. Pauler szerint az Alsó-Dnyepertől a Szeretig (Al-Dunáig) terjedt Atelköz/Etelköz, amelyet Vízköznek, Vízmelléknek értelmezett. A Dubniczai/Dubnici Krónikában szereplő Ethel folyót azonosította a konsztantinoszi Etellel, illetőleg a Dnyeszter folyóval.¹⁵¹⁰ Marquart is a Dnyeper és Szeret közti területet tekintette Etelköznek, amelyet öt folyó öntözött, és „folyóközé” (mesopotamia) értelmezte. Szerinte a magyarok a 860-as években a besenyők nyomására költöztek Etelközbe a Don–Kubán közti Lebediából.¹⁵¹¹ Márki Sándor a Dnyeper és Szeret/Al-Duna közti területet nevezte Etelköznek, ahol a magyarok tizenegy évet töltöttek. Az Etel nevet Pauler nyomán a Dnyeszter folyó másik nevének vélte.¹⁵¹² Fehér Géza

¹⁵⁰⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fól. 112 r. vers. 2–12.; DAI 38,66–71.; DAI 2003. 174–175.; a folyónevekre további szakirodalommal vö. Jenkins 1962. 149.

¹⁵⁰⁷ Gyóni 1943. 21–23.; Jenkins 1962. 148.; Levediára és Etelközre összefoglalóan vö. Bartha 1968. 116–118.; Tóth 1998. 41–60.; Tóth 2001a. 127–136.; Tóth 2011. 35–52.

¹⁵⁰⁸ Szabó K. 1869. 33–35, 35. o. 1. jegyzet: Anonymus 884-es adatához számította a 3 éves együttélést a kazárokkal, ezért 887-től számította az öt folyó vidékén, Etelközben való megtelepedést.

¹⁵⁰⁹ Marczali 1895. 25–26.

¹⁵¹⁰ Pauler 1880. 15–16.; Pauler 1900. 23.

¹⁵¹¹ Marquart 1903. 32–33. – „Zwischenstromland” (folyóköz)

¹⁵¹² Márki 1907. 65.; Márki 1914. 106–107, 110.

rendkívül alapos tanulmányt szentelt Etelköz vizsgálatának.¹⁵¹³ Szerinte „Atelkuzu a Baru(ch), azaz a Dnyepertől a Szeretig terjedő terület.”¹⁵¹⁴ Az Atel/Etel folyónevet Paulerrrel ellentétben nem a Dnyeszterrel, hanem a Dnyeperrel azonosította, így az Atelkuzu fogalom jelentése szerinte ’Dnyeperköz’.¹⁵¹⁵ A konsztantinoszi leírásokban fellelhető ellentmondást, hogy a bizánci császár az egyik helyen öt folyóval, a másik helyen egy folyóval írta le a magyar szállásterületet, úgy oldotta fel, hogy a magyarok „a Dnyeperen átkelve, először csak e folyó partján telepedtek meg s legfeljebb a Bugig terjeszkedtek s ekkor nevezték el földjüket Atelkuzunak, mely nevet aztán a Dnyeper és Szeret közti vidékre is megtartották.”¹⁵¹⁶ Fehér elsőként vetette fel a történeti kutatásban, hogy az Etelköz elnevezést előbb egy kisebb területre (Dnyeper és Bug között) értelmezték, és később terjesztették ki az öt folyó, a Dnyeper–Szeret vidékére. Karácsonyi János álláspontja szerint a magyarok 863–896 között laktak „Atilközben,” amely az Al-Duna és a Dnyeszter között volt, és az Atilnak nevezett Dnyeszter/Dnieszter folyóról nyerte nevét.¹⁵¹⁷ Németh Gyula is azonosította Etelközt „a Dnyepertől nyugatra eső” területtel.¹⁵¹⁸ Hóman Bálint szerint a Dnyeper és Al-Duna között elterülő, 889-től lakott terület volt ’folyóköz’. Hóman az öt folyó vidékére helyezte Etelközt, de a köznévként értelmezett ’etel’ (folyó) szóval számolva, az általános ’folyóköz’ értelmezés mellett foglalt állást, és az öt folyó egyikét sem tekintette Atelnek–Etelnek.¹⁵¹⁹ Zichy István is úgy vélte, hogy a Kubán és a Don folyók közti Levediából költöztek a Dnyeper és a Duna közti, vízben jóval gazdagabb Etelközbe.¹⁵²⁰ A hagyományos modelltől eltért Deér József, aki a „Dnyeper és Dnyeszter közötti” folyamvidéket, az ún. Etelközt említette, ahova a magyarok a 9. század utolsó évtizedeiben húzódtak a besenyők támadása elől.¹⁵²¹ Deér fenti koncepciója nem mondott ellen az Etelközt a konsztantinoszi öt folyón belül elhelyező álláspontnak, – hiszen mindkettő, a Dnyeper és a Dnyeszter is e folyók között szerepel – azonban megfelel az Etelt egy folyó egy másik folyó közével bezárt területeként értelmező feltevésnek is. Deér a későbbiekben eltért hagyományos nézet-től, és úgy vélekedett, hogy a Kubán–Maeotis vidéki Lebediából a magyarokat „a VIII. század közepén egy számunkra egyelőre meg nem határozható népmozgalom mozdította ki és kényszerítette arra, hogy a Dontól keletre, Atelközben, a magyar

¹⁵¹³ Fehér 1913. 577–590, 670–685.

¹⁵¹⁴ Fehér 1913. 590.

¹⁵¹⁵ Fehér 1913. 684–685.; vö. még Fehér 1921. 114.

¹⁵¹⁶ Fehér 1913. 685.

¹⁵¹⁷ Karácsonyi 1924. 55–56, 59.

¹⁵¹⁸ Németh 1930. 153.; az 1970-es évek első felében lezárt, átdolgozott kéziratában, amelyet Berta Árpád Németh halála után kiadott, a Dnyeper és a Szeret közötti területre tette Etelközt, vö. Németh 1991. 227, 232.

¹⁵¹⁹ Hóman–Szekfü 1928. 69.; vö. még Hóman 1938. 16.

¹⁵²⁰ Zichy 1923. 147–148.; vö. még Zichy 1939. 101.

¹⁵²¹ Deér 1938. 48.

hagyomány Dentümgolyerjében telepedjék le.”¹⁵²² Deér álláspontjának változásában vélhetően szerepet játszott Macartney és Czegléd Károly hipotézise, amely az Atel/Etel folyót a Don folyóhoz kapcsolta. Macartney szerint a konsztantinoszi öt folyó területe nem azonosítható Etelközszel, és a Dnyeper (Varukh) sem az Etellel. Álláspontja szerint a magyarok a Regino alapján 889-re tett besenyő támadás után néhány évet ezen a Dnyeper–Al-Duna közti területen (öt folyó vidéke) tartózkodtak. Az Etel nevet tulajdonnévnek tekintette, és a Donnal azonosította. Az Etelköz kifejezés jelentése szerinte „Etel-vidék,” tehát Don-vidék. Macartney Etelközt azonosította Levediával, és mindkettőt a Don vidékére tette, ahol szerinte a 830-as évektől 889-ig laktak szerinte a magyarok.¹⁵²³ Czegléd Károly bírálta a hagyományos Etelköz-elméletet. Hangsúlyozta azt, hogy Konsztantinosz szerint egy folyó után nevezték a területet Etelköznek, továbbá azt, hogy „az etel szó régi ’folyó’ jelentésének semmi bizonyítéka nincs.”¹⁵²⁴ Hasonlóképpen cáfolta azt a közhelyé váló álláspontot is, hogy az öt folyó vidékét azonosíthatjuk Etelközszel. Czegléd hipotézise szerint a magyarok előbb a Dontól keletre levő Levediában éltek, majd „a Don és a Donyec vagy a Don és az Azovi-tenger között” levő Etelközben, és innen vándoroltak 889 táján az öt folyó vidékére, ahonnan beköltöztek az újabb besenyő támadás után a Kárpát-medencébe.¹⁵²⁵

A 20. század második felében bizonyos módosulással a hagyományos Etelköz-felfogás tovább élt. Eszerint a konsztantinoszi öt folyó vidéke, a Dnyeper–Szeret, illetőleg a Dnyeper és a Kárpátok közti terület Etelköz.¹⁵²⁶ Változás csak Etelköz időbeli határaiban jelentkezett; számították ezt 700-tól, a 850-es évektől, illetőleg 889-től.¹⁵²⁷ A hagyományos modell legárnyaltabb formáját Harmatta János dolgozta ki. Rámutatott arra, hogy a 38. fejezet két passzusa (ideszámította a 38,66-71 öt folyóról szóló híradását), és a 40. fejezet vonatkozó szöveghelye eltér egymástól. Konsztantinosz előbb öt folyóval, utóbb csak egyetlen folyóval határozza meg a két-féleképpen írt Etelközt (Atelkuzu és Etel kai Kuzu).¹⁵²⁸ Harmatta értelmezése szerint az ellentmondás abból adódhat, hogy Konsztantinosz több tudósítást használt fel a DAI-ban. Harmatta az utóbbi, 40. fejezetben szereplő verziót (40,19-27) önmagában is ellentmondásosnak nevezte, utólagos betoldást tételezett fel, és ennek alapján hiteltelenségét is vitatta. Ezért úgy vélekedett, hogy „Atelkuzu földrajzi helyének meghatározásánál csak a DAI eredeti szövegét (38,28-31, 38,66-71) vehetjük alapul.”¹⁵²⁹

¹⁵²² Deér 1945. 14.

¹⁵²³ Macartney 1930. 94–98.

¹⁵²⁴ Czegléd 1943b. 103.

¹⁵²⁵ Czegléd 1943b. 102–105.

¹⁵²⁶ Molnár 1953. 107.; Bartha 1968. 100–101.; legújabban Sudár 2015b. 194.

¹⁵²⁷ 700-tól Róna-Tas 1996a. 257.; 850-es évektől Kristó 1980. 116–117.; Kristó 1996a. 56.; Kristó 1996g. 156–157.; Makk 1996a. 7.; Makk 1998a. 215.; 889-től Harmatta 1984. 429–430.; Harmatta 1985. 45.; Kosztolnyik 2002. 83.

¹⁵²⁸ Harmatta 1984. 424.; Harmatta 1985. 42–43. a kétféle alakra vö. Jenkins 1962. 148, 151.

¹⁵²⁹ Harmatta 1984. 425–426.; Harmatta 1985. 43–44.

Szerinte „a besenyők szállásterülete, azaz Atelkuzu, tehát a Szeret és Dnyeper közti területet, s a Szeret jobb partján, valamint a Dnyeper bal partján elterülő vidéket foglalta magában.”¹⁵³⁰ Harmatta álláspontja értelmében nem számolhatunk két folyó közével, hanem csak az „öt folyó területével.” Lehetségesnek tartotta, hogy eredetileg „Atelkuzu is egy kisebb területnek, két folyó közének volt a neve, ahol a fejedelmi szállás volt, s földrajzi jelentését később terjesztették ki az egész magyar területre.”¹⁵³¹ Harmatta tehát számolt azzal a lehetőséggel, hogy jelentésbővülés történt Etelköz fogalma esetében, és ’Vízköz’ jelentéssel bírva, egy szűkebb, nemzeti szállásterület nevét vitték át az egész törzsszövetségi területre, a konsztantinoszi öt folyó vidékére, ahol 889-től 895-ig laktak a magyarok. A Dnyeper–Szeret közti ún. ’közepes Etelköz’ elméleten belül is több nézet látott napvilágot az elmúlt, kb. félévszázados időszakban. Kristó Gyula és nyomában Makk Ferenc Levediától nyugatra levő, a 850-es évektől lakott törzsszövetségi szállásterületként értelmezte Etelközt.¹⁵³² Róna-Tas András szerint 670/700-tól 895-ig lakott törzsszövetségi szállásterület volt a Dnyepertől az Al-Dunáig számítható Etelköz, amelynek keleti felén volt Levedia.¹⁵³³ Egy harmadik feltevés-típus, Artamonov hipotézise szerint Etelköz és Levedia egyaránt az öt folyó vidékét jelentette, a Dnyeper–Szeret közti területet.¹⁵³⁴ Németh Gyula egy nagy, Don és Al-Duna közti Levedia nyugati részeként értelmezte Etelközt, ahova 889-ben húzódtak a magyarok.¹⁵³⁵

Az újabb értelmezések egyrészt keleten kiterjesztették egészen a Don-vidékig az Etelköz fogalmat, illetve leszűkítették azt, és egy kisebb területre, egy folyó vidékére vonatkoztatták ezt. Úgy is fogalmazhatnánk ezt, hogy az ún. ’közepes Etelköz’ (Dnyeper–Al-Duna között) addigi dominanciáját megtörte az ún. ’nagy Etelköz’ (Don és Al-Duna között), illetve a ’kis Etelköz’ (egy folyó vidéke) elmélete.¹⁵³⁶ Átmenetet jelent a ’közepes’ és ’nagy Etelköz’ elméletek között az a felfogás, amelyet Arnold Toynbee képviselt. Eszerint a magyarok a 830-as évektől Etelközben (itilközö), azaz folyóközben éltek a Don és Al-Duna közti területen, amely magában foglalta Levediát is. Az elnevezés szűkebb értelmezése ugyanakkor a 889–896 között birtokolt nyugati részét, az öt folyó vidékét jelentette.¹⁵³⁷ Bartha Antal hasonló feltevést fogalmazott meg, amikor úgy vélte, hogy az Al-Dunától a Don alsó folyásáig terjedő területnek az egésze, azon belül bármelyik kisebb része, egyaránt Etelköznek számított.¹⁵³⁸

¹⁵³⁰ Harmatta 1984. 426.; Harmatta 1985. 45.

¹⁵³¹ Harmatta 1984. 426–427.; Harmatta 1985. 45.

¹⁵³² Kristó 1980. 116–117.; Kristó 1996a. 56.; Kristó 1996g. 156–157.; Makk 1996a. 7.; Makk 1998a. 31–32, 215.

¹⁵³³ Róna-Tas 1996a. 257.; Róna-Tas 2006a. 33, 42.

¹⁵³⁴ Artamonov 1962. 340–341.

¹⁵³⁵ Németh 1991. 218, 225, 227, 232.

¹⁵³⁶ Ezekre a fogalmakra vö. Tóth 1998. 46–47.; Tóth 2011. 39.

¹⁵³⁷ Toynbee 1973. 468.

¹⁵³⁸ Bartha 1988. 361–362.

A következő modell a „nagy Etelköz” elmélet volt, amely fokozatosan kezdett tért nyerni az öt folyó vidékére kiterjedő, „közepes Etelköz” elmélet rovására.¹⁵³⁹ Eszerint a magyarok szállásterülete a Don és az Al-Duna közti hatalmas területen volt. Ez az álláspont két forrásadaton alapult. Az egyik, hogy a Konsztantinosz által a 37. és a 42. fejezetben leírt, 950 körüli besenyő szállásterület két határfolyója a Don és a Duna (Al-Duna) volt. Konsztantinosz a 42. fejezetben azt említette meg, hogy „a Duna folyó alsó folyásától kezdve Drisztrával átellenben terül el Besenyőország s szállásuk kiterjed egészen Sarkelig, a kazárok erődjéig.”¹⁵⁴⁰ Az elmélet másik alapja, hogy Gardézi két folyót nevezett meg a magyarok esetében, az Atilt (Itil) és a D.bat/Dubat (Duna).¹⁵⁴¹ Több kutató, a fenti források alapján vallotta azt, hogy a magyar törzsek szállásterülete e hatalmas régió belül keresendő.¹⁵⁴² Ebben az értelmezésben Czeglédy Károly úttörő szerepét hangsúlyozhatjuk. Czeglédy a Dzsajháni-hagyomány alapján, a magyarok két határfolyójának a Donnal azonosított Atilt (Etel) és a Dunát tekintette.¹⁵⁴³ Úgy vélekedett, hogy a magyarok „800 táján érkeztek északkeletről a Don és az Al-Duna közötti területre.”¹⁵⁴⁴ Azt hangoztatta, hogy „a császár ismételt utalásaiból ítélve Etelköz a Don és az Al-Duna közötti nagy folyók vidékén volt,” Levediát pedig ezen belül, ennek központi részén fekvő törzsi szállásterületnek tekintette.¹⁵⁴⁵ A ’nagy Etelköz’ elmélet másik nagyhatású képviselője Györffy György. Györffy a Dzsajháni-hagyomány és Konsztantinosz alapján kifejtette, hogy Etelközt a besenyők 950 körüli szállásterületével tekinthetjük azonosnak, és a Don és Al-Duna közti, hatalmas területre lokalizálhatjuk.¹⁵⁴⁶ Györffy egy tanulmányában alapos elemzést adott Levediáról és Etelközről.¹⁵⁴⁷ A vonatkozó konsztantinoszi passzusok kapcsán kifejtette, hogy a 38. fejezetben adott információ a 40. fejezetben torzult; Atelkuzuból Etel és Kuzu lett, és „az egy névvel nevezett ’helyek’-ből egy két névvel nevezett folyó környékén elterülő ’hely’.”¹⁵⁴⁸ Az Etelköz elnevezést egy folyónév és a magyar ’köz’ összetételének tekintette, ezen

¹⁵³⁹ A „nagy Etelköz” elnevezésre vö. Tóth 1998. 46.; Tóth 2011. 39.

¹⁵⁴⁰ A „Dnyeper folyón túl” négy besenyő törzs lakott, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 14–fol. 107r. vers. 6.; DAI 37,34–39.; vö. DAI 2003. 168–169.; a „Dnyeper folyón innen” is 4 besenyő törzset sorolt fel Konsztantinosz, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 6–17.; DAI 37,39–45.; vö. DAI 2003. 168–169.; a Don és a Duna közötti besenyő szállásokra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118r. vers. 8–13.; DAI 42,20–22.; vö. DAI 2003. 182–183.; a besenyő törzsek elhelyezkedésére, lokalizációjára a DAI alapján vö. Czebe 1925. 209–219.; Györffy 1971. 186–287.; Pálóczi Horváth 1988. 14.; Tóth 2011. 47–50.

¹⁵⁴¹ HKÍF 36–37. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.

¹⁵⁴² Fodor 1975. 202.; Györffy 1971. 181–287.; Györffy 1984b. 388.; Czeglédy 1985a. 123.; Tóth 1988. 554–555.; Váczy 1994. 14–16.; Tóth 1998. 54–55.; Tóth 2001a. 134–135.; Tóth 2011. 44–46.

¹⁵⁴³ Czeglédy 1975. 46.; Czeglédy 1985a. 116.

¹⁵⁴⁴ Czeglédy 1975. 49.; Czeglédy 1985a. 119.

¹⁵⁴⁵ Czeglédy 1975. 53.; Czeglédy 1985a. 123.

¹⁵⁴⁶ Györffy 1971. 281–287.

¹⁵⁴⁷ Györffy 1984b. 385–389.; Györffy 1985. 3–7.

¹⁵⁴⁸ Györffy 1984b. 386.; Györffy 1985. 4.

belül három típust vázolt fel. Az első egy konkrét folyónév és a köz összetétele (pl. Vágköz), amikor a „területet közrefogó két folyó közül az első helyen említett nagyobbik neve marad el.” A második, amikor „két azonos nevű, de jelzővel megkülönböztetett folyó” közéről (pl. Körösköz, Temesköz) beszélünk. A harmadik esetben egy vizet általánosan jelölő közszó és a köz összetétele szerepel (pl. Tóköz, Vízköz).¹⁵⁴⁹ Györffy hangsúlyozta azt, hogy az Etil több folyónak is neve volt, sőt török nyelvjáráásokban ’folyam’ jelentést is felvett. Úgy vélekedett azonban, hogy a „IX–X. században az Etil csak a Volgát és a Dont jelentette, melyet a középkorig egy folyónak is tartottak.” Györffy szerint a 870 körüli állapotokat rögzítő mohamedán források Atil és Duba (Duna) adata alapján „kétségtelennek tűnik, hogy 870 körül a Don és a Duna folyók közötti nagy területet értették Etelközön.” Felvetette azt, hogy „az Etelköz név korábban szűkebb vagy éppenséggel más folyóközi terület megjelölésére szolgált.” Lehetőségként említette a Dnyeper és a Don, vagy még korábban a Volga és a Don közét.¹⁵⁵⁰ Györffy elmélete annyiban rugalmasabb volt Czeglédy hipotézisénel, hogy számolt egy korábbi, szűkebb értelmezéssel.

Czeglédy és Györffy elméletét a Don és Al-Duna közti Etelközről többen is átvették. Fodor István hangsúlyozta, hogy a magyarok 840–850-es években ugyan nyugatabbra húzódtak, de keleti határuk még sokáig a Don maradt. Etelköz (Folyóköz) kapcsán utalt Konsztantinosz öt folyójára, és arra, hogy az arab leírások szerint „a magyarok lakóhelye a Don és az Al-Duna között húzódott.” Fodor úgy vélte, hogy a két tudósítás nem mond ellent egymásnak, „a magyar szállásterületek határai ugyanis ekkor még nem állandósultak.” Fodor szerint „a kazár kaganátus és a Kárpátok közti” területet érthetjük Etelköz alatt.¹⁵⁵¹ Dienes István szerint a magyarok törzsszövetségének zöme a 830-as évektől „a dunai bolgároktól a kazárok határvidékéig, azaz az Al-Dunától a Donig nyúló, folyók szabdalta síkságon foglalt helyet, amelyet a források Etelköznek »folyóköz« neveznek.”¹⁵⁵² Szűcs Jenő szerint a magyar nép 870 körül a Dzsajháni-hagyományban (Gardézi) szereplő „két nagy folyó közt”, az Atil és a Duba között élt. Ez a két folyó, „kétségtelen bizonyossággal a Don és a Duna (Al-Duna). E tágas terület azonos a magyar hagyomány Etelközü területi fogalmával, mely 950 körül a besenyők szállásterülete volt.”¹⁵⁵³ Váczy Péter úgy vélte, hogy Etelköz nevének kétféle változata arra vezethető vissza, hogy a 38. fejezetben szereplő Atekkuzu adat még VI. (Bölcs) Leó korából való, míg a 40. fejezetben található, helytelen, „Etel és Kuzu” adatot, a 10. század közepén, Konsztantinosz korában jegyezhet le a másoló.¹⁵⁵⁴ Váczy szerint az Atekkuzu/Etelköz név megfelel a későbbi, magyarországi helynévadási gyakorlatnak is. Az

¹⁵⁴⁹ Györffy 1984b. 387–388.; Györffy 1985. 5–6.

¹⁵⁵⁰ Györffy 1984b. 388.; Györffy 1985. 6.

¹⁵⁵¹ Fodor 1975. 194–195, 202.

¹⁵⁵² Dienes 1978. 9.

¹⁵⁵³ Szűcs 1992. 178.

¹⁵⁵⁴ Váczy 1994. 12–13.

Etelköz típusú névadás esetében „adva van egy nagyobb víz, melynek területét egy kisebb víz határolja. A névadó minden esetben a kisebb vízfolyás” (pl. Rábaköz, Bodrogköz).¹⁵⁵⁵ Váczy egyértelműen megfogalmazta, hogy Konsztantinosz alapján, egy konkrét folyót feltételezhetünk az Atel–Etel esetében, amelyet a Donnal azonosított, mely „valóban egy nálánál is nagyobb vízbe, a tengerbe ömlik.” Váczy hangsúlyozta, hogy Konsztantinosz azonosnak vélte a saját korabeli, besenyő szállásterületet a magyarok korábbi hazájával. Váczy szerint a konsztantinoszi öt folyó közül sem a Dnyeper, sem pedig a Szeretet nem tekinthetjük határfolyónak, a magyarok „a Duna és a Don közti ún. Etelközben” éltek, ahol a magyarok elűzése után a besenyők rendezkedtek be.¹⁵⁵⁶ Bóna István a mohamedán források leírása alapján úgy vélekedett, hogy „a Fekete-tenger északi partvidéke a Don torkolatától az Al-Dunáig ebben az időben [830-as évektől – T. S. L.] egyértelműen a magyarok országa lesz.”¹⁵⁵⁷ A magyarok etelközi határaival kapcsolatban azt írta, hogy azok „minden bizonnyal hasonlóak voltak ahhoz, ahogy nyomukban a besenyő törzsek helyezkedtek el a Dnyeper, Déli-Bug, Dnyeszter, Prut és Szeret völgyében,” ahogy arra a DAI 38. fejezetének vége is utalt.¹⁵⁵⁸ Bóna rekonstrukciójában a „nagy Etelköz” és a „közepes Etelköz” elmélete keveredik. Váczyhoz hasonló álláspontot képviselt Zimonyi István is, de feltevése inkább a „nagy Etelköz” csoportba sorolható. Zimonyi leszögezte, hogy az Etelköz „szóösszetétel, amelyet a Volga folyó török neve, Atil és a magyar -köz szó alkot.” A szóösszetétel első tagját, az Atilt, szerinte a kazárból kölcsönözte a magyar nyelv, amelyben Etellé változott a 10. század közepére.¹⁵⁵⁹ Zimonyi utalt az elnevezés két lehetséges típusára, a közszóból származó „Vízköz, Folyóköz”, illetve a tulajdonnevet tartalmazó területnévre (pl. Csallóköz, Vágköz). A konkrét folyó kapcsán, a Volgát, illetve a Dont említette lehetőségként. Közszó esetén szerinte valamelyik Fekete-tengerbe ömlő folyóra alkalmazták a magyarok az „atil-etel” nevet.¹⁵⁶⁰ Zimonyi úgy vélte, hogy Konsztantinosz információi alapján „van egy szűkebb értelmezés, amely a Szeret és a Dnyeper közé teszi a magyar szállásterületet, és egy tágabb, amely az Al-Duna és Don által határolt vidék mellett foglal állást.”¹⁵⁶¹ Zimonyi hangsúlyozta a besenyő és a kun analógia lehetőségét, és azt, hogy a besenyő szállásterület leírásai között is van ellentmondás.¹⁵⁶²

A „nagy Etelköz” modellhez sorolhatjuk bizonyos fenntartással Vékony Gábor radikális hipotézisét is. Az általa megrajzolt szűkebb Atelkuzu/Etelköz a Dontól keletre, a Volgánál van, illetőleg e centrális Etelközt egy nagyobb törzsszövetségi

¹⁵⁵⁵ Váczy 1994. 13.

¹⁵⁵⁶ Váczy 1994. 13–15.

¹⁵⁵⁷ Bóna 2000. 11.

¹⁵⁵⁸ Bóna 2000. 16.

¹⁵⁵⁹ Zimonyi 2005. 209.

¹⁵⁶⁰ Zimonyi 2005. 209–210.

¹⁵⁶¹ Zimonyi 2005. 152.

¹⁵⁶² Zimonyi 2005. 209.

szállásterületbe illeszti be, amelyet a Volga és a Dnyeper közötti területre lokalizált.¹⁵⁶³ Így tehát a nagyobb szállásterület a Dontól keletre és nyugatra is húzódik. E szállásterületi modell besorolható a „nagy Etelköz” elméletek közé, ugyanakkor a szűkebb Etelköz meghatározása átvezet a következő, „kis Etelköz” elmélethez. Vékony az Etelközt említő konsztantinoszi passzusok (DAI 38,30; 40,34) közül a név meghatározásánál mindkettőt alapul vette, így használta e megnevezést Atelkuzu, illetve Atel és Kuzu formában. Vékony szerint jóval későbbiek azok az Atel adatok, amelyek nem a Volgára vonatkoznak. A kortárs közlések közül a DAI 37. fejezetében, a régebbi besenyő szállásterület egyik határfolyója, az Atel kétségkívül a Volga.¹⁵⁶⁴ Nem ennyire egyértelmű a 870–880-ra vonatkozó Dzsajháni-hagyomány, amely szerint a magyarok két határfolyója a Rum-tengerbe ömlik, s az 1050 körül író Gardézi szerint, az egyik neve ’At.l’/ ’Atil’, míg a másik a ’Duba’.¹⁵⁶⁵ Mivel a Volga nem ugyanabba a tengerbe torkollott, mint a vele sokszor azonosított, egyes szakaszokon meglehetősen közeli Don, így Gardézi tudósítása esetében Vékony feltevése vitatható. Vékony azzal hárította el a hipotézisének ellentmondó muszlim híradást, hogy a Rum-tengerbe ömlő Atil a Dzsajháni-másolatok tévedése, „így a folyó nem más, mint a Volga, amelyet a mohamedán geográfia egyébként is gyakran összekevert a Donnal.”¹⁵⁶⁶ Vékony „korrekcióját” azért tartom problematikusnak, mert a korabeli forrást próbálja igazítani elméletéhez. Vékony újszerűen értelmezte a magyar -köz szóként magyarázott -kuzut is. Az utóbbi esetben az a nyelvészeti-történeti álláspont fogalmazódott meg, hogy két folyó közötti területet jelentett, s az összetételben mindig a kisebb folyó neve szerepelt, a nagyobbik neve nem. Vékony megkérdőjelezte a -kuzu magyar közszóként való szereplését, és a Kuzut önálló tulajdonnévként kezelte. Úgy vélekedett, hogy „Atelkuzu olyan területnév, amelyet az Atel folyó után neveztek el, s a Kuzu nemigen lehet más, mint a folyó másik neve.”¹⁵⁶⁷ Vékony olyan területnévnek tekintette Atelkuzut, amely ugyanannak a folyónak, a Volgának mindkét nevét tartalmazta. Elvileg nem kizárt, hogy egy folyónak több neve is legyen, ahogy az a DAI-ban is több esetben kimutatható (Varukh–Dnyeper, Trullosz–Dnyeszter stb.). Vékony feltevése ellen szól, hogy az Etelközt említő másik passzus (DAI 38,30) egybeírt névváltozatot (Atelkuzu) tartalmaz, így vitatható, hogy a -kuzu tulajdonnév lenne, nem pedig a terület-elnevezés része. Konsztantinosz a területen keresztülmenő folyóról tudósít, nem pedig olyan határfolyóról, amilyen Vékony hipotézise esetében az Atel/Volga. Vékony szerint az ún. kazár levelezésben szerepel egy ’bwzn’ folyónév, amely Kazária nyugati és északi határán lehetett, és az Atel/

¹⁵⁶³ Vékony 1986. 41–53.

¹⁵⁶⁴ Az Atel (ἀτηλ) Cod. Parisinus Gr. 2009. fól. 105r. vers. 11.; DAI 37,2. vö. DAI 2003. 166–167. – Moravcsik fordítása „Etil” néven nevezi az Atelt.

¹⁵⁶⁵ HKÍF 36–37. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.

¹⁵⁶⁶ Vékony 1986. 47.

¹⁵⁶⁷ Vékony 1986. 47.; vö. hasonló felvetésre Marquart 1903. 33. o. 3. jegyzet

Volga folyóval lehet azonosítani.¹⁵⁶⁸ Tekintettel arra, hogy a héber névalakot javítani kell, ezt sem lehet egyértelmű bizonyítéknak tekinteni arra, hogy a Kuzu tulajdonnévként, és az Atel másik neveként szerepelt az Atelkuzu összetételben. Vékony e többszörös feltevést bizonyítottan véve a konsztantinoszi tudósítást Atelkuzuról a „Volga-vidéki szállásokra” értelmezte.¹⁵⁶⁹ Vékony a Dzsajháni-hagyományt is bevonta radikális hipotézisébe. Gardézi másik folyónevét, a Dubat a Dnyeper folyó nevének tekintette.¹⁵⁷⁰ Eszerint a Dnyeper folyó e korban három nevet is viselt volna, ami kevésbé valószínű. Vékony álláspontja szerint „870–880 körül tehát a magyarok a Volga és a Dnyeper között laktak, Atelkuzu területén, amely név azt is jelenti, hogy szállásaik központja inkább a Volga közelében volt.”¹⁵⁷¹ Úgy vélekedett, hogy a magyarok az Emba vidéki Levediában 3 évig laktak a 840-es években, onnan költöztek 850 táján, az első besenyő támadás hatására nyugatabbra, a Volga és a Dnyeper közti területre, Atelkuzuba, ahol az újabb besenyő támadásig éltek.¹⁵⁷² Vékony elfogadta azt az értelmezést, hogy Levediától nyugatra kell keresni Etelközt, de a későbbi besenyő szállásterület és Atelkuzu azonosítása lehetőségét is tagadta.¹⁵⁷³ Ez azért problematikus álláspont, mert Konsztantinosz mindkét Etelközről szóló passzusában megemlékezett arról, hogy „mostanában a besenyők” laktak ott.¹⁵⁷⁴ Más passzusai-
ban is azonosította a magyarok korábbi hazáját a besenyők saját korabeli (950 körüli) szállásaival, és használta „a besenyők helye” vagy „a besenyők földje” kifejezést is a magyarok korábbi, honfoglalás előtti szállásterületére.¹⁵⁷⁵ Véleményem szerint Vékony tévedett, amikor figyelmen kívül hagyta Konsztantinosz utalását arról, hogy Etelköz (Atelkuzu) területét a besenyők foglalták el, és saját korában is ott laktak.

A „nagy Etelköz” rovására tért hódító hipotézis a „kis Etelköz” elmélet.¹⁵⁷⁶ Ez a feltevés arra épül, hogy a DAI 40. fejezetében az 'Etel' a szállásterületen keresztülmenő folyóként szerepel, amelyről a magyarok korábbi szállásterületét elnevezték.¹⁵⁷⁷ Bár korábban is felmerült ez a szűkebb Etelköz-értelmezés, újabban többen

¹⁵⁶⁸ A 'bwz,n' folyónévre vö. Kokovcov 1932. 33/1-2; az Atellel/Volgával való azonosság feltevésére vö. uo. 112. o. 50-51. jegyzet; Vékony 1986. 48.

¹⁵⁶⁹ Vékony 1986. 49.

¹⁵⁷⁰ Vékony 1986. 49–50.

¹⁵⁷¹ Vékony 1986. 50.

¹⁵⁷² Vékony 1986. 52.

¹⁵⁷³ Vékony 1986. 46. „ahogy a X. századi magyar települési területről nem lehet Morávia kiterjedésére következtetni, úgy a besenyők X. századi szállásterületéből sem a IX. századi magyarokéra.”

¹⁵⁷⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 10-11.; DAI 38,31.; vö. DAI 2003. 172–173. „amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.”; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 8.; DAI 40,24-25.; vö. DAI 2003. 176–177. „s mostanában a besenyők lakják.”

¹⁵⁷⁵ „A besenyők helye”, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2-3.; DAI 38,66.; vö. DAI 2003. 174–175.; „a besenyők földje”, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 5.; DAI 39,6.; DAI 2003. 174–175.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 9-10.; DAI 40,7; DAI 2003. 174–175.

¹⁵⁷⁶ Összefoglalóan erre a típusra vö. Tóth 1998. 47.; Tóth 2011. 39.

¹⁵⁷⁷ Etel, kai kuzu (έτελ. και κουζού) vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 6-7.; DAI 40,23-25.; DAI 2003. 176–177.

hangoztatták azt, hogy kisebb szállásterületet jelöltek ezzel a megnevezéssel.¹⁵⁷⁸ Az egy folyó vidékén levő Etelköz elméletét vallotta már a 19. század végén, Kuun Géza is. Ő a Bug folyót azonosította Itillel/Atellel és Atelkuzut a Dnyepertől a Bugig terjedő vidékkel. Atelkuzut magyarul folyamköznek tekintette, és az 'atel' szót folyó jelentésűnek vette. Álláspontjában számolt a konsztantinoszi öt folyó vidékével, szerinte a magyarok 889 és 892 között tartózkodtak a Dnyeperig húzódó régióban.¹⁵⁷⁹ Kuun nézete átmenetet jelent a „közepes Etelköz” és a „kis Etelköz” elmélet között. A későbbi kutatásból Diaconut említhetjük, aki a konsztantinoszi öt folyó értelmezésében tért el a hagyományos állásponttól. Elvetette a Varukh és a Dnyeper, a Kubu és a Bug azonosítását. Nézete szerint Atelkuzu a Dnyeszter és Szeret folyók közti régió déli részére helyezhető.¹⁵⁸⁰ Az Etelközt szűkebb, kisebb területként értelmező kutatók közül az egyik legalaposabb elemzést Benkő Loránd adta.¹⁵⁸¹ Utalt arra, hogy a szállásterület nevét Konsztantinosz két alakban közölte, amely „az egykori magyar nyelvben Etelközűnek hangzott, amely a mai magyar Etelköz (Etelköz) formának felel meg.”¹⁵⁸² Benkő a DAI 40. fejezetben szereplő, „romlott” forma (Etel kai Kouzou) jelentőségét abban látta, hogy „a császár ennek lejegyzése során utal a helynév folyónévvel való kapcsolatára.”¹⁵⁸³ Két lehetőséget említett az Etel kapcsán. Az egyik, hogy egy „víz, folyóvíz” jelentésű török 'etel, itil' stb. köznévvé vált különböző folyók nevévé. A másik, hogy „valamely nagy folyó eredeti tulajdonneve megy át más folyók megnevezésére.”¹⁵⁸⁴ Benkő feltételezte, hogy a Levediából való elűzetés vagy kivonulás után, a magyarok – a 860-as évek végétől – „több évtizedig, legkevesebb jó negyedszázadig” az Etelköz helynévvel jelölt területen tartózkodtak.¹⁵⁸⁵ Benkő a -köz utótagú magyar tájneveknek csak két változatát különítette el. Az egyik olyan területnév, amelyeknek utótagja 'víz, folyó' jelentéssel bír (Vízköz, Tóköz). Ebben az esetben, az Etelköz jelentése 'két víz köze, két folyó köze' vagy 'vizek köze, folyók köze'. A másik csoportba azokat az elnevezéseket sorolta, amelyek „előtagja vizet megnevező tulajdonnév” (pl. Vágköz, Rábaköz, Szamosköz). Ennél a változatnál két jellemzőt is említett: egy nagyobb és egy kisebb folyó által bezárt vidéket jelöl, és a név előtagja mindig a kisebb víz tulajdonneve.¹⁵⁸⁶ Benkő Etelköznek ebbe a csoportba sorolását favorizálta, és utalt e típus jóval nagyobb elterjedésére a magyar helynévanyagban. Érvként említette továbbá, hogy Konsztantinosz császár is azt állította, hogy Etelközt folyójának nevéből nevezték

¹⁵⁷⁸ Kuun 1892. I. 184.; Diaconu 1970. 35–36., Ligeti 1985a. 12.; Benkő 1984. 405–412.

¹⁵⁷⁹ Kuun 1892. I. 191.

¹⁵⁸⁰ Diaconu 1970. 12. o. 10. jegyzet, 35–36.; e nézet bírálatára vö. Toynbee 1973. 468. o. 2. jegyzet

¹⁵⁸¹ Benkő 1984. 389–419.; Benkő 1985.

¹⁵⁸² Benkő 1984. 391.; Benkő 1985. 9.; vö. a névalakra Gyóni 1943. 21–23.

¹⁵⁸³ Benkő 1984. 391.; Benkő 1985. 9.

¹⁵⁸⁴ Benkő 1984. 391–391.; Benkő 1985. 9–10.

¹⁵⁸⁵ Benkő 1984. 392, 404–405.; Benkő 1985. 10, 22–23.

¹⁵⁸⁶ Benkő 1984. 405–406.; Benkő 1985. 23–24.

el.¹⁵⁸⁷ A lehetséges Etél folyók közül Benkő kizárta a legnagyobbakat (Volga, Don és Dnyeper). A leginkább gyanúba vett Don folyóval kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy nem ömlik bele egy másik folyóba, sőt az Azovi-tengerrel sem zár be közt.¹⁵⁸⁸ Benkő elfogadta a konsztantinoszi Etél, és a Gardézi-féle Itil (.t.l) azonosságának lehetőségét. Kétségét hangsúlyozta abban a vonatkozásban, hogy a Dzsajháni-hagyomány, illetve Gardézi Itilje a Donra, vagy akár a Volgára vonatkozott volna. Teljességgel kizártnak tartotta ugyanis azt a lehetőséget, hogy a magyarok a Duna és a Don/Volga közti óriási területet Etelköznek nevezhették volna.¹⁵⁸⁹ Benkő érvelése szerint a Dzsajháni-hagyomány két folyót említ, amelyek egy tengerbe ömlenek, s az egyik folyó nagyobb a másiknál. Nézete szerint a nagyobbik folyó csakis a Duna, a kisebbik pedig az Itil (.t.l.) lehet.¹⁵⁹⁰ Itt meg kell jegyezni, hogy Gardézi szövegében éppen az Itilt folyót – „amelyik a magyaroktól jobbra van, a saqlab-ok felé, majd onnan a hazar-ok vidékei felé folyik” – nevezi nagyobbnak.¹⁵⁹¹ Benkő érzékeltette azt, hogy a muszlim forrásszöveg ellentmond feltevésének, miszerint az Itil folyó kisebb lenne a Dunánál, ráadásul túl messze is van a két folyó egymástól. Ezért a forrás ellentmondásaira hivatkozott, a „jobb és bal” fogalmainak problémáira. Végző soron azonban elméletének sarokpontját hangsúlyozta, a „névtipológiát súlyos módszertani hiba nélkül nem lehet megkerülni.”¹⁵⁹² Úgy vélem, hogy Benkő Loránd saját elméletének csapdájába esett, amikor a muszlim forrás Itil adatát is próbálta bevonni a konsztantinoszi Etelközről szóló feltevése bizonyításába. Ugyanis egyáltalán nem szükséges, hogy a két szállásterület-leírás logikája megegyezzen egymással. Benkő Loránd a névadó konsztantinoszi Etel folyót Leved/Levedia területétől nyugatra, azaz a konsztantinoszi öt folyó vidékén belül kereste, ezért zárta ki a már említett nagy folyókat (Volga, Don és Dnyeper) a lehetséges névadók sorából. Benkő úgy vélekedett, hogy a terület valamelyik folyójában sejtethjük a konsztantinoszi Atel-Etel, amelynek más neve is lehetett. A Küküllei János krónikájára építő, 15. századi Dubnici Krónikában szereplő Ethel folyót a Dnyeszterrel azonosította, amelynek Trullosz neve az öt folyó felsorolásakor szerepel a DAI 38. fejezetében.¹⁵⁹³ Ebből következően Benkő Loránd Etelközt a Dnyepertől, sőt a Bugtól is nyugatra lokalizálta, és úgy vélte, hogy „az Etelköz nevet a Dnyeszter – Fekete-tenger – Al-Duna – Prut közti terület” viselhette. Utalt arra is, hogy ez a vidék más nyelvekben is a ’szög, zug, köz’ jelentésű közszóból lett tulajdonnevet viseli (Onglos, Budziak).¹⁵⁹⁴ Ehhez még hozzátette, hogy az Etelköz név a Dnyeszter és a Bug közét is jelölhette, tehát a

¹⁵⁸⁷ Benkő 1984. 406–407.; Benkő 1985. 24–25.

¹⁵⁸⁸ Benkő 1984. 406–407.; Benkő 1985. 25–26.. – Moór Elemér hipotézisét cáfolta, amely szerint egy Tenger-Etel-küzü elnevezésből rövidült volna Etelközüvé.

¹⁵⁸⁹ Benkő 1984. 407–408.; Benkő 1985.. 26–27.

¹⁵⁹⁰ Benkő 1984. 408–409., Benkő 1985. 26–27.

¹⁵⁹¹ HKÍF 36–37. (Zimonyi István)

¹⁵⁹² Benkő 1984. 409.; Benkő 1985. 27.

¹⁵⁹³ Benkő 1984. 409–410.; Benkő 1985. 27–29.

¹⁵⁹⁴ Benkő 1984. 411. Benkő 1985. 29.

Dnyesztvertől keletre levő területet sem kell kizárni. Felfogása szerint a besenyők 10. századi szállásterületéből nem lehet visszakövetkeztetni Etelköz területére, területi azonosság nem állt fenn, jóllehet Etelköz és Levedia területére együttesen illik a nyugati besenyő törzsek szállásterülete.¹⁵⁹⁵

Turkológiai oldalról Ligeti Lajos tanulmánya egészíti ki Benkő Loránd magyar nyelvészeti alapon nyugvó elemzését.¹⁵⁹⁶ Ligeti hangsúlyozta, hogy Etelközü/Etelköz összetett területnév, és második eleme a „honfoglalás előtti magyar nyelv becses finnugor eredetű szórványa.” Az összetétel „első tagja török eredetű eleme a IX. századi magyar nyelvnek; az átvett alak átil-nek hangozhatott.” Ligeti átadó nyelvként a kazárt – a Volga és a kazár főváros neve egyaránt Atil/Itil volt – említette.¹⁵⁹⁷ Ligeti elsődlegesen a Volga Atil vagy Itil alakját emelte ki, de elfogadta, hogy a honfoglalás időszakában a Dont is nevezhették Atilnek vagy Itilnek, mert a középkorban a Volgát és a Dont „egynek tartották, két torkolattal.”¹⁵⁹⁸ Ligeti utalt azokra a feltevésekre, amelyek az Etil nevet más folyókra (Dnyeper, Dnyesztter) próbálták ráruházni, de ezek a kísérletek szerinte nem jártak megnyugtató eredménnyel.¹⁵⁹⁹ Ligeti szerint pontosan nem állapítható meg, hogy „az Etelköz egyszerűen Vízköz-t jelentett-e, vagy az Etel-t valamelyik kisebb folyó tulajdonneveként használták-e.” Úgy vélekedett, hogy az utóbbi feltevésnek kisebb a valószínűsége.¹⁶⁰⁰ Ligeti úgy foglalt állást, hogy az Atil/Etel általános ’folyó, víz’ jelentéssel bírhatott, az Atelkuzu/Etelköz területnevet pedig ’Vízköz’, avagy ’Folyóköz’ értelemben használhatták, nem pedig egy konkrét folyó nevét, illetve vidékét jelölhette. Ligeti álláspontja abból is következett, hogy az Atil/Etil konkrét folyónévként nála a Volgát, esetleg a Dont jelentette, ami nem tekinthető egy Etelköz típusú név esetében a kisebb folyót jelölő tulajdonnévnek. Ligeti megállapította, hogy a Dzsajháni-hagyomány leírásában szereplő két folyó közül a D.ba a Duna, míg az Itil a Don (esetleg a Dnyeper) lehet. Ezért Ligeti értelmezésében a Gardézi-féle tudósítást nem vonatkoztathatjuk Levediára, hanem csakis Etelközre.¹⁶⁰¹ Ligeti nem vállalkozott arra, hogy Etelköz pontos lokalizációját megadja, jóllehet abban állást foglalt, hogy az Atil/Etel nevet tulajdonnévként a Volgához/Donhoz lehet kapcsolni, viszont az ebből eredő, ’víz, folyó’ jelentésű török ’itil’ közsztót nem vonatkoztatta egy folyóra sem a térségben. Összegzése szerint „a Dontól a Dunáig terjedő vándorlási területet” Turkiának lehetne nevezni a 10. századi magyar szállásterület analógiájára. Hangsúlyozta azt, hogy „az egész terület sohasem volt a magyarok birtokában,” akik egyre nyugatabbra szorultak.¹⁶⁰² Ligeti

¹⁵⁹⁵ Benkő 1984. 411–412.; Benkő 1985. 29.

¹⁵⁹⁶ Ligeti 1985a. 1–19.; Ligeti 1985b. 57–76.

¹⁵⁹⁷ Ligeti 1985a. 10.; Ligeti 1985b. 66–67.

¹⁵⁹⁸ Ligeti 1985a. 13.; Ligeti 1985b. 70.

¹⁵⁹⁹ Ligeti 1985a. 14.; Ligeti 1985b. 71.

¹⁶⁰⁰ Ligeti 1985a. 14.; Ligeti 1985b. 70.

¹⁶⁰¹ Ligeti 1985a. 15–16.; Ligeti 1985b. 71–73.

¹⁶⁰² Ligeti 1985a. 18.; Ligeti 1985b. 74–75.

tehát egy hatalmas „vándorlási területen” (Don és Al-Duna) belüli, egy-egy folyóhoz köthető kisebb szállásterületként számolt mind Levediával, mind pedig Etelközzel, de nem vállalkozott a közelebbi lokalizációra.

Az egy folyóhoz köthető Etelköz-elméletek közül legvégül Kristó Gyula elméletét kell említenünk. Korábban Kristó Gyula a „közepes Etelköz” elmélete mellett tört lándzsát, később azonban változtatott ezen a nézetén, és egy folyó vidékére helyezte Etelközt.¹⁶⁰³ Kristó az Etelközt említő két konsztantinoszi passzus lényegi azonosságát hangsúlyozta. A 40. fejezet „romlott” alakot tartalmazó, Etelről és Küzüről szóló híradását tekintette mérvadónak. Szerinte „a görög textus arról szól, hogy e helyet az ott keresztülmenő folyó elnevezése alapján hívták Etelnek meg Küzünek.” Kristó feltevése szerint Konsztantinosz „egyszerre akarta azt kifejezésre juttatni, hogy a területen átfolyó víz neve Etel, illetve hogy a terület neve ezen Etel meg Küzü.”¹⁶⁰⁴ Álláspontja szerint az Etel tulajdonnév volt, nem pedig ’folyó’ jelentésű közső.¹⁶⁰⁵ Kristó kizárta mind a Ligeti által valószínűbbnek vélt, ’Vízköz/Folyóköz’ jelentést, mind a Harmatta és mások által feltett, öt folyó közét is.¹⁶⁰⁶ Új hipotézisében a névadónak minősített Etel folyót próbálta meghatározni. Kristó kiindulópontja az volt, hogy Etel és Etelköz a „Déli-Bugba ömlő Kodymától”, illetve Levediától nyugatra lehetett.¹⁶⁰⁷ Etel meghatározásánál így kiesett a lehetséges névadó folyók közül a Volga, illetve a magyar forrásokban Ethylként vagy Etulként szereplő Don. Kristó Gyula alapul vette a konsztantinoszi öt folyót, és közülük azt a hármat vette gyanúba, amelyek a Kodyma forrásvidékétől, tehát a Bugtól nyugatra voltak. Ezek a Dnyeszter (Trullosz), a Prut és a Szeret folyók. Kristó úgy vélekedett, hogy e három folyó közül az egyiket hívhatták – más néven – Etelnek.¹⁶⁰⁸ A 14. századi Névtelen Minorita gesztájában az 1352-es eseménynél szerepel egy Ethel folyó. Kristó ezt az Ethelt a Prut folyóval azonosította, mivel szerinte a Dnyesztert a gesztáíró Olt néven említette, a Szeret folyón való átkelést pedig későbbre tette.¹⁶⁰⁹ Így az Etel „talán a Dnyesztertől nyugatra és bizonyosan a Szerettől keletre volt, s így csakis a Pruttal azonosítható.”¹⁶¹⁰ Feltevése szerint a Prut folyónak „akár a Dunával, akár a Dnyeszterrel bezárt közét hívhatták Etelköznek.”¹⁶¹¹ Kristó elmélete Benkő hasonló feltevéseivel rokonítható, azzal a különbséggel, hogy a Névtelen Minorita Ethel folyójában nem a Dnyesztert, hanem a Prutot vélte felfedezni. Mindkét hipotézis alapvető problémája, hogy vajon azonosítható-e egy kései forrás folyóneve egy több évszázaddal

¹⁶⁰³ Kristó 1998a. 151–157.; Kristó–Makk 2001. 49.

¹⁶⁰⁴ Kristó 1998a. 154.

¹⁶⁰⁵ Kristó–Makk 2001. 49.

¹⁶⁰⁶ Kristó 1998a. 154–155.; Kristó–Makk 2001. 49.

¹⁶⁰⁷ Kristó 1998a. 155.; Kristó–Makk 2001. 49.

¹⁶⁰⁸ Kristó 1998a. 156.

¹⁶⁰⁹ Kristó 1998a. 156.; Kristó–Makk 2001. 49.

¹⁶¹⁰ Kristó–Makk 2001. 49.

¹⁶¹¹ Kristó 1998a. 157.; hasonlóan Kristó–Makk 2001. 49.

korábbi folyónévvel. További megfontolást igényel, hogy vajon miért csak az öt konsztantinoszi folyó valamelyike jött szóba, mint lehetséges Etel folyó. Kristó és Benkő elméletében vitatható az is, hogy Etelköz folyóját és Etelközt Levedia folyójától (Kodüma, Ingul) és Levediatól nyugatra keresték. Ezáltal mindketten egy feltevést építettek egy másik feltevésre. Kristó Gyula a későbbiekben továbbfejlesztette Etelköz-elméletét. Etelközt a Duna–Prut, avagy a Dnyeszter–Prut közére lokalizált vezértörzs szállásterületének vagy törzsszövetségi központnak tekintette. Eköré egy nagyobb törzsszövetségi szállásterületet rajzolt meg, amelyhez egy még nagyobb fennhatósági terület járult. Így egymásra épült a Prut-vidéki Etelköz, az öt folyó vidékén belüli, Dnyeper–Duna közötti törzsszövetségi, és keleten a Donig húzódó fennhatósági terület.¹⁶¹² Úgy vélem, hogy elégséges egy szűkebb, vezértörzsi/ nemzetségi szállásterület, illetve egy jóval nagyobb törzsszövetségi terület elkülönítése.

Egészében véve az Etelközt egy folyóval, illetve egy másik folyóval bezárt közeként, kisebb régióként értelmező felfogás egyre inkább tért hódít az újabb magyar történeti kutatásban. E hipotézisek is eltérnek egymástól mind a szűkebb értelemben vett Etelköz lokalizációját, mind pedig a névadás jellegét illetően. További különbség, hogy e kisebb Etelköz mellett nagyobb területet feltételeznek-e törzsszövetségi vagy fennhatósági-uralmi területként, vagy sem.

Nézetem szerint Konsztantinosz vonatkozó passzusaira kell támaszkodnunk, még ha ellentmondásokat is tartalmaznak ezek, mivel vélhetőleg különböző forrásokból származnak.¹⁶¹³ Az első vonatkozó passzusban Etelküzü/’Atelkuzu’ (ἄτελκούζου),¹⁶¹⁴ a másodikban pedig ’Etel és Küzü’/Etel kai Kuzu (ἔτελ καὶ κουζού) alak szerepel.¹⁶¹⁵ A két variánssal, az egybeírt Atelkuzoval és a különírt Etel kai Kuzoval kapcsolatban hangsúlyozta Gyóni Mátyás, hogy „nincs semmiféle végződéssel görögösítve.” Véleménye szerint „mindkét szót meghagyta” a bizánci császár „azzal a végződéssel, ahogyan a magyar névalakot ejtették volt.”¹⁶¹⁶ Több különbség is mutatkozik a két variáns között. Az egyik, a szókezdő magánhangzó eltérése, amelynek következtében az első esetben ’Atel’, a második esetben ’Etel’ formában szerepel a szó. Ez a szót honfoglalás előtti török jövevényszónak (Atel/Atil) tekintették, amelynek magyar hangalakja Ętel vagy Etel. Egy vagy több folyó török nevének tartották az 5–10. század közötti időszakban.¹⁶¹⁷ A másik különbség, hogy az első passzusban egybeírt tulajdonnév szerepel, míg a második előfordulásakor két különírt

¹⁶¹² Kristó–Makk 2001. 50, 67.

¹⁶¹³ Vö. Harmatta 1985. 42–43.

¹⁶¹⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. 110r. vers. 9.; DAI 38,30. vö. DAI 2003. 172–173.; Moravcsik 1983. II. 77.; Jenkins 1962. 148.

¹⁶¹⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 7.; DAI 40,24. vö. DAI 2003. 176–177.; Moravcsik 1983. II. 77.; Jenkins 1962. 151.; vö. még Vékony 1986. 45.

¹⁶¹⁶ Gyóni 1943. 23.

¹⁶¹⁷ Gyóni 1943. 22.; Moravcsik 1983. II. 78–79.

szó, amelyet kötőszó kapcsol össze. A kutatás az utóbbit általában rontott, hibás alaknak tekintette.¹⁶¹⁸ Egy másik álláspont szerint azonban éppen ez a hibásnak vélt, különírt névalak utalt arra, hogy folyónévvel kapcsolatos terület-elnevezésről van szó, míg az első passzusból ez nem derül ki.¹⁶¹⁹ Valójában a két variáns értelmezése szorosan függ, nemcsak az elnevezés meghatározónak tűnő előtagjától vagy első nevéől (Atel–Etel), hanem utótagjától vagy második nevéől (Kuzu/Küzü) is. A kuzu/Kuzu az első variánsnál közsóként értelmezhető, míg a másodiknál önálló tulajdonnévnek is tekinthető. Utóbbi esetben két folyóra utal a bizánci császár, de csak egy folyót említ két névvel (Etel, Kuzu).¹⁶²⁰ Az utóbbi név kiejtése görögül Kuzu, ami megfelelhet egy korabeli magyar Küzünek, ami később, a 13. századtól -küz (mai -köz) hangalakot öltött, magyar etimon esetén.¹⁶²¹ Az Atelkuzu változatnál a bizánci császár a többes számú „helyek” (‘topous’) kifejezést használja a szállásterülettel kapcsolatban. Az „Atelkuzu nevezetű helyekre” megfogalmazás egy meghatározott területet, illetve terület-elnevezést sejtet. A második passzusban egyes számban szerepel a „hely” (topos) kitétel. Mindebből azonban nem lehet eltérő szállásterületekre következtetni a két variáns esetében, ugyanarról a szállásterületről van szó.¹⁶²² A második, „romlott” szöveghely szó szerinti fordítása segítséget adhat a szállásterület értelmezéséhez, amikor azt egy keresztülmenő folyó nevére vezeti vissza. Szó szerinti fordításban: „az a hely pedig, ahol korábban a turkok voltak, nevezetik az ott keresztülmenő folyó neve szerint Etelnek és Kuzunak.”¹⁶²³ Érdeemes arra is felhívni a figyelmet, hogy itt jelen idejű elnevezésként szerepel a folyó(k) neve, ami egyben területnév is, szemben a 38. fejezet szöveghelyével, ahol múlt időre utaló igeneves szerkezetet találunk: „Atelkuzunak nevezett helyeken” telepedett le a magyarság.¹⁶²⁴ Mindez felveti azt a kérdést is, hogy kikhez kapcsolódik az ’Atelkuzu’ vagy ’Etel kai Kuzu’ terület-elnevezés, a terület korábbi lakóihoz, a magyarokhoz, vagy a magyarokat a területről elűző korabeli lakókhoz, a besenyőkhöz. Ez a voltaképpen alig felmerülő kérdés szorosan kapcsolódik az Etelköz név kronológiájához, vajon a magyar hagyományban megőrződött, a honfoglalás előtt a magyar szállásterületre (vagy egy részére) alkalmazott névről van szó, vagy a besenyők

¹⁶¹⁸ Vö. pl. Jenkins 1962. 151.; Benkő 1985. 9.; betoldásnak véelve vetette el Harmatta 1985. 43–44.

¹⁶¹⁹ Benkő 1985. 9.; Vékony 1986. 47.; Kristó 1998a. 154.

¹⁶²⁰ A szöveg javításának javaslatára, folyó helyett folyók, vö. Marquart 1903. 33. o. 3. jegyzet

¹⁶²¹ Gyóni 1943. 22.; Moravcsik 1983. II. 77.; Jenkins 1962. 148, 151.

¹⁶²² Kristó 1998a. 154.

¹⁶²³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 3-8.; DAI 40,24-25.; hasonló fordításra MHK 126. „Az a tartomány, melyet előbb bírtak a turkok, az azt átszelő folyam neve szerint Etelnek és Kuzunak nevezetik.” DAI 2003. 176–177. Moravcsik Gyula művesebb fordításában: „Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevéől Etelnek és Küzünek nevezik.”

¹⁶²⁴ Az igeneves szerkezet: „eponomadzomenous” (nevezett), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 8-9.; DAI 38,30.; hasonló fordítást ad MHK 121. „az Atelkuzunak nevezett tartományba”; Moravcsik fordítása ettől eltérő, nem érzékeltet múltat, „az Etelközü nevezetű helyekre”; vö. DAI 2003. 172–173.

által használt, folyó- és területnevet vetítette vissza Konsztantinosz a magyarok honfoglalás előtti történetére. A történeti–nyelvészeti kutatás, mondhatni elsöprő többséggel, amellet foglalt állást, hogy honfoglalás előtti magyar szállásterület-névről van szó Etelköz esetében, amelyet Etelközü/Etelköz alakban őrzött meg a 10. századi magyar történeti hagyomány. Ha ez az elfogadott és kanonizált értelmezés helytálló, az a paradox helyzet áll elő, hogy az összetett név első tagja, az Atel–Etel egy török eredetű jövevényszó, és csak a második tagja magyar, a közü/ köz szó.¹⁶²⁵ Ezen az értelmezésen belül két lehetőséget lehet felvetni. Az egyik szerint egy Atel/Etel tulajdonnevet viselő folyó (Volga, Don, Dnyeper stb.) egy másik folyóval bezárt szögét nevezték Atelkuzunak, Etelközünnek a magyarok.¹⁶²⁶ A másik lehetőség az, hogy az ’atel, itil’ már e korban is általános ’folyó, víz’ jelentéssel rendelkezett, és e folyó egy másikkal bezárt vidékét nevezték „folyóköznek, vízköznek” (mesopotamia).¹⁶²⁷ Fontos megjegyezni, hogy mindkét elnevezés esetében a kisebbik folyó konkrét vagy általános ’Atel/atel’ neve szerepel az elnevezésben, ahogy azt magyarországi analógiák (pl. Rábaköz, Szamosköz, Temesköz, Tóköz stb.) mutatják.¹⁶²⁸ Előre kell bocsátani, hogy ez a meggyökeresedett elnevezés a valószínűbbnek tűnő, hiszen a magyarok történetéről szóló fejezetekben szerepel mindkét Etelközről szó passzus, és későbbi magyar analógiák, földrajzi nevek szólnak e hagyományos magyarázat mellett. Magyar elnevezés esetén elsősorban a konkrét tulajdonnévként szereplő Atel, Etel folyó egy másik folyóval bezárt szögére, vidékére gondolhatunk. Ahogy arra a történeti áttekintésben részletesen utaltam; az Atel folyóval kapcsolatban a Volga, a Don, a Dnyeper, a Dnyeszter és a Prut folyók merültek fel a különböző hipotézisekben.¹⁶²⁹ A magam részéről, tulajdonnév esetén, feltevéselem, a Don folyót tartom a legvalószínűbbnek az Atel megjelölésére, és a Don-vidéki Etelköz feltevését.¹⁶³⁰ A Don–Etel azonosítás mellett szól a Dzsajháni hagyományból Gardézi adata, aki a Rum-tengerbe ömlő nagyobbik folyót – „amelyik a magyaroktól jobbra van, a saqlab-ok [szlávok], majd onnan a hazar-ok [kazárok] vidékei felé folyik” – Atilnak nevezi.¹⁶³¹ A következő érv a kortárs Regino adata, aki a Dont (Thanais) említi Szkítia folyójaként, ahonnan a magyarokat kiűzték a besenyők.¹⁶³² Anonymus a Szkítiának vagy Dentümogyernak nevezett lakóhely kap-

¹⁶²⁵ Gyóni 1943. 22.; Jenkins 1962. 148.; Moravcsik 1983. II. 77.

¹⁶²⁶ Általában vö. Gyóni 1943. 22.; Jenkins 1962. 148.; Moravcsik 1983. II. 77.; Benkő 1985. 23–25.

¹⁶²⁷ Uo.; vö. még erre az elvi lehetőségre Benkő 1985. 9–10, 23.

¹⁶²⁸ Vö. a példákra pl. Györffy 1985. 5–6.; Benkő 1985. 23–25.

¹⁶²⁹ A Volgára vö. Toynbee 1973. 456.; Vékony 1986. 47–48.; a Donra Macartney 1930. 94–96.; Györffy 1971. 284.; Györffy 1985. 6.; a Dnyeperre Fehér 1913. 678, 685.; a Dnyeszterre Pauler 1880. 14.; Benkő 1984. 410–411.; Benkő 1985. 28–30.; a Bugra Kuun 1892. I. 184.; a Prutra Kristó 1998a. 156–157.

¹⁶³⁰ Vö. az Atel-Don azonosítására, illetve a Don-vidéki Etelköz felvetésére Tóth 1998. 52–53.; Tóth 1998. 134–135.; Tóth 2011. 43–44.

¹⁶³¹ HKÍF 36–37. (Zimonyi István)

¹⁶³² SRG Regino 131–132.; MEH 205. (Horváth János) HKÍF 195. (Kordé Zoltán)

csán említette, hogy „az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mögötte pedig ott van a Don (Thanais) nevű folyam nagy mocsaraival.”¹⁶³³ Máshol megemlíttette, hogy a honfoglalásra induló magyaroknak át kellett úsztatniuk az Etil (Etyl) folyót.¹⁶³⁴ Kézai Simon krónikája szerint „a Don Szkítiában ered, s ezt a magyarok Etülnek nevezik.”¹⁶³⁵ Mindenképpen hangsúlyoznom kell, hogy az Atel–Don azonosítás lehetséges ugyan, de ez kisebb, törzsi jellegű szállásterület lehetett, amelyet Konsztantinosz egy folyóval jellemzett, és ezt kiterjesztő értelmezéssel vélhette törzsszövetségi területnek, a magyarok egykori hazájának.¹⁶³⁶ Ezt a korábbi nézeteimet annyiban fenntartom, hogy a Don folyót tekinthetjük ugyan Atelnek–Etelnek, de a Don-vidék azonosítása a szűkebb értelemben vett, törzsi jellegűnek feltételezhető etelközi szállásterülettel több kérdést is felvet. Az egyik ilyen probléma, hogy a bizánci császár leírása szerint a területen keresztülmenő folyót nem tekinthetjük olyan határfolyónak, amilyen Gardézi leírásában az Atil/Itil, vagy a magyarok helyére költöző besenyők esetében a Don. A másik probléma, hogy a -kuzu/küzü utótagú összetételben az Atelnek kisebb folyónak kellene lennie, mint a Donnak. Ennek a feltételnek csak akkor tenne eleget ez a hipotetikus Atelkuzu (Don-köz), ha az összetételből elhagyott, nagyobb folyó az Atel–Volga lenne. Elvileg lehetséges ugyan, hogy a magyar szállásterületek északkeleti határai elnyúltak a Volgáig¹⁶³⁷ – ahol északon a korábbi őshaza, Magna Hungaria/Ungaria Maior volt a „nagy Etil folyó” mellett (iuxta magnum flumen Ethyl),¹⁶³⁸ – de ez valóban olyan óriási szállásterületet jelentett volna (Volga és Al-Duna között), amelyet aligha feltételezhetünk.¹⁶³⁹ Így erősen hipotetikus egy „eredeti” Don–Volga közötti Atelkuzu elnevezés, amelyet később átvittek volna a későbbi, nyugatabbi területekre.¹⁶⁴⁰ A Volgán és a Donon kívül nem tudunk olyan Atel–Atil folyónévről, amelyet a 9–10. században biztosan viselt volna más folyó is. Konsztantinosz a DAI 38. fejezetének végén felsorolt öt folyója (Varukh–Dnyeper, Kubu–Bug, Trullosz–Dnyeszter, Prut, Szeret) egyike sem azonosítható egyértelműen Atellel/Etellel.¹⁶⁴¹ A bizánci császár műve 42. fejezetében sok folyót sorol fel a Don és a Duna közti térségben, de egyike sem viselte abban az időben az Atel–Etel nevet.¹⁶⁴² Konsztantinosznál a besenyők régebbi hazájának egyik

¹⁶³³ SRH I. 34.; MEH 135. (Pais Dezső); HKÍF 280. (Veszprémy László)

¹⁶³⁴ SRH I. 41.; MEH 140. (Pais Dezső); HKÍF 288. (Veszprémy László)

¹⁶³⁵ SRH I. 146.; MEH 184.

¹⁶³⁶ Tóth 1998. 55.; Tóth 2001a. 135.; Tóth 2011. 45.

¹⁶³⁷ Vö. e felvetésre Kristó 1980. 55.; Tóth 1998. 24–26; Tóth 2011. 22–23.

¹⁶³⁸ Györffy 1986. 127, 259–260.

¹⁶³⁹ Benkő Loránd szerint a Duna és a Don vagy Volga közti szállásterület, mint Etelköz „egyenesen elképzelhetetlen „nemcsak időrendi, hanem földrajzi és névtipológiai okokból”, vö. Benkő 1984. 408.; Benkő 1985. 26.

¹⁶⁴⁰ A hipotézisre vö. Györffy 1984b. 388.; Györffy 1985. 6.

¹⁶⁴¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2–12.; DAI 38,66–71.; ÁMTBF 45.; DAI 2003. 174–175. vö. még MHK 123. o. 1. jegyzet

¹⁶⁴² DAI 42. caput, DAI 2003. 182–189.

folyójaként fordul elő az Atel elnevezés, ahogy arra már utaltam.¹⁶⁴³ Ethel folyóval csak a 14. században találkozunk, a 14. századi Küküllei János, illetve a Névtelen Minorita krónikájára támaszkodó, 15. század végi Dubnici krónikában, Nagy Lajos 1352-es litvánok, majd krími tatárok ellen viselt hadjárata kapcsán. Eszerint Lajos király serege visszatérőben, Belzet is érintve, az Ethel folyóhoz (ad fluvium Ethel) érkezett, majd később a Szeret folyón is átkelt.¹⁶⁴⁴ Ezt a folyót összekapcsolták már a Dnyeperrel, a Dnyeszterrel és a Pruttal is.¹⁶⁴⁵ A leírásból azonban nem lehet az Ethel folyót biztosan meghatározni, a Szeret folyótól keletre bármelyik nagyobb vagy kisebb folyó gyanúba vehető. A másik probléma az, hogy vajon ezt a 14. század közepi forrásból eredeztethető Ethel folyót azonosíthatjuk-e a 10. század közepén leírt konsztantinoszi Atel–Etel folyóval, vagy sem. A négy évszázados időbeli különbség óvatosságra int. A Dubnici krónika Ethel adata ugyanakkor kétségkívül megfelel egy fontos feltételnek, amelyről eddig még nem esett szó. Ez az a körülmény, hogy a krónika Ethel folyója az egykori, 10. század közepi besenyő szállásterületen belülre lokalizálható, sőt a tudósítás alapján a DAI 38. fejezetének végén felsorolt öt folyó vidékén belül helyezhető el.

Etelközzel kapcsolatban az egyik fontos lokalizációs tényező a besenyők Konsztantinosz korabeli, 10. század közepén elfoglalt szállásterülete. A bizánci császár Etelközt említő mindkét passzusában hangsúlyozta, hogy a saját korában ott besenyők laknak.¹⁶⁴⁶ Azt lehet ugyan vitatni, hogy vajon Konsztantinosz értesülései az egykori magyar szállásterületekről (Levedia, Etelköz) mennyire megbízhatóak, és mennyire azonosíthatóak az egykori magyar szállások a későbbi besenyő szállásokkal, de azt nem lehet megkérdőjelezni, hogy a bizánci császárnak pontos információi lehettek saját korának besenyő szállásterületéről.¹⁶⁴⁷ Konsztantinosz két helyen is megemlékezett Besenyőország (Patzinakia) területéről. A DAI 37. fejezetében a régebbi besenyő hazát az Atel (Volga) és a Jejik (Káma) folyók által határozta meg. A magyaroktól elfoglalt, újabb szállásterülettel kapcsolatban is részletes tudósítást adott. Szerinte négy besenyő törzs (Jazikapan, Jula, Karabaj, Javdierdim) a „Dnyeper folyón innen fekszik a nyugatibb és északibb részek felé,” négy törzs (Küericsicsur, Szurukülbej, Borutolmacs, Bulacsaban) pedig a Dnyeper folyón túl

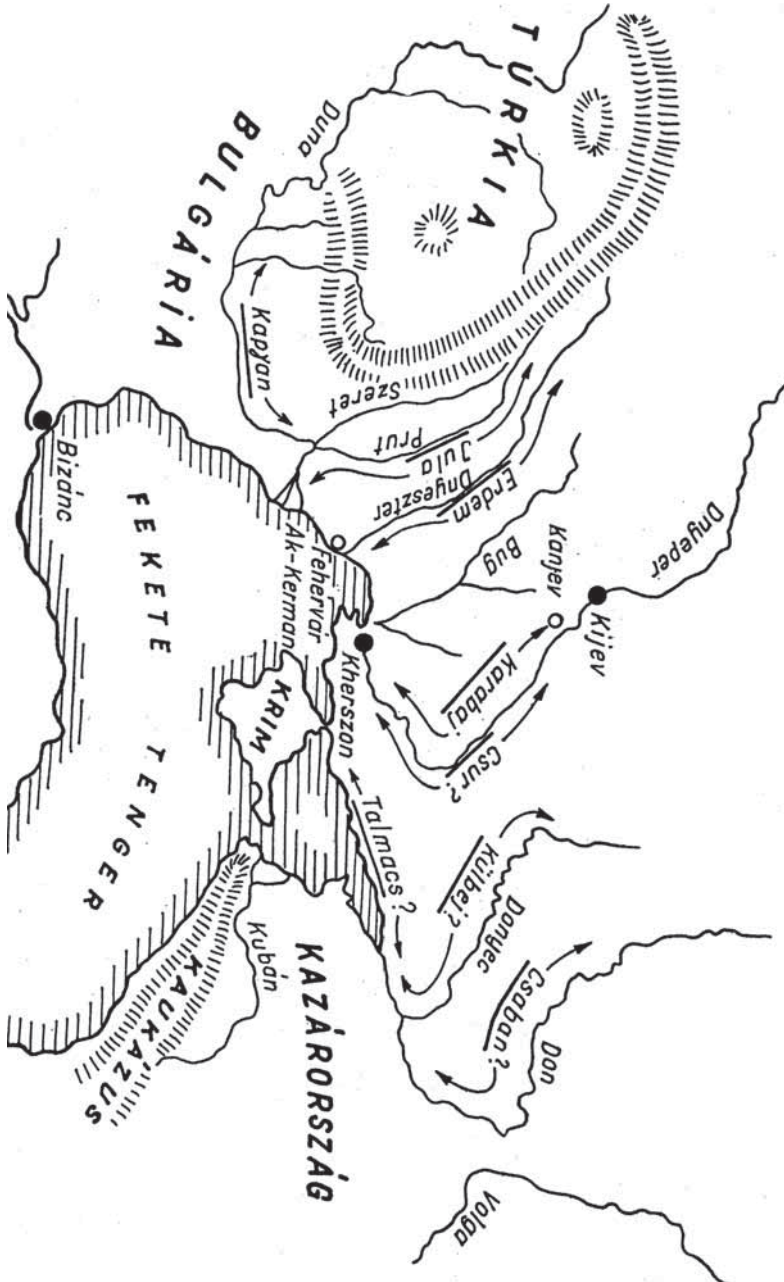
¹⁶⁴³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 10–13.; DAI 37,2.; vö. DAI 2003. 166–167. „A besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt.”

¹⁶⁴⁴ A Névtelen Minorita krónikájának közlésére vö. Florianus 1884. 164–166.; az adat elemzésére vö. Pauler 1880. 15–16.; Fehér 1913. 684–685.; Benkő 1985. 28.; Kristó 1998a. 156.

¹⁶⁴⁵ A Dnyeperre vö. Fehér 1913. 684–685.; a Dnyeszterre vö. Pauler 1880. 15.; Benkő 1985. 28.; a Prutra vö. Kristó 1998a. 156.; vö. legújabban Sudár 2015. (Etelköz neve) 134.

¹⁶⁴⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 9–11.; DAI 38/30–31; DAI 2003. 172–173. „amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.”; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 7–8.; DAI 40,24–25.; vö. DAI 2003. 176–177. „mostanában a besenyők lakják.”

¹⁶⁴⁷ A konsztantinoszi információk ellentmondásaira is utalt Vékony 1986. 45.

8. ábra: A 10. századi besenyő törzsek elhelyezkedése

fekszik a keletibb és északibb részek felé.¹⁶⁴⁸ Ez a besenyő szállásterület-leírás a Dnyeper folyót teszi meg központi folyónak, és vízválasztónak a keleti és nyugati besenyő törzsek között. A másik fontos konsztantinoszi leírás Besenyőország területe és határait a 42. fejezetben található. Eszerint „a Duna alsó folyásától kezdve Drisztrával [a dunai bolgárok erődje az Al-Duna mellett – T. S. L.] átellenben terül el Besenyőország [Patzinakia], s szállásuk kiterjed egészen Sarkelig, a kazárok erődjéig.”¹⁶⁴⁹ Sarkel, bizánci közreműködéssel a Thanais, a Don folyó mellett, annak keleti partján épült.¹⁶⁵⁰ A DAI 42. fejezetének fenti leírása megadta azt a két határfolyót, a Dont és a Dunát, amelyek között a besenyő törzsek nomadizáltak és szállásokkal rendelkeztek. Konsztantinosz a DAI más, besenyő vonatkozású fejezeteiben is utalt a besenyők szállásterületeire. Megemlítette, hogy „Bulgária táján is lakik besenyő nép a Dnyeszter, Dnyeper és a többi ott levő folyók vidékén.”¹⁶⁵¹ Ez a leírás emlékeztet a 37. fejezet nyugati törzseinek közelebről is meghatározott lakhelyeire. Egy másik *caput*-ban a bizánci császár arról emlékezett meg, hogy a besenyő nép „szomszédos Cherszón vidékével [ti. a bizánci fennhatóságú Krím-félszigeten levő kherszóni themával].¹⁶⁵² Hasonló híradás szerepelt egy másik fejezetben, ahol azt olvashatjuk, hogy a besenyőknek „egy másik népe [véltetően egy másik törzse – T. S. L.] is szomszédos Cherszónnal.”¹⁶⁵³ Ezek az utóbbi híradások is megerősítik a 37. fejezet tudósítását az egyes besenyő törzsek szállásaira, illetőleg szállásaik szomszédos népektől becsült távolságára vonatkozóan. Idevonható a 38. *caput* végén szereplő tudósítás is. Eszerint „a besenyők helyét, *amelyen abban az időben a türkök laktak* [kiemelés tőlem – T. S. L.], az ott levő folyók neve szerint hívják.”¹⁶⁵⁴ Ezután keletről nyugat felé haladva felsorolja az öt folyót: Varukh (Dnyeper), Kubu (Bug), Trullosz (Dnyeszter), Prut (Brütosz), Szeret (Seretosz).¹⁶⁵⁵ Jóllehet a történeti kutatásban ezt a leírást Etelközre vonatkoztatták, és a magyar szállásterület öt folyóját látták a felsorolt folyókban, a hangsúly a konsztantinoszi leírásban a besenyők „jelenlegi, mostani” (950 körüli) lakhelyén van.¹⁶⁵⁶ Utalnom kell arra, hogy az öt folyó elnevezése valószínűleg Konsztantinosz korabeli állapotokat tükröz, és jelen időre vonatkozik. Ennek megfelelően, a Dnyeperrel azonosítható Varukh,¹⁶⁵⁷ és a déli Bug-

¹⁶⁴⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 14 – fol. 107r. vers. 9.; DAI 37,34-40.; DAI 2003. 166–69.; ÁMTBF 40-41.

¹⁶⁴⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118r. vers. 8-13. DAI 42,20–24.; vö. DAI 2003. 182–183.

¹⁶⁵⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118v. vers. 17-18. DAI 42,34.; vö. DAI 2003. 184–185.

¹⁶⁵¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 11r. vers. 9-14. DAI 8,5-7; vö. DAI 2003. 54–55.

¹⁶⁵² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 6v. vers. 10-16. DAI 1,25-26.; vö. DAI 2003. 48–49.

¹⁶⁵³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 9v. vers. 4-6. DAI 6,2-3; vö. DAI 2003. 52–53.

¹⁶⁵⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2-6.; DAI 38,66-67.; vö. DAI 2003. 174–175.

¹⁶⁵⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 6-12.; DAI 38,67-71; vö. DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 45.; a folyók azonosítására vö. már MHK 123. o. 1. jegyzet

¹⁶⁵⁶ Vékony 1986. 45. – Vékony kritikusan megjegyzi, hogy „Konstantinos csak a besenyő területeket ismeri (némi),” s rámutatott a bizánci tudósítás ellentmondásaira a besenyő szállásterülettel kapcsolatban.

¹⁶⁵⁷ Marquart 1903. 33, 190.; Macartney 1930. 54.; Jenkins 1962. 149.; HKÍF 126. o. 342. jegyzet

gal azonos Kubu (Koubou)¹⁶⁵⁸ besenyő elnevezések lehettek. Hasonlóképpen török, talán besenyő alakban szerepel a felsorolásban a Dnyeszternek megfelelő Trullosz (Trulla).¹⁶⁵⁹ A DAI 42. fejezetében már Dnyeper, Dnyeszter és Bug (Bogu) alakban találhatjuk meg a fenti folyóneveket.¹⁶⁶⁰ A Prut és a Szeret esetében Konsztantinosz nem közöl más alakot.¹⁶⁶¹ Összességében valószínűsíthető, hogy a DAI 38. fejezete végén szereplő folyónevek zömét besenyő forrásból eredeztessük. Ebből következően, Konsztantinosz a magyar fejezet végén, a saját korabeli besenyő szállásterületen átmenő, nagyobb folyókat sorolta fel, mégpedig a Bizánchoz közelebbi nyugati besenyő törzsek területén leírt öt legnagyobb folyót. A korábbi, 9. századi magyar szállásterület is itt volt, hiszen Konsztantinosz kifejezetten hangsúlyozta a besenyő és a magyar szállásterület azonosságát. A 38. fejezet végén meghatározott, elsődlegesen besenyő szállásterület-leírás egyáltalán nem áll ellentétben a 37. és a 42. fejezetekben megadott Besenyőországról való tudósítással. A 37. fejezetben a szállásterületet „felező” Dnyeper folyó áll a középpontban, a második esetben pedig a szállásterületet határoló nyugati (Al-Duna) és keleti (Don) határfolyó. Mindebből, nézetem szerint, arra lehet következtetni, hogy Konsztantinosz a besenyők korabeli szállásait ismerte elég jól, – főleg a Bizánchoz közelebbi nyugati törzsekét – és ebből vonta le azt a következtetést, hogy korábban a magyarok laktak itt, hiszen őket a besenyők üzték el erről a területről. Elsődlegesen tehát Atelkuzu a besenyők korabeli szállásterületére vonatkozik, és csak másodlagosan a 9. századi magyar szállásterületre, Etelközre. Nem tartom indokoltnak azt a felfogást, amely szerint a besenyők korabeli szállásterületét nem azonosíthatjuk a magyarok korábbi hazájával.¹⁶⁶² Az Atelkuzu elnevezést illetően úgy vélem, hogy amennyiben tulajdonnevet jelölt az Atel név, leginkább a Volga, vagy a Don folyóra gondolhatunk, amely utóbbi a keleti határfolyó volt. Korabeli forrásból nem ismerünk biztosan Atel–Etel nevű folyót, és kétséges, hogy 14–15. századi folyónévből vissza lehet-e következtetni 9. századi folyónévre. Vékony feltevése, miszerint az Atel/Etel és a Kuzu nevek egyaránt a Volgát jelölnék, mint a 10. század közepi besenyő szállásterület központi területét, erősen vitatható.¹⁶⁶³ Nem lehetetlen, hogy a Kuzu mégsem magyar község, hanem

¹⁶⁵⁸ Marquart 1903. 33. 190.; Fehér 1913. 590.; Jenkins 1962. 149.; HKÍF 126. o. 343. jegyzet.; Harmatta 1984. 426., Harmatta 1985. 45. – Konsztantinosz később, a DAI 42. fejezetében Bogu alakban említette a Bugot.

¹⁶⁵⁹ Marquart 1903. 33, 190.; Macartney 1930. 54.; Jenkins 1962. 149.; HKÍF 126. o. 344. jegyzet.; Harmatta 1984. 426., Harmatta 1985. 45.

¹⁶⁶⁰ Dnyeper (Danapris/Danapreós) alakra vö. DAI 42, 58,60,66,68,70; Dnyeszter (Danastris/Danastreós) alakra vö. DAI 42,57,66; vö. DAI 2003. 184–187.; a Bug (Bogu) alakra vö. DAI 42,59; vö. Jenkins 1962. 155.

¹⁶⁶¹ Marquart 1903. 33.; Jenkins 1962. 149.

¹⁶⁶² Vékony 1986. 46. –Vékony érvelése szerint ugyanúgy nem lehet a magyarok 9. századi lakhelyeire következtetni a besenyők X. szállásterületéből, ahogy a magyarok X. századi települési területéből az egykori Moráviára.

¹⁶⁶³ Vékony 1986. 47–48.

az egykori magyar, későbbi besenyő szállásterületen keresztülmenő Atel/Etel folyó másik neve. Emellett szólhatna a második konsztantinoszi passzus, amely szerint a területet „az ott keresztülmenő folyó nevéből Etelnek és Küzünek nevezik.”¹⁶⁶⁴ Itt ugyanis egy folyóról szól a bizánci császár, és két néven említi. Ha nem szövegromlásról van szó, amikor is a helyes Etelkuzu alakot választották volna szét két részre, akkor vagy a folyó szót kellene többes számba tenni, vagy pedig az Etel folyó egy másik nevét feltételezhetjük.¹⁶⁶⁵ A Kuzu folyónévre viszont nincs egyértelmű adatunk, az öt folyó közül a Kubu (*Koubou*) folyónevet vehetnénk gyanúba, de akkor is egy rontott formát tételezhetnénk fel, ami azért kevésbé valószínű, mert Konsztantinosz az Atelkuzu/Etel kai Kuzu variánsoknál mindkét esetben csak ebben a formában használta.¹⁶⁶⁶ Ezért konkrét folyónévre nem tudjuk visszavezetni az Atelkuzu terület-elnevezést.

Feltételezhető az is, hogy az Atelkuzu/Etelküzü összetétel első tagja egy ’folyót, vizet’ jelentő köznévi, a második pedig a magyar -köz szó, így egy általánosabb ’itilköz’ vagy ’folyóköz’ jelentésről lehet szó, egy szűkebb területre vonatkoztatva.¹⁶⁶⁷ Ekkor is két folyó által bezárt területet jelölhetett az Atelkuzu név, de ebben az esetben az ’atel, etel’ név nem határolja be annyira a szállásterületet, mint konkrét folyónév esetében. Hangsúlyoznunk kell, hogy ebben az esetben is egy meghatározott folyó vidékére helyezhetjük az egykori magyar szállásterületet, de ezt nem kell azonosítanunk az öt konsztantinoszi folyó egyikével sem, sőt a Don vidékére sem kell tenni ezt az egy folyóval jellemezhető törzsi szálláshelyet, amely egy nagyobb, törzsszövetségi szállásterület centrális helyén lehetett. Álláspontom a kérdésben annyit változott, hogy nem feltétlenül a Don vidékére helyezném a konsztantinoszi Atelkuzut, hanem inkább annak az öt folyóval jellemezhető területére, a Dnyeper vagy a Bug folyó vidékére.

Két további szempontot vetnék fel. Az egyik Levedia és Etelköz viszonyát érinti. A konsztantinoszi tudósítás értelmében, Levedia a magyarok Kazáriához közeli szállásterülete volt, ahol Levedi vezetésével telepedtek le a magyarok. Levediát egy folyóval jellemezte a bizánci császár, a Chidmasz folyóval, „melyet Chingilusznak is neveznek.”¹⁶⁶⁸ Szembetűnő, hogy a 38. fejezet második történetében szintén Levedi vezetésével telepednek le a magyarok Etelközben, amelyet a 40. fejezet tanúbizonysága szerint szintén egy folyóról neveztek el. Mindez arról tanúskodhat, hogy

¹⁶⁶⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 5-7.; DAI 40,23-25.; vö. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47–48. o. 37. jegyzet

¹⁶⁶⁵ Jenkins 1962. 148, 151.; ÁMTBF 47–48. o. 37. jegyzet

¹⁶⁶⁶ Az Etel kai Kuzu alak esetében feltételezett a régi szakirodalomban egy hasonló feltevést Roesler 1874. 154–155. – Ő azonban a Kubu alakot is egy Uzu alakra (Dnyeperrel azonosítva) próbálja javítani, így többszörösen valószínűtlen a feltevés. A feltevés ismertetésére és kritikájára vö. Fehér 1913. 673–674.

¹⁶⁶⁷ Jenkins 1962. 148, 151.; Kristó 1996g. 156.; erre a feltevésre hajlott Ligeti 1985a. 14.; vö. még Ligeti 1985b. 70.

¹⁶⁶⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 3-4; DAI 38,8-9.; vö. DAI 2003. 170–171.

Levedia, csakúgy, mint Etelköz, egy-egy törzs, vélhetőleg a vezértörzs szállásterülete volt, amely egy folyó mentére lokalizálható. Míg Levedia esetében egyértelmű, hogy e folyó neve görögösített formában Chidmasz/Chingilusz volt, addig Etelköznel nem egyértelmű, hogy az Atel/Etel konkrét folyónév, vagy pedig általános 'folyó' elnevezést takar-e. Ha ez utóbbi típusról van szó, akkor régebbi felvetésem helytálló lehet, miszerint „Levediát a Khidmas és Khingilusz által bezárt 'itilköz'-ben” kereshetjük.¹⁶⁶⁹ Ha pedig arra gondolunk, hogy a 38. fejezet tudósítása nem lineárisan értelmezhető, hanem két párhuzamos történetként, ahogy azt fentebb bizonyítani igyekeztem, Atelkuzu azonosítható Levedi törzsi, vezéri szállásterületével. Ebben az esetben *Levedia és Atelkuzu/Etelköz egyaránt a Chidmasz és Chingilusz, azaz a Kodüma és Ingul folyók vidékére, azaz a Bug–Dnyeper környékére lokalizálható*. Emellett szólhat, hogy mindkettőnél Levedi szerepel, aki népével azon a területen telepedett le.

A másik fontos kérdés, amit tárgyalnunk kell, hogy a történeti kutatás szinte axiómának fogadta el, hogy Levediától nyugatra kellett lennie Etelköznek. Konsztantinosz tudósítása szerint volt egy besenyő háború, amelynek során a magyarok hadserege vereséget szenvedett, és két részre szakadt. Az egyik néprész kelet felé telepedett le, Perzsia vidékén. A másik néprész Levedi vezetésével nyugaton, Etelközben telepedett le.¹⁶⁷⁰ Ez a tudósítás, látszólag, igazolja az említett feltevést. Konsztantinosz a 38. fejezet második részében újfent megemlíti egy besenyő támadást, amelynek következtében a magyarok Moráviába (a Kárpát-medencébe) költöznek. Ezután ismét megemlékezik arról, hogy a „türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.”¹⁶⁷¹ Harmatta János úgy értelmezte a konsztantinoszi tudósítást, hogy a besenyők támadása „ugyan két részre szakította a magyarságot, azonban mind keleti, mind nyugati részük helyén maradt, s a nyugati rész területének neve volt Atelkuzu.” Atelkuzun belül volt „Lebedia azonosított helye – a Kodüma folyó vidéke.”¹⁶⁷² Harmatta felfogását bírálták többen is, hiszen a bizánci császár két néprészről tett említést, tehát feltételezhető, hogy a besenyő támadás következtében tényleges népmozgásra került sor.¹⁶⁷³ Nézetem szerint azonban ebből nem következtethetünk Levedia és Etelköz egymáshoz viszonyított helyzetére. A bizánci császár leírásában kétszer szerepel a magyarok letelepedése, a besenyő háború, és

¹⁶⁶⁹ Tóth 1981. 17.

¹⁶⁷⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 14 – fol. 110r. vers. 9.; DAI 38,24–31; vö. DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 44. ; értelmezésére vö. Jenkins 1962. 148.

¹⁶⁷¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 11. – fol. 112r. vers. 7.; DAI 38,61–65.; vö. DAI 172–175.; ÁMTBF 45.

¹⁶⁷² Harmatta 1984. 427–429.; Harmatta 1985. 46–47. ; Harmatta 1996. 109–111.

¹⁶⁷³ Vékony 1986. 44–45.; Olajos 1995. 44–52.; Makk 1997. 175–178.

a két magyar néprész.¹⁶⁷⁴ Úgy vélem tehát, hogy Etelköz (vagy a Kárpát-medence) nem Levediától volt nyugatra, hanem a keleten maradt, vagy odahúzódo, „Perzsia” vidékén élő szavárd-magyaroktól.¹⁶⁷⁵ Nézetem szerint ez a kérdéskör a 38. fejezet szerkesztésmódjából adódik, két történet kapcsolódott össze, ebből származtak az értelmezési problémák. Valójában egy magyar szállásterületen való letelepedésről van szó, amelyet Konsztantinosz Levedianak, illetőleg Atelkuzunak/Etelköznek nevezett.

Fel kell vázolnunk azt a tágabb törzsszövetségi szállásterületet is, ahol a hét magyar és a három kavar (kabar) törzs élt a 894–895 táján bekövetkezett besenyő támadás és a Kárpát-medencébe való beköltözés előtt. Konsztantinosz mind Levediát, mind pedig Etelközt a magyar nép (ethnosz) szállásterületének vélte, és azonosította a besenyők saját korabeli „helyével”, földjével.¹⁶⁷⁶ Ennek megfelelően, a történeti kutatásban jobbra egymást időben és térben követő törzsszövetségi területnek tekintették Levediát és Etelközt, illetőleg Levediát az etelközi haza részeként értelmezték. Valójában a honfoglalás előtti magyar szállásterületnek vélhetően nem volt közös neve. *Konsztantinosz az általa jobban ismert, 10. századi Kárpát-medencei magyar hazát Turkiának, „Turk-országnak,” tehát Magyarországnak nevezte.*¹⁶⁷⁷ Hasonló jellegű elnevezés ez, mint a besenyők országának ’Patzinakia’ elnevezése, a népnévből (Patzinakitai) görögösített országnév.¹⁶⁷⁸ Ez megfelel a besenyők „földje” vagy „helye” kitételnek, és ’Besenyőország’-nak lehet értelmezni.¹⁶⁷⁹ A nagyobb szállásterületen belül, mind a magyaroknál, mind pedig a besenyőknél a folyók szerinti területmegnevezés lehetett a jellemző. Konsztantinosz császár több passzusban is megjegyezte, hogy a helyet a folyók neve szerint hívják.¹⁶⁸⁰

Hol volt a honfoglalás előtti magyar törzsszövetségi terület, ’Turkia’ – a tágabb értelemben vett Levedia/Etelköz –, a magyar és kavar törzsek szállásai? A fentiek alapján egyértelműnek tűnik számomra, hogy ’Turkia’ ott lehetett, ahova ’Patzinakiát’, a besenyők földjét, a 10. század közepi információk alapján Konsztantinosz császár helyezte. A DAI 42. fejezetének tanúbizonyossága szerint a besenyők új szállásterületének két határfolyója az Al-Duna és a Don volt.¹⁶⁸¹ Ennek megfelelően Gardézi a

¹⁶⁷⁴ Vö. Tóth 2001a. 133.

¹⁶⁷⁵ Vö. erre a kérdésre Tóth 1998. 54–55.; Tóth 2001a. 131–132.; Tóth 2011. 44–45.

¹⁶⁷⁶ Tóth 1998. 54.; Tóth 2001a. 128, 132, 134.; Tóth 2011. 44.

¹⁶⁷⁷ A Turkia elnevezésre, amelyet Moravcsik Gyula nem fordított le, hanem meghagyta ebben az alakban, vö. DAI 31,3; 32,3; 37,42, 47; 38,55; 40,28, 36, 53, 65; 42,3 vö. Moravcsik 1983. I. 269.

¹⁶⁷⁸ DAI 7, 2,4,7; 8,4; 37, 15,45; 42,3,21,62; vö. Moravcsik 1983. I. 212.

¹⁶⁷⁹ Moravcsik következetesen Besenyőországnak fordította vö. DAI 2003. 55, 167, 169, 183, 185.

¹⁶⁸⁰ Vö. pl. a magyarok régebbi, és a besenyők mostani lakhelyével kapcsolatban az öt folyó, Cod. Parisinus Gr. 2009. folo. 112r. vers. 6–12.; DAI 38,66-71; DAI 2003. 174–175.; a 10. századi Turkia öt folyója, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114v. vers. 15 – fol. 115r. vers. 1.; DAI 40,36-40; DAI 2003. 176–177.

¹⁶⁸¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118r. vers. 8-13.; DAI 42,20-22, 34; vö. DAI 2003. 182–185.

magyarok két folyójául a Rum-tengerbe ömlő Atilt és Dubát említette.¹⁶⁸² E két folyónevet a Donnal és a Dunával azonosíthatjuk.¹⁶⁸³ Alátámaszthatja ezt a DAI 38. fejezetének végén szereplő öt folyó (Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut, Szeret) vidékének leírása is. Ez a leírás elsősorban a besenyő szállásterületen átfolyó nagyobb folyókra vonatkozik, és a nyugati besenyő törzsek folyómenti szállásaira. Másodsorban ez a terület korábban a magyarok szállásterülete volt. További érvként szolgálhat a Don és az Al-Duna közötti ’nagy Etelköz’ vagy inkább ’nagy Turkia’ igazolására, ha számba vesszük a besenyők 10. századi és a magyarok 9. századi szomszédait. Konsztantinosz szerint a besenyők népe (egyik törzse) Bulgáriához volt közel, félnapra útra.¹⁶⁸⁴ Ennek megfelel két, magyarokra vonatkozó adat is. Gardézi szerint a magyarok, amikor az egyik folyó – feltehetően a Duba/Duna – partján vannak, látják ezeket a nándorokat (n.nd.r), a dunai bolgárokat.¹⁶⁸⁵ Ezzel hozható összefüggésbe Georgius Monachus Continuatus híradása is, amely szerint Bölcs Leó bizánci császár Nikétász követét „hadihajókkal a Duna folyóhoz küldte.” Az Al-Duna mellett találkozott a bizánci követ a magyarok fejedelmeivel, Árpáddal és Kuszánnal.¹⁶⁸⁶ Mindezek alapján, a 9. századi magyar törzsszövetség délnyugati határai közel lehetnek Bulgáriához, egy vagy két magyar törzs a Dunához közel, illetve a Dunába torkolló Prut és Szeret folyók vidékén élhetett.¹⁶⁸⁷ A 10. században a besenyők nyugati szomszédai voltak az általuk elűzött, a Kárpát-medencei „Turkiában” élő magyarok. A két nép szállásainak távolságát Konsztantinosz négy napi távolságra becsülte.¹⁶⁸⁸ Ennek megfeleltethető Gardézi tudósítása, aki megemlékezett a hegység (a Kárpátok) mögött élő morvákról (M.rwāt), akik a 9. századi magyarok nyugati szomszédai lehetnek.¹⁶⁸⁹ Így analógiás alapon feltehető, hogy legalább egy magyar törzs közel élhetett a Kárpátokhoz, és a morvák távolabbi szomszédja is lehetett.¹⁶⁹⁰ Konsztantinosz említette a 10. századi Besenyőország közelségét Oroszországhoz (Rószia), tehát a ruszokhoz (oroszokhoz), egy napi távolságra tette határaik távolságát.¹⁶⁹¹ A magyarok esetében Gardézi utalt arra, hogy a magyarok „meg-megrohanják a saqlábok-at (szlávokat) és a rüs-okat (oroszokat),” és onnan rabszolgákat

¹⁶⁸² A Rum-tengerbe ömlő 2 folyóra vö. Ibn Ruszta, HKÍF 33. (Czeplédy Károly); Zimonyi 2005. 35.; az Atil és Duba folyókra vö. Gardézi, HKÍF 36–37. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.; a két folyó, a Duna és az Atil nevét az alapszöveghez számította Zimonyi 2005. 274.

¹⁶⁸³ Tóth 1998. 55.; Tóth 2001a. 134.; Tóth 2011. 46.

¹⁶⁸⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 10-11.; DAI 37,40-41.; DAI 2003. 168–169.; HKÍF 120.

¹⁶⁸⁵ HKÍF 37. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.; vö. még Tóth 1995a. 476.

¹⁶⁸⁶ ÁMTBF 59.; HKÍF 147.; vö. még Tóth 1995a. 477.

¹⁶⁸⁷ Tóth 1998. 55.; Tóth 1995a. 476–477.; Tóth 2011. 45.

¹⁶⁸⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 4-5.; DAI 37,47-48.; DAI 2003. 168–169.; vö. Tóth 1995a. 475.

¹⁶⁸⁹ HKÍF 37. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37. – Megjegyzendő, hogy Gardézi a morvakkal azonosítható Mr.wāt nép és a dunai bolgárokkal azonosítható n.ndr-ok távolságát 10 napi járóföldre tette.

¹⁶⁹⁰ Tóth 1995a. 476, 477.; Tóth 1998. 56.; Tóth 2011. 45.

¹⁶⁹¹ Cod. Parisinus Gr. 209. fol. 107r. vers. 13-15., 107v. vers. 4.; DAI 37, 42 és 37,47.; DAI 2003. 168–169.; HKÍF 120.

hoznak.¹⁶⁹² Feltételezhető, hogy már a 9. századi magyarok is határosak lehettek a dél felé húzódó ruszokkal, akik Kijevet is fennhatóságuk alá vonták.¹⁶⁹³ Konsztantinosz császár egy besenyő törzs esetében megemlékezett arról, hogy az Oroszország földjének adóköteles területeihez, az ultinokhoz, dervleninekhez, lenzeninekhez és a többi szlávokhoz volt közel.¹⁶⁹⁴ Ehhez hasonló tudósítást adott, a 9. századi magyarság vonatkozásában, a Dzsajháni hagyományban Ibn Ruszta és Gardézi is. Ibn Ruszta szerint „állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk,” és „súlyos élelmiszer-adókat vetnek ki rájuk.”¹⁶⁹⁵ Gardézi ezzel megegyezően arról számolt be, hogy a magyarok „állandóan legyőzik a saqlāb-okat”, és „súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk.”¹⁶⁹⁶ Gardézi a saqlabok/szlávok mellett a ruszokat is említette a magyarok által rendszeresen támadott népek sorában.¹⁶⁹⁷ Utóbbi passzusok alapján, joggal feltételezhető, hogy a 9. századi magyarok egyaránt szomszédai voltak a keleti szláv törzseknek és a ruszoknak, éppúgy, ahogy az őket felváltó, 10. századi besenyő törzsek.¹⁶⁹⁸ A nyugati besenyő törzsek és a magyarok szállásainak egybeesése igen valószínűnek tűnik. A Bizánctól távolabb eső, a Dnyeperen túli besenyő törzsek esetében Konsztantinosz szintén említette szomszédait, és a tőlük elválasztó távolságot. A bizánci császár legrészletesebben a bizánci birodalomhoz tartozó Krím-félszigettel, Kherszónnal (a kherszóni thema) való szomszédtságot hangsúlyozta. Megemlékezett arról, hogy a besenyők népe „szomszédos Cherszón vidékével.”¹⁶⁹⁹ Egy másik caputban azt is megemlítette, hogy a besenyőknek egy másik népe is szomszédos Kherszón vidékével.¹⁷⁰⁰ Besenyőország és Kherszón távolságát Konsztantinosz „nagyon közelinek” nevezte, ami azt jelentheti, hogy fél napi távolságon belülnek értékelhette.¹⁷⁰¹ A fentiek arra utalhatnak, hogy két besenyő törzs is közel lehetett a Krím-félszigethez, a bizánci Kherszónhoz. A 9. századi magyarok, hasonlóképpen, közel lakhattak a bizánci themához. Közvetve ezt bizonyítja, hogy talán éppen a magyarok megjelenése miatt szervezték themává Kherszónt a 830-as évek vége felé vagy 840 táján. A Konstantin-Cyryll legendában szerepel, hogy a 861 táján Kazáriába tartó bizánci követség, s velük Konstantin-Cyryll, a Krím-félszigetet elhagyva, magyarokba (Ungri) ütközött, akik a közelben

¹⁶⁹² HKÍF 38. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 39.

¹⁶⁹³ Tóth 1995a. 476.; Tóth 1998. 56.; Tóth 2011. 45–46.

¹⁶⁹⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 43–45.; DAI 37,43–45; DAI 2003. 168–169.

¹⁶⁹⁵ HKÍF 33. (Czeglédy Károly); Zimonyi 2005. 35.

¹⁶⁹⁶ HKÍF 38. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 39. – Utóbbi helyen „élelmiszer-ellátmány” fordítás szerepel.

¹⁶⁹⁷ HKÍF 38. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 39.

¹⁶⁹⁸ Tóth 1995a. 476–477.; Tóth 1998. 56.; Tóth 2011. 46.

¹⁶⁹⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 6v. vers. 10–16.; DAI 1,25–28.; vö. DAI 2003. 48–49.

¹⁷⁰⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 9v. vers. 4–6.; DAI 6,2–3; vö. DAI 2003. 52–53.

¹⁷⁰¹ A fél napira és a nagyon közelire Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 6–8.; DAI 37,49.; DAI 2003. 168–169.

lehetek.¹⁷⁰² A Dzsajháni-hagyomány megemlékezett arról, hogy a magyarok foglyakat a bizánci K.r.-h-ba, a Krím-félszigeti bizánci kikötőbe vitték, és ott adták el.¹⁷⁰³ Ezek az adatok arról tanúskodhatnak, hogy a besenyőkhöz hasonlóan, a magyarok legalább egy vagy két törzse is közel lakhatott a Krím-félszigethez. Ezért találkozhatott velük Konstantin-Cyryll, és ezért is kereskedhettek a magyarok az északon ejtett szláv és talán rusz foglyokkal a közeli Krím-félszigeti bizánci kikötőben.¹⁷⁰⁴ Bonyolultabb a besenyő analógia alkalmazása a Dnyepertől keletebbre és északabbra levő térségben. Konsztantinosz császár megnevezte Besenyőország, illetőleg a négy keleti besenyő törzs szomszédait is: ezek Úzia, Kazária, Alánia, és a már említett bizánci Kherszón vidéke.¹⁷⁰⁵ Konsztantinosz megadta ezeknek a szomszédoknak Besenyőországtól, illetőleg az érintett besenyő törzsek szállásterületétől való távolságát is. Szerinte Úzia és Kazária 5–5, Alánia pedig 6 napi útra volt a besenyők földjétől.¹⁷⁰⁶ A fentiek alapján a besenyők 10. századi szállásterületének keleti–északkeleti szomszédai az úzok voltak, akik az Atel/Volga és Jejik/Urál folyók közti szállásterületen – a besenyők korábbi hazájában – éltek, egy besenyő töredéket is beolvasztva.¹⁷⁰⁷ A 9. századi magyarok szállásterületei, hasonlóképpen, határosak lehettek az akkor még az úzok helyén lakó, Volga és Urál közt lakó besenyők orszá-gával. Ezt látszik igazolni a Dzsajháni-hagyomány, közelebbről Ibn Ruszta tudósítása, amely szerint „a besenyők országa és a bolgárok közé tartozó sk.l-ek országa között van a magyarok határai között az első [szélső] határ.”¹⁷⁰⁸ A 9. századi besenyő–magyar szomszédságot igazolja közvetve Regino is, aki krónikájában a magyarokkal (Ungri) határos népeknek nevezte a besenyőket.¹⁷⁰⁹ Konsztantinosz magyar–besenyő háború(k)ról szóló híradásai a két nép szomszédságára utalhatnak a honfoglalást megelőző időszakban. Mindezek alapján a 9. századi magyarság egy vagy két törzsének szállásterülete ugyanúgy határos lehetett a besenyők korábbi volgai szállásterületével, mint ahogy a besenyők földje szomszédos volt a 10. században az úzok szállásaival.¹⁷¹⁰ Konsztantinosz szerint a 10. századi besenyők délkelet felé szomszédosak voltak a kazárokkal is. A Volga és Don folyók, valamint a Kaukázus közötti Kazária hasonló távolságra, öt napra volt a keleti besenyő törzsektől, mint az úzok Volga és Urál közti szállásai.¹⁷¹¹ A magyarok kazárokkal való szom-

¹⁷⁰² MEH 127.; HKÍF 160.

¹⁷⁰³ Ibn Ruszta, HKÍF 34. (Czeglédy Károly); Zimonyi 2005. 35.

¹⁷⁰⁴ Tóth 1995a. 477.; Tóth 1998. 56.; Tóth 2011. 46.

¹⁷⁰⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 4-6.; DAI 37,37-39.; DAI 2003. 168–169.

¹⁷⁰⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 1-4.; DAI 37,45–46.; vö. DAI 2003. 168–169.

¹⁷⁰⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106r. vers. 4., fol. 107v. vers. 1., fol. 107v. vers. 9. – fol. 108r. vers. 6.; DAI 37,2-3, 38, 45, 50-55.; vö. DAI 2003. 166–169.

¹⁷⁰⁸ Ibn Ruszta híradására vö. HKÍF 32. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 35.

¹⁷⁰⁹ SRG Regino 132.; HKÍF 197. (Kordé Zoltán)

¹⁷¹⁰ Tóth 1995a. 477.; Tóth 1998. 57.; Tóth 2011. 46.

¹⁷¹¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 4.; fol. 107v. vers. 1-2.; DAI 37,37-38, 45-46.; vö. DAI 2003. 168–169.

szédságát több adat is bizonyítja. Ezek sorában említhetjük Konsztantinosz híradását arról, hogy a „türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet.”¹⁷¹² Ez a „közelség” arra utalt, hogy a magyarság, vagy legalább egyik törzse, határos volt a kazár birodalommal.¹⁷¹³ Közvetve a szomszédságot tételezheti fel a kazárokkal való együttélés és együttarcolás, valamint Levedi kazáriai útja is. Ibn Ruszta többször említett passzusa értelmében a kazárok körülsáncolták (árkolták) magukat „a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen.”¹⁷¹⁴ A passzus mindenképpen arra utal, hogy régebben a magyarok is szomszédjai voltak a kazároknak. A 9. századi magyarok ugyanúgy Kazária szomszédai voltak, mint a 10. században a besenyők.¹⁷¹⁵ Konsztantinosz a 10. századi Besenyőország szomszédai között Alániáról is megemlékezett, hat napi távolságra becsülve a besenyő és alán szállások távolságát.¹⁷¹⁶ A magyarok esetében csak jóval későbbi forrás (Kézai) utal Dulo királyra, akinek lányait Hunor és Magor elrabolták.¹⁷¹⁷ Konsztantinosz a 10. századi Besenyőország esetében még egy országot említett, Mordíát, amely szerinte 10 napi távolságra volt a besenyők földjétől.¹⁷¹⁸ A muszlim al-Balhi-hagyományban, Isztahrínál, a besenyők a burtaszoktól voltak tíz állomásnyira.¹⁷¹⁹ Ez megfelel a Konsztantinosznál szereplő Besenyőország–Mordia (mordvinok földje) távolságnak.¹⁷²⁰ A magyarok esetében nem tudjuk, hogy szállásterületüket mekkora távolság választotta el a Konsztantinosznál mordvin néven szereplő burtaszoktól, akik viszont a muszlim forrásokban, a Dzsajháni-hagyományban szerepeltek. Ibn Ruszta szerint a kazár fennhatóság alatt álló burtaszok földje a kazárok (hazar) és a bolgárok (bulkár) között fekszik, „köztük s a kazárok között tizenöt napi távolság van.”¹⁷²¹ Ha tekintetbe vesszük, hogy Konsztantinosz szerint a besenyők földje 10 napnyi távolságra volt Mordíától (burtaszok), és 5 napra Kazáriától, a két távolság összege éppen 15 napot tesz ki. A magyarok esetében nem tudjuk, hogy szállásterületüket mekkora távolság választotta el a Konsztantinosznál Mordia névvel illetett mordvinoktól, akiket valószínűleg azonosítani lehet a volgai bulgárok és a kazárok között élő, Kazáriától északra lakó burtaszokkal.

Számomra a fenti adatok alapján is úgy tűnik, hogy a 10. századi Besenyőország (Patzinakia) szomszédainak túlnyomó többsége – a kazár vazallus mordvinoktól/

¹⁷¹² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13-15.; DAI 38,3-4.; vö. DAI 2003. 170–71.

¹⁷¹³ Tóth 1995a. 478.; Tóth 1998. 53, 56–57.; Tóth 2011. 43–44, 46.

¹⁷¹⁴ HKÍF 34. (Cegléd Károly); Zimonyi 2005. 35. „Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen.”

¹⁷¹⁵ Tóth 1995a. 478.; Tóth 1998. 53, 56–57.; Tóth 2011. 43–44, 46.

¹⁷¹⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 5., fol. 107v. vers. 2.; DAI 37,37-38, 46.; vö. DAI 2003. 168–169.

¹⁷¹⁷ Vö. Kézai, SRH I. 145.; MEH 184.; a krónikakompozícióban SRH I. 252.

¹⁷¹⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 3.; DAI 37,46-47; vö. DAI 2003. 168–169.

¹⁷¹⁹ Isztahri tudósítására vö. Kmoskó 2000. 32.; vö. még Zimonyi 2005. 147.

¹⁷²⁰ Zimonyi 2005. 147.

¹⁷²¹ Kmoskó 1997. 205.

burtaszoktól és a korábban kazár alattvaló alánoktól eltekintve –, vagy ugyanaz volt, mint a 9. századi magyarok esetében (dunai bolgárok, keleti szláv törzsek, ruszok/oroszok, a bizánci Kherszón vidéke/Krím-félsziget, Kazária), vagy ugyanazon a területen élt (Nagy Moravia–Turkia; régi Besenyőország–Úzia). Ebből arra lehet következtetni, hogy a magyar törzsszövetség 9. századi etelközi/levediai szállásai ugyanott lehettek, mint a besenyő törzseké a 10. században. Ez megerősíti a Konsztantinosz és a muszlim források (Dzsajháni-hagyomány) alapján leszűrt megállapítást, hogy mind a 9. századi magyarok, mind a 10. századi besenyők, a Don és az Al-Duna közötti területen, a folyók mellett (pl. Dnyeper-Szeret vidék öt folyója) laktak, és nomadizáló életmódot folytattak.

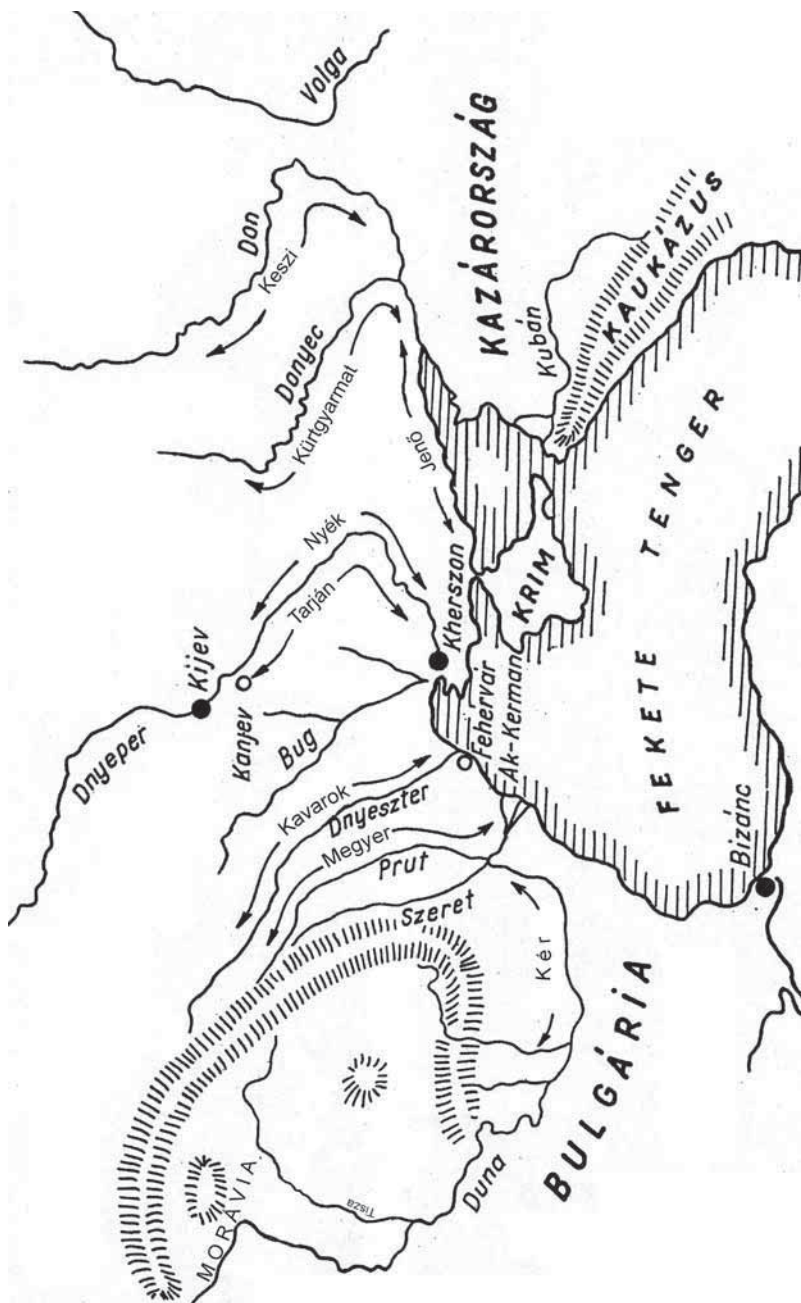
Ebben az alfejezetben tárgyalom az egyes magyar törzsek honfoglalás előtti szállásainak problémáját. Nyilvánvaló, hogy az egyes törzsek nem egy monolit tömbben laktak, hanem szálláshelyeik, azon belül nemzetségeik területei, egymástól kisebb-nagyobb távolságra voltak. Tisztában vagyok azzal, hogy egy ilyen törzsi szállásterületi rekonstrukció még inkább hipotetikus jellegű, mint a törzsszövetség hazájára vonatkozó feltevés. Az sem vitatható, hogy a törzsek szálláshelyeinek lokalizálása függ a törzsszövetségi szállásterületre vonatkozó feltevéstől. Ezt nevezhették „Hétmagyarnak” (Hetümoger), vagy Magyarnak/Magyarországnak, illetőleg görögösített változatban a bizánciak Turkiának (Turkország). Természetesen egy törzsekre lebontott szállásterületi rekonstrukció különbözik a „kis”, a „közepes” és a „nagy” Etelköz-hipotézis esetében is. A fentiekben bizonyítani igyekeztem a Don és az Al-Duna közötti „nagy Etelköz”, vagy „nagy Turkia” feltevést, a következőkben erre fogom építeni az egyes törzsek szállásaira vonatkozó hipotézist. Több munkámban, különböző részletességgel és némileg eltérően, már vázoltam az egyes törzsek feltehető szálláshelyeit, és megneveztem az egyes törzseket.¹⁷²² Zimonyi István – utalva kezdeményezésemre, s ennek vitatható voltára – 10. századi besenyő és 13. századi kun analógiára építve maga is kifejtette feltevést a honfoglalás előtti magyar törzsi szállásterületekre vonatkozóan.¹⁷²³ A kiindulópont az lehet, hogy négy besenyő törzs a Dnyepertől nyugatra (Javdierdim, Jula, Karabaj és Jazikapan), négy pedig a Dnyepertől keletre (Küercsicsur, Szurukülbej, Borutolmacs, Bulacsaban) lakott.¹⁷²⁴ A nyugati besenyő törzsek esetében részletesen tudjuk, hogy melyik besenyő törzsnek melyik nép volt a szomszédja, és milyen távolságra lakott tőle. Ennek alapján lokalizálni lehet a besenyő törzseket, ahogy azt Györffy György úttörő jellegű tanulmányában meg is tette.¹⁷²⁵ A keleti besenyő törzsek esetében nehezebb a helyzetünk, de Göckenjan szerint valószínű, hogy Konsztantinosz a keleti besenyő

¹⁷²² Részletesen Tóth 1995a. 476–482.; Tóth 1998. 58–60.; Tóth 2011. 47–52.

¹⁷²³ Zimonyi 2005. 210–215.

¹⁷²⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106. vers. 14 – fol. 107v. vers. 8.; DAI 37,34–49.; vö. DAI 2003. 168–169.; feltevésem szerint a páratlan számú besenyő, illetve magyar törzsek a Dnyepertől nyugatra, a párosak pedig attól keletre helyezkedtek el, vö. Tóth 1998. 480.; legújabban Tóth 2011. 47.

¹⁷²⁵ Györffy 1971. 281–288.

9. ábra: A magyar törzsek elhelyezkedése Etelközben

törzsek felsorolása sorrendjében adta meg a hozzájuk közel eső népeket.¹⁷²⁶ A besenyő analógia, a 10. századi besenyő törzsek szállásainak lokalizálása segíthet abban, hogy megfogalmazzuk elképzelésünket arról, hogy a magyar törzsek hol helyezkedhettek el a 9. században.

A nyugati törzsekkel kezdve, először a Bulgáriától fél napra lakó, a hierarchiában a hetedik besenyő, Jazikapan törzset említeném, amelyik az Al-Duna és mellékfolyói mentén lakhatott.¹⁷²⁷ Ennek analógiájára feltételezhető, hogy volt olyan magyar törzs, amelyik az Al-Duna és mellékfolyói közelében lakott, s innen láthatta a nándorokat/dunai bolgárokat.¹⁷²⁸ Zimonyi István besenyő és kun analógia alapján feltételezte, hogy „az Al-Duna, a Prut és a Szeret mentén a magyar törzsszövetség legnyugatibb szállásterületei lehettek,” tehát egy törzs itt lakhatott.¹⁷²⁹ Amennyiben a besenyő törzsnévlista megfelel a DAI 40. fejezetében szereplő magyar törzsnévlistának (Kabar, Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Kenő, Kér, Keszi), illetve a két nép törzseinek megtelepedése hasonló volt, akkor nézetem szerint, ez a hetedik magyar törzs, a Kér lehetett.¹⁷³⁰ Egy következő, nyugati besenyő törzs, a Jula négy napi távolságra volt a Kárpát-medencében lakó magyarok szállásaitól, Turkiától (Temes–Maros–Körös–Tisza vidéke). Ez a besenyő törzs a Szeret és Prut folyók, esetleg a Dnyeszter vidékén lakhatott.¹⁷³¹ Lehetett tehát olyan, a Prut–Szeret és a Dnyeszter vidékén lakó, nyugati magyar törzs, amely a Kárpát-medence morva uralom alatt álló részeitől, illetőleg Moráviától volt ilyen távolságra.¹⁷³² Zimonyi István szerint „a Dnyeszter és a Bug alsó folyása közötti területen egy másik törzs élhetett.”¹⁷³³ Mivel a kangar Jula törzs a harmadik volt a besenyő hierarchiában, ennek megfeleltethető a harmadik helyen szereplő Megyer.¹⁷³⁴ Egy következő besenyő törzs, a Javdierdim, különböző szláv törzsekhez (ultinok, drevleninek, lenzeninek) volt közel, vélhetőleg a Dnyeszter és a Bug vidékén.¹⁷³⁵ Ennek megfelelően egy magyar törzs a szláv törzsekhez lakhatott közel, a Dnyeszter és a Bug között, ellenük portyázhatott rendszeresen.¹⁷³⁶ Zimonyi István lokalizációs hipotézise szerint „az Ingulec, Ingul és Bazavluk folyók mentén lehetett egy újabb törzsi terület.”¹⁷³⁷

¹⁷²⁶ Göckenjan 1972. 92.; vö. még Tóth 1995a. 476.

¹⁷²⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 9-11.; DAI 37,40-41.; DAI 2003. 168–169.; vö. Györffy 1971. 286.; Tóth 2011. 48.

¹⁷²⁸ Tóth 1995a. 476.; Tóth 1998. 59.; Tóth 2011. 48.

¹⁷²⁹ Zimonyi 2005. 215.

¹⁷³⁰ Tóth 1995a. 482.; Tóth 2011. 51.

¹⁷³¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 11-12.; DAI 37,41-42.; DAI 2003. 168–169.; vö. Györffy 1971. 286. – 1068-ban Gyula besenyő vezér innen törhetett be Magyarországra, vö. Tóth 2011. 48.

¹⁷³² Vö. Tóth 2011. 48–49.

¹⁷³³ Zimonyi 2005. 215.

¹⁷³⁴ Vö. Tóth 2011. 51.

¹⁷³⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108r. vers. 13-15.; DAI 37,43–45.; DAI 2003. 168–169.; vö. Györffy 1971. 286.

¹⁷³⁶ Tóth 2011. 49. – korábban a Déli-Bug vidékére tettem, vö. Tóth 1995a. 476, 482.

¹⁷³⁷ Zimonyi 2005. 215.

Mivel a kangar Javdierdim a besenyő törzsnévlista élén állt, feltételelesen a magyar törzsnévlista elején álló Kavart (a kavár törzseket) helyezhetjük erre a területre.¹⁷³⁸ A negyedik nyugati besenyő törzs, a Karabaj, Oroszországhoz, feltehetően Kijevhez lakhatott közel, egy napi útra.¹⁷³⁹ Ehhez hasonlóan, egy magyar törzs Kijevhez közel, a Dnyeper vidékén lakhatott.¹⁷⁴⁰ Zimonyi vélekedése szerint „a Dnyeper jobb partján, Kijev alatt, szintén rekonstruálható egy törzsi központ.”¹⁷⁴¹ Az ötödik helyen szereplő, Karabaj törzsnek megfelelően, az ötödik magyar törzs, a Tarján lakhatott a Dnyeper vidékén.¹⁷⁴² Zimonyi rekonstrukciója szerint a Dnyepertől keletre a „Pszjol és Szamara folyók által határolt terület is szóba jöhet törzsi szállásként.”¹⁷⁴³ A keleti besenyő törzsek közül talán a második, a Küercsicsur lakhatott közel Úziához.¹⁷⁴⁴ Ennek megfelelően, egy magyar törzs, a második helyen levő Nyék szállása lehetett a Dnyeper keleti partján.¹⁷⁴⁵ A negyedik besenyő törzs, Szurukülbej a Donyec mentén telepedhetett le, miként ennek analógiájára a negyedik helyen említett Kürtgyarmat törzs.¹⁷⁴⁶ A Kürtgyarmat törzs esetében, a baskíroknál előforduló Jurmati törzsnév bizonyíthatja a magyar törzs keleti elhelyezkedését.¹⁷⁴⁷ A hatodik besenyő törzs, a Borutalmacs, a Krím félsziget közel élhetett, akárcsak a hatodik magyar törzs, a Jenő.¹⁷⁴⁸ Zimonyi a Dnyeper torkolata és a Molocsnaja közötti területre is lokalizált egy törzset, ahonnan be lehetett jutnia Krím-félszigetre.¹⁷⁴⁹ Végül, a nyolcadik besenyő törzs, a Bulacsaban szállásai a Don közelében lehettek, akárcsak az utolsó magyar törzsé, a Keszié.¹⁷⁵⁰ Zimonyi kérdésesnek tartotta, hogy a magyar törzsek szállásterületei kiterjedtek-e a „donyeci, Azov-tenger-melléki, illetve a krími kun csoportok” későbbi lakóhelyeire.¹⁷⁵¹

Összegezve a fentieket, megállapítható, hogy a magyarok és besenyők törzsei ugyanazon folyók menti területeken lakhattak a 9–10. század folyamán. A besenyő analógia alapján feltételezhető, hogy a honfoglalás előtti „Turkiában,” vagy tágabb

¹⁷³⁸ Tóth 2011. 51. – vö. még Tóth 1995a. 482.

¹⁷³⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107r. vers. 12-13.; DAI 37,41-42.; DAI 2003. 168–169.;

¹⁷⁴⁰ Tóth 2011. 49.

¹⁷⁴¹ Zimonyi 2005. 215.

¹⁷⁴² Tóth 2011. 151.

¹⁷⁴³ Zimonyi 2005. 215.

¹⁷⁴⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 4-6.; DAI 37,38; DAI 2003. 168–169.; a besenyő Küercsicsur szállásaira vö. Györffy 1971. 286.

¹⁷⁴⁵ Vö. Tóth 1995a. 482.; Tóth 2011. 51.

¹⁷⁴⁶ A Külbej besenyő törzs szállásterületére vö. Györffy 1971. 286.; a Kürtgyarmatot korábban a Don vidékére helyeztem, vö. Tóth 1995a. 482.; jelen, Donyec-vidéki állásontra vö. még Tóth 2011. 49, 51.

¹⁷⁴⁷ Vö. Németh 1991. 201–202.; vö. még Tóth 1995a. 479.

¹⁷⁴⁸ A Szurukülbej besenyő törzs szállásterületére vö. Györffy 1971. 286.; a Jenő törzset korábban a Don-Donyec vidék déli részére helyeztem, vö. Tóth 1995a. 482.; a Krím-félsziget közeléi lokalizációra vö. Tóth 2011. 49, 51.

¹⁷⁴⁹ Zimonyi 2005. 215.

¹⁷⁵⁰ Tóth 2011. 49, 51.

¹⁷⁵¹ Zimonyi 2005. 215.

értelemben vett Etelközben/ Levediában négy magyar törzs élhetett a Dnyepertől nyugatra, négy pedig attól keletre a Don folyó felé. Feltevésem szerint az Al-Duna és mellékfolyói mentén, egy magyar törzs (Kér), a Prut–Szeret–Dnyeszter vidékén egy másik magyar törzs (Megyer), a Déli-Bug mentén egy harmadik törzs (a Kavar törzs, a kavarok népe), a Dnyeper nyugati partján pedig egy negyedik nyugati törzs (Tárján) telepedtek le. A keleti törzsek esetében feltehetünk egy Dnyeper keleti partján nomadizáló magyar törzset (Nyék), talán a Donyec vidékén egy újabb törzset (Kürtgyarmat), a Krím-félszigethez közel is lakhatott egy törzs (Jenő), illetve a Donhoz közelebbi területre is lokalizálhatunk egy törzset (Keszi).¹⁷⁵² Hangsúlyoznom kell a törzsi szállásterületek lokalizációjának, és nevének nagyfokú bizonytalanságát. Ami bizonyos, hogy folyók mellett helyezkedhettek el. Ezek közül Levedia folyója, a Chidmas/Chingilus, Etelköz folyója, az Atel/Etel, illetve a törzsszövetségi szállásterület öt nagyobb folyója (Varukh/Dnyeper, Kubu/Bug, Trullosz/Dnyeszter, Prut, Szeret) ismert.

II. 2. 7. A régészeti kutatás és a szállásterületek

II. 2. 7. 1. Magyar jellegű régészeti leletek Levediában és Etelközben

A magyarok 9. századra vonatkoztatható régészeti nyomainak felkutatása a Don és az Al-Duna közti térségben legalább annyira nehéz feladat, mint a korabeli írott forrásokban való kimutatásuk.¹⁷⁵³ Vannak olyan leletek, amelyeket a régészeti kutatás kapcsolatba hozott a magyarokkal, de kronológiai és etnikai nehézségek ezek esetében is felmerültek. A kutatók próbálkoztak azzal is, hogy elkülönítsék a levediai és etelközi szállásterületek magyar leleteit, de ezek a kísérletek hipotetikus jellegűek. Olyannyira ritkák az idevonható magyar sírleletek, temetők, hogy Bálint Csanád korábban okkal tette fel azt a kérdést, hogy „mi lehet az oka annak, hogy nem sorakoznak a 9. századi magyarok temetői a kelet-európai steppe régészeti térképén.”¹⁷⁵⁴ Az utóbbi időszakban azonban relatíve öröndetesen megszorodtak a magyarokkal kapcsolatba hozható régészeti leletek a Volga és Urál közti térségben, elsősorban ennek központi, Dnyeper-Dnyeszter közötti régiójában.¹⁷⁵⁵

A régészet két alapvető módszert alkalmaz a magyar őstörténettel kapcsolatban, és ez érvényes a 9. századi magyar leletanyagra is. Az egyiket, az ún. retrospektív módszert a 10–11. századi honfoglaláskori temetők feltárásakor használják, amikor a leletanyag, vagy egyes tárgyak vonatkozásában keleti párhuzamokat keresnek. Ez

¹⁷⁵² Vö. legújabban Tóth 2011. 50-51.

¹⁷⁵³ A régészeti leletek, az anyagi kultúra, etnikai értelmezésének nehézségeire Bálint 2006. 315–334.

¹⁷⁵⁴ Bálint 1994. 43.

¹⁷⁵⁵ Türk 2014b. 49–64.; Türk 2015a. 19–29.; Türk 2015c. 138–144.

időben visszafelé való nyomozást jelent. A másik az ún. lineáris módszer, amikor a legrégebbi ősidóktól haladunk a honfoglaláskor irányába. Ezt nagy őstörténeti áttekintés során szokta a régészeti kutatás alkalmazni.¹⁷⁵⁶ László Gyula meghirdette a „kétféle irányban való nyomozás” módszerét, amelynek azonban nem dolgozta ki módszertanát, sőt jelezte ennek megvalósíthatatlanságát, illetve a 9. századi ősmagyar hagyaték meghatározásának nehézségeit hangsúlyozta.¹⁷⁵⁷ Külön-külön is problémát jelent az egyes módszerek alkalmazása. Az időben „visszafelé haladó nyomozás” feloldhatatlannak tűnő ellentmondására Fettich Nándor mutatott rá először az 1930-as években. Szerinte „az ősmagyarságot archeológiai alapon sokkal korábbi időben, mint a IX. század közepe előtti évtizedek, a többi néptől elkülöníteni nem lehet. Külön magyar népről archeológiai alapon ezidőszerint csak a IX. század 30-as, 40-es éveitől kezdve beszélhetünk.”¹⁷⁵⁸ Fettich fenti megállapítása összecseng azzal a ténnyel, hogy az írott forrásokban is ettől az időszaktól, a 9. század 30-as éveitől kezdve találkozunk a magyarságra vonatkozatható adatokkal. A régészeti leletanyag keltezési problémái is tükröződnek Fettich megjegyzésében, hiszen az írott források segítségével határozza meg a régészet azokat a kronológiai és földrajzi kereteket, amelyekben belül a honfoglaló leletekkel hasonlóságot mutató leletanyagot keresi, és magyarként határozza meg. Bálint Csanád hangsúlyozta azt, hogy az adott lelet vagy leletegyüttes magyarként való meghatározásának „conditio sine qua non-ja” annak a kifogástalan módon való tisztázása, hogy 895 előtről vagy utánról származik-e a szóban forgó tárgy, temető, azaz 9. századra keltezhetjük-e.¹⁷⁵⁹ Önmagában kevésnek tartotta a honfoglaló leletekkel való hasonlóságot és „a lelőhely földrajzi–politikai helyzetét,” amelyek alapján sem „külön–külön, sem együttvéve” nem lehet dönteni a lelet vagy sír ősmagyar etnikuma kérdésében.¹⁷⁶⁰ E szkeptikus állásponttal szemben Fodor István jóval reménytelibbnek ítélte meg a régészeti kutatás lehetőségeit. Úgy vélekedett, hogy „a honfoglalók emlékanyagának visszafelé nyomozása az utóbbi évtizedekben rendkívül jelentős eredményeket hozott, amelyek szinte teljesen egybeesnek az írott kútfők vallomásával.” Szerinte hazai régészeti anyagunk ma már nagy bizonyossággal követhető visszafelé a déloroszországi területeken át egészen a Középső-Volga-vidéki Magna Hungáriáig.¹⁷⁶¹ Bálint Csanád problematikusnak ítélte meg az időben előrehaladó, „lineáris” nyomozást is: „a régidóktól a honfoglalás felé tartó irányú kutatás módszertani bizonytalansága még egyértelműbb.” Ebben az esetben ugyanis a „tárgy/kultúra = etnikum” koncepció elfogadása az egyetlen alap.¹⁷⁶² A régészeti kutatás tehát megosztott a Don és Al-Duna közti térség ősm-

¹⁷⁵⁶ Bálint 1994. 39.; Türk 2014a. 28.; Türk 2015a. 20.

¹⁷⁵⁷ László 1961. 8–13.

¹⁷⁵⁸ Fettich 1933. 255.; idézi Bálint 2006. 317.

¹⁷⁵⁹ Bálint 1994. 39.

¹⁷⁶⁰ Bálint 1994. 39–40.

¹⁷⁶¹ Fodor 1990. 281.

¹⁷⁶² Bálint 2006. 317.

gyar leletanyagának kérdésében. Az egyik álláspont szigorú kronológiai, földrajzi és tipológiai kritériumokat szab, míg a másik a tárgyak tipológiai hasonlósága alapján elfogadja ezeket az ősmagyarok jelenléte bizonyítékának korábbi szállásterületein. Bálint Csanád, elsősorban időrendi különbségek miatt, mindössze két ősmagyar lelettel számolt a térségben, és ezt megdöbentően kevésnek nevezte.¹⁷⁶³ Fodor István jóval többre becsülte a leletek számát. Szerinte, „ha nem is nagy számban, de az egykori Levedia és Etelköz területén kerültek elő olyan sírleletek, amelyek igen közeliek a honfoglalókéhoz.”¹⁷⁶⁴

A következőkben számba veszem azokat a leleteket, amelyeket a régészeti és történeti kutatás feltételelesen a magyarokhoz kapcsolt a 9. században a Don és Al-Duna közti térségben. Felsorolásomban keletről nyugatra haladok, mivel Levediát a történeti irodalom egy része keletebbre, a Don vidékére vagy a Don és Dnyeper közé helyezte, Etelközt pedig általában ettől nyugatabbra. Elsőként, a középső Don-vidéken, Voronyesztől délre feltárt ún. vorobjevói sírleletet említhetjük, amely lovastemetkezés volt. Fettich Nándor ezt az egyetlen, már 1897-ben ismert sírleletet kapcsolta Levediaéhoz.¹⁷⁶⁵ A sírban talált fémvereteknek szaltovói párhuzamai vannak. Erdélyi István véleménye szerint egyedül a lovastemetkezés utalhat magyar eredetre.¹⁷⁶⁶ Molnár Erik az egyetlen levediai magyar sírként utalt a leletre.¹⁷⁶⁷ A Donyec folyó vidékén, az Oskol-folyó menti Volonokovó falu temetőrészletét feltételelesen a magyarokhoz csatlakozó kazár kabarok hagyatékaként említette Bóna István.¹⁷⁶⁸

A következő leleteket a magyar történeti és régészeti kutatás alapvetően Etelközhöz kötötte, hiszen többnyire a Dnyepertől nyugatra kerültek elő.¹⁷⁶⁹ Fodor István korábbi megállapítása szerint „ezek többsége is véletlenül felszínre hozott sírlelet, néhány síros kis temető,” illetőleg „szórványként napvilágra került tárgy.”¹⁷⁷⁰ A Dnyepertől nyugatra az Ingul és Ingulec folyók forrásvidékétől északra, az Adzsamka patak mellett, Szubbotyici (Subboticy/Szubotcy) falunál az 1980-as években egy három sírból álló, összetartozónak tűnő leletegyüttest tártak fel.¹⁷⁷¹ Mindössze három sír került elő, egy férfi, egy nő és egy gyermek sírja, amelyben egy kiscsalád temetkezése sejthető. Mindhárom sír gazdag mellékletekkel volt ellátva. A női sírban ékszereket és lószerszámvereteket (56 db ún. hármasszertű és pillangós veret) találtak. A férfi- és gyermeksírban, a csontvázak mellett, a lábhoz tett lókoponyák és lócsontok nomád lovastemetkezésről tanúskodnak. A férfisírban arany fülbevalók, ezüstgyű-

¹⁷⁶³ Bálint 1994. 43.

¹⁷⁶⁴ Fodor 1990. 281.

¹⁷⁶⁵ Fettich 1937. 50.

¹⁷⁶⁶ Erdélyi 1977. 73.

¹⁷⁶⁷ Molnár 1953. 92.

¹⁷⁶⁸ Bóna 2000. 20.

¹⁷⁶⁹ Vö. Kristó–Makk 2001. 50.

¹⁷⁷⁰ Fodor 2009. 60.

¹⁷⁷¹ Bokij–Pletnyova 1989. 86–98.

rű, ezüstcsat, díszes harci öv, zabla, kengyel, nyílhegyek, valamint agyagkorsó, és lószerszámmellékletek voltak. A gyermeksírban ezüstgyűrűt, bronz karperecet, fülbevalókat, továbbá zablát és lószerszámvereteket találtak.¹⁷⁷² Bokij és Pletnyova az általuk feltárt kiscsaládi sírokat nomád harcos és családja temetkezési helyeként jellemezték, és a 10. századra keltezték. A keltezés ellenére is úgy vélekedtek, hogy a besenyők által már elfoglalt magyar szállásterületen visszamaradt magyarokhoz kapcsolható a kiscsaládos előkelő temetkezés.¹⁷⁷³ Fodor István úgy foglalt állást, hogy az Ingul folyó mellett feltárt temetőt (Szubbotici) feltárási joggal tartották „a besenyőkhöz csapódott kis magyar közösség nyugvóhelyének.”¹⁷⁷⁴ Legutóbb is úgy foglalt állást, hogy az ún. „szubbotici-horizont” névadó temetője nem lehet 9. századi, és a kis Ingul-menti nyugvóhely a 10. századra keltezhető.¹⁷⁷⁵ Szabados György is a 10. századra helyezte az Ingul menti családi temetőt, és annak bizonyítékaként vette, hogy a magyarok egyes csoportjai még 895 után is Etelközben tartózkodtak, tehát a besenyők nem űzhették ki őket onnan.¹⁷⁷⁶ A magyar kutatásban hangot kapott az a vélekedés, hogy honfoglalás előtti, tehát 9. századi magyar temetkezésről lehet szó. Kristó Gyula a magyarok levediai tartózkodásának bizonyítékaként értékelte a leletet. Kristó a kiscsaládi temető 9. századi voltát hangoztatta, továbbá a levediai tartózkodás régészeti bizonyítékaként értékelte, amelyet az Ingul-vidékre helyezett.¹⁷⁷⁷ Ez a hipotézis annyiban vitatható, hogy Kristó idézett feltételezése értelmében, a magyarok 830–850 között tartózkodtak Levedióban, a leletet viszont ásatói a 10. századra helyezték. A két keltezés között kb. 50–80 év különbség van, ami rámutat a régészeti leletek datálásának nagyfokú bizonytalanságára is. Bóna István az etelközi leletcsoport tagjaként tartotta számon „a gazdag mellékletű, díszes fegyveröveket viselő harcos és ifjú ember göngyölt bőrös” lovastemetkezését.¹⁷⁷⁸ Bóna megfogalmazásából az tűnik ki, hogy sem a kiscsaládi temető meghatározással, sem a 10. századi keltezéssel nem értett egyet.¹⁷⁷⁹ Bálint Csanád úgy vélekedett, hogy mindössze az „Ingul menti kis temetőt és talán Kriloszt” lehet az ősmagyarokhoz kötni.¹⁷⁸⁰ Legutóbb Türk Attila a 9. század második felére keltezte a Szubbotyici leletet.¹⁷⁸¹ Az Ingul-menti háromsíros leletanyag értékelései jelzik a régészeti leletek keltezésének nehézségeit. Probléma, hogy Levedióhoz vagy Etelközhöz kapcsolható-e a

¹⁷⁷² Bokij–Pletnyova 1989. 86–98.; vö. még Kristó–Makk 2001. 34–35.; Türk 2014b. 49–53.

¹⁷⁷³ Bokij–Pletnyova 1989. 86–98.

¹⁷⁷⁴ Fodor 1994. 55. – megjegyzendő, hogy Fodor kezdetben e sírlelettel és egy távoli asztrakhányi (Volga-torkolat melletti) lelettel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy „igen közeliak a honfoglalókéhoz” (ti. a leletanyaghoz – T. S. L.), vö. Fodor 1990. 281.

¹⁷⁷⁵ Fodor 2015a. 57.

¹⁷⁷⁶ Szabados 2011. 151.

¹⁷⁷⁷ Kristó–Makk 2001. 34–35.

¹⁷⁷⁸ Bóna 2000. 19–20.

¹⁷⁷⁹ Bóna 2000. 19–20, 97.

¹⁷⁸⁰ Bálint 1994. 43.

¹⁷⁸¹ Türk 2014b. 53.

leletanyag, azzal az indoklással, hogy 895 előtti magyar szállásterületen került elő, és vannak későbbi párhuzamai, hasonlósága a Kárpát-medencei magyar leletanyaggal. A kutatást befolyásolta Konsztantinosz híradása arról, hogy a korábbi magyar szállásterületen besenyők telepedtek le. A leletanyag jellege valószínűsíti, hogy a 9. század második feléből származik, és egy magyar kiscsaládhoz kapcsolható.

Az utóbbi évtized fejleménye, hogy Dnyeper-Dnyeszter körüli régió magyarokhoz kapcsolható leletanyaga legalább megháromszorozódott, és Szubbotyicilelethorizontként szerepel.¹⁷⁸² Mintegy tucatnyi lelőhely kb. 120 sírja alkotja ezt a Dnyeper mindkét partjához és a Dnyeszterhez kötődő, mind a 10. századi Kárpát-medencei, mind pedig a 8-10. századi, kora középkori Urál vidék régészeti hagyatékaéhoz kapcsolódó, szoros párhuzamokat mutató Szubbotyici-horizontot, amelyek „nagy valószínűséggel az írott forrásokból ismert Etelköz területét rajzolják ki.”¹⁷⁸³ Az idesorolható lelőhelyek (Szubbotyici, Korobcsino, Tverdohlebi, Manvelovka, Katyerinovka, Szlobodzeja stb.) mind sírleletei párhuzamait, mind pedig rádiókarbon-kezeléseit (9. század második fele) illetően etelközi magyar leleteknek tekinthetőek. Közös jellemzőik: „a lábnál elhelyezett részleges lovas temetkezések, halotti maszkok, illetve szemfedő lemezek, aranyozott ezüst övveretek (gyakran a rozettás lószerszámvereteknél megfigyelhető jellegzetesen díszített szegéllyel) és más fémtárgyak, például (aranyozott) ezüstcsészék, díszítésükben néha aranyozott poncolt háttérrel.”¹⁷⁸⁴ Öt leletegyüttes a Dnyepertől keletre található (Dmitrivka, Velika Kohnívka, Tverdohlebi, Manvelovka, Katyerinovka). A Szubbotyicilelethorizont legkeletibb tagja az Ukrajna területén levő Manvelovka-i lelőhely. A Dnyepertől keletre levő manvelovkai aknasírban egy felnőtt férfi feküdt, részleges lovastemetkezéssel. A temetkezési szokás mellett az ezüst halotti maszk, és az ezüst fémedény alapján következtettek ennek magyar voltára. A sírleletet a 9. század második felére keltezték.¹⁷⁸⁵ Ettől délebbre, a Dnyeper jobb, keleti partján Katyerinovka település határában tárták fel szkíta-kori kurgánokban azt a kettős férfisírt, amelyet szintén a 9. század második felére datáltak, és a magyarokhoz kapcsoltak. Aranyozott öv- és ruhaveretek kerültek elő.¹⁷⁸⁶ Ugyancsak a Dnyepertől keletre a Poltava megyei Tverdohlebi területén találtak egy bronzkori sírba beásva egy felnőtt férfi sírját. Ez is részleges lovas temetkezés volt, amelyet szintén a 9. század második felére lehet keltezni. A sírleletben az övet díszítő szív alakú veretek és szíjvégek (egy növényi mintájú, és egy oroszlános) találhatóak.¹⁷⁸⁷ A Dnyepertől nyugatra nyolc lelőhelyet lehet megemlíteni, ebből egy a Dnyeszter vidékén volt (Babicsi, Szubotcy, Korobcsino, Novonyikolajivka, Voloszkoje, Krivij Rih,

¹⁷⁸² Vö. Türk 2010. 284.; Türk 2014b. 49–64.; Türk 2015a. 19–29.

¹⁷⁸³ Türk 2014a. 31–32.

¹⁷⁸⁴ Türk 2015a. 21.

¹⁷⁸⁵ Manvelovka lelőhelyre vö. Türk 2014b. 60.

¹⁷⁸⁶ Katyerinovka lelőhelyre vö. Türk 2014b. 61–62.

¹⁷⁸⁷ Tverdohlebi lelőhelyre vö. Türk 2014b. 58–59.

Novovoroncovka, Szlobodzeja).¹⁷⁸⁸ A névadó Szubbotyici kiscsaládi temetkezés mellett a kiemelkedően fontos az 1989-ben a Dnyeper folyó középső szakaszán, az ukrainai Korobcsino határában talált aknasírból származó leletegyüttes. A férfisírban ember- és állatsontok mellett aranyozott, növényi díszítésű ezüstpál és ezüstcsésze, nagy aranylemez (halotti maszk?), apró préselt arany övveretek, arany és ezüst karperec, egy szablya palmettákkal díszített koptatója, szaltovói formájú kerámia került elő. Türk Attila a 9. századi második felére keltezett sírt feltétezetten etelközi magyar előkelőhöz, vagy vezérhez kapcsolta.¹⁷⁸⁹ A Dnyeper nyugati partján, Volosenszkoje (Voloszköje?) falu közelében került elő egy idevágó lelet, amelyet a korábbi kutatás is említett. A csontból készült, tegezfedéldíszként azonosított lelettel kapcsolatban Erdélyi István úgy vélekedett, hogy „a palmetták peremének, külső sávjának sraffozása tarsolylemezeink egy részén is megfigyelhető.”¹⁷⁹⁰ Végül a Szubbotyici-horizonthoz, annak legnyugatibb tagjaként kapcsolható az 1994-ben feltárt, Dnyeszter nyugati, bal partján fekvő Szlobodzeja településen feltárt, bronzkori kurgánba beásott 20/26 középkori sír. Ennek magyar voltára utalhat a lábhoz tett részleges lótemetkezés, az ívelt talpú vaskengyelek. Az ezüstpálból készült, részben aranyozott ékszerek között voltak gömbsorcüngös függők, hólyagos fejű gyűrűk, övcsat és övveretek. Kiemelendő továbbá a bizánciakkal való kereskedelemre utaló bizánci selyemtöredék. Egy szláv fazék, és egy Volga-vidéki, bolgár (Tankejevka típusú) szürke korsó is a leletegyüttesben található.¹⁷⁹¹ A szubbotyici-lelethorizont a jövőben remélhetőleg tovább bővül majd az újabb kutatások során. Többé-kevésbé elfogadott a Dnyeper-Dnyeszter vidéki leletegyüttes etelközi magyarokhoz kapcsolása. A leletek 9. század második felére való keltezése, a radiokarbon-módszer alkalmazása ugyanakkor már vitatott, és nemcsak a névadó, Ingul-menti Szubbotyici-lelet esetében. Még inkább vitatott Türk Attilának a leletek keltezéséből s a történeti forrásokból is levonható következtetése, ti. hogy a magyarok az Urál vidékéről költöztek volna 850 táján Etelközbe, és csak rövid időszakot, alig fél évszázadot töltöttek volna Etelközben.¹⁷⁹² Fodor István szerint a magyarok egy csoportja már 750 táján elköltözött Magna Hungariából a Don-Donyec vidékére, Levediába. Fodor úgy vélekedett, hogy a leletanyag lassú természetes változásai miatt vannak a Dnyeper-Dnyeszter vidéki etelközi leleteknek közelebbi párhuzamai a Kárpát-medencei leletanyaggal, mint a Don-Donyec vidéki, szaltovói kultúrkör hatása alatt levő Levedia vidékének.¹⁷⁹³ Fodor elismeri, hogy „a korábbi kelet-európai szállás

¹⁷⁸⁸ Türk 2015b. 139. o. térképe (a Szubbotyici-horizont lelőhelyei)

¹⁷⁸⁹ Korobcsino lelőhelyre vö. Türk 2014b. 54–58.

¹⁷⁹⁰ Erdélyi 1977. 73.

¹⁷⁹¹ Szlobodzeja lelőhelyre vö. Türk 2014b. 63–64; Türk 2015b. 139..

¹⁷⁹² Türk nézeteinek bírálatára vö. Fodor 2015a. 55–59.; Fodor 2015b. 6. Éles megfogalmazása szerint „ebből egyetlen szó sem igaz, ami egyébként néhány ukrán és orosz kolléga nézetéből szűrődött át hozzánk.”

¹⁷⁹³ Fodor 2015a. 57–58.

(Levédia) magyarnak ítéhető leleteit tehát tovább kell keresnünk.¹⁷⁹⁴ Ez világosan arra utal, hogy egyelőre nincsenek hasonlóan biztos Don-Donyec vidéki magyar leleteink. Fodor datálása a 750 körüli levediai leköltözésről elsősorban egy történeti forrás, a konsztantinoszi un. első besenyő háború keltezésén, és az abban szereplő kangar és szavárd népnevek orientalisztikai értelmezésén alapul.¹⁷⁹⁵ Fodor egyetért ugyanakkor azzal, hogy az Eteközbe költözés a kabar felkelés következtében 850 táján történt. Az újonnan feltárt, a Dnyeper vidékén „gyöngyosorba fűzhető” leleteket, tehát a Szubbotyici-horizontot összekapcsolja az orosz őskrónikában szereplő kijevi Olmin dvor adattal, amely szerinte Álmos fejedelem, északi nyári szállása volt. Fodor értelmezése szerint Álmos fejedelem a legnagyobb etelközi folyó, a Dnyeper mellett nomadizált, és ezek a leletek kapcsolódnak legeltető-vándorló újtárhoz a nyári és téli szállás(ok) között.¹⁷⁹⁶ Fodor fenti hipotézise szorosan kapcsolódik Györffy György mongol-kori analógián kidolgozott modelljéhez a Dnyeper-menti vándorlás vonatkozásában.¹⁷⁹⁷ Erre a modellre építi fel a vitatott, aligha Álmoshoz kötődő Olmin név, és a régészeti leletek alapján újszerű, de aligha bizonyítható, bár kétségtelenül érdekes feltevését.

A térben következő leletek a Dnyesztertől nyugatra levő, továbbá a Prut–Szeret völgyében kerültek elő, amelyeket tágabban értelmezve a 9–10. századra keltezhetünk.¹⁷⁹⁸ Ezek között első helyen a Dnyeszter középső folyásától nyugatra levő Frumusica (Frumușița) említendő meg. A sírban nyugat–északnyugati tájolással, íjjal eltemetett férfi mellett íjvégsontokat, tegezlemezeket, nyílcsúcsokat, vascsiholót, kovát és vaskést találtak.¹⁷⁹⁹ Ugyancsak a Dnyeszter folyóhoz kapcsolható három további, magyarnak vélt temetkezés is. Az első a Dnyeszter felső folyása mentén, a jobb parton található krylos-i (krüloszi/kriloszi) lelet. A galíciai (egykori Halics) lelőhely a Vereckei-szoros felé vezető úton, a Dubrava erdőben található.¹⁸⁰⁰ A két, egymástól elég távol levő halomsír feltárásának eredményeit 1937-ben tette közzé J. Pasternak lengyel régész.¹⁸⁰¹ A két halomsírban, kurgánban, két férfi sírját találta meg. Mindkét sír kitömött lóbőrös, azaz részleges lovastemetkezés, ami a magyarokra is jellemző volt. A sírokban levő fémtárgyak is hasonlóságot mutatnak a honfoglalás kori leletanyaggal, főleg a körte alakú kengyelek.¹⁸⁰² A krylosi leletet a kutatók többsége magyarnak értékelte. Kristó Gyula megfogalmazása szerint

¹⁷⁹⁴ Fodor 2015a. 58.

¹⁷⁹⁵ Fodor 2015a. 58.

¹⁷⁹⁶ Fodor 2007. 196, 202.; Fodor 2015a. 58.

¹⁷⁹⁷ Györffy 1970. 192–193.

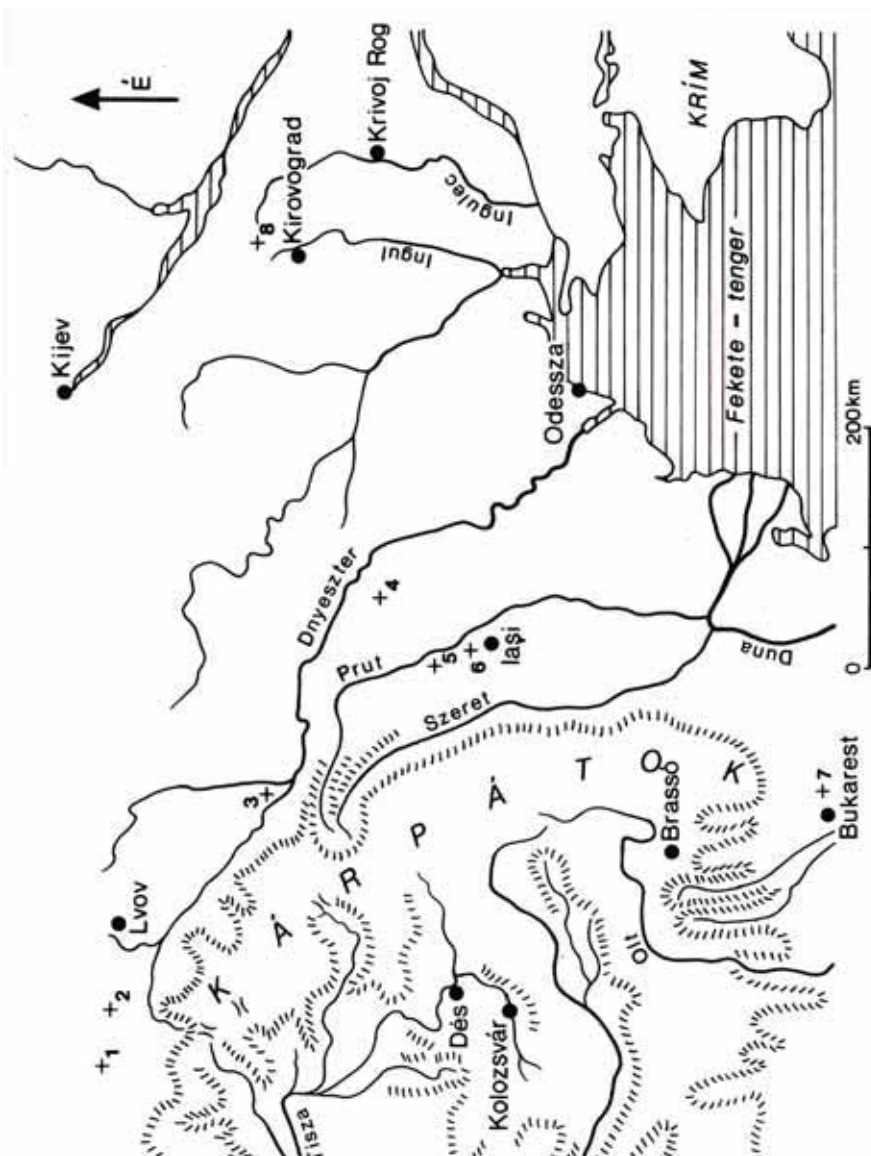
¹⁷⁹⁸ Fodor 2009. 60.; ezen leletek magyar vonatkozásait megkérdőjelezte Türk 2015b. 138.

¹⁷⁹⁹ Fodor 1994. 55.; Bóna 2000. 19.; Kristó–Makk 2001. 50.

¹⁸⁰⁰ Erdélyi 1977. 76.

¹⁸⁰¹ Pasternak 1937.

¹⁸⁰² Erdélyi 1977. 76.; Bóna 2000. 20.; Kristó–Makk 2001. 50.

Kép: A Kárpátioktól keletre feltárt magyar, ill. magyar jellegű sírok és temetők: 1. Przemysl, 2. Szudova snya, 3. Krilosz, 4. Frumusica, 5. Proboia, 6. Grozești, 7. Bukarest – Tei, 8. Szubhotici

10. ábra: Magyar jellegű régészeti leletek Levediában és Etelközben

néhány évtizedig az egyetlen Kárpát-medencén kívüli leletnek értékelték.¹⁸⁰³ Bóna István is a korábban ismert, egyetlen magyar lelőhelyként említette a krylosi „gazdag férfi-harcos temetkezéseket.”¹⁸⁰⁴ Vele egybehangzóan, Fodor István is régóta ismert magyar temetkezésként említette a galíciai, kriloszi temetőt.¹⁸⁰⁵ FeltételeSEN Bálint Csanád is az ősmagyarokhoz kötötte Kriloszt, az Ingul-menti (Subbotici) kis temető mellett.¹⁸⁰⁶ Erdélyi István nem zárta ki, hogy besenyő, és nem magyar leletről van szó. Utalt arra, hogy a halomsírok nem jellemzőek a magyarságra, jóllehet maguk a leletek hasonlóságot mutatnak a Kárpát-medencei magyar leletanyaggal.¹⁸⁰⁷ Legutóbb Türk Attila úgy vélekedett, hogy a krylosi lelet 10. századi, s a száznál is több leletből csak két sír „magyaros jellegű”, a többi a ruszokhoz köthető. Nézete szerint ezek kijevi zsoldban szolgáló magyar harcosok sírjai lehettek.¹⁸⁰⁸ Krylostól északnyugati irányba haladva, Dnyeszter melléki, magyarként értékelt gazdag női sír lelőhelye Szudova Visnya. Ez a lelőhely Lvovtól nyugatra található, a mai Ukrajnában.¹⁸⁰⁹ Ettől nem messze, a Dnyeszter forrásvidékén, a Kárpátok közelében találtak egy jelentősebb, magyarként értelmezett 16 síros temetőt. A Przemysl-i temetőt a lengyel kutatók honfoglalás kori magyar temetőként értelmezték, amelyet a magyar kutatók korábban jobbra elfogadtak, újabban azonban datálási okok miatt vitattak.¹⁸¹⁰ Problémát jelent a krylosi, a szudova visnyai és a przemysli temetők keltezése, mert ezek datálhatóak a 9. század végére és a 10. század elejére is. Ennek kapcsán felvetették, hogy ezek magyar határvédő közösségek temetői lehettek, „akik az Északkeleti Kárpátokon kívül húzódo gyeprésávot vigyázták.”¹⁸¹¹ Valószínűnek vélem, hogy ezek a leletek is inkább a 9. század végi etelközi és levediai magyarsághoz kapcsolhatóak. Ettől nyugatra, a Prut folyó nyugati partja közelében, a történeti Moldva (mai Moldávia) területén (Iasitól északra) két további etelközi magyar leletet említhetünk. Probotánál nyugati tájolású lovassír került elő, lábhoz tett lóboros temetkezéssel. A mellékletek között nyílcsúcsok, vaskés és vascsat is szerepelt.¹⁸¹² A probotai lelettől délnyugatra, a Prut közelében, Grozești mellett szintén nyugati tájolású, lócsontokkal eltemetett férfisírt tártak fel. A mellékletekben a honfoglaló magyarok leleteivel rokonságot mutat a körte alakú kengyel, a kéttagú

¹⁸⁰³ Kristó–Makk 2001. 50. – Itt utalnunk kell azonban Fettich Nándor vorobjevói leletére, tehát már az 1930-as években volt konkurenciája a krylosi leletnek.

¹⁸⁰⁴ Bóna 2000. 20.

¹⁸⁰⁵ Fodor 1994. 55.

¹⁸⁰⁶ Bálint 1994. 43.

¹⁸⁰⁷ Erdélyi 1977. 76.

¹⁸⁰⁸ Türk 2015b. 138.

¹⁸⁰⁹ Fodor 1994. 55.; Kristó–Makk 2001. 50.

¹⁸¹⁰ Fodor 1994. 55.; Kristó–Makk 2001. 51.; Bóna 2000. 20. – utóbbi bordásnyakú fazekakat említett, amely a magyarságra is jellemző volt; a Kárpátok előterébe telepített katonai csoportként értelmezte Türk 2015b. 138.

¹⁸¹¹ Fodor 1994. 55.; Kristó–Makk 2001. 51.

¹⁸¹² Bóna 2000. 19.; Kristó–Makk 2001. 50.

zabla, a vaskés és a levél alakú nyílcsúcsok.¹⁸¹³ Magyar leletként lehet még említeni Bukarestben, a Tei tó mellett feltárt lovassírt.¹⁸¹⁴ A mellékletben szablya, balta, csikózabla és körte alakú kengyel található.¹⁸¹⁵ Türk Attila legújabbán a Bukarest-Tei tó lelőhelyeket a besenyőkhöz vagy más nomád csoportokhoz kötötte.¹⁸¹⁶ Míg Fodor István 8 sírleletet vett számba a Kárpátoktól keletre,¹⁸¹⁷ Bóna István jóval több, kb. 16 leletcsoportot (Probota, Grozești, Movilița, Kazanka, Limanskoe, Holmskoe, Frikacej, Plavno, Sabalat/Sadovoe, Seliște, Bukarest–Tei, Pelagejevka, Frumușica, Holboca, Subboticy, Krylos) említett. Bóna utalt arra is, hogy Moldáviában, néhány éve, három magyar köznépi temetőt tártak fel: 96 sírt Braneștiben, 75 sírt Hansca–Căpreriában és 8 sírt Cârnașeniben. Utalt ezekkel kapcsolatban arra, hogy mind a sírok tájolása, mind a részleges lótemetkezés, valamint a tárgyi emléktanyag (pl. körte alakú kengyel stb.) rokonságot mutatnak a Kárpát-medencei leletanyaggal.¹⁸¹⁸ Bóna értelmezése jelentősen megnövelné az etelközi magyar leletek számát, amennyiben ezt általánosan elfogadnák.

A felsorolt és röviden bemutatott sírokon, leletanyagokon kívül egyes tárgyakat is a magyarokhoz kapcsoltak. Ezeket magyar ötvösök készíthették, illetve a magyaroktól kerülhetett a kereskedelem útján rendeltetési helyére. Ilyen magyar eredetű az ún. kijeji kard, amelyet 1900 tavaszán találtak meg a kijeji Aranykapu melletti gazdag lovas sírban. A kard markolatát borító ezüstlemez palmettás díszítése hasonlóságot mutat a honfoglaláskori magyar díszítőművészettel.¹⁸¹⁹ Idesorolhatóak a kijeji és csernyigovi magyar stílusú övdíszek, veretes tarsolyok, kengyelek, tegeztek stb.¹⁸²⁰ Ezen tárgyak keltezése is vitatott, hiszen egy részük készülhetett még a 9. században, de a 10. század első évtizedeiben is.¹⁸²¹

A felsorolt leletek kronológiája erősen vitatott, bár a C14-es rádiokarbon módszerrel az újabb, a Szubbotyici-horizont leleteit a 9. század második felére keltezték.¹⁸²² A leletek magyarokhoz való kapcsolása sem teljesen egyértelmű, hiszen nehéz az egyes leleteket konkrét etnikumhoz kapcsolni tárgytipusok alapján. Mindenképpen alacsony a Kárpát-medencétől keletre található magyar temetők, temetőrészletek és sírok száma, még ha az utóbbi időben ezek száma örvendően növekedni is látszik. Legutóbb ezt Bálint Csanád azzal magyarázta, hogy a Kárpát-medencébe beköltő magyarság anyagi kultúrája átalakult, jóval gazdagabb a leletanyag az új hazában. Azt is hangsúlyozta, hogy a tárgyaknál megfigyelhető tipológiai hasonlóság nem et-

¹⁸¹³ Kristó–Makk 2001. 50–51.; vö. még Fodor 1994. 55. o. 5. kép; Bóna 2000. 19.

¹⁸¹⁴ Fodor 1994. 55.; Bóna 2000. 19.

¹⁸¹⁵ Kristó–Makk 2001. 51.

¹⁸¹⁶ Türk 2015b. 138.

¹⁸¹⁷ Fodor 1994. 55.

¹⁸¹⁸ Bóna 2000. 20.

¹⁸¹⁹ Vö. Fodor 1994. 54.; Fodor 2009. 60.

¹⁸²⁰ Bóna 2000. 22.

¹⁸²¹ Bóna 2000. 22.

¹⁸²² Türk 2015a. 21.; szkepszisét hangoztatta a radiokarbon-keltezését illetően Fodor 2015a. 57.

nikai jellegzetességet takar, hanem „kor- és kulturális jelenség.”¹⁸²³ A magyarokhoz feltételesen kapcsolható sírleletek, tárgyi emlékegy legalább annyi kronológiai, etnikai bizonytalanságot rejt magában, mint a korszak írott forrásainak értelmezése. Nézetem szerint a felsorolt sírleletek egy része bizonyos a honfoglalás előtti, levediai és etelközi magyarság leletanyagának tekintendő. Valószínű, hogy idővel gyarapodni fog ezek száma, akkor is, ha az írott források alapján a magyarok folyókhöz igazodó szálláshelyeinek pontos felderítése szinte lehetetlen. A terület nagysága mellett az is probléma, hogy a magyarok a 830-as évek és 895 között csak alig több mint fél évszázadot töltöttek a Kárpátoktól keletre levő, Don és Al-Duna közé helyezhető hazájukban, Levediaiban/Etelközben.¹⁸²⁴ Ráadásul a szállásterületen őket követő besenyők, majd kunok hasonló steppei kultúrával rendelkeztek, így a feltárt leletanyag etnikai besorolása korántsem egyszerű. A fentiek alapján, bár vonzó lenne a régészeti anyaggal pontosítani Levedia és Etelköz lokalizációját, igazolni a magyarok jelenlétét a térségben, egyelőre mégsem támaszkodhatunk még kellő mértékben a rokontudomány adataira. A kronológiai problémák (kormeghatározás), valamint a tipológia etnikumot elégségesen meg nem határozó volta miatt, a korai magyar történelem biztosabbnak tűnő forrásbázisa még egy darabig, minden bizonytalansága ellenére is, az írott forrásanyag kell, hogy maradjon.

II. 7. 1. 2. A szaltovói kultúra és a magyarok

A magyar őstörténeti-régészeti kutatásban nagy hangsúlyt kapott a Don–Donyec vidékén levő ún. szaltovói régészeti kultúra, amelyet szaltovo-majácki, vagy szaltovó-majácki kultúra néven említettek.¹⁸²⁵ Helyesebb a szaltovo-majackoje megnevezés,¹⁸²⁶ de a legpontosabb a szaltovo-majackaja (Saltovo-Maâckaâ) megjelölés.¹⁸²⁷ Szűkebb értelemben az egykori harkovi kormányzóság és Voronyezs kerülethez kapcsolódó, és a korabeli alán lakossághoz köthető, tágabb értelemben a Kazár Kaganátus területén található régészeti lelőhelyek összességét jelöli.¹⁸²⁸ A magyar őstörténet szempontjából fontos kérdés, hogy ez a régészeti műveltség mennyire hatott a levediai magyarságra, milyen régészeti párhuzamok mutathatók ki, és a kazár befolyás szerepét hogyan ítéljük meg.¹⁸²⁹ A régészeti kultúra egyik névadó lelőhelyét, a Voronyezs közelében levő Majackoje gorogyiscsét 1890-ben tárták fel. Ez egy kisebb

¹⁸²³ Bálint 1994. 45.

¹⁸²⁴ Vö. újabban Sudár 2015b. 194.; Türk 2014a. 31.

¹⁸²⁵ Szaltovói kultúra, vö. pl. Fodor 1975. 174.; Fodor 1975a. 214.; szaltovo-majácki kultúra, vö. Bartha 1968. 25–26.; szaltovói vagy szaltovó-majácki műveltség, vö. Bálint 1989. 9.; Fodor 2009. 49.

¹⁸²⁶ Pletnjowa 1978. 75.; Erdélyi 1986. 38.

¹⁸²⁷ Türk 2010. 264–266.; Türk 2011. 11–14.

¹⁸²⁸ Türk 2011. 9.

¹⁸²⁹ A szaltovo-majackaja régészeti kultúrkör kutatására és magyar őstörténeti vonatkozásaira vö. Türk 2010. 261–301.; monografikus feldolgozására vö. Türk 2011.

folyó doni torkolatánál levő, 50 méter magas mészkő-fennsíkon levő 1 hektár kiterjedésű kővár, illetve a hozzá kapcsolódó kamrasíros temető.¹⁸³⁰ A másik névadó lelőhely a Harkovtól északkeletre, a Severskij Donyec közelében levő Vehrnyij Szaltiv (Vehrnyeje Szaltovo) földvára és váralji települése mellett levő nagy kamrasíros temető.¹⁸³¹ A két lelőhely leleteit már a 20. század elején összekapcsolták egyrészt az észak-kaukázusi alánokkal, majd a kazárokkal. Kezdetben csak a Don-Donyec vidéki erdős sztyeppet sorolták a szaltovói kultúrába, később azonban kiterjesztették ezt jóval nagyobb területre. Artamonov szerint szarmata-alán őslakosságra települt rá a bolgár-török népesség.¹⁸³² A szaltovói lelőhelyek számának ugrásszerű gyarapodásával párhuzamosan nyilvánvalóvá vált, hogy nem tekinthető egységesnek a szaltovói kultúra. Két csoportot különítettek el. Az egyik a szaltovói, amelyikre a kamrasíros temetkezések, a félig földbemélyített házak és a „hosszúfejű” (dolichkran) europid embertípus jellemző. A másik csoportra a gödör- vagy aknasíros temetkezés, jurta alakú lakóházak, és „rövidfejű” (brachykran) embertípus jellemző. Az elsőt az alánokkal, a másodikat az onogur bolgárokkal hozták kapcsolatba.¹⁸³³ A későbbiekben Pletnjowa felfogása érvényesült, aki szerint az etnikailag kevert Kazár Kaganátus „állami kultúrája” volt a szaltovói műveltség, amelyben a vezető szerep a nomád kazároké volt. Pletnjowa a leletanyagban mutatkozó eltérések miatt öt (hét) területi variánst különített el.¹⁸³⁴ Pletnjowa 1999. évi monográfiájában már 800 (valójában már 1200 körüli) lelőhelyről tehetett említést. Kísérletet tett a szaltovói kultúra jellemzőinek felsorolására is. Ez 19 régészeti jegyet tartalmaz (félig földbe mélyített házak kemencével, kővárak, halotthamvasztás, rövidfejű koponyák stb.). Pletnjowa utolsó összegzésében a kazár kultúra szaltovói fázisáról emlékezett meg, ami bizonyos módosulást jelez álláspontjában.¹⁸³⁵ Az újabb orosz régészeti kutatásban Afanaszjev munkássága emelendő ki, aki az erdős sztyepei, alán variánst vizsgálta. Nézete szerint a szaltovo-majackaja kultúrához csak a két névadó lelőhely, és körzetük tartozik. A kultúrkör meghatározó elemei a kamrasíros temetkezések, hamvasztásos sírok, a vasolvasztó kemencék, a szaltovói jellegű gorogyiscsék (várak) sűrű elhelyezkedése.¹⁸³⁶ Ez a felfogás megkérdőjelezte a Pletnjowa-féle etnikai és historikus szemléletet, a szaltovói régészeti műveltséget kazár birodalmi kultúraként értelmező koncepciót, és visszatért az eredeti állásponthez. Türk Attila a szaltovói kultúrkör

¹⁸³⁰ Türk 2010. 264.

¹⁸³¹ Bartha 1968. 24.; Fodor 2009. 51.; Türk 2010. 264.; Türk 2015b. 45–46.

¹⁸³² Artamonov 1962. 309–310, 313–314.

¹⁸³³ Fodor 1975. 177–179.; Erdélyi 1986. 40–41.; további orosz szakirodalommal Türk 2010. 268.; Türk 2015b. 46.

¹⁸³⁴ Ez az öt (hét variáns): dagesztáni, krimi, Azov-melléki, Alsó-Don menti és sztyepei (bolgár), Felső-Don-menti sztyepei (alán); illetve dunai bolgár és bolgai bolgár. Pletnjowa 1967-es művének típusait idézi Türk 2010. 209.; Türk 2011. 45.; Türk 2015b. 47, 49.

¹⁸³⁵ Vö. Türk 2010. 272–273.; Türk 2011. 49–54.; Pletnjowa védelmében Fodor 2015a. 57

¹⁸³⁶ Vö. Türk 2010. 270.; Türk 2011. 47–48.; Türk 2015b. 51.

esetében egymással rokon régészeti kultúrákat, lelethorizontokat, lelettípusokat feltételezett, és külön-külön elemezte a lehetséges variánsokat.

A szaltovói kultúrának a magyar régészeti kutatás szinte a kezdetektől fogva nagy jelentőséget tulajdonított a magyarsággal kapcsolatban. Fettich Nándor a szaltovói temetőt magyarnak vélte, nézete másokra is hatással volt.¹⁸³⁷ Ezt a későbbi kutatás elvetette.¹⁸³⁸ Pletnjowa értelmezése ugyanakkor teret nyert a hazai régészeti-történeti kutatásban. Eszerint a magyarságra Kazária anyagi műveltsége, a szaltovomajáki kultúra jelentős hatással volt, formálta a magyarság életmódját, kultúráját. Ez megnyilvánult abban, hogy a fejlett szaltovói ekés földművelés, kézműipar és kereskedelem „a magyarok gazdasági fejlődését” is megszabta.¹⁸³⁹ E hatás régészeti bizonyítékát az Árpád-kori telep- és kerámiakutatásban megmutatkozó szaltovói párhuzamok jelentették.¹⁸⁴⁰ Idesorolták a kézzel formált cserépüstöket, amelyek eredetét szaltovói területre vezették vissza.¹⁸⁴¹ A csekély számú régészeti párhuzamon kívül nyelvészeti és történeti érveket hoztak fel a szaltovói kultúra magyarságra tett hatása mellett. A nyelvészeti érveket a magyar nyelv nagyszámú bolgár-török és alán jövevényszavai jelentették, amelyek a „szaltovói gazdaság hű tükörképét tárják eléink.”¹⁸⁴² A jövevényszavak megerősítik, hogy „a nagyon fejlett földműveléssel és letelepült, valamint félnomád állattartással foglalkozó szaltovóiak óriási gazdasági hatást gyakoroltak a velük hosszú ideig közeli szomszédságban élő magyarság gazdálkodására.”¹⁸⁴³ A szaltovói kultúra jelentőségét a régészet történeti érveléssel is igyekezett igazolni. Eszerint a magyarok „legalábbis hosszú ideig – a Don-Donyec vidéki sztyepp és ligetes sztyepp területén,” a szaltovói központ vonzáskörzetében élhettek, a bolgár-törökök és alánok szomszédságában.¹⁸⁴⁴ A magyar régészeti kutatás tehát korábban elfogadta az a tézist, hogy Kazária anyagi kultúrája egybesett a szaltovói kultúrával, továbbá nyelvészeti és történeti „érvek” alapján feltételezte, hogy a magyarság hosszú ideig, legalább 100–150 évig a Don-Donyec vidékén élve Kazária politikai fennhatósága alatt állt. Kevesen kérdőjelezték meg a szaltovói régészeti műveltség azonosítását a Kaganátus anyagi kultúrájával.¹⁸⁴⁵ Legújabban Türk Attila hangsúlyozott néhány problémát a szaltovói kultúrkör kazáriai eredetével kapcsolatban. Kiemelte, hogy a kazárok már a 7. század közepén megjelentek az írott forrásokban, míg a szaltovói kultúra a 8. század közepétől mutatható ki. A két névadó lelőhelyen, egykori településen nem számolhatunk kazár, hanem csak alán és

¹⁸³⁷ Fettich 1933. 268.; Zacharov–Arendt 1935. 69.

¹⁸³⁸ Erdélyi 1986. 42.; Bóna 2000. 20.

¹⁸³⁹ Fodor 1975. 179.

¹⁸⁴⁰ Türk 2010. 278.

¹⁸⁴¹ Fodor 1975. 180.

¹⁸⁴² Fodor 1975. 186.; Fodor 1975a. 224–226.

¹⁸⁴³ Fodor 1975. 182.; Fodor 1975a. 223.; vö. még Fodor 2009. 53–54.

¹⁸⁴⁴ Fodor 2009. 53.

¹⁸⁴⁵ Bálint 1989. 56–59.

bolgár megtelepedéssel. Türk joggal kérdőjelezte meg a szaltovo-majackaja kultúra Pletnjowa által említett, általános jellegzetességeit is.¹⁸⁴⁶

Mivel nem mutatható ki egységes szaltovói kultúra, és nem egyértelműek jegei sem, ezért vitatható, hogy mely tárgytypusokat, konkrét leleteket tekinthetünk szaltovói eredetűnek a honfoglalás kori magyar leletanyagban. Legutóbb Türk Attila vette számba a legfontosabb, idevonható leleteket. Ezek között szerepel a verebi karikacsüngős veret, amelyhez hasonló szaltovói övveretek ugyan vannak, de közelebbi párhuzamot képviselnek a volgai bolgár, Bolsije Tigani övveretek.¹⁸⁴⁷ A másik, gyakran említett szaltovói párhuzam a Szentés melletti jámborhalmi temetőből származó, ún. sugaras díszű bronztükrök.¹⁸⁴⁸ E szórványlelet nem honfoglaláskori, hanem késő szarmata-kori lelet. Keleti párhuzamai nem a szaltovói területekről, hanem a Kaukázus északi térségéből, s korábbi időszakból származó amulettek.¹⁸⁴⁹ A szaltovói eredetű leletek közé sorolnak még a honfoglalás kori leletanyagból két fülkanalat, különösképpen az állatalakos egrit. Türk Attila megállapítása szerint a megfelelő szaltovói tárgytypusra geometrikus díszítés jellemző. A két fülkanál párhuzamai a Középvölga vidéken keresendők.¹⁸⁵⁰ Az ékszerek között a hólyagos fejű gyűrűket, illetve gömbsorcüngős fülbevalókat tekintették szaltovói eredetűnek. Itt is mutatkoznak különbségek, hiszen a szaltovói ékszereket bronzból öntötték, míg a honfoglalás kori leletek arany és ezüst ötvözetből készültek, s lemezes szerkezetűek.¹⁸⁵¹ Közelebbi szaltovói párhuzamokat talált a régészeti kutatás az íjtartó tegeztek végeinek csontborítása esetében.¹⁸⁵² A legtöbb formai és díszítésbeli hasonlóság a honfoglalás kori sírkerámiák és a szaltovói, bekarcolt vonalakkal díszített fazekak között mutatható ki. Eltérés is mutatkozik, hiszen a Kárpát-medencei kerámiák kisebbek és kevésbé díszítettek.¹⁸⁵³ A szaltovói ún. fényszett kerámia sem jellemző a Kárpát-medencei, honfoglalás kori régészeti anyagban. A kivételek között lehet említeni egy karosi korsót.¹⁸⁵⁴ Ez lehetne szaltovói eredetű, de közelebb áll a volgai bolgár (tankejevka) sírkerámiákhoz.¹⁸⁵⁵ A telepkerámiában a legnagyobb fokú hasonlóság a nagyméretű tárlóedények, a belső füles cserépbográcsok esetében figyelhető meg. A honfoglalás kori leletekben ez azonban nagyon ritka, és a szaltovói, kézzel formált bográcsok párhuzamot leginkább talán az avar kori leletekkel mutatnak.¹⁸⁵⁶

¹⁸⁴⁶ Türk 2010. 279.; Türk 2011. 140.; Türk 2015b. 55.

¹⁸⁴⁷ Türk 2010. 279.; Türk 2011. 140.

¹⁸⁴⁸ Erdélyi 1986. 41.

¹⁸⁴⁹ Türk 2010. 280.; Türk 2011. 146.

¹⁸⁵⁰ Türk 2010. 280.; Türk 2011. 148.

¹⁸⁵¹ Türk 2010. 280.; Türk 2011. 148–149.

¹⁸⁵² Fodor 2009. 54.; vö. még más példákra Türk 2010. 280.; Türk 2011. 149–150.

¹⁸⁵³ Türk 2010. 280.; Türk 2011. 150.

¹⁸⁵⁴ Révész 1996. 186.

¹⁸⁵⁵ Türk 2010. 281. o. 185. jegyzet

¹⁸⁵⁶ Türk 2010. 282.; Türk 2011. 151.

Egészében véve a szaltovo-majackaja kultúrkör valószínűleg nem hozható közvetlen kapcsolatba Kárpát-medencei magyar leletanyaggal, vagy legalábbis kisebb lehetett a hatása a magyarság kultúrájára, mint ahogy azt korábban feltették. Türk Attila szerint régészeti szempontból nem bizonyítható, hogy a magyarok hosszabb időt, 100–150 évet töltöttek volna el a szaltovói kultúra területén, vagy annak szomszédságában, és intenzív gazdasági, kulturális hatás érte volna őket a Kazár Kaganátusba tartozó bolgár, alán népesség részéről. A Kárpát-medence 10. századi leletei nem a Don-Donyec vidéki szaltovo-majackaja kultúrkörrel, hanem inkább a 9. század közepére–második felére keltezhető, Dnyeper közepső folyása menti, illetve Dnyeper–Dnyeszter közti ún. Szubbotyici-lelethorizonttal mutatnak rokonságot. Utóbbi leletanyagára jellemzőek a részleges lovastemetkezések, a halotti maszkok és szemfedő lemezek, az aranyozott ezüst övveretek és csészék.¹⁸⁵⁷ A magyarokhoz kapcsolható Szubbotyici leletgyűttesben kevesebb szaltovói párhuzamot találunk, mint a Volga-Urál vidék 8–9. századi régészeti hagyatékában. Türk Attila szerint a honfoglalás kori régészeti leletanyag egyfelől a 9. század második felére keltezhető, Dnyeper vidéki Szubbotyici- (Subotca) lelethorizonttal, másfelől pedig a 8–9. századi baskíriai, Volga-Urál-Káma vidéki leletanyaggal mutat rokonságot.¹⁸⁵⁸ Fodor István ugyanakkor kételyeit hangoztatta, és vitatta azt, hogy „a magyarság elődei nagyon kevés időt töltöttek Kelet-Európában.” Szerinte „10. századi régészeti emlékanyagunk nagyrészt a szaltovói” műveltségben gyökeredzik, „ami messzemenően nem csak kazár.”¹⁸⁵⁹

A régészeti párhuzamok, hasonlóságok kimutatása és magyarázata korántsem egyszerű probléma, amelyet nyilvánvalóan a régészeknek kell elvégezniük. Jőmagam, nem lévén régész, azt hangsúlyoznám, hogy legújabb régészeti kutatások és hipotézisek legalábbis összhangba látszanak kerülni az írott forrásokból lesűrhető képpel, amelynek értelmében a magyarok meglehetősen „későn”, legfeljebb a 830-as évek végétől vándorolhattak le Volga menti (Magna Hungaria) szállásaikról a Dontól nyugatra levő térségbe (Levediába és Etelközbe). Ezzel az alig fél évszázados időszakkal magyarázható az, hogy a Don–Donyec vidéki szaltovói kultúrkör, illetve vélhetően Kazária rövidebb ideig tartó, bár intenzív hatást gyakorolhatott a magyarságra, mint ahogy azt a régészeti-történeti kutatásban korábban feltételezték.¹⁸⁶⁰

¹⁸⁵⁷ Türk 2010. 284. o. 206. jegyzet; Türk 2011. 197–198.; Türk 2015a. 21.

¹⁸⁵⁸ Türk 2010. 285.; Türk 2011. 199–200.; Türk 2015a. 21.; elfogadta ezt Juhász 2015b. 5.

¹⁸⁵⁹ Fodor 2015b. 6.

¹⁸⁶⁰ Türk 2011. 183–196. – Türk a történeti háttérrel alapvetően 1998-as munkám (Tóth 1998) alapján rajzolja meg.; legutóbb elfogadta ezt a nézetet Juhász 2015b. 5.; elvetette a rövid idejű kelet-európai tartózkodás nézetét Fodor 2015a. 56–59.; Fodor 2015b. 6.

II. 2. 8. Álmos és Árpád, a törzsszövetség külpolitikája

II. 2. 8. 1. A kazár kapcsolatok – függetlenedés vagy a vazallitás kontinuitása?

Az előző fejezetben, Levedi és a magyar törzsszövetség külpolitikájának vizsgálatakor a rendelkezésre álló források alapján megállapítottam azt, hogy a magyarok életében a kazár kapcsolat meghatározó volt. Levedi első vajda, vélhetően a gyula méltóság viselője, akinek tevékenységét kb. a 850–870/880 közötti időszakra tettem, leginkább a kazár kapcsolatokat ápolta, és ennek köszönhette tekintélyét, vezető szerepét. A kazár–magyar viszony fontos eleme volt a kazárokkal való magyar együttműködés, katonai szövetség. Ezt Konsztantinosz császár mindössze három évre tette.¹⁸⁶¹ Sok kutató vitatta ezt, s jóval hosszabb időtartamot, 200–300 évet is feltételezett a kazár együttműködés tekintetében. Logikai vagy filológiai alapon nincs azonban alapunk megkérdőjelezni a párizsi kéziratban betűvel kiírt időtartamot. Két időszak jöhet gyanúba a „három éves” közös harc kapcsán; elsősorban a 850-es évek vége és az 860-as évek eleje, esetleg a 870–880-as évek. Az előző periódusban a Dontól nyugatra lakó ún. keleti szláv törzsek magyar segédlettel történő adóztatása, illetőleg a Krím-félszigeti bizánci birtokok elleni 860–861 tájára keltezett kazár akció tételezhető fel a két nép közös vállalkozásaként.¹⁸⁶² Levedi és a magyarok vitézségét a kazár kagán az első Levedi-történet szerint a neki adott előkelő kazár feleséggel honorálta.¹⁸⁶³ Levedi kazár kapcsolatait másképpen világítja meg a már elemzett második Levedi- vagy kazár történet. Ebben a második történetben már nem feleséget, hanem fejedelmi méltóságot kínált Levedinek a kagán. Nincs szó Levedi korábbi kazár kapcsolatairól, együttműködéséről a kazárokkal, csak kiváló tulajdonságai szolgálnak érvül a kagán számára, továbbá a magyar vezetői hierarchiában elfoglalt első helye.¹⁸⁶⁴ Egyetlen fontos feltétele volt a kazár uralkodónak, Levedinek fejedelmként engedelmeskednie kell a kagánnak.¹⁸⁶⁵ Több kérdés is felmerülhet ennek kapcsán. Ezek egyike, hogy megelőzte-e ezt az ajánlatot a magyarokkal való katonai szövetség. A DAI 38. fejezete első Levedi-epizódjában a 3 éves együttműködés jutalma volt az előkelő kazár feleség. Szembeötlő, hogy a második Levedi-epizódban nincs szó előzetes katonai együttműködésről, a kagán a kinevezés fejében követel engedelmességet. Nem kizárt ugyanakkor, hogy az Etelközbe költözést követő „kevés idő” elvileg elégséges lehetett egy rövidebb idejű szövetségre. Ha a két

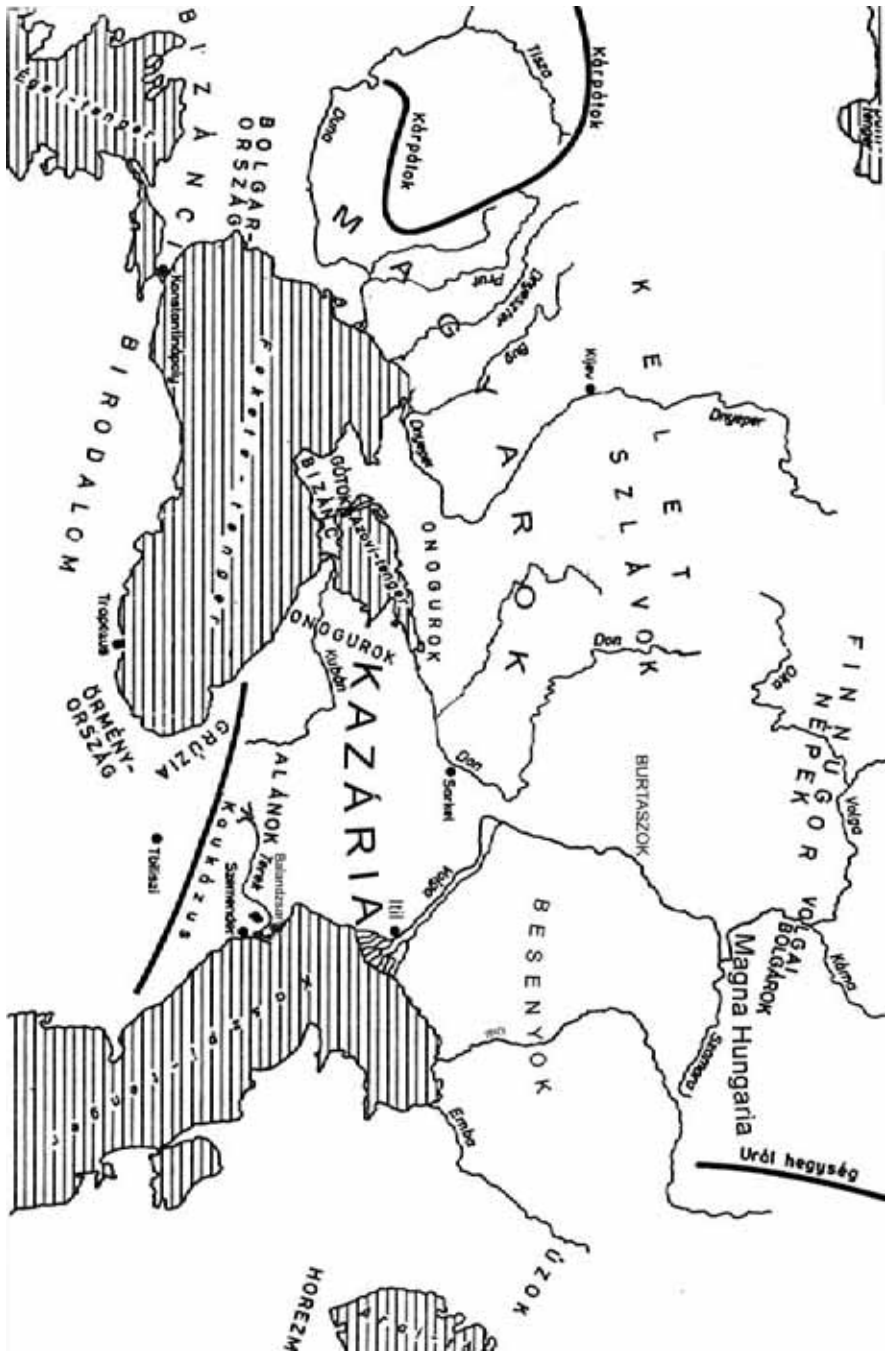
¹⁸⁶¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 13-16.; DAI 38,13-14.; DAI 2003. 170–171.

¹⁸⁶² 840–860 közé tette Bury 1912. 423–425.; Macartney 1930. 111–112.; 850-860 tájára Artamonov 1962. 345.; 850 körülre Czeglédy 1985a. 119–120, 122.; Tóth 1998. 133–134.; Tóth 2011. 111.

¹⁸⁶³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 16 – fol. 109v. vers. 7.; DAI 38,14-19; vö, DAI 2003. 170–171.

¹⁸⁶⁴ Tóth 1998. 136–137.; Tóth 2001a. 113–114.

¹⁸⁶⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 6-7.; DAI 38,38-39.; vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 44.

11. ábra: A Kazár Birodalom

Levedi-epizód valóban párhuzamos történetekként értelmezhető, feltételezhetjük, hogy Levedit már ismerték, és a „kevés idő múlva” a 3 éves együttarcolás időtartamát is jelentheti. A katonai szövetség fejében adott „jutalom” különbözik a két kazár történetben; Levedi az első történet szerint feleséget kapott, a második szerint pedig fejedelmi címet ajánlottak fel neki. Mindkét történetben kudarcot vallott a kagán próbálkozása. Az első szerint Levedi kazár házassága létrejött, de fiúgyermek nem született a frigyből. A második történetben Levedi nem fogadta el a felkínált méltóságot, más személyt ajánlott maga helyett.¹⁸⁶⁶ A két kazár történet érdekessége, hogy nem kapcsolódik benne össze az előkelő kazár feleség és a fejedelmi méltósággal való felruházás. Lehetséges, bár időben távoli analógia az orchoni türk feliratokban Barsz bég és az az nép története. Eszerint a türk kagán saját hűgát adta Barsz bégnek feleségül és hozzá kagáni címet is kapott.¹⁸⁶⁷ A konstantinoszi elbeszélésben két történetre bomlik a kagán kísérlete a vazallus magyar fejedelemség létrehozására: egyszer előkelő kazár feleséget kap Levedi, máskor pedig fejedelmi méltóságot ajánl fel neki a kagán. A végeredmény is különbözik az orchoni türk felirat elbeszélésétől. A türk hagyomány szerint Barsz bég nem viszonzta a megtisztelő házassági kapcsolatot, és a magas méltóságot sem hálálta meg vazallusi hűséggel, hanem fellázadt a türk kagán ellen. A türkök leverték lázadását, Barsz béget megölték, népét pedig szétszórták.¹⁸⁶⁸ A konstantinoszi történetben sem nevezhető a kagáni ajánlat a kazár vezetés szempontjából sikertörténetnek, hiszen Levedi kazár házassága meddőnek bizonyult, a fejedelemséget pedig nem vállalta.

A kazár kapcsolat másik etapját, Álmos, illetőleg Árpád kazárokhöz fűződő viszonya jelenti. Álmos esetében feltételezhetjük, hogy Levedi kortársa lévén, a közös magyar–kazár harcokban – a 850-es évek végén, a 860-as évek elején – Álmos is részt vehetett. Anonymus szerint Ügyek vezér felesége, Emese Eunedubelianus vezér lánya volt.¹⁸⁶⁹ Álmos és Árpád esetében nem tudjuk feleségük származását, vagy nevét. Álmosról Anonymus azt közölte, hogy „feleségül vette egy kiváló, ugyanazon földről való vezér leányát.”¹⁸⁷⁰ Lehetséges, hogy Álmosnak kazár felesége volt, de valószínűbb, hogy a törzsszövetségben belül házasodott.

Álmos és Árpád történetében a kazár kapcsolat legfontosabb mozzanata a *fejedelmválasztás* epizódja.¹⁸⁷¹ A legitimációs jellegű konstantinoszi történetben szerepel a kagáni kezdeményezés, és Levedi javaslatának jóváhagyása. Eszerint „megtett annak a kagánnak ez a válasz,” és embereit elküldte a magyarokhoz, hogy azok

¹⁸⁶⁶ Tóth 1998. 139–140.

¹⁸⁶⁷ Az orchoni türk feliratokra és Barsz bégre vö. MEH 63.; vö. Szűcs 1992. 210.

¹⁸⁶⁸ Vö. MEH 63.

¹⁸⁶⁹ HKÍF 284. (Veszprémy László)

¹⁸⁷⁰ HKÍF 285. (Veszprémy László)

¹⁸⁷¹ Összefoglalóan az etelközi fejedelmválasztásra Tóth 1998a. 141–147.

döntését figyelembe véve töltsék be az általa adományozott fejedelmi méltóságot.¹⁸⁷² Levedi „követségét” tehát a kagán saját követségével viszonzta. Ezek a kazár előkelők az etelközi fejedelmválasztáson a kagán akaratát képviselték. Elsősorban a kazároknak volt fontos, hogy a magyaroknál megválasszanak egy velük szövetségben álló, a kagánnak engedelmeskedő vezetőt.¹⁸⁷³ Fontos hangsúlyozni, hogy a kazár követek „megbeszélték ezt a türkökkel,”¹⁸⁷⁴ valószínűleg a törzsfővel, köztük az Etelközbe visszatérő Levedivel, akitől az eredeti javaslat származott.¹⁸⁷⁵ A törzsfők Levedi két jelöltje közül, a konsztantinoszi történet szerint Árpádot választották meg. A fejedelem beiktatása „a kazárok szokása és törvénye szerint,” pajzsra emeléssel történt.¹⁸⁷⁶ Felvettem, hogy a beiktatásnál is közreműködhetek a kazár követek. Ez azért is lenne logikus, mert Konsztantinosz hangsúlyozza a kazár szokás és törvény érvényesülését. A fejedelmi méltóságot a kagán adta, őt képviselték követei a magyar törzsfővel való etelközi tárgyaláson, és kazár ceremóniaként szerepel a történetben a pajzsra emelés.¹⁸⁷⁷ Mindezek elégségesen alátámaszthatják azt a feltételezést, hogy a kagán megbízottai végre is hajthatták a kazár beiktatási szertartást.¹⁸⁷⁸ A konsztantinoszi szöveg passzusát alapos vizsgálat alá kell vetni.¹⁸⁷⁹ A bonyolult, összetett mondatban több alany is szerepel. Az összetett mondat első tagmondatában a kazár kagán (Khagan ekeinos) az alany, aki elküldte embereit vele [ti. Levedivel] a türkökhöz (magyarokhoz).¹⁸⁸⁰ A következő, második tagmondat alanyaiként a kagán követei szerepelnek, „ezek” (oi) megjelöléssel, akik beszéltek a türkökkel, a magyar vezetőkkel.¹⁸⁸¹ A harmadik tagmondat alanyai a törzsfők, akiket Konsztantinosz „ezek a türkök” (oi Tourkoi) megnevezéssel illet. Ebben a hosszú, körmondatos tagmondatban fejti ki a bizánci császár, hogy „inkább akarták, hogy Árpád legyen megválasztva fejedelemnek, mint Álmos, az ő apja.”¹⁸⁸² Ehhez, a harmadik mellékmondatához sorolható az érvelés is, amely Árpád jeles tulajdonságaival magyarázza a magyar vezérek döntését.¹⁸⁸³ A negyedik, utolsó mellékmondat tartalmazza a leglényegesebb információt, szó szerinti fordításban: „és őt fejedelemnek

¹⁸⁷² A fejedelemválasztásra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 1-14.; DAI 38,46-55.; vö. DAI 2003. 172-173.; vö. még Tóth 1998. 138.

¹⁸⁷³ A legújabbban a kazár szempontra, velük szövetséges vezető megválasztására vö. Négyesi 2013. 591-592.

¹⁸⁷⁴ Vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 4-5.; DAI 38,47-48.; vö. DAI 2003. 172-173.

¹⁸⁷⁵ Törzsfőkre értelmezte már Hóman, vö. Hóman-Szekfü 1928. 72.; Deér 1943. 132.; Tóth 1998a. 144.

¹⁸⁷⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 12-13.; DAI 38,52-53.; vö. DAI 2003. 172-173.

¹⁸⁷⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 12-14.; DAI 38,52-53.; vö. DAI 2003. 172-173.

¹⁸⁷⁸ A lehetőségre vö. Tóth 1998a. 145.

¹⁸⁷⁹ Vö. erre Tóth 1998a. 145.; Tóth 2015a. 42-43.

¹⁸⁸⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 2-4.; DAI 38,46-47.; vö. DAI 2003. 172-173.

¹⁸⁸¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 4-5.; DAI 38,47.; vö. DAI 2003. 172-173. „beszélvén erről a türkökkel.”

¹⁸⁸² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 6-8.; DAI 38,48-50.; vö. DAI 2003. 172-173.

¹⁸⁸³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 8-11.; DAI 38,50-51.; vö. DAI 2003. 172-173.

(arkhón) a kazárok szokása és törvénye szerint tették, emelvén őt pajzsra.”¹⁸⁸⁴ Grammatikai okok miatt valószínű, hogy a negyedik mellékmondat alanya/alanyai a türkök – a magyar törzsfők –, akik nemcsak véleményt formáltak a fejedelmi tisztség betöltőjéről, a fiatalabb és alkalmasnak tartott Árpádról, hanem a kazárnak nevezett ceremóniát, a pajzsra emelést is végrehajtották.¹⁸⁸⁵ Elvileg szóba jöhetnének a többes számú állítmány (‘tették’) alanyaként a második mellékmondat alanyai is, az „ezek” kifejezéssel említett kazár követek.¹⁸⁸⁶ A többszörösen összetett mondatban azonban a harmadik mellékmondat alanyai – „ezek a türkök” (a magyar vezérek) – közelebb állnak a negyedik mellékmondat állítmányához, mint a második tagmondat alanyai (a kazár követek). Összességében úgy vélem, hogy a bonyolult mondat, és magyar fordítása egyaránt kétértelmű; a kazár ceremónia végrehajtóiként a kagán embereire és a magyar vezérekre is gondolhatunk. Bár a történeti közfelfogás Árpád pajzsra emelésénél kizárólag a magyar törzsfőknek tulajdonított szerepet,¹⁸⁸⁷ nem zárható ki a kazár követek aktív közreműködése sem. Ennek mértékét a szöveg alapján nem tudjuk meghatározni. A kagán akaratának végrehajtása bizonyosan magában foglalta a magyar vezérekkel való tárgyalást, s magán a ceremónián való passzív (konzultációs és ellenőrző szerep), vagy aktív (pajzsra emelés) részvételt is. Utóbbi azért kérdéses, mert a második kazár történetből két dolog derül ki. Az egyik, hogy a fejedelemnek kiszemelt Levedinek módja volt visszautasítani a fejedelemmé való kinevezést, „emelést”.¹⁸⁸⁸ Levedi beleegyezése esetén még Kazáriában – a Volga torkolatánál levő Itilben, a kagáni székhelyen – végrehajtották volna Levedi fejedelemmé tételének kazár ceremóniáját, és valóban csak a kagán emberei emelték volna pajzsra Levedit. Levedi udvarias, elhárító gesztusa egyszerre volt személyes és hivatalos. Levedi „alkalmatlannak, erőtlennek” érezte magát erre a fejedelmi tisztségre. Ennek lehetséges okait a Levedi-fejezetben igyekeztem számba venni.¹⁸⁸⁹ Ezek között szerepelt a gyermektelenség, a törzsközi erőviszonyok, életkor, a kazár vazallitás újbóli vállalásának elutasítása, katonai kudarc stb.¹⁸⁹⁰ Másfelől egyfajta törzsszö-

¹⁸⁸⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. – fol. 111r. vers. 11-14.; DAI 38,51-53.; vö. DAI 2003. 172–173. Moravcsik művebb fordításában: „és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették.”; Marczali Henrik fordítása szerint „meg is tették fejedelmöknek, a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsukra emelve őt, vö. MHK 122.

¹⁸⁸⁵ Tóth 1998a. 145. 22. jegyzet; Moravcsik Gyula a középgörögre jellemző un. nominativus absolutus példajaként említi ezt a passzust, vö. Moravcsik 1950. 336.; DAI 2003. 336.

¹⁸⁸⁶ Tóth 1998a. 145.

¹⁸⁸⁷ A fordításokban egyértelműen a magyarokra vonatkoztatható a pajzsra emelés, vö. Moravcsik Gyula, DAI 1950. 173.; DAI 2003. 173.; Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 161.; Belke–Sonstal, DAI 1995. 191.

¹⁸⁸⁸ Vö. Tóth 1998. 138–139.; Tóth 2011. 115–116.

¹⁸⁸⁹ Tóth 1998. 113–114.; Tóth 2011. 94.

¹⁸⁹⁰ Levedi gyermektelenségére, mint a szakrális fejedelemséggel is összefüggő okra vö. Uhrman 1987–1988. 211-212.; a törzsközi erőviszonyok eltolódásával magyarázta Hóman, vö. Hóman–Szekfü 1928. 70–71.; életkorra vö. Benkő 1984. 395.; Németh 1991. 227–228.; a vazallitás elhárításával, vö. Kristó 1980. 131–132.; katonai kudarcra (besenyőktől elszenvedett vereség), vö. Négyesi 2013. 591.

vetségi hivatalos elhárító gesztust is feltételezhetünk Levedi részéről a kagán által megkövetelt feltételekkel kapcsolatban. Kazária kagánja azt követelte Leveditől a méltóság fejében, hogy „engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.”¹⁸⁹¹ Véleményem szerint Levedi gesztusában az is benne rejlett, hogy a törzsszövetség vezetőire, a többi törzsfőre hártotta át a „kagáni ajánlat” elfogadását. Ugyanakkor maga helyett két jelöltet is megnevezett, Álmos második vajdát és annak fiát, Árpádot. Levedi megígérte, hogy fejedelemmé választandó jelöltjei a kagán rendelkezésére állnak, a kazár uralkodó „szava alatt” lesznek.¹⁸⁹²

Az etelközi fejedelmválasztásban kettősség érvényesült. Egyrészt kazár kezdeményezésre, a kagán parancsára jött létre ez a fejedelemség. Ezzel a kazár tisztséggel kívánta felruházni a kazár uralkodó Levedit, illetve Levedi „lemondása” következtében a magyarok erre a tisztségre választották meg Árpádot. A kagán személyét és akaratát képviselték követei a választáskor – ami a magyar törzsfők nyílt állásfoglalását jelentette a két jelölt esetében – és az ezt követő ceremónián, a pajzsra emelésénél.¹⁸⁹³ Mindez a kagán által jelentett legitimáció fontosságáról tanúskodik.¹⁸⁹⁴ Négyesi Lajos úgy vélte, hogy nem a vazallitás, hanem a katonai szövetség megújítását jelentette ez a kazár kezdeményezés, Árpád megválasztása.¹⁸⁹⁵ Négyesi felvetésével nem érthetünk egyet, az egész konsztantinoszi történet kazár fennhatósági törekvéseket mutat. Ugyanakkor Levedi elhárító gesztusa, a választás helye (Etelköz és nem Kazária), a magyar törzsfők szerepe, – akik nem az öregebb Álmost, hanem a fiatalabb és alkalmasabbnak tűnő Árpádot választották a személyes alkalmasság (idoneitas) szerepét érvényesítve – a magyar törzsszövetség bizonyos fokú önállóságát tükrözik.¹⁸⁹⁶ Szoros kazár alávetésről nem beszélhetünk, legfeljebb laza vazallusi viszonyról, amely a vezetőik (Levedi, Árpád) révén érvényesülhetett.

A fejedelmválasztás kapcsán részletesen is vizsgálunk kell a beiktatási ceremóniát. Míg Konsztantinosz a kazár módon való pajzsra emelést említette, addig Anonymus a vérszerződésről emlékezett meg Álmos megválasztása kapcsán.¹⁸⁹⁷ Négyesi Lajos legutóbb csak a vérszerződést tekintette fejedelmválasztási szertartásnak, amelynek során a fejedelmi tisztségre Álmost választották meg. Nézete szerint a pajzsra emelés nem a magyarok szokása volt, hanem a kazároké, egy olyan szertartás, „ami a magyar szokásrendben nem volt értelmezhető.”¹⁸⁹⁸ Négyesi felvetésével szem-

¹⁸⁹¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 6-7.; DAI 38,38-39.; DAI 2003. 172–173.; Uhrman 1987–1988. 211–212.

¹⁸⁹² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 13 – fol. 111r. vers. 1.; DAI 38,42-46.; vö. DAI 2003. 172–173.

¹⁸⁹³ Tóth 1998. 138.; Tóth 1998a. 145.; Tóth 2011. 114–115.

¹⁸⁹⁴ A vazallitást, az alávetett státust, a kinevezést hangsúlyozta Zimonyi 2005. 256-257.

¹⁸⁹⁵ Négyesi 2013. 591–592.

¹⁸⁹⁶ Tóth 1998. 138–139.; Tóth 1998a. 144–145.; Tóth 2000. 647.; Tóth 2011. 115.

¹⁸⁹⁷ A vérszerződésre Anonymusnál vö. SRH I. 39–40.; HKÍF 186–287.; értékelésére, mint a steppei népeknél (pl. kunok) kimutatható szerződésre vö. Sudár 2015. 172.

¹⁸⁹⁸ Négyesi 2013. 591–592.

ben hangsúlyozni kell, hogy a vérszerződés csak Anonymusnál szerepel, és nem fejedelmi beiktatási szertartás, hanem a törzsfők jelképes szövetségekötése, szimbolikus vérségi rokonság létesítése. Már Vámbéry Ármin megkérdőjelezte a vérszerződéssel kapcsolatos anonymusi híradás hitelességét. Szerinte a nomádoknál bármely szerződés vérszerződés volt, és ugyanazon népnél ilyen nem lehetett kötni, csak két különböző néprész között. Tehát szerinte „ilyenféle szerződést, azaz szóbeli megállapodást csupán a magyarok és kabarok vagy magyarok és pannóniai avarok maradványai közt lehetne feltételezni.”¹⁸⁹⁹ Illés József kijelentette, hogy szövetkezések, békekötések stb. alkalmával találkozhatunk ilyen szokással, de „olyan vérszerződés azonban, aminőről Anonymus beszél – tehát, amely fejedelem szabad választására vagy alkotmányos feltételek megállapítására vonatkoznék” – nem ismeretes.¹⁹⁰⁰ Terplán Zoltán azt feltételezte, hogy a kabarok és a magyarok között történhetett ilyen vérszerződés (862–881 között), amelyre nem sokkal a fejedelemválasztás (Álmos megválasztása 854–862 között) után kerülhetett sor.¹⁹⁰¹ Ezzel a nézettel annyiban egyetérthetünk, hogy a vérszerződés nem egy beiktatási ceremónia, hanem a magyar vezérek (törzsfők) szerződése Álmossal. Helytálló megállapítás, hogy vérszerződést egyazon nép vérrokonnak tekintett vezetői aligha köthettek egymással. Mindebből nem következik, hogy ezt a fiktív szerződést – ami inkább Anonymus saját korára jellemző szerződési „feltételeket” tartalmaz – a kavarok és magyarok közti megállapodásnak tekintsük. Egy dolog biztos, nem a vérszerződés volt a fejedelmi méltóságba beiktatás szertartása.

A pajzsra emelést Konsztantinosz a kazárok szokásának nevezte.¹⁹⁰² Kazária esetében ez az egyetlen forrás, amely éppen a magyar Árpád fejedelemmé választásával kapcsolatban említette ezt a beiktatási ceremóniát. Nemcsak a kazároknál lehetett szokásban egy ilyen szertartás, hanem mind keleten, a török népeknél, mind pedig nyugaton (a római birodalomban) megtaláljuk a pajzsra emelést, illetve ennek megfelelőjét.¹⁹⁰³ A keleti párhuzamok között említhetjük, hogy Kínában 531–532-ben egy topa származású császárt úgy iktattak be, hogy hét ember emelte fekete nemeztakaróra.¹⁹⁰⁴ Ugyancsak kínai forrás szerint a 6. századi türköknél nemeztakaróra emelték a megválasztott kagánt és kilencszer megforgatták a nap irányát követve.¹⁹⁰⁵

¹⁸⁹⁹ Vámbéry 1895. 176–177. o. 2. jegyzet

¹⁹⁰⁰ Illés 1907. 49.

¹⁹⁰¹ Terplán 1996. 975–977.

¹⁹⁰² A pajzsra emelés ceremóniájának vizsgálatára legutóbb Tóth 2015a. 40–50.; Sudár 2015. 174.

¹⁹⁰³ Általában az 5-6. századi beiktatási ceremóniákra vö. Boak 1919. 37–37.; a pajzsra emelés ikonográfiai vonatkozásaira vö. Walter 1975. 140–176.; török szertartásként értelmezésére vö. Ludwig 1982. 132.; keleti, steppei szokásként Balogh 2002. 40–46.; germán és bizánci szokásként vö. Jenkins 1962. 149., bizánci szokásként vö. Erdélyi 1986. 78.; bizánci és iráni szokásként vö. Bartha 1988. 349.; germán szokásként vö. Györfly 1977c. 114.

¹⁹⁰⁴ Balogh 2002. 40–41.

¹⁹⁰⁵ Thúry 1891. 584–585.; Ludwig 1982. 132.; Vásáry 1993. 131.; Balogh 2002. 41.; Teitler 2002. 503.; Négyesi 2013. 586–587.

Később, 822-ben az ujjgur kagán főfeleségét a katunt iktatták be úgy, hogy hordszéken vitte kilencszer körbe kilenc ujjgur vezető.¹⁹⁰⁶ A 14. századi mongol-kori Aranyhordában, és utódállamaiban is megvolt ez a szertartás.¹⁹⁰⁷ Balogh László úgy foglalt állást, hogy ősi, keleti, kazár szertartást alkalmaztak a magyar fejedelmválasztásnál, nem beszélhetünk arról, hogy a bizánciaktól vették át ezt a beiktatási ceremóniát, csak hasonlóság volt közöttük.¹⁹⁰⁸ Négyesi Lajos feltételelesen fogadta el a szertartás keleti eredeztetését. Szerinte a kazároknál a pajzsra emelés és körülhordozás mellett más elemei is voltak a fejedelmválasztásnak (fojtogatással módosult tudatállapot elérése stb.).¹⁹⁰⁹ Nyugaton ugyanígy találkozunk a pajzsra emeléssel, mint uralkodói beiktatási formával. Tacitus Kr. u. 69-ben, a germán törzseknél emlékezett meg egy ilyen szertartásról. A canninefas törzs így választotta meg fejének Brinnot.¹⁹¹⁰ A frankoknál, az 5. században a Meroving család is alkalmazta ezt a beiktatási formát, a megválasztott fejedelmet kis, kerek pajzsra emelték.¹⁹¹¹ Náluk először Klodvig esetében, 507 után tudunk ilyen beiktatásról.¹⁹¹² A későbbiekben Witichist (Vitiger) 536-ban, I. Siegbertet 575-ben, Gundobaldot pedig 584-ben választották meg ezzel a ceremóniával.¹⁹¹³ Ezt a germánnak tűnő formát – talán a germán segédcapatok miatt is – a rómaiak is átvették a kései császárkorban. Ammianus Marcellinus történetíró leírása szerint 360-ban Iulianust (360–363) Lutetiában (ma: Párizs) a germán segédcapatok császárrá kiáltották ki, s „egy gyalogos katonai pajzsra helyezve a magasba emelték.”¹⁹¹⁴ 364-ben I. Valentinianus császárt hasonlóan pajzsra emelve választották meg.¹⁹¹⁵ A nyugatrómai területen az „utolsó” nyugatrómai császárt, Romulus Augustulust letevő Odoakert ezzel a szertartással tették fejedelmmé.¹⁹¹⁶ A Római Birodalom örökösének tartott, Keletrómai (bizánci) Birodalomban is átvették ezt a beiktatási ceremóniát. Először 457-ben, I. Leó (457–475) esetében tudunk pajzsra emelésről császári beiktatásánál.¹⁹¹⁷ A következő ilyen ceremóniára 491-ben került sor, Anastasius császár (492–518) esetében.¹⁹¹⁸ A szertartás

¹⁹⁰⁶ Balogh 2002. 42–43.; Ivanics 1994. 26.

¹⁹⁰⁷ Balogh 2002. 46.

¹⁹⁰⁸ Balogh 2002. 37–46.

¹⁹⁰⁹ Négyesi 2013. 587, 590–591.

¹⁹¹⁰ Tacitus, *Historiae*, IV. 15. vö. Tacitus 1980. 313.; vö. még Várady 1989. 28. o. 10. jegyzet; Tóth 2000. 649.

¹⁹¹¹ Vö. Gibbon 1995. II. 329–330.

¹⁹¹² Tours-i Gergely 2010. 228.; vö. még Négyesi 2013. 585.

¹⁹¹³ Tours-i Gergely 2010. 315, 446.; Négyesi 2013. 585.

¹⁹¹⁴ Ammianus Marcellinus 1993. (cap. XX. 4., c. 17.) 218.; vö. még Ennslin 1942. 268.; CMH 1975. I. 73.; Tóth 2000. 650.; Teitler 2002. 505.; Négyesi 2013. 584–585.

¹⁹¹⁵ Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.

¹⁹¹⁶ Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.

¹⁹¹⁷ Vö. a szertartásra, De Cerimoniis I. 94., vö. Reiske 1829. I. 431.; vö. még Ennslin 1942. 272.; Tóth 2000. 650.

¹⁹¹⁸ Vö. De Cerimoniis I. 92. c., vö. Reiske 1829. I. 423.; vö. még Bury 1958. 431.; Ennslin 1942. 272.; Tóth 2000. 650.; Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.

harmadik bizánci előfordulása I. Justinus császár (518–527) trónra lépésekor, 518-ban történt.¹⁹¹⁹ I. Justinus későbbi utóda, II. Justinus (565–574) 565. évi beiktatásakor „négy izmos fiú pajzsra emelte őt.”¹⁹²⁰ Ebben a sorban utolsóként Niképhorosz Phókasz említhető, akit 602-ben hadserege császárrá kiáltott ki, és pajzsra is emelte őt. Esetében a történeti kutatás már némileg eltérő császárválasztási ceremóniát tételezett fel.¹⁹²¹ A 7. századtól Bizáncban háttérbe szorult ez a beiktatási forma, ezért a történeti kutatás a korai bizánci időszakhoz kapcsolta. Elfeledésére közvetett bizonyíték, hogy Árpád pajzsra emelésekor Konsztantinosz már kazár szokásként emlékezett meg róla, holott másik munkájában, a *De Cerimoniis*-ban maga is említette ez a beiktatási formát, két 5. századi római (bizánci) császár megválasztásánál is.¹⁹²² A pajzsra emelés beiktatási ceremóniája hosszú időre eltűnt a forrásokból, és vélhetően a császáravatási szertartásokból is. Ostrogorsky feltevése szerint több mint hatszáz év (602–1254) elteltével éledt újjá, a kései bizánci korban, a 13. században. Ekkor, 1254-ben, II. Theodor Laszkariszt iktatták be ezzel a ceremóniával.¹⁹²³ Teitler szerint viszont Leó Tarnicust 1047-ben pajzsra emelték, tehát a szertartás háttérbe szorulásának és újjáéledésének intervalluma rövidebb lehetett.¹⁹²⁴ Négyesi utalt arra, hogy 1040-ben a bizánci uralom ellen felkelő bolgár Delján Pétert (Szent István lánytestvérének férjét) e szertartással választották meg.

A fentiek után fel kell tennünk a kérdést, hogy keleti (türk–kazár) eredetűnek tekinthetjük-e Árpád pajzsra emelésének ceremóniáját, vagy olyan germán–római–bizánci szokásnak, amelyet átvettek a türkök, illetve a kazárok is. A kérdésre nem könnyű válaszolni, hiszen a két szertartásrend között vannak bizonyos különbségek: a türköknél keményített nemezen forgatták meg a megválasztott kagánt, Árpádot pedig pajzsra emelték megválasztásakor.¹⁹²⁵ Ha átvételről van szó, akkor egy hosszú folyamatot tételezhetünk fel. Először a Római Birodalom vette át ezt a germán beiktatási formát, aztán a helyébe lépő Keletrómai (Bizánci) Birodalom alkalmazta ezt, tőlük némileg átalakítva átvették a türkök, akik aztán a helyükbe lépő kazároknak adhatták tovább. Lehetséges, hogy csak távoli analógiáról van szó, és keleti, türk eredetű a kazár beiktatási forma, amelyet Árpád pajzsra (nemeztakaróra?) emelése kapcsán őrzött meg a történeti emlékezet.¹⁹²⁶ Négyesi Lajos legutóbb felvázolta azt a lehetőséget, hogy a

¹⁹¹⁹ Vö. Ennslin 1942. 273., 285., 287.; Tóth 2000. 650.; Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.

¹⁹²⁰ Corippus alapján Gibbon 1995. II. 846.; vö. Tóth 2000. 650.; Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.

¹⁹²¹ Phókasz pajzsra emelésére vö. Ennslin 1942. 297.; Ostrogorsky 1955. 252–253.; vö. még Tóth 2000. 650.; Teitler 2002. 507.; Négyesi 2013. 585.

¹⁹²² Ostrogorsky 1955. 254.; Tóth 2000. 650.; Négyesi tévesen állítja azt, hogy „Konstantin császár a bizánci udvar szertartásairól írott művében nem szerepelteti a pajzsra emelést” (Négyesi 2013. 587.), hiszen két esetben is (I. Leó és I. Anastasius) megemlékezett az ilyen módon történt beiktatásról (Reiske I. 423, 431.).

¹⁹²³ Ostrogorsky 1955. 254.; Tóth 2000. 650–651.; Teitler 2002. 505.; Négyesi 2013. 585.

¹⁹²⁴ Teitler 2002. 509–510.

¹⁹²⁵ Tóth 2000. 651.; vö. még a különbségekre Négyesi 2013. 586–587, 592.

¹⁹²⁶ Tóth 2000. 651.; a keleti analógiát hangsúlyozta Balogh 2002. 37–46., vö. még Zimonyi 2005. 256.

pajzsra emelés nyugatról terjedt kelet felé, a Balkánra, majd feltehetően Kazáriába is eljutott. Hangsúlyozta azonban azt, hogy a kazár fejedelmi beiktatás összetettebb volt, és a pajzsra emelés a katonai vezető megválasztását, a harcos réteg általi legitimációját jelentette.¹⁹²⁷ *Egyetemes történeti jelentősége van a konsztantinoszi történetben megőrzött magyar hagyománynak Árpád beiktatásával kapcsolatban, hiszen olyan beiktatási szertartás emlékét őrizte meg, amely egyaránt jelen volt nyugaton, a Római Birodalomban, és keleten, a türk és kazár birodalmakban.*

A legrégebbi magyar hagyományra támaszkodó konsztantinoszi történet (38. fejezet), és a korabeli, 950 körüli állapotot tükröző híradás (40. fejezet) alapján egyértelműnek tűnik, hogy a törzsszövetség vezető dinasztiája Árpádot tekintette alapítónak. A 40. fejezet genealógiai listája Árpád leszármazóit sorolja fel, ami azt fejezi ki, hogy a fejedelmi méltóság viselőjének Árpádtól kellett leszármaznia. Árpád fejedelmként való szereplését egy 960-as évekből származó, másik bizánci forrás is igazolja, György barát krónikájának folytatója. Ez a krónika korabeli bizánci forrásra visszanyúlva a 894/895 tájára tehető bizánci–bolgár háború idején Árpádot tüntette fel a magyarok egyik fejének.¹⁹²⁸ Álmos fia, Árpád tölthette be a kazár kagán által felajánlott méltóságot a 880-as évektől a 900-as évekig. Árpád kazár jóváhagyással, kazár beiktatási ceremóniával lépett Levedi helyébe, mint a magyar törzsszövetség fejedelme. A kazár kagán feltétele a neki való engedelmesség volt. Ez magában foglalhatta a kazár politikához való alkalmazkodást, hadjárataikban való részvételt.¹⁹²⁹ Négyesi Lajos feltételezte, hogy ez a kazár ceremónia nem a fejedelmi (nagyfejedelmi) tisztségre való megválasztást jelentette, hanem csak egy magyar katonai vezető megválasztását, a kazárokkal szövetséges magyar segédszerep élére.¹⁹³⁰ A nyugati (germán, frank, római-bizánci) példákban az uralkodóválasztáshoz köthető ez a pajzsra emelési ceremónia, de a hadsereg, a katonai elit fokozódó szerepével van összefüggésben, tehát katonai vezetői beiktatási szertartásnak kell tekintenünk.¹⁹³¹ Négyesinek abban igaza van, hogy a ceremónia kapcsolódik a nyugati császárválasztások (imperator) esetében az uralkodó katonai vezetői funkciójához, a keleti nomádoknál pedig a kagán legfőbb hadúri feladatához. Négyesi felfogásában az Árpád-dinasztia legitimációs története a kazárok által szorgalmazott beiktatási ceremóniává válik, amelynek tétje egy „bukott hadvezér” (Levedi) helyébe egy új, sikeresebb hadvezér (Árpád) megválasztása a magyar szövetséges kontingens élére.¹⁹³² Ebben a koncepcióban több zavaró elem van. Az egyik a magyar vezetők feltételezett érdektelensége, amellyel elfogadják a kazár kagán intervencióját abban a kérdésben, hogy ki álljon a magyar csapatok élén. A másik, hogy miképpen

¹⁹²⁷ Négyesi 2013. 586–588, 591–592.

¹⁹²⁸ ÁMTBF 59.

¹⁹²⁹ Zimonyi 2005. 256.

¹⁹³⁰ Négyesi 2013. 591–592.

¹⁹³¹ Négyesi 2013. 591–592.

¹⁹³² Négyesi 2013. 592.

beszélhetünk a magyarok független szövetségi státusáról, ha a kagán és követei erőltetik rá a magyarokra a katonai vezető megválasztását, és saját ceremóniájukat. Egyszerűbb azt feltételezni, hogy igazi fejedelmválasztásra került sor Etelközben. A kazár tisztségre kazár ceremóniával megválasztott Árpád fejedelemnek lehetett katonai funkciója, de ez nem korlátozódott csak a szövetséges magyar kontingens vezetésére, hanem az egész magyar törzsszövetség legfőbb hadura lett. A kagán célja az volt, hogy a fejedelmi tisztségbe való beiktatással fennhatóságot szerezzen a magyarok felett, és biztosítsa katonai szövetségüket. Mivel a korábbi katonai vezetői (gyula) tisztséget betöltő Levedi nem tudta elvállalni ezt az új tisztséget, a kagán emberei és a magyar törzsfők megegyezése után került sor a pajzsra emelésre. Új tisztségről és új személyről lévén szó, szükség volt erre a beiktatási ceremóniára. Akárcsak később, Szent István koronázása esetében, idegen szertartással választottak a magyarok uralkodót maguknak. Mindez nem zárja ki, hogy ez az idegen szertartás bevett magyar fejedelmi ceremóniává ne válhatott volna. Árpád fejedelemmé választása nemcsak Árpád életének kiemelkedő momentuma, hanem a fiatal magyar törzsszövetség életében is fordulópont volt. A kazár nagyhatalom feje, a kagán – miközben saját érdekeit követte – hozzájárult a magyar törzsszövetség politikai szervezete fejlődéséhez. Árpád pajzsra emelésével a magyar (hétmagyar) törzsszövetség saját fejedelemmel rendelkező politikai alakulattá, Magyar Fejedelemséggé is vált. Árpád etelközi pajzsra emelése politikai jelentőségében összemérhető Szent István megkoronázásával.

A szertartás utóéletével kapcsolatban fontos kérdés, hogy Árpád utódai közül másokat is így iktattak-e be, azaz magyar szokássá vált-e a kazár módon való pajzsra emelés.¹⁹³³ Meglepő módon a 18. század elején bukkan elő olyan adalék, amely bizonyíték lehet arra, hogy Konsztantinosz híradása a magyar hagyományt tükrözte, és a pajzsra emelés gyakorlata tovább élhetett, s ezt a történeti emlékezet megőrizhette. II. Rákóczi Ferenc francia emigrációban írt, francia nyelvű Emlékirataiban megemlékezett arról, hogy 1705 szeptemberében a szécsényi országgyűlésen vezérré, vezérlő fejedelemmé (dux) választották. Ennek kapcsán „mivel követni akarták a nemzetnek azt a régi szokását, hogy *vezérüket pajzsra emelik* [kiemelés tőlem–T.S. L.], engem is a legfőbb urak karjukra emeltek.”¹⁹³⁴ Rákóczi híradását pontosítják korabeli források, amelyek szerint Rákóczit a főurak székével együtt háromszor emelték fel.¹⁹³⁵ Mivel sem Anonymus, sem krónikáink nem említik a Konsztantinosznál szereplő pajzsra emelés szertartását, olyan szóbeli tradíciót tételezhetünk fel, amely megőrizte a fejedelmi beiktatási szertartás emlékét. Árpád fejedelem kései utódát, II.

¹⁹³³ Géza nagyfejedelem esetében feltételezte a pajzsra emelést Makk 1992. 19.; források hiányában bizonytalanannak véltem a szertartás folytatását Árpád után, Tóth 2000. 651–652.

¹⁹³⁴ Hopp 1979. 310.

¹⁹³⁵ Csécsy János naplója szerint „gróf Beresényi Miklós és gróf Eszterházy tábornokok három ízben emelék fel székét,” vö. Köpeczi–R. Várkonyi 1973. II. 152.; négy főúr emelte fel háromszor a fejedelmet, Köpeczi–R. Várkonyi 1976. 213.

Rákóczi Ferenc fejedelmet, vezért (dux) a régi szokásra, a pajzsra emelés (elevatio) szokására emlékezve, főemberei széken felemelve választották meg.¹⁹³⁶

A legfontosabb kérdés, amelyet Árpád keleti kazár kapcsolatainak megítélésénél fel kell tennünk, hogy vajon a kazár viszonyban a kontinuitást, a szövetséges/vazallus viszony folytatódását vagy függetlenülést kell-e feltételeznünk Árpád megválasztása után. Más szóval, teljesítette-e Árpád a kagán elvárását, és vazallusként engedelmeskedett-e „szavának és parancsainak,” és szövetségesként részt vett-e a kazárok minden háborújában. E kérdésre csak feltevést lehet megfogalmazni, nincs erre utaló forrásunk. Az egyik hipotézis, a Dzsajháni-hagyományra támaszkodva úgy vélekedett, hogy a 870–880 tájára vonatkoztatható tudósításban nincs szó a kazároktól való függésről. Ezért azt feltételezték, hogy 870–880 tájára Álmos függetlenedett Kazáriától.¹⁹³⁷ A Dzsajháni-hagyományban, egyetlen kivételtől eltekintve, – Ibn Ruszta vitatott híradása a kazárok védekezéséről a magyarokkal szemben – a magyar–kazár kapcsolatokról nem esik szó. Ezért a Dzsajháni-hagyomány magyar tudósításából nem lehet következtetni a magyar törzsszövetség kazár kapcsolataira. Konsztantinosz szintén nem emlékezett meg arról, hogy vajon Árpád – Levedi előzetes ígéretének megfelelően – hajlandó volt-e vállalni a kagánnak való engedelmeskedést, vagy pedig elszakadt a kazár befolyástól. A magyarok Etelközbe költözését, és Árpád megválasztását 889-re tevő kutatók Árpád kazár kapcsolatait kevésbé tartották fontosnak, helyette nyugati irányú külkapcsolatait emelték ki.¹⁹³⁸ Úgy vélem, hogy a kazár kapcsolatok a honfoglalásig megmaradhattak, amikor a magyarok már nem a kagáni ajánlat által még elért Etelközben éltek, hanem már a Kárpát-medencei új hazában laktak. Így Zimonyi István felvetése a 9. század végéig tartó kazár–magyar kapcsolatokról reálisnak tűnik.¹⁹³⁹ Zimonyi szerint a fejedelmválasztás annyiban változtatott a kazár–magyar kapcsolatok jellegén, hogy miután a magyar törzsszövetség vezetője megszerezte a kazár birodalmi hierarchia harmadik címét (kündü), „a magyar törzsszövetség mozgásteret megnövekedett, és döntően befolyásolni tudta a kazár udvar politikáját.”¹⁹⁴⁰ Utóbbi állítás nem bizonyítható. A kagán politikai eszközökkel (előkelő feleség, méltóság adományozása) próbálta befolyása alá vonni a magyar törzsszövetséget, és ebben bizonyos eredményt el is ért. A magyarok Levedi időszakában, zsákmány reményében, szívesen harcoltak együtt a kazárokkal, és ez folytatódhatott Árpád fejedelemsége időszakában is. A magyarok kazár szövetségben harcolhattak keleten a besenyők ellen a 870–895 közti időszakban, amikor a kazárok rendszeres hadjáratokat vezettek a besenyők ellen. A kazár kapcsolatok nem épültek le Árpád időszakában sem, tehát inkább a kontinuitást hangsúlyozhatjuk a keleti kapcsolatok vonatkozásában.

¹⁹³⁶ Tóth 2015a. 49–50.

¹⁹³⁷ Kristó 1980. 144.

¹⁹³⁸ Hóman–Szekfü 1928. 72, 87–89.

¹⁹³⁹ Zimonyi 1996b. 957.; Zimonyi 2005. 259.; hasonlóan Vásáry 1993. 153.; Tóth 1996e.583.

¹⁹⁴⁰ Zimonyi 2005. 259.

II. 2. 8. 2. A nyugati kapcsolatok

Álmos fia, Árpád fejedelemsége idején egyre nagyobb szerepet kapott a nyugati irányú tájékozódás, a nyugati szövetségesek keresése. Ez nem jelentette sem a Kárpát-medencei betelepedés tudatos előkészítését, sem pedig a veszélyes besenyőktől, és a Kazária fennhatósága alól való távolodásra irányuló törekvést. Inkább azzal állhatott kapcsolatban, hogy Álmos és Árpád törzse a Dnyepertől nyugatra lakó törzs lehetett, ezért kerülhetett előtérbe a nyugati orientációjú politika, és a nyugati hadjáratok. A nyugati törzsek szomszédai a Bizánci Birodalom (Krím-félsziget), a dunai bolgárok, a morvák és távolabbra a keleti frankok voltak. Nyugati kapcsolatokon a bizánci, a bolgár, a morva és keleti frank diplomáciai, politikai és katonai kapcsolatokat értjük. A magyarok már Álmos, Levedi fejedelemtársa időszakában (850–870/880), még inkább Álmos fia, Árpád fejedelemsége alatt (870/880–900), kihasználva a bizánci–bolgár és keleti frank–morva viszályokat, szövetségeket kötöttek és hadjáratokat vezettek.

A 9. század második feléből ismert első nyugati magyar hadjáratról a Szt. Bertin Évkönyv (*Annales Bertiniani*) 862. évi bejegyzése számol be. Eszerint „e népek számára korábban nem ismert ellenségek, akiket magyaroknak (Ungri) neveznek, feldőlnek annak [ti. Német Lajos keleti frank uralkodó – T. S. L.] országát.”¹⁹⁴¹ A Levedi-fejezetben a magyarokra vonatkozó nyugati források elemzésénél bemutattam a forrás értékelésével kapcsolatos vitát. Valószínűnek tartom, hogy az etelközi magyarokra vonatkozik az Ungri népnév, s nem a Kárpát-medencében lakó avarokra vagy onogurokra értették. Feltételezhető, hogy Etelközből indítottak hadjáratot a magyarok a keleti frank birodalomba, Ostmark (Ausztia) területére.¹⁹⁴² Egy hipotézis szerint Német Lajos és fia, Karlman belviszályába avatkoztak be a 862-es hadjárat során. A háború során a magyarok dúlták az ellenséges területet. Az Etelköz nyugati részén lakó törzs vagy törzsek vettek részt ebben a 862-es portyázásban, amelyet Álmos is vezethetett.

A szomszédos keleti szláv törzsek elleni kalandozó hadjáratok során, a magyarok élelmiszeradót szedtek tőlük és foglyokat ejtettek.¹⁹⁴³ Ezeket a Dzsajhánihagyományban említett akciókat a nyugati magyar törzsek bonyolították le. Valószínűsíthető, hogy Álmos törzse is bekapcsolódhatott a fogolyszerző vállalkozásokba. A szláv foglyokat a Krím-félszigeti bizánci kikötőben értékesítették.

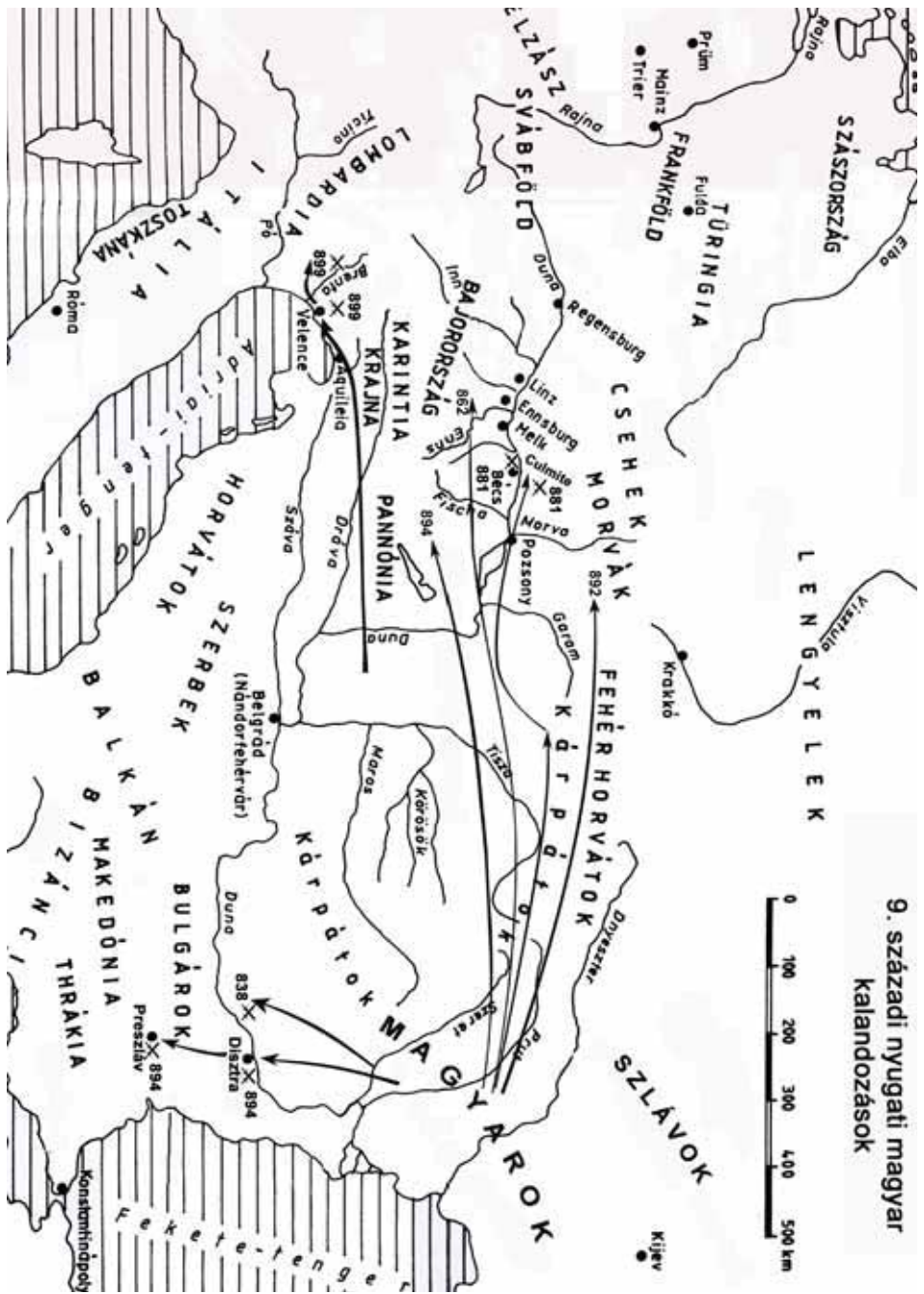
A 881. évi, a keleti frank birodalom Ostmark tartományába indított magyar (ungri) és kavar (cowari) hadjáratról a Salzburgi Évkönyv tudósított.¹⁹⁴⁴ Ekkor, augusztus

¹⁹⁴¹ SRG AB 60.; HKÍF 184 (Tóth Sándor László)

¹⁹⁴² Vö. pl. Vajay 1968. 14.; Kristó 1980. 93.; Tóth 2011. 122.; Sudár 2015b. 181, 194.

¹⁹⁴³ Vö. Ibn Ruszta, HKÍF 33–34. (Czeglédy Károly); Gardézi, vö. HKÍF 38. (Zimonyi); vö. még Zimonyi 2005. 35, 37.

¹⁹⁴⁴ „Primum bellum cum Ungris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.” vö. (*Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum*) MGH SS XXX/2. 742., HKÍF 209. (Tóth Sándor László)

12. ábra: 9. századi nyugati magyar kalandozások

legvégén vagy szeptemberben Ostmark területén csatára került sor a magyarokkal, illetve a kavaroikkal.¹⁹⁴⁵ A keleti frank hűbérúri igényekkel szemben fellépő Szvatozluk morva fejedelem szövetségében, vagy Arbo őrgróf megbízásából a magyarok ekkor a keleti frankok ellen küzdöttek.¹⁹⁴⁶ Szvatozluk fejedelem megbízásából Metód, a morvák érseke közvetíthette a szövetségkötést a morva uralkodó és a magyarok, illetve a magyarok „királya” között. A Metód-legenda szerint a morvák püspöke találkozott egy ugor (magyar) királlyal, aki látni akarta őt, amikor elérkezett a Duna mentére.¹⁹⁴⁷ Metód találkozását a magyar királlyal/vezérrel, 882-re vagy 884-re és az Al-Duna-vidékére tette a történeti kutatás, illetve 881-re és a középső Duna-szakaszra (Felvidékre). Az utóbbit vélem valószínűbbnek, a magyarok ’királya’ a Dunához érkezett a 881. évi hadjárat során. A napfogyatkozás idejéből (augusztus 28) visszakövetkeztetve, 881 nyarán (június–augusztus) kerülhetett sor Metód és a magyar fejedelem találkozására.¹⁹⁴⁸ A 881. évi hadjárat esetében nagyobb katonai vállalkozást tételezhetünk fel, több nyugati magyar törzs és a kavaroik vettek benne részt. Kérdés, hogy ki lehetett az a magyar ’király’, akivel Metód találkozott a Duna mellett, és tárgyalt a morva–magyar szövetséget illetően. Harmatta János szerint Levedi volt ez az ’ugor király’, de más hipotézist is felvethetünk. Ez attól is függ, hogy Levedit „lemondása” után mikor váltotta fel Álmos fia Árpád a törzsszövetségi hierarchia élén. Ha a fejedelemválasztás 880 után következett be, akkor lehetett ez a magyar fejedelem Levedi. Levedi kazár szövetsége miatt azonban ez az akció inkább a nyugati magyar törzsekhez kapcsolható. Ezért kortársa, Álmos állhatott a nyugati törzsek egyike élén, és vele, vagy fiával, Árpáddal találkozhatott Metód.

A következő magyar hadjáratra 892-ben került sor. Ekkor Arnulf keleti frank király, az engedetlen morva fejedelem, Szvatozluk ellen indított támadást Moráviába. A Fuldai Évkönyv szerint Arnulf július hónapban benyomult Moráviába és „ott négy hétig tartózkodva akkora sokasággal az ugyanott a hadjáratra csatlakozó magyarokkal (Ungri) együtt azt az egész területet tüzzel pusztította.”¹⁹⁴⁹ Aventinus 16. századi, de jóval korábbi forrásokra visszamenő tudósítása szerint „a magyarok királyának, Kuszálnak a követei felajánlották, minden haderejüket Szvatozluk ellen, ha megkapják azt a területet, amelyet fegyverrel megszereznek, mintegy hadi zsoldként.” Arnulf júliusban Morvaországra tört, Kuszál magyarjai pedig pusztították mindkét Dáciát Tiszán innen és túl.¹⁹⁵⁰ A hadjárat 892 júliusában folyt Szvatozluk morva fejedelem ellen, amelybe Arnulf király és hűbérese, Brazlav (Brazlavo) serege mellett, a magyarok (Ungri) is bekapcsolódtak. A Fuldai Évkönyv hadszíntérként Moráviát,

¹⁹⁴⁵ Vö. pl. Vajay 1968. 16.; Kristó 1980. 149., Tóth 1998. 136–138.

¹⁹⁴⁶ A „cum Ungris” és a cum Cowaris” szerkezet mindig valaki elleni, s nem valakivel szövetségben folyó harcot jelentett, vö. Vajay 1968. 16.; Kristó 1980. 149.; Szőke 2015. 37.

¹⁹⁴⁷ HKÍF 161. (Ferincz István)

¹⁹⁴⁸ A Metód-legenda elemzésére vö. Király 1974. 10–11.; H. Tóth 1981. 170–178.; Tóth 1998. 147.

¹⁹⁴⁹ SRG AF 121–122.; MEH 210. (Horváth János); HKÍF 189. (Géczy Lajos)

¹⁹⁵⁰ Gombos 1938. I. 143.; HKÍF 268–269. (Dér Terézia–Galántai Erzsébet)

Aventinus pedig a Tiszától keletre levő térséget említette. A Dunától északra levő morva területek ellen irányult a keleti frank–magyar hadjárat, jóllehet a magyar csapatoknak át kellett haladniuk a Kárpát-medence keleti területein is. A két forrás a magyarokat tüntette fel kezdeményezőnek, akik ajándékok és zsákmány fejében csatlakoztak Arnulf király seregéhez.¹⁹⁵¹ Aventinus híradása alapján Kuszál (Kuszán) tűnik a magyar hadjárat vezetőjének, aki egy nyugati törzs (magyar vagy kavár) vezetője lehetett. Ha Álmos és Árpád törzse is bekapcsolódott a morvaországi portyázásba, inkább számolhatunk Árpád vagy valamelyik fia részvételével, mint Álmoséval. György barát folytatója ugyanis Kuszán – akit Aventinus Kuszáljával azonosíthatunk – mellett Árpádot nevezte meg 894/895 táján a magyarok egyik fejének, akivel Bölcs Leó bizánci császár követe tárgyalt Bulgária megtámadásáról.¹⁹⁵² Ezért Kuszál vagy Kuszán vezértársa Árpád lehetett a 892. évi morva hadjárat idején is, ha más törzs is csatlakozott a hadjáratához. Lehetséges, hogy csak Kuszán törzse (vagy népe) vett részt a 892. évi morva kalandozásban. Egyes feltevések éppen a Kuszán vezette kavarak akciójaként számoltak a 892. évi morvaországi hadjáratral.¹⁹⁵³

A következő hadjáratot 894-ben Pannóniába, a mai Dunántúl térségébe vezették a magyarok. A Fuldai Évkönyv már idézett, 894. évi bejegyzése szerint „a magyaroknak nevezett avarok ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el. Ugyanis a férfiakat és idős nőket mind egy szálíg legyilkolva a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére barmokként magukkal hurcolva egész Pannónia lakosságát teljesen kiirtva elpusztították.”¹⁹⁵⁴ A magyarok ezúttal a keleti frank határtartományt, Pannóniát dúlták fel. Szövetségesük a morva Svatopluk fejedelem lehetett, akinek halálát ennél az évnél, a magyar támadás előtt említette a Fuldai Évkönyv.¹⁹⁵⁵ A morvakkal való szövetségre következtethetünk a krónikás hagyományból, az ún. fehér ló mondából. Eszerint az ajándékba küldött fehér ló és felszerelése fejében, Árpád a sajátjának tekintette és magának követelte a már megszállt területet.¹⁹⁵⁶ A történeti kutatás szövetségekötési rítus emlékét látta ebben a mondában.¹⁹⁵⁷ A pannóniai magyar hadjáratot 894 nyarára tehetjük, hiszen ősszel már békét kötöttek a szemben álló felek, a morvák és a keleti frankok. Ebben az átmeneti békében része lehetett Svatopluk morva uralkodó korábban említett halálának, és Pannónia magyar feldúlásának is.¹⁹⁵⁸ Kérdés, hogy az Ungri, illetőleg Avari név kizárólag a magyarokat, vagy pedig a kavarakat is jelölhette-e. A 894. évi pannóniai hadjárat

¹⁹⁵¹ Vö. Vajay 1968. 22.; Kristó 1980. 151–152.; Cave 1995. 113.; Kristó 1996g. 175–177.; Tóth 1996f. 10–11.; Tóth 1998. 149.; Tóth 2011. 124.; Sudár 2015b. 182.

¹⁹⁵² ÁMTBF 59.; HKÍF 147.

¹⁹⁵³ Kristó 1980. 167–169.; Kristó 1996g. 179, 181.

¹⁹⁵⁴ SRG AF 125–126.; MEH 211. (Horváth János); HKÍF 190. (Géczi Lajos)

¹⁹⁵⁵ A 894. évi pannóniai hadjáratra vö. Györffy 1977a. 128–129.; Györffy 1984a. 590.; Fodor 1975. 233. Cave 1995. 118–120.

¹⁹⁵⁶ A fehér ló mondára vö. SRH I. 54, 57.; 284, 287.; elemzésére Szegfű 1989. 31–46.

¹⁹⁵⁷ Györffy 1977a. 128–129.; Kristó 1980. 154–155.

¹⁹⁵⁸ A frank–morva békére vö. SRG AF 126.; HKÍF 190. (Géczi Lajos); Tóth 1996f. 13.; Tóth 1998. 151.

Árpádhoz kapcsolható. A magyar krónikás hagyomány szerint ugyanis Árpád küldte követét, Kusidot (Kuszánt/Kuszált) a morva fejedelemhez, és az ő csapatai győzték le Szvatopluk seregét. Valószínűsíthető, hogy Kuzán/Kusál is részt vett a 894. évi pannóniai hadjáratban.

A honfoglalás előtti akciók sorába sorolható az a bulgáriai magyar hadjárat is, amelyet 894–896 közé datálhatunk. Bölcs Leó bizánci császár az arabok elleni, kis-ázsiai háború miatt kényszerült arra, hogy Simeon bolgár fejedelem elleni konfliktusában a magyarokat bérelje fel. György barát folytatója híradása szerint Leó császár elküldte Nikétász Szkléroszt, aki két magyar fejedelemmel, Árpáddal és Kuszánnal egyezett meg. Mindebből arra következtettek, hogy nagyobb törzsszövetségi haderő vagy a Liuntika vezette kavarak kalandoztak Bulgáriában.¹⁹⁵⁹ Azt is felvetették, hogy egy kavár és egy magyar sereg harcolt Simeon ellen.¹⁹⁶⁰ Jőmagam azt feltételeztem, hogy valószínűleg a forrásban említett két vezető, Árpád és Kuzán törzsi csapataival számolhatunk a bulgáriai hadjáratban.¹⁹⁶¹ Mindezek az eltérő feltevések összeegyeztethetőek. Árpád a nyugati magyar törzseket, legalább saját fejedelmi törzsét (Megyer?), Kuzán pedig a kavarakat képviselte. Konsztantinosz híradása szerint Árpád fia, Liuntika volt ekkor az arkhónjuk, ami vezért is jelentett.¹⁹⁶² Utóbbi forráshely értelmezése vitatott, ti. hogy kiknek volt az arkhónja Liuntika, és pontosan milyen méltóságban. Felmerült, hogy Liuntika az Árpádot követő fejedelem, vagy a kavarak hercege/fejedelem, illetve a bulgáriai kalandozást végrehajtó sereg vezére lehetett.¹⁹⁶³ Mivel Árpád tárgyalta a bizánci követtel, ezért lehetett az egyik sereg vezére Árpád fia, Liuntika. A másik sereget vezethette Kuzán, miután Aventinus híradása szerint 892-ben Szvatopluk ellen irányította a morvaországi hadjáratot. Úgy vélem, hogy személyesen nem Árpád irányította a bulgáriai hadműveleteket, hanem rábízta azt egyik fiára (Liuntika–Jutocsa), és a tárgyalások után a szállásterületen maradt. Ezért érthető a besenyő támadás a szállásterületen Árpádot. Konsztantinosz szerint a „besenyők rátörtek a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket.”¹⁹⁶⁴ A bulgáriai háborút 894 vagy 895 késő tavaszára, kora nyarára tehetjük. A 890-es évek első felének nyugati hadjáratai – 892-es morva, 894-es pannóniai, 894/895-ös bulgáriai – esetében Árpád, illetőleg Kuzán/Kuszál vezette a nyugati magyar és a kavár törzseket.

A honfoglalást követően, a magyarok Arnulf király felkérésére Itáliába, Berengár itáliai király ellen vezettek hadjáratot. Velencénél a doge júniusban hajóhadával visszaverte őket, de 899. szeptember 24-én, az 5 ezer főre becsült magyar sereg

¹⁹⁵⁹ Törzsszövetségi haderőre vö. Hóman-Szekfü 1928. 89.; Kristó 1980. 181–182.; Makk 1985. 3–9.; kavarakra vö. Marquart 1903. 52, 522.; Zlatarski 1927. 297. o. 2. jegyzet; Györffy 1977a. 128.

¹⁹⁶⁰ Várady 1989. 134–135.

¹⁹⁶¹ Tóth 1998. 152.

¹⁹⁶² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 1-2.; DAI 40,12–13.; vö. DAI 2003. 176–177.

¹⁹⁶³ Seregvezérre vö. Makk 1985. 8. o. 19. jegyzet; Tóth 1998. 128–129.

¹⁹⁶⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 1-4.; DAI 38,55-57; vö. DAI 2003. 172–173.

hadicsellel a Brenta folyónál legyőzte Berengár háromszor nagyobbra becsült seregét.¹⁹⁶⁵ Kuszán és Árpád törzsei vehettek részt ebben a kalandozásban is. Az itáliai kalandozást a 900. évi bajor hadjárat követte, amely Pannónia megszállásához kapcsolódott. A magyarok követséget küldtek a 899 decemberében elhunyt Arnulf utódához, kiskorú fiához, Gyermek Lajoshoz. Ezúttal nem került sor szövetségkötésre, sőt a magyarok megrohanták és pusztították Bajorországot. Egyik seregüket a Duna északi partján Liutpold gróf legyőzte.¹⁹⁶⁶ Aventinus a Fischa felső folyása mentére tette a magyarok elleni győztes csatát, és szerinte Kuszált ekkor ölték meg.¹⁹⁶⁷ Kuszán/Kuszál halála csak 904-ben következett be, amikor a bajorok egy lakomára csalva végeztek vele és társaival.¹⁹⁶⁸ Ezért Kuszán/Kuszál vezethette a bajorok elleni akciót, illetve ő foglalta el Pannóniát.¹⁹⁶⁹ Kuszán szerepet játszhatott a honfoglalást követően a 901–904 közötti kalandozásokban is, egészen 904-ig.¹⁹⁷⁰ Árpád szerepét nem ismerjük ezekben a hadjáratokban, hiszen nevét a 894/895-ös bulgáriai hadjárat és a besenyők etelközi inváziója után, Kuszán/Kuszál nevével ellentétben, kortárs forrás nem említette. Anonymus 907-re tette Árpád halálát, a honfoglalás végleges lezárulása utáni időre, így túlélhette fejedelemtársát Kuszánt, ha elfogadjuk Anonymus kétes hitelű évszámát.

Összegezve Álmos és Árpád nyugati kapcsolatait, megállapíthatjuk, hogy a kezdetben ritkának tűnő (862. évi és 881. évi hadjáratok) hadjáratok még Álmos és Levedi időszakához kapcsolhatók, illetve a nyugati magyar törzsek és a kavarak akcióinak tekinthetők. Ezek a keleti frank birodalom határtartományaiiba való betöréseket jelentették. A magyarok alkalmi szövetségesként kihasználták a széthulló frank birodalom belső viszályait. A 890-es évek első felében megszorodtak a nyugati magyar hadjáratok, amelyek szintén a nyugati magyar törzsek és a kavarak vállalkozásai lehettek. Ekkor Árpád és Kuszán, a nyugati magyar és a kavar törzsek két vezetője már az új vezetői generációt képviselte. A nyugati orientációt jelezte a balkáni konfliktusba (bizánci–bolgár) való beavatkozás bizánci oldalon (894/895), a Közép-Európában domináló keleti frankok és morva hűbéreseik viszályába való bekapcsolódás előbb keleti frank (892), majd morva (894) oldalon. A nyugati orientáció Árpád fejedelemsége idejében, legalábbis a 890-es évek első felében egyre jelentősebbé vált. A magyar vezetők, elsősorban Árpád és Kuszán tisztában lehettek a balkáni és kelet-európai belső viszályokkal, hiszen mindegyik konfliktusba felkérésre avatkoztak be. A térség politikai viszonyainak megismerése, a Kárpát-medence

¹⁹⁶⁵ Az itáliai hadjáratra vö. Gombos 1927. 456–485.; Kristó 1980. 207–212.; Tóth 1998. 155–158.; Tóth 2011. 131–133.

¹⁹⁶⁶ Fuldai Évkönyvek tudósítása, vö. SRG AF 134–135.; HKÍF 192–193. (Géczi Lajos), Aventinus, vö. HKÍF 272–276.; a kalandozásra összefoglalóan Kristó 1980. 213–216.; Bowlus 1995. 247.; Tóth 2011. 133–134.

¹⁹⁶⁷ Aventinus tudósítására vö. HKÍF 272–276.

¹⁹⁶⁸ Vö. Annales Alemannici, MGH SS I. 54, 77.; HKÍF 202.

¹⁹⁶⁹ Vö. Kristó 1980. 215–216.

¹⁹⁷⁰ Ezekre a kalandozásokra vö. Kristó 1980. 231–234.; Tóth 2010b. 189–191.

megosztott birtoklásáról szerzett ismeretek rendkívül hasznosnak bizonyultak Árpád, Kuzsán és vezértársaik számára. A közép-európai és balkáni térségben a magyarok egyre fontosabb szerepet játszottak, sőt honfoglalásuk időszakában, még Pannónia megszállása előtt, keleti frank felkérésre Itáliában is megjelentek. Levedi egyoldalúnak tűnő kazár orientációja – amely vélhetően abból fakadt, hogy keleti magyar törzs feje lehetett – mellett a nyugati törzsek egyikének feje, Álmos már a nyugati orientációt képviselhette. Árpád időszakában a kazár kapcsolatok fenntartása mellett – amelynek fejedelmi méltóságát köszönhette – egyre jelentősebbé váltak a nyugati szövetségkötések, a nyugati kapcsolatok. A külpolitikai kapcsolatrendszer változásai előrevetítették a magyarok Kárpát-medencei beköltözése után, a 10. századi, nyugati hadjáratokat.

II. 2. 9. Álmos és Árpád tisztsége, személyisége

A korábbiakban már részletesen tárgyaltam az Álmos és Árpád tisztségére vonatkozó forrásokat és történeti hipotéziseket. A források egy része (Anonymus, Zág-rábi–Váradai Krónikák, Albericus) első vezérnek, fejedelemnek (dux, primus dux) titulálta Álmost.¹⁹⁷¹ Hozzákapcsolták a fejedelmi nemzetség eredetmítoszáat, a turul-mondát.¹⁹⁷² A 14. századi krónikakompozíció szerint Álmost, Árpád apját „Erdélyországban megölték, mindenesetre nem mehetett be Pannóniába.”¹⁹⁷³ Több kutató is feltételezte a források alapján, hogy Álmos lehetett az első fejedelem, akit a vérszerződés (vagy pajzsra emelés) szertartásával megválasztottak, és a 850-es évektől 889-ig vagy 895-ig uralkodott.¹⁹⁷⁴ Álmos méltóságát fejedelemként vagy kündüként adták meg azok, akik első fejedelemnek vélték.¹⁹⁷⁵ Az Álmos első fejedelemiségével kapcsolatos feltevés gyenge pontja az, hogy a kései magyar krónikás hagyományon alapul, amely legfeljebb a 11. század második feléig–végéig vezethető vissza (ösgeszta), és tartalmazhatta a turul-mondát és Álmos megölésének történetét. A 10. század közepén lejegyzett, Konsztantinosznál megőrzött magyar dinasztikus hagyomány Álmost a Levedit követő „másik vajda” (heteros Boebodos) címmel illette.¹⁹⁷⁶ Ez a titulus második törzsfői vagy fejedelmi méltóságként értelmezhető. Ha összevetjük a bizánci tudósítást a Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardézi) magyarokról szóló híradásával, vitatható, hogy melyik méltóságnak (kündü, gyula) felelhet

¹⁹⁷¹ Vö. összefoglalóan Tóth 1998. 119.

¹⁹⁷² A turul-mondára vö. SRH I. 38, 84.; elemzésére vö. pl. Kristó 1980. 134–138.; Kristó 1993a. 16–18.

¹⁹⁷³ SRH I. 287.; HKÍF 359. (Kristó Gyula)

¹⁹⁷⁴ Álmost tekintette első fejedelemnek pl. három fő érv alapján Deér 1945. 13–16.; négy érv alapján Dümmerth 1971. 404–430.; hat érv alapján Kristó 1993a. 16–23.; hét érv alapján Szabados 2011. 89–90.

¹⁹⁷⁵ Álmos kündü címére vö. Kristó 1980. 133–144.; Uhrman 1987–1988. 212–214.; Kristó 1993a. 16–23.

¹⁹⁷⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 14.; DAI 38,43. ; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 44.

meg a másik vajda titulus. A kündü (k.nd.h) méltóságot ugyanis értelmezhetjük a 20 ezer fővel kivonuló fővezérként, vagy ezt a kivonulást csak jelképesen gyakorló, névleges/szakraális uralkodóként, aki nem ment el ténylegesen a háborúba a sereggel.¹⁹⁷⁷ A muszlim forrásokban másodikként említett, de nagyobb hatalmúnak feltüntetett gyula (G.I.h.) „háborúban, védelemben és más ügyekben” intézkedő vezető, „akinek minden magyar engedelmeskedik.”¹⁹⁷⁸ Korántsem egyértelmű – akárcsak Levedi esetében –, hogy Álmos lehetett-e a kündü vagy a gyula, noha a történeti kutatásban mindkét lehetőség felmerült. Valószínűnek vélem, hogy a kazáriai eredetű kündü méltóság, hadvezéri titulusként, a kavarak hadban élen járó fejedelmét jelölhette, aki az egész magyar–kavar haderővel kivonulhatott. A gyula méltóság viselője, akinek minden magyar engedelmeskedett, 870–880 táján még Levedi lehetett. Álmos esetében nemességét, vitézségét és bölcsességét említette Anonymus.¹⁹⁷⁹ Álmos életútja kapcsán feltételezték fejedelemmé választását – a 850-es évek első vagy második felében –, hosszú ideig tartó fejedelemsége alatt a kazároktól való függetlenedést, a csatlakozó kavarak beolvasztását, a környező szláv törzsek hódoltatását, s végül a besenyőktől elszenvedett vereség miatt feláldozását (895 táján).¹⁹⁸⁰ Bár a kései magyar hagyomány (turul-monda, erdélyi megölésének legendája) alapján felmerülhetne Álmos szakraális fejedelemségének lehetősége, sem a Konsztantinosznál megőrzött dinasztikus hagyomány (másik vajda), sem pedig a korabeli muszlim források két tisztségviselőjének funkciói nem támasztják alá kielégítően ezt a feltételezést. Nézetem szerint Álmos Levedi mellett részt vehetett a 850–880 közötti nyugati hadjáratokban, a kazárok háborúiban és a szlávok adóztatásában. Nem bizonyítható fejedelemsége, és az sem, hogy a honfoglalást előidéző besenyő támadást megérte volna. Kétségtelenül a 9. század második fele magyar törzsszövetségének kiemelkedő személyisége volt, ezért kerülhetett szóba fejedelemsége, illetve ezért az ő fiát választották meg fejedelemmé.

Árpád tisztsége esetében többször utaltam arra, hogy Konsztantinosz híradása szerint őt választották meg fejedelemmé (arkhón) pajzsra emeléssel.¹⁹⁸¹ A bizánci császár hangsúlyozta, hogy Árpád előtt nem volt más fejedelmük (arkhón) a magyaroknak, és az ő nemzetségéből (genea) lesz mindig a fejedelem.¹⁹⁸² A DAI 40. fejezete törzsfői és a genealógiai listájából, kitűnik, hogy a törzsszövetségi hierarchia élen az Árpád nemzetségéből származó fejedelem (arkhón) áll, és Konsztantinosz

¹⁹⁷⁷ A kündüről szóló Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardézi) tudósítására vö. HKÍF 32, 35.; Ibn Rusztára vö. még Kmoskó 1997. 2007.; Zimonyi 2005. 35.; vö. a kündü tényleges fővezéri vagy szakraális uralkodói értelmezésére további szakirodalommal vö. Tóth 1998. 104–106.; Tóth 2011. 85–87.

¹⁹⁷⁸ A gyula hatáskörére a Dzsajháni-hagyományban vö. Ibn Ruszta, HKÍF 32–33. (Czeglédy Károly), Zimonyi 2005. 35.; Gardézi, vö. HKÍF 35. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.

¹⁹⁷⁹ HKÍF 285. (Veszprémy László)

¹⁹⁸⁰ Vö. erre a rekonstrukcióra Dümmerth 1971. 413–415.; Kristó 1980. 142–145.

¹⁹⁸¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 11–14.; DAI 38,51–53; vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.

¹⁹⁸² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 14–18.; DAI 38,53–55.; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.

korában (950 körül) Árpád unokája, Falicsi volt a „mostani fejedelem.”¹⁹⁸³ A bizánci uralkodó Liuntikát és Falicsit fejedelemlékként (arkhón) említette. Az ’arkhón’ titulus ’fejedelem, vezér’ jelentéssel bír, és élen járó katonai, politikai vezetőt jelent. A csak Árpáddal kapcsolatban szereplő ’megas arkhón’ kifejezés ’nagy fejedelem’ formában lefordítható, értelmezése mégis bonyolultabb. A leginkább elfogadott értelmezés szerint Árpád ’megas arkhón’ méltósága visszautal arra a korábbi mondatra, amely szerint „minden törzsnek van fejedelme (arkhón).”¹⁹⁸⁴ Így a ’nagy fejedelem’ a törzsi fejedelmek (genea arkhón) közül az elsőt, a törzsfői hierarchiában élen állót jelentheti.¹⁹⁸⁵ Feltételeztem, hogy a ’megas’ jelző nemcsak a rangban való nagyságra, elsősége vonatkozhatott, hanem időbeliségre is. Eszerint ’rég, egykori’ jelentéssel is bírhatott a ’megas’ szó, így utalhatott arra is, hogy Árpád ’rég, egykori, időben első’ fejedelme volt a magyaroknak.¹⁹⁸⁶ Tekintettel arra, hogy a 950 körüli magyar fejedelmet, Falicsit ’mostani fejedelemlékként’ (ton nuni arkhón) nevezte Konsztantinosz, Árpád ’rég, egykori fejedelem’ (megas arkhón) megjelölése is elfogadhatónak tűnik. A két értelmezés közül valószínűbb a rangban első fejedelem jelentés. Az Árpád, mint Turkia ’megas arkhón’-ja kifejezés közelebb van a törzsfők arkhóni titulusát tartalmazó mondatához, mint Falicsi mostani fejedelemlékként való említéséhez. A másik érv az, hogy ez lenne az egyetlen konsztantinoszi példa a ’rég, egykori’ jelentésre. Konsztantinosznál a besenyők nyolc törzse (thema, genea) élén álló vezetőkre utal a ’nagy fejedelmek’ kifejezés.¹⁹⁸⁷ A morváknál Szvatopluk fiai közül a legidősebbet illette meg a ’nagy fejedelem’ méltóság, ami a főhatalmat jelenthette, míg két testvére részfejedelemséget kaphatott.¹⁹⁸⁸ E példák azt valószínűsítik, hogy rangban, és nem időben első fejedelmi titulust jelölt Árpád ’megas arkhón’ címe, jóllehet nem zárják ki az utóbbi értelmezés lehetőségét sem. Az ’Árpád, Turkia nagy fejedelme’ (megas Tourkias arkhón) titulus ugyanazt a méltóságot jelölte, mint a ’Turkia fejedelme’ (arkhón Tourkias) kifejezés.¹⁹⁸⁹ Konsztantinosz nem adta meg a magyar törzsszövetség élén álló vezető magyar titulusát Levedi, Álmos, vagy Árpád esetében, ugyanúgy, ahogy például Szvatopluk morva fejedelemléknél (arkhón) sem, csak szláv (Boebodos) vagy görög (arkhégos, arkhón) tisztségneveket közölt.

Másik bizánci forrásunk, Georgius Monachus Continuatus Árpádot Kuszánnal együtt a magyarok fejéinek (kephalé) nevezte a 894/895-re tehető bulgáriai hadjárat

¹⁹⁸³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15-16.; fol. 115v. vers. 11-12.; DAI 40,48-49, 58.; DAI 2003. 178-179.; ÁMTBF 48, 49.

¹⁹⁸⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. vers. 115. vers. 1.; DAI 40,50; vö. DAI 2003. 178-179.; ÁMTBF 49.

¹⁹⁸⁵ Vö. Makk 1998c. 17-28.; Makk 1998a. 67-80.; vö. még Tóth 1998. 101.; Szegegy 2008. 111.; Tóth 2010. 164.

¹⁹⁸⁶ Erre az értelmezésre vö. Tóth 1990. 230.; Tóth 1998. 101.; Tóth 2010. 163-164.

¹⁹⁸⁷ A besenyő nagy fejedelmekre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105v. vers. 18.; DAI 37,16.; DAI 2003. 166-167.; vö. Makk 1998a. 75.

¹⁹⁸⁸ A morva nagy fejedelmekre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 15-16.; DAI 41,6.; DAI 2003. 180-181.; ÁMTBF 50.; vö. Makk 1998a. 76.

¹⁹⁸⁹ Az előbbire vö. DAI 40,53; DAI 2003. 178-179.; az utóbbira vö. DAI 38,55.; DAI 2003. 172-173.

időszakában, amikor a bizánci követ, Nikétász Szklérosz személyesen tárgyalt a magyar vezetőkkel.¹⁹⁹⁰ Az utóbbi bizánci forrás megerősíti azt a feltevést, hogy a bulgáriai kalandozás idején, a besenyő támadás előtt, Árpád vezető szerepet töltött be a magyar törzsszövetségben. Árpád a források segítségével „látható,” méltóságot viselő személy volt 894/895 táján, szemben a korabeli forrásokban a fejedelmválasztás után „láthatatlan” Álmossal. A ’kephalé’, azaz ’fej’ jelentésű titulus Árpád és Kuszán esetében is vezért, katonai vezetőt jelölő kifejezés, amely bírhatott törzsszövetségi vezető, fejedelem, vagy törzsi fejedelem jelentéssel is. A 14. századi krónikakompozícióban is Árpád volt a honfoglalás idején a magyarok első kapitánya, azaz első törzsfője.¹⁹⁹¹ Árpád esetében is fel kell vetni azt a kérdést, hogy mi lehet az a tisztség, méltóság, amelyet a görög és latin nyelvű források titulussal (arkhón, megas arkhón, capitaneus) jelölnek, és fejedelemként, vezérként értelmezünk. A Dzsajháni-hagyomány alapján a 20 ezer fővel kivonuló fővezér, vagy szakrális méltóság, a kündü, illetve a „háborúban, védelemben és más ügyekben” parancsoló gyula tisztségek jöhetnek szóba.¹⁹⁹² Felmerült az a feltevés, hogy Árpád a muszlim források által első helyen említett, kazár eredetűnek mondható kündü (künde, kende) tisztséget viselte.¹⁹⁹³ Egy másik álláspont fejedelemnek, nagyfejedelemnek tekintette Árpádot.¹⁹⁹⁴ Felvetették azt is, hogy a nagyfejedelem a kündü cím folytatása lehet, de a szakrális jelleg később csökkent.¹⁹⁹⁵ Egy hipotézis szerint Árpád 893-tól a gyula tisztséget viselte, de Kurszán 904. évi halála után magához ragadta a hatalmat, és a kündü és gyula tisztségek funkcióit egyesítő nagyfejedelemi méltóságra tett szert, amelyet 907-es haláláig töltött volna be.¹⁹⁹⁶ Árpádot tekinthették a muszlim források kündünek, ha fővezéri értelemben tekintjük a méltóságot. Árpád aligha volt szakrális fejedelem, hiszen a bizánci követtel való tárgyalása aktív, cselekvő fejedelemnek mutatja. Árpád méltósága vonatkozásában biztosan nem állíthatunk, de egyértelmű, hogy a magyar törzsszövetség főfejedelme volt, akit törökül kagánnak is nevezhettek, vagy kündür kagánnak. Korábbi álláspontommal ellentétben a kündü méltóságot mégsem kapcsolom Árpádhoz, azt a kavarak fejedelme rangjának vélem.

Árpád tevékenységét, szerepét az alábbiakban összegezhethetjük. A legelső fontos esemény életében fejedelemmé választása volt, kazár módon pajzsra emeléssel, az előkelő kazár követek jelenlétében, és a magyar törzsfők akaratából és közreműködésével. Árpád életének ezt a kiemelkedő mozzanatát megelőzhette a hadjáratokban való tevékeny részvétele, amivel rátermettségét, vitézségét bizonyíthatta, ahogy az

¹⁹⁹⁰ ÁMTBF 59.; HKÍF 147.

¹⁹⁹¹ Kézaira vö. SRH I. 165.; HKÍF 353.; a krónikakompozícióra vö. SRH I. 287.; HKÍF 359.

¹⁹⁹² HKÍF 32-33, 35.; Kmoskó 1997. 107-208.; Zimonyi 2005. 35, 37.; vö. még összefoglalóan Tóth 1998. 100-101.

¹⁹⁹³ Vö. pl. Tóth 1998. 123.; Tóth 1996d. 40.; Zimonyi 2005. 106., Tóth 2010. 170.; Tóth 2011. 101.

¹⁹⁹⁴ Vö. Pauler 1900. 19, 25.; Zichy 1939. 16.

¹⁹⁹⁵ Vö. Kristó 1980. 227.; Kristó 1996g. 172-173.

¹⁹⁹⁶ Györfly 1959. 142-143.

konsztantinoszi jellemzéséből is kitűnik. Fejedelemként vélhetően fenntartotta a kazár kapcsolatokat, amelyeknek méltóságát, legitimitását köszönhette. Ez jelenthette a kazár hadjáratokban való részvételt is. Árpád ugyanakkor a nyugati kapcsolatokat erősítette, hiszen esetleg a 881-es nyugati (Ostmark/Ausztria) kalandozás idejében is, de a 892. évi moráviai, a 894. évi pannóniai hadjáratok időszakában már bizonyosan Árpád volt a fejedelem. Árpád kötött vezértársa, Kuszán jelenlétében szövetséget a VI. (Bölcs) Leó bizánci császárt képviselő Nikétász patrikiosszal az Al-Duna közelében. A szövetség következménye a kezdetben sikereket hozó, de vereséggel végződő bulgáriai kalandozás volt. Árpád személyesen nem vett részt ebben a bolgár hadjáratban, így a vereség serege vezetőjeként egyik fiát (Liuntika–Jutocsa) érinthette. Konsztantinosz szerint Árpád fejedelmet a bolgár szövetségben indított besenyő hadjárat űzte el a szállásterületről. A besenyőktől elszenvedett súlyos vereség nemcsak Árpád fejedelemsége időszakában történt, hanem neki is menekülni kellett népével együtt. A besenyő támadás következtében el kellett hagyni Etelközt, a Don és a Duna közti szállásterületet. Ezt a súlyos csapást valamelyest kiegyenlítette, hogy a Kárpát-medencében Árpád vezetésével a magyar és kavar törzsek új szállásterületet, hazát találtak.

Árpád legteljesebb jellemzését a konsztantinoszi történetből tudjuk, amelyet dédunokájától, Termacsutól eredeztethetünk. Eszerint a magyarok Árpádot „egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre.”¹⁹⁹⁷ Jóllehet, paradox módon, Árpádot apjával, Álmossal versenyezteti a császár, mivel Levedi ezt a két jelöltet ajánlotta a kagán figyelmébe, a jellemzésből kitűnnek Árpád személyes tulajdonságai. A leírásban nem szerepel a ’nemes’ jelző, mint Levedi esetében, ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy Árpád vagy Álmos ne lett volna előkelő származású, hiszen akkor Álmos nem lehetett volna második vajda (törzsfő), illetőleg Levedi nem jelölte volna őket a fejedelemségre.¹⁹⁹⁸ A ’nemes’ jelző hiányából nem lehet arra sem következtetni, ahogy azt a történeti kutatásban többen is tették, hogy a nemes származású Levedi a kündü, a vitéz Álmos és Árpád pedig a gyula tisztséget töltötte volna be.¹⁹⁹⁹ Bármelyik tisztség betöltésénél alapfeltétel volt a nemes származás, sőt a vitézség és bölcsesség is. E tulajdonságok Levedi vagy Árpád jellemzésénél toposzjellegűek is. Zimonyi István joggal hangsúlyozta, hogy a türk kagánok jellemzésének is része volt bölcsességük (bilgä), vitézségük (alp, ärdäm) hangoztatása.²⁰⁰⁰ Szücs Jenő szerint a nomád alkalmasság, idoneitas-szemlélet szerint a főfejedelem alkalmasságát az „égi kiválasztottság, a származás mítosza és a kagán egyéni rátermettsége (bölcsesség,

¹⁹⁹⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 8-11.; DAI 38,50-51.; DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.

¹⁹⁹⁸ Tóth 1996d. 14.; Tóth 1998. 123.

¹⁹⁹⁹ Györffy feltevésére vö. Györffy 1959. 80–83.; Györffy 1977b. 111.; Györffy 1993. 221.; Szücs 1992. 188.

²⁰⁰⁰ Zimonyi 1997. 464–465.

hősiesség) együttesen indokolja.²⁰⁰¹ Árpád a nomád fejedelemtől elvárható, a fejedelemségre alkalmassá tevő, egyéni tulajdonságokkal rendelkezett. Árpádot azért találták a magyarok törzsfői, vezérei – köztük Levedi is – alkalmasnak (ikanos), mert vitézsége mellett tekintélyes, bölcs és megfontolt volt.²⁰⁰² Árpád portréja még Levediénél is teljesebbnek tűnik; egy vitéz, kiváló szellemi és vezetői képességekkel rendelkező személyiség képe bontakozik ki előttünk.²⁰⁰³ Ez is magyarázhatja a szokatlan döntést, amelyet a magyar törzsfők hoztak, amikor nem az öregebb Álmost, hanem az ereje teljében levő, fiatalabb Árpádot választották meg, egyhangúan, fejedelemmé. Míg Árpád fő érdemének a kései utókor az új haza megszerzését tekintette, és a 'honfoglaló', vagy 'honalapító' jelzővel látta el, addig kortársai és fiai, unokái nemzedéke nagyságát a pajzsra emelésben kifejeződő fejedelmi méltóság megszerzésében, a fejedelmi dinasztia megalapításában láthatta.²⁰⁰⁴ Árpád tekintélyének, képességeinek elismerése egyértelműen kirajzolódik a Konsztantinosznál megőrzött dinasztikus hagyományból. Kétségtelenül szerepe volt abban, hogy az „etelközi vést,” és a szállásterületváltást a magyarság politikai és etnikai értelemben egyaránt túlélte. A vereség ellenére a magyarság nem gyengült meg, erről tanúskodnak a Kárpát-medencébe való beköltözés után folytatott hadjáratok.

II. 3. A KAVAROK (KABAROK) A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉGBEN

A honfoglaló magyar törzsek, az ún. Hétmagyar mellett a történeti kutatás jóval kevesebbet foglalkozott a honfoglalás előtt csatlakozó kavarok/kabarok népével. Jóllehet kevesebbet tudunk róluk, mégis több vonatkozásban érdemes figyelmet fordítani rájuk. A fontos történeti szerepet betöltő Kazár Birodalomból érkeztek, és Kazária gazdasága, politikai szervezete, kultúrája, és nyelvei megértéséhez járulhat hozzá a kavarok jobb megismerése. A magyarokhoz csatlakozván, közvetítették ezt a kazár örökséget (török jövevényszavainkban megőrződve). A magyar törzsszövetséghez kapcsolódva fontos szerepet játszottak annak honfoglalás előtti, majd honfoglalás utáni életében, hadjárataiban.²⁰⁰⁵

²⁰⁰¹ Szűcs 1992. 188.

²⁰⁰² Tóth 1996d. 13–15.; Tóth 1998. 123–124.; Tóth 2011. 100.

²⁰⁰³ Tóth 1998. 123–124.; Tóth 2011. 100.

²⁰⁰⁴ Tóth 1998. 124.; Tóth 2011. 100–101.

²⁰⁰⁵ Összefoglalóan Tóth 1984. 92–113.; Tóth 1998. 61–78.; Tóth 2011. 53–65.; legújabban Tóth 2013b. 315–352.

II. 3. 1. Források a kavarokról

II. 3. 1. 1. A hiteles, korabeli források

Mindössze két hiteles, korabeli forrásunk őrizte meg a kavarok nevét, és adott információkat történetükről. Az időben korábbi, kortárs forrás a Salzburgi Évkönyvek folytatása (*Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum*), amely 1921 óta ismert a történeti kutatásban.²⁰⁰⁶ Ez a fontos forrás a 881-es évnél beszámolt egy napfogatkozásról, majd két háborúról vagy inkább csatáról a keleti frank birodalomhoz tartozó Ostmark területén. A feljegyzés szerint „az első csatát a magyarokkal [cum Ungris] vívták Wenia-nál, a második csatát a kabarokkal [cum Cowaris] Culmitenél.”²⁰⁰⁷ A hadjárat során a két nép külön fronton harcolt a keleti frankok ellen Szva-topluk morva fejedelem szövetségében.²⁰⁰⁸

A második forrás, a konsztantinoszi DAI 39. fejezete, amely részletesen tárgyalja a kavarok történetét. Az elmaradhatatlan, és külön forrást jelentő, „tudnivaló, hogy” bevezetőt követően a 39. fejezet a következő információkat adja: „Tudnivaló, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is. Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan.”²⁰⁰⁹ Ezt a híradást a bizánci császár megismételte sűrített formában a 40. fejezetben, amely a kabarok és türkök törzseiről címet kapta. Ebben megemlítette, hogy „első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse.” Majd a törzsnévlista után azt olvashatjuk, hogy „így egymással

²⁰⁰⁶ Klebel 1921. 123–143.

²⁰⁰⁷ „Sol obscuratus est a tercio usque ad sextam horam. Primum bellum cum Ungaris ad Weniam, secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.” A Salzburgi Évkönyv és folytatása kiadására vö. *Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum*, red. H. Bresslau, In: MGH SS XXX/2. Hannoverae–Lipsiae, 1934. 742.; Klebel 1921. 37. o.; Schünemann 1922. 221–222.; a magyar fordításra HKÍF 209. (Tóth Sándor László)

²⁰⁰⁸ Vajay 1968. 16.; Györffy 1983a. 20.; Györffy 1990a. 84.; Czeglédy 1985a. 55.; Bowlus 1995. 237–238.; Kristó 1996a. 85.; Kristó 1996g. 150.; Tóth 1996f. 8–10.; Vékony 2002. 184.; Makk 2012. 17.; Tóth 2013b. 315–316, 343–344.

²⁰⁰⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13 – fol. 112v. vers. 18.; DAI 39,1–14.; vö. DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.; angol és görög nyelvű kiadására DAI 1967. 174–175.; HKÍF 126–127.; MEH 120.; a fejezet értelmezésére összefoglalóan vö. Jenkins 1962. 149–150.

összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek.”²⁰¹⁰ Ezt követi a Bölcs Leó bizánci császárral szövetségben vezetett bolgár háború, majd a bolgár–besenyő szövetség támadása a magyarok ellen, amikor azok serege hadjáraton volt. Az összefüggőnek tűnő passzus tartalmazza a magyarok kiűzését, majd letelepedését az új hazában, utalást Etelközre (Etel és Kuzu formában), és az új szállásterület régi bizánci emlékeinek leírását.²⁰¹¹ *Lényegében a 38. fejezet két „párhuzamos” története (Levedi és Árpád története) után a 39. és 40. fejezet jelentős része egy harmadik történetet ad, a „kavar/kabar történetet.”* E két forrás, a Salzburgi Évkönyv 881-es híradása, és a DAI 948–952 közt lejegyzett, de néhány kurrens utalástól (mostanáig, máig) eltekintve a honfoglalás előtti időre vonatkozó részletesebb tudósítása jelenti a kazár–kavar népcsoportra vonatkozó, primér forrásbázist.

II. 3. 1. 2. A kavarakhoz és feltételezett utódaikhoz kapcsolódó egyéb források

A fenti két hiteles, korabeli forráson kívül, a történeti kutatás más kútfőket is igyekezett feltárni a kavarak eredetére, történetére vonatkozóan.²⁰¹² Egy nép hasonlóknak tűnő névvel (Kabeiroi–Καβείροι) szerepel Szláv Tamás II. Mihály bizánci császár elleni, 821–824 között folyó felkelésével kapcsolatban bizánci forrásokban (Theophanes Continuatus, Joseph Genesios stb.).²⁰¹³ A ’Kabeiroi’ etnonim Szláv Tamás szövetségesei azon listáján szerepel, amelyben a legtöbb népnév (hunok, alánok, abkházok, zikhek stb.) a Kaukázus régiójában lakó népekhez kapcsolható. A forrás alapján felmerült, hogy a Kabeiroi népet a konsztantinoszi kavarakkal azonosíthatjuk.²⁰¹⁴ A későbbi kutatás azonban jobbra elvetette, vagy legalábbis megkérdőjelezte ezt a lehetőséget, és feltételese a szabírokra vonatkoztatta a népnevet. Vitatható, hogy bármelyik kaukázusi népnek köze volt-e ehhez a bizánci felkeléshez.²⁰¹⁵ Az idézett bizánci források tanúbizonysága nem egyértelmű, sem a felsorolt, többnyire kaukázusi népek bizánci felkeléshez fűződő viszonyát, sem pedig a ’Kabeiroi’ népnevet, népcsoportot illetően.

Omeljan Pritsak több keleti kútfőben is megtalálni vélte a konsztantinoszi kavarakat, akiket külön törzsnek tekintett a kazár törzsszövetségben belül. Előbb a 13. századi volgai bolgár feliratokon fellelt arab nyelvű Yubar/Yuwar/Yowar alakot tekintette közép-bolgár alalnak. Ennek török megfelelője a kavar (Qawar), és

²⁰¹⁰ A 40. fejezet vonatkozó híradására, Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-4, 7-10.; DAI 40, 3-4, 6-7.; DAI 2003. 174–175.; HKÍF 127–128. o.; értelmezésére Jenkins 1962. 150.

²⁰¹¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2- fol. 114v. vers. 8.; DAI 40,1-34.; vö. DAI 2003. 174–177.

²⁰¹² Uhrman Iván vette számba a kavarakkal kapcsolatba hozott forrásokat, vö. Uhrman 2003. 270–273.

²⁰¹³ Theophanes 1838. 55.; Genesius 1834. 33.; vö. Uhrman 2003. 271. o. 17. jegyzet; Golden 1980. 139. o. 432. jegyzet; a Kabeiroi alakot szerepeltető bizánci forrásokra vö. Moravcsik 1983. 144.; legújabban a Kabeiron, Kabéron alakokra Ciociltan 2011. 186. o. 35. jegyzet

²⁰¹⁴ Bury 1912. 89.; Togan 1943. 63.

²⁰¹⁵ A kételyre vö. Moravcsik 1983. II. 262–263.; Golden 1980. 139–140.

mindkét formát visszavezette egy rekonstruált *'qıabar'* formára. Pritsak szerint a kavarak ősei a nyugati türk törzsek közé tartoztak.²⁰¹⁶ Ez a kései volgai bolgár forrás, amennyiben ez a név egyáltalán kavart jelent, nem lehet bizonyíték arra, hogy felkelésük előtt elkülönültek volna Kazárián belül.²⁰¹⁷ Pritsak a 10. századi itáliai zsidó szerző Pszeudo-Joszeftól ben Gorion ha Kohén 935 körül készült könyve, a Jozzippon (Széfer Jozzippon) népnevei között is a kavarakat vélte felfedezni. A Jozzippon szövegében a Tógarma (ami a török népeket jelöli) tíz családja: „Kuzar (KVZR), Picnak (PYCNQ), Alan (LN), Bulgar (BVLGR), Kacbina (KCBYN), Turk (TVRQ), Kuz (KVZ), Zakuk (ZKVK) Ungar (VNGR) és Tolmac (TVLMC).”²⁰¹⁸ Pritsak a Tógarma 10 családja között említett TWRQOY-t [TURQOI – T. S. L.] a konsztantinoszi türkőkre (Tourkoi), a magyarokra értelmezte. Ugyanakkor utalt arra, hogy a Jozzippon arab fordításában (leningrádi kézirat) a HBYR szerepel, ami Pritsak értelmezésében a kiabar, a konsztantinoszi kabar megfelelője.²⁰¹⁹ Egy másik 10. századi forrásban, az ún. Kijevi Levélben, a kairói genizában szereplő KYBR nevet szintén a kabarokkal hozta kapcsolatba.²⁰²⁰ A két forrást kombinálva arra a következtetésre jutott, hogy „a Jozzippon művének arab fordításában a kybr azonos a KYBR (Kybar vagy kiabar) szóval a kievi levélben.”²⁰²¹ Mindkét forrás olvasata vitatható. A Jozzippon magyar kiadásában és fordításában is a Turk név szerepelt, nem indokolt a *'kabar'* olvasat. Az Ungar nevet a magyarokra vonatkoztathatjuk, akiket a Dzszajháni-hagyomány a turkok egyik fajtájának tekintett, Konsztantinosz pedig Turkoı névvel illetett. Így a Jozzippon két népneve is inkább a magyarokhoz, semmint a kabarokhoz kapcsolható. A Pritsak-féle *'kabar'* értelmezést erősen vitatta a történeti kutatás.²⁰²² A kijevi levél, a kairói ganiza KYRR névalakját eltérően olvasták a történeti kutatásban. Vékony Gábor ófelnémetből *'kijevi'*, Harmatta János a perzsa *'Kaybar'* szóból *'királyi, uras, szép megjelenésű'*, Ciociltan pedig az arab *'kabir'* szóból *'nagy'* jelentésben értelmezte.²⁰²³ Az olvasatok ellentmondásosak, bár valószínű, hogy az ún. Kijevi Levél vagy kairói geniza, kazár/türk jellegű rovásírással íródott.²⁰²⁴ Nem tekinthetjük a kavarakra vonatkozó biztos forrásnak sem az arab nyelvű, 13. századi bolgár feliratokat, sem a Jozzippon, sem pedig a Kijevi Levelet.

²⁰¹⁶ Pritsak 1965. 381–383.

²⁰¹⁷ Golden 1980. 136.

²⁰¹⁸ A Jozzippon fenti olvasatára és magyar fordítására, értelmezésére vö. Spitzer–Komoróczy 2003. 65–67. – A fenti nevek közül a Kuzart kazároknak, a Picnakot pecsenegeknek, besenyőknek, az Alant alánoknak, a Bulgart (volgai) bolgároknak, a Turkot törökőknek, az Ungart magyaroknak értelmezték.

²⁰¹⁹ Golb–Pritsak 1983. 37.

²⁰²⁰ Golb–Pritsak 1983. 35–37.

²⁰²¹ Golb–Pritsak 1983. 37.

²⁰²² Pritsak megkérdőjelezésére vö. Ligeti 1985a. 17.; Vékony 1992. 935–936.

²⁰²³ Vékony 1992. 935–936.; Harmatta 1997. 136–137.; Ciociltan 2011. 187.

²⁰²⁴ Kazár/türk jellegű rovásírást állapított meg mindkét kairói genizasövegben Golden 1980. 24. o. 40. jegyzet; idézi e véleményt még Uhrman 2003. 271. o. 22. jegyzet.

Harmatta János egy szaka és egy kínai forrást kapcsolt a kavarak történetéhez. A „szaka nyelvű, a Stael–Holstein tekercs, amely a keleti türk törzsszövetség két ágának, a Tölisnek és a Tardusnak a törzseit sorolja fel, a kínai pedig a Tang-shu, amely ugyancsak felsorolja a keleti türk törzseket.” Harmatta olvasata szerint a „szaka alak Karibari, amelynek hangértéke Qorbar, a kínai alak Ki-pi, amelynek „északnyugati Tang hangalakja Kor-par és Kor-bar.” A hetedik keleti türk Tölis törzs nevét így „qobar vagy Qabar alakban” rekonstruálja. Harmatta a kínai forrás alapján feltételezte, hogy „a Ki-pi qobar/qabar törzs jelentős szerepet játszott a kínaiak oldalán 652-ben az A-shih-na Ho-lu nyugati türk qagan ellen vezetett hadjáratban.”²⁰²⁵ Szerinte lehetséges, „hogy egyik águk [ti. a Ki-pi = kabar törzs – T. S. L.] ekkor húzódott át Európába, ahol a kazárokhoz csatlakozva a Don mellett telepedett le.”²⁰²⁶ Nincs azonban magyarázat arra, hogy a kínaiakkal szövetkező, keleti türkök egyik törzse a nyugati türkök elleni háborúskodás során miért vált volna ketté, és csatlakozott volna a kazárokhoz. A bizonytalan olvasat nem erősíti meg a kavarak keleti türk eredetét és 652 körüli csatlakozásukat a már létező Kazár Kaganátushoz.

Több kutató is felvetette a kavarak khorezmi eredetét. Eszerint a kavarak az arabok által 712-ben meghódított Khorezm (Khwárezm) birodalomból, majd vazallus tartományból kerültek Kazáriába, és onnan a magyarokhoz.²⁰²⁷ Gyóni Mátyás a Magyar Királyságban élő, 12. századi bizánci forrásban felbukkanó kálizok eredetét visszafelé kutatva jutott el a tanulmánya címében is szereplő „következtetési” lánccig: kalizok – kazárok – kavarak – magyarok.²⁰²⁸ Kinnamosz 12. századi bizánci történetíró Eпитómé című történeti munkájában megemlékezett az általa hunnak, dalmatának és paionoknak is nevezett magyarok közt lakó kálizokról. Az egyik, 1150-re vonatkozó passzus szerint a bizánciak ellen harcoló magyar seregben ott voltak „nemcsak az ország lakói, hanem részben hun lovasok, részben a köztük élő, de más hiten levő kalizok (Χαλισίωv). Mert míg a hunok a keresztények hitét vallják, ezek most is a – mégpedig nem is tisztá! – mózesi törvényeket használják. Azt mondták tehát, hogy ezek meg még a besenyők harcolnak a dalmatákkal [ti. a magyarokkal – T. S. L.] együtt.”²⁰²⁹ Kinnamosz másik passzusában az 1165 körüli bizánci–magyar háborúskodás kapcsán ezt olvashatjuk: „ő a sirmioni [a Dráva és az Al-Duna közti Szerémség – T. S. L.] hunok közül – akiket náluk kalizoknak (Χαλισίωvς) szokás hívni, s akik mint mondtam, más vallásúak, a perzsákkal azonos hitet vallanak – sokat telepített.”²⁰³⁰ Gyóni más adatokat is kapcsolatba hozott a kálizokkal;

²⁰²⁵ A nyugati türkök történetére vonatkozó adatra vö. Chavannes 1903. 61.; a munkát és a fenti adatot idézi, a kabarokra értelmezve a Ki-pi nevű keleti türk Tölis törzs nevét Harmatta 1998. 142.

²⁰²⁶ Harmatta 1998. 142.

²⁰²⁷ A khorezmi-káliz elméletek összefoglalására vö. Uhrman 2003. 272.

²⁰²⁸ Gyóni 1938. 90–96, 159–168.

²⁰²⁹ A görög szöveget idézi Gyóni 1938. 86.; Ioannes Kinnamos (Kinnamosz) vonatkozó szöveghelyének bilingvis kiadására és fordítására vö. Moravcsik Gyula, ÁMTBF 202.

²⁰³⁰ ÁMTBF 234.

így Zacharias rhétor 569 körül említett kwlsz népét a Kaukázus vidékén, a 733–746 körüli püspöki jegyzékben (Notitia Episcopatum) található Khválisz nevet, a Nesztor-krónika hvalisz népvénét és a Kaszpi-tenger Káliz-tenger elnevezését. Feltevése szerint a kaliz nép a zsidó vallás karaita ágát képviselte, és a kazár–arab háborúban kitüntette magát. Gyóni szerint a 8. század vége felé a kaliz Bulan a hadvezéri, bég címet is megszerezte. Gyóni úgy vélte, hogy amikor Bulan unokáinak egyike, Obadiah vallási reformot hajtott végre, és a talmudista irányzatot tette kötelezővé 863 táján, a „katonai vezetőszerépüktől és szabad vallásgyakorlásuktól megfosztott kalizok fegyverrel próbálták régi helyzetüket visszaállítani, de vereséget szenvedtek, elköltöztek Etelközbe, a magyarokhoz.”²⁰³¹ Gyóni kazár eredetű nevet tulajdonított Bulcsúnak, és apjának (Kalész), akinek nevében a kaliz népvénét fedezte fel, de később feltevést visszavonta.²⁰³² Gyóni szerint a „kavar nem népnév, sem a karaim. Az előbbi a Konzstantinosznál leírt kazár belháború idején keletkezett alkalmi fedőnév, az utóbbi vallási elnevezés.”²⁰³³ Gyóni a kavarokat kálizoknak tekintette, akik részint karaita zsidó vallásúak, részint (szerémségi részük) mohamedán vallásúak lehettek.²⁰³⁴

Gyónihoz hasonló következtetésekre jutott Tolsztov orosz régész is. Muszlim és héber forrásokra építő rekonstrukciója szerint Khorezmet 712-ben hódította meg Kutejba khoraszáni helytartó, aki száműzte a zsidó vallású írástudókat. A khorezmi száműzöttek Bulan vezetésével Kazáriába menekültek, és 712 és 730 között vezető szerepre tettek szert. Bulan a „kazár bégek dinasztiájának megalapítója” lett, hátterbe szorítva a kagánt, és a szinkretikus judaizmus lett Kazária államvallása.²⁰³⁵ Tolsztov szerint Bulan unokája, Obadiah a 8. század 60-as, 70-es éveiben nagyszabású politikai és vallási reformot vezetett be, a bevándorló talmudista papságra és a kazár arisztokráciára támaszkodva. Ezért a khorezmiek/kavarok felkeltek, és vereségük után nyugatra, a magyarokhoz való meneküléséről.²⁰³⁶ Értelmezése szerint a „kavar, a chvar, chovar név nyugati kazár kiejtése nem más, mint a chorezmiek saját neve, alán kiejtés szerint chval, choval, chal. Ez utóbbi kiejtés szerint chalisz formában, a kavarok utódait a XI. században [sic! – T. S. L.] Magyarországon külön népként jegyzik fel (Kinnamosz).” Tolsztov úgy értelmezte Kinnamosz híradását, hogy a chorezmiek utódainak vallása „félleg zoroaszteri, félleg zsidó szinkretikus jellegű volt.”²⁰³⁷ Tolsztov elméletét átvette Herbert Schönebaum.²⁰³⁸ Schönebaum elfogadta azt a feltevést, hogy Khorezm 712-es arab meghódítása után, a judaista

²⁰³¹ Gyóni 1938. 163–164.

²⁰³² Gyóni 1938. 90–91, 164.; utóbbit következtetését, a „kaliz harka” értelmezést visszavonta, és helyesen Káli hangalakú személynévként értelmezte, vö. Gyóni 1943. 64–65.

²⁰³³ Gyóni 1938. 165.

²⁰³⁴ Gyóni 1938. 88., 168.; a három törzs közül „legalább az egyik kaliz volt,” vö. Gyóni 1943. 62.

²⁰³⁵ Tolsztov 1950. 229.

²⁰³⁶ Tolsztov 1950. 232–233.

²⁰³⁷ Tolsztov 1950. 233.

²⁰³⁸ Schönebaum 1957. 142–146.

khorezmiek Bulan vezetésével Kazáriába menekültek, átvették a katonai vezetést, és államvallássá tették a szinkretikus judaizmust.²⁰³⁹ A 760-as és 770-es években Bulan unokája, Obadiah, politikai és vallási reformokat hajtott végre a helyi pogány arisztokráciára és a külföldi zsidó papságra támaszkodva. Ez váltotta ki a kavarakkal azonosítható khorezmi emigránsok felkelését, és magyarokhoz való csatlakozását, amit Schönebaum 780 körülre tett.²⁰⁴⁰ Úgy vélte, hogy a kavarak magukat nevezték úgy, mint „chwar, chowar, akik Ch(w)oresmből származnak.” Szerinte az iráni eredetű khorezmi/kabar keveréknép volt, amely irániakból és ural-altajiakból tevődött össze.²⁰⁴¹

Tolszov és Schönebaum elméletével kapcsolatban kritikus vélemények fogalmazódtak meg.²⁰⁴² Az idézett feltevések építettek József kagán vitatott forrásértékű levelére, részben ebből ered e konstrukciók gyengesége is. Nem bizonyított, hogy Bulan és Obadiah káliz vagy khorezmi származású lett volna, és a kavarak felkelésének vallási oka lett volna. Gyóni jóval későbbre keltezte a kavar felkelést, mint Tolszov vagy Schönebaum. A külföldi történetírásban kevésbé ismert Gyóni-féle elmélet árnyaltabb a khorezmi–káliz azonosítás kérdésben is.

Más kutatók is számoltak a khorezmi–kavar, illetőleg káliz–kavar azonosítás lehetőségével. Macartney a harcias kavarakat turkoknak tekintette, és nem zárkózott el attól a lehetőségtől, hogy Khwarizmból származó zsoldosok voltak, akik fellázdak a kagán ellen.²⁰⁴³ Boba Imre muszlim vallásúnak, khorezmi eredetűnek és iráni származásúnak vélte a kavarakat, abból a logikából kiindulva, hogy a kazár haderő részben muszlim zsoldosokból állt, akik nem harcolhattak a muszlim arabok ellen, ezért az északnyugati határokat bízták rájuk.²⁰⁴⁴ A magyar történeti kutatásban általában úgy vélekedtek, hogy a kavarak több népcsoport együttesét jelentették, amelyek egyikét a kálizok képviselték. Györffy György vette számba legteljesebben az ún. csatlakozott népeket.²⁰⁴⁵ Szerinte a khorezmiek a 8. században tűntek fel kazár birodalomban, a kazár uralkodó testőrei voltak, de kereskedelemmel és iparral is foglalkoztak.²⁰⁴⁶ Úgy vélekedett, hogy a „khorezmiek a kazár uralom ellen fellázdak s a magyarokhoz csatlakozott kabarok egy részének leszármazottai,” akiket Magyarországon káliz néven ismertek; „részben a királyi jövedelmek kezelői és pénzverők, részben határőr szolgálatot teljesítenek.”²⁰⁴⁷ Györffy tehát elfogadta a khorezmi–káliz azonosítást, a kavarak egyik csoportjának tekintette őket. Az iráni nyelvű kálizok esetében nem számolt zsidó vallásukkal, Kinnamosz, Abu-Hamid

²⁰³⁹ Schönebaum 1957. 143.

²⁰⁴⁰ Schönebaum 1957. 143–144.

²⁰⁴¹ Schönebaum 1957. 144.

²⁰⁴² Rövid összegzésükre vö. Uhrman 2003. 272.

²⁰⁴³ Macartney 1930. 132–134.

²⁰⁴⁴ Boba 1967. 116–117.

²⁰⁴⁵ Györffy 1959. 44–76.; Györffy 1990b. 43–79.

²⁰⁴⁶ Györffy 1959. 51.

²⁰⁴⁷ Györffy 1959. 51.; hasonlóan később is, Györffy 1990b. 86, 88.

és Maszúdi híradásai alapján mohamedánoknak tekintette őket.²⁰⁴⁸ Györffy az Oszlár, Varsány helynevekből alán néprészre következtetett.²⁰⁴⁹ Összegzése szerint a kabarság jelentékeny részét a harcok segédnépek alkották, amelyek között „legismertebbek az iráni nyelvű mohamedán khorezmiek, magyarul kálizok.”²⁰⁵⁰ Kristó Gyula alapos összefoglalást adott a kavarak közé sorolt népelemekről.²⁰⁵¹ Szerinte a „kavarság összetevőire használt elnevezések nem azonos alapokon állnak, egyesek valóságos népekre utalnak, más nevek pedig vallási hovatartozásra.”²⁰⁵² Úgy vélte, hogy a mohamedán vallású izmaeliták egyik csoportját a volgai bolgároknak, a másikat a „kálizokban keresetjük, akik iráni nyelvet beszéltek.”²⁰⁵³ A Kinnamosz-féle passzusokat Gyónival ellentétben úgy értelmezte, hogy „bár nem lehet kizárni, hogy a kálizok között zsidó valláson levők is lehettek, többségük mégis mohamedán volt.”²⁰⁵⁴ A káliz elnevezést Hvárezm nevéből származtatta.²⁰⁵⁵ Kristó is megemlíttette az arab Abu-Hamid al-Garnati utazót, aki 1150–1153-ban járt Magyarországon. Abu Hamid szerint „ezerszámra élnek a magrebi származásúak, és szintén megszámlálhatatlanul sokan vannak a hvárezmiek. A hvárezmi származásúak a királyt szolgálják, keresztényeknek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok. A magrebi származásúak ezzel szemben csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot.”²⁰⁵⁶ Kristó szerint a „hvárezmiek vitán felül állóan kálizok,” míg a magrebiek esetén valószínűtlennek tartja az észak-afrikai, vagy az alán eredeztetést, és törököknek, úzoknak vélte őket.²⁰⁵⁷ Czeglédy Károly úgy fogalmazott, hogy a besenyőkkel, és később a kunokkal érkeztek a kálizok, akiket határőrvédelmi szolgálatra alkalmaztak. Emellett korábban, a „kavar kapcsolat révén szerény számban ortodox és karaita zsidók, valamint mohamedánok (kálizok) is juthattak a honfoglaló magyarok közé.”²⁰⁵⁸ Czeglédy a 11–12. századra tette a kálizok betelepülését Magyarországra, és csak kisebb mértékben számolt azzal, hogy a kavarak révén kerültek be. Uhrman Iván elfogadta azt, hogy „a kabarság magja Belső-Ázsiából származott”, de ez „nem zárja ki jelentős alán, bolgár s főként khorezmi csoportok jelenlétét soraikban.”²⁰⁵⁹

Jómagam szkeptikusabb álláspontot vallok a kérdésben, nem látván bizonyítottnak a khorezmi–kazár–kavar–káliz láncolatot sem nyelvi, sem történeti

²⁰⁴⁸ Györffy 1959. 51–54.

²⁰⁴⁹ Györffy 1959. 54–59.; hasonlóan Györffy 1990b. 88–89.

²⁰⁵⁰ Györffy 1959. 51.

²⁰⁵¹ Kristó 2003a. 37–67.

²⁰⁵² Kristó 2003a. 41.

²⁰⁵³ Kristó 2003a. 45.

²⁰⁵⁴ Kristó 2003a. 45–47.

²⁰⁵⁵ Kristó 2003a. 45.

²⁰⁵⁶ Abu Hamid tudósítására vö. Bolsakov–Mongajt 1985. 56–57.; Kristó 2003a. 47.

²⁰⁵⁷ Kristó 2003a. 47–49.

²⁰⁵⁸ Czeglédy 1985b. 100, 102.

²⁰⁵⁹ Uhrman 2003. 273.

vonatkozásban.²⁰⁶⁰ A khorezmiekre való krónikás utalásokon kívül a kálizok 12. századi jelenléte, további katonai segédnépi szerepköre az alapja ezeknek a feltevéseknek.²⁰⁶¹ A kálizok „mohamedán vallása nem bátorítja a kavarokkal való azonosságot, hiszen e vallás csak a 10. században terjedt el a volgai bolgárok és a magyarok helyére került besenyők körében, amikor a kavarok a magyarokkal együtt már a Kárpát-medencében laktak.²⁰⁶² A khorezmi–káliz–kavar elnevezések eltérnek egymástól, tehát nem lehet egymásból levezetni őket, ahogy azt a szakirodalomban többen is tették.²⁰⁶³ A 12. századi magyarországi kálizok jóval kisebb része lehetett a kavarok leszármazotta, akik 950 után eltűntek a forrásokból. Vallásukat illetően bonyolultabbnak érzem a kérdést, mint ahogy azt az újabb szakirodalom vázolta, kizárólag mohamedánokként számolva a kálizokkal. A kálizok között lehettek mohamedánok, hiszen a 10. század előtt a Kazár Kaganátusban már jelen voltak muszlimok, de számolhatunk zsidó vallásúakkal is, sőt pogányokkal is.²⁰⁶⁴ Továbbra is fenntartom azt az álláspontomat, hogy nemcsak a honfoglaló magyarokkal együtt, és a kavarok részeként, hanem a későbbiekben, a 10–11. században is bekerülhettek kálizok a Kárpát-medencébe, akár a Kazár Kaganátus 965. évi bukása után, akár a 11. század folyamán, a besenyőkkel együtt, akiket Kinnamosz is említett 1150 táján, éppen a kálizokkal együtt.

Grégoire radikális ötlete szerint a kavarok azonosíthatók a besenyők első három, kangar nevű törzseivel az egyező törzsszám, és a besenyőknél meglevő Jula törzs és a magyar gyula tisztség alapján stb.²⁰⁶⁵ Ez a feltevés sem történetileg, sem pedig filológiailag nem valószínű, mindössze a két népcsoport élenjáró, vezető szerepének hasonlóságára épül.²⁰⁶⁶ A források alapján felmerült még az Anonymusnál szereplő hét kun vezér, akik a történet szerint a kijevei fejedelem segítségére siettek, majd vereségük után csatlakoztak Álmos vezérhez, és vele együtt jöttek be a honfoglalás-kor.²⁰⁶⁷ A kunok említése Anonymus anakronizmusa, történeti forrásértéket aligha tulajdoníthatunk neki.²⁰⁶⁸ Anonymus másik híradása ugyanígy reminiszcentia, amikor megemlékezik arról, hogy Ménmarót fejedelem területén, a Szamos és Körös között kozárnak mondott népek laktak.²⁰⁶⁹ Az utóbbi híradásban esetleg megőrződhetett a

²⁰⁶⁰ Tóth 1984. 108.; Tóth 1998. 73.; Tóth 2011. 61–62.

²⁰⁶¹ Tóth 1998. 73.; Tóth 2011. 61.

²⁰⁶² Tóth 2011. 61–62.

²⁰⁶³ A Khwarezm>Khvalinz> Khvaliz levezetés kritikájára vö. Ciociltan 2011. 180.

²⁰⁶⁴ Czeglédy 1985b. 101.

²⁰⁶⁵ Grégoire 1937. 637–640.

²⁰⁶⁶ Bírálataira vö. Uhrman 2003. 272. o. 36. jegyzet

²⁰⁶⁷ Anonymusra SRH I. 46–47.; fordítására HKÍF 289, 292–293.; az anonymusi kunok kavarokkal való azonosítására, illetve a kavarokra való emlékezésre összefoglalóan Németh 1930. 223, 238–240.; Göckenjan 1972. 36–39.; Dümmerth 1977. 77, 97.; Kristó 1980. 108., 115.; Silági–Veszprémy 1991. 148.; Kristó 2003a. 39, 46.

²⁰⁶⁸ Anonymus kunjai és a konsztantinoszi kavarok azonosítása ellen vö. Vernadsky–Ferdinandy 1957. 90–91. o. 205. jegyzet; Tóth 1984. 107.; Tóth 1998. 71.

²⁰⁶⁹ Vö. SRH I. 49.; MEH 145.; HKÍF 295.

magyarok által kozárnak is nevezett, csatlakozó idegen népesség emléke.²⁰⁷⁰ Anonymus megemlékezett a Kárpát-medencében lakó székelyek csatlakozásáról Árpádhoz, míg a krónikakompozíció először 1116-ban, majd 1146-ban említi a székelyeket a besenyőkkel együtt, mint elővédként harcolókat.²⁰⁷¹ A székelyek esetében is többen elfogadták, hogy a kavarokkal azonosíthatóak, vagy a kavarok egyik törzse a székely volt.²⁰⁷² A székelyek hun, avar, kavar, volgai bolgár és finnugor magyar eredetét egyaránt feltételezték.²⁰⁷³ Úgy vélem, hogy hiányoznak az egyértelmű bizonyítékok a székelyek esetében is – a katonai szerepkört, az elővéd funkciót szokás említeni –, még a két név sem mutat semmilyen hasonlatosságot.²⁰⁷⁴ A 12. század elején összeállított orosz őskronikában előforduló, a magyar honfoglalás körüli időben említett fekete ugrok, és a 11. század elején Querfurti Brunónál és Chabannes-i Adémárnál előforduló, pogány, sötét bőrszínűként ábrázolt, és István király által legyőzött, megtérített „fekete magyarok” esetében merült fel a kavarokkal való azonosítás lehetősége. A fehér és fekete színszimbolika értelmezése nem egyértelmű, többféle értelmezés lehetséges, amelyre később térek ki.

Legutoljára meg kell említenem, hogy a Kaukázusban létezik egy kislétszámú kabard (kabard–adighe) nevű nép a Kabard- és Balkárföld tartományban. A történeti kutatásban felmerült, hogy a magyarokhoz menekült konsztantinoszi kabarok és a kabardok között kapcsolat lehet. Szádeczky Lajos szerint a besenyők első támadása miatt a magyarok és a kabarok egy része visszament keletre, és ezek utódai a „mai” kabardok.²⁰⁷⁵ Szentkatolnay Bálint Gábor hipotézise nyelvészeti alapon megkülönböztette a magyarokhoz csatlakozó kabard szekul (székely) törzset, a kazárokat, és a Kubán és Terek folyó mentén helyén maradó, függetlenségét megőrző kabard csoportot, az adighe–kabardok elődeit.²⁰⁷⁶ A későbbi történeti kutatásban nem foglalkoztak a kabar–kabard kontinuitás kérdésével. Konsztantinosz alapján nem tudunk helyükön maradó, vagy visszaköltöző kabarokról, így történeti oldalról egyelőre nem bizonyítható a hipotézis.

²⁰⁷⁰ Kristó 2003a. 43.

²⁰⁷¹ A Képes Krónika 1116. évi és 1146. évi adataira l. SRH I. 436, 456.; Anonymus (50, 51. caput) székelyeire l. SRH I. 102., 104.; HKÍF 336–337. (Veszprémy László)

²⁰⁷² A székely-kavar azonosítást vagy legalábbis részleges azonosítást egyik kavar törzsként, néprész-ként elfogadta többek között Moór 1944. 34–36.; Györffy 1959. 45–46.; Kristó 1996b. 49–57.; hasonlóan a kavar keretek között helyezte el a volgai bolgár, eszkel eredetűnek vallott székelyeket Kristó 2003a. 54–67.

²⁰⁷³ A székelyek eredetkérdésére vonatkozó elméletekre összefoglalóan vö. Kordé 1991.; Kristó 1996d.; a székelyeket a honfoglalás előtt, az V. század vége és a 7. század vége előtt, bolgár-törökökkel együtt beköltöző finnugor-magyaroknak tartotta legutóbb Vékony 2002. 167–171, 172–179, 211–215.

²⁰⁷⁴ A székely–kavar azonosítás bizonytalanságára, megkérdőjelezésére vö. Tóth 1984. 108.; Tóth 2011. 61.

²⁰⁷⁵ Szádeczky 1898. 1–20.

²⁰⁷⁶ Szentkatolnai 1901.

A kavarok kutatásába bevont források áttekintése azzal a konklúzióval jár, hogy a kavarok történetét a Salzburgi Évkönyv és Konsztantinosz híradásai alapján kell tanulmányoznunk.

II. 3. 2. A kavarok/kabarok neve, etimológiája

A kavarok történetének első vitatott kérdése a kavar név alakja, eredete és jelentése. A kavar név Konsztantinosznál a DAI 39. és 40. fejezetében „Κάβαροι és Καβάρων (pl. gen.) alakban”, azaz kabar alakban szerepel.²⁰⁷⁷ Konsztantinosz császár a következőképpen utal rájuk „úgynevezett kabarok” (λεγόμενοι Κάβαροι) és „holmi kabarok” (Κάβαροι τινες).²⁰⁷⁸ Ezek a kifejezések bizonytalanságra utalhatnak. A kavar név szerepel a Salzburgi Évkönyvben a 881-es évnél, ’Cowaris’ alakban,²⁰⁷⁹ amelyet Kovár vagy Kavar formában értelmezhetünk.²⁰⁸⁰ A szakirodalomban okkal merült fel olyan feltevés, amely szerint egyes magyar helynevek, mint például a Hont megyei Kovár vagy a Nyitra megyei Kovárc tanúskodhat az elszakadó kazár népcsoport Kovár vagy Kavar nevééről.²⁰⁸¹ Nehéz eldönteni, hogy vajon a bizánci változat, a kabar – amely tükrözhet egy kavar alakot – vagy pedig a latin névalak, a kovar/kavar tekinthető-e a magyarokhoz csatlakozó kazár etnikai csoport etnonimjének. A történeti kutatásban korábban jóval gyakrabban használták a kabar alakot,²⁰⁸² jóllehet a kavar tekinthető inkább az elfogadott névalaknak.²⁰⁸³ Golden megközelítése szerint a kabar (Qabar) forma tekinthető az etnoním eredeti török alakjának, míg a latin kovar (’Cowaris’) a helynevek tanúbizonyossága szerint „valószínűleg magyar forrásból ered.”²⁰⁸⁴ Ciociltan a bizánci Kabaroi/Kabeiroi alakok mögött egy arab ’kabit’ alakot feltételez, amely a törökben Kabar/Kavar alakot ölt, és végül a magyarban a Kovar formát, ahogy helynevek és forrás is tanúsítja.²⁰⁸⁵ Nehéz megállapítani, hogy vajon a kabar vagy a kovár/kavar névalakot használhatták a korszakban, és melyiket tekinthetjük „eredetinek,” attól is függően, hogy török vagy magyar etimológiát keresünk a név hátterében. Úgy vélem a 950 körüli konsztantinoszi ’Kabaroi’ alakok,

²⁰⁷⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13, 14.; fol. 112v. vers. 6.; fol. 113r. vers. 1, 4, 8.; DAI 3,1,2,7,13.; 40,1,4,7.; vö. DAI 2003. 174–175.; pl. a kabar alakot használta már Kuun 1892. I. 121–127.; vö. még Golden 1980. I. 139.; legújabban Sudár 2015b. 188–189.

²⁰⁷⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 14.; fol. 112v. vers. 6-7.; DAI 39,2,7.; vö. DAI 2003. 174–175.; vö. még Tóth 1984. 105.; Tóth 2011. 58.

²⁰⁷⁹ Klebel 1921. 37.; Schünemann 1922. 221–222.; Golden 1980. 139.

²⁰⁸⁰ Gyóni 1943. 61–62.

²⁰⁸¹ Kovár Hont és Nyitra megyékben, Kovárc a Nyitra völgyében, Németh 1930. 235–236.; hasonlóképpen Németh Gyula alapján Golden 1980. 139.; ennek megkérdőjelezésére Kristó 2003a. 40.

²⁰⁸² Pl. Kuun 1892. 121–127.; Kristó 1996g. 150–152.; Golden 1980. 139–141.; Várady 1989. 27–58.

²⁰⁸³ Macartney 1930. 112–124.; Györffy 1990a. 83–84.; Tóth 2010. 136–140.; Tóth 2011. 53–65.; Róna-Tas 1996a. 273.; Róna-Tas 1999. 347.; Róna-Tas–Berta 2011. I. 35.

²⁰⁸⁴ Golden 1980. 139–140.

²⁰⁸⁵ Ciociltan 2011. 185–186.

és feltételesen a kaukázusi kabard népnév alapján, hogy a kabar változat lehetett az eredeti török névalak vagy egy arab jövevényszó török alakja, míg a kavar/kovár formát a magyarok használhatták a velük együtt élő kazárok megnevezésére.

A kavar név olyan (nép)csoporthoz utalhat, amely Konsztantinosz szerint három nemzetséget (γενεά), illetve törzset foglalt magában, és amelyet a bizánci császár népként (έθνους) említett.²⁰⁸⁶ A kavar megnevezést tekintették a felkelés során keletkezett „fedőnévnek,” „gyűjtőnévnek,” vagy hivatalos névnek.²⁰⁸⁷ A szakirodalom zömmel azonban nem egy mesterséges név, hanem egy valóságos népnév vagy törzsnév mellett foglalt állást, legfeljebb az képezte vita tárgyát, hogy saját névről vagy mások által adott népnévről van-e szó.²⁰⁸⁸ A kérdés megoldásában két mérvadó forrásunk névhasználata segíthet. A Salzburgi Évkönyv két nép elleni harcról számolt be a 881-es évnél; a magyarok (Ungri) és a kavarok (Cowari) ellen háborúztak.²⁰⁸⁹ Hasonlóképpen a konsztantinoszi DAI 39–40. fejezetében két nép szerepelt összekapcsolódva: a magyarok/türkök (Tourkoi) és a kavarok (Kabaroi). Mindkét forrásban a magyarokat egy-egy olyan etnonim (Ungri, Tourkoi) jelölte, amely nem önelnevezésük volt, hanem más népek által rájuk ruházott népnévnek tekinthetőek. Ezért a kavar név nem saját népneve volt a kazár birodalomtól elszakadt három törzsnék.²⁰⁹⁰ Felmerült az a lehetőség, hogy a kavar egyik, vezető nemzetségük/törzsről nevét örizte.²⁰⁹¹ A török népek, törzsszövetségek körében általános volt, hogy az etnonim tartalmazott egy számot (a törzsek számát) és egy népnevet (pl. Kilenc Oguz–Tokuz-oguz, Három karluk–Üç-Karluk; tíz ogur–On-ogur).²⁰⁹² A magyarok nevezhették magukat Hétmagyarnak (anonymusi Hetumoger), és hívhatták a kazár törzseket Háromkavarnak/Háromkabarnak is.²⁰⁹³ Ez utóbbi hipotézis persze azt előfeltételezi, hogy a magyarok nevezhették így szövetségeseiket, utalva három törzsről. A magyar törzsek hívhatták a kazár birodalomtól elszakadó népcsoportot „Kozárnak/Kazárnak” is, emlékeztetve korábbi birodalmi, törzsszövetségi kereteikre.²⁰⁹⁴ A történeti kutatás tehát szinte kizárólag etnonimként, mások által adott vagy esetleg saját népnévként számolt a kavar névvel. Legújabbban Ciocîltan vetette fel azt a megoldást, hogy a bizánci császár félreértéséről van szó, aki azt hitte, hogy a

²⁰⁸⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13.; fol. 112v. vers. 17-18.; DAI 39,1,13, vö. DAI 2003. 174–175.

²⁰⁸⁷ Gyóni 1938. 165.

²⁰⁸⁸ Mindkét lehetőséget felvetette, Dunlop 1954. 197.; a magyarok használták e népies, tréfás melléknevet a kazároknak, akik sohasem nevezték így magukat, vö. Várady 1989. 35.

²⁰⁸⁹ Bóna 2000. 13.

²⁰⁹⁰ Tóth 1984. 106.

²⁰⁹¹ Róna-Tas 1996a. 273.; Róna-Tas 1999. 348.; Tóth 2011. 59.

²⁰⁹² Példákkal az összetett, számnév és népnév jellegű törzsnevekre Róna-Tas 1996a. 267.; Róna-Tas 1999. 340–341.

²⁰⁹³ Kristó 1996a. 57., 67.

²⁰⁹⁴ Anonymusnál a „gentes qui dicuntur Cozari” kifejezésre, vö. SRH I. 49.; a Kazar/Kozar név használatára a kavaroknál vö. Németh 1930. 238.; Várady szerint nem nevezték a magyarok kazároknak őket, vö. Várady 1989. 35.

Kábaroi tulajdonnév, amely néhány kazár törzset jelöl, holott ez köznévv volt, és az előkelő társadalmi csoportot, a „nagyokat” jelölte.²⁰⁹⁵

Mi lehetett a jelentése az elszakadt kazár csoport kavar/kabar nevének? Ez régi, megoldhatatlan kérdése a magyar őstörténeti–nyelvészeti kutatásnak. A legtöbb kutató a török eredet mellett foglalt állást.²⁰⁹⁶ A turkológiai kutatásban hosszú ideig az volt a legelfogadottabb teória – Vámbéry Ármin ötletére építve, és Németh Gyula tekintélyére alapozva –, hogy a kabar név jelentése: „akik láznak, lázadók”.²⁰⁹⁷ Ezt a ’lázadó’ etimológiát bírálatok is érték.²⁰⁹⁸ Németh Gyula később finomította elméletét, és posztumusz munkájában már az szerepel, hogy a török szótó nem a ’qab’, hanem a ’qop’ (jelentése: „felkelni”, „fellázadni”), és a kavar etnoním parancsot rejt magában: „kelj fel, lázadj!”²⁰⁹⁹ Nézetem szerint a „lázadó” etimológia mind régebbi, mind újabb változatában megkérdőjelezhető, és nemcsak nyelvészeti megfontolások miatt. Vitatható az a prekonceptió, hogy az etnonimnek tükröznie kell a nép történetét, jelen esetben egy kazár csoport felkelését a kazár kormányzat ellen. A népnév magyarázata ugyanis kazár birodalmi nézőpontot feltételez, a ’lázadó’ törzsek negatív megítélését. A magyar törzsek aligha használhatták a szervezeti kereteikbe befogadott jövevényekre ezt a diszkriminatív népvét, és a csatlakozó három kazár törzs pedig aligha túrt volna el egy ilyen megbélyegző „becenevet.”²¹⁰⁰ Kérdés, hogy Konsztantinosz történetének ismerete nélkül bárki feltételezhetett volna egy ilyen „lázadó” etimológiát, amit „nyelvészeti tévesnek és logikailag nehezen hihetőnek” minősítettek.²¹⁰¹ Felmerült egy qap-tón alapuló alternatív török névmagyarázat: „akik támadnak, támadók.”²¹⁰² Ez az etimológia meggyőzőbb, hiszen a kavarokat éppen Konsztantinosz császár jellemezte úgy, hogy „háborúkban a legbátrabbaknak és legerősebbeknek mutatkoztak a hét törzs közül, és élen jártak.”²¹⁰³ Ez a ’támadók’ névmagyarázat megfelel a kavarok magyar törzsszövetségén belül játszott szerepének, és nem lévén pejoratív jelentése, használhatták a kavarok is.²¹⁰⁴ Egy újabb hipotézis a kavar etnonimet beillesztette a török eredetűnek vélt törzsnevek rendszerébe, amelyet hadrendi szempontok határoztak meg, és testrészek nevéhez kapcsolódtak. A kazár jövevények az ’orr’ jelentésű etnonimet kapták ebben, amely kifejezte a

²⁰⁹⁵ Ciocîltan 2011. 188.

²⁰⁹⁶ Moravcsik 1983. II. 144.; Jenkins 1962. 149.; Kristó 1996a. 55.; e török etimológiák ismertetésére és bírálatára a legutóbb Ciocîltan 2011. 185. o. 34. jegyzet.; a szavarti nevet tartotta legutóbb önelnevezésüknek Juhász 2015a.

²⁰⁹⁷ Vámbéry 1895. 160. o. 32. jegyzet; Németh 1930. 237.

²⁰⁹⁸ A ’Qab-tó csak elméletileg létezik,” vö. Golden 1980. 140.; vö. még Németh 1991. 264.

²⁰⁹⁹ Németh 1991. 265.

²¹⁰⁰ Tóth 2011. 59.

²¹⁰¹ Ciocîltan 2011. 185.

²¹⁰² Golden 1980. 141. – ’those who attack, the Attackers’.

²¹⁰³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 12-15.; DAI 39,10-12.; vö. DAI 2003. 174–175.

²¹⁰⁴ Tóth 1984. 106.; Kristó 1996a. 55.; Kristó 1996g. 150.; Tóth 2011. 58.

harcrendben elfoglalt, élenjáró helyzetüket.²¹⁰⁵ Érdekes magyarázatról van szó, ami azonban bonyolult rendszert alkot, és egyetlen kivétel is az elmélet megkérdőjelezéséhez vezethet. A kavar etnonimet levezették a feltételezett Chwār, Chowār alakot öltő khorezmi (Ch/w/oresm) tulajdonnévből is, amelyet a káliz névvel hoztak kapcsolatba.²¹⁰⁶ A khorezmi–kazár–kavar–káliz láncolat is bizonytalannak tűnik. Egy nézet szerint, „ha egyáltalán összeköthető valamilyen török szóval, akkor ez a kavir-összehoz, összegyűjt’ szó,” amely népszervezésre utal.²¹⁰⁷ Újabb hipotézis értelmében a bizánci Kabaroi–Kabeiroi alak egy arab kölcsönszóból, a „nagy” jelentésű ’kabir’ arab kölcsönszóból ered. Ez a szó a „nagyokat,” a kaganátus kiemelkedő, vezető rétegét jelentette.²¹⁰⁸ A korábbi, 19. századi magyar kutatásban a kabart a ’kóbor’ (kóborló) szóból vezették le, és száműzöttet jelöltek vele.²¹⁰⁹ E régi magyarázatnak ma már csak tudománytörténeti jelentősége van. A jóval későbbi magyar történeti kutatásban azt feltételezték, hogy a kavar szó a magyar ’keverék’ jelentéssel bír, ami arra utalna, hogy az elszakadó kazár népcsoport különböző etnikai csoportokból állt.²¹¹⁰ Egyik etimológiai kísérletről sem állítható biztosan, hogy fedí a történeti valóságot. Biztos névmagyarázatról akkor beszélhetnénk, ha valamelyik forrásunk utalna a népnév jelentésére. Nézetem szerint valószínű, hogy nem megbélyegző megnevezés (’lázadók’) lehetett, és nem is hadi funkciójukra (’támadó’ vagy ’orr’) utalt, vagy arra, hogy több csoportból szerveződtek (’keverék’), vagy éppen megszervezésük folyamatára vonatkozott. A kabar eredetileg a Kaganátus előkelő, vezető rétegét jelentette, szemben a köznéppel. Úgy vélem, hogy *a Kaganátusban használatos csoportnév, a ’nagyok’ válhatott a későbbiekben a magyarokhoz csatlakozott kazár csoport egyfajta etnonimjévé, de emellett a kazár és a kaliz neveket is használhatták megjelölésükre. A magyarok az eredeti kabar megnevezést kovár/kavar formában használták.*

II. 3. 3. A kavar történet kezdetei: a kazáriai polgárháború

II. 3. 3. 1. A kavar felkelés okai

A rejtélyes kavar/kabar etnonimnél fontosabb az a kérdés, hogy *mi váltotta ki a kavar népcsoport felkelését*, amely történetük kezdetét jelentette.²¹¹¹ Egyetlen forrásunk

²¹⁰⁵ Berta 1996. 37.

²¹⁰⁶ Gyóni 1938. 86–96., 159–168. Schönebaum 1957. 142–146.; Jenkins 1962. 149.

²¹⁰⁷ Róna-Tas 1996a. 273.; Róna-Tas 1999. 348.

²¹⁰⁸ Ciociltan 2011. 186–188.

²¹⁰⁹ Kuun 1892. I. 125. „kóborló enim in lingua Hungarica non solum praedonem, sed etiam vagum et exulem significat.”

²¹¹⁰ Kristó–Makk–Szegefü 1973. 12.

²¹¹¹ A felkelés okaira összefoglalóan vö. Tóth 2013b. 318–323.

Konsztantinosz, aki a DAI 39. fejezetének elején közölt egy tömör tudósítást erről. Eszerint „úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és beháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt.”²¹¹² A problémát az okozza, hogy a DAI ugyan beszámol a kazáriai beháborúról és kimeneteléről, de nem közli okát. Más forrás nem utalt semmilyen felkelésre. Egy kutató kérdőjelezte meg a konsztantinoszi tudósítást. James Howard–Johnston nézete szerint Konsztantinosz magyar vonatkozású híradásaiból az vitatható, hogy a kavarak lázadók lettek volna, nem pedig a kaganátus ügynökei. Szerinte a lázadás történetét akkor találta ki a kazár/kabar eredetű magyar uralkodó dinasztia, amikor a 9. század végén kiszabadult a kazár ellenőrzés alól.²¹¹³ Előtte, a kazár népszervezés eszközeiként, a kavarak a kazár birodalom által kétfelé osztott magyarság nyugati csoportjának élére kerültek.²¹¹⁴ Ez a feltevés ellentmond az egyetlen rendelkezésünkre álló forrásunknak, ami világosan szól egy kazáriai felkelésről (αποστασία), amit levertek. Így Howard–Johnston szkepszise nem tűnik indokoltnak. Várady László elfogadta a konsztantinoszi híradást, de hagyományos értelmezését megkérdőjelezte. Várady hipotézise szerint Kazária egy részén, a kabar közösségen belül két párt közötti viszály folyt. Az ellenzék magához ragadta a hatalmat, mire az előző vezetés hívei polgárháborút robbantottak ki, de alulmaradtak a véres küzdelemben. A kagán és Kazária többi törzse semleges maradt ebben a ’kabar’ beháborúban, amelynek végén a vesztes párt elhagyta Kazáriát, és a magyarokhoz csatlakozott.²¹¹⁵ Míg Várady Kazárián belül helyi belvillongásnak tekintette a ’kabar felkelést,’ addig Golden birodalmi dimenziót és jelentőséget tulajdonított a „kabar polgárháborúnak,” sőt több belviszályt is valószínűnek tartott. Szerinte Kazáriában „voltak belső feszültségek, amelyek tükröződtek néhány nemzetség és törzs centrifugális tendenciáiban.” Kazária „elbukott, a kabar polgárháború, és talán más feljegyzetlen belső viszály eredményeképpen.”²¹¹⁶ Úgy vélem, hogy a kazáriai felkelés megkérdőjelezése vagy leszűkítése egy kazáriai népcsoporton belüli küzdelemre egyáltalán nem indokolt.

A felkelés okainak vizsgálatakor a kutatók próbálták Kazária történetéből, a kazár berendezkedés sajátosságaiból megfejteni a kavarak megmozdulását. Leggyakrabban az unikumnak számító *vallásválasztáshoz* kapcsolták a kazáriai beháborút.²¹¹⁷ A kazár vezető réteg a muszlim Arab Birodalom és a keresztény Bizánci Birodalom között, azok politikai befolyásának elkerülése miatt a zsidó vallást választotta.²¹¹⁸ Fel-

²¹¹² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 16 – fol. 112v. vers. 4.; DAI 39/3-5.; vö. DAI 2003. 174–175.

²¹¹³ Howard–Johnston 2007. 188. –Váradyra hivatkozik a szerző az Árpád-dinasztia kazár/kabar eredete kapcsán.

²¹¹⁴ Howard–Johnston 2007. 190.

²¹¹⁵ Várady 1989. 32–34.

²¹¹⁶ Golden 1990. In Sinor 1990. 269.

²¹¹⁷ Legutóbb összefoglalóan, további irodalommal Golden 2007. 123–162.

²¹¹⁸ A kazárok zsidó vallásra való áttérésének okaira vö. Vásáry 1993. 144.; Balogh 2015. 43.

tételezték, hogy a judaizmus felvétele, vagy államvallássá tételére irányuló törekvés válthatta ki a kazáriai polgárháború kitérését.²¹¹⁹ Árnyaltabb megfogalmazás szerint az első áttért kazár uralkodó Bulan volt, de a hitet harmadik leszármazottja, Obadiah (Abdiás) erősítette meg.²¹²⁰ E hipotézisen belül, jobbra elfogadott álláspont szerint nem a szigorúbb karaim/karaita irányzatot (amely csak Mózes öt könyvét, a Tórát fogadta el), hanem az orthodox rabbinista/talmudista irányzatot fogadta el a kagán és Kazária uralkodó rétege.²¹²¹ A kazár áttérést a 11. századi héber források alapján 740–760-ra,²¹²² vagy 760–770-re²¹²³ tették. Az arab Maszúdi alapján felmerült a 800 körüli időpont, mivel szerinte Harun al-Rasid (786–809) kalifa uralkodása alatt történt a kazároknál a zsidó vallás felvétele.²¹²⁴ Az áttérés kapcsán többen is a 830-as évekre gondoltak. Újabbán ezt a feltevést az iszlám mintára vert kazár, Mózes feliratú dirhemek erősítik meg, amelyeket 837/838-ra kelteztek.²¹²⁵ A Konstantin–Cyrill legenda alapján az áttérést legkésőbb 860–861-re datálták. Ekkor a bizánci követség tagjaként Konstantin–Cyrill egy hitvitán vett részt, amely alapján feltehető, hogy ekkor térhettek át a kagán és egyes vezérei a zsidó hitre.²¹²⁶ A kavarokat pogányoknak is vélték, akik a zsidó vallás felvétele miatt lázadtak fel a zsidó vezetés ellen.²¹²⁷ Egy másik nézet a kavarokat a karaita irányzatot követőknek tekintette, akik felkeltek az ortodox, talmudista hitű kormányzat ellen.²¹²⁸ Egy hipotézis a kavarokat tartotta zsidó vallásúaknak, akiknek konfliktusai voltak a pogány kazárokkal, illetőleg Obadiah talmudista irányzatú vallási reformjával.²¹²⁹ A vallási magyarázatok között szerepelt az is, amely szerint a kavarok muszlimok voltak, vagy „legalábbis muszlim katonai arisztokrácia irányítása alatt álltak.” Ez a teória a polgárháborút a judaizmust valló uralkodó réteg és a kazáriai muszlimok, valamint a Kazária és a muszlim Kalifátus közötti 850-es évekbeli viszályhoz kapcsolta.²¹³⁰

²¹¹⁹ Artamonov 1962. 324–330.; Dunlop 1954. 116–170, 203; Novoszelcev 1990. 144–154.

²¹²⁰ Kokovcov 1932. 80.; az ún. kazár levelezés német nyelvű fordítására vö. Pletnjowa 1978. 147–162, főleg 159–160.; a forrás értékelésére vö. Golden 1980. 133–134.; Róna-Tas 1999. 232.

²¹²¹ Róna-Tas 1999. 232.

²¹²² Artamonov 1962. 324–334.

²¹²³ Schönebaum 1957. 143–144.

²¹²⁴ 740-re tette az áttérés első szakaszát, 800-ra a rabbinikus irányzat felvételét, vö. Dunlop 1954. 170.; Pletnjowa 1978. 128.; Róna-Tas 1999. 232. o.; az áttérés első két szakaszát, 730-ra és 799-809-re tette Pritsak 1978. 278–280.

²¹²⁵ Az áttérés harmadik, polgárháborúhoz vezető fázisára, 837-843 között, Pritsak 1978. 278–280.; 835–840 közé tette az áttérést Ludwig 1982. 160–163.; az áttéréssel kapcsolatban, a „Mózes, Isten küldötte” feliratú, 837/838-ra keltezett kazár dirhemekre vö. Golden 2007. 156.

²¹²⁶ A 860/61 körüli áttérésre vö. Gyóni 1938. 161–163.; Györffy 1990a. 86.; 850/860-ra tette Novoszelcev 1990. 144–154.; legújabbán Zuckerman 1995. 252–253.

²¹²⁷ Hóman–Szekfü 1928. 67.; Fodor 1986. 106.

²¹²⁸ Vékony 1992. 915–938. és 1034–1046.

²¹²⁹ Tolsztov 1950. 226–233.; Schönebaum 1957. 143–144.; bírálattukra vö. Golden 1980. 138.

²¹³⁰ Boba 1967. 115–117.

Más, nem vallási magyarázatok is születtek a kazáriai polgárháborúra. Az egyik etnikai konfliktust keresett a kavár felkelés hátterében. A kavárokat bolgároknak, vagy khorezmieknek tekintették, akik fellázadtak a kazárok ellen.²¹³¹ Feltételezték, hogy „a kavárok magyarokhoz való csatlakozását a hadsereg és a helyi hatóságok közti versengés eredményezte.” E teória szerint a kavárok türk zsoldosok voltak a kagán szolgálatában, akik fellázadtak, és vereségük után elmenekülve, a magyarokhoz csatlakoztak.²¹³² Egy hipotézis a kazár kettős királyság intézményével hozta kapcsolatba a kavár elszakadást. Eszerint konfliktus alakult ki a szakrális kagán és a tényleges uralkodó, a bég között. E küzdelemben a kavárok „a kagán párthívei voltak, akinek hatalmát a bég megnyirbálta, és vissza akarta állítani hatalmát, de vesztett.”²¹³³ Végül azt az elméletet kell megemlítenünk, amely a kazár birodalom szerkezetéből indul ki, és belső hatalmi harcot feltételez. Golden nézete szerint „a nomád birodalmak, mint amilyen a kazár, konglomerátumok, és gyakrabban centrifugális erőkből állnak. A császár [ti. Konsztantinosz – T. S. L.] által megrajzolt kép tipikus, egy nomád államból törzsek kiválása. A vesztes fél eltávolodik a törzsszövetségből és egy másikhoz csatlakozik.”²¹³⁴

Elsődleges forrásunk, Konsztantinosz császár nem tért ki arra, miért tört ki a felkelés. A források hallgatása a feltételezett vallási viszályt ugyan nem zárja ki, de nem is bizonyítja.²¹³⁵ Feltételezték, hogy a zsidó hitre áttérés, a vallási és politikai reformok, a központi hatalom megerősítése együttesen válhattak ki felkelést.²¹³⁶ Ibn Ruszta híradása fontos ebben a kérdésben, amely szerint zsidó vallású a kagán, az j.sad és „azok, akik a vezérek és a nagyok közül hajlandók erre”, míg „a többiek vallása hasonló a türkökéhez.”²¹³⁷ Feltehető, hogy Kazária vezető rétegének egy része zsidó vallású volt, de a kazár többség a pogány türk ősvallást követte. Tudunk továbbá muszlim és keresztény kisebbségről is.²¹³⁸ Nézetem szerint a vezető réteg áttérése aligha válthatott ki polgárháborút. A felkelés etnikai okai sem bizonyíthatóak, mert Konsztantinosz szerint „a kavárok a kazárok nemzetségéből (genea) származnak”²¹³⁹ Kazária steppei birodalomként sok népet, illetve törzset foglalt magában (bolgárok/onogurok, szabírok, alánok, kaukázusi hunok stb.). Így nehéz eldönteni, hogy a kavárokat azért hívták-e

²¹³¹ A kavárokat bolgároknak tekintette Fodor 1980 20.; khorezmiekre ld. Tolsztovs 1950. 226–233.; Schönebaum 1957. 143–144.

²¹³² Macartney 1930. 133.; vö. még Bálint 1971. 100–102.

²¹³³ Ezt a teória alapvetően Krymskyi, A. nevéhez fűződik. Nem publikált elméletét hivatkozással kifejtette Pritsak 1965. 383.; az elmélet kritikájára Golden 1980. 138.

²¹³⁴ Golden 1980. 135–136.; hasonlóan Golden 1990. 268.; Golden 1992. 243.; belső hatalmi harcra utalt Kristó 1996a. 54.; a kabarokon belüli viszályra Várady 1989. 32–34, 55.

²¹³⁵ Golden feltételezése szerint a vallási viszályt valamelyik forrás említette volna, Golden 1980. 135.

²¹³⁶ Róna-Tas 1996a. 273–274.; Róna-Tas 1999. 329, 348.; Róna-Tas–Berta 2011. I. 35.; Fodor 1988. 92.

²¹³⁷ Ibn Ruszta híradására vö. MEH 90.; Kmoskó 1997. 204.

²¹³⁸ Czeglédy 1985b. 101–102.; Tóth 1984. 110.; Tóth 2011. 55.

²¹³⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 14-15.; DAI 39,2-3.; vö. DAI 2003. 174–175.; az angol fordítás szerint „the Kabaroi were of the race (genea) of the Khazars”, vö. DAI 1967. 174–175.

kazároknak korábban, mert a Kazár Birodalomhoz tartoztak, vagy pedig 'valódi' kazárok voltak.²¹⁴⁰ A bizánci híradásból „úgy tűnik, hogy a kabarok nem különböztek a többi kazártól a felkelés előtt.”²¹⁴¹ Nem tartom valószínűnek azt a feltevést, hogy a kavarok egy meghatározott csoportot alkottak volna a kazár törzsszövetségen belül, amelynek saját neve lett volna.²¹⁴² Az a hipotézis sem igazolható, hogy a kavarok a tényleges uralkodó (bég) ellen léptek fel a szakrális uralkodó, a kagán érdekében. Konsztantinosz császár leírása értelmében a felkelés a „kormányzat” (arkhé) vagy a „korábbi kormányzat” (próté arkhé) ellen irányult. Nézetem szerint az 'arkhé' vagy 'próté arkhé' ugyanarra a kormányzatra vonatkozik. Ebből a szempontból a 'korábbi kormányzat' fordítás félrevezető lehet. Itt a kifejezés nem időbeliséget jelöl, hanem a 'hatalmat', illetve az 'első hatalmat' a kazár törzsszövetségen belül. Ezért a kifejezés Kazária első méltóságára, magára a kagánra vonatkoztatható. Tehát a kagán uralmával szemben tört ki a felkelés. A kagán mellett a második méltóság, a tényleges uralkodó, a bég (J.sad) is beleérthető a megfogalmazásba, hiszen ez a két méltóság együttesen jelentette a kazár birodalom vezetését ebben az időszakban.²¹⁴³ Utóbbi igazolhatja, hogy 838 táján a kagán és a bég küldött követet Theophilosz császárhoz, hogy megkérjék őt Sarkel felépíttetésére. Nem valószínű Várady László kombinációja, hogy a kavarok vezetésére vonatkozna ez a passzus, és a kavarok első méltóságára vonatkozó belharcról lenne szó.²¹⁴⁴ A konsztantinoszi szöveg más passzusaihoz hasonlóan, bizonytalan a vonatkozási rendszer; ti. hogy ki tekintendő a kavarok szempontjából az 'első hatalomnak': a Kaganátus feje, vagy saját törzseik fejedelme. A kérdésre az a valószínű válasz, hogy *a magyarokhoz való csatlakozásuk előtt Kazáriában a kagán volt a három kavar törzs számára is az 'első hatalom', és csak a Kazáriából való emigráció és a magyarokkal való letelepedés után válhatott számukra 'első hatalommá' a három kavar törzs fejedelme.*

Mi lehetett tehát a kavar felkelés oka? Véleményem szerint a kazáriai polgárháborúnak politikai jellegű oka volt, tipikus és általános felkelésnek tekinthetjük egy nomád birodalmon belül. Úgy gondolom, hogy mind a vallási, mind az etnikai magyarázat vitatható. A kavarok a hatalom megszerzésére törekedhettek, nem pusztán valamiféle sérelmek (vallási, etnikai) által kirobbant polgárháborúra gondolhatunk, amelyben három előkelő (Adelstämme) kazár törzs részvételét valószínűsíthetjük.²¹⁴⁵

²¹⁴⁰ Kazária soknemzetiségű voltára és népeire ld. Togan 1943. 40–76.; Ludwig 1982. 69–111.

²¹⁴¹ Golden 1980. 135.; hasonlóképpen Kristó 1980. 150.; Kristó 1996a. 54.

²¹⁴² Pritsak 1983. 381–382.

²¹⁴³ Golden 1980. 138.; Tóth 2011. 56.

²¹⁴⁴ Várady 1989. 133–135, 155.

²¹⁴⁵ Pritsak megkülönböztet négy fokozatot a törzsszövetségen belül: első szinten vezértörzset (Führerstamm) és nemes törzseket (Adelstämme), második szinten rokon törzseket (Rassenverwandten Stämme), akik szabadon csatlakoznak és megtartják vezetőjüket, harmadik szinten vazallus népeket, akik adót fizetnek (Vasallen Völker) és végül negyedik szinten a szolgálótörzseket (Sklavenstämme), vö. Pritsak 1952. 52–53.

A kagán és a bég képviselte hatalom megdöntése lehetett a cél.²¹⁴⁶ A lázadó törzsek a Kaganátus nyugati részein élhettek, legalábbis erre utalhat vereségük utáni menekülésük iránya.²¹⁴⁷ A felkelés polgárháborút vont maga után, és csatát vagy csatákat vívtak. A háborúban a felkelő kazár törzsek alulmaradtak, a kagán és a bég mellett álló törzsek, illetve katonai erő győzedelmeskedett. Konsztantinosz szerint egyes felkelők életüket vesztették a harcban, mások elhagyták a kazár birodalom területét. A távozó kazár törzsek a magyarokhoz költöztek, a Don és a Duna közötti közös szállásterületen telepedtek le. A kavarok távozása, amely három kazár törzset érintett, gyengítette a Kaganátust, és ugyanakkor növelte a magyar törzsszövetség erejét.²¹⁴⁸ Már Hóman Bálint megfogalmazta, hogy a kagán „legjobb harcosait, a kabarokat és magyar szövetségeseit elvesztette.”²¹⁴⁹ Véleményem szerint a kavarok elszakadásával, és annak ellensúlyozásával magyarázhatjuk a kagán szokatlanul tűnő gesztusát, a fejedelmi méltóság felajánlását, amellyel alárendelni igyekezett a magyar törzsszövetséget. Deér József álláspontja szerint a fejedelmválasztásban megnyilvánuló kazár barátság a lázadók befogadásával véget ért, ez ugyanis „casus belli-t, vagy legalábbis szakítást” jelentett.²¹⁵⁰

A történeti kutatásban két álláspont fogalmazódott meg a kazár disszidens csoport nagysága kapcsán. Egyesek alábecsülve ezt, kazár törzstörödékekről emlékeztek meg, amelyeket aztán egy törzssé szerveztek, vagy szerveződtek.²¹⁵¹ Ez az álláspont kimondva-kimondatlanul arra épülhet, hogy a kazáriai polgárháborúban meggyengülhettek a vereséget szenvedő kazár törzsek, másrészt egy jelentősebb, hét törzsből álló alakulathoz csatlakoztak. Egy másik álláspont szerint létszámban is jelentős kazár csoport jelenhetett meg a magyar törzsszövetségben.²¹⁵² Ez a felfogás arra alapozódik, hogy három kazár törzs kelt fel, és csatlakozott a magyarokhoz. Ez a törzslétszám elég lett volna egy új törzsszövetség megalakításához (vö. például Űç-Karluk = ’három-Karluk’). Véleményem szerint az utóbbi álláspont állhat közelebb az egykori történeti valósághoz. Jelentéktelen törzstörödékekből álló népről aligha emlékezett volna meg részletesen a bizánci császár, és beolvadásuk a befogadó törzsszövetségbe gyorsabban ment volna végbe, nem őrizhettek volna meg semmit önállóságukból.

²¹⁴⁶ A hatalom megszerzése a cél, vö. Tóth 2013b. 322–323.

²¹⁴⁷ Boba 1967. 117.

²¹⁴⁸ Tóth 2011. 117.; Boba 1967. 115–116.

²¹⁴⁹ Hóman–Szekfü 1928. 72.

²¹⁵⁰ Deér 1945. 16.

²¹⁵¹ A kagán népének lázongó töredékét említette Hóman–Szekfü 1928. 69.; törzstörödékekre utalt Gyóni 1943. 1943. 61–62.; Dienes 1978. 9.; Szűcs 1992. 287–288.; összefoglalóan erre a kabarok szerepét csökkentő álláspontra vö. Uhrman 2003. 273–278.

²¹⁵² Összefoglalóan erre, a főleg a külföldi szakirodalomban megjelenő álláspontra Uhrman 2003. 278–280.; Ludwig 1982. 209..

Végezetül az erőviszonyokat kell vizsgálnunk a „pártütés” (ἀποστασία) miatt kitörő kazár „belháborúban” (πολέμου ἐμφυλίου).²¹⁵³ A Kazár Kaganátus haderejére vonatkozóan különböző időszakokból származó, ellentmondó adatok állnak rendelkezésünkre.²¹⁵⁴ Mivel a kazáriai polgárháború és a kavarak csatlakozásának felső időhatára a Salzburgi Évkönyv tudósítása alapján 881, ezért a 9. század második felére vonatkozó adatok jöhetnek szóba. A Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardízi stb.) szerint 870-880 tájára vonatkozóan 10 ezer fős sereggel rendelkezik a kazár másodfejedelem.²¹⁵⁵ Ebbe nyilvánvalóan nem számítanak bele a Kaganátus fennhatósága alatt álló népek (burtaszok, alánok stb.) csapatai. Az elszakadt három kavár törzs haderejét közvetve tudjuk meghatározni. A magyar törzsszövetség katonaságára vonatkozó Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardízi) nyújt segítséget. A már többször említett tudósítás szerint 20 ezer fővel vonul ki a kündü.²¹⁵⁶ Ebbe a létszámba a kavarak három elszakadt és magyarokhoz csatlakozó törzsének hadereje is beleértendő. Ha a 20 ezres létszámot a magyarok és a kavarak összesen tíz törzsére számítjuk át, egy törzsre kétezer lovast számítunk. Ebben az esetben *a kavarak három törzse hatezer fős kontingenst jelenthetett a kündüvel kilovagló, kivonuló 20 ezres magyar seregen belül.* Györffy György feltételezte besenyő analógia alapján, hogy egy törzsben öt nemzetség lehetett, így a tíz törzsben ötven nemzetség lehetett, s egy-egy nemzetség 400 lovast tudott kiállítani. A kavarak három törzsének 15 nemzetsége szintén 6000 fős haderővel rendelkezett. Természetesen más a helyzet, ha abból indulunk ki, hogy Konsztantinosz nyolc törzset említett, a kavarak törzsét egynek is számítva. Ebben az esetben egy törzsre kb. 2500 főt számíthatunk, így a kavarak kontingensét lényegesen leszállítva csak kb. 2500 főre tehetnénk. Hasonló létszámot eredményez, ha a 8 törzsnek megfelelően negyven nemzetséget tételezünk fel, hiszen ekkor egy nemzetségre 500 lovast számíthatunk. Ekkor a kavarak egy törzse öt nemzetségre tagolódva szintén 2500 lovast tud kiállítani.²¹⁵⁷ *A fenti, hangsúlyozottan becslésszerű adatok alapján, a kazár kormányzat legalább 10 ezer harcossal, a felkelő három kazár törzs pedig legalább 2500, legfeljebb 6000 fővel vehette fel a harcot.* A kormányzat és a lázadók között csatákra került sor, amelyekben a kagán és a bég mellett álló törzsek katonai túlereje győzedelmeskedett.

²¹⁵³ A 'pártütés' és a 'belháború' kifejezésekre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 17, 18.; DAI 39,3-4.; vö. DAI 2003. 174–175.

²¹⁵⁴ Összefoglalóan a kazár birodalom erejére vonatkozóan forrásadatokkal vö. Ludwig 1982. 211–223, 286–293.; vö. még Zimonyi 2004. 103–105.; Zimonyi 2005. 84–86.; Torma 2008b. 66–68. o.; legújabb Szabados 2011. 107–110.

²¹⁵⁵ Ibn Ruszta adatára vö. MEH 90.; Kmoskó 1997. 205.

²¹⁵⁶ Ibn Ruszta, vö. MEH 86. (Czeglédy Károly); HKÍF 32.; Kmoskó 1997. 207.; Zimonyo 2005. 35.

²¹⁵⁷ Györffy 1977c. 17, 450.; Tóth 2013b. 326.

II. 3. 3. 2. *A kazáriai polgárháború és a kavár csatlakozás kronológiája*

A következő probléma a kazár polgárháború, illetőleg a kavár csatlakozás időpontja.²¹⁵⁸ A kutatásban legkorábbra, 780 tájára azok tették, akik azonosították a khorezmieket a kavárokkal.²¹⁵⁹ Mivel az azonosítás bizonytalan alapon nyugszik, és a magyarok jelenléte a Fekete-tengertől északra – ahol a csatlakozás megtörténhetett – a 830-es évek előtt nem bizonyítható írott forrásokkal, ez a teória kevésbé fogadható el. Egy másik hipotézis a kazár polgárháborút, és a kavár elszakadását, és csatlakozását 800 körülre tette.²¹⁶⁰ Az elmélet bázisa az arab Maszúdi tudósítása, aki a kagán zsidó vallásra való áttérését éppen Harun al-Rasid (786–809) kalifa uralkodásának időszakára tette. A feltevés nem csak Maszúdi hitelességét érinti a kazár konverzió idejét illetően, hanem az áttérés és a pogány tömegek közti feltételezett ellenreakcióra épít.²¹⁶¹ Ez az elmélet a magyarok bizonyítható feltűnése előtti időpontra teszi a kazáriai polgárháborút. Általánosságban a kora 9. század merült fel a kavár elszakadása kapcsán.²¹⁶² A kavár kiválását keltezték a 9. század második évtizedére, a 810-es évekre is, mivel régészeti keltezés szerint Kazária régebbi erődjeit ekkortájt rombolhatták le. A datálás a lerombolt erődökben fellelt dirhemletekre épít, a legutolsó pénzlelet Amin kalifához (810–813) kapcsolódik.²¹⁶³ Ez a pénzlelet csak a terminus ante quem-et adja meg, ez után kerülhetett sor az erődök pusztulására. Feltételezték, hogy a Donyec vidékén élő bolgárok és alánok 815 táján lázadtak fel a kazárok ellen, és 820–830 között csatlakoztak a magyarokhoz, kabar néven.²¹⁶⁴ A legtöbb kutató a kazáriai polgárháborút a 830-as évekre tette.²¹⁶⁵ Ekkor a kagán és a bég követet küldött Theophilosz császárhoz, hogy építtesse meg számukra Sarkel várát.²¹⁶⁶ A kutatás jelentős része a történethez kapcsolta Ibn Ruszta tömör híradását arról, hogy a kazárok „körülzárták magukat a magyarok és más népek támadásaival szemben.”²¹⁶⁷ Felmerült Konsztantinosz és Ibn Ruszta tudósításainak kombinációja révén, hogy Sarkel a magyarok támadásai ellen épült.²¹⁶⁸ Így a fellázadó és vereséget szenvedő kavár csatlakozhattak

²¹⁵⁸ A kavár csatlakozás időpontjának szakirodalmi áttekintésére vö. Tóth 2011. 56–58.

²¹⁵⁹ Tolszov 1950. 233–234.; Schönebaum 1957. 144.

²¹⁶⁰ Róna-Tas 2007a. 43.; vö. még Róna-Tas 2007b. 274, 275.

²¹⁶¹ Róna-Tas 1999. 232, 348–349.; Róna-Tas–Berta 2011. I. 35.

²¹⁶² Golden 1990. 268.

²¹⁶³ Az arab dirhemekkel való keltezésre vö. Bartha 1968. 99.; Harmatta 1998. 144.

²¹⁶⁴ Harmatta 1990. 258.

²¹⁶⁵ A 820–30-as évekre, 830 körülre tette a kazár polgárháborút, és a kabar elszakadást Artamonov 1962. 327–328., 339–340, 343–344.; Bartha 1968. 99–100.; Fodor 1975. 192.; Dienes 1978. 9.; Fodor 1980. 28., 32. o. 21. jegyzet; Révész 1999. 27, 144.; 837–843 közé Pritsak 1978. 278–280.

²¹⁶⁶ DAI 2003. 182–183.; vö. még pl. Tóth 2011. 32.

²¹⁶⁷ Ibn Ruszta híradására vö. HKÍF 34.; Kmoskó 1997. 209.; Zimonyi 2005. 35.

²¹⁶⁸ Pauler 1900. 14, 132. o. 30. jegyzet; Marquart 1903. 28.; Macartney 1930. 74–75.; Györffy 1959. 79.; Kristó 1980. 20–21.; Róna-Tas 2007a. 275.; e teória megkérdőjelezésére Polgár 2001. 106–126.

Kazária akkori ellenségeihez, a magyarokhoz.²¹⁶⁹ Ebben az esetben a kavarak letelepedhettek a talán ekkor felbukkanó magyarokkal együtt az új hazában, Etelközben, a Don és a Duna folyók közti hatalmas térségben. A fentiek alapján a magyarok letelepedését 838 körülre,²¹⁷⁰ vagy a kherszóni thema létesítésével összhangban, 840/841-re²¹⁷¹ is tehetjük, amikorra Sarkel felépítését is keltezzük. Ha a kavarak és magyarok együttes letelepedéséről szóló, konsztantinoszi kifejezést szó szerint értelmezzük, a 820–830-as évek szóba jöhetnek.²¹⁷² A kavarak megőrizték autonómiájukat a magyar törzsszövetségen belül, így valószínűnek tűnik számomra, hogy a kazáriai polgárháborúra és a kavarak csatlakozására később kerülhetett sor.²¹⁷³ Czeglédy Károly és Boba Imre szerint a kavarak elszakadása 850 körül, illetőleg 854–855-ben történt. Az elmélet arra alapozódik, hogy egyes források konfliktusról számolnak be a kazár–arab határ közelében, a Kaukázusban. A kazár fennhatóság alatt levő 'sanariyah' nevű nép és Arménia arab kormányzója között összecsapások voltak. Arménia kormányzója kazár családokat telepített át Kazáriából a Kalifátus területére, Arméniába. A 854–855 körüli, sporadikus adatokból azt a következtetést szűrték le, hogy a vallási okokból történt áttelepítés és a határvidéki háborúskodás háttérben egy nemrég lezajlott kazáriai polgárháborút kereshetünk.²¹⁷⁴ Kristó Gyula a kavár felkelést összekapcsolta egy magyar–besenyő háborúval a Volga mellett, amely a magyarok távozását eredményezte Volga-melléki szállásterületükről, és együttes letelepedésüket a kavarakkal együtt a Don folyótól nyugatra, Etelközben.²¹⁷⁵ Makk Ferenc is a 850-es évekre helyezte a kangar-besenyőkkel való harcot, a magyarok egy részének Etelközbe vonulását, és a kavarak csatlakozását.²¹⁷⁶ Véleményem szerint a 850-es évekből származó, elszórt utalások a kazár–arab határmenti csatározásokra, és egyes muszlim csoportok áttelepítése, nem hozható összefüggésbe a kazár polgárháborúval. Még kevésbé kapcsolható össze a kavarak elszakadása egy 850 körül feltételezett magyar–besenyő háborúval, amely hipotézis a DAI 38. fejezete párhuzamos szerkesztésmódjára vezethető vissza.²¹⁷⁷ Fodor István régészeti érveléssel (óvó-védő amulettek eltűnése kazáriai sírokból a 850-es években) szintén a 850-es évekre, vagy egy-két évtizeddel korábbra tette a kavár csatlakozást.²¹⁷⁸ Feltételesen a 9. század második felében említette a kabar felkelést

²¹⁶⁹ Vajay 1968. 11., 87.

²¹⁷⁰ Sarkel építésének keltezésére további irodalommal, a 838-as vagy esetleg későbbi keltezésre Tóth 2011. 32–33.; Polgár 2001. 108–109.

²¹⁷¹ 840/841-re vö. Zuckerman 1997. 213–214.; Golden 2007. 144.; 842-öt említett Róna-Tas 2007a. 275.

²¹⁷² A 838 körüli együttes magyar–kavár letelepedésre vö. Tóth 1993. 12.

²¹⁷³ Tóth 2011. 57.

²¹⁷⁴ Boba 1967. 116–117.; Czeglédy 1985c. 121–122.; vö. még Czeglédy 1985b.102.

²¹⁷⁵ Kristó 1980. 113–114.; Kristó 1996a. 55.

²¹⁷⁶ Makk 1998a. 32.

²¹⁷⁷ Tóth 2011. 58.

²¹⁷⁸ Fodor 1986. 106.; Fodor 1988. 93–94.; Fodor 1992. 102–103.

Golden, ami szerinte Kazária meggyengülésének egyik jele volt.²¹⁷⁹ A kazár polgárháborút és a kavarok csatlakozását 860 utánra is keltezték. Egyik érv emellett, hogy Konstantin-Cyryll legendája egy hitvitáról számol be a kagán udvarában 861 táján, és ezt a zsidó hitre való áttérés jeleként értelmezték, amely áttérés vezethetett 861 után a kavarok elszakadásához.²¹⁸⁰ Véleményem szerint ez az érv nem elégséges a kavarok 860/861 utáni csatlakozásának bizonyítására, hiszen az áttérés keltezésére nincs egyértelmű adat, a kavarok elszakadásának vallási oka pedig nem bizonyított. Magam is úgy vélem ugyanakkor, hogy a kazáriai polgárháború és a kavarok ki-
szakadása 861/862 után történhetett. A kavarok magyarokhoz való csatlakozásának felső határa (terminus ante quem) bizonyosan 881, amikor Ostmark területén vívtak a magyarok ellen (Wenia-nál, Bécsnél), illetve a kavarok ellen (Culmite-nél) csatát a keleti frankok.²¹⁸¹ A csatlakozás alsó határát (terminus post quem) ilyen bizonyossággal nem adhatjuk meg, de szerintem valószínűsíthető az említett 861/862. Az első, a már többször említett Konstantin-Cyryll-legenda passzusa, amely szerint a Krím-félsziget közelében a Kazáriába tartó bizánci követséget Ugrik rohanták meg, de sértetlenül tovább engedték őket. Ezzel egybecsengő, hogy 862-ben az Annales Bertiniani arról tudósított, hogy „korábban ismeretlen ellenségek is, akiket magyaroknak [Ungri – T. S. L.] neveznek, ugyanannak [ti. Német Lajos keleti frank király – T. S. L.] országát pusztítják.”²¹⁸² Mindkét, egymáshoz időben közeli forrásban csak az Ugri/Ungri nép szerepelt, míg 881-ben már az Ungrik társaságában kavarok is részt vettek a hadjáratban. Ezért ebben a 20 éves időszakban számolhatunk egy kazáriai polgárháborúval, és a kavarok magyarokhoz való csatlakozásával, és bekapcsolódásukkal a magyarok nyugati irányú hadjárataiba.²¹⁸³ Fodor István fenn-
tartását hangoztatta, mivel a források a „későbbiekben sem említik külön a magyarok mellett a kabarokat, pedig egészen bizonyos, hogy a kalandozó hadjáratok majd mindegyikében részt vettek kabar csapatok is.”²¹⁸⁴ Várady László 875 tájára tette a kazáriai polgárháborút és a kazár–kabarok csatlakozását a magyarokhoz.²¹⁸⁵ Terplán Zoltán úgy vélekedett, hogy 862 és 881 között történhetett a kabarok csatlakozása.²¹⁸⁶ Vékony Gábor szerint a csatlakozás „nem lehetett sokkal korábban 881-nél, a kavaroknak a forrásokban való első feltűnésénél, sőt valószínűleg éppen erre az időre kell tennünk, mert 862 után a honfoglaló magyarok ekkor tűnnek fel először nyugaton.”²¹⁸⁷ A kavar csatlakozást követhette a 880-es években a kagán

²¹⁷⁹ Golden 1992. 243.

²¹⁸⁰ Györffy 1959. 50–51., 79.; Györffy 1990a. 86.; Szűcs 1992. 287–288.

²¹⁸¹ MGH SS XXX/2. 742.; Klebel 1921. 37.; Schünemann 1922. 221–222.; Vajay 1968. 16.; Kristó 1996a. 85.; Kristó 1996g. 150.; Tóth 1996f. 8.; Vékony 2002. 184.; Sudár 2015b. 189.

²¹⁸² SRG AB 60.; HKÍF 184. (Tóth Sándor László)

²¹⁸³ Tóth 1984. 102.; Tóth 2011. 58.

²¹⁸⁴ Fodor 1988. 94.; vö. hasonlóan Fodor 1986. 114. o. 46. jegyzet

²¹⁸⁵ Várady 1989. 55.

²¹⁸⁶ Terplán 1996. 975.

²¹⁸⁷ Vékony 2002. 184.

ajánlata, Árpád fejedelemmé választása. Korábban Regino a magyarok besenyők általi elűzéséről szóló 889-es évszáma alapján felmerült, hogy a kavar csatlakozás is ekkortájt, 889–890-ben történt volna.²¹⁸⁸ Ez kevésbé hihető, hiszen 881-ben a kavarok már nyugaton kalandoztak a magyarokkal együtt. *A kazár polgárháború, és kavar csatlakozás pontos kronológiája nem ismert, de a 860-as, 870-es évek tűnnek a legvalószínűbbnek.*

II. 3. 4. A kavarok szervezete a magyar törzsszövetségben

II. 3. 4. 1. A kavarok szervezete

A következő vizsgálandó kérdés *a három kazár törzs szervezete a magyar törzsszövetségben.* A kavarokra a bizánci császár a 39. fejezetben úgy utal, mint 'népre' (ethnos), amikor a fejezet címében úgy fogalmaz, hogy "a kavarok népéről."²¹⁸⁹ Hasonlóképpen népre utal, amikor megjegyzi, hogy három nemzetsége (genea), feltehetően törzse van a kavaroknak.²¹⁹⁰ Mindezen állításainak ellentmond, amikor a 40. fejezet elején, az ún. törzsnévlistán már a „kazároktól elszakadt előbb említett” nemzetségeként/törzsként (genea) emlékezik meg a kavarokról, akiket a kavarok és türkök nyolc nemzetsége/törzse közül elsőként említ.²¹⁹¹ Ezzel egybehangzó az a kijelentése, hogy a kavarokat „az első törzsek rangjára emelték.”²¹⁹² Ideillőnek tűnik az is, hogy „egy fejedelem (arkhón) van náluk.”²¹⁹³ Ellentmondásos kép rajzolódik ki a konsztantinoszi tudósításból. Eszerint a magyarok hét törzséhez (genea) csatlakozó kazár törzseket egyfelől népnek (ethnosz) tekintették, amely három nemzetségből/törzsből állt, másfelől egyetlen fejedelem vezette nemzetségnek/törzsnak (genea) a magyar törzsszövetségben belül.²¹⁹⁴ Ezt a duális szerkezetet különbözőképpen értelmezte a szakirodalom. A legtöbben azt feltételezték, hogy a kavarok katonai segédnépi funkciót láttak el, három törzsből álltak, és egy fejedelem irányította őket.²¹⁹⁵ Az egyik felfogás inkább a kavarok törzsszövetségi jellegét emelte ki. Eszerint a kavarok nem tartoztak Hétmagyar törzsszövetséghez, élükre egy fejedelmet neveztek ki.²¹⁹⁶ Egy másik felfogás inkább törzsként fogta fel a kavarok szervezetét. Általánosan elfogadott álláspont szerint a csatlakozó kavarok egy törzset alkottak,

²¹⁸⁸ Hóman 1923. 21–22.; Gyóni 1938. 164.; Németh 1991. 263.; Kosztolnyik 2002. 84.

²¹⁸⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13.; DAI 39,1.; vö. DAI 2003. 174–175.; HKÍF 126.

²¹⁹⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 17-18.; DAI 39,13.; vö. DAI 2003. 174–175.; HKÍF 127.

²¹⁹¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. 113r. vers. 2-4.; DAI 40,3-4.; vö. DAI 2003. 174–175.; HKÍF 127.

²¹⁹² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v, vers. 15-16.; DAI 39,12.; vö. DAI 2003. 174–175.; HKÍF 127.

²¹⁹³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 16.; DAI 39,12–13.; vö. DAI 2003. 174–175.; HKÍF 127.

²¹⁹⁴ Tóth 1984. 106.; Tóth 2011. 60–61.; „the Kabaroi were divided in three clans of their own, but in the Hungarian clan organization they formed one single clan, the first.”, vö. Jenkins 1962. 144.

²¹⁹⁵ Bartha 1968. 101, 116.; Györffy 1977a. 135.; Göckenjan 1972. 35–36.; Révész 1999. 144.

²¹⁹⁶ Kristó 1996g. 152–153.; Makk 1998a. 36.

a nyolcadik törzset a magyar törzsszövetségben.²¹⁹⁷ Ez utóbbi értelmezésen belül uralkodó az a hipotézis, amely szerint a három kazár törzset vagy törzstörédket egy törzssé egyesítették a magyarok.²¹⁹⁸ Róna-Tas András szerint a három kavár törzset egyesítették, újjászervezték a magyarok, és élükre egy vezetőt kaptak,” ez a karha volt.²¹⁹⁹ Az egy törzssé szervezett kavárok főnöke a harmadik magyar méltóság, a karha volt.²²⁰⁰ Szabados György értelmezése szerint „három politikai–katonai alcsoportot – törzset – vontak össze mesterségesen.” A kialakítás folyamatával kapcsolatban megjegyezte, hogy „a konsztantinoszi szöveg két pillanatfelvétele két menetben mutatja be a kabarok magyar uralom alatti megszervezését. Az elsőben egy vezető alatt még három alegységet érzékelhetni, a másodikban viszont ez a három egység-beli különbség végleg eltűnik és a ’genea’ is egynek látszik.”²²⁰¹ Konsztantinosznál nem mutatható ki két „pillanatfelvétel” a kavárokról, egyetlen híradásban tükröződik a duális szerkezet. Howard-Johnston értelmezése szerint nem a kavárokat szervezték meg a magyarok, hanem a kazár uralkodó által küldött kavárok szervezték át a magyar törzseket.²²⁰² Konsztantinosz egyáltalán nem szólt a kavárok népszervezési missziójáról, és különösképpen valószínűtlen az, hogy ezt éppen a kagán megbízásából végezték volna, aki ellen felkeltek. Igaz, a szövegből az ellenkezője sem olvasható ki, amit a magyar szakirodalom többségében feltételez, ti. hogy a magyarok szervezték volna meg a kavárokat, és egy törzssé tették volna őket. A kavár „törzseket,” a három konsztantinoszi geneát értelmezték altörzseknek,²²⁰³ illetve nemzetségeknek is.²²⁰⁴ Utóbbi értelmezések azért nem állják meg helyüket, mert a magyar törzseket is „nemzetségeknek” (genea) nevezi Konsztantinosz a 38–40. fejezetben; a ’genea’ tehát nem jelenthetett a kavárok esetében altörzset vagy nemzetséget, ugyanakkor a „Hétmagyar” esetében törzset.²²⁰⁵ Úgy vélem, hogy a kavárok speciálisnak tűnő, „duális szerkezete” nem kapcsolható össze feltételezett alávetésükkel a magyarok részéről. Ez a felfogás egy kései adaton alapul. Anonymus gesztájában megemlékezik arról, hogy a kijevi fejedelem segítségére siető hét kun vezért legyőzte Álmos fejedelem, és azok csatlakoztak a Hétmagyarhoz, és bejöttek vele az új hazába.²²⁰⁶

²¹⁹⁷ Pauler 1900. 14.; Németh 1930. 223., 234–235.; Zichy 1939. 15–16., 26.; Dienes 1978. 9.; Czeglédy 1985a. 118.; Szabados 2011. 197.

²¹⁹⁸ Kristó 1980. 65., 118., 454–457.; Kristó 1996a. 57.; Mesterházy 1980. 51–52.; Erdélyi 1986. 44.; Fodor 1988. 92.; Szűcs 1992. 287–288.; Róna-Tas 1999. 349, 389.; Kosztolnyik 2002. 84.; Róna-Tas–Berta 2011. II. 1175.

²¹⁹⁹ Róna-Tas–Berta 2011. II, 1175.

²²⁰⁰ Róna-Tas 1999. 349., 389.; Róna-Tas 2011. II. 1175.

²²⁰¹ Szabados 2011. 197.

²²⁰² Erre a nézetre vö. Howard-Johnston 2007. 190.

²²⁰³ Moór 1944. 7, 31.; Róna-Tas 1999. 351.

²²⁰⁴ Vékony 2002. 185.; Kosztolnyik 2002. 88.; máshol viszont a szakirodalom alapján törzseknek (tribes) tekintette őket, akiket egyesítettek egy törzssé, uo. 84.; Howard-Johnston 2007. 190.

²²⁰⁵ A ’genea’ terminus ellentmondásos fordítására (hol törzs, hol nemzetség) vö. Szabados 2011. 196–197.

²²⁰⁶ Anonymus történetére vö. SRH I. 46–47.; a kabarok Álmos általi legyőzésére és alávetésére ld. Dümmerth 1977. 77., 79.; Kristó 1980. 115.; Németh 1991. 265–266.

A 13. század eleji geszta semmiképpen sem egyeztethető a kortárs konsztantinoszi tudósítással. Így Németh Gyula áthidaló feltevése, hogy a kavarak három törzse hét nemzetségből állt volna, aligha helytálló.²²⁰⁷ A kagán valóban legyőzte a lázadó kavarakat, a magyarokkal kapcsolatban viszont nem bizonyítható, hogy felléptek volna a hozzájuk csatlakozó kazár csoporttal szemben. Konsztantinosz baráti viszonyt említ, „összebarátkoztak egymással”, ami kizárja az ellenséges viszonyt a magyarok és kavarak között.²²⁰⁸ Kristó Gyula megkérdőjelezte ezt a baráti kapcsolatot, szerinte „a magyarok és a kavarak egymáshoz való viszonyát” inkább az alá-fölrendeltség jellemezte.²²⁰⁹ A kavarak feltételezett alárendelt pozícióját a történeti kutatás annak tulajdonította, hogy csatlakozott népként jelentek meg a befogadó, és már törzsszövetségi rendszerrel bíró magyarok szállásterületén. Nézetem szerint a kazár/kavar törzseket nem tekinthetjük töredéktörzseknek, altörzseknek, vagy nemzetségeknek, amelyeket a magyarok szerveztek volna egygé, vagy akár a kazár/kavar törzsek szerveződtek volna egyetlen „szupertörzsbé”.²²¹⁰ Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy nem tudunk egyetlen olyan törzsről sem, amely a kavarakhoz hasonlóan három törzsből tevődött volna össze. Németh Gyula monográfiájában is a kavarak jelentik az egyetlen idevágó példát, a két törzsből egyesített/egyesült törzsre sem sok példa van (a magyar Kürtgyarmat az egyik).²²¹¹ Érdekes modellt állított fel a kavarakat magába foglaló magyar törzsszövetséggel kapcsolatban Róna-Tas András, aki a török típusú törzsszövetségek analógiájára épített.²²¹² Eszerint a Hétmagyar törzsszövetség „szerkezete nem 7 + 1, hanem 6 + 1 (+1) +1 (3) volt.”²²¹³ A törzsszövetséget a Megyer törzs vezette (Árpád törzse) és „hat másik törzs, a Nyék, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi alkották a második szervezeti kört. A harmadik körhöz tartozott a kavarak törzse, amely egy fő alatt állt, de három altörzsre oszlott.”²²¹⁴ A kavarak helyét illetően Róna-Tas András megjegyezte, hogy „teljesen egyezik a török törzsek szervezeti mintáival, hogy a három törzsnek egy főnöke van. Szerinte „más esetekben is előfordulhatott, hogy két vagy több törzs összevonásakor egy törzsfő állt az összevont törzsek élén.”²²¹⁵ A Kürtgyarmaton és a kavarakon kívül viszont alig tudunk olyan példát felhozni, ahol egy törzs több törzset rejt magában. Egyetlen kivételes esethez lehet hasonlítani a magyar törzsszövetségen belüli kava-

²²⁰⁷ Németh 1991. 265–266.

²²⁰⁸ DAI 2003. 174–175.; vö. Várady 1989. 31–33.; vö. még Uhrman 2003. 281. o. 104. jegyzet

²²⁰⁹ Kristó 1996a. 57.

²²¹⁰ Tóth 2011. 60–61.; Várady felfogása szerint az eredetileg három kazár-kabar törzs egy törzsszerveződése után a rangban első törzset alkotta a ténylegesen nyolc törzsből álló, hagyományosan 'hét törzs' szövetségében, vö. Várady 1989. 55.

²²¹¹ Ezekre a példákra (Qovars, Kürtgyarmat) vö. Németh 1991. 37.; Róna-Tas 1999. 348., 350.

²²¹² Róna-Tas 1996a. 267.; Róna-Tas 1999. 341.

²²¹³ Róna-Tas 1996a. 274.

²²¹⁴ Róna-Tas 1996a. 275.; Róna-Tas 1999. 350–351.; a nyolc törzsből álló magyar törzsszövetség bírálatára vö. Makk 1998a. 36.

²²¹⁵ Róna-Tas 1996a. 273.; vö. még Róna-Tas 1999. 348.

rok helyzetét. Ez a Tokuz Oguz (kilenc oguz) nevű törzsszövetség. Az oguzok nép-alakulata kilenc törzset tartalmazott, de a kilencedik önmagában egy kilenc törzsből álló szervezet volt.²²¹⁶ Konsztantinosz császár leírása szerint a türköknek/magyaroknak hét törzse volt (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi), és a kavarak csatlakozásával nyolcra nőtt a törzsek száma.²²¹⁷ Véleményem szerint ez a struktúra leginkább az 1(3) + 7-es képlettel írható le.²²¹⁸ A kavarak népe törzsként működött a magyar törzsszövetségen belül, amelyet mégsem tekinthetünk magyar-kavar törzsszövetségnek,²²¹⁹ hanem továbbra is „Hétmagyar” (Hetümoger) maradt a törzsek számbeli változása dacára. Gyanítható, hogy, az eredeti szervezet megtartása miatt egyesíthették a magyar törzsszövetségen belül a Kürt és a Gyarmat törzseket is. A kavarak első törzsként kapcsolódtak a magyarok hetes szervezetéhez, de három törzsük volt, amelyek megtartották nevüket a kavar szervezetben belül. A kazár törzsek nem egyesültek, és nem is egyesítették őket.

*A kavarak helyzete kettősséget mutatott, törzsként tartották őket számon a magyar törzsszövetségen belül, ugyanakkor megőrizték saját szervezetüket, amely törzsszövetségi jellegű volt, és három kazár törzset tartalmazott. Tehát nem két törzsszövetség létezett egymás mellett, hanem egy nyolcas „magyar” törzsszövetségen belül volt egy nagyobb (hetes) magyar törzsszövetség és egy kisebb (három) kavar törzsszövetség.*²²²⁰

II. 3. 4. 2. A kavar törzsek azonosítási problémái

A következő probléma a *kavar törzsek neve*. Ismerjük a kavarak közös, törzsszövetségi nevét, ahogy őket a magyarok és más népek nevezték, de semmilyen információnk nincs a három törzs nevééről.²²²¹ A történeti kutatás két módszert alkalmazott a kavar etnikum és törzsek megismerése érdekében. Az egyik módszer az volt, hogy a Kárpát-medencében élő, a honfoglalás utáni időszakban a forrásokban felbukkanó népekkel kísérelték meg azonosítani a kavarakat, illetve egyes törzseiket. Számos kutató feltételezte, hogy a kavarak részben vagy egészben azonosíthatóak a 11–12. századtól a forrásokban megjelenő székelyekkel. Ez a feltevés azon alapult, hogy a székelyek rendelkeztek autonómiával, különbözőnek tűntek a magyaroktól, és akár csak a harcias kavarak a 9–10. században, fontos szerepet játszottak a középkori Magyar Királyság katonai rendszerében. Nem lehet kizárni, hogy a székelyek jelentik a kavar kontinuitás „egyik” kulcsát, de bizonyítani sem lehet ezt egyértelműen.

²²¹⁶ Róna-Tas 1996a. 268.; Róna-Tas 1999. 341.

²²¹⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-7.; DAI 40,3-6.; vö. DAI 2003. 174–175.

²²¹⁸ Tóth 1987. 25.; vö. még Tóth 2010. 137.

²²¹⁹ Magyar-kavar törzsszövetségre vö. Tóth 1984. 112.

²²²⁰ Tóth 2013b. 335.

²²²¹ Tóth 2013b. 335–337.

A székelyek esetében a kavár verzió mellett a történeti kutatásban számoltak hun, avar, bolgár, sőt magyar eredetükkel is.²²²² A kálizokat is azonosították a kavarokkal, illetőleg egyik törzsüknek feltételezték. Ez a muszlim hitű népesség a középkori Magyar Királyság déli részein élt, és katonai szerepe volt a 12. században, amikor felbukkannak a forrásokban.²²²³ A katonai szerep mellett népvük hasonlósága szolgálhat érvel a kavár–káliz kontinuitás mellett. A székelyekhez és a besenyőkhöz hasonlóan a honfoglalás után, a 10–11. században is bekerülhettek a muszlim hitű kálizok a Kárpát-medencébe.²²²⁴ Egészében véve nem zárhatjuk ki a kálizok esetében sem azt, hogy a kavár törzsszövetség keretein belül éltek, de a források nem is bizonyítják ezt egyértelműen.²²²⁵ A másik elterjedt kutatási módszer, hogy Kazária vegyes, heterogén török és iráni (alán) népességét ismerve hasonlóan kevertnek tételezték fel a kavarokat. Szücs Jenő szerint a kabarok „etnikailag olyan vegyes kepletet testesítettek meg, mint maga a kazár birodalom népessége. Különbféle török törzstörödéken kívül jelentékeny számú iráni etnikum, vallásilag mohamedán (káliz) és alán (oszlár) csoportok alkották a kabarok népét.”²²²⁶ Harmatta János a szaltovomajaki kultúra Donyec-vidéki bolgár és alán népességét látta a kabarokban.²²²⁷ A kutatók a Kazáriában meglevő nép- és törzsneveket kerestek a forrásokban, illetőleg a népvükre emlékeztető korai helynevekben. A törzsnévként viselkedő és kazáriai nép-, és törzsnevekkel azonosítható helyneveket „vélt kavár törzsneveknek” tekinthetjük. Ezen „kavár törzsnevek” közé sorolhatjuk a már említett Székely és Káliz mellett a bolgár törzsnévvvel azonosítható Bercel és Berény, az iráni–alán Oszlár–Eszlár, valamint Varsány neveket. Idesorolták továbbá a Tárkány, Ladány, Ság, Örs helyneveket is.²²²⁸ A kombinációk alapján jóval több, mint három törzsnevet letek fel a kutatók. Nem lehet sem kazáriai népvük, sem pedig későbbi magyarországi népvük (székely, káliz), különösképpen pedig helynevek alapján a bizonyosság igényével fellelni az egykori kavár törzsneveket, illetve törzseket.²²²⁹ Számolnunk kell azzal is, hogy Kazária 965-os bukása, vagy a besenyő törzsszövetség 11. századi felbomlása után is bekerültek kazár és besenyő csoportok, törzstörödékek, és velük együtt kálizok, volgai bolgárok, székelyek a Kárpát-medencébe. Így nem kell

²²²² A székelyek eredetére vonatkozó elméletekre további szakirodalommal újabban összefoglalóan vö. Kordé 1991.; Kristó 1996d.; a székelyek magyarokkal való azonosítására vö. pl. Moór 1944. 34–36, 72–76.; Györffy 1959. 45–46.; a székelyek részei voltak a kavaroknak vö. Kristó 1996d. 49–59.

²²²³ A kálizok kavarokkal való azonosítására vö. Gyóni 1938. 85–96., 159–168.; Schönebaum 1957. 142–146.; legutóbb Juhász 2015a.; részleges azonosításra Kristó 1996b. 36–47.

²²²⁴ Czeglédy 1985b. 99–104.

²²²⁵ Tóth 1984. 108.; Tóth 2011. 61.

²²²⁶ Szücs 1992. 288.

²²²⁷ Harmatta 1990. 258.

²²²⁸ A vélt kavár/kabar törzsnevek legteljesebb feltérképezésére vö. Györffy 1959. 44–76.; Györffy 1990. 83–93.; Györffy–Török 1982. 986–1059.; Kristó–Makk–Szegegy 1973. 12., 39–42.; Kiss 1996. 968–969.

²²²⁹ Tóth 1984. 108.

feltétlenül a kavarak utódait látni sem a székelyekben, sem a kálizokban, miképpen a besenyőkben sem kereshetjük őket. A helynevek alapján kockázatos kavár népeséget és törzset rekonstruálni, főleg ha ilyen nevű törzsről vagy népről a történeti források nem emlékeznek meg. Egyelőre, *primér források híján a kazár–kavár törzsek neve ismeretlennek tekinthető.*

II. 3. 5. A kavár fejedelem (arkhón)

A három kazár törzs fejét fejedelemnek (arkhón) nevezte Konsztantinosz császár. Bonyolítja a helyzetet, hogy a bizánci császár arkhón megnevezéssel illette Árpádot, Liuntikát és Falicsit, és a törzsfőket is.²²³⁰ Mivel a kavárokat a nyolcas „magyar” törzsszövetség részeként kezelték, de a kavaraknak is volt egy saját törzsszövetsége, nehéz eldönteni, vajon törzsfőnek vagy fejedelemnek tarthatjuk-e a három kazár törzs felett álló arkhónt. Ez a tisztség Konsztantinosz szerint „máig is megvan.”²²³¹ Várady László megkülönböztette a törzsek felett álló törzsfőket (genea arkhón) és a nép felett álló fejedelmeket (ethnos arkhón).²²³² Nézetem szerint fejedelem uralkodott a kavarak három törzse felett, mint ’ethnos arkhón.’²²³³ Róna-Tas András szerint a kavaraknak egy főnöke volt, aki „felett felügyeletet gyakorolt még egy kormányzó, a karha.”²²³⁴ Ez a teória a kavarak „duális” szervezete miatt megkettőzi a kavár arkhón méltóságot. Vitatott kérdés az, hogy mi volt a rangja a kavarak élén álló főnöknek, illetőleg az ismert történeti szereplők közül ki lehetett kavár származású. A kavár arkhóni címet a történeti kutatásban azonosították már mindhárom ismert fejedelmi méltósággal:²²³⁵ a muszlim forrásokban szereplő kündü címmel, a konsztantinoszi (nagy)fejedelemmel (megas arkhón),²²³⁶ a gyulával,²²³⁷ illetőleg a karha méltósággal is.²²³⁸ Mindez jelzi a kavarak jelentőségét, ami ellentmondásban áll azzal, hogy a törzsszövetségben játszott szerepüket a magyarországi kutatás alulértékeli. A kavarak uralkodójaként számoltak már az első magyar vezetővel, Levedivel.²²³⁹ A külföldi történeti kutatásban többen is feltételezték azt, hogy Álmos,

²²³⁰ Tóth 2003. 27.

²²³¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 16-18.; DAI 39,12-14.; vö. DAI 2003. 174-175.

²²³² Várady 1989. 28.

²²³³ Tóth 2011. 62.; ethnos arkhónként értelmezte Vékony 1987. 383-384.

²²³⁴ Róna-Tas 1996a. 274.; Róna-Tas 1999. 348., 349.

²²³⁵ Összefoglalóan e kérdéskörre vö. Tóth 1984. 108.; Tóth 2003. 28-29.; Kristó 1996. 153.

²²³⁶ A fejedelem/nagyfejedelem volt kavár vö. Marquart 1903. 52.; Grousset 1970. 178.; Várady 1989. 34-35.; Howard-Johnston 2007. 188.

²²³⁷ A gyula volt a kavár arkhón, vö. Macartney 1930. 116.; Vékony 1987. 383-384.; Uhrman 2003. 267-366.

²²³⁸ A karchasz/karha volt a kavár fejedelem, vö. Gyóni 1938. 164.; Dümmerth 1977. 75-77, 79, 101, 112.; Ligeti 1986. 485.

²²³⁹ Macartney 1930. 116.; Pritsak 1965. 379, 383-384.; Pritsak 1976. 21-22, 30.

illetve fia Árpád, és nemzetségük volt kavar származású.²²⁴⁰ Egy hipotézis Liuntika/Leventét tartotta trónörökös hercegként a kavarok vezetőjének.²²⁴¹ Felmerült, hogy Árpád volt a nyolc törzs fejedelme (ethnos arkhón), míg fia, Liuntika a kavar fejedeleme.²²⁴² A kavarok fejének tekintették Kurszánt is gyulaként vagy karháként.²²⁴³ Kált, és fiát, Bulcsú karhát is tartották kavar arkhónnak.²²⁴⁴ Feltették, hogy a kavarok saját uralkodói nemzetséggel (Aba-nemzetség) rendelkeztek.²²⁴⁵

A következő megjegyzéseket fűzhetjük a kavar arkhónhoz fűződő teóriákhoz. A kündü tisztség, ha főfejedelmi tisztséggént értelmezzük, és Levedihez vagy Álmoshoz/Árpádhoz kötjük, nem tekinthető kavar fejedelmi tisztséggnek. A 38. fejezet ugyanis a hét magyar (türk) törzs első vajdájaként említi Levedit, másik vajdaként pedig Álmost, akinek fiát, Árpádot választják meg fejedelemnek.²²⁴⁶ Így Levedi, akárcsak az Álmos- és Árpád nemzetség (beleértve Liuntikát is) a hét magyar törzshöz sorolható, jóllehet a 40. fejezetben már valóban a „nyolc magyar” (türk) törzs első méltóságaként szerepel az Árpád-nemzetségbeli arkhón vagy megas arkhón. Konsztantinosz – a második és harmadik fejedelmi tisztséggel, a gyulával (gylas) és a karhával (karkhas) szemben – nem adja meg a főfejedelmi tisztség nevét. Feltételezhetünk ugyan párhuzamot a Dzsajháni-hagyományban első helyen említett kündü és a Konsztantinosz által a magyarok első fejeként (próté kefalé) említett, Árpád-nemzetségbeli arkhón (megas arkhón) között, de ez vitatható.²²⁴⁷ Így az Árpád-nemzetségbeli (nagy)fejedeleme méltóság nagy valószínűséggel nem kapcsolható a kavarokhoz. A muszlim források szerint a „háborúban, védelemben és más ügyekben” irányító szerepet játszó gyula méltóságot is azonosíthatnánk a kavarok arkhónjával. Érvként említhető, hogy Ibn Ruszta szerint a gyula hadvezéri szerepkört töltött be, és a konsztantinoszi tudósítás szerint a kavarok fontos szerepet játszottak a háborúkban. Ezért feltételezhetnénk, hogy az élenjáró kavarok fejedelme

²²⁴⁰ Árpádot és az Árpád-nemzetséget kavarnak tekintette Marquart 1903. 52.; Bury 1912. 426.; Grousset 1970. 178.; Várady 1989. 34–35.; Howard-Johnston 2007. 188.; magam is felvettem, hogy a nyolc törzs első feje talán az első törzs, a kavarok fejedelme, de ezt nem tekintetem bizonyíthatónak, vö. Tóth 1984. 108. o. 121. jegyzet

²²⁴¹ Árpád fia, Liuntikára mint kabar arkhónra vö. Marquart 1903. 52, 522.; trónörökös hercegként irányította a katonai segédnépeket Liuntika, vö. Györffy 1959. 83.; Györffy 1977c. 144.; Györffy 1990. 83.; vö. még Dienes 1978. 25.; Brook 1999. 176.; Györffy felfogásának bírálatára vö. Makk 1985. 3–9.

²²⁴² Várady 1989. 34–35.

²²⁴³ Kuszán/Kurszán gyulaként vezette a kabarokat vö. Macartney 1930. 178.; Vékony 1987. 383.; karhaszként Dümmerth 1977. 102.; Róna-Tas 1999. 347.

²²⁴⁴ Gyóni 1938. 164.; Herényi 1971. 361, 371–372.; Dümmerth 1977. 75–77., 79, 101., 112.; Ligeti 1986. 485.

²²⁴⁵ Egy független, saját kavar fejedelemre, az Abákra Hóman–Szekfü 1928. 67–68.; Kovács B. 1969. 159–178.; Kristó 1980. 456–457.; Kristó 1996g. 154.; az elmélet megkérdőjelezésére Révész 2008. 390–391.

²²⁴⁶ Tóth 2003. 29.

²²⁴⁷ Magam is azonosítottam a kündü tisztséget az Árpád nemzetségbeli arkhónnal, s Árpádot és utódait kündünek tekintetem, Tóth 2010. 165–166., 170, 173.; Tóth 2011. 82–83, 92–94.

éppen a gyula lehetett. Valószínű azonban, hogy a 942. évi hispániai kalandozásról beszámoló Ibn Hajján hetes vezérnévlistáján élén álló első vezér (T.x.x.la) a gyula/Dsila nevet (méltóságot) viseli. Ha az arab szövegnek az olvasata helyes, akkor a hét vezér ('emir') közül elsőként említett gyula nem lehetett a hetes törzsszövetségbe nem tartozó kavarak fejedelme.²²⁴⁸ Hasonlóképpen, Bulcsú neve, aki harmadik fejedelem, karha volt, szerepelt Ibn Hajján hetes vezérnévlistáján.²²⁴⁹ Jóllehet nem tudjuk biztosan összekötni a fejedelmi méltóságokat törzsekkel, valószínű, hogy az Árpád-házi (nagy)fejedelem, a gyula és a karha a hét magyar törzshöz tartozott, míg a „kavar törzsek élén saját fejedelem állt.”²²⁵⁰

A három kazár törzs élén álló kavar fejedelem viselhette a legmagasabb kazáriai titulust, a kagáni címet. Ez tükröződhet a magyar krónikákban és Anonymusnál egyaránt szereplő Keán (Keanus) névben, ami bizonyosan a kagán méltóságnévből eredeztethető.²²⁵¹ A három kavar törzs nevezhette a törzseik felett álló, saját fejedelmet keánnak, azaz kagánnak.²²⁵² Nézetem szerint az utolsó kavar fejedelem vagy kagán (keán) Ajtony lehetett, akit István király győzött le a 11. század elején.²²⁵³ Idézett feltevésem kiegészíthető azzal, hogy amennyiben nem azonosítjuk a konsztantinoszi hierarchiában első helyen szereplő Árpád-nembeli fejedelmet a Dzsajháni-hagyomány kündüjével,²²⁵⁴ akkor a kavar fejedelem viselhette a tisztség kazár megfelelőjét, a kündür kagán méltóságnévet. Ibn Fadlán 921–922. évi utazása kapcsán a kazárokról is írt, s a muszlim forrásokban és Konsztantinosznál említett kagán és bég (isad) után két további méltóságot is említett, harmadikként a K.n.d.r. (kündü/künder) kagánt.²²⁵⁵ A kavar fejedelem tehát viselhette a kagán, a künder kagán vagy kündü címet. Mindez nem mond ellent a 870/880-as évek-re keltezett Dzsajháni-hagyománynak (Ibn Ruszta, Gardézi) sem, amely szerint főnökük (K.nd.h) 20 ezer lovassal vonul ki.²²⁵⁶ A kündü kivonulása emlékeztet a kazár második fejedelem, a tényleges uralkodó, az isad feladatkörére, aki „10000 lovassal vonul ki”, ugyanakkor a valóságos hatalmat is birtokolja a „kormányzásban és a hadügyek vezetésében.”²²⁵⁷ Ha nem ragaszkodunk a kazár típusú szakrális kettős királyság (szakrális kündü és a hadvezér gyula) modelljéhez, és nem kötjük

²²⁴⁸ Tóth 2003. 29.; az első név, 'T.x.x.la' azonosítására a gyula méltósággal, vö. Czeglédy 1985d. 132., 136.; legújabban vö. Elter 2009. 71, 87, 91–95.

²²⁴⁹ Czeglédy 1985d. 132, 135–137.; HKÍF 63–64. (Czeglédy Károly); Elter 2009. 62., 87., 93.; Tóth 2010. 165.

²²⁵⁰ Tóth 2003. 29.

²²⁵¹ A Kean névre (valójában címre) vö. a 14. századi krónikakompozíció (Képes Krónika) SRH I. 281, 315–316.; Anonymus, vö. SRH I. 48., 51., 86.; Tóth 2010. 253.

²²⁵² A feltevésekre vö. Tóth 2010. 237, 255.

²²⁵³ Tóth 2010. 237, 253–258.

²²⁵⁴ A nagyfejedelem ('megas arkhón' és 'senior magnus') címet javasolta Szabados 2011. 188–189.

²²⁵⁵ Ibn Fadlán híradásának magyar fordítására MEH 96–97.; legújabban Ibn Fadlán, 100–101.

²²⁵⁶ Vö. HKÍF 32. (Ibn Ruszta), 35. (Gardézi); Kmoskó 1997. 207. (Ibn Ruszta); Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta), 37. (Gardézi)

²²⁵⁷ MEH 90.; a kündü–isad párhuzamra vö. Tóth 2011. 86.

mindkét tisztségviselőt a Hétmagyar törzsszövetséghez, érdekes következtetések adódhatnak. A 20 ezer lovassal kivonuló kündüt tekinthetjük fővezérnek, míg a gyulát a hadügyeket is irányító, vezető tisztségviselőnek.²²⁵⁸ Felmerülhet, hogy a két tisztségviselő megfelel a két ethnosznak, a kavarnak és a magyarnak. Vékony Gábor a kündüt vélte a magyarok fejének, és a katonai szerepkört is ellátó gyulát pedig a harcban kitűnő kavarak uralkodójának.²²⁵⁹ A Vékony-féle modellt megfordítva, azt állíthatjuk, hogy a törzsszövetségi haderő élén kivonuló kündü lehetett a harcban kitűnő kavarak fejedelme, a magyarok viszont saját fejedelmüknek, a gyulának engedelmeskedtek. Ibn Ruzsa tudósítása tükrözheti a kavár csatlakozás utáni helyzetet a 870/880-as években, amikor a kavarak élen járhattak kündü címet viselő fejedelmükkel a hadjáratokban.²²⁶⁰ Ez a fejedelmválasztás előtti helyzetre vonatkozhat, amikor Árpádot még nem választották meg (nagy)fejedelemnek, és Levedi vezette gyulaként a magyar törzsszövetséget. A magyar krónikás hagyományban is megtalálhatjuk a kündü (Cundu) címet a hét vezér egyike személyneveként. Anonymusnál Cundu Kurszán apja (Cundu pater Kurzan), míg a Krónikában Cundu fiai Kusid és Kaplony.²²⁶¹ Mindez tükrözheti a történeti valóságot, hiszen Kuszán (Kuszál) 892–904 között fontos szerepet játszott a magyar honfoglalás körüli hadjáratokban.²²⁶² Georgius Monachus Continuatus tudósítása szerint a bulgáriai hadjáratra (894/895 táján) Nikétász bizánci követ a magyarok ”fejeit”, Árpádot és Kuszánt kérte fel.²²⁶³ Árpád ekkor már a *Hétmagyar törzsszövetség nagyfejedelme, Kuszán pedig kündüként a kavarak fejedelme lehetett.*²²⁶⁴ Györffy György híres, sokáig egyeduralkodó, de okkal vitatott „Küdü fia Kurszán” hipotézise (Levedi kündü fia volt Kurszán kündü)²²⁶⁵ helytálló lehet, ha Kuszánban nem a Hétmagyar, hanem a kavár csatlakozás utáni „nyolcas” törzsszövetség fővezérét, a kavarak fejedelmét látjuk. Feltevésem szerint *a kavár arkhón kündü (kündür kagán) vagy kagán címet viselhetett. A honfoglalás időszakában, a 9. század utolsó évtizedében és a 10. század elején, Kuszán (Kuszál) lehetett a hadban előljáró kavarak fejedelme (kündü).*

II. 3. 6. A kavarak szerepe és helye a magyar törzsszövetségben

²²⁵⁸ A kündüt fővezérnek, a gyulát főbírónak tartotta pl. Kuun 1892. I. 213–214.; Hóman 1908b. 878–883.

²²⁵⁹ Vékony 1987. 283.

²²⁶⁰ Tóth 2013b. 340–341.

²²⁶¹ Anonymus híradására vö. SRH I. 41, 95.; HKÍF 287., 332. (Veszprémy László); a Krónika és Kézai híradására vö. SRH I. 166., 290.; HKÍF 360., 364. (Kristó Gyula)

²²⁶² Összefoglalóan Kuszánra/Kuszálra és szerepére vö. Kristó 1993a. 53–93.

²²⁶³ Georgius Monachus Continuatus híradására vö. ÁMTBF 59.; MEH 106.; HKÍF 147.

²²⁶⁴ Tóth 2013b. 340–341.

²²⁶⁵ Vö. Györffy 1959. 127–160. (főként 78, 142, 159.); legutolsó kifejtése a Küdü fia Kurszán, azaz Levedi kündü fia Kurszán kündü elméletnek Györffy 1993. 220–224.

II. 3. 6. 1. A kavarok részvétele a hadjáratokban

A kazár–kavar törzsek első jellemző megnyilvánulása felkelésük volt. Másik jellemvonása a kavaroknak „harcias természetük” vagy „vitészségük”.²²⁶⁶ Ezt Konsztantinosz császár tanúsítja, aki szerint a kavarok „háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket.”²²⁶⁷ Ez az egyik leginkább vitatott konsztantinoszi állítás a kavarokat illetően. A kavarok szerepét a magyar kutatók általában alulértékelték, míg külföldi kutatók néha túlbecsülték azt. Macartney szerint „a kavarok nomád nép, igazi török volt, pásztorok és harcosok, a nemzet hajtóereje és hadserege.” Macartney szembeállította a harcias, nomád, a gyula vezette kavarokat a békés, megtelepedett finnugor magyarokkal.²²⁶⁸ Az angol kutató eltúlozta a kavarok katonai szerepét, amikor minden hadjáratot nekik tulajdonított, mintegy kizárva a magyar törzseket a portyázásokból és a zsákmányból. Ugyanakkor a már Macartney által is ismert forrás, a Salzburgi Évkönyv, a kavarokat (Cowari) a magyarokkal (Ungri) együtt említette 881-ben az Ostmark (mai Ausztria) területén folyó hadjáratban. Ebben az időben is „különböző frontokon harcoltak,” hiszen a magyarok csatároztak Wenia-nál és a kavarok egy Culmite nevű helynél.²²⁶⁹ Más források kizárólag a magyarokat említették különböző nevekkkel (Ungri, Turk stb.) a kalandozó hadjáratokon. Ibn Hajján a 942-es hispániai portyázás alkalmával kizárólag turkokról emlékezett meg, és hét fejedelmüket (emír) sorolta fel.²²⁷⁰ Ezek a hét magyar törzshöz kapcsolhatóak, és a kalandozó törzsi csapatokat vezethették Hispániában.²²⁷¹ Megállapítható, hogy a hadjáratokban a magyar törzsek bizonyosan részt vettek, tehát nem tekinthetők ezek az akciók kizárólag a harcias kavarok vállalkozásainak. A kavarok is jelentős mértékben részesei lehettek a hadjáratoknak, különben nem mutathatták volna meg vitészségüket és bátorságukat. Róna-Tas András szerint „bár a kavarokat a nyugati források csak egyszer (881) említik, biztos, hogy mindegyik hadjáratban fontos szerepet játszottak.”²²⁷² A közös harc kötelessége volt a nyolc törzsnek, ahogy arra Konsztantinosz császár utalt is a DAI 40. fejezetében: „a türköknek ez a nyolc törzse nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van rá nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és

²²⁶⁶ A kavarok harciasságára Hóman is utalt, vö. Hóman–Szekfü 1928. 69, 72.; Hóman 1938. 41.

²²⁶⁷ Cod. Parisinus Gr. 209. fol. 112.r. vers. 12-16.; DAI 39,10-12. vö. DAI 2003. 174–175.

²²⁶⁸ Macartney 1930. 122.

²²⁶⁹ MGH SS XXX/2. 742.; HKÍF 209.; Vajay 1968. 16.; Székely 1976. 410.; Bowlus 1995. 238.; Kristó 1996g. 150.; Kristó 1996a. 85.; Tóth 1996f. 8–10.; Bóna 2000. 13.; Vékony 2002. 209.; Tóth 2011. 122–123.

²²⁷⁰ Elter 2009. 61–64, 86–89, 90–99.

²²⁷¹ Kalandozó vezéreknek tartotta a hét turk (magyar) emírt Elter 2009. 70.; Szabados 2011. 201.; nem kalandozó, hanem otthoni törzsi vezéreknek tekintette őket Györffy 1993. 225.

²²⁷² Róna-Tas 2007a. 275.

buzgalommal együtt harcolnak.²²⁷³ Valószínű, hogy a törzsek katonai együttműködése nemcsak a magyar határok védelmére vonatkozott, hanem a portyákra is.²²⁷⁴ A kavarok részvételét a legtöbb 9. századi hadjáratban és háborúban feltételezte a történeti kutatás.²²⁷⁵ A kavarok részvételére utaltak a keleti szlávok elleni rendszeres hadjáratokban a 9. századi második felében.²²⁷⁶ A Dzsajháni-hagyomány magyar „fejezetében” arról olvashatunk, hogy „állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat.”²²⁷⁷ A keleti szláv törzsek elleni hadjáratok a 860–870-es évekre, a kavarok csatlakozása utáni időre vonatkoztathatóak, így bekapcsolódhattak a kazár-kavar törzsek is a zsákmányszerző akciókba.

Részletesen is foglalkoznunk kell a 881. évi hadjáratral, amely a kavarok hadi szerepének egyedüli, konkrét forrásos igazolása.²²⁷⁸ A hadjárat időpontját illetően fontos a Salzburgi Évkönyv megjegyzése, hogy „a nap elsötétült a harmadik és hatodik óra között.”²²⁷⁹ Ezt a napfogyatkozást meg lehetett határozni, 881. augusztus 28-ra esett.²²⁸⁰ A korabeli annalesek logikájára jellemző, hogy előbb szerepelt a napfogyatkozás – amelyet a kor égi csodaként értelmezett – utána pedig először az ungrik (magyarok), majd a kavarok elleni harcok.²²⁸¹ Vajay Szabolcs ezt időrendi sorrendként értékelte, így a magyarokkal való első nyugati összecsapást augusztus vége utánra, szeptemberre tette.²²⁸² Bóna István szeptember elejére, rövidebb az augusztus 28-i napfogyatkozás utánra keltezte az eseményt, amelynek során „egy Vngri sereg” nyomult előre Bécsig, és „Covariból (kabarok) álló előhaduk” pedig összecsapott a Karoling-csapatokkal.²²⁸³ Fodor István megfogalmazása szerint „881-ben a mai Ausztria területén – talán Bécs közelében – ütköztek meg a frankokkal, s még ugyanezen a napon a csatlakozott kabarok is csatába avatkoztak.”²²⁸⁴ Ha a Salzburgi Évkönyv jól kötötte össze az eseményeket; az augusztus 28-i napfogyatkozás után, még augusztus végén vagy pedig szeptember elején előbb a magyarokkal (Ungri), majd ezt követően nem sokkal, de mindenképpen még szeptemberben, a

²²⁷³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 8-14.; DAI 40,44-47.; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.; értelmezésére vö. Makk 1998a. 40.; Róna-Tas 1999. 380.; Tóth 2010. 168.

²²⁷⁴ Makk 1998a. 168.; Tóth 2010. 168.

²²⁷⁵ A kavarok részvételére a 9. századi hadjáratokban vö. Tóth 1984. 109–111.; Tóth 2013b. 341–346.

²²⁷⁶ Györffy 1959. 68, 123.; Macartney 1930. 122.; Tóth 1984. 109–110.; Tóth 2011. 64.; Tóth 2013b. 340–341.

²²⁷⁷ MEH 88.; HKÍF 33. (Ibn Ruszta); 38. (Gardézi); Kmoskó 1997. 208. (Ibn Ruszta); Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta) 39. (Gardézi)

²²⁷⁸ A 881. évi hadjárat elemzésére vö. Tóth 2013b. 343–344.

²²⁷⁹ „Sol obscuratus est tercio usque ad sextam horam.”, vö. MGH SS XXX/2. 742.; fordítására Tóth 1996f. 8.; Tóth 1998. 146.; Tóth 2011. 122.

²²⁸⁰ Vö. Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet; Bóna 2000. 13.; augusztus 22-re tettem tévesen, Tóth 1996f. 8.

²²⁸¹ Tóth 1998. 146–147.; Tóth 2011. 122.

²²⁸² Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet, 90.; vö. még Tóth 1996f. 8.; Tóth 1998. 147.; Tóth 2011. 122.

²²⁸³ Bóna 2000. 13.

²²⁸⁴ Fodor 2009. 65.

kavarokkal vívtak csatát. Az évkönyv a csatak helyszínét is megadta, amelyet Vajay Szabolcs mindkét harcoló csapat esetében a Bécsi-erdő vidékére helyezett.²²⁸⁵ A történeti kutatásban Weniát, a forrásszöveget kiadó Klebel nyomán, többnyire Béccsel (Wien) azonosították.²²⁸⁶ Újabban Kristó Gyula elfogadta Wenia azonosítását Béccsel, de szerinte „nem teljesen kizárt, hogy egy ma már ismeretlen helyre, esetleg folyóra vonatkozhat.”²²⁸⁷ A Salzburgi Évkönyv ’ad Culmite’ helymeghatározása, a kavarok ellen vívott csata esetében, még nehezebb problémát jelent. Váczy Péter úgy vélte, hogy ez „Kulmerberg az Erlauf és a Melk között.”²²⁸⁸ Kristó Gyula szerint „Culmite lehet Kulmberg, Béctől nyugatra Melk és Pöchlarn vidékén, vagy Kollmitz Ardaggernél.”²²⁸⁹ Bóna István szerint a kavar előhad „Melk és Pöchlarn között a 832-ben Colomezzanak nevezett helyen csapott össze” ellenfelével.²²⁹⁰ A magyarok és kavarok közös hadjáratának helyszíne tehát Ostmark (a mai Ausztria) volt, valószínűleg Bécs környéke, illetőleg az attól nyugatra levő terület. A Salzburgi Évkönyv leírása alapján feltételezhető, hogy előbb a magyarok Bécs (Wenia–Wien) környékén, majd kavar szövetségeseik Culmite (Colomezza/Kollmitz vagy Kulmberg) környékén vívtak csatát. A Salzburgi Évkönyv nem adta meg sem a magyarok/kavarok ellenfelét, sem pedig szövetségését, de a kutatók próbálták következtetni a meglévő adatokból. Vajay Szabolcs arra utalt, hogy a Salzburgi Évkönyvben a „bellum cum aliquo” kifejezés mindig valaki ellen, és nem valakivel szövetségben vívott háborút jelentett. Ezért feltételezte, hogy Arnulf keleti frankjai ellen, Sztatopluk morva fejedelem szövetségében harcoltak.²²⁹¹ Bowlus úgy vélte, hogy a magyarok Arnulf és a Wilhelminerek elleni konfliktusban Sztatopluk morva fejedelem könnyűlovasszövetségeseiként küzdöttek.²²⁹² Szőke Béla Miklós szerint a magyarok a dunai mark őrgrófja, Arbo és/vagy Sztatopluk megbízásából jelentek meg a térségben.²²⁹³ A történeti kutatás zömmel elfogadta azt, hogy a magyarok és kavarok 881. évi kalandozó hadjáratuk során a keleti frankok ellen harcoltak Sztatopluk morva fejedelem felkérésére. Sztatopluk a keleti frank hűbérúri igényekkel szemben lépett fel, és ezért vette igénybe a térségben megjelent magyarok segítségét.²²⁹⁴ A morvával kötött alkalmi szövetségben része lehetett Metód érseknek is. Metód, legendája szerint, találkozott egy ugor (magyar) királlyal, aki szívélyesen fogadta, és meg is ajándékozta

²²⁸⁵ Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet

²²⁸⁶ Klebel 1921. 12. o. 112. jegyzet, 13.; vö. még öt követve Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet; Kristó 1980. 149, 350.; Tóth 1984. 109.; Tóth 1998. 148.; Bóna 2000. 13.; Tóth 2011. 123.

²²⁸⁷ Kristó 1996a. 85.; hasonlóan Kristó 1980. 149.; Kristó 1996g. 150.; HKÍF 209. o. 637. jegyzet

²²⁸⁸ Váczy 1971. 74. o. 70. jegyzet

²²⁸⁹ Kristó 1996a. 85.

²²⁹⁰ Bóna 2000. 13.

²²⁹¹ Vajay 1968. 16.

²²⁹² Bowlus 1995. 238–239.

²²⁹³ Szőke 2015. 37.

²²⁹⁴ Kristó 1980. 149.; Kristó 1986a. 8.; Kristó 1996a. 85.; Kristó 1996g. 175.; Tóth 1996f. 8–9.; Tóth 1998. 147–148.; Bóna 2000. 13.; Tóth 2011. 122–123.

öt.²²⁹⁵ A hadjárat során a magyar és kavar csapatok szétváltak. Így kerülhetett sor arra, hogy külön-külön csatározzanak velük Weniánál (Bécsnél) és Culmitenél.²²⁹⁶ A szétválás ellenére, közös hadjáratot tétélezhetünk fel, még ha az együttharcolás során meglehetősen önállósággal is tevékenykedhettek a kavarok, amit az ellenük vívott csata közvetve bizonyít. Nagy Kálmán értelmezésében, második lépcsőben, vagy utóvédként vettek részt a kabarok a második összecsapásban. Ennek során „az ellenfél harcvonalát lovasrohammal körülszáguldották és nyíl tömegűzzel árasztották el,” majd „rendben visszavonultak.”²²⁹⁷ Györffy György szerint nem tétélezhetünk fel „önálló kabar vezetést,” mivel a kabarok az Árpád-nembeli trónörökös irányítása alatt működtek.²²⁹⁸ Szerintem a kavarok saját fejedelmük irányítása alatt harcoltak a 881. évi hadjáratban, és a Culmitenél vívott csatában is. A Salzburgi Évkönyvből nem derül ki a Bécsnél a magyarokkal, a kavarokkal pedig Culmitenél vívott csata kimenetele. Valószínű, hogy egyik fél sem aratott döntő győzelmet a másik felett, tehát nagy sikerről vagy kudarcról nem beszélhetünk.²²⁹⁹ Óvatosan megkockáztatjuk, hogy kisebb győzelmet arathattak a magyarok, illetve kavarok, és sikeres kalandozás volt a 881. évi hadjárat.

A 881-es ausztriai hadjárat után, a következő ismert nyugati kalandozásra 892-ben került sor.²³⁰⁰ Ekkor, a Fuldai Évkönyv szerint, Arnulf keleti frank király engedetlen hűbérese, Svatopluk morva fejedelem ellen támadt, és júliusban benyomult Moráviába. Ott négy hétig a „hadjáratra hozzá csatlakozó magyarokkal (Ungri) együtt” pusztított.²³⁰¹ Kristó Gyula feltevése szerint, a katonai segédnépek, a kavarok támadtak Moráviára Kuszán gyula vezetésével, Arnulf keleti frank király szövetségeseiként 892 júliusában, és már ekkor megszállták a Dunától keletre levő területet.²³⁰² A Fuldai Évkönyv a magyarok (Ungri) részvételét említi a hadjáratban. Ha Kuszán (Kuszál) vezette ezt a portyázást – ahogy azt a humanista történétíró, Aventinus állítja²³⁰³ –, talán kündüként, a kavarok részt vehettek a magyarokkal együtt a 892. évi moráviai hadjáratban.²³⁰⁴ A következő kalandozásra 894-ben került

²²⁹⁵ A Metód-legenda magyar fordítására vö. MEH 128. (Kniezsa István); HKÍF 161. (Ferincz István); a vonatkozó adatok elemzésére vö. H. Tóth 1981. 170–178.; Metód szerepére a morva-magyar szövetségkötésben, és a 881. évi hadjárat kapcsolatára vö. Vajay 1968. 16. o. 25. jegyzet, 90.; Tóth 1998. 147.; Tóth 2011. 123.

²²⁹⁶ Györffy 1977a. 143–144.; Tóth 1998. 148.; Tóth 2011. 123.

²²⁹⁷ Nagy K. 1998. 107.

²²⁹⁸ Györffy 1977a. 143–144.

²²⁹⁹ Tóth 1996f. 8.

²³⁰⁰ A 892. évi kalandozásra Vajay 1968. 22.; Kristó 1980. 151–157.; Tóth 1996f. 10–11.

²³⁰¹ SRG AF 121–122.; MEH 210. (Horváth János); HKÍF 188–189. (Géczi Lajos)

²³⁰² Erre a hipotézisre, Kuszán/Kuszál vezető szerepére a kései, 16. századi Aventinus híradása alapján vö. Kristó 1980. 167–169.; vö. még Kristó 1996a. 100–107.

²³⁰³ Aventinus a magyarok királyát Cusala néven említi a 892-re tehető akció kapcsán, vö. Gombos 1938. I. 343.; HKÍF 268–270.

²³⁰⁴ Tóth 1984. 110.

sor, ezúttal a keleti frank kézen levő Pannóniát pusztították a magyarok.²³⁰⁵ A Fuldai Évkönyv ezúttal ungrinak nevezett avarokról írt a hadjárat kapcsán.²³⁰⁶ A hadjárat során a magyarok Szvatopluk morva fejedelem szövetségeseiként léptek fel, a frank hűbéres Pannóniát dúlták. A morvákval való szövetségkötés emléke lehet a krónikás hagyományban a fehér-ló monda.²³⁰⁷ Györffy György a kavaroknak tulajdonította a Pannóniát feldúló hadjáratot. Szerinte a kalandozás végén Szvatopluk haláláról értesültek a kavarok, és letelepedtek a Felső-Tisza-vidéken 894 végén, és itt várták be a 895. év elején az Árpád fejedelemmel érkező honfoglaló sereget.²³⁰⁸ Györffy hipotézise vitatható, és az sem egyértelmű, hogy milyen etnikumú csapatok vettek részt a hadjáratban. Valószínű, hogy kavarok és magyarok egyaránt dúlhatták 894-ben Pannóniát. A következő hadjárat a 894/895-re tehető bulgáriai hadjárat, amelyet a magyarok Simeon bolgár fejedelem ellen, VI. Leó bizánci császár szövetségeseiként vezettek.²³⁰⁹ Györffy feltevése értelmében, Árpád fia, Levente vezetésével a katonai segédnépek, egy-két kavar törzs vett részt a hadjáratban, pusztította Bulgáriát, majd visszatért Etelközbe.²³¹⁰ Györffy rekonstrukciója kapcsolódik már említett nézetéhez, hogy Liuntika/Levente trónörökös hercegeként a kavarok élén állt.²³¹¹ Ezt a feltevést cáfolta Makk Ferenc, aki gondos filológiai elemzéssel kimutatta, hogy Levente a türk (magyar) sereg vezére volt. Hozzátette, hogy a „Bölcs Leó hívására Bulgáriára zúduló türk seregben a had zömét alkotó magyarok mellett kabarok is harcoltak.”²³¹² Uhrman Iván a magyar és kabar csapatok együttes részvételével számolt, és Leventét tekintette e közös sereg parancsnokának.²³¹³ Ha Árpádot és Kuszánt a két etnikum (magyar, kavar) képviselőinek tekintjük, – és Kuszánt az említettek alapján a kavarok fejedelmének – számolhatunk a kavarok részvételével a bulgáriai hadjáratban. Nézetem szerint a kavarok részvételét az is valószínűsíti, hogy a 39. fejezetet és a 40. fejezet egy részét magában foglaló tudósításban, a kavar csatlakozás rövid említése után szerepel ez a bulgáriai hadjárat. Ezúttal több csatát vívtak a magyarok és a kavarok; két vagy három csatát megnyertek, de az utolsóban alulmaradtak. Jómagam 4–8 ezer főre tettem a Bulgáriában harcoló magyar és kavar csapatok létszámát.²³¹⁴ Végezetül Györffy György vetette fel, hogy a kavarok határörökként vették

²³⁰⁵ A 894. évi kalandozásra Kristó 1980. 157–158.; Tóth 1996f. 11–13.; Tóth 2011. 124–126.

²³⁰⁶ SRG AF 125–126.; MEH 211. (Horváth János); HKÍF 189–190. (Géczi Lajos)

²³⁰⁷ A Szvatoplukhoz kapcsolt fehér ló-mondára a krónikás hagyományban vö. SRH I. 287, 289.; MEH 130-132.; HKÍF 360–361. (Kristó Gyula), elemzésére vö. Szegfü 1989. 31–46.

²³⁰⁸ Györffy 1977a. 128–129.

²³⁰⁹ Összefoglalóan vö. Tóth 1996f. 13–19.

²³¹⁰ Marquart 1903. 52, 522.; Macartney 1930. 114, 122.; Györffy 1977a. 128.; e felfogással szemben Makk 1985. 3–9.

²³¹¹ Györffy 1990a. 83.

²³¹² Makk 1985. 8.

²³¹³ Uhrman 2003. 283.

²³¹⁴ Tóth 1996f. 17–18, 21.

fel a küzdelmet az Etelközt megrohanó besenyőkkel szemben 893–896 között.²³¹⁵ A „földjük őrzésére hátrahagyott türkökben,” akiket Konsztantinosz szerint a besenyők kiűztek,²³¹⁶ a türk név alapján a magyar törzsek harcosait kereshetjük, és csak másodlagosan gondolhatunk a kavarokra, akiket Konsztantinosz tágabb értelemben tekintett türköknek, amikor a „türkök nyolc törzsét” említette.

Jóllehet valószínű, hogy a kavarok a magyarokkal együtt harcoltak a 9. század második felében vezetett hadjáratokban, részvételüket csak a 881. évi kalandozás esetében lehet bizonyítani. A honfoglalás előtt a kavarok főként a nyugati irányú magyar hajáratokban vettek részt. Meglepő, hogy a honfoglalás után nincs egyetlen biztos információnk sem a kavarok részvételéről a hadjáratokban. Igaz, azt sem tudhatjuk bizonyosan, hogy ezek a portyázások milyen szervezeti egységekben folytak, valamennyi törzs képviseltette-e magát valamennyi hadjáratban, vagy pedig voltak törzsi vagy csak egy-két törzset érintő vállalkozások is.²³¹⁷ Okkal feltételezhető azonban, hogy a kavarok továbbra is együtt harcoltak a 10. századi hadjáratokban a magyarokkal.

II. 3. 6. 2. A kavarok helye a törzsszövetség katonai–politikai hierarchiájában

A kavarok törzsszövetségi hierarchiában betöltött helyével kapcsolatban elemeznünk kell azt a passzust, amely vezető szerepükről szól háborúban. Konsztantinosz hangsúlyozza, hogy „az első törzsek rangjára emelték őket”; szó szerinti fordításban „első törzsekké választattak” (προεκρίθησαν).²³¹⁸ A bizánci császár két okkal indokolja a kavarok élre kerülését. Az egyik, hogy „háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül”, a másik pedig, hogy „háborúban elől jártak” (προεζάρχεν).²³¹⁹ A „polémos” (πολέμος) szó nemcsak tágabb értelemben háborút, de két sereg közti csatát is jelent. A kavarok kiemelkedő szerepet játszottak a hadi tevékenységben, ennek köszönhetően első törzssé választásukat a „nyolcas” magyar törzsszövetségben. Ezt a passzust egymástól eltérő módon értelmezték. Az egyik interpretáció szószerint vette a konsztantinoszi tudósítást, hogy ti. a kavarok vezető szerepet töltöttek be a magyar törzsszövetségben. A külföldi kutatók jelentős része a kavarokat vezértörzsnek tekintette, akik vezető szerepet játszottak a hadjáratokban.²³²⁰ A másik fő hipotézis, amelyet a magyar kutatók zöme képvi-

²³¹⁵ Györffy 1977a. 130.

²³¹⁶ Codex Parisinus Gr. 2009. fol. 113. vers. 12–14.; DAI 4,18–19. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.; HKÍF 128–129.

²³¹⁷ E problémára összefoglalóan Tóth 1996f. 28–32.; Tóth 2010. 216–218.

²³¹⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 15.; DAI 39,12, DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.

²³¹⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 12–14.; DAI 39,10–12, vö. DAI 2003. 174–175.

²³²⁰ A külföldi kutatók véleményének összegzésére vö. Uhrman 2003. 278–280.

selt, a kavarokat alárendelt katonai segédnépnek tekintette, akik az elő- és utóvédet alkották. Ezért első helyük nem a hierarchiában elfoglalt előkelő pozíciójukat jelenti, hanem a katonai szervezetben betöltött elővéd szerepükkel áll kapcsolatban.²³²¹ Feltételezték, hogy a kavarok azért váltak a magyar törzsszövetség katonai segédnépévé, mert legutoljára csatlakoztak a magyar törzsekhez.²³²² Golden szerint „ez aligha volt megtisztelő hely (bár Konstantin így gondolta, és ezért toldotta be a passzust a kabarok bátorságáról és vitézségéről), különösképpen, ha a steppei taktikát nézzük. Egy lovasroham első vonalának komoly veszteségeket kell elszenvednie.”²³²³ Kristó Gyula azt jegyezte meg, hogy „a nomád hadszervezet szabályai szerint nem a vezértörzs, hanem a csatlakozott törzsek jártak a sereg élén (és alkották azok utóvédjét), így tehát a kabarokban is – a történelmi körülményekkel teljes összhangban – csatlakozott segédnépet kell látnunk.”²³²⁴ Róna-Tas András hangsúlyozta, hogy „az utolsó törzset, ami a törzsszövetséghez csatlakozott, elsőként küldték az ellenség ellen,” így szerinte az első törzs kitétel „hadrendre és nem politikai rangra utal.”²³²⁵ Nehéz meghatározni a kavarok pontos helyét a törzsszövetségi hierarchiában. Rendszerint azt tételezték fel, hogy a bizánci uralkodó félreértette a kavarokról szóló információkat, illetve nem ismerte a török hadszervezetet, vagy tudatosan megtévesztette egy kavar informátor (Bulcsú).²³²⁶ Véleményem szerint a bizánci forrást a szöveg jelentésének megfelelően kell értelmeznünk. Logikai kapcsolat van a kavarok vitézsége és háborúban vagy csatában betöltött vezetői szerepe, és első törzsekké tételük között. Uhrman Iván utalt arra, hogy a ’proexarkhó’ ige „kétségtől jelenthetné egyszerűen, térbelileg azt, hogy ’elől megy’, de azt is, hogy katonai vagy politikai értelemben ’élen jár’, ’vezet’.”²³²⁷ Álláspontja szerint „a szöveg belső logikája feltétlenül az utóbbit támasztja alá.”²³²⁸ Magam is úgy vélem, hogy a passzus egyértelműen utal a kavarok katonai vezető szerepére, és a bizánci császár ezzel hozza összefüggésbe a magyar törzsszövetség első helyét. Ezt az állítást erősíti meg a 40. fejezet törzsnévlistája, ahol a kavarok állnak első helyen.²³²⁹

A kavarok törzsszövetségi pozíciójával kapcsolatban a következő megállapításokat tehetjük. A kavarok lehettek alávetett segédnép, mert utoljára csatlakoztak a

²³²¹ A magyar kutatók nézeteire vö. Uhrman 2003. 273–278.

²³²² Németh 1930. 19, 38, 134–136, 235.; Németh 1991. 37–38, 262.; Györffy 1959. 46, 83.; Artamonov 1962. 345.; Vajay 1968. 16.; Göckenjan 1972. 35–36.; Fodor 1975. 192–193. o.; Kristó 1980. 115.; Fodor 1988. 94–95.

²³²³ Golden 1980. 137.

²³²⁴ Kristó 1980. 115.; ld. még Kristó 1996g. 153.

²³²⁵ Róna-Tas 1999. 348., 350.; hasonlóan Róna-Tas–Berta 2011. 1175.

²³²⁶ A bizánci császárt megtévesztette Bulcsú karha, aki a kavarok kiemelkedő szerepét hangsúlyozta, vö. Dümmerth 1986. 28–32.

²³²⁷ Uhrman 2003. 280. – a Liddel-Scott-féle oxfordi nagyszótárra hivatkozik, amely csakis az utóbbi (’élen jár’, ’vezet’) jelentéséről tud.

²³²⁸ Uhrman 2003. 280–281.

²³²⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 3-4.; DAI 40,2-6.; vö. DAI 2003. 174–175.

Hétmagyar törzsszövetséghez, és így elképzelhető, hogy csatában elővédként szolgáltak. Ennek alátámasztására a kutatók azonban csak nomád analógiákat tudtak felhozni, konkrét érveket nem. Az egyetlen ismert, közös kalandozás alkalmából, 881-ben a keleti frankok külön-külön csatáoztak a magyarok (Ungri) és a kavarok (Cowari) ellen, így a kavarok elővéd funkciója nem bizonyítható.²³³⁰ A kutatók által gyakran emlegetett utóvéd szerepkör a kavarok esetében nem igazolható.²³³¹ A konsztantinoszi szöveg alapján legalább ennyire valószínűsíthető, hogy a hadjáratok esetében a kavarok kiemelkedő szerepet játszottak, vezethették ezeket. A kavarok három törzse számottevő katonai erőt képviselt. Míg a katonai segédnép elmélet jórészt nomád analógián nyugszik, a vezető szerepre is hasonló analógiákat lehet felhozni. A vitézség és erő összekapcsolható mind a politikai/katonai vezetőkkel, mind pedig a vezértörzsekkel. Konsztantinosz mind az első vajda tisztséget betöltő Levedi, mind pedig a fejedelemmé választott Árpád esetében kiemelte vitézségüket, illetve előkelőségüket.²³³² A besenyők első három törzse, a kangarok esetében is hangsúlyozta a bizánci császár, hogy ezek a „többieknél vitézebbek és nemesebbek, mert ezt jelenti a kangar elnevezés.”²³³³ A kangarok esetében vitatott, hogy katonai segédnépek vagy pedig vezértörzsek voltak, ebben a történeti kutatás hasonlóképpen megosztott, mint a kavarok vonatkozásában.²³³⁴ Mindenképpen ellentmondásos Czeglédy Károly nézete, aki a kangarokat jellemzésük (vitéz és nemes) és a besenyő törzsnévlista élén való szereplésük alapján besenyő vezértörzseknek tekinti, míg a kavarok esetében ugyanezt, ti. legbátrabb (legvitézebb) és legerősebb minősítésüket, és első törzsekké választásukat „üres toposznak” tartja, és előörsnek nevezi őket.²³³⁵ A magyar vezetők esetében nem vitatott, hogy katonai szerepük (vitézségük) és a törzsszövetségi hierarchiában betöltött vezető helyük között összefüggés áll fent. Több vezetőről bizonyítható, hogy aktívan részt vettek a hadjáratokban, illetve vezettek katonai akciókat a 9–10. században (pl. Bulcsú karha 942-ben, 954–955-ben stb.). A muszlim források mindkét magyar fejedelem kapcsán katonai funkciókat említettek. Eszerint „a kündü 20 ezer lovassal vonul ki,” a gyulának pedig minden magyar engedelmeskedik „háborúban, védelemben és más ügyekben.”²³³⁶ A legfontosabb közös ügyeket a magyar törzsszövetségben a hadügyek jelentették.²³³⁷ A fejedelmi tisztségek betöltőinek legfontosabb tulajdonságai közé tartozott a vitézség.²³³⁸

²³³⁰ Kristó 1996g. 150.; Vékony 2002. 209.

²³³¹ Az utóvéd szerepkör bizonyíthatatlanságára vö. Uhrman 2003. 281.

²³³² Levedi vitézségére és nemességére, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 3-5.; DAI 38,17-18; és Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110v. vers. 2-4.; DAI 38,37.; Árpád vitézségére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 7-10.; DAI 38,51.; vö. DAI 2003. 170–173.; vö. még Tóth 2011. 93.

²³³³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 4-11.; DAI 37,68-71, vö. DAI 2003. 170–171.

²³³⁴ Vezértörzseknek tartotta a kangarokat Czeglédy 1985e. 273–274.

²³³⁵ Czeglédy 1985e. 273.; ennek a bírálatára részletesen Uhrman 2003. 285–286. o. 129. jegyzet

²³³⁶ Ibn Ruzsza híradására vö. HKÍF 32–33.; Kmoskó 1997. 207–208.; Zimonyi 2005. 35.

²³³⁷ Tóth 2011. 87.

²³³⁸ Vö. Deér 1945. 15–16.; Czeglédy 1985e. 273.; Tóth 2011. 93., 100.

Hasonlóképpen a törzsek vonatkozásában is a bátorság, vitézség és erő fontos lehetett, befolyásolta a törzsszövetségi hierarchiában elfoglalt helyüket. Ezért nem tartom lehetetlennek, hogy a kavarak vezető helyet töltöttek be a törzsszövetségben, katonai és politikai értelemben is, jóllehet a magyar történeti kutatásban régóta megdönthetetlennek látszó axióma a kavarak alárendelt, katonai segédnépi szerepe. Úgy vélem, hogy *a kavarak nem törzstörödékekből egybeszervezett katonai segédnép, hanem a nyolcas magyar törzsszövetség első számú törzsei voltak, katonai és politikai értelemben egyaránt.*²³³⁹ A Hétmagyar törzsszövetség külön irányítás alatt állt, élén az Árpád-nemzetségbeli fejedelemmel, a gyulával és a karháival.

II. 3. 7. A kavarak kulturális–nyelvi szerepe

A kavarak katonai és politikai szerepe mellett hangsúlyozni kell kulturális jelentőségüket is. Kazária komplex kultúráját és szokásait képviselték, és elvitathatatlan szerepük volt a magyar nyelv fejlődésében is. Brook interpretációjában „a kabarok aktív résztvevői voltak a kulturális, katonai és gazdasági életnek Magyarországon.”²³⁴⁰ A kazáriai polgárháború okainak vizsgálatakor említettem a Kaganátus etnikai és vallási sokszínűségét. Lehetséges, hogy a kavarak ebben a vonatkozásban (is) tükrözték a Kaganátust. A három kavár törzset kazárnak tekinthetjük, de más etnikumokat (bolgár, alán stb.) is feltételezhetünk. A samanizmus mellett a zsidó, a muszlim és a keresztény vallást is ismerhették a kavarak. Nyelvi vonatkozásban Konsztantinosz császár tudósítása szerint a kavarak „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”²³⁴¹ Ez a passzus Moravcsik Gyula értelmezésében arról tanúskodhat, hogy a „magyarok, a kabarokkal való kapcsolatuknak köszönhetően, kétnyelvűvé váltak.”²³⁴² A legtöbb kutató a segédnépként elkönyvelt kavarakat tekintette kétnyelvűnek, és kételyét fejezte ki abban a tekintetben, hogy ez a nyelvi állapot érvényes lett volna a többségben levő magyar törzsekre is. Úgy vélték, hogy a kétnyelvűség a magyar vezető rétegre vonatkozhat, és elsősorban korábbi kazáriai kapcsolataik miatt.²³⁴³ Zichy István azt hangoztatta, hogy alig tehető fel, hogy „a magyarok egy hozzájuk menekült néptörödének nyelvét felvették volna,” és „a magyarság már a kabar népelem felvétele előtt kétnyelvű volt.”²³⁴⁴ Róna-Tas András értelmezése szerint „a magyar törzsszövetség kétségtelenül magyarul beszélt, és a kavarak elmagyarosodása gyorsan végbement, ugyanakkor néhány magyar

²³³⁹ Uhrman 2003. 285–287.; Tóth 2013b. 348–349.

²³⁴⁰ Brook 1999. 208.

²³⁴¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 7-11.; DAI 39,7-9.; DAI 2003. 174–175.

²³⁴² Jenkins 1962. 150.; erre legutóbb Juhász 2015a.

²³⁴³ Fodor 1986. 110.; Fodor 1988. 95.; Györfly 1993. 66.

²³⁴⁴ Zichy 1939. 36.

13. ábra: Európa a 9–10. században

csoport egy ideig kétnyelvű volt, törökül is beszélt.²³⁴⁵ Valószínű, hogy a kavaroknak lehetett szerepe a magyar törzsek és törzsszövetség kétnyelvűségében, bár ennek mértéke erősen vitatott. Ligeti Lajos szerint „alig lehet kételkedni abban, hogy a kabar–magyar érintkezés folyamán is kerültek nyelvünkbe kazár jövevényszavak.” Hozzátette, hogy „a több mint másfél évszázados nyelvi együttélés során is hatott a csuvasos jellegű kazár nyelv a magyarra, de érthető módon egyre csökkenő mértékben.” Ligeti fel fogásában a kabar–kazár jövevényszavak a kisebbséget jelentik „a hosszantartó török nyelvi ráhatást” tükröző bolgár–kazár jövevényszavak közül, és szerinte, kideríthetetlen, hogy „mi került át a kabaroktól a 10. századi magyar nyelvbe.”²³⁴⁶ A turkológusok kétségüket hangoztatták a kavarok nyelvi hatását illetően, és azt minimálisnak ítélték meg. Legutóbb Róna-Tas András ezt úgy fogalmazta meg, hogy hosszú időtartamú nyelvi hatást gyakoroltak a magyarokra olyan török népek, mint a volgai bolgárok és a kazárok, és a kavarok csak az utolsó és legcsekélyebb mértékű hatást jelentették. Ebben a koncepcióban a kavarok az „utolsó kontaktust jelentették egy olyan néppel, amely a kazár birodalom nyelvét beszélte.”²³⁴⁷ A török jövevényszavakat illetően legújabban az fogalmazódott meg, hogy „a magyarok átvettek török jövevényszavakat az ogurból, amelyet mind a kazárok, mind pedig a bolgárok beszéltek.”²³⁴⁸ Róna-Tas András és Berta Árpád legújabban napvilágot látott nagyszabású kutatásai szerint „a magyar nyelv 384 régi nyugati török [csuvasos/bolgár–török – T. S. L.] eredetű szót tartalmaz.”²³⁴⁹ A kavar nyelvi hatást a minimálisra redukáló turkológus–nyelvész álláspont dacára, a történészek jobbára nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a kavaroknak ebben a vonatkozásban.²³⁵⁰ Kristó Gyula szerint „mivel a magyarok és a kabarok együttélése hosszú ideig tartott, valójában egy vagy két évszázadig a kabarok csatlakozásától elmagyarosodásukig, a kabarok nyilvánvalóan jelentős hatást gyakoroltak a magyar nyelvre.”²³⁵¹ Az iranista Harmatta János úgy vélekedett, hogy a 820–830 táján kabar néven csatlakozó „bolgár és alán törzsektől származhat a magyar nyelv bolgár–török és alán jövevényszavainak zöme.”²³⁵² A történeti és a régészeti források alapján mérlegelnünk kell azt a lehetőséget, hogy a magyarság zöme csak a 830-as évek végén vándorolt le Magna Hungáriából a Don-vidékre, és került Kazária közelségébe. Így jóval rövidebb időt, – néhány évtizedet – töltöttek a Kaganátus közvetlen szomszédságában, mint ahogy azt korábban feltételezték. Ugyanakkor a magyarok kapcsolatának időtartamát a volgai bolgárokkal nem tudjuk pontosan meghatározni, mind ennek kezdetei, mint pedig lezárulása vitatott. Ezért nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk a

²³⁴⁵ Róna-Tas 1999. 389.; hasonlóan Róna-Tas–Berta 2011. II. 1175.

²³⁴⁶ Ligeti 1986. 533.

²³⁴⁷ Róna-Tas–Berta, 2011. II. 1175.

²³⁴⁸ Róna-Tas–Berta 2011. II. 1176.

²³⁴⁹ Róna-Tas–Berta 2011. II. 1176.

²³⁵⁰ Bartha 1983. 67–69.; Tóth 1984. 112–113.; Tóth 2011. 65.

²³⁵¹ Kristó 1996g. 151.

²³⁵² Harmatta 1990. 258.

Kazáriától elszakadó kavaroznak nyelvi, kulturális vonatkozásban is, hiszen nemcsak a honfoglalás előtt laktak és harcoltak együtt a magyar törzsekkel, hanem a Kárpát-medencében is folytatódott közös történetük. A kavarok a 965-ben elbukó Kaganátus utolsó képviselőinek tekinthetők, akik nyelvileg és etnikailag is beolvadtak a magyarságba. Szent István államszervezői harcai következtében a nemzetségek és a törzsek helyébe a vármegyék léptek. Ez bizonyosan felgyorsíthatta a kazár kavarok asszimilációját is.

II. 4. A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS MEGTELEPEDÉS

A magyar történelem meghatározóan fontos eseménye volt a hét magyar és a három kavar törzs 9. század végi, 895–896-ra tett Kárpát-medencei megtelepedése. Az új haza katonai birtokba vételét hangsúlyozó, archaikus 'hon' szót tartalmazó honfoglalás kifejezés vált meggyökeresedett fogalommá a honszerzés vagy a honalapítás terminusokkal szemben; a megtelepedés, vagy beköltözés terminusok kevésbé terjedtek el.²³⁵³ Az alábbiakban a magyar honfoglalás okait és történéseit vázoló fel, és e sorsdöntő történelmi esemény nemzetközi hátterét is bemutatom.

II. 4. 1. A honfoglalás lehetséges okai

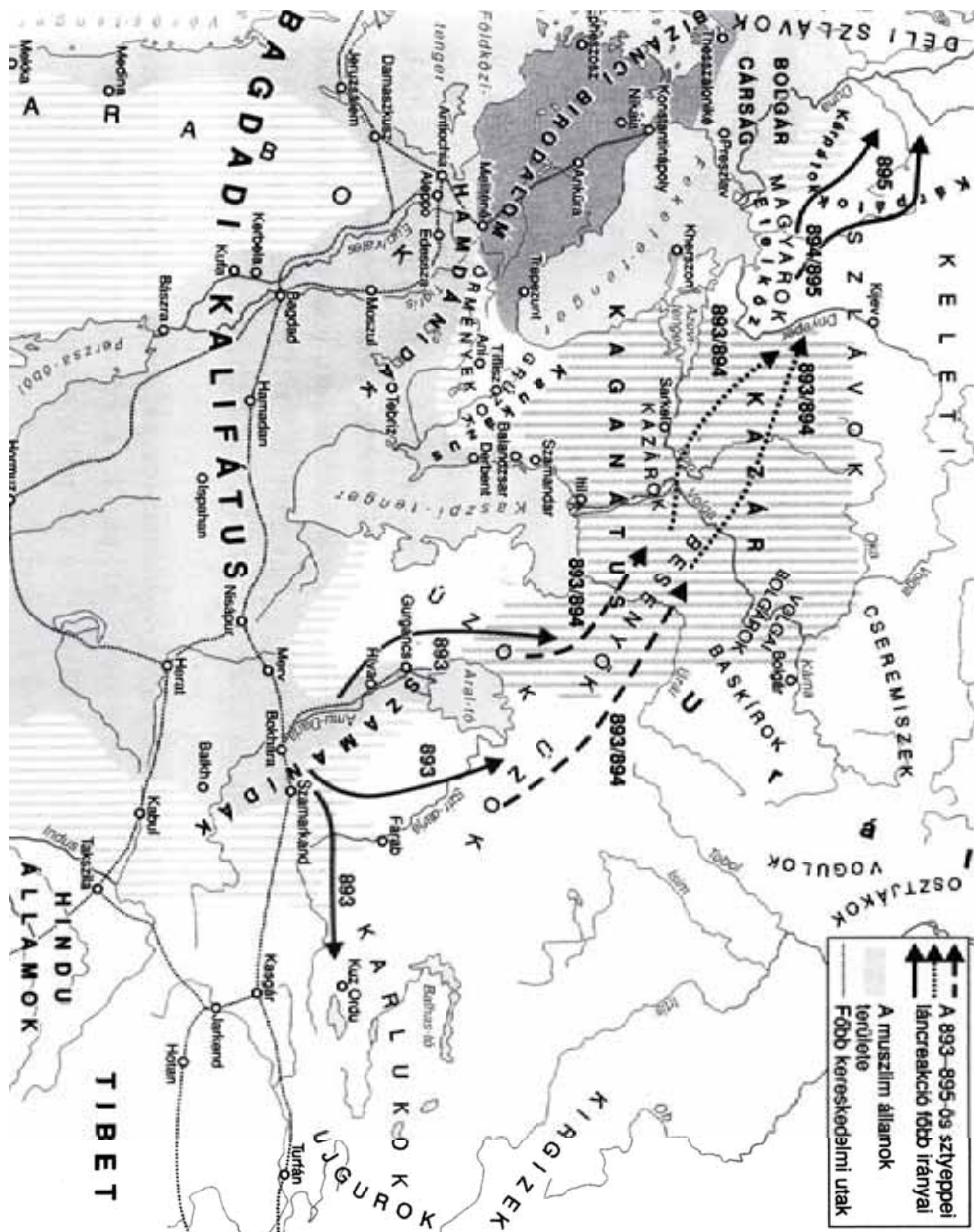
Fontos kérdés, hogy mi készítette a magyar és kavar törzseket Etelköz elhagyására, és a hadjáratok során megismert Kárpát-medencébe való beköltözésre. A magyar történetírás régi dilemmája, hogy a magyarok külső kényszerítő erő nélkül, saját kezdeményezésükre szállták-e meg a Kárpát-medencét, vagy pedig ellenséges támadás – a besenyők, vagy a besenyők és a bolgárok – bírta-e rá őket régi hazájuk elhagyására, és az új hazában való megtelepedésre. Ezt a két, egymással szemben álló elméletet nevezhetjük a „tudatos honfoglalás”²³⁵⁴ és a „kényszerű honfoglalás”²³⁵⁵ elméletének. A két felfogás közötti átmenetet képviseli az a feltevés, hogy a magyarok ugyan tervbe vették az új haza megszállását, amikor besenyő támadás érte őket, és ez felgyorsította a beköltözés folyamatát.²³⁵⁶

²³⁵³ A három fogalom használatára Tóth 1996a. 43.; Király 2006. 84–87.; a honalapításra Karácsonyi 1925.; Bartha 1987.

²³⁵⁴ Tudatos honfoglalásra Padányi 1989. 368–428.; Nagy 1984. 88.; Bakay 1994. 53–56, 97–100.; az eltervezett honfoglalás mellett érvelt Takács 2003. 20.; legújabban Szabados 2010. 231.; Szabados 2011. 158–159.

²³⁵⁵ Kényszerű honfoglalásra Kristó 1980. 170–217.; Kristó 1996a. 100–140, 179–184.; Kristó 1996g. 175–203.; Makk 1996a. 7.; Makk 1998a. 34.; Tóth 1998. 169–211.; Tóth 2011. 32–33, 34–35.; Sándor 2011. 294.; Tóth 2011. 141–156.

²³⁵⁶ A kompromisszumos elméletre vö. Hóman–Szekfü 1928. 69–74, 89–91.; Deér 1943. 123.; Fodor 1975. 231–236.; Györffy 1977a. 123–135.; Róna-Tas 1996a. 260–264.; Róna-Tas 2007a. 45.;

14. ábra: A magyar honfoglalás előzményei és harcai

A honfoglalás okainak feltérképezése után adhatunk választ arra, hogy melyik elemet közelítheti meg leginkább az egykorú valóságot. Törvényszerűnek tekinthető, hogy a „steppei országu-ton” lakó magyaroknak előbb vagy utóbb be kellett sodródniuk a Kárpát-medencébe. Ez történt az 5. század elején a hunokkal, valamint a 6. században, 567/568 körül, az avarokkal. A hunok, hódításaik következtében kerültek a Kárpát-medencébe, – megtartván keleti területeiket is – ahonnan további nyugati akcióikat folytathatták. Az avarok a hódító türkök alávétése alól menekülve jöttek be Baján kagán vezetésével, aki szövetkezett a Pannóniát uraló Alboin langobárd királlyal, a Tiszántúlon lakó Kunimund gepida király ellen. A gepidák legyőzése és a langobárdok Itáliába vonulása után az avarok a 8. század végéig, Nagy Károly támadásáig a Kárpát-medence uraivá váltak.²³⁵⁷ Kérdés, hogy a magyarok Kárpát-medencei nomád elődeik közül, akiknek hun és avar nevét a források rájuk ruházták, a terjeszkedő hunok vagy a türkök elől menekülő, a Kárpát-medencében azonban már hódító avarok „modelljét” követve jöttek-e be a Kárpát-medencébe, azaz tudatos hódítás vagy inkább kényszerű szállásváltás következményeképpen.

A honfoglalást több tényező is kiválthatta. A magyarság geopolitikai helyzetéből következően kelet felől nehezedett rájuk nyomás a kazárok és a besenyők részéről. Kiseb-b veszélyt jelentett Kazária, amely laza politikai fennhatóságot gyakorolt a magyar törzsszövetség felett. Nagyobb veszélyt jelentettek a magyarok szempontjából a Volga és az Urál folyók között lakó harcias, nomád besenyők. A magyarok csak nyugati irányba térhettek ki egy kelet felől jövő támadás elől, mert nomád életformájuknak az északabbra fekvő erdős területek nem feleltek meg. Etelköztől északra a ruszok a 9. század vége felé a magyarok vetélytársaivá kezdtek válni a térségben.²³⁵⁸ Délnyugat felé sem mehettek a magyarok, hiszen az Al-Dunától délre, a Bizánci Birodalommal vetélkedő erős bolgár állam állta útjukat. Egyedüli lehetőségként a Kárpát-medencébe való benyomulás maradt.²³⁵⁹

Második tényezőként említhetjük, hogy a magyar honfoglalást segítette a Kárpát-medence politikai szétagoltsága. Ezért a „Kárpát-medence, különösen keleti fele” könnyű prédának tűnhetett az „ereje teljében levő magyar törzsszövetségnek.”²³⁶⁰ Az Avar Kaganátus Nagy Károly 8. század végi hadjáratai és a bolgárok támadásai, és a belviszály következtében felbomlott. Az avar steppei állam bukása után a Kárpát-medence politikai egysége átmenetileg megszűnt. A 9. század második felében a keleti frankok, a morvák és a bolgárok osztoztak a területen, amely államaik perifériáját jelentette. A keleti frankok Pannóniát, a Dunántúlt birtokolták. A keleti frank

Harmatta 1998. 146–151.; Kosztolnyik 2002. 5.

²³⁵⁷ Az avarok honfoglalására vö. pl. Vásáry 1993. 139.; a hun és avar párhuzamokra vö. Kristó 1996g. 179–180.; Tóth 1996a. 43.; Tóth 2010. 43–44.

²³⁵⁸ A ruszok növekvő szerepére Boba 1967. 57–58, 66.; Tóth 1996e. 586.; legújabban Gyóóni 2015. 99–104.

²³⁵⁹ A magyarok szomszédaira, geopolitikai helyzetére vö. Boba 1967. 57–58, 66.; Tóth 2010. 29.

²³⁶⁰ Sándor 2011. 294.

hűbéres morvák a Dunától északra levő területen laktak, de a Dunától keletre levő területet uralmuk alá vethették. A dunai bolgár állam uralma alatt lehetett Erdély (a sóbányákkal), és az Alföld déli része.²³⁶¹ A magyar törzsszövetség vezetői ismerhették a térség politikai helyzetét, hiszen többször is vezettek errefelé zsákmányszerző hadjáratokat. Ebből a szempontból a 892. évi moráviai és a 894. évi pannóniai hadjáratok emelhetőek ki, amelyeket a honfoglalás előkészítése és a tudatos nyugatra törekvés jeleként is értékelték.²³⁶² Felmerült, hogy a 892. évi hadjárat során a kavarak már megszállták a Kárpát-medence keleti felét, tehát már sor került volna a honfoglalás első szakaszára.²³⁶³ Más nézet szerint a 894. évi hadjárat végén a Felső-Tisza-vidéken telepedtek le a kavarak, és bevárták Árpád honfoglaló hadát.²³⁶⁴ Egy hipotézis szerint a 894. évi pannóniai hadjárat végén a magyarok először „elfoglalják az Enns és a Rába folyók között fekvő frank Pannóniát, Avariát, s innen terjesztik ki hatalmukat az egész Kárpát-medencére.”²³⁶⁵ Nem bizonyítható azonban, hogy a honfoglalás előkészítését, vagy a terület egy részének elfoglalását, illetve az etelközi uralmi terület kiszélesítését szolgálták volna ezek a hadjáratok. A Kárpát-medence politikai vákuum voltáról szerzett ismeretek ugyanakkor szerepet játszhattak abban, hogy a magyarok kényszerhelyzetben a beköltözés mellett döntöttek.²³⁶⁶

A történeti kutatás a honfoglalás lehetséges okai között említette a Kárpát-medence stratégiai előnyeit.²³⁶⁷ Egy kelet felől jövő támadás esetén a magyarok számára a Kárpátok több védelmet adhattak, mint korábban a folyók Etelközben. A Kárpátok hegyvidéke sem jelentett azonban áthatolhatatlan akadályt, ahogy azt a tatárjárás bizonyította. A stratégiai előnyök felismerése a honfoglalás lehetséges, de korántsem bizonyítható motivációja. A hipotézisekben újabban előtérbe kerültek a Kárpát-medence klimatikus és gazdasági előnyei.²³⁶⁸ Saját korunk egyik fő problémájának, az állítólagos globális éghajlatváltozás (felmelegedés) hipotézise kivetüléseként, egyre nagyobb szerepet tulajdonít a történeti kutatás az éghajlati változásoknak a honfoglalás okai között. A 8–12. század közötti időszakban újabban klímaváltozást tételeztek fel, amelyet felmelegedési folyamatként jellemezhetünk. Veres Péter felvetette, hogy a 9–10. század fordulójától, erős kiszáradási időszak következett, és az aszály

²³⁶¹ A Kárpát-medence uralmi viszonyaira a honfoglalás előtt Kristó 1996g. 87–99; Tóth 1998. 199–200.; az Alföldön és Erdélyben a bolgárok jelenlétére Szalontai 1996. 27–29.; itt csak utalok a két Morávia (északi és déli) létezésének lehetőségére, ezen belül a délre lokalizált Nagy Moráviára, vö. Boba 1971.; Boba 1996.; Püspöki Nagy 1978. 60–82.; Kristó 1980. 162–163.; 195.; Senga 1983. 307–345.; Erdélyi 1986. 59–60.; Bowlus 1995.; Eggers 1995.; Szabados 2011. 123–129.; Juhász 2015c.

²³⁶² Hóman–Szekfü 1928. 90–91.; Hóman 1923. 33–34, 38.; Harmatta 1998. 146.; Róna-Tas 2007a. 46.

²³⁶³ A 892. évi kavár „elő-honfoglalásra” vö. Kristó 1980. 215–217.

²³⁶⁴ A 894-es Felső-Tisza-vidéki elő-honfoglalásra Györffy 1977a. 129, 135.; Harmatta 1998. 147.; hasonlóan Veszprémy 2014. 46–47.

²³⁶⁵ Vékony 2002. 205. – utóbbi nézet sem logikailag, sem a forrásokkal nem támasztható alá.

²³⁶⁶ Tóth 1996a. 44–45.

²³⁶⁷ Hóman–Szekfü 1928. 89.; Harmatta 1990. 243–261.; Szabados 2011. 158.; Tóth 2011. 171.

²³⁶⁸ Harmatta 1998. 146.

tette szükségessé a magyarok számára a honfoglalás gyors és sikeres végrehajtását.²³⁶⁹ Veres elemzése szerint a 9. század végén kezdődő, kb. százéves kiszáradási periódus váltotta ki a magyarok vándorlását, és megjelenését a Kárpát-medencében.²³⁷⁰ Sándor Klára úgy vélte, hogy „ez a szárazabb periódus azonban éppen hogy csak elkezdődött a 9. század végén, s a magyarok helyét boldogan elfoglaló besenyőket sem zavarta nomád életmódjukban.”²³⁷¹ Györffy György és Zólyomi Bálint kutatásai rámutattak arra, hogy a 750 és 900 közötti másfél évszázadon belül, rendkívüli szárazság volt 720 és 820 között, majd átmenetileg 880 után enyhén csapadékos évtizedek következtek. Legfeljebb közvetve hathatott a honfoglalásra a hosszabb enyhébb periódus után bekövetkezett, katasztrofálisan fagyos tél 892–893 fordulóján. Ez a hosszú, kemény tél Bajorországban éhínséget okozott, míg Kelet-Európában a nagy folyók befagyásához vezethetett. Ezért kelhettek át a Volgán és a Donon az úzok által elűzött besenyők Etelközbe, és támadhatták meg a magyarokat.²³⁷² A klimatológiai okfejtés vitatható, ha a rendelkezésre álló korabeli írott forrásokat alaposabban megnézzük. A Fuldai Évkönyvek a 9. század végi keleti frank birodalom éghajlatáról szolgáltatnak adatokat. Ha a 9. század utolsó két évtizedét tekintjük, gyakran az átlagosnál hosszabb, hidegebb és csapadékosabb téllal számolhatunk. A Fuldai Évkönyv 880-ban, 881-ban és 887-ben is kemény, hosszú telet, jégtakarót említett.²³⁷³ Majd 893-ban, a „tél zord volt és a szokottnál hosszabbra nyúlt, úgy hogy márciusban néhány helyen a hó egy láb mélységű volt öt napig.”²³⁷⁴ A 895. évi bajor éhínség után 896-ban nagy áradások, árvizek voltak.²³⁷⁵ A steppe-régió keleti területe időjárásáról is vannak adataink, 921–922 teléről. Ibn Fadlán ekkor utazott a volgai bolgárokhoz. Khorezm (Khwárizm) vidékén erős hideget tapasztalt a téli hónapokban, amely csak februárban kezdett enyhülni. A Volga és az Urál folyók között lakó ogúzok földjén 922 februárjában sokat szenvedtek „a csikorgó hidegtől és a szakadatlan hóeséstől, amelyhez képest a khwárizmi hideg nyáridőnek tetszett.”²³⁷⁶ Ezért feltételezhető, hogy a felmelegedés tendenciája, a szárazság ugyan érvényesülhetett a 8–9. században, de éppen a 9. század utolsó évtizedétől, csapadékos periódus következett, hideg téllal és sok csapadékkal. Kristó Gyula szerint a korábbi haza, Etelköz jóval nagyobb területet kínált a nomadizálásra, mint a csapadékosabb, és kisebb Kárpát-medence, ahol a szárazság elől nem húzódhattak északra. Szerinte Etelköz csapadékösszege 400 mm alatt maradt, míg a Kárpát-medence legszárazabb területei is a 400–500 mm-es csapadékszám alá estek.²³⁷⁷ A honfoglalás klimatológiai

²³⁶⁹ Veres 1972. 8–11.

²³⁷⁰ Az éghajlati és ökológiai okok részletes kifejtésére vö. Veres 2009. 121–142.

²³⁷¹ Sándor 2011. 294.

²³⁷² Györffy–Zólyomi 1998. 899–918.

²³⁷³ SRG AF 94, 95, 105.

²³⁷⁴ SRG AF 123.

²³⁷⁵ SRG AF 125, 127.

²³⁷⁶ Ibn Fadlán 2007. 22, 26.

²³⁷⁷ Kristó 1996c. 214–215, 221.; Kristó 1996g. 185–186.

okai és a Kárpát-medence éghajlati előnyei tehát vitathatóak.²³⁷⁸ A Kárpát-medencei új haza földjének feltételezett kiváló minősége is felmerült a honfoglalás motivációs szempontjaként. A Képes Krónikában megőrzött fehérló-monda megemlékezett arról, hogy Árpád Szvatopluk fejedelemhez küldött követe, Kusid vitt a vezéreknek egy palack Duna-vizet, egy tömlő perjefüvet és földet. Anonymus szerint Árpád Salán vezértől kért két korsó Duna-vizet és egy zsáknyt Alpár homokjának fűvéből. Mindkét variánsban szerepel, hogy a magyarok vezérei jónak találták kiszemelt új hazájuk földjét, rétjét és vizét.²³⁷⁹ Kristó Gyula hangsúlyozta a rendelkezésre álló legelőterületek szűköségét, valamint az általa részben 920-ra értelmezett Dzsajhánihagyomány alapján vitatta a föld minőségét, és „nedves, vizenyős talajt” tételezett fel.²³⁸⁰ Szabados György pozitívabb képet rajzolt meg a Kárpát-medencéről, ezzel is indokolva a tudatos honszerzés koncepcióját. Szerinte „a folyókban és legelőkben bő, ugyanakkor magas hegyek természetes oltalma alatti terület földművelésre és állattartásra egyaránt alkalmasnak bizonyult, vonzerejét politikai széttagoltsága is növelte.”²³⁸¹ Nézetem szerint az új, Kárpát-medencei haza a steppe-régió legnyugatibb nyúlványaként alkalmasnak tűnhetett a nomád magyarok számára megszokott életmódjuk folytatására, még akkor is, ha kisebb és csapadékosabb területen kellett berendezkedniük, mint Etelközben.

A kutatók egy része a magyarság etelközi geopolitikai helyzetéből, a hadjáratokban megnyilatkozó nyugatra való törekvéséből, a Kárpát-medence politikai megosztottságából, a kiszemelt új haza feltételezett stratégiai, klimatológiai és gazdasági előnyeiből próbálta levezetni a tudatos hódításként értelmezett honfoglalást. Mindezek olyan történeti következtetések, amelyeket a korabeli források nem támasztanak alá. A kései keletkezésű magyar források a közkeletű felfogás szerint tudatos honszerzésre utalnak. Anonymus két körülménnyel magyarázta azt, hogy a magyarok elhagyták az őshazát. Az egyik, hogy „földjük olyannyira megtelt az ott született népek sokaságával, hogy az sem táplálni, sem befogadni nem tudta őket.”²³⁸² A túlnépesedési magyarázat átvett toposz Anonymusnál, és közvetve kényszerúságra utal. Anonymus másik indoka Pannonia birtokba vételére, hogy az „annak az Attila királynak a földje, akitől Álmos fejedelem, Árpád apja származott.”²³⁸³ Kézai Simon krónikájában a hun–magyar rokonságot a két népre kiterjesztve, Attila hunjainak bejövételét első honfoglalásként, a „hunok vagy magyarok” bejövételét visszatérésként

²³⁷⁸ Tóth 2010. 31.; Tóth 2011. 171.

²³⁷⁹ A krónikára vö. SRH I. 288.; HKÍF 359–360. (Kristó Gyula); Anonymusra vö. SRH I. 81.; MEH 130. (Györffy György); HKÍF 321. (Veszprémy László); vö. még Tóth 2011. 170.

²³⁸⁰ Kristó 1996c. 215.

²³⁸¹ Szabados 2011. 158. – Hozzátette, hogy „természeti kincsekben gazdag földet” egyesített a Magyar Nagyfejedelemség hatalma alatt, uo. 158–159.

²³⁸² SRH I. 39.; MEH 138–139. (Pais Dezső); HKÍF 285. (Veszprémy László)

²³⁸³ SRH I. 40.; MEH 139. (Pais Dezső); HKÍF 286. (Veszprémy László)

értelmezte.²³⁸⁴ A Képes Krónika a hunok pannóniai beköltözését a magyarok első, a honfoglalást pedig második bejöveteleként tárgyalja.²³⁸⁵ A kései magyar krónikás hagyomány a hun–magyar rokonság dinasztikus, illetve a két népre is kiterjesztett fikciójával indokolta a Kárpát-medence megszállását. A régi haza túlnépesedésének toposzát is átvette korábbi külföldi forrásokból.²³⁸⁶

A külföldi források a kényszerű honfoglalás mellett látszanak tanúskodni. Regino 908-ban befejezett krónikájában megemlítette, hogy „az emberek tömegében bővelkedő szülőföld nem volt elegendő az ott lakásra.”²³⁸⁷ A prümi apát utalt a 889-es évnél említett elköltözés konkrét okára is: a magyarokat (Ungri) „saját szállásaikból kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek hívnak, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket.”²³⁸⁸ Konsztantinosz a DAI-ban négy helyen is megemlékezett arról, hogy a magyarokat a besenyők legyőzték, és kiűzték szállásaikról; két helyen azt is megemlítette, hogy az elmenekülő magyarok letelepedtek a morvák földjén.²³⁸⁹

Regino és Konsztantinosz híradásaival kapcsolatban kételyek is megfogalmazódtak. Ennek kapcsán Padányi Viktor a magyar történetírás „besenyő-komplexusát” feltételezte.²³⁹⁰ Főleg a DAI 40. fejezetét érte kritika, amelynek alapján bizánci toposznak minősítették a besenyők támadását.²³⁹¹ Harmatta János fogalmazott meg a DAI 40. fejezetét érintő kritikát. Szerinte „ez a kompiláció, amely fél évszázaddal az események után készült, egész sor olyan elemet tartalmaz, amelynek a belső valószínűsége szinte a nullával egyenlő.” A bolgárok győzelmét felnagyító, és a besenyők részvételét említő adatot „csak Symeon bolgár uralkodó üzenete tartalmazhatott, amelyben hadi sikereit mérhetetlenül felnagyította.” Bizáncban ezt az üzenetet „a bolgárbarát egyházi körök felkapták és felnagyítva tovább terjesztették,” és ebben a formában csapódott le ez a történeti esemény Reginónál és a Fuldai Évkönyvekben. Harmatta úgy vélekedett, hogy a hírek forrása a Fuldai Évkönyv által

²³⁸⁴ „Hunni sive Hungari”, „reditus”, vö. SRH I. 164.; MEH 188. (Györffy György); HKÍF 351. (Kristó Gyula)

²³⁸⁵ SRH I. 284.; HKÍF 357. (Kristó Gyula)

²³⁸⁶ Tóth 2010. 32.

²³⁸⁷ SRG Regino 132.; MHK 321.: „rus exuberante multitudine non sufficeret ad habitandum.” Fordítására vö. HKÍF 197. (Kordé Zoltán); vö. még MEH 206. (Horváth János) „a szülőföld nem volt elég az otlakásra a túláradó sokaságnak.” – Regino ezt a túlnépesedési magyarázatot átvette Paulus Diaconustól.

²³⁸⁸ SRG Regino 132.; MHK 321. „Ex supradictis igitur locis gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecinaci vocantur, a propriis sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute prearent.”; fordítására vö. HKÍF 197. (Kordé Zoltán); vö. még MEH 206. (Horváth János): „a mondott vidékekről, saját lakhelyeikről kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek neveznek, mivel számban és vitézségben is felülmúlták őket.”

²³⁸⁹ E passzusok a következők DAI 37,2-14, 38,19-31, 38,55-60, 40,13-19, vö. DAI 1950. 166–167, 172–173, 176–177.; ÁMTBF 40–41, 45, 47.; értelmezésére összefoglalóan Jenkins 1962. 144–145.

²³⁹⁰ A „besenyő-komplexumra” Padányi 1989. 372–376, 411–420.

²³⁹¹ Darkó 1997. 133–145.

említett Lazarus püspök volt, akit 896-ban küldtek követségbe Arnulf keleti frank uralkodóhoz. Harmatta végkövetkeztetése szerint „a besenyők semmilyen szerepet nem játszottak a magyar honfoglalás eseményeiben.”²³⁹² Harmatta hipotézisének gyengéje, hogy következtetésekre épülő láncot alkot, amelynek alig van biztos pontja. Ilyennek tekinthető, hogy a Fuldai Évkönyv 896. évi információinak forrása az Arnulfnál 896-ban megjelenő bizánci követ, Lazarus püspök volt. Harmatta feltevése nem ad választ arra, hogy a besenyők részvétele miért szerepel Reginónál, és miért nem találhatjuk meg a Fuldai Évkönyvben, ha mindkét forrás ugyanarra a bizánci hírforrásra megy vissza.²³⁹³ Harmatta nem vette figyelembe Konsztantinosz besenyő (37. fejezet), illetve magyar (38. fejezet) forrásból származó passzusait, amelyek megemlékeznek a besenyők támadásáról, és magyarok rovására történt letelepedéséről. Szabados György megfogalmazása szerint „a trieri apáthoz olyan besenyőpárti elfogultságot tükröző bizánci hír jutott el, amely Lázár püspök útjától függetlenül áramlott nyugatra, és amely évtizedekkel később hirtelen felbukkanva a DAI-ból köszön vissza.”²³⁹⁴ Szabados nem ad magyarázatot arra, hogyan juthatott Regino olyan információ birtokába a besenyőkről, amely a Fuldai Évkönyvbe nem került be. Szabados Lázár püspököt nem tekinti a besenyők támadásáról szóló tudósítás forrásának, és nem említi a 894-ben Arnulfnál megforduló másik bizánci követet, Anastasiust. Így Szabados nem képes megmagyarázni, hogyan juthatott el Reginóhoz a besenyők magyarok elleni támadásának álhíre, s hogyan került be ugyanez a „téves információ” évtizedekkel később a DAI 40. fejezetébe. Szabados álhíreknek tekinti a besenyők etelközi támadását a magyarok ellen, és a besenyő–bolgár szövetséget is fikciónak véli.²³⁹⁵ Szabados Reginót következtetlenséggel vádolja, amikor a besenyő támadás mellett még a magyarok túlnépesedésével is indokolja az új hazába költözést. Feltette a kérdést, hogy amennyiben a magyarok túlnépesedtek, miért nem tudtak ellenállni a besenyőknek, akiknek hatalmas birodalmat kellett volna alkotniuk, ha számban felülmúlták a magyarokat.²³⁹⁶ Szabados nem számolt azzal a kézenfekvő lehetőséggel, hogy a középkori szerző egyszerre közölt egy toposzt (túlnépesedés), és valamelyik bizánci követség (Anastasius, Lázár) útján közvetve tudomására jutott, konkrét információt (a szomszédos besenyők üzték el a magyarokat). Elmélete belső ellentmondásait Szabados úgy oldja fel, hogy lehettek feljegyzések a bizánci udvarban egy korábbi besenyő–magyar háborúról. „E feljegyzések történeti hírértéke a magyarok szállásváltása idején érhető módon megelevenedett, és ekkor indult *búvópatakszerű útjára* [kiemelés tőlem – T. S. L.] az a közlés, amely időben közel, de térben távol Reginónál, míg térben közel, de időben távol a Bíborbanszületettnél

²³⁹² Harmatta 1998. 148.; ezt az álláspontot fogadta el Szabados 2010. 231.; Szabados 2011. 143–144.

²³⁹³ Az ellentmondásra felfigyelt, de „besenyőpárti” bizánci kört tételezett fel, amely Bölcs Leó császárral és politikájával szemben állt, vö. Szabados 2010. 224.

²³⁹⁴ Szabados 2011. 144.

²³⁹⁵ Szabados 2011. 143–145.

²³⁹⁶ Szabados 2011. 144.

tört felszínre.” Véggövetkeztetése szerint „a IX. század végén semmilyen harci cselekmény nem történt besenyők és magyarok között.”²³⁹⁷ Szabados „búvópatak”-elmélete mindössze arra jó, hogy leplezze, nincs magyarázata arra, hogyan írhatott a kortárs Regino a magyarok elleni besenyő támadásról, majd később Konsztantinosz, több forrásból merítve, ugyanerről a magyarokat elűző besenyő hadjáratról. Szabados a távoli múltba utalta át az általa mítikusnak tekintett besenyő akciót. Takács Zoltán Bálint feltevése szerint Konsztantinosz jól tudta, hogy a besenyők a magyarok egykori szállásterületén laktak, és ez a földrajzi azonosság indította arra a feltételezésre, hogy Etelköz régi lakói (magyarok) helyébe az újak (besenyők) csak harc árán költözhetek. A bizánci császár ezt a következtetést a magyarokat korábban ért besenyő katonai támadás tudatában vélhette megalapozottnak.²³⁹⁸ Takács felfogása rokonítható Szabadoséval, hiszen mindketten a távoli múltba helyezik át a besenyő–magyar háborút. Takács Regino adatát is sajátosan értelmezte. Szerinte Regino csak arra akarta felhívni a figyelmet, hogy a magyarokat a szomszédságukban élő besenyőkkel lehet féken tartani, tehát nem konkrét, a honfoglalást eredményező besenyő támadásról van szó.²³⁹⁹ Ez az elméleti konstrukció a középkori forrásokra jellemző, „időrendi bizonytalanságokra” épít. A fenti hipotézis elismer ugyan egy meg nem határozott időben, térben és kimenetellel járó magyar–besenyő háborút, de tagadja ennek összekapcsolását a magyar honfoglalással, amelyről a források egymástól függetlenül szólnak. Nem bizonyítható az sem, hogy ugyanazon hírforrásból merített volna korábban Regino, később pedig Konsztantinosz. E hipotézisek a tudatos magyar hódítás elméletét szolgálják, amely a kései magyar források (Anonymus, krónikák) hallgatására épül.²⁴⁰⁰

Egy muszlim forrás, Isztahri (Isztakhri) 930 körüli feljegyzése is arról tanúskodik, hogy a besenyők elköltözése korábbi szállásterületükről realitás. Isztahri szerint a „a turkok egyik törzse országától elszakadva a hazar-ok [ti. kazárok – T. S. L.] s a rum [ti. Bizánc – T. S. L.] között elterülő vidéken telepedett le. Ezek neve a baganakīya [besenyők – T. S. L.]. E tartózkodási helyük nem régóta a szállásuk, ezt ugyanis megrohanták s ott letelepedtek.”²⁴⁰¹ A Ĥudūd al-Alām hasonlóképpen megjegyezte, hogy „ez a csoport régen a turk besenyők közé tartozott. Ide jöttek és ezt az országot erővel elfoglalták.” Ez az anonim forrás megkülönböztette a Volgától keletre lakó, török besenyőket, és a kazároktól nyugatra lakó, kazár besenyőket.²⁴⁰² Zimonyi István okkal hangsúlyozta, hogy a fenti muszlim források tudnak arról, hogy „a kazároktól nyugatra élő besenyők korábbi keleti hazájukból költöztek el.”²⁴⁰³ Szabados

²³⁹⁷ Szabados 2011. 150–151.; vö. még Szabados 2010. 227.

²³⁹⁸ Takács Z. 2004. 120–121.; vitatta ezt Tóth 2010. 34.

²³⁹⁹ Takács Z. 2003. 31.

²⁴⁰⁰ Tóth 2010. 34.

²⁴⁰¹ HKÍF 49–50.; Kmoskó 2000. 18.

²⁴⁰² HKÍF 41–43. (Zimonyi István)

²⁴⁰³ Zimonyi 2012a. 51.; vö. még HKÍF 43. o. 97. jegyzet; Tóth 2011. 143.

szerint „a beköltözési mód gyorsaságát mutató kifejezésen” – „megrohanták” – túl, semmi sem utal harci cselekményre, avagy más nép elűzésére.”²⁴⁰⁴ Szabados értelmezése annyiban nem pontos, hogy egy másik forrás, a *Ḥudūd al-Alām* utal arra, hogy „erővel foglalták el” a területet, jóllehet nem nevezi meg a terület korábbi lakóit, ahogy azt Isztahri sem tette. A fenti muszlim források is alátámasztják azt, hogy a besenyők háborúval foglalták el új hazájukat korábbi lakóiktól, az ott lakó magyaroktól.

A kései magyar hagyományban is találunk olyan adatot, amely utalhat a besenyő támadásra, vagy valamilyen katasztrófális csapásra, a honfoglalást megelőzően. A *Képes Krónika* megemlékezett arról, hogy a Havasokon átkelő magyarok olyan tartományba értek, „ahol megszámlálhatatlan sast [aquilas innumerabiles – T. S. L.] láttak, és ott a sasok miatt nem maradhattak, mert azok a fákról legyek módjára szálltak alá, és elfogyasztva megsemmisítették nyájaikat és lovaikat. Azt akarta ugyanis Isten, hogy gyorsabban érkezzenek meg Magyarországra.”²⁴⁰⁵ A sasok támadásának történetét már értelmezték a sasok (aquilae) feltételezett, régi „bese” neve alapján a besenyő támadásra való áttételes utalásként.²⁴⁰⁶ Györffy György szerint a régi magyar nyelvben a sasok neve ’bese’ volt. Ezért arra következtetett, hogy a besék támadása a besenyőkkel való háborúskodásra vonatkozhatott. Kristó Gyula a legrégebbi magyar hagyományelemnek tekintette ezt az archaikus történetet, amely „őseredeti formájában talán valóban a besenyők támadásával hozta kapcsolatba a magyarok átkelését a Kárpátokon és leereszkedését a Kárpátok medencéjébe.”²⁴⁰⁷ Veres Péter kizárásra utaló természeti katasztrófaként értékelte a krónika történetét.²⁴⁰⁸ Bóna István is elfogadta, hogy „a mesés, mégis valóságos magyar hagyomány” a besenyők támadására utalhatott.²⁴⁰⁹ Sándor Klára úgy vélekedett, hogy a krónikás hagyomány mondája „természeti csapáshoz hasonló, óriási vészről szól,” és ez kapcsolódhatott a besenyőktől elszenvedett vereséghez.²⁴¹⁰ Valószínűleg olyan mítikus történetet feltételezhetünk, amelynek nincs köze a történeti valósághoz.²⁴¹¹ A régi magyar ’bese’ szó jelentése ugyan ’egy bizonyos fajta ragadozó madár,’ de ez a középkor folyamán ’kánya’ vagy ’varjú’ értelemmel bírt, ami korántsem azonosítható a latin szövegben szereplő ’sas’ (aquila) jelentéstartalommal.²⁴¹² Harmatta János hangsúlyozta, hogy az ókori írók griff-mítoszáról van szó, amelyet a krónika szerzője felhasznált „mint

²⁴⁰⁴ Szabados 2011. 152.

²⁴⁰⁵ SRH I. 286.; HKIF 358. (Kristó Gyula); MEH 129–130. (Györffy György)

²⁴⁰⁶ Györffy 1973. 10.; Kristó 1980. 185–186, 203.; Kristó 1996g. 188.

²⁴⁰⁷ Kristó 1980. 203.

²⁴⁰⁸ Veres 1972. 8–11.; Veres 2009. 132–133.

²⁴⁰⁹ Bóna 2000. 27.

²⁴¹⁰ Sándor 2011. 295–296.

²⁴¹¹ Legújabbban a mítosz történeti értelmezésének kritikájára vö. Szabados 2010. 229–230.; Szabados 2011. 154–156.

²⁴¹² A ’bese’ szó jelentésére vö. TESz I. 288.; UMTSz I. 451.; vö. még Szabados 2011. 155.

isten eszközt a magyarok vándorlásának felgyorsítására.”²⁴¹³ A „sasok támadása” mítikus történet, amely legfeljebb áttételesen vonatkoztatható egy honfoglalás előtti katasztrófára, sokkal inkább krónikás fikciónak tekinthető.

Összefoglalóan azt mondhatjuk a honfoglalás okainak számbavételekor, hogy a magyarok ugyan ismerhették a Kárpát-medence geopolitikai helyzetét, nomadizálásra többé-kevésbé alkalmas földjét, tervbe is vehették megszállását, de a döntő lökést a besenyők támadása adta meg számukra, amely miatt el kellett hagyniuk Etelközt. A külső, kényszerítő körülmény miatt tudatos honfoglalásról nem beszélhetünk, még akkor sem, ha egyértelmű, hogy a magyar vezetők előzetes információk, a korábbi hadjáratok tapasztalatai alapján döntöttek az új hazába költözésről. Véleményem szerint nem a hun típusú hódítási modell érvényesült, hanem inkább az avar típusú bemenekülés, amely összekapcsolódott a frankok, morvák és bolgárok rovására történt hódítással. Ezért a továbbiakban a kényszerű beköltözés keleti és nyugati hátterét vizsgálom.

II. 4. 2. A honfoglalás keleti háttere, a besenyő–magyar háború

A honfoglalás előzményeit, kiváltó okait illetően, a meghatározó eseménysorozat keleten zajlott le. Feltevés szerint egy népvándorlási hullám indult meg a 890-es években, amely a magyarokat is érinthette.²⁴¹⁴ A folyamat kezdetét egy katonai akció jelenti, amelyet Iszmail ibn Ahmed khoraszáni emír indított 893 tavaszán egy szomszédos, turk nép ellen. Az akcióról több muszlim forrás (Tabari, Maszúdi) is megemlékezett.²⁴¹⁵ Tabari arab történetíró 913-ig írt világhíradójában leírta, hogy Iszmail emír „a turkok országa ellen intézett portyázó hadjáratot,” és „királyuk fővárosát bevéve, őt magát, feleségét, a hātūn-t és körülbelül 10 ezer embert közülük foglyul ejtett.”²⁴¹⁶ Maszúdi szerint Iszmail, testvére halála után „Horaszán fölött az uralmat átvette, a turkok országába érve azt a városukat foglalta el, amelyet birodalmi székhelyüknek tekintettek, foglyul ejtette a hātūn-t, a király feleségét, azonkívül foglyul ejtett 10 ezer törököt és 15 ezret lemészárolt közülük.”²⁴¹⁷ Maszúdi szerint a harluhīya, azaz a karlukok közé tartozott a legyőzött turk király.²⁴¹⁸ Zimonyi István két további korabeli forrást említett Iszmail emír hadjáratával kapcsolatban,

²⁴¹³ Harmatta 2001. 13.; vö. még Szabados 2010. 155.

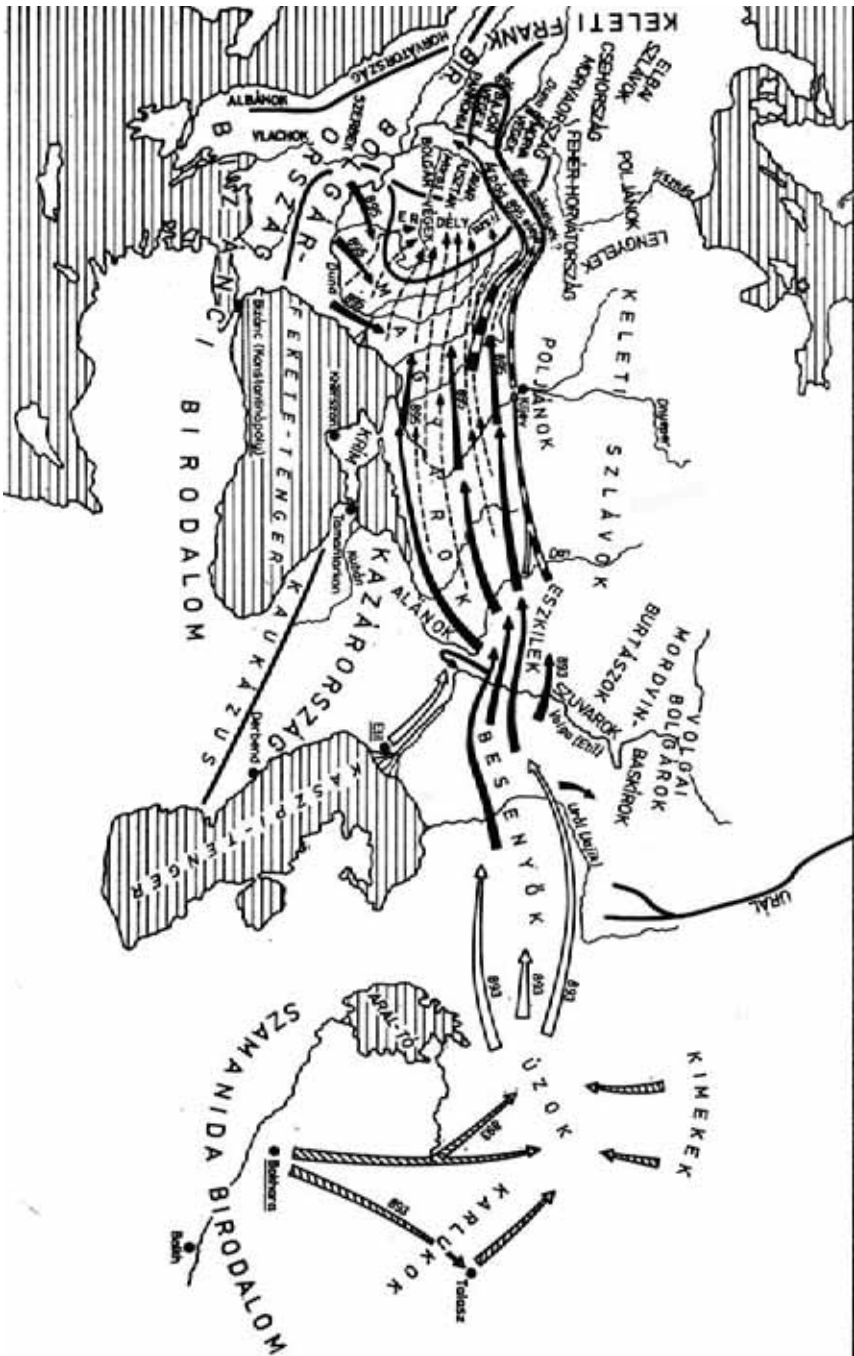
²⁴¹⁴ Hóman–Szekfü 1928. 90.; Györfly 1971. 283. o. 16. jegyzet; Kristó 1980. 171.; Zimonyi 1990. 169–175.; Tóth 1988. 557–558.; Tóth 1996c. 885.; Tóth 1996a. 47–48.; Tóth 1998. 178–179.; Tóth 2010. 35–36.; Tóth 2011. 148.; Sándor 2011. 286–287, 295.; Zimonyi 2012a. 47–49.; Zsidai 2015. In: Sudár 2015.112.

²⁴¹⁵ Tabari híradására HKÍF 60. (Kmoskó Mihály); Maszúdi tudósítására HKÍF 57. (Kmoskó Mihály); vö. Tóth 2010. 35–36.; Tóth 2011. 148.; Zimonyi 2012a. 53–54.

²⁴¹⁶ HKÍF 60. (Kmoskó Mihály); vö. még Zimonyi 2012a. 53.

²⁴¹⁷ HKÍF 57. (Kmoskó Mihály–Czeglédy Károly); Kmoskó 2000. 204.; Zimonyi 2012a. 54.

²⁴¹⁸ Uo.

15. ábra: A 9. század végi steppei népvándorlás

amelyek hasonlóan számoltak be az eseményekről.²⁴¹⁹ A későbbi perzsa történétíró, Naršahī, márciusra–áprilisra keltezte a támadást, a turk (karluk) fővárost ʿArāz-nak nevezte, hosszabb ostromot említett, és megemlékezett a turk vezetők iszlámra való áttéréséről is.²⁴²⁰ Zimonyi István rekonstrukciója szerint Iszmail szamanida emir 893 tavaszán benyomult a turk (török) népek által lakott területre. Az emir győzedelmeskedett, a karluk fejedelem fővárosát, ʿArāz-t hódoltatta, a kagánt és feleségét, valamint az előkelőket muszlim hitre térítette,²⁴²¹ és nagy zsákmányra tett szert.²⁴²¹ Kérdés, hogy a 893. tavaszi, karlukok elleni arab portyázó hadjárat megindíthatott-e egyfajta láncreakciót, népvándorlást.²⁴²² Erre vonatkozóan Maszúdi egy másik munkájában adott felvilágosítást. Maszúdi megemlítette, hogy „a tudományok fajtáinak s az elmúlt idők eseményeinek könyvében említettük, mi volt az oka annak, hogy a turkok e négy fajtája Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük, valamint a Ğuzzīya [ogúzok/úzok – T. S. L.], a ʿHarluḥīya [karlukok – T. S. L.], a Kīmākīya [kimekek – T. S. L.] között a Ğurġān-tó [Aral-tó – T. S. L.] mentén.”²⁴²³ Maszúdi tudósítása a turkok négy fajtáját korábban „Baġanāk, Yagnī, Baġġird és Nūkabarda” néven említette.²⁴²⁴ Ezek közül az első kettőt a besenyőkkel, a másik kettőt a magyarokkal (baskír, onogur) azonosította a történeti kutatás.²⁴²⁵ Ezért feltételezhető, hogy Maszúdi a besenyők és a magyarok keletről való elköltözéséről emlékezett meg. Maszúdi másik könyve nem maradt ránk, de a fenti töredékes utalás alapján valószínűnek tűnik, hogy a besenyők és a magyarok között lehettek háborúk, és valóban elköltöztek keletről. Arra is következtetni lehet, hogy az Aral-tó vidékén az ogúzok, karlukok és kimekek között is folytak háborúskodások. Az idézett forrásból azonban nem tűnik ki egyértelműen, hogy a két háborús gócpont kapcsolódott-e egymáshoz.²⁴²⁶ További kérdés, hogy Iszmail emir portyázása összefüggésbe hozható-e a turk népek belső harcaival, hiszen Maszúdi „nem tételezett fel oksági összefüggést.”²⁴²⁷ Az idézett muszlim forrásokat Hóman Bálint úgy értékelte, hogy Iszmail emir a karlukokat támadta meg, és ez vezetett a későbbi népmozgáshoz.²⁴²⁸ Györffy György feltevése szerint az arab támadás közvetlenül az úzokat érte, akiket aztán a kimekek is megtámadtak.²⁴²⁹ Sándor Klára szerint Iszmail 893-ban a karlukok fővárosát foglalta el, de az úzok törzsszövetségét is érintette ez a

²⁴¹⁹ Zimonyi 2012c. 53–54.

²⁴²⁰ Pritsak 1951. 288–289.; HKÍF 57. o. 145. jegyzet; Zimonyi 2012a. 55.

²⁴²¹ Zimonyi 2012a. 57.

²⁴²² Legutóbb Zsidai Zsuzsanna kétségesnek vélte, hogy Iszmail emir 893. évi aklukok elleni hadjárata a magyar honfoglalás közvetlen előzményének tekinthető, in: Zsidai 2015. In: Sudár 2015. 112

²⁴²³ HKÍF 57–58. (Kmoskó Mihály); Kmoskó 2000. 218.; Zimonyi 2012a. 52.

²⁴²⁴ HKÍF 53, 57–58. (Kmoskó Mihály); Kmoskó 2000. 182–183, 218.; Zimonyi 2012a. 52.

²⁴²⁵ Vö. HKÍF 53. o. 130. jegyzet; Kmoskó 2000. 182–183. o. 186–187. jegyzet; Zimonyi 2012a. 52.

²⁴²⁶ Vö. Tóth 1998. 178–179.; Tóth 2011. 148–149.

²⁴²⁷ Erre vö. Zimonyi 2012a. 53.

²⁴²⁸ Hóman–Szekfü 1928. 90.

²⁴²⁹ Györffy 1971. 283.; Györffy 1977a. 125–126.

támadás. Szerinte „elrabolt állataikat, javaikat” az „úzok szomszédaitól igyekeztek pótolni.”²⁴³⁰ Zimonyi István úgy vélekedett, hogy Iszmail 893-as tavaszi hadjárata a karlukok ellen, fővárosuk elpusztítása azt a hatalmi egyensúlyt változtatta meg, amely az ujjur birodalom bukása (840) után a 9. század második felében kialakult Nyugat-Belső-Ázsiában „a karlukok, kimekek és oguzok között.” Zimonyi szerint a „9. század végi karluk vereséget és ennek következményeit a két szomszédos törzsszövetség kihasználta. A kimekek ekkor önálló birodalmat alapítottak, míg az oguzok rátámadtak a nyugati szomszédokra, a besenyőkre, területüket bekebelezték.”²⁴³¹ Zimonyi az erőviszonyok megváltozásából vezette le a háborúskodást, amely népmozgást eredményezett. A muszlim forrásokat kiegészítve, Konsztantinosz császár emlékezett meg arról a DAI 37. (besenyő) fejezetében, hogy „ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el.”²⁴³² Konsztantinosz megemlítette, hogy a besenyők kisebb része a régi szállásterületen maradt, és behódolva „az említett úzokkal összeköltöztek.”²⁴³³ Konsztantinosz hozzátette, hogy „a besenyők pedig elmenekülvén szerte jártak, kutatva hely után, ahol letelepedhetnének, és eljutván a ma birtokukban levő földre, és rábukkanván az ott lakó törkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedtek azon, és urai ennek a földnek, mint mondtuk, mind a mai napig, ötvenöt esztendeje.”²⁴³⁴ Konsztantinosz nem számolt be összefüggő népvándorlási folyamatról a besenyő fejezetben, csak két nép elvándorlásáról. Az úzok (oguzok) az általuk elűzött besenyők földjére költöznek, a besenyők pedig a legyőzött magyarok földjére telepednek le. A muszlim híradások és Konsztantinosz passzusai alapján három nép esetében tételezhetünk fel szállásváltást; ezek az úzok, a besenyők és a magyarok.²⁴³⁵

A 9. század végi népvándorlási hullámot, a történeti kutatásban időről-időre megkérdőjelezték, irodalmi toposznak tekintették.²⁴³⁶ Vajda László szerint az ókori eredetű toposz a milétozi filozófiára (Hekateiosz) megy vissza, a mechanikára, ahol a golyók egymást lökik tovább. Elsőként Hérodotosz alkalmazta ezt a modellt a szkíta népek (massagéta–szkíta–kimmer) mozgásával kapcsolatban. Őt követte a Kr. u. 5. században Priszkosz rhétor az említett 463. évi népmozgások (Ókeanos-parti

²⁴³⁰ Sándor 2011. 286-287.

²⁴³¹ Zimonyi 2012c. 61.; hasonlóképpen Katona Kiss 2015. 111, 113.

²⁴³² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol.105r. – fol. 105v. vers. 4.; DAI 37,5-8, vö. DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40–41.

²⁴³³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107v. vers. 9 – fol. 108v. vers. 4.; DAI 37,50-57; DAI 2003. 168–169.

²⁴³⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105v. vers 4-15.; DAI 37,8-14.; vö. DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 41.

²⁴³⁵ Tóth 1996a. 48.

²⁴³⁶ A népvándorlási hullámok, a dominóelv megkérdőjelezésére Vajda 1995. 107–143.; újabban Takács Z. 2003. 19.; Szabados 2010. 226–227.; Szabados 2011. 146–148. – Iszmail ibn Ahmed emír támadása és a népmozgás közti összefüggést megkérdőjelezte Czeglédy Károly, véleményét idézi Senga 1983. 309. o. 10. jegyzet

nép–avar–szabír–saragur, urog, onogur) leírásával.²⁴³⁷ Vajda a lánreakciószerű népvándorlás kapcsán hangsúlyozta, hogy a leírásokban a keleti nép mindig erősebb nyugati szomszédjánál.²⁴³⁸ Takács Zoltán Bálint szerint a steppei népek esetében valószínűtlen egy ilyen lánreakciószerű nyugatra vándorlás, a nomádok próbálták volna megvédeni vagy visszafoglalni szállásaikat.²⁴³⁹ Szabados György kétségét fejezte ki, hogy három nép (úz, besenyő, magyar) is „tetemes károkat szenved károkat emberben és jószágban, hogy aztán három hadi kudarc hadi sikerekbe forduljon és ki-ki a maga sértetlen nyugati szomszédján vegyen elégtételt a keleti veszedelemért.”²⁴⁴⁰ Szabados logikai és hadtörténeti szempontból tartotta valószínűtlennek a népvándorlás-elméletet. A muszlim források és Konsztantinosz információi nem illeszthetők automatikusan össze. Tény, hogy az úzok (ogúzok) megtámadására nincs biztos forrásunk, és az úzok eredeti szállásait sem foglalták el.²⁴⁴¹ Mindebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy a DAI 37. fejezete pusztán egy toposzt tükrözne. Az úzok legyőzhették a besenyőket, és elfoglalhatták területüket. A besenyők zöme a vereség után nyugat felé vonult, de Konsztantinosz utalt helyben maradt, és az úzoknak behódolt besenyő csoportra is.²⁴⁴² Konsztantinosz az úzok mellett a kazárokat is említette, akik megtámadták a besenyőket. Így nem beszélhetünk egy mechanikus modell alkalmazásáról a DAI 37. fejezetében sem, hiszen csak két nép (úz, besenyő) helyváltoztatásáról tett említést. Konsztantinosz művében sehol sem írt le lánreakciószerű népvándorlást, ezt csak műve különböző passzusai, valamint a muszlim források egyes adatainak összekapcsolásából rekonstruálta a történeti kutatás.²⁴⁴³ Mindebből nem lehet arra következtetni, hogy Konsztantinosz tudósítása téves, és egy ókori toposzt akart volna érvényesíteni az egykorú valóság rovására.²⁴⁴⁴ A források alapján egyértelmű, hogy a Volga–Ural vidéktől egészen a Kárpát-medencéig népmozgást feltételezhetünk, amit minősíthetünk kisebb népvándorlásnak. Ennek kiváltó oka lehetett Iszmail ibn Ahmed emir portyázása, amelynek elsődleges kárvallottjai a karlukok lehettek. Jóllehet a karlukok nem vándoroltak el keleti irányba, az oguzok (úzok) terjeszkedésre használhatták fel a karlukok meggyengülését.

²⁴³⁷ Priszkosz rhétor 463. évi vándorlásra vonatkozó szövegének magyar fordítására MEH 53–54. (Moravcsik Gyula)

²⁴³⁸ Vajda 1995. 112–127.; Vajda elméletét a népvándorlások megkérdőjelezéséről élesen bírálta Fodor 2015a. 57.

²⁴³⁹ Takács Z. 2003. 19.

²⁴⁴⁰ Szabados 2011. 146.

²⁴⁴¹ Szabados 2011. 148.

²⁴⁴² A helyén maradó és az úz törzsszövetségbe betagozódott 'jatak-besenyőkre' vö. Katona Kiss 2015. 116.

²⁴⁴³ Ilyen értelemben jogos Szabados irónikus fejezetcíme, a „népvándorlási hullámok az íróasztal mellett,” vö. Szabados 2011. 143. –Szabados saját elméleti konstrukciója a magyarság diadalmas Kárpát-medencei honfoglalásáról, amit senki se kényszerített ki, és semmilyen ellenállásba nem ütközött (Szabados 2011. 158.), ugyanilyen hipotézis.

²⁴⁴⁴ Fodor 2015 57.

Az okkal feltehető népvándorlás első bizonyítható mozzanatát tehát az úzok (ogúzok) megmozdulása jelentette. A DAI 37. fejezetének említett besenyő hírforrása arról számolt be, hogy az úzok a kazárokkal összefogva üzték el a besenyőket tulajdon földjükről.²⁴⁴⁵ A DAI 38. fejezete szerint a kazárok a rájuk támadó kangar besenyőket győzték le.²⁴⁴⁶ Mindkét híradás szerint a besenyők elvesztették szállásterületüket; az első tudósítás értelmében az úzok játszották ebben a főszerepet, a második értelmében a kazárok.²⁴⁴⁷ Többféleképpen értelmezhető ez a két, eltérő forrásból származó tudósítás. Felmerülhet, hogy két különböző időben lejátszódó háborúról van szó.²⁴⁴⁸ Valószínűnek tartom, hogy ezek a passzusok ugyanarra az eseményre utalnak, csak különböző (besenyő, kazár) nézőpontból. Lehetséges, hogy a kazárok szokásos évi portyájukat indították Besenyőországba. Ibn Ruszta szerint a kazárok „minden esztendőben portyázó hadjáratot vezetnek a besenyők ellen.”²⁴⁴⁹ Ez összekapcsolódhatott az úzok keletről indított támadásával.²⁴⁵⁰ Alkalmi szövetkezést sem zárhatunk ki, hiszen Konsztantinosz a 37. fejezetben erre utal. Felvethetjük, hogy a besenyőket két irányból érte a támadás, amelyet Konsztantinosz úz–kazár szövetségként értelmezett a besenyő hagyomány, vagy a bizánci diplomácia logikája alapján.²⁴⁵¹ Zimonyi István úgy értékelte a történeteket, hogy az ogúzok (úzok) „rátámadtak nyugati szomszédaira, a besenyőkre, területüket bekebelezték, s kiterjesztették hatalmukat az egész Kazak-steppe középső részére.”²⁴⁵² Úgy lehet összegezni az eseményeket, hogy az úzok (ogúzok) kazár szövetségben, vagy attól függetlenül, behatoltak a besenyők földjére, kiűzték onnan a besenyők zömét, akik Kazária megtámadásával próbálkozhattak, de vereséget szenvedtek. Ezután a besenyőknek nem volt más választásuk, mint keleti szomszédaik, a magyarok rovására új hazát szerezniük.²⁴⁵³

Magyar–besenyő háborúskodásról Regino és Konsztantinosz összesen öt híradást őrzött meg.²⁴⁵⁴ Regino arról emlékezett meg, hogy a magyarokat szomszédaik, a besenyők kiűzték, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket.²⁴⁵⁵ A prümi apát nem tudott arról, hogy a besenyők miért támadtak a magyarokra, és más eseményt sem kapcsolt a besenyő támadáshoz. A besenyők győzelmét létszámbeli fölényükkel és katonai erényeikkel magyarázta. Takács Zoltán Bálint a tudósítást toposzként

²⁴⁴⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 15 – fol. 105v. vers. 4.; DAI 37,5-8.; vö. DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40–41.; vö. még Sándor 2011. 287.

²⁴⁴⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 8-13.; DAI 38,19-22; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

²⁴⁴⁷ Kristó 1980. 99.; Tóth 1998. 185.; Tóth 2011. 154.

²⁴⁴⁸ Kristó 1980. 99–100.; Kosztoľnyik 2002. 85.

²⁴⁴⁹ MEH 90.; Kmoskó 1997. 204.

²⁴⁵⁰ Tóth 1988. 557.

²⁴⁵¹ Györfly 1971. 283–287.

²⁴⁵² Zimonyi 2012c. 61.; újabban Katona Kiss 2015. 113.

²⁴⁵³ Tóth 2010. 37.

²⁴⁵⁴ A kérdéskör, az etelközi magyar–besenyő háború összefoglalására vö. Tóth 1988. 541–574.

²⁴⁵⁵ SRG Regino 132.; HKÍF 197. (Kordé Zoltán); MEH 204. (Horváth János); vö. még Tóth 1988. 541, 556.

értelmezte, Regino bejegyzését pedig javaslatként a magyarok elleni védekezésre a besenyők felhasználásával.²⁴⁵⁶ Regino művének lezárásakor (906) a magyarok még csak új, Kárpát-medencei szállásterületeik közelében portyáztak, így egyelőre számottevő veszélyt még nem jelentettek Európa távolabbi térségeire. Regino információjának megkérdőjelezése tehát nem indokolt. Egyértelmű, hogy a besenyők legyőzték a magyarokat, és a magyarok (ungri) ezért hagyták el Don vidéki szállásait. A magyar vereség indoklása esetleg toposz lehet: a besenyők nagyobb létszáma és vitézsége. A vereség okát ugyanis sem Regino, sem forrása nem tudhatta pontosan. Regino forrását, feltételelesen, Anastasius bizánci követben látom, aki 894-ben Arnulf keleti frank királynál járt Bölc Leó császár követeként.²⁴⁵⁷ A másik lehetőség Lázár püspök, aki 896-ban fordult meg Arnulfnál.²⁴⁵⁸ A két bizánci követ bármelyike nemcsak a bizánci–bolgár háborúról adhatott felvilágosítást, amelyben bizánci oldalon a magyarok is részt vettek, hanem a besenyők magyarok elleni támadásáról is. Érdekes, hogy a két követjárásról, és a magyarok bulgáriai hadjárataról két helyen beszámoló Fuldai Évkönyv nem tett említést a besenyőkről, a távolabb lakó Regino viszont bevette krónikájába a 889-es évnél.

Másik forrásunk, Konsztantinosz több általános utalást tett a besenyők magyarokkal való ellenséges viszonyára.²⁴⁵⁹ A DAI 3. fejezetében megállapította, hogy a türkök nemzetsége szintén nagyon retteg és fél az említett besenyőktől, minthogy gyakran [pollakis–T.S. L.] szenvedett tőlük vereséget és már-már a teljes pusztulás szélén volt.²⁴⁶⁰ Kérdés, hogy a „gyakran” [pollakis] kifejezés szó szerint értendő-e, azaz többször is vereséget szenvedtek-e a magyarok a besenyőktől, vagy pedig toposzról van-e szó.²⁴⁶¹ A „gyakran” szót a bizánci császár a besenyő támadások kapcsán még egyszer megemlítette. Eszerint a besenyőket fel lehet használni „akár az oroszok, akár a bulgárok, akár a türkök ellen, „minthogy sokszor [pollakis – T. S. L.] mentek már ellenük, most már félelmetessékké váltak szemükben.”²⁴⁶² A bizánci császár szerint a besenyők „rátörhetnek mind az oroszok, mind pedig a türkök földjére, asszonyaikat és gyermekeiket rabságba ejthetik és földjüket végigzsákmányolhatják.”²⁴⁶³ A besenyők tehát nemcsak a magyarokat támadták gyakran, hanem a ruszokat (oroszokat) és a bolgárokat is. Konsztantinosz külön is utalt a ruszok,

²⁴⁵⁶ E nézetre Takács Z. 2003. 20.

²⁴⁵⁷ SRG AF 125. „Missus Leonis imperatoris Grecorum ad regem urbe Radasbona Anastasius cum muneribus venit; quem rex audivit et eodem die absolvit.”; magyar fordítására HKÍF 190. (Gézi Lajos); MEH 211. (Horváth János); vö. még Tóth 2010b. 200.

²⁴⁵⁸ SRG AF 130.; vö. HKÍF 191. (Gézi Lajos); MEH 212. (Horváth János); vö. még Tóth 2010b. 200.

²⁴⁵⁹ Tóth 1988. 543.; Tóth 1998. 172–175.; Tóth 2011. 144–146.

²⁴⁶⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 8r. vers. 5-10.; DAI 3,2-4.; DAI 2003. 50–51.; ÁMTBF 35.; vö. még Tóth 1998. 173.; Tóth 2011. 144–145.

²⁴⁶¹ Tóth 1998. 172.; Tóth 2011. 144.

²⁴⁶² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 5-10.; DAI 8,20-22.; vö. DAI 2003. 56–57.; ÁMTBF 36.

²⁴⁶³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 8v. vers. 11-16.; DAI 4,10-13; DAI 2003. 50–53.; ÁMTBF 35.

illetve a bolgárok elleni gyakori besenyő portyákra.²⁴⁶⁴ Valószínű tehát, hogy a besenyők gyakran kerülhettek konfliktusba a magyarokkal, valamint etelközi honfoglalásuk után a bolgárokkal és a ruszokkal is. A magyarok esetében Konsztantinosz Gábriel klerikosz követségét is felhossa annak illusztrálására, hogy félelmetessé váltak szemükben a besenyők, akikkel féken lehet őket tartani. A történet szerint Gábriel klerikosz a bizánci császár nevében azt az ajánlatot tette, hogy „menjetekek és üzzétekek ki a besenyőtekek lakóhelyükről és telepedjetekek le ti ott (hiszen korábban is ti laktatotekek ott), hogy közel legyetekek császári felségünkhöz, és amikor csak akarom, küldök hozzátotekek, és hamar megtalálalak bennetekek.” Ekkor „a türkötekek összes fejei egyhangúan felkiáltotekek, hogy »Mi nem kezdünk ki a besenyőtekekkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickótekek; többé ilyen beszédeket ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.«²⁴⁶⁵ Azt is megjegyzezte a bizánci császár, hogy „a besenyőtekek is meg tudják támadni a türkötekek és ötekek alaposan kifosztani, ahogy előbb a besenyőtekekéről szóló fejezetben mondottekek.”²⁴⁶⁶ A DAI fenti passzusaiából leszűrhető, hogy a magyarok besenyőtekekkel való ellenséges viszonya mögött többszöri összecsapások emléke húzódekek meg. Más kérdés, hogy egy vagy több olyan nagyobb támadást tételezetekek-e fel, amelyek szállásterületváltoztatáshoz vezetetekek.

Négy passzus foglalkozott a besenyőtekek magyarok elleni háborújával.²⁴⁶⁷ Az első a 37. fejezet híradása, amely szerint az úzoktól és kazároktól vereséget szenvedő besenyőtekek elhagyván saját szállásterületütekek „elmenekülvén, szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepedhetnének és eljutván a ma birtokukban levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkötekekre, háborúban legyőztekek, kivertekek és elűztekek ötekek s letelepedtekek azon.”²⁴⁶⁸ A besenyő forrásból eredő híradás értelmében a besenyőtekek háborúban erősebbnek bizonyultak a magyaroknál, akiket kiűztekek szállásterületükről, és letelepedtekek ott. A bizánci császár azonosította az egykori magyar szállásterületet a saját korabeli besenyő szállásterülettel, amely a 37. és 42. fejezet tanúbizonysága szerint a Don és az Al-Duna között volt. Ezt a besenyő szállásterületet a 37. és a 42. fejezet leírása szerint Konsztantinosz a Don és az Al-Duna közé helyezte.²⁴⁶⁹

²⁴⁶⁴ A ruszok elleni gyakori besenyő támadásra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 6v. vers. 18 – 7r. vers. 3.; DAI 2,2-4; DAI 2003. 48–49.; a bolgárok elleni gyakori besenyő portyákra, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 9r. vers. 13-20.; DAI 5,10-13.; DAI 2003. 52–53.; vö. Tóth 1998. 173–174.; Tóth 2011. 145.

²⁴⁶⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 12 – fol. 12v. vers. 14.; DAI 8,23-31.; DAI 2003. 56–57.; ÁMTBF 36–37.

²⁴⁶⁶ Codex Parisinus Gr. 2009. fol. 20r. vers. 18 – fol. 20v. vers. 4.; DAI 13,9–11; DAI 2003. 64–65.; ÁMTBF 37.

²⁴⁶⁷ Tóth 1988. 541–542.; Tóth 1998. 175–188.; Tóth 2011. 146–156.

²⁴⁶⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105v. vers. 4-13.; DAI 37,8-14.; DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40–41.

²⁴⁶⁹ Ebből az azonosításból vezeteli le tévesen a besenyő-magyar háborúkat Takács Z. 2003. 29.; másképpen. Tóth 1998. 58–59.; Tóth 2011. 47.

A besenyő háborúról szóló második konsztantinoszi tudósítás a 38. fejezetben található. Eszerint a kangar-besenyők „a kazárok ellen háborút indítván és legyőztetvén kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és türkökére telepedni. Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett, és két részre szakadt.”²⁴⁷⁰ A bizánci császár leírása szerint „az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartú ászfalúnak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérével, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelközü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.”²⁴⁷¹ E híradás értelmezése problematikus.²⁴⁷² Egy feltevés szerint a 37. fejezet híradásának tömörebb változatáról lehet szó.²⁴⁷³ Véleményem szerint az idézett passzus más forrásból származik, mint a 37. fejezet tudósítása, ezért „kifelejtí” az úzokat, és a besenyő támadás következményeként a magyarok kettészakadását említi.²⁴⁷⁴ A történeti kutatás általában egy korábbi magyar–besenyő összecsapásra, az ún. első besenyő háborúra vonatkoztatta, és különböző időpontokra (750, 854, 862, 889, 893) tette.²⁴⁷⁵ A híradás feloldhatatlannak tűnő kronológiai és logikai ellentmondásokat rejt magában. A besenyők elveszítik korábbi, Volga és Urál folyó menti hazájukat egy kazárokkal folytatott háborúban, majd elfoglalják a magyarok földjét, amely csak a besenyők későbbi, Don és Al-Duna közötti szállásterülete lehet. A háború következményeként említett magyar kettészakadás során viszont a Levedi vezette nyugati rész Etelközbe megy, amely a besenyők Konsztantinosz-kori hazája, azaz a Don és az Al-Duna közti terület.²⁴⁷⁶ Az ellentmondást aligha lehet feloldani úgy, ahogyan azt például Harmatta János tette. Harmatta szerint a két magyar néprészt a besenyő támadás elszakította ugyan egymástól, de egyik néprész sem mozdult el helyéről.²⁴⁷⁷ A passzus értelmében mindkét néprész elköltözött, és a besenyők letelepedtek a magyar szállásterületen.²⁴⁷⁸ A gordiuszi csomót csak úgy vágthatjuk el, ha feltételezzük, hogy a keleti és nyugati magyar néprészre való utalás nem a vonulás irányára vonatkozik, hanem a két néprész egymáshoz viszonyított, 10. századi helyzetére.²⁴⁷⁹ Ha a 38. fejezetet nem egy forrásból származó híradásként értelmezzük, hanem két forrásra visszamenő kompilációként, a logikai ellentmondás magyarázható lesz. Mindkét részben találunk egy letelepedés-történetet, kazárokkal

²⁴⁷⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 8 – fol. 110v. vers. 1.; DAI 38,19-26.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

²⁴⁷¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 1-11.; DAI 38,26-31.; DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 43–44.

²⁴⁷² A 38. fejezet első besenyő háborújára összefoglalóan Tóth 1988. 548–549, 552–553, 556–557.

²⁴⁷³ Takács Z. 2003. 29.

²⁴⁷⁴ Vö. pl. Kristó 1980. 99.

²⁴⁷⁵ A magyar-besenyő háborúkra általában Jenkins 1962. 143–144, 149, 151.; Tóth 1988. 543–574.

²⁴⁷⁶ Erre a problémára Tóth 1988. 555.

²⁴⁷⁷ Harmatta 1984. 427–428.; hasonlóan vélekedett Róna-Tas 1996a. 1996. 325.

²⁴⁷⁸ Harmatta értelmezését vitatta filológiai érvekkel Olajos 1995. 44-46.; Makk 1997. 175–178.; Makk 1998a. 27–30.

²⁴⁷⁹ Vö. Tóth 1988. 554.

való kapcsolatot, és lezárásképpen egy besenyő háborút. Értelmezésemet erősítheti, hogy a 38. fejezet második részében egy besenyő háború leírása után, újfent szó esik a kelet felé letelepedő magyar néprészről.²⁴⁸⁰ Így lehetségesnek vélem, hogy mindkét passzus a honfoglalást eredményező magyar–besenyő háborúról szól, és a két forrás összeillesztése eredményezett logikai ellentmondást.²⁴⁸¹ Zimonyi István szerint „Konstantinos tudósításában egy korábbi besenyő–magyar háború emléke őrződött meg, azonban a történetileg hiteles eseménysort inkább a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző harcokra vonatkoztathatjuk.”²⁴⁸² Szabados György ellenkező következtetésre jutott a „szabír (szavárd) tematikájú” részekből, és a következtetlen szerkesztés miatt „egymásba csúszott” időrétegeket feltételezett. Szabados nem fogadta el a történetírás tradicionális két besenyő háborúját, és elutasította Czeglédy Károly teóriáját a három besenyő háborúról.²⁴⁸³ Szabados szerint „a Konstantinnál olvasható két háború számát nem növelni, hanem csökkenteni kellene, nem három, s nem kettő, hanem csak egy besenyő támadás történhetett, s még ez sem a 9. század utolsó negyedében, hanem Levedi ’első vajda’ méltóságviselésékor, valamikor a ’rendíthetetlen szavárd’ ősidőkben.”²⁴⁸⁴ Szabados a kronológiai és logikai szempontból nehezen értelmezhető passzushoz igazítja a többi konsztantinoszi szöveghelyet, és Regino tudósítását is. Szabados nem látszik tudomással bírni arról, hogy a DAI 37. fejezete egy 50/55 évvel a lejegyzés előtt folyó úz (és kazár)–besenyő háború következményeképpen említi a magyarok elleni besenyő támadást.²⁴⁸⁵ Ugyanígy nem vesz tudomást arról, hogy a DAI 38. fejezetének másik passzusa Árpád idejére helyezi a besenyők támadását. Azt sem veszi figyelembe, hogy a DAI 40. fejezete a Simeon és Bölcs Leó közötti háború időszakába helyezi a besenyők támadását. Konkrét eseményekhez, meghatározható időhöz köthető besenyő támadás helyett, Szabados a fenti konsztantinoszi szöveghely alapján feltételezi, hogy „egy korábban lefolytatott magyar–besenyő háború 890-es évekre történt téves kivetítéséről” lehet szó. Feltételezése szerint „e korábbi háborúskodásról *akadhattak* [kiemelés tőlem – T. S. L.] feljegyzések a bizánci udvarban, s e feljegyzések történeti hírértéke a magyarok szállásváltása idején érthető módon megelevenedett.”²⁴⁸⁶ Szabados korabeli bizánci zsumnalisztákat tételez fel, akik Bölcs Leó vagy Konsztantinosz idejében a bizánci

²⁴⁸⁰ A 38. fejezet 2 forrásra bontására Macartney 1930. 98–99.; Grégoire 1937. 632–633.; Tóth 1998. 11–12, 131–132.; Tóth 2011. 11, 110.

²⁴⁸¹ Tóth 1988. 557–559.; Tóth 2010. 38–39.

²⁴⁸² Zimonyi 2012a. 50–51.

²⁴⁸³ A besenyő–magyar háborúk számára és kronológiájára a történeti kutatásban vö. Tóth 1988. 545–547.; Szabados álláspontjára a korábban vívott besenyő–magyar háború mellett vö. Szabados 2011. 149–150.

²⁴⁸⁴ Szabados 2011. 150.

²⁴⁸⁵ Szabados megemlíti ezt a forrást a népvándorlási hullám kritikájánál, de kronológiájával nem foglalkozik, mert elutasítja magát a folyamatot, mint egyfajta „történet-szöveget,” vö. Szabados 2011. 145.

²⁴⁸⁶ Szabados 2011. 150.

udvarban tevékenykedve, boldogan felfedezték az idevonatkozó régi feljegyzések hírértékét, és azt a magyarok szállásváltása magyarázataként aktualizálták. Valójában Szabados érvelése a távoli, de meg nem határozott múltba és bizonytalan helyre viszi vissza a besenyő–magyar háborút. E logika konzekvens alkalmazása esetén kijelenthetnénk, hogy a kangar–szavárd háborúnak semmi köze a magyar őstörténethez, tehát a besenyők egyetlen egyszer sem támadták meg a magyarokat, illetve nem üzték ki őket szállásterületükről. Szabados egyetlen szöveghely vitatható értelmezésére, és közvetett hadtörténeti feltevésre építő érvelését nem lehet elfogadni, mert kortárs (Regino) és besenyő (DAI 37. fejezet) és magyar (DAI 38. fejezet második híradása, 40. fejezet) hagyományon alapuló, konkrét információkat adó forrásokkal áll szemben.²⁴⁸⁷

²⁴⁸⁷ Szabados érveit négy pontban sorolta fel az általam 'etelközi vészként' említett, besenyőktől elszenvedett vereség mértékével szemben (Szabados 2011. 158. o. 514. jegyzet). Első érvként egy régészeti adalék, a szubbotici, Ingul-menti lelet alapján feltételezte, hogy a magyarok nem adták fel végleg Etelközt beköltözésük után (Szabados 2011. 151, 158. o. 514. jegyzet). Második érve az, hogy a X. századi magyar–besenyő kapcsolat fegyvertársi, sőt egy ízben besenyő részről alárendelt szövetségi viszonyt mutat. Harmadik érve (kérdése) az, hogy „miért érzik magukat oly biztonságban a magyarok, hogy a beköltözés előtt, alatt és után támadó hadakat vezetnek külföldre?” Negyedik érve (kérdése) az, hogy „honnan volt mindez idő alatt minderre tömegesen mozgósítható és kiképzett lóállományuk?” Az első érvvel kapcsolatban meg lehet jegyezni, hogy a szubbotici régészeti lelet, bár az ásatók feltételezték, hogy egy kis magyar család ellenséges besenyő környezetben élt a 10. század elején – vö. Bokij–Pletnyova 1989. – etnikai, kronológiai, tartalmi értelmezése (9. vagy 10. századi lelet-e, magyarokhoz, határőrökhöz kapcsolandó-e vagy sem) vitatható. Kristó Gyula utalt arra, hogy noha az ásatók „a sírt a 10. századra keltezték, és a térségben visszamaradt magyaroknak tekintették a kiscsaládi temető halottait, komolyan számításba kell venni a leletegyüttes 9. századi eredetét.” Szerinte a „három sír a magyarok – 9. századi keltezés esetén, akkori, 10. századi datálás esetén pedig egykori – levediai időzésére vet éles fényt,” vö. Kristó–Makk 2001. 35. Semmiesetre sem állítható biztosan, hogy a magyarok nem adták fel egy ideig Etelközt. A második évrre Szabadosnak egyetlen konkrét adata van, Maszúdi 934. évi besenyő–magyar kalandozásról szóló tudósítása. Maszúdi leírásában (vö. HKÍF 52–56.) arról is szó esik, hogy kezdetben ellenségeskedés volt e népek között („a turk népek között háborúságok törtek ki,” „éppen harcban állottak egymással”, vö. HKÍF 54.), utána kiegyeztek egymással, és egy bizánci város ellen támadtak. Utóbbi során csatára került sor a felmentő bizánci had és a szövetséges besenyő–magyar sereg között. A forrásból nem lehet a besenyők alárendelt helyzetére következtetni a csatában, ahogy azt Szabados tette. Szabados úgy vélte, hogy amikor a besenyő király az egyik nap a csatában a vezetést magára vállalta (HKÍF 55.), ez a gesztus nem fővezéri, hanem alárendelt, katonai segédnép vezetőjére utalhat (Szabados 2011. 153–154.). Nézetem szerint nem feltételezhetünk alá- és fölrendeltségi viszonyokat a besenyő és magyar csapatok, illetve vezetőik viszonyában. A fővezéri tisztség nem jelentheti kizárólag a katonai segédnép irányítását. Maszúdi tudósításának fenti értelmezését önkényesnek tartom. Szabados harmadik és negyedik érve egy olyan kérdés, amire csak egy általa megfogalmazott preconcepció alapján lehet „helyes” választ adni, ti. hogy nem volt semmiféle besenyő támadás, ezért érezhették magukat biztonságban a magyarok és kalandozhattak a honfoglalás táján is. S természetesen állatállományukat (lovaikat) sem veszthették el, így azokat nem is kellett pótolni. Hozzá kell tenni, hogy van néhány éves „hiátus” a 894/895 (bolgár és pannóniai) és a 899. évi itáliai akciók között (erre Szabados is utalt, vö. Szabados 2011. 141), ami valóban kevés a lóállomány pótlására. Itt azonban nem kell elfeledkezni arról, hogy Konsztantinosz szerint a magyar haderő hadjáraton volt, így a magukkal vitt lovakat

A harmadik konsztantinoszi híradást is a 38. fejezet tartalmazza. Eszerint a besenyők „rátörték a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s jövőn ők meg elűzték Nagy Moravia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak.”²⁴⁸⁸ Egy nézet szerint összetett forrásról van szó, amely aligha lehet magyar eredetű, hiszen utal például Nagy Moráviára; a tudósításon a bizánci császár „erősen rajta hagyta keze nyomát.”²⁴⁸⁹ Nézetem szerint ez a passzus magyar eredetre megy vissza, hiszen tud arról, hogy Árpád volt a magyarok fejedelme a besenyők támadása idején. A híradás a besenyő támadást váratlannak tünteti fel, okát nem említi. A támadás következményeként az elűzött magyarok új hazára leltek az általuk elűzött morvák földjén. A tudósítás szerint a magyar törzsszövetség Etelközben megválasztott fejedelme, Árpád is menekül népével együtt.²⁴⁹⁰ Árpád nem vonulhatott be hódító hadvezérként a Kárpát-medencébe, a besenyő támadást megelőzően, ahogy azt Györffy György feltételezte.²⁴⁹¹

A negyedik konsztantinoszi híradás, a 40. fejezet bizánci vagy bolgár eredetű forrása értelmében, a VI. (Bölcs Leó) bizánci császárral szövetkező magyarok sikeresen harcoltak Simeon bolgár uralkodó ellen.²⁴⁹² Veresége után Simeon a „besenyőkhöz küldött, és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Simeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak.”²⁴⁹³ Bár ez a híradás tartalmazza a legtöbb információt, de a legvitatottabb a történeti kutatásban. Lényeges kérdés, hogy létrejött-e szövetség a bolgárok és a besenyők között, vagy sem. A legtöbb kutató elfogadta a besenyő–bolgár összefogást, és feltételezte, hogy a magyarok kétfrontos háborúra kényszerültek.²⁴⁹⁴

bizonytal nem érhetett ilyen jellegű kár. Nézetem szerint Szabados érvelése a forrásokkal szemben vajmi keveset ér. Legfeljebb azt lehet vitatni, hogy mekkora veszteséggel számolhatunk a szállásterületen maradt magyarok esetében a besenyő támadás alkalmával, mennyire lehet hinni a középkori források (Fuldai Évkönyv, Konsztantinosz, György barát folytatója) túlzó adatainak a veszteségek mértéke tekintetében. Ez megfontolandó körülmény, s a mérlegelést meg is kell tennünk.

²⁴⁸⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 1-10.; DAI 38,55-57.; DAI 2003. 172-173.; Moravcsik, ÁMTBF 45.

²⁴⁸⁹ Takács Z. 2003. 29–30.

²⁴⁹⁰ A 38. fejezet második besenyő passzusára vö. Tóth 1988. 550–551, 559, 562.

²⁴⁹¹ Tévesen tételezte fel Györffy, hogy Árpád 894 végén vagy 895 elején bevonult a Kárpát-medencébe a magyar lovasság élén, amikor a hátramaradottakat támadás érte, vö. Györffy 1977a. 129.; Fodor 1975. 232.

²⁴⁹² Bizánci eredetűnek és tudós konstrukciónak vélte a leírást újabban Takács Z. 2003. 29–30.; a 40. fejezet besenyő háborújának elemzésére összefoglalóan vö. Tóth 1988. 551–552, 555–556, 559–564.

²⁴⁹³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 2 – fol. 114r. vers. 1.; DAI 40,13-22.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

²⁴⁹⁴ Pauler 1900. 33.; Macartney 1930. 113, 181–182.; Vajay 1968. 26.; Kristó 1980. 183–188.

Mások kételyeiket fejezték ki, hogy e szövetség valóban létrejött-e, vagy csak a bizánci császár tételezte fel ezt a bizánci diplomáciai gyakorlat alapján.²⁴⁹⁵ A konstantinoszi szöveg azt állítja, hogy Simeon felbérelte a besenyőket a magyarok megtámadására. Más forrásunk nincs erre a szövetségre, ami nem zárja ki ennek lehetőségét. Hasonlóképpen vitatott, hogy hova mehettek a magyarok hadjáratra, amikor a szövetségesek részéről támadás érte a magyar szállásterületet. A bulgáriai hadjárat azért esik ki, mivel ezt a bizánci császár korábban már említette, és a szöveg a főserg távollétét sugallja. Felmerülhet egy Kárpát-medencei kalandozás (894-es pannóniai) vagy a közeli szláv törzsek elleni portya lehetősége is.²⁴⁹⁶ A következő kérdés, hogy vajon csak a besenyők támadták-e meg az etelközi szállásterületet, vagy Simeon is. A passzus megengedi azt az értelmezést, hogy a „Simeonnal együtt” kifejezés közös akcióra vonatkozik. Ha ez utóbbi értelmezés helytálló, egyidejű besenyő–bolgár támadást lehet feltételezni, de valószínűleg nem egy fronton. Györffy György szerint a besenyők először a Don–Donyec vidékén lakó segédnépeket üzték el, ami megelőzhette a „bolgárokkal szövetségben indított 895-i besenyő támadást.” Majd „a besenyők a nagy folyók miatt szakaszosan nyomulhattak előre,” ezért a Dnyepertől keletre lakó kabarok és magyarok nyugatra menekültek, és a Dnyeperen átkeltek. A rendezett elvonulást az hiúsította meg, hogy „az Al-Dunán átkelt Simeon serege, és oldalba kapta a Havasalföldön át menekülőket.”²⁴⁹⁷ Györffy felfogása értelmében az etelközi szállásterülettől távol volt a besenyő–bolgár támadás idején a 894. évi pannóniai kalandozásban részt vevő, és a Felső-Tisza-vidéken 894 őszén letelepedő magyar (kabar) sereg.²⁴⁹⁸ Úgy vélekedett, hogy a még gyula tisztséget viselő Árpád 894 őszén vagy legkésőbb 895 elején bevonult a Kárpát-medencébe, és a bolgár végek támadásaival megkezdte a honfoglalást.²⁴⁹⁹ Ez a koncepció két magyar sereg távollétével számol a besenyők és a bolgárok támadása idején. Györffy felfogása két ponton ütközik a konstantinoszi híradással. A DAI 40. fejezete csak egyetlen magyar sereg távollétéről tudósít, és a 38. fejezet tanúbizonysága szerint Árpád fejedelem Etelközben tartózkodott a besenyő támadás idején.²⁵⁰⁰ Kristó Gyula feltételezte, hogy Simeon a magyar főserg ellen a Dunától északra támadott, míg a besenyők a Dnyepernél a határörökkel, és Álmos katonaságával harcoltak.²⁵⁰¹ Nem bizonyítható, hogy az a hadjárat, amely miatt a magyarok serege távol volt Etelköztől, a Simeonnal való hadakozást jelenti. Konstantinosz szerint Árpádot, és nem Álmost üzték el a besenyők népével együtt Etelközből. A konstantinoszi leírás három magyar csoportot

²⁴⁹⁵ Hóman–Szekfű 1928. 116.; Györffy 1977a. 129.; Takács Z. 2003. 30.

²⁴⁹⁶ Tóth 1988. 561–563.

²⁴⁹⁷ Györffy 1977a. 130.

²⁴⁹⁸ Györffy 1977a. 129.

²⁴⁹⁹ Györffy 1977a. 129–130.

²⁵⁰⁰ Tóth 1988. 562, 564.

²⁵⁰¹ Kristó 1980. 188–189.; Kristó 1996a. 119–121.; Kristó 1996g. 188.

különböztet meg: a hadjáraton távollevő főereget, a szállásterületet védelmezőket, és a magyarok családjait. A három csoportnak eltérő sors jut osztályrészül. Az első csoportot a bizánci császár kivonja a katasztrófából, hiszen a szállásterület feldúlása után térnek vissza. A második csoport sorsa a menekülés. A legrosszabb sors a magyarok családjainak jut, hiszen a leírás szerint őket megsemmisítették.²⁵⁰² Kérdés, hogy vajon reális-e ilyen különbségtétel. A magyarok seregére utal a 38. fejezet első híradása, illetve Árpádra és népére a 38. fejezet második tudósítása. A vereség következménye a szállásterület elhagyása, és az új haza elfoglalása.²⁵⁰³

A konsztantinoszi híradásokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy mivel négy különböző forrásból származnak, különbözőképpen számoltak be az eseményekről. A történeti kutatás a 37. fejezet tudósítását és a 38. fejezet első híradását, újabban csak ez utóbbit, egy korábbi első besenyő támadáshoz, míg a 38. fejezet második tudósítását és a 40. fejezet passzusát a második besenyő támadáshoz kapcsolta.²⁵⁰⁴ Az azonosságok és különbségek mérlegelése után is valószínűnek tartom, hogy forrásaink ugyanarról a besenyő–magyar háborúról számolnak be, más-más nézőpontból. Mindegyik híradás szerint a magyarokat a besenyők kiűzték szállásaikról. A besenyők támadását kiváltó okokat illetően két variációt különböztethetünk meg. Az egyik szerint a besenyők elvesztették Volga és Urál folyók közti szállásterületüket az úzokkal és a kazárokkal (37. fejezet), illetve a kazárokkal folytatott (38. fejezet első tudósítása) háború során, ezért új haza szerzése céljából támadtak a magyarokra. A másik szerint a besenyők bolgár szövetségben harcoltak a magyarok ellen (40. fejezet). A magyar–besenyő háború leírásában is mutatkoznak különbségek. Az egyik változat szerint háborúra került sor, amelyben a magyarok vereséget szenvedtek (37. fejezet, 38. fejezet első tudósítása), sőt a magyarok serege ketté is szakadt (38. fejezet első tudósítása). Utóbbi kapcsán érdemes arra utalni, hogy a besenyők is kettészakadtak az új támadás után (37. fejezet). A másik változat csak a kiűzést említi, Árpád fejedelmükkel együtt (38. fejezet második tudósítása), illetőleg a szállásterületüket őrzőket űzik ki, családjait elpusztítják (40. fejezet). A két változat közül az első a szállásterületért folytatott magyar–besenyő háború, míg a másik besenyő portyázó hadjárat. Az első esetben feltételezhető, hogy a magyarok főerege megkísérelte a besenyők feltartóztatását, de alulmaradt. A második, talán valószínűbb esetben, a besenyőknek csak a szállásterületen hátrahagyott határőrökkel kellett megküzdeniük, mivel a magyar sereg hadjáraton volt. A besenyő kalandozó akció a magyar szállásterület feldúlásával, a magyarok családjainak legyilkolásával, és a határvédő csapatok elűzésével, előkészíthette a

²⁵⁰² Tóth 1988. 564.; Tóth 1998. 183.; Tóth 2011. 152–153.

²⁵⁰³ Tóth 1988. 564.; Tóth 2010. 41–42.

²⁵⁰⁴ Összefoglalóan vö. Jenkins 1962. 144, 145, 149.; Toynbee 1973. 466.; Czeglédy 1985a. 275–279.; Tóth 1998. 184.; Tóth 2011. 153.

besenyők letelepedését.²⁵⁰⁵ Erre utal az, hogy a hadjáratból visszatérő magyarok földjüket „pusztán és feldúlva” találták.²⁵⁰⁶

Feltételezhetjük, hogy egy népvándorlási hullám részeként az úzoktól vereséget szenvedő és szállásterületüket elvesztő besenyők előbb Kazáriára támadtak, majd vereségük után bolgár szövetségben, portyázó hadjáratmal dúlták fel Etelközt. Egy vagy több csatában győzhettek le a magyarokat, akik a nagy folyók (Don, Dnyeper stb.) gázlójánál próbálták meg feltartóztatni a támadókat.²⁵⁰⁷ A csatákban tapasztalhatták meg a magyarok, amire Regino utal – amennyiben ez nem toposz – hogy a besenyők túlerőben vannak és vitézebbek náluk.²⁵⁰⁸ A besenyő túlerő magyarázható azzal a körülménnyel, hogy a magyarok serege éppen hadjáraton (ταξείδιον) volt.²⁵⁰⁹ Így a besenyő támadás váratlanul bizonyult. Konsztantinosz szerint a besenyők háborúban győzték le a magyarokat, sőt a magyarok seregének kettészakadásáról is megemlékezett.²⁵¹⁰ A besenyő támadás idején az etelközi szállásterületen tartózkodott Árpád fejedelem is. Az etelközi vész a magyarok családjait tizedelte meg, és a szállásterület őrzésére maradt erőket. A besenyők legyőzték az otthon maradt csapatokat, feldúlták a magyarok szállásait, zsákmányt szerezhettek, és foglyokat ejthettek.

Két véglet között kell megítélnünk a magyarok etelközi vereségét. Az egyiket a korabeli források képviselték. A korra jellemző túlzásnak tekinthetjük azt a konsztantinoszi állítást, hogy „a magyarok népe már-már a végpusztulás szélén volt,”²⁵¹¹ illetve, hogy a besenyők „teljesen megsemmisítették” a magyarok családjait, és az őrzőket csak kiűzték.²⁵¹² A másik végletet az a szemlélet képviseli, amely nem számol a besenyő támadással, vagy pedig elbagatellizálja, jelentéktelen összecsapásként értékeli ezt.²⁵¹³ A súlyos vereség hatására mondhatták a magyarok vezetői az őket Etelköz visszafoglalására buzdító Gábiel bizánci követnek, hogy „mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók.”²⁵¹⁴ Nem értek egyet azzal a felfogással, amely a Gábielnek adott magyar választ a magyar vezetők ravaszkodásának tekintette,

²⁵⁰⁵ A tudósítások összevetésére Tóth 1988. 565–567.; Tóth 1998. 184–187.; Tóth 2011. 153–154.

²⁵⁰⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 8-9.; DAI 40,19-20.; vö. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.; vö. még Tóth 2010b. 198.

²⁵⁰⁷ A folyóvédelem jelentőségére Tóth 1988. 566–567.

²⁵⁰⁸ Tóth 1988. 566.

²⁵⁰⁹ A hadjárat (ταξείδιον) kifejezésre Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 9.; vö. Tóth 2010b. 198.

²⁵¹⁰ Tóth 1988. 565–566.

²⁵¹¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 8v. vers. 5-13.; DAI 3,2-5.; DAI 1993. 50–51.; ÁMTBF 35.

²⁵¹² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 11-12.; DAI 40,17-19.; DAI 2003. 176–177.; MMTBF 47.; vö. Tóth 1988. 568.

²⁵¹³ Helyi csetepatének nevezte László 1978. 190–191.

²⁵¹⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12v. vers. 7-14.; DAI 8,29–33.; DAI 2003. 56–57.; (Moravcsik bevezetőjében éppen e caput kéziratának másolata szerepel, a 16. és 17. oldalak között); ÁMTBF 36–37.; a valós besenyő „főbiára” Tóth 1988. 567–568.; a besenyő pusztítás reakciójának tartja legújabbán Sándor 2011. 295.

akik nem óhajtottak a besenyőkkel összeütközésbe kerülni nyugati hadjárataik miatt, és a bizánci ajánlat elutasítására ürügyet kerestek.²⁵¹⁵ Révész László keltezzetlenné minősítette Gábrriel követjárását, és úgy vélekedett, hogy a magyar vezetők által elmondott érvek elhangzottak ugyan, de „a forrásokban följegyzett kijelentések nem minden esetben világítják meg a mögöttük rejlő valós tartalmat.”²⁵¹⁶ Szabados hasonló magyarázata sem fedi a valóságot: „a papot alaposan becsapták a magyarok, akik a ’gonosz’ besenyők ’nagy számú’ népétől való rettegés indokával hátrították el a kérést.”²⁵¹⁷ Jóllehet Gábrriel klerikosz turkiai küldetésének pontos időpontját valóban nem tudjuk megadni, de közel eshetett a besenyő támadás időpontjához, vélhetőleg még Bölcs Leó uralkodása idején (886–912), a 10. század első évtizedében küldhették a magyarokhoz.²⁵¹⁸ Érzelmileg és értelmileg csak így magyarázhatjuk meg az indulatos reakciót, amelyet a bizánci császári ajánlat kiváltott. A magyar törzsfők válaszukban gonosznak minősítették a besenyőket, ami aligha tükröz más, mint egy időben közeli vesztes háború keserű emlékét. A „nagy számú nép” megjelölés egybecseng Regino toposzszerű közlésével a besenyők számbeli fölényéről. A magyar vezetők válasza egyszerre volt emocionális és racionális. Nem óhajtottak kétséges kimenetelű háborúba bocsátkozni, pusztán azért, mert a baszileusz pilantnyilag jobb szövetségesnek tekintette őket, mint a bolgárokkal szövetséges besenyőket. Ez reálpolitikai döntés volt, a magyarok saját érdekeiket nézték, és nem a bizánci nagyhatalom politikáját óhajtották követni. Nem érthetünk egyet azzal a szemlélettel, amely tagadja, hogy a besenyők megtámadták volna a magyarokat, és a besenyőktől elszenvedett vereségnek bármiféle szerepe lett volna a honfoglalásban.²⁵¹⁹ Súlyos csapás érthette a magyar és kavar törzseket, ez egyaránt vonatkozhatott a vereséget szenvedő védelmi erőre és a magyar családokra. Az állatállományt is veszteség érthette.²⁵²⁰ Bár újabban az általam használt „*etelközi vész*,” „*veszedelem*” kifejezést megkérdőjelezték,²⁵²¹ nem tartom indokolatlannak ezt a minősítést. A magyarok jelentős vereség nélkül aligha hagyták volna el etelközi hazájukat, legfeljebb befolyásukat terjesztették volna ki a Kárpát-medencére. Nem változtat ezen az sem, hogy a magyarok gyorsan kiheverték ezt a vereséget, és hadjáratokat indítottak az anarchiába süllyedt Európa ellen, és régészeti hagyatékuk sem utal katasztrofális

²⁵¹⁵ Révész 1996. 203.; vö. még Csorba 1997. 62–63.

²⁵¹⁶ Révész 1999. 154.

²⁵¹⁷ Szabados 2011. 153.

²⁵¹⁸ Tóth 1988. 567–568.

²⁵¹⁹ Szabados 2010. 231.; Szabados 2011. 158.

²⁵²⁰ A besenyőktől elszenvedett súlyos vereségre, és az „*etelközi vész*” kifejezésre vö. Tóth 1998. Tóth 2010. 43–44.; Tóth 2011. 156.; Sándor Klára a „megsemmisítő vereség” kifejezést használta újabban vö. Sándor 2011. 296.; az *Etelköz* keleti felében levő nemzetségek anyagi és emberveszteségeire Révész 2014. 32.

²⁵²¹ Szabados 2010. 219.; Szabados 2011. 158. o. 514. jegyzet; hasonlóan kétségesnek tekintette a vereség súlyosságát Takács Z. 2003. 31.; a totális vereséget megkérdőjelezte Sudár 2015b. 192.

csapásra. Nézetem szerint az *etelközi vereség vezetett a magyarok Kárpát-medencei honfoglalásához.*

II. 4. 3. A honfoglalás nyugati háttere

A honfoglalás másik, valamivel kisebb súlyú nyugati szálát, előzményeit a 890-es évek Kárpát-medencei, illetőleg balkáni eseményei jelentik. A magyarok ekkor kapcsolódtak be a keleti frank–morva, illetőleg a bizánci–bolgár konfliktusba, az európai politikába.²⁵²²

A Kárpát-medence a Frank Birodalom perifériájához tartozott. A Frank Birodalom Nagy Károly utóda, Jámbor Lajos (814–840) uralkodása vége felé már bomlásnak indult. A birodalmat a 843-as verduni szerződésben három részre osztották: a nyugati részeket (Francia/Frankia) Kopasz Károly (840–877), a császári címet a középső részekkel és Itáliával Lothar (840–855), a Rajnától keletre levő, német részeket (Germania) pedig Német Lajos kapta (843–876).²⁵²³ A birodalom egységét a császári cím pusztja létezése nem tudta biztosítani. A feldarabolódás nem állt meg, folytatódtak az osztozások, végül a királyságok is részekre szakadtak. A keleti frank királyság, Germania első uralkodója, Német Lajos már 856-ban osztozásra kényszerült fiával, Karlmannal, akinek a keleti peremterületek (Karinthia és Marca Orientalis, Oriens) jutottak. A keleti rész, Oriens egyre nagyobb szerephez jutott a keleti frank államban, annak birtokosa eséllyel tört Germania királyi címére is. Német Lajost előbb III. (Ifjú) Lajos követte (876–882) a hatalomban, fivére Karlmann, a karinthisi és keleti (Oriens) örgróf a bajor tartományokat kapta meg királyi címmel. III. Lajos halála után, Német Lajos legkisebb fia, III. (Vastag) Károly (881–887) következett Germania élén, aki 881-ben elnyerte az imperatori címet, császárrá koronázták Rómában. III. Károly császársága a keleti frank birodalom jelentőségének emelkedését mutatja, hiszen korábban a középső és a nyugati frank államok uralkodói viselték az imperatori címet. Károly gyengekező uralkodó volt, aki nem bírt a belső ellenzékkel. Bukását az okozta, hogy az állandóan betörő normannok támadásait nem tudta visszaverni, megalázó békét kötött velük 886 őszén.²⁵²⁴ A császár ellenzéke 887 végén Triburba gyűlést hívott össze, és letette Károly császárt, aki a következő év elején meg is halt.²⁵²⁵ A keleti frank állam, Germania új királyának Karlmann törvénytelen fiát, a jó hadvezér hírében álló Arnulfot választották meg (887–899).²⁵²⁶ Arnulf

²⁵²² Összefoglalóan a nyugati szálra vö. Tóth 2010. 44–58.

²⁵²³ A verduni szerződésre, a frank birodalom három részre osztására vö. SRG AF 34.

²⁵²⁴ A frank birodalom felbomlási folyamatára, a keleti frank államra, uralkodóira, Hóman–Szekfü 1928. 86. Vajay 1968. 19.; Tóth 1996e.594–595.; Tóth 2010. 44.

²⁵²⁵ III. (Vastag) Károly császár bukására, letételére és halálára vö. SRG AF 106. 115–116.; SRG Regino 127–128.

²⁵²⁶ Arnulfra KMTL 59. (Szóke Béla Miklós); Tóth 2010. 45.

apja, Karlmann életében, mint Karinthia és Pannónia hercege tűnt fel. III. Károly császársága alatt háborúba keveredett szomszédaival, Svatopluk morva fejedelemmel (883) és Aribo örgróffal, Ostmark és Traugau urával.²⁵²⁷ Arnulfot császárnak kijáró respektussal kezelték. Francia nyugati részének ura, Odo támogatását kérte. Itália királya, Berengár is tőle kérte elismerését, és Arnulfnak hódolt Burgundia ura, Rudolf is. A pápa Itáliába hívta, és katonai segítség fejében felkínálta neki azt, hogy császárrá koronázza. Arnulf katonai sikereket is fel tudott mutatni, 891-ben legyőzte a támadó normannokat a nyugati frank állam, Francia területén levő Dyle (Dyla) folyó mellett, Louvainnél [Leuven, a mai Belgium – T. S. L.].²⁵²⁸

Arnulf igyekezett birodalma más területein is hatalmát érvényesíteni. A 830-as években I. Mojmir alatt kialakuló morva állam tartományként Germania hűbérese volt, de Morávia időnként függetlenedni is próbált Mojmir, majd Rasztiszlav (846–870), illetve az utóbbit felváltó Svatopluk (Zuentibald, Sventopolk) alatt. I. Svatopluk (870–894) alatt érte el a morva állam legnagyobb területi kiterjedését. Fennhatósága alá vonta a cseheket, a Dunától északra (későbbi Felvidék) és keletre levő területek egy része is uralma alatt volt.²⁵²⁹ Morva vagy nagymorva birodalomról nem beszélhetünk, sokkal inkább önállósodni próbáló morva tartományról, hiszen Svatopluknak is számolnia kellett a keleti frank hűbérúri igényekkel. Többször is hadjáratot vezettek ellene a keleti frankok, több békében (874, 884) is hűséget és adófizetést ígért.²⁵³⁰ Arnulf király Pannóniában, egy Omuntesperch nevű helyen tárgyalta Svatoplukkal 890-ben, és átengedte neki a cseh hercegséget.²⁵³¹ A következő évben, 891-ben Arnulf követeket küldött a morva fejedelemnek, hogy megújítsa vele a békét.²⁵³² A morva uralkodó hűséget ígért. A következő évben, 892-ben, Arnulf a normannok elleni győzelme helyszínéről visszajött Germaniába. Oriens tartományba ment, hogy fogadja Svatopluk hűbéri hódolatát. Ekkor vált számára nyilvánvalóvá, hogy a morva uralkodó felmondta a hűbéri esküt. Arnulf tanácskozott a Dráva és Száva közti terület hűbéres duxával, Brazlavóval (Braszlavval).²⁵³³ Eldöntötték, hogy megtámadják az engedetlen morva hűbérest. Arnulf 892 júliusában három tartomány (Francia, Bajor és Alamán) csapataival megrohanta Moráviát. A Fuldai Év-

²⁵²⁷ Hóman–Szekfü 1928. 86.

²⁵²⁸ Fuldai Évkönyv, SRG AF 118–121.; Regino, SRG Regino 137–138.; Bowlus 1995. 223.; Tóth 1996e. 595.

²⁵²⁹ Svatoplukra KMTL 658. (Szóke Béla Miklós); Tóth 2010. 45.

²⁵³⁰ SRG AF 82–83, 113.

²⁵³¹ Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 118.; Regino, vö. SRG Regino 134.; Bowlus 1995. 220. – Omuntesperch-et a Balaton környékére helyezi.

²⁵³² SRG AF 119.; Vajay 1968. 21.

²⁵³³ 884-ben Brazlavo már a Dráva és Száva közti terület uraként szerepel, Fuldai Évkönyv, SRG AF 113.– a szöveg alapján egyértelműen a Brazlavo név jöhet szóba, uo. 113, 121, 130, 140–141.; Gombos 1927. 457.; a szakirodalomban Brazlaw, vö. Vajay 1968. 22.; Brazlav, vö. Bóna 2000. 2000. 27.; Braszlav néven szerepel, vö. Györffy 1977a. 132.; vö. még Braszlav (Braslav) címszó, KMTL 128. (Bóna István); Hengistfeldont a mai Ausztrián belül, Stájerországba helyezte, Graz közelébe Bowlus 1995. 225.

könyv szerint itt „négy hétig tartózkodva akkora sokasággal az ugyanott a hadjáratra csatlakozó magyarokkal (Ungri) együtt azt az egész területet tűzzel pusztította.”²⁵³⁴ Felmerült az a hipotézis, hogy a morvákat minden oldalról támadták; egyfelől Arnulf a bajor, frank és sváb csapatokkal, másfelől, Pannóniából kiindulva Brazlavo, akinek seregével egyesült egy magyar lovascsapat.²⁵³⁵ A Fuldai Évkönyv nem támasztja alá ezt a feltevést, csak Arnulf támadását említi három csapattal, akihez csatlakoztak a magyarok. Arnulf célja a hűtlen vazallus megbüntetése volt, ezért dúlta csapataival Moráviát. Regino tévesen a 890-es évnél említette ezt a hadjáratot. Szerinte a gógtól eltelt Szvatopluk fellázadt Arnulf ellen, aki „sereggel benyomult a morva területre és mindent, amit a városokon kívül talált, elpusztított.”²⁵³⁶ Regino nem említette a magyarok részvételét. Aventinus azt állította, hogy a magyarok királyának, Kuszálnak a követői felajánlották haderejüket Szvatopluk ellen, „ha megkapják azt a földet, amelyet fegyverrel megszereznek, mintegy hadi zsoldként.”²⁵³⁷ Aventinus szerint a két Dáciát, azaz a Tiszán inneni és túli területet pusztították Kuszál magyarjai. A Fuldai Évkönyv a háború helyszínének Moráviát jelölte meg, a magyar csatlakozás okára viszont nem tért ki. Mindkét forrás a magyarokat tüntette fel a szövetség kezdeményezőinek.²⁵³⁸ Valószínű, hogy a magyarok zsákmány és ajándékok fejében ajánlották fel szolgálataikat Arnulfnak.²⁵³⁹ Egy feltevés szerint a Szvatopluk elleni háború nem a Dunától északra, Moráviában folyt, hanem jóval délebbre, a Száva völgyében, a délre lokalizált Moráviában.²⁵⁴⁰ Ezt a hipotézist a források nem támasztják alá. Felmerült, hogy a honfoglalás első szakaszának a 892. évi hadjáratot tekinthetjük, amikor a magyarok fennhatóságukat kiterjeszthették a Kárpát-medence keleti felére, és a kavarak be is telepedtek.²⁵⁴¹ Nem bizonyítható, hogy a magyarok kalandozásukat beköltözéssel kapcsolták volna össze, de Morvaországba vezető útjuk során a magyarok feldúlhatták a Dunától keletre levő területet. Ezt a magyar hadjáratot csak portyázó akciónak tekinthetjük, amelynek során a magyarok kihasználták a keleti frank birodalom belviszályát.²⁵⁴²

A keleti frank uralkodó diplomáciai–politikai eszközökkel is igyekezett elszigetelni morva ellenfelét. A morva hadjárat után, 892 szeptemberében követeket küldött Borisz (Mihály) bolgár uralkodó utódához, Vladimir fejedelemhez (889–893), hogy

²⁵³⁴ SRG AF 1891. 121.; fordítására HKÍF 188–189. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János)

²⁵³⁵ Vajay 1968. 22.

²⁵³⁶ SRG Regino 134. „Arnulfus, cum exercitu regnum Marahensium ingressus cuncta, quae extra urbes reperit, solotenus demolitus est.”

²⁵³⁷ Gombos 1937–1938. I. 343.; HKÍF 268–269. (Dér Terézia–Sz. Galántai Erzsébet fordítása)

²⁵³⁸ Tóth 1996f. 10–11.; Tóth 2010. 46–47.

²⁵³⁹ Tóth 1998. 149.; Tóth 2010. 47.; Tóth 2011. 124.

²⁵⁴⁰ Bowlus 1995. 224–234.

²⁵⁴¹ Kristó 1980. 151–152, 156–157.; nem tekintette ezt későbbi munkáiban a honfoglalás első szakaszának, vö. Kristó, 1996a. 100–103.; Kristó 1996g. 175–177.; csak fennhatóságra vö. Sándor 2011. 292.

²⁵⁴² A 892. évi magyar hadjáratra összefoglalóan vö. Tóth 2010. 46–47.

megújítsa vele a békét. Arnulf kérte a bolgár fejedelmet, hogy ne adjanak el sót a morváknak. Arnulf követeit a következő év májusában küldte vissza Vladimir.²⁵⁴³ A keleti frank–bolgár szövetség bekerítéssel fenyegette a morvákat.²⁵⁴⁴ Arnulf hadjárata nem érte el a célt, Szvatopluk továbbra sem hódolt be. Ezért 893-ban Arnulf újból megtámadta Moráviát, nagy részét feldúlta, majd visszatért Bajorországba.²⁵⁴⁵ Nem tudunk arról, hogy a magyarok részt vettek-e a hadjáratban.²⁵⁴⁶

A magyarok következő nyugati hadjáratára 894-ben került sor.²⁵⁴⁷ A Fuldai Évkönyv szerint a „magyaroknak nevezett avarok ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el. Ugyanis a férfiakat és idős nőket mind egy szálig legyilkolva, a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére barmokként magukkal hurcolva egész Pannónia lakosságát teljesen kiirtva elpusztították.”²⁵⁴⁸ A magyarok portyázó akcióját úgy értékelték, hogy az morva szövetségben történt, és a keleti frank Pannóniát dúlták.²⁵⁴⁹ Kristó Gyula szerint ugyan Szvatoplukkal szövetkeztek a magyarok, de a „Dunán túl” kifejezés, Fuldából tekintve a Dunától keletre levő területre vonatkozhat, ezt dúlhatták a magyarok.²⁵⁵⁰ Más álláspont szerint a magyarok frank szövetségesek maradtak. Hóman úgy vélte, hogy Arnulf hívására jelentek meg, s „mivel Arnulf ezúttal nem vezette őket a morvák ellen, Pannóniát megsarcolva tértek vissza Etelközbe.”²⁵⁵¹ Bowlus is úgy vélekedett, hogy a 892-es keleti frank–magyar szövetség még érvényben volt 894-ben. Álláspontja szerint Pannónia északi része frank, déli része morva fennhatóság alatt állt, és a magyarok frank szövetségesként pusztítottak mindkét fél területén.²⁵⁵² Nézetem szerint a keleti frank hűbéres Pannónia területét támadták a magyarok. A Fuldai Évkönyv a 894-es év végénél egy összefüggő blokkban tárgyalta a régió eseményeit. Az évkönyv szerzője először Szvatopluk halálát említette, utána a magyarok támadását Pannónia ellen, majd megemlékezett arról, hogy ősszel a bajorok és a morvák békét kötöttek, és végül arra utalt, hogy a bizánci császár követe, Anastasius ajándékokkal jött Arnulf királyhoz.²⁵⁵³ A Fuldai Évkönyv és Aventinus egyáltalán nem említette Szvatopluk és a magyarok szövetségét. A Fuldai Évkönyv Szvatopluk halála kapcsán utalt arra, hogy miután a „vele szomszédos területeket csellem és ravaszsággal bejárta, utoljára is arra buzdította övéit, hogy ne a békét szeressék, hanem maradjanak ellenségei

²⁵⁴³ SRG AF 121–122.; HKÍF 189–190. (Géczi Lajos)

²⁵⁴⁴ Németországtól Bulgáriáig húzódó kereskedelmi zárlatot említett Györffy 1977a. 128.

²⁵⁴⁵ SRG AF 122.; Vajay 1968. 22.; magyar részvételtől nem tudunk a 893-as hadjáratban, Bowlus 1995. 239.

²⁵⁴⁶ Bowlus 1995. 239.; Tóth 2010. 47.

²⁵⁴⁷ A 894. évi magyar kalandozásra összefoglalóan legutóbb vö. Tóth 2010. 48–49.

²⁵⁴⁸ SRG AF 125.; fenti fordítására vö. HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János)

²⁵⁴⁹ Györffy 1977a. 128–129.; Fodor 1975. 233.; Róna-Tas 2007a. 45.

²⁵⁵⁰ Kristó 1980. 157.; Kristó 1996a. 103.; Kristó 1996g. 177.

²⁵⁵¹ Hóman–Szekfü 1928. 88.

²⁵⁵² Bowlus 1995. 240–241.

²⁵⁵³ SRG AF 125.; HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János)

földijeiknek.²⁵⁵⁴ Szvatopluk végakarata az volt, hogy a morvák ne hódoljanak be Arnulfnak. Ez párosulhatott a magyarokkal való szövetségkötéssel, amely a krónikás hagyományban a fehér ló mondában őrződött meg.²⁵⁵⁵ A szövetségkötés mellett szóló fő érv az, hogy a keleti frank tartományt, Pannóniát pusztították a magyarok 894 nyarán. A keleti frank–morva harc folytatódott, csak 894 őszén kötött békét Arnulf és Szvatopluk utóda, II. Mojmir. A 892-től folyó keleti frank–morva háború lezárult.²⁵⁵⁶ Györffy szerint a kavarokból álló magyar kalandozó sereg a Felső-Tisza vidékére vonult, azt megszállta, és ott várta be Árpád hadát.²⁵⁵⁷ Nem bizonyítható, hogy a kavarok megtelepedtek volna a Kárpát-medence északkeleti részén. A 894-es pannóniai akciónak ugyanakkor szerepe lehetett a magyar honfoglalásban.

A magyarok keleti frank szövetségesüktől elpártoltak, és a morvákat segítették Pannónia dűlásával. Arnulfot nemcsak a morva kérdés foglalkoztatta, hanem egyre fontosabbá váltak az itáliai problémák. Itália királyságára és a császári címre pályázott Jámbor Lajos császár unokája, Berengár friauli örgróf. Berengár az Itália királya címet megszerezte, de meg kellett küzdenie hatalomért II. Wido (Guido) spoletói herceggel. Wido a nyugati frank trónra is pályázott, de alulmaradt Odoval szemben. Ezután Itália felé fordult, és a Trebia folyó mellett legyőzte Berengárt. Wido Itália királyává kiálttatta ki, majd 891 februárjában V. István pápával császárrá koronázta magát, és májusban társcsászárrá tette fiát, Lambertet. Formosus pápa a trónbitorlónak tekintett Wido ellen hívta Arnulfot. Germania királya fiát küldte 893-ban Itáliába, majd 894-ben maga vonult oda, de megelégedett néhány város behódolásával és visszafordult. Wido hatalmon maradt, de még 894-ben meghalt. Fia, a kiskorú Lambert császári címet viselt, de osztoznia kellett az Észak-Itália feletti hatalomban Berengár királlyal.²⁵⁵⁸ Arnulf 894. évi távolléte magyarázza a morva ellenakciót, és a pannóniai magyar kalandozást. Arnulf két ellenfele (itáliai Wido, morva Szvatopluk) is elhunyt ugyan 894-ben,²⁵⁵⁹ de mind a morva, mind pedig az itáliai kérdés megoldatlan maradt.²⁵⁶⁰ Új problémát jelentettek a magyarok, akiket a szembenálló felek egyaránt felhasználni igyekeztek. Bölcs Leó bizánci császár 894 őszén Arnulffhoz érkező követe, Anastasius küldetése a bizánci–bolgár kapcsolatok megromlásához

²⁵⁵⁴ Uo.

²⁵⁵⁵ A fehér ló mondára vö. 14. századi krónikakompozíció SRH I. 288–289.; MEH 130, 132. (Györffy György); HKÍF 360–361. (Kristó Gyula); Anonymus, SRH I. 54.; MEH 148. (Pais Dezső); HKÍF 299. (Veszprémy László); elemzésére Szegfű 1989. 31–46.; szövetségkötési rítusként való értelmezésére Györffy 1977a. 128–129.; Kristó 1980. 154–155.; Kristó 1996g. 177.; Tóth 2010. 48.; Tóth 2011. 125.; Sándor 2011. 292–293.

²⁵⁵⁶ Tóth 1996f. 11–13.; Tóth 2010. 48–49.

²⁵⁵⁷ Györffy 1977a. 128–129.; Fodor 1975. 233.; Róna-Tas 2007a. 45.

²⁵⁵⁸ Tóth 1996e. 595–596.; Bóna 2000. 29. Tóth 2010. 49.

²⁵⁵⁹ Szvatopluk halálát Regino is a 894-es évnél említette, vö. SRG Regino 143.; HKÍF 199. (Kordé Zoltán); MEH 208. (Horváth János)

²⁵⁶⁰ Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 122–124.; Tóth 1996e. 595–596.; Bowlus 1995. 244–245.; Bóna 2000. 29–30.; Tóth 2010. 49.

kapcsolódott. A bizánci császár a keleti frankokhoz való közeledéssel szerette volna felbontani a keleti frank–bolgár szövetséget.²⁵⁶¹

A keleti frank–morva konfliktus mellett a *Balkánon kialakuló bizánci–bolgár ellentétek* kínáltak a magyarok számára lehetőséget portyázó hadjáratra. A bizánci–bolgár háború, és a bizánci szövetségben folyó bulgáriai magyar kalandozó hadjárat eseményeit a források alapján elég jól ismerjük.²⁵⁶² Ennek ellenére az eseményeket rekonstrukciója nehézségekbe ütközik.²⁵⁶³ A bizánci–bolgár háborúskodás okát a Fuldai Évkönyvek abban jelölték meg, hogy a „görögök békét kötöttek az avarokkal,” ezért indítottak háborút a bizánciakkal szövetséges bolgárok.²⁵⁶⁴ Bölcs Leó császár *Taktika* című művében azt állította, hogy a bolgárok „megszegték a békeszerződést,” amikor megtámadták Bizáncot.²⁵⁶⁵ Kristó Gyula feltételezte, hogy a bolgárok szerződéses viszonyban lehettek Bizánccal, ezért sérelmezheték a bizánciak magyarokkal való békekötését, ami számukra a kétfrontos háború veszélyét idézte fel.²⁵⁶⁶ Mindez csak ürügy lehetett a Vladimir fejedelmet 893-ban felváltó öccse, Simeon (893–927) számára, aki harciasabb politikát folytatott, mint bátyja. Georgius Monachus Continuatus szerint az új bolgár uralkodó nem tűrte a bolgár kereskedőket ért hátrányos megkülönböztetést, elégtételt követelt a császártól, aki azonban nem orvosolta a sérelmeket. Simeon ezt használta fel ürügyül arra, hogy háborút indítson Bölcs Leó császár ellen.²⁵⁶⁷ A császár nehéz helyzetben volt, hiszen csapatainak zöme Kis-Ázsiában harcolt az arabok ellen. Bölcs Leó is utalt erre a körülményre, amikor *Taktika* című művében megjegyezte, hogy „a mi haderőink el voltak foglalva a szaracénokkal [ti. az Abbaszida kalifátus

²⁵⁶¹ Tóth 2010. 49.

²⁵⁶² A háború fő forrásai, Georgius Monachus Continuatus (György barát folytatója), vö. ÁMTBF 59–60, 62–63.; HKÍF 147–148.; MEH 106–107.; Bölcs Leó: *Taktika*, XVIII/42., vö. HMK 31.; ÁMTBF 17.; HKÍF 103.; MEH 109.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 10–18.; DAI 40,8–13.; vö. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.; Fuldai Évkönyv, SRG AF 126, 129–130.; HKÍF 190–191. (Géczi Lajos); MEH 211–212. (Horváth János); orosz őskronika (Nesztor-kronika, PVL), HKÍF 175–176. (Ferincz István); MEH 126. (Kniezsa István)

²⁵⁶³ A bolgár–bizánci, illetve bolgár magyar háború rekonstrukcióira a források alapján pl. Marquart 1903. 521–531.; Zlatarski 1927. 283–313.; Hóman–Szekfü 1928. 89–90.; Macartney 1930. 17–188.; Vajay 1968. 21–22.; Györfly 1977a. 128–130.; Kristó 1980. 173–190.; Bowlus 1995. 241.; Kristó 1996a. 112–122.; Kristó 1996g. 182–188.; Tóth 1994b. 74–76.; Tóth 1996f. 13–19.; Tóth 1996e. 590–592.; Tóth 1998. 151–155.; Harmatta 1998. 147–149.; Obolensky 1999. 136–138.; Bóna 2000. 25–26.; Tóth 2010. 49–53.; Tóth 2011. 126–131.; Sándor 2011. 294–295.; Olajos 2015. 27–28.; Sudár 2015b. 182, 184.

²⁵⁶⁴ Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 129. „Pacem ego Greci eodem anno cum Avaris, qui dicuntur Ungari, facientes.”; HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János)

²⁵⁶⁵ ÁMTBF 17.; HKÍF 103.; MEH 109.

²⁵⁶⁶ Kristó 1980. 174.

²⁵⁶⁷ HMK 105.; ÁMTBF 58–59.; HKÍF 146.; MEH 106. – György barát folytatója utalt arra, hogy a fővárosban levő bolgár kereskedőket Thessalonikébe küldték – a császár apósa is belekeveredett a görög kereskedőkkel összejátszó bizalmasa révén az ügybe – és a vámszedés is hátrányosan érintette a bolgár kereskedőket.; vö. még Macartney 1930. 177.; Györfly 1977a. 128.; Harmatta 1998. 147.

csapataival – T. S. L.]”²⁵⁶⁸ A Leó császár kazár testőrségéből és a konstantinápolyi előkelők csapataiból álló, Krenitesz vezette bizánci sereget Simeon legyőzte. A Makedóniában vívott ütközetben „a bizánciak megfutamodnak, miután Krenites, az örmény Kurtikes és az összes többiek elestek.” Simeon az elfogott kazár testőrök orrát levágatta, és így küldte őket vissza Konstantinápolyba.²⁵⁶⁹ Ezután a bolgár uralkodó elkezdte a makedón tartomány megszállását. Bölcs Leó szerint „Thrákia vidékeit lerohanták” a bolgárok.²⁵⁷⁰ A Fuldai Évkönyv szerint a bolgárok „a konstantinápolyi kapuig terjedő egész területet” pusztították.²⁵⁷¹ Bölcs Leót komoly diplomáciai, katonai előkészületeket tett és magyszabású ellenakció indult. Ennek megszervezése közben a bizánci uralkodó kísérletet tett a Simeonnal való békekötésre is. A bizánci követvel, Konstantinakes quaestorral a bolgár uralkodó nem volt hajlandó tárgyalni, hanem börtönbe vetette.²⁵⁷² Bölcs Leó legfontosabb diplomáciai húzása az volt, hogy a bolgárok hátában felbérelte a bolgárokkal az Al-Dunánál szomszédos magyarokat. Az orosz évkönyvek (PVL) röviden csak azt jegyezték fel, hogy „Leó császár felfogadta az ugrokat a bolgárok ellen.”²⁵⁷³ György barát folytatója részletesebben tudósított erről.²⁵⁷⁴ Eszerint Bölcs Leó követe, Nikétász Szklérosz patrikiosz egyezséget kötött Bulgária megtámadásáról a magyarok két vezetőjével, Árpáddal és Kuszánnal. A követ ajándékokat adott a magyarok fejedelmeinek, valamint a kor gyakorlatának megfelelően kölcsönösen kezeseket (túszokat) adtak egymásnak.²⁵⁷⁵ A magyar kezeseket Nikétász magával vihette Konstantinápolyba.²⁵⁷⁶ A bizánci–magyar megállapodás azt tartalmazhatta, hogy a magyar csapatokat a bizánci flotta átszállítja a Dunán, majd az általuk ejtett bolgár foglyokat átveszik.²⁵⁷⁷ Leó császár a tartományok (themák) hadát Niképhorosz Phókasz patrikiosz és domesztikosz vezetésével küldte Simeon ellen. A bizánci had délről támadott Makedónia irányába, és egészen Bulgáriáig nyomult.²⁵⁷⁸ Ennek a seregnek az volt a feladata, hogy feltartsa Simeont, amíg Eusztháthiosz flottája és a könnyűlovas magyar had észak felől támadásba nem lendül. Az északi hadműveleteket Eusztháthiosz

²⁵⁶⁸ Bölcs Leó, Taktika XVIII/42., ÁMTBF 17.; HKÍF 103.; MEH 109.; vö. még HMK 31.

²⁵⁶⁹ Krenitesz vesztes csatájára Makedóniában vö. Georgius Monachus Continuatus, HMK 105–106.; ÁMTBF 59.; HKÍF 148.; MEH 106.; vö. még Györffy 1977a. 128.; Kristó 1980. 175.; Tóth 2011. 126.

²⁵⁷⁰ Bölcs Leó, Taktika, vö. HMK 31.; ÁMTBF 17.; HKÍF 103.; MEH 109.; vö. még Macartney 1930. 177.; Kristó 1980. 175.

²⁵⁷¹ Fuldai Évkönyv, SRG AF 129.; HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János) vö. Kristó 1980. 175.

²⁵⁷² HMK 107.; ÁMTBF 60.; HKÍF 148.; MEH 106–107.

²⁵⁷³ A PVL információjára vö. HKÍF 175. (Ferencz István); MEH 126. (Kniezsa István)

²⁵⁷⁴ ÁMTBF 106.; ÁMTBF 59.; HKÍF 147.; MEH 106.

²⁵⁷⁵ Vö. Hóman–Szekfü 1928. 89.; Macartney 1930. 178.; Kristó 1980. 175.; Tóth 2010. 50.; Tóth 2011. 127.

²⁵⁷⁶ Macartney 1930. 178.

²⁵⁷⁷ Tóth 2010. 50.; Tóth 2011. 127.

²⁵⁷⁸ HMK 106–107.; ÁMTBF 59.; HKÍF 147–148.; MEH 106.; vö. még Kristó 1980. 176.; Tóth 2011. 126.

patrikiosz és drungariosz irányította, aki a hajóhaddal az Al-Dunáig nyomult.²⁵⁷⁹ A hajóhad feladata az volt, hogy átszállítsa a bolgárok hátába a magyar kontingenst. A magyar kalandozó hadjárat első hadműveletét a magyar sereg Al-Dunán való átszállítása jelentette.²⁵⁸⁰ Georgius Monachus Continuatus nem emlékezett meg a bizánci hajók szerepéről, hanem azt írta, hogy a „türkök tehát átkeltek.”²⁵⁸¹ Konsztantinosz is a DAI 40. fejezetében átkelést említett: „Ezután Leó, a Krisztusszerető és dicső császár hívására átkeltek a Dunán.”²⁵⁸² A legilletékesebb, a magyarokat felbérelő Leó császár egyértelműen fogalmazott: „miután a mi császári felségünk hajóhada segítséget nyújtván, átszállította őket a Dunán, és velük együtt harcolt.”²⁵⁸³ Bölcs Leó tehát arról is megemlékezett, hogy együtt harcolt a bizánci flotta a magyarokkal. Konsztantinosz a DAI 51. fejezetében részletesen beszámolt a türkök (magyarok) átkeléséről, és a hajóhadnak nagy szerepet tulajdonított. Megfogalmazása szerint Eusztáthiosz „átszállította a türköket, és Symeont, Bulgária fejedelmét leverte.”²⁵⁸⁴ Konsztantinosz bővebben is tudósított a bizánci flotta hajósainak hősi küzdelméről a bolgár határvédelemmel szemben. A bolgárok fonott sövényekkel, vesszőfonadékokkal próbálták a magyarok partra szállását megakadályozni, ezeket Eusztáthiosz tengernagy akkori kormányosa, Barkalasz Michael és két másik tengerész szétvágta, és így utat nyitottak a magyaroknak, elnyerve azok osztatlan elismerését.²⁵⁸⁵ A bizánci flotta legénysége tehát együtt harcolt a magyar csapatokkal, és legyűrték a bolgár határvédelmet. A magyar könnyűlovasság átszállításáról más forrásaink is megemlékeztek. A Fuldai Évkönyv szerint „a görögök hajóikat ravaszul az avarok elé küldték, és átszállították őket a Dunán a bolgárok országába.”²⁵⁸⁶ Az átszállított magyar kontingens nagysága vitatott. A Fuldai Évkönyv szerint az átszállított magyarok a bolgárok népét „erős sereggel támadták meg.”²⁵⁸⁷

²⁵⁷⁹ HMK 106.; ÁMTBF 59.; HKÍF 148.

²⁵⁸⁰ Összefoglalóan az átkelésre, átszállításra vö. Hóman–Szekfü 1928. 89.; Kristó 1980. 177.; Kristó 1996a. 113–114.; Tóth 2011. 127.

²⁵⁸¹ HMK 107.; ÁMTBF 60.; HKÍF 148.; MEH 107.

²⁵⁸² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 12.; DAI 40,7-9; DAI 2003. 174–177.; ÁMTBF 47.; megjegyzendő, hogy a görög szövegben nem szerepel a Duna neve, csak az „átkeltek” ige, jöllehet nyilvánvalóan az Istrosnak is nevezett Dunáról lehet szó. Pontosabb ezért a régi fordítás: (MHK 125.) „Azután Leótól, a Krisztust szerető és nagy hírességű császártól felszólítva átkeltek.”

²⁵⁸³ ÁMTBF 17.; HKÍF 103.; a HMK fordítása itt is némileg eltér (HMK 31.): „Miután császári hajórajunk általszállította őket az Istroson, támogatása mellett” diadalmaskodtak a magyarok.

²⁵⁸⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 178v. vers. 12-17.; DAI 51,108-112.; vö. DAI 2003. 250–251.; ÁMTBF 51.; a HMK fordítása itt is eltér (HMK 135–136): „amidőn átszállította a turkokat és Symeon, Bulgária fejedelme ellen harcolt.”

²⁵⁸⁵ Az átszállításra és Barkalasz magyarok által is méltányolt vitézségére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 178v. vers. 17 – fol. 179v. vers. 2.; DAI 51,112-124.; DAI 2003. 250–253.; ÁMTBF 51.; HKÍF 135–136.; MHK 124.; vö. még MHK 136.; vö. még Kristó 1980. 177–178.; Bóna 2000. 25.; Tóth 2011. 127.

²⁵⁸⁶ SRG AF 129.; HKÍF 190. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János) „Greci astucia sua naves illorum contra Avaros mittunt ac eos in regnum Bulgarorum ultra Danuvium transponunt.”

²⁵⁸⁷ SRG AF 129.; „illi transpositi manu cum valida”; fordítására HKÍF 19–191. (Géczi Lajos); MEH 211. (Horváth János)

Az egyik álláspont a kavarokhoz kötötte a bulgáriai kalandozást, Árpád fia, Liuntika (Levente) vezetése alatt egy-két kavar törzs harcosai részvételével számoltak.²⁵⁸⁸ Egy másik nézet szerint Levente nagyobb sereget, a Hétmagyar katonaságát vezette a bolgár hadjáratban.²⁵⁸⁹ Egy harmadik feltevés két seregre (magyar és kavar),²⁵⁹⁰ illetőleg két törzs katonaságára gondolt.²⁵⁹¹ Úgy vélem, hogy a bizánci követtel megegyező két fejedelem, Árpád és Kuszán törzsei bizonyosan részt vettek a hadjáratban.²⁵⁹² Ha Kuszán a kavarok fejedelme volt, akkor a kavarok részvételét feltételezhetjük. Így a bolgáriai kalandozásban résztvevő magyar–kavar haderő létszámát 4–8000 ezer főre becsülhetjük, ami igen jelentősnek tekinthető.²⁵⁹³ Élükön Árpád egyik fia, Liuntika/Jutocsa, és Kuszán állhatott. A könnyűlovas magyar haderő gyorsan haladt előre, nem ütközött ellenállásba. Konsztantinosz szerint a bolgár fővárosig, Preszlavig száguldottak előre, pusztítottak és zsákmányoltak.²⁵⁹⁴ Más források (György barát folytatója, orosz őskronika) a Duna menti Disztra (Szilisztra) vára közelében említik a kalandozó magyarokat.²⁵⁹⁵ A magyar betörés hírére Simeon visszafordult Makedóniából, és a magyarok ellen vonult. A források alapján feltételezhető, hogy összecsapásra is sor került a bolgár uralkodó és a kalandozó magyar csapatok között. A híradások eltérően közlik a csaták számát és helyszínét. Két magyar győzelmet említett a Fuldai Évkönyv, hármat a magyarokat felbérülő Böles Leó császár.²⁵⁹⁶ Feltételezhető, hogy a magyarok legalább egy vagy két csatában győzelmet arattak Simeon felett. Az egyik csatát Preszláv táján vívhatták, mivel Konsztantinosz szerint a bolgár uralkodó Mundraga várába szorult be az üldöző magyarok elől.²⁵⁹⁷ A másik csata lehetséges helyszíne az Al-Duna közelében levő Disztra (Szilisztra), mivel más források szerint Disztra várába menekült a bolgár fejedelem.²⁵⁹⁸ Az orosz évkönyvek (PVL) tudósítása szerint az ugrok „az egész bolgár földet elfoglalták. Semion [erről] értesülve, visszatért az ugrok ellen. Az ugrok ellene vonultak, és legyőzték a bolgárokat, hogy Semion [Siemeon – T. S. L.]

²⁵⁸⁸ A Liuntika vezette kavarok akciójának tekintette Marquart 1903. 52, 522.; Macartney 1930. 114, 122.; Levente vezetésével 1-2 kavar törzs, mohamedán harcosok részvételével számolt Györffy 1977a. 128; 3-4 ezer fős kabar kontingensre vö. Harmatta 1998. 148–149.

²⁵⁸⁹ Hóman–Szekfű 1928. 89.; Kristó 1980. 181–182.; Kristó 1996g. 186.

²⁵⁹⁰ Várady 1989. 134–135. – Külön magyar és kavar sereget feltételezett.

²⁵⁹¹ Padányi 1989. 376, 421–427. – Jenő és Nyék törzsek 10 ezer főre becsült katonasága.

²⁵⁹² Tóth 1996c. 899.; Tóth 1998. 152.; Tóth 2011. 127.

²⁵⁹³ Tóth 1996c. 899.

²⁵⁹⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 10-18.; DAI 40,8–12; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

²⁵⁹⁵ Georgius Monachus Continuatus, ÁMTBF 59–60, 63.; orosz őskronika (PVL), HKÍF 175–176. (Ferincz István); MEH 126. (Kniezsa István)

²⁵⁹⁶ Fuldai Évkönyv, SRG AF 129–130.; HKÍF 190–191. (Géczi Lajos); MEH 212. (Horváth János); Böles Leó, Taktika, vö. ÁMTBF 17.; HKÍF 103.; MEH 109.; vö. még Kristó 1980. 178–180.

²⁵⁹⁷ A Mundraga várába való menekülésre vö. Konsztantinosz, Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 14-17.; DAI 40/10-11.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

²⁵⁹⁸ Disztra (Szilisztra) várába szorul be Simeon, vö. Georgius Monachus Continuatus, ÁMTBF 59–60, 63.; HKÍF 148.; MEH 107.; orosz őskronika (PVL), HKÍF 175–176. (Ferincz István); MEH 126. (Kniezsa István)

alig tudott Derestrbe [Distra–T. S. L.] elmenekülni.²⁵⁹⁹ A PVL híradásában a magyarok előbb pusztítják Bulgáriát, majd legyőzik az ellenük vonuló Simeont, feltehetően az Al-Duna melletti Disztra közelében. Georgius Monachus Continuatus szerint az átkelő türkök „mialatt Symeon Phokas seregével volt elfoglalva, egész Bulgáriát leigázták. Amint ezt Symeon megtudta, a türkök ellen indul. Azok pedig átkelven a túlsó partra, megütközvén a bolgárokkal, és Symeon megfutamodik úgy, hogy alig tud épségben Distrába eljutni.”²⁶⁰⁰ Ebben a leírásban csak egy csata tükröződik, amelyet Disztra közelében vívhattak a magyarokkal. Az Al-Duna közeli helyszínt valószínűsíti az a körülmény, hogy György barát folytatója szerint a türkök kérték a császártól, hogy „küldjön ki és váltsa ki a bolgár foglyokat, amit a császár meg is tett, el is küldvén a fővárosbelieket, hogy váltsák ki azokat.”²⁶⁰¹ A magyarok a kalandozás során, és a csatában ejtett bolgár hadifoglyaikat adták el a bizánciaknak. A „tranzakció” helyszíne a Dunánál lehetett, ahol Eusztháthiosz flottája állomásozott, és közreműködött a foglyok kiváltásánál. Az Al-Duna és Disztra mellett szól, hogy György barát folytatója szerint Simeon fejedelem „Eustathios drungarios útján kérést intézett a békekötés ügyében.”²⁶⁰² A magyaroktól elszenvedett csatavesztés után a Disztra várába beszorult Simeon a Dunánál levő flotta vezetőjét, Eusztháthioszt kereste meg békeajánlatával. Több rekonstrukciós lehetőség kínálkozik. Györffy szerint a partraszállás, átkelés után „Levente serege több ütközetben megverte a bolgárokat, úgy hogy maga Simeon cár is alig tudott Disztra (Szilisztria) várában menedéket találni. A kalandozó sereg Preszláv és Madara körül sok foglyot zsákmányolva indult haza.”²⁶⁰³ A rekonstrukció szerint Simeon gyorsan megjelenik seregével a Duna közelében, és Disztra közelében szenved el több vereséget. A magyarok Preszlavig–Madaráig dűlják Bulgáriát, majd visszatérnek az Al-Dunához, ahol a bizánci flotta segítségével üzenetet küldenek a császárhoz, és kiváltatják vele foglyaikat. Kristó Gyula eltérő feltevése szerint az átkelő magyarok „a fuldai annalessszel egyezően legalább két csatát nyertek bolgár területen Simeon ellenében, az egyiket a Duna mellékén Szilisztria táján, a másikat pedig bent az országban, Preszláv és Madara vidékén.”²⁶⁰⁴ Ehhez hozzátette, hogy ha a Dunán való átkelést is katonai sikernek tekinthetjük, akkor Bölcs Leónak igaza lehet a három győztes csatát illetően.²⁶⁰⁵ Kristó rekonstrukciója abban megegyezik Györffyyével, hogy a magyarok északról dél felé haladva csatáztak a bolgárokkal, de szerinte nemcsak Disztra közelében, hanem az ország fővárosa, Preszláv mellett is számolhatunk magyar győzelemmel. Más rekonstrukció délről észak felé haladva tételezett fel két

²⁵⁹⁹ HKÍF 175–176. (Ferincz István); MEH 126. (Kniezsza István): „A magyarok pedig érkezvén, pusztították az egész bolgár földet. Simeon azonban a magyarok ellen fordult, de a magyarok ellen indultak, és megverték a bolgárokat, Simeon alig menekült meg Szilisztriában.”

²⁶⁰⁰ ÁMTBF 60.; HKÍF 148.; MEH 107.

²⁶⁰¹ ÁMTBF 60, 63.; az egyik verzió nem kiváltást, hanem megvásárlást említ.; HKÍF 148.; MEH 107.

²⁶⁰² ÁMFTBF 60, 63.; az egyik verzió szerint Simeon „békéért könyörgött”; HKÍF 148.; MEH 107.

²⁶⁰³ Györffy 1977a. 128.

²⁶⁰⁴ Kristó 1980. 179–180.; Kristó 1996g. 185.

²⁶⁰⁵ Kristó 1980. 180.; három győztes csatára vö. még Harmatta 1998. 147.

összecsapást a magyarok és bolgárok között, előbb Preszlávnál, majd utána Disztránál.²⁶⁰⁶ Az is felmerült, hogy Simeon két magyar sereg ellen külön-külön csatázott Preszlávnál és Disztránál.²⁶⁰⁷ György barát folytatója szerint Simeon fejedelem békét kért Eusztháthiosz tengernagy közvetítésével a császártól.²⁶⁰⁸ A békekötési kísérlet idején Simeon még a Duna melletti Disztra várában húzódhatott meg. Bölcs Leó elküldte követét, Chüroszfáktisz Leót a béketárgyalásra. Ugyanekkor visszavonta a Makedóniában eredményesen tevékenykedő Phókasz seregét, és az Al-Dunánál állomásozó Eusztháthiosz flottáját.²⁶⁰⁹ Bölcs Leó Simeon békeajánlatával befejezettnek vélhette a háborút. A szövetséges magyar sereg is befejezte hadjáratát, miután a bizánci fél megvásárolta tőlük bolgár foglyaikat. Simeon a magyaroktól elszenvedett vereségei ellenére sem akart békét kötni Leó császárral, hanem ellentámadást akart szervezni. Erről tanúskodhat, hogy Mundragában Bölcs Leó második követét, Leót is börtönbe vetette.²⁶¹⁰ A bolgár uralkodó Disztrából Mundragába mehetett, mert csak így zárhatta ott börtönbe a bizánci császár követét, akivel nem óhajtott tárgyalni. Előbb a magyarok ellen akart támadni, hogy kiiktassa a császár alkalmi szövetségeseit, és csak utána szándékozott folytatni a Bizánc elleni háborút.²⁶¹¹ Simeon helyzetét megkönnyítette, hogy a magyarokat támogató bizánci hajóhad visszavonult, csakúgy, mint Phókasz Makedóniában tartózkodó serege. Konsztantinosz szerint Simeon akkor támadta meg a magyarokat, amikor „újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát.”²⁶¹² Konsztantinosz tévesen említett kibékülést, legfeljebb békekötési kísérletről beszélhetünk. Simeon egyelőre a magyarokra koncentrált. A Simeon nevét nem említő Fuldai Évkönyv szerint a bolgárok második vereségük után öreg királyukhoz, Mihályhoz [Borisz – T. S. L.] fordultak, aki háromnapos böjtöt, bűnbánatot és Istenhez való könyörgést javasolt. Ez megtette hatását, hiszen a harmadik csatában legyőzték a magyarokat.²⁶¹³ A Fuldai Évkönyv Isten segítségét látta a magyarok feletti győzelemben, amelyben Simeon apja, a lemondott és kolostorban élő Mihály tanácsa és közvetítése játszott szerepet. György barát folytatója annak tulajdonította Simeon diadalát, hogy a magyarokat a „rómaiak [ti a bizánciak – T. S. L.] nem támogatták segítségükkel, hanem gondatlanul magukra hagyattak.”²⁶¹⁴ A bizánci króni-

²⁶⁰⁶ Tóth 1996c. 895–896.; Tóth 1996f. 17.; Tóth 2010. 50.; Tóth 2011. 128.; a Mandraga, majd Disztra várába való menekülést említette Bóna 2000. 26.

²⁶⁰⁷ Várady 1989. 134–135.; Tóth 1996c. 896.; Tóth 2011. 128–129.

²⁶⁰⁸ HMK 107.; ÁMTBF 60.; MEH 107.; HKÍF 148.

²⁶⁰⁹ Vö. Georgius Monachus Continuatus, HMK 108.; ÁMTBF 60, 63–64.; MEH 107.; HKÍF 148–149.

²⁶¹⁰ Leó börtönbe vetéséről is Georgius Monachus Continuatus emlékezik meg, és arról is, hogy Simeon Mundragában találja a követet a magyarokkal szembeni győztes támadása után, vö. ÁMTBF 60–61.; HKÍF 149.; MEH 107.; megjegyzendő, hogy Konsztantinosz szerint a magyarok „Preszlavig hatoltak, és bezárván öt Mundraga várába” tértek vissza, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 223r. vers. 14-17.; DAI 40,9-12.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

²⁶¹¹ Erre összefoglalóan Kristó 1980. 187.

²⁶¹² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113. vers. 2-5.; DAI 40,13–14.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

²⁶¹³ SRG AF 130.; HKÍF 191. (Gézi Lajos); MEH 212. (Horváth János)

²⁶¹⁴ ÁMTBF 60–61.; HKÍF 149.; MEH 107.

kás Bölcs Leó tévedésére utalt, akit rászedett Simeon békekérésével, és visszavonta a magyarokat támogató flottáját, illetve seregét. Konsztantinosz egy diplomáciai lépésnek tulajdonítja Simeon győzelmét. Szerinte a bolgár uralkodó „a besenyőkhöz küldött és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket.”²⁶¹⁵ Eszerint Simeon hasonló lépésre szánta el magát, mint korábban ellenfele, Bölcs Leó, azzal a különbséggel, hogy a besenyőket nem a keresztény bizánciak, hanem a bizánciak pogány magyar szövetségesei ellen bérelte fel.²⁶¹⁶

A bizánciak nem vettek részt a bizánci–bolgár–magyar háborúskodásnak ebben a harmadik szakaszában. Bölcs Leó vagy az orosz évkönyv nem is említette a magyarok vereségét, csak bulgáriai győzelmeikről számoltak be. A Fuldai Évkönyv, Georgius Monachus Continuatus és Konsztantinosz tanúbizonysága alapján valószínűsíthető, hogy a bolgárok indítottak egy ellentámadást a magyarok ellen. A különbség csak az, hogy Georgius Monachus Continuatus és a Fuldai Évkönyv szerint csak a bolgárok győzték le a magyarokat egy döntő csatában, míg Konsztantinosz döntő szerepet tulajdonít a bolgár szövetséges besenyőknek. A döntő csatában a bolgárok győzelmet arattak a bizánciak által magukra hagyott magyarok felett. Georgius Monachus Continuatus szerint Simeon a hadjárat során „valamennyit lemészárolta.”²⁶¹⁷ A Fuldai Évkönyv szerint a kemény és véres csatában a győztes bolgárok is 20 ezer lovast vesztek.²⁶¹⁸ A Dzsajháni-hagyomány többször említett adatát a 20 ezer magyar harcosról nem érdemes összevetni a Fuldai Évkönyvben szereplő, hasonló toposzról tanúskodó, 20 ezres bolgár veszteséggel, amelynél az évkönyv szerzője szerint a pogány avarok (magyarok) még több embert vesztek. A magyarok és bolgárok veszteségeinek leírása esetében a források túlzásáról van szó, amely jellemző a középkori kútfőkre.²⁶¹⁹ Konsztantinosz leírásában a hangsúly a besenyők támadásán van, akik „Symeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét.”²⁶²⁰ Ez a megfogalmazás Simeonnak kevés szerepet juttat a győzelemben. Targyalnunk kell az utolsó csata színhelyét is. Egyes nézetek szerint Simeon ellentámadása még Bulgáriában érte a kalandozó magyar sereget.²⁶²¹ Más feltevések szerint

²⁶¹⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 5-8.; DAI 40,14–16.; DAI 2003. 176–177. ÁMTBF 47.

²⁶¹⁶ Kristó 1980. 187.; Tóth 2010. 50–51.

²⁶¹⁷ ÁMTBF 61,64.; HKÍF 149.; MEH 107.; Más fordítás szerint „mind levágta”, vö. MHK 108.

²⁶¹⁸ Georgius Monachus Continuatus, ÁMTBF 59–60.; HKÍF 147–148. (Moravcsik Gyula) Fuldai Évkönyvek, SRG AF 130.; HKÍF 191. Géczy Lajos); – A 20 ezres adat toposznak tűnik, éppen a Fuldai Évkönyv szerint az itáliaiak egy ütközetben (ti. a 899. IX. 24-i brentai csata) 20 ezer főt vesztek, SRG AF 134.

²⁶¹⁹ Kisebbereséget tételezett fel Takács Z. 2003. 28.; a bolgár győzelem felnagyítására utalt Harmatta 1998. 148.; a túlzásra utalt Bóna 2000. 26.; Tóth 2010. 51.

²⁶²⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 9-14.; DAI 40,17–19.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.; más fordításra vö. HMK 125. „a besenyők Symeonnal együtt a türkokra rontottak, az ő családjaikat teljesen elpusztították, és az országot őrző türkokat csúnyául elkergették onnét.”

²⁶²¹ Bulgáriai helyszínre Marquart 1903. 524–525.; Hóman–Szekfü 1928. 89., Vajay 1968. 26.; Tóth 1998. 154–155.; Tóth 2011. 129.; Sándor 2011. 295.

a bolgárokkal az etelközi szállásterület délnyugati részén harcoltak a magyarok.²⁶²² A magyar vereségről beszámoló három híradás nem egyértelmű abból a szempontból, hogy a magyar kalandozó sereg visszatért-e már szállásaira, vagy még Bulgáriában tartózkodott Simeon hadjárata idején. Egyedül Konsztantinosz fogalmazott egyértelműen a DAI 40. fejezetében, a türkök (magyarok) hadjáratuk végén „viszszatértek saját földjükre.”²⁶²³ A konsztantinoszi verzióban a magyarokat saját szállásterületükön rohanják meg a besenyők „Simeonnal együtt.” Georgius Monachus Continuatus tudósításából nem derül ki világosan, hogy hol támadja meg a bolgár uralkodó a magyarokat. Szerinte a bizánci csapatok visszarendelése és Leó követ megérkezése után, Simeon a „türkök ellen pedig hadjáratot indított.”²⁶²⁴ György barát folytatója szövegéből az következtethető ki, hogy a magyaroktól kiváltották a bizánciak a foglyokat, a bizánci flottát visszarendelték, így a magyarok visszatérhettek a Dunától északra levő szállásaikra. A Georgius Monachus Continuatusra épülő kortárs, 10. századi bizánci munkák (Theophanes Continuatus, Pseudo-Symeon) sem egyértelműek ebben a vonatkozásban. Theophanes Continuatus szó szerint megismétli forrását: Simeon „a türkök ellen pedig hadjáratot indított.”²⁶²⁵ Pseudo-Symeon tömör összefoglaló tudósítása még kevésbé segít a helyszín vonatkozásában: Simeon „azután viszont megveri a türköket.”²⁶²⁶ Sajátságos módon, a későbbi, 11–12. századi bizánci történetírók több használható információt adtak Simeon támadásáról, és egy némileg eltérő verziót adtak elő.²⁶²⁷ Szkülitész (Skylitzes) a 11. század második felében írt történeti művében úgy fogalmazott, hogy Simeon „erős sereggel hadjáratot indított a türkök ellen, s minthogy a császár a dolog hirtelen és váratlan volta miatt nem tudott segítséget nyújtani nekik, *megfutamította őket, és az egész földet* [χώραν πᾶσαν] *feldúlta*” [kiemelés tőlem – T. S. L.].²⁶²⁸ Szkülitész tehát Georgius Monachus Continuatus és Theophanes Continuatus a „valamennyit [ti. magyart – T. S. L.] lemészárolta” túlzó kifejezése helyett a magyarok megfutamításáról és a magyar föld feldúlásáról emlékezett meg. Szkülitész alapján hasonlóan írt az eseményről a 12. század első felében Zonarasz (Zonaras) is: „ő maga [ti. Simeon – T. S. L.] pedig a türkök ellen vonult, megfutamította őket és földjüket [χώρα] feldúlta.”²⁶²⁹ Ha a 11–12. századi verziót hitelesnek tartjuk, akkor Simeon magyarok elleni hadjáratát büntetőakciónak tekinthetjük, amelynek során a bolgár had egyrészt megfutamította a magyar csapatokat, másrészt ugyanúgy feldúlta a magyarok földjét (Etelközt), ahogy azt a magyarok tették Bulgáriában. Feltételezhetjük

²⁶²² Etelközi helyszínre következtetett Györffy 1977a. 130.; Kristó 1980. 188–189.; Kristó 1996a. 120.; Kristó 1996g. 188.

²⁶²³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 17-18.; DAI 40, 11-12.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

²⁶²⁴ ÁMTBF 60, 63; HKÍF 149.; más fordítás szerint: „Aztán a turkok ellen indult”, vö. MHK 108.

²⁶²⁵ ÁMTBF 67.

²⁶²⁶ ÁMTBF 70.

²⁶²⁷ Harmatta 1998. 148.

²⁶²⁸ ÁMTBF 84.

²⁶²⁹ ÁMTBF 99.

a későbbi verzió alapján, hogy Simeon hadjárata a magyarok földjének – a Dunához közeli etelközi magyar szállások – feldúlását, és a szállásaikat védelmező magyarok megfutamítását jelenthette. A harmadik forrás, a Fuldai Évkönyv, két helyen is megemlékezett a magyarok vereségéről. Előbb a 895-ös évnél – talán Anastasius 894 őszi küldetése során szerzett információra építve – arról számolt be, hogy „az avarok megtámadták a bolgárok határait, de azok megelőzván őket seregük nagy részét megsemmisítették.”²⁶³⁰ Ebben a magyarok győzelmeiről meg sem emlékező tudósításban csak egy, a bolgárok által megnyert csata szerepel, vélhetően a bolgár–magyar határt képező Al-Duna közelében. A Fuldai Évkönyv a 896-os évnél jóval részletesebben is beszámolt ugyanerről a hadjáratról,²⁶³¹ – valószínűleg az Arnulfhoz küldött Lazarus püspök jóvoltából – és a két magyar diadal utáni végső kemény küzdelemről, amelyben a bolgárok véres győzelmet arattak.²⁶³² Ebből a drámai leírásból sem derül ki, hogy a „kemény ütközet” és a „véres diadal” helyszíne vajon Bulgária vagy a magyarok szállásterülete volt-e.

A magyarok bolgároktól elszenvedett vereségét egymástól eltérően rekonstruálta a történeti kutatás. Hóman Bálint úgy vélekedett, hogy a bolgár békeajánlatra Leó császár a magyarok szállítására szolgáló hajókat is hazarendelte. Ekkor „Simeon most már teljes erővel támadt Leventének a győzelem után gondtalanul táborozó seregére s azt véres harcban tönkrevverte. A hajóitól megfosztott magyar sereg maradványai nagynehezen átvergődtek a Dunán, de Etelközön már nem találtak otthonokra.” Hóman a besenyők támadását nem Simeon diplomáciai sikerének tekintette, hanem egy népmozgással hozta összefüggésbe. Értelmezése szerint Levente serege távollétében „Árpád fejedelem a honmaradt magyarokra támadó besenyők elől kitérve, népével együtt felkerekedett és nyugat felé költözött.”²⁶³³ Hóman rekonstrukciójában elfogadta Simeon csatában aratott győzelmét (György barát folytatója, Fuldai Évkönyv), s ezt próbálta egyeztetni a konsztantinoszi híradásokkal a besenyők támadásáról (DAI 37, 38. és 40. fejezet). Györffy György számolt ugyan az egymással szövetségben levő „bolgárok és besenyők együttes támadásával,” de a magyarok Etelközből való kiűzését a besenyőknek tulajdonította. Nézete szerint Árpád Kárpát-medencébe bevonuló főserege távollétében, az otthon maradt kabarok és magyarok elmenekültek. „Az Al-Dunán átkelt Simeon cár serege, és oldalba kapta a Havasalföldön át menekülőket.”²⁶³⁴ Györffy hipotézisében nem jut hely a Fuldai

²⁶³⁰ SRG AF 126. „Avari terminos Bulgarorum invadentes ab ipsis praeventi sunt, et magna pars eorum exercitus interfecta est.” Magyar fordítására vö. HKÍF 190. (Géczy Lajos); MEH 211. (Horváth János)

²⁶³¹ SRG AF 130. o. 2. jegyzet; „Haec eadem pugna videtur fuisse, de qua supra ad a. 895. ex incertiore nuntio relatum est.”; a Fuldai Évkönyv két bejegyzése ugyanarra a háborúra vonatkozott, vö. még Macartney 1930. 185–186.

²⁶³² SRG AF 130. „Quo peracto durum iniere certamen; pugnantis vero ambabus acerrime partibus ad ultimum misericordia Dei victoria quamvis cruenta christianis concessa est.”; vö. fordítására HKÍF 191. (Géczy Lajos); MEH 212. (Horváth János)

²⁶³³ Hóman–Szekfü 1928. 89–90.

²⁶³⁴ Györffy 1977a. 130.

Évkönyvben szereplő nyílt csatának, hanem Konsztantinosz alapján (40. fejezet) rekonstruálja az eseményeket, és mindössze a szállásterületről menekülők megtámadására korlátozza Simeon támadó akcióját. Nézetem szerint Györffy alulértékeli Simeon katonai akcióját, és inkább diplomáciai sikerét hangsúlyozza a besenyőkkel való szövetségkötéssel. Kristó Gyula értelmezése szerint „bár Konsztantinosz szerint a besenyők Simeonnal jöttek a magyarok ellen, ebben a tudósításban inkább a szövetségre utaló együttes akciót sejtethünk, semmint a besenyők és Simeon tényleges közös arcvonalon történő felvonulását a magyarok ellen.” Kristó úgy vélte, hogy „a besenyő támadás időpontjában a magyar seregek nagy része az Al-Duna vidékén (talán a mai Havasalföldön) a támadó Simeon bolgárjai ellen harcolt,” míg a besenyők a Dnyepernél támadtak. Szerinte a magyar haderő zöme küzdött Simeon ellen, de a csata a „bolgárok számára fényes győzelemmel zárult.”²⁶³⁵ Kristó feltevésében a bolgároknak jelentősebb szerep jut, annak ellenére, hogy az otthon maradottakat és a határőröket a bolgárokkal szövetséges besenyők üzik ki a szállásterületről. Úgy vélem, hogy Kristó Gyula túlértékeli Simeon támadását, és a magyarok kétfrontos harcában a bolgár uralkodónak juttat oroszlánrészt a magyar főszereg legyőzésével. Harmatta János vitatta a besenyők szerepét a bulgáriai háború végső szakaszában. Szerinte a magyarok már eladták bolgár foglyaikat a bizánciaknak, és a bizánci vízi és szárazföldi erők visszavonultak, amikor Simeon támadásba lendült. A bolgár uralkodó „egy gyors katonai akciót szervezett a visszavonuló magyar (kabar) sereg ellen.” Harmatta szerint Simeon hadi sikereit mértéktelenül felnagyította, holott „legfeljebb a kabarok utóvédjeit támadhatta és futamíthatta meg, ha azok egyáltalán fel akarták venni vele harcot.”²⁶³⁶ Máshol úgy fogalmazott, hogy Simeon „besenyő segítséggel rajtaütött a kavarak még visszamaradt népén és szállásaikat védő hátvéden, s feldúlta a jórészt már kiürített kavar szállásokat, majd a besenyőkkel együtt sietve visszavonult.”²⁶³⁷ Harmatta szkeptikus álláspontja a kései bizánci forrásokra (Skylitzés, Zonaras, Pseudo-Symeon) épül, miközben Konsztantinosz, Georgius Monachus Continuatus és a Fuldai Évkönyv információinak többségét megkérdőjelezte. Harmatta vitatható hipotézise értelmében a bulgáriai kalandozó kavar sereg, vagy a szállásokat őrző kavar utóvéd szenvedhetett jelentéktelen vereséget Simeontól. Bóna István rekonstrukciója szerint Simeon előbb fegyverszünetet kötött Bizánccal, s ezzel a déli, bizánci fronton lekötött bolgár hadakat sikerült felszabadítania.” Majd megnyerte szövetségesül „az ekkor a Don és Dnyeper közé beszorult besenyőket.”²⁶³⁸ Ezután „az északra siető bolgár hadak 895 őszén egy mindkét részen nagy vérvesztéssel járó csatában” – bár szokványos túlzásnak nevezi a 20 ezres

²⁶³⁵ Kristó 1980. 188–189.; hasonlóan Kristó 1996a. 120.

²⁶³⁶ Harmatta 1998. 148–149. – a romániai Tei-tó partján feltárt magyar (kabar) lovas vitéz sírját feltételezve ehhez a Simeon-féle támadáshoz kapcsolta.

²⁶³⁷ Harmatta 1990. 243–261.; bírálatára vö. Kristó 1996a. 184.

²⁶³⁸ Bóna 2000. 26. – Utóbbi nézete emlékeztet a besenyők „beékelődéséről” szóló közismert hipotézisre.

bolgár veszteséget – „legyőzik s elűzik Liüntika seregét.”²⁶³⁹ Bóna feltételezte, hogy a szövetséges besenyők, ugyancsak 895 őszén, rátörtek az etelközi magyar szállásokra, s a magyarok Álmos nagyfejedelem vezetésével kitértek a támadás elől, majd elmenekültek.²⁶⁴⁰ Bóna tehát a Fuldai Évkönyv híradása alapján nagy csatát és bolgár győzelmet tételezett fel Liüntika serege felett, ugyanakkor elfogadta Konsztantinosz híradását is a bolgár–besenyő szövetségről, és a besenyők szerepét sem kérdőjelezte meg a magyarok kiűzésében. Jómagam, Georgius Monachus Continuatus és a Fuldai Évkönyv híradásai alapján úgy foglaltam állást, hogy „a döntő csatára északon, az Al-Duna közelében kerülhetett sor, amelyben mindkét fél keményen küzdött”, és komoly veszteségeik lehettek, de a bolgárok arattak győzelmet.²⁶⁴¹

Fenti nézetemet a bemutatott források részletes elemzése után, némiképpen revidéálnom kell. A történeteket úgy rekonstruálnám, elsősorban Konsztantinosz és György barát folytatója egyes kései verziói alapján, hogy a magyar és kavar csapatok sikeres bulgáriai kalandozásuk (Disztra vára mellett győzelem stb.) és bolgár foglyaik kiváltása után visszatértek etelközi szállásterületeikre. Simeon megtévesztő békealkudozásokba kezdett Bizánccal, elérte a bizánci csapatok visszavonását, és felbérelhette a besenyőket a magyarok megtámadására. *Simeon akkor támadott a magyarok ellen, amikor azok nagyobb sereggel kalandozó hadjáratra indultak. Simeon a Bulgáriához közeli magyar szállásokat támadta meg. Legyőzte a szállásterület délnyugati felében maradt magyar erőket (határvédőket), de aligha olyan nagy csatában, ahogy azt a Fuldai Évkönyv leírta. Simeon ugyanúgy feldúlta a magyarok szállásait, ahogyan a magyarok korábban Bulgáriát pusztították. Konsztantinosz leírása alapján a besenyők ugyanezt tették a magyar szállásterület keleti felében, a magyarok családjait leölték, a szállásterületet őrzőket kiűzték. A besenyők kelet felől, a bolgárok pedig dél felől támadtak a magyar szállásterületre. A besenyők és a bolgárok támadása között annyi különbséget feltételezhetünk, hogy a könnyűlovas nomád besenyők rohama intenzitásban felülmúlhatta a bolgárokét, valamint a besenyők telepedtek le valamivel később a magyarok elhagyott szállásterületén.* Ezért a besenyőkkel való etelközi háborúnak és Etelköz keleti fele pusztításának nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk, mint Simeon támadásának, Etelköz délnyugati része feldúlásának. Feltevésem szerint a besenyők és bolgárok Etelköz elleni támadására akkor kerülhetett sor, amikor a magyar főereg, 894 nyarán és kora őszén, Pannóniában kalandozott.²⁶⁴² A főereg távollétében támadhattak kelet felől a besenyők – akiknek új szállásterületre is szükségük volt az úzok támadása miatt – és dél felől Simeon bolgár serege. A kettős támadás miatt a magyarok szállásterületen maradt népessége, Árpád fejedelem vezetésével, délnyugat felé vonulva tért ki, behúzódott a Kárpát-medencébe.

²⁶³⁹ Bóna 2000. 26.

²⁶⁴⁰ Bóna 2000. 26–27.

²⁶⁴¹ Tóth 2011. 129–130.

²⁶⁴² Erre az újabb értelmezésre vö. Tóth 2010. 53.; Tóth 2010b. 200–201.; Tóth 2012b. 344.

Vitatott a történeti kutatásban a bolgár–magyar háború kronológiája. Felmerült, hogy a bizánci–bolgár háborúra 894-ben került sor, és a magyarok is ebben az évben kalandoztak Bulgáriában, a besenyők és a bolgárok támadása viszont 895-ben érte a magyarokat.²⁶⁴³ A Fuldai Évkönyv 895-ben tömören, 896-ban részletesebben számolt be a magyar–bolgár harcokról. Az utóbbi bejegyzés a 896-ban Arnulfhoz elküldött bizánci követtől, Lazarus püspöktől származhat.²⁶⁴⁴ Erre építve, a magyarok bulgáriai hadjáratát többen 895-re keltezték.²⁶⁴⁵ Ha a Fuldai Évkönyvben a 895-ös év közepénél szereplő, feltételesen június–júliusra keltezett bejegyzése a magyar–bolgár háborúról kronológiailag helyes, akkor a magyarok bulgáriai hadjáratára 895 nyarán kerülhetett sor, beleértve Simeontól elszenvedett vereségüket is. A bizánci–bolgár háború kezdeteit 894-re is tehetjük. Ehhez a keltezéshez kapcsolódhat Anastasius bizánci követ 894 őszi missziója Arnulfhoz. A 894-es év végén a Fuldai Évkönyv azt említette, hogy Leó bizánci császár követeként „ajándékokkal a királyhoz jött Regensburg városába,” majd Arnulf meghallgatván őt, még aznap elbocsátotta.²⁶⁴⁶ A Fuldai Évkönyv az Anastasiustól szerzett értesítéseket a magyar–bolgár háborúról, amely talán 894 ősze előtt zajlott, áttehette a következő, 895-ös év közepére (június–júliusra). Nézetem szerint Nikétasz Szklérosz legkorábban 894 tavaszán vehette fel a kapcsolatot a magyar fejedelmekkel, tekintettel arra, hogy a téli időszak miatt a bizánci hajók aligha tudtak volna az Al-Dunán felhajózni. Ezért a magyar kalandozás 894 tavaszán–nyarán zajlott le, a bolgár és besenyő ellenakciót pedig 894 nyarára, kora ősziére tehetjük, amikor a magyarok serege Pannóniában volt hadjáraton.²⁶⁴⁷

A balkáni háborúra reagálhatott Arnulf király is, aki a nála 894-ben és 896-ban megforduló bizánci követektől előbb rövidebben, majd részletesebben értesülhetett a 894-ben lezajló eseményekről. Az anarchikus itáliai viszonyok miatt a keleti frank uralkodó 895-ben útra kelt, hadjárata során bevette Rómát. Formosus pápa 896 februárjában császárrá koronázta Arnulfot, aki májusban visszatért hazájába.²⁶⁴⁸ A Fuldai Évkönyv 896-os bejegyzéseinél, a bolgár–magyar háború leírása végén megemlítette, hogy „mivel ugyanazokon a területeken az összecsapások egyre gyakoribbá váltak közöttük, a császár Pannónia védelmét a Mocsárvárral együtt

²⁶⁴³ Georgius Monachus Continuatus szövegének belső logikája alapján Györffy 1977a. 128, 130.; Bowlus 1995. 241.

²⁶⁴⁴ SRG AF 126, 129–130.

²⁶⁴⁵ Pauler 1900. 150. o. 61. jegyzet; Macartney 1930. 185–186.; Kristó 1980. 197.; Kristó 1996a. 133–134.; Harmatta 1998. 149.; Bóna 2000. 25.

²⁶⁴⁶ SRG AF 125.; „Missus Leonis imperatoris Grecorum ad regem urbe Radasbona Anastasius cum muneribus venit; quem rex audivit et eodem die absolvit”; magyar fordítására vö. HKF 190. (Géczi Lajos)

²⁶⁴⁷ 894 végén vagy 895 elején volt Nikétasz követsége, Kristó 1996a. 134.; Bóna 2000. 25.; a magyar kalandozás nyáron lehetett, Tóth 1998. 155.; 895-re tette az egész eseménysorozatot Tóth 1996f. 19.; 894-re újabban vö. Tóth 2010. 53.; Tóth 2010b. 200–201.; Tóth 2012b. 344.

²⁶⁴⁸ Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 127–129.; Tóth 1996e. 596.; Bowlus 1995. 241–242.

vezérére, Braszlavra bízta.²⁶⁴⁹ A történeti kutatásban elterjedt álláspont szerint az óvintézkedés azzal állhat kapcsolatban, hogy a magyarok már a Kárpát-medence keleti felében lehettek, sor kerülhetett a honfoglalás első szakaszára.²⁶⁵⁰ Arnulf régi hívét, Brazlavót azért helyezhette Pannónia élére, mert itáliai útja alatt biztosítani akarta a határvidéket, okulván a 894-es eseményekből, amikor távolléte alatt magyar támadás érte Pannóniát. Óvintézkedése nemcsak a Pannóniát 894-ben már feldúló, a Kárpát-medence keleti felében megtelepedő magyaroknak szólhatott, hanem a morváknak is.²⁶⁵¹

Mind az itáliai helyzet, mind a frank–morva viszony törékeny egyensúlyban volt, és 898-ban borult fel. Ekkor, 898 novemberében Lambert meghalt, Berengár pedig igyekezett megszerezni a császári címet és az Itália feletti hatalmat.²⁶⁵² Ez az Itália feletti fennhatóságra törekvő Arnulf császár érdekeit sértette. Ekkor robbant ki a belviszály is Moráviában, Szvatopluk fiai, II. Mojmir fejedelem és öccse, II. Szvatopluk között.²⁶⁵³ Így Arnulfnak két fronton kellett fellépnie. A 896 óta súlyos beteg Arnulf császár harmadszor már nem vállalkozott itáliai hadjáratra, hanem a magyarokat bérelte fel Berengár ellen. Arnulf pogány módon megkötött szerződéssel, pénz és ajándék fejében küldte Itáliába a magyarokat.²⁶⁵⁴ Liudprand tudósítása alapján felmerült, hogy már 898-ban is portyáztak a magyarok Itáliában.²⁶⁵⁵ Valószínű, hogy csak 899-ben indult meg a magyar hadjárat. Június végén Velencét támadták, de Péter doge visszaverte a támadást. Szeptember 24-én, a Brenta folyó mellett, Berengár háromszor nagyobbra becsült seregét győzték le. A magyarok színleg visszavonultak, majd felajánlották minden zsákmányukat Berengárnak, azután a folyón való gyors átkeléssel bekerítették az itáliai sereg táborát, és megsemmisítő vereséget mértek Berengárra. A brentai diadal után a magyar kalandozás folytatódott. Feltevés szerint a portyázó magyar had 899–900 telét is Itáliában töltötte. Így 900 tavaszán vagy nyarán tértek vissza a sikeres itáliai hadjáratból, ami nem rendítette meg Berengár hatalmát.²⁶⁵⁶ II. Mojmir és öccse belviszályában Arnulf császár a tőle segítséget kérő II. Szvatoplukot támogatta, és 898-ban sereget küldött Moráviába II. Mojmir ellen.²⁶⁵⁷ A bajorok kétszer is dúlták

²⁶⁴⁹ Fuldai Évkönyv, SRG AF 130.; HKÍF 191. (Géczi Lajos)

²⁶⁵⁰ Györffy 1977a. 132.; Kristó 1996a. 135.; Kristó 1996g. 195.

²⁶⁵¹ Tóth 1998. 205.; Váczy 1994. 19–20.; Bowlus 1995. 242.; Tóth 2010. 53.; Tóth 2011. 159.

²⁶⁵² Györffy 1977a. 132.

²⁶⁵³ Fuldai Évkönyvek, SRG AF 131–132.

²⁶⁵⁴ Tóth 1998. 156.; Bóna 2000. 30–31.; Tóth 2011. 131.

²⁶⁵⁵ Liudprand, Gombos 1937–1938. II. 1470–1471.; Fasoli 1945. 92–93.

²⁶⁵⁶ A 899. évi itáliai kalandozásra Gombos 1927. 429–519. (a brentai csatára 437–448.); Darkó 1934. 57–62.; Fasoli 1945. 92–96.; Kristó 1986a. 15–18.; Tóth 1998. 156–158.; Tóth 2010. 53–54.; a brentai csatára újabban vö. Torma 2008a. 425–442.

²⁶⁵⁷ Fuldai Évkönyv, SRG AF 132.; MEH 212. (Horváth János); a morva belviszályra vö. még Boba 1996. 71–74.; Bowlus 1995. 242–243.; Tóth 2010. 54.

Moráviát 899 folyamán. Bár a belháborúban végül Mojmir kerekedett felül, a bajorok kiszabadították Szvatoplukot, és magukkal vitték.²⁶⁵⁸

A 898–899 közötti, morvák elleni hadjáratokba a magyarok nem kapcsolódtak bele. A beteg Arnulf császár 899 decemberében hunyt el, hatéves fia, Gyermek Lajos (893–911) követte.²⁶⁵⁹ Az Itáliából érkező kalandozó magyar csapatok „ugyanazon az úton tértek vissza, amelyen jöttek, elpusztítván Pannónia nagy részét.”²⁶⁶⁰ Pannónia második magyar pusztítása a 900-as évhez kapcsolható. A bajor–morva háborúskodás folytatódott Gyermek Lajos király és II. Mojmir morva fejedelem között. A bajorok Csehországon keresztül törtek be Moráviába és három héten keresztül pusztítottak.²⁶⁶¹ A keleti frank–morva konfliktust a magyarok a saját javukra igyekeztek kihasználni. Előbb követeket küldtek Gyermek Lajoshoz, hogy békét kérjenek. Ez csak megtévesztésre szolgált, mert 900 nyarán vagy őszén hadjáratot indítottak, és az Enns folyón túli, bajor területeket pusztították.²⁶⁶² Bowlus feltevése szerint a magyarok 900 késő júliusában és kora augusztusában Pannónia morva fennhatóságú területét dúlták.²⁶⁶³ Lehetséges, hogy a bajor kalandozás előtt, Morvaország egy részét is pusztították.²⁶⁶⁴ Az egyik magyar sereget a Duna mellett 900 novemberében Liutpold (Liutbald) Karantánia és Nordgau őrgrófja győzte le, a magyarok veszteségét 1200 főre tették.²⁶⁶⁵ A Fuldai Évkönyv szerint a keleti frank területek elleni kalandozó hadjárat végén a magyarok zsákmányukkal „visszatértek oda, ahonnan jöttek, sajátjukba, Pannóniába.”²⁶⁶⁶ A történeti kutatás ebből azt a következtetést vonta le, hogy 900 őszére Pannónia magyar kézre került. Györffy György szerint az Itáliából visszatérő csapatok megálltak, és birtokba vették Pannóniát.²⁶⁶⁷ Kristó Gyula szerint az Itáliából 900 közepén visszatérő csapatok nagy pusztítást vittek véghez Pannóniában. Ezután a Duna mögül előretörő, Kuszán (Kuszál) vezette csapatok előbb a morvák ellen harcoltak, birtokba vették a Garam és Morva folyók közti területet. Legvégül ugyanez a sereg a Dunán átkelve, Pannóniát foglalta

²⁶⁵⁸ Fuldai Évkönyv, SRG AF 132–133.; MEH 212–213. (Horváth János); Bowlus 1995. 244–245.; Bóna 2000. 31.; Tóth 2010. 54.

²⁶⁵⁹ Fuldai Évkönyv, SRG AF 133–134.

²⁶⁶⁰ Fuldai Évkönyvek, SRG AF 134. „Ipsi namque eadem via, qua intraverunt, Pannoniam ex maxima parte devastantes regressi sunt”; fordítására MEH 213. (Horváth János); más fordítás szerint „ugyanazon az úton, amelyen benyomultak, nagy területen pusztítva visszatértek Pannóniába”, HKÍF 192. (Géczi Lajos)

²⁶⁶¹ Fuldai Évkönyv, SRG AF 134.; MEH 213. (Horváth János)

²⁶⁶² Fuldai Évkönyv, SRG AF 134.; HKÍF 192. (Géczi Lajos); a 900. évi bajor kalandozásra vö. Kristó 1980. 213–216.; Tóth 2011. 133–134.

²⁶⁶³ Bowlus 1995. 247.

²⁶⁶⁴ Kristó 1986a. 19.

²⁶⁶⁵ Fuldai Évkönyvek, SRG AF 134–135.; HKÍF 192. (Géczi Lajos); Kristó 1986a. 20.; Bowlus 1995. 247.

²⁶⁶⁶ „Redierunt, unde venerant, ad sua in Pannoniam,” vö. SRG AF 1891. 134.; fordítására MEH 213. (Horváth János); „visszatértek oda, ahonnan jöttek, övéikhez Pannóniába.” HKÍF 192. (Géczi Lajos)

²⁶⁶⁷ Györffy 1977a. 134.

el.²⁶⁶⁸ A Fuldai Évkönyv alapján úgy vélem, hogy 900-ban a magyarok hadjárata a morvák érdekeit szolgálhatta, hiszen az Itáliából visszatérő had előbb a keleti frank Pannóniát pusztította, majd ugyanez a sereg támadta meg a bajor területeket is.²⁶⁶⁹ A következő fontos adatot a Sváb Évkönyv 902. évi bejegyzése tartalmazza: „háború a magyarokkal Moráviában és a haza alul maradt.” Eszerint 902-ben már Morvaország területén harcoltak a keleti frankok és a magyarok, akik osztozhattak az elbukó morva állam területén.²⁶⁷⁰ Az eseményt a honfoglalás harmadik epizódjának is tekintették.²⁶⁷¹ Bowlus úgy vélekedett, hogy bajor segítséggel Mojmir állama sikeresen verte vissza 902-ben a magyar támadást.²⁶⁷² E felfogás szerint a morva állam csak 904–906-ra bukott volna el, ami aligha valószínű.²⁶⁷³ A Sváb Évkönyv bejegyzése alapján feltételezhetjük, hogy a magyarok ellen folyt a háború Moravia (Maraha) területén, és ebben a harcban a keleti frankok (’patria’) maradtak alul.²⁶⁷⁴ Két évvel később, 904-ben, a keleti frankok (bajorok) cselet vetettek, lakomára hívták Kuszált (Kuszánt) és kíséretével együtt lemészárolták.²⁶⁷⁵

A keleti frank–magyar határharcok fontos eseményére 907-ben került sor, amikor Gyermeke Lajos névleges vezetésével a bajorok támadást indítottak Pannónia visszaszerzésére, de 907. július 4–5 között vereséget szenvedtek a *brezalauspurci braslavespurchi (pozsonyi) csatában*.²⁶⁷⁶ Erről a fontos eseményről három korabeli évkönyv emlékezett meg röviden, és egy részletes, bár vitatható tudósítással rendelkezünk a 16. századi humanista történetíró, Aventinus jóvoltából, aki korabeli forrásokat is felhasznált.²⁶⁷⁷ A Sváb Évkönyv (Annales Alemannici) a 907-es évnél ezt jegyezte fel: „a bajorok kilátástalan háborúja a magyarokkal, Liutpold herceget megölték, övéinek féktelen kevélységét letörték, és a keresztények alig néhányan menekültek meg, a püspökök és grófok többségét meggyilkolták.” Ugyanitt azt is feljegyezték, hogy „a bajorok teljes hadseregét megsemmisítették a magyarok.”²⁶⁷⁸

²⁶⁶⁸ Kristó 1996a. 138–139.; Kristó 1996g. 200–201.; Róna-Tas 1996a. 266.

²⁶⁶⁹ Tóth 2010. 56.

²⁶⁷⁰ Gombos 1937–1938. I. 91. „Et bellum in Maraha cum Ungaris et patria victa.” HKÍF 202. (Lele József); értelmezésére vö. Györffy 1977a.134–135. o. 57. jegyzet; Kristó 1980. 232.; Senga 1983. 339–340.; a honfoglalás lezárulásának tekintette az eseményt Róna-Tas 2007a. 46.

²⁶⁷¹ Makk 1996a. 8.

²⁶⁷² Bowlus 1995. 250.

²⁶⁷³ 904-906-ra tette Moravia bukását pl. Vajay 1968. 41.; 906-ra Fasoli 1945. 117.; ennek cáfolatára vö. Györffy 1977a.134–135. o. 57. jegyzet

²⁶⁷⁴ Tóth 2011. 168.

²⁶⁷⁵ Sváb Évkönyv (Annales Alemannici), vö. MGH SS I. 54, 77.; HKÍF 202. (Lele József): „A bajorok csellel lakomára hívták a magyarokat, s vezérüket, Chussalt és kíséretét legyilkolták.”; Kurszánra Kristó 1993a. 53–93.; Bowlus 1995. 250–251.; 902-re tette Bóna 2000. 33–34.; Szabados 2010. 220.

²⁶⁷⁶ A pozsonyi csata rekonstrukciós kísérleteire vö. Darkó 1934. 57–66.; Bowlus 1995. 261–263.; Veszprémy 2007. 1–17.; Veszprémy 2008a. 83–90.; Veszprémy 2008b. 20–42.; Torma 2008b. 11–173.

²⁶⁷⁷ A források felsorolására vö. Torma 2008b. 87–90.; a források fordítására, Szenthe–Veszprémy 2008. 211–219.

²⁶⁷⁸ A Sváb Évkönyv (Annales Alemannici) információira, vö. MGH SS I. 53–56.; Gombos 1937–1938. I. 91.; HKÍF 202. (Lele József)

A Salzburgi Évkönyv (*Annales Iuvavenses maximi*) a következő rövid híradást tartalmazza: „Nagyon szerencsétlen harc folyt Brezalauspurchnál július Nonae-je 4. napján [július 4 – T. S. L.]”²⁶⁷⁹ Az Admunteni Évkönyv 907-es feljegyzése szerint „megölik Theotmár salzburgi érseket a magyarok, Udóval és Zachariással, két másik püspökkel együtt.”²⁶⁸⁰ A korabeli forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy a magyarok legyőzték a bajorok seregét egy Brezalauspurch nevű helynél. A csata időpontját – 907. július 4. – csak a Salzburgi Évkönyv említette. A bajorok vezérei közül a Sváb Évkönyv névszerint kiemelte Liutpold herceget, az Admunteni Évkönyv pedig Theotmár érseket, Udó és Zacharias püspököt. A fenti tömör összegzések jelentős magyar győzelemről írnak, a bajor hadsereg megsemmisülését említik, nagy veszteségekről emlékeznek meg. A korabeli nekrológiumok (halottas könyvek) megerősítik a korabeli annalesek híradásait. A Freisingi nekrológium Liutpold (július 5), a Salzburgi nekrológium Theotmár érsek (július 21), a Merseburgi nekrológium Theotmár érsek és három püspök (június 28), a Germaniai nekrológium pedig Udo püspök halálát (július 6) tartalmazta.²⁶⁸¹ A korabeli királyi oklevelek alapján szintén megállapítható a világi és egyházi előkelők vesztesége.²⁶⁸² A kései források közül megemlíthető az Aventinus anyaggyűjtéséhez kapcsolható ún. Aventinus-kivonat. Ez a 907-es évnél ezt jegyezte fel: [A bajorok lemészárlása] Braslavespurch-nál.”²⁶⁸³ E híradás más névalakban tartalmazta a csata színhelyét, mint a Salzburgi Évkönyv. Jóval részletesebb, de kétesebb hitelességű tudósítás olvasható Aventinusnál a hadjáratról és a csatáról.²⁶⁸⁴ Eszerint Lajos király Ennsburgban tanácskozott előkelőivel június 17-én, mozgósítást rendelt el, és az egybegyűlt csapatokkal három hadoszlopban a magyarok ellen vonult. Liutpold herceg vezette a Duna északi, bal partján vonuló csapatokat, Theotmár salzburgi érsek a déli parton haladt seregével, a Sieghard herceg vezette flotta pedig a Dunán hajózott. Lajos király Aribo prefektussal és Burchard passauai püspökkel Ennsburgban maradt. Theotmár hadoszlopa Pozsonyig nyomult. Aventinus szerint a magyarok előbb (július 4) Theotmár salzburgi érsek seregét támadták meg a Duna jobb partján. Alkalmazták a bekerítés, a színlelt megfutamodás taktikáját. Végül győzelmet arattak Theotmár serege felett. Ezután átkeltek a Dunán és megsemmisítették Liutpold még táborban levő seregét. A következő nap (július 5) Sieghard hajóhadát támadták meg és győzték le. A magyarok üldözték a menekülőket, és nagy zsákmányra tettek szert. Végül, Ennsburgnál megtámadták a Gyermeke Lajossal levő tartalékot, és klasszikus cselvetéssel szétver-

²⁶⁷⁹ Az *Annales Iuvavenses maximi* információira vö. MGH SS XXX/2. 742.; Gombos 1937–1938. I. 754.; HKÍF 210. (Tóth Sándor László)

²⁶⁸⁰ Reindel 1953. 64.; magyar fordítására vö. Veszprémy László, in: Torma 2008b. 87.

²⁶⁸¹ Torma 2008b. 87.

²⁶⁸² Hiestand 1994. 5–10.; vö. Torma 2008b. 88.

²⁶⁸³ MGH SS XXX/2. 744.; Gombos 1937–1938. II. 915–916.; HKÍF 266. (Tóth Sándor László)

²⁶⁸⁴ Erre vö. Gombos 1937–1938. I. fordítására vö. Veszprémy 2007. 1–17.; vö. még Veszprémy 2008b. 20–42.

ték.²⁶⁸⁵ Aventinus tudósításának hitelessége ugyan vitatott, információinak többségét azonban a kortárs források igazolják. Ezért az általa felvázolt brezalauspurchi csata főbb vonalaiban megfelelhet a korabeli valóságnak, legfeljebb a pontos helyszín (Pozsony/Pressburg vagy Zalavár/Mosapurc) vitatott.²⁶⁸⁶ Jómagam úgy vélem, hogy a ma már elveszett forrásokat is összegyűjtő bajor humanista leírása alapján inkább Pozsony valószínűsíthető.²⁶⁸⁷ A magyarok részenként győzhettek le az ellenük felvonuló, nagy létszámú, keleti frank sereget. Július 4-én Theotmár érsek, majd Liutpold herceg seregét verték szét. Július 5-én a flottát semmisítették meg, és talán augusztusban, Ennsburgnál Gyermek Lajos tartalékát győzték le.²⁶⁸⁸ *A magyar hadtörténet kiemelkedő diadalával, a brezalauspurchi/braslavespurchi és ennsburgi győzelmekkel, a magyarok megszilárdították Kárpát-medencei uralmukat, tehát a 900 utáni harcok az új szállásterület biztosítását, és kiterjesztését is jelentették.*²⁶⁸⁹

Arnulf király-császár és Szvatopluk morva fejedelem, majd utódaik belső harca megkönnyítette a magyarok helyzetét. Előbb kalandozásaik sikerét, utóbb új szállásterületük elfoglalását segítette elő, hogy előbb az egyik, majd a másik fél felkért szövetségeseiként jelenhettek meg. Az itáliai konfliktus is a magyarok malmára hajította a vizet, hiszen Arnulf figyelmét lekötötte, és az itáliai kalandozó hadjáratra felbérelt magyarok visszatérésük után szerezték meg Pannóniát. A keresztény Európa uralkodói egymás elleni küzdelmükben szívesen alkalmazták az ütőképes, lovasnomád magyar haderőt. Tisztában voltak azonban azzal, hogy a pogányokkal való szövetkezés erkölcsileg kifogásolható, ezért ellenfeleiknek felrötták ezt, míg önmagukat mentegezni igyekeztek. Ebből a szempontból nem különbözött egymástól Arnulf keleti frank király-császár, Szvatopluk morva fejedelem, a keresztény világ legpatinásabb címét viselő Bölcs Leó bizánci császár és Simeon bolgár fejedelem. Theotmár salzburgi érsek IX. János pápához, 900 tavaszán írt levelében Arnulf védelmében cáfolni igyekezett azt a szláv vádat, hogy „kutyára vagy farkasra és más istentelen és pogány dolgokra esküt tettünk és békét kötöttünk velük, valamint pénzt adtunk nekik, hogy Itáliába menjenek.” Az érsek azt állította, hogy a magyaroknak értéktelen pénzt adtak és egyszerű lenből készült ruhákat. Theotmár az ajándékot azzal magyarázta, hogy a magyarok üldözésétől „nyugtot szerezhessünk.”²⁶⁹⁰ Liudprand történetíró Arnulfot hibáztatta azért, hogy lebontván

²⁶⁸⁵ Aventinus tudósításának fenti összegzésére vö. Torma 2008b. 89–90.; Torma 2012. 463–464, 474–479.; Veszprémy 2014a. 79.

²⁶⁸⁶ A csata helyszínét, Brezalauspurchot a szakirodalomban jobbra Pozsonnyal (Pressburg) azonosították Aventinus alapján. Újabban Mosapurcho (Zalavár) tekintik többen is a csata helyszínének, amelyet 896-ban Arnulf Brazlavora (Brazlavra) bízott, vö. Boba 1989. 9–23.; Bowlus 1995. 258–260.; Szőke 2015. 36.; Róna-Tas 2015. 427.

²⁶⁸⁷ Tóth 2010. 56, 192.

²⁶⁸⁸ A brezalauspurchi/pozsonyi csata részletes elemzésére, hadműveleti modellezésére vö. Torma 2008b. 92–166.

²⁶⁸⁹ A brezalauspurchi/pozsonyi csata jelentőségére vö. Tóth 2010. 56–57.

²⁶⁹⁰ Gombos 1937–1938. III. 2198–2199.; HKÍF 185–186. (Lele József)

az erődített akadályokat (klusák), a vad magyarokat kiengedte Szvatopluk morva fejedelem leverésére.²⁶⁹¹ A magyarokkal 892-ben és 899-ben szövetkező Arnulfot mentegető Theotmár szerint a morvák sok éven át elkövették azt a bűnt, amit „hamisan ránk fogtak, hogy egyszer elkövettünk.” A morvák „a magyarok nem csekély tömegét maguk mellé vették,” sok embert megöltek, templomokat gyűjtöttek fel, ezért egész Pannóniában egyetlen templom sem található.²⁶⁹² Theotmár a 894. évi pannóniai magyar kalandozást róhatta fel Arnulf morva ellenfeleinek. Bölcs Leó azzal mentette magát, hogy a bolgárok megszegték a békeszerződést, ezért „az isteni gondviselés a rómaiak helyett a türköket vetette harcba a bolgárok ellen,” nehogy a „keresztény rómaiak keresztény bolgárok vérevel készakarva beszennyezzék magukat.”²⁶⁹³ Simeon hasonlóképpen gondolkodhatott, amikor a bizánci–magyar harapófogóból úgy vágta ki magát, hogy a magyarok ellenfeivel, a pogány besenyőkkel szövetkezett. Az uralkodók dinasztikus politikát folytattak, a magyarokban eszközt láttak, egyikük sem érzékelte a veszélyt. Ez azzal magyarázható, hogy a magyarok a 890-es évek előtt ritkán tűntek fel a térségben.

*A magyarok 894. évi pannóniai hadjáratának a kalandozó sereg távolléte miatt, része volt a besenyők és a bolgárok sikerében, és a magyarok Kárpát-medencei honfoglalásában. A Balkánon folyó bizánci–bolgár küzdelem is hozzájárult a magyar honfoglaláshoz. A magyarok bizánci szövetségben sikeres portyázást folytattak Bulgáriában, majd a Simeontól és az általa felbérelt besenyőktől elszenvedett egyidejű etelközi vereségek, szállásterületük pusztulása vezetett a Kárpát-medence keleti felének megszállásához. Néhány évig a magyarokat az új szállásterületen való megtelepedés kötötte le, és csak 899-től indítottak újabb hadjáratot Itáliába, majd 900-ban szállták meg a keleti frank kézen levő Pannóniát. Majd 902-ben morva területeket foglaltak el a keleti frankok legyőzésével, és 907-ben a brezalauspurchi (pozsonyi) győztes csatában visszaverték a keleti frankok nagyszabású ellentámadását.*²⁶⁹⁴

II. 4. 4. A honfoglalás időrendje, szakaszai

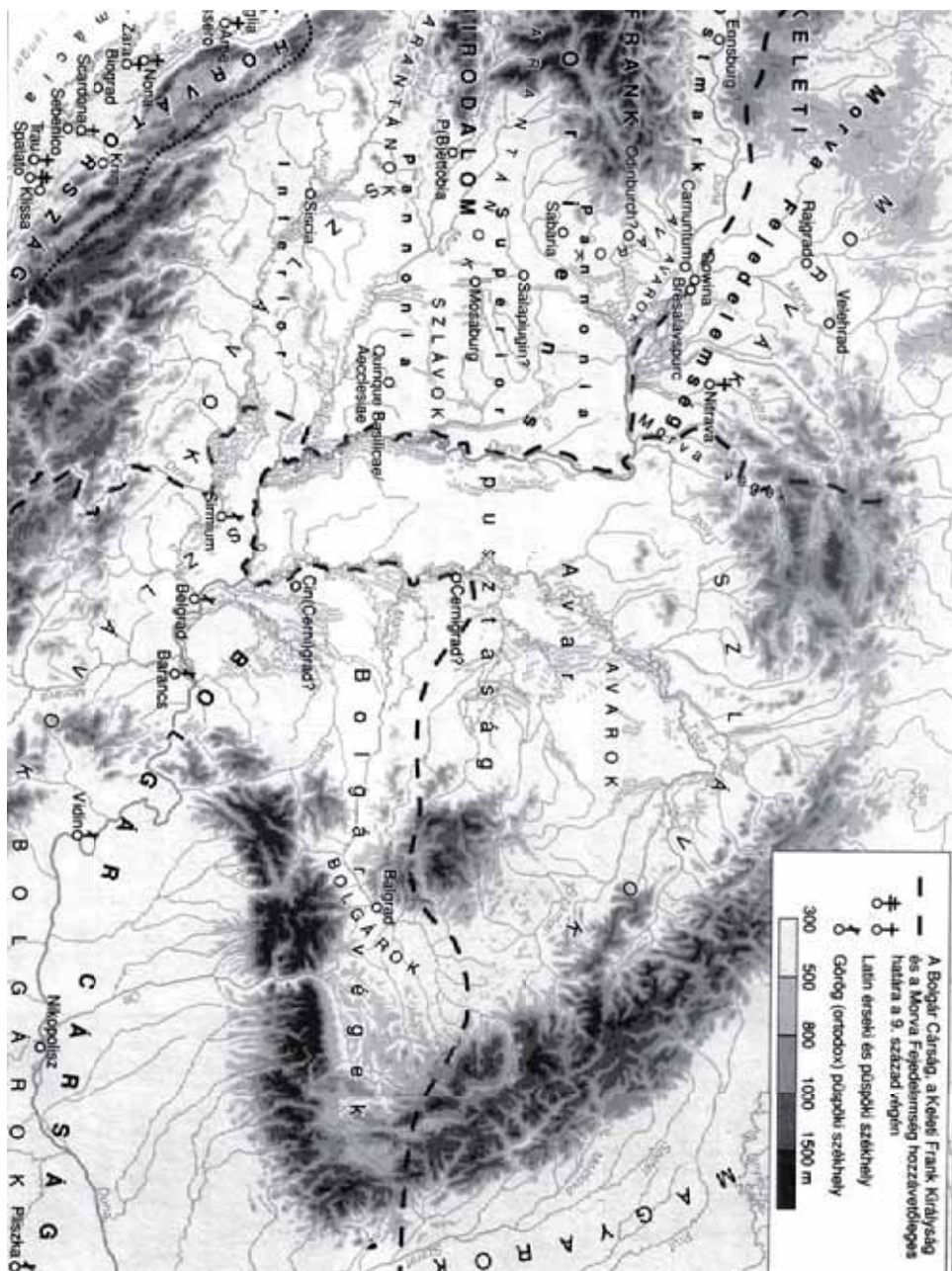
A honfoglalás a köztudatban egyszeri időponthoz, 895-höz vagy 896-hoz kötődik. Vitatott, hogy a Kárpát-medencét egy évben, vagy több szakaszban szállta-e meg a magyarság. A törzsek letelepedése hosszabb időt vehetett igénybe. Egyes feltevések számoltak azzal, hogy már 892-ben vagy 894-ben megszállták a Kárpát-medence keleti részét, illetve a Felső-Tiszavidéket, azonban az Etelköz kiürítését eredményező besenyő támadás előtt erre aligha kerülhetett sor. A honfoglalás döntő mozzanatát, Erdély és a Kárpát-medence Dunától keletre eső részének tényleges megszállását

²⁶⁹¹ Liudprand, In: Gombos 1937–1938. II. 1469–1470.; MEH 224. (Horváth János)

²⁶⁹² HKÍF 186. (Lele József); MEH 221. (Horváth János)

²⁶⁹³ ÁMTBF 17.; MEH 109.; HKÍF 103–104.

²⁶⁹⁴ Tóth 2010. 58.

16. ábra: A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előtt

a legtöbb kutató 895-re, esetleg 896-ra tette. A honfoglalás második szakaszaként számoltak a Dunántúl megszállásával 900 nyarán és őszén. Feltételeztek 902. és 907. évi fázisokat is, amikor a Dunától északra levő területek kerültek magyar kézre.²⁶⁹⁵

A honfoglalás keletkezését a források szűkös volta, pontatlanságai nehezítik. A kortárs források szinte egyáltalán nem érzékelték a magyarok betelepedését. A 890-es évek sűrűsödni látszó magyar portyázásai, majd a 900-as évek utáni hadjáratai eltakarták a kortársak elől a magyarok beköltözésének pontos idejét.²⁶⁹⁶ Anonymus 884-re keltezte Álmos Dentümogyerból való megindulását, és 903–907 közé Árpád honfoglaló harcait.²⁶⁹⁷ A Képes Krónika 677-re, Kézai Simon 872-re, a Zágrábi–Váradai Krónikák 888-ra tették a honfoglalást.²⁶⁹⁸ Regino a 889-es évnél írt a magyarok szkítiai kiűzetéséről.²⁶⁹⁹ A 13. századi Albericus a 893-as évszámmal említette a magyarok beköltözését.²⁷⁰⁰ Az Orosz Évkönyvek bizánci keletkezése szerint 6406-ban, azaz átszámítva, Kr. u. 898-ban került sor erre az eseményre.²⁷⁰¹ A fenti évszámok egyike sem tekinthető a magyar honfoglalás valós évszámának.²⁷⁰²

A történeti kutatás közvetett utalások alapján következtetett a honfoglalás időpontjára. Konsztantinosz császár szerint az úz–kazár támadás a besenyők ellen, illetve a besenyő–magyar háború 50, illetőleg 55 éve történt.²⁷⁰³ Ha a mű 948–952 közé tett megírásától visszaszámolunk 50 vagy 55 évet, a 893–902 közötti intervallum jöhet szóba a honfoglalás dátumaként.²⁷⁰⁴ A bizánci császár szerint a magyarok bulgáriai kalandozása után támadtak a besenyők Simeon szövetségeseiként. A hadjáratot a Fuldai Évkönyv 895-ben röviden, 896-ban részletesebben említette. A kutatás 894–896-ra keltezte ezt a bizánci–bolgár, illetve bolgár–magyar háborút, amelybe a besenyők is bekapcsolódtak. Anastasius 894. évi követsége alapján 894 tavaszára, nyarára is keltezhetjük a bolgár–magyar háborút. A konsztantinoszi mű és a Fuldai Évkönyv fenti adatai alapján jutott a történeti kutatás arra a következtetésre, hogy a honfoglalást kiváltó besenyő támadás és a honfoglalás első szakasza 895-ben, esetleg 896-ban volt, de a 894-es év is felmerült lehetőségként.²⁷⁰⁵ Ekkor, 894–896 között a Kárpát-medence keleti felét szállhatták meg a magyarok. Ettől későbbi időponttól sem zárkozhatunk el. Konsztantinosz szerint, Szvatopluk halála

²⁶⁹⁵ A honfoglalás időpontjaira vö. Tóth 1996c. 877–889.; Tóth 2010. 58–59.

²⁶⁹⁶ Tóth 1996c. 890.

²⁶⁹⁷ SRH I. 41, 53.; HKÍF 288, 298. (Veszprémy László)

²⁶⁹⁸ A Képes Krónika adatára SRH I. 284.; HKÍF 357. (Kristó Gyula); Kézai, SRH I. 164.; HKÍF 352. (Kristó Gyula); Zágrábi–Váradai Krónika, SRH I. 206.; HKÍF 366. (Kristó Gyula)

²⁶⁹⁹ SRG Regino 131–132.; HKÍF 195. (Kordé Zoltán)

²⁷⁰⁰ Gombos 1937–1938. I. 23.; HKÍF 263. (Kristó Gyula)

²⁷⁰¹ MEH 125. (Kniezsa István); HKÍF 174–175. (Ferincz István)

²⁷⁰² A fenti évszámokra a forrásokban vö. Tóth 2010. 59.; Tóth 2011. 157–158.

²⁷⁰³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 16., fol. 105. vers. 15.; DAI 37, 5, 14.; DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40–41.

²⁷⁰⁴ Tóth 1995b. 5.

²⁷⁰⁵ Erre összefoglalóan Tóth 1996c. 882–883.; 894-re tette Dénes 1988. 93–96.; legújabban 894 végére vagy 895 elejére, vö. Tóth 2010. 60.

után fiai 'egy évig', vagy 'egy ideig' békében éltek egymással, majd belháború tört ki köztük, jöttek a magyarok és elfoglalták országukat.²⁷⁰⁶ Szvatopluk 894-ben halt meg, így a magyarok támadását tehetnénk 895-re is. A Fuldai Évkönyv szerint 898-ban tört ki a morva belháború. Ha a belháborúhoz kötjük a magyar honfoglalást, akkor 898–900 közé is tehetnénk az eseményt.²⁷⁰⁷ A honfoglalás fontos eseménye, a Dunántúl megszállása, 900 nyarán vagy őszén, a bajor hadjárat kapcsán történhetett, amelyről a Fuldai Évkönyv tudósított.²⁷⁰⁸ Liudprand szerint Arnulf halála után egy évvel a magyarok nagy sereget gyűjtöttek, maguknak követelték a morvák népét és elfoglalták a bajorok határait.²⁷⁰⁹ *Pannónia elfoglalását tekinthetjük a honfoglalás lezárulása időpontjának.* A honfoglalást e biztosan keltezhető esemény felől is megközelíthetjük, sőt felvetették, hogy ekkor zajlott a Kárpát-medence megszállása.²⁷¹⁰ Úgy fogalmazhatunk, hogy *900 őszére megszállták a magyarok a Kárpát-medence nagy részét.*²⁷¹¹ Bár 902-ben, a Dunától északra, morva területeket is foglalhattak a magyarok, majd 907-ben visszaverték a keleti frank támadást, ezek a hadjáratok már az új szállásterület biztosítását, illetve kiterjesztését szolgálták.

*Mivel a besenyők etelközi támadására a magyarok 894. évi bolgáriai kalandozását követően és pannóniai kalandozása alatt kerülhetett sor, 894 végén és 895 folyamán települhettek be a Kárpát-medence keleti felébe az Etelközt elhagyó magyar törzsek. Néhány évi szünet, a szállásterületek felosztása és az itáliai hadjárat után, 900 nyarán és őszén, a keleti frank hűbéres Pannóniát foglalták el.*²⁷¹² Legfeljebb két szakaszra tagolódhatott a honfoglalás. Szakaszosságról annyiban beszélhetünk, hogy a korabeli források tanúbizonysága szerint mind a besenyők, mind a magyarok úgy hódították meg új szállásterületüket, hogy előbb pusztították azt, kiűzték az ott lakó népet, majd később telepedtek le a „puszta” területen.²⁷¹³ *A keleti frank Pannóniát 894-ben és 900 nyarán dúlták fel, 900 őszén szállták meg. A morva fennhatóság alatt levő keleti területeket 892-ben pusztíthatták, 894/895–900 között szállhatták meg.*²⁷¹⁴

²⁷⁰⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 117r. vers. 3-11.; DAI 41, 19-13.; „egy ideig” fordításra MHK 130. (Marczali Henrik), „egy évig” fordításra DAI 1950. 180–181.; DAI 2003. 180–181.; ÁMTBF 50.

²⁷⁰⁷ Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 131–132.; MEH 212–213. (Horváth János); a 898 vagy 900 körüli honfoglalás lehetőségére vö. Millenárium 1883. 205–211.; Váczy 1994. 17–20.; 898–900 közé keltezte Tóth 1998. 193, 210.; alternatív lehetőségként vö. Tóth 1995b. 9.; Tóth 2011. 174, 178.

²⁷⁰⁸ Fuldai Évkönyv SRG AF 134.; MEH 213. (Horváth János); HKÍF 192. (Géczi Lajos)

²⁷⁰⁹ Liudprand, Gombos 1937–1938. II. 1469–1470.; MEH 224. (Horváth János)

²⁷¹⁰ Gombos 1927. 456.; Váczy 1994. 17–20.

²⁷¹¹ Tóth 2010. 60.

²⁷¹² Tóth 2010. 60.; Tóth 2011. 174.

²⁷¹³ Tóth 1988. 568.; Tóth 1996c. 380.; hasonlóan Kristó 1996a. 139.

²⁷¹⁴ Tóth 2010. 61.

II. 4. 5. A Kárpát-medence megszállásának eseménymenete

A magyar honfoglalás paradoxona, hogy míg az okokat, előzményeket és a nemzetközi hátteret aránylag jól ismerjük, a magyarok beköltözésének eseményeiről keveset tudunk. Anonymus szerint észak felől, a Képes Krónika szerint Erdély felől hatoltak be a magyarok, míg Kézai mindkét lehetőségre utalt.²⁷¹⁵ Jóllehet Etelköz fekvéséből inkább az erdélyi hágók és szorosok (Radnai, Borgói, Ojtozi) igénybevétele következne, valószínű, hogy az északkeleti hágókat (Vereckei, Uzsoki, Tatár) is használták a magyarok.²⁷¹⁶

A honfoglalás eseményeiről a kései magyar források számolnak be bővebben. A Képes Krónika szerint a magyarok előbb Erdélyt foglalták el, majd benyomulva Pannóniába, a Duna mellett legyőzték Svatoplukot, aki maga is a folyóba veszett.²⁷¹⁷ Kézai Svatopluk vereségének színhelyét a Rákos folyó melletti Bánhidához közeli romvároshoz tette.²⁷¹⁸ A krónikás hagyomány a morva Svatoplukot tekintette az egyetlen ellenfélnek, akitől csatában vették el országát. A kései tudósítás annyiban helytálló, hogy a magyarok 892-ben Svatopluk ellen harcoltak, viszont a morva fejedelem 894-ben meghalt, így a vele szövetséges magyarok aligha győzhették le 894-ben, pannóniai hadjáratukat követő honfoglalásuk során. Anonymus leírása alapján 903 és 907 között Árpád irányításával, hadműveletek sokaságával foglalták el az országot a magyarok Ménmaróttól, Zobortól, Gyalutól, Salántól, Gládtól és másoktól. Anonymus ellenálló vezéreit nemzetségi hagyományokból, helynevekből és névmagyarázó ötleteiből alkotta meg, így a valósághoz vajmi kevés közük lehet.²⁷¹⁹

A külföldi források kevés adalékkal szolgálnak a honfoglalás eseménymenetéhez. Konstantinosz császár többször említette, hogy a magyarok a morvákat elűzték, földjüket elpusztították, és azon letelepedtek.²⁷²⁰ Utalt arra, hogy Svatopluk halála után, fiai beháborúját kihasználva foglalták el a morvák országát a magyarok.²⁷²¹ A Szent Naum legenda is a morva föld elpusztításáról és megszállásáról emlékezett meg.²⁷²² A bizánci szemlélet a Kárpát-medence keleti felére koncentrált, ezért a magyar honfoglalás Bizánc számára a morva területek pusztítását, a magyarok itteni letelepedését, és a Svatopluk fémjelezte Nagy (Régi) Morávia bukását jelentette. Az orosz őskrónika a volohok (frankok) elűzéséről és a szlovének (morvák) alávetéséről tett említést.²⁷²³ A Fuldai Évkönyv a Kárpát-medence nyugati felére fi-

²⁷¹⁵ SRH I. 46, 165, 287.; HKÍF 296. (Veszprémy László) 352, 358. (Kristó Gyula)

²⁷¹⁶ Kristó 1980. 192.; Veszprémy 1990. 1–12.; Tóth 1998. 205.; Tóth 2010. 61.; Tóth 2011. 170.

²⁷¹⁷ SRH I. 288–289.; HKÍF 350–351. (Kristó Gyula)

²⁷¹⁸ SRH I. 165.; HKÍF 361–362. (Kristó Gyula)

²⁷¹⁹ Anonymus értékelésére vö. Györffy 1993. 209–214.; Tóth 2010. 61–62.

²⁷²⁰ DAI 13, 38, 40, 41. fejezetek; ÁMTBF 37, 45, 48, 50.; Tóth 1996c. 892.; Kristó 1996h. 117.

²⁷²¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 107. 3. vers. 3–11.; DAI 41,19–13.; DAI 2003. 180–181. (41. fejezet); ÁMTBF 50.

²⁷²² A Szent Naum legenda, HKÍF 168–169. (H. Tóth Imre)

²⁷²³ MEH 125. (Kniezsa István); HKÍF 175. (Ferincz István)

gyelve szólta a magyarok kalandozásairól, amelynek során 894-ben elpusztították, majd 900-ban megszállták Pannóniát. Kérdés, hogy a morvák és a keleti frankok rovására történt magyar honfoglalás mekkora ellenállásba ütközött. Moráviát 892-ben, 900-ban és 902-ben érte magyar támadás. A sablonos leírások szerint a morvák a szomszédos népekhez (bolgárokhoz, horvátokhoz) menekültek, foglyul ejtették, illetve alávetették őket. A morvák esetében nem tudunk arról, hogy komolyabb ellenállást tanúsítottak volna. A keleti frankok 900 novemberében egy magyar seregrészt legyőztek, 902-ben csatáztak Morávia területén a magyarokkal, 904-ben megölték Kuszánt, 907-ben pedig ellentámadást indítottak Pannónia visszaszerzéséért, amely brezalauspurchi vereségükkel zárult. A keleti frank állam tanúsított komolyabb ellenállást, míg a morva állam a bajor–frank és a magyar támadások, továbbá a belviszály miatt kevésbé tudott védekezni, ezért 902-re felmorzsolódott, és elvesztette önállóságát. Morávia területének egy részét a magyarok foglalták el, más része tartományként a keleti frank (német) állam része lett.²⁷²⁴

II. 4. 6. A magyar törzsszövetség megtelepedése, Kárpát-medencei szállásterületei

II. 4. 6. 1. A magyar törzsszövetség szállásterülete

A magyarok Kárpát-medencei megtelepedésének folyamatát több forrás alapján rekonstruálhatjuk. A rekonstrukció egyik forráscsoportját a kortárs írott források jelentik (Konsztantinosz, Ibn Hajján), amelyek utalnak a magyar szállásterületre.²⁷²⁵ A megtelepedés további írott forrásait a magyar krónikás hagyomány és Anonymus által említett vezérek szállásai képezik. A 14. századi krónikakompozíció és Kézai Simon, illetve Anonymus vezérlistái, a vezérek szálláshelyei nagyfokú eltéréseket mutatnak, és e kútfők kései volta miatt óvatosan kell kezelnünk ezeket a híradásokat.²⁷²⁶ A harmadik forrástípust a helynevek jelentik, amelyek közül a történeti kutatás a törzsnevekkel, illetve az ismert vezérnevekkel egyező helyneveket használta fel. A törzsnevek kapcsán azt feltételezték, hogy egy törzs ott lakhatott, ahol az adott törzs neve helynévben nem fordul elő, mivel akkor megkülönböztetést a helynév nem jelentett volna. A vezérek nevével egyező helynevek esetében téli és nyári szálláshelyeket rekonstruáltak. A módszertani nehézséget a helynevek esetében az jelenti, hogy ezek zömmel nem 11–12. századi, hanem későbbi keletkezésűek. Így korántsem csak egy adott törzsre vagy vezérre utalhatnak, hanem más módon is keletkezhetnek (névköltözéssel, analógiás úton, törzsnévvvel egyező személynévből

²⁷²⁴ Összegzően Tóth 1998. 202–204.; Tóth 2010. 62.; Tóth 2011. 169.

²⁷²⁵ Tóth 1996g. 55–64.

²⁷²⁶ Kristó 1996c. 207–208.; Tóth 1999b. 23.

stb.).²⁷²⁷ A negyedik forrástípust a régészeti leletek jelentik, amelyek folyton bővülő anyagot szolgáltatnak a 10. századra keltezhető régészeti anyag, elsősorban sírleletek feltárásával. A régészeti leletek esetében az etnikai minősítés és az időrend vitatott. Így nehéz meghatározni, hogy mely területen éltek a beköltöző magyarok és kavarok, és melyet kapcsolhatunk az avar, onogur és szláv etnikumú őslakosság-hoz. Az sem mellékes, hogy a leletanyagot 10. századinak vesszük-e, vagy a 11. századhoz kötjük. További problémát jelent az egyes magyar törzsek, nemzetségek elkülönítése a régészeti leletanyagon belül.²⁷²⁸

A fenti forrástípusok használata alapján a honfoglaló magyarok megtelepedésének két fő modellje mutatható ki történetírásunkban. Az egyik a törzsszövetség megtelepedésével foglalkozik, és csak részben tér ki a törzsek és nemzetségek megtelepedésére. Ez a deduktív modell a törzsszövetség szállásterületét vizsgálja, és adatok hiányában nem vállalja a törzsek szállásainak elkülönítését.²⁷²⁹ A másik, induktív modell, kevesebb figyelmet fordít a törzsszövetség megtelepedésére, ezzel szemben az egyes törzsek vagy vezérek szálláshelyeit kívánja feltárni. A nehézségek ellenére is legalább vázolnunk kell mind a törzsszövetség, mind pedig az egyes törzsek szálláshelyét.

Először az egész magyar törzsszövetségre kiterjedő szállásterületet kell vizsgálnunk, és ebből kiindulva lehet az egyes törzsek szálláshelyeit meghatározni. Elsődleges forrásunk Konsztantinosz, aki a 10. század közepén Turkiát,²⁷³⁰ azaz Magyarország szállásterületét több helyen is említette. A DAI 40. fejezetében szerepel a legrészletesebb tudósítás. Eszerint „ezen a helyen vannak bizonyos régi emlékek: az első, ahol Turkia kezdődik, Traianus császár hídja, azután még három napi útra ettől Belgrád, amelyben nagy szent Konstantin császár tornya is van, és ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Sirmion Belgrádtól két napi útra, és azokon túl a keresztleetlen Nagy Moravia, amelyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvjatopluk uralkodott. Ezek a Duna folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik, azt mostanában az ott folyó folyók nevére elnevezik el. A folyók ezek: az első folyó a Temes, második folyó a Tutis, a harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó a Tisza. A türkök közelében vannak keleti oldalon a bolgárok, ahol őket az Istros folyó választja el, amelyet Dunának is neveznek, észak felé a besenyők, nyugatabbra a frankok, dél

²⁷²⁷ A helynevek felhasználásának nehézségeire vö. Kristó 1995a. 255–275.; Kristó 1996c. 208.; Tóth 1999b. 23–24.

²⁷²⁸ A régészeti források felhasználásának problémáira vö. Kristó 1995a. 167–181.; Kristó 1996c. 208–209.; Tóth 1999b. 24.

²⁷²⁹ Kristó 1996c. 214–221. Szerinte „valamelyes biztonsággal csak a X. század második felétől lehet a települési viszonyok körvonalait felvillantani”, de ekkor a magyarok már nemcsak a honfoglaláskor elfoglalt területet népesítették be.

²⁷³⁰ „A Tourkia országnév a bizánci Tourkoi népnév gyökeréből görög -ia képzővel szabályosan alkotott görög képződmény,” vö. Gyóni 1943. 138.

felé pedig a horvátok.²⁷³¹ A császár a korabeli lehetőségek mindegyikét kiaknáztatta, hogy egy Bizánc szemszögéből nézve nomád nép területét leírja.²⁷³² Elsőként a régi római (bizánci) emlékekhez viszonyítva határozta meg a magyarok szállásainak fekvését. A kutatók egy része Belgrádtól és Szirmiumtól északra számolt a magyar szállásterülettel, illetőleg a korábbinak tartott morva területtel, Nagymoráviával, a Vaskaput már távolosónak ítélték meg.²⁷³³ Konsztantinosz leírása alapján „a Száva-torkolat és a Vaskapu közötti Duna-szakasztól északra terült el” a korábbi morva, és a későbbi magyar szállásterület.²⁷³⁴

Konsztantinosz másik módszere a morva és magyar szállásterület azonosítása. Egy korábbi nép területének azonosítását egy később ott lakó nép területével máshol is alkalmazta a bizánci uralkodó, így például a besenyők földjének minősítette Etelközt.²⁷³⁵ A bizánci császár úgy vélekedett, hogy a bizánci szemszögéből nézve Dunán túli, a Vaskaputól Szirmiumig húzódó szakasztól északra levő területen a morvák laktak Szvatopluk uralkodása idején, majd a magyarok vették azt birtokukba. Konsztantinosz számára ezt jelentette a magyar honfoglalás, és nem volt arról tudomása, hogy a Turkiával azonosított Morávia déli része – az Alföld és Erdély – bolgár fennhatóság alatt állt volna.²⁷³⁶ Vitatott, hogy a magyar szállásterületből következtetett-e vissza a bizánci császár a morva területre,²⁷³⁷ vagy az egykori Nagy Morávia szolgált alapul Turkia szállásterületének leírásához.²⁷³⁸ Nagy Morávia problémája maga is összetett; a régebbi kutatás általában úgy vélekedett, hogy „Nagy Morávia” és „Morávia” azonos politikai képződményt jelölnek. Ez a 830-as évektől 902-ig fennálló, frank hűbéres tartomány, a néha önállósodni próbáló morva államalakulat, a Dunától északra volt található. Bóna István szerint Morávia a „mai Morvaországot, Alsó-Ausztria Duna feletti szakaszát, Nyugat-Szlovákiának a Garamig terjedő részét” foglalta magában.²⁷³⁹ A másik álláspont szerint két – időben és térben is – eltérő morva államalakulat volt. Az időben régebbi Morávia, Nagy Morávia vagy Ómorávia (Megalé Moravia), Svzatopluk állama, a Kárpát-medence délnyugati vagy délkeleti felében jött létre. A másik, időben későbbi Morávia vagy Kis Morávia a Dunától északra helyezkedett el, a későbbi morva örgrófság területén.²⁷⁴⁰ Néze-

²⁷³¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114r. vers. 12 – fol. 115r. vers. 8.; DAI 40,27-44.; DAI 2003. 176–179.; ÁMTBF 48.

²⁷³² Tóth 1999b. 27–28.

²⁷³³ Szirmiumot hangsúlyozta Boba 1971. 80.; Boba 1996. 80.; Szirmiumot és Belgrádot, Püspöki Nagy 1978. 72.; a Vaskapu idetartozásának elvetésére vö. Senga 1983. 313–314.

²⁷³⁴ Szeffű 1980. 13–15, 18.

²⁷³⁵ Várady 1989. 47–48. – Várady szerint bonyolult, eredeti és különleges politikai-földrajzi leírás.

²⁷³⁶ Tóth 1996g. 58.; Vékony 1997. 1145–1170.

²⁷³⁷ Macartney 1930. 151.; Vékony 1986. 45–46.

²⁷³⁸ Vö. Szeffű László feltevése, in: Kürti–Szeffű 1983. 240.

²⁷³⁹ Bóna István nézetére vö. Magyarország története I/1. 369.

²⁷⁴⁰ E nézetekre, a déli Nagy Moráviára (Ómoráviára) vö. Boba 1971. 76–85.; Boba 1996. 77–83.; Püspöki Nagy 1978. 60–82.; Kristó 1980. 163, 195.; Szeffű 1980. 13–15, 18.; Senga 1983. 307–345.; Makk 1996a. 8.; Bowlus 1995. 319–331.; Szabados 2011. 123–129.; Juhász 2015c.

tem szerint „Morávia” és „Nagy Morávia” ugyanazt a területi képződményt jelölte, Szvatopluk államát, amelyet közvetlen utódai (II. Mojmir és II. Szvatopluk) alatt a magyarok elfoglaltak a 10. század elejére. A „nagy” jelzővel nem a területi kiterjedésre – Morávia „birodalom” voltára – utalt a bizánci császár, hanem egykori voltára, hiszen a morva állam már nem létezett Konsztantinosz korában, a 10. század közepén.²⁷⁴¹ Morávia területét részben a magyarok szállták meg, részben pedig a keleti frank állam, Germania tartománya (‘Kis Moravia’) lett. Konsztantinosz úgy vélhette, hogy Nagy (Régi) Morávia az említett bizánci emlékektől, a Vaskapu–Szirmium közti Al-Dunától északra húzódott, tehát a Kárpát-medence keleti felét foglalta magában. A DAI 13. caputjának határleírásában is az szerepel, hogy a magyarok négy égtáj felőli szomszédjai közül „délen van Nagy-Morávia.”²⁷⁴² Konsztantinosz tehát konzekvensen járt el; a Kárpát-medence általa jobban ismert déli és keleti részét nevezte Turkiának, és a magyar szállásterület déli határpontjait adta meg a három bizánci emlékkel, és ettől „felfelé,” bizonytalan kiterjedésű szállásterületet vázolt. Ugyanakkor, mivel úgy tudta, hogy a magyarok a morvaktól foglalták el új hazájukat, Turkiával azonosította Nagy Moráviát. A bizánci császárnak több információja lehetett a korabeli magyar törzsek szállásföldjéről, mint egy akkor már nem létező morva állam területéről.²⁷⁴³ A morva fennhatóság alatt levő területet sem ismerhetjük meg a leírásból, ezért nem következtethetünk annak déli lokalizációjára sem.

A bizánci császár harmadik módszere pontosítja a Duna-menti bizánci emlékektől északra elnyúló szállásterületet. Felsorolja az itt található folyókat. Szerinte „Turkia egész szállásterülete” (πᾶσα τῆς Τουρκίας κατασκήνωσις) mostanában az ott levő folyókról kapja nevét.²⁷⁴⁴ Érdekes, hogy Konsztantinosz mind a honfoglalás előtti Etelköz, mind pedig a honfoglalás utáni Turkia földjén 5–5 folyót említett. A nomád életmódnak megfelelően, a folyók különleges jelentőséggel bírtak, így aligha tekinthetjük véletlennek, hogy ezekkel tudta a bizánci császár behatárolni a magyarok szállásterületét.²⁷⁴⁵ Fehér Géza megfogalmazása szerint „csak a folyókkal lehet a nomádok lakhelyét megjelölni, így jelölték a magyarok is.” Fehér utalt arra, hogy „a folyók mellé telepedtek a törzsek, mivel a nép állandóan otthon tartózkodó részének a folyó nyújtotta főtáplálékát. A törzsek egy-egy folyó két partján helyezkedvén el, természetes volt, hogy lakhelyüket a folyókkal nevezték meg.”²⁷⁴⁶ A Temes, a Tutisz (Bega?),²⁷⁴⁷

²⁷⁴¹ Tóth 1999b. 26.; Tóth 1996g. 56.

²⁷⁴² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 20r. vers. 11-16.; DAI 13, 5-7.; DAI 2003. 64–65.; ÁMTBF 37.

²⁷⁴³ Tóth 1999b. 27.

²⁷⁴⁴ A kifejezésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114v. vers. 11-12.; DAI 38,26-27.; DAI 2003. 176–177.

²⁷⁴⁵ Konsztantinosz „a határok megjelölése után leírja az ország keleti részét, hol mint Priszkosz Attila országában, természetesen nem említhet mást, mint a folyókat.” vö. Fehér 1921–1922. 360.

²⁷⁴⁶ Fehér 1921–1922. 360–361.

²⁷⁴⁷ E kérdéses folyónévre és azonosítására a Béga folyóval vö. Gyóni 1943. 138.

a Maros, a Körös, és a Tisza szerepel a leírásban.²⁷⁴⁸ A Tisza és mellékfolyói találhatóak a tudósításban. A felsorolás alapján a leírás délről halad észak felé, mintha forrása egy utazást írna le, amelynek végpontja valahol a Körösökön túl, a Felső-Tisza-vidék közelében lenne.²⁷⁴⁹ Az öt folyó vidékéről Boba Imre azt hangoztatta, hogy Magyarország egész szállásterületének déli részét jelentette.²⁷⁵⁰ Fehér Géza szerint a „keleti részek, a tiszai Magyarország” leírását adta Konsztantinosz.²⁷⁵¹ Németh Gyula Maros–aldunai Magyarországgént említette a területet.²⁷⁵² A konsztantinoszi tudósításból nem feltétlenül következik az, hogy Turkia területén csak ezek a folyók lettek volna. Anonymus, a magyarországi helyismerettel bízást rendelkező egykori királyi jegyző majdnem ugyanezeket a folyókat sorolta fel, mint a 10. század közepén Konsztantinosz császár. Eszerint Halics vezére Álmos vezérnek Pannónia földjét ajánlotta azzal, hogy az a föld szerfölött jó, és rajta igen nevezetes források ömlenek egybe, melyeknek neve: „Duna, Tisza, Vág, Maros, Körös, Temes és több más.”²⁷⁵³ P. mester hat folyót sorolt fel, és csak a Vág folyót illetően tért el Konsztantinosztól, akinél a Tutisz szerepel. Mindez arról tanúskodhat, hogy a bizánci császár által említett folyók a Kárpát-medence legjelentősebb folyói közé tartoztak. Felsorolásukkal be lehetett határolni nemcsak a Kárpát-medence keleti felét, hanem az új haza egészét is. A bizánci leírásban határfolyóként szereplő Duna után a Tisza a térség legfontosabb folyója, jóllehet a bizánci császár délről északra haladó listáján csak ötödikként található. A Tisza említése alapján joggal feltételezhetjük, hogy nemcsak a Tiszántúl tartozott a magyar szállásterülethez, hanem a Duna–Tisza köze is.²⁷⁵⁴ *A folyók alapján a Kárpát-medence Bizánchoz közelebbi, Dunától keletre eső felét tekinthetjük a konsztantinoszi Turkia egész szállásterületének.*

A bizánci császár harmadik módszere, hogy megadja a magyar szállásterület szomszédait. Szerinte kelet felől (déleket) a bolgárok szomszédosak a magyarokkal, a Duna választja el őket. Észak felé (északkelet–kelet) a besenyők – elsősorban a legközelebbi kangar Jula törzs – szomszédosak a magyarokkal. Nyugatabbra a frankok, dél (délnyugat) felé a horvátok határosak a magyarokkal.²⁷⁵⁵ Így a magyar szállásterület nagyobbnak tűnik, mint a Tisza és mellékfolyói, illetőleg a Dunától keletre levő Kárpát-medencei terület. Nyugaton a magyar szállásterület szomszédos

²⁷⁴⁸ Vö. Turkia folyóira Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 114v. vers. 15 – fol. 115r. vers. 1.; DAI 40, 35-40.; DAI 2003. 176–179., a Tiszát és mellékfolyóit hangsúlyozta Macartney 1930. 121, 151.

²⁷⁴⁹ Tóth 1996g. 59.

²⁷⁵⁰ Boba 1971. 77–84.

²⁷⁵¹ Fehér 1921–1922. 361.; hasonlóan Vékony 2002. 186–187.

²⁷⁵² Németh 1991. 239.

²⁷⁵³ SRH I. 49.; „Danubius, Wag, Morisis, Crisius, Temus et ceteri,” vö. MEH 144. (Pais Dezső); HKÍF 294. (Veszprémi László), – utóbbi fordításból kimaradt a Vág folyó neve.

²⁷⁵⁴ Tóth 1996g. 59.

²⁷⁵⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 1-8.; DAI 40, 41-44.; DAI 2003. 178-179.; vö. még Tóth 1996g. 62.

volt a keleti frank birodalommal, ami azt sejteti, hogy a frank hűbéres Pannónia is már magyar kézen volt. Ugyanerre utalhat a horvátokkal való szomszédság is.²⁷⁵⁶

Konsztantinosz a DAI 40. fejezetében a rendelkezésére álló információk alapján leírást adott a magyar törzsszövetség teljes szállásterületéről. Felhasználta az ismert Duna-menti római/bizánci emlékeket (Vaskapu, Belgrád, Sirmium); Turkia területét azonosnak vette az egykori Moráviával (Nagy Morávia); a Dunától északra eső régió öt folyóját felsorolta; végezetül megadta Turkia négy szomszédját a négy égtájnak megfelelően. Vitatott, hogy a tudósítás mely időszakból és mely forrásból ered, az egész törzsszövetség, vagy pedig csak néhány törzs szállásaira vonatkozott. Az egyik nézet szerint Gábiel klerikosz volt a híradás forrása, aki a honfoglalás után, a 10. század elején kereste fel a magyar vezetőket, hogy Bölcs Leó császár nevében felkérje őket korábbi hazájuk visszafoglalására a besenyőktől. E felfogás szerint a magyarok még nem szállták meg a dunántúli részt, Pannóniát, tehát a bizánci császár a legkorábbi Kárpát-medencei magyar törzsszövetségi szállásterületről emlékezett meg.²⁷⁵⁷ A másik nézet a 10. század közepén Bizáncban megforduló gyulától eredeztette a szállásterületre vonatkozó információkat. Ennek megfelelően Turkiát nem törzsszövetségi, hanem törzsi szállásterületnek vélte, és 950 táján a gyula-törzset helyezte erre a vidékre.²⁷⁵⁸ Macartney felfogása szerint kavarr forrásból származhatott a szállásterületre vonatkozó híradás, így a gyula vezette kavarrak laktak a konsztantinoszi Turkia területén, a Tisza és mellékfolyói mentén.²⁷⁵⁹ Kristó Gyula felvetette, hogy Konsztantinosz nem törzsszövetségi és nem is törzsi szállásterületet írt le, hanem „Magyarország területéből ezt ismerte valamelyest, számára – mivel ezt tudta körülírni – ez volt Turkia.”²⁷⁶⁰ Nézetem szerint több törzs lakhatott itt, elsősorban a keleti magyar törzsek szálláshelyeinek tételeztem fel, legalább két törzs lakhelyeként. Az egyik a bolgárokkal volt szomszédos, a másik a besenyőkkel.²⁷⁶¹ Úgy vélem, hogy Konsztantinosz a Bölcs Leó-kori, 10. század első évtizedéből származó Gábiel-jelentésre visszamenően törzsszövetségi szállásterületet vázolt fel. Mindenképpen több információ állt rendelkezésére a magyar szállásterület déli (bizánci emlékek) és keleti részeivel kapcsolatban, ezért a Duna határfolyó és más folyók segítségével megadta a magyar nép szállásföldjének legfontosabb földrajzi paramétereit. A magyarok szomszédjainak feltüntetésével egyértelművé tette, hogy leírása az egész magyar szállásterületre vonatkozik.²⁷⁶²

Konsztantinosz a DAI-ban más helyütt is utalt a magyar szállásterületre. A 13. fejezetben csak égtájak szerint határolta körül Turkiát: „a türkökkel a következő népek

²⁷⁵⁶ Tóth 1996g. 62–63.; Tóth 1999b. 32.

²⁷⁵⁷ Bury 1906. 564.; Györffy 1977b. 112.; Németh 1991. 240–241, 245.; Senga 1983. 313.

²⁷⁵⁸ Váczy 1938. 489–491.; Bónis 1956. 42–43.; Makkai 1988. 276–277.; Kristó 1965. 7–8.

²⁷⁵⁹ Macartney 1930. 120–121.

²⁷⁶⁰ Kristó 1980. 452.; Kristó 1996a. 131.

²⁷⁶¹ Tóth 1996g. 62–63.; Tóth 1999b. 31.; Tóth 2010. 71.

²⁷⁶² Tóth 2010. 72.

határosak: a tőlük nyugatabbra levő vidéken Frankország, északabbra a besenyők, a délre eső vidéken Nagy Moravia, azaz Szvjatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és elfoglaltak. A hegyek felé pedig a horvátok határosak a türkökkel.²⁷⁶³ A 13. fejezet leírása a 40. fejezethez képest annyi eltérést tartalmaz, hogy a bolgárok helyett a morvákat (Nagy Morávia) teszi be déli szomszédként, a horvátok esetében pedig nem ad meg égtájat. A frankok és besenyők esetében nincs eltérés, ők ugyanezzel az égtáji megjelöléssel szerepeltek a 40. fejezetben is. A 13. fejezet határleírása nehezebben értelmezhető, mint a 40. fejezet fent elemzett híradása. Egy esetben lehetne helytálló ez a határleírás, ha feltételeznénk, hogy a honfoglalás egy olyan pillanatában született, amikor a magyarok már benyomultak a Kárpát-medencébe, de még nem foglalták el Pannóniát, csak a Kárpát-medence keleti felét, így szomszédjai lehettek az Etelközt már megszálló besenyőknek, és a Pannóniát még birtokló keleti frankoknak. Bury szerint ez a határleírás Gábiel jelentésén (898–906) alapult, és a Pannónia megszállása előtti állapotot tükrözte.²⁷⁶⁴ Fehér Géza vitatta ezt a feltevést. Nézete szerint ez a korábbi határleírás nem származhatott Gábiel 943–944-re tehető követségéből.²⁷⁶⁵ Fehér értelmezésében Turkia szomszédja nyugaton Frankia, északon, a hegyek felé a fehér horvátok földje, keleten pedig Patzinakia (Besenyőország), míg a jól ismert, déli határ leírását mellőzte a 13. fejezetben szereplő leírás szerzője.²⁷⁶⁶ Fehér Nagy Morávia déli elhelyezkedésével kapcsolatban úgy vélekedett, hogy „ez nem felel meg a tényeknek.” Hipotézise szerint Konsztantinosz egy Szvatopluk köré fonódott horvát–délsláv mondát vett át, amely szerint „Szvatopluk egy hatalmas délsláv birodalom királya.”²⁷⁶⁷ Fehér utalt arra a lehetőségre is, hogy Konsztantinoszban felmerülhetett az a gondolat, hogy a két (északi és déli) Horvátországhoz és Szerbiához hasonlatosan, két Moráviát tételezzen fel, de végül csak egy nagy, keresztleletlen Moráviáról tett említést.²⁷⁶⁸ Nézetem szerint a 40. fejezet 10. századi állapotokat tükröző leírása pontosabb és hitelesebb híradás.²⁷⁶⁹

Konsztantinosz a DAI 30. fejezetében is utal a magyar szállásterületre, ezúttal egy korábbi nép, az avarok kapcsán. Eszerint „az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak.”²⁷⁷⁰ Konsztantinosz e fejezetben a dalmáciaiak, Salóna városa és az avarok közötti konfliktust meséli el. Ebben a történetben is a Duna folyó szerepel határfolyóként, ezúttal az avarok, illetve a bizán-

²⁷⁶³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 20r. vers. 7-16.; DAI 13,3-8; DAI 2003. 65.; ÁMTBF 37.

²⁷⁶⁴ Bury 1906. 563–566.

²⁷⁶⁵ Fehér 1921–1922. 357–359.

²⁷⁶⁶ Fehér 1921–1922. 355–356.

²⁷⁶⁷ Fehér 1921–1922. 361–370.

²⁷⁶⁸ Fehér 1921–1922. 367–368.

²⁷⁶⁹ Tóth 1996g. 62.; Tóth 1999b. 32.; Tóth 2010. 72.

²⁷⁷⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 82r. vers. 8-12.; DAI 30,21-23; DAI 2003. 141.; ÁMTBF 39.; a magyarok, illetve avarok nomadizmusa kapcsán elemezte a passzist Olajos 1995. 48–50.; Olajos 2012. 195–197.

ci császár jelenére vonatkozóan, a türkök/magyarok szállásterületén. A Bizánchoz közelebb eső keleti területekre is vonatkoztatható a tudósítás, de nem zárható ki Pannónia sem.²⁷⁷¹

A DAI 27. fejezetében szintén találunk egy magyar szállásterületre vonatkozó leírást. Eszerint „abban az időben a longobárdok Pannóniában laktak, ahol most a türkök lakoznak.”²⁷⁷² Ez a tudósítás a Dunától nyugatra levő területre, Pannóniára utal.²⁷⁷³ Eszerint a magyarok a dunántúli részt is megszállták, ezért azonosíthatta Konstantinosz szállásterületüket az avarok megjelenése miatt 568-ban Itáliába költöző langobárdok területével.

A bizánci császár a DAI 42. fejezetében is ad egy leírást a korabeli magyarok földjéről. Eszerint a „türkök a Duna folyón túl, Moravia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és a Száva folyó között.”²⁷⁷⁴ Konstantinosz a 13. és 40. caputtal meg egyezően, Turkiát a Bizánchoz közelebbi, Dunától keletre levő régióba, Moravia földjére helyezi. A magyarok ugyanakkor a Dunán innen, tehát a Dunától nyugatra is éltek. Konstantinosz a Száva folyóval megadja a magyar szállásterület déli határait is. A Dunán inneni rész lehetett a Dráva–Száva közti Szerémség, vagy inkább Pannónia (Dunántúl).²⁷⁷⁵

Konstantinosz a DAI-ban öt helyen is tárgyalta a magyarok szállásterületeit. Tudósításai alapján a Duna folyón túli, azaz a Vaskapu és Szirmium közti Duna-szakasztól északra, és a Dunától keletre levő Kárpát-medencei régióban telepedtek le a magyarok, amelyet a bizánci császár a morvák korábbi államával azonosított, és öt legfontosabb folyójával közelebről is behatárolt. Kevesebbet tudott a Bizánctól távolabbi, ún. Dunán inneni területről, Pannóniáról, amelyet szintén megszálltak a magyarok. A magyarok szomszédainak leírása alapján valószínűsíthető, hogy a magyarok a Dunától keletre és nyugatra levő, Kárpát-medencei területet egyaránt elfoglalták.

Konstantinoszon kívül még egy fontos forrással rendelkezünk a 10. század közepi magyar szállásterületről. Ibn Hajján mór történetíró a 942. évi magyar kalandozás kapcsán emlékezik meg erről. Eszerint „az őket jól ismerők elmondása szerint (e türkök) országa messze keleten van. A besenyők tőlük keletre vannak, velük szomszédosak. Róma földje tőlük délre esik, Konstantinápoly városa pedig kicsit ferdén keletre. Északra tőlük Murawa városa van és a szlávok többi országa, nyugatra tőlük a szászok és a frankok vannak, szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak.”²⁷⁷⁶ A mór történetíró is több módszert használt leírásában. Egyrészt egy folyóval adta meg a nomád magyarok szálláshelyeit, másrészt városokhoz viszonyított (Róma,

²⁷⁷¹ A Dunától keletre levő részre értelmeztem, vö. Tóth 1999b. 32.; Tóth 2010. 72–73.

²⁷⁷² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 59r. vers.2-5; DAI 27,30-31.; DAI 2003. 114–115.; ÁMTBF 38.

²⁷⁷³ Vö. Tóth 1999b. 32.

²⁷⁷⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 118r. vers. 4-8.; DAI 42,18-20; DAI 2003. 183.; ÁMTBF 50.

²⁷⁷⁵ Tóth 196g. 62–63.; Tóth 1999b. 30.

²⁷⁷⁶ HKÍF 64–65. (Czeglédy Károly); vö. még Czeglédy 1979. 275–276.; vö. újabban Elter 2009. 62, 87.

Konstantinápoly, Murawa), valamint égtáj szerint a szomszédokkal határolta körül a területet.²⁷⁷⁷ Ibn Hajján a Dunát emeli ki a magyar szállásterület vonatkozásában, de nem határfolyóként, hanem olyan keresztülmenő folyóként, amely mellett a nomád magyarok szállásai vannak. Idevonható párhuzamként említhetjük a Pszeudo-Joszeft ben Gorion ha-Kohén művét, a Joszipont, amely szerint az Ungar nevű nép a „Danuvinak nevezett nagy folyónál – ez a Dunij” táborozik.²⁷⁷⁸ Ibn Hajján és Pszeudo-Joszeft csak egy folyóval, a Dunával jellemezte a magyarok területét, míg Konsztantinosz a Duna határfolyón kívül további öt folyót tudott felsorolni. A földrajzi tájolás vonatkozásában a mór történetíró kicsit pontosabb Konsztantinosznál, jóllehet egyes szomszédokat nem említ. A bizánci császárhoz hasonlóan szomszédokként szerepelnek nála a besenyők, csak nem északi, hanem keleti szomszédként. Mindkét forrásunk nyugati szomszédként utal a frankokra, a mór történetíró hozzászól a szászokat is. Déli, valójában délnyugati szomszédként Rómát említi Ibn Hajján, amivel Itáliára utalhat, viszont nem emlékezik meg a számára ismeretlen horvátokról. Konstantinápolyt, a bizánci birodalmat, a magyar szállásterülettől ferdén keletre (délekeletre) tünteti fel. Itt a bolgárok hiánya tűnhet fel, akiket a bizánci császár keleti szomszédként említ. Északon Murawa városáról emlékezik meg a mór krónikás, amivel Moráviára utal. Ez Konsztantinosznál azonos Turkia/Magyarország szállásterületével a 40. fejezetben, illetőleg Morávia/Nagymorávia dél felől szomszédos a magyarokkal a 13. fejezet leírása alapján. Ibn Hajján más szláv országokra is utal északi szomszédként. A két tudósítás nem mond egymásnak ellent, néhol kiegészítik egymást. A bizánci udvar több információval rendelkezett Turkiáról, mint a cordovai kalifátus, de a különbségek nem lényegesek. Mindkét forrásból megállapítható, hogy a magyarok szállásterülete a Duna mentén volt. A Kárpát-medence keleti, tiszai részén (öt folyó) és nyugati, pannóniai részén egyaránt laktak. Turkia déli határait nyugaton a Száva, keleten a Duna (Vaskapuig) jelentette.²⁷⁷⁹

A Kárpát-medencei szállásterület megszállásával kapcsolatban a korábbi álláspont az volt, hogy mind a nyugati, mind a keleti felét megszállták a magyarok, sőt a megtelepedés súlypontját a Dunántúlra helyezték.²⁷⁸⁰ Eckhart megfogalmazása szerint, a legerősebb törzsek a „dunántúli dombos vidékekre vonultak, mivel ezt megélhetésük és védelmük, de a nyugat felé üzendő portyázások szempontjából is alkalmasabbnak tartották állandó lakhelyül.” A „Tiszántúl és Erdély hatalmas részei néptelenek maradtak bizonyára azért, mert mindig tartottak a keleti szomszédok újabb támadásától.”²⁷⁸¹ A későbbi kutatás a Dunától keletre levő terület fontosságát

²⁷⁷⁷ Tóth 1996g. 63.

²⁷⁷⁸ Vö. Spitzer–Komoróczy 2003. 67.; a korábbi, ettől eltérő fordításra Kohn 1881. 4, 9. – Kohn szerint Joszippon a besenyőket és a bulgárokat is a Dubni folyó mellett említi, ami megfelel egy besenyő törzs, illetve a dunai bolgárok elhelyezkedésének.

²⁷⁷⁹ Tóth 2010. 75.

²⁷⁸⁰ Hóman 1923. 44.; Ferdinandy 1941. 63.

²⁷⁸¹ Eckhart 1933. 17, 22.

hangsúlyozta, ezt tartották Turkiának. Ezen belül elsősorban a Felső-Tisza-vidéket, illetve a Duna–Tisza közét tekintették centrális területnek. Kristó Gyula hangsúlyozta azt, hogy a magyarok csak 950 után szállták meg a Dunántúlt, illetőleg költöztek be Erdélybe. A magyarokat nomádnak minősítő felfogás szerint, a „honfoglalók csakis az alföldi, síkvidéki területeket szállták meg. Ilyen a Kisalföld (a Duna két partján), a Dunántúlon a Mezőföld, a Dunától keletre pedig a Duna–Tisza köze, valamint a Tiszántúl.”²⁷⁸² Makk Ferenc nézete szerint a „törzsek a Duna–Tisza közén, a Tiszántúlon, a Felső-Tisza-vidéken, a Szerémségben, a Mezőföldön, a Kisalföldön és a Csallóköz táján laktak, ezek a földek alkották a honfoglaló népesség szállásterületét.”²⁷⁸³ Nézetem szerint *Ibn Hajján és Konsztantinosz tudósításai értelmében, 950 körül a magyar törzsek szállásai nemcsak a Dunától keletre, a Tisza és mellékfolyói vidékén voltak, hanem a Száva és a Duna közötti nyugati részen, Pannóniában is.* A magyarok nem 950 után, hanem hamarabb szállták meg a Dunától nyugatra levő területet, amelyet a Fuldai Évkönyv tanúbizonysága szerint már 900-ban sajátjuknak mondhattak. *Elsősorban a sík, alföldi területeken telepedtek meg, amelyek nomád életmódjuknak megfeleltek, és szállásterületeik a folyókhoz igazodtak, mint korábban Etelközben.* Mind Ibn Hajján, mind Konsztantinosz utalt arra, hogy a magyarok mely égtáj felé mely népekkel voltak szomszédosak. Ez a szomszédság egy-egy törzsrre vonatkozott, és ezáltal az egész törzsszövetségre. *Akárcsak Etelközben, voltak nyugati és keleti magyar törzsek az új, Kárpát-medencei Turkiában is. Míg Etelközben a Dnyeper játszotta a vízválasztó szerepét a nyugati és keleti törzsek között, ezt a Kárpát-medencében a Duna vagy a Tisza tölthette be.*

II. 4. 6. 2. A törzsi szállásterületek

A törzsek elhelyezkedésének rekonstrukciójánál felhasználták a 14. századi krónikakompozíció, és Anonymus, a hét vezér szállásairól szóló információit is. A Képes Krónika szerint Árpád Fehérvárnál, Szabolcs a közeli Csákvár mezejénél, Gyula Erdélyben, Kundu (Cundu) és fiai a Nyír (Nyírség) mellett, Lél vezér Galgóc és Nyitra vidékén, Vérbulcsú a Balaton körül, Örs pedig a Sajó körül rendelkezett szállással.²⁷⁸⁴ A leírás értelmében a Dunántúlt északi felében Árpád és Szabolcs vezetésével két törzs, déli felében Bulcsúhoz kapcsolva, egy törzs helyezkedett el. Lél vezetésével a Dunától északra, a Felvidéken egy további törzs telepedett le. A Dunától keletre, a Duna–Tisza köze északi felében foglalt helyet Örs vezetésével egy újabb törzs, míg a Tiszántúl északi részén, a Nyírségben, Kundu vezetésével egy másik törzs, és tőle keletre, Erdélyben a gyula-törzs. Szembetűnő a krónika leírásában, hogy a

²⁷⁸² Kristó 1996c. 214.

²⁷⁸³ Makk 2003. 10, 12.; Makk 2004. 119.

²⁷⁸⁴ A Képes Krónika vezéreinek szálláshelyeire vö. SRH I. 290–292.; HKÍF 362–365. (Kristó Gyula); Tóth 1996b. 17.

Kárpát-medence déli részei kimaradnak a felsorolásból; a Száva és Dráva közti Szerémség, a Duna–Tisza köze középső és déli része és a Tiszántúl déli része. A másik kései forrás, Anonymus a krónikától eltérő vezérneveket és szálláshelyeket ad meg. A névtelen jegyző alapján Árpádhoz kapcsolták a Csepel-sziget vidékét és Óbuda környékét, ahova 907-ben temették. Anonymus szerint Tétény (Tuhutum) vezér Erdélyt foglalta el magának, Kundu a Duna mellett Óbudától Százhalomig kapott földet Árpádtól. Huba vezér a Dunától északra, Nyitra vidékén és a Zsitva folyó mentén részesült birtokadományban. Ond vezér a Tisza középső részén, a Körtvélytótól Alpárig telepedett le.²⁷⁸⁵ A krónikával ellentétben P. mester nem mindegyik vezér esetében sorolta fel annak szállásterületét. Előd és fia, Szabolcs, valamint Tas és fia, Lél esetében említést tett nyírségi hódításukról, de nem emlékezett meg szállásaikról.²⁷⁸⁶ Anonymus alapján Árpád, valamint Kundu és fia, Kurszán szállásterületei a Dunántúl nyugati részén voltak, Hubáé a Dunától északra, Ondé a Tisza mellett, Tétényé pedig Erdélyben. A krónikakompozíció és Anonymus alapján egybecsengő információ, hogy a Dunántúl nyugati és északi felében, a Dunától északra (Nyitra vidékén) lehetett legalább egy-egy vezéri (törzsi) szállásterület, miként Erdélyben is. A két híradás nemcsak a nevek vonatkozásában tér el, hanem abban is, hogy a krónika a Nyírségbe helyezi Kundu (Cundu) szálláshelyét, míg Anonymus a Dunától nyugatra. A kései magyar krónikás hagyomány és Anonymus jórészt kétes hitelességű vezérnévlistái, és eltérő vezéri szállásterületei, kevés esélyt adtak a kutatóknak arra, hogy a hihetőség igényével rekonstruálhassák a honfoglaló törzsfők és a 10. századi magyar törzsek szálláshelyeit.²⁷⁸⁷

A történeti kutatásban felhasználták a konsztantinoszi törzsneveket (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi), a kikövetkeztetett kavár „törzsneveket,” illetőleg a Kárpát-medencei helynévanyagot, amennyiben az megegyezik a törzsnevekkel, illetőleg a magyar vagy külföldi forrásokban szereplő vezérnevekkel. A magyarok törzsi szállásterületeire vonatkozó feltevéseket több csoportba oszthatjuk. Az első típusba tartoznak azon hipotézisek, amelyek egyaránt rekonstruálják a törzsek és a hozzájuk kapcsolt vezérek szállásait.²⁷⁸⁸ Herényi István hipotézise szerint a konsztantinoszi törzsnévlista, és az anonymusi vezérnévlista hadrendi jellegű, ezért bizonyos módosításokkal összekapcsolja őket. Herényi az Árpád-nemzetséghez köti a Nyék, Megyer és Kabar törzseket. A krónikás hagyomány és Anonymus alapján körvonalazza a törzsek szállásterületét. Eszerint a kabarok törzsei, a Varsány a Dél-Dunántúlon (Bulcsú horka törzse), a Székely Bihar megyében és a Káliz az Al-Duna mentén helyezkedtek el. A Tarján (Kurszán törzse) az ország közepén, a

²⁷⁸⁵ Vö. Anonymus vezérei szálláshelyeire HKÍF 308–309, 311, 320, 323, 331, 332, 339. (Veszprémy László); Tóth 1996b. 17.

²⁷⁸⁶ SRH I. 62–63.; HKÍF 306–307. (Veszprémy László)

²⁷⁸⁷ A krónikák és Anonymus vezérei és szállásaik összehasonlító elemzésére. Tóth 2010. 76–77.; Tóth 2011. 172.

²⁷⁸⁸ E típusba sorolható elméletekre összefoglalóan Tóth 2010. 77–79.

Duna mellett, a Nyék (az Árpádok egyik törzse) Fejér megye területén, a Megyer (az Árpádok másik törzse) Szabolcs megye táján lehetett. Herényi a Kürtgyarmat törzset az anonymusi Ond vezérrel összekapcsolva, a Tisza középső részeire, a Jenőt Lél vezér törzseként a Dunától északra (Nyitra és Galgóc vidékére), a Kér törzset az anonymusi Huba birtoklása alapján a Zsitva folyó környékére, a Keszit pedig Tétény (a gyulák) törzseként Erdélybe lokalizálta.²⁷⁸⁹ Herényi elmélete kiindulópontja is vitatható, a kései és ellentmondásos vezérnévlistákat nem lehet összekapcsolni a korabeli konsztantinoszi törzsnévlistával.²⁷⁹⁰ Dénes József elméletében szintén összekötötte a konsztantinoszi geneákat (nemeket) a vezérnévsorokkal, de nem hadi, hanem rang szerinti felsorolásnak vélte őket. Dénes a konsztantinoszi listát nemzetségi listának tekintette, amelyhez analógiaként a székely nemek és ágak felépítését vette. Álláspontja szerint, a székelységhez hasonlóan, mindegyik magyar nem (genea) hat nemzetségre tagolódott, amelyek egy-egy megyényi területet foglaltak el. Így a 8 nem mindegyike hat nemzetségre tagolódva összesen 48 megyét szállt meg. A 8 nem elhelyezkedését a törzsek/nemek szerinti helynevekhez kötötte. Feltételezte, hogy a három kazár–kabar nemzetség Erdélyben szállt meg. Dénes szerint az Árpád vezette Nyék nagyobb részét a Dunántúl északi és középső megyéiben (Esztergom, Fejér, Zala, Somogy, Veszprém és Pest), a Kurszán vezette Megyer a Tiszántúl északi részein (Békés, Bihar, Kraszna, Szatmár, Szolnok, Zaránd), a Huba vezette Kürtgyarmat pedig a Nyugat-Dunántúlon szállt meg. Az Ondhoz kapcsolt Tarján a Tiszántúl déli részein (Arad, Csanád, Csongrád, Keve, Krassó, Temes) telepedett le. Dénes a Szabolcs alatt álló Jenőt a Duna–Tisza köze és a Dunántúl déli részébe és a Szerémségbe helyezte (Bács, Baranya, Bodrog, Bolgyán, Valkó, Tolna). A feltételelesen Ládhoz kapcsolt Kért az Északi-Középhegység és a Felső-Tisza vidék területére (Borsod, Borsova, Szabolcs, Újvár, Ung, Zemplén), a Tétény vezette Keszit pedig a Dunától északra levő (Bars, Gömör, Hont, Nógrád, Nyitra, Trencsén) régióba lokalizálta.²⁷⁹¹ Dénes vitatható rekonstrukciója a törzsnevek és vezérnevek összekapcsolására épült, a nemzetségek és a későbbi vármegyék azonosítására, és a helynevek előfordulásának vagy hiányának kombinációjára.²⁷⁹²

Második típusba sorolhatók azok a feltevések, amelyek a törzsek szállásterületeinek felvázolására törekсенek.²⁷⁹³ Karácsonyi János hipotézise a törzsnévi eredetű helynevek, pontosabban egyes törzsnevek hiányából egy adott területen belül a következő megtelepedéssel számolt. Az Árpád fejedelmi törzsének vélt Megyert a Dunántúl északi részére helyezte, Fejér, Tolna és Veszprém megyék területére. A kazár kavarokat (kázir kóorok) a Dél-Dunántúlra, a későbbi Somogy és Baranya megyék tájára tette. A modell a Rába-vidékére lokalizálta a Kér törzset, és ennek szomszéd-

²⁷⁸⁹ Herényi 1982. 62–92.

²⁷⁹⁰ Herényi elméletének kritikájára vö. Tóth 1996b. 18.

²⁷⁹¹ Dénes 1991. 571–580.

²⁷⁹² Dénes elméletének kritikájára vö. Tóth 1996b. 18.

²⁷⁹³ E típusba sorolható elméletekre vö. Tóth 2010. 79–80.

ságába, a Dunától északra a Tarján törzset. A hipotézis a Dunától keletre négy törzs megtelepedésével számolt. A Kürt-Gyarmat törzs a Duna–Tisza között foglalt helyet, a Temesközben a Nyék, a Maros–Körösök vidékén a Keszi [Kéc–Géc], a Körösöktől északra pedig a Jenő.²⁷⁹⁴ Karácsonyi elméletének gyengesége, hogy a bizonytalan keletkezési idejű helynevekre épített. Belitzky János felvázolt egy törzsi szállásokra építő modellt, azzal az újítással, hogy feltételezte a törzsek szállásterület-változtatásait, migrációját is. Eszerint az egész Kárpát-medencében szétszórta fellelhető törzsi helynevek a törzsek vándorlásairól tanúskodnak, 895–900, 900–907 és 907 utáni megtelepedési hullámokkal számolhatunk. Belitzky szerint a Kér törzs élén a harka (karkhasz) tisztséget viselő Vérbulcsú (Lád) nemzetség állt, amelynek szállásterülete előbb a Dél-Dunántúlon, majd 907 után a Rábától északra, a Fertő-tó vidékén volt. A Tarján törzs előbb a Mátra-vidéken lakott, majd a Dunától északra levő felvidéki területen, a Rába-vidékig. Árpád fejedelmi törzse, a Megyer az Észak-Dunántúlon telepedett meg a Rábáig. A Keszi törzs a déli megyékben (Pozsega, Bács) lakott előbb, majd a Dél-Dunántúlra vándorolt. A Marostól északra a Nyék törzs telepedett meg, de egyik ága a gyulával (Tétény) a Fertő-vidékre került.²⁷⁹⁵ Belitzky érdekes migrációs-modellje kevés visszhangra talált a történeti kutatásban, jóllehet elsőként adott magyarázatot arra, miért ennyire szétszórta találhatók a helynevek a Kárpát-medencében. A harmadik idevonható feltevés, Moór Elemér hipotézise is a törzsi helynevekből indult ki. Moór egybefüggő szállásterülettel rendelkező kabar törzsekkel számolt, valamint a Kürt és Gyarmat kettéválásából következően, nyolc magyar törzssel. Szerinte a kabar altörzsek Tárkány, Varsány és Székely nevet viseltek. Úgy vélte, hogy a törzsnévlista lokalizációs jellegű, ezért a törzsnévlista elején szereplő kabarok legnyugatabbra, a magyar szállásterület periferiáján, a Bécsi-medencében foglaltak helyet. Moór a Kisalföldre lokalizálta a Jenő (Lél vezér) törzset, a Balaton mellékére a Nyéket, a Dráva torkolathoz pedig a Gyarmattól elvált Kürt törzset. Az Árpád törzsének vélt Megyer a Duna és Tisza középső vidékén helyezkedett el (Fejér, Tolna, Pilis és Pest megyék). A Körösöktől északra, a Felső-Tisza vidéken kapott helyet a Gyarmat, a Körösök vidékén a Kér, az Al-Duna–Maros közti területen pedig a gyula törzseként feltételezett Keszi.²⁷⁹⁶ Moór nyelvészeti és történeti érveket végző modelljét szilárd érvekkel nem tudta alátámasztani.

A következő típusba azokat az elméleteket vehetjük, amelyek a törzsi megtelepedést rekonstruálták ugyan, de egy-két kivételtől (vezértörzs, kabarok) eltekintve, nem törzsnevekhez, hanem vezérnevekhez, honfoglalás kori vagy későbbi törzsfőkhöz kapcsolták ezeket.²⁷⁹⁷ A törzsek legismertebb letelepedési modelljét Hóman Bálint alkotta meg. Hóman rekonstrukciója szerint a Kárpát-medence megszállása hadrendi alakzatban történt. Az egyes nemzetségek, illetve az egyes törzsek gyűrűszerűen

²⁷⁹⁴ Karácsonyi 1925.

²⁷⁹⁵ Belitzky 1938.

²⁷⁹⁶ Moór 1944. 17–21, 83.

²⁷⁹⁷ Ezekre a hipotézisekre összefoglalóan vö. Tóth 2010. 80–81.

körülvették az ország középső részére, a Duna mellékére (Fejér, Veszprém, Tolna megyék és a Duna–Tisza köze) lokalizált Megyer törzset. A fejedelmi törzstől északnyugatra, a Dunától északra a Lél törzs, délnyugatra a Balaton vidékén Bulcsú (a horkák) törzse, a Dráva vidéken Botond törzse helyezkedett el. Hóman a Dunától keletre levő régióban is négy törzssel számolt: a Mátra–Felső-Tisza vidéki Kabar törzsszel (Abák), a Tiszántúl északi részeit (Nyírség) és Észak-Erdélyt is birtokló Kundu törzsszel, valamint a Temes–Maros vidéken és Dél-Erdélyben megszálló gyula-törzsszel.²⁷⁹⁸ Hóman modelljéhez kapcsolódó nézetet fejtett ki Eckhart Ferenc is. Eckhart szerint „a törzsek magva, a hadnagyok nemzetsége, egy-egy folyó torkolata körül, annak két partján telepedett le, az egész folyó völgy, a természetes hadiút őrizetére és gyűrűként vették körül ezt a nemzetséget a többiek. A fejedelem törzse a megszállt terület közepét, a Közép-Duna két partját vette birtokába. A többi törzs letelepedésénél a fejedelmi törzs körül katonai szempontok, egy-egy fontos hadiút őrizete volt a döntő.”²⁷⁹⁹ Kristó Gyula rekonstrukciójában egyáltalán nem épített a helynevekre és a krónikás hagyománynak is csak egyes elemeit használta fel. Kristó hipotézise az Árpádok fejedelmi törzsének szállásait a Duna–Tisza közére, a gyula törzsét Észak-Erdélybe, a karkhasz törzset (Kál és Bulcsú) a Dráva–Száva vidékre, a kabar szállásterületet (Abák) egységesen a Mátra-vidékre tette. Feltételezett törzsi szállásterületet a Maros és Al-Duna között (a későbbi Ajtony-törzs), a Körösök vidékén (későbbi nevén Vata-törzs), a Nyugat-Dunántúlon (Súr és Örs törzse), és a Dunától északra is.²⁸⁰⁰ Makk Ferenc szerint a „törzsek a Duna–Tisza közén, a Tiszántúlon, a Felső-Tisza vidékén, a Szerémségben, a Mezőföldön, a Kisalföldön és a Csallóköz táján laktak.”²⁸⁰¹ Makk hipotézise nemcsak a törzsszövetségi, hanem egyben a lehetséges törzsi szállásterületeket is körvonalazta. Egy másik munkájában a három vezértörzs szállásterületét rekonstruálta az írott források, a régészeti leletek és egyéb szempontok alapján.²⁸⁰² Feltevése szerint a nagyfejedelem, a gyula és a karha (horka) törzsei a konsztantinoszi Turkia keleti részén, a Tiszántúlon, a Tisza folyó mellett telepedtek le.²⁸⁰³ Makk úgy vélte, hogy a konsztantinoszi Turkia-leírás mellett, a régészeti leletek (veretes és lemezzel díszített tarsolyok, arany és ezüstszerelések szabályák, veretes készenléti íjtegezék, kincsleletek stb.) gazdagsága is azt bizonyítja, hogy az Árpádok fejedelmi szállásterülete a honfoglalástól a 10. század közepéig a Felső-Tisza-vidéken, a szabolcsi–zempléni területen volt.²⁸⁰⁴ Szerinte a 955-ös augsburgi vereség után hatalmi harc tört ki, amelyben Taksony nagyfejedelem kerekedett felül, legyőzte Csabát, és annak Duna–Tisza közti szállásterületére telepedett. A Felső-Ti-

²⁷⁹⁸ Hóman 1923. 38–47.; Hóman–Szekfü 1928. 122–128.

²⁷⁹⁹ Eckhart 1933. 21–22.

²⁸⁰⁰ Kristó 1980. 443–466.

²⁸⁰¹ Makk 2003. 10, 12.; vö. még Makk 2004. 120.

²⁸⁰² Makk 2004. 119–127.

²⁸⁰³ Makk 2004. 120–122.

²⁸⁰⁴ Makk 2004. 120–121.; a régészeti érvekre vö. még Révész 1996. 201–203.; Révész 2008a. 194.

sza vidéke után, kb. két évtizedig, a Duna–Tisza köze volt a fejedelmi törzs második szállásterülete. Hipotézise bizonyítékának tekintette a krónikában Taksony (majd Levente) Duna bal parti temetkezését.²⁸⁰⁵ A 970. évi arkadiopolisi vereség után, a bizánci fenyegetés hatására „német védelem” alá helyezkedő Géza fejedelem „átette szálláshelyét a Dunántúl északkeleti részére,” ahol Esztergomot építette ki fejedelmi központjának. A fejedelmi törzs utolsó szállásföldje a „későbbi Esztergom, Fehérvár, Óbuda határolta” Északkelet-Dunántúl lett.²⁸⁰⁶ Makk Ferenc úgy vélekedett, hogy a Gyula-törzs a honfoglalás korában a Tiszántúlon, a Tisza és a Körösök közti területen lakott. Gyula a 970-es években költözött át a bizánci veszély miatt a Szamos középső és felső folyása vidékére, Erdély északi részébe.²⁸⁰⁷ Makk feltevése szerint a karha (Bulcsú) törzse a honfoglalástól egészen 955-ig a Körös és Maros közti területen lakott.²⁸⁰⁸ Később, 955 után a Bulcsú-csoport és Csaba ellen fellépő Taksony fejedelem Bulcsú karha törzsét átköltöztette a Dunántúlra, a Balatontól északra és nyugatra levő területre.²⁸⁰⁹ Makk hipotézise az öt folyó vidékére értelmezett konsztantinoszi Turku mellett épített Belitzky említett migrációs modelljére is. Makk feltételezésének hiányossága, hogy csak a három vezető törzsre terjedt ki vizsgálata, nem vállalkozott valamennyi törzs szálláshelyének meghatározására.²⁸¹⁰

Bálint Csanád régészeti alapon, a tárgytipusok alapján tett kísérletet (csüngős díszek, tarsolylemezek, korongok stb.) etnikai, politikai–uralmi és kulturális egységek elkülönítésére. Hat ilyen területi egységet állapított meg: Dél-Magyarországot (a Duna és a Körösök, illetve keleten az Erdélyi Középhegység között), az Északi Hegyvidéket (Mátra–Bükk vidéke), a Felső-Tisza-vidéket, a Kisalföld északi részét, a Kisalföld déli részét, és a Dél-Dunántúl felét (Szekszárdtól a Drávaig).²⁸¹¹ Révész László kutatásaiban a gazdag leletanyag alapján a Felső-Tisza vidékre tette a 10. század első felében a fejedelmi központot.²⁸¹² Révész hangsúlyozta, hogy a régészeti leletek ugyan töredékesek, de következtethetünk ezek alapján más törzsi-nemzeti központokra is. A Felső-Tisza vidék után a bihari földvár közelében feltételezett egy ilyen központot. Utalt Kolozsvár környékére, ahol a katonai kíséret meglétére utaló temetőt tártak fel.²⁸¹³ A Maros-Körös-Tisza vidékén is központot feltételezett egy gazdag lelet (aradi szablya) alapján. Hangsúlyozta, hogy „az egyre szaporodó Szolnok környéki leletek (Szolnok-Strázsahalom, Tizasüly-Éhhalom, Kétpó, Tisza-

²⁸⁰⁵ Makk 2004. 124–125.

²⁸⁰⁶ Makk 2004. 126–127.

²⁸⁰⁷ Makk 2004. 122–123, 127.

²⁸⁰⁸ Makk 2004. 123–124.

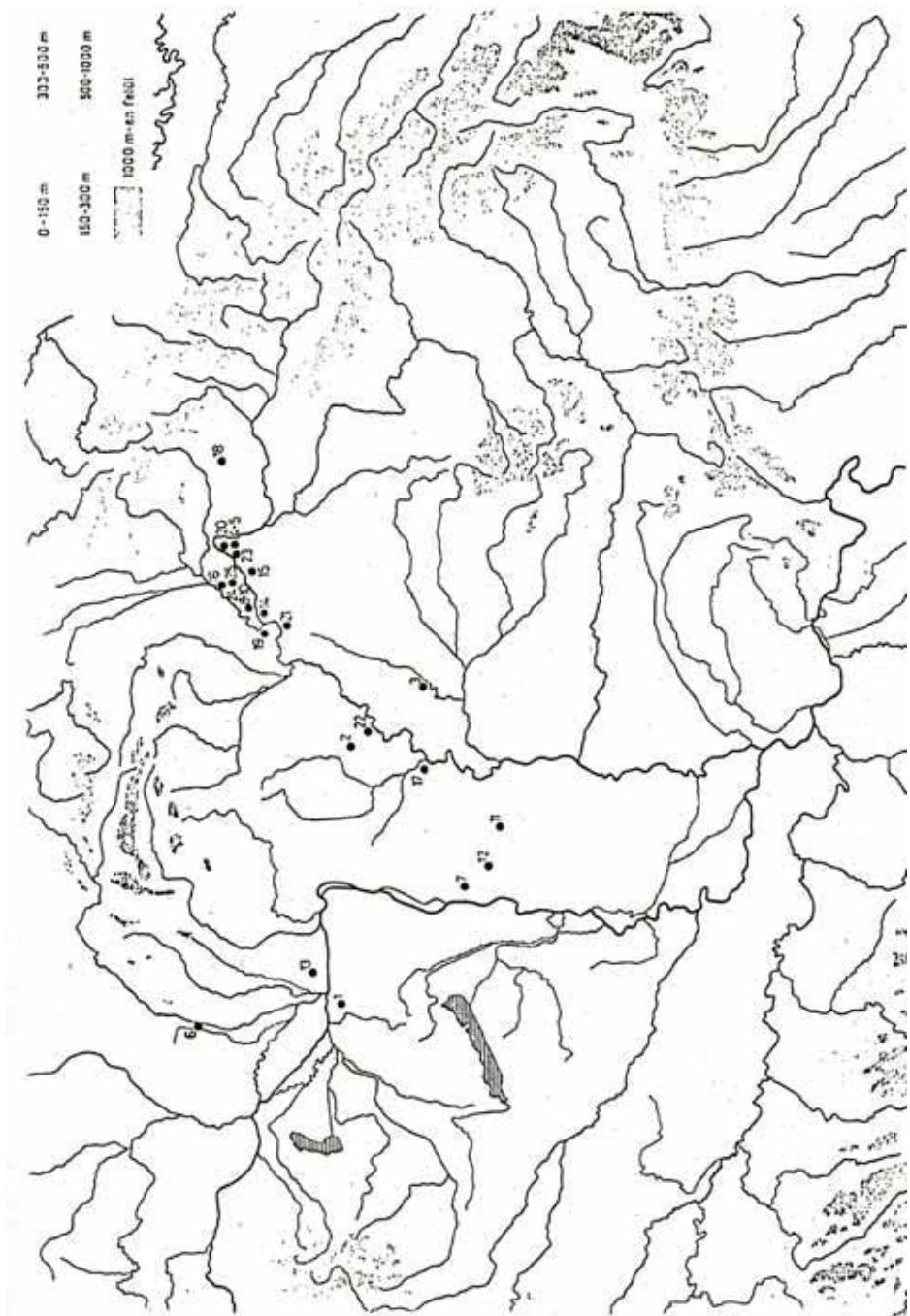
²⁸⁰⁹ Makk 2004. 124–125.

²⁸¹⁰ Makk 2004. 119.

²⁸¹¹ Bálint 1975. 110–138.

²⁸¹² Révész 1996. 202.; vö. még Révész 2008a. 190, 194.

²⁸¹³ Révész 1996. 202.; legújabbban is a kolozsvári (Zápolya- és Szántó utcai temetőrészlete 12 és 26 sírja) leleteket emelte ki, mint az egyetlen biztos magyar bázist Észak-Erdélyben. Ez szerinte emlékeztet a Felső-Tisza vidék katonai jellegű temetőire, vö. Révész 2013. 605–607.

17. ábra: Tarsolyemezek lelőhelyei a Kárpát-medencében

füred környéki palmettadisztes szablyatöredék) ugyancsak rangos úr szállását jelezhetik.”²⁸¹⁴ Révész a Duna-Tisza között is központnak vélte, megemlítve a benepusztai sírt. A Budapest-Farkasréti sír maradványaiból, gazdag mellékleteiből gazdag úr közeli szállásaira következtetett. Végezetül a Kisalföld temetőire utalt, amelyek széles karéjban övezték a Szigetköz és a Csallóköz ártereit, és itt is felbukkannak vezetői sírok (banai) és a katonai kísérethez tartozó sírok (Szered).²⁸¹⁵ Révész a vezetői elit és a katonai kíséret gazdag sírmellékletei alapján a fejedelmi központ mellett még hét vezetői központot körvonalazott, anélkül, hogy ezeket törzsi/törzsfői vagy nemzetségi/nemzetségfői központnak nevezte volna. Madaras László bírálta a korábbi, törzsi szállásterületeket rekonstruálni próbáló elméleteket. Régészeti alapon nyugvó hipotézist vetett fel, amelyben az Alföldön három nagyobb egységet, törzset különített el.²⁸¹⁶ Madaras úgy vélekedett, hogy „a régészet saját belső módszereit használva” képes „törzsszövetségi, politikai alakulatok létezésének, vagy hiányának kérdésében állást foglalni.”²⁸¹⁷ Madaras három feltételt említett, amelyek alapján nemzetségi központokat rekonstruált a Közép-Tisza-vidéken. Az első a középréteg, illetve a legfelső vezetői elit rangjelző tárgyainak (tarsolylemez, ezüst veretes szablya, ezüst csésze stb.) előfordulása. A második a lovastemetkezés megléte több sírban. A harmadik feltétel az s végű hajkarikák teljes hiánya.²⁸¹⁸ E két pozitív és egy negatív kritérium alapján Madaras legalább négy (Szolnok-Strásahalom, Turkeve, Kétpó, Tizzasúly) nemzetségi központot különített el, amelyekhez feltételelesen még kettőt tett hozzá (Tiszafüred, Nagykörü).²⁸¹⁹ A kétpói gazdag lelet (ezüst csésze, aranyveretekkel díszített öv, oroszlanos bronzcsat) alapján úgy vélekedett, hogy ez lehetett egyik honfoglaló törzsünk vezetőjének sírhelye. Hipotézise szerint „a Közép-Tisza-vidéken egy törzsi központ körvonalai látszanak kirajzolódni.”²⁸²⁰ Madaras feltevése értelmében „legalább három honfoglaló törzsünk első szállásterületét rekonstruálhatjuk. Egyik a Felső-Tisza-vidék mentén, a második a Közép-Tisza vidékén, míg a harmadik a ma (hibásan!) Délalföldnek nevezett szegedi Tisza-Maros mentén telepedett le.”²⁸²¹ Madaras arra is kísérletet tett, hogy a kétpói gazdag sírt egy meghatározott törzshöz kösse. Szerinte a gyulák „később Erdélyben megtelepedett törzse volt az első szállásfoglaló a Duna-Tisza közének északi felén és a Közép-Tisza vidék tájain.”²⁸²² Nézetem szerint, elsősorban a gazdag mellékletes sírokra építve, fel lehet vázolni ugyan hipotéziseket a törzsek, nemzetségek – pontosabban a

²⁸¹⁴ Révész 1996. 202.; Révész máshol arra utalt, hogy négy tarsolylemezről álló csoport a Közép-Tisza-vidéken is felbukkant, vö. Révész 2008. 430.

²⁸¹⁵ Révész 1996. 202.; Révész 2008. 430.

²⁸¹⁶ Madaras 1997. 104–124.

²⁸¹⁷ Madaras 1997. 121.

²⁸¹⁸ Madaras 1997. 115–116.

²⁸¹⁹ Madaras 1997. 116–119.

²⁸²⁰ Madaras 1997. 120–121.; legújabban részletesebben kifejtve Madaras 2013. 161–184.

²⁸²¹ Madaras 1997. 121.

²⁸²² Madaras 2013. 171.

törzsfők és nemzetségfők – szállásairól – de ezek a várhatóan gyarapodó leletanyag fényében gyakran szorulnak majd revízióra.

Külön típusba sorolhatjuk azokat az elméleteket, amelyek nagyobb hangsúlyt helyeznek a vezérek szállásterületeire, mint a törzsek területére.²⁸²³ Pauler Gyula a magyar krónikás hagyomány alapján úgy vélte, hogy Árpád Székesfehérvár közelében szállt meg, és terjeszkedett tovább nyugatra Veszprém vidékéig, a Duna partján a Csepel-szigetig, a bal parton Solt vidékéig. Árpád területétől északra, a Vértes aljában telepedett le Előd, míg Kurszán Óbudánál, Tétény pedig Erdélyben.²⁸²⁴ Györffy György szerint a törzsek felbomlóban voltak, és a nemzetségek játszottak fontosabb szerepet, ezért inkább a vezéri szállásterületek feltérképezése lehetséges. Hipotézise szerint a Megyer vagy a Tarján törzs kapott centrális helyet a Duna középső szakaszán. A Jenő a Duna–Tisza köze déli részén, a kabarok három törzse Nyitra vidékén, Bihar–Szabolcs vidékén, illetőleg a Temes–Al-Duna között helyezkedett el. Györffy személynevekre visszavezetett helynevek alapján rekonstruált, téli és nyári szállásokat feltételező hipotézise szerint, Árpád és fiai a Csepel-sziget és a Mohácsi-sziget közötti Duna-szakasz két oldalára kiterjedő széles uralmi sávban nomadizáltak. Kurszán kündü Óbudától a Csallóközig húzódó Duna-szakasz közti „sétálóúton” tartotta nyári és téli szállását, majd halála után Tétény vezér kapta ezt a területet. Tétény utódai már a Tisza középső vidékén tűntek fel. Ond vezér szállásai a Bodroghöz és a Tisza jobb partján voltak, míg Huba vezér a Kisalföld déli részén telepedett le. Györffy feltételezte a vezérek nomadizálását a folyók menti téli és nyári szállások között, és azt, hogy a fejedelem áttelepíthette ezeket a vezéreket egyik területről a másikra.²⁸²⁵ A Györffy-féle rekonstrukció gyenge pontja, hogy a vezérnevekből levezetett, bizonytalan időben keletkezett helynevekből következtetett a törzsi/nemzetségi szállásterületekre.

A magyar törzsek szállásterületeinek meghatározására hiteles, korabeli források alapján, nincs módunk. Sem a törzsnevekkel, sem pedig az ismert vezérnevekkel megegyező, azonos alakú helynevek nem segíthetnek érdemben a törzsek vagy a törzsfők szállásainak meghatározásában, hiszen nem tudjuk e helynevek keletkezési idejét. A krónikák egyes adatai inkább segítségünkre lehetnek, hiszen elárulhatják a lehetséges települési tömböket vagy azokat a helyeket, amelyeket egyes vezérekhez, történeti szereplőkhöz kapcsolt a kései krónikás hagyomány. Analógiás módszert is használhatunk, hiszen ismerjük az etelközi besenyő törzsek megtelepedését, ebből visszakövetkeztethetünk az etelközi magyar törzsek elhelyezkedésére, amiből, erősen hipotetikus jelleggel, körvonalazhatjuk a Kárpát-medencei megszállást is.²⁸²⁶ A krónikás hagyomány és Anonymus adatai alapján Árpád fejedelmi törzse az Észak-Dunántúlhoz kapcsolható elsősorban, hiszen a Krónika szerint Fehérvárnál

²⁸²³ Összefoglalóan ezekre az elméletekre vö. Tóth 2010. 81–82.

²⁸²⁴ Pauler 1900. 19–20.

²⁸²⁵ Györffy 1970. 191–242.; Györffy 1977a. 135–138.

²⁸²⁶ Az analógiás módszer alkalmazására vö. Tóth 1995a. 479–480.; Tóth 1996b. 21.

szállt meg.²⁸²⁷ Anonymus szerint Attila király városához közeli folyócska forrásánál temették el Árpádot, ahol a magyarok egy Fehérnek nevezett templomot emeltek megtérésük után [Óbuda területén Fejéregyháza – T. S. L.].²⁸²⁸ Unokáját, Taksonyt a Duna bal partján, a Duna–Tisza közén temették el. Vélhetően róla kapta Taksony falu is a nevét. Ide temetkezett pogány módon, őse, Taksony fejedelem közelében Vazul fia, Levente is.²⁸²⁹ Érdemes arra utalnunk, hogy István Koppány legyőzése után négy helyre küldte el a felnégyelt tetemet: Esztergomba, Győrbe, Veszprémbe és Erdélybe.²⁸³⁰ Ebből az első három István hatalmi körzetén belül volt, azaz az Árpád-törzs feltehető szállásterületén belül helyezkedtek el ezek a központok.²⁸³¹ Árpád korábban is az etelközi szállásterület nyugati részén tartózkodott, hiszen 894/895 táján a szomszédos Bulgária megtámadásáról az Al-Dunánál tárgyalt Kuszánnal együtt a bizánci követtel. Egészében véve a Duna középső szakaszához kapcsolhatjuk Árpád törzsét: a Duna–Tisza köze északi részéhez, és az Észak-Dunántúlhoz.²⁸³² A krónikás hagyomány alapján a Balaton vidékre tehetjük a karkhasz-törzset, amelyet a 10. században Kál és Bulcsú vezetett. Később, 997-ben ennek a területnek uraként tűnik fel István ellenfele, Koppány is, akit somogyi vezérnek nevez a krónika. Mind a krónika, mind pedig Anonymus Erdélyhez köti a gyula szállásterületét.²⁸³³ Egyértelműen következik ebből a gyula keleti orientációja, és az, hogy keleti törzs élén állhatott. A krónikás hagyomány alapján törzsi szállásterületet tételezhetünk fel a Nyírségben („Cundu” törzse), a Körös és az Al-Duna között (Ajtony törzse), továbbá a Duna–Tisza köze középső, déli részén (Ond törzse), valamint a Dunától északra, a Felvidéken is (Huba vagy Lél törzse).²⁸³⁴

Míg a vezérekkel összekapcsolt hagyomány alapján nagyjából vázolhatjuk a megtelepedés főbb tömbjeit, addig a törzsek megszállását illetően azt az analógiát alkalmazhatjuk, hogy a magyarok etelközi megtelepedésük modelljét „másolhatták” új hazájukban is. Ezt az analógiát a Kárpát-medencére rávetítve, és a Dunát vízválasztóként feltételezve, a következő hipotézist állítottam fel. A Dunától nyugatra és északra telepedhetett le négy törzs: a Kér, a Megyer, a Tarján és a Kabar (kavarok népe). A Dunától keletre, a Tisza és mellékfolyói mentén szállt meg négy törzs: a

²⁸²⁷ A krónikakompozíció adatára vö. SRH I. 290. HKÍF 353. (Kristó Gyula); vö. még Kézai, SRH I. 166.; MEH 189. (Györffy György); HKÍF 353. (Kristó Gyula)

²⁸²⁸ Anonymus közlésére vö. SRH I. 106.; MEH 177. (Pais Dezső); HKÍF 339. (Veszprémy László); az óbudai Fejéregyházként való értelmezésére vö. SRH I: 106. o. 2. jegyzet (Pais Dezső-Jakubovich Emil); MEH 291. o. 361. jegyzet (Györffy György)

²⁸²⁹ SRH I. 344. „Et quia ipse Leuente catholice non vixit, ideo circa villam Toxun ultra Danubium est sepultus, ubi iacere dicitur Toxun avus eius, suus more paganismo.”; vö. Kristó 1980. 445.

²⁸³⁰ A krónika közlésére vö. SRH I. 313.; ÁKÍF 370–371.

²⁸³¹ A passzus értelmezésére vö. Kristó 1982b. 959–968.; Kristó 1983. 77–92.; Kristó 2000b. 49–62.

²⁸³² A Kárpát-medence közepére, a Duna két partjára tette Engel 1990. 101.

²⁸³³ A Dunántúl nyugati részére tette a harka, Erdélybe a gyula törzsét Engel 1990. 101.

²⁸³⁴ Tóth 2010. 83.

Nyék, a Kürtgyarmat, a Jenő és a Keszi.²⁸³⁵ *A Duna vagy a Tisza tehát vízválasztóként szerepelhetett; négy–négy törzs helyezkedett el délről–északra számítva. Álláspontomat annyiban módosítottam, hogy feltételeztem, hogy a Kárpát-medencében a kavarak egy tömbben telepedhettek le, a Tiszától keletre (a Nyírségben vagy a Maros és az Al-Duna között) a kündüi vagy a Keán vezetésével.²⁸³⁶ Keleti törzsnek tekintetjük a gyula törzsét, amely később Erdélybe költözött be. Nyugati törzs lehetett a népnévadó Megyer törzs, amelyet a Duna–Tisza köze északi részére és a Dunántúl északi részére lokalizálhatunk. Nyugati törzs volt a karha törzs is, amelyet a Dunántúl déli részére helyezhetünk.*

²⁸³⁵ Tóth 1996b. 21.

²⁸³⁶ Tóth 2010. 84.

III. A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

III. 1. A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG ZENITJE: A KALANDOZÓ HADJÁRATOK KORA (901–970)

III. 1. 1. A magyar törzsszövetség életmódja és gazdasága

A magyar történetírás problémája az, hogy milyen életmóddal, gazdasággal és társadalommal számolhatunk a honfoglalás kori, 9–10. századi magyarság esetében, nomádnak vagy félnomádnak tekinthetjük-e őket, vagy valamilyen más terminussal nevezhetjük meg életmódjukat. Erre a kérdésre koronként más-más válasz született, olykor viták is kibontakoztak a kérdéskör kapcsán, amelyet lehetetlen a biztos megoldás reményében lezárni.²⁸³⁷ Az életmód, a gazdaság leírására az írott források alapján kísérlem meg a válaszadást, de a történeti kutatás mellett a régészeti, nyelvészeti és néprajzi szakirodalom megállapításait is figyelembe veszem.²⁸³⁸

A 9–10. századi magyarság életmódjával, gazdaságával kapcsolatban több korabeli írott forrást használhatunk fel.²⁸³⁹ Az időben legkorábbi híradást az ún. Dzsajhánihagyomány jelenti, amely legnagyobb valószínűséggel a honfoglalás előtti magyarságra vonatkozik.²⁸⁴⁰ Kmoskó Mihály a tudósítás egyes tartalmi vonatkozásai (fában és vízben gazdag föld) miatt feltételezte, hogy a híradás egyes részei a 10. század első évtizedeire (920-as évek) utalhatnak, amikor a magyarok már az új hazában, a

²⁸³⁷ A legutóbbi nomadizmus-vita a Századok 1997. évi számában bontakozott ki a magyarok nomadizmusát hangoztató történész (Kristó Gyula), és a félnomád, részben letelepült nézetet valló régész (Révész László és Takács Miklós) álláspontok között; Kristó 1997b. 234–275.; Révész 1997. 215–233.; Takács 1997. 168–215.; a magyarok pusztá nomadizmusát elvetette Róna-Tas 2015. 428.; a magyarok nomadizmusára legutóbb Juhász 2015b. 5.; erre reagálás és Kristó Gyula nomadizmus felfogásának bírálatára Fodor 2015b. 6.

²⁸³⁸ Számomra Váczy Péter jó értelemben alkalmazott komplex módszere volt iránymutató az eddigi történeti kutatásban, vö. Bónis könyvéről írt kisebb könyv terjedelmű, tanulmány értékű recenziója, amelynek megállapításait többször fogom idézni, vö. Váczy 1958. 265–345. (főleg 272–316.)

²⁸³⁹ Az írott források bemutatására – a nomadizmus melletti érvekkel – vö. Kristó 1995a. 97–127, 183–206.; Kristó 1996b. 7–64.; legújabban Tóth 2010. 85–95.

²⁸⁴⁰ Zimonyi 2005. 19–20.

Duna-Tisza vidékén tartózkodtak.²⁸⁴¹ A Dzsjaháni-hagyomány legfontosabb képviselője, Ibn Ruszta (920–930 körül) a következőket írta a magyarok (madzsghari) életmódjáról, gazdaságáról: „Sátraik vannak. Együtt vándorolnak a friss és bőséges füvel.”²⁸⁴² Váczy Péter megemlítette, hogy Ibn Ruszta tudósítása szerint a magyarok „együtt mennek (vagyis követik) a kalā-val és a hişb-el.” Váczy szerint „a kalā egyaránt jelent zöld vagy száraz takarmányt, a hişb pedig termékenységet, vegetációt.” Úgy vélekedett, hogy a szöveg helyes fordításánál a kalā-nak „a zöld takarmány jelentését kell figyelembe venni, mivel a hişb világosan utal a dús, friss, zöld növényzetre.”²⁸⁴³ Ibn Ruszta utalt a téli szállásra és halászatra is: „Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük a két folyó közül a hozzá közelebb eső folyónál telepszik meg. Ott töltik a telet, halakat fogva a folyóból. Ott a legmegfelelőbb számukra a téli szállás.”²⁸⁴⁴ Ezután megemlékezik a talajról és a mezőgazdasági tevékenységről: „A magyarok országa fában és vízben gazdag. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van.”²⁸⁴⁵ Ibn Ruszta megemlítette, hogy a magyarok a hozzájuk közel lakó szlávokat (şaqāliba) támadják, „súlyos élelmiszerellátmány nyújtására kötelezik őket, és rabokként tartják őket.”²⁸⁴⁶ Utalt arra is, hogy

²⁸⁴¹ Kmoskó 1997. 202.

²⁸⁴² Zimonyi 2005. 35.; Kmoskó Mihály fordítása szerint: „Sátraik vannak; a füvel s a termékenységgel együtt vonulnak,” vö. Kmoskó 1997. 208.; Czeglédy Károly fordítása szerint: „Sátraik vannak, és együtt vonulnak a sarjadó füvel és a zöld vegetációval.” vö. MEH 86. és HKÍF 33.; Czeglédy korábban úgy fordította a szöveget, hogy „sátraik vannak, és oda vonulnak, ahol bőséges takarmányt találnak,” vö. Czeglédy 1943b. 106.; l. még Váczy 1958. 298.; Ibn Ruszta francia fordítására Wiet 1955. 160.; angol fordítására vö. Macartney 1930. 206. „They possess leather tents and they travel in search of herbage and abundant pasturage.”

²⁸⁴³ Váczy 1958. 298. – Czeglédy Károly fordítása alapján értelmezte a szöveget.

²⁸⁴⁴ Zimonyi 2005. 35.; Kmoskó fordításában: „Amikor a tél beáll, mindegyikük a két folyó közül a hozzá legközelebb fekvő felé igyekeznek, s azt a telet ott tölti, halakat fogdosva benne.” Vö. Kmoskó 1997. 208.; Czeglédy Károly fordítása szerint: „Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyikhez éppen közelebb van. Itt marad télire és halászik. A téli tartózkodás ott alkalmasabb számukra,” vö. MEH 88. és HKÍF 33.; francia fordítására Wiet 1955. 160.; angol fordítására vö. Macartney 1930. 206. „in the winter they go to whichever river is nearest to them and settle there for the winter. They catch fish from it, and their abode for the winter is reserved to them there.”

²⁸⁴⁵ Zimonyi 2005. 35.; Kmoskó Mihály fordítása szerint: „A mağğariya országa fában és vízben bővelkedik, földjük nedves: sok szántóföldjük van.” vö. Kmoskó 1997. 2008.; Czeglédy Károly fordítása szerint: „A magyarok országa bővelkedik fában és vizekben. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van.” MEH 88. és HKÍF 33. – francia fordítására l. Wiet 1955. 160.; angol fordítására vö. Macartney 1930. 208. „The country of the Magyars contains many trees and much water and their ground is moist and they have many fields.”; a Dzsjaháni-hagyományban ugyanakkor Zimonyi azzal számol, hogy a sok mennyiségjelzőt elhagyva, „szántóföldjeik vannak.” vö. Zimonyi 2005. 274.

²⁸⁴⁶ Zimonyi 2005. 35.; Kmoskó Mihály fordításában: „A velük szomszédos összes saqaliba fölött uralmat gyakorolnak, azokat nehéz terhekre kötelezik, s azok kezei között a foglyok szerepét játsszák.” vö. Kmoskó 1997. 208.; Czeglédy Károly fordítása szerint „súlyos élelmiszer-adókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat,” vö. MEH 88. és HKÍF 33. – francia fordításában csak adók (tribut) szerepelnek, vö. Wiet 1955. 160.; angol fordítására Macartney 1930. 208. „They exercise dominion over all the Saqlab [Slavs], who are adjacent to them and they put upon them heavy burdens, and they are in their hands in the position of captives.”

a magyarok a szláv foglyokat a bizánci kikötőben, Kercsben (K.r.h)²⁸⁴⁷ adják el, „és a rabszolgákért cserébe rúmi (bizánci) brokátot, gyapjúszőnyeget és más rúm (bizánci) árut vesznek.”²⁸⁴⁸ Ibn Ruszta tudósításában a sátrakkal vándorló, legelőváltó nomád jellegű állattartás dominál, emellett megemlékezik a folyók melletti téli halászatról és téli szállásról. Erdős, folyókban gazdag területként jellemzi a magyarok szállásföldjét, amelynek talaja nedves (csapadékos klímát sejtet), és említi szántóföldjeiket. A szlávok elleni, rendszeres portyákra is utalt, és a rájuk kivetett élelmiszer-adóra vagy ellátmányra, amely ellentmondásban áll a magyarok szántóföldjeivel.²⁸⁴⁹

A Dzsajháni-hagyomány másik fontos szerzője, a perzsa Gardézi (Gardīzī–1050 körül) kevésbé részletesen számolt be a magyarok életmódjáról, gazdaságáról. A muszlim szerző utalt a nomadizálásra alkalmas területre: „van egy pusztájuk, amely csupa fű és tágas hely.”²⁸⁵⁰ Gardézi szövegében az egyik szó, a gīyāh jelenthet zöld füvet, de szénát is, viszont a másik kifejezés (jāy-i farrāh) „bőven termő hely, gazdag vegetáció” jelentéssel bír.²⁸⁵¹ Gardézi Ibn Rusztához hasonlóképpen írta le a magyarok téli életmódját: „amikor eljön a tél, az, aki a Ğayhūn-tól [ti. nagy folyó – T. S. L.] távolabbra van, a Ğayhūn közelébe tér vissza, és ott marad télire és halásznak, s azáltal látják el magukat.”²⁸⁵² Gardézi is úgy jellemezte a magyarok országát, hogy „csupa fa és láp, talaja nedves.”²⁸⁵³ Megemlékezett arról, hogy „állandóan legyőzik a saqlābokat,” „súlyos élelmiszer-ellátmány nyújtására kötelezik a saqlābokat, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat.”²⁸⁵⁴ Gardézi megemlítette, hogy „meg-megrohanják a saqlābokat és rūsokat, s onnan rabszolgákat hoznak, Rumba (Bizánbca) viszik és

²⁸⁴⁷ A K.r.h. nevű bizánci kikötőt Keresként is értelmezték, vö. pl. MEH 88. (Czeglédy Károly), de valószínű, hogy Kherszón városát érthetjük ezalatt, Bóna 2000. 12–13.; Polgár 2000. 199.; Zimonyi 2005. 248–249.

²⁸⁴⁸ Zimonyi 2005. 35.; Kmoskó Mihály fordításában: „Mikor azután a maĝĝarīya a foglyokkal Karĝ-ba érnek, a rúm(ok) is feléjük vonulnak ki, mire ott vásárt csapnak; a rabszolgákat átadják nekik és római brokátot, pokrócokat s egyéb római holmikat kapnak.” Vö. Kmoskó 1997. 209.; Czeglédy Károly fordításában: „és vesznek bizánci brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat,” vö. MEH 88. és HKÍF 34. – francia fordítására Wiet 1955. 160.; angol fordítására vö. Macartney 1930. 208. „When the Magyars go with the captives to Karākh, the Greeks come to them and they trade there and deliver over to them the slaves and take Grecian brocades and carpets and other Greek goods.”

²⁸⁴⁹ Az ellentmondásra utalt Kristó 1996b 54.; vitatta, hogy terményadóról lenne szó Váczy 1958. 302–303.

²⁸⁵⁰ Zimonyi 2005. 37.; ugyanígy HKÍF 35. (Zimonyi István); vö. még Czeglédy-fordítása, „Nagy sík földjük van, melyet fű borít,” vö. Czeglédy 1943b. 106.; idézi még Váczy 1958. 298.; angol fordítására vö. Macartney 1930. 206. „They have a plain, which is all dry herbage and a wide territory.”

²⁸⁵¹ Czeglédy fordítása alapján Váczy 1958. 298.

²⁸⁵² Zimonyi 2005. 37.; ugyanígy HKÍF 36. (Zimonyi István); angol fordítására vö. Macartney 1930. 206–207. „when winter comes, any person who is far from the Dzaihun comes near it again and in winter remains there, and they catch fish and subsist thereby.”

²⁸⁵³ Zimonyi 2005. 39.; ugyanígy HKÍF 37. (Zimonyi István); angol fordítására vö. Macartney 1930. 208. „The land of of the Magyars is all trees and standing water, and its ground is moist.”

²⁸⁵⁴ Zimonyi 2005. 39.; vö. még HKÍF 38. (Zimonyi István); az angol fordításra vö. Macartney 1930. 208. „They have completely subjugated the Slavs and they have always order them to provide food for them and consider them as their slaves.”

eladják őket.”²⁸⁵⁵ Gardézi tudósítása megegyezik Ibn Rusztáéval, csak a szántóföldekről nem szól.

A Dzsajháni-hagyomány többi képviselője tömörebb híradást őrzött meg a magyarok életmódjáról. A 11. századi Al-Bakri szerint a magyar „olyan nép, melynek sátraik és jurtaik vannak, s az esőzéseket s a füves helyeket követik.”²⁸⁵⁶ Megemlíttette azt is, hogy „lovaik, lábasjószágaik és szántóföldjeik vannak.”²⁸⁵⁷ Al-Bakri tehát szintén utalt a magyarok szántóföldjeire. A Bakrit kivonatoló 14. századi Abul-Fida csak a nomadizálásra vonatkozó részt vette át: „nekik sátraik és jurtaik vannak, s az esőzéseket s a füves helyeket követik.”²⁸⁵⁸ A 10. század utolsó harmadában keletkezett Hüdüd al-Alām („A Világ határai”) szerint „télen a köztük és a rüsook között lévő folyónak a partján tartózkodnak. Élelmük a hal, s ezzel látják el magukat... Ennek az országnak sok fája és folyóvíze van.”²⁸⁵⁹ Az anonim szerzőtől származó földrajzi munka a magyarok területének jellemzését, és téli életmódjukat vette át a Dzsajháni-hagyományból, de nem szólt sem nomád életformájukról, sem pedig szántóföldjeikről. A 12. század eleji al-Marwazi szerint a magyar „sátorlakó nép,” „együtt vándorolnak a friss és bőséges füvel.” Szerinte „a magyarok országa fás helyekben gazdag,” és „szántóföldjeik vannak.”²⁸⁶⁰ Marwazi tehát megemlékezett a nomád életmódról, és a szántóföldekről is, csak a téli halászatról nem tett említést. Marwazi utalt arra, hogy a magyarok „a velük szomszédos sagálibákat és rüsookat legyőzik, foglyokat ejtenek közülük, a foglyokat Rumba viszik, s ott eladják őket.” Szerinte a magyarok „vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek.”²⁸⁶¹ A Marwazit kivonatoló 14. századi Afi csak a nomád életforma leírását vette át: „Sátorlakó nép. Együtt vándorolnak az állataikkal.”²⁸⁶² A 15. századi török Sukrullah szintén a nomád életmódot említette: „ők sátrakkal és állatokkal együtt vonulnak.” Megemlékezett arról is, hogy a magyarok a szláv és rusz

²⁸⁵⁵ Zimonyi 2005. 39.; vö. még HKÍF 38. (Zimonyi István); az angol fordításra vö. Macartney 1930. 208. „They go out to raid Saqlāb and Rūs and carry off [the people] and sell them.”

²⁸⁵⁶ Zimonyi 2005. 41.; ugyanígy HKÍF 39. (Kmoskó Mihály); angol fordítására vö. Macartney 1930. 207. „They are a people who live in tents and they go in search of the place where there is pasturage.”

²⁸⁵⁷ Zimonyi 2005. 41.; ugyanígy HKÍF 40. (Kmoskó Mihály); angol fordítására vö. Macartney 1930. 207. „They have horses, flocks and cultivated lands.”

²⁸⁵⁸ Zimonyi 2005. 41.

²⁸⁵⁹ Erre a fordításra vö. Zimonyi 2005. 43.; kevés eltéréssel ugyanő, „Télen egy folyó partján tartózkodnak, amely köztük s a rüsook között van. Élelmük a hal, s ezzel látják el magukat. ... Ennek az országnak sok fája és folyóvíze van.”, vö. HKÍF 42. (Zimonyi István) a magyarok országának „sok fája és folyóvíze van”. Télen „egy folyó partján tartózkodnak,” és „élelmük a hal, s ezzel látják el magukat.” vö. HKÍF 42.

²⁸⁶⁰ Zimonyi 2005. 45.; Zimonyi hasonló fordítása szerint: „sátorlakó nép, és együtt vonulnak a sarjadó füvel és a zöld vegetációval,” és „a magyarok országa bővelkedik fában, szántóföldjeik vannak”, vö. HKÍF 44. (Zimonyi István)

²⁸⁶¹ Zimonyi 2005. 45.; hasonlóan HKÍF 45. (Zimonyi István)

²⁸⁶² Zimonyi 2005. 45.

fogyokat Bizáncba viszik és eladják.²⁸⁶³ Muḥammad Kātib szerint „ez a nép éjjel és nappal sátorral és az állatokkal együtt vándorol.”²⁸⁶⁴ Haġgi Ḥalifa szerint a magyar „sátorlakó nép,” és említést tett a szlávok és ruszok elleni sikeres harcaikról, és arról, hogy foglyaikat „Rūmba viszik és eladják.”²⁸⁶⁵

A Dzsajháni-hagyomány az egyik legfontosabb forrás a honfoglalás előtti magyarság életmódját, gazdaságát illetően, jóllehet az eredeti Dzsajháni-mű hiányában az őt átvevő muszlim szerzők alapján kell rekonstruálni az eredeti forrást.²⁸⁶⁶ Újabban Szabados György hangoztatta fenntartását a Dzsajháni-szöveg-hagyomány forrásértékével kapcsolatban. Szerinte a „Dzsajháni-hagyomány pedig nem egy kézzel fogható szöveg-egész, hanem Ibn Ruszta, Gardézi és későbbi szerzők munkáiból kikövetkeztetett ősváltozat.”²⁸⁶⁷ Ez a kétely azért nem megalapozott, mert egyrészt Ibn Ruszta műve, illetve magyarokról szóló híradása időben nagyon közel volt Dzsajháni munkájához, másrészt önmagában is hitelt érdemlő kortárs tudósítás. Kétségtelen, hogy Ibn Ruszta híradása nem személyes tapasztalatokon nyugvó, „első kézből” származó információkat tartalmaz. Maga a Dzsajháni-hagyomány is korábbi feljegyzésekre épített. Mindezek ellenére a Dzsajháni-hagyományt részben átvevő, részben pedig más forrásokból is merítő muszlim szerzők tudósításaik forrásértékét aligha vitathatjuk. A Dzsajháni-hagyomány arról tanúskodik, hogy a honfoglalás előtti magyarság zömének alapvető életformája a nomadizmus volt, sátrakban éltek, a fűvel, a vegetációval együtt vonultak.²⁸⁶⁸ Váczy Péter hangsúlyozta, hogy az „arab alapszöveg a zöld legelőn való vándor pásztorkodást írta le,” és ezt „megerősíti különben a boltozatos sátorban való lakás emlegetése is.”²⁸⁶⁹ A muszlim források szerint a magyarok a téli hónapokban a legközelebbi folyóhoz húzódtak és halászzal foglalkoztak.²⁸⁷⁰ Három forrás (Ibn Ruszta, Al-Bakri és Al-Marwazi) is utalt szántóföldjeikre, ami alapján Zimonyi István joggal vélekedett úgy, hogy a Dzsajháni-hagyomány részét képezte a szántóföldek említése a honfoglalás-kori magyaroknál.²⁸⁷¹ Vitatott a földművelés súlya a korabeli magyar törzsszövetség életében. Az egyik felfogást képviselő Kristó Gyula szerint a földművelés „éppen olyan alárendelt, kiegészítő (döntően az állatok takarmányozását szolgáló) tevékenység

²⁸⁶³ HKÍF 47. (Zimonyi István) – török fordítása szerint: „együtt utaznak ingóságaikkal, sátraikkal, [az uralkodó] kíséretével, az uralkodó udvarával és az állatokkal.”; hasonlóan Zimonyi 2005. 47.

²⁸⁶⁴ Zimonyi 2005. 49.

²⁸⁶⁵ Zimonyi 2005. 49.

²⁸⁶⁶ Újabban az „életmód vonatkozásában a leginkább hitelt érdemlőnek” minősítette a Dzsajháni-hagyományt az írott források hitelességét (másodkézből valók, toposzokat tartalmaznak) szkeptikusan megítélő Takács Miklós, vö. Takács 1997. 181–182.

²⁸⁶⁷ Szabados 2011. 172.

²⁸⁶⁸ Váczy 1958. 298.; hasonlóan Kristó 1995a. 97.; Kristó 1996b. 52.; Zimonyi 2005. 275.

²⁸⁶⁹ Váczy 1958. 298.

²⁸⁷⁰ Váczy 1958. 294.; Zimonyi 2005. 275.

²⁸⁷¹ Zimonyi 2005. 274.

volt a nyári időben, mint a halászat a folyók mellett a téli időben.”²⁸⁷² Dienes István úgy vélekedett, hogy a szántóföldek a folyóparti téli szállások mentén voltak.²⁸⁷³ Az is vitatott, hogy a magyarok,²⁸⁷⁴ vagy pedig szláv foglyaik művelték ezeket.²⁸⁷⁵ Kmoskó Mihály felvetette azt a lehetőséget, hogy az idézett leírás a Kárpát-medencei szállásterületre vonatkozik, de ez nem változtat a 9–10. századi magyarság életmódjának megítélésén.²⁸⁷⁶ Egyértelműen kizárható viszont a Perényi József által felvetett ötlet, hogy a szlávok szántóföldjeiről lenne szó, amelyet a magyarok adóztattak volna.²⁸⁷⁷ Váczy Péter mintaszerű elemzése szerint a honfoglalás előtti magyarság lovasnomád volt, de nem tartozott a száraz steppei nomádok (Vollnomaden) csoportjába, hanem az erdős övezetben lakott, fő foglalkozása a nomád pásztorkodás volt, két mellékfoglalkozása pedig a télen űzött halászat, valamint a földművelés.²⁸⁷⁸ Szabó István Ibn Ruszta a „magyarok sok vetéséről” szóló leírására, a magyar nyelv bolgártörök jövevényszavaira, valamint 18–19. századi néprajzi analógiákra (baskír) alapozva foglalt állást a honfoglalás előtti magyarság életmódját illetően. Szerinte a „lebédiai–etelközi magyarok tél kezdetén a már egyszer elfoglalt téli szállásaikra vonultak el, s hogy e szántott-vetett földekkel övezett állandó téli szállásaik már faluszerű települések voltak.” Szabó úgy vélte, hogy „a magyarok a teljes nomádság és a letelepedettség valamilyen közbeeső fokán álltak a honfoglalás idejében,” amelyet lehet félnomádnak nevezni.²⁸⁷⁹ Györffy György korábban nomádnak tekintette a magyarságot. A Dzsajháni-hagyomány alapján utalt arra, hogy „a magyarság helyváltoztató életmódot folytatott és törzsszervezetben élt.”²⁸⁸⁰ Későbbi munkáiban félnomádnak tekintette a magyarok életmódját, gazdálkodását. A Dzsajháni-hagyomány tudósítását ekkor már úgy értelmezte, hogy „a magyarok állandó téli szállásai a folyók mentén sorakoztak; tavasszal ezek szomszédságában szántottak, és elvetették a gabonát, ezt követően kihajtották állataikat a külső nyári legelőre, aratás idejére pedig visszatértek a víz melletti téli szállás közelébe.”²⁸⁸¹ Zimonyi István álláspontja szerint a Dzsajháni-hagyomány egy sokoldalú közösség képét rajzolja meg, ahol nomádok élnek, de földművelést is folytatnak, és a kereskedelemben is részt vesznek. Elképzelése szerint a déli steppeövből lakó magyarok sátorlakó nomádok voltak, ugyanakkor a ligetes steppén és erdővidéken lakó rész magas fokú földművelést folytatott. A magyarság bekapcsolódott a távolsági kereskedelemben

²⁸⁷² Kristó 1996b. 54.

²⁸⁷³ Dienes 1978. 30.

²⁸⁷⁴ Váczy 1958. 303. – a török jövevényszavak alapján feltételezi ezt, bár elvileg a szláv foglyok egy részének bekapcsolását sem veti el, hasonlóan Deér 1943. 145.

²⁸⁷⁵ Kristó 1995a. 193.; Kristó 1996b. 54.

²⁸⁷⁶ Kmoskó Mihály felvetése, idézi HKÍF 33.; Kristó 1995a. 193–194.

²⁸⁷⁷ A felvetésre vö. Perényi 1956. 28. – ennek elutasítására Váczy 1958. 302.

²⁸⁷⁸ Váczy 1958. 302.

²⁸⁷⁹ Szabó I. 1966. 26–28, 34–35.

²⁸⁸⁰ Györffy 1959. 142, 153.

²⁸⁸¹ Györffy 1977c. 17.; ehhez hasonlóan Györffy 1983b. 369.

is. Az erdővidékre vezetett hadjárataival rabszolgákat szerzett, akiket a Krím-félsziget központjában értékesített.²⁸⁸² Róna-Tas András a Dzsajháni-hagyományra is hivatkozva, de inkább nyelvészeti, régészeti források segítségével feltételezte, hogy „egyes nemzetségek nomád legelőváltása és más csoportok földművelő állattartó gazdálkodása között széles átmeneti formák is voltak, s ezek tovább bontakoztak ki a honfoglalás után.”²⁸⁸³ Sándor Klára nomádoknak minősítette a magyarokat, részint Ibn Ruszta leírása, részint pedig nyelvészeti érvek (török jövevényszavak) alapján. Szerinte a magyaroknál a „nomád gazdálkodás és életmód legfontosabb szervezőeleme továbbra is a nagyállattartás – a ló- és szarvasmarhatenyésztés – volt.” Emellett a magyarok a többi eurázsiai nomád néphez hasonlóan, földművelést is folytattak, továbbá a „nomád gazdálkodás keveset emlegetett, mégis rendkívül fontos” ágát, a halászatot is gyakorolták.²⁸⁸⁴ Nézetem szerint a Dzsajháni-szöveghagyomány egy nomád életformájú népeiséget jellemez, amelynek fő termelési ága a nomád állattartás volt. A magyarok ismerhették a földművelést és egyes csoportjai – családjai, a portyázásokban részt nem vevő rétegei, szláv foglyai – révén kiegészítő foglalkozásként űzhette ezt. Télen halászáttal is foglalkoztak, a hadjáratokon ejtett foglyokkal pedig kereskedtek.²⁸⁸⁵

A 870–880-ra vonatkoztatható Dzsajháni-hagyományt követi a kortárs, Bölcs Leó bizánci császár 10. század elejére tehető, Taktika című művének több passzusa. Noha a bizánci uralkodó átvette Maurikiosz császár 6. századi hadtörténeti művét (Stratégikon), két vonatkozó passzusa is önálló, korabelinek tartható betoldás.²⁸⁸⁶ Az egyik betoldása szerint a szkíta népek – akik közé a bolgárokat és a türköket nevezett magyarokat is besorolták a bizánci szerzők – „sok fő alatt állnak, és a közügyekben nemtörődömök; általában *nomád életet élnek* [kiemelés tőlem – T. S. L.]. Csupán a bolgárok és kívülük még a türkök népe fordít gondot az egyöntetű hadrendre. Így a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcokat, és egy főnek az uralma alatt állnak.”²⁸⁸⁷ A bizánci császár a másik betoldásban hangsúlyozta is; a bolgárok annyiban különböznek a türköktől (magyaroktól), hogy amikor magukévá tették „a keresztények hitét, „akkor hitelenségükkel együtt vadságukat és *nomád* [kiemelés tőlem – T. S. L.] voltukat is levetkőzték.”²⁸⁸⁸ Ezekben a passzusokban Bölcs Leó az átvett szövegtől függetlenül utalt a magyarok nomadizmusára, előbb a Bizánctól északra

²⁸⁸² Zimonyi 2005. 275–276.

²⁸⁸³ Róna-Tas 1996a. 285.

²⁸⁸⁴ Sándor 2011. 255–256.

²⁸⁸⁵ Tóth 2010. 89.

²⁸⁸⁶ Kristó Gyula szerint a magyarokat négy szerző öt adata minősítette nomádnak a 895–950 közötti korból, ebből kettő Bölcs Leó Taktikájában szereplő kortárs betoldás, vö. Kristó 1995d. 52–53.; Kristó 1996b. 61–62.

²⁸⁸⁷ Bölcs Leó, Taktika XVIII. 43. caput, vö. HKÍF 104.; ÁMTBF 17–18.; vö. Váczy 1958. 297.; Kristó 1995d. 52.; Kristó 1996b. 61.

²⁸⁸⁸ Bölcs Leó, Taktika XVIII. 61. vö. HKÍF 107.; ÁMTBF 20.; értelmezésére Váczy 1958. 310–311.; Kristó 1995d. 53.; Kristó 1996b. 62.

lakó népek (szkíták), utána pedig a bolgárok kapcsán, akik immár nem nomádok, mint a többiek. Más, Maurikiosztól kölcsönzött szövegrészekben is megemlékezett a türkök nomád voltáról: „Ez a nép tehát, mint amely egy fő alatt áll, fellebbvalóitól kemény és súlyos büntetéseket szenved elkövetett vétkeiért, s mint amelyet így nem szeretet, hanem félelem tart féken, a fáradalmakat és nehézségeket derekasan tűri, dacol a hőséggel és faggyal és a szükségésekben való egyéb nélkülözéssel, lévén *nomád nép* (kiemelés tőlem – T. S. L.).”²⁸⁸⁹ A bizánci uralkodó megjegyezte, hogy „nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen–nyáron.”²⁸⁹⁰ Utóbbi passzusok átvételek, tehát eredetileg a 6. századi, igazi türkökre, a türk birodalomra vonatkoztak. Mindezek az idézett szövegrészek – akár önálló betoldások, akár pedig átvételek egy korábbi szövegből – arra engednek következtetni, hogy a kortárs Bölcs Leó császár azonosította az általa türköknek nevezett magyarok életmódját a 6. századi igazi türkökével, és egyaránt nomádnak tartotta őket.²⁸⁹¹ Takács Miklós megkérdőjelezte Bölcs Leó császár tudósításainak hitelességét, és hangsúlyozta a bizánci uralkodó tájékozatlanságát mind az igazi türkök, mind pedig a korabeli „türkök,” a magyarok esetében. Takács nézete szerint bizánci toposz a türkök nomadizmusa.²⁸⁹² Szabados György kevésbé negatívan ítélte meg Bölcs Leó hitelességét. Szerinte nem lehet „tartalmi fedezet nélküli toposznak” tartani a 900-as évek elején leírt tudósítást, mert VI. Leó „aktualizálta, bővítette” forrását. Hozzátette azt is, hogy a Taktika „másodkézből és első kézből vett információk egyvelegét tartalmazza.”²⁸⁹³ Jőmagam Váczy Péter nézetével értek egyet, aki kiemelte a bizánci baszileusz kapcsolatait a magyar törzsszövetség vezetőivel.²⁸⁹⁴ Bölcs Leónak ugyan nem voltak személyes tapasztalatai a magyarok életmódjáról, de követe, Nikétász Szklérosz járt az etelközi magyar szállásterület al-dunai határánál, és ott tárgyalt a magyarok vezetőivel.²⁸⁹⁵ Úgy vélem, hogy Bölcs Leó követeként járt a Kárpát-medencei szállásterületen Gábrriel klerikosz is, aki közvetlenül tájékozódhatott a magyarok életmódjáról. Így számomra valószínűnek tűnik, hogy nem nomád toposzról van szó, hanem a bizánci követek révén szerzett tapasztalatról, amelyre építve, Bölcs Leó császár és fia, VII. Konsztantinosz, egy letelepült civilizáció szemszögéből, saját kora türkjeit, a magyarokat nomádnak tekintette, és életmódjukat, harcászataikat is így jellemezte.²⁸⁹⁶

Bölcs Leó kortársa, Regino apát, 907-ben befejezett krónikájában, a 889-es évnél jegyezte le a magyarok életmódjával kapcsolatos információit. Reginónak személyes

²⁸⁸⁹ Bölcs Leó, Taktika XVIII. 46. vö. HKÍF 105.; ÁMTBF 18.; Szabados államelméleti megközelítés miatt ezt az idézetet választotta a magyarok nomád voltával kapcsolatban, vö. Szabados 2011. 172.

²⁸⁹⁰ Bölcs Leó, Taktika XVIII. 53. vö. HKÍF 106.; ÁMTBF 19.; vö. még Kristó 1996b. 53.

²⁸⁹¹ Kristó 1995a. 98.; legújabban Szabados 2011. 167.

²⁸⁹² Takács 1997. 181–182.

²⁸⁹³ Szabados 2011. 172.

²⁸⁹⁴ Váczy 1958. 310.

²⁸⁹⁵ Tóth 2010. 90–91.; Takács Miklós azt hangsúlyozta, hogy Nikétász „személyes élményei csak a két fejedelem személyére és kíséretére korlátozódhattak,” Takács 1997. 182.

²⁸⁹⁶ Váczy 1958. 310–311.; Kristó 1995a. 106–107.; Tóth 2010. 91.

tapasztalatai aligha lehettek a magyarokról a távoli Trierben vagy Prümben, értesüléseit másodkézből szerezte. Újabban Szabados hangsúlyozta, hogy Regino esetében a „nagy térbeli távolság int óvatosságra.”²⁸⁹⁷ Nézetem szerint kortárs szerzőként figyelembe kell vennünk Regino krónikáját. Regino szerint a magyarok „először is a pannónok és az avarok pusztáin kóboroltak, vadászattal és halászattal szerezvén meg mindennapi táplálékukat.”²⁸⁹⁸ A magyarok lovasnomád harcmodoráról is tudósított Regino. Eszerint „előrenyomuló vagy visszaforduló lovaikon harcolnak. Minden idejüket lovaikon töltik, azokon szoktak utazni, tartózkodni, gondolkodni és beszélgetni. Gyermeküket és szolgálkat nagy igyekezettel tanítják lovagolni és nyilazni.”²⁸⁹⁹ Utóbbi tudósítását Iustinustól vett kölcsönzésnek tekinthetjük.²⁹⁰⁰ Szabados úgy értékelte Regino információit, hogy a „nomád élet jellegzetességeit láttatja.” Hozzátette, hogy „harcmodoruk megjelenítése mellett a pannonok és avarok pusztáin végzett halászgatásra és vadászgatásra tett utalás tartozik ide.”²⁹⁰¹ Ennek kapcsán megjegyezném, hogy a nomád harcmodor kiemelése indokolt, viszont Szabados elfelejtkezni látszik a nomád életmódra utaló „kóboroltak” (pererrantes) kifejezésről.²⁹⁰² Regino toposz-jellegű leírásából kitűnik, hogy a magyarok lovasnomád harcmodort alkalmaztak, kóborlásuk említésével utalt nomadizmusukra, kiegészítő foglalkozásként pedig a halászatot és vadászatot említette.²⁹⁰³ Regino híradása a magyarok nomadizáló életmódjáról, és a halászatról, összecseng a Dzsajháni-hagyomány tudósításával.

Szintén a honfoglalás-kori magyarok életmódjára vonatkozik az az adat, amelyet a 12. század elején befejezett orosz őskrónika őrzött meg a 898-as évnél. Eszerint „vonnak az ugrok (magyarok – T. S. L.) Kijev mellett a hegyen keresztül, amelyet ma Ugorskoe-nak neveznek, és megérkezvén a Dnyeperhez, megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint a polovecek.”²⁹⁰⁴ A híradás a sátrakkal vándorló magyarokról emlékezett meg, és ezzel nomád voltukra utalt.²⁹⁰⁵ A PVL azonban kései forrás, amit a 11–12. századi polovecekre, fehér kunokra való utalás igazol.²⁹⁰⁶ A forrás szerkesztője nem tekinthető kortárs szemtanúnak, de a híradás korábbi bizánci forrásra mehet vissza, ezért közvetve számolhatunk vele.

²⁸⁹⁷ Szabados 2011. 172.

²⁸⁹⁸ SRG Regino 132.; „Et primo quidem Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes, venatu ac piscatione victum cotidianum quaeritant.” – magyar fordítására vö. HKÍF 198-199. (Kordé Zoltán)

²⁸⁹⁹ SRG Regino 133.; HKÍF 198-199. (Kordé Zoltán); ezt idézte a nomadizáló életmódban kulcsfontosságú ló szerepével kapcsolatban Reginótól Kristó 1995a. 24.

²⁹⁰⁰ Vö. SRG Regino 133. – a Iustinustól való átvételre utalt a szöveg kiadója.

²⁹⁰¹ Szabados 2011. 167-168.

²⁹⁰² Uo. – Megjegyzendő, hogy Szabados a nomád vándorló életmód helyett a „pusztákon végzett halászgatást” (sic!), és vadászgatást említi, ami mindenképpen furcsa képzavarnak tűnik.

²⁹⁰³ Kristó 1995a. 24, 99-100.; Szabados 2011. 167.; Tóth 2010. 91.

²⁹⁰⁴ MEH 126. (Kniezsa István); HKÍF 174. (Ferincz István)

²⁹⁰⁵ Váczy 1958. 297.; Kristó 1995a. 99.; Kristó 1996b. 53.

²⁹⁰⁶ Takács 1997. 199.

Az időben következő tudósítás Maszúdi (Al-Maszúdi) 943–947 között írt művében található. Maszúdi négy turk népről is megemlékezett, amelyek „részben nomádok, részben letelepültek,” és „királyaik nomád életet folytatnak.”²⁹⁰⁷ A muszlim szerző szerint a harcias turk népek szomszédosak a kazárokkal és alánokkal, egészen Bizáncig és Andalúzia környékéig portyáznak. Maszúdi meg is nevezte e törzseket, népeket: b.ğ.ny (besenyő?), bağğird (baskír–magyar?), b.ğ.nāk (besenyő?), és nuk.r.da (onogur–magyar?).²⁹⁰⁸ Korántsem egyértelmű a Maszúdi által említett népek azonosítása. Kristó Gyula szerint az „első név talán, a harmadik bizonyosan a besenyőkre vonatkozik.” Hozzátette, hogy „a második név rejti a magyarokat, a negyedik esetleg az onogurokat.”²⁹⁰⁹ Nézetem szerint valószínűsíthető, hogy a besenyők és magyarok két-két csoportjáról írhatott Maszúdi.²⁹¹⁰ Ezt megerősítheti a felsorolás sorrendje. Először az oguzokkal maradt besenyő néprész, aztán a Volgánál levő baskír–magyarok, majd a Don–Duna közé költözött nagyobbik besenyő csoport, végül pedig a Kárpát-medencében élő magyarok. Maszúdi csak e népek királyainál állapítja meg nomád voltukat, míg a négy nép esetében részben nomádnak, részben letelepültek nyilvánítja őket. Kristó Gyula szerint nem egyértelmű, hogy mely nép minősült Maszúdi értelmezésében nomádnak, és melyik letelepültnek.²⁹¹¹ Kristó úgy értelmezte Maszúdi forráshelyét, hogy a négy nomád elit népéhez egyaránt tartoztak nomádok, és alávetettként letelepültek.²⁹¹² Úgy vélem, hogy a muszlim szerző mindegyik népre érthette a felemás megjelölést. Információi szerint a besenyők és a magyarok mindkét csoportjánál voltak nomád, és letelepült csoportok. A letelepült csoportok közé sorolhatjuk a besenyők vagy a magyarok által alávetett vagy fogásba hurcolt idegen etnikumokat. Ilyenek lehettek a Kárpát-medencében a magyar uralom alá került népek: a szlávok, túlélő avar töredékek és onogurok.²⁹¹³

Maszúdi után időben következő adatként a 11. századi hispániai mór krónikás, Ibn Hajján 942-es hispániai kalandozásra vonatkozó tudósítását kell említenünk. A történetíró azt írta a magyarokkal azonosítható turkokról, hogy „szálláshelyeik a Duna mentén vannak, ők pedig *nomádok, mint a beduinok* (kiemelés tőlem – T. S. L.). Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken.”²⁹¹⁴ Ibn Hajján „közvetlen forrásból” is meríthetett. Kristó szerint szóbeli információról lehet szó, amely „azoktól származik, akik részt vettek a hispániai

²⁹⁰⁷ HKÍF 52–53.; „ezek részben nomádok (badw), részben földművesek (hadar)”, vö. Zimonyi 2005. 227.

²⁹⁰⁸ HKÍF 53. (Czeglédy Károly–Kmoskó Mihály)

²⁹⁰⁹ Kristó 1996b. 62.

²⁹¹⁰ Kristó 1980. 270.

²⁹¹¹ Kristó 1995a. 100.; Kristó 1996b. 62.

²⁹¹² Kristó 1997b. 256–257.

²⁹¹³ Kristó 1996b. 62.; Tóth 2010. 93.

²⁹¹⁴ HKÍF 65. (Czeglédy Károly); újabban Elter 2009. 63, 78, 88.; a Chalmeta–Corriente–Subh 1979. alapján készült fordítás arabokat említett és nem beduinokat, Czeglédy, 1985. 132. „A Duna mellett laknak és nomádok, mint az arabok. Nincsenek városaik és házaik. Sátrakban élnek, szétszórva.” vö. még Kristó 1983. 74.

kalandozásban, majd fogságba estek, utóbb pedig iszlám hitre tértek, és a kalifa szolgálatába álltak.”²⁹¹⁵ Elter István átvette a művet kiadó Chalmeta hipotézisét, hogy Ibn Hajján forrása egy „turk-szakértő” lehetett, aki nem turk (magyar) származású volt.²⁹¹⁶ Elter szerint a spanyolországi arab anyagban Ibn Hajján rendelkezésére állhatott egy helyi munka. Ez rögzítette a magyarokkal kapcsolatban azt, hogy „legáltalában a népnek az a része, amelyik rendszeresen kalandozott – az arabok összehasonlításában nomádnak számított.”²⁹¹⁷ Ibn Hajján híradásának forrásértékét újabban többen is megkérdőjelezték. Takács Miklós azt hangoztatta, hogy Ibn Hajján nem kortárs szerző vagy szemtanú, „ő is csak másodkézből (Az őket jól ismerők elmondásából) származó információkat tudott rögzíteni.” Szerinte Ibn Hajján ismeretlen adatközlői „kétségen felül valótlanságot állított(ak), amikor a korabeli magyarságot egyetemlegesen sátorlakó népnek minősítették.”²⁹¹⁸ Szabados György kiemelte, hogy a mór történetíró „az egykorú támadásnak nem egykorú szemtanúja, hanem feldolgozója volt,” és „a Katalóniáig jutott magyar támadás kapcsán figyelt fel az író a távoli Kárpát-medencére.” Utalt arra, hogy Ibn Hajján „összehasonlító elemzéssel szemlélteti a magyarok nomadizmusát.” Felvetette azt a hiperkritikus kérdést, hogy vajon Ibn Hajján, vagy inkább forrása hány beduint és hány magyart láthatott.²⁹¹⁹ Elter a kalandozókra szűkítette le a nomád fogalmat, „szerinte a türkök honfoglaló magyarság félnomád–nomád elemei állhattak a kalandozók soraiba.”²⁹²⁰ Nézetem szerint abból a tényből, hogy Ibn Hajján nem kortárs történetíróként számolt be a hispániai magyar kalandozásról, és meg nem nevezett informátorok alapján minősítette a Kárpát-medencei magyarság életmódját nomádnak, nem következtethetünk arra, hogy tudósítása nem bír forrásértékkel. Ibn Hajján a letelepült hispániai mór civilizáció szemszögéből tekintette nomádnak a magyarokat,²⁹²¹ amikor a beduin arabokhoz hasonlította őket.²⁹²² A mór történetíró a magyarok nomadizmusát jellemzi azzal, hogy nemezsátrakban élnek és nem házakban, és nincsenek városaik, hanem szétszórva lagnak.²⁹²³ Kristó Gyula párhuzamként említette Jakut muszlim szerző híradását, „amely szerint a tokuzoguzok a turkok közt olyanok, mint a beduinok, sátorpillel ellátva utazgatnak és ütnek tábort.”²⁹²⁴ Ibn Hajján nem a kalandozó magyarok nomadizmusáról emlékezett meg, hanem a Kárpát-medencében élő

²⁹¹⁵ Erre a feltevésre Kristó 1995a. 100.

²⁹¹⁶ Elter 2009. 77–78.; a nem turk informátorra gondolt korábban Kristó 1983. 61.

²⁹¹⁷ Elter 2009.77–78. 126.

²⁹¹⁸ Takács 1997. 183.

²⁹¹⁹ Szabados 2011. 169.

²⁹²⁰ Elter 2009. 126.

²⁹²¹ A török (köztörök nyelvűnek tekintett), ázsiai eredetű honfoglaló magyarokat, Árpád népét nomádnak minősítette e forrás alapján, Vékony 2002. 187.

²⁹²² Kristó 1995d. 53.; Kristó 1995a. 100–101.; Kristó 1996b. 62.

²⁹²³ Kristó–Makk 2001. 160.

²⁹²⁴ Jakut tudósítására vö. HKÍF 20.; a párhuzamra Ibn Hajján szövegével vö. Kristó 1995a. 101.; a muszlim földrajzi irodalom közhelyének tekintette a beduinokhoz való hasonlítást Takács 1997. 183.

magyarságot minősítette nomádnak. Egy nomád közeg bocsáthatott ki egy nomád módon harcoló sereget, amely 942-ben megjelent az Ibér-félszigeten.

A DAI-ban is található olyan adatokat, amelyeket a magyarok nomadizmusával hozhatunk kapcsolatba. A 30. fejezet egyik passzusa közvetlenül is gyanúba került. Konsztantinosz császár Dalmácia, Salóna városa és az avarok kapcsán jegyzett fel egy érdekes történetet. Az ominózus mondatot Moravcsik Gyula úgy fordította, hogy „az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök [magyarok – T. S. L.] vannak.”²⁹²⁵ Moravcsik a magyarokra vonatkoztatta a „nomád életet élve” jelentésű kifejezést. Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Terézia rámutatott arra, hogy a szövegben szövegtagoló jel áll a „türkök” (Tourkoi) és a „nomád” (nomáda) szavak között.²⁹²⁶ Így helyesebb úgy fordítani az idézett passzust, hogy „az avarok a Duna folyón túl tartózkodtak, ahol újabban a türkök [magyarok] vannak, és nomád életet éltek.”²⁹²⁷ A DAI más fordítói figyelembe vették a mondatot tagoló vesszőt.²⁹²⁸ Ez utóbbi fordítások azért pontosabbak, mert a hiteles 11. századi kéziratához ragaszkodva, három részre tagolják a mondatot, és a kéziratban levő vesszőt is kiteszik.²⁹²⁹ A görög szöveget szövszerint így fordítanám: „Mert az avarok a Duna folyónak azon az oldalán bírtak tartózkodási helyet, ahol most vannak a türkök, nomád életet élve.” Míg a központosítás elhagyásával a magyarokra értelmezhető a „nomád életet élve” kifejezés, a vessző kitétele esetén inkább az avarok jöhetnek szóba. A szöveg alapján nem egyértelmű, hogy az avarokra vagy a türkökre/magyarokra vonatkoztatható-e a nomád étellel kapcsolatos utolsó tagmondat.²⁹³⁰ Váczy Péter és Kristó Gyula a magyarokra értelmezte a konsztantinoszi passzust.²⁹³¹ Korábbi nézetem szerint mindkét népre, az avarokra és a magyarokra is érvényes lehetett ez a megállapítás, mégis a központosítás bizonytalanságai ellenére inkább a magyarokra utalhat, hiszen az értelmezői mellékmondat a türkök (magyarok) után szerepel. Másrészt már Bölcs Leó is nomádnak tekintette a magyarokat, és nomád minősítését

²⁹²⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 82r. vers. 8-12.; DAI 30,21-23; vö. DAI 140–141.; ugyanígy fordította Moravcsik Gyula később is, vö. ÁMTBF 39.

²⁹²⁶ Olajos 2012. 196.

²⁹²⁷ A fordításra vö. Szádeczky-Kardoss 1992. 152.; az értelmezésre Olajos 1995. 47–50.; Olajos 2012. 195–196.

²⁹²⁸ R. J. H. Jenkins angol fordítására vö. DAI 1967. 141. „For the Avars had their haunts on the far side of the river Danube, where now are the Turks, and led a nomad life.; német fordítására vö. Belke-Soustal, DAI 1995. 159. „Denn die Awaren hielten sich jenseits der Donau auf, wo sich jetzt die Türken befinden, und führten ein Nomadenleben.”; legutóbb felpontként értelmezte az interpunkciót Farkas Zoltán, ezért nem tulajdonított az értelmezésben ennek jelentőséget, vö. Farkas 2013.; vö. még Farkas 2015. 269.

²⁹²⁹ Az Országos Széchényi Könyvtárban levő fotókópia vonatkozó sorait fénymásolatban közölte Olajos 2012. 199. o. 1. ábra.; vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 82r. vers.8-12.

²⁹³⁰ A magyarokra értelmezte Kristó 1995a. 102.; a magyarokra és az avarokra is vonatkoztatható, vö. Takács 1997. 200.

²⁹³¹ A magyarokra értelmezte Váczy 1958. 310.; Kristó 1983. 52–53.; feltételelesen Kristó 1995a. 102.; Kristó 1996b. 62.

elvileg a fia is átvehette.²⁹³² Olajos Terézia alapos filológiai érveket hozott fel amellett, hogy az avarokra értendő a „nomád életmódot éltek” mellékmondat. Rámutatott arra, hogy Konsztantinosz gyakran úgy határozta meg egy nép korábbi szállásterületét, hogy utalt egy saját korában ott lakó másik népre. Ebben az esetben egy sémát alkalmazott a császár, amely egy helyhatározó kötőszóból (entha), időhatározóból (artiós), népnév-alanyból és igei állítmányból (eisin oi Tourkoi)” állt.²⁹³³ Olajos utalt arra, hogy ezt a konstrukciót („ahol most vannak a türkök”), vessző választja el az utolsó tagmondattól („nomád életet éltek”). Nézete szerint ugyan az első tagmondat alanyai, az avarok (Avarais) valóban távolabb állnak az utolsó tagmondat állítmányától (dzóntes), mint a türkok (Tourkoi), de ennek ellenére összetartoznak.²⁹³⁴ Hozzátette, hogy Konsztantinosz tudott az avarok nomád voltáról más, általa kivonatolt munkából is.²⁹³⁵ Olajos érvei meggyőzőek, így a DAI 30. fejezetét nem lehet a magyarok nomád életmódja vonatkozásában bizonyítéknak tekinteni. A 30. fejezet további érveket ad az avarok nomád életmódja mellett. Konsztantinosz megemlíti a Duna folyón túl lakó avarok kapcsán azok „barmait”, ami állattartásukra utal.²⁹³⁶ Tudósítása szerint az avarok férfijai és a fiatalság hadjáratra (taxidion) mennek, és csak az avarok feleségei és gyermekei maradnak otthon.²⁹³⁷ Utóbbi passzus az avarok nomád hadviselésére utal. A DAI 40. fejezete szerint a magyarok a bolgár–besenyő támadás idején hadjáraton (taxeidion) voltak, ami megkönnyítette ellenfeleik dolgát. A legkorábbi hiteles kézirat és a szöveg belső logikája alapján a DAI vitatott helyén csak az avarok nomadizmusa jöhet szóba. Valószínűnek tartom ugyanakkor, hogy a magyarok is nomád módon éltek a Duna folyón túli, egykori avar szállásterületen.

Konsztantinosz közvetve szólt a magyarok nomadizmusáról, amikor korábbi, levediai (Khidmasz–Khingilusz) és etelközi szállásterületeiket (Dnyeper, Dnyeszter, Bug, Prut és Szeret), valamint új, Kárpát-medencei hazájukat, Turkiát (Temes, Tútisz, Maros, Körös, Tisza) folyókkal írta körül. Kristó Gyula kiemelte, hogy csak az avarok, a besenyők és a magyarok esetében említette a bizánci császár a folyókat, mint lokalizációs pontokat, mivel nem rendelkeztek városokkal, mint a letelepedett népek.²⁹³⁸ Kristó utalt a DAI nomád szemléletének megfelelő párhuzamra a 940-es évekből, Ibn Hajján leírására, a Duna mellett lakó nomád magyarokra, akiknek nincsenek városaik és házaik, hanem sátrakban laknak.²⁹³⁹ Úgy vélem, hogy Konsztantinosz nomádoknak tartotta magyarokat, csakúgy mint turkiai szállásterületük korábbi lakóit, az avarokat, vagy etelközi szállásaik elfoglalóit, a besenyőket.

²⁹³² Tóth 2010. 92–93.

²⁹³³ Olajos 2012. 195. – több példát is említ erre a szerkesztésre, pl. DAI 27,31; 30,62–63.; 38,31; 40,4–25.

²⁹³⁴ Olajos 2012. 196.

²⁹³⁵ Olajos 2012. 196–197.

²⁹³⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 82r. vers. 12–15.; DAI 30,24; vö. DAI 2003. 140–141.

²⁹³⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 82r. vers. 18–82v. vers. 1–4.; DAI 30,26–28; vö. DAI 2003. 140–141.

²⁹³⁸ Kristó 2002b. 3–7.

²⁹³⁹ Kristó 2002b. 6.

Összegezve a rendelkezésünkre álló, zömmel 10–11. századi, de későbbi időszakból is származó írott kútfőket, amelyek a 870-950 közötti időszak magyarságának életmódjáról és gazdaságáról tájékoztatnak, a következőket állapíthatjuk meg. Kétségtelenül vázlatos kép rajzolódik ki, amely adódik az írott források szűkösségéből, a toposzok alkalmazásából, a letelepült kultúrák sajátos, a nomád életformát leértékelő szemléletéből is. Nyilvánvaló, hogy régészeti, nyelvészeti és néprajzi stb. forrásokra is szükségünk van, az írott forrásokból levonható következtetések pontosítására. Az írott források egyfajta előnnyel rendelkeznek az életmód és gazdaság megítélésének kérdésében, valamivel pontosabb időrendet biztosítanak. A sokrétű írott forrásanyag (a Dzsajháni-hagyomány kútfői, Bölcs Leó hadtörténeti munkája, Regino krónikája, az orosz őskronika, Maszúdi műve, Ibn Hajján históriája és Konsztantinosz munkája) megvilágítja a korabeli magyarság életmódját, gazdálkodásának főbb jellemzőit. Az írott kútfők tanúsága szerint a magyarok a téli és nyári szállásaik között vándorló, a vegetációt követő, sátrakban élő, pásztorkodó nomádok voltak.²⁹⁴⁰ Legfőbb gazdasági tevékenységük a nomád állattartás volt. Kiegészítő gazdasági tevékenységként télen halászatot, emellett földművelést folytattak. Életmódjukhoz hozzátartoztak a portyák, amelyekben foglyokat ejtettek és élelmiszeradót szedtek. A foglyokkal kereskedtek, cserébe drága brokátokat, szöveteket szereztek. A nomadizálás (nyári és téli szállások), és a gazdasági élet igazodott a folyókhoz, városaik, de még talán állandó téli szállásaik sem voltak ekkor.²⁹⁴¹

A Kárpát-medencei régészeti leletek fontos és gyarapodó forrásbázisát jelentik a 10. századi magyarság életmódja, gazdasága és társadalma kutatásának. Nem lévén régész, csak a vonatkozó szakirodalom tükrében tekintem át a kérdéskört. A régészeti forrásanyag egyrészt jelenti a feltárt temetőket, sírokat és a bennük talált, – a kapcsolódó tudományág, az antropológia (embertan) által is tanulmányozott – emberi, illetőleg állati csontokat és a mellékleteket.²⁹⁴² A régészeti forrásbázis másik fontos területe a telepkutatás, az egykori települések, házak, régészeti emlékeinek kutatása.²⁹⁴³ A régészeti kutatás jelentős számú, tágabban értelmezett honfoglalás-kori (895–970 közötti), illetőleg kora Árpád-kori, azaz 10–12. századi településsel számolt, nemcsak temetőkkel.²⁹⁴⁴ A szállások és települések, illetve az ún. szállási temetők és falusi temetők kutatása természetesen összekapcsolandó.²⁹⁴⁵

²⁹⁴⁰ Engel szerint az írott források a magyarokat nomádnak látják, vö. Engel 2001. 18.

²⁹⁴¹ Összefoglalóan Tóth 2010. 95–96.

²⁹⁴² A legutóbbi nagy áttekintés Révész 2015. 63–135.

²⁹⁴³ A településtörténeti kutatásokra és a 10. századi településekre Mesterházy 1980. 10, 12–31.; falvakra Fodor 2009. 87–88.; a településtörténeti kutatás fontosságát hangsúlyozta Takács 1997. 187–191.; a legutóbbi áttekintés Takács 2015. 137–149.

²⁹⁴⁴ 150 Hajdú-Bihar megyei régészeti lelőhellyel számolt, ebből 114 településsel és 49 temetővel, amelyek között vannak összetartozó párok is, vö. Mesterházy 1980. 10–23.

²⁹⁴⁵ Átfogó és alapos vizsgálatra legutóbb Kovács 2013. 511–604.; legújabban Kovács 2015. 181–184.; Révész 2015. 108–111.

A régészettudomány, akárcsak a történeti kutatás, problémákkal küzd a magyar őstörténet vonatkozásában. A legjelentősebb nehézség a leletek időbeli meghatározása, a kronológia kérdése. A datálás többféle módon történhet.²⁹⁴⁶ A leghagyományosabb módszer a sír, a lelőhely pénzzel (érmével) való időmeghatározása.²⁹⁴⁷ E módszer problémáját az jelenti, hogy kevés sírban találtak pénzt. Kovács László szerint a „X. századi idegen érméket tartalmazó honfoglalás kori temetkezések száma egyharmadával nőtt [ti. 1989-es monográfiájában említett adathoz képest – T. S. L.], 91-ről 126-ra nőtt.”²⁹⁴⁸ Jelenleg tehát csak 126 pénzérmét is tartalmazó honfoglalás kori magyar sírleletről tud a régészeti szakirodalom, ami megnehezíti a leletek értékelését. A pénzérmék hadizsákmány vagy kereskedelem révén kerültek a magyarok birtokába, kincsként vagy díszként kerültek megőrzésre (átlyukasztott érmeként). Az érme verési dátuma (a külföldi uralkodó uralkodási ideje) csak a terminus post quem-et adja meg, a pénz magyar sírba kerülésének ideje bizonytalan. Az egyik álláspont szerint a pénzveréshez képest egy évtizeden belül is sor kerülhetett erre, a másik feltevés szerint ez 25–30 év, vagy akár három–öt évtized is lehetett.²⁹⁴⁹ Kovács László hangsúlyozta, hogy „megválaszolhatatlan a pénzmellékletes sírokban nyugvó személyek két életrajzi vonatkozású kérdése: mikor (hogyan) szerezték meg érméjüket vagy érméiket és mikor temették velük a földbe őket.”²⁹⁵⁰ Nem tudhatjuk a pénzérmék esetében, hogy a kibocsátási időt leszámítva mennyi ideig voltak forgalomban, mikor kerülhettek a magyarok tulajdonába, meddig használhatták magyar tulajdonosai díszként, és végül mikor kerülhettek a sírba az érmék tulajdonosaival együtt.²⁹⁵¹ Mindenképpen bizonytalan tehát az idegen érmés temetkezések földbe kerülésének felső határa. Kovács László az idegen érmés temetkezések legkésőbbi csoportjának földbe kerülésével kapcsolatban azt állapította meg, hogy az „vitathatatlanul belenyúlik a X. század második felébe.” A példák között szerepelnek azok a sírok, amelyekben Bíborbanszületett Konsztantinosz és Romanosz társuralkodók (945–959) pénzeit találták meg.²⁹⁵² Kovács szerint „az idegen érmés temetkezések földbe kerülésének felső határa a 11. század elejének valamelyik évtizede, amire

²⁹⁴⁶ Összefoglalóan a régészeti keltezési módszerekre Kristó 1997b. 236–263.; Bálint 1995. 241–262.; Langó 2007. 213–254.

²⁹⁴⁷ A honfoglaláskori sírokban talált pénzleletekkel és keltezésükkel legalaposabban Kovács László foglalkozott, Kovács 1989.; Kovács 1994b. 181–194.; Kovács 1996b. 109–127.; legújabban a 10. századi kalandozások pénzleleteire Kovács 2011.; vö. még Kristó 1997b. 236–239.; Langó 2007. 213–217.; a keltezés érmékkel módszerre legutóbb Révész 2015. 70–75.

²⁹⁴⁸ Kovács 2011. 90.

²⁹⁴⁹ Összefoglalóan az álláspontokra legújabban Langó 2007. 214.; egy évtizeden belülrre tette Mesterházy 1991. 242.; ennél hosszabb időre tette, de két évtizeden belülrre (14–25 év) gondolt Révész 1996. 187–188.; 25–30 évre vagy többre becsülte ezt Kovács 1996. 112–121.; 3–5 évtizedre Kristó 1997b. 236–238.

²⁹⁵⁰ Kovács 2011. 92.

²⁹⁵¹ Kristó 1997b. 238–239.

²⁹⁵² Kovács 2011. 93.

általánossá válik a magyar pénzek sírba tétele.²⁹⁵³ A pénzérmék a sírleletek pontos keltezésére tehát nem alkalmasak. Mindezen jogos kritikai megjegyzések ellenére az érmék adnak bizonyos támpontot az időbeli alsó határ vonatkozásában. A hagyományos módszer mellett a régészet „horizontokkal és analógiákkal” is keltezt, tehát a pénzzel is keltezett tárgytipusok előállítási, használati és földbe kerülési ideje közötti összefüggést feltételezve próbálja meghatározni a leletek időpontját.²⁹⁵⁴ A tárgytipusok szerinti, ún. tipokronológiai módszer az egyik alapvető keltezési módszer.²⁹⁵⁵ A tárgytipusok között említhetjük a lószerszámokat, a fegyvereket, a ruhadíszeket, az ékszereket és az eszközöket.²⁹⁵⁶ Bálint Csanád az avar korra vonatkozó problémafelvetése igaz lehet a magyar honfoglalás kora esetében is. Eszerint a legtöbb tárgytipus és díszítőelem pontos korát nem ismerjük. Nem tudjuk, mikor volt divatban egy-egy adott tárgy sírmellékletként való adása, nem lehet pontosan meghatározni, hogy mennyi idő telhetett el a tárgy elkészítése, használata és sírba kerülése között.²⁹⁵⁷ Ennek a keltezési módszernek a problémáját Kristó Gyula abban látta, hogy „végső soron a pénzek keltező szerepére megy vissza.”²⁹⁵⁸ Az újabban pejoratívan emlegetett ún. „vegyes érvelés” módszerét is alkalmazták, amikor régészeti érvek mellett történeti adatokhoz, elméletekhez kapcsolódva foglaltak álláspontot a leletek kronológiai kereteit illetően.²⁹⁵⁹ Bálint Csanád úgy jellemezte ezt a bizonyítási módot, hogy amikor „valaki egy tárgy, leletegyüttes stb. olyan régészeti és/vagy történeti értékelésébe fog, mint például a kor, az etnikum stb. meghatározása, akkor egy másik régészeti adat interpretációjára vagy valamilyen hipotézisre, igen sokszor történeti adatokra, körülményekre, rosszabb esetben: történeti elméletre támaszkodik.”²⁹⁶⁰ Álláspontja szerint „történeti adatok és régészeti tények vagy megfigyelések összekapcsolása kizárólag akkor kísérhető meg, ha az utóbbinak a kormeghatározása biztos alapokon nyugszik, különben az a helyzet áll fenn, hogy egy bizonytalanul egy bizonytalanul odakapcsolható adattal kívánunk értelmezni.”²⁹⁶¹ Ugyancsak a keltezésnél használják azt a módszert, amikor kiválasztott tárgytipusokkal, azok időbeli alkalmazását vizsgálva állapítanak meg időpontot. Itt a fő problémát az jelenti, hogy az egyes tárgytipusok kronológiai keretei sem tekinthetőek biztosnak.²⁹⁶² A régészet épít a természettudományos módszerekre, ilyen például a kémiai elemzés, valamint

²⁹⁵³ Kovács 2011. 94.

²⁹⁵⁴ Bálint 1995. 242–244.; Kristó 1997b. 239–247.

²⁹⁵⁵ Révész 2015. 65–70.

²⁹⁵⁶ A tárgytipusokra és az idesorolható tárgyakra, illetve a vonatkozó magyar régészeti irodalomra táblázatba foglalva összefoglalóan vö. Langó 2007. 214–216.

²⁹⁵⁷ Bálint 1995. 242–244.

²⁹⁵⁸ Kristó 1997b. 241.

²⁹⁵⁹ Kristó 1997b. 247–251.

²⁹⁶⁰ Bálint 1995. 245–246.

²⁹⁶¹ Bálint 1995. 246.; Kristó Gyula idézve e megállapítást több példát hoz fel e vitatott módszer alkalmazására régészeti vonatkozásban, vö. Kristó 1997b. 248–250.

²⁹⁶² Kristó 1997b. 251–252.

a radiokarbon vizsgálat.²⁹⁶³ A kémiai módszer relatív kronológiát biztosít, megadja, hogy egy temető kb. mennyi ideig lehetett használatban.²⁹⁶⁴ Még használhatóbb módszernek tűnik a radiocarbon vagy C^{14} -es módszer, amely abszolút keltezést adhat.²⁹⁶⁵ A mért és ellenőrzött adathoz hozzá kell számítani vagy levonni 30/50 évet. A radiocarbon vizsgálat tehát egy tágabb, kb. 100 éves kronológiai keretet ad meg, amelyben elhelyezhető a régészeti lelet. Langó Péter megfogalmazása szerint „a kalibrációs görbe sok esetben olyan széles időintervallumot jelent, amely az általunk vizsgált időszakban pontos keltezésre csak nehezen alkalmazható.”²⁹⁶⁶ Így indokolt Révész László kételye, miszerint a radiocarbon mérési eredmények „nem fogják alapvetően megkönnyíteni a 10–11. századi leletek keltezését.”²⁹⁶⁷ Idevehető még a statisztikai módszer alkalmazása egy adott temető vagy lelettípus relatív időrendjének megállapítására. Langó Péter úgy vélekedett, hogy a leletek tipológiai besorolásának problémái miatt a statisztikai módszer kevésbé megbízhatónak tűnik, mint a hagyományos keltezés.²⁹⁶⁸ Ugyancsak kevésbé alkalmazható a honfoglalás kora leletanyaga kronológiai meghatározására a rétegtani (stratigráfiai) módszer, mivel „a honfoglalás kori temetők általában egyrétegű régészeti jelenségek.”²⁹⁶⁹ Mindezekből következik, hogy egyetlen módszerrel sem lehetséges a sírok (temetők) vagy a települések pontos keltezése. Ezért Révész László joggal állapíthatta meg kritikusan: „a honfoglalás kori leletek keltezését illetően, valóban komoly feladatok állnak még a régészeti kutatás előtt.”²⁹⁷⁰ Takács Miklós megjegyzése szerint „a Kárpát-medencei 10–11. századi régészeti leletek belső időrendjének kidolgozatlansága” egyértelmű, a „korszakban használatos tárgyak túlnyomó többségének részletformái csak lassan változtak.” Így nehéz datálni például a főzőedényeket „a másfél vagy két évszázadnyi időtartamnál pontosabban.”²⁹⁷¹ A másik komoly problémát az etnikum meghatározása jelenti, ahogy azt Révész László elismerte, „a köznépi emlékanyagnak kétségkívül van bizonyos uniformizáló jellege, s ezen belül rendkívül nehéz – jelenleg majdnem lehetetlen – különböző etnikumú csoportokat kimutatni.”²⁹⁷² Jelenleg tehát nemcsak a magyar törzsek leletanyagát nem tudjuk elkülöníteni egymástól, de például a magyarok és a csatlakozott kavarak leleteit sem lehet megkülönböztetni.

²⁹⁶³ Kristó 1997b. 252–253.

²⁹⁶⁴ Vö. Kovács 1994a. 212.; idézi Kristó 1997b. 252.

²⁹⁶⁵ A radiocarbon módszerre vö. Kristó 1997b. 252–253.; Langó 2007. 222–225.; legutóbb kételyeit hangoztatta Fodor 2015a. 57.; óvatosan értékelte a módszert Révész László, vö. 2015. 76–77. – Szerinte a módszer általában inkább „fiatalít” a keltezését illetően.

²⁹⁶⁶ Langó 2007. 223.

²⁹⁶⁷ Révész 1998. 527.; vö. még Fodor 2015a. 57.

²⁹⁶⁸ Langó 2007. 217–221.

²⁹⁶⁹ Langó 2007. 222.

²⁹⁷⁰ Révész 1997. 223.

²⁹⁷¹ Takács 1997. 189.

²⁹⁷² Révész 1997. 225.; vö. még uo. 221.

Az újabb feltárások révén folyamatosan gyarapodó Kárpát-medencei leletanyag sokszorosát jelenti a korábbi, levediai és etelközi időszak csekély számú sírleletének. Pontos számot aligha lehet megállapítani a honfoglalás korához sorolt lelőhelyek vonatkozásában, de Fodor István becslése szerint még egy százalékot sem érhetik el a feltárt 10. századi sírok.²⁹⁷³ Révész László több mint 15 éve, közel 2000 lelőhelyet említett, hozzávetőlegesen 20000 sírral.²⁹⁷⁴ Fodor István becslése szerint „mára már 30000 körül lehet a 10–11. századi sírok száma, s a lelőhely (temető vagy sírlet) is alig lehet kevesebb kétezernél.”²⁹⁷⁵ Bóna István 26 ezer körüli sírral számolt a honfoglalás korában.²⁹⁷⁶ A honfoglalás kori leletek fogalmán nemcsak a tágabb értelemben vett honfoglalás időszakát értik, hanem az egész 10. századot, sőt a 11. századot is, tehát másfél-kétszáz évet ölelnek fel a kronológiai keretek. Bóna István szerint a feltárt sírok közül kis létszámú, közel ezer sír (960 sír) gazdag mellékletű, és mintegy 25 ezer sír szegényes mellékletű.²⁹⁷⁷ Kérdés, hogy az 1:25 arány tükrözi-e a mobil, lovasnomád és a letelepedettebb életmódot folytató népesség arányát, vagy ezen finomítani kell.²⁹⁷⁸ A tágabb értelemben vett honfoglaló, 10–11. századi magyarsághoz kapcsolt tárgytipusok közül jó néhányat említhetünk a teljesség igénye nélkül. Az ékszerek közül a különböző hajkarikák (nyitott, rombusz alakú, körte alakú, pödrött végű, S-végű), fülbevalók (gömborscsüngős, spirálcsüngős, kosaras), hajfonatkorongok, gyöngyök, csüngők, nyakláncok, nyakperecek, karperecek (huzalkarperecek, pántkarperecek, állatfejes karperecek stb.), gyűrűk (szalagpántos köves gyűrűk, nyitott huzalgyűrűk, öntött fejes gyűrűk), zárt karikagyűrűk, ruhadíszek (préselt ezüstrozzetták stb.).²⁹⁷⁹ A méltóságjelvényként is értelmezhető leletek között említenünk kell az övvereteket, a rendkívül szép palmettás tarsolylemezeket, nyíltartó tegezeket, szablyákat.²⁹⁸⁰ Fontosak a sírban talált lócsontok, lószerszámok (zablák, kengyel, hevedercsatok).²⁹⁸¹ A legjellegzetesebb honfoglalás kori régészeti leletek közül kiemelhetjük a palmettás díszítésű tarsolylemezeket. Jelenleg már a harminchoz közelít a tarsolylemezek száma, a legtöbb a Felső-Tisza-vidéken került elő. A legismertebbek a bezdédi, bodrogvécsi, galgóci, karosi, kiskunfélegyházi, szolnok-strásahalmi, szolyvai, tarcali, túrkevei tarsolylemezek.²⁹⁸² A tarsolylemezek

²⁹⁷³ Az 1 %-os becslésre Fodor 2009. 84.; Hajdú-Bihar megyében 49 feltárt temetőt említett Mesterházy 1980. 23.; Heves megye területén 50 lelőhelyet, ebből 18 szórványlelet, 32 temető, temetőrészlet összesen 583 sírral, vö. Révész 2008. 395.

²⁹⁷⁴ Révész 1997. 222.

²⁹⁷⁵ Fodor 2009. 83.

²⁹⁷⁶ Bóna 1996. 934–935.

²⁹⁷⁷ Bóna 1996. 934–935.

²⁹⁷⁸ Kristó–Makk 2001. 92–93.; a kb. 1000 „lovas-fegyveres” sírt említi Kovács 2011. 92.

²⁹⁷⁹ Révész 2008. 400–426.

²⁹⁸⁰ Révész 2008. 429–435.

²⁹⁸¹ Révész 2008. 437–442.

²⁹⁸² 2008-ig 26 tarsolylemez volt ismert, ennek zöme a Felső-Tisza-vidéken került elő, négy a Közép-Tisza-vidékről, 2 (besenyőtelki, tiszánánai) Heves megye területén, vö. Révész 2008. 430.; ugyan csak 26 tarsolylemezt említ Révész 2014. 37.

mellett meg kell emlékeznünk a rakamazi, sárospataki és tiszabői (hajfonat)korongról; a beregszászi süvegcsúcsról; a rakamazi szemfedőlemezekről; a gégyényi, kétpói és zempléni csészékről.²⁹⁸³ A korábbi kutatás a cserépbográcsokat tartotta a honfoglaló magyarságra jellemző edényformának, de ez nem igazolódott. Wolf Mária szerint az ún. bordás nyakú edények használata jellemző.²⁹⁸⁴

A régészeti kutatás fontos változásokon ment át a honfoglaláskor kutatásában.²⁹⁸⁵ A 20. század elején a Hampel József által alkalmazott csoportosítás szerint a gazdag melléklettel (lóval, karddal, övgarnitúrával stb.) ellátott kis sírlétszámú temetőket – az ún. Hampel-A csoportot – a honfoglaló magyarság hagyatékának tartották. A másik, sorba rendezett nagy sírszámú, melléklet nélküli vagy szegényes mellékletű sírokat – az ún. Hampel-B csoportot vagy délvidéki, peremterületen levő lelőhelye alapján Bjelo Brdo-i kultúrát – tekintették az alávetett szlávok temetőinek.²⁹⁸⁶ Utóbbi sírokat, temetőket, a Hampel-B csoportot, a 10. század közepétől indították, 950/970 és a 12. század közé keltezték.²⁹⁸⁷ Ezzel szemben, a Hampel-A csoportot 895-től keltezték, a leletcsoport lezárulását pedig 970 tájára, vagy a 10. század végére tették.²⁹⁸⁸ Az 1960-as évek elején Szőke Béla ezt az etnikai, időrendi megkülönböztetést megkérdőjelezte, és társadalmi–vagyonai alapon csoportosította a leletanyagot. A gazdag mellékletes, kis sírlétszámú temetőket, a Hampel A-t a gazdag vezető és középréteghez, míg a nagy sírlétszámú, szegényes temetőket a magyar köznéphez kapcsolták, és elvetették a Bjelo Brdoi-i kultúra szlávokhoz kötését.²⁹⁸⁹ Bálint Csanád és Mesterházy Károly úgy vélekedett, hogy a Hampel A-csoport, azaz a magyarság nomadizáló része inkább a homokos steppei területeken, tehát a Duna–Tisza közén, a Nyírségben és a Mezőföldön lakott. Szerintük a magyar köznép, a Hampel-B csoport lelőhelyeit a Tiszántúl és a Dunántúl fennmaradó, vályogos és löszös talajain találjuk, amely csoport az állattartás mellett földművelő tevékenységet folytatott.²⁹⁹⁰ A régészeti kutatás szerint a leletanyag főanyagának vonatkozásában eltérések mutatkoznak a két csoport között. A gazdag Hampel A-csoport ékszerei nemesfémből készültek és növényi ornamentika (palmetta) jellemző rájuk, míg a szegényesebb Hampel B-csoport ékszerei csak bronzból, és ez a díszítés sem figyelhető meg rajtuk.²⁹⁹¹ Az embertani kutatások rávilágítottak némi különbségekre a két csoport között, bár az antropológia a feltárt sírok embertani anyagának elenyészően

²⁹⁸³ Fodor 1992. 139–141.; Fodor 2009. 91–103.

²⁹⁸⁴ Wolf 2008. 4.

²⁹⁸⁵ A honfoglaláskor régészeti kutatástörténetének összefoglalására vö. Langó 2007. 61–165.

²⁹⁸⁶ Hampel 1905.; Hampel 1907.; vö. újabban Kristó 1995a. 155, 161.; e felfogás kritikájára Révész 1997. 219.

²⁹⁸⁷ Giesler 1981. 151–153.

²⁹⁸⁸ A kutatástörténetre vö. Dienes 1978. 46.; Mesterházy 1980. 11, 40.; Bálint 1989. 229.; Kristó 1995a. 158.

²⁹⁸⁹ Szőke 1962. 7, 11, 101–102.

²⁹⁹⁰ Bálint 1980. 48–49.; Mesterházy 1980. 36–42.

²⁹⁹¹ Mesterházy 1980. 39.

csékély részét dolgozta fel. Éry Kinga feltevése szerint a honfoglaló magyarokat a Hampel A-csoportban kereshetjük, ezen belül az egyik főcsoport a Duna–Tisza közén, a Felső-Tisza vidékén és a Vág–Nyitra térségben található (europid–euromongolid népesség), a másik pedig a Dunántúl északi és keleti sávjában, valamint az Alfölddel szomszédos dombvidéken (europid népesség).²⁹⁹² Nem biztos, hogy a régészeti hagyaték kettéosztásával megnyugtató magyarázatot lehet találni a leletanyagban mutatkozó eltérésekre. Kristó Gyula szerint háromféle típusú népességgel lehet számolni a honfoglalás kori Magyarországon: „az egyik a továbbélő 9. századi, a másik a honfoglaló magyar, a harmadik pedig az előző kettőből összeolvadó népesség.” Valószínű, hogy a magyarok leletanyaga a lovas, a letelepült őslakosság pedig a soros temetkezésben várható.²⁹⁹³ Felfogása értelmében indokolt a Hampel A és B csoport megkülönböztetése, még ha bővíteni is kell az első csoportot a lószerszámokat tartalmazó, de lovakat nélkülöző sírokkal. Ezzel a korrekcióval az ezres sírszám növekedni fog, az arány módosul, de az alapvető különbséget nem fogja érinteni. Kristó szerint „az A-csoport mozgékony, lovas, nem letelepedett népességet foglal magában fegyverekkel, a zsákmányok következtében többnyire gazdag mellékletekkel, míg a B-csoport anyaga letelepedett, békés népességet mutat, kevés és értéktelenebb mellékletekkel, illetve mellékletek nélkül.”²⁹⁹⁴ Kristó hipotézise a Hampel B-t a 10. század közepétől indítja, de a kultúra elterjedésével inkább a 11. században számol. Úgy vélte, hogy a Hampel B-csoport vagy bjelo brdo-i kultúra a különböző eredetű, de lassan összeolvadó szolgarendű őslakosság, és a közjük lesüllyedő magyarok egységesülő régészeti kultúrája.²⁹⁹⁵ A legújabb régészeti felfogás elutasította azt a történeti felfogást, amely a magyarokat nomádnak, a szláv őslakosságot pedig alávett, földműves rétegnek tekintette.²⁹⁹⁶ Révész László hangsúlyozta, hogy „a Hampel A és Hampel B csoport – legalábbis a maga vegytiszta formájában – nem létezik.” Ehelyett „számtalan átmenet, variáció létezik, éppoly sokszínű, változatos módon, mint amilyen a hajdani élet, a hajdani társadalom volt.” Álláspontja szerint közrendű vagy szolgasírok még a leggazdagabb temetőben is voltak (Karos, Kenéz-lő, Algyő stb.), ugyanolyan szegényes mellékletekkel, mint a köznépi temetők sírjai. Révész megjegyezte, hogy „a köznépi temetők zömében is van egy vagy több lovas, esetleg fegyveres sír, gazdagon felékszerezett nő.”²⁹⁹⁷ A 10. századi temetők leletanyagát egyszerre jellemzi a sokszínűség – amelyet magyaráz a különböző csoportok eltérő gazdálkodási módja, társadalmi helyzetének különbözősége és esetenként

²⁹⁹² Éry 1994. 217–224.; a fenti antropológiai értelmezés történeti értékelésére vö. Kristó 1995a. 165–166.

²⁹⁹³ Kristó 1995a. 225.

²⁹⁹⁴ Kristó 1997b. 258.

²⁹⁹⁵ Kristó 1980. 381.; vö. még legújabban Kristó 1997b. 259. – hasonló véleményre l. még Kiss 1973. 327–340.

²⁹⁹⁶ E régi-új nézet elutasítására vö. Fodor 2009. 85.

²⁹⁹⁷ Révész 1997. 221–222.

eltérő származása – de a leletanyag mégis homogén.²⁹⁹⁸ Révész értelmezése nemcsak a Hampel-féle etnikai (honfoglaló nomád magyar– megtelepedett, alávetett szláv) kategorizálást kérdőjelezte meg, hanem a későbbi, Szőke-féle társadalmi csoportosítást is, mivel a temetők zöme beilleszthető bármelyik csoportba, míg más jellemzők alapján nem illik oda.²⁹⁹⁹ A történeti–régészeti vita eldönthetetlen, hiszen a sírok, temetők pontosabb keltezése nem megoldható. A Hampel A-hoz sorolt kis létszámú gazdag mellékletű sírokat a honfoglaló magyarság hagyatékának tekinthetjük az egész 10. század folyamán. Nem ilyen egyértelmű a nagy létszámú, soros Hampel B-csoport keltezése és etnikai besorolása. A helyi őslakosság idesorolandó, de a magyarság egyes csoportjai is idevehetők, legalább a 10. század második felétől, utolsó harmadától, a 11. századba átnyúlóan. Valószínű, hogy a két csoport sokkal jobban keveredett, és nem válik olyan mértékben szét, mint ahogy korábban feltételezték. Kovács László olyan megkülönböztetést tett, hogy a „kis (néhányszor tíz, de többségében száz alatti) sírszámú, rövid használati idejű temetőket szállási temetőknek, a nagyobb (mindenképpen száz feletti) sírszámú, hosszabb használati idejű temetőket falusi temetőknek” nevezte el.³⁰⁰⁰ Ezzel lehetővé vált egy újfajta csoportosítás.

A sírok és temetők mellett a 10. századi telepek kérdése is vitatott probléma. Az egyik felfogás szerint a korábbi avar települések részben elpusztultak, részben pedig tovább éltek a 10. század folyamán (késő avar kori kerámia). Mesterházy Károly szerint a honfoglaló magyarok megjelenésével „ugrásszerűen megnőtt a települések száma,” még ha ezek kialakulásának pontos időrendjét nehéz is meghatározni.³⁰⁰¹ Mesterházy 10. századi előzményekre utalt a korábbi régészeti kutatás – például a csongrád–felgyői, bashalmi, dobozi falufeltárások – kapcsán, amikor feltételezték, hogy „településeink egész sora a X. századból ered.”³⁰⁰² Az újabb régészeti kutatásban Takács Miklós hangsúlyozta a telepkutatás fontosságát, kiemelve néhány fontos telepfeltárást (pl. Visegrád–várkertdűlői, Szarvas–rózsási, Veresegyház–ivacsi, Tatabánya–Dózsakereti).³⁰⁰³ Két sáncátvágás (bényi, edelényi) is említésre méltó, amelyek korábbi, 10. századra keltezhető településre engednek következtetni. Ezeknél a házak, vermek vagy kemencék betöltésében olyan csüngős veretek, bordás nyakú edények is előkerültek,³⁰⁰⁴ amelyek alkalmasak lehetnek a magyar etnikum meghatározására. A két sáncátvágás alapján az is valószínűsíthető, hogy a „10. században már magyar környezetben is álltak települések veremházakkal.”³⁰⁰⁵ A borsodi földvárat megelőző falu – amelynek pusztulását 970/980-ra

²⁹⁹⁸ Révész 1997. 222.

²⁹⁹⁹ Révész 2008. 452.

³⁰⁰⁰ Kovács 2013. 544.; legújabban erre Kovács 2015. 183–184.; Révész 2015. 108–110.

³⁰⁰¹ Mesterházy 1980. 12, 23. – Ó 114 település közül 50-et számított X. századnak.

³⁰⁰² Dienes 1978. 31.

³⁰⁰³ Takács 1997. 188.

³⁰⁰⁴ Takács 1997. 188.

³⁰⁰⁵ Takács 1997. 189.; a telepkutatásra legutóbb Takács 2015. 137–149.

keltezte feltárója, Wolf Mária – leletanyaga (bordás nyakú edények, két félkész palmettadíszes zabloldalpálca stb.) magyar etnikumra enged következtetni.³⁰⁰⁶ Wolf Mária szerint az, hogy „ez az élet- és gazdálkodásmód mennyire volt jellemző a korabeli magyarságra, adatok híján eldönthetetlen. Annyi azonban bizonyos, az itteni mezőgazdasági eszköz- és magleletek kizárttá teszik, hogy a honfoglaló magyarság egészét nomádnak tekintsük.”³⁰⁰⁷ Wolf eltekintett attól, hogy a borsodi falu feltárásából a korabeli magyarság egészének életmódjára vonatkozó általános megállapítást tegyen. Hozzá kell tennem, hogy a borsodi falu leleteinek keltezése (a C¹⁴ módszer alkalmazása ellenére), és a leletek etnikum(ok)hoz kötése korántsem egyszerű.³⁰⁰⁸ A telep kutatás kapcsán Takács Miklós hangsúlyozta, hogy nomád életmódra utaló telepeket nem találtak, ahol „csak kis kerek árkok vannak, bennük a felszíni lakóhelyek bizonytalan nyomaival,” amelyek körbeárkolt jurtokra, sátrakra engednének következtetni.³⁰⁰⁹ A történeti felfogás későbbre helyezi a honfoglaláskorinak vélt településeket, illetve vitatja a telepek magyar etnikumát. Kristó Gyula szerint a 11. századi oklevelek helynevei zömében szláv eredetűnek tekinthetők. Ezért „a telepek kérdése nem szűkíthető le a magyar etnikum telepeire, hanem más letelepült és ennél fogva állandó, helyhez kötött telepeken élő etnikumok lakhelyeiként kell (elsősorban) gyanúba fogunk őket.”³⁰¹⁰ Legutóbb Kovács László megkülönböztette a honfoglaló magyaroknál a rövid ideig használt szállásokat, illetve a falvakat. Megállapítása szerint valamikor a 10. század második fele és a 11. század eleje között változott a temetkezési gyakorlat, a rövid ideig használt és gyakran változó szállási temetők helyébe a falusi temetők léptek, ami tartósabb letelepedésre utalhat.³⁰¹¹

A régészeti források más, összetettebb képet mutatnak, mint az írott forrásokból nyerhető információk. Nemcsak gazdag leletanyaggal bíró, lovasnomád életformára utaló, gazdag sírokat, temetőket és tárgyi leletanyagot tártak fel, hanem jóval nagyobb számban szegényesebb sírokat, temetőket, állattartással és földműveléssel kapcsolatos munkaeszközöket, továbbá veremházakat és telepeket (falukat). A korábbi uralkodó nézet a gazdag leletanyagot a nomád magyarok, a szegényeset pedig letelepedett őslakók, elsősorban a szlávok hagyatékának minősítette. Az 1950-es

³⁰⁰⁶ Wolf 2008.

³⁰⁰⁷ Wolf 2010. 483–492.

³⁰⁰⁸ Wolf Mária PhD dolgozatához írott, 2009 januárjában készült opponensi véleményemben azt hangoztattam, hogy a szerző szerint magyar közösség által létrehozott borsodi település 970-980-ra tett pusztulásának datálása – amely település a szerző szerint a honfoglalás utáni évtizedekben jött létre – kérdéses, „jelenlegi módszereinkkel, úgy vélem, nem keltezhetünk évtizedes pontossággal egy ilyen eseményt.” Hozzátettem, hogy „nemcsak a falu pusztulásának pontos dátuma kérdéses, hanem az is, hogy mettől létezett ez a település, mert erre vonatkozóan sem a teljes leletanyag nem ad felvilágosítást, sem pedig a C-14-es módszer nem segíthet, mert az csak a vizsgált leletanyag korát adja meg bizonyos időhatárok között.”

³⁰⁰⁹ Takács 1997. 190.

³⁰¹⁰ E hipotézisre vö. Kristó 1997b. 260–262.

³⁰¹¹ Kovács 2013. 544–545.

évektől nagyban változott a felfogás, társadalmi és vagyoni különbségtételt véltek felfedezni a leletanyagban: a gazdag sírokat a vezetők és katonai kíséretük hagyatékának vélték, a szegényesebbet pedig a megtelepedettnek vélt, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó magyar köznépek tulajdonították, a szláv és avar/onor-öslakosságot pedig csak a peremvidékeken tételezték fel. Ámbár néhányan továbbra is utaltak a magyarság nomád voltára,³⁰¹² és hangsúlyozták a régészeti adatok keltezési problémáit, etnikumhoz sorolásának nehézségeit, a magyarságot félnomádnak, vagy akár azt is meghaladó szintű, földműveléssel és állattartással foglalkozó, megtelepedett életmódot feltételező felfogás nyert polgárjogot a régészeti és történeti kutatásban.³⁰¹³ Újabban Szabados György hangsúlyozta azt, hogy „a 10. századból előkerült, a magyar etnikumhoz köthető régészeti leletek között a letelepült földműves gazdálkodás bizonyítékai sorakoznak.”³⁰¹⁴ Álláspontja szerint a magyarok harcmódora a nomád világra vall, de a „népesség a nagyállattartó pásztorkodás mellett a földművelés változatosabb formáját gyakorolta,” ezért „az ilyesfajta társadalomra és gazdaságra a félnomád jelző illik.”³⁰¹⁵

Az írott és régészeti források mellett, a magyar nyelv szókincsével, azon belül jövevényszavaival foglalkozó *nyelvészeti kutatás* is hozzájárulhat az életmód és a gazdaság kutatásához.³⁰¹⁶ A *korai török jövevényszavak* számát a régebbi felfogás 300-ra becsülte, ma már csak a nyugati török, csuvasos vagy bolgár-török jövevényszavak számát 384-re tették úttörő monográfiájukban Berta Árpád és Róna-Tas András.³⁰¹⁷ Ebből nagyon kevés a lovasnomád életmódhoz köthető szó, biztosan csak a gyeplő és béklyó szavakat sorolták ide, feltételelesen még a tengely, kantár szavakat.³⁰¹⁸ Ennek magyarázata az lehet, hogy a lovas nomadizmushoz kapcsolódó szavakat többségében ugor-korinak tartották. Ilyen a ló, a lószerszámnevek (fék, ostor, nyereg, kengyel, íj, nyíl, ideg, tegez).³⁰¹⁹ Az állattartásra vonatkozó szavak között azonban sok török és iráni kölcsönszót találunk. Elsősorban a szarvasmarha- és juhtenyésztéssel összefüggő szavak említhetők meg.³⁰²⁰ Az állatnevek közül török eredetűek a barom, ökör, bika, tinó, ünő és borjú szavaink.³⁰²¹ Iráni jövevényszó tehén szavunk.³⁰²² Az is a szarvasmarhatartás fontosságát jelezheti, hogy természeti

³⁰¹² E kutatókat (Fügedi Erik, Váczy Péter, Csalog Zsolt) sorolta fel Kristó összegzésében, vö. Kristó 1995a. 16.

³⁰¹³ A fenti áttekintésre Tóth 2010. 104–105.

³⁰¹⁴ Szabados 2011. 171.

³⁰¹⁵ Szabados 2011. 172–173.

³⁰¹⁶ A legújabban a magyar nyelv török kapcsolataira, a török jövevényszavakra összefoglalóan egy népszerűsítő tudományos könyvben vö. Sándor 2011. 253–256, 264–284.

³⁰¹⁷ Róna-Tas–Berta 2011.; értékelésére vö. Agyagási 2013. 443–461.; Agyagási 2015. 199–204.

³⁰¹⁸ A gyeplőre és béklyóra vö. Ligeti 1986. 245, 246–247.; a többit későbbi, kun átvételnek tekintette, uo. 244–250.; a béklyó, gyeplő, tengely és kantár szavakra vö. Bartha 1968. 85.

³⁰¹⁹ Ligeti 1986. 237–241.

³⁰²⁰ Zichy 1923. 94.; Bartha 1968. 84.; Dienes 1978. 32.

³⁰²¹ Bartha 1968. 84.; Ligeti 1986. 278–281.; Sándor 2011. 256.

³⁰²² Bartha 1968. 84.

pénzként még első királyaink törvényeiben is a tinó szerepelt.³⁰²³ A juhtenyésztés kapcsán megemlítendő török jövevényszavak: ürü, toklyó, kos, üvecs (kétéves juh), olló (kecskegida), kecske, gyapjú, gyapot.³⁰²⁴ Az állattartással kapcsolatos török jövevényszavaink sertésekre is utalnak; ilyen a disznó, ártány és serte szavunk.³⁰²⁵ Az állattartáshoz kapcsolódik tyúk jövevényszavunk is.³⁰²⁶ Korai török jövevényszó a túró, író és köpü is.³⁰²⁷ Tej szavunkat iráni eredetűnek vélték.³⁰²⁸ Az állattartáshoz fűződnek az ól, karám és vályú szavaink.³⁰²⁹ A honfoglalás előtti magyarság fontos gazdasági ágazata volt a halászat, ehhez is kapcsolódnak török jövevényszavak: tok, söreg, süllő.³⁰³⁰ A vadászathoz kötődik török eredetű 'tör' jövevényszavunk, valamint számos ragadozómadár neve (sólyom, keselyű, ölyv, turul, karvaly, torontál, bese).³⁰³¹ Az állattenyésztéshez hasonlóan gazdag a földműveléssel kapcsolatos török jövevényszókincs.³⁰³² A szántóföldi növények közül említendőek búza, árpa, dara, ocsú szavaink.³⁰³³ Ugyancsak idetartozik a kender, a borsó és a komló is.³⁰³⁴ A gyümölcsstermesztéssel kapcsolatos török jövevényszavak nagy száma figyelemreméltó: ilyen a gyümölcs, az alma, a körte, a som, a dió, a kökény, a szőlő, a csiger és a bodza, illetőleg a bor.³⁰³⁵

A mezőgazdasági eszközök közül a török jövevényszavak közé tartozik az eke,³⁰³⁶ ami az ótörökben a 'vet' jelentéssel függ össze. Váczy Péter szerint a „szántás műveletének összekapcsolása a vetéssel a legeltető állattartással függött össze.”³⁰³⁷ A honfoglalás előtti ekét „könnyű, faághoz hasonló kezdetleges faekének” vélték.³⁰³⁸ A felszántott föld neve tarló volt.³⁰³⁹ A másik török jövevényszó a sarló, amellyel a beért gabonát lehetett learatni.³⁰⁴⁰ A boglya és a szerű is idevonható török jövevényszavak.³⁰⁴¹ Egyéb eszközökre vonatkozó szavaink a kölyű (örlőeszköz), a tiló, a csepű

³⁰²³ Dienes 1978. 32.

³⁰²⁴ Bartha 1968. 85. Ligeti 1986. 278, 282–284.; Sándor 2011. 256.

³⁰²⁵ Bartha 1968. 85.; Ligeti 1986. 278, 284–287.; Sándor 2011. 256.

³⁰²⁶ Bartha 1968. 85.; Ligeti 1986. 278.; Sándor 2011. 256.

³⁰²⁷ Bartha 1968. 85.; Ligeti 1986. 278.; Sándor 2011. 256.

³⁰²⁸ Bartha 1968. 85.

³⁰²⁹ Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 278.

³⁰³⁰ Sándor 2011. 256.

³⁰³¹ Sándor 2011. 256.

³⁰³² A földműveléssel kapcsolatos török jövevényszavak áttekintésére vö. Zichy 1923. 97.; Kristó 1995a. 194.

³⁰³³ Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287, 289.

³⁰³⁴ Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287, 289–291.; Sándor 2011. 256.

³⁰³⁵ Zichy 1923. 97.; Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287. 291–294.; Sándor 2011. 256.

³⁰³⁶ Váczy 1958. 304.; Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287.; Sándor 2011. 256.

³⁰³⁷ Váczy 1958. 304–305.

³⁰³⁸ Váczy 1958. 305.; könnyebb faekékre vö. még Róna-Tas 1996a. 284.

³⁰³⁹ Váczy 1958. 305.; Ligeti 1986. 287.

³⁰⁴⁰ Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287.

³⁰⁴¹ Váczy 1958. 306.

és az orsó.³⁰⁴² A mezőgazdasági növények feldolgozására utalnak „arat” és „öröl” török jövevényszavaink.³⁰⁴³ Váczy Péter komplex módszert alkalmazó álláspontja szerint, – amely nomádnak vallotta a magyarokat – „honfoglalás előtti török jövevényszavaink a földművelés egész menetét felölelik”, tehát „a földműveléssel szemben nem állt idegenül a magyarság.”³⁰⁴⁴ Ligeti Lajos szerint a földművelés honfoglalás előtti, bolgár-kazár (csuvasos típusú) jövevényszavainak átvételére a kazárokkal való együttélés során, a 6. század és 7. század határától a 9. század elejéig (830 körül) között kerülhetett sor, míg a kavaroknak jóval kisebb szerepet tulajdonított.³⁰⁴⁵ Kristó Gyula vitatta a török jövevényszavak kölcsönzésének időrendjét, átvételük helyét. Lehetségesnek tartotta ugyan, hogy az átadó rétegnek egyes szavak esetében (pl. som, körte) életföldrajzi okokból déli vidékről kellett származnia, de mivel ennek a feltételnek a kazár-kabarok eleget tettek, ezért „nem szabad kizárni azt, hogy a földműveléssel kapcsolatos török jövevényszavakat (vagy azok bizonyos részét) a kabarok adták át a magyaroknak a 10. századi Kárpát-medencében.”³⁰⁴⁶ Kristó a Mátra-vidéki-hegylajai szőlőművelést említette, amely a kaukázusival mutat rokonságot, és ezt a kavaroknak tulajdonította.³⁰⁴⁷ Takács Miklós vitatta a Mátra-vidéki, palócföldi kavar lokalizációt és a kavaroak összekapcsolását a szőlőműveléssel, amelyet nemcsak itt, hanem elsősorban folyami árterekben folytattak.³⁰⁴⁸ Vékony Gábor nem a 10. századra tette a török jövevényszavak átvételét, hanem a 6–7. századi avar („korai ősmagyar korra”) korra a Kárpát-medencében, ahol „a földműves–állattartó ősmagyarok (pl. székelyek) és pásztorkodó bolgár-törökök együttélésével kell számolnunk.”³⁰⁴⁹

A szókincs és a török jövevényszavak alapján megállapítható, hogy a magyarok széles körű ismeretekkel rendelkeztek nemcsak a nomadizmus, hanem az állattartás vonatkozásában is. Emellett földművelési ismereteik is kiterjedtnek tűnnek. E szókincs átvételének helye és ideje, és a kölcsönző/átadó nép nem határozható meg. Erre utalnak a teóriák is, amelyek a 6. század végétől – a török népek megjelenésétől – egészen a 10. század közepéig (a kazár kavaroak feltett elmagyarosodásáig) számítják az átvételt. Így erre sor kerülhetett akár a Volga-menti Magna Hungáriában/Baskíriában (volgai bolgároktól), a Don mellékén Levediában/Etelközben (kazároktól) vagy akár a Kárpát-medencében is (az őslakos avaroktól/onoguroktól

³⁰⁴² Bartha 1968. 86.; Ligeti 1986. 287, 291.; Sándor 2011. 256.

³⁰⁴³ Bartha 1968. 86., Ligeti 1986. 287.; Sándor 2011. 256.

³⁰⁴⁴ Váczy 1958. 306.

³⁰⁴⁵ Ligeti 1986. 287, 293, 525–531, 531–534.

³⁰⁴⁶ Kristó 1995a. 195–196.; 26 szót a kavaroaktól vettek át a magyarok a 10. században, Kristó–Makk 2001. 162.

³⁰⁴⁷ Kristó 1995a. 196–197.; az észak-keleti tájak szőlőkultúráját a kavaroak odatelepedésével kapcsolta össze Dienes 1978. 37.

³⁰⁴⁸ Takács 1997. 185–186.

³⁰⁴⁹ Vékony 2002. 187–189. – Vékony köztörök nyelvünek tekinti Árpád honfoglaló népét és a kavaroakat.

vagy a magyarokkal együtt beköltöző kavaroaktól). Véleményem szerint az itt lakó avarok/onogurok és még inkább a magyarokkal Etelközben és a Kárpát-medencében is együtt élő kavarok jelenthetik a legvalószínűbb nyelvi kölcsönző réteget, amely folyamat időbeli felső határát még a 10. század közepében sem kell megszabni.³⁰⁵⁰ Konsztantinosz nemcsak a kavarookról állította azt, hogy kétnyelvűek, hanem a magyarokról is, akiket a kavarok tanítottak meg a kazárok nyelvére.³⁰⁵¹

Az írott források, a régészet és a nyelvészet (jövevényszavak) áttekintése után állást kell foglalnunk a nomád és félnomád életmód minősítésének kérdésében, valamint a 9–10. századi magyar gazdaság fontosabb területeit illetően. A szakirodalom áttekintéséből kitűnhet, hogy jelentős szemléletváltozás ment végbe a milleniumtól a millicentenáriumiáig eltelt időszakban.³⁰⁵² A 19. században nomádnak tekintették a honfoglaló magyarokat, akik ugyan ismerhették a földművelést, de azt szláv szolgálók végezték.³⁰⁵³ A két világháború között is e felfogás árnyaltabb formája érvényesült, amely szerint a magyarok állattenyésztő és földművelő nomádok voltak, akik 955 után kezdtek el letelepedni.³⁰⁵⁴ Eckhart Ferenc szerint a magyarság már „északi őshazájában nomád lovasnéppé fejlődött,” majd Levediában is folytatta nomád életét, és a honfoglalás idejében „is a magyarok műveltsége, szokásai hasonlóak voltak a többi nomád népeihez.”³⁰⁵⁵ Ekkor is hangot kapott már a tiszta nomadizmust megkérdőjelező felfogás, és a félnomád terminus bevezetése. Hóman Bálint szerint a magyaroknál a „földműves kultúra már a kaukázus–vidéki őshazában meghonosodott.” Hozzátette, hogy a magyarok „állattenyésztő, halászó és vadászó, de már a földművelés felé hajló, annak gyümölcsseit élvező, tehát a teljes megtelepedés útján járó félnomádok voltak.”³⁰⁵⁶ Deér József szerint a fő foglalkozás a pásztorkodás volt, mellette a halászat is fontos volt, és a magyarság nem állott idegenül a földműveléssel szemben sem. Úgy vélte, hogy „a honfoglaló magyarok már a megtelepedés útján járó félnomádok voltak.”³⁰⁵⁷ A félnomád koncepció 1945 után nyert teret; hangsúlyozták a földművelés jelentőségét a honfoglaló magyaroknál és a téli szállásokat már állandó telephelyeknek vélték.³⁰⁵⁸ Györffy György szerint a magyarság köznépe földműveléssel és állattartással foglalkozott, míg a főemberek (törzsfők) a folyók mentén nomadizáltak a nyári és téli szállás között.³⁰⁵⁹ Györffy úgy vélte, hogy a magyar köznépe életmódja nem „tiszta nomád volt, hanem félnomád, amely-

³⁰⁵⁰ Tóth 2010. 108.

³⁰⁵¹ DAI 39,7; DAI 2003. 174–175.; a kavarok e fontos szerepére Tóth 1998. 78.

³⁰⁵² A történeti kutatás fő irányainak alapos áttekintésére vö. Kristó 1996b. 7–16.

³⁰⁵³ Szabó K. 1869. 26–27.; Pauler 1900. 17–18, 95–96.; vö. Kristó 1996b. 7–8.

³⁰⁵⁴ Hóman–Szekfü 1928. 104, 105, 163–164.; Domanovszky 1938. 311–312, 325–326–327–328.; Moór 1943. 14–16.; Moór 1944. 11.

³⁰⁵⁵ Eckhart 1933. 10, 15, 22.

³⁰⁵⁶ Hóman 1923. 26.

³⁰⁵⁷ Deér 1943. 144–145.

³⁰⁵⁸ Szabó I. 1966. 26–28, 34–35.; Bartha 1968. 88–89.; Heckenast 1970. 51.

³⁰⁵⁹ Györffy 1970. 192.; Györffy 1983b. 365, 369–371, 373.

ben már a földművelésnek nagyobb szerepe volt, noha még mindig az állattartásnak alárendelten.³⁰⁶⁰ Hozzátette, hogy „a félnomád köznép felett katonai kísérettel uralmat gyakorló vezető réteg türk–kazár hagyományok szerint nomád módon élt.”³⁰⁶¹ Újabban Szabados György is a félnomád terminust találta a legmegfelelőbbnek a magyarság társadalmának és gazdaságának leírására.³⁰⁶² Több kutató a félnomád fogalmat is meghaladó fejlettségi szintet is feltételezett. Mesterházy Károly szerint a „10. században a magyarság többsége letelepedett, földművelő és állattenyésztő gazdálkodást folytatott.”³⁰⁶³ Arnyaltabb megfogalmazást képvisel Takács Miklós, aki szerint a magyarság ugyan már nem tartozott a „klasszikus” lovasnomád népek közé a honfoglalás idején sem, mert „nagyállattartó gazdálkodása már Etelközben is kiegészült földműveléssel, amely a többé-kevésbé állandó téli szállások környékén folyhatott. E ligetes steppei nomád alapon fejlődött tovább a magyarság gazdálkodása és életmódja a 10. században.” Takács Miklós ugyanakkor jogosnak tartotta a vitatott félnomád terminus kritikáját, javasolva helyette „a megtelepülőfélben levő nomád” fogalmát.³⁰⁶⁴ Róna-Tas András véleménye szerint „egyes nemzetségek letelepülése és más csoportok földművelő–állattartó gazdálkodása között széles átmeneti formák is voltak, s ezek tovább bontakoztak ki a honfoglalás után.”³⁰⁶⁵ Kevesen képviselték a nomád koncepciót az utóbbi fél évszázadban. Váczy Péter nomádnak tekintette a magyarokat, de az írott források mellett a nyelvészeti érveket (török jövevényszavak), néprajzi analógiákat is felhasználva, kiegészítő foglalkozásként említette a földművelést és a halászatot. Hangsúlyozta, hogy a nomadizmus, a nomád állattartás hosszú ideig domináns maradt, korántsem került a 10. század közepétől válságba, a földművelés alárendelt szerepet játszott egészen a 12–13. század fordulójáig.³⁰⁶⁶ A magyarokat nomádnak valló, Kristó Gyula nevével fémjelezhető felfogás az írott forrásokra épített, megkérdőjelezvén a régészeti adatok és török kölcsönzések keletkezését, és összegyűjtve a nomád életmódra vonatkozó legfontosabb írott adatbázist. Ebben a nomád életmód legfontosabb kellékeivel kapcsolatos, kora középkori (9–13. század) írott kútfők tanúvallomása alapján szerepelnek a lovakkal, a sátorral, a legelőváltással és vándorlással kapcsolatos adatok, továbbá a magyarokat kifejezetten nomádnak minősítő források.³⁰⁶⁷ Kristó szerint a magyarok törökös nomád voltát mutatja az írott források tanúbizonysága mellett hitviláguk, zenei anyanyelvük, és törökös, „nomádállami” politikai szervezetük is.³⁰⁶⁸

³⁰⁶⁰ Györffy 1983b. 369.

³⁰⁶¹ Györffy 1983b. 373.

³⁰⁶² Szabados 2011. 173.

³⁰⁶³ Mesterházy 1980. 9–10, 23–24, 27, 31.

³⁰⁶⁴ Takács 1997. 200–201.

³⁰⁶⁵ Róna-Tas 1996a. 285.; hasonló álláspontra a Dzsajháni-hagyomány elemzése alapján; sátorlakó steppei nomád-csoportok és földművelést is folytató ligetes steppei csoportok, vö. Zimonyi 2005. 275.

³⁰⁶⁶ Váczy 1958. 302, 326, 329–330.

³⁰⁶⁷ Kristó 1996b. 23–63.

³⁰⁶⁸ Kristó 1995a. 106–113, 114–122.

A magyarság életmódjára 870/895 és 950 között az írott források szinte egyhangú tanúbizonysága szerint a nomadizmus volt jellemző. Ez a vegetációval együtt vonuló, nyári és téli szállások között vándorló, nagyállattartó, pásztorkodó állattartást jelentett. A magyarok legfontosabb állata a közlekedésben, a hadakozásban leginkább használható ló volt. Emellett a török jövevényszavak tanúbizonysága szerint szarvasmarhát, sőt sertést és baromfit is tartottak. A magyarok nomád módon sátrakban éltek, állandó településekkel, falvakkal nem rendelkeztek. Téli szállásaik Etelközben a folyók mellett voltak, és az új, Kárpát-medencei hazában, „Turkiában” is a nemzetségek és a törzsek téli szállásai a folyók mellett keresendők. Télen a halászat jelentette az egyik fontos kiegészítő foglalkozást. A nomadizálás a Kárpát-medencében kisebb területre szorult, mint Etelközben.³⁰⁶⁹ A Kárpát-medence klimatológiai, földrajzi viszonyai is eltértek Etelköztől. Az új haza csapadékosabb (500–600 mm) volt a réginél (400 mm), talaja nedvesebb volt, mocsarak és lápok szegélyezték még a nomadizálásra egyébként alkalmas, síkvidéki területeket is.³⁰⁷⁰ Jelentős éghajlati különbség sem volt a déli és északi területek között, így a déli, folyótorkolatnál levő, melegebb téli szállás, és az északon levő, hidegebb nyári szállás közötti hagyományos nomadizálás lehetősége csökkent.³⁰⁷¹ Nem volt szükség a költözködésre az új hazában, „így a téli szállás környékén legeltették állataikat.”³⁰⁷² A magyarok másik fontos kiegészítő foglalkozásáról az írott források közül csak a Dzsajháni-hagyományt őrző egyes muszlim szerzők (Ibn Ruszta, Al-Bakri, Marwazi) emlékeztek meg, szerintük a magyaroknak szántóföldjeik voltak. Jóllehet a Dzsajháni-hagyomány nem tájékoztat arról, hogy kik művelték meg a földeket, a magyarokat semmiképpen sem zárhatjuk ki ezek köréből, hiszen rájuk vonatkozik a muszlim tudósítás. Török jövevényszavaink arról tanúskodhatnak, hogy a magyarok ismerhették és termeszhették a fontosabb szántóföldi növényeket, a legfontosabb mezőgazdasági eszközöket is használhatták. Emellett a gyümölcsök ismerete is kimutatható jövevényszavainkból. A mezőgazdasági termelés nem lehetett magas szintű, különben a magyarok aligha szorultak volna arra, hogy a környező szlávokat élelmiszer-adóra vagy szolgáltatásra kötelezzék. A magyarok hadjáratai részben azt szolgálhatták, hogy a megtámadott népek tartsák el őket, „ételt–italt zsákmányoltak.”³⁰⁷³ Vékony Gábor szerint a kalandozások a steppei nomádok „jellegzetes megnyilvánulásai közé tartoznak, katonai erejük folyamatos eladási, áruba bocsátási kísérleteivel együtt.”³⁰⁷⁴ A portyák során ejtett foglyokat a magyarok eladták. Ennek a fogolykereskedelemnek köszönhették azt a gazdagságot, amelyet velük kapcsolatban a muszlim források emlegetnek.³⁰⁷⁵

³⁰⁶⁹ Kristó 1996c. 214–215.

³⁰⁷⁰ Kristó 1996c. 215.; Fodor 2009. 86.

³⁰⁷¹ Az állatokat nem a folyóval párhuzamosan, hanem arra merőlegesen mozgatták, vö. Fodor 2009. 87.

³⁰⁷² Moór 1944. 9.; Fodor 2014. 7.

³⁰⁷³ Kovács 1996b. 109.

³⁰⁷⁴ Vékony 2002. 207.

³⁰⁷⁵ Gardézi, HKÍF 38. (Zimonyi István); Marwazi, HKÍF (Zimonyi István) 45.

Ibn Ruszta szerint a foglyokért cserébe „brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat vettek,³⁰⁷⁶ pontosabban cseréltek, hiszen cserekereskedelem zajlott a magyarok és a bizánciak között a Krím-félszigeti Kherszónban. A Kárpát-medencébe költözött magyarok kereskedelméről a 10. század második felében is értesülünk a forrásokból. Az orosz őskronika híradása szerint 965/966 táján, a prágai vásárra a magyarok földjéről „mohamedánok, zsidók és türkök [ti. magyarok – T. S. L.] szintén árukkal meg aranypénzekkel jönnek, és rabszolgákat, ónt, meg különféle prémfajtákat visznek magukkal.”³⁰⁷⁷ Ugyancsak az orosz őskronika szerint 969-ben pedig Szvjatoszlav kijevi fejedelem dicsérte a Duna torkolatánál levő bolgár Perejaszlavec városát, „mivel oda gyűlik minden jó, görögöktől arany, szövetek, bor, mindenféle gyümölcs, a csehektől is meg a magyaroktól is ezüst meg lovak.”³⁰⁷⁸ Míg az etelközi magyarok a honfoglalás előtt foglyokat adtak el, és luxuscikkeket (brokátot, szőnyegeket és más bizánci árukat) kaptak értük, addig a honfoglalás után, a 10. század második felében már lovakat, aranyat és ezüstöt adtak, cserébe pedig prémekeket, ónt és rabszolgákat kaptak. Ebben a cserekereskedelemben a Kárpát-medencei külföldi zsidó és mohamedán kereskedők mellett a magyarok is részt vettek.³⁰⁷⁹ A magyarok (Hungarin) földjén élő zsidókról említést tett József kazár kagánhoz írt levelében a hispániai zsidó előkelő, Haszdáj ibn Saprut.³⁰⁸⁰ A magyarok nemcsak a kereskedelem révén szereztek be árukat, hanem maguk is foglalkoztak kézművességgel, amelyről elsősorban a régészeti leletek tanúskodnak.³⁰⁸¹ Okkal tételezhetjük fel a vaskohászatot és a kovácsok jelenlétét a magyar kézművesek között, mivel a fegyverek (szablyák, kengyelpár, zabla, nyílcsúcsok) jelentős mennyiségű vasat igényeltek.³⁰⁸² Idesorolhatjuk az íjakat készítő íjasmestert, és a nyergeket készítő nyerges mestert.³⁰⁸³ Fontos iparágak még a fazekasság, a bőr- és csontművesség, valamint az ötvösség.³⁰⁸⁴ Utóbbiak esetében az idegen etnikumokat, a kavarokat is gyanúba vették,³⁰⁸⁵ de úgy vélem, hogy a magyarokat sem zárhatjuk ki e foglalkozások művelői közül.³⁰⁸⁶ Dienes István szerint a magyaroknak „képzett kovácsai, fegyverművesei, nyergesei, íjasai, ötvöse, szíjgyártói voltak.”³⁰⁸⁷ Kétségtelennek vélem,

³⁰⁷⁶ Ibn Ruszta, HKÍF 34. (Czeplédy Károly); Kmoskó 1997. 209.; Zimonyi 2005. 35.

³⁰⁷⁷ A forrásra, PVL. vö. Hodinka 1916. 51.; értékelésére vö. Hóman–Szekfü 1928. 167.; László 1944. 364–365.; Györffy 1977a. 155.; Püspöki Nagy 1969. 175.; Kristó 1995a. 204.; Kristó–Makk 2001. 164.

³⁰⁷⁸ Uo.

³⁰⁷⁹ Deér 1943. 146–147.; Dienes 1978. 39.; Kristó 1995a. 204–205.; Kristó–Makk 2001. 163.

³⁰⁸⁰ Kohn 1881. 19.; Spitzer–Komoróczy 2003. 84.

³⁰⁸¹ Révész 2014. 34.

³⁰⁸² A vasverőkre, kovácsokra László 1944. 348–354.; Bartha 1968. 106.; Dienes 1978. 36.; Kristó 1995a. 202.

³⁰⁸³ László 1944. 337–348.

³⁰⁸⁴ Kristó 1995a. 203.; Révész 2014. 34.

³⁰⁸⁵ Dienes 1978. 35, 37.; Kristó 1995a. 203.

³⁰⁸⁶ Saját magyar ötvösségre László 1944. 354–359.

³⁰⁸⁷ Dienes 1978. 34–36.

hogy a magyarok a 9. században, de a 10. század zömében is nomádok, nem pedig félnomádok voltak, amely terminus pontatlan. A nomád életforma és a nomád gazdaság lassú átalakulása a 10. század második felétől, utolsó harmadától kezdődhetett, amelyet az államalapítás, a kereszténység felvétele gyorsíthatott fel. Folyamatról van szó, amely építhetett a nomád magyaroknál meglévő földművelésre, kereskedelemre, kézművességre, tehát nem előzmények nélkül következett be az életforma lassú megváltozása, amely az államalapítás korától gyorsulhatott fel. Ezekben a változásokban része lehetett a portyázások 955 (augzburgi csatavesztés) utáni rohamos leépülésének, amely 970 (arkadiopoliszi vereség) után egyértelművé vált. A zsákmány (élelmiszer, foglyok, nemesfémek) elmaradása a kereskedelemben cserélhető javakban is megmutatkozott. Míg a 9. században elsősorban foglyokat értékesítettek a magyarok a bizánci Kherszónban, a 10. század 60-as éveiben már rabszolgákat hoztak be, és a lovak jelentették a fő exportcikket a gyérülő kalandozások miatt. Emellett a korábbi zsákmányból származó nemesfémek (arany, ezüst) értékesítését feltételezhetjük. A kereskedelem, főleg az export áruösszetételének módosulása jelezheti, hogy változott az életforma, letelepültebbé kezdett válni a magyarság, jóllehet az állattartás és a földművelés arányai lassabban, hosszabb idő alatt változtak. A törzsek és nemzetségek téli szállásai kezdtek állandósulni, települések jöttek létre a törzsfők és nemzetségfők téli szállásai körül, amelyekből falvak alakultak ki. Fodor István utalt arra, hogy kevés biztosan 10. századi települést tártak fel eddig. E korai falvak emlékeztetnek a nomád szállásokra, építményeikben is (sátrak, könnyűszerkezetű, nádból épült kunyhók, faházak).³⁰⁸⁸ Révész László nézete szerint a 10. századi magyar népesség már többé-kevésbé állandó falvakban élt. Építményeik között voltak félig a földbe vájt házak, boronaházak, deszkaépítmények.³⁰⁸⁹ A nomadizmus, a nomád életforma visszaszorulásában a döntő változást az államalapítás, az egyház-szervezés és a megyék létesítése hozta.

III. 1. 2. A honfoglalás kori magyar társadalom

Az életforma, a gazdaság megítélése döntő a társadalmi rétegződés kérdésében is. A magyarokat nomádnak minősítő, 1945 előtt uralkodónak mondható felfogás egységesnek tekintette a honfoglaló magyarokat. Hóman Bálint úgy vélekedett, hogy „magyar és magyar közt csupán a vérségi hovatarтоzás tekintetében volt különbség: a szabad magyarok, vagyis a nemesek társadalma egyébként teljesen egységes volt.” Hóman nézete szerint a nemzetségek között keletkeztek különbségek, „a tisztviselés megkülönböztető jegyével díszített, katonai érdemek és vagyoni helyzet következtében kiemelkedő nemzetségek a többitől lassan elkülönülő, előkelőbb

³⁰⁸⁸ Fodor 2014. 9–10.

³⁰⁸⁹ Révész 2014. 33–34.

rétéggé alakultak.” Tehát a honfoglaló magyarság egésze szabadnak számított, és csak később a „fejedelem, a hadnagyok [törzsfők – T. S. L.], jó vitézek, szerencsésen gazdálkodók” emelkedtek ki közülük.³⁰⁹⁰ Ez a felfogás megkülönböztetett a magyarokon belül egy vezető réteget és a közszabadokat, míg a szolgálakat, kereskedőket és iparosokat idegennek tekintette. Eckhart Ferenc szerint a „nemzetségek tagjai közösen birtokoltak egy-egy nagykiterjedésű földet, a rajta talált szláv alattvalók és a magukkal hozott szolgálak nekik dolgoztak.” A vezető réteg mellett a kalandozásokban, rablóhadjáratokban „meggazdagodott vitézekkel szemben a régi tekintélyt” nehéz volt fenntartani. Eszerint a törzsen–nemzetségen belül kiemelkedtek a törzsfők, nemzetségfők, és a vitézek, az alávetett szolgaréteg pedig idegen volt (szlávok).³⁰⁹¹ Eckhart úgy foglalt állást, hogy a honfoglalók török eredetű vezetőréteggel rendelkeztek, míg a magyarok tömegei szolgálak lehettek, mivel a szolganevek magyar eredetűek.³⁰⁹² Deér József szerint „a szabadok társadalma is erősen tagolt volt,” és ez a „tagozódás születési, vérségi alapokon nyugodott, de a pásztornépek életberendezésének megfelelően egyúttal vagyoni fokozatot,” a gazdagok és a „szegények különbségét is jelentette. „A szabadok szegényebb rétege szívesen állott a gazdagok és előkelők szolgálatába, amiért ellátást, ruhát, fegyvert s a zsákmányból részt kapott.”³⁰⁹³ Már 1945 előtt jelentkezett az a felfogás, amely a magyarokat nemcsak egységes, uralkodói réteggé szemlélte. Kniezsa István szerint a honfoglaló magyarság az őshazából „nagy számú finn-ugor magyar szolgaréteget hozott magával, amely aztán keveredett a Kárpát-medencében talált meghódított népesség szolgarétegével.”³⁰⁹⁴ Szabó István azt vallotta, hogy a honfoglalók tagolt társadalmat képviseltek, legfeljül a nemzetségfők és a gazdagok, legalul pedig a szolgáló szegény magyarok. Hipotézise három réteggel számolt, középen a harcos réteggel.³⁰⁹⁵

A 20. század második felében egy nomád feudalizmus képletet épített ki a kutatás. Györffy György kezdetben türk típusú „nomádállam-szervezetet” vázolt fel. Eszerint a magyaroknál a szakrális uralkodó és vezére, a gyula vazallusai voltak a törzsek élén álló urak (türk bujrukok), akiktől függtek a bönek nevezett nemzetségfők és a nép, az „ínség.” A két uralkodó hatalmát az idegen katonai kíséret, „a törzsfőket a különböző törzsekből és népekből összeverődött jobbágyság” biztosította.³⁰⁹⁶ Máshol azt hangoztatta, hogy „a legelőket és szállásokat birtokló uralkodó osztály, a ’bőség’ katonai kíséretével, a jobbágysággal a függésben levő félszabadokat és a szolgáló ’ínséget’ rendszeres terményadózásra és természetbeni szolgáltatásra

³⁰⁹⁰ Hóman–Szekfü 1928. 99.

³⁰⁹¹ Eckhart 1933. 22, 28.

³⁰⁹² Eckhart 1946. 16.

³⁰⁹³ Deér 1943. 138–139.

³⁰⁹⁴ Kniezsa 1938. 454–455.

³⁰⁹⁵ Szabó I. 1941. 10, 11, 15.

³⁰⁹⁶ Györffy 1959. 107.

kényszeríti.³⁰⁹⁷ Később Györffy a személyi függés rendszerével írta le a társadalmi rétegződést: „a X. századi magyar társadalmat a személyi függés tartotta össze.” Csúcsán a fejedelem állt, tőle függtek a magyarul úrnak nevezett törzsfők, az uraktól a bőnek hívott nemzetségfők, „mindezek harcos jobbágyi kíséretükkel nyomták el és adóztatták a nagycsaládi közösségben élő köznépet és dolgoztatták a fogoly rabszolgákat.”³⁰⁹⁸ Györffy szerint „a honfoglaló magyarság ugyanúgy főemberekre, harcos középrétegre, dolgozó közrendűekre és rabszolgákra tagolódott, mint a népvándorlás germán barbárai.”³⁰⁹⁹ Györffy fokozatosan módosított társadalmi képlete a honfoglaló magyarok három rétegével számolt: a bőségnek nevezett törzsi-nemzet-ségi előkelőkkel, a jobbágyságnak titulált katonai kísérettel és az ínségként említett szolgálakkal, „az elszegényedett rokonokkal, nemzetségtagokkal.”³¹⁰⁰ Ezt a történeti modellt (urak és bők, jobbágyok, ínek) a régészet egyes képviselői is elfogadták.³¹⁰¹ A történeti koncepcióval rokonítható régészeti felfogást Szőke Béla képviselte, aki szerint a honfoglaló magyar társadalom három részre osztható fel: „a gazdag vezető rétegre, a középrétegre és a köznépre.”³¹⁰² A történeti és a régészeti kutatás kategóriái között voltak megfelelések, csak az elnevezésben mutatkozott különbség; bőség – gazdag vezető réteg, jobbágyság – középréteg, ínség – köznép.³¹⁰³ A „háromosztátúnak” nevezhető történeti–régészeti modell értelmében a törzsszövetséget vezető fejedelmek, törzsfők magányos sírokba temetkeztek, gazdag melléklettel (pl. aranyborítású szablya, aranyozott ezüst edény, korongok stb.).³¹⁰⁴ A leghíresebb ilyen magányos, előkelő sír a zempléni (zemplini), amelyben Fettich Nándor a megölt Álmos fejedelem sírját vélte felfedezni.³¹⁰⁵ Más példákat is felhoztak a „rangjelző tárgyaikkal mindig magas méltóságról árulkodó magányos” férfisírokra (Geszteréd, Zemplén, Tarcál).³¹⁰⁶ A Felső-Tisza vidéken feltárt nagyon gazdag férfisírok esetében nem fejedelmi vagy törzsfői/nemzetségfői sírokra, hanem a fejedelmi kíséret vezetőinek sírjaira következtetett Révész László.³¹⁰⁷ Kései történeti adatokra utalhatalunk a fejedelmi sírok kapcsán. Anonymus híradása szerint a 907-ben elhalálozott Árpádot magányos sírba temették „egy folyócska forrása felett, ahonnan az kőme-

³⁰⁹⁷ Györffy 1970. 298.

³⁰⁹⁸ Györffy 1977c. 521, 594, 597–600.

³⁰⁹⁹ Györffy 1983b. 368.

³¹⁰⁰ Györffy 1977a. 138–139.; hasonlóképpen Engel 1990. 103.

³¹⁰¹ Dienes 1978. 21. – ugyanakkor utalt arra, hogy négy csoport különíthető el: előkelő származású, nagy vagyonnal bíró vezető családok, szolgálatukban álló középréteg, saját közösségeiben hagyott, tulajdonnal rendelkező középréteg, és az előkelők birtokában levő, uraik háza táján élő szolgálak, uo. 18.

³¹⁰² Szőke 1962. 27–28.

³¹⁰³ A történeti oldalról való kritikára Kristó 1995a. 210.; a régészeti oldaláról való kritikára Vékony 2002. 194.

³¹⁰⁴ Györffy 1983b. 368.

³¹⁰⁵ A lelet értékelésének vitájára vö. Hozzászólások, ArchÉrt 1966. 278–283.; Megjegyzések, ArchÉrt 1969. 114–125.; Fettich 1969. 109–113.; Fodor 1976. 282–285.

³¹⁰⁶ Dienes 1978. 16.

³¹⁰⁷ Révész 2014. 36–37.

derben folyik Attila király városába. A magyarok megtérése után azon a helyen egy Fehérnek nevezett templomot emeltek Szűz Mária tiszteletére.³¹⁰⁸ A Képes Krónika megemlékezett arról, hogy Vazul fia, Leventét „pogány szokás szerint temették el a Dunán túl, Taksony falu közelében,” ahol őse, Taksony fejedelem is nyugodott.³¹⁰⁹ A kései krónikás egy korábbi hírre („azt mondják”) építette ezt a tudósítást. Taksony fejedelem és Levente a 14. századi krónikakompozícióban, Árpád pedig Anonymusnál; összességében tehát három magányos, fejedelmi jellegű temetkezésről van írott forrásunk. Györffy szerint a középréteg „nem vagyont érő, hanem ezüstveretes ruhát és lószerszámot hordott, többnyire kis családi temetőbe temetkezett (pl. Karancslapujtó, Bene). Maga a középréteg sem volt egységes, gazdagabb tiszteltől egyszerűbb vitézekig terjedt a skála.” E középréteg, vitézek mellé néha házi szolgákat is temettek.³¹¹⁰ Györffy szerint a köznép temetőit a „nagyszámú. olykor több száz szegény sír jellemzi, melyben ló ritkán fordul elő és a melléklet csak kerámia vagy olcsó ékszer.”³¹¹¹ A közrendű ínség tehát a faluközösség népes temetőjébe temetkezett, „a meg-megszakadó temetősorokból kiscsaládok együttes temetkezésére lehet következtetni.” E réteg sem volt egységes, „voltak módosabbak is köztük, emellett soraikat rabszolgák is tarkították.”³¹¹² Györffy történeti–régészeti kombinált modellje ugyan három alapvető réteggel számolt, de a harcos jobbagyságnak is nevezett középréteget, és főleg a közrendű ínséget, módosabb és szegényebb rétegekre bontotta, illetőleg az alul levő ínség esetében az idegen rabszolgákat is idevette. Révész László a temetkezési szokások alapján elsőként említette a nagyon gazdag, magányos férfisírokat, a nemzetségi–törzsi arisztokrácia 4-8 síros családi temetkezéseit, és a magányosan, néhány szolgálával vagy lovas kísérel eltemetett gazdag nők sírjait. A szabadok hagyatékát a néhány tucat sírból álló, 60–100 soros temetőkben kereste. Ezen belül hangsúlyozta azt, hogy a földműves falvak temetői sokkal kevesebb leletanyagot tartalmaznak, mint az állattartással foglalkozó csoportok sírjai.³¹¹³

Egy nyelvészeti hipotézis a Györffy-féle modelltől eltérően értelmezi a honfoglaló magyar társadalmat. Róna-Tas András szerint volt egy vezető réteg, amelyet a bő (török bég – „törzsfő”) és úr („nemes, előkelő ifjú” jelentéssel) szavaink is mutatnak. Ezek „a törzsfők és nemzetségfők, akiket különösen gazdag mellékletekkel temettek el.”³¹¹⁴ A vezető réteg mögött állt a szabad fegyveres nép, amelynek fő foglalkozása a „hadjáratokban való részvétel volt, de természetesen ők irányították az állatok

³¹⁰⁸ Az óbudai (fehéregyházi) Árpád sírra vö. Anonymus, 52. caput, SRH I. 106.; HKÍF 339. (Veszprémy László)

³¹⁰⁹ Taksony (és Levente) sírjaira vö. SRH I. 344.; vö. még Tóth 2010. 116.; Révész 2014. 36–37.

³¹¹⁰ Györffy 1977a. 139.; hasonlóan Györffy 1983b. 368.

³¹¹¹ Györffy 1983b. 368–369.

³¹¹² Györffy 1977a. 139.

³¹¹³ Révész 2014. 37.

³¹¹⁴ Róna-Tas 2007a. 58. – Megjegyzendő, hogy Róna-Tassal ellentétben Györffy az ’úr’ szót hozta kapcsolatba a törzsfővel (s nem a bég-bő szavunkat), és a ’bő’ (bég) szót a nemzetségfővel.

őrzését és a nomád földművelést is.³¹¹⁵ Róna-Tas feltevése későbbi változata szerint „külön csoportot képezett a fejedelem és néhány törzsfő katonai kísérete. Ez a kíséret igen fontos szerepet játszott a belső harcokban.”³¹¹⁶ A módosított verzió értelmében a magyar társadalom túlnyomó többsége „a szabad közemberekből állt,” akik közül egyesek a katonáskodást választhatták (kalandozó hadjáratok, otthoni őrök). A többség állattartással és földműveléssel foglalkozott.³¹¹⁷ Róna-Tas külön szolgálattal számolt, akik a földművelést végezték. Helyzetük „nehezen megfogható ebben a forrástalan korban,” és igen változó lehetett, a családokba befogadott rabszolgák „integrálódhattak is a családba (vö. a magyar család és cseléd szavak a szláv cseljad átvétele).” A kézművesek egy része a magyarokkal jött (ács, szűcs), mások szlávok (kovács, fazekas–gelencsér, takács, esztergályos, konyár-lóval foglalkozó, teszár-famunkával foglalkozó) lehettek a szókincs alapján.³¹¹⁸ Róna-Tas nyelvészeti alapú modellje négy társadalmi csoportot tételezett fel: a törzsi-nemzetségi vezető réteget, egy formálódó katonai kíséretet, szabad köznépet vagy fegyvereseket, akik katonáskodással, állattartással és földműveléssel foglalkoztak vagy ezt irányították. Ebben a koncepcióban a szolgák idegen rabszolgák. Róna-Tas a kézművesek egy részét is idegennek (szlávna) tekintette, bár szerinte kisebb részben magyarok is lehettek, hasonlóképpen foglalt állást a kereskedők tekintetében is.

Révész László erősen rétegzett magyar társadalommal számolt a 10. században. Ennek élén a fejedelem (fejedelmek), illetve a törzsfők álltak. A törzsek különböző vagyoni és társadalmi helyzetű nemzetségei alkották a társadalom zömét. E csoportból kerültek ki a törzs- és nemzetségfők katonai kíséretének tagjai, a kalandozó hadjáratok résztvevői. A közrendű szabad családok állattartó, földművelő életmódot folytattak, alkalmanként katonáskodtak. E réteghez tartoztak a csatlakozott idegen népelemek (kavarok stb.) is, akik határvédő feladatot is elláttak.³¹¹⁹

A magyarság nomadizmusát valló újabb nézet korabeli analógiák (türk, kazár, avar), a 11. századi magyar törvényekből levonható visszakövetkeztetések, a 10–11. századi kortárs írott források egyes passzusai alapján nomád társadalomként jellemezte a 10. századi magyarokat. Kristó Gyula hipotézisében utalt arra, hogy a muszlim források vagyonos embereknek mutatják be a magyarokat.³¹²⁰ Bölcs Leó megemlékezett arról, hogy „férfiakban gazdag és szabad ez a nép.”³¹²¹ Kristó szerint a lovasnomád magyarság rendelkezett egy előkelő vezető réteggel (fejedelem, törzsfők, nemzetségfők). A vezető réteg mellett kezdett formálódni egy katonai kí-

³¹¹⁵ Róna-Tas 1996a. 277–278.

³¹¹⁶ Róna-Tas 2007a. 58.

³¹¹⁷ Róna-Tas 2007a. 58–59.

³¹¹⁸ Róna-Tas 1996a. 279.

³¹¹⁹ Révész 2014. 33.

³¹²⁰ Gardézi, HKÍF 38. (Zimonyi István); Hudūd al-Alām, HKÍF 42. (Zimonyi István); Marwazi, HKÍF 45. (Zimonyi István)

³¹²¹ HKÍF 52. (Czeglédy Károly–Kmoskó Mihály)

séret azokból, „akik nagyobb gyakorisággal csatlakoztak a seregvezérekhez a kalandozó hadjáratok során, mint mások.” A társadalom túlnyomó többségét „a szabad nomádok alkották, akik egyszersmind harcosok is voltak, a portyázó hadjáratok tömegei.”³¹²² Kristó szerint a nomád magyar társadalomban az alapvető határvonal a szabadok és a szolgák között húzódott. Ezt a társadalmi különbséget nem társadalmi, hanem etnikai különbségként értékelte. A szabadok a magyar törzsszövetség tagjai voltak, a szolgák pedig idegen etnikumúak. A szolgák három csoportból tevődtek össze; a csatlakozott kavarak, az őslakosok többsége (szlávok, avarok, onogurok) és a kalandozó hadjáratok során ejtett különböző nemzetiségű hadifoglyok.³¹²³ A Kárpát-medencébe behurcolt keresztény hadifoglyokat és utódaikat Pilgrim passauai püspök a 970-es években a magyarok létszámánál is magasabbra becsülte.³¹²⁴ A szolgák fölött uruk rendelkezett, szolgáltatásaik differenciálták helyzetüket. Egy részüket megtanították lovagolni és nyilazni, illetve csatlósként elvitték magukkal hadjárataikra. Ez a szlávokra is vonatkozott, nemcsak a törzsszövetségi rendszerbe betagolt kavarakra. Másoktól élelmiszeradót szedtek.³¹²⁵ Egyeseket a háztartásban alkalmaztak, a nemzetség állatállományának ellátásában.³¹²⁶ Kristó Gyula Györffy-modelljével szemben „kétosztatú” társadalmi modellt vázolt fel, amely egy szűk előkelő vezető réteggel és egy jogilag szabadokból álló, foglalkozását nézve pásztorkodó, de katonáskodással is foglalkozó többséggel számolt, amelyből lassan vált ki egy szűkebb katonai kíséret. A hét törzs népétől jól elkülönült a jogilag függő, nagy létszámú szolgaréteg, amely foglalkozását illetően katonáskodó, földművelő, pásztorkodó és a háztartásban alkalmazott, etnikumát tekintve pedig idegen volt.³¹²⁷ Kristó szerint változás csak a 10. század második felétől következett be a társadalomban, amikor abbamaradtak a portyázások és elmaradt a zsákmány. Ekkor a vezetők és a katonai kíséret a szabad közréteget kezdte adóztatni és szolgai helyzetbe süllyeszteni. A vezetői elitbe bekerültek idegenek is (szlávok, keleti elemek és németek).³¹²⁸ Vékony Gábor álláspontja szerint Árpád honfoglaló népe esetében nem helyes a Györffy-féle hármás rétegződés feltételezése. Szerinte a „honfoglaló magyarok régészeti jellemzői egységet mutatnak, s közöttük egyáltalán nem mutatkozik jelentős társadalmi különbség. A közrendűek nagy tömegű jelenlétére utaló temetők pedig csak a X. század hetvenes éveiben jelennek meg.” Az egész társadalom a 9–10. század fordulóján „hódítottak és hódítók kettősségéből állt, s egy az uralkodó (kagán vagy első

³¹²² Kristó 1995a. 223–224.

³¹²³ Kristó 1995a. 224.; Kristó–Makk 2001. 166–167.

³¹²⁴ Kristó 1995a. 151.

³¹²⁵ Kristó 1995a. 224.

³¹²⁶ Kristó–Makk 2001. 167–168.

³¹²⁷ Kristó–Makk 2001. 169.

³¹²⁸ Kristó–Makk 2001. 170.

fő) körül kialakuló előkelő (primates, optimates) rétegen kívül más, határozottan elkülönülő réteg nem jött létre.”³¹²⁹

A 9–10. századi magyarság társadalmának jellemzését megnehezíti, hogy írott források alig állnak rendelkezésre, a régészeti és nyelvészeti adatok kronológiai és társadalomtörténeti értelmezése is vitatható. A 10. századi magyar társadalom vezető csoportját a törzsek és nemzetségek élén álló, azokat irányító törzsfők és nemzetségfők alkották. A törzsfőket nevezte Konsztantinosz vajdának (Boeodoi), fejedelmeknek (arkhóntes), a nyugati források királyoknak (reges) vagy vezéreknek (duces). A hét magyar törzs és a kavarok egy vagy három törzse – besenyő analógia alapján 5 nemzetséggel számolva törzsenként – kb. 40–50 nemzetséggel rendelkezhetett. A 40–50 nemzetségfő és (nagy)családjaik alkották a szűk vezetői réteget. Közülük kiemelkedett hét magyar és három kavar nemzetségfő, akik egyben törzsfők is lehettek. A 9. században két magyar fejedelem (nagyfejedelem és gyula) és a kavarok feje (kündü), a 10. században pedig három magyar vezető (nagyfejedelem, gyula, karha) és a kavarok fejedelme (kündü) funkcióval járó tisztséget is viselt. E vékony, családjaikkal együtt is csak néhány száz főre rúgó, előkelő réteg gyarapodhatott a 10. században a beilleszkedő őslakosság (szláv, avar-onogur) vezető rétegének asszimilációja, majd a Géza és István alatt a bejövő idegen előkelők révén. Az államalapítás változtatott a vezető réteg összetételén, az alkalmazkodó nemzetségi–törzsi vezetők (pl. Abák) helyükön maradhattak, más vezetők elbukván, családjaikkal együtt kikerültek ebből a vezetői körből (Koppány, Gyula, Ajtony/Keán) és helyükre az állam tisztségviselői (ispánok) kerültek, a harmadik csoportot pedig az idegen előkelők (hospesek) képezték.³¹³⁰

A vékony vezető réteg alatt helyezkedett el a magyar és kavar törzsek, nemzetségek túlnyomó többségét alkotó, vagyonilag már differenciált, de jogilag szabad, fegyverforgató, nomád állattartással és földműveléssel stb. foglalkozó közréteg. Ezt a népes csoportot, amely a társadalom többségét tette ki, becsülhették a muszlim források 20 ezer harcosra. Ez a 20 ezer magyar és kavar harcos, szabad ember alkotta a „középréteget” családjaikkal együtt. Egyes becslések 100–120 ezerre tették a honfoglaló magyarság összlétszámát.³¹³¹ Mások csak a katonai kíséret, a harcos „jobbágyság”, a középréteg létszámaként értékelve a 20 ezres létszámot, 80 ezres állattartó és földműves köznéppel számolva, családjaikkal együtt 400 ezer főre takálták a honfoglaló magyarság összlétszámát.³¹³² Valószínűnek vélem, a 20 ezres harcos feltételes elfogadása esetén, az alacsonyabb, kb. 100–150 ezres összlétszámot, amely azért is bizonytalan, mert nem tudhatjuk, hogy mekkora szorzótényezővel (1:4, 1:5, 1:6) kell számolnunk a magyarok felnőtt, katonáskodásra alkalmas

³¹²⁹ Vékony 2002. 194.

³¹³⁰ A vezető vékony törzsfői, nemzetségfői rétegre összefoglalóan Tóth 2010. 120.

³¹³¹ Kristó 1995a. 135.

³¹³² Györffy 1963. 46–48.

férfilakossága és családjai (nők, gyermekek, öregek) között.³¹³³ A fegyveres köznép differenciált lehetett. Egy részük a zsákmányt hozó portyák vagy a gazdasági tevékenység révén meggazdagodhatott, mások elszegényedhettek. A köznép társadalmi, jogi státusa azonos volt, egyformán közszabadok voltak. Egy részük, a törzsi–nemzetségi arisztokráciához kapcsolódva, katonai kíséretet alkotva gyakran vett részt a kalandozó hadjáratokban. Mások a szállásterület védelmére hátra maradtak. Nem ismerjük a kalandozásokban résztvevők, és az otthon maradt köznép arányát. Konsztantinosz tudósításából az tűnik ki, hogy a magyarok hadjáraton voltak, amikor a besenyők támadtak, a szállásterületen pedig a magyarok családjai és a szállásterületet őrzők tartózkodtak.³¹³⁴ A 899. évi itáliai hadjárat magyar seregét az adatok összevetése alapján 5000 főre becsülték. Ezt összehasonlítva a muszlim források adatával, a kündüvel kivonuló 20 ezres harcossal, a magyarok egynegyede vehetett részt az itáliai kalandozásban. Ez az 1:4 arány a kalandozó és otthon maradó harcosok között ugyanakkor nem bizonyítható. Valószínű, hogy a fegyverforgatásra képes magyarok zöme elment a hadjáratokra, és kisebb része maradt otthon a családokkal együtt a szállásterület védelmére, a nomád állattartás és földművelés teendőinek ellátására, illetve a szolgák irányítására.³¹³⁵

A társadalom legalján helyezkedtek el a szolgák, akik státusukat illetően nem számítottak szabadnak. Nem rendelkeztek állat- vagy más vagyonnal. A 9. században és a 10. század nagyobb részében is idegen etnikumúak voltak. A szolgák közé tartoztak azok a szláv foglyok, akiket a magyarok nem értékesítettek Kherszónban, hanem magukkal vitték új Kárpát-medencei hazájukba, illetőleg ezek leszármazottai. A szolgák közé vehetjük azokat is, akiket a magyarok az új hazában találtak. Ezek a frank Pannóniában élő avar–onogur és szláv csoportok, a felvidéki morvák, valamint a Dunától keletre és Erdélyben maradt avar–onogur, bolgárszláv stb. csoportok. Idevehetjük a 10. századi kalandozások során behurcolt nyugati, bizánci stb. hadifoglyokat. A szolgák egy részét magukkal vitték hadjárataikra, nagyobb részét szolgáltatásokra kötelezték, szántóföldjeiken dolgoztatták és az állattartásban foglalkoztatták. A portyázások lezárulása után, az államalapítás időszakában a lesüllyedt magyar közszabadok gyarapították az idegen eredetű szolgaréteget. *A 10. század második felére a magyar társadalom négy részre tagolódhatott: törzsi–nemzetségi előkelők, többé-kevésbé állandó fegyveres kíséreteik, a közszabadok nagyobb, még le nem süllyedő rétege és a szolgák etnikailag vegyes és egyre népesebb rétege.*³¹³⁶

³¹³³ A letelepedett és nomád népességnél alkalmazott szorzótényezők: 1:4, 1:5, 1:6 stb, vö. Kristó 1995a. 133–136.

³¹³⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 8-14.; DAI 40,16-19.; DAI 2003. 176–177.

³¹³⁵ A katonai „középrétegre”, közszabadokra vö. Tóth 2010. 120–121.

³¹³⁶ A szolgarétegre vö. Tóth 2010. 121–122.

III. 1. 3. A honfoglalás kori magyarság szervezete, etnikai összetétele

III. 1. 3. 1. Nemzetségek, törzsek, törzsszövetség, nomád állam/steppei állam

A magyarok a 9–10. században több, egymásra épülő csoportot alkottak. Ezek közé sorolható a kiscsalád, a nagycsalád, az aul, az aulcsoport (nemzetségi alcsoport), a nemzetség, az altörzs, a törzs és a törzsszövetség, illetve a nomád vagy steppei állam.

A legkisebb egységnek a szülők és gyermekek együttese által alkotott kiscsaládot tarthatjuk. Hóman Bálint szerint a „legalacsonyabb és legkezdetlegesebb társadalmi alakulat a család. A családi közösség természetes feje a családapja, ki korlátlan ura a vele teljes gazdasági és jogközösségben élő családtagoknak.”³¹³⁷ A régebbi kutatás kevésbé számolt a kiscsaláddal, a nagycsaládot tekintette alapegységnek, amely három vagy négy nemzedék, generáció együttélését jelentette.³¹³⁸ A nagycsaládok, vagy több család együttlakásából szerveződött a török eredetű szóval aulnak nevezett szociális közösség.³¹³⁹ Feltételezik a nomádoknál a több aul egyesítéséből szerveződő aulcsoportot vagy nemzetségi alcsoportot.³¹⁴⁰ Mindezen kisebb egységeknek a léte lehetséges a honfoglaláskori magyaroknál is, de kimutatásuk az írott források alapján nem lehetséges, néprajzi–történeti analógiák alapján feltételezhetjük esetleges meglétüket.

A politikai szervezet legkisebb, alapvető „építőkövét” a nemzetségek jelentették, amelyek kevésbé bomlékonyak számítottak, mint a törzsek. Egy-egy nemzetség 5–20 nagycsaládból álló közösség. A nemzetség alapja a vér szerinti mítikus leszármazás, de ez „kiegészült a mindig más nemzetségből hozott asszonyokkal, részben a befogadott személyekkel” (más nemzetségbeliek vagy idegenek).³¹⁴¹ A magyar történeti kutatásban vitatottnak számít, hogy a magyaroknál a nemzetség vérségi vagy szervezett, mesterséges politikai alakulat volt.³¹⁴² Mivel a nomádoknál a vérségi szempont dominánsnak tekinthető, a magyaroknál is vérségi alapon szerveződhetek a nemzetségek.³¹⁴³ A nemzetségtagok közti összeköttetés sokszor már fiktív lehetett, de az összetartozás tudata rokonsági alapon jött létre.³¹⁴⁴ Volt

³¹³⁷ Hóman 1923. 25.

³¹³⁸ Kristó 1995a. 229.; Róna-Tas 1996a. 279.

³¹³⁹ Németh 1930. 20–21.; Németh 1991. 39.

³¹⁴⁰ Németh 1930. 30–31.; Németh 1991. 39.

³¹⁴¹ Róna-Tas 1996a. 279.

³¹⁴² A nemzetségekre összefoglalóan további irodalommal Hóman 1923. 15–16.; Györfly 1959. 1–36.; Mesterházy 1980. 70–143.; Kristó 1975. 953–967.; Kristó 1995a. 229–248.; Zsoldos 1996. 176–194.

³¹⁴³ Tóth 1998. 79.

³¹⁴⁴ A nemzetségek vérségi jellegére Hóman 1923. 15–17.; Hóman–Szekfű 1928. 97–98.; Deér 1938. 10–11, 74, 100.; Molnár 1949. 61, 122.; Kristó 1995a. 239–248.; nem vérségi, hanem szervezett, mesterséges csoportra Bartha 1968. 94.; Györfly 1983b. 371–373.

olyan felfogás a 19. századi történeti kutatásban, amely azonosította egymással a nemzetséget és a törzset, és csak nemzetségekkel számolt.³¹⁴⁵ Vékony Gábor szerint Konsztantinosz császár a honfoglaló magyarok nemzetségeit sorolta fel. Úgy vélte, hogy a „törzsnevek” tehát személynévi eredetű nemzetségnevek, és „az egész honfoglaló magyarság egy törzs.”³¹⁴⁶ A történeti kutatásban elterjedt az a felfogás, hogy a nemzetség nagycsaládokból álló, vérségi és politikai szerveződés, amely kisebb a törzsnél, de stabilabb lévén nagy jelentőséggel bír. Hóman Bálint szerint a nemzetség (nem) „közös őstől fiágon leszármazó rokoncsaládok természetes úton létrejött gazdasági és jogvédelmi célzatú társadalmi közössége.”³¹⁴⁷ Máshol úgy fogalmazott, hogy „a néptudományi értelemben vett clan egy közös őstől fiágon leszármazó rokon családok természetes úton létrejött közössége és rendszerint a közös őt nevével viseli.”³¹⁴⁸ Hóman szerint tehát a nemzetség gazdasági-, jogi- és kultuszközösség. Jellemzői között szerepel a közös nemzetségi vagyon, a nemzetségi bíraskodás és vérbosszú, a közös ősök vallásos tisztelete.³¹⁴⁹ Györffy György a honfoglalás kori nemzetségeket ún. totem-nemzetségeknek nevezte (totem-állatok, tamgák). Feltételezte a honfoglalás után a törzsek szétesését nemzetségekre, majd a nemzetségek átrendeződését.³¹⁵⁰ Kristó Gyula a honfoglalás kori nemzetségeket rokonsági alapon szerveződő csoportnak tekintette, ahol a „vérségi összekötetés gyakran nem valóságos, hanem fiktív,” és az idegen tagot szertartás keretében fogadták be a nemzetségbe (vérszerződés).³¹⁵¹ Katona Imre meghatározása szerint a nemzetség „vélt (fiktív) őstől számított, de nagyon is valóságos vérrokonságon alapuló unilaterális exogám csoport; közös nevet viselő, egymást vérrokonnak tekintett tagjai rendszerint egy mitikus (totem-) ősrre vezetik vissza eredetüket.”³¹⁵² Zsoldos Attila szerint a nemzetségek fiktív vérségi, kultikus és jogi közösségek. Álláspontja szerint a nemzetségek ugyan léteztek önmagukban, törzsek viszont nemzetségek nélkül nem.³¹⁵³

Miközben feltételezhetjük a nemzetségek létét a 9–10. századi magyarságnál, mint nagycsaládokból álló valós vagy fiktív vérközösséggé egyesülő csoportot, mégis kevésbé ismerjük az államalapítás előtti magyar nemzetségeket. Zsoldos Attila hangsúlyozta, hogy „írott forrásaink mit sem tudnak e nemzetségekről.”³¹⁵⁴ Nagyon kevés forrás szól a honfoglalás korának magyar nemzetségeiről, míg a későbbi, 12–13. századi nemzetségekről, amelyekhez vékony szálak fűzik e korábbi nemzetségeket,

³¹⁴⁵ Nagy G. 1870. 534–551.; Szabó K. 1869. 20–23.

³¹⁴⁶ Vékony 2002. 193–194.

³¹⁴⁷ Hóman 1923. 15.

³¹⁴⁸ Hóman–Szekfű 1928. 97.

³¹⁴⁹ Hóman–Szekfű 1928. 97–98.; Hóman nemzetség-fogalmának gyökereire és bírálatára: az „osztályviszonyok fel nem ismerése,” vö. Mesterházy 1980. 80–81.

³¹⁵⁰ Györffy 1959. 3–9.

³¹⁵¹ Kristó 1995a. 239–240.

³¹⁵² Katona 1977. 204.

³¹⁵³ Zsoldos 1996. 177–178.

³¹⁵⁴ Zsoldos 1996. 176

sokkal több adatunk van. Györffy szerint 180 nemzetséget lehet kimutatni a kései Árpád-korból, amelyből a krónikás-hagyomány Kálmán korára vonatkozóan 108 nemzetségről tudott.³¹⁵⁵ Bölcs Leó szerint a magyarok „nemzetségek (gené) és törzsek (phülas) szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen–nyáron.”³¹⁵⁶ Leó császár ezen az egy helyen használta a nemzetség szót. A forrásadat értékét csökkenti, hogy a türkökre vonatkozó leírást Leó császár a 600 körül írt Maurikiosz-féle Stratégikonból vette át. Ellenérvül az hozható fel, hogy a magyarok hasonló életmódot folytathattak, mint a türkök, ezért alkalmazhatta ezt a tudósítást rájuk. Konsztantinosz császár, apjával ellentétben, nem használta a magyarokra a törzs (phülé) szót, hanem kizárólag a nemzetség (genea) terminussal élt több értelemben is. Szerinte a magyarok népe (ethnous) hét vagy nyolc (kavarokkal együtt) geneára tagolódott, és fel is sorolja ezeket.³¹⁵⁷ A történeti kutatás a nemzetségeknél nagyobb egységeknek, törzseknek tekintette ezeket a geneákat. Hasonlóképpen a kavarok népénél (ethnous) szintén három geneáról emlékezett meg Konsztantinosz.³¹⁵⁸ Ezúttal is utalnom kell a besenyő analógia alkalmazásának lehetőségére. Konsztantinosz a besenyők nyolc nagyobb csoportját a tartomány jelentésű *'thema'* szóval illette. Ez a terminus arról tanúskodik, hogy a besenyők nagyobb csoportjai területi egységeket alkottak.³¹⁵⁹ Konsztantinosz a nyolc nagyobb besenyő tartományt a vérségi kapcsolatokra utaló, nemzetség, *'genea'* szóval is jelölte, a két fogalmat helyenként felváltva is használta.³¹⁶⁰ Ez arról tanúskodik, hogy nemcsak területi egységet, hanem vérségi csoportot is jelentett a *'genea'* szó. A bizánci császár szerint a nyolc nagyobb besenyő tartomány, nemzetség (*thema, genea*) negyven részre (*meros*) oszlik.³¹⁶¹ Feltételezhetően a nagyobb csoportot jelölő kifejezések utalhattak a besenyő törzsekre, míg a kisebb csoportra vonatkozó *'meros'* (rész) terminus a besenyő nemzetségekre.³¹⁶² Sajátságos, hogy a magyarok esetében a kisebb egység megnevezése hiányzik, és csak a *'genea'* kifejezés szerepel, amelyet azonban – besenyő analógiát alkalmazva

³¹⁵⁵ Györffy 1959. 15.

³¹⁵⁶ ÁMTBF 19.; HKÍF 106. (Moravcsik Gyula)

³¹⁵⁷ A hét geneára Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8-9.; DAI 38,10-11.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.; a nyolc geneára Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 15-16.; DAI 39,10-11.; DAI 2003. 174–175.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 8-9.; DAI 40, 44.; DAI 2003. 178–179.; a nyolc genea felsorolására Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-7.; DAI 40,1-6.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46, 48.

³¹⁵⁸ A 3 kavar genea, Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 17.; DAI 39,13.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.

³¹⁵⁹ A *thema*, tartomány kifejezésre vö. DAI 37, 15,24,32; DAI 2003. 166–167.; a bizánci birodalomban tartományt, provinciát jelentett, vö. Jenkins 1962. 145.

³¹⁶⁰ A *'nemzetségek'*, *'geneai'* szóra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 15-16.; DAI 37, 34,39.; vö. DAI 2003. 168–169.; a *thema* és a *genea* váltakozó használatára vö. Moravcsik 1936. 289.

³¹⁶¹ A kisebb egységet jelentő *'rész'* *'meros'*, pontosabban *'részek'*, *'meré'* kifejezésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106v. vers. 13.; DAI 37,33.; DAI 2003. 166–167.

³¹⁶² Tóth 1998. 79–80.; Tóth 2010. 125.; Tóth 2011. 67.

– csak a törzsekre érthetünk.³¹⁶³ Konsztantinosz a genea szót alkalmazta a kazárokkal kapcsolatban is, amikor utalt arra, hogy a kavarok a kazároktól származnak. Itt ez a szó nép jelentéssel bírt.³¹⁶⁴ Az Árpádtól leszármazókat is a genea szóval nevezte meg, amikor arra utalt, hogy tőle erednek a későbbi fejedelmek.³¹⁶⁵ Itt az Árpád nemzetséget, vagy családot jelölhette a kifejezés. Levedi fényes nemzetségéről (genea) is megemlékezett a bizánci császár.³¹⁶⁶ A genea szóval Konsztantinosz egyaránt utalhatott népre, törzsre, nemzetségre és családra.³¹⁶⁷ Kései magyar forrásokban is szerepelnek nemzetségek. A krónikakompozícióban és Kézai Simon krónikájában a hét vezér (törzsfő) mellett 108 nemzetség (generatio) szerepel, amelyet kései adat révén a honfoglalás kori viszonyokra aligha fogadhatunk el, legfeljebb a 12–13. századi viszonyokat tükrözheti. Törzsenként tehát kb. 17 nemzetséget tételezhetnénk fel, ami a besenyő analógia alapján túlzásnak tűnik. A kései magyar forrásokban a honfoglalók fegyveres ereje törzsenként 30 ezer ember, nemzetségenként pedig 2 ezer ember. Az így számítható 210 ezer, illetve 216 ezer fő fiktív adatnak és erős túlzásnak tekinthető,³¹⁶⁸ hiszen a Dzsajháni-hagyomány 20 ezer fős hadat említ. Közvetett adatok is alátámasztják a magyar nemzetségek létezését. A törzsi társadalmakban élő népeknél nemzetségekből formálódnak a törzsek. A nyolc besenyő törzs (thema, genea) negyven nemzetségre (meros) tagolódott. A besenyő „modell” alkalmazva, Györffy felvetette, hogy a magyaroknál hasonló arány, azaz 1:5 lehetett a törzsek és nemzetségek között. Ezért a 7 törzsben 35, a kavaroknál egy vagy három törzsüknek megfelelően, 5–15 nemzetséget tételeztek fel, azaz összesen 40–50 nemzetséggel számoltak.³¹⁶⁹ A törzsszámok egyezése ellenére sem biztos, hogy a magyar törzsek ugyanannyi nemzetségre tagolódtak, mint a besenyők.³¹⁷⁰ Valószínű, hogy a katonai–területi szervezatként funkcionáló magyar törzsek azonos számú nemzetséggel rendelkeztek. Nem kételkedhetünk abban, hogy voltak nemzetségek a magyaroknál, de nem tudhatjuk, hogy egy törzs hány nemzetségből állt, és a besenyő analógia érvényes-e. A későbbi, 12–13. századi nemzetségek többnyire honfoglaló ősökre vezették vissza eredetüket (pl. Aba, Ákos, Csák, Kaplony, Maglód, Szemere, Zovárd stb. nemzetségek), de e nemzetségek névadó ősei legfeljebb Szent István-koriak.³¹⁷¹

³¹⁶³ Moravcsik 1936. 289.; Szabados 2011. 196–197.; Sudár–B. Szabó 2015. 171.

³¹⁶⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 13.; DAI 39,2; DAI 174–175.; ÁMTBF 46.

³¹⁶⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 16–17.; DAI 2003. 172–173.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15–16.; DAI 38, 55; DAI 40, 48.; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 45.

³¹⁶⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109v. vers. 4–5.; DAI 38,18.; vö. DAI 2003. 170–171.

³¹⁶⁷ Györffy 1959. 7.

³¹⁶⁸ Kézai adatára SRH I. 253, 256.; a krónikakompozíció adatára SRH I. 287.

³¹⁶⁹ Györffy 1959. 7, 15.; vö. még erre Bartha 1987. 96.; Zsoldos 1996. 178.

³¹⁷⁰ A számmal kapcsolatos kételyre Csorba 1997. 83.

³¹⁷¹ Zsoldos 1996. 185–194.

A honfoglalás kori, és a későbbi nemzetségek is csak vékony szálon kapcsolódhattak egymáshoz.³¹⁷²

A 9. századi magyar nemzetségek vérségi–rokonsági alapon épülhettek fel, és a magyar törzsszövetség valamennyi tagját magukba foglalhatták. Valamennyi nemzetségnek volt saját neve, amely lehetett a nemzetség közös őseként tisztelt személy, vagy totemállat. A fejedelmi nemzetségnél a turult tekintették ilyen totemállatnak. Györffy szerint az Árpádok totemállatának az oroszlán tűnik.³¹⁷³ A nemzetség neve időről-időre változhatott, és a nemzetség egy-egy fontos személyisége lett az új „névadó.” A 10. században még „Árpád nemzetségeként” említette Konsztantinosz a tőle leszármazókat,³¹⁷⁴ de az uralkodói családot a 12–13. században már elsősorban Szent Istvánra utalva a „szent királyok nemzetségének” nevezték.³¹⁷⁵ A nemzetség meghatározott, elkülönülő szállásterülettel rendelkezett a törzsi szállásterületen belül. Feltehető, hogy a nemzetségnéven, a közös ős tiszteletén, és a nemzetségi szállásterületen kívül egyéb megkülönböztető vonásai is voltak a nemzetségeknek. Obi–ugor analógia alapján feltételezhetjük, hogy a nemzetségnek saját jele (tamgája) volt, közös temetőt használt, közös nemzetségi kultuszai voltak, a nemzetségi vérbosszú érvényesülhetett, és a nemzetségen kívüli házasodás, az exogámia szokását alkalmazta.³¹⁷⁶ Valamennyi törzs rendelkezett vezető nemzetséggel, ilyen értelemben beszélhetünk Levedi, Álmos (Árpád), és Kuzán nemzetségéről.³¹⁷⁷

Biztosabb alapokkal rendelkezhetünk törzseinket illetően. Hét magyar törzsről emlékezett meg Konsztantinosz a DAI 38. fejezetében, de a nemzetség (genea) szót használta velük kapcsolatban.³¹⁷⁸ A bizánci császár a DAI 40. fejezetében megnevezte a hét magyar törzset: mai olvasat szerint Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tárján, Jenő, Kér és Keszi. E törzsnevek magyarországi helynevekben is szerepelnek (a Kürtgyarmat külön Kürt és Gyarmat formában).³¹⁷⁹ Egyes helyeken nyolc törzset említett Konsztantinosz, ezekben a passzusokban a törzsnévlistán első helyen lévő kavarokat is törzsként szerepeltette. A kavarok három törzsre tagolódtak, amelyek

³¹⁷² A honfoglaláskori és a későbbi „de genere” nemzetségek közti kapcsolatokra Hóman 1923. 15–16.; Györffy 1959. 1–36.; Kristó 1975. 953–967.; Zsoldos 1996. 176–194.

³¹⁷³ Györffy 1959. 5.

³¹⁷⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15-16.; DAI 40,48. (geneas tou Arpadé); vö. DAI 2003. 178–179.; vö. még Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 17-18.; DAI 38,54-55; DAI 2003. 172–173.

³¹⁷⁵ Zsoldos 1996. 184.

³¹⁷⁶ A nemzetség jellemzőire Györffy 1959. 1–6.; Katona 1977. 204–205.

³¹⁷⁷ Tóth 1998. 81–82.

³¹⁷⁸ A hét törzs/nemzetség említésére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8-9.; DAI 38,10-11.; DAI 2003. 170–171.; Sudár–B. Szabó 2015. 171–172.

³¹⁷⁹ A magyar törzsnevekre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. 113r. vers. 2-7.; DAI 40,1-6.; DAI 2003. 1950. 174–175.; ÁMTBF 46–47.; Moravcsik 1936. 288–292.; a törzsi helynevekre összefoglalóan Kristó–Makk–Szegefi 1973. 32–38.; Kristó 1977. 212.

pontos nevét nem ismerjük.³¹⁸⁰ A kavar törzsnevek között felmerült olyan népnevek, mint a Székely és a Káliz, vagy helynevek alapján a Tárkány, a Varsány, az Oszlár–Eszlár, a Berény, a Ladány, a Ság és az Örs.³¹⁸¹ Törzsekről (phülé) írt Taktika című munkájában Bölcs Leó császár, három passzusban is említette őket.³¹⁸² Ibn Hajján 942-es kalandozásról szóló tudósítása is hét vezetőt (emír) említett a magyaroknál,³¹⁸³ az anonymusi „Hétmagyar” (Hetumoger) is ennek bizonyítéka lehet.³¹⁸⁴ Márki Sándor úgy vélte, hogy „a törzsszerkezet voltaképp katonai szervezet volt s nem szabad alatta a IX. század magyarjainál clanrendszert érteni.”³¹⁸⁵ Hóman Bálint meghatározása szerint „a nem vérségi köteléken nyugvó primér alakulatával szemben a törzs önkényesen létrehozott szövetkezésen alapuló másodlagos alakulat. A törzs – mint kettős jelentésű neve (had) is kifejezi – korábban minden politikai kötelék nélkül egymás mellett élő, etnikailag rokon nemek katonai célú szövetkezése. A nem tisztán gazdasági és jogvédelmi célzatú, természetes társadalmi alakulás, a törzs jogvédelmi célokat is szolgáló, de elsősorban katonai célzatú, mesterséges politikai képződmény.” Hóman hozzátette azt is, hogy „a törzs tehát politikai szerv. A közfelfogásban azonban e korban még nem tesz különbséget a politikai és társadalmi szervezet fogalma közt.”³¹⁸⁶ A nemzetségekből álló törzsek területi–politikai–katonai képződmények voltak, jóllehet a vérséginek hitt nemzetségek révén még őrizhették a közös eredet mítoszát. A törzs jellemzői között említhetjük, hogy külön szállásterülettel rendelkezett, és a törzsszövetség közös ügyeit leszámítva, önállósággal bírt. Minden magyar törzsnek saját törzsfője volt.³¹⁸⁷ A törzs saját névvel rendelkezett, amely tükrözhetette a törzs vezetőjének rangját, lehetett tulajdonságnév, kifejezhette a törzs hadrenden belül elfoglalt helyét stb. Bár a törzsnév tartós jellegű volt, ha a törzs feladatköre a törzsszövetségen belül változott, vagy más törzsszövetségbe került, elnevezése is módosulhatott.³¹⁸⁸ A törzsek egyesülhettek, szétválhattak, illetve új törzsek szerveződhetnek.³¹⁸⁹ Az egyesülésre példa a Kürtgyarmat esete.³¹⁹⁰ Analógiaként

³¹⁸⁰ A kavarok 3 törzsére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 17.; DAI 39,13.; DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.; a vélt kavar törzsnevek összeállítására Kristó–Makk–Szegefy 1973. 12, 39–42.; magyar voltukat felvetette Németh 1991. 271.

³¹⁸¹ A vélt kavar törzsnevekre Györfly–Török 1982. 986–1059.; Kristó–Makk–Szegefy 1973. 12, 39–42.; e feltevések elvetésére Tóth 1984. 108. o. 119. jegyzet; Tóth 1998. 73.; Tóth 2011. 62.

³¹⁸² ÁMTBF 19.; HKÍF 106.; értelmezésére Györfly 1959. 7.; Kristó 1977.222.

³¹⁸³ Ibn Hajján adatára HKÍF 63. (Czeglédy Károly); legújabban Elter 2009. 87, 91–99.

³¹⁸⁴ SRH I. 33, 37.; HKÍF 283, 287. (Veszprémy László); Kristó 1977. 222.

³¹⁸⁵ Márki 1914. 73.

³¹⁸⁶ Hóman 1923. 17.; ezt a meghatározást idézte Szabados 2011. 195.

³¹⁸⁷ A törzsekre összefoglalóan Hóman 1923. 16–18.; a korábbi irodalom összefoglalásával Mesterházy 1980. 36–69.; újabban Kristó 1995a. 248–251.; Tóth 1998. 82–85.; Tóth 2010. 128–129.; Tóth 2011. 70.

³¹⁸⁸ A népnevek, illetve törzsnevek jellegére, típusaira összefoglalóan Németh 1930. 8–85.; Németh 1991. 55–108.; Györfly 1997a. 228–230.

³¹⁸⁹ Németh 1991. 46.

³¹⁹⁰ Németh 1991. 198–199.; Tóth 1984. 106–107.

említhető, hogy a 10. század közepén még 8 törzsből álló besenyők a 11. századra már 13 törzsre tagolódtak.³¹⁹¹

A törzsek vezetőjük rangjától függően meghatározott, időről-időre változó hellyel bírtak a törzsszövetségben és a hadrendben. A hierarchiában élen álló, funkciókkal bíró fejedelmek által vezetett törzseket vezértörzseknek tekinthetjük. Első számú forrásunk erre a DAI 40. fejezetének törzsnévlistája. Eszerint „első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse, második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jeneh, hetedik Keri, nyolcadik Keszi.”³¹⁹² Moravcsik Gyula szerint „a görög szöveg azt a benyomást kelti, hogy a közölt nevek, melyeket genitivusi esetben jegyzett fel a szerző, személynevek, noha kétségtelen, hogy azok honfoglalás korabeli magyar törzsek nevei.”³¹⁹³ A konsztantinoszi törzsnévlista, a törzsnevek etimológiája és egyéb szempontok alapján próbált a történeti kutatást választ adni arra a kérdésre, hogy mely törzset tekinthetjük főfejedelmi törzsnak, és mely törzsek élén állhatott a gyula, illetőleg a karha (karchas). Elsődleges ebben a vonatkozásban a törzsnévlista keletkezési ideje, a listában szereplő törzsek felsorolásának logikája. Kapitánffy István szerint a DAI 38–40. fejezete zömmel 9. századi kortárs bizánci feljegyzésekre épül. Feltételezése szerint „a törzsek névsora is még az etelközi magyarokról a 9. században gyűjtött bizánci információk sorába tarthat.”³¹⁹⁴ Bóna István elfogadta Kapitánffy feltevését a törzsnevek etelközi eredetéről, és azt állapította meg, hogy a 40. fejezetben „kettészakított forrás csoport” található. Bóna szerint „legelejen szerepel a nyolc törzs neve, amely szervesen csak a passzus második felében folytatódik,” ahol arról szól a bizánci császár, hogy ez a nyolc törzs nem engedelmeskedik a maga fejedelmeinek, de háborúban együttarcolnak. Bóna úgy vélte, hogy a magyar törzsek határait csak Etelközben képezték a folyók, így Etelközre vonatkozik a fenti konsztantinoszi tudósítás, és a törzsnévlista is.³¹⁹⁵ Kristó Gyula vitatta Kapitánffy feltevését arról, hogy a DAI 38. fejezetét 9. századi bizánci híradásokra menne vissza.³¹⁹⁶ Kristó szerint a DAI a 40. fejezetben jelen időben szolt a magyar törzsekről és azok szembehelyezkedéséről a nomádállami centrummal.³¹⁹⁷ Nézetem szerint a törzsnévlista lejegyzése a 9. század végéhez, Nikétász 894–895-ös al-dunai követségéhez, vagy inkább *Gábrriel klerikosz 10. század első évtizedéhez kapcsolható turkiai (kárpát-medencei) követségéhez kapcsolódik*. A harmadik lehetőség Termacsu és Bulcsú 948 körüli konstantinápolyi látogatása. Úgy vélem, hogy a törzsnévlistát tartalmazó rész kapcsolódik egy nagyobb egységhez. Ez magába foglalja a 39. fejezet kavar (kabar) történetét, majd a 40. fejezetben a törzsnévlista után egy

³¹⁹¹ Berta 1996. 35.; Pálóczi Horváth 1989. 115–126.; Balogh 2009. 102.

³¹⁹² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-7.; DAI 40,3-6.; vö. DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 47.

³¹⁹³ Moravcsik 1936. 290–291.; ÁMTBF 47. o. 34. jegyzet; vö. még Sudár–B. Szabó 2015. 171.

³¹⁹⁴ Kapitánffy 1997. 41–42.

³¹⁹⁵ Bóna 2000. 16.

³¹⁹⁶ Kristó 2005. 3–9.

³¹⁹⁷ Kristó 2005. 4.

mondatban összefoglalja a kavarak történetét, megemlíti a magyarok Leó császár szövetségében folytatott 894/895-re tehető bulgáriai hadjáratát, végül pedig megemlékezik a besenyők és bolgárok magyarok elleni támadásáról, a magyarok honfoglalásáról és új hazájáról. A 38. fejezet két párhuzamos története után ez a harmadik, „kavar történet” tartalmazza a törzsnévlisát. *A két keltezhető esemény alapján, a 9. század végéhez, 10. század első évtizedéhez, azaz Bölcs Leó császár időszakához köthetjük a magyar törzsnévlisát bizánci lejegyzését.*³¹⁹⁸ *A törzsnévlisát 10. század első évtizedére való keltezését tartom legvalószínűbbnek, azzal a megjegyzéssel, hogy a 10. század közepén is ez a törzsnévlisát lehetett érvényben.* A másik probléma a törzsnévlisát értelmezése. Felvethető kérdés, hogy a törzsek felsorolásának van-e belső logikája, vagy véletlenszerűnek tekinthetjük. Az eddig értelmezések jobbára feltételeztek valamiféle tudatosságot a magyar törzsnévlisátban. Lokalizációs, hierarchikus és hadrendi magyarázat merült fel. A „lokalizációs modell” értelmében Konsztantinosz először a legnyugatibb törzset, a Bécsi-medencében lakó három kavar altörzset említette, és így haladt keleti irányba.³¹⁹⁹ Az etelközi magyar törzsek szállásterületei kapcsán a besenyő analógia alapján felvettem a törzsnévlisát és a törzsek elhelyezkedése közötti kapcsolat lehetőségét, és eszerint vázoltam a törzsek szállásterületeit a Don és az Al-Duna közötti területen, majd később a Kárpát-medencében.³²⁰⁰ A következő modell a hierarchikus lista, amely rangsorként értékelte a konsztantinoszi törzsnévlisát. Eszerint a kavarak, a Nyék és a Megyer állhatott a nyolcas magyar–kavar törzsszövetség élén. A feltevés értelmében a kavarak Árpád népét/törzsét jelentik, a gyula-törzs a Nyék, a karha (karchas) törzse pedig a Megyer.³²⁰¹ Jómagam alternatív lehetőségként számoltam azzal, hogy „hierarchikus listánál az elején levő törzseket (Kavar, Nyék, Megyer) tekinthetjük vezértörzseknek.”³²⁰² A kavarak azért kerültek a főfejedelem törzseként szóba, mert a DAI törzsnévlisátja elején állnak.³²⁰³ Ezt a hipotézist általában azzal az indoklással vetették el, hogy a kavarak első helye hadban való élenjárásukkal, katonai segédnépi szerepükkel áll kapcsolatban.³²⁰⁴ A másik értelmezés hadrendi listának tartotta a konsztantinoszi törzsnévsort. Györffy György megkérdőjelezte azt a domináns feltevést, hogy a Megyer volt a vezértörzs, egyben az Árpádok törzse. Helyette a Tarján törzset kapcsolta az Árpádokhoz.³²⁰⁵ Értelmezése szerint a magyar hadrend a derékhad (Tarján törzs) mellett három–három részre tagolt jobb (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat) és bal (Jenő, Kér, Keszi) szárnyból állt.³²⁰⁶ Berta Árpád turkológiai

³¹⁹⁸ Bölcs Leó korára tette a magyar törzsi beosztást Váczy 1971. 74. o. 71. jegyzet

³¹⁹⁹ Moór 1944. 17–21, 83.

³²⁰⁰ Tóth 1995a. 471–485.; Tóth 1998. 55–60.; Tóth 2011. 47–52.

³²⁰¹ Várady 1989. 35–39.; Belke és Sonstal jegyzete, vö. DAI 1995. 196. o. 441. jegyzet

³²⁰² Tóth 1998. 85.; Tóth 2011. 71.

³²⁰³ A kavarak fontos, vezető szerepének lehetőségére vö. Marquart 1903. 54.; Bury 1912. 426.; Grousset 1970. 178.; Tóth 1984. 111–112.; Várady 1989. 35–39.

³²⁰⁴ Németh 1930. 234–235.; Kristó 1980. 115.; Golden 1980. I. 137.; Berta 1996. 34–35.

³²⁰⁵ Györffy 1977c. 30–31.

³²⁰⁶ Györffy 1977c. 30.

megfontolások miatt vélekedett úgy, hogy előbb a 'fő hely' jelentésű Megyer volt a vezértörzs, majd a Tarján ('alkirály' jelentéssel) lett az új vezértörzs, Árpád fejedelmi törzse.³²⁰⁷ Korábbi hipotézisemben „a törzsnévlista közepén elhelyezkedő” törzseket emelve ki, Árpád fejedelmi törzsének a Megyert, a gyula törzsének a Nyéket vagy a Kürtgyarmatot, a karha törzsének pedig a Tarját tekintetem.³²⁰⁸ Általában a történeti kutatásban csak Árpád törzsét próbálták azonosítani. Az eddigi feltevésekben a kavarokat és három magyar törzset, a Nyéket, a Megyert és a Tarját vették gyanúba a magyarság élén álló főfejedelem törzseként.³²⁰⁹ Váczy Péter a Nyéket tekintette fejedelmi törzsnek. Érvelése szerint Konsztantinosz „a törzseket a pusztai népeknél szokásos rangsor szerint nevezte meg, az első helyen szereplő Nyék lehetett a vezérlő törzs.”³²¹⁰ Logikailag elfogadható magyarázata, hiszen a hét magyar törzs között a Nyék foglalja el az első helyet. A Nyéket feltételezett etimológiája ('sövény', 'sövényvel körülvett árok') alapján, a kavarokhoz hasonló, elővédi szerepkörrel bíró törzsnek tekintették.³²¹¹ A legtöbb kutató a törzsnévlista harmadik helyén álló Megyert vélte vezértörzsnek, azzal az indoklással, hogy a fejedelem törzsének neve vált módosult formában népnévvé, illetőleg török 'fő hely' etimológiáját hozták fel érvel.³²¹² Újabbán a Tarján vált a Megyer versenytársává. Egyrészt a törzsnév tisztségnév (tarhan) jelentésével („alkirály”), másrészt a hadrendi listaként értelmezett törzsnévlista „közepén” való elhelyezkedésével indokolták azt a feltevést, hogy ez lett volna a fejedelem törzse vagy az új vezértörzs.³²¹³ A Tarján törzset Róna-Tas András a fejedelmi kíséret parancsnoka törzsének feltételezte.³²¹⁴ Nem ismerjük a törzsnévlista kialakulásának hátterét, így ebből biztos következtetést nem vonhatunk le. A fejedelmek (nagyfejedelem, gyula és karha) a hét magyar törzsből kerültek ki, míg a kavaroknak saját fejedelmük (küdü vagy kagán/keán) volt. A konsztantinoszi történet alapján feltételezhetjük, hogy előbb Levedi törzse lehetett a hét magyar törzs élén, majd megváltása után Álmos, illetve Árpád törzse. *Ha az anonymusi Hetumoger elnevezést és népvévet Levedi korából eredeztetjük, a második magyar törzset, a Megyert Levedihez kapcsolhatjuk. Ebben az esetben a hét törzs élén szereplő Nyék lehet a hierarchiában*

³²⁰⁷ Berta 1996. 37, 39.

³²⁰⁸ Tóth 1998. 85.; Tóth 2010. 130–131.; Tóth 2011. 71.

³²⁰⁹ Kristó–Makk 2001. 173.

³²¹⁰ Váczy 1971. 59. – Váczy utalt arra is, hogy a görög forrás (György barát folytatója) „első helyen nevezi meg Árpádot,” ezért az első helyen említett Nyék törzset Árpád törzsének kell tekintenünk,” uo. 74–75. o. 72. jegyzet

³²¹¹ A Nyék „sövényvel, árokkal bekerített hely” jelentésére Németh 1930. 241–145, főként 243–244.; Németh 1991. Berta 1996. 36–37.

³²¹² A mancs (mansi) ember etimológiára Németh 1930. 40, 276.; a Megyert vezértörzsnek vélte pl. Hóman–Szekfű 1928. 66–67, 71, 122.; Bartha 1968. 149.; Róna-Tas 1996a. 275.; a 'fő hely' etimológiára és a Megyer régebbi vezértörzs voltára Berta 1996. 38.

³²¹³ Tisztségnév volt, vö. Berta 1996. 37, 39.; a tarhan 'alkirály' jelentésére Németh 1991. 203.; a hadrendben, középen való elhelyezkedés és helynévi indok alapján Györffy 1977c. 130–131.

³²¹⁴ Róna-Tas 1996a. 276.

változást hozó fejedelmválasztás után Árpád fejedelmi törzse.³²¹⁵ A másik lehetőség, hogy a törzsnévlista tükrözi a korábbi állapotot, és a Nyék volt az első vajda (gyula), Levedi törzse, és a hét törzs között második helyen álló Megyer törzs a második vajda, Álmos törzse. A harmadik fejedelem, a karha törzseként pedig a listában következő Kürtgyarmat vagy a Tarján törzs jöhet szóba.

A legnagyobb egységet, csoportot ebben a struktúrában a törzsszövetség jelentette. A történettudomány a leggyakrabban ezzel a fogalommal írta le a magyarok és a csatlakozott kavarak politikai szervezetét. Hóman Bálint meghatározása szerint „a törzsszövetség több törzs katonai célzatú szövetsége s az így szövetkezett törzsek hosszabb együttélése által létrehozott politikai alakulat.” Hóman hozzátette, hogy a törzsszövetség „legtöbbször etnikai rokonságon, de néha csak szomszédsági kapcsolatokon alapszik.”³²¹⁶ Törzsszövetség létrejöhetett egy erősebb törzs hódítása,³²¹⁷ vagy törzsek szövetkezése révén (anonymusi vérszerződés).³²¹⁸ A magyar törzsszövetség eredetét nem ismerjük, Konsztantinosz már kialakult állapotában mutatja be. Úgy tűnik, hogy nem hódítás révén jött létre, hanem a törzsek szövetségén alapulhatott. A kezdeti állapotnak a törzsszövetséget tekinthetjük, amelyet türk analógiával élve, a „bégek és nép” (begler bodun), Bölcs Leó szóhasználatával a „sok fő alatt álló népek” kategóriájába sorolhatunk. Konsztantinosz leírása szerint kezdetben a törzsek élén csak vajdák voltak, nem volt fejedelmük.³²¹⁹ A következő stádiumba akkor jutott el a magyarság, amikor élére fejedelmet (arkhón) választottak Árpád személyében. Ekkor türk terminológia szerint kagánnal rendelkező politikai szervezetre (el) tett szert. Bölcs Leó már „egy fő alatt álló” népként írta le a magyarságot a 10. század elején. Ez a két, egymástól elkülöníthető stádium Konsztantinosznál jól kirajzolódik.³²²⁰ A törzsszövetség rendelkezett törzsszövetségi szervvel (törzsfők tanácsa), amely Hóman megfogalmazása szerint „az egész közösséget érdeklő külpolitikai – béke, szövetségi és hadi – kérdésekben” határozott.³²²¹ A törzsszövetség a közös feladatok ellátásáról gondoskodott, a szállásterület védelméről, közös katonai akciókról. Tehát a hadügyek és az ezekhez kapcsolódó külügyek tartoztak hatáskörébe. Ide sorolható a nemzetségi–törzsi normákat megsértőkkel szembeni fellépéssel kapcsolatos bíraskodás is.³²²²

³²¹⁵ Vö. Váczy 1971. 59, 74–75. o. 72. jegyzet

³²¹⁶ Hóman 1923. 19.

³²¹⁷ E modellre Németh 1930. 24–26.; 78–79.; Németh 1991. 30–32.

³²¹⁸ Vö. SRH I. 39–41.; HKÍF 285–287. (Veszprémy László)

³²¹⁹ Az orkhoni türk feliratok terminológiájának magyarokra való értelmezésére Deér 1938. 46–51.; Szűcs 1992. 194–212.; Kristó 1995a. 115–122.; Bölcs Leó információira vö. ÁMTBF 17–18.; a hét vajdára vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8–12.; DAI 38,10–11, DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

³²²⁰ Kristó 1980. 61–63.; Tóth 1996h. 163.

³²²¹ Hóman 1923. 19.

³²²² Tóth 1998. 86.

A magyarság politikai életének második stádiumát nemcsak törzsszövetségnek, hanem fejedelemségnek, sőt korai államnak is nevezhetjük. Ekkor a magyarságot már nemcsak a törzsfői tanács irányította, hanem választott fejedelmei is. Több elnevezés is szerepelt a történeti kutatásban a törzsi–nemzetségi alapon létrejött magyar politikai szervezet megjelölésére. A törzsszövetség elnevezés arra utal, hogy nemzetségek és azokból felépülő törzsek alkotják a társadalmi–politikai szervezetet, amelynek meghatározott hierarchiája van, de érvényesül a törzsek relatív önállósága, és a fontos döntésekben valamennyi törzsfő részt vesz, a törzsfői tanács pedig lényeges szerepet játszik. A törzsszövetség megnevezésben a politikai szervezet katonai demokratikus és szövetségi (föderalisztikus) jellege tükröződik.³²²³ Mivel a törzsszövetség élén álló vezetők, fejedelmek funkciókkal rendelkeznek, fejedelemségnek, vagy nagyfejedelemségnek is nevezhetjük a törzsszövetséget.³²²⁴ Ez a megnevezés a politikai szervezet vezetése felől közelíti meg a magyarság uralmi rendszerét. Hóman Bálint megfogalmazása szerint „az örökös fejedelemség megalapítása egyértelmű volt a törzsszövetség állandóságának intézményes biztosításával.” Hóman arra is utalt, hogy miképpen korábban a „fővezér, a fejedelem is csak reprezentánsa volt a nemzet egységének: hatalmának a törzsi autonómia s a hadnagyoknak [ti. a törzsfőknek – T. S. L.] minden fontosabb alkalommal meghallgatott tanácsa szabott korlátokat.”³²²⁵ Hóman felfogásában korábban – például Előd (Levedi) kende idejében – „laza törzsszövetség” volt, és ezt követte Árpád megválasztásával az „örökös fejedelemség,” de mindkettőt törzsi szervezetnek értékelte. A nemzetségi–törzsi alapokon nyugvó korai államszervezet jellegzetességeire utalt a történeti irodalomban a nomád állam vagy „nomádállam”, a félnomád állam vagy a steppei állam megnevezés. Mindegyik megnevezésben benne rejlik a nomád/félnomád vagy steppei életmódnak és társadalomnak megfelelő, specifikus politikai struktúra. Szekfü Gyula a honfoglalással kapcsolatban Árpád államalapításáról emlékezett meg. Ezt a 9. század végi, 10. századi magyar gazdasági–társadalmi szervezetet nomádnak tartotta, ezért elsőként ő minősítette *nomád államnak*. Ezt megkülönböztette a keresztény államtól, amelyet Szent István teremtett meg.³²²⁶ Györffy György a türk–kazár államszervezetből vezette le a honfoglalás kori magyar államot, amelyet „*nomádállam*” névvel illetett. Györffy úgy foglalt állást, hogy „a magyar nomádállam az orchoni türk államszervezet utolsó hajtása.”³²²⁷ Györffy türk–kazár mintájú, magyar kettős fejedelemséggel számolt. Kazár eredetűnek tekintette a szakrális uralkodó tisztséget (kende), a gyulát

³²²³ Törzsszövetségre utalt még a honfoglalás idején is, Székely 1976. 417.

³²²⁴ Fejedelemségnek nevezte Hóman–Szekfü 1928. 103.; Magyar Fejedelemségnek Kristó Gyula, vö. Kristó–Makk 2001. 56, 58.; Magyar Nagyfejedelemség megjelöléssel Makk Ferenc, vö. Kristó–Makk 2001. 171–172.

³²²⁵ Hóman–Szekfü 1928. 103.

³²²⁶ Szekfü 1917. 17–19, 24, 28.; Szekfü érdemeire a 'nomád állam' terminus megalkotásában vö. Kristó 1995a. 21–23.; Kristó 1996f.

³²²⁷ Györffy 1959. 107.; ennek bírálatára vö. Kristó 1980. 437.

türk nemzetségből származtatta, a törzsek élén álló törzsfők címét (úr) pedig a türk bujrukból vezette le.³²²⁸ Később Györffy változtatott felfogásán és úgy vélekedett, hogy „a félnomád köznép felett katonai kísérettel uralmat gyakorló vezető réteg türk–kazár hagyományok szerint nomád módon élt.”³²²⁹ Györffy a nomadizmust a vezető elitre szűkítette le. A magyar politikai szervezet megjelölésére már nemcsak a félnomád állam megjelölést használta, hanem a német kutatásból a korai germán államalakulatokra használt, *személyi kötöttségű állam* (*Personenverbandstaat*) fogalmát is kölcsönözte, ennek barbárabb formájának tekintette. Ez olyan állam, amely „személyi kötelékeken, tekintélyen és alárendeltségen, vezetésen és kíséreten alapult.” Györffy szerint az intézményi függéssel jellemezhető, keresztény magyar királyság korábbi előzménye a *félnomád állam*, amelyet a személyi kötöttség ereje tartott össze.³²³⁰ Szűcs Jenő a népvándorlás germán alakulataihoz hasonló, „gentilis” (nemzetségi) struktúrát feltételezve, a korai magyar államra a „*barbár állam*” terminust alkalmazta.³²³¹ Kristó Gyula hangsúlyozta azt, hogy a korai germán államalakulatoknak nem volt nomád arculatuk, így a germán analógia nem alkalmazható a magyar politikai berendezkedésre.³²³²

Kristó Gyula jelentősen hozzájárult a magyarság politikai szervezetének vizsgálatához. Korábban azt hangsúlyozta, hogy „a katonai jellegű társadalom korát – amelyet általában katonai demokráciának szoktak nevezni – az állam kialakulása közvetlen első fokának tekintjük, de nem vonjuk az államiság korszakába.”³²³³ Kristó úgy vélekedett, hogy a törzsszövetségi keretek lazultak a 10. század első felében, és a 10. század második felében már csak formálisan létezett a törzsszövetség. Nézete szerint az ún. törzsi államok szintjéről indult meg a magyar állam felé vezető fejlődés.³²³⁴ Kristó háromlépcsős fejlődési modellt rajzolt meg, amelynek első szakasza a törzsszövetség, a második fázis a lazuló törzsszövetségi keretek között a „törzsi államok,” és a harmadik etap a fejedelem törzsi államából kialakuló keresztény állam. Kristó később változtatott ezen a modellen. Az első szakasz minősítése változatlan maradt. Eszerint a magyarság a 830-as években Levedi első vajda vezetésével törzsszövetségként („Hétmagyar”) szerveződött meg.³²³⁵ Kristó feltevése szerint a magyar „nomádállam” Álmos vezetésével, kazár vazallusként született meg a 850-es években.³²³⁶ Úgy vélte, hogy a középkorban „az állam fogalmába szigorúan beletartozónak” nem tekinthetjük a teljes önállóságot, szuverenitást.³²³⁷ Kristó a „nomád-

³²²⁸ Györffy 1959. 80–83, 102–107.

³²²⁹ Györffy 1983b. 373.

³²³⁰ Györffy 1983b. 382–383, 390.

³²³¹ Szűcs 1992. 282–283.

³²³² Kristó 1996f. 8.

³²³³ Kristó 1980. 430.

³²³⁴ Kristó 1980. 435–491.

³²³⁵ Kristó 1995a. 122, 360.

³²³⁶ A magyar nomádállamra összefoglalóan Kristó 1995a. 97–127.

³²³⁷ Kristó 1995a. 125, 360.

állam” virágkorának a 870-es évektől a 10. század elejéig tartó időszakot tekintette, amikor Álmos vezetésével a magyarok függetlenedtek a kazároktól, függésük alá vonták a kavarokat, adóztatták a keleti szlávokat, és talán Kijevet is fennhatóságuk alá vonták.³²³⁸ Kristó úgy vélekedett, hogy a 10. század második évtizedétől a magyar nomádállam bomlásnak indult. Törzsi (nomád)államok alakultak, és ezekből jött létre Szent István állama.³²³⁹ Kristó Gyula a „nomádállam” vagy birodalom általános ismérveit kilenc pontban sorolta fel.³²⁴⁰ Az első ismérv, hogy nomád nemzetségek, törzsek hozták létre. A második, hogy különféle népelemeket foglalt magában, és nem bontotta meg népi, területi, foglalkozási kereteiket. A harmadik, hogy a „nomádállam” nem hozott létre a birodalom egészére kiterjedő ideológiát. A negyedik ismérv szerint a választóvonal a nomád törzsek szabadjai és a meghódított népelemek, szolgák között húzódott. Az ötödik, hogy adókat, szolgáltatásokat csak a birodalmon kívüli és a birodalmon belüli idegen elemektől hajtottak be, saját szabadjaiktól csak katonáskodást vártak el. A hatodik pont szerint a „nomádállam” társadalmá azonos a nomád hadsereggel, minden szabad férfi egyben katona is. A hetedik ismérv értelmében a nomád birodalomban a magántulajdon legfeljebb az állatállományra terjed ki, de a legelőterületre, földre és vízre nem. A nyolcadik szerint a nomád birodalomban nincsenek szilárd határok, a területi szempontok nem játszanak szerepet. A kilencedik pont szerint a nomád birodalom rövid életű volt, gyorsan létrejött és gyorsan meg is szűnt.³²⁴¹ Kristó Gyula hangsúlyozta, hogy a fenti kilenc ismérv közül többnek a meglétét lehet igazolni a magyaroknál.³²⁴² Kristó második modellje négy szakaszt tartalmazott: törzsszövetség – nomádállam – törzsi (nomád)államok – keresztény állam. Kristó Gyula a honfoglaló magyarság gazdaságát és társadalmát nomádnak minősítette, és ennek megfelelő politikai szervezetként említette korábban a törzsszövetséget, majd a nomádállamot.

Legutóbb Szabados György dolgozott ki elméletet a 9–11. századi „magyar államalapítások” kapcsán. Szabados azt a definíciót adta, hogy „az állam egy meghatározott terület lakossága feletti tartós, intézményes és független hatalom.”³²⁴³ Szabados államkonceptiója feltételez egy olyan politikai berendezkedést, amely territoriális jellegű, időben tartós, állandó intézményekre és tisztségviselőkre épül, és fontos jellemzője a szuverenitás. A magyarság politikai szerveztségének két fokozatát különböztette meg: a vajdák többfejű kormányzatát és a monarchikus, egyeduralkodói kormányzatot.³²⁴⁴ A Levedi első vajda által vezetett, archaikusnak vélt berendezkedést bizonytalan keltezéssel a 630 és 830 közötti időszakba helyezte. Az akkori politikai

³²³⁸ Kristó 1995a. 125–126, 299.

³²³⁹ Kristó 1995a. 127, 299–316, 305–310, 322, 361

³²⁴⁰ Kristó 1996f. 18–19.

³²⁴¹ Kristó 1995a. 83–84.; Kristó 1996f. 18–19.

³²⁴² Kristó 1996f. 19.

³²⁴³ Szabados 2011. 58.

³²⁴⁴ Szabados 2011. 98–99, 113, 371.

szervezet minősítésére nem a törzsszövetség, hanem a „hetes tagozódású szövetségi elő-állam,” a „független, arisztokratikus irányítású szövetségi elő-állam,” illetve az „arisztokratikus irányítású magyar elő-állam” körülírást használta.³²⁴⁵ Az „elő-állam” terminus nem tűnik szerencsés elnevezésnek, mindössze arra jó, hogy a szerző elkerülje a törzsszövetség megjelölést. Szabados a korai magyar politikai struktúra második szakaszának a monarchikus berendezkedést, a nomádállamot tekintette. Ez szerinte Álmos nagyfejedelem megválasztásával jött létre Etelközben a 850-es években, viszont a kazároktól független választást tételezett fel.³²⁴⁶ Szabados használta a steppei birodalom, illetőleg a Magyar Nagyfejedelemség megjelölést is.³²⁴⁷ Szerinte a magyar „nomádállam” „nem volt nomád állam, mert népeisége vegyes, nagylattartó és földművelő gazdálkodást folytatott,” így „a gazdaságra és társadalomra a félnomád jelző illik.”³²⁴⁸ Szabados vitatható feltevése egy félnomádnak minősített gazdasági és társadalmi szerkezetre egy nomád típusú államot épített. Szabados a 10. század folyamán végig erős monarchiával számolt, és tagadta a „nomádállam” szétesését törzsi államokra.³²⁴⁹ Érvelésében nem vette figyelembe, hogy az általa idézett források tanúskodnak nemcsak a központi hatalom, hanem a törzsek és törzsi vezetők meglétéről is a 10. század közepén. Szabados szerint a Géza és Szent István által megvalósított államalapítás keresztény állam újra-alapítás, amelynek belső oka „a Zolta-ág hatalom-kisajátítása,” külső oka pedig „a keresztény monarchiák rendszerébe való beilleszkedés kényszere.”³²⁵⁰ Szabados annyiban változtatott Kristó Gyula modelljén, hogy Levedi törzsszövetsége helyett szövetségi pre-államot tételezett fel a távolabbi múltban, majd a 9. század közepétől az Álmos alapította dinasztia irányításával egy erős nomádállamot, amely domináns szerepet játszott Etelközben, majd a közép-európai térségben is. A Szabados-féle „birodalmi” koncepcióban a törzseknek és törzsi vezetőknek nincs szerepe, a Magyar Nagyfejedelemség minden nehézség nélkül átnő a keresztény Magyar Királyságba.

A szakirodalmi áttekintés után fel kell tennünk a kérdést, hogyan minősíthetjük a 9–10. századi etelközi és Kárpát-medencei magyar politikai szervezetet, amely megelőzte Szent István királyságát. Az alábbiakban kísérletet teszek, hogy egy valószínűsíthető hipotézist vázoljak fel a 9–10. századi magyarság politikai szervezetét illetően. Konsztantinosz a DAI 38. fejezetében a magyarok hét törzsét említette Levedi első vajda korában.³²⁵¹ A hét törzs élén vajdák álltak, akik közül Konsztantinosz első vajdaként említette Levedit, másik vajdaként Álmost.³²⁵² A tudósítás alapján

³²⁴⁵ Szabados 2011. 58, 95, 98, 101, 113, 190, 371.; Szabados 2015c. 163.

³²⁴⁶ Szabados 2011. 98–99, 113, 372.; Szabados 2015c. 167–168.

³²⁴⁷ Szabados 2011. 113, 134, 173.

³²⁴⁸ Szabados 2011. 166, 173, 372.

³²⁴⁹ Szabados 2011. 190–213.

³²⁵⁰ Szabados 2011. 279–280, 372.

³²⁵¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8–13.; DAI 38,10–13; vö. DAI 2003. 171–172.

³²⁵² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 16–17., fol. 109v. vers. 12–13., fol. 110v. vers. 14–15.; DAI 38,5–6, 38,12–13, 38,43; vö. DAI 2003. 170–173.

törzsfőket tételezhetünk fel a hét magyar törzs élén. A csatlakozott kazár kavarak szintén három törzsre tagolódtak, élükön egy fejedelemmel.³²⁵³ A konsztantinoszi tudósítás föderaliztikus szervezetről tudósít, amely ugyanakkor hierarchikus jellegű, az élén álló vezetők (Levedi, Álmos és a kavár arkhón) kiemelkedtek a vajdák közül. Konsztantinosz tudósításának ellentmondása, hogy Levedit kiemelkedő vezetőnek mutatja be, akinek a kazár kagán előkelő feleséget ad, irányítja a külpolitikát és a hadügyeket, viszont a bizánci császár első vajdának nevezi, és csak egyszer illeti a fejedelem (arkhón) terminussal egyenértékű ’fővezér’ (arkhégos) címmel. Nézetem szerint Levedi fejedelmi méltóságot viselhetett, a gyula tisztséget. Nem zárható ki a fejedelmi méltóság viselése a második helyen említett Álmos esetében sem, akit Levedi ajánlott a kagán által adományozott fejedelmi tisztségre. Az etelközi fejedelmválasztás alkalmával a vajdák/törzsfők által alkotott legfelső szövetségi intézmény, a törzsfői tanács döntött a fejedelem személyéről. Mindezen szempontok figyelembevételével minősíthetjük a legkorábbi magyar politikai szervezetet, a hét törzsből álló politikai alakulatot *törzsszövetségnek* vagy *steppei/nomád szövetségi államnak*. A szövetségi jelleget tükrözi az anonymusi ’Hétmagyar’ (Hetumoger) elnevezés is. A politikai szervezet steppei állami jellege mellett szól a folyókkal meghatározott szállásterület (Levedia/Etelköz), ahol tartósan megtelepedett a hét magyar törzs, a 830-as évektől egészen a 9. század végi, Kárpát-medencei honfoglalásig. A steppei állam terminust igazolhatja a hierarchikus szervezet, Levedi és Álmos kiemelkedése, a törzsfők tanácsának, mint intézménynek a politikai szerepe. Konsztantinosz szerint Etelközben Álmos fia Árpádot választották meg fejedelemnek, így bizánci szemlélet szerint monarchikus politikai szervezet alakult. Konsztantinosz Turkia fejedelmének, illetve ’nagy fejedelmének’ nevezi Árpádot, amely titulus hasonló a Kazária kagánja vagy Szvatopluk Morávia fejedelme (arkhónja) titulusához.³²⁵⁴ Ez a terminus a steppei magyar állam uralkodóját jelölte. A kortárs Bölcs Leó szintén monarchikus szervezetet tulajdonított a magyaroknak, akárcsak a bolgároknak, szemben a sok fő alatt álló más szkíta népekkel.³²⁵⁵ Mindezek alapján gyökeres változást tételezhetnénk fel a magyarság politikai szervezetében, hiszen fejedelem került élére. Türk analógiával élve kagánnal rendelkező birodalom (el) lett. Valójában bonyolultabb a képlet, hiszen a Dzsajháni-hagyomány szerint nem egy, hanem két fejedelme (kündü, gyula) volt a magyaroknak a 870/880 tájára keltezhető híradás értelmében. Szintén a magyarok két fejedelmével találkozott az Al-Dunánál Nikétász

³²⁵³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 16-18.; DAI 39,13; vö. DAI 2003. 174–175.

³²⁵⁴ Árpád, Turkia fejedelme titulusára vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 18.; DAI 38,55.; DAI 2003. 172–173.; Turkia nagy fejedelme titulusra, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-5.; DAI 40,53; DAI 2003. 178–179.; a Kazária fejedelme, a kagán megjelölésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 16-17.; DAI 38,15.; DAI 2003. 170–171.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 12-13.; DAI 38,30–32.; DAI 2003. 172-173.; Morávia fejedelme megjelölésre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 8-9.; DAI 41,2.; DAI 2003. 180–181.

³²⁵⁵ Bölcs Leó híradására, hogy „egy főnek az uralma alatt állnak”, Taktika, XIV/44. vö. ÁMTBF 18.

bizánci követ. A törzsek vezetői is megmaradtak. Mindezek alapján a honfoglalás idején továbbra is törzsszövetségnek vagy steppei/nomád szövetségi államnak minősíthetjük a magyarság politikai szervezetét.³²⁵⁶ Ezt tanúsíthatja a DAI 40. fejezete elején szereplő törzsnévlista is, amely tartalmazza a kavarok „törzse” után a hét magyar törzs nevét.³²⁵⁷ Ez a törzsnévlista a 10. század első évtizedéből, Böles Leó korából származhat (Gábriel-jelentés). Gábriel jelentéséből kitűnik, hogy a bizánci császár ajánlatát a korábbi magyar szállásterület visszafoglalására a magyar fejedelmek közösen – valamennyi fejedelem (pantes arkhóntes) – utasították vissza.³²⁵⁸ Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a törzsfők tanácsa, a törzsszövetség legfőbb intézménye a honfoglalás után továbbra is létezett.

A 10. század közepi magyar politikai szervezetről is vannak információink. Konsztantinosz a DAI 40. fejezetében közölt egy törzsfői listát. Eszerint „első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem (arkhón], és van két másik is, a jila [ti. gyula] és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme [arkhón] minden törzsnek [genea] is.”³²⁵⁹ A törzsek tehát továbbra is működtek, és vezetőik hasonló fejedelmi titulust viseltek, mint a törzsszövetség első számú vezetője, az Árpádtól leszármazó (nagy)fejedelem. Konsztantinosz két másik vezetőről is megemlékezett, akiket korábban nem említett, a gyuláról (gylas) és a karháról (karchas). A konkrét funkcióval (bíráskodás) rendelkező fejedelmek száma növekedhetett, ami azt jelentheti, hogy a steppei/nomád szövetségi állam fejlődhetett közös tisztségviselői gyarapodásával. A szövetségi állam vagy törzsszövetség működésére, a törzsek viszonyára vonatkozóan Konsztantinosz őrzött meg fontos híradást. A bizánci császár híradása szerint „a türköknek ez a nyolc törzse nem hunyázkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak”.³²⁶⁰ Ha a legkorábbi, 11. századi párizsi kéziratban szereplő „folyóknál” (potamous) kifejezés nem másolási hiba a „háborúkban” (polemous) helyett, a törzsszövetséget ért támadás esetére szólhatott a megegyezés.³²⁶¹ Marczali Henrik kicserélte a „folyók” jelentésű szót a „háborúk” szóra és a következő fordítást ajánlotta: „A turkoknak az a nyolc törzse pedig nem engedelmeskedik saját fejedelmeinek, hanem szövetségek van a háborúkra nézve, és a mely részt megtámadják, azt teljes tanáccsal és törekvéssel

³²⁵⁶ Törzsszövetséget említett a honfoglalás után is, vö. Székely 1976. 417.

³²⁵⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113r. vers. 2-7.; DAI 40,1-6; vö. DAI 2003. 174–175.

³²⁵⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12v. vers. 6-7.; DAI 8,29.; DAI 2003. 56-57.; értelmezésére. Tóth 2013a. 688.

³²⁵⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14. – fol. 115v. vers. 1.; DAI 40,47-50; vö. DAI 2003. 178–179.

³²⁶⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 8-14.; DAI 40,44–47.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.

³²⁶¹ Marczali Henrik javasolta a potamous helyett a polemous konjekturát, mivel az előbbinek szerinte nincs értelme, vö. MHK 127. o. 2. jegyzet; hasonlóan közölte a szöveget Lüttich 1910. 34. o. 8. jegyzet

megsegítik.³²⁶² Ehhez hasonlóan értelmezte a passzust Rudolf Lüttich is, aki szerint „a hét törzsi fejedelem nem vetette alá magát neki [ti. a nagyfejedelemnek – T. S. L.], de háború esetén az egész nép az ő vezetése alatt állt.”³²⁶³ Moravcsik és Jenkins úgy foglaltak állást, hogy nincs szükség javításra. A passzus azt jelenti, hogy „a magyar nemzetségek, amelyeket egy laza konföderáció kapcsol össze, támadás esetén egyesülni fognak, hogy megvédjék magukat a folyóknál, amelyek két partján a törzsek területe húzódik. A folyók nagy szerepet játszottak a magyarok életében, mint mindegyik nomád népnél.”³²⁶⁴ A DAI fordításai is ezt az értelmezést követték.³²⁶⁵ A fenti konsztantinoszi passzust többféleképpen értékelték. Róna-Tas András szerint a törzsszövetségnek a 10. század közepére, vagy már a honfoglalás után, nem volt katonai funkciója, hiszen a törzsfőknek nem engedelmeskedtek.³²⁶⁶ Többen is a (hát) folyóknál folytatott védelmi harcra gondoltak.³²⁶⁷ Valamennyi törzsre vonatkozó katonai szövetségről van szó, és a hangsúly az „együtt harcolnak” kifejezésen van. Ennek értelmében valamennyi törzs köteles volt bárhol, „bármely részen” folyó háború esetén együtt harcolni.³²⁶⁸ Ez az együtttharcolási megállapodás (szümmakhia)

³²⁶² Marczali fordítására, értelmezésére vö. MHK 127.; kritikájára Moravcsik 1936. 292–293.

³²⁶³ Lüttich 1910. 34.

³²⁶⁴ Jenkins 1962. 152. (a DAI 40,46-hoz); vö. még hasonló értelmezésre, a „folyóknál” való együtt harcolásra” korábban Moravcsik 1936. 292–293.

³²⁶⁵ Angol fordítására vö. DAI 1967. „These eight clans of the Turks of the Turks do not obey their own particular princes, but have a joint agreement to fight together with all the earnestness and zeal upon the rivers, wheresoever war breaks out.”; német, értelmező fordítására Belke–Soustal, DAI 1995. 196. „Diese (oben genannten) acht Stämme der Türken gehorchen (im Frieden) nicht ihren eigenen (Stammes-) Archonten, sondern sie haben ein Abkommen, daß sie an den Flüssen, wo immer ein Krieg ausbricht, mit vollem Eifer und Aussatz zusammen kämpfen.”; orosz fordítására vö. Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 167.

³²⁶⁶ Róna-Tas 1996a. 297.; kritikájára Makk 1997. 185.

³²⁶⁷ Várady 1989. 28.; Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 397. o. 22. jegyzet; Tóth 1998. 87.; Tóth 2010. 132–133.; Tóth 2011. 72.; sajátos védelmi célokat szolgáló megállapodásként említette Hölbling 2010. 195.

³²⁶⁸ Véleményem szerint a következőképpen lehet szó szerint fordítani, értelmezni a mondatot: „Ez a nyolc törzse a turkoknak a saját fejedelmeinek nem engedelmeskedik, de egyezségük van, hogy [a folyóknál], bármely részen tör ki háború, együtt küzdenek teljes odaadással és fáradozással.” A ’folyóknál’ kifejezést zárójelbe tettem, mivel a szövegbe nem illeszkedik, ahogy azt Marczali jól látta, viszont a konjektúrát a 11. századi párizsi kézirat nem teszi lehetővé. Fontos lehet a ’meros’ szó értelmezése, amely részt, területet, oldalt, földrajzi égtájat jelölhet. Az idézett passzus előtt például a négy égtáj alapján meghatározza Konsztantinosz a magyarok szomszédait, és megemlíti, hogy „keleti oldalon” (meros) vannak a bolgárok (DAI 40,41). Korábban a DAI 38. fejezetében nyugati és keleti részre (meros) szakadó népről emlékezett meg Konsztantinosz, a keleti néprész Perzsia vidékén (meros) telepedett le. Úgy vélem tehát, hogy a vonatkozó passzust úgy is lehet értelmezni, hogy a magyar törzsek együtttharcolnak bármely irányba, részben folytatott háborúban és egyébként nem engedelmeskednek fejedelmeiknek. Ha ragaszkodunk a szövegben szereplő „folyóknál” kifejezéshez, mivel nem tekinthetünk el tőle másolói hibára hivatkozva sem, akkor a négy földrajzi irányba, a szomszédok felé folytatott harcokra gondolhatunk. A bolgárok esetében a Dunát említi meg határfolyóként Konsztantinosz.

érvényes lehetett már a honfoglalás előtt.³²⁶⁹ Az idézetből az is kitűnik, hogy a törzsek nem engedelmeskedtek tulajdon fejedelmeknek. Ennek kétfajta értelmezése alakult ki. Az egyik, Györffy György által képviselt álláspont szerint a 10. század közepén a törzsfőknek nem engedelmeskedtek saját törzseik, tehát Konsztantinosz a törzsek nemzetségekre való széthullásáról emlékezett meg a honfoglalás utáni időszakban.³²⁷⁰ Mesterházy Károly szerint a „törzsek a tökéletes szétesés stádiumában voltak.”³²⁷¹ Bóna István felvetette, hogy a törzsek csak Etelközben működtek, hiszen ott volt funkciója a folyóvédelemnek, a Kárpát-medencében már a „kapuk, szorosok, hágók, legfeljebb a gyepek” szolgáltak határu.³²⁷² Újabb Szabados György is úgy vélte, hogy a törzsek nem engedelmeskedtek fejeiknek, tehát szerinte a „központi hatalom [ti. a nagyfejedelem – T. S. L.] beárnyékolta a partikuláris kereteket [ti. a törzsfők hatalmát – T. S. L.].”³²⁷³ A másik nézetet képviselő Kristó Gyula szerint a törzsek nem saját törzsfőiknek, hanem a hierarchia élén álló törzsszövetségi fejedelmeknek (nagyfejedelem, gyula, karha) nem engedelmeskedtek. Eszerint nem a törzsek estek szét alkotóelemeikre, hanem a törzsszövetség, illetve a magyar nomádállam átmeneti gyengüléséről adott hírt a bizánci császár a 10. század közepén.³²⁷⁴ Nézetem szerint a bizánci császár, illetve forrása ezzel a híradással aligha arra akart célozni, hogy a törzsszövetség már nem működik, és fejedelmei névleges tisztségeket viselnek. Ha ez ugyanis így lenne, értelmetlenné válna, miért sorolta fel Konsztantinosz, hogy milyen fejedelmi méltóságok vannak, és azok milyen funkciót (bírói) látnak el. A meghatározott feladatot ellátó fejedelmek megléte kizárja, hogy a törzsek föderációja olyannyira szétesett volna, hogy csak védelmi, katonai feladatokra korlátozódott volna. Úgy vélem, hogy a konsztantinoszi passzus elsődleges jelentése az, hogy a *törzsek autonóm katonai-politikai alakulatok, amelyek nem mindenben vetik alá magukat a törzsszövetségnek, csak a legfontosabb közös ügyekben, elsősorban a háborúkban működnek együtt.* A kavarak kapcsán is utalt arra Konsztantinosz, hogy háborúkban a legvitézebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak.³²⁷⁵ Nézetem szerint Konsztantinosz idézett mondata, és a rá következő, amely felsorolja a törzsszövetségi vezetőket és a törzsfőket, egymást kiegészíti. Eszerint létezett *a törzsszövetség vagy steppei szövetségi állam, tényleges funkciókkal bíró fejedelmekkel, és a katonai szövetség (szümmakhia) kötelezettségével.*

³²⁶⁹ Katonai szövetségre Bartha 1968. 148.; Szűcs 1992. 291.; Makk 1997. 185.; védelmi szövetségre Tóth 1996f. 29–30.; Tóth 1996h. 163.

³²⁷⁰ Györffy 1959. 9–10.

³²⁷¹ Mesterházy 1980. 61.

³²⁷² Bóna 2000. 16.

³²⁷³ Szabados 2011. 199.

³²⁷⁴ Erre Molnár 1953. 107.; Székely 1976. 417.; Kristó 1977. 223.; Kristó 1980. 350–352.; Szegfű 2008. 113.

³²⁷⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 12–15.; DAI 39,10–12; vö. DAI 2003. 174–175.

Emellett a törzsek saját vezetőkkel és bizonyos fokú autonómiával rendelkeztek.³²⁷⁶ Ez a *kettős szerkezet, duális politikai struktúra* különösnek tűnhetett a bizánci udvarnak, ahol a tartományok nem élvezhettek ekkora önállóságot a centralizált bizánci birodalomban. Úgy vélem, hogy a magyarság politikai szervezete a 10. század első felében lényegileg nem változott, szerkezeti felépítését tekintve törzsszövetségnek minősíthetjük, illetőleg steppei/nomád szövetségi államnak.

A törzsek és törzsfőik meglétéről tanúskodik Konsztantinosz „De Cerimoniis aulae Byzantinae” című munkája, amely az idegeneknek küldendő levelek címeinek formuláját említi. Eszerint a „türkök fejedelmeihez (arkhóntas) két solidus értékű aranybulla küldendő,” csakúgy mint a besenyők fejedelmeinek, szemben a kazár kagánnak küldendő három solidus értékű aranybullával.³²⁷⁷ Rudolf Lüttich úgy értelmezte ezt, hogy a bizánci császár számára „a hét fejedelem együttesen a magyar népet képviselte.”³²⁷⁸ Székely György a törzsszövetség bizonyítékeként kezelte ezt az információt, hogy „a bizánci társcsászárok, Konstantinos és Romanos hivatalos leveleiket a magyarok fejedelmeihez címezték.”³²⁷⁹ Hasonlóképpen fogalmazott Sudár Balázs és B. Szabó János. szerintük „a bizánciak legalábbis a 10. század közepén több magyar főnökkel számoltak.”³²⁸⁰ Kristó Gyula arra következtetett, hogy a magyar törzsfőkre vonatkozott a levélcímzés, és szerinte a magyarok ismét „a sok fő uralma alatt álló népek csoportjába kerültek át.”³²⁸¹ Nézetem szerint nincs arról szó, hogy a törzsszövetség vagy a steppei/nomád szövetségi állam rovására a törzsek vagy „törzsi államok” erősödtek volna meg. Úgy vélem, hogy a levélcímzés a nyolc törzs élén álló vezetőknek szólt, beleértve a törzsszövetség/steppei szövetségi állam élén álló három fejedelmet is.³²⁸² Másképpen kifejezve, a De Cerimoniis-ban feltüntetett magyar fejedelmek ugyanazok a fejedelmek, akiket hierarchikus sorrendben felsorolt Konsztantinosz a DAI 40. fejezetében. A magyarok politikai szervezete tehát már Levedi korában kialakult, és a lényegét tekintve nem változott Árpád és unokája, Falicsi fejedelemsége között sem. A DAI keletkezésekor, 950 táján, bizonyosan számolhatunk a ’Hétmagyar’ és a Kavar törzsszövetségekkel, amelyek a magyar törzsszövetséget, fejedelemséget vagy steppei/nomád szövetségi államot alkották.

Fel lehet tenni a kérdést, fennmaradt-e a törzsi szervezet 950 után is, vagy pedig bomlásnak indult. Egy besenyő analógia jelezheti, hogy korántsem biztos a magyar törzsszövetségi szervezet változatlan fennmaradása. Jóllehet a 9. század végén, és a 10. század közepén még nyolc törzsből álltak a besenyők (három kangar törzssel),

³²⁷⁶ A törzsszövetség és a törzsi autonómia egymás mellett létező kettősségére Hóman 1923. 20.; Tóth 2013a. 688.; Tóth 2014. 358–359.

³²⁷⁷ Reiske 1829. I. 691/2-4.; ÁMTBF 34.

³²⁷⁸ Lüttich 1910. 33.

³²⁷⁹ Székely 1976. 417.

³²⁸⁰ Sudár–B. Szabó 2015. 175.

³²⁸¹ Kristó 1980. 351.

³²⁸² Tóth 2013a. 688–689.; Tóth 2014. 359–360.

1040 körüli bizánci forrás már 13 besenyő törzsről adott hírt, benne két teljesen új törzssel.³²⁸³ Bár egyes elméletek a törzsek felbomlását nemzetségekre a honfoglalás utánra tették, ez a hipotézis aligha fogadható el. A fentiekben felsorolt adatok – Gábrriel klerikosz indulatos magyar fejedelmei, Konsztantinosz magyar törzsfőlistája és háborúban együttarcoló törzsei, és a De Cerimoniis magyar fejedelmeknek szóló címzése – a törzsek és fejedelmeik 950 körüli meglétéről és szerepéről tanúskodnak. A 955-ös katasztrofális augsburgi vereség, és a kalandozó hadjáratok leszűkülése után megindulhatott egy dezintegrálódási folyamat, amely paradox módon a törzsek átmeneti gyarapodásához vezethetett. Látenszen nyolc törzs volt a szűkebb magyar törzsszövetségben belül, hiszen a Kürtgyarmat két törzsből állt, amelyeket „altörzsek” is tekinthetünk. Helyneveink a 11. századtól csak külön Kürt és Gyarmat helyneveket mutatnak, ami a törzs kettéválását sejteti.³²⁸⁴ Még egy közvetett érvelést említhetünk a törzsek számának átmeneti gyarapodására. A magyarok követei 973. március közepén megjelentek az augsburgi győző, I. Ottó előtt Quedlinburgban. Az Annales Altahenses Maiores a magyarok XII előkelőjéről (XII primates Ungarorum) emlékezett meg.³²⁸⁵ A történeti kutatás feltételezte, hogy Géza fejedelem küldhette a követséget. Felmerülhet az a kérdés, hogy miért 12 magyar előkelő járult a német–római császár elé. Székely György utalt arra, hogy „nem a megnevezett, bár hűbéresnek tekintett monarchák mellett említik őket, ezért még a törzsi vezetők követeinek [kiemelés tőlem – T. S. L.] is tekinthetők őket.”³²⁸⁶ Székely azonban arra is utalt, hogy „nem is a törzsi viszonyok között maradt szlávok mellett szerepelnek” a magyar követek, hanem a „kétségtelenül állami keretekben élők sorába kerültek.” Ezért úgy vélte, hogy „a magyar államiság kialakult, túllépte a törzsszövetségi kereteket.”³²⁸⁷ Véleményem szerint feltehető, hogy ez a 12 előkelő saját törzsét képviselve járult Ottó császár elé, azaz a magyar és kavar törzsszövetség ekkor már 12 törzssre tagolódott. A Kürt és Gyarmat altörzsek különválása mellett tehát még egy magyar vagy kavar törzs válhatott ketté, vagy egy új törzs szerveződött meg. A vélt kavar törzsnevek nagy száma (Tárkány, Ladány, Ság, Eszlár–Oszlár, Berény, Örs) is utalhat ilyen lehetőségre.³²⁸⁸ Felmerülhet, hogy ekkortájt költöztek be a volgai bolgár eredetűnek is vélt székelyek, vagy ekkor váltak ki valamelyik törzsből.³²⁸⁹ István király tíz, más forrás szerint tizenkét püspökséget tervezett.³²⁹⁰ Mindez megfelelné a 10. század közepén a tíz magyar–kavar törzsnak, illetve a 973 táján feltételezett tizenkét törzsnak. Valószínű, hogy nem a megszűnőben

³²⁸³ Moravcsik 1930b. 332.; Pálóczi Horváth 1989. 15.; Németh 1991. 32.; Balogh 2009. 102.

³²⁸⁴ Németh 1930. 18–19, 245–250, 272.; Berta 1996. 35, 38.

³²⁸⁵ MGH SS XX 782–824.; Gombos 1937–1938. I. 92.

³²⁸⁶ Székely 1976. 417.

³²⁸⁷ Székely 1976. 417–418.

³²⁸⁸ Vö. e vélt kavar törzsnevekre további irodalommal Tóth 1998. 73.

³²⁸⁹ A székelyek eredetkérdésére további irodalommal vö. Kordé 1991.; Kristó 1996d.

³²⁹⁰ A tíz püspökségre vö. Szent István nagyobbik legendája, SRH II. 383.; ÁKÍF 280. (Kisdi Klára), Hartvik-legendája, SRH II. 411.; ÁKÍF 321. (Kisdi Klára); tizenkét püspökségre vö. Gellért nagyobbik legendája, SRH II. 492.; ÁKÍF 417. (Almási Tibor)

levő törzsi szervezethez igazodott az egyházszerkezet, hanem a korabeli jogszokást követték, és eszerint egy metropolita, érsek alá 10–12 alárendelt (suffraganeus) püspökségnek kellett tartoznia.³²⁹¹ A quedlinburgi magyar követek száma alapján megkockáztathatjuk azt a radikális feltevést, hogy a besenyő törzsszövetséghez hasonlóan, a magyar törzsszövetség is tovább bomlott, és nem tíz, hanem tizenkét törzsrre tagolódtak a 955-ös augsburgi vereség és a 973-as quedlinburgi követjárás között, és ez a változás tükröződhet helyneveinkben is.³²⁹²

III. 1. 3. 2. A magyar törzsszövetség etnikai összetétele

A magyar steppei szövetségi állam „a sztyeppe-i államokhoz hasonlóan – „több nemzetiségű és többnyelvű lehetett.”³²⁹³ A politikai értelemben vett magyarság bonyolult struktúrájú volt, hiszen két törzsszövetséget tartalmazott: a hét törzsrre tagolódo „Hétmagyart” (Hetümogor) és a három törzsből álló „Háromkavart.” A politikai alakulat részét képező „Háromkavar” összetételét illetően egyesek etnikai és nyelvi homogenitást tételeznek fel, és a három törzset egységesen török, vagy iráni eredetűnek tekintik.³²⁹⁴ Egy másik felfogás többféle nép keverékének tartja a kavarokat.³²⁹⁵ Konsztantinosz alapján az előbbi feltevés valószínűsíthető, hiszen a kazáriai migránsokat a kazárok nemzetségéből származtatja, és kazár nyelvűeknek nevezi. Bár Kazáriában több nyelvet is beszélhettek, a bizánci császár tudósítása alapján nem feltételezhetünk egy etnikailag és nyelvileg vegyes népet. A kavarok három törzse csuvasos, bolgár–török jellegű nyelvet beszélhettek, etnikailag pedig töröknek tekinthető.³²⁹⁶

Bonyolultabb problémát jelent a „Hétmagyar” etnikai összetétele. Az egyik feltevés szerint a hét magyar törzsen ugor eredetű nyelvet beszélő, és az ugarságból kiváló, magyar etnikumot érthetünk, amelyet erőteljes török hatás ért. Ebbe beleérthető kisebb török komponensek csatlakozása, amelyek feloldódtak a finnugor jellegű többségben.³²⁹⁷ A másik nézet szerint a törzsek kisebb része volt finnugor nyelvű és etnikumú, a többséget a magyarokhoz csatlakozó török törzsek és törzstörédek adták.³²⁹⁸ Míg az előbbi elmélet azon alapult, hogy a magyarság nyelve zömében

³²⁹¹ Gerics 1995. 68–69.

³²⁹² E feltevésre vö. Tóth 2010. 136.

³²⁹³ Sudár–B. Szabó 2015. 178.

³²⁹⁴ Kazárookra Kristó 1980. 114.; bolgár–törökre I. Fodor 1980. 33.; káliz (khorezmi) eredetükre Tolsztov 1950. 226–233.; Schönebaum 1957. 142–146.; iráni nyelvű alánokra Boba 1985. 162–166.; Boba 2005. 62–64.

³²⁹⁵ Heterogén összetételre, török és iráni csoportokra Fodor 1988. 94.; Györffy–Török 1982. 1057–1059.

³²⁹⁶ Tóth 2010. 137–138.

³²⁹⁷ Fodor 1975. 181–185.; Fodor 1977. 106–109.; bírálataira I. Boba 1985. 162–166.

³²⁹⁸ Németh 1930. 273–277.; Deér 1943. 136.; Zichy 1939. 31–32.; Czeglédy 1943b. 121.; Kristó 1980. 55–59.; Németh 1991. 183–184, 188–192.; Szűcs 1992. 212–217.

finnugor jellegű, amelyben vannak török jövevényszavak, addig az utóbbi törzsneveink etimológiájára épült. A finnugor eredetűnek tekintett Nyéken és Megyeren kívül más törzsnevekre (például Kürt, Kér, Keszi) is kerestek magyar etimológiát, de ezeket a próbálkozásokat elszigeteltnek tekinthetjük.³²⁹⁹ Elfogadott értelmezés szerint törzsneveink java része török jellegű és jelentésű, sőt újabban valamennyi törzsnevünket töröknek vélték.³³⁰⁰ A régebbi, Németh Gyula nevéhez fűződő értelmezés szerint törzsneveink jelentése a következő: Kabar = lázadó; Nyék = ösvény; Megyer = mancs (vö. manyisi) ember; Kürt = hótörlesz; Gyarmat = fáradhatatlan; Tarján = alkirály; Jenő = miniszter; Kér = óriás; Keszi = töredék.³³⁰¹ Berta Árpád feltevése szerint törzsneveink az adott törzs hadrendben elfoglalt helyét tükrözik: Kabar = orr; Nyék = sövény; Megyer = fő hely; Kürt = Mell; Gyarmat = hát möge (mögötti); Tarján = tarhan (alkirály); Jenő = oldalka; Kér = hátsó, utolsó; Keszi = töredék.³³⁰² Noha a történeti kutatás tisztában volt azzal, hogy a törzsnevek etimológiájából nem vonhatunk le biztos következtetést a törzsek etnikumára és nyelvére vonatkozóan,³³⁰³ a török törzsnevekből mégis török törzsek vagy törzstöredékek jelenlétére következtettek. Így magyarázatot kellett adni arra, hogyan olvasható magába két finnugor törzs (Nyék, Megyer) öt török törzset. A magyarázatok az egyes törzsek eltérő létszámára épültek. Róna-Tas András azt vetette fel, hogy a két (finn)ugor törzs, főként a névadó Megyer, sokkal népesebb, erősebb volt, mint a csatlakozott kisebb török törzsek, töredéktörzsek.³³⁰⁴ Szűcs Jenő azzal indokolta az ugor (magyar) nyelv felülkerekedését és a török nyelv felszívódását, hogy a török csoportok hosszú idő alatt olvadtak be.³³⁰⁵ Mindkét feltevés vitatható. Ha a törzsnevet nem tekintjük nyelv- és etnikumjelölőnek, nincs jelentősége annak, hogy a Nyék és Megyer ugor eredetű törzsnevek-e vagy ezek is török etimológiával rendelkeznek, és mellékessé válik, hogy e két törzs népesebb-e, mint a többi törzs, vagy sem. A törzsek közül egyedül a Kürtgyarmatról tudjuk, elsősorban a helynevek tanúbizonysága alapján, hogy Kürt és Gyarmat törzsekből tevődött össze.³³⁰⁶ Az egyesítés vagy egyesülés nem jelenti azt, hogy a Kürtgyarmat törzs kisebb lett volna, mint például a Megyer. Legfeljebb a Keszi törzsnév jelentése („rész, töredék”) utalhat feltételesen egy kisebb törzsre. A törzsek népességi arányai mellett az sem ismert, hogy hosszú időt vett-e igénybe a hét törzs kialakulása.³³⁰⁷

³²⁹⁹ Vö. pl. Pais 1955. 63.; Benkő 1977. 54.; Balázs 1980a. 75.

³³⁰⁰ A 2 finnugor és 5 török törzsneves modellre l. Németh 1930. 273–277. – Egy-két etimológiát módosítva vö. Németh 1991. 183–184, 188–192.; valamennyi törzsnév török jellegét tételezte fel újabban Berta 1989. 3–17.

³³⁰¹ Németh 1930. 273–277.

³³⁰² Berta 1996. 37–39.

³³⁰³ Berta 1996. 34.

³³⁰⁴ Róna-Tas 1996a. 274–275.

³³⁰⁵ Szűcs 1992. 217–218.

³³⁰⁶ Németh 1930. 18–19, 245–250., 272.; Berta 1996. 35, 38.

³³⁰⁷ Tóth 1998. 90–91.; Tóth 2011. 76.

Többféleképpen lehet csoportosítani a magyar törzseket. Az egyik csoportosítás etnikai alapon történt. Boba Imre a magyar törzsszövetség feltételezett nyelvi-etnikai kettősségére építve, három csoportot tételezett fel: egy finnugor jellegű mescerszavárd népet (Levedi csoportja), egy törökös onogur népet (Álmos csoportja) és a szerinte kunokkal (polovecekkal) azonosítható, iráni nyelvű kazár–kavarokat. Boba szerint 889 után a hat egységből álló türk/onogur csoporthoz csatlakozott Levedi „hétmagyar” csoportja és a kavarak három törzse.³³⁰⁸ Pritsak feltevésében szintén három komponenst különített el; a mongol eredetű szabírt, a türk–kazár eredetű kabart és az onogurt.³³⁰⁹ Berta Árpád modellje szerint a hét törzsen belül időbeli megkülönböztetéseket tehetünk. Lehetett egy korai, négy vagy öt törzsből álló törzsszövetség (Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat és esetleg a Kér), amely más törzsek csatlakozásával kibővült.³³¹⁰ Térbeli és etnikai, nyelvi megkülönböztetést alkalmazott Kristó Gyula hipotézisében, amely szerint egyes finnugor (Nyék, Megyer) és török (Gyarmat, Jenő) törzsek Levedi vezetésével Magna Hungariából érkeztek, más onogur–török törzsek (például a Keszi) Kazáriából jöttek, és később csatlakoztak a szintén Kazáriától elszakadt kazár kavarak.³³¹¹

A fenti hipotézisekkel szemben utalnom kell arra, hogy a hét törzs homogén alakulatnak tűnik a konsztantinoszi tudósítás alapján. A bizánci császár szavárdnak (Sabartoi Asphaloi) és türknek (Tourkoi) nevezi őket, szerinte a türk nyelvet beszélik, annak ellenére, hogy a kavarak megtanították őket kazár nyelvükre is.³³¹² Ez azt jelenheti, hogy a „Hétmagyar” etnikailag és nyelvileg egységes politikai alakulatnak számított, amelyhez kapcsolódott egy másik, etnikailag szintén homogénnek tűnő politikai alakulat, a kazár eredetű és nyelvű „Háromkavar.” A két népen belül, etnikai vagy nyelvi alcsoportok kimutatása, jelen ismereteink alapján egyelőre sem népnevek, sem törzsnevek alapján nem lehetséges, még ha etnikai sokszínűségüket nem is zárhatjuk ki.

III. 1. 3. 3. A fehér és fekete magyarok

Az etnikai összetételhez is kapcsolódhat a korai magyar történelem egyik megoldhatatlannak látszó rejtélye, a fehér és fekete magyarok (Ungri/ugri) problémaköre. Kérdés, hogy vajon etnikai, politikai vagy más eredetű-e ez a megkülönböztetés.³³¹³

³³⁰⁸ Boba 1984. 32–34, 36–37.; Boba 2005. 61–66.

³³⁰⁹ Pritsak 1976. 3–23.

³³¹⁰ Berta 1996. 40.; ehhez hasonlóan Kristó 1996g. 89.

³³¹¹ Kristó 1980. 55–59.

³³¹² Egységesen töröknek tartja őket ez alapján László 1978.; Sinor 1984. 1–12.

³³¹³ A fehér–fekete magyarokra vonatkozó tanulmányaim, Tóth 1983. 3–9; uő.: Tóth 1987. 23–29; Tóth 1997. 81–93.; Tóth 2010d. 5–14.; Tóth 2010. 140–158.; Tóth 2012a. 41–55.

Előbb a fehér és fekete magyarokról szóló forrásokat tekintjük át. Időben legkorábbi keletkezésű a kortárs szász térítő püspök/érsek, Querfurti Brúnó (974 k–1009) két híradása az 1008 körüli időből.³³¹⁴ Brúnó 1003 és 1008 között jött Magyarországra, és a magyarok keresztény hitre térítését kísérelte meg. Később, 1008 második felében járt Lengyelországban, megfordult a kijevei nagyfejedelemnél, a besenyőknél, és végül 1009 márciusában a poroszoknál elnyerte a hön óhajtott mártírhalált.³³¹⁵ Az 1006–1008 között készült munkájában, a lengyel remetetestvérek, Benedek, János és társaik életrajzában³³¹⁶ leírta, hogy Regensburgból Magyarországra ment. Híradása szerint „nem sikeres munkával és beteg vállal kezdtem az örömhírt [ti. az evangéliumot – T. S. L.] vinni a fekete magyarokhoz (Nigris Ungris), ahová akkoriban szálltam hajóra keleti irányban.”³³¹⁷ Querfurti Brúnó másik tudósítása a II. Henrik német királyhoz 1008 végén vagy 1009 elején Lengyelországból írt levele.³³¹⁸ Ebben beszámolt arról, hogy „bizonyára már a napokat és a hónapokat is kitöltötte az egész év, [amióta] a magyarokat, ahol sokáig hiába időztünk, elhagytuk.”³³¹⁹ Levele végén emlékezett meg újra a magyarokról: „hallottam a fekete magyarokról (Nigris Ungris), akikhez Szent Péter első követsége ment – amely sohasem jár hiába –, hogy megtérve keresztényekké lettek, jóllehet a mieink – Isten bocsássa meg ezt – némelyeket nagy bűnnel megvakítottak.”³³²⁰

Querfurti Brúnó magyarországi térítőmunkájához kapcsolja a történeti kutatás a nagyobbik István-legenda tudósítását az Asztrikkal jött Bonifácról, akit „midőn Magyarország alsó részeibe küldte ígét hirdetni a szent király, kardtól sebesült meg a nyakán, és bár még élt egy darabig, nem veszítette el a vértanúságot.”³³²¹ Querfurti Brúnó a római Szent Bonifác és Elek apátságban is megfordult, ahol felvette a Bonifác nevet. A nagyobbik István-legenda utalása vértanúságára és megsebesülésére

³³¹⁴ Querfurti Brúnó alakjával egy konferenciakötet is foglalkozott, vö. Halmágyi 2012a.

³³¹⁵ Querfurti Brúnóra, tevékenységére összefoglalóan I. Voigt 1907; Halmágyi 2012a; Thoroczkay Gábor, in: *ÁKÍF* 78–79.; *Font* 2013b. 15–16.; a besenyőknél folytatott térítőmunkájára vö. még Galamb 2001. 181–185.; Balogh 2009. 101–102.

³³¹⁶ *Vita quingue fratrum eremitarum / Vita vel passio Benedicti et Johannis sociorumque suorum* címet említi Thoroczkay Gábor, vö. *ÁKÍF* 85.

³³¹⁷ A szöveg idézett fordítására vö. *ÁKÍF* 87. (Thoroczkay Gábor); a magyar vonatkozású rész latin kiadására: Gombos 1937–1938. III. 2569. „Et dimissis Pruzis, quo propter novum sanctum, Adalbertum, occisum, iustior me causa duxisset, Nigris Ungris, quo tunc versus in partes orientis navim conscendi, sinistro opere et infirmo humero evangelium portare cepi.”

³³¹⁸ A levél keletkezési körülményeire, idejére I. Thoroczkay Gábor bevezetője, *ÁKÍF* 89.

³³¹⁹ Brúnó II. Henrikhez írt levelének latin kiadására vö. *DHA* I. 44–48. a teljes levél magyar fordítására vö. Szabó P. 2012. 137–142.; Querfurti Brúnó levelének fordítására vö. még *ÁKÍF* 89–91. (Thoroczkay Gábor); a vonatkozó szöveghely fordítására, vö. Szabó P. 2012. 138.

³³²⁰ A vonatkozó rész latin kiadására Gombos 1937–1938. I. 430. „Audiui enim de nigris Ungris ad quos, que nunquam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit, quamvis nostri – quod deus indulgeat – cum peccato magno aliquos cecarent; quod conversi omnes facti sunt Christiani.”; kiadására vö. még *DHA* I. 46. A vonatkozó rész fordítására vö. *ÁKÍF* 91. (Thoroczkay Gábor); más fordítására vö. Szabó P. 2012. 139.

³³²¹ Szent István nagyobbik legendájára vö. *ÁKÍF* 279. (Thoroczkay Gábor); *SRH* II. 382.

Bonifáccal való azonossága mellett szólhat.³³²² Brúnó 15. századi vitája és passiója említi Bonifác megsebesítését egy Prago nevű városnál.³³²³

Querfurti Brúnó híradásai után Chabannes-i Adémar (Ademarus Cabannensis, 988 k.–1034) a frankok történetét 1028-ig tárgyaló munkáját kell megemlítenünk, amely két passzust tartalmaz a fekete magyarokról. A *Historia* vagy *Chronicon* néven ismert mű négy változata közül a C-variánsban szerepel a fekete magyarokkal kapcsolatos két tudósítás.³³²⁴ Míg a korábbi kutatás 12. századi interpolációnak tartotta a variánst,³³²⁵ újabban hiteles forrásnak minősítették, amely fontos adatokat őrzött meg.³³²⁶ Adémar szerint augsburgi Brúnó „alázatosan elment Magyarországra, amelyet Fehér Magyarországnak (Alba Ungria) mondanak megkülönböztetésül a másik, Fekete Magyarországtól (Ungrie Nigre), azért, mert a nép sötét színű az etiópokhoz hasonlóan.”³³²⁷ A másik passzusban említi Adémar azt, hogy „István, Magyarország királya háborúval támadta meg Fekete Magyarországot (Ungriam Nigram), s kiérdemelte részint erővel, részint pedig félelem és szeretet révén azt az egész földet az igazság hitére téríteni.”³³²⁸

A fehér és fekete magyarokkal kapcsolatos legkésőbbi híradás az 1110 körül összeállított orosz őskronikában (PVL) található, amely bizánci forrásokra visszamenő tudósításokat tartalmaz a fehér ugrokkal és a fekete ugrokkal kapcsolatban.³³²⁹ A fehér ugrok kapcsán 7. századi szereplőket és eseményeket felsorolva megemlítette, hogy „azután fehér ugrok [ugri bjelii] jöttek, és örökölték a slovének földjét. Ezek pedig Hérakleios [610–641 – T. S. L.] császár idejében tűntek fel, akik haddal támadtak Hozdroj [Chosroes, 596–628 – T. S. L.] perzsa császárra. És abban az időben voltak az obrok [avarok – T. S. L.] is, akik harcoltak Hérakleios császárral.”³³³⁰ A fekete ugrok kapcsán 9. századi népet és történeti személyt említve azt írta a PVL, hogy „ezek után jöttek a pecsenegek [besenyők – T. S. L.], majd a fekete ugrok [ugri

³³²² Vö. Kristó 1985b. 12. – e tanulmány gyűjteményes kiadásban is megjelent, vö. Kristó 2000b. 80.; a Querfurti Brúnó-Bonifác azonosításra l. még Györffy 1977c. 172–173.; Galamb 2001.181.

³³²³ Vita et passio Sancti Brunoni episcopi et martyris Querfordensis, in: MGH SS XXX/2. 1363–1364.; vö. Györffy 1977c. 163.; ÁKÍF 87. o. 243. jegyz. (Thoroczkay Gábor)

³³²⁴ Chabannes-i Adémarra, a *Historia pontificum et comitum Engolismensium* vagy *Historia* vagy *Chronicon* című művére, variánsaira l. ÁKÍF 163. (Makk Ferenc)

³³²⁵ Vö. Ifj. Horváth 1967. 106.; Kristó 1985b. 11.

³³²⁶ Gerics–Ladányi 1990. 3.; vö. még Veszprémy 459, 463.

³³²⁷ Magyar vonatkozású részeinek kiadására Gombos 1937–1938. I. 16. „abiit in provintiam Ungriam, quae dicitur Alba Ungria, ad differentiam alteri Ungrie Nigre, pro eo quo populus est colore fusco velut Etiopes.”; legújabb kiadására Ademari Cabannensis *Chronicon* 1999. 152.; magyar fordítására vö. ÁKÍF 165–166. (Makk Ferenc)

³³²⁸ Magyar vonatkozású részeinek kiadására Gombos 1937–1938. I. 16. „Stephanus rex Ungrie bello appetens Ungriam Nigram, tam vi quam timore et amore ad fidem veritatis totam illam terram convertere meruit.”; a szöveg újabb kiadására vö. Ademari Cabannensis *Chronicon* 1999. 155.; magyar fordítására ÁKÍF 168–169. (Makk Ferenc)

³³²⁹ HKÍF 170–172. (Ferencz István); régebbi kiadására vö. Hodinka 1916. 33–35.; a vonatkozó szöveg-hely angol kiadására *The Russian Primary Chronicle* 1953. 55–56.

³³³⁰ HKÍF 172. (Ferencz István); régebbi magyar fordítására vö. MEH 126. (Kniezsa István)

csjornii] vonultak Kijev mellett, aztán pedig Oleg [879–912 – T. S. L.] alatt.³³³¹ Az orosz őskronika híradásait feltételesen értelmezhetjük magyarokra.³³³²

Felsorolt forrásaink alkotják a fekete és fehér magyarokra vonatkozó gyér és ellentmondásos forrásbázist. A három forráscsoport (Querfurti Brúnó, Adémar és orosz őskronika) hat híradása alapján egyértelműnek tűnik, hogy a 11. század elején létezhetett a fekete magyar megjelölés. Ezt igazolja, hogy a három forrás hat paszuszusából öt említette a fekete magyarokat (Ungri Nigri, ugri csjornii) vagy Fekete Magyarországot (Ungria Nigra). Az orosz őskronika tudósított Kijev melletti elvonulásukról, Querfurti Brúnó térített közöttük, illetve hallott kereszténnyé térítésükről, Adémar pedig arról tudósított, hogy Szent István harcolt velük és kereszténnyé tette őket. A fehér magyarok (ugri bjelii), Fehér Magyarország (Alba Ungria) megjelölés a három forrás hat híradásában csak kétszer (orosz őskronika, Adémar) fordul elő.³³³³

A történeti kutatás a forrásokban gyakrabban szereplő fekete magyarok azonosítására törekedett. A fekete magyarok meghatározásától függően következtek a fehér magyarokra.

Az egyik értelmezés *etnikai megkülönböztetésre* gondolt a fehér és fekete magyarok kapcsán. A fekete magyarokat a csatlakozott kavarokkal, következésképpen a fehér magyarokat a hét törzs népével azonosították.³³³⁴ Györffy György az orosz őskronika híradását úgy értelmezte, hogy a fehér ugorokon magyarokat kell érteni, akik az elköltöző bolgárok helyére húzódtak a Dnyepertől keletre levő térségben a 7. században, míg a kavarokkal azonosítható fekete ugorok Kijev mellett vonultak el a besenyők megjelenésekor, a 9. század végén.³³³⁵ Querfurti Brúnó tudósításával kapcsolatban úgy vélekedett, hogy Brúnó–Bonifác 1003 tavaszán Ajtony vezér Maros és Al-Duna közötti territóriumán térített, amely a kavarok egyik lakhelye volt. Györffy összekötötte Brúnó II. Henrikhez levelét a fekete magyarok megtéréséről Adémar híradásával Fekete Magyarország megtámadásáról, ezért István király Ajtony fekete magyarjai elleni hadjáratát 1008-ra keltezte.³³³⁶ Megfogalmazása szerint a „Fehér-Magyarország a hét magyar törzs Magyarországa volt, a szerezsen lakosságú Fekete-Magyarország pedig csatlakozott kabar törzsek, a szaracén kálizok és varsányok, a székelyek stb. országa.”³³³⁷ Szerinte a fehér és fekete megkülönböztetés nemcsak etnikai, hanem hierarchikus értelmezést is magában hordozott; az előkelőbb magyar

³³³¹ HKÍF 172. (Ferincz István); régebbi magyar fordítására vö. MEH 126. (Kniezsa István)

³³³² Mindkét csoportot magyarnak tekintette, Kristó–H. Tóth 1996. 24–27; a forrás nem alkalmas a kétféle csoport elkülönítésére, vö. Balogh 2005. 31–45.

³³³³ A fekete és fehér magyarok említésének 5:2-es arányára Tóth 1997. 82.; Tóth 2010d. 7.; Tóth 2012a. 43–44.

³³³⁴ Györffy 1959. 75–76.; Györffy 1977c. 166, 172–173.; Györffy 1983a. 27–28.; Györffy 1990. 92.; Kristó 1985b. 12–16.; Makk 1996a. 56.

³³³⁵ Györffy 1959. 75–76. o. 242. jegyzet, 78–79. o. 18. jegyzet; vö. még uő. In: MEH 284. o. 249–250. jegyzet

³³³⁶ Györffy 1977c. 172–173.

³³³⁷ Györffy 1959. 76.

törzsek a fehér magyar, az alávetett katonai segédnép, a sötétebb bőrszínű kavarok pedig a fekete magyar megjelölést viselték.

Kristó Gyula is etnikai megkülönböztetést látott a fehér és fekete magyar elnevezésekben, és a fekete magyarokat kavaroknak vélte. Querfurti Brúnó hajóútja és az alsó részeken való térítése alapján a fekete magyarok egyik lakhelyeként a Duna bodrogi szakaszától a Szörénységig terjedő tájéket említette. Brúnó levele erőszakos térítésre vonatkozó utalása alapján bevonta Adémar tudósítását István háborújáról Fekete Magyarország ellen, és azt 1008-ra tette. Kizárta azonban az Ajtony elleni háború lehetőségét, hiszen az Ajtony terítóriumán létrejött csanádi püspökséget csak 1030-ban szervezték meg. Úgy vélte, hogy a Brúnó levelében szereplő Szent Péter első legációja Azo pápai legátus megjelenésére utalt, aki a pécsi püspökség alapítólevelében is szerepelt (1009).³³³⁸ Szerinte a fekete magyarok egyik lakhelye a későbbi pécsi püspökség területén, „a Duna mentén, a későbbi megyebeosztás szerint a folyó baranyai, valkói és szerémi szakaszán kereshető.” Kristó épített Adémar sötét (bőr) színre való utalására, amely alapján úgy vélekedett, hogy „Fekete Magyarország onnan kaphatta nevét, hogy lakói bőr- és hajszínük alapján sötétebbek voltak annál a népességnél, amely Magyarország más részét, az ún. Fehér Magyarországot lakta.” Mohamedán népelemekre (káliz, böszörmény, izmaelita) való utalások alapján úgy látta, hogy a pécsi püspökség Dráván inneni és túli részein kimutatható a hajdani kazár nép emléke, és a fekete magyarokkal azonosítható kavarok egyik lakhelye itt lehetett. Kristó Gyula szerint István király 1008-ban a fekete magyaroknak is nevezett kavarok egyik csoportja ellen indított háborút, akiknek megtérítése után került sor a pécsi püspökség megalapítására.³³³⁹

Más hipotézisek is etnikai eredetűnek vélték a fehér és fekete megjelölést. Karácsonyi János a Balatontól a Drávaig húzódó részre helyezte a kavarok (kházirkoórok) szállásterületét. Szerinte Koppány terítóriumán laktak a fekete magyarok.³³⁴⁰ Boba Imre úgy vélte, hogy a törzsszövetség türk/onogur komponense (Álmos és Árpád csoportja) sötétebb bőrszínnel (fekete magyarok), míg az iráni eredetűnek vélt kavarok (kunok, polovecek) világosabb arcszínnel (fehér magyarok) rendelkeztek.³³⁴¹ Boba értelmezése szakított a tradicionális, és kellőképpen nem indokolt felfogással, amely a kavarokat vélte sötét bőrszínűnek, és a kutatásban ugornak tekintett ’hétmagyart’ világosabb bőrszínűnek. „Kettős honfoglalás” elméletében László Gyula etnikai eredetűnek vélte a fekete és fehér magyar megkülönböztetést. Hipotézisében az orosz őskronikából indult ki. László szerint a fehér ugrok a „dunai bolgár honfoglalás korában, tehát nagyjából a 670–680-as évek táján telepedtek a Kárpát-medencébe, de keleti hazájukban már Hérakleiosz császár korában feltűntek.” László Gyula úgy vélte, hogy „a Kárpát-medencében két rokon nép élt, az egyik – az

³³³⁸ A pécsi püspökség alapítólevelére – amelyet átiratokból ismerünk – vö. ÁKÍF 92–94. (Piti Ferenc)

³³³⁹ Kristó 1985b. 12–16.; hasonlóan Makk 1996a. 56.

³³⁴⁰ Karácsonyi 1926. 21, 32.

³³⁴¹ Boba 2005. 63.

orosz őskronikák szerint – korábban, a bolgár honfoglalással egy időben került volna hazánkba (680 táján), a másik, az Árpád vezette fekete magyarság pedig Oleg idejében, azaz a IX. század fordulóján.³³⁴² László Gyula szerint nemcsak etnikai eredetű különbségek (onogur és finnugor, illetve türk) lehettek a fehér és fekete magyarok között, hanem eltérő időben (670/680, 895) is kerültek a Kárpát-medencébe.

Egy másik csoportba sorolható elmélet a *hét törzsön belüli politikai, törzsi, területi megosztásnak* tekinti a fehér–fekete magyar kettősséget. A kutatók említették az általános színszimbolikai jelentést, miszerint a fehér szín az előkelőségre, míg a fekete az alávetettségre utalt.³³⁴³ Más színszimbolikai értelmezés szerint a színnevek az egyes törzsek égtájak szerinti földrajzi elhelyezkedésére, orientációjára vonatkoznak. A fehér szín a nyugatot, a fekete északot, a kék keletet, a vörös pedig a déli irányt jelölte.³³⁴⁴ Korábbi hipotézisem szerint „nomád orientációs szimbólum esetén a gyula törzse lehetett fekete magyar,” mivel Konsztantinosz határleírása szerint észak felé a besenyők voltak szomszédosak a magyarokkal, tehát az Erdélyben lakó gyula törzssel, és a fekete szín északi égtáj szerinti elhelyezkedésre utalhatott. A nyugati orientációt és előkelőséget is jelentő fehér színnév a fejedelmi törzsre vonatkozott.³³⁴⁵ Egyes kutatók egy-egy törzshöz kapcsolták a fehér és fekete magyarokat. Összevetették Adémar tudósítását az Altaichi Évkönyv bejegyzésével a Gyula elleni 1003. évi háborúról, és a fekete magyarokat a Gyula erdélyi territóriumára helyezték. A gyula törzsét azonosította a fekete magyarokkal ifj. Horváth János, aki szerint „a nyugati források *Ungaria Alba*, ill. *Ungaria Nigra* megkülönböztetése a magyar államalapítás ideje táján részint földrajzi elkülönülést, részint nyilvánvalóan hatalmi csoportosulást is jelentett.”³³⁴⁶ Más kutatókban is felmerült, hogy a gyulák törzsére, illetőleg a keleti, tiszántúli törzsekre vonatkozott a fekete magyar megjelölés.³³⁴⁷ Ebben az értelmezésben Adémar híradása játszott szerepet, aki Szent István háborújáról emlékezett meg Fekete Magyarország ellen, amelyet többen is azonosítottak a Gyula és Ajtony elleni harcokkal.³³⁴⁸ Klima László következtetése szerint olyan duális struktúrák jöttek létre, amelyben a vezető csoport a fehér színnevet használta, míg az alávetett csoportokat fekete színnévvvel illette. Klima szerint a magyarság függő helyzetét az onogur és a kazár korszakban jól tükrözi szavárd („fekete fiúk”) népnevük, amelyet a Perzsia vidékén letelepedett, kazároknak alávetett néprész továbbra is viselhetett. Klima úgy vélekedett, hogy az orosz őskronika 7. századi fehér ugorjai az uralkodó onogurokat jelölték, a fekete ugorok pedig a magyarok voltak ebben a

³³⁴² László 1978. 137–146.

³³⁴³ László 1978. 147.; Ifj. Horváth 1967. 108–110.; Golden 1980. 103, 142.

³³⁴⁴ Tóth 1983. 7–8.; vö. még Saussure 1923. 235–297.; Ludat 1953. 138–155.; Pritsak 1953. 376–383.

³³⁴⁵ Tóth 1983. 6–8.

³³⁴⁶ Ifj. Horváth 1967. 107.

³³⁴⁷ A Karának (=fekete) olvasott Kér törzsre gondolt Pauler 1899. I. 395. o. 88. jegyzet; Karácsonyi 1904. 20.

³³⁴⁸ Gyula és Ajtony törzsére Balanyi 1938. 14.; Váczy 1938. 502.; Váczy 1958. 333.; Hóman–Szekfü 1928. 182–183.; Bónis 1956. 127.; Tóth 1997. 84, 87–88.

korszakban. A magyarság a honfoglalás után megszabadulván „függő helyzetéből és ennek bélyegétől, a fekete ugor névtől már önmagán belül különböztetett meg fehér és fekete magyarokat.” Klima hipotézise nem adott választ arra, hogy a hét törzsen belül kell-e keresni a fekete magyarokat a 11. század elején vagy pedig a kavarokkal azonosíthatjuk őket. Egy általános, népvándorlás-kori logikai rendszerbe: a hatalom és az ellenzék, a jó és rossz, a kereszténység és a pogányság duális rendszerébe illesztette be a fehér és fekete színneveket, és ezeket adaptálta a magyarokra is. Klima szerint azon népek esetében (pl. fehér horvátok, fehér oroszok), ahol csak az egyik színnév maradt fenn, „csak gyanúkat fogalmazhatjuk meg, de az általunk bizonyítani kívánt duális struktúrába nem illeszthetők be.”³³⁴⁹ A fehér és fekete kettősséget hadrendi alapon is értelmezték. László Gyula felvetése szerint az előkelőbb jobbszárnyat jelölték fehér színnel, míg a kevésbé előkelő balszárnyat a fekete színnel.³³⁵⁰ Jómagam egy tanulmányomban a szállásterület keleti részében lakó magyar törzseket tekintettem fekete magyaroknak, és a nyugati felében lakó törzseket fehér magyaroknak. A Kárpát-medencében ez elsősorban Gyula és Ajtony törzsét jelenthette. A fehér magyarokat (finn)ugor, a fekete magyarokat pedig török etnikumú csoportnak véltem.³³⁵¹

Az etnikai, politikai–törzsi magyarázatok mellett még egy lehetőség merült fel a fehér–fekete dualizmus értelmezésére, a színnevek vallási értelmezése. Mind Querfurti Brúnó, mind pedig Adémar utalt a fekete magyarok pogány voltára, térítettek közöttük, végül erőszakkal kereszténnyé tették őket.³³⁵² Az 1046. évi Vata-féle pogánylázadás segítségével hatalomra kerülő, azt szigorú intézkedéssel felszámoló I. Andrást a 14. századi krónikakompozíció fehérnek és katolikusnak (Albus et Catholicus) nevezte.³³⁵³ A fehér–fekete kettősség a magyaroknál a kereszténység és pogányság ellentétét is kifejezhette, hiszen Adémar szerint István Fehér Magyarország uralkodójaként indított háborút a pogány Fekete Magyarország ellen. Az Istvánnal szembenálló pogány magyar törzsek lehettek a fekete magyarok.³³⁵⁴ Ezt az értelmezési lehetőséget Kosztolnyik Zoltán, és Koszta László is átvette.³³⁵⁵

A fehér és fekete magyarokkal kapcsolatban felvetett három alapvető értelmezés – etnikai (hétmagyar–kavarok), politikai/törzsi/területi (fejedelmi–Koppány/Gyula/

³³⁴⁹ Klima 1993a. 115–126; Klima 1993b. 1993. 185–191.

³³⁵⁰ László 1944. 182–183, 202.

³³⁵¹ Tóth 1997. 84, 87–88.; Tóth 1998. 94.

³³⁵² Tóth 1983. 8.

³³⁵³ SRH I. 344.

³³⁵⁴ Tóth 1983. 8.; Tóth 1987. 28.: Andrást és Bélát is szár, azaz fehér jelző illette meg, vö. Ifj. Horváth 1967. 103–104.; más értelmezés szerint a központi hatalmat és kereszténységet megőrző Andrásnak és Bélának járt ki a fehér jelző, míg pogány testvérüknek, Leventének nem, Klima 1993a.; valójában a krónika csak Andrást nevezi fehérnek és katolikusnak (Albus et Catholicus), Bélát viszont kopasz-
nak és barna színűnek (calvus et colore brunus), vö. SRH I. 344, 360, 180; ezt azt jelentheti, hogy a krónikás Andrást kereszténynek, Bélát pedig kopaszra nyírt pogánynak tüntette fel, vö. Tóth 1983. 8.

³³⁵⁵ Kosztolnyik 2002. 99–100.; Koszta 2012. 26.

Ajtony), és vallási (keresztény–pogány) különbségek mellett –, legújabban egy analógiára épülő, ’migrációs’ magyarázatot is felvettem a kortárs Konsztantinosz korabeli kelet-európai népekkel kapcsolatban említett színnevei alapján. Eszerint akkor használták ezt a megkülönböztetést, ha egy nép kettévált; a helyén maradó csoportot nevezték fehérnek, míg az eltávozók, az új területre költözők számítottak feketének.³³⁵⁶ A bizánci császár két szláv nép esetében élt a fehér megjelöléssel; az egyik a szerb, a másik a horvát. A szerbokról azt írta, hogy a „kereszteletlen szerbektől származnak, akiket fehérnek is neveznek, s akik Turkián túl azon a helyen laknak, melyet ők Boikinak neveznek.”³³⁵⁷ A fehér horvátokkal kapcsolatos több híradás is szerepel. Az első szerint a „horvátok akkortájt Bajivarián túl laktak, ahol most a fehér horvátok vannak.”³³⁵⁸ Egy második passzusban az szerepel, hogy a horvátok egy része elvándorolt, legyőzte a dalmáciai avarokat, a „többi horvát Frankország táján maradt, és most belochrovátúnak, azaz fehér horvátoknak nevezik őket, s saját fejedelmük van.”³³⁵⁹ Egy harmadik híradásban a dalmáciai horvátokról azt közölte, hogy „a kereszteletlen, s a fehérnek nevezett horvátoktól származnak, akik Turkián [Magyarország – T. S. L.] túl, Frankországhoz közel laknak és a kereszteletlen szerb szlávokkal szomszédosak.”³³⁶⁰ Egy negyedik passzusban Konsztantinosz azt a lényegi információt adta, hogy „Nagy Horvátország, amelyet fehérnek is neveznek, a mai napig kereszteletlen.”³³⁶¹ Egy ötödik szöveghelyen ugyanezt ismételte meg. Eszerint a kereszteletlen, fehér szerbekkel nemcsak Frankország szomszédos, hanem a „Fehérnek is nevezett kereszteletlen Nagy Horvátország is.”³³⁶² A konsztantinoszi tudósítások szerint a 10. század közepén kétféle szerbet és horvátot különböztettek meg. Az eredeti lakhelyükön maradó, a magyar törzsszövetségtől északnyugatra lakó szerbeket fehér szerbeknek nevezték, míg az elköltözőket csak szerbeknek. Hasonlóképpen az eredeti lakhelyükön maradó, a magyar törzsszövetséggel északkelet felől szomszédos horvátokat fehér horvátoknak (Belokrobatoi) nevezték, míg az elvándorló, dalmáciai horvátokat csak horvátoknak. Fehér Horvátország másik megnevezése megalé Khróbatia, Nagy Horvátország volt. A ’nagy’ jelző ’rég’ jelentéssel bírt, és jelezte, hogy ez volt a horvátok eredeti lakhelye. A horvátok és a szerbek esetében Konsztantinosz császár a lakhelyükön maradókra vonatkoztatta a fehér jelzőt. A fehér jelzőnek bizonyosan nem volt vallási jelentése, hiszen sem az északi horvátok, sem pedig az északi szerbek (szorbok) nem voltak keresztények. A bizánci uralkodó ugyanakkor nem említette azt, hogy az elköltözőket fekete jelzővel illették volna. Konsztantinosz egy távoli nép esetében használja a DAI-ban

³³⁵⁶ Erre az új teóriára, vö. Tóth 2010. 155–158.; Tóth 2010d. 11–14.; Tóth 2012a. 54.

³³⁵⁷ Cod. Parisinus Gr. fol. 93r. vers. 1-2.; DAI 32,2-4.; vö. DAI 2003. 152–153.

³³⁵⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 84v. vers. 1-3.; DAI 30,61-63.; vö. DAI 2003. 142–143.

³³⁵⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 85r. vers. 1-4.; DAI 30,71-73.; DAI 2003. 142–143.

³³⁶⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 88v. vers. 13-17.; DAI 31,3–6.; vö. DAI 2003. 146–147.

³³⁶¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 92v. vers. 16-18.; DAI 31,83-84.; DAI 2003. 152–153.

³³⁶² Megalé Khróbatia, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 93r. vers. 3-4.; DAI 32,5-6.; DAI 2003. 152–153.

a fekete jelzõt, ezek a bolgárok. A császár tudósítása szerint az úgynevezett Fekete Bulgária meg tudja támadni a kazárokat.³³⁶³ Utalt arra is, hogy a Dnyeper folyón át az oroszok át tudnak járni Fekete Bulgáriába, Kazáriába és Szíriába.³³⁶⁴ Fekete bolgárokra az orosz óskronika is utalt.³³⁶⁵ Elvileg a fekete bolgárok a volgai bolgárokkal is azonosíthatók.³³⁶⁶ Wozniak feltevése szerint a fekete bolgárok a Dnyeper és a Don közötti steppe-régióban lakó, a 10. század első felében a Krím-félszigetet veszélyeztetõ bolgárok lehettek.³³⁶⁷ Polgár Szabolcs szerint a Dnyeper és a Don/Kubán közti területen éltek a kutrigurok utódaiként, kazár fennhatóság alatt a fekete bolgárok.³³⁶⁸ Ludat szerint a volgai Bulgáriát Fehér vagy Nagy Bulgáriának tekintették.³³⁶⁹ A 13. században Julianus barát utazásakor (1236) a volgai magyarok területe, 'Nagy Magyarország' (Magna Hungaria) közelében levõ volgai bolgár területet Nagy Bulgáriának (Magna Bulgaria) nevezték.³³⁷⁰ Feltehető, hogy a horvátokhoz hasonlóan a régebbinek vélt volgai bolgár területet nevezték 'nagynak', azaz réginek és fehérnek, és az elköltözõ, kazárokkal és szlávokkal szomszédos bolgár csoport kaphatta a fekete jelzõt.³³⁷¹ A konsztantinoszi analógia alapján tehát arra következtethetünk, hogy a 9–11. században a helyén maradó népességet illeték fehér jelzõvel, míg az elköltözõk kapták a fekete megnevezést. Így a közép-európai térségben, a magyar szállásterülettõl északra levõ, Nagy vagy Régi Horvátország „õslakói” voltak a fehér horvátok, és hasonlóan magyarázhatjuk a fehér szerb elnevezést is. A kelet-európai térségben, délen lakó fekete bolgárok onnan kaphatták nevüket, hogy máshonnan költöztek ide, az északi volgai Bulgária így tekinthetõ Fehér Bulgáriának.³³⁷² Az analógia alapján az orosz óskronika fekete magyarjai arra a népességre vonatkozhattak, akik elhagyták egykori lakhelyüket, õshazájukat, a volgai Nagy/Régi Magyarországot (Magna Hungaria), amelyet feltételesen Fehér Magyarországnak is nevezhetünk, és beköltöztek a Kárpát-medencébe.³³⁷³

A források és az eltérõ értelmezések (etnikai, politikai, vallási, migrációs) áttekintése után fel kell vetnünk a következõ kérdéseket: meg tudjuk-e határozni forrásaink alapján, hogy milyen jelentést hordozhatott a fehér és a fekete ugor/ungri megjelölés, ugyanazon csoportokra vonatkoznak-e különbözõ forrásaink elnevezései. Querfurti Brúnó az egyetlen szemtanúnk, aki járt a fekete magyarok között, és egyik

³³⁶³ „mauré Bulgaria”, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 20r. vers. 1-4.; DAI 12,3.; DAI 2003. 64–65.

³³⁶⁴ „maurén Bulgarian”, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 121r. vers. 9-10.; DAI 42,77-78.; vö. DAI 186–187.

³³⁶⁵ The Russian Primary Chronicle 1953. 76.

³³⁶⁶ Szabados 2011. 111.

³³⁶⁷ Wozniak 1979. 115–126.

³³⁶⁸ Polgár 2014. 201–202, 208.

³³⁶⁹ Ludat 1953. 153.

³³⁷⁰ A Riccardus jelentésre vö. SRH II. 539.; fordítására vö. Györffy 1986. 67.

³³⁷¹ Tóth 2012a. 53.

³³⁷² Jenkins 1962. 62.; Ludat 1953. 153.; a fekete bolgárokra Wozniak 1979. 115–126.

³³⁷³ Tóth 2010. 156–157.; Tóth 2010d.12.; Tóth 2012a. 53.

munkájában be is számolt a saját maga által eredménytelennek vélt térítő tevékenységéről.³³⁷⁴ Brúnó a II. Henriknek írt levelében is megemlékezett a fekete magyarokról (Ungri Nigri), akiknek erőszakos megtérítéséről értesült.³³⁷⁵ Querfurti Brúnó két tudósításából kevés érdemi információhoz jutunk a fekete magyarok kiletétét illetően. Egyetlen fontos értesülést nyerünk róluk, ti. hogy pogányok voltak. Brúnó tudósításai nem támasztják alá a fekete magyarokra vonatkozó etnikai vagy politikai/területi/törzsi hipotézist, a migrációs modellt ugyan nem zárják ki, de valójában egyetlen feltevés mellett szólnak, a fekete magyarok megjelölés pogányságukra utalhatott.³³⁷⁶ A vallási magyarázat megtévesztő is lehet, mert Querfurti Brúnót csak a térítés érdekelte. Brúnó tudósításának másik lényeges eleme a fekete magyarok megtérésének időpontjának kérdése, Szent Péter első követségéről való megemlékezése. A történeti kutatás okkal feltételezte, hogy a pécsi püspökség 1009. augusztus 23-i alapítólevelében szereplő Azo ostiai püspökhöz, pápai legátushoz kapcsolhatjuk a Brúnó által említett pápai követséget. Brúnó értesülhetett a követség megjelenéséről, amely kapcsolódott az egyházszervezéshez. Koszta László feltevése szerint 1009-ben új egyházmegyék alakultak, a pécsi, a kalocsai és az egri püspökségeket állították fel.³³⁷⁷

Másik alapvető forrásunk, a szintén kortárs, de nem szemtanú francia Adémar krónikája kevésbé egyoldalú, de vitatható tudósítást őrzött meg a fekete magyarokról. Nála is a fekete magyarok kaptak nagyobb hangsúlyt, de Fehér Magyarország megemlékezésével megjelent egy másik csoport is. Szerinte tehát két ország volt. Az egyiket, amelynek István volt a királya, Magyarországnak vagy Fehér Magyarországnak, a másikat Fekete Magyarországnak hívták. A francia krónikás szerint Fekete Magyarország (Ungrie Nigre) népe, a fekete magyarok (bőr)színe sötét, mint az etiópoké.³³⁷⁸ Adémar indoklása etnikai különbséget sejtet Fehér és Fekete Magyarország lakói között. Uthalatunk arra, hogy Konsztantinosz külön népként említette a magyarok (türkök) hét törzsét és a kazár kavarok három törzsét. Nem kizárt tehát, hogy a 'hétmagyar' néphez tartozó törzseken kívül a kavarokat is nevezhették magyaroknak. Utóbbi esetben a 'fekete' jelző megkülönböztethette őket a magyarok hét törzsétől. Nézetem szerint Adémar magyarázata a 'fekete magyarok' sötétebb bőrszínéről nem bizonyítja azt, hogy híradása csakis a délről, Kazáriából származó kavarokra vonatkozhatott. A francia krónikás magyarázata naív következtetésnek tűnik számomra.³³⁷⁹ Párhuzamként említhetem Kézai Simon és a 14. századi krónikakompozíció állítását arról, hogy Szkítia lakóinak színe „inkább fekete, mint

³³⁷⁴ Querfurti Brúnó művében a fekete magyarokról, vö. Gombos 1937–1938. III. 2569.; ÁKÍF 87.

³³⁷⁵ Querfurti Brúnó levelében a fekete magyarokról, vö. Gombos 1937–1938. I. 430.; ÁKÍF 91. (Thoroczky Gábor); Szabó P. 2012. 139.

³³⁷⁶ Legújabbban a vallási magyarázatra vö. Koszta 2012. 26.

³³⁷⁷ Koszta 1988. 183–186; legújabbban Koszta 2012. 31–32.; a pécsi és kalocsai érsekséget említi Makk 1996a. 56.; vö. még Font 2013b. 26.

³³⁷⁸ Gombos 1937–1938. I. 16.; Ademari Cabannensis Chronicon 1999. 152.; ÁKÍF 165–166.

³³⁷⁹ Ifj. Horváth 1967. 106.

fehér.³³⁸⁰ A *Descriptio Europae Orientalis* névtelen szerzője szerint a magyarok színe fekete.³³⁸¹ Adémár utalása Fekete Magyarország lakóinak bőrszínére és etióp hasonlata középkori krónikás toposznak tekinthető. Adémár másik passzusa szerint István, Magyarország királya háborúban legyőzte Fekete Magyarországot és keresztény hitre térítette. Itt nem pusztán térítésről, hanem két ország harcáról volt szó a francia krónikában, ami tükrözheti István küzdelmét a magyar törzsszövetség fejeivel. Ebben a beállításban, István országa (Fehér Magyarország) ellenfeleként tűnik fel a pogány Fekete Magyarország. Ez a második híradás hatalmi, politikai, továbbá vallási (keresztény–pogány) ellentétekre utal. Valójában bármelyik államszervező háborúval azonosíthatjuk ezt a háborút; a Koppány elleni 997-es harcra, a Gyula elleni 1003-as hadjáratra, vagy az Ajtony ellen folytatott, nem keltezhető támadásra is gondolhatunk. Külföldön, az Altaichi Évkönyv tanúbizonysága szerint a Gyula elleni hadjáratot ismerték, és az erdélyi territóriumot külön országnak (*regnum*) titulálták, ezért erre a hadjáratra vonatkozhat Adémár tudósítása.³³⁸²

Az orosz őskronikában szereplő fehér és fekete ugorok kiléte is rejtély. A 7. században feltűnő ugorok az eredeti bizánci forrásban még bizonyára türk néven szerepeltek. Ez akkor jelölhette a türköket, kazárokat, bolgárokat is.³³⁸³ A türk elnevezés a 9–10. században már a magyarokra vonatkozott, így a szlávok által nekik adott ugor név került be a Nesztor-krónikába.³³⁸⁴ A krónikás próbálta elkülöníteni egymástól a két népet, ezért a korábbi ugor (türk) népet fehér ugoroknak, a későbbi, 9. század végi, Kijev mellett elvonuló, honfoglaló ugor (türk) népet pedig fekete ugoroknak nevezte. A PVL híradásai nem zárják ki azt, hogy mindkét nép betelepedett a Kárpát-medencébe; így e forrás alapján sem a kettős honfoglalás elmélete nem vethető el,³³⁸⁵ sem pedig az, hogy a fehér és fekete ugorok 9. századi honfoglalását vonta össze a krónikás.³³⁸⁶ Balogh László szövegkritikai elemzése szerint a szláv szöveg előképe Niképhorosz pátriárka műve volt, és az idézett forrásban két szerkesztő munkáját lehet felfedezni. Az első szerkesztő tévesen kapcsolta a 7. század ugorjaihoz, valójában a türkökhöz, kazárokhöz a honfoglaló fehér ugorokat. A másik szerkesztő, átdolgozó „már nem volt tisztában azzal, hogy a fehér ugorokra vonatkozó mondat valójában honnan veszi eredetét,” s mivel bekerült egy türkökre, avarokra vonatkozó betét is, ezért a besenyőkkel záruló rész végén „tett egy rájuk [ti. az ugorokra – T. S. L.] vonatkozó utalást.” Így a fekete ugor elnevezés a kései szerkesztőtől származhat, a PVL „egy átdolgozójának figyelmetlenségéből adódó hírkettőződéséről van

³³⁸⁰ SRH I. 45, 252.

³³⁸¹ Anonymi *Descriptio Europae Orientalis* 49. – a forrás fordítására vö. Borzákne Nacs 1985.

³³⁸² Az Altaichi Évkönyvek az elveszett Nagyobb Hildesheimi Évkönyvből vett tudósítására vö. ÁKÍF 238. (Makk Ferenc); Ifj. Horváth 1967. 107.

³³⁸³ Hunokra vagy bolgárookra gondolt ifj. Horváth 1967. 101.

³³⁸⁴ Vö. pl. Vernadsky–Ferdinandy 1957. 13.

³³⁸⁵ Vö. László 1978. 137–140.

³³⁸⁶ Erre I. Tóth 1983. 4–5; hasonlóképpen Tóth 1998. 92–93.; a fehér és fekete ugorokat egyaránt honfoglaló magyaroknak tekinti még Kristó–H. Tóth 1996. 26–27.

szó.³³⁸⁷ Balogh László feltevése elfogadható, de kérdéses, hogy mindkét ugor elnevezés a magyarokra vonatkozik-e.³³⁸⁸

A ránk maradt kevés, ellentmondásosan értelmezhető forrás alapján nem állapítható meg pontosan, hogy mennyire tartós elnevezésnek tekinthetjük a fekete magyar megjelölést és párját, a fehér magyar nevet. Az államalapítás időszakában, a 10. század végén és a 11. század első évtizedeiben, bizonyosan használták a magyarokra, vagy egy csoportjukra, a fekete magyar elnevezést. Ez összefüggésben állhatott pogány, a nagyfejedelmi/királyi hatalommal szembenálló voltukkal, ami törzsi, politikai jellegű opposíció is lehetett. Nem zárható ki etnikai különbözőségük sem, de ez a feltevés Adémar børszínre való, toposz-jellegű utalására épül. A fekete magyarok/Fekete Magyarország megnevezés mellett másodlagosnak tűnik a fehér magyarok/Fehér Magyarország megjelölés, ami a keresztény, nagyfejedelmi, királyi hatalomhoz és uralmi területhez kapcsolódik. Kétséges, hogy ezt az átmenetinek tűnő vallási, hatalmi szembenállást az orosz őskronikára (PVL) alapozva vissza lehet-e vezetni a honfoglalás időszakára. Nézetem szerint a magyarság egészét tekinthetjük az őshazából kiszakadt „fekete magyarnak,” illetőleg az államalapítás idején azok számíthattak annak, amely törzsek, törzsi csoportok még pogányok voltak, és nem álltak István király és keresztény „Fehér Magyarországa” uralma alatt. Átmeneti jellegű, elsősorban vallási és politikai, hatalmi tartalmú lehetett ez a megkülönböztetés, amely az állam- és egyházszerkezet kiépülésével megszűnt.³³⁸⁹ Fel kell vetnünk a fekete–fehér megnevezés többértelműségének lehetőségét is. *Ennek a megkülönböztetésnek a különböző szerzők által más- és más jelentéstartamot tulajdoníthatunk. A politikus császár a politikai élethez kötötte (migránsok és helyben maradók), a keresztény szerzők, más szimbólum alapján, pogány–keresztény ellentétként értelmezhetők ugyanazt a kifejezést, vagy toposzként alkalmazva etnikai jellegű értelmezés lehetőségét is felkinálták.*

III. 1. 4. A magyar törzsszövetség politikai vezetése, fejedelmei

III. 1. 4. 1. Törzsfői tanács, fejedelmi tisztségek

A magyar törzsszövetséget a nemzetségek és törzsek élén álló nemzetségfők és törzsfők irányították. A törzsfő nemcsak saját törzsét vezette, hanem tagja volt a törzsfői tanácsnak is, amely a törzsszövetség közös ügyeit intézte. A törzsfői vagy vezéri

³³⁸⁷ Balogh 2005. 34, 36–37, 45.; az orosz őskronika hasonló értelmezésére vö. még Sudár 2015. 135.

³³⁸⁸ Kazárokra utalhatott a fehér ugor elnevezés, vö. Ludat 1953. 143. o. 18. jegyzet; Ifj. Horváth 1967. 101.; feltételelesen fogadta csak el Macartney 1930. 175.; bolgárookra Moravcsik 1930a. 107.; onogurokra, mint fehér ugorokra Klima 1993a.

³³⁸⁹ Font 2013b. 26.

tanács működéséről négy forrás maradt ránk; ebből három a honfoglalás időszakára, egy már a 10. századra vonatkozik.

A 9. századra utal Konsztantinosz híradása, amely szerint a kazár kagán felajánlotta Levedinek a fejedelmi (arkhón) tisztséget, de az elhárította magától, és Álmost vagy Álmos fiát, Árpádot ajánlotta. A kagán elküldte Levedivel együtt követeit a magyarokhoz, akik Árpádot választották meg Levedi két jelöltje közül.³³⁹⁰ A törzsfők, esetleg a nemzetségfők vehettek részt a fejedelemválasztásban.³³⁹¹ Míg a kagán a neki való engedelmességet kötötte ki feltételül, addig a magyar törzsfők Árpád személyes alkalmasságát (ikanos), idoneitását tartották szem előtt.³³⁹² A vezérek tanácsa egy új méltóságot létesített kazár kezdeményezésre, a két felmerült jelölt közül választott, és kazár ceremónia (pajzsra emelés) szerint beiktatta a fejedelmi méltóságba Árpádot.

Anonymus szerint a magyarok azért választottak maguknak fejedelmet, mert új hazába akartak költözni szükössé vált régi hazájukból, Szkítiából. A hét vezér választása a kiváló tulajdonságokkal rendelkező Álmosra esett. A névtelen jegyző szerint öt pontból álló esküt tettek, s ezt vérszerződéssel pecsételték meg, „pogány módra vérüket egy edénybe folytatták.”³³⁹³ Anonymusnál a fejedelemválasztás és a vérszerződés szertartása magyar kezdeményezés.³³⁹⁴ P. mester verziójában a vezérek tanácsa illetékes egy fontos külpolitikai döntésben, a szállásterület elhagyását és az új hazába költözést illetően. Abban is ez a testület döntött, hogy e feladat végrehajtása érdekében egy új tisztséget, a fejedelmi méltóságot hoznak létre örökös jelleggel.³³⁹⁵

A harmadik forrás, a Zággrábi és Váradai Krónika szerint a 888 táján Pannóniát elfoglaló magyar vezérek Álmost választották meg „fővezérré, talán nemessége és erénye miatt.”³³⁹⁶ Ez a kései forrás, Anonymushoz hasonlóan, a magyarok szuverén döntésének tünteti fel Álmos megválasztását. A választás csak közvetve kapcsolódik a honfoglaláshoz. A forrás nem említ semmilyen beiktatási szertartást.³³⁹⁷

Egy forrás kapcsolható a honfoglalás utáni időszakhoz a törzsfői tanács működésére vonatkozóan. Ez a DAI 8. fejezetében található, és Gábrriel klerikosz jelentésére épül. Eszerint már Kárpát-medencei új hazájukban kereste fel a bizánci császár megbízásából Gábrriel a magyarokat, akiket arra próbált meg rávenni, hogy foglalják vissza korábbi hazájukat a besenyőktől, hogy a császár rendelkezésére állhassanak,

³³⁹⁰ 'Tourkoi' (magyarok), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 4-7.; DAI 38,47-49.; DAI 172-173.

³³⁹¹ Törzsfőkre értelmezte Hóman-Szekfü 1928. 72.; Tóth 1998a. 144.; nemzetségfőkre Molnár 1953. 109.

³³⁹² Árpád alkalmas (ikanos) voltára vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 10-11.; DAI 38,52.; DAI 2003. 72-173.; Tóth 2011. 100.

³³⁹³ SRH I. 206; HKÍF 286-287. (Veszprémy László)

³³⁹⁴ A vérszerződésre, mint szövetségkötésre Terplán 1996. 969-978.

³³⁹⁵ Tóth 1998. 97-98.; Tóth 2011. 81.

³³⁹⁶ SRH I. 206; HKÍF 366-367. (Kristó Gyula)

³³⁹⁷ Tóth 1998a. 141-142.; Tóth 2010. 160.

amikor szüksége van rájuk. A magyarok összes fejei (pantes arkhóntes) felháborodva utasították vissza az ajánlatot, azzal az indoklással, hogy a besenyőkkel nem bírnak harcolni. A Gábriel-jelentés alapján egyértelmű, hogy nem csak a funkcióval bíró fejedelmek tárgyaltak a bizánci követtel, hanem valamennyi törzsfő részt vett e kérdés megtárgyalásában.³³⁹⁸ A törzsfői tanács vezetői testületként egyöntetűen elutasította a bizánci mesterkedést, hogy Bizánc érdekében kockázatos vállalkozást vezessenek a besenyők ellen.³³⁹⁹ A honfoglalás után, a 10. század első évtizedében is a törzsfői tanács döntött az egész törzsszövetséget érintő kérdésben, amely egyrészt külpolitikai jellegű volt, háború indításához kapcsolódott, másrészt a régi haza visszafoglalását jelentette volna. A Kárpát-medencei új haza védelmét, a közös hadjáratokat szolgálta a DAI 40. fejezetében szereplő megállapodás a magyar törzsek katonai együttműködéséről. Eszerint a magyarok nyolc törzsének „megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.”³⁴⁰⁰ Ezt az egyezséget is bizonyára a törzsfők kötötték.

A törzsfői tanács működése aligha változott érdemben a honfoglalás előtti, 9. századi időszakhoz képest a 10. század első felében. A magyar törzsszövetség legfőbb testületeként a legfontosabb kül- és belpolitikai döntéseket meghozó, a főbb tisztségeket létrehozó és a tisztségviselőket megválasztó testület maradt. A törzsfői tanács működése nem érintette a magyar törzsszövetséget irányító, a közös ügyeket intéző fejedelmek, illetve a törzsfők hatáskörét.³⁴⁰¹

A magyar törzsszövetség vezető tisztségviselőiről két forráscsoport tudósításai maradtak ránk. Az egyiket az ún. Dzsajháni-hagyomány jelenti. E híradásokat a 895 előtti időre keltezhetjük, de nem kizárt, hogy az információk részben a 920-as évekből származnak.³⁴⁰² A másik alapvető forrást a DAI 40. fejezete jelenti. A 40. fejezet tisztségviselőkre vonatkozó információi származhattak Gábriel 10. század eleji jelentéséből, illetve a 948 körül Bizáncba látogató Bulcsú karha és Falicsi fejedelem unokaöccse, Termacsu szóbeli tájékoztatásából.³⁴⁰³ A muszlim és a bizánci tudósítás lejegyzése között időbeli különbség is lehetett, illetve eltérő nézőpontból szemlélték a magyarok politikai berendezkedését.³⁴⁰⁴

Ibn Ruszta szerint a magyarok főnöke „20 ezer lovassal vonul ki. Főnökük neve K.nd.h. Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik felettük, G.l.h-nak hívják. Minden magyar a G.l.h nevű főnökük

³³⁹⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 12r. vers. 12 – fol. 12v. vers. 14.; DAI 8,23-33.; DAI 2003. 56–57.; ÁMTBF 36–37.; értékelésére vö. Lüttich 1910. 33.; Tóth 2010. 160–161.; Tóth 2011. 79.

³³⁹⁹ Tóth 1998. 96.; Tóth 2010. 161.; Tóth 2011. 79.

³⁴⁰⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 10-14.; DAI 40,45-47.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.

³⁴⁰¹ Tóth 1998. 98.; Tóth 2010. 161.; Tóth 2011. 81.; a vezető személyek gyűlésére vö. még Sudár–B. Szabó 2015. 173.

³⁴⁰² A két időrendi rétegre (870, 920) vö. Zimonyi 1996a. 55–56.; Kmoskó 1997. 199–202.

³⁴⁰³ A konsztantinoszi tudósítás vélhető forrásaira vö. Jenkins 1962. 146; Harmatta 1984. 425.

³⁴⁰⁴ Tóth 2010. 162.

parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”³⁴⁰⁵ Hasonló leírást találunk Gardézínél is: főnökük „20 ezer lovassal (vonul ki). Ennek a főnöknek neve K.nd.h. Ez a nagyobb királyuk neve. Azt a főnököt, aki az (állami) ügyeket intézi, G.l.h.-nak nevezik. A magyarok azt teszik. amit a G.l.h. parancsol.”³⁴⁰⁶ A Dzsajháni hagyományhoz sorolt más források egyetlen főnökről tudósítanak: többségük (Al-Bakri, Marvazi, Aufi, Sukrallah) a K.nd.h-t említi, egy forrás (Hudūd al-Álam) pedig a G.l.h.-val vélhetően azonos h.l.t. tisztséget.³⁴⁰⁷ A Dzsajháni- hagyomány elemzéséből azt szűrhetjük le, hogy a honfoglalás előtti időszakban a magyarok két fejedelemmel rendelkeztek. Az Ibn Ruszta és Gardézi által elsőként említett tisztség a K.nd.h. volt, amelyet a történeti kutatás kündü, künde és kende alakban egyaránt említ. A kündü méltóság huzamosabb ideig való fennállását támasztja alá, hogy a kései magyar krónikás hagyományban és Anonymusnál egyaránt szerepel a hét honfoglaló vezér között Cundu.³⁴⁰⁸ A hierarchiában a második helyet foglalta el az Ibn Ruszta és Gardézi által másodikként említett G.l.h (dzsila). Konsztantinosz, a DAI 40. fejezetében szintén a második helyen sorolta fel a G.l.h.-val azonosítható „gylas” méltóságot, amelyet a történeti kutatás gyula alakban használ. Ibn Hajján a 942-es kalandozás hét magyar emíre (fejedelme) között az első helyen egy ’Tyilah’ nevű vezért szerepeltetett, akit a gyila/gyula vezérnévvel azonosíthatunk.³⁴⁰⁹ A gyula tisztség hosszabb ideig való fennállása mellett érvként szolgálhat, hogy a 14. századi krónikakompozíció, Kézai Simon és Anonymus is említette a Gyulát, a Cunduhoz hasonlóan személynévként.³⁴¹⁰

Konsztantinosz a DAI 38. fejezetében vajdának nevezte a magyar vezetőket (Levedit és Álmost), majd megválasztása után, fejedelemként (arkhón) Árpádot.³⁴¹¹ Hasonlóképpen a 39. fejezetben a kavarak (kabarok) három törzse felett álló vezetőt is fejedelemnek (arkhón) titulálta.³⁴¹² A DAI 40. fejezetében fejedelmi címmel illette Árpád fia, Liuntikát is, a 894/895-re tehető bolgár háború időszakában.³⁴¹³ A bizánci császár a legrészletesebben a 40. fejezetben emlékezett meg a magyarok tisztségviselőiről. Eszerint „Első fejük (próté kefalé) az Árpád nemzetségéből (geneas) sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila (gylas) és a karcha

³⁴⁰⁵ Ibn Ruszta híradására, vö. HKÍF 32–33. (Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 207–208.; Zimonyi 2005. 35.

³⁴⁰⁶ Gardézi híradására vö. HKÍF 35. (Zimonyi István); Zimonyi 2005. 37.

³⁴⁰⁷ HKÍF 39, 42, 44, 47. (Veszprémy László); vö. Tóth 2003. 24–25.

³⁴⁰⁸ SRH I. 46, 166, 291.

³⁴⁰⁹ Elter 2009. 62.

³⁴¹⁰ SRH I. 41, 166, 290.

³⁴¹¹ Levedit és Álmos vajda (Boebodos/voevodos) titulására Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 6-7.; fol. 109r. vers. 2.; fol. 110r. vers. 7.; fol. 110v. vers. 14.; DAI 38,5-7, 12, 16, 29, 43; vö. DAI 2003. 170–173.; ÁMTBF 42–44.; a szláv vajda címre vö. Gyóni 1943. 33. ; Árpád fejedelem/arkhón címére vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 12, 15, 18.; DAI 38,51. 53, 56; vö. DAI 2003. 172–173.; ÁMTBF 45.

³⁴¹² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112v. vers. 16.; DAI 39,12.; vö. DAI 2003. 174–175.; ÁMTBF 46.

³⁴¹³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 1-2.; DAI 40,12-13; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

(karkhas), akik bírói tisztséget viselnek, de van fejedelme (arkhón) minden törzsnek is.³⁴¹⁴ Konsztantinosz utalt arra is, hogy a karha harmadik fejedelmi rang, és a gyula (gylas) nagyobb méltóság ennél, tehát második fejedelmi tisztség volt.³⁴¹⁵ Az Árpád-tól leszármazók genealógiai listáján Árpád „Turkia nagy fejedelme” (megas Turkias arkhón) címmel szerepel.³⁴¹⁶ A hagyományos értelmezés szerint a bizánci császár a hierarchiában első helyen álló méltoságként használta a magas arkhón kifejezést, ’nagy fejedelem’ értelemben.³⁴¹⁷ A másik lehetőség az, hogy a ’nagy fejedelem’ jelenthet „rég, időben első” fejedelmet, így Konsztantinosz szembeállította volna az elsőként megválasztott Árpádot, a „mostani fejedelemmel” (ton nūni arkhón), Árpád unokájával, Falicsivel.³⁴¹⁸ Úgy vélem, hogy azért használhatta Árpád arkhóni címével kapcsolatban a ’megas’ jelzőt Konsztantinosz, mivel az idézett passzusban, a 40. fejezet címlistáján a törzsek élén álló vezetőket, törzsfőket is arkhónnak, fejedelemnek nevezte, így hangsúlyoznia kellett Árpád magasabb rangját ezzel a ’nagy’ jelzővel.³⁴¹⁹ Konsztantinosz ugyanakkor időben is a legelső fejedelemnek tekintette Árpádot.

A következőket állapíthatjuk meg a magyar törzsszövetség vezető tisztségviselőit illetően a 870/880–950 közötti időszakban. A muszlim Dzsajháni-hagyományt követve 895 előtt két fejedelem létét valószínűsíthetjük; a kündüét és a gyulát. Nézetem szerint nem helytálló az a feltevés, amely a Dzsajháni-hagyomány kündü és a gyula méltóságai mellett a Konsztantinosznál szereplő karhát – mint a csatlakozó kavarak arkhónját – a honfoglalás előtt meglévő tisztségviselőnek tekinti.³⁴²⁰ Valószínűbb, hogy a karha méltóság csak később jött létre, a 10. század folyamán.³⁴²¹ Konsztantinosz csak kortársát, Bulcsút és apját, Kált említette karhaként. A 10. század közepétől visszafelé számítva két generációra lehet visszavezetni e tisztséget, tehát néhány évtizeddel korábban, 900–910/20 táján hozhatták létre. Anonymus szerint a 907-ben elhunyt Árpád utóda, Zolta alatt létesítettek a fejedelem alá rendelt bírói (rector) és hadvezetői (ductor) tisztségeket.³⁴²² A karha cím Anonymusnál legfeljebb Tétény fia, Horca nevében tükröződhet, tehát kevésbé rögzült a magyar

³⁴¹⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14. – fol. 115v. vers. 1.; DAI 40,47-50.; vö. DAI 2003. 178–179.

³⁴¹⁵ MHK 128.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 2-6.; DAI 40,67-68.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

³⁴¹⁶ MHK 128.; Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-5.; DAI 40,56-58. vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

³⁴¹⁷ A nagyfejedelem, főfejedelem értelmezésre vö. Makk 1998a. 67–80.; Makk 1998c. 17–28; Szegfű 2008. 111.

³⁴¹⁸ Az arkhón szó előfordulásaira és a magas arkhón „rég, fejedelem” értelmezésére vö. Tóth 1990. 228–230.

³⁴¹⁹ Tóth 1998. 101.

³⁴²⁰ A három fejedelemre, vö. Deér 1945. 18–20; Bartha 1968. 93; Ligeti 1986. 485; Vékony 1987. 383; Róna-Tas 1996a. 272–274.

³⁴²¹ Tóth 2010. 164–165.; Sudár–B. Szabó 2015. 177.

³⁴²² SRH I. 107; HKÍF 340. (Veszprémy László)

hagyományban, mint a kündü (Cundu) vagy gyula (Gyula) méltóságok, így rövidebb ideig fennálló tisztség lehetett.³⁴²³ A karhát (horkát) azonosították a kazár kende (khender/kündür kagán) tisztséggel is, de ez kevésbé valószínű.³⁴²⁴ A karha nem állhatott a kavarok élén, mivel Bulcsút a hét vezér (emír) egyikeként említette 942-re vonatkozóan Ibn Hajján mór krónikás.³⁴²⁵ A görögös alakban lejegyzett karkhasz tisztségnév korabeli megfelelőjét nem tudjuk; karcha, horka, harka, karha, karhán stb. alakban fordul elő a szakirodalomban.³⁴²⁶ Jómagam az eredeti karkhasz, illetőleg a karha alakot használom. Fel kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy a muszlim források kündü tisztsége nem azonos a Konsztantinosznál arkhón/megas arkhón alakban megjelenő fejedelmi (nagyfejedelmi) méltósággal. Korábbi munkáimban magam is azt a feltevést képviseltem, hogy a Dzsajháni-hagyományban szereplő tisztség, a kündü az Árpád és utódai által betöltött, kazár eredetű méltóság lehet.³⁴²⁷ Emellett szóló érv lehet, hogy a konsztantinoszi törzsfőlistán a törzsek első fejeként (kephalé próté) szerepel az Árpád-nemzetségéből származó arkhón.³⁴²⁸ Korántsem biztos azonban az, hogy a más időszakra utaló Dzsajháni-hagyomány „személytelen” kündü és Konsztantinosz konkrét személyekhez köthető fejedelmi (Árpád, Liuntika, Falicsi) méltósága azonosítható egymással pusztán azért, mert mindkét forrásban az első helyen szerepelnek. Legutóbb Szabados György mutatott rá arra a rejtélyre, hogy „míg a második és harmadik magyar főméltóságot eredeti nyelvén is megjeleníti VII. Konsztantinosz, addig éppen az első hatalmi tényezőt, a tulajdonképpeni magyar államfőt kizárólag saját görög nyelvén írja le ’megas arkhon’ formában.” Szabados „relativizálta” a kündü címet: „a magyar uralkodó nem abszolút értékben [sic!] volt kündü, hanem csak a bokharai tudós elveszett munkája szerint.”³⁴²⁹ Ebből a megfogalmazásból nem derül ki, hogy a kündü tisztségnevet Álmoshoz és utódaihoz kapcsolja-e Szabados, vagy inkább megoldhatatlannak nyilvánítja a kündü méltósággal kapcsolatos kérdéseket. Álláspontja szerint nem állítható fel a steppei uralkodónevek abszolút hierarchiája, nem helyezhető el benne a kagán és a kündü. Míg fenti állításai vitathatóak, azzal egyetértek, hogy az Árpád tisztségével kapcsolatban említett ’megas arkhón’ és később Árpád dédunokája, Géza esetében említett ’senior magnus’ alapján „a nagyfejedelem kifejezéssel tiszteljük meg az első magyar uralkodóház 1000 előtti képviselőit.” Abban is igaza lehet Szabadosnak, hogy nem lehet a statikus képet adó Dzsajháni-hagyomány köré rendezni a többi

³⁴²³ Az anonymusi Horca személyére, mint a hetedik vezér fiára, SRH I. 41; HKÍF 287. (Veszprémy László)

³⁴²⁴ Pauler 1900. 139–140.; Bíró 2010. 189–204.

³⁴²⁵ HKÍF 63–64. (Czeglédy Károly) – Bulcsú karhaként/karkhaszként a hét vezér egyikeként szerepel, így nyilván valamelyik magyar törzs élén állhatott, vö. Tóth 1998. 101.; Tóth 2011. 83.

³⁴²⁶ Tóth 1998. 101.; Tóth 2011. 83.

³⁴²⁷ Tóth 1998. 123, 214.; Tóth 2010. 165–166.; Tóth 201. 99, 177.

³⁴²⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14–15.; DAI 40,48. vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.

³⁴²⁹ Szabados 2011. 188.

híryanagot.³⁴³⁰ A muszlim tudósítás nem alkalmas arra, hogy más híradásokból ismert vezérnevekkel egyeztessük, és a tisztségekhez konkrét személyeket rendeljünk. A konsztantinoszi fejedelmi/nagyfejedelmi (arkhón/megas arkhón) tisztség független lehet mindkét, a Dzsajháni-hagyományban szereplő tisztségtől (küdü, gyula), különösképpen akkor, ha a tudósítás feltételezhető időpontja (870) után létesítették. Nézetem szerint a muszlim-hagyományban említett tisztségek egyikét, a kazár eredetű küdü méltóságát nem a 'hétmagyar' törzsszövetséghez, hanem a csatlakozott kavarkokhoz kapcsolhatjuk. Nézetem szerint 870/880 táján a küdü a kavár, a gyula pedig a magyar törzsek élén álló tisztségviselő volt, és a honfoglalás előtt, 880 után nagyfejedelem került a hierarchia élére. A 10. század első évtizedeiben, 900/20 között a karha (karkhasz) tisztséget létesítették.

Az egyes tisztségek funkciói vonatkozásában a következőket állapíthatjuk meg. A korábbi kutatásban a hierarchiában élen álló kündüt 20 ezer lovassal való kivonulása alapján, kazár vazallus fővezérnek, a gyulát pedig Konsztantinosz híradását követve a magyar törzsek önállóságát képviselő főbírónak tekintették.³⁴³¹ Későbbi feltevés szerint a küdü szakrális (szent) fejedelem, míg a gyula tényleges uralkodó, elsősorban hadvezér volt.³⁴³² Ez utóbbi álláspont a muszlim híradásokra épített. A történeti kutatásban többen is elfogadták a kazár modell átvételét a honfoglalás előtti magyar kettős fejedelemség esetében, és szakrális fejedelemségről vagy szakrális kettős fejedelemségről emlékeztek meg.³⁴³³ Ennek a feltevésnek az alapja, hogy a kazár kagán és a magyar küdü hatalmát a muszlim források névlegesnek mondják, míg a kazár másoduralkodó (isad/bég) és a magyar gyula esetében hangsúlyozzák hadvezéri és irányító szerepüket.³⁴³⁴ Czeglédy Károly „a kazár és magyar szakrális királyság közötti történeti összefüggést” hangsúlyozta. Czeglédy érvként használta azt, hogy a magyar künde méltoságnév a kazárok harmadik méltoságnévvel (k.nd.r.–küdü) egyezik meg.³⁴³⁵ Szerinte „a szakrális nagyfejedelemség intézménye nem kapcsolódik elválaszthatatlanul a künde méltoságnévhez,” hiszen a kazároknál csak a harmadik méltóságot jelölte.³⁴³⁶ Hangsúlyozta, hogy míg Dzsajháni kündéje nagyhatalmú fejedelem volt, addig Levedit künde méltósága ellenére kazár

³⁴³⁰ Szabados 2011. 189.

³⁴³¹ Vö. Hóman 1923. 20; Fehér 1921 120.

³⁴³² Györffy 1959. 80–83; Kristó 1980. 217–220; Kristó 1997a. 75–79; Czeglédy 1985a. 214–215.

³⁴³³ A kazár modell, a szakrális királyság átvételére vö. Czeglédy 1985a. 215.; Kristó 1980. 219–220.; Makk 1998a. 36.

³⁴³⁴ A Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta, Gardézi) két magyar fejedelemre (küdü, gyula) vonatkozó tudósításaira vö. MHK (Ibn Roszteh és Gurdézi–Kuun Géza) 167–168.; MEH 86. (Czeglédy Károly); HKÍF 32–33. (Ibn Ruszta–Czeglédy Károly), 35. (Gardézi–Zimonyi István); Kmoskó 1997. 207–208. (Ibn Ruszta), Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruszta) 37. (Gardézi); a két kazár fejedelemre (kagán és isad) vonatkozó tudósítások vö. MHK (Ibn Roszteh és Gurdézi–Kuun Géza) 152–153.; MEH 90. (Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 203–205.

³⁴³⁵ Czeglédy 1974. 16–17.; vö. még Czeglédy 1985a. 215–216.

³⁴³⁶ Czeglédy 1975. 54.; Czeglédy 1985a. 124.

vazallusnak tekinthetjük.³⁴³⁷ Czeglédy Károly értelmezésében a hangsúly a kazároktól átvett künde méltóság szakrális jellegén van, amelyhez képest a kettős fejedelemség másik tisztsége, a gyula szerepe másodlagos. Czeglédyt követve, Kristó Gyula is a szakrális jelleget és a kazár analógiát emelte ki. Álláspontja annyiban különbözik Czeglédyéétől, hogy nem a szakrális fejedelemség, hanem a „szakrális kettős fejedelemség” megnevezést használja.³⁴³⁸ Kristó öt pontban foglalta össze a kazár típusú szakrális kettős fejedelemség meglétéről tanúskodó érveket. Első érvként a Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruszta) tudósítását említette a kazár és magyar kettős uralmi rendszerről, amelyben a „két főnök között pontosan meghatározott funkciómegosztás volt. A szakrális fejedelem uralma névleges, ugyanis a tényleges hatalom a másodkirályé.”³⁴³⁹ Kristó második érve szerint a kündü-künde tisztséget a magyarok a kazároktól vették át, a kagán a harmadik kazár méltóságot (kündür kagán) ruházta a magyarok vezetőjére.³⁴⁴⁰ Harmadik érvként a krónika tudósítását említette Álmos Erdélyben történt megöléséről. Értelmezése szerint „Álmost, a magyarok szakrális fejedelmét éppen az etelközi csatavesztés miatt érte alattvalóinak büntetése.”³⁴⁴¹ Negyedik érve az, hogy az Álmost követő Árpád neve hiányzik a forrásokból, ellenben Kusaly (Kurszán/Kuszán) több forrásban szerepel. Értelmezése szerint Kusaly volt a gyula.³⁴⁴² Ötödik érve a szakrális kettős fejedelemség 950 körüli, feltételezett megszűnésére vonatkozik. Kristó szerint az a konsztantinoszi híradás, amely a fejedelmen kívül két további tisztségről ad hírt, „a magyar szakrális kettős fejedelemség megszűntének biztos mutatója,” jóllehet a kündü és gyula neveket megőrizte a krónikás hagyomány.³⁴⁴³

A magyar fejedelemség szakrális jellegét a történeti kutatásban többen vitatták.³⁴⁴⁴ Györffy György azt hangsúlyozta, hogy a magyar fejlődés a főkirály szakrális jellegű, névleges uralma felé „nem érte el azt a fokot, amely a kazároknál bekövetkezett.” Hangsúlyozta azt, hogy a magyaroknál fennállt a nomadizálás és a nemzeti szervezet, míg a kazárok magasabb gazdasági, társadalmi szinten álltak.³⁴⁴⁵ Györffy érvelésében hangoztatta azt, hogy a kazár kettős királyság hosszú idő alatt alakult ki, és fejlett félnomád gazdaságon alapuló, félnomád államszervezettel rendelkezett. Nézete szerint a honfoglalás előtti magyarság politikai szervezete nem a kazár modellhez hasonlítható, hanem a türk modellhez, „ahol megtalálható az égből eredeztetett kagán mellett az erőskezü hadvezér is.”³⁴⁴⁶ Györffy hangsúlyozta, hogy

³⁴³⁷ Czeglédy 1975. 50, 54., Czeglédy 1985a. 120, 124.

³⁴³⁸ Kristó 1997a. 75–79.

³⁴³⁹ Kristó 1997a. 76–77.

³⁴⁴⁰ Kristó 1997a. 77.

³⁴⁴¹ Kristó 1977a. 77.

³⁴⁴² Kristó 1997a. 77–78.

³⁴⁴³ Kristó 1997a. 78.

³⁴⁴⁴ Györffy 1977b. 111.; Keszai 1995. 189–193.; Róna-Tas 1996a. 269–271.

³⁴⁴⁵ Györffy 1959. 141–142.

³⁴⁴⁶ Györffy 1977b. 111.

a magyar kündü nem vált a kazár kagánhoz hasonló szakrális királlyá, a hadvezetésben ugyan nem vett részt, de a diplomáciai érintkezésben szerepe volt.³⁴⁴⁷ Györffy az időtényező és a fejletlenebb gazdasági–társadalmi viszonyok miatt a magyar politikai szervezetet nem tartotta szakrális jellegűnek, csak kettős fejedelemségnek minősítette. Róna-Tas András hangsúlyozta, hogy a kettős királyság és a szakrális királyság nem ugyanaz az uralmi forma. Szerinte, ahol „szakrális királyság van, ott kettős királyság is van, de ahol két vezető van, ott nincs okvetlenül szakrális királyság.”³⁴⁴⁸ A Dzsajháni-hagyomány tudósítását úgy értelmezte, hogy „a törzsszövetség katonai ügyei a gyula kezében voltak, és volt egy legitim uralkodó, akinek nem volt lényeges befolyása a katonai hatalom gyakorlására.”³⁴⁴⁹ Szerinte nem megalapozottak azok a feltevések, amelyek az „Árpád–Kurszán kettősből és Álmos meggyilkolásából arra a következtetésre jutottak, hogy a szakrális kettős királyság intézménye a kazárokhöz hasonló formában volt meg a honfoglaló magyarok között.” Róna-Tas megkérdőjelezte a szakrális kettős királyság intézményét a honfoglaló magyarságnál, mivel „kialakulásához az Árpád-dinasztia hatalomra kerülése után nem volt elegendő idő, s a történelmi és társadalmi körülmények sem kedveztek.”³⁴⁵⁰

Jómagam korábbi tanulmányaimban elfogadtam azt, hogy az Ibn Fadlán által később harmadik kazáriai rangként említett kündür kagán méltósággal ruházta fel a kagán Árpádot.³⁴⁵¹ A kündü kilovaglását a 20 ezer lovassal jelképes funkcióként értelmeztem, amelyet kazár analógiára alapoztam. Ibn Fadlán 921/22-ből származó híradása szerint, ha a kagán kilovagolt, egész serege kivonult vele, de a csapatokat egy mérföld választotta el tőle, nem nézhetek rá.³⁴⁵² A kündü funkcióját úgy értelmeztem, hogy a hadsereg jelképes irányítása mellett, a külpolitika formálásában, a diplomáciában is juthatott szerep a kündünek. A Dzsajháni-hagyományban második számú tisztségként előforduló gyulát teljhatalmú, tényleges uralkodónak tekintetem, aki a hadügyeket intézte, továbbá bíraskodott. Szerepkörét a kazár másodfejedelemmel, a szakrális kagán helyettesével, az isaddal (illetve béggel) vettem össze.³⁴⁵³ A kettős fejedelemséget kazár mintájúnak tekintetem, de szakrális fejedelemséget nem tételeztem fel.³⁴⁵⁴ A 10. század eleji változást úgy összegeztem, hogy a „kazár típusú magyar kettős fejedelemség a karha tisztség létrehozásával vált sajátosan magyarrá, hármas fejedelemséggé a honfoglalás után.”³⁴⁵⁵

Újabbán Szabados György azt a radikális álláspontot fogadta el, amely szerint szakrális fejedelemség volt ugyan a magyaroknál (az Álmoshoz kapcsolódó

³⁴⁴⁷ Györffy 1993. 222–223.

³⁴⁴⁸ Róna-Tas 1996a. 269.

³⁴⁴⁹ Róna-Tas 1996a. 269–270.

³⁴⁵⁰ Róna-Tas 1996a. 270–271.

³⁴⁵¹ Tóth 1998. 109.; Tóth 2011. 88.

³⁴⁵² MEH 98. (Czeglédy Károly)

³⁴⁵³ Tóth 1998. 107–108.; Tóth 2011. 87–88.

³⁴⁵⁴ Tóth 1998. 108–110.; Tóth 2011. 88–90.

³⁴⁵⁵ Tóth 2010. 170.

turul-monda), de nem bizonyítható, hogy ez kazár mintájú és kettős fejedelemség lett volna.³⁴⁵⁶ Szabados vitatta Kristó Gyula szakrális kettős fejedelemségre vonatkozó öt pontját.³⁴⁵⁷ A Dzsajháni-hagyomány kapcsán hangsúlyozta, hogy csak a „magyar kündü lovagolt ki húszezernyi harcos élén,” míg a kazár kagán visszavonultan élt. Szabados úgy vélte, hogy a Dzsajháni-hagyományban első helyen előforduló magyar kündü azonosítása az Ibn Fadlánnál található harmadik kazár méltósággal, a kündür kagánnal kérdéses, mivel Ibn Fadlán a kazároknál nem kettes, hanem „négyes osztatú” uralmi rendszert említett. Álmos erdélyi megölését egyrészt azért vitatta Szabados, mert csak „analógiás érveléssel lehet a kazárok közt dívó rituális gyilkosság szokását iderendelni,” másrészt az etelközi csatavesztést és Álmos „bűntető áldozat” szerepét tagadta. Szabados szerint Árpád–Kurszán együttes szereplése idején még Álmos volt a nagyfejedelem, így szakrális nagyfejedelemként Árpád csak később vált láthatatlanná a külső szemlélők számára. Azt is megkérdőjelezte Szabados, hogy a Kündü és Gyula tisztségnevek krónikás hagyományban való továbbélését lehet-e érvként felhasználni. Feltevése szerint a 850-es évektől létező Magyar Nagyfejedelemség nem volt kettős fejedelemség. Monarchikus szervezettel számolt, élén a nagyfejedelemmel és két másik tisztségviselővel (gyula és horka), s a nyolc törzs élén álló, csekély szereppel bíró törzsfőkkel.³⁴⁵⁸ Legutóbb Sudár Balázs és B. Szabó János három vezető méltóságot tételezett fel, a kendét, a gyulát és a karchát. A kende (künde) rendelkezett a főhatalommal, a gyula irányított és a karcha bírászkodott. A Dzsajháni-hagyományt képviselő Gardízi tudósítását a kenderől és a gyuláról úgy értelmezték, hogy talán „olyan hatalommegosztást kívánt leírni, mint amilyen a muszlim államokban volt jellemző: a főhatalmat vitathatatlanul az uralkodó birtokolta, az ügyek intézése viszont a gyakorlatban sokszor a rangban második emberre, a vezírre hárult.”³⁴⁵⁹

A 9–10. századi magyar törzsszövetség vezetői tisztségeivel, a politikai szervezet jellegével, változásaival kapcsolatban a források alapján a következő képet rajzolhatjuk meg. A konsztantinoszi történet szerint a magyaroknál előbb vajdák voltak, akik közül a bizánci császár Levedi első vajdát és fővezért (arkhégos), valamint Álmos második vajdát említette. A csatlakozott kavár törzsek élén is egy fejedelem (arkhón) állt. A későbbiekben, Konsztantinosz szerint kazár kezdeményezésre, a magyarok fejedelmet (arkhón) választottak Árpád személyében. Ezzel megváltozott a korábbi hierarchia. A Dzsajháni-hagyomány két mérvadó képviselője, Ibn Ruszta és Gardézi szerint a magyaroknak két főnökük volt, a kündü és a gyula. A muszlim források szerint mind a kündü, mind pedig a gyula funkciója katonai jellegű volt. A kündü kilovagolt 20 ezer lovassal (2 tümen/tömény) míg a gyula „háború dolgában, védelemben” volt illetékes. A magyar kündü esetében szimbolikus is lehetett a kivonulás, vagy

³⁴⁵⁶ Szabados 2011. 185.

³⁴⁵⁷ Szabados 2011. 184–185.

³⁴⁵⁸ Szabados 2011. 198.

³⁴⁵⁹ Sudár–B. Szabó 2015. 175–176.

jelentette a csapatok tényleges fővezérletét.³⁴⁶⁰ Bár korábban a szimbolikus kivonulás mellett foglaltam állást, valószínűnek tűnik számomra, hogy a kündü tisztség a csapatok hadba vezetését, a fővezéri tisztséget jelölhette. Ibn Ruszta ugyanis a kazár másodfejedeleme, az isád kapcsán emlékezett meg arról, hogy „10 000 lovassal vonul ki,” és „maga vezeti a hadjáratokat, és katonáival maga is elmegy a portyákra.”³⁴⁶¹ A magyar kündü feladata a haderővel való kivonulás volt, amelyből következik katonai funkciója, a sereg vezetése. Ebben a fővezéri minőségében a kündü nem a névleges hatalommal bíró kagánnal, hanem a kagán helyettesével, az isáddal rokonítható. Úgy vélem, hogy a homályos megfogalmazású passzusból, amely a kündü „névleges” hatalmára utalhat, nem lehet arra következtetni, hogy a kündü a kagánhoz hasonló szakrális uralkodó lenne.³⁴⁶² Logikusabb a magyar kündü feladatkörének kazár párhuzamát Ibn Ruszta magyar és kazár fejezetei alapján keresni, mint más muszlim források (pl. Ibn Fadlán) bevonásával. A gyula esetében a Dzsajháni-hagyományból kitűnik, hogy ő gyakorolja a tényleges hatalmat. Ibn Ruszta megfogalmazása szerint „királyként uralkodik felettük,” és „minden magyar a gyula nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”³⁴⁶³ Ha összevetjük a magyar gyula katonai szerepkörét a kazár tisztségviselők funkcióival, szintén az isád jelenti a megfelelő párhuzamot. Ibn Ruszta leírása szerint „a valóságos hatalom az isád kezében van, aki a kormányzásban és a hadsereg vezetésében olyan fontos helyet foglal el, hogy egyetlen nála magasabb méltóságviselő sincsen, akire tekintettel kellene lennie.”³⁴⁶⁴ Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy jöllehet vannak hasonlóságok a kazár és a magyar vezetés között, a két uralmi rendszer nem azonos Ibn Ruszta leírása alapján. A kazároknál és a magyaroknál is két vezetőt említett a Dzsajháni-hagyomány, de a funkciókat tekintve a magyar kündü és gyula osztozott a kazár másodfejedeleme, az isád által birtokolt kormányzási és katonai feladatkörön. A csapatokkal kivonuló, fővezéri teendőket ellátó kündü és a hadügyek legfőbb irányítójaként feltüntetett gyula lehetett 870–880 táján a kavarak csatlakozásával kibővült magyar törzsszövetség két legfőbb fejedelme. *A kazár kavarak fejedelme viselhette a kazár eredetű kündü (vagy kündü kagán) címet, a hétmagyar élén álló első vajda pedig a gyula méltóságot. A magyar kettős fejedelemség (kündü, gyula) tehát megfelelehetett az etnikai kettősségnek, de nem jelentett a kazáriai szakrális kettős fejedelemséghez (szakrális kagán, hadvezér és uralkodó isád) hasonló uralmi rendszert.* Változás akkor következett be a magyar politikai struktúrában, amikor kazár kezdeményezésre a magyarok Árpád személyében fejedelmet választottak.

³⁴⁶⁰ Vö. e két variációra Tóth 1998. 105–106.

³⁴⁶¹ MEH 90. (Ibn Ruszta–Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 205. (Ibn Ruszta)

³⁴⁶² Ibn Ruszta: „Ez azonban csak névleges címe királyuknak”, vö. Czeglédy Károly, MEH 86.; e név királyuk címe”, vö. Kmoskó 1997. 207.; „ez a név királyuk címe”, vö. Ibn Ruszta, In: Zimonyi 2005. 35.; Gardézi szerint „ez a nagyobbik királyuk neve”, In: Zimonyi 2005. 37.

³⁴⁶³ MEH 86. (Czeglédy Károly); Zimonyi 2005. 35.

³⁴⁶⁴ MEH 90. (Czeglédy Károly); Kmoskó 1997. 203.

A szakirodalomban felmerült, hogy Árpád és utódai a kündü tisztségtől különböző fejedelmi méltóságot viseltek.³⁴⁶⁵ Györffy György feltevése szerint Levedi kündü fia, Kurszán kündü 904. évi halála után Árpád gyula magához ragadta a hatalmat, és a kündü és gyula tisztségek funkcióit egyesítő nagyfejedelmi méltóságot hozta létre.³⁴⁶⁶ Kristó Gyula szerint a nagyfejedelmi cím (megas arkhón) a szakrális kündü tisztség megfelelője lehet, de a szakrális jelleg csökkent, leépült.³⁴⁶⁷ Úgy tűnik, hogy az Árpád nemzetség nem használta a kündü méltóságnevet. Györffy György okkal hangsúlyozta azt, hogy a magyar krónikás hagyományban és Anonymusnál nem Álmos vagy Árpád őseként jelenik meg Cundu, hanem a hét vezér egyikeként, és más nevű (Kusid és Kaplony, illetve Kurszán) leszármazottai vannak.³⁴⁶⁸ Úgy vélem, hogy az etelközi fejedelmválasztás után három fejedelem állt a magyar törzsszövetség élén. *A korábbi kettős fejedelemséget tehát a honfoglalás előtt hármass fejedelemség válthatta fel. A hierarchia élén a Hétmagyar törzsszövetség új vezetője, a nagyfejedelem (Árpád) állt, őt követte a hadúr, a gyula (Levedi), és a harmadik helyre került a kavarok három törzse felett álló fejedelem, a kündü (Kurszán/Kuszán).* Ha feltevésem helytálló, párhuzamot vonhatunk a magyarok 9. század végi és a kazárok 10. század első felében (Ibn Fadlán) kimutatható politikai vezetése között. Mindkettő élén állt egy nagyfejedelem (a kazároknál kagán címmel), másodikként egy tényleges uralkodó (isad/bég, illetve gyula), majd harmadik fejedelmként a kündü, illetve a kündür kagán.

A honfoglalás után újabb változások következett be a politikai vezetésben. A konsztantinoszi híradás szerint az Árpád nemzetségbeli fejedelem után a gyula (gylas) és a karha (karchas) tisztségek következtek. A muszlim forrásokhoz híradásához képest egy új tisztség jelent meg harmadik méltóságként, a karha (karchas).³⁴⁶⁹ Konsztantinosz a karha tisztség két viselőjét említi, Kálit/Kált és fiát, Bulcsút. Ezért úgy vélem, hogy ezt a tisztséget a honfoglalás után, a 900-920-as évek között létesíthették.³⁴⁷⁰ Ha a kündüt a különálló kavar etnikum fejedelmének tekintjük, immár a Hétmagyar törzsszövetség élén három, az egész törzsszövetség élén pedig négy fejedelem állt. A fejedelmi tisztségek gyarapodásával párhuzamosan a történeti kutatás az egyes fejedelmek hatalmának csökkenésével, illetve funkcióinak változásával számolt. A kündü esetében Györffy György azt feltételezte, hogy Kuszán 904. évi halála után nemzetségét széttelepítették, a kündü méltóság bizonyos elemeit pedig átvette Árpád és nemzetsége.³⁴⁷¹ Ez a felfogás a kündü tisztség megszűnését, illetve a nagy-

³⁴⁶⁵ Pauler 1900. 19, 25.; Zichy 1939. 16.

³⁴⁶⁶ Györffy 1959. 142–143.

³⁴⁶⁷ Kristó 1980. 227.; Kristó 1996g. 172–173.

³⁴⁶⁸ Györffy 1993. 221–222.

³⁴⁶⁹ A karha tisztségre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 15, 17-18.; fol. 116r. vers. 2-6.; DAI 40,49, 51-52, 64-65, 66-68.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.

³⁴⁷⁰ Korábban a 910-920-as éveket feltételeztem, vö. Tóth 1998. 101.; Tóth 2010. 164.; Tóth 2011. 83.

³⁴⁷¹ Györffy 1959. 142–143.

fejedelmi méltóságba való beolvasztását tételezte fel. Ennek ellentmond, hogy a kései krónikás hagyományban személynévként fennmaradt a kündü méltóságnév (Cundu), ami a gyula tisztségnévhez hasonlóan, hosszú ideig meglévő méltóságra utal. Kristó Gyula feltevése szerint a szakrálissá váló kündü tisztséget Álmos kapta meg a kazár kagántól, ennek szakrális jellege halványult el a 10. század közepére, mivel egyre nagyobb részt vállalhatott az ügyek vitelében a kündü címet viselő nagyfejedelem.³⁴⁷² A muszlim források kündüje katonai funkcióval rendelkezett, így a szakralitás feltételezése nem kellőképpen bizonyított, tehát a szakralitás megszűnéséről sem beszélhetünk a kündü tisztség esetében. Úgy vélem, hogy a kavarak élén álló kündü esetében nem feltételezhetjük a funkció lényegi megváltozását, továbbra is a kavarak fejedelmeként és katonai vezetőként tevékenykedhetett. A nagyfejedelmi méltóság esetében sem egyértelműen bizonyítható a szakralitás, mivel kizárólag az Álmosra vonatkozó kései krónikás hagyományon alapul (turul-monda, meggyilkolása Erdélyben). A gyula tisztség esetében is számolt a történeti kutatás a hatáskör csökkenésével, illetve a funkció megváltozásával. Ennek hátterében az rejlik, hogy a Dzsajhánihagyomány (Ibn Ruszta, Gardízi) teljhatalmú hadvezérnek mutatta be a gyulát, akinek minden magyar engedelmeskedik. Ehhez képest Konsztantinosz bírói tisztségét említette. Györffy György szerint Árpád hatalomátvétele során a gyula méltóságot csökkentett hatáskörrel adta át az Erdélybe költöző törzsfőnek (anonymusi Tuhutum/Tétény).³⁴⁷³ Jőmagam is feltételeztem azt a lehetőséget, hogy a gyula jóval szélesebb hatásköre bírói hatáskörre szűkülhetett le a 10. század közepére. Úgy véltem, hogy a harmadik fejedelmi méltóság, a karha tisztség létesítésével magyarázható a gyula méltóság funkcióinak relatív csökkenése. Ekkor ugyanis már három méltóság osztozott a szűkebb Hétmagyar törzsszövetség irányításában.³⁴⁷⁴ Jelen álláspontom szerint, a törzsszövetségi fejedelmek számbeli gyarapodása ellenére sem beszélhetünk a 10. században a fejedelmi funkciók érdemi csökkenéséről. Jóllehet a muszlim források szerint a kündü és a gyula katonai funkciókat lát el, Konsztantinosz pedig bírói tisztséget említ a gyula és karcha méltóságok felsorolása után, a 10. század közepén hadvezéri funkcióik is lehettek a törzsszövetség élén álló fejedelmeknek. A fejedelmi nemzetségből Taksony kalandozást vezetett Itáliába 947-ben. Ibn Hajján hetes vezérnévlistája alapján feltételezhető, hogy 942-ben a gyula a hispániai kalandozó sereg élén állhatott, akárcsak az őt a rangsorban követő Bulcsú karha, aki haláláig vezető szerepet játszott a kalandozó hadjáratokban (954–955-ben). A fejedelmek katonai hatásköre mellett szóló közvetett érvként említhetjük a konsztantinoszi paszszust, amely szerint a törzsek nem engedelmeskednek fejedelmeiknek, de háborúban együtt harcolnak, majd felsorolja hierarchikus sorban a fejedelmeket (Árpád

³⁴⁷² Kristó 1980. 228.

³⁴⁷³ Györffy 1959. 142–143.

³⁴⁷⁴ E nézetre vö. Tóth 1998. 87.; Tóth 2010. 167–168.; Tóth 2011. 85.

nemzettségéből származó fejedelem, gyula, karha, és a törzsek fejedelmei).³⁴⁷⁵ A törzs-főlista hagyományos fordítása szerint „első fejük az Árpád nemzettségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek.”³⁴⁷⁶ Ungváry Jenő a következő szövegfordítást javasolta: „Főparancsnokuk az Árpád nemzetsegből származó arkhón, és rangsorban két másik parancsnok a gyula és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van arkhónja minden törzsnek is.” Hipotézise szerint „volt egy fővezér: az Árpád nemzetsegből származó fejedelem, valamint két (al)vezér: a gyula és a karcha. Ezek hárman egyben állami funkciót is elláttak: az Árpád nemzetsegből származó arkhón uralkodott, a gyula és a karcha pedig bírói tisztet töltött be.”³⁴⁷⁷ Ungváry kettős funkciót tulajdonított a hierarchiában élen álló három fejedelemnek; katonai (vezéri) és állami feladatkört. Az Árpád nemzetsegbeli fejedelem esetében uralkodói, a gyula és a karha esetében pedig bírói funkciót feltételezett.³⁴⁷⁸ Makk Ferenc szerint kizárólag törzsszövetségi hierarchiáról van szó. A rangsor élén az első fejedelem, nagyfejedelem áll (a kephalé próté megfelelője a megas arkhón), őt követi második helyen a gyula, harmadik helyen a karha, és mögöttük állnak a törzsfők.³⁴⁷⁹ Nézetem szerint a törzsszövetségi hierarchia katonai hierarchia is, amely háborúkra vonatkozik. Ibn Hajján említett hetes vezérnévsora ezt a vezetési struktúrát tükrözheti, a 942-es hadjárat „parancsnoki karát.” *A törzsszövetség élén álló fejedelmeknek bizonyosan volt katonai funkciója is, miként az egyes törzsfőknek is. Emellett a törzsszövetségi fejedelmek más, bíraskodási funkcióval is rendelkezettek Konsztantinosz híradása szerint.*³⁴⁸⁰ A párizsi kéziratra épülő, az interpunkciókat követő, szó szerinti értelmezésem szerint: „bírják [ti. a törzsek–T. S. L.] első fejükként a fejedelmet, Árpád nemzetsegből, sorrend szerint, két másikat is, a gyulát, és a karhát, akik bírnak bírói tisztséget.”³⁴⁸¹ A szöveg értelmezésében szerepe lehet a kéziratban szereplő interpunkcióknak, amelyeket a szövegkiadás elhagyott, és ezzel befolyásolta az értelmezést. Kulcsfontosságú ebből a szempontból a ’sorrend szerint’ (’kata akoluthian’) kifejezés, amely előtt és után vessző található. Moravcsik Gyula kiadásában elhagyta az elsőt, és így a fejedelmi tisztség Árpád nemzetsegen belüli

³⁴⁷⁵ Ungváry 1998b. 150.; Ungváry 2012a. 50. Konsztantinosz „előző mondata pontosan a háborúra érvényes megállapodást ismerteti.”

³⁴⁷⁶ Moravcsik Gyula fordítására vö. DAI 2003. 177.; Marczali Henrik korábbi, értelmezésében hasonló fordítása szerint: „első fejedelmök az Árpád nemzetsegből sorrend szerint való uralkodó, van még két más fejedelmök is, a gülász és a karkhász, a kik bírói tisztet viselnek”, vö. MHK 127.

³⁴⁷⁷ Ungváry 1998b. 150.; Ungváry 2012a. 50.

³⁴⁷⁸ Uo.; vö. még Márki 1914. 73.

³⁴⁷⁹ Makk 1998a. 79.; Makk 1999. 192.; Antonopoulos 1996. 143–144.

³⁴⁸⁰ Márki 1914. 72–73. – a fejedelem „háborúban majdnem önkényuralmat gyakorolhatott”, békeidőben is „egy középpont körül forgott”, az igazságügyben a fő fejedelmen kívül még két főbíró volt (gyula, karha).

³⁴⁸¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14–18.; a fentihez hasonló, de az interpunkciókat eltérően feltüntető fordításom szerint (vö. Tóth 2001b. 28.) „Bírják (ti. a nyolc törzs) első fejükként az arkhónt Árpád nemzetsegből és sorrend szerint két másikat, a gyulát és a karkhaszt, akik bírnak bírói tisztséget.”

öröklési sorrendjére értelmezte a fenti kitétel.³⁴⁸² Moravcsik értelmezését követték mások is a görög szöveg fordításaiban.³⁴⁸³ Ungváry Jenő a 'sorrend szerint' kitétel utáni interpunkciót fogadta el, továbbá szócserét és egy szó javítását javasolta. Ungváry értelmezése szerint a sorrendiség nem az Árpád nemzetség öröklésére, hanem a katonai, parancsnoki hierarchiára vonatkozott.³⁴⁸⁴ Ungváry feltevésével annyiban egyetértek, hogy a sorrendiségre utaló kifejezés nem a fejedelmi méltóság öröklésére vonatkozott, ahogy azt Moravcsik nyomában a történeti kutatás vélte, hanem a törzsszövetség vezetőinek katonai és politikai hierarchiájára. Nem értek egyet ugyanakkor az interpunkciók és a szöveg önkényes javításával. A 'kata akoluthian' kitétel egy közbevetés, amely előtt és után is vesszőt jelölt a kézirat. Ezt értelmezhetjük gondolatjelként is, tartalmilag pedig a magyar fejedelmek sorrendjére utal. A szöveg fordításában vitatható az a közkeletű felfogás, amely az 'akik' (oitines) szóval bevezetett mellékmondatot, ezáltal a bírói funkciót is, kizárólag a gyulára és a karhára vonatkozta. Tény, hogy a szövegben ezek a méltóságok állnak a vonatkozó mellékmondathoz közelebb, de nézetem szerint az Árpád nemzetségből származó fejedelmekre is értelmezhetjük ezt. Logikusabb egy olyan értelmezést feltételezni, hogy *a magyar törzsek első fejedelmükként bírnak az Árpád nemzetségből (családból) származó vezért, és sorrendben van két további fejedelem (gyula, karha) is. Ezek bírói tisztségek.* A bonyolult, interpunkciókkal tördelt szöveg értelme így világossá válik. Nem kell azt feltételeznünk, hogy éppen az Árpád-házi fejedelem esetében feledkezett volna meg Konsztantinosz annak funkciójáról. A „*választott (döntő)bírói*” *funkció tágabb értelemben vett bíraskodást jelenthet, amelybe a törzsek közötti viták eldöntése is beleérthető, és mindhárom vezető tisztségviselőre (nagyfejedelem, gyula, karha) vonatkozik.*³⁴⁸⁵

Álláspontom szerint a magyar törzsszövetség, lényegét tekintve, nem változott. A törzsek a 9. század második felében a háborúban engedelmeskedtek a gyulának, illetve kivonultak a hadjáratra kündüvel, mint fővezérrel. A 10. század első felében háború esetén engedelmeskedtek az Árpád nemzetségből származó (nagy)fejedelmeknek, a gyulának és a karhának. A törzsszövetségi fejedelmek katonai vezetők voltak, és emellett bírói jogkörük is volt. A kezdeti „kettős fejedelemségi” rendszer – a kavár kündü és a magyar gyula tisztségekkel – már a 9. század végén hármas

³⁴⁸² DAI 1950. 178–179.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.

³⁴⁸³ Vö. Jenkins, DAI 1967. 179. „They have for their first chief the prince who comes by succession of Arpad.s family, and two others, the gylas and the karchas, who have the rank of judge.”; lényegében Litavrin és Nocsvoszelce is, bár egy gondolatjellel elválasztották a 'sorban következően' kifejezést, DAI 1991. 167.; valamint Belke és Sonstal is, DAI 1995. 196. „Sie haben als erstes Oberhaupt den Archon aus dem Stamm des Arpades in Erbfolge, sowie zwei weitere, den Gylas (Yila) und den Karchas (karkha), die den Rang eines Richters haben.”

³⁴⁸⁴ Ungváry 1998b. 150–151.

³⁴⁸⁵ Utalt a (nagy)fejedelem bírói méltóságára Rohonyi 1896. 93.; Márki 1914. 73. „a főfejedelmek kivül még két főbírája (gylasz és karchas) volt a nemzetnek”; mindhárom fejedelem bírói funkciójára vö. Tóth 2001b. 28.; Tóth 2010. 169.

fejedelemségi rendszerré alakult át (nagyfejedelem, gyula, kündü), a 10. század első felében pedig már négy fejedelemmel számolhatunk (nagyfejedelem, gyula, karha és a kavarok élén a kündü).³⁴⁸⁶ Párhuzamként említhetjük a besenyőknél a három kangar vezértörzset.³⁴⁸⁷ Ibn Fadlán szerint a kazároknál négy fejedelem volt.³⁴⁸⁸ A 16. századi Krími Kánságban a kán családjából két további fejedelem (kalga, nuredin) is kikerült; összesen tehát három fejedelem volt.³⁴⁸⁹

III. 1. 4. 2. A fejedelmi dinasztia és a fejedelmek (901–970)

A dinasztiaalapító Árpád fejedelemsége átnyúlhatott a 10. századba is. Anonymus kevésbé megbízható tudósítása szerint 907-ben hunyt el.³⁴⁹⁰ A történeti kutatás ezt hallgatólagosan elfogadta, jóllehet becslésnél többnek aligha tekinthetjük. Györffy György a 10. század első évtizedére tette Árpád halálát, Heckenast Gusztáv a 910-es évek elejére, Kristó Gyula pedig Anonymus belső kronológiájára hivatkozva – az Anonymusnál tévesen 903-ban kezdődő honfoglalás valóságos idejéhez, 895–896-hoz négy évet hozzászámítva – 899/900-ra keltezte a honfoglaló fejedelem halálát.³⁴⁹¹ Árpád halálának időpontját nem áll módunkban megadni, csak feltevésszerűen becsülhetjük meg. Árpád egyik fiát, Liuntikát fejedelemként említette Konsztantinosz a honfoglalást megelőző bolgár háború (894/895), vagy tágabban értelmezve Bölcs Leó uralkodásának (886–912) időszakában.³⁴⁹² A másik idevonható adat az Árpád-nemzetség genealógiai listája, amelyből tudjuk, hogy 948 táján Árpád két idősebb fiától származó unokái (Tevel, Ezeleg) már nem éltek, további három unokáját (Falicsi, Tas és Taksony) viszont még élőként említette Konsztantinosz, egyikük (Falicsi) volt a fejedelem.³⁴⁹³ Harmadik közvetett adat, hogy a 894-ben Árpáddal együtt említett fejedelemtárs, Kuszán tíz évvel később, 904-ben erőszakos halál áldozata lett, a bajorok megölték. Ha Árpád kortársának tekintjük Kuszánt, okkal feltételezhetjük, – függetlenül Anonymus 907-es halálozási évszámától – hogy a nagyfejedelem túlélhette fejedelemtársát, és a 10. század első évtizedének második felében vagy a 10. század második évtizedének elején halhatott meg.³⁴⁹⁴ A genealógiai lista alapján

³⁴⁸⁶ A 10. század második felében számolt négy fejedelemmel, „tartományurasággal” Váczy Péter. Szerinte „a kabarok fejedelmén kívül az Árpádok, a Gyulák és a Karhák,” vö. Váczy 1971. 59.

³⁴⁸⁷ Czeglédy 1985a. 305.

³⁴⁸⁸ MEH 97.

³⁴⁸⁹ Ivanics 1994. 27–28.

³⁴⁹⁰ Vö. Anonymus híradására SRH I. 106.; vö. még MEH 176. (Pais Dezső), HKÍF 339. (Veszprémy László)

³⁴⁹¹ Györffy 1977b. 112.; Heckenast 1970. 37.; Kristó 1980. 354–355.

³⁴⁹² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 1-2.; DAI 40,12-13.; vö. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

³⁴⁹³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 13-17.; DAI 40,60-63.; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

³⁴⁹⁴ A 910-es évek elejére tette Árpád halálát Heckenast 1970. 37.

feltételezem, hogy a 880-as években hatalomra került Árpád 904 és a 910-es évek eleje között hunyhatott el.

Az egyik fontos kérdés, hogy kik követték Árpádot fejedelemlé, és kb. mikor uralkodhattak. A másik fontos kérdés, hogy volt-e valamilyen öröklési elv a magyar fejedelemségben, amely szabályozta a magyar nagyfejedelmi méltóság utódlását a 10. században. Konsztantinosz császár a DAI 38. fejezetében Árpád etelközi megválasztása után – vélhetően Árpád dédunokájának információira támaszkodva – hangsúlyozta, hogy „mindmáig ennek [ti. Árpádnak – T. S. L.] nemzetségéből (geneas) lesz Turkia fejedelme.”³⁴⁹⁵ Ugyanezt tükrözi a DAI 40. fejezet törzsfőlistája, amikor az Árpád nemzetségéből fejedelmet említi.³⁴⁹⁶ Egyetlen szabály tükröződik a konsztantinoszi híradásban: a mindenkori fejedelemnek Árpád nemzetségéből kellett származnia. Ezzel függ össze a DAI 40. fejezetének genealógiai listája: Konsztantinosz Árpáddal indítva ismerteti a családfát, Árpád négy fiát és azok egy-egy fiát. A bizánci császár híradása értelmében e körből kerültek ki a 10. század első felében az Árpádot követő fejedelmek.³⁴⁹⁷ Kérdés, hogy volt-e még más szabályozó elve ennek az öröklésnek. A kutatók szabályt véltek felfedezni Konsztantinosz sorrendiségre utaló kifejezésében (kata akolouthian), és a besenyő öröklési rend analógiája, vagy az Árpád-utódok feltételezett személye alapján rekonstruálták az öröklési rendet.³⁴⁹⁸ Meghatározott öröklési rend meglétére vonatkozó érveként szerepel a fentiekben már elemzett konsztantinoszi passzus. Moravcsik Gyula fordítása szerint „első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha.”³⁴⁹⁹ Bár Moravcsik a „sorrend szerint” kitélt az Árpád nemzetségéből származó fejedelemre vonatkoztatva, értelmezése problematikus. Ahogy azt a korábbiakban részletesen elemeztem, a kifejezést a fejedelmi rangsorra, az Árpád nemzetségéből származó fejedelem, gyula, karha sorrendjére értelmezhetjük.³⁵⁰⁰ Az analógiaként felvetett, a besenyőknél érvényesülő oldalági öröklés értelmében, a fejedelmet (törzsfőt) nem fia vagy testvére, hanem unokatestvére (hexadelphos) vagy annak fia (hexadelphos autón) követte már a 9. század végén is.³⁵⁰¹ A besenyő típusú öröklési rendet akkor lehet analógiaként használni, ha bizonyítani tudjuk, hogy a fejedelmet testvérei és fiai mellőzésével, unokatestvére vagy unokatestvére fia követte.

³⁴⁹⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r. vers. 16-18.; DAI 38,53-55.; vö. DAI 2003. 171–172.; ÁMTBF 45.

³⁴⁹⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14-16.; DAI 40,48.; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 48.

³⁴⁹⁷ A genealógiai listára vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 4-16.; DAI 40, 53-62.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.; arra, hogy e lista tartalmazza a lehetséges fejedelmeket, vö. Tóth 1986. 5.

³⁴⁹⁸ Tagadó álláspontra Ferdinandy 1913. 375.; Elekes 1964. 33.

³⁴⁹⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115r. vers. 14-18.; DAI 40,47–49., DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.; az Árpád nemzetségen belüli öröklési rendként való értelmezésére vö. pl. R. Kiss 1928. 735, 738, 865.; Tóth 1986. 4.

³⁵⁰⁰ A törzsszövetségi fejedelmek sorrendjeként való értelmezésére Ungváry 1998b. 148–151.; Tóth 2001b. 28.

³⁵⁰¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 106r. vers. 14 – fol. 106v. vers. 12.; DAI 37, 24-32.; DAI 2003. 166–167.; az analógiára utalt pl. Tóth 1986. 7.; Kristó 1993a. 30.

Az öröklési rend rekonstruálásának feltétele annak megállapítása, hogy kik voltak Árpád fejedelem-utódai a 10. században. A DAI 40. fejezete a bulgáriai kalandozás után említi, hogy „abban az időben Liuntika, Árpád fia volt a fejedelmük” (arkhón),³⁵⁰² aki ebben a névalakban nem szerepel Árpád négy fia között a genealógiai listán. Ugyancsak a bizánci császár említi a családfán, Jutocsa fiát, Falicsit, „a mostani fejedelmet” (ton nūni arkhonta), aki a 10. század közepén volt a magyar törzsszövetség fejedelme.³⁵⁰³ Konsztantinosz Árpád négy fiának (Tarkacsu, Jelek, Jutocsa, Zolta), öt unokájának (Teveli, Ezeleg, Falicsi, Tasi, Taksony), és egy dédunokájának (Termacsu) családfaszerű felsorolásával megadta azt a kört, ahol a kutatók többsége Árpád fejedelem-utódait kereshette. Liudprandnál szerepelt a 921. évi itáliai hadjárat kapcsán a magyarok egyik királyaként Dursac, akit Árpád legidősebb fiával, Tarkacsuval azonosítottak.³⁵⁰⁴ Liudprand emlékezett meg arról is, hogy a 947. évi itáliai kalandozáskor Taksony volt a magyarok királya.³⁵⁰⁵ Géza több kortárs külföldi forrásban is előfordult (Thietmar, Chabannes-i Adémar).³⁵⁰⁶ Anonymus szerint Árpád utóda a kiskorú Zolta volt, Zoltát Taksony, Taksonyt pedig Géza követte.³⁵⁰⁷ A Zágrábi és Váradi Krónika, a 14. századi krónikakompozíció és Kézai tévesen Taksonyt tekintették Árpád utódának, akit Taksony fia, Géza követett.³⁵⁰⁸

Számos nézettel találkozunk Árpád utódait és az öröklési rendszert illetően. Domanovszky Sándor és Csekey István, újabban pedig Hölbling Tamás primogenitúrával vagy fiúörökösödéssel számoló, a magyar krónikás hagyományra és Anonymusra építő feltevése szerint Árpádot három idősebb fia halála miatt, Zolta követte, akinek örököse Taksony volt, Taksonyé pedig Géza.³⁵⁰⁹ Bartoniek Emma és Hóman Bálint szeniorátust, míg R. Kiss István rokonságfoki öröklést tételezett fel. A magyar hagyomány és Konsztantinosz kombinációjából arra következtettek, hogy Árpád utódja Zolta volt, őt Jutocsa fia, Falicsi váltotta, majd unokatestvére Taksony következett, végül az öröklési szabályt megtörve, Géza.³⁵¹⁰ Vajay Szabolcs a kortárs Liudprand adatát a kései krónikás hagyománnyal kombinálva, Tarkacsu–Zolta öröklési sorrendre következtetett.³⁵¹¹ Nagy Géza szerint Árpádot két idősebb fia, Tarkacsu

³⁵⁰² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 1-2.; DAI 40, 12-13.; DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.

³⁵⁰³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 11-12.; DAI 40,58.; DAI 178–179.; ÁMTBF 49.

³⁵⁰⁴ Liudprand tudósítására Dursacról 921-ben vö. Gombos 1937–1938. II. 1473.; vö. még MEH 231. (Horváth János); a Dursac–Tarkacsu azonosításra vö. pl. Nagy G. 1914. 23.; Vajay 1968. 89.; Tóth 1986. 6.

³⁵⁰⁵ Liudprand tudósítására Taksonyról 947-ben, Gombos 1937–1938. II. 1474; MEH 233. (Horváth János)

³⁵⁰⁶ Thietmár, In: ÁKÍF 112. (Thoroczkay Gábor); Chabannes-i Adémar, uo. 167. (Makk Ferenc)

³⁵⁰⁷ SRH I. 106, 114, 116.; HKÍF 340, 346, 347. (Veszprémy László)

³⁵⁰⁸ SRH I. 206, 285, II. 328.

³⁵⁰⁹ Zolta, majd Taksony öröklésére és primogenitúrára Domanovszky 1913. 383; Csekey 1917. 44–45; fiúöröklésre Domanovszky 1929. 45–47, 52.; Hölbling 2010. 129, 199.

³⁵¹⁰ Zolta – Falicsi – Taksony öröklési sorrendre és szeniorátusra Bartoniek 1926. 803–804, 815; Hóman–Szekfü 1928. 103, 144; rokonságfoki öröklésre R. Kiss 1928. 737, 739.

³⁵¹¹ Vajay 1968. 89.

és Jelekh követte, a második generációból pedig Falicsi, Tas és unokatestvérük, Taksony is uralkodott.³⁵¹² Korábban Liudprand adata (Dursac) alapján úgy véltem, hogy Árpádot legidősebb fia, Tarkacsu követte, aki még 921–922-ben is uralkodott.³⁵¹³ Ibn Hajján 942-es vezérnévlistájának első vezérneve, T.xx.la általam rekonstruált ’Tebeli’ alakja alapján feltettem, hogy Tarkacsut fia, Teveli, mint legidősebb unoka követhette egyeneságon.³⁵¹⁴ Ezt a feltevésemet átvette Várady Zoltán is, aki Tarkacsu fiát, ’Tibelét’ szintén fejedelemnek vélte.³⁵¹⁵ Konsztantinosz alapján, a következő fejedelemnek 948 táján Teveli unokaöccsét, Falicsit tekintettem, akit unokatestvére (hexadelphos), Taksony követett a magyar hagyomány szerint. Régebbi hipotézisem szerint tehát előbb egyeneságon (Tarkacsu, Teveli), majd oldalágon (Falicsi, Taksony) öröklődött a hatalom, és az utóbbi öröklési mód megfelelt a besenyő öröklési rendnek.³⁵¹⁶ Heckenast Gusztáv, újabban pedig Ungváry Jenő és jómagam is felvetettük, hogy Árpádot Jutocsa követte.³⁵¹⁷ E hipotézis szerint Jutocsa után fia, Falicsi, majd Falicsi unokatestvére, Taksony uralkodott.³⁵¹⁸ Kristó Gyula Árpád utódának a Konsztantinosz által említett Liuntikát tartotta, akit Leventével azonosított.³⁵¹⁹ Úgy vélte, hogy mivel a Levente név később is előkerül az Árpádok családjában (Vazul fia Levente), ezért fejedelmi tisztséget viselő személyként feltételezhetjük. Kristó szerint Liuntika/Levente (Tarkacsu) Árpád 899. vagy 907. évi halála után vette át a fejedelmi hatalmat.³⁵²⁰ Kristó egy másik munkájában azt feltételezte, hogy Árpád idősebb fiai közül a Tarkacsuval azonosított Liuntika–Levente és Jelekh is uralkodhatott. Az unokák generációjában a fiatalabb ágak részesültek a hatalomból, előbb a harmadik fiútól, Jutocsától származó Falicsi, majd a negyedik ágon Taksony volt a fejedelem, akit fia, Géza követett.³⁵²¹ Kristó az öröklési rendet illetően azt feltételezte, hogy a hatalom Árpád fiainak ágai között vándorolt, a besenyő típusú oldalági öröklés érvényesült. Györffy merész hipotézisében az Anonymus által említett második vezér, Előd fia Szabolcsot, Árpád unokaöccseként fejedelemutódának tekintette, és szeniorátusi öröklési rendet tételezett fel.³⁵²² Györffy feltevése szerint Szabolcsot követte a fejedelemségben a Konsztantinosz által említett Falicsi (Fajszi), majd a magyar hagyományban szereplő Taksony, illetve Taksony fia,

³⁵¹² Nagy 1914. 19–25.

³⁵¹³ Tóth 1986. 6.

³⁵¹⁴ Tóth 1986. 6–7.; a Teveli fejedelemségéről vallott feltevés kritikájára vö. Györffy 1993. 225. o. 174. jegyzet

³⁵¹⁵ Várady 1989. 52.; kritikájára vö. Györffy 1993. 225. o. 174. jegyzet

³⁵¹⁶ Tóth 1986. 7.

³⁵¹⁷ Heckenast 1970. 39.; – Heckenast feltételezen Jelech rövid ideig tartó fejedelemségének lehetőségét is felvetette, vö. uo. 39. o. 82. jegyzet; csak Jutocsa fejedelemségére vö. Tóth 2004. 17–18.; Tóth 2010. 176–177.; Ungváry 2012a. 67–71.

³⁵¹⁸ Heckenast 1970. 34–50.; Tóth 2004. 17.; Tóth 2010. 177.; Ungváry 2012a. 68.

³⁵¹⁹ Kristó 1980. 446.; Kristó 1993a. 50–52.

³⁵²⁰ Kristó 1993a. 50–52.

³⁵²¹ Kristó 1987. 11–21.

³⁵²² Györffy kilenc pontban érvelt Szabolcs rokoni volta és fejedelemsége mellett, vö. Györffy 1970. 209–214.; Györffy 1977c. 33–34. Ezek kivétel nélkül közvetett érvek.

Géza.³⁵²³ Györffy elméletét Szabolcs fejedelemségéről egyes kutatók elfogadták,³⁵²⁴ mások viszont jogos kritikával illették.³⁵²⁵ Egyetlen kortárs forrásban sem szerepelt Szabolcs, vagy vele feltételezen azonosítható vezérnév, és a kései magyar forrásokban sem tekintették Árpád rokonának vagy utódjának, csak a vezérek egyikének. A 942-es ibériai kalandozást leíró Ibn Hajján hetes vezérnévlistáján szereplő „sana” közszóval kapcsolatban tévesen felmerült a kalandozások résztvevőjének tartható Csaba, illetőleg egy Sana nevű személy fejedelemsége is.³⁵²⁶

Árpádot halála után valamelyik fia követhette a fejedelemségben. A genealógiai lista alapján Árpádnak négy, felnőtt kort megélt fia volt, akiknek utóda is született. Ezek közül bármelyiket fejedelem-utódnak tarthatjuk, de nem egyenlő valószínűséggel. Árpád első fia, Tarkacsu–Tarhos (Tarkatzus) mellett szól legidősebb volta, és a vele feltételezen azonosított, a 921-es itáliai akció kapcsán Liudprand által említett Dursac név.³⁵²⁷ A Konsztantinosz által Árpád fiaként és fejedelemként (arkhón) említett Liuntikát is próbálták kapcsolatba hozni Tarkacsuval, azzal érvelve, hogy azonos jelentésű magyar (Levente–’levő, létező’) és török (Tarkacsu–’előjön, leszármazik, keletkezik’) nevet viselt.³⁵²⁸ Ez a nyelvészeti érv, tekintve mindkét név etimológiájának bizonytalanságát, aligha tartható.³⁵²⁹ A második fiú, Jelekh (Üllő) esetében nevének török etimológiája, ’király, uralkodó’ lehet közvetett érv a Vékony Gábor feltételezte fejedelemsége mellett.³⁵³⁰ Jutocsa (Jutas) esetében Heckenast Gusztáv a helynevekre alapozta fejedelemségére vonatkozó hipotézisét. Szerinte Jutas (Jutocsa) kisajátította a Szalók nemzetség területét, a későbbi Veszprém megyét, és a veszprémi erősség tövében ütötte fel szállását.³⁵³¹ Jutas fejedelemségének időtartamát negyedszázadra becsülte, tehát a 910-es évektől a 930-as évekig, vagy a 940-es évekig tartó időszakra tette.³⁵³² A helynevek tanúsága bizonytalan, mivel ezek különböző időszakokban keletkeztek, és a névadási háttérrel sem ismerjük. A helynevek alapján levont következtetés nem bizonyíthatja Jutocsa fejedelemségét. A másik ér-

³⁵²³ Györffy 1970. 209–214.; Herényi 1982. 87.

³⁵²⁴ A Szabolcs-elméletet követte Herényi 1982. 87.; Jutocsát vagy Szabolcsot tekintette fejedelemnek Bakay 1978. 24.

³⁵²⁵ Györffy Szabolcs-elméletének kritikájára vö. Kristó 1987. 14–16.; Kristó 1993a. 49.; Tóth 1986. 5.; Uhrman 1987–1988. 221.; Hölbling 2010. 127.

³⁵²⁶ Csabára vö. Györffy 1980. 314.; Sanára I. Kristó 1982a. 470–471.

³⁵²⁷ A Dursac–Tarkacsu azonosításra vö. pl. Nagy G. 1914. 23; Vajay 1968. 89; Tóth 1986. 6.

³⁵²⁸ Az érvelésre I. Pais 1958. 94–95, 98. – Szerinte „Liüntik és Tarkacs(u) nemcsak személyében egy, hanem a két név is összefügg, ami az egyik magyarul, a másik az törökül.”

³⁵²⁹ A Liuntika névalak problémájára vö. Fehértói 1997a. 428–438.; a Pais-féle Tarkacsu–Liuntika név-etimológiai egyezés bírálatára vö. Tóth 1994a. 173.

³⁵³⁰ „Uralkodó, király” jelentésre a kazár-kabarnak tekintett Jelekh név esetében vö. Ligeti 1986. 486.; Jelekh fejedelemségére vö. Vékony 2002. 209.

³⁵³¹ Heckenast a Veszprém váranak északi oldalán fekvő Jutast tekintette központnak, amelyet foglalkozásnévvel jelölt települések vettek körül, továbbá törzsnevekkel jelölt katonai települések, vö. Heckenast 1970. 38–40.

³⁵³² Heckenast 1970. 40.

velés Jutocsa Liuntikával való azonosságára építette fejedelemségének teóriáját. Ez annak függvénye, hogy ez az azonosítás helytálló-e.³⁵³³ Árpád legkisebb fiát, Zoltát Anonymus Árpád utódának nevezte, de csak a negyedik, Zolta-ágot ismerte, és a kiskorú Zolta öröklését említette, ami nomád társadalmakra nem volt jellemző.³⁵³⁴ Zolta csak akkor követhette Árpádot, ha idősebb testvérei korábban elhaláloztak.³⁵³⁵ Ezért Zolta idősebb testvéreinek fejedelemsége valószínűbbnek tűnik.

Árpád közvetlen utóda vagy legidősebb fia, Tarkacsu vagy pedig a harmadik fiával, Jutocsával azonosítható Liuntika lehetett. Tarkacsu nevének görög alakjából (Tarkatzus) nem annyira egy Tarhos, hanem inkább egy Tarkacs, Tarkas névalakra lehet következtetni, amelyet a török tarqan méltóságnévből származtattak.³⁵³⁶ Liudprand szerint a magyar fejedelmek (rex) egyike a Dursac nevet viselte.³⁵³⁷ A latin szövegben előforduló Dursac névalak – számolva a lejegyzés során torzulással – takarhatott egy görögül lejegyzett magyar Tarkacs, Tarkas nevet. A másik kérdés, hogy a két magyar vezér (Dursac és Bugat) az itáliai kalandozó sereget vezette-e, vagy pedig csak tárgyaltak Berengár követeivel. Ha ez utóbbit tételezzük fel, akkor az előbb említett Dursac lehetett Árpád utódeként fejedelem. Tarkacsu/Tarkas mellett szólhat az is, hogy ő volt a legidősebb fia Árpádnak, így a szeniorátusi öröklési rend értelmében követhette apját a fejedelemségben. Tarkacsu/Tarkas 921 táján betölthette a fejedelmi méltóságot. Ebben az esetben Tarkacsu fejedelemségét a 910-es évek és a 930-as évek közé tehetjük. A feltevés gyenge pontja az, hogy a Liudprandnál szereplő Dursacról nem tudjuk biztosan, hogy Árpád fia lett volna, Tarkacsuval való azonossága csak feltevés.

A másik hipotézis, Árpád harmadik fiát, Jutocsát tekinti fejedelemnek. Jutocsa fia, Falicsi bizonyosan fejedelem volt Konsztantinosz kortársaként, 948 táján. Jutocsa – akinek görögül lejegyzett nevét (Iutotzas) Jutocs, Jutosa, Jutas formában is rekonstruálhatjuk – fejedelemsége mellett szóló legnyomósabb érv az lehet, ha azonos Liuntikával, akit Konsztantinosz említett a DAI 40. fejezetében. A passzust szó szerint úgy fordíthatjuk, hogy „abban az időben Liuntikát [Liountika], Árpád fiát bírták arkhonként.”³⁵³⁸ Mivel a kavarok magyarokkal való letelepedése és a bulgáriai háború lejegyzése után említette ezt a bizánci császár, a történeti kutatás az „abban az időben” kifejezést a bulgáriai háborúra vonatkoztatta. Ezért Liuntikát a bulgáriai háború seregvezérének tekintették. Korábbi munkámban úgy véltem, hogy az időhatározói kifejezés – mivel a megelőző passzusokban szerepel a kavarok csat-

³⁵³³ Tóth 2004. 18.; Ungváry 2012a. 67–71.

³⁵³⁴ Tóth 2004. 17.; Tóth 2010. 176.; Zolta öröklését elfogadta Hóman–Szekfü 1928. 103.; László 1944. 205, 207.

³⁵³⁵ Hölbling 2010. 126–129.

³⁵³⁶ Németh 1991. 277.

³⁵³⁷ Gombos 1937–1938. II.1473.; MEH 231. (Horváth János)

³⁵³⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 1-2.; DAI 40/12-13.; vö. DAI 2003. 176–177.; ÁMTBF 47.; Moravcsik pontosabb fordítása szerint „abban az időben Liuntika, Árpád fia volt a fejedelmük.”

lakozása és a bulgáriai hadjárat – „egy 895-ig terjedő bizonytalan időtartamú időszakot jelölhet; a kabar–magyar együttes letelepedéstől a bolgár háborúig.”³⁵³⁹ Arra következtettem, hogy Liuntika 895 előtt lehetett fejedelem, ezért nem Árpád fiának tartottam, hanem a 38. fejezetben szereplő Levedivel azonosítottam.³⁵⁴⁰ Ungváry Jenő joggal mutatott rá arra, hogy míg Konsztantinosz az időpontban tévedhetett, abban viszont aligha, hogy „a Liuntika nevű archon Árpád fia volt.”³⁵⁴¹ Ungváry úgy vélte, hogy mivel az előző mondatban, a bulgáriai kalandozás kapcsán Leó császár szerepel, ezért az ő uralkodásának (886–912) „egy szakaszát, annak is inkább a végét takarja” az „abban az időben” kifejezés.³⁵⁴² Kristó Gyula is úgy vélekedett, hogy Konsztantinosz kronológiai tévedéséről, „vagy szerkesztési zavarról” lehet szó, és Árpádot követően lett Levente fejedelem.³⁵⁴³ Nézetem szerint a Liuntikára vonatkozó betoldás Bölcs Leó uralkodásának idejéből származhat, és arra utalhat, hogy Leó császár uralkodásának időszakában lehetett arkhón Árpád fia, Liuntika. Ez lehetett a bulgáriai háború (894) utáni időszak is, tehát nem kell feltétlenül seregvezérként értelmezni Liuntika arkhóni rangját. Arkhóni méltósága nem a kavarokra, hanem a magyarokra vonatkozott. Mivel Konsztantinosz szerint az arkhón mindig Árpád nemzetségéből származik, ezért joggal tekinthetjük az Árpád fiaként említett Liuntikát Árpád fejedelmi utódának. Árpád négy fia között azonban egyetlen egy sincs, aki Liuntika nevet viselne. Így felmerül a kérdés, vajon Árpádnak öt fia lett volna, vagy pedig a négy fiú egyikét Liuntikával tekinthetjük azonosnak. Úgy vélem, hogy eltérő forrásból származhat az Árpád négy fiát említő genealógiai lista és a Liuntikát említő passzus, de mindkét híradást helytállónak tekinthetjük. Árpádnak bizonyosan négy fia volt, ebben tévedést vagy ferdítést nem tétélezhetünk fel Árpád dédunokája, Termacsu részéről. Árpád-fi lehetett Liuntika, így lehetett csak arkhón, ebben a másik, Bölcs Leó uralkodása idején keletkezett, bizánci híradásra (Gábrriel-jelentés vagy Nikétász Szklérosz jelentése) visszamenő passzus sem tévedett.³⁵⁴⁴ Így Liuntikának azonosnak kell lennie valamelyik Árpád-fival.³⁵⁴⁵ Nevének helyes alakját a genealógiai listán kell keresnünk, nem a torzult Liuntika változatot kell alapul venni, és nem is Vazul fia, Levente nevével kell egyeztetni.³⁵⁴⁶ A magyar nevek

³⁵³⁹ Tóth 1994a. 174–175.

³⁵⁴⁰ Tóth 1994a. 175.

³⁵⁴¹ Ungváry 2012a. 67.

³⁵⁴² Ungváry 2012a. 67.

³⁵⁴³ Szerkesztési zavarra vö. Kristó 1993a. 51.

³⁵⁴⁴ A 895-ös háborúra vonatkozó bizánci feljegyzésekből eredeztette Liuntika nevét Makk 1985. 5. o. 9. jegyzet

³⁵⁴⁵ Legutóbb Zoltával azonosította Hölbling Tamás, úgy vélve, hogy Liuntika kiskorúként került Árpád után hatalomra, és nagykorúként a Zoltán trónnevet vette fel, vö. Hölbling 2010. 186–187. Érvélese azonban kizárólag az anonymusi híradás igazolására épül, a kiskorú Zolta (Zoltán) öröklésének történetén, amelyet próbál igazolni az általa egyébként leértékelt konsztantinoszi híradással, Liuntika arkhóni címéről.

³⁵⁴⁶ A Liuntika névre vö. Gyóni 1943. 82–83; Leventével való azonosításának elvetésére vö. Fehértói 1997b. 428–438.

bizánci lejegyzésének és olvasatának problematikus voltát jelzi, hogy még az Árpád családfáján szereplő nevek egyike-másika is két változatban szerepel.³⁵⁴⁷ Névalak alapján a harmadik Árpád-fi, Jutocsa (Ioutotzas) jöhet szóba Liuntika (Liountika) kapcsán. Az utóbbi névalak „Ljuntika, Juntika” formában hasonlít Jutocsa nevéhez; a nevek első fele hasonlóságot mutat, a nevek végén pedig két különböző kicsinyítő képzőt találunk.³⁵⁴⁸ Ungváry Jenő korabeli párhuzamok (Suda lexikon „Liutor – iutor) alapján arra következtetett, hogy a „négy első betű (Liou) hangértéke ju,” így olvashatjuk a Liuntika név „első négy betűjét is ju-nak liu ill. liü” helyett.” A Liuntika név olvasatában a vt betűcsoport esetében nt, nd, vagy inkább d hanggal számolt, így Árpád fia esetében „juntika, jundika vagy judika” alakot feltételezett. Azt a következtetést vonta le, hogy a Judika/Jutika név azonosítható a Jutocsa/Jutosa névvel, csak a végük különbözik (-ika ill. -osa), amelyeket szláv személynévképzőnek tekintett. Ha a rejtélyes arkhón Árpád fia volt, „a genealógiai listán harmadik helyen szereplő Jutosával azonosíthatjuk.” Ungváry szerint tehát Judika–Jutosa töltötte be Árpád után a fejedelmi tisztséget, sőt lehetséges, hogy Árpád és Falicsi között ő volt az egyetlen uralkodó.³⁵⁴⁹

Ha a Liudprandnál szereplő Dursac nem azonos Árpád legidősebb fiával, Tarkacsuval – *Árpádot harmadik fia, Jutocsa (Liuntika/Juntika)* követte a fejedelemségben. Liuntika/Jutocsa fejedelemségét a 907/910–930-as évek közé tehetjük. Liuntika/Jutocsa valószínűleg egyedül volt fejedelem Árpád négy fia közül. Őt a legfiatalabb Zolta követhette volna Árpád fiai közül. Anonymus kiskorú uralkodóként említette őt Árpád halála után. Egy Liuntika/Jutocsa – Zolta öröklési sorrendnek ugyanakkor kevés a valószínűsége.

Falicsi (Fali) már a második generációt, Árpád unokáinak nemzedékét képviselte. A konsztantinoszi genealógiai listán az szerepel, hogy „a harmadik fiú, Jutocsa nemzette fiát, Falicsit, a mostani fejedelmet.”³⁵⁵⁰ A „mostani fejedelem” (ton nūni

³⁵⁴⁷ Ilyen pl. Falicsi neve (Falitzin és Falés), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 11, 15.; DAI 40, 58, 61; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.; Jutocsa neve korábbi kiadásban szintén két alakot mutatott (Ioutotzan; Ioutotzas), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 6, 10.; DAI 40, 55, 58.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

³⁵⁴⁸ Mindkét név elején az i-t j-nek olvasva adódik a Jutocsa és Ljuntika-Juntika név; vö. Tóth 2004. 18.; Tóth 2010. 177.

³⁵⁴⁹ Ungváry 2012a. 65–69.

³⁵⁵⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 11–12.; DAI 40, 58; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.; megjegyzendő, hogy újabban Hölbling Tamás az értelmezői szerkezetet Zolta fiára, Taksonyra vonatkoztatta, kiiktatva a kéziratban és a kiadásban szereplő vesszőt. Értelmezése szerint „Jutocsa nemzette fiát, Falicsit, a mostani fejedelmet [,] a negyedik fiú, Zoltán nemzette, fiát, Taksonyt.” (Hölbling 2010. 128–129, 199). Hozzátette azt is, hogy „magyarul ez a mondat erőltetettebb, mint a hagyományos fordítás,” és talán görögül sem „szerencsésebb ez a fajta értelmezés.” Hölbling ezzel együtt Konstantin „elképesztő kompilatív hajlamaira, elírásaira és tévedéseire” hivatkozva mégis elképzelhetőnek tartotta ezt az értelmezést. A kézirat, de a kiadás alapján is egyértelmű, hogy nem a bizánci császár tévedéséről, hanem Hölbling félreértelmzéséről van szó, amelyet a magyar krónikás hagyomány, Anonymus védelme miatt kockáztatott meg.

arkhón) kifejezés arra utal, hogy Jutocsa fia, Falicsi Konsztantinosz kortársa volt. Mivel a genealógiai lista forrása a 948 táján Bizáncba látogató Termacsu, Árpád dédunokája volt, így egyértelmű, hogy az Árpád családjára vonatkozó információkat erre az időre vonatkoztathatjuk. Ekkor, 948 táján Falicsi fejedelem lehetett a legidősebb tagja a második generációnak, hiszen a Termacsu közléseire épülő híradás szerint Árpád unokái közül csak Falicsi, Tas és unokatestvérük (hexadelphos), Taksony élt.³⁵⁵¹ Liudprand tudósítása szerint Taksony éppen ekkortájt, 947-ben hadjáratot vezetett Itáliába, ami igazolja a konsztantinoszi állítást.³⁵⁵² Falicsi hatalomra jutásában szenior volta is szerepet kapott.³⁵⁵³ A konsztantinoszi tudósításban két névalakban is szereplő Fali/Falicsi (Phalés, Phalitzin) neve is problémát jelent. A történeti kutatásban Fajs, Vál, Feli és Felicsi változatokkal találkozunk, amely jelzi a név kiejtése körüli bizonytalanságot. Ezért jómagam a görög alak betű szerinti átírásával a Falicsi alakot használom.³⁵⁵⁴ A névben megkülönböztethető egy Fali-tő, amelyhez kicsinyítő képző, -csi járult. Falicsi fejedelemségét a 930-as évek második felétől, legkésőbb a 940-es évek elejétől számíthatjuk.³⁵⁵⁵ Feltehetően két évtizedre tehetjük uralkodásának időtartamát, amely a 950-es évekig tarthatott. Falicsi fejedelem külpolitikáját illetően Makk Ferenc úgy fogalmazott, hogy „a nyugati kalandozásokat folytatva minden más irányban békés viszonyra törekedett.”³⁵⁵⁶ A fejedelmi törzs aktív nyugati politikáját képviselte Falicsi fejedelem unokaöccse, Taksony. Liudprand szerint Taksony, a „magyarok királya nagy sereggel jött Itáliába,” és Berengár király arra kényszerült, hogy pénzzel váltsa meg a békét.³⁵⁵⁷ Makk feltevése szerint Falicsi kelet felé, a besenyőkkel békés kapcsolatokra törekedett, és Taksonynak a 950-es évek elején besenyő feleséget szerzett.³⁵⁵⁸ A feltevés Anonymus kétes hitelű híradására megy vissza, aki szerint „Zolta vezér fiának, Taksonynak feleséget hozott a kunok földjéről.”³⁵⁵⁹ Vitatható, hogy Anonymus Zoltával kapcsolatos híradását vonatkoztathatjuk-e Falicsi keleti politikájára, és a kunok földjéről származó feleség

³⁵⁵¹ Erre vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 115v. vers. 13-16.; DAI 40, 60-62.; DAI 2003. 178-179.; ÁMTBF 49.

³⁵⁵² Liudprand híradására vö. Gombos 1937-1938. II. 1473.; MEH 233. (Horváth János)

³⁵⁵³ Tóth 2004. 18.; Tóth 2010. 177. – A Fali/Falicsi név olvasataira a szakirodalomban (Fajs, Felicsi) vö. Kristó 1995b. 36-44.; Kristó-Makk 1996a. 23.; Kristó 2002a. 139-150.

³⁵⁵⁴ A Fali/Falicsi olvasataira – Fajs, Vál, Feli/Felicsi a szakirodalomban vö. Kristó 1995b. 35-44.

³⁵⁵⁵ Fajs „trónraléptét” a 930-as évekre, legkésőbb a 940-es évekre tette Heckenast 1970. 43.; a 940-es évek elejére Makk 1996a. 18.; uő. In: Kristó-Makk 2001. 133.

³⁵⁵⁶ Falicsi „külpolitikájára” vö. Makk 1996a. 18.; uő. In: Kristó-Makk 2001. 133.

³⁵⁵⁷ MEH 233. (Horváth János)

³⁵⁵⁸ Makk 1996a. 18. Falicsi „fiának (sic!), Taksonynak – a 950-es évek elején – besenyő feleséget szerzett.”; uő.: In: Kristó-Makk 2001. 133. Felicsi „testvére fiának (sic!), Taksonynak a 950-es évek elején besenyő feleséget szerzett. – Nyilvánvaló az elírás, hiszen Falicsi unokatestvére, unokabátyja volt Taksonynak (Zolta fiának), akinek Anonymus szerint apja, Zolta fejedelem hozott feleséget a kunok (véltetően a besenyők) földjéről, vö. MEH 181. (Pais Dezső)

³⁵⁵⁹ MEH 181. (Pais Dezső)

besenyő volt-e vagy más keleti népből származott.³⁵⁶⁰ A besenyőkkel való kapcsolat legalább a 934. évi Bizánc elleni közös kalandozás óta megfelelő lehetett. Ugyancsak Falicsi „békepolitikája” jeleként értékelte Makk Ferenc, hogy a fehér horvátok elleni háborúk véget értek, és a „magyar dinasztia több tagja (talán maga a nagyfejedelem is) a fehér horvátok főembereivel létesített családi összeköttetést.”³⁵⁶¹ A fehér horvátokkal való kapcsolatokról szóló információk Konsztantinosztól származnak. A bizánci császár a magyarok és fehér horvátok viszonyáról két ellentétes értelmű tudósítást jegyzett fel. Az egyik szerint az északi Nagy vagy Fehér Horvátországot „folytonosan fosztogatják a frankok, türkök és besenyők.”³⁵⁶² A másik szerint a fehér horvátok „összeházasodnak a türkökkel, s velük jó barátságban élnek.”³⁵⁶³ Ha feltételezzük, hogy a korábbi ellenséges viszonyt baráti, szövetséges kapcsolat váltotta fel, ezt a változást tehetjük Falicsi fejedelemségének időszakára, a 940-es évekre is. Makk Ferenc feltételezte, hogy „elődei példája nyomán Falicsi rendszeresen követeket váltott a Kaukázus vidékén élő szavárd magyarokkal.” Ennek kapcsán utalt arra, hogy ez a kapcsolat feltételezte a környező népekkel (oroszokkal, volgai bolgárokkal, kazárokkal, alánokkal stb.) való jó viszonyt is.³⁵⁶⁴ A keleten maradt ún. szavárd-magyarokkal való kapcsolattartásról a 10. század közepén Konsztantinosz császár emlékezett meg: „a türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.”³⁵⁶⁵ A „mostanáig” kifejezés a jelenre, a „mostani fejedelem” (ton nūni arkhonta), Falicsi korára, a 940-es évekre utal. A nagy távolság ellenére Falicsi fejedelem tartotta a kapcsolatot a keleti magyarsággal, ami gyakori üzenetváltásokat jelenthetett mindkét fél részéről. A követek átengedése feltételezheti a megfelelő viszonyt a besenyőkkel, kazárokkal, alánokkal és volgai bolgárokkal. Falicsi, illetve a magyar törzsszövetség keleti politikáját jellemezhetette a békés, jó viszonyra való törekvés. Bonyolultabb a helyzet a Balkán, illetve a bolgár és bizánci viszony vonatkozásában. A 940-es évek elején a magyarok még támadták a bolgárok és bizánciak területét. Változás akkor következett be, amikor a 943. évi magyar hadjárat után, a magyarok adófizetés fejében, 5 évre szóló békét kötöttek Bizánccal. Ez a békés viszony 15 évig tartott.³⁵⁶⁶ Ez a szerződéses, évi bizánci adófizetéssel járó jó viszony jellemezte Falicsi fejedelem és Bíborbanszületett Konsztantinosz császár viszonyát. A bizánci–magyar béke meghosszabbítása céljából járt Bulcsú karha és

³⁵⁶⁰ Anonymus más értelmezésére vö. Kristó–Makk 1996a. 24.

³⁵⁶¹ Makk 1996a. 18.; Kristó–Makk 2001. 133.

³⁵⁶² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 93r. vers. 4-6.; DAI 31,83-87.; DAI 2003. 152–153.; ÁMTBF 39.

³⁵⁶³ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 85r. vers. 6-10.; DAI 30,74-75.; DAI 2003. 142–143.; ÁMTBF 39.

³⁵⁶⁴ Makk 1996a. 18.; Kristó–Makk 2001. 133.

³⁵⁶⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111v. vers. 12-18.; DAI 38,61-65.; vö. DAI 2003. 172–175.; ÁMTBF 45. vö. még Kristó–Makk 2001. 47.

³⁵⁶⁶ Makk 1996a. 17.; Kristó–Makk 2001. 129.

Falicsi unokaöccse, Termacsu, 948-ban Konstantinápolyban, ahol magas méltóságokat nyertek el. Bulcsú a patrikiosz rangot, Termacsu a 'philos'(barát) kitüntető címet kapta. Öt évvel később, 953-ban fordulhatott meg a törzsszövetség második méltósága, a gyula Bizáncban a szerződés meghosszabbítása céljából, aki szintén magas rangot (patrikiosz) kapott, és magával vitte Hierotheosz térítő püspököt.³⁵⁶⁷ Falicsi a bizánci birodalommal szembeni politikáját a szerződéses, békés viszony jellemezte. Ez Bizánc és a bolgárok számára is a biztonságot jelentette, amelyet a bizánci források szerint 955 előtt csak Bulcsú karha szegett meg. A bizánci béke a magyar törzsszövetség számára biztosította a rendszeres évi adót, továbbá szabad kezét a nyugati hadjáratokra. Míg Falicsi és a magyar törzsszövetség politikáját kelet és délkelet felé a békére való törekvés, nyugat felé az egyre fokozódó ellenállással szemben való fellépés, egyre nagyobb erővel való támadás jellemezte. Falicsi uralkodása vége felé eshetett a katasztrofális augsburgi vereség 955-ben. A történeti kutatás hajlott arra, hogy Falicsi fejedelemségét csak 955-ig vezesse, és a hatalomból való kiszorulását, leváltását, vagy lemondását tételezze fel a súlyos vereség miatt, amely három elfogott magyar vezér kivégzésével (Bulcsú, Lél és Sur) is járt.³⁵⁶⁸ Kevesen feltételezték, hogy még az augsburgi csatavesztés előtt meghalt volna Falicsi, és így került volna helyébe Taksony.³⁵⁶⁹ Valójában nem bizonyítható, hogy Falicsit leváltották, vagy lemondott volna az augsburgi vereség miatt. Falicsi leváltásának feltevésében benne rejlik a kazár típusú szakrális fejedelemség hipotézise, amely szerint katasztrófa esetén a kagánt vonják felelősségre, rituálisan feláldozzák.³⁵⁷⁰ Falicsi fejedelemsége időhatárait nem ismerjük. Elhalálozhatott 955 előtt is, de valószínűbb, hogy ez csak 955 után következett be.

Falicsit *unokaöccse, Zolta fia, Taksony követte*. Konsztantinosz már említett tudósítása alapján egyértelmű, hogy Falicsi fejedelemsége idején, 948 körül a második

³⁵⁶⁷ Györfly 1977c. 47.; Makk 1996a. 17.

³⁵⁶⁸ „A főhatalom az uralkodó család Jutas-ágáról Zolta ágára szállt, becslésünk szerint 955 körül, s valószínűleg nem függetlenül az augsburgi vereségtől,” vö. Heckenast 1970. 45.; a hatalomból való kiszorulást említette Györfly 1977a. 154.; Györfly 1977c. 49–50.; Fajsz száműzetésbe vonult vissza egy Küküllő-menti faluba, vö. Györfly 1984c. 953.; „a magyar törzsek vezetői az augsburgi kudarc miatt leváltották Falicsit, és Taksonyt helyezték a törzsszövetség élére,” vö. Makk 1996a. 19.; hasonlóan uő. In: Kristó–Makk 2001. 143.; Kristó Gyula szerint „feltételezzük, hogy 955 táján, talán éppen a magyarokat ért súlyos augsburgi vereség hatására adta át posztját Taksonynak,” vö. Kristó–Makk 1996a. 23.; Bóna István szerint „a vereség miatt detronizált Falicsi/Fajsz,” vö. Bóna 2000. 55.

³⁵⁶⁹ Pauler Gyula szerint 944-ben még Fáisz volt a fejedelem, ekkor jártak Bizáncban Bulcsú és Tormás, majd 946-ban a gyula. Ekkortájt halt meg „Fáisz és utódja lett Taksony, ki 947-ben nagy sereget vezetett Olaszországba,” vö. Pauler 1900. 47, 74–76. – Ebből kitűnően Pauler szerint a váltás, Falicsi halála és Taksony hatalomra kerülése 944 után, 947 előtt következett be. Hölbling téves értelmezése szerint 948 táján Taksony volt a magyarok „mostani fejedelme,” nem pedig Falicsi, vö. Hölbling 2010. 129, 199.

³⁵⁷⁰ Falicsi „rituális feláldozás tárgya lett, mivel uralma alatt érte a magyarokat a sokkoló Lech-mezei vereség,” vö. Uhrman 1987–1988. 222.

generációból, az unokák nemzedékéből csak Tas és Taksony élt. Falicsi halálakor, a 950-es évek második felében Taksony lehetett a legidősebb tagja a fejedelmi nemzetségnek. Ezért a szeniorátus, illetve a besenyő típusú oldalági öröklés értelmében is Taksony lett unokabátyja örököse. Így a feltételezhető egyenesági (Jutocsa/Liuntika–Falicsi) öröklést oldalági öröklés váltotta fel. Taksonnyal a negyedik ág, Zolta ága került hatalomra.³⁵⁷¹ Taksony fejedelemsége a magyar krónikás hagyományban tükröződik. A 14. századi krónikakompozíció (Képes Krónika) kizárólag a Zolta ágat ismerte, és hosszú, fiktív genealógiai listája után egy rövidebb listán Álmos–Árpád–Zoltán–Taksony (Toxun) leszármazást közölt.³⁵⁷² A krónikakompozíció úgy tárgyalta a honfoglalás utáni kalandozások egy részét, mint a Taksony fejedelem idejébeli események történetét.³⁵⁷³ Ugyancsak a krónika jegyezte meg a kalandozó hadjáratok leírása végén azt, „hogya a magyar község kapitányai, vagyis vezérei alatt ilyeneket és más efféléket cselekedett Taksony vezér idejéig.”³⁵⁷⁴ Taksony jelentőségét mutatja, hogy a krónika vele kapcsolatban is közölte a tőle leszármazók genealógiáját: Géza és Mihály, Mihály fiai Szár László és Vazul, Géza fia István, István fia Imre.³⁵⁷⁵ Taksony fejedelem voltára utalhat közvetve, hogy Vazul fia, Levente Taksony sírja közelében temetkezett.³⁵⁷⁶ Kézai Simon megemlítette krónikájában Taksony nevét egy Bizánc elleni kalandozás vezéréként (Botond-történet).³⁵⁷⁷ A Zágrábi és Váradi Krónika szerint Árpádot a vezérségben fia követte, akit Taksonynak (Thoxon) hívtak.³⁵⁷⁸ Árpád és Géza között csak Taksony emlékezete maradt fenn a krónikás hagyományban, ami valószínűsíti fejedelemségét. Anonymus bővebben tárgyalta Taksony fejedelemségét. Szerinte Zolta még saját életében vezérré és uralkodóvá tette Taksonyt, és fia uralkodásának harmadik évében halt meg.³⁵⁷⁹ Taksony születését Anonymus 931-re tette,³⁵⁸⁰ ami fiktív évszám, mivel aligha valószínű, hogy már 16 évesen hadjáratot vezetett volna Itáliába.³⁵⁸¹ Anonymus

³⁵⁷¹ Vö. Tóth 1986. 7.

³⁵⁷² „Almus genuit Arpad, Arpad, Arpad genuit Zoltan, Zoltan genuit Toxun,” vö. SRH I. 285.; magyar fordításban vö. Képes Krónika 75.

³⁵⁷³ „Recitantur facta tempore Toxun ducis”, XIV. századi krónikakompozíció 54. caput, vö. SRH I. 304.; vö. még magyarul: „A Taksony fejedelem idejébeli események története,” Képes Krónika 86.

³⁵⁷⁴ Képes Krónika 91.; „Communitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis sive ducibus hec et alia huiusmodi usque ad tempora Toxun ducis gessisse perhibetur.” vö. SRH I. 311.; Kézai szerint Géza fejedelem idejéig tartottak ezek az akciók: „usque tempora ducis Geichae,” vö. SRH I. 172.; MEH 194. (Györffy György)

³⁵⁷⁵ SRH I. 311–312.; Képes Krónika 91.

³⁵⁷⁶ SRH I. 344.; Képes Krónika 116.

³⁵⁷⁷ „Tunc Hungari cum Tocsun eorum duce consilio inito,” vö. SRH I. 171.; „Erre a magyarok vezérrükkel, Taksonnyal tanácsot tartottak,” vö. MEH 193. (Györffy György) – Megjegyzendő, hogy a krónikakompozíció szerint Apor (Opour) volt a Bizánc elleni támadás vezére, vö. SRH I. 310.; vö. még Györffy jegyzete Kézai „tévedéséről,” MEH 295. o. 426a. jegyzet

³⁵⁷⁸ „Huic [ti. Arpad] successit [filius suus in ducatu, qui nominabatur Tho]xon,” vö. SRH I. 206.

³⁵⁷⁹ SRH I. 114.; MEH 181. (Pais Dezső); HKÍF 346. (Veszprémy László)

³⁵⁸⁰ SRH I. 111.; MEH 179. (Pais Dezső) HKÍF 343. (Veszprémy László)

³⁵⁸¹ Kristó–Makk 1996. 23.

Zolta fejedelemségéhez kapcsolta a kalandozó hadjáratokat, és megjegyezte – a krónikához és Kézaihoz hasonló kifejezéssel –, hogy „a magyar vitézek ezeket meg az egyéb háborúkat egészen Taksony vezér idejéig viselték.”³⁵⁸² A külföldi krónikákban közvetve tükröződik Taksony fejedelemsége. A kései, 16. századi bajor humanista történetíró, Aventinus szerint az augsburgi csatában Bulcsú (Bultzko) király (rex) vezérlete alatt négy alkirály (regulus) állt, közöttük volt Taksony (Toxus) is. Híradása szerint elfogták és kivégezték őket.³⁵⁸³ A 13. századi Albericus krónikájában a 957-es évnél feljegyezte, hogy a magyarok három alkirályát a háborúban elfogták és felakasztották. Hozzátette, hogy a „hét magyar közül, aki megmaradt, az egyiket közülük királlyá tették.”³⁵⁸⁴ Albericus azt is elmondta, hogy a vesztes csatából megmenekülő hét magyar hazatérve a teljes népet szolgaságra vetette, ők maguk pedig nemesek lettek.³⁵⁸⁵ Albericus híradásában keverednek a hiteles elemek (három elfogott vezér felakasztása), a magyar krónikás hagyomány hét vezérről és a csatából megmenekülő hét magyarról (gyászmagyarok) szóló tudósításával. A történeti kutatás kombinálta Aventinus tudósítását Taksony részvételéről az augsburgi csatában Albericus híradásával a hét megmenekülő magyarról, akik közül az egyiket királlyá tették.³⁵⁸⁶ A két kései forrás kombinációja azonban vitatható, bár nem kizárt, hogy Taksony részese volt az augsburgi kudarcnak, és megmenekült, hiszen hiteles források csak három magyar vezér (Bulcsu, Lél és Sur) kivégzéséről emlékeznek meg. Amennyiben Taksony is részese lett volna a Lech-mezei katasztrofális vereségnek, érthetetlen, hogy miért váltották volna le Falicsit éppen az ő javára. A kései külföldi források kétes hitelű híradásai ellenére a magyar krónikás hagyomány alapján valószínűsíthetjük Taksony nagyfejedelemségét. Taksony esetében is bizonytalan uralmának kronológiai kerete. A történeti kutatás általában 955 és 970–972 között számította Taksony uralkodását.³⁵⁸⁷ Nézetem szerint az augsburgi katasztrofális vereség nem eredményezett változást a törzsszövetség vezetésében. Ha Kézai híradását elfogadjuk a 958-ra tehető bizánci kalandozásról, és benne Taksony vezérségét, akkor még 958-ban is Falicsi lehetett a nagyfejedelem, és Taksony csak ezután kerülhetett hatalomra. Hasonlóképpen vitatható, hogy mikor váltotta Taksonyt Géza. Felmerült, hogy a 970 őszen elszenvedett arkadiopoliszi vereség miatt került sor a

³⁵⁸² Anonymus, 56. caput, SRH I. „quid milites Hungarorum hec et alia huismodi bella usque ad tempora Tucsun ducis gesserunt,” a nyilvánvaló krónikás átvételre utaltak a kritikai kiadásban lapszéli utalással; a passzus magyar fordítására vö. MEH 180. (Pais Dezső); HKÍF 345. (Veszprémy László)

³⁵⁸³ Aventinus híradására vö. Gombos 1937–1938. I. 353, 354. „Bultzko rex, eius quattuor reguli, Schabam Lelius, Sura, Toxus una cum paucis capti.”

³⁵⁸⁴ „Et de illis septem Ungaris, qui remanserunt, unus ab eis factus est rex,” vö. Albericus monachus Trium Fontium Chronicon c. művére Gombos 1937–1938. I. 26.

³⁵⁸⁵ Albericus, vö. Gombos 1937–1938. I. 26.

³⁵⁸⁶ Kristó–Makk 1996a. 24.

³⁵⁸⁷ Kristó–Makk 1996a. 24, 26.; 955–963 között uralkodott Taksony, Kristó 1995c. 11–22.; Kristó 2002a. 199–211.

váltásra. Uhrman Iván felvetette Taksony szakrális feláldozása lehetőségét.³⁵⁸⁸ Mivel az arkadiopoliszi vereség nem egyedül a magyar törzsszövetség kudarca volt, hiszen a bolgárokkal, ruszokkal és besenyőkkel együtt harcoltak a bizánciak ellen, nem tartom elfogadhatónak ezt a hipotézist.

A 950-es évek második felében és a 960-as években fejedelemként uralkodó Taksony politikája változásokat hozott Falicsi politikájához képest. Taksony véget vetett a nyugati kalandozásoknak, és nyugat felé védelemre rendezkedett be. Erre utalhat a magyar krónikás hagyomány, amikor megemlítette, hogy a hadjáratok Taksony idejéig tartottak. Nyugati krónikák megemlékeztek arról, hogy a magyarok „félelmükben földjüket fallal és mocsárral erősítették.”³⁵⁸⁹ Györffy György szerint „gyepűakadályok építését és a mocsaraknak a védővonalba való bevonását kell érteni” a nyugati források híradásain.³⁵⁹⁰ Makk Ferenc is Taksony védelmi politikájával hozta összefüggésbe a gyepűk megerősítését.³⁵⁹¹ Makk a védelmi intézkedések részeként említette, hogy Taksony fejedelem „Tonuzaba vezérlete alatt besenyő harcosokat hívott be, akiknek segítségére elsősorban a németekkel szemben számított.”³⁵⁹² Györffy a besenyő vezér bejövetelét összekapcsolta Taksony házasságával, ami szerinte védelmi politikáját szolgálta. Anonymus híradása alapján úgy vélte, hogy mivel Kunországból nősült, és Kunország 1050 előtt Besenyőország volt, „csaknem bizonyos, hogy egy besenyő törzsfő lányát vette feleségül.” Györffy a Hevesben birtokot nyert Tonuzabát Taksony sógorának tekintette. Feltevése szerint „Taksony a beköltözött besenyőket javarészt a határvidékre telepítette, ekkor kerülhetett jelentős csoportjuk a mosoni kapu tájára.”³⁵⁹³ A Tonuzaba-történet Anonymus tudósításán alapul, aki szerint a besenyők földjéről jött egy vezéri nemzetségből származó vitéz, Thonuzoba, akinek Taksony „a kemeji részeken adott a Tiszaig (Abád-rév)” lakóföldet.³⁵⁹⁴ Az anonymusi történetből kitűnik, hogy egy besenyő csoport beköltözött Tonuzaba (Tonuzoba) vezérükkel Magyarországra. Anonymus híradásából azonban nem következik, hogy ez az esemény kapcsolódott volna Taksony házasságához, hiszen P. mester szerint Tonuzaba a besenyők földjéről jött, Taksony felesége pedig Kunországból. A beköltöző besenyőket Taksony nem a nyugati határok mentén, hanem az ország keleti felében, a kemeji részeken telepítette le. Nézetem szerint bizonytalan, hogy a besenyők betelepődése kapcsolható-e Taksony védelmi politikájához. A Tonuzaba-epizódból az tűnik ki, hogy a besenyőkkel való együttműködés jellemezte Taksony politikáját.³⁵⁹⁵ Hasonlóképpen pozitív kapcsolatai voltak Tak-

³⁵⁸⁸ Uhrman 1987–1988. 222.

³⁵⁸⁹ „pro se timentes terram suam vallo et palude munirent,” vö. *Chronicon vetus ex libris Pentheon excerptum de imperatoribus Germanicis auctoris anonymi*, Gombos 1937–1938. I. 690.

³⁵⁹⁰ Györffy 1977a. 154–155.; vö. még Kristó–Makk 1996a. 25.

³⁵⁹¹ Makk 1996a. 19.; uő., In: Kristó–Makk 2001. 143–144.

³⁵⁹² Makk 1996a. 19.; uő. In: Kristó–Makk 2001. 144.

³⁵⁹³ Györffy 1977a. 154.; Györffy 1977c. 50–51.

³⁵⁹⁴ SRH I. 116–117.; MEH 181. (Pais Dezső), HKÍF 347. (Veszprémy László)

³⁵⁹⁵ Makk 1996a. 19.

sonynak a volgai bolgárokkal is. Ennek jele lehet, hogy Anonymus híradása szerint bolgár földről (de terra Bular) nagy számban érkeztek izmaeliták Bille és Baks vezetésével. Ugyancsak innen érkezett egy nemes vitéz, Hetény is. Anonymus szerint Taksony birtokokat adott nekik, és Pest várát is átengedte nekik.³⁵⁹⁶ A történeti kutatás arra következtetett, hogy mohamedán (izmaelita) kereskedők érkeztek a volgai Bulgáriából, akiket Taksony Pest vidékén telepített le.³⁵⁹⁷ Sajátos módon csak a besenyők esetében vetették fel, hogy harcosok telepedtek be, akiket határvédelmi szolgálatra fogtak be. A muszlim hitre áttért volgai bolgárok esetében ez nem merült fel, holott Hetényt vitézként (miles) említette Anonymus, és Pest várának említése is harcos elemet sejtethet. Anonymus híradása Taksony uralkodása idején, a 960-as években jelentősebb besenyő és volgai bolgár beköltözést sejtet. Taksony tehát jó kapcsolatokat ápolt a közelebbi és távolabbi keleti szomszédokkal. Ebben a vonatkozásban Taksony folytatta elődje, Falicsi politikáját. Mégsem beszélhetünk teljes mértékben Taksony nagyfejedelem békepolitikájáról, ahogy azt a történeti kutatás jobbára tette, hiszen Bizánc felé folytatódtak a hadjáratok. Taksony nyugati irányban defenzív politikát folytatott, sőt a 960-as évek elején még a pápával is felvette egy Szalk/Szalók nevű követ útján a kapcsolatot, és térítő püspököt is kért tőle. Liudprand leírása szerint XII. János pápa 963 elején Zacheus személyében püspököt indított Magyarországra, de Ottó császár emberei elfogták őket.³⁵⁹⁸

Taksony halála után egyenesági öröklés következett idősebb fia, Géza utódlásával a 970-es évek elején (970 vagy 972).³⁵⁹⁹ A 970-es évszám azzal magyarázható, hogy ekkor következett be a bizánciaktól elszenvedett arkadiopoliszi vereség, amely feltevés szerint a nagyfejedelem leváltását eredményezhette. A 972-es nyugati térítési kísérletet már Géza uralkodásához szokták kapcsolni, amikor Brunó Gézát is megkeresztelte.³⁶⁰⁰ Gézát fia, Vajk (István) követte utolsó törzsszövetségi nagyfejedelemként (997), amit hamarosan királyi méltóságra cserélt (1000/1001).

A pajzsra emeléssel megválasztott Árpád alapította meg a nagyfejedelemi dinasztiát. Fiai közül a harmadik, Jutocsa/Liuntika lehetett utóda (910–930-as évek) majd őt követte fia, Falicsi (a 930-as évektől a 950-es évekig) Ezután oldalági öröklés következett, a negyedik ágra került át a hatalom Zolta fia, Taksonnyal (950-es–960-as évek) és egyeneságon öröklődött tovább (Géza, Vajk-István). A fentiek alapján az Árpád-nemzetséghez tartozás volt az egyetlen feltétele a fejedelmi méltóság elnyerésének. Az utódlásnál számításba jött a szeniorátus elve is.³⁶⁰¹

³⁵⁹⁶ Anonymus, 57. caput, vö. SRH I. 114–116.; MEH 181. (Pais Dezső); HKÍF 347. (Veszprémy László)

³⁵⁹⁷ Györfly 1977a. 155.; Makk 1996a. 19–20.; Kristó–Makk 2001. 144.

³⁵⁹⁸ Liudprand híradására vö. Gombos 1937–1938. II. 1475.; elemzésére és értékelésére vö. Györfly 1977a. 155.; Györfly 1977c. 51.; Makk 1996a. 21.; Kristó–Makk 2001. 145.

³⁵⁹⁹ Kristó–Makk 1996a. 26.

³⁶⁰⁰ Kristó–Makk 1996a. 27.

³⁶⁰¹ Tóth 2010. 178.

III. 1. 4. 3. Gyulák, karhák és más törzsfők a 10. században.

A honfoglalás időszakában, és a 10. század első évtizedében csak Árpád nagyfejedelem nevét tudjuk biztosan. Ismerjük a 894/895 táján a bizánci követvel az Al-Dunánál tárgyaló, a bajorok által 904-ben megölt Kuszán (Kuszál) vezért. Kuszán a kündü, más felfogás szerint a gyula tisztséget tölthette be, de felmerült karha tisztsége is.³⁶⁰² Feltételezem, hogy Kuszán a hadban élen járó kavarak fejedelme volt, és a kazár kündü (kündür kagán) tisztséget viselte.³⁶⁰³ Más vezér neve kortárs forrásban nem szerepel, kései krónikáink híradásai pedig nem tekinthetők hitelesnek. Mind a 14. századi krónikakompozíció, és Kézai Simon, mind Anonymus személynévként említi Gyula nevét. A krónika harmadik honfoglaló vezérként, Anonymus a honfoglalástól számított harmadik generációban említette a Gyula nevet, a hetedik vezér, Tuhutum (Tétény) vezér unokájaként.³⁶⁰⁴ Hasonlóképpen bizonytalan hitelességű mind krónikáink, mind pedig Anonymus gesztájának többi vezérneve, akik a kalandozások időszakában, vagy az államalapítás korában élhettek.

A 910–930-as közötti időszakban, a honfoglalás utáni első vezéri generációban a fejedelmi tisztség lehetséges betöltőire, Árpád négy fiára (Tarkacsu, Jeলেখ, Jutocsa, Zolta) már utaltam az előző alfejezetben. Liudprand emlékezett meg két vezérről a 921/922-re tehető itáliai kalandozás kapcsán.³⁶⁰⁵ Eszerint a Rudolf és Berengár közti viszályba avatkoztak be a magyarok, akiknek „két fejedelme, Dursac és Bugat, igen jó barátságban voltak Berengárral.”³⁶⁰⁶ Dursac (Dursak/Dursacs) Árpád legidősebb fiával, Tarkacsuval való azonossága lehetséges, de nem bizonyított.³⁶⁰⁷ Ha kalandozó vezérről van szó, akkor Dursac nem azonosítható Árpád legidősebb fiával, aki követhette apját a fejedelmi méltóságban. Dursac lehetett a kavarak fejeként kündü, vagy gyula is, de esetleg csak törzsfői tiszteet töltött be. Bugát (Bogát) más forrásból is ismert. Anonymus Bulcsú vezér apjaként említette, de más információt nem adott róla.³⁶⁰⁸ A Bogát fia Bulcsú leszármaztatás téves, hiszen Konsztantinosz császár szerint Bulcsú apja Kál/Káli (καλη) volt.³⁶⁰⁹ Bugát (Bogát) nevét tartották szláv (’gaz-

³⁶⁰² Kurszán/Kuszán/Kusál személyére és rangjára vonatkozóan a szakirodalomban összefoglalóan vö. Kristó 1993a. 53–93.; Tóth 1998. 125–127.; Tóth 2011. 101–103.

³⁶⁰³ Vö. Tóth 2013b. 341.

³⁶⁰⁴ A krónikakompozíció Gyula méltóságára vö. SRH I. 290.; HKÍF 363. (Kristó Gyula); Kézai Simon krónikája, vö. SRH I. 166.; MEH 189. (Györfly György); HKÍF 353. (Kristó Gyula); Anonymus szerint Tuhutum (Tétény) fia Horca volt, és az ő fiai voltak Gyula (Gyyla) és Zombor, vö. SRH I. 41.; MEH 140. (Pais Dezső); HKÍF 287. (Kristó Gyula)

³⁶⁰⁵ A kalandozás keltezésére vö. Kristó 1980. 250–254.

³⁶⁰⁶ Liudprand, Antapodosis II. 60–61, vö. Gombos 1937–1938. II. 1473.; MEH 231. (Horváth János); a két nevet említő torzított formában a 13. századi Albericus is, „Dursac et Busac” formában, vö. Gombos 1937–1938. I. 25.

³⁶⁰⁷ A Dursac–Tarhos azonosításra Györfly György jegyzete, MEH 300. o. 525. jegyzet; bizonytalan-nak vette Kristó 1980. 459.; Kristó–Makk 2001. 108.

³⁶⁰⁸ SRH I. 82, 86.; MEH 164, 166, 177. (Pais Dezső)

³⁶⁰⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 3–4.; DAI 40,66. ; vö. DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

dag') vagy török eredetűnek ('bika'). Az utóbbi etimológia tűnik valószínűnek.³⁶¹⁰ Bugát neves résztvevője volt a magyar portyázásoknak a 920-as évek elején, még ha rangját nem is tudjuk biztosan. Liudprand másodikként említi, tehát Dursacot tekinthetjük magasabb rangúnak. Bugát lehetett gyula, vagy karha is, ha ugyanabba a nemzetségbe tartozott, mint Kál (Káli) és Kál fia, Bulcsú. A harmadik fejedelmi méltóságot, a karha tisztséget a 910/920–930-as évek között a Konsztantinosz által említett Kál/Káli tölthette be.³⁶¹¹ Liudprand megemlékezett egy 924-re tehető itáliai hadjárat kapcsán arról, hogy Berengár halála után a magyarok „Salardus vezetésével Itáliára törtek.”³⁶¹² Szalárd vezért a kutatás, egy 13. század óta ismert falu nevé alapján, a szállásterület keleti felébe, Biharba lokalizálta.³⁶¹³ Nézetem szerint Szalárdot inkább hozhatjuk kapcsolatba az Anonymus által említett Hülek fiával, Szovárdal (Zuard),³⁶¹⁴ vagy a krónikakompozícióban és Kézainál Lél vezértől eredeztetett Zovárd-nemzetséggel (Zuard).³⁶¹⁵ A honfoglalás utáni első generáció, a 920-as évek vezérei közé sorolható *Dursac, Bugát/Bogát, Kál/Káli karha és Szalárd. Négy magyar törzsfő nevét és tevékenységét tudjuk kimutatni a honfoglalás utáni első generációban, 910–930 között*, Jutocsa/Liuntika fejedelemsége alatt.³⁶¹⁶

A honfoglalás utáni második generáció kora a 930–940/950-es időszak, amelyből a legnagyobb bőséggel rendelkezünk vezérnevekkel. Ibn Hajján (Hayyān) mór krónikás Al-Muqtabis című művében a 942-es ibériai kalandozással kapcsolatban említette, hogy a turkok (ti. a magyarok) „hét vezér alá tartoztak, egyikőjüket, közülük a legtekintélyesebbet tyila-nak [gyula?] hívták, őt követte h.r [Ecsér?], (w)-l.h.w.d.y [Wulgūdi-Bulcsúdi?], n.s.m.n [Basmān, Bosman?], l.(x).s. [Lēl, Lēs?], .r.w.d [Grud-Glad?], h.d.h.d.y [Harhadi, Harka?].”³⁶¹⁷ Legfeljebb a más forrásból ismert vezérek azonosítására van halvány lehetőségünk a mássalhangzókat feltüntető arab lejegyzésből eredő olvasati bizonytalanság miatt. A legbiztosabb a hét emir (vezér) között harmadikként szereplő Bulcsú(di)/Wulgūdī, akit Konsztantinosz karhaként említett a DAI 40. fejezetében apja, Kál (Káli) utódként.³⁶¹⁸ A krónikáinkban Vérbulcsúként is említett Bulcsú már 942-ben karha lehetett, 948 táján Bizáncban járt követként, ahol színleg megkeresztelkedett, és patrikioszi címet kapott. A nyugati hadjáratok közül a 954. évi és 955. évi hadjáratok kapcsán említették a nyugati források is.

³⁶¹⁰ Bugát etimológiája vitatott; lehet szláv eredetű név („gazdag”), vö. Kristó 1980. 459.; totemisztikus török etimon (buga – „bika”), vö. Pais 1975. 316.; feltételeesen Bogát és Kál azonosítására Szegfű 2008. 115.

³⁶¹¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 3-4.; DAI 40,66.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

³⁶¹² Gombos 1937–1938. II. 1473–1474.; MEH 232.

³⁶¹³ Györffy György, MEH 300. o. 526. jegyzet; ezt vitatta Kristó 1980. 460.

³⁶¹⁴ SRH I. 41, 74, 75, 76. stb.; MEH 140, 159, 160, 161. (Pais Dezső)

³⁶¹⁵ SRH I. 167., 292.; MEH 189. (Györffy György)

³⁶¹⁶ Tóth 2010. 180.; Tóth 2010c. 446–447.

³⁶¹⁷ Czegléd Károly fenti névátírására és magyar fordítására HKÍF 63–64. a zárójelben levő olvasati lehetőségekre vö. uo. 176–182. jegyzetek; eltérő magyar fordítására Elter 2009. 62, 87, 90–99.

³⁶¹⁸ Czegléd 1985a. 136–137.; Elter 1981. 413–417.; Györffy 1993. 276. o. 1386. jegyzet

A 955. augusztus 10-i Lech-mezei, augsburgi csatavesztés után elfogták és kivégezték.³⁶¹⁹ Bulcsú legalább másfél évtizeden át kiemelkedő szerepet játszott a magyar törzsszövetségben, elhomályosítva Falicsi nagyfejedelmet. Az ötödikként felsorolt Lēs/Lēl emirt a magyar hagyományban szereplő Lél (Lehel) vezérrel azonosíthatjuk.³⁶²⁰ Lél a krónikakompozícióban is ötödik, honfoglaló vezérként szerepel,³⁶²¹ míg Anonymus Tas fiának nevezte Lélt, Bulcsú vezértársát a hadjáratokban.³⁶²² Lélt feltételelesen Szalárd (Salardus) utódjának tarthatjuk a krónikában említett, Nyitra vidékére helyezett Zoárd-nemzetség alapján. Lél részvételéről tudunk a 955. évi, augsburgi hadjáratban. Bulcsúval együtt elfogták és kivégezték.³⁶²³ A történeti monda a kürtöt tekinti Lél jelvényének, amellyel bosszút áll Konrádon, és megöli.³⁶²⁴ Elfogadhatjuk az Ibn Hajján listáján első helyen álló Tyila gyula méltóságnévvel való azonosítását is.³⁶²⁵ A gyula annyira állandó tisztséggé vált a 10. század közepére, hogy a Bizáncba ellátogató gyulát is tisztségnevével említették a bizánci források. Anonymus Tétény fia Horka fiaiként emlékezett meg Gyuláról és Zomborról.³⁶²⁶ Konsztantinosz császár Káli fiát, Bulcsú karhát, és a gyulát említette a fejedelmek közül.³⁶²⁷ Nyugati forrásokban az augsburgi vereség kapcsán Sur vezér szerepel, akit Bulcsúhoz és Lélhez hasonlóan kivégezték.³⁶²⁸ Sur vezér nyugati kalandozó törzs törzsfője lehetett. Az időszak kalandozó vezére lehetett a krónikás irodalomban tévesen Attila fiaként említett, nyugati forrásban a 955-ös hadjáratban feltűnő Csaba vezért is.³⁶²⁹

A 930/940–950-es évek közötti második generációból ismerjük a 948 táján uralkodó Falicsi fejedelmet. Második méltóságként említhetjük Zombor/Zsombor gyulát, aki 942-ben kalandozást vezethetett, 953 táján Konstantinápolyban járt a

³⁶¹⁹ Sankt Galleni Évkönyvek, Gombos 1937–1938. I. 199–200.; MEH 256.; Bulcsúra Kristó 1980. 368–369, 453–454.; Szegfű 2008. 116–117.

³⁶²⁰ A Léllel való azonosításra Czeglédy 1985a. 137.; Györfly 1993. 228–229.; Elter 2009. 97.; – Györfly Alpárral azonosítja, aki Anonymusnál szerepel. Az utóbbi olvasat kritikájára Makk 1995. 360–365.; Lél nevének etimológiai értelmezésére „lélekzet, lehellet” (kürt megfújásához kapcsolva), Pais 1975. 199–209.

³⁶²¹ SRH I. 291.; HKÍF 364. (Kristó Gyula); Kézainál hatodik vezér, SRH I. 166.; MEH 189. (Györfly György); HKÍF 354. (Kristó Gyula)

³⁶²² SRH I. 41, 61, 63, 82, 85–86, 107, 109–110.; MEH 140, 152–153, 164, 166–167, 177, 178–179. (Pais Dezső)

³⁶²³ Sankt Galleni Évkönyvek, vö. Gombos 1937–1938. I. 199–200.; MEH 256. (Horváth János)

³⁶²⁴ XIV. századi krónikakompozíció, SRH I. 308.; Kézai Simon, SRH I. 169.; MEH 191. (Györfly György)

³⁶²⁵ HKÍF 63. o. 63. jegyzet; Czeglédy 1985a. 133.; Elter 2009. 91.

³⁶²⁶ SRH I. 68–69.; MEH 157. (Pais Dezső)

³⁶²⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 116r. vers. 1–6.; DAI 40,64–68.; DAI 2003. 178–179.; ÁMTBF 49.

³⁶²⁸ Surt királyként (rex) említi az Ebersbergi Krónika, Gombos 1937–1938. I. 553.; Assur néven a Vita Heinrici II. imperatoris, Gombos 1937–1938. III. 2359.; Sura néven Aventinus, Gombos 1937–1938. I. 353–354.; Kristó 1980. 461–462.

³⁶²⁹ Csabára vezérként Aventinus, Gombos 1937–1938. I. 353–354.; trónörökös herceggként, aki hatalomra tört, és elbukott, Györfly 1993. 230–235.; kritikájára és a Csaba-kérdésre Makk 1995. 351–360.; Kordé 1996. 57–65.

békeszerződés meghosszabbítása céljából. Ő is patrikioszi címet kapott, megkeresztelkedett, és térítő püspököt vitt magával szállásterületére.³⁶³⁰ Harmadik fejedelem volt a 942–955 közötti kalandozásokban irányító szerepet játszó Bulcsú karha, Káli karha fia. Közismert törzsfőként említhetjük a 942. évi és a 955. évi hadjáratokban szereplő Lél vezért, és a 955-ös augsburgi vereségben részes Sur vezért. A magyar hagyományban és nyugati forrásban is előforduló Csaba vezér tartozhat még ide. A nagyfejedelmet beleszámítva hat személy – *Falicsi nagyfejedelem, Zombor gyula, Bulcsú karha, Lél, Súr és Csaba* – sorolható a 940–950-es évek vezérei közé. Idevehetjük Ibn Hajján azonosíthatatlan vezéreit is.³⁶³¹

A 960–970 körüli időszak vezéreiből jóval kevesebbet tudunk. Falicsi fejedelmet unokaöccse, Taksony követte. Ortilo de Lilienfeld krónikájában az augsburgi vereség után a magyarok vezérének Ursust nevezi, aki után Gézát választják meg.³⁶³² Ursust azonosíthatjuk a krónikakompozícióban és Kézai krónikájában szereplő Urs (Örs) vezérrel, illetőleg Anonymus kun vezérével, Örsurral (Ursur).³⁶³³ Talán a 955. évi augsburgi csatában elfogott Sur és Urs vezérek között feltételezhetünk valamilyen rokoni kapcsolatot. A krónika említi még a Bizánc elleni hadjáratok során Bontond és Apor vezéreket, akiket törzsi vezetőknek is tarthatunk.³⁶³⁴

A 970-es évek és a 990-es évek közötti időszakból kevés vezérnevet említhetünk. Taksony fia, Géza (Gyeücsa) vette át a fejedelemséget a 970-es évek elején (971/972). A gyula tisztség képviselőjét Anonymus ifjabb Gyulának nevezi,³⁶³⁵ akit a kortárs Thietmar krónikájában Prokuj néven (Procui) említ.³⁶³⁶ A korszak vezérei közül tudunk Tar (Calvus) Zerindról és fiáról, Koppány (Cupan) somogyi vezérről, aki Géza fejedelem halála (997) után igényt támasztott a fejedelmi címre, de alulmaradt a Vajk (István) elleni harcban.³⁶³⁷ A krónikakompozíció szerint Géza fejedelem Gyula lányát, Saroltot Beliud tanácsára vette el. Beliud pedig Kulán lányát vette el feleségül és örökül kapta földjét jutalmul azért, mert Kulán testvére, Keán ellen harcolt.³⁶³⁸ Beliud, Kulán és Keán a törzsszövetség valós szereplői lehettek.³⁶³⁹ *A 10. század utolsó harmadának történeti szereplőinek tekinthetjük Géza nagyfejedelmet*

³⁶³⁰ Zombor/Zsombor gyulára Kristó 1980. 450, 454.; a szó szláv „bölény” jelentésére Pais 1975. 316.

³⁶³¹ Tóth 2010. 181–182.; Tóth 2010c. 447–449.

³⁶³² Gombos 1937–1938. III. 1753–1754.

³⁶³³ A krónikakompozíció Örs (Urs) adatára vö. SRH I. 166.; MEH 189. (Györffy György); Kézaira vö. SRH I. 292. (Györffy György); Anonymus Örsúr (Ursur) adatára vö. SRH I. 46, 72–73.; MEH 143, 159. (Pais Dezső); Lilienfeld Ursus adatának Örs vezérre való kapcsolatára vö. Kristó 1980. 463–464.

³⁶³⁴ Kézaira vö. SRH I. 171–172.; MEH 192–194. (Györffy György); krónikakompozícióra vö. SRH I. 310–311. vö. még Hóman–Szekfü 1928. 152.; Kristó 1980. 460.; Kosztolnyik 2002. 61–62.; Tóth 2010. 183.; Tóth 2010c. 449.

³⁶³⁵ SRH I. 69.; HKÍF 311. (Veszprémy László)

³⁶³⁶ Gombos 1937–1938. III. 2204.; ÁKÍF 112. (Thoroczkay Gábor)

³⁶³⁷ SRH I. 312–314.; Kristó 1980. 483–484.

³⁶³⁸ SRH I. 291.; HKÍF 363. (Kristó Gyula)

³⁶³⁹ Kristó 1993b. 16–17.; Zsombor, Kulán és Beliud szövetségét tételezte fel Szegefű 2008. 122.

(majd utódát *Vajk-Istvánt*), *Prokuj* gyulát, *Tar Zerindet és fiát*, *Koppányt*, *Beliudot*, *Kulánt és Keánt*.³⁶⁴⁰

III. 1. 5. A magyar törzsszövetség külkapcsolatai és hadjáratai (901–970)

III. 1. 5. 1. A magyar hadjáratok, kalandozások általános jellemzői

A honfoglalástól az államalapításig terjedő időszakban, legalábbis a 10. század nagyobb részében (970-ig) a magyar törzsszövetség külkapcsolatainak meghatározó részét a portyázó hadjáratok jelentették. Makk Ferenc megjegyzését idézve a nagyszabású hadjáratok „határozták meg a legegyszerűbben a magyaroknak a nemzetközi környezethez,” Európához való viszonyát a 10. században.³⁶⁴¹

A korabeli magyar hadjáratokat a magyar szakirodalom az archaikus és eufémisztikus jellegű *kalandozások* néven ismeri. Sokan hangoztatták, hogy szakítani kellene a ’kalandozás’ fogalmának használatával, de a magyar történeti kutatásban és köztudatban mégis szinte kiirthatatlanul gyökeret vert. A kalandozás mellett a hadjárat, zsákmányoló hadjárat, portya, vállalkozás, katonai akció kifejezésekkel jelölöm e hadi cselekményeket, amelyek a magyar steppei szövetségi állam, törzsszövetség külpolitikájának legjellemzőbb megnyilvánulását jelentették.³⁶⁴² Alig volt olyan év, amikor a magyarok valamilyen irányba ne indítottak volna hadjáratot ebben a korszakban. Ezért a „*kalandozások koraként*” is emlegették a 895–955/970 közti időszakot. Valóban a honfoglalást követő bő fél évszázadból ismerjük a legtöbb magyar portyázást, ugyanakkor a magyarok a 830-as évektől kezdve a 9. század folyamán harcias, katonai vállalkozásokat lebonyolító népként váltak ismertté. A magyarok a Kárpát-medencei új haza megszállása, a letelepedés után ott folytatták, ahol Etelközben abbahagyták, rendszeresen támadták a környező és távolabbi népeket. Egy különbség: jóval több magyar akcióról van tudomásunk a 10. században, mint az előző században. Míg a honfoglalás lezárulásáig, 900-ig nyolc ismert kalandozásról van tudomásunk, addig a honfoglalás után kb. 47 ilyen akciót feltételezhetünk.³⁶⁴³ Ezt azzal is magyarázhatjuk, hogy a magyarok közelebb kerültek az erősen megosztott, sok tartományra, államra bomló Európához a Kárpát-medencében való megtelepedésükkel, mint Etelközben való tartózkodásuk során. A másik ok az lehet, hogy jóval fejlettebb volt Európa nyugati felében az írásbeliség, mint Európa keleti, a steppével határos részén, így a kolostorok annaleseiben és krónikáiban, továbbá a

³⁶⁴⁰ Tóth 2010. 183–184.; Tóth 2010c. 449–450.

³⁶⁴¹ Makk 1996a. 9.; Kristó–Makk 2001. 95.

³⁶⁴² Tóth 1996f. 4.

³⁶⁴³ Makk 1996a. 9.; Tóth 1998. 163–164.

bizánci szerzők műveiben sokkal több esélye volt a magyar hadjáratok megörökítésének, mint korábban.

A kalandozó hadjárat olyan katonai akció, hadjárat, amelynek során a magyar lovascsapatok, felkérésre, vagy anélkül, benyomultak más népek országába, ott dúltak, zsákmányt szereztek, esetleg csatát is vívtak, majd a hadjárat végén visszavonultak saját szállásterületükre. A kalandozás egy lovasnomád nép jellegzetes megnyilvánulása, olyan speciális hadjárat, amelynek fő célja javak elsajátítása erőszakos úton, azonban alapvetően nem irányul más népek területének elfoglalására. A katonai akciók azt is célozták, hogy a megtámadott népet rendszeres adófizetésre kényszerítsék. A portyázások megfelelő külpolitikai háttérrel is rendelkeztek, a magyarok igyekeztek szövetségesekre szert tenni, hogy biztosítsák hadjárataik sikerét.³⁶⁴⁴

A magyar kalandozások korabeli jelentőségének megfelelően a történeti kutatásban is sokan foglalkoztak ezekkel a hadjáratokkal.³⁶⁴⁵ A hadjáratok vizsgálatát jelentősen megnehezíti, hogy noha sok korabeli, túlnyomórészt latin nyelvű forrás számolt be a magyarok pusztító akcióiról, mégis számos nehézséggel kell számolnunk egy-egy magyar kalandozás rekonstrukciójánál. A középkori források kronológiai szempontból nem mindig megbízhatóak, így sokszor még a hadjárat évét is nehéz megadni.³⁶⁴⁶ Kevés forrás utal arra, hogy pontosan mikor jelentek meg egy adott területen a portyázó magyarok. További problémát jelent, hogy a magyarok egy-egy évben egymástól nagy távolságokra levő területeken bukkantak fel. A források alapján tehát csak feltételesen lehet megrajzolni egy-egy kalandozás útvonalát, hiszen nem tudhatjuk, hogy ugyanazon vagy más kalandozó csoportról van-e szó. A kalandozásokról szóló forrásainkból semmit sem tudhatunk meg a kalandozások résztvevőiről, társadalmi hátteréről vagy okairól, hiszen a feljegyzések szerzőit nem érdekelte a Kárpát-medencében élő magyarok társadalmi és politikai berendezkedése, sokkal inkább az ellenük való védekezés. Ezért a magyar kalandozások pontos számát nem ismerjük, a hadjáratok többségét csak hozzávetőlegesen tudjuk rekonstruálni, a katonai vállalkozások okait, kereteit és résztvevőit illetően pedig csak feltevéseink lehetnek.

A kalandozások időbeli keretét 836/838–955/970 között jelölhetjük ki. A kalandozó hadjáratok periodizációjában honfoglalás előtti, vagy 9. századi (836/838–895/900), illetőleg honfoglalás utáni, vagy 10. századi (895/901–970) nagy szakaszokat különíthetünk el.³⁶⁴⁷ Az utóbbi hadjáratok történetében is két periódust

³⁶⁴⁴ Tóth 1996f. 4.; Tóth 2010. 186.

³⁶⁴⁵ Lüttich 1910.; Deér 1928.; Fasoli 1945.; Fasoli 1959. 29–33.; Bogyay 1955.; Bogyay 1966.; Musset 1965.; Vajay 1968.; Bálint 1970. 71–74.; Bálint 1983. 349–364.; Györffy 1977a. 142–156.; Kristó 1980. 229–392.; Kristó 1981. 37–53.; Kristó 1995a. 177–197.; Kordé–Petrovics 1989.; Cave 1995.; Makk 1996a. 9–29.; Tóth 1996f. 3–36.; Kellner 1997.; Tóth 1998. 145–168.; Tóth 1999a. 201–222.; Kristó–Makk 2001. 95–159.; Tóth 2010. 185–223.; Tóth 2011. 121–140.; Szabados 2011. 213–229.

³⁶⁴⁶ A források kronológiai és egyéb problémáira, korrekciójára legújabbban vö. Veszprémy 2014a. 77–90.

³⁶⁴⁷ Tóth 2010. 188–189.

szoktak megkülönböztetni, a 895/901–955, illetve a 955–970 közti időszakot.³⁶⁴⁸ Vajay Szabolcs három szakaszt különített el a magyar hadjáratok történetében. Az első periódust 862–929 között számította, a másodikat a Riade-i csatától a Lechfeldi csatáig (933. március 15–955. augusztus 10), míg a harmadikat a Konsztantinosz császár halála utáni első betöréstől az arkadiopolisi csatáig (959 húsvétjától 970 nyaráig).³⁶⁴⁹ Vajay periodizációjának második és harmadik szakasza egybeesik a történetírás hagyományos periodizációjával. Az első periódus esetében szokatlan, hogy nem az al-dunai kalandozással indít, hanem a 862. évi, német birodalomba való betöréssel. Vajay abban is eltér a megszokott periodizációtól, hogy a honfoglalást nem tekinti cezúrának a kalandozások történetében. A harmadik eltérés, hogy bár 933-ig vizsgálja a magyar hadjáratok történetét, a periodizációban csak 929-ig számítja az első szakaszt, míg a merseburgi csatát már a második szakaszhoz veszi.

A magyar hadjáratok egyik jellemzője gyakoriságuk. Talán néhány évet leszámítva, 894/895–899 között, amikor a magyar törzseket az új szállásterület felosztása, a törzsenként és nemzetségenként való letelepedés foglalkoztathatta, a későbbiekben alig vannak olyan évek, amikor ne indítottak volna hadjáratot. A hadjáratok év hosszúsága változó lehetett, attól is függően, hogy milyen közelre vagy távolra vezettek portyázást a magyarok. Kristó Gyula feltevése szerint a magyarok majdnem egész évben kalandoztak, hiszen a 10. századi hadjáratok többségét az év elején indíthatták és csak késő őszi fejezték be.³⁶⁵⁰ Jőmagam úgy vélekedtem, hogy zömmel nyárra és őszi esett a kalandozások ideje, legalábbis a 9. századi akciók esetében.³⁶⁵¹

A gyakoriság mellett lenyűgöző a magyar hadjáratok térbeli kiterjedése is. A magyarok a 9. században Etelközből több akciójuk során (862, 881) elérték Ostmarkot, illetőleg a morva területet (892), a frank hűbéres Pannóniát (894) is. A 10. században nemcsak a közelebbi Ostmarkot vagy Észak-Itáliát és a keleti frank/német területeket támadták rendszeresen, de többször megjelentek nyugati frank/francia területen, sőt a távoli Hispániában is felbukkantak, a cordovai mór kalifátus területén (942), és nyugaton eljutottak egészen az Atlanti-óceánig (937). Egy-egy hadjárat során a magyarok hatalmas utat tettek meg, szállásterületüktől ezer kilométernél is távolabbra jutottak. Ráadásul egy-egy hadjárat alkalmával hatalmas területet barangoltak be, több országot is pusztítottak. A hadműveletek során a magyarok több kisebb csapatra oszlottak, amelyek nagyobb ellenállás esetén egyesültek.

A hadjáratok tehát nemcsak rendszeresek voltak, és az év nagyobb részében zajlottak, hanem nagy hatósugárral is rendelkeztek. Így nemcsak Európa középső, déli, hanem nyugati részét is fenyegették. A magyar kalandozások nagy hatósugarát két tényezővel magyarázhatjuk. Az egyik a magyarok lovasnomád harcmodora, amelynek következtében gyors volt a számos lóval portyázó magyarok haladási

³⁶⁴⁸ Tóth 2010. 189.

³⁶⁴⁹ Vajay 1968. 82.

³⁶⁵⁰ Kristó 1996e. 11–15.

³⁶⁵¹ Tóth 1996f. 33.; Tóth 2010. 187.

sebessége. A másik, hogy az év nagyobb részében képesek voltak hadjáratot indítani, nyáron és ősszel már a kiszemelt területen tudtak portyázni. A magyar kalandozások évente megújuló „*villámháborúknak*” tekinthetők, amelyekkel szemben a széttagolt Európa éppoly védtelen volt, mint az északról fenyegető viking veszedelemmel szemben.³⁶⁵²

A térbeli kiterjedés kapcsán foglalkoznunk kell a magyar kalandozó hadjáratok orientációjával is. A 9. századi portyázások zöme a magyar törzsekkel szomszédos keleti szláv törzsek ellen irányult, így az északi irányba vezetett vállalkozások dominálhattak.³⁶⁵³ Aránylag kevés akciót vezettek nyugati, délnyugati irányba. A hadjáratok közül egyet az Al-Duna vidékére (836/838), egyet Bulgáriába (894/895), hármat a keleti frank birodalom Ostmark tartománya ellen (862, 881, 900), egyet Moráviába (892), egyet a frank hűbéres Pannóniába (894), egyet pedig Itáliába (899) indítottak.³⁶⁵⁴ A 10. századi kalandozások időszakát 901–955 közti, a honfoglalás lezárulásától az augsburgi csatavesztésig húzódó, illetve 955–970 közti, az Augsburgtól az arkadiopolisi vereséig tartó nagyobb periódusokra bonthatjuk. Az első, jóval hosszabb, 55 éves periódusban, 41–42 hadjáratot számolhatunk. A hadjáratok túlnyomó többsége, 37–38 akció nyugat felé irányult, és mindössze 4 portyázást indítottak dél-délkeleti irányba. A második, 15 éves periódusban 5 hadjáratról van tudomásunk, kizárólag dél-délkeleti irányba, a Bizánci Birodalom felé támadtak a magyarok. A honfoglalás után a kalandozó akciók súlypontja tehát nyugatra helyeződött át.³⁶⁵⁵ Vezethettek a magyarok portyákat a tőlük északra lakó népek ellen is, ahogy azt Konsztantinosz a fehér horvátokkal kapcsolatban meg is említette.³⁶⁵⁶

A honfoglalás lezárulása után, 901 és 970 között kb. 47 hadjáratról van tudomásunk, amelyből 38 irányult nyugatra, és 9 keletre.³⁶⁵⁷ Az eltérést magyarázhatjuk Európa nyugati fele anarchiájával, illetőleg a bizánci birodalom erejével, és a bizánci udvar steppei népekről szerzett alaposabb ismereteivel.³⁶⁵⁸ Összesítve a 9–10. századi magyar kalandozások számát, kb. 53 ismert hadjáratot számolhatunk, amelyet kiegészíthetünk a honfoglalás előtt a keleti szláv törzsek elleni nagyszámú portyákkal, illetve a 10. század pontosan nem keltezhető kalandozásaival (pl. fehér horvátok ellen). Így a 838–970 közötti kb. 130 éves időszakban átlagosan minden második évben számolhatunk magyar hadjáratot.

³⁶⁵² Tóth 2010. 187–188.

³⁶⁵³ Kristó 1981. 39.; Tóth 1996f. 26–27.; Tóth 1998. 164.; Tóth 2011. 136–137.

³⁶⁵⁴ A 9. századi magyar kalandozásokra vö. Lüttich 1910. 15–30. (az akkor még nem ismert 881. évet kivéve); Tóth 1996f. 3–34.; Tóth 1998. 145–168.; Tóth 2011. 121–140.

³⁶⁵⁵ Kristó 1981. 40.; Makk 1996a. 9–10.; Tóth 1999a. 202.

³⁶⁵⁶ DAI 2003. 152–153. (31. caput)

³⁶⁵⁷ Kristó 2003b. 58.; legújabban erre az adatra Szabados 2011. 221.

³⁶⁵⁸ Szabados 2011. 223–224.

III. 1. 5. 2. A 10. századi magyar hadjáratok eseménymenete

III. 1. 5. 2. 1. AZ ÚJ SZÁLLÁSTERÜLET BIZTOSÍTÁSÁRA INDÍTOTT HADJÁRATOK (901–907)

A 10. századi magyar kalandozások eseménymenetének áttekintését a honfoglalás 900. évi lezárulásától indíthatjuk.³⁶⁵⁹ A 901–955-ig számított, nagy perióduson belül, a 901–907 közötti rövid időszakban a zsákmányszerzés mellett a megszerzett új szállásterület, nyugati határaik biztosítását is szolgálták a közelre vezetett hadjáratok a keleti frankok (bajorok) ellenében.³⁶⁶⁰ Már 901-ben a Pannóniával szomszédos keleti frank tartományban, Karintiában dúltak. A Fuldai Évkönyv szerint „pusztítva megtámadták a karantánok országának déli részét.”³⁶⁶¹ Más források arról is megemlékeztek, hogy a húsvét előtti szombaton, április 11-én csatára is sor került. Ezt a magyarok elvesztették, Ebersbergi Ratold örgróf győzte le őket.³⁶⁶² Más források alapján feltételezhető, hogy a hadjárat Észak-Itáliára is kiterjedt.³⁶⁶³ A következő évben, 902-ben Morvaországra támadtak a magyarok. A Sváb Évkönyvek tudósítása szerint „háború Moráviában a magyarokkal és a haza legyőzetvén.”³⁶⁶⁴ Az egyik értelmezés szerint – amely kapcsolódott későbbi évkönyvek vitatható híradásaihoz a magyarok vereségéről,³⁶⁶⁵ – a bajorok békét kötöttek II. Mojmirral, és szövettek vele. Vajay Szabolcs úgy vélte, hogy a támadó magyarokat Mojmir legyőzte, de a morvák bajor szövetségesei vereséget szenvedtek.³⁶⁶⁶ Györffy György szerint a morvák szenvedtek vereséget a magyaroktól, akik elfoglalták Moráviát.³⁶⁶⁷ Kristó Gyula szerint a magyarok 902. évi háborúja eredményeképpen „az északi morva állam nyugati – a Kárpát-medencén túli területe esett a magyar foglalás áldozatául.”³⁶⁶⁸ Jómagam úgy értelmeztem a forrást, hogy a keleti frankok és magyarok háborúztak egymással az immár hadszínterré vált Moráviában.³⁶⁶⁹ Bóna István feltételezte, hogy

³⁶⁵⁹ Rövid áttekintésére, vö. Kristó 1986a. 21–45.; Tóth 1999a. 205–207.

³⁶⁶⁰ Makk 1996a. 10.; 899–907 közötti alperiódussal számolt Kristó–Makk 2001. 96–100.; utóvédharcokként említette Veszprémy 2014b. 47.

³⁶⁶¹ Fuldai Évkönyv, vö. SRG AF 134–135.; fordítására HKÍF 193. (Géczi Lajos); vö. még Deér 1928. 23.

³⁶⁶² Vö. Annales Gradicensis, Annales Magdeburgenses, Annales Mellicenses, vö. Gombos 1937–1938. I. 133, 135, 148, 155.; Lüttich 1910. 47–48.; Deér 1928. 17.; Vajay 1968. 33–34.; Kristó 1980. 231.; Bóna 2000. 33.; Kristó–Makk 2001. 98.

³⁶⁶³ „Iterum Ungari in Italiam,” vö. Annales Alemannici (Sváb Évkönyv), vö. Gombos 1937–1938. I. 91.; HKÍF 201. (Lele József); értelmezésére Lüttich 1910. 48.; Gombos 1927. 495.; Fasoli 1945. 113.; Kristó 1980. 232.; Makk 1996a. 10.; Tóth 2010. 189–190.

³⁶⁶⁴ Sváb Évkönyv (Annales Alemannici), „Bellum in Maraha cum Ungaris et patria victa.” vö. Gombos 1937–1938. I. 91.; magyar fordítására vö. HKÍF 202. (Lele József)

³⁶⁶⁵ Herimanni Augiensis Chronicon: „Ungarii Marahenses petunt, pugnaque victi verga verterunt.” vö. Gombos 1937–1938. I. 1142.; további példákra és a későbbi évkönyvek torzításaira vö. Györffy 1977a. 134–135. o. 57. jegyzet; Kristó 1980. 232.

³⁶⁶⁶ Vajay 1968. 33.

³⁶⁶⁷ Györffy 1977a. 134.

³⁶⁶⁸ Kristó 1980. 232.; hasonlóan vö. még Makk 1996a. 10.; Kristó–Makk 2001. 98.

³⁶⁶⁹ Tóth 2010. 190.

„Kusaly (Kuszán) győzte le nagy csatában” a morvákat, „amelyben II. Mojmir is elesett.” Ez a hipotézis nem bizonyítható.³⁶⁷⁰ A 902. évi magyar hadjárat hozzájárult Morávia függetlenségének megszünéséhez, amelyet a korábbi kutatás későbbre (902/904–906 közé) tett.³⁶⁷¹ Morávia területén a keleti frankok (bajorok) és magyarok osztoztak. Ehhez az évhez kapcsolta Kuszán halálát a bajorokkal való konfliktus következtében több kutató is.³⁶⁷² A következő évben, 903-ban, a Sváb Évkönyv tömör bejegyzésében szerepelt „a bajorok háborúja a magyarokkal.”³⁶⁷³ A bajor–magyar határháborúskodás fontos eseményére 904-ben került sor. Ekkor vélhetően egyezkedés vagy béketárgyalások alkalmából „a bajorok csellel lakomára hívják a magyarokat, s vezérüket, Chussalt és kíséretét legyilkolják.”³⁶⁷⁴ Árpád vezértársa, Kuszán (Kuszál) kündü tehát ekkor vesztette el életét. A következő két évben, 904-ben és 905-ben a magyarok újra megfordultak Itáliában.³⁶⁷⁵ A magyarok beavatkoztak a III. (Provence-i) Lajos császár és Berengár közti küzdelembe, amelynek során Berengár elfogta Lajost és megvakította (905. július).³⁶⁷⁶ A 904. évi magyar dúlásról több forrás is említést tett. Az *Annales Beneventani* szerint „a magyarok mindenütt dúlnak és égetnek.”³⁶⁷⁷ Helinandus barát krónikája arról adott hírt, hogy „Lajos király a magyarokkal csatázva szánalmas vereséget szenved.”³⁶⁷⁸ A *Chronicon Cavense* a 905-ös évnél utalt arra Lajos megvakítása után, hogy a „magyarok megtámadták Itáliát.”³⁶⁷⁹ Deér József úgy vélekedett, hogy a magyarok kihasználták Lajos császár és Berengár küzdelmét, és 905-ben jelentek meg Itáliában. Ekkor Berengár „adófizetés és szabad átvonulás ellenében szövetséget kötött velük.”³⁶⁸⁰ Vajay Szabolcs rekonstrukciója szerint 904-ben Berengár szövetséget kötött az új magyar nagyfejedelemmel, Árpáddal az Itáliába betörő Lajossal szemben. A magyar segédcsapatok már 904-ben behatoltak Itáliába, és pusztították a Berengárral ellenséges területet.

³⁶⁷⁰ Bóna 2000. 33.

³⁶⁷¹ Morvaország bukását 904-906-ra tette pl. Dümmler 1888. 531–534.; Vajay 1968. 41.; 902–906-ra Pauler 1900. 44.; 906-ra Lüttich 1910. 52.; Fasoli 1945. 117.; összefoglalóan az idevonatkozó régebbi álláspontra Györffy 1977a. 134. o. 57. jegyzet

³⁶⁷² *Annales Sangallenses Maiores*, vö. Gombos 1937–1938. I. 199.; Vajay 1968. 33, 34. o. 34–35. o. 96. jegyzet; Bóna 2000. 33.; Szabados 2010. 220.

³⁶⁷³ Sváb Évkönyv (*Annales Alemannici*) „*Bellum Baugariorum cum Ungaris*,” vö. Gombos 1937–1938. I. 91.; HKÍF 202. (Lele József); értelmezésére Kristó 1980. 233.; Makk 1996a. 10–11.; Deér 1928. 23.; Tóth 2010. 190–191.

³⁶⁷⁴ „*Ungares (Ungari) in dolo ad convivium a Baugariis vocati, Chusdal dux eorum sui que sequaces occisi sunt.*” Vö. Sváb Évkönyv (*Annales Alemannici*), *Annales Heremi* és *Annales Einsidlenses*, vö. Gombos 1937–1938. I. 91, 140, 346.; a Sváb Évkönyv fordítására vö. HKÍF 202. (Lele József) értelmezésére Lüttich 1910. 51.; Deér 1928. 23.; Hóman–Szekfű 1928. 133.; Kristó 1980. 234.; Kordé–Petrovics 1989. 27.; Kristó–Makk 2001. 99.; Tóth 2010. 191.

³⁶⁷⁵ Tóth 2010. 191.

³⁶⁷⁶ Vajay 1968. 39.; Bóna 2000. 43.

³⁶⁷⁷ *Annales Beneventani*, vö. Gombos 1937–1938. I. 110.; vö. Kristó 1980. 235.

³⁶⁷⁸ Gombos 1937–1938. II. 1127.; vö. Kristó 1980. 235.

³⁶⁷⁹ *Chronicon Cavense*, vö. Gombos 1937–1938. 544. „*Ungri Italiam invaserunt.*”

³⁶⁸⁰ Deér 1928. 17.

Berengár visszafoglalta Veronát, elfogta és megvakított Lajost, aki a magyarok támadásai elől visszahúzódott Provence-ba.³⁶⁸¹ Kristó Gyula feltételezte, hogy a Berengárral szövetséges magyarok 904. évben megkezdődő itáliai kalandozása áthúzódhatott a 905. évre is.³⁶⁸² Bóna István felfogása szerint Berengár 904-ben felfogadta a magyarokat, akik „irgalmatlanul végigpusztították a király ellenségeinek birtokát,” a megvakított Lajos császár pedig „a magyaroktól tönkreverve még abban az évben (905-ben) kénytelen volt örökre elhagyni Itáliát.”³⁶⁸³ Berengár király 905 nyarán 10 mérő ezüspénzt fizetett a magyaroknak. Ez lehetett évente fizetett adó is, amely hosszabb időre, egy–másfél évtizedre, 904–919 között nyugalmat biztosított Itáliának.³⁶⁸⁴ *A honfoglalás után ez a magyarokkal kötött első békeszerződés.* Berengár célja az lehetett, hogy a magyarok szövetségét és országa biztonságát rendszeres adóval (évpénzzel) megváltsa. A következő évben, 906-ban első ízben indítottak a magyarok hadjáratot Szászország ellen. Ekkor az Elba középső folyásánál lakó szláv dalamancok (dalemincek) hívására és szövetségében harcoltak Henrik szász herceg ellen. Két, egymástól független magyar sereg portyázott szász területen. Az egyik csapat előbb jelent meg, pusztított és nagy zsákmányt szerzett. A másik sereg később tört be, és majdnem összetűzésre került köztük sor. Végül a második sereg is végigdúlta Szászországot.³⁶⁸⁵ A 906. évi szász hadjáratot két törzs egymástól független akciójának tekintette Kristó Gyula.³⁶⁸⁶ Valószínű, hogy a hadjárat során szervezési hiba történt. Nem egyeztettek az indulási időpont kérdésében, ezért támadt átmeneti konfliktus a két magyar csapat között, amely végül megoldódott.³⁶⁸⁷ A szászországi hadjáratot követő évben, 907-ben a magyarok nem portyáztak idegen területen, mert a bajorok támadását kellett visszaverniük. A bajorok (Gyermek) Lajos névleges vezetésével június 17-én indultak meg; három hadoszlopban támadtak: a szárazföldi csapatok a Duna két oldalán haladtak, és hajóhad is támogatta a hadműveleteket. A bajorok célja az elvesztett, Bajorország részeként számontartott határvidék, Pannónia visszaszerzése volt. *Július 4–5 táján került sor a Brezalauspurchnál/Brazlavespurchnál (Pozsonynál) vívott csatára.* A magyarok július 4-én a Duna déli partján levő hadoszlopot, Theotmár salzburgi érsek táborát támadták meg. Alkalmazták a bekerítés és a színlelt megfutamodás taktikáját, és győzelmet arattak. Utána átkeltek a Dunán, és az északi oldalon levő Liutpold seregét győzték le. Július

³⁶⁸¹ Vajay 1968. 39.

³⁶⁸² Erre a feltevésre Kristó 1980. 235.; vö. még Makk 1996a. 11.; Kristó–Makk 2001. 99.

³⁶⁸³ Bóna 2000. 43.

³⁶⁸⁴ A békére, fegyverszünetre Fasoli 1945. 116.; Deér 1928. 17.; Kristó–Makk 2001. 99.; Tóth 2010. 191.

³⁶⁸⁵ Widukind tudósítására Gombos 1937–1938. III. 2040, 2660.; magyar fordítása Widukind 2009. 26.; vö. még HKÍF 220. (Almás Tibor); értelmezésére és az első szászországi hadjáratra Lüttich 1910. 53–54.; Deér 1928. 24.; Fasoli 1945. 117–118., Kristó 1980. 235–236.; Kordé–Petrovics 1989. 27–28.; Makk 1996a. 11.; Bóna 2000. 34.; Kristó–Makk 2001. 99–100.; Tóth 2010. 191.

³⁶⁸⁶ Kristó 1980. 367.

³⁶⁸⁷ Révész 1999. 188.; Szabados 2011. 217.

5-én a Sieghard vezette dunai flotillára mértek vereséget. A kétnapos csatában életét veszítette Liutpold bajor herceg, Theotmár salzburgi érsek is. Idekapcsolható az ennsburgi győzelem is Gyermekek Lajos és Aribó serege felett.³⁶⁸⁸ A braslavespurchi/ pozsonyi csatában aratott nagy magyar győzelem jelentette az új haza biztosítását, a gyepeülve nyugatra való kitolását, az Enns és a Fischa közti terület ellenőrzését.³⁶⁸⁹ A 901–907 közötti első szakaszban a szállásterület védelmét is célzó közelebbi portyázások domináltak.

III. 1. 5. 2. 2. A SIKERES MAGYAR HADJÁRATOK IDŐSZAKA (908–933)

A következő, nagyobb időszakot 908 és 933 között számíthatjuk a kalandozások történetében, Brezalauspurchot (Pozsonyt) követően, egészen a merseburgi csatavesztésig.³⁶⁹⁰ Ezt a szakaszt az eredményes hadjáratok korszakának tekinthetjük. Az első idevonható évben, 908-ban, a magyarok a német területek közül Thüringiát és Szászországot dúlták. Csatára is sor került talán Eisenach közelében. A magyarok győzelmet arattak, Burkhardt thüringiai örgróf és Rudolf würzburgi püspök is elesett.³⁶⁹¹ A következő évben, 909-ben, Svábföldön portyáztak, nagy zsákmányt szereztek, emberek és állatok sokaságát vitték magukkal. Visszafelé vonulásuk alkalmával felégették Freisinget. Augusztus 11-én a Pozsonynál elesett Liutpold örgróf fia, az ifjú (Gonosz) Arnulf herceg bajorjai az alsó-bajorországi, Inn folyóba ömlő Rottnál legyőzték őket.³⁶⁹² A magyarok a 910-es év folyamán újfent a német területek felé vették útjukat, és két csatát is vívtak. Maga a fiatal, ekkor 17 éves (Gyermekek) Lajos állt újra az összegyűjtött sereg élére és próbálta megállítani a magyar

³⁶⁸⁸ A brezalauspurchi (pozsonyi) csata válogatott forrásainak magyar kiadására és fordítására vö. Szenthe–Veszprémy 2008. 211–219.; a csata elemzésére vö. Lüttich 1910. 54–55.; Hóman–Szekfü 1928. 133.; Fasoli 1945. 119–120.; Vajay 1968. 41–43.; Kristó 1980. 236–237.; Kordé–Petrovics 1989. 27.; Makk 1996a. 11.; Bóna 2000. 34–35.; Kristó–Makk 2001. 100.; Darkó 2007. 62–66.; Tóth 2010. 191–192.; részletesebb elemzésére Aventinus alapján, Veszprémy 2007. 1–17.; Veszprémy 2008b. 20–42.; legrészletesebb elemzése Torma 2008b. 11–173.; legújabbban a pozsonyi és a kapcsolódó ennsburgi győzelemre vö. Torma 2012. 463–464, 471–479.; Veszprémy 2014a. 79–80.; Veszprémy 2014b. 47–48.

³⁶⁸⁹ Veszprémy 2014b. 48.

³⁶⁹⁰ Több alperiódust iktat be Makk Ferenc; 908–915/6, 917–924, 924–933, vö. Kristó–Makk 2001. 100–118.

³⁶⁹¹ Sváb Évkönyv (Annales Alemannici) híradása, Gombos 1937–1938. I. 91.; Annales Heremi, vö. Gombos 1937–1938. I. 140.; értelmezésére Kristó 1980. 239.; a thüringiai és szászországi kalandozásra vö. Lüttich 1910. 56.; Deér 1928. 24.; Hóman–Szekfü 1928. 134., Makk 1996a. 11.; Bóna 2000. 36.; Kristó–Makk 2001. 100.; Tóth 2010. 192–193.; legújabbban Veszprémy 2014a. 80.

³⁶⁹² A magyar sikerre vö. Sváb Évkönyv, Gombos 1937–1938. I. 91.; magyar fordítására vö. HKÍF 202. (Lele József); a visszatérő magyarok vereségére utal a freisingi martyrologium és a necrologiumok, vö. Gombos 1937–1938. II. 1577, 1671.; értelmezésükre Lüttich 1910. 57.; Vajay 1968. 48., Kristó 1980. 239.; Makk 1996a. 11.; Bóna 2000. 37.; Kristó–Makk 2001. 100.; Tóth 2010. 193.; Veszprémy 2014a. 80.

előrenyomulást. Liudprand leírása szerint Augsburgnál került erre sor az első összecsapásra június 12-én. Az újabb kutatás az augsburgi helyszínt vitatta, és Leichling bei Dingolfing (Liuhinga) mellé tette az ütközetet.³⁶⁹³ Felvetették azt is, hogy Liudprand leírása a 907. évi ennsburgi csatára vonatkozik.³⁶⁹⁴ *A történeti kutatásban első Lech-mezei csataként is számontartott 910. június 12-i csatában* a magyarok a lesvetés taktikáját alkalmazva, nagy győzelmet arattak.³⁶⁹⁵ Liudprand leírása szerint „a leszálló nap már hét órát jelzett, és a hadiszerencse Lajos seregének kedvezett, midőn a felettébb ravasz türkök – szemtől szembe csapdát készítve – futást színleltek. Amikor a királynak cselre nem gondoló népe igen nagy lendülettel üldözni kezdte őket, a lesben állók, akiket legyőzötteknek vélték, minden oldalról rájuk törtek és legyilkolták a magukat győztesnek tartó keresztényeket.”³⁶⁹⁶ A győztes magyarok nagy zsákmányt szereztek, és ezután a frankok ellen fordultak. Az újabb csatára június 22-én került sor, a bajor és frank területek határán, talán a Rednitz folyó közelében. Ekkor újabb győzelmet arattak a magyarok a frankok és bajorok felett.³⁶⁹⁷ Míg a kutatás korábban a június 12-i győzelmet emelte ki, újabban ezt a csatát tartotta fontosabbnak Veszprémy László. A június 22-i csatában elesett a frank-bajor sereg fővezére, Gebhard herceg is.³⁶⁹⁸ A 910. évi sikeres, két győzelmet hozó frank–bajor hadjáratból zsákmánnyal visszatérő magyar sereget az Erding melletti Neuchingnál megtámadta egy bajor sereg. A két nagy győzelem után elszenvedett kisebb kudarcnak nem volt jelentősége, továbbra is adót fizettek a német hercegségek.³⁶⁹⁹

A 911-es év egyre messzebb találja a kalandozó magyarokat, immár nemcsak Svábföldet és Frankföldet pusztították, de a Rajnán átkelve, Burgundiában is portyáztak.³⁷⁰⁰ Még 911-ben uralkodóváltás történt a keleti frankoknál. Az utolsó Karoling-uralkodó, (Gyermek) Lajos 18 évesen bekövetkezett halála után a frank Konrádot választották királlyá (911–918).³⁷⁰¹ Az új király sem tudta megállítani a magyar kalandozásokat.

³⁶⁹³ Az újabb kutatásra vö. Veszprémy 2014a. 81–82.

³⁶⁹⁴ A kései humanista történétíró alapján erre a következtetésre vö. Torma 2012. 464–466, 474–475.

³⁶⁹⁵ Liudprand, vö. Gombos 1937–1938. II. 469–470; magyar fordítására vö. MEH 225–226. (Horváth János); HKÍF 214–216. (Sebők Ferenc); a 910. évi magyar kalandozás és az ún. első Lech-mezei csata további forrásaira és elemzésére vö. Lüttich 1910. 58–59.; Deér 1928. 23.; Hóman–Szekfű 1928. 134.; Kristó 1980. 239–241.; Kordé–Petrovics 1989. 28–29.; Bóna 2000. 37.; Kristó–Makk 2001. 101.; Tóth 2010. 193.

³⁶⁹⁶ Liudprand fordítása, vö. HKÍF 215. (Sebők Ferenc); egy másik fordításra vö. MEH 225–226. (Horváth János)

³⁶⁹⁷ Dümmler 1888. 558. o. 64. jegyzet; Lüttich 1910. 59.; Kristó 1980. 240.; Kordé–Petrovics 1989. 28.; Bóna 2000. 37.; Tóth 2010. 193.

³⁶⁹⁸ Veszprémy 2014a. 82.

³⁶⁹⁹ Vajay 1968. 49.; Kristó 1980. 241.; Kordé–Petrovics 1989. 28–29.; Kristó–Makk 2001. 101.; Veszprémy 2014a. 82.

³⁷⁰⁰ A 911-es hadjáratra vö. Annales Laubancenses, vö. Gombos 1937–1938. I. 146.; Annales Prumienses vö. Gombos 1937–1938. I. 185.; a hadjáratra vö. Lüttich 1910. 60–61.; Fasoli 1945. 124.; Vajay 1968. 49–50.; Kristó 1980. 241.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 101–102.; Tóth 2010. 193–194.; Veszprémy 2014a. 82.

³⁷⁰¹ Lüttich 1910. 59.; Deér 1928. 23.; Makk 1996a. 12.; Bóna 2000. 38.

A 912-es esztendőben éppen az ő tartományát, Frankföldet, valamint Thüringiát járták be a magyar csapatok.³⁷⁰² A 913-as év folyamán a magyar csapatok Bajorországon keresztül haladva Svábföld egy részét pusztították. A magyar portyázó lovasok ismét a messzi Burgundiáig nyomultak előre. Visszatérőben meglepték őket a sváb és bajor csapatok. A sváb Erchanger örgróf és testvére, Bertold vezette sváb csapat egyesült (Gonosz) Arnulf herceg bajor hadával. Az egyesült keresztény sereg az Inn folyó mellett, talán Aschbach közelében győzte le a magyarokat. A győzelemben jelentős szerepe lehetett Arnulf hercegnek, aki elleste a magyar haditaktikát. Arnulf kisebb csapatával futást színlelt, majd közelben elrejtett nagyobb seregével rajtaütött a győzelmet ünneplő magyarokon. A 913. évi, Inn melletti csata volt a honfoglalás után az első jelentősebb magyar vereség, hiszen a források erősen túlzó híradása szerint alig 30 magyar menekült el.³⁷⁰³ A 914-es év az első, amikor nincs feljegyzésünk magyar akcióról. Arnulf herceget ugyanakkor megtámadta és legyőzte Konrád király, mire az feleségével és két gyermekével a magyarokhoz menekült. Szövetséget kötöttek, amelyet később, 927-ben meg is újítottak. Mindez a bajor területek védelmét szolgálta, amelyen keresztül szabadon mehettek portyázni a magyarok.³⁷⁰⁴ A bajorokkal kötött megegyezést követően 915-ben újra jártak magyar csapatok német földön. Ezúttal Svábföldet, Thüringiát és Szászországot pusztították, északon Bréma városát égették fel, sőt északon a dániai területeket is elérték.³⁷⁰⁵ Bizonytalan, hogy a következő évben, 916-ban volt-e magyar kalandozás. Egyes feltevések szerint a magyarok Arnulf bajor hercegnek nyújthattak támogatást, hogy visszaszerezze hercegségét, de nem jártak sikerrel.³⁷⁰⁶ A rákövetkező évben, 917-ben viszont tudunk magyar hadjáratról. Ekkor előbb Svábföldet, majd Elzászt és Lotharingiát támadták meg.³⁷⁰⁷ Arnulf herceg magyar segítséggel foglalta vissza 917 húsvétjára Bajorországot, visszavette fővárosát, Regensburgot és elűzte testvérét, a Konrád király által bajor herceggé tett Eberhardot.³⁷⁰⁸ A 917. évi kalandozó hadjárat során a magyarok ügyesen használták ki

³⁷⁰² Continuatio Reginonis, vö. Gombos 1937–1938. I. 781.; a hadjáratra vö. Lüttich 1910. 61.; Vajay 1968. 51.; Kristó 1980. 241–242.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 102–103.; Tóth 2010. 194.

³⁷⁰³ Sváb Évkönyv (Annales Alemannici), vö. Gombos 1937–1938. I. 91.; magyar fordítására HKÍF 203. (Lele József); a 913-as hadjáratra, és az Inn-folyó menti csatára Lüttich 1910. 61–62.; Deér 1928. 23.; Hóman–Szekfű 1928. 135.; Fasoli 1945. 125–126.; Vajay 1968. 52.; Kristó 1980. 242–243.; Kordé–Petrovics 1989. 29.; Makk 1996a. 12.; Bóna 2000. 38.; Tóth 2010. 194.

³⁷⁰⁴ Lüttich 1910. 62–63.; Deér 1928. 23.; Fasoli 1945. 126.; Vajay 1968. 53.; Bóna 2000. 38.; Kristó–Makk 2001. 103.; Tóth 2010. 194.

³⁷⁰⁵ Lüttich 1910. 63–64.; Fasoli 1945. 126. o. 91. jegyzet; Vajay 1968. 55–56.; Kristó 1980. 244–245.; Kordé–Petrovics 1989. 29.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 104.; Tóth 2010. 194.; Veszprémy 2014a. 83–84.

³⁷⁰⁶ Vajay 1968. 56.; Kristó 1980. 245.; Makk 1996a. 13.; Bóna 2000. 38.; Kristó–Makk 2001. 104.; Tóth 2010. 194.

³⁷⁰⁷ Lüttich 1910. 66–67.; Kristó 1980. 245–247.; Fasoli 1945. 81. o. 147. jegyzet; Bóna 2000. 38.; Kristó–Makk 2001. 104.; Tóth 2010. 194–195.

³⁷⁰⁸ Hóman–Szekfű 1928. 137.; Bóna 2000. 38.; Kristó–Makk 2001. 104.

a keleti frank (német) és nyugati frank (francia) belviszályokat.³⁷⁰⁹ Ugyanebben az évben, 917-ben Bizánc felé is kalandozhattak a magyarok a bolgárok szövetségeseiként. Egy forrás a bolgárok mellett a türköket (magyarokat) is említette. A Fekete-tenger parti Ankhialosz (Akheolosz-folyó) mellett 917. augusztus 20-án csatára került sor, Simeon bolgár uralkodó legyőzte a bizánciakat.³⁷¹⁰ A 918-as év a második ebben az alperiódusban, amikor nem tudunk magyar hadjáratról. Ugyanakkor német területen folytatódott a beháború. A magyarokkal együttműködő és őket átengedő Arnulf bajor herceg ellen támadott Konrád király. Konrád nem járt sikerrel, sőt 918 decemberében belehalt a csatában szerzett sebesülésébe.³⁷¹¹ A következő évben, 919-ben újfent vannak adataink magyar támadásról.³⁷¹² Előbb német területre törtek be a magyarok, ahol hatalomváltás volt. Konrádot I. (Madarász) Henrik (919–936) követte Germania trónján. Ellenkirályként a bajorok Arnulfot választották meg. Véltetően ezt a hatalomváltást használták ki a magyarok a beavatkozásra, és az új király elleni fellépésre. Előbb Szászországot dúlták és nagy zsákmányt szereztek.³⁷¹³ Henrik király vereséget szenvedett Püchsennél, a Weser folyó forrásvidékén a magyaroktól.³⁷¹⁴ A magyar csapatok ismét benyomultak Lotharingiába és Franciaországba, és ott is pusztítottak.³⁷¹⁵

A 920-as évek elején Itáliába helyeződtek át az eddig inkább német területekre koncentrálódó magyar portyák. Feltehetően 921–922-ben, a magyarok Berengár király kérésére nagyszabású hadjáratot vezettek Itáliába. 921 végén Berengár szövetséget kötött a magyarok két „királyával,” Dursaccal és Bogáttal.³⁷¹⁶ A Berengár ellen összeesküvők II. Rudolfot, Burgundia királyát hívták Berengár ellen, aki szorult helyzetében folyamodott a magyarok segítségéhez.³⁷¹⁷ A magyar had szinte egész Itáliát pusztíthatta, a dél-itáliai Apuliáig hatoltak.³⁷¹⁸ A 921–922-es év fordulója táján Brescia közelében a magyarok győzelmes csatát vívtak Berengár ellenségeivel.³⁷¹⁹

³⁷⁰⁹ Vajay 1968. 57, 60–61. – Konrád király és nagybátyja, a sváb Erchanger ögróf ellentétére vezette vissza a magyarok német beavatkozását; illetőleg a francia belügyekben a törvényes Karolingok és a lázadó Robertinusok ellentétére; ennek megkérdőjelezésére vö. Kristó 1980. 246–247.; Kristó–Makk 2001. 105.

³⁷¹⁰ *Miracula Sancti Georgii* (Szent György csodái), vö. ÁMTBF 78–79.; értelmezésére vö. Kristó 1980. 248.; Makk 1996a. 15.; Kristó–Makk 2001. 105–106.; az ankhialosi csatára vö. Balogh 2007. 7–20.; nem említi a magyar részvételt Bóna 2000. 62.

³⁷¹¹ Bóna 2000. 38.

³⁷¹² Összefoglalóan a 919. évi kalandozásra vö. Lüttich 1910. 68–70.; Kristó 1980. 248–250.; Makk 1996a. 12.

³⁷¹³ Vö. *Annales Corbeienses*, Gombos 1937–1938. I. 120.; vö. Lüttich 1910. 70.

³⁷¹⁴ Fasoli 1945. 132.; Vajay 1968. 61.; Bóna 2000. 38.; Kristó–Makk 2001. 107.

³⁷¹⁵ Brémai Ádám, vö. Gombos 1937–1938. I. 12.; vö. Lüttich 1910. 68–69.

³⁷¹⁶ Liudprand, vö. Gombos 1937–1938. II. 1473.; MEH 231. (Horváth János)

³⁷¹⁷ Deér 1928. 18.

³⁷¹⁸ A 921–922-re keltezhető itáliai kalandozásra vö. Lüttich 1910. 127., Deér 1928. 18.; Hóman–Szekfü 1928. 138.; Kristó 1980. 251–252.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 107–108.; Tóth 2010. 196.; Veszprémy 2014a. 85–86.; Veszprémy 2014b. 49.; 919–920-ra tette Vajay 1968. 62.; Bóna 2000. 44.; 920–921-re tette Fasoli 1945. 137.

³⁷¹⁹ Kristó 1980. 254.

Vajay Szabolcs feltevése szerint a magyarok előbb Burgundiába, majd Lotharingiába törtek be, és Verdun városát is felgyújtották 921 tavaszán.³⁷²⁰ Ez a feltevés kétséges, a lotharingiai akcióra korábban, például 917-ben kerülhetett sor.³⁷²¹ Bizonytalan, hogy 923-ban folytatódott-e az itáliai vállalkozás.³⁷²² Nagyszabású itáliai portyázásra került sor 924-ben, amikor a magyar csapatokat Szalárd (Salardus) vezette.³⁷²³ Flodoardus híradása szerint a magyarok a langobárdok által elűzött Berengár király szövetségében támadtak, Pávia városát felégették. Később átkeltek az Alpokon, Gallia ellen támadtak, benyomultak Dél-Franciaországba. Közben Berengárt, szövetségeseüket, az itáliaiak megölték. Flodoardus szerint a magyar hadjárat rosszul végződött, mert a magyarokat Rudolf, Gallia királya és Provence-i Hugo üldözte, és egy részüket elpusztították. A Gothiára támadó magyarok zöme betegségben pusztult el.³⁷²⁴ Liudprand leírása szerint a magyarok Berengár halála után és Rudolf távollétében támadtak Itáliára, Páviát körülvették és március 15-én felégették. Ezután a magyarok Itáliát dűlva nagy zsákmányukkal visszatértek saját országukba.³⁷²⁵ A magyarok itáliai akcióját az itáliai beháború váltotta ki, Berengár szövetségeseiként harcoltak. A magyarok galliai betörését a francia belharcok – Együgyű Károly és Róbert, majd Radulf között – is motiválhatták. Lehet, hogy a Karolingok hívták be őket Radulf ellenkirállyal szemben, de ez nem bizonyítható.³⁷²⁶ A 924-es évben más irányba is folyt kalandozás, Szászországba tört be egy másik magyar sereg. Widukind leírása szerint a magyarok „ismét végigpusztították egész Szászországot, várakat és városokat perzselték föl, és akkora mészárlást vittek véghez, hogy teljes elnéptelenedés fenyegetett immár.” Madarász Henrik király Werla várában húzódott meg, nem merte felvenni a harcot a magyarokkal. A magyar akció azonban mégsem volt sikeres, hiszen egy magyar vezért a szászok elfogtak. Widukind szerint „a magyarok annyira becsülték ezt a vezérüket, hogy váltságdíjül töménytelen aranyat és ezüstöt ajánlottak fel. A király azonban visszautasította az aranyat, inkább békét követelt cserébe, amit végül el is ért, így hát a foglyot egyéb ajándékok kíséretében visszaszolgáltatta, kilenc évre sikerült is megszilárdítania a békét.”³⁷²⁷ Henrik király kilencéves békét kapott cserébe a magyar vezérért. A magyar fejedelem elengedése

³⁷²⁰ Vajay 1968. 62.

³⁷²¹ Kristó 1980. 253–254.

³⁷²² 923-ra tette Dursac és Bogát hadjáratát Szalárd támogatására és a Brescia melletti győzelmet Bóna 2000. 44.

³⁷²³ A 924. évi itáliai hadjáratra vö. Lüttich 1910. 129.; Hóman–Szekfü 1928. 138–139.; Kristó 1980. 255–259.; Kordé–Petrovics 1989. 29.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 109.; Tóth 2010. 196–197.; 922–924-re tette Szalárdus hadjáratát Fasoli 1945. 138–140.; Bóna 2000. 44.

³⁷²⁴ Flodoardus, vö. Gombos 1937–1938. II. 926.

³⁷²⁵ Liudprand, vö. Gombos 1937–1938. II. 1473–1474.; MEH 231. (Horváth János)

³⁷²⁶ A franciaországi beharcokra és a magyarok behívásának feltevésére vö. Vajay 1968. 67–68.; megkérdőjelezésére vö. Kristó 1980. 256–259.; Kristó–Makk 2001. 109–110.; a magyarok galliai hadjáratára, Lotharingia irányba való támadására vö. Lüttich 1910. 72–73.

³⁷²⁷ Widukind XXXII. vö. Widukind 2009. 35.

mellett a német uralkodó vállalta, hogy évi adót fizet a magyaroknak.³⁷²⁸ Így Itália mellett Germania, vagy csak Szászország is a magyar törzsszövetség adófizetője lett.

A béke a szász területre vonatkozott, de a 926-os év kivételével, más német terület elleni hadjáratról sem tudunk. A békét jól használta fel Henrik király, hiszen a worms-i diétán kiadott 926-os „várrendelete” értelmében Szászországban és máshol várakat (mentsvárak) kell építeni. Emellett létrehozta az első nehézpáncélos lovaságot, amely zárt csatarendben harcolt.³⁷²⁹ Henrik reformjai a nomád magyar könnyűlovasság feltartóztatását célozták. A szász területeket megkímélték a magyarok, 926-ban előbb Bajorországot és Svábföldet dúlták, majd Augsburgot ostromolták sikertelenül, végül a Rajnán átkelve francia területeken portyáztak (Verdun megtámadása és felégetése).³⁷³⁰ Augsburg ostroma után történt meg a híres Sankt Galleni kaland. A magyarok 926. május elején megszállták a kolostort, és az ottani vidám táborozásuk emlékét az egyedül ott rekedt, együgyű Heribald barát elmondása alapján feljegyezte a kortárs Ekkehard.³⁷³¹ Lehetséges, hogy a svábföldi dúlás mögött is a burgundiai Rudolf és Provence-i Hugo közötti itáliai belviszály rejlett. Majd a francia belharcokba kapcsolódtak be a magyarok, és a Karoling-párt szövetségeseiként harcoltak.³⁷³² E hadjárat végén, 926-ban jutottak el a magyarok első ízben az Atlanti-óceánig.³⁷³³ A következő évben, 927-ben Itáliába törtek be X. János pápa testvére, Péter felkérésére. A magyarok feldúlták Toscanát, egészen Apuliáig kalandoztak.³⁷³⁴ A dél-itáliai területek feldúlása Bizánccal való konfliktust is jelentett, hiszen ez a terület bizánci fennhatóság alatt állt.³⁷³⁵ A következő hat évben nincs adatunk magyar kalandozásra. Ezt magyarázhatjuk a Henrik királlyal kötött békével is, amelynek következtében elkerülték a magyar kalandozások Szászföldet, és a 926. évi hadjárat kivételével a német területeket is. Itáliából is kaptak évpénzt. Valószínűleg ezekben az években nem kaptak a magyarok felkérést sem Itáliából, sem pedig francia területről. Lehetséges, hogy déli, délnyugati, vagy északi irányba folytak portyák, csak nem jegyezték fel őket. Györffy György szerint az „eseménytelennek” tűnő időszak a „magyar fejedelemség legvirágzóbb korszaka: Magyarországtól nyugatra,

³⁷²⁸ A 924. évi hadjáratra vö. Lüttich 1910. 71–72.; Deér 1928. 24.; Hóman–Szekfü 1928. 139.; Kristó 1980. 259.; Kordé–Petrovics 1989. 30.; Makk 1996a. 12.; Bóna 2000. 39.; Kristó–Makk 2001. 110–111.; Tóth 2010. 196.

³⁷²⁹ Lüttich 1910. 78.; Bóna 2000. 39.; Kristó–Makk 2001. 117.; Veszprémy 2014b. 48.

³⁷³⁰ A 926-os hadjáratra Lüttich 1910. 77.; Deér 1928. 20.; Hóman–Szekfü 1928. 139.; Kristó 1980. 259–262.; Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 111–112.; Tóth 2010. 198.; Verdun felégetése vö. Veszprémy 2014a. 86.

³⁷³¹ A Sankt Galleni kalandra vö. Gombos 1937–1938. I. 448–452.; magyar fordítására HKÍF 246–256. (Dér Terézia–Galántai Erzsébet); vö. még Kordé–Petrovics 1989. 30–35.; Kristó–Makk 2001. 112–113.

³⁷³² A feltevésre Vajay 1968. 73–77, 107.; a feltevés elutasítására Kristó 1980. 262–265.; Kristó–Makk 2001. 115.

³⁷³³ Makk 1996a. 12.; Kristó–Makk 2001. 114.; Tóth 2010. 198.

³⁷³⁴ Kristó 1980. 265. 368.; Kristó–Makk 2001. 115–116.; Tóth 2010. 198.

³⁷³⁵ Kristó–Makk 2001. 115.

Lombardiától fel az Északi-tengerig egy 500 km széles szövetségi övezet húzódott, amelynek országai adóval váltották meg a békét, és ellenfeleikkel szemben a magyarok segítségét kérhették.³⁷³⁶ Ez a „relatív” békeidőszak kedvező volt a magyaroknak, hiszen évpénzt kaptak Itáliából és Germaniából is.

A korszakhatárt a 933-as év jelölheti, amikor lejárt a Henrik német királlyal kötött kilencéves béke. A magyarok követeket küldtek Henrikhez a szerződés meghosszabbítása miatt.³⁷³⁷ Mivel az adót megtagadta a német király, a magyarok hadjáratot vezettek ellene, és Thüringia pusztítása után megrohanták Szászországot. A magyarok kétfelé osztották seregüket, és két irányba támadtak. Az egyik magyar sereg Thüringia keleti részébe tört be, a másik pedig nyugatról és délről Szászországba.³⁷³⁸ Widukind szász történetíró szerint „a szászok azonban, összefogva a türingekkel, csatába bocsátkoztak velük, vezéreiket megölték, a nyugati sereg többi harcosát pedig szerteszt szórták az egész tartományban.”³⁷³⁹ Widukind megemlítette, hogy a másik magyar csapat, a keleti sereg egy várat kezdett el ostromolni. Ennek felmentésére érkezett Henrik király, aki a Riade folyó mellett táborozott le. Henrik taktikája a páncélos csapatra épült és a cselvetésre. A „páncélzattal gyöngén felszerelt türing légiót küldte ki tehát csalétekként, hogy az ellenséget a főszereg elé csalják. Így is tettek, és a magyarok, mihelyt megpillantották a páncélossereget, valóban úgy megfutamodtak, hogy nyolc mérföldön belül alig esett el vagy került fogságba közülük.” A magyar táborban levő foglyokat kiszabadították.³⁷⁴⁰ Liudprand tudósítása szerint Merseburg mellett került sor a döntő ütközetre, ahol a szászok rendezett hadsorokban egyszerre rohamoztak, és pajzsaikkal felfogták a magyarok nyílzáporát. Végül a magyarok elmenekültek a csatáról, eldobálták fegyvereiket. A győztes szászok kiszabadították a foglyokat.³⁷⁴¹ *Henrik király 933. március 15-én aratta győzelmét, Riade (Ritterburg?) mellett, Merseburg város közelében, vagy esetleg az Unstrut–Helme folyók találkozásánál.*³⁷⁴² A német uralkodó győzelmét a nehézpáncélos lovasságnak, a zárt hadrendnek köszönhette. Bóna István szerint nem került sor csatára, és „amikor a szász páncéloslovasság rendezett sorokban megindult, az éhségtől és hidegtől amúgy is visszavonulásban levő magyarok táborukat, málhájukat, foglyaikat

³⁷³⁶ Györfly 1977a. 148.

³⁷³⁷ A magyar követség e két lehetséges céljára vö. Lüttich 1910. 79.

³⁷³⁸ Lüttich 1910. 80.

³⁷³⁹ Widukind 2009. 41.; HKÍF 220. (Almás Tibor)

³⁷⁴⁰ Widukind 2009. 41–42.; HKÍF 222. (Almás Tibor)

³⁷⁴¹ Liudprand, Antapodosis II. 30, 31.; Gombos 1937–1938. II. 1473–1474.; MEH 231–231. (Horváth János)

³⁷⁴² A 933. évi magyar kalandozásra és a merseburgi, Riade-i vereségre vö. Lüttich 1910. 79–85.; Deér 1928. 24.; Hóman–Szekfü 1928. 140–141.; Darkó 1934. 67.; Fasoli 1945. 157–158.; Vajay 1968. 77.; Kristó 1980. 266–268.; Kordé–Petrovics 1989. 35–36.; Makk 1996a. 13.; Kovács 1996a. 87–88.; Kristó–Makk 2001. 117–118.; Veszprémy 2008b. 91–93.; Tóth 2010. 199.; Veszprémy 2014b. 48.; a csata helyszínére vö. legújabban Veszprémy 2014a. 87.

hátrahagyva pánikszerűen elmenekültek Szászországból és Tübingiából.³⁷⁴³ Az idézett források ezt az értelmezést nem támasztják alá. A források szerint a magyarok megkísérelték seregük összegyűjtését, a thüringiai csapatot meg is futamíthatták, a zárt csatarendben előrenyomuló szász páncélosok elől, a sikertelen nyílzápor után, azonban megfutamodtak. Ez a merseburgi vagy Riade melletti vereség nem okozott komoly sokkot a magyaroknak, hiszen a következő években töretlenül folytak a magyar portyák. Ugyanebben az évben, 933-ben egy magyar sereg Itáliában is portyázott.³⁷⁴⁴ Ebben az alperiódusban egyre messzebb jutottak el a magyar csapatok, egy hadjárat éven több tartományba is betörték, különböző irányokba is vezettek akciókat. Az intenzívebb hadjáratok növelték az ellenállást.³⁷⁴⁵

III. 1. 5. 2. 3. A VÁLTAKOZÓ SIKERŰ MAGYAR HADJÁRATOK (933–955)

A következő alperiódust Merseburgtól számíthatjuk Augsburgig, azaz 933-at követően 955-ig, a Lech-mezei vereségig.³⁷⁴⁶ A 933-as merseburgi csatavesztés magyarázhatja, hogy a következő évben, 934-ben a magyarok nem nyugat, hanem délkelet felé koncentrálták erőiket és Bizánc ellen indítottak támadást.³⁷⁴⁷ Bizánci híradás szerint 934. április havában támadtak a türkök (magyarok) és egész Konstantinápolyig pusztítottak. Végül egyezséget kötöttek velük, a foglyokat kiváltották.³⁷⁴⁸ Az arab Maszúdi részletes leírása szerint a magyarok szövöttek a besenyőkkel Bizánc ellen. Tudósítása szerint egy mohamedán kereskedő sérelme miatt, továbbá egy bizánci város (W.l.n.d.r.) lakóinak támadása miatt indították a háborút. A 60 ezerre becsült besenyő és magyar sereg csatát vívott a bizánci sereggel, amelynek létszámát, némi túlzással, 65 ezer főre (50 ezer bizánci és 15 ezer mohamedán) tette a muszlim történetíró. A csatában a nyílzáport alkalmazó nomád szövetségesek nagy vereséget mértek a bizánci hadra. Ezután elfoglalták a bizánci uralom alatt álló várost, és egészen Konstantinápolyig nyomultak, ahol a foglyokat kiváltatták a bizánciakkal ruháért, brokátért, selyemért.³⁷⁴⁹ Györffy György feltevése szerint „ettől a hadjáratától kezdve számítható Bizánc és a vele szövetséges Bulgária évi adóztatása a magyar fejedelem részéről.”³⁷⁵⁰ A sikeres bizánci kalandozás mellett egy

³⁷⁴³ Bóna 2000. 39.

³⁷⁴⁴ Vajay 1968. 79–80.; Kristó 1980. 266.; Makk 1996a. 13.; Kristó–Makk 2001. 118.

³⁷⁴⁵ Tóth 2010. 200.

³⁷⁴⁶ Ezt az időszakot számította második periódusnak Vajay Szabolcs is, vö. Vajay 1968. 82. o. 309. jegyzet

³⁷⁴⁷ Összefoglalóan a 934. évi bizánci kalandozásra Deér 1928. 27.; Fasoli 1945. 161–162.; Kristó 1980. 268–271.; Kordé–Petrovics 1989. 36–38.; Makk 1996a. 16–17.; Bóna 2000. 62.; Tóth 2010. 200.

³⁷⁴⁸ Georgius Monachos Continuatus, ÁMTBF 61.

³⁷⁴⁹ Maszúdi híradására HKÍF 53–56. (Zimonyi István); MEH 100–103. (Czeglédy Károly); HKÍF 53–56. (Czeglédy Károly–Kmoskó Mihály)

³⁷⁵⁰ Györffy 1977a. 149.

másik sereg nyugaton is portyázott, és a lotharingiai Metzиг hatolt.³⁷⁵¹ A következő évben, 935-ben, ismét nyugatra helyeződött át a súlypont. Burgundiát, Aquitániát pusztították és Észak-Itáliára is rátámadtak. Itáliában Brescia városáig nyomultak, amely azonban visszaverte támadásukat.³⁷⁵² Míg a 936-os évben nincs adatunk magyar akcióra, a 937-es év ismét nagyszabású magyar hadjáratot hozott. Ez a 937. évi vállalkozás kapcsolatban áll azzal, hogy Németországban hatalomváltásra került sor. I. Henrik királyt, a merseburgi győzöt 23 éves fia, I. (Nagy) Ottó (936–973) követte Germania trónján.³⁷⁵³ A magyarok az új király ellen próbálkoztak, adófizetést szerettek volna tőle kicsikarni. A német területek megtámadása azonban nem hozott eredményt. A magyarok Bajorországon áthaladva Frankföldet és Svábföldet dúlták, majd Frankföld keleti feléből betörték Szászországba. Ottó király erős sereggel fellépett ellenük és nyugat felé, Metzиг úzte őket. Germania után a kalandozók Franciaország felé fordultak, ahol szintén hatalomváltás következett be. Radulf halála (936) után a Provencei Hugo által támogatott Lajos, Együgyű Károly fia lépett a trónra. A magyarok előbb Lotharingiát, majd Burgundiát és Aquitániát dúlták. A portyák során ismét eljutottak az Atlanti-óceánig. Ezután Itália következett. A nagyszabású hadjáratsorozat bizonyosan nemcsak egy kalandozó sereg műve volt. A magyarok egészen Dél-Itáliáig, Capuáig és Nápolyig nyomultak. Sok kincset raboltak, foglyokat ejtettek, akiket kivágtattak.³⁷⁵⁴ A következő évben, 938-ban újabb kísérletet tettek a magyarok Ottó király ellen az adó kikényszerítése érdekében. A magyarok nyáron támadtak, Thüringiát pusztították. Ezután Thüringia felől betörték Szászországba, és Minden városáig hatoltak. A magyarok a Bode folyónál táboroztak le, és két irányba támadtak. Az egyik magyar seregrész Steterburg felé tört, de a városiak kitörték és megfutamították a támadókat (938. szeptember). A másik seregrész északra vonult, ahol egy szláv kalauz egy mocsaras helyhez, Drömlinghez vezette őket, ahol bekerítették és elpusztították őket. Egy vezérüket elfogták, Ottó király elé vitték, aki nagy váltságdíjat kért érte. A magyarok ezután nem próbálkoztak tovább Szászország megtámadásával.³⁷⁵⁵ Nemcsak katonai, hanem politikai szempontból is kedvezőtlen változások történtek 937–938-ban. A magyarokkal együttműködő Arnulf-bajor herceg meghalt (937), és Ottó király ellen lázadó fiát, Eberhardot

³⁷⁵¹ Annales Mettenses, Gombos 1937–1938. I. 158.; vö. Kristó 1980. 268.; Kordé–Petrovics 1989. 38.; Makk 1996a. 13.

³⁷⁵² A 935. évi hadjáratra vö. Flodoardus, Gombos 1937–1938. II. 927.; a kalandozásra Lüttich 1910. 85–86.; Kristó 1980. 271.; Makk 1996a. 13., Bóna 2000. 45.; Kristó–Makk 2001. 122.; Tóth 2010. 200–201.

³⁷⁵³ Lüttich 1910. 87–88.

³⁷⁵⁴ A 937. évi kalandozásra vö. Widukind, 2009. 52.; elemzésére vö. Lüttich 1910. 88–94.; Hóman–Szekfű 1928. 141–142.; Fasóli 1945. 164–171.; Kristó 1980. 271–275.; Kordé–Petrovics 1989. 38–41.; Makk 1996a. 13.; Kristó–Makk 2001. 122–123.; Tóth 2010. 201.

³⁷⁵⁵ A 938. évi kalandozásra vö. Widukind 2009. 56–57.; HKÍF 223. (Almási Tibor); elemzésére Lüttich 1910. 94–97.; Hóman–Szekfű 1928. 142.; Kristó 1980. 275–276.; Kordé–Petrovics 1989. 42.; Makk 1996a. 13.; Bóna 2000. 39–40.; Kristó–Makk 2001. 123–124.; Tóth 2010. 201.

elűzték. Az új bajor herceg, az Ottó királlyal együttműködő Berthold lett.³⁷⁵⁶ Így a magyarok nem számíthattak tovább a bajorok együttműködésére. A 939-as évnél nem jegyezték fel magyar akciót a források.³⁷⁵⁷ A következő évben, 940-ben Itáliába törtek be a magyarok, de itt is vereségek érték őket. Róma közelében a rómaiakkal, majd Rietinél a langobárdokkal ütköztek meg, és vereséget szenvedtek.³⁷⁵⁸ A 941-es évben nem tudunk magyar hadjáratról, bár tettek egy kísérletet balkáni (bizánci) kalandozásra, de a dunai átkelés nem járt sikerrel.³⁷⁵⁹ A következő, 942. évben nagyobb vállalkozásra került sor. Egy magyar kalandozó sereg Itália ellen indult, de Hugó király a béke fejében 10 mérő pénzt ajánlott fel nekik, és vezetőt is adva melléjük, az Ibériai-félsziget felé küldte őket. A magyarok Dél-Franciaország felől támadtak, Katalónián keresztül vonultak. Előbb az északi keresztény területen pusztítottak, majd június 10-e táján betörték a cordobai kalifátus területére. Városokat ostromoltak, pusztítottak. Június 25-e táján értek Barbastro városához, elfogták Barbastro várának urát, akit később kiváltottak. Június végén Huesca városát érték el, július 7-én pedig Léridához érkeztek, amelyet nyolc napig ostromoltak sikertelenül. Ezután július végén visszavonultak. A visszavonulókat vagy az egyesült katalán erők tizedelték meg, vagy a frankok Dél-Franciaországban.³⁷⁶⁰ A 943-as évben két irányba is indult kalandozó had. Betörték az immár ellenséges bajor területre, de vereséget szenvedtek augusztus 12-én Welsnél, a Traun folyó mellett Berthold herceg bajor és karantán csapataitól.³⁷⁶¹ Egy másik kalandozó had a Bizánci Birodalomra támadt 943 áprilisában. Theophanész patrikiosz békeszerződést kötött velük, amely öt évre szólt.³⁷⁶² A növekvő németországi ellenállás, illetve az itáliai (946–947) és bizánci (947–948) békekötések magyarázhatják, hogy négy évig, 947-ig nem tudunk újabb magyar kalandozó akcióról. Ekkor az itáliai belharcokba ismét beavatkoztak a magyarok. Provence-i Hugo lemondott itáliai királyságáról fia, Lothar javára, akit összeházasított II. Burgundiai Rudolf lányával. Lothar ellen I. Berengár unokája, II. Berengár lépett fel, aki a magyarokat segítségül hívta. Falicsi fejedelem unokaöccse, Taksony vezetésével nagy sereggel megjelentek a magyarok, akik három hónapig dúltak Itáliában, egészen Apuliáig fosztogatva. A magyarokat behívó II. Berengár 10

³⁷⁵⁶ Lüttich 1910. 94–95.; Kristó 1980. 279.; Bóna 2000. 40.; Kristó–Makk 2001. 124.

³⁷⁵⁷ Bóna az általában 940-re tett itáliai akciót kapcsolta ehhez az évhez, Bóna 2000. 46.

³⁷⁵⁸ Pauler 1900. 73.; 173. o. 110. jegyzet; Kristó 1980. 276–277. ; Makk 1996a. 13.; Kristó–Makk 2001. 124.

³⁷⁵⁹ Kristó 1980. 277.; Kristó–Makk 2001. 125.

³⁷⁶⁰ A 942. évi itáliai kalandozásra vö. Liudprand, Gombos 1937–1938. II. 1474.; MEH 233. (Horváth János); a 942. évi ibériai kalandozásra Ibn Hajján, vö. HKÍF 61–63. (Czeglédy Károly); Elter 2009. 61–64., 86–89.; elemzésére legutóbb vö. Makk 2010. 21–26.; vö. még Kordé–Petrovics 1989. 42–43.; Makk 1996a. 13.; Bóna 2000. 49–50.; Kristó–Makk 2001. 125.; Tóth 2010. 202.; Veszprémy 2014b. 49.; a nyugati források alapján korábban tévesen 943-ra tette az itáliai és ibériai kalandozást Hóman–Szekfü 1928. 142.; Kristó 1980. 279–280.

³⁷⁶¹ Kristó 1980. 277–279.; Kordé–Petrovics 1989. 43.; Makk 1996a. 103–14.; Bóna 2000. 40.

³⁷⁶² Georgius Monachus Continuatus, ÁMTBF 61–62.; vö. még Kristó 1980. 280.; Kordé–Petrovics 1989. 43.; Makk 1996a. 17.; Kristó–Makk 2001. 125–126.

mérő pénzt adott nekik a béke fejében.³⁷⁶³ A következő évben, 948-ban bajor területre törtek be a magyarok. Támadásuk kiváltó oka az volt, hogy elhunyt Ottó király szövetségese, Berthold herceg, akinek helyébe Henrik lépett. A magyarok szerettek volna újra befolyást szerezni Bajorországban, de a Taksony vezette sereg Nordgowe (Nordgau) területén, Flozzunnál (oberpfalzi Floss?) kisebb vereséget szenvedett a bajoroktól.³⁷⁶⁴ A bajor–magyar összecsapások folytatódtak 949–950-ben, jobbra bajor sikerekkel.³⁷⁶⁵ Henrik bajor herceg az Enns folyón túli magyar szállásterületre is betört.³⁷⁶⁶

951-ben a magyarok szokatlan útvonalat kényszerültek választani. Mivel az elengedhetetlen bajorok elzárták az utat Németország felé, Itálián keresztül törtek be Franciaország területére, Aquitániába. Aquitániát nyáron pusztították, majd Itálián keresztül tértek haza. Így is kudarc érte őket. Henrik bajor herceg 951 novemberében a Ticino folyó mellett vereséget mért rájuk.³⁷⁶⁷ Mivel I. Ottó német király uralmát kiterjesztette Észak-Itáliára, és a magyar–bajor határvidékekre korlátozódó, közeli kalandozások pedig egyre inkább vereséggel végződtek, a nyugati portyákra kevesebb lehetőség nyílt. A „Kelet-Ausztriából nyugatra vezető utak sok száz kilométer szélességben elzáródtak a magyarok előtt.”³⁷⁶⁸ A magyaroknak csak akkor lett volna esélyük hadjárataik folytatására, ha fokozott erőfeszítéssel, nagy erők mozgósításával kitörnek ebből az elszigeteltségből. Az I. Ottó ellen kitört 953. évi belső lázadás – fia, Liudolf sváb herceg és veje, Vörös Konrád lotharingiai herceg, akiket főleg Ottó itáliai politikája fordított az uralkodó ellen – lehetőséget biztosított a magyaroknak arra, hogy bekapcsolódjanak a német belháborúba. A kalandozó sereg Bulcsú vezetésével 954-ben a fellázadt német hercegek kérésére tört be német területre. A magyarok Karintián keresztül nyomultak be Bajorországba, majd Frankföldre. Az ellenük vonuló Ottó király elől kitértek, és Liudolf herceg tovább irányította őket nyugat felé. A magyarok március elején már átkeltek a Rajnán. Ezután Wormsban, a másik lázadó herceg, Vörös Konrád támogatását élvezték, aki saját ellenfelei ellen küldte őket. Később a magyarok elváltak Konrádtól, és Gembloux, Tournai (mai Belgium – T. S. L.) területén pusztítottak. Április 6-án Cambrai városát vették ostrom alá. Az ostrom során Bulcsú rokonát megölték, fejét kitűzték a városfalra. A magyarok minden zsákmányt és foglyot hajlandóak lettek volna a fejért cserébe átadni,

³⁷⁶³ A 947. évi itáliai kalandozásra vö. Liudprand, In: Gombos 1937–1938. 1474., MEH 233. (Horváth János); Fasoli 1945. 179., Kristó 1980. 280–281.; Kordé–Petrovics 1989. 43.; Makk 1996a. 14.; Bóna 2000. 46.; Kristó–Makk 2001. 126–127.; Tóth 2010. 203.

³⁷⁶⁴ Fasoli 1945. 182–183.; Kristó 1980. 281–282.; Kordé–Petrovics 1989. 44.; Makk 1996a. 14.; Bóna 2000. 40.; Kristó–Makk 2001. 128.

³⁷⁶⁵ A 949–951 közti bajor–magyar harcokra vö. Fasoli 1945. 183.; Kristó 1980. 282–283.; Kristó–Makk 2001. 128.; Tóth 2010. 203.

³⁷⁶⁶ Kristó 1980. 283.; Makk 1996a. 14.; Kristó–Makk 2001. 128.

³⁷⁶⁷ A 951. évi kalandozásra Lüttich 1910. 97–98.; Kristó 1980. 283–284.; Kordé–Petrovics 1989. 44.; Makk 1996a. 14.; Kristó–Makk 2001. 129.; Tóth 2010. 203.

³⁷⁶⁸ Kristó 1985a. 78.

de a városiak elutasították az ajánlatot. Ezután Franciaország területén (Reims, Metz stb.) pusztítottak, majd Burgundiába mentek, és Észak-Itálián át tértek vissza hazájukba.³⁷⁶⁹

A 954. évi kalandozás sikerén felbuzdulva 955-ben újabb nagyszabású hadjáratra került sor. A cél valószínűleg Franciaország lett volna, de ehhez keresztül kellett vonulni Németországon. A magyarok júliusban követeket küldtek Ottó királyhoz, de meg egyezésre nem került sor, bár a király ajándékkal küldte el a követeket. A tavasz folyamán, Ottó királynak meghódolt lázadó fia, Liudolf és veje, Vörös Konrád. A lázadó bajor grófokat Ottó legyőzte a mülhdorfi csatában, Regensburg városát bevette. Ottó király kemény kézzel rendet teremtett, a német polgárháború véget ért. Így a támadó magyarok szövetséges nélkül maradtak. Bulcsú fővezérletével nagy sereggel támadtak július közepén. Egy kései forrás, Aventinus szerint Bulcsú vezetése alatt négy magyar alvezér (Lél, Sur, Csaba és Taksony) tevékenykedett.³⁷⁷⁰ Valószínű, hogy nagyszabású vállalkozásról lehetett szó, amelyben legalább négy-öt törzs, vagy akár az egész magyar törzsszövetség haderejének részvételét feltételezhetjük.³⁷⁷¹ A Sankt Gallen-i Évkönyvek szerint a magyarok száma „százezerre rúgott”, ami erős túlzás.³⁷⁷² A magyarok Bajorországban dúltak, a Dunától a Fekete-Erdőig, majd átkeltek a Lech-folyón, és Svábföldet pusztították.³⁷⁷³ Ezután, augusztus elején ostrom alá vették Augsburg városát, amelyet Udalrich (Ulrich) püspök védelmezett. A magyarok gyors rohamokkal próbálták meglepni a védőket, és kicsalni őket. Majd augusztus 8-án a város keleti kapuján próbáltak rohammal behatolni. A rohamot vezető magyar vezér eleste után a magyarok visszatértek táborukba. Augusztus 9-án ostromgépekkel is támadtak a magyarok, hogy előkészítsék az újabb rohamot a város ellen. Ekkor jelent meg Augsburg városa közelében Ottó király nyolc légióból (bajor, frank, sváb, cseh és szász) álló felmentő seregével. Widukind leírása szerint a felvonuló had első három légióját Henrik herceg bajorjai alkották, a negyedik légiót a Vörös Konrád herceg vezette frankok, az ötödik, a szász királyi légiót maga Ottó király irányította, a hatodik és hetedik légió svábokból állt, és leghátul, a cseh légió válogatott ezer vitéze haladt a málhával.³⁷⁷⁴ Összességében Ottó seregét legkevesebb 3–4 ezerre, de inkább 8 ezer főre becsülhetjük. A magyarok ellene fordultak és *augusztus 10-én, Szent Lőrinc napján, az Augsburg melletti Lech-mezején döntő csatára került sor*. Widukind tudósítása szerint a magyarok indították a csatát, „átkeltek a Lech folyón, és a hadsereget megkerülve az

³⁷⁶⁹ A 954-es hadjáratra Lüttich 1910. 98–101.; Kristó 1980. 284–288.; Kristó 1985a. 78–80.; Kordé–Petrovics 1989. 44–45.; Makk 1996a. 14.; Bóna 2000. 51–52.; Kristó–Makk 2001. 130–133.; Tóth 2010. 204.; Veszprémy 2014b. 50–51.

³⁷⁷⁰ Aventinus, vö. Gombos 1937–1938. I. 355, 356.

³⁷⁷¹ Kristó 1985a. 95.

³⁷⁷² Sankt Galleni Évkönyvek, vö. Gombos 1937–1938. I. 199.; MEH 256. (Horváth János)

³⁷⁷³ Augsburgi Gerhard, vö. Gombos 1937–1938. III. 2615.; MEH 258. (Horváth János); HKÍF 234. (Sebők Ferenc)

³⁷⁷⁴ Widukind, vö. Gombos 1937–1938. III. 2663.; MEH 253. (Horváth János); HKÍF 224–225. Almási Tibor)

utolsó légiót [ti. a cseheket] kezdték el nyugtalanítani nyilaikkal, majd hatalmas kiáltozások közepette rohamot indítottak, s miután egyeseket levágtak, másokat foglyul ejtettek, a légió többi fegyveresét – a teljes málhát hatalmukba kerítve – megfutamították.³⁷⁷⁵ A magyarok tehát kezdetben váratlan támadásukkal sikereket értek el. Ott támadtak, ahol nem számítottak rájuk, megfutamították az utóvédet képező cseh légiót, amely átmenekült a Lech folyón. Ezután szétszórták a svábok kétlégiónyi seregét is. Ekkor Ottó király, felismerően, hogy „az ütközet az ellenkező oldalon zajlik, s hogy az utóvédcsoportok veszélyben forognak, oda irányította Konrád herceget a negyedik légióval, aki a foglyokat kiszabadította, kiragadta a zsákmányt birtokukból, s megszire üzte az ellenfél fosztogató csapatait.”³⁷⁷⁶ A leírásból kitűnik, hogy a magyarok a hátvédet képező cseh és a két sváb légió legyőzése után zsákmányolni kezdtek. Ezt használta ki Ottó király, aki ellentámadásra küldte Konráddal a frank légiót. Konrád herceg sikerrel járt, megfutamította a zsákmányoló magyarokat, és kiszabadította a magyarok által ejtett foglyokat. Widukind leírása szerint maga Ottó király is beavatkozott a küzdelemben, támadást indított a magyarok ellen. A szász történetíró leírása szerint Ottó király buzdító beszédet is intézett katonáihoz, és ezután „a legbátrabb katona és a legjobb hadvezér kötelességét teljesítve ő fordította elsőként lovát az ellenség felé.”³⁷⁷⁷ Közéharccra került sor, amelyben a magyarok alulmaradtak. A magyarok a Lech folyó túlsó partjára átkelve, táboruk irányába menekültek. Ottó csapataival üldözte a megfutamodó magyarokat, akik közül sokan a vízbe veszték. A német uralkodó elrendelte, hogy a gázlókat és réveket őrizték az ellenséggel szemben. Az üldözés során, és a következő napokban érte a menekülő magyarokat a legnagyobb veszteség.³⁷⁷⁸ Sok foglyot ejtettek, köztük volt Bulcsú, Lél és Súr, akiket Henrik bajor herceg megtorlásul felakasztott Regensburgban.³⁷⁷⁹ A győztes német seregnek jelentős veszteségei voltak, Vörös Konrád frank herceg, és más előkelők is elesetek a véres csatában.³⁷⁸⁰ A vereség, három vezérük kivégzése lélektani sokkot okozott a magyaroknak, elrettentette őket a nyugati kalandozásoktól. Ebben az alperiódusban szaporodtak a katonai kudarcok, főleg Németország ellenállása fokozódott. Augsburg e folyamat betetőzése volt.

³⁷⁷⁵ Widukind, Gombos 1937–1938. III. 2263.; HKÍF 225. (Almási Tibor); Kristó 1985a. 90., Kristó 1980. 290.

³⁷⁷⁶ Widukind, Gombos 1937–1938. 2263., HKÍF 225–226. (Almási Tibor); MEH 253–254. (Horváth János)

³⁷⁷⁷ Widukind, Gombos 1937–1938. 2263.; HKÍF 226–227. (Almási Tibor); MEH 254. (Horváth János)

³⁷⁷⁸ Kristó 1985a. 92–93.

³⁷⁷⁹ Widukind 2009. 90–93.; Augsburg ostromára vö. *Medieval Warfare* 2010. 96–97. (Bowlus, Ch. A.); a 955-ös hadjáratra és az augsburgi, Lech-mezei csatára vö. Lüttich 1910. 150–165., Hóman–Szekfü 1928. 150–151.; Darkó 1934. 67–73.; Bogyay 1955.; Kristó 1980. 288–292.; Kristó 1985a. 81–102.; Kordé–Petrovics 1989. 46–59., Makk 1996a. 14.; Kellner 1997.; Bóna 2000. 53–55.; Kristó–Makk 2001. 133–143.; Bowlus 2006.; Veszprémy 2008b. 95–97.; Tóth 2010. 204–205.; Veszprémy 2014b. 51.

³⁷⁸⁰ Bóna 2000. 54.

III. 1. 5. 2. 4. A KALANDOZÓ HADJÁRATOK VISSZASZORULÁSA (955–970)

Az utolsó másfél évtizedben, az Augsburgtól Arkadiopoliszig (955–970) tartó időszakban a kalandozások száma erősen gyérült. Ebben az időszakban csak déli–délkeleti, a Bizánci Birodalom irányába folytatott akciókról van tudomásunk. Először 959-ben, húsvétkor indult egy magyar hadjárat, amelynek során Bizáncig hatolt egy magyar sereg és sok zsákmányt szerzett. Bíborbanszületett Konsztantinosz hadvezéré, Pothor Argyrosz patrikiost küldte el egy sereggel ellenük. A bizánciak éjszaka a magyarokra törtek és levágták őket.³⁷⁸¹ A krónikakompozíció Aport említette a Bizánc elleni portyázó sereg vezéréként.³⁷⁸² Anonymus szerint Botond Bizánc kapuját törte be.³⁷⁸³ Kézai Simon is megemlékezett Botond hőstettéről, aki legyőzött egy görög vitézt, és bárdjával rést ütött Bizánc kapuján.³⁷⁸⁴ A két évvel későbbi, 961. évi magyar hadjárat nem volt sikeres. Ekkor a magyarok Thrákia ellen támadtak, és Marianosz Argyrosz patrikiosz, a thrákiai thema főparancsnoka győzte le őket, sok foglyot ejtett.³⁷⁸⁵ Felmerült, hogy 964-ben és 965-ben is sor került egy-egy kalandozó akcióra Bizánc ellen. Péter bolgár uralkodó engedte át a magyarokat Bizánc felé.³⁷⁸⁶ 968-ban kisebb magyar hadjárat folyt, amelynek során foglyokat ejtettek bizánci területen, Makedóniában. Egy újabb akció során a kalandozó magyarok közül is többen fogságba estek.³⁷⁸⁷ Egyes feltevések szerint, 969-ben is volt egy magyar támadás Bizánc ellen.³⁷⁸⁸ A következő évben, 970-ben, nagyszabású vállalkozásra került sor Bizánc ellen. A magyarok szövetségesként vettek részt a hadjáratban. Szvjatoszláv kijevi rusz uralkodó 968–969-ben Bulgáriát támadta, majd 970-ben Bizánc ellen vonult. Szvjatoszláv seregéhez csatlakoztak a bolgárok, a besenyők és a magyarok is. Az oroszokból, besenyőkből, bolgárokból és magyarokból álló, 30 ezer főre tehető, szövetséges had 970 őszi döntő vereséget szenvedett Arkadiopolisz (Arkadiopolis) váránál a 12 ezer fős felmentő bizánci hadtól, amelyet Joannesz Tzimiszkész császár hadvezére, Bardasz Szklérosz vezetett. A bizánci had előbb cselvetéssel, színlelt

³⁷⁸¹ Theophanész Continuatus, ÁMTBF 69.; talán közvetve a 959-es akcióhoz kapcsolható a Leon Diakonos Históriaijában szereplő megjegyzés Niképhoros Phókas kapcsán, és a szkíták elleni harcokra való utalással, vö. Olajos Terézia, Bizánci források 2014. 55.; a Botond-törzshöz kapcsolta a 959. évi hadjáratot Deér 1928. 28., a 959-es bizánci kalandozásra vö. Kristó 1980. 293–294.; Kordé–Petrovics 1989. 59–60.; Makk 1996a. 23.; 958-ra tette Bóna 2000. 63.; Kristó–Makk 2001. 147–148.; Tóth 2010. 205.

³⁷⁸² A krónikakompozíció mondájára vö. SRH I. 310.; MEH 192–193. (Györffy György)

³⁷⁸³ Anonymus Botond-mondájára vö. SRH I. 87.; MEH 167. (Pais Dezső)

³⁷⁸⁴ Kézai Simon Botond-mondájára. SRH I. 171–172. 310–311.; MEH 192–193. (Györffy György)

³⁷⁸⁵ Theophanész Continuatus, ÁMTBF 69.; Leon Diakonos, ÁMTBF 72.; a 961-es kalandozásra összefoglalóan vö. Kristó 1980. 294–295.; Kordé–Petrovics 1989. 60.; Makk 1996a. 23.; Bóna 2000. 64.; Kristó–Makk 2001. 149.; Tóth 2010. 205.

³⁷⁸⁶ Kristó–Makk 2001. 149.

³⁷⁸⁷ Liudprand, Gombos 1937–1938. II. 1475–1476.; vö. még Kristó 1980. 295–296.; Kristó–Makk 2001. 150.

³⁷⁸⁸ Kristó–Makk 2001. 150.

meneküléssel a besenyőket győzte le. Majd hosszabb ideig eldöntetlen volt a csata kimenetele, végül a szövetségesek megfutamodtak és nagy vereséget szenvedtek. A bizánci források túlzó leírása szerint a több tízezernyi barbárból mindössze néhány menekült meg.³⁷⁸⁹ Az *arkadiopoliszi vereség* a magyarokat is sújtotta, a veszteséget az augsburgi kudarchoz hasonlították,³⁷⁹⁰ és 970-ben végleg lezárult a kalandozó hadjáratok korszaka.

III. 1. 5. 3. A magyar hadjáratok okai, keretei

A magyar kalandozások túlnyomó többségükben sikeresek voltak, bár olykor-olykor kisebb-nagyobb kudarcok, vereségek is értek egy-egy csapatot vagy akár nagyobb sereget is. Megtévesztő lenne azonban kudarcokat hangsúlyozni, mert sikeres vállalkozás esetén a források jobbra csak a pusztításról, a magyarok megjelenéséről emlékeztek meg. A magyar sikerek egyik oka a korabeli Európában szokatlannak mondható *könnyűlovás, nomád harcmodorban* rejlik. A bizánciak által türköknek nevezett magyarok hadviselését VI. (Bölcs) Leó Taktika című művében úgy jellemezte, hogy „jobbára a távolharcban, a lesbenállásban, az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban és a szétszóródó harci alakulatokban lelik kedvüket.”³⁷⁹¹ A nomád magyar harcosok négyféle támadó fegyverrel rendelkeztek; íjjal/nyíllal, kopjával és szablyával/karddal, továbbá harci baltával. Egyedüli védőfegyverük a felsőtesthez simuló bőrvért volt.³⁷⁹² E keleti, steppei harcmodor legfontosabb kelléke a távolsági harcra kiválóan alkalmas, kb. 110 cm húr hosszúságú, összetett–vißzacsapó íj volt, amellyel a magyarok mesterien tudtak bánni. Jellemző volt a lapos, kétélű, hosszúkás, vagy a széles, rombusz vagy deltoid alakú nyíl. A nyilakat a lapos, henger alakú nyíltartó tegezben tartották.³⁷⁹³ E nyilakkal kb. 200 méter távolságból tudtak nyílzáport zúdítani az ellenségre. Egy íjász kb. 12–15 lövést adhatott le percenként.³⁷⁹⁴ A fegyverhez kapcsolódó rekonstrukciós kísérletek alapján megállapítható, hogy a korabeli harcászat csúcát jelentette.³⁷⁹⁵ A könnyűlovás magyar íjászok sorozatlövéseikkel az ellenséges sereget megbontották, és nagy veszteségeket okoztak ellenfeleiknek, megsebesítették vagy megölték őket, illetve

³⁷⁸⁹ Az arkadiopoliszi csatára, Ióannész Szkülitzész tudósítására vö. ÁMTBF 86–89.; összefoglalóan Deér 1928. 28.; Hóman–Szekfü 1928. 152.; Kristó 1980. 298.; Kordé–Petrovics 1989. 61.; Makk 1992. 18.; Makk 1996a. 25.; Bóna 2000. 64.; Kristó–Makk 2001. 151.; Makk 2001. 130–138.; Tóssér 2004. 595–611.; *Medieval Warfare* 2010. 58–59. (Sullia, D. F.)

³⁷⁹⁰ Kristó–Makk 2001. 151.

³⁷⁹¹ ÁMTBF 20.; HKÍF 106. (Moravcsik Gyula)

³⁷⁹² A magyarok fegyverzetére összefoglalóan Darkó 1934. 29–41.; Kovács 1996a. 92–106.; Töll 2008. 17–24.

³⁷⁹³ Darkó 1934. 34, 37.; Kovács 1986. 224–230.; Kovács 1996a. 94–98.; Töll 2008. 17–20.

³⁷⁹⁴ Töll 2008. 18–19.; vö. még Veszprémy 2014b. 52–53.

³⁷⁹⁵ Igaz 2010. 290–291.

lovaikat. Regino krónikájában azt írta a honfoglaló magyarokról, hogy több ezer embert „nyilakkal pusztítottak el, amelyeket oly gyakorlottsággal lőnek ki szaruíjaikból, hogy lövéseiket bajosan lehet elhárítani.”³⁷⁹⁶ Ha a magyarok íjaikat valamilyen ok miatt nem tudták használni, könnyen pánikba estek. Ez történt a 954. évi kalandozás során, amikor „nagy eső következett, amely megakadályozta a nyilazásban jártas népet az íjhúrok kifeszítésében.”³⁷⁹⁷ A távolharc példájaként Maszúdi 934. évre vonatkozó leírását idézhetjük. Eszerint a bizánciak ellen vívott csatában a „nyílzápor lett az oka a bizánciak megfutamodásának,” a magyar és besenyő lovasosztagok jobbról és balról száguldozva, felváltva nyilazták a bizánci hadrend két szárnyát és derékhadát. Ez a bizánci hadrend felborulásához és vereségéhez vezetett.³⁷⁹⁸ A távolharc másik fegyvere a kopja volt. Ez két részből állt, a kétszárnyú, kb. 30 cm-es vaspengéből és a kerek/szögletes köpüből, amelybe a kopja nyelét, a farudat helyezték el.³⁷⁹⁹ Egy másik nézet szerint hajító- vagy dobólándzsáról lehet szó, amelyet a közelharcban használtak.³⁸⁰⁰ A közelharc legfőbb fegyvere a szablya volt. A magyar szablya ferde markolatú, enyhén görbülő, és kétélű volt, vagy fokéllal látták el.³⁸⁰¹ A közelharcban „kétkarú” harci baltákat is használhattak.³⁸⁰²

A magyarok sereg felállításában az egyik elv az volt, hogy csata előtt tömör és egyenletes arcvonalat alkottak, hogy az ellenség ne észlelje tagolásukat. Az egyenes első harcvonal mögött volt második, sőt néha harmadik harcvonal is. A hátsó részeket, harcvonalakat néha dombok, erdők, bozótok mögött rejtették el.³⁸⁰³ A csatában ék alakú harcrendet is alkalmaztak. A csata bevezetésekor ezek az ékek egymást felváltva támadtak az ellenség harcvonalára, és nyílzáporral próbálták azt megbontani.³⁸⁰⁴ Fontos része volt a magyar lovasnomád haditaktikának a színlelt megfutamodás, a cselvetés. Az első vonalban levők színleg megfutottak, majd visszavonulás közben hátrafelé nyilaztak, hogy kellő távolságban tartsák az üldözőket. Majd előjöttek rejtékelyeikről a lesben álló csapatok, oldalba és hátba támadták az ellenséget. Az üldözöttek is megfordultak, és újra támadtak.³⁸⁰⁵ A magyarok sokszor a lesvetéssel arattak győzelmet. Regino szerint „gyakran tettetnek menekülést,” s „általában a heves küzdelem közepette abbahagyják a harcot, s kevéssel ezután a menekülésből visszatérnek az ütközetbe, úgyhogy amikor már győztesnek hinnéd

³⁷⁹⁶ SRG Regino 133.; HKÍF 199. (Kordé Zoltán)

³⁷⁹⁷ Folcuin, vö. MGH SS IV. 67.; HKÍF 231. (Kordé Zoltán); a 954. évi kalandozásra vö. Fasoli 1945. 186–195.; Kristó 1980. 284–288.

³⁷⁹⁸ Maszúdi tudósítására vö. HKÍF 54–56. (Czeglédy Károly–Kmoskó Mihály); a 934. évi kalandozásra vö. Fasoli 1945. 161–162.; Kristó 1980. 268–271.

³⁷⁹⁹ Darkó 1934. 38.

³⁸⁰⁰ Kovács 1986. 230–231.; Kovács 1996a. 98.; Töll 2008. 22.

³⁸⁰¹ Darkó 1934. 30–34.; Kovács 1986. 232–234.; Kovács 1996a. 98–100.; Töll 2008. 20–21.

³⁸⁰² Kovács 1986. 237–238.; Kovács 1996a. 100–101.; Töll 2008. 22.

³⁸⁰³ Darkó 1934. 45–46.

³⁸⁰⁴ Darkó 1934. 48–49.; Kovács 1996a. 86.

³⁸⁰⁵ Darkó 1934. 49.; Kovács 1996a. 85–86.

magadat, akkor kerül sz a legnagyobb veszélybe.³⁸⁰⁶ A magyar lesvetésre Liudprand szolgáltat kiváló példát a 910. június 12-i, magyar győzelemmel végződő, ún. első augsburgi csata leírásában.³⁸⁰⁷ A magyarok lovasnomád harcmódorával függ össze, hogy nagyszámú lóval vonultak hadjárataikra. Bölcs Leó császár leírása szerint „követi őket nagy csapat ló, mén és kanca, részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig sokaság látszatának keltése végett.” Csata esetén „egy kötélre vevén a felesleges lovakat, hátul a csatasor mögött annak védelmére helyezik el.”³⁸⁰⁸ A magyarok szinte összenőttek lovaikkal. Regino némi túlzással azt említette, hogy „minden idejüket lovaikon töltik; azokon szoktak utazni, tartózkodni, gondolkodni és beszélgetni.”³⁸⁰⁹ A lovak fontosságát jelzi, hogy Bölcs Leó szerint a magyaroknak „hátrányos a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát.” A lovasnomád harcmódor gyengéire is rámutatott a bizánci császár. Eszerint „ütközet idején főleg a hadirendben álló gyalogos alakulat fog nagy kárt tenni bennük, amely ártalmukra van nekik, akik lovasok és lóról le nem szállnak, mert gyalogosan nem képesek helytállni, minthogy lóháton nőttek fel.” A magyarok a közelharcban sem tűnhettek ki, hiszen Bölcs Leó szerint „hátrányos nekik a fegyveres kézítusa is.”³⁸¹⁰ A magyarok nem jeleskedtek várak, erődített városok ostromában sem. Regino szerint a magyarok nem tudnak „körülvárt városokat ostrommal bevenni.”³⁸¹¹ A magyarok ritkán vették ostrom alá a fallal körülvett városokat, és ezek az ostromok is jobbra sikertelenek voltak. Így például 942-ben nem tudták elfoglalni az ibériai Lérida városát, 954-ben Cambrait, 955-ben Augsburgot. A portyázó magyar hadviselésnek része volt a falvak, települések felégetése. A 899. évi itáliai kalandozás során a Velencéhez tartozó „Cittanuovát, ahonnan elmenekült a lakosság, hamvasztották el tűzzel, azután Equiliót, Finét, Chioggiát és Capo d’Arginét perzselték fel.”³⁸¹² A 926. évi kalandozás során, a magyar sereg egészen a Bodeni-tóig „mindenfelől tűz gyújtásával a falvak összes épületét elpusztította.”³⁸¹³ A 955. évi kalandozás idején „az Iller folyóig terjedő igen nagy részt” tették a tűz martalékává.³⁸¹⁴ Gyakran estek a gyújtogatás áldozatául a templomok. Ennek oka az volt, hogy a lakosság a templomokba menekült, illetve a magyarok a templomok felhalmozott kincseit próbálták megszerezni.

³⁸⁰⁶ SRG Regino 133.; HKÍF 198. (Kordé Zoltán)

³⁸⁰⁷ Liudprand, *Antapodosis* II. 4. vö. SRG Liudprand 38-39.; a 910. évi hadjáratra összefoglalóan vö. Fasoli 1945. 122-125.; Vajay 1968. 48-49.; Kristó 1980. 239-241.; Torma 2012. 466-467.; Veszprémy 2014. 81-82.

³⁸⁰⁸ ÁMTBF 19, 20.; HKÍF 105, 106. (52, 57. caput)

³⁸⁰⁹ SRG Regino 133.; HKÍF 199. (Kordé Zoltán)

³⁸¹⁰ ÁMTBF 21.; HKÍF 107. (62, 63. caput-Moravcsik Gyula)

³⁸¹¹ SRG Regino 133.; HKÍF 198. (Kordé Zoltán)

³⁸¹² Johannes diaconus Venetus, vö. MGH SS VII. 22.; Gombos 1937-1938. II. 1313.; HKÍF 240. (Szegefű László); a 899-900. évi itáliai hadjáratra vö. Fasoli 1945. 91-111.; Vajay 1968. 29-31.; Kristó 1980. 205-212.; Cave 1995. 138-140.

³⁸¹³ Hartmann, *Vita sancti Wiborada*, vö. MGH SS IV. 454.; HKÍF 204. (Blazovich László); a 926. évi kalandozásra Vajay 1968. 74-77.; Kristó 1980. 259-265.

³⁸¹⁴ Gerhard, *Vita sancti Udalrici*, vö. MGH SS IV. 401.; HKÍF 234-254. (Sebők Ferenc)

Cambrai sikertelen ostromán felbőszülve, a templomot igyekeztek felgyújtani, és „égő nyílvezzőket lőttek a templom tetejére.”³⁸¹⁵

A magyar kalandozások sikereinek másik okát a *keresztény Európa megosztottságában* kereshetjük, amely miatt sokáig képtelen volt eredményes ellenállást kifejteni a kalandozó magyar lovasokkal szemben. A 843 után felbomló Frank Birodalom helyébe lépő nyugati (francia) és keleti frank (német) állam, valamint Itália belviszonyait állandó anarchia, belviszály jellemezte. Az állandó beháborúk kedveztek a portyázó magyaroknak, akik szívesen ajánlkoztak fel szövetségesként a szállásterületüktől távoli vidéken viselt kalandozás esetén, hiszen ez megkönnyítette dolgukat. Már a 9. század végi frank–morva háborúk során mind Arnulf király, mind pedig a vele szemben álló Svatopluk morva fejedelem felbérelte a magyarokat egy-egy hadjárat erejéig.³⁸¹⁶ Bölcs Leó császár a 894-ben kiújuló bizánci–bolgár háborúban alkalmazta szövetségesként a magyarokat.³⁸¹⁷ 899-ben Arnulf császár Itáliába irányította magyar szövetségeseit, Berengár itáliai király ellen.³⁸¹⁸ Később, 921–922-ben már Berengár szövetségeseiként harcoltak a magyarok Itáliában.³⁸¹⁹ Valószínűleg a francia belviszályokba is beavatkoztak (917, 919, 924).³⁸²⁰ 954-ben az I. Ottó ellen lázadó német hercegek felkérésére indították meg kalandozó hadjáratukat.³⁸²¹ Az uralkodók gyakran alkalmaztak magyar szövetséges csapatokat a beháborúk során. A kaotikus európai politika szerves részévé váltak a magyar portyázások. Az egymással vetélkedő uralkodók rászorultak a veszedelmes szövetséges segítségére, jóllehet tisztában lehettek ennek veszélyeivel. Liudprand Arnulf császár magyarokkal való szövetkezését olyan bűnnek tekintette, amely „egész Európa pusztulását okozta.”³⁸²² Újabbán Veszprémy László hangsúlyozta, hogy a helyi politikai erőkkal is együtt tudtak működni.³⁸²³

Fontos kérdés e *hadjáratok motivációja*, azaz hogy milyen okok készítették a magyarokat a rendszeres, ismétlődő *periódikus mozgásra*: a szállásterületről való

³⁸¹⁵ Gesta episcoporum Cameracensium, vö. MGH SS VII. 429.; HKÍF 244. (Kordé Zoltán)

³⁸¹⁶ A magyarok 892. évi felbérelésére vö. Fuldai Évkönyv, SRG AF 121.; HKÍF 188. (Géczi Lajos); a szakirodalomban Vajay 1968. 21–22.; Kristó 1980. 151–152.; Tóth 1996f. 10–11.; a 894. évi kalandozásra vö. Fuldai Évkönyv, SRG AF 125.; HKÍF 190. (Géczi Lajos); a magyarok 894. évi morva felbérelésére vö. Györffy 1977c. 128–129.; Kristó 1996g. 177–178.

³⁸¹⁷ A magyarok felbérelésére a bolgárok ellen vö. Georgius Monachus Continuatus, vö. ÁMTBF 59, 63.; Macartney 1930. 178.; Kristó 1980. 175–189.; Cave 1995. 114–117.; Tóth 1996f. 13–19.

³⁸¹⁸ Theotmár salzburgi érsek 900 tavaszán írott levele alapján, Györffy 1977c. 132.; Kristó 1996g. 198.

³⁸¹⁹ Liudprand, Antapodosis, vö. SRG Liudprand 64–65.; Gombos 1937–1938. II. 1473.; MEH 231. (Horváth János); a 921–922. évi kalandozásra összefoglalóan vö. Vajay 1968. 64.; Kristó 1980. 250–254.

³⁸²⁰ E feltevésre Vajay 1968. 60–61, 62, 67–68.; megkérdőjelezésére Kristó 1980. 247, 250, 253–254, 257–259.

³⁸²¹ Folcuinus, vö. Gombos 1937–1938. II. 932.; vö. még Kristó 1980. 284–285.

³⁸²² Liudprand, Antapodosis I. 13.; vö. SRG Liudprand 15.; Gombos 1937–1938. II. 1469.; HKÍF 213–214. (Sebők Ferenc)

³⁸²³ Veszprémy 2014a. 88.

kirajzásra az év első hónapjaiban, majd az oda való visszatérésre az év vége felé. A történetírásban több magyarázat is felmerült. A marxista felfogás szerint az új, Kárpát-medencei hazában jóval kisebb területre szorult vissza a fő gazdasági tevékenység, a legeltető állattartás. A pásztortársadalom válsága eredményezte a kalandozásokat, amelyekben a termelésből kiszorult elemek vettek részt.³⁸²⁴ Egy másik hipotézis azt hangsúlyozta, hogy a magyar hadjáratok diplomáciailag jól előkészített, tudatos vállalkozások voltak. A magyarok felkérésre vonultak hadba, és szövetségeseiket igyekeztek jól megválasztani. Ezek az akciók előkészítették az új haza birtokba vételét, majd annak megvédését célozták, a későbbiekben pedig az európai politikában való tevékeny részvételt szolgáló vállalkozásokká váltak.³⁸²⁵ Egy elmélet szerint a kalandozók nem azonosíthatók a félnomád állattartó és földművelő magyar köznéppel, hanem inkább a harcos középréteggel, a „jobbágyokkal.” A kalandozók hada a főemberek katonai kíséretéből, a nagyobb állatvagyonnal, legelővel és szállással rendelkező „bőség” ifjaiból és a katonai segédnépekből (kabarok) állt össze. „A kalandozásoknak zsoldpótló és közvetve a fejedelmi hatalmat biztosító szerepe volt.”³⁸²⁶ Egy felfogás szerint a kalandozások zsákmányszerző portyák voltak, amelyekben minden szabad harcos részt vehetett. Ezek a hadjáratok a nomád társadalmakra jellemzőek voltak.³⁸²⁷ Kevésbé valószínű, hogy a magyarok azért kalandoztak volna, mert összeszűkült a legelőterület, és így sokan megélhetési válságba kerültek volna. Tény, hogy a magyarok jóval nagyobb etelközi szállásterületükről is vezettek hadjáratokat, holott ekkor bőségesen állhattak rendelkezésükre legelőterületek. Ami a kalandozások külpolitikai motivációját illeti, a magyarok sokszor felkért szövetségesként harcoltak, mégha ez a kalandozások zöme esetében nem is bizonyítható.³⁸²⁸ A magyar hadjáratokat nem az ekkor még aligha feltehető válsághelyzetből való kiútkeresés, az európai politikában való tevékeny részvétel motiválta, hanem az anyagi javak megszerzése. A 9–10. századi magyar gazdaság nomád jellegű volt, amelyben az állattartás dominált. A magyarok törekedtek olyan termékek és javak beszerzésére, amelyeket maguk nem állítottak elő. A hadjáratokkal biztosított adók és zsákmány a törzsszövetség működésének alapját jelentette, a vezetők és résztvevők anyagi érdekeltiségére épültek ezek a hadjáratok.³⁸²⁹

Az alábbiakban a *hadjáratokkal megszerezhető anyagi javakat* vázolom. A hadjárat sokszor felkéréssel indult, a kalandozások irányítói ajándékokat kaptak. Biztosan tudjuk, hogy a honfoglalás előtti bulgáriai hadjáratot megelőzően, Nikétász Szklérosz bizánci követ ajándékokat adott a magyarok vezetőinek, Árpádnak és

³⁸²⁴ Molnár 1949. 87, 116–118.

³⁸²⁵ Karácsonyi 1925. 30.; Vajay 1968. 81–85.; Dienes 1978. 68–72.

³⁸²⁶ Györffy 1977a. 143, 147.

³⁸²⁷ Fasoli 1959. 29–33.; Musset 1965. 44, 60, 63–64.; Kristó 1980. 335–349.; Bogyay 1966. 32–36.; Kristó–Makk 2001. 154.

³⁸²⁸ Veszprémy 2014b. 49.

³⁸²⁹ Tóth 2010. 213–216.; Veszprémy 2014b. 50.

Kuszánnak.³⁸³⁰ A 954. évi németországi kalandozás során Konrád herceg ajándékozta meg szövetségeseit arany és ezüstkincsekkel.³⁸³¹ A vezetőknek adott ajándéknál fontosabb lehetett a magyarok számára a hadjárat során szerzett zsákmány. Bölcs Leó császár szerint a türkök (magyarok) törzseit „telhetetlen kincsszomj” jellemzi, és a 6. századi türkökre vonatkozó, a császár által átvett híradást vonatkoztathatjuk a korabeli magyar harcosokra is.³⁸³² A magyarok nemesfémeket, aranyat és ezüstöt, illetve ezekből készült tárgyakat igyekeztek zsákmányolni. Gyakran támadtak meg egyházakat, ahonnan elrabolták a nemesfémből készült kegytárgyakat. A nagyszámú hadjárat során jelentős nemesfémmennyiség, teaurált kincs került a magyarok birtokába. A kincseket beolvastották, és saját használati cikkeket készítették ötvöseikkel. A gazdag zsákmány valóban a fejedelmek hatalmát, a nomád elitet gazdagította, az öltözetben és tárgyakban kifejeződő reprezentációt szolgálta.³⁸³³ Hadjárataik során a magyarok nagy számban ejtettek foglyokat is. Néha csak a nőket és gyerekeket ejtették foglyul, a férfiakat megölték. A 894. évi pannóniai kalandozás során „a férfiakat és az idős nőket mind egy szálíg legyilkolták,” és a fiatal nőket magukkal hurcolták.³⁸³⁴ A 933. évi szászországi portya során a magyaroknak „gyermekéből és asszonyokból nem csekély zsákmányuk” volt, „a férfiak körében meg iszonyú öldöklést vittek végbe.”³⁸³⁵ A 934. évi bizánci kalandozáskor a „férfiak között nagy öldöklést vittek végbe és egyet sem hagytak élve közülük, bár néha leöldösték az asszonyokat és gyermekeket is.”³⁸³⁶ Máskor nem tettek ilyen különbséget, és a férfiakat is fogságba hurcolták. A kalandozó magyarok a hadjáraton ejtett foglyaikat általában nem vitték el szállásterületükre, hanem értékesíteni igyekeztek. A honfoglalás előtt a Krím-félszigeti bizánci, kherszóni rabszolgapiacra adták el szláv foglyaikat, és cserébe bizánci brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat kaptak.³⁸³⁷ A magyarok foglyaikat szövetségeseikkel is próbálták megvásároltatni. A 894/895. évi bolgár háború során arra kérték a bizánci császárt, hogy váltsa ki a bolgár hadifoglyokat, ami meg is történt.³⁸³⁸ Többnyire a magyarok ellenfelei kényszerültek a foglyok kiváltására. A 934. évi Bizánc elleni hadjáraton fogságba ejtett nőket és gyermekeket Bizánc alatt „szövetdarabokból készült ruhákért, valamint brokát- és selyemáru-kért” váltották ki.³⁸³⁹ A 937. évi itáliai kalandozás foglyait a monte cassino-i apátság

³⁸³⁰ Georgius Monachus Continuatus, vö. ÁMTBF 59, 63.

³⁸³¹ Widukind III. 30. vö. MGH SS III. 456.; Gombos 1937–1938. III. 2663.

³⁸³² ÁMTBF 18. (47. caput); HKÍF 105.

³⁸³³ Kovács 1996. 111–112.; Kristó 1980. 335–339.; Kristó–Makk 2001. 154–155.; Fodor 2014. 4–5.

³⁸³⁴ SRG AF 125.; HKÍF 190. (Géczy Lajos)

³⁸³⁵ Liudprand, Antapodosis II. 28.; vö. SRG Liudprand 51.; Gombos 1937–1938. II. 1472.; MEH 230. (Horváth János); a 933. évi szászországi kalandozásra összefoglalóan I. Fasoli 1945. 153–161.; Kristó 1980. 266–268.

³⁸³⁶ Maszúdi leírására I. MEH 103. (Czeplédy Károly); HKÍF 56. (Czeplédy Károly–Kmoskó Mihály)

³⁸³⁷ Wiet 1955. 160.; HKÍF 34. (Ibn Ruszta), 38. (Gardézi)

³⁸³⁸ Georgius Monachus Continuatus, vö. ÁMTBF 60, 63.

³⁸³⁹ Maszúdi, MEH 103. (Czeplédy Károly) HKÍF 56. (Czeplédy Károly–Kmoskó Mihály)

értékes, nemesféméből készült tárgyakkal, pénzzel, ruhákkal és szőnyegekkel vásárolta vissza a magyaroktól.³⁸⁴⁰ A magyarok foglyaikon igyekeztek túladni a helyszínen, és cserébe luxuscikkeket, nemesfémeket követeltek. Kiválatlan foglyaikat megölték, így szabadultak meg tőlük. A foglyok meg nem határozható hányadát ugyanakkor hazahozták. A 909. évi sváb portyájuk végén a magyarok „emberek és állatok megszámlálhatatlan zsákmányával tértek vissza.”³⁸⁴¹ A Kárpát-medencébe behurcolt foglyok számát Pilgrim passai püspök 974-ben magasabbra becsülte a magyarokénál.³⁸⁴² E túlzó állítás is jelezheti, hogy sok fogoly került Magyarországra. Ezeket házi rabszolgaként foglalkoztatták, illetőleg földművelésre foghatták be őket.³⁸⁴³ A fogoly férfiakat hadi szolgálatra is kötelezték. Regino szerint a magyarok nemcsak gyermekeiket, hanem szolgáltaikat is tanították nyilazni.³⁸⁴⁴ A magyarok a korabeli középkori viszonyok között rendkívülinek mondható zsákmányra tettek szert egy-egy hadjáratban, mind nemesfémekben, luxuscikkben, mind pedig az előbbiekre becserélhető foglyokban. Alkalmanként pénz egészítette ki a zsákmányt. Pénzhez a magyarok foglyaik kiváltásakor jutottak, illetve akkor, ha béke fejében egy-egy uralkodó évpénzt fizetett a magyaroknak, hogy kerüljék el országát. Berengár király 899-ben ajándékokat adott a magyaroknak, hogy hagyják el Itáliát.³⁸⁴⁵ Később, 924-ben Henrik német király kilenc évre kötött békét évi adó fejében.³⁸⁴⁶ 942-ban Hugó itáliai király tíz mérő pénzzel bírta távozásra a kalandozó magyarokat.³⁸⁴⁷ Négy évvel később, 947-ben ugyanennyi pénzért vásárolta meg Itália nyugalmát II. Berengár.³⁸⁴⁸ A nemesfémeket kincsként teaurálták a magyarok.³⁸⁴⁹ A zsákmány részét képezte a kalandozás helyszínén talált élelem is, amely eltartásukat szolgálta. A magyarok a honfoglalás előtt a környező szláv népeket élelmiszeradóra kötelezték.³⁸⁵⁰

Fontos kérdés, hogy milyen *politikai keretek* között folytak a kalandozások; az egész magyarság vállalkozásának tekinthetjük-e őket, vagy pedig csak törzsi szinten

³⁸⁴⁰ Leo Marsicanus I. 55. vö. MGH SS VII. 619.; Gombos 1937–1938. II. 1449.; MEH 244–245. (Horváth János); HKÍF 259–260. (Szegefü László); a 937. évi itáliai kalandozásra vö. Fasoli 1945. 164–171.; Kristó 1980. 271–275.

³⁸⁴¹ Annales Alemannici, vö. MGH SS I. 54.; Gombos 1937–1938. I. 91.; HKÍF 202 (Lele József)

³⁸⁴² Pilgrim levelére vö. ÁKÍF 25. (Dér Terézia–Sz. Galántai Erzsébet); Kristó 1980. 346.

³⁸⁴³ Kristó 1980. 346–348.

³⁸⁴⁴ SRG Regino 133.; HKÍF 199. (Kordé Zoltán)

³⁸⁴⁵ Johannes diaconus Venetus, vö. MGH SS VII. 22.; Gombos 1937–1938. II. 1313.; MEH 216. (Horváth János)

³⁸⁴⁶ Widukind I. 32. vö. MGH SS III. 431.; Gombos 1937–1938. III. 2661.; HKÍF 221. (Almási Tibor)

³⁸⁴⁷ Liudprand, Antapodosis V. 19. vö. SRG Liudprand 141.; Gombos 1937–1938. II. 1474.; MEH 233. (Horváth János)

³⁸⁴⁸ Liudprand, Antapodosis V. 33., vö. SRG Liudprand 151.; Gombos 1937–1938. II. 1474.; MEH 233. (Horváth János)

³⁸⁴⁹ Erre összefoglalóan Kovács 1996. 113, 115–121.

³⁸⁵⁰ Vö. Ibn Ruszta, in: Wiet 1955. 160.; HKÍF 33. (Czegegy Károly); Gardézi, HKÍF 38. (Zimonyi István); a X. századi magyar kalandozások élelmiszerzsákmányára Fasoli 1959. 30.; Kristó 1980. 339.; Kovács 1996. 109.; Kristó–Makk 2001. 154.

szervezett akciók voltak. Erre azért nehéz felelni, mert a portyázásokat leíró forrásaink nem voltak tisztában a magyarok politikai struktúrájával. A 9. században a törzsszövetségi vállalkozások jelentősek lehetnek.³⁸⁵¹ Konsztantinosz császár szerint a honfoglalást kiváltó besenyő támadás a magyarok családjait és a szállásterületen maradt őrzőket érte, mert a magyarok hadjáraton voltak.³⁸⁵² Néhány honfoglalás előtti hadjáratról feltételezhetjük, hogy az egész törzsszövetség közös vállalkozása lehetett. A 881. évi ausztriai portyázásban a magyarokat és a kavaroakat is említi forrás.³⁸⁵³ 894-ben Nikétász Szklérosz bizánci követ két magyar vezetővel, Árpáddal és Kuszánnal egyezett meg Bulgária megtámadásáról. Ezt vélhetjük törzsszövetségi hadjáratnak, a kavarak vállalkozásának, vagy csak két törzs akciójának.³⁸⁵⁴ Nehéz megítélni a 10. századi kalandozásokat is a vállalkozások politikai keretei szempontjából. A portyázások központi irányítására, egyeztetésre utalhat például az, hogy miután 924-ben a kalandozó magyarok egyik vezérét elfogták, elengedése fejében a magyarok kilencéves békét kötöttek Henrik német királlyal, és ezt be is tartották.³⁸⁵⁵ Valószínűleg a 942. évi ibériai kalandozás is törzsszövetségi keretekben folyt. Erre utalhat a magyarok hét vezérének név szerinti említése.³⁸⁵⁶ Törzsszövetségi jellegű hadjáratnak tűnik az augsburgi vereséggel végződő, 955. évi kalandozás, hiszen a törzsszövetség harmadik fejedelme, Bulcsú karha vezette, két törzsfő (Lél és Súr) bizonyosan részt vett benne, de valószínűsíthető két további vezér (Csaba, Taksony) jelenléte is.³⁸⁵⁷ Más jelekből arra lehet következtetni, hogy törzsi kalandozásokat is vezettek a magyarok a 10. században. Több évben (pl. 917, 919, 924, 934, 943) is van tudomásunk különböző irányokba indított vállalkozásokról, amelyek nem lehetnek törzsszövetségi keretben folytatott hadjáratok.³⁸⁵⁸ Más törzsek lehettek érdekeltek a nyugati, és megint más törzsek a déli–délkeleti irányú portyákban.³⁸⁵⁹ Nézetem szerint minden törzsnek volt a szállásterületen belül való elhelyezkedésétől függő,

³⁸⁵¹ A törzsszövetségi hadjáratok dominálására l. Kristó 1980. 349.; Kristó 1981. 44. – a távolabbra vezetett akciók lehetnek több törzs részvételével folyó portyák, egyébként törzsi szintű vállalkozások is folyhattak, vö. Tóth 1996f. 32.

³⁸⁵² Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 113v. vers. 8-14.; DAI 40, 16-19.; DAI 2003. 176–177.; értelmezésére vö. Tóth 1996f. 33–34.

³⁸⁵³ A 881. évi hadjáratra vö. MGH SS XXX/2. 742.; elemzésére vö. Vajay 1968. 15–16.; Tóth 1996f. 8–10.; törzsszövetségi akcióként való értelmezésére l. Györffy 1977a. 143–144.; Kristó 1996g. 175.; egy vagy több „nyugati” magyar törzs és a kavarak kalandozásaként való értelmezésére l. Tóth 1996f. 9–10, 31.

³⁸⁵⁴ Törzsszövetségi akcióra l. Kristó 1980. 182.; csak a kavarak akciója volt, Györffy 1977a.128.; két törzs akciójára vö. Tóth 1996f. 20–21.

³⁸⁵⁵ Vö. Widukind Antapodosis I. 32., l. MGH SS III. 431.; Gombos 1937–1938. III. 2661.; HKÍF 220–221. (Almás Tibor); a 924. évi kalandozásra összefoglalóan l. Fasoli 1945. 141–143.; Vajay 1968. 71–72.; Kristó 1980. 259.

³⁸⁵⁶ HKÍF 63–64. (Czegléd Károly); Elter 2009. 87.

³⁸⁵⁷ A 955. évi kalandozásra l. Fasoli 1945. 202–212; Bogyay 1955.; Kristó 1980. 288–293.; Kristó 1985a.

³⁸⁵⁸ Erre vö. Kristó 1980. 362–368.

³⁸⁵⁹ Vö. Deér 1928. 30–31.; ennek megkérdőjelezésére vö. Makk Ferenc, in: Kristó–Makk 2001. 155.

kalandozási útvonala. Távolabbra irányuló, nagyobb akciók esetén összefogott több törzs, illetőleg törzsszövetségi hadjáratra került sor.³⁸⁶⁰

A kalandozó seregek kereteihez kapcsolódik a *portyázó csapatok nagysága, létszáma*. A honfoglalás előtti magyar haderőt a muszlim források 20 ezer főre becsülték.³⁸⁶¹ Ez a toposzszerű adat más népekkel való összevetésben jelezheti a magyar haderő nagyságát. Még törzsszövetségi szintű kalandozás esetén sem valószínű, hogy valamennyi harcos elmehetett volna portyára, hiszen akkor a szállásterület védelem nélkül maradt volna. A 899. évi itáliai hadjárat esetében közvetett adataink vannak a szeptember 24-i brentai csatában részt vevő magyar csapatok létszámára vonatkozóan. Ekkor egy forrás szerint Berengár itáliai király serege háromszoros túlerőben volt a magyarokkal szemben, míg egy másik forrás szerint az itáliai uralkodó 15 ezer fős sereggel rendelkezett. A két információ kombinálása alapján 5 ezer főre tehetjük a csatában győzedelmeskedő magyar hadat.³⁸⁶² Ez egynegyede a muszlim forrásokban szereplő 20 ezer fős haderőnek. Mivel hét magyar és három kavár törzs szerepel a konsztantinoszi törzsnévlisán, a tíz törzs mindegyikére átlagosan 2 ezer főt számíthatunk. Így 2–3 törzs részvételére gondolhatunk az itáliai vállalkozásban. Becslésszerű adatokról van azonban szó mind az összlétszám, mind az itáliai kalandozók esetében. A legtöbb hadjárat esetében párezres kalandozó magyar seregekkel számolhatunk, amelyek kisebb csoportokra bomolhattak, és csak nagyobb ellenállás esetén egyesültek. A 926. évi kalandozásról beszámoló Ekkehard szerint az ellenség „nem együtt vonult, hanem csapatonként támadta meg a városokat és falvakat.”³⁸⁶³ A 933. évi merseburgi csata előtt „hatalmas tűz- és füstjelek révén” vonták össze a szétszóródott csapatokat.³⁸⁶⁴

A magyar kalandozások *társadalmi hátteréről* is szót kell ejteni. A kérdést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy mely rétegek vettek részt e portyázó vállalkozásokban. A válasz attól függ, hogy miképpen vélekedünk a 9–10. századi magyar törzsszövetség gazdaságáról és társadalmáról. A történeti irodalomban két fő hipotézis fogalmazódott meg ezzel kapcsolatban. Az egyik szerint a kalandozó magyarok olyan félnomád típusú gazdasággal rendelkeztek, amelyben az állattartás mellett már komoly szerepet játszott a földművelés is. Ennek megfelelően, a magyar társadalmat három alapvető rétegre osztották, földet is művelő köznépre, harcos középrétegre és a törzsi–nemzetségi vezetőkre, előkelőkre. E feltevés szerint a kalandozásokban a harcos

³⁸⁶⁰ Törzsszövetségi, központosított akciókat feltételezett újabban Veszprémy 2014b. 50.

³⁸⁶¹ Vö. Wiet 1955. 160.; HKÍF 32. (Ibn Ruszta), 35. (Gardézi), 44. (Marvazi)

³⁸⁶² Berengár 15 ezres seregére vö. Johannes diaconus Venetus, vö. MGH SS. VII. 22.; Gombos 1937–1938. II. 1313.; Berengár serege háromszorosa volt a magyarokénak, I. Liudprand, Gombos 1937–1938. II. 1471.; a két adat alapján a feltevésre Pauler 1900. 36.

³⁸⁶³ Vö. Casus sancti Galli, Ekkehardus, I. MGH SS II. 105.; Gombos 1937–1938. I. 149.; HKÍF 247. (Dér Terézia–Sz. Galántai Erzsébet)

³⁸⁶⁴ Widukind, vö. MGH SS III. 434.; Gombos 1937–1938. III. 2662.; HKÍF 222. (Almási Tibor)

középréteg, a törzsi–nemzetségi arisztokrácia kísérete, a „jobbágyság” vett részt.³⁸⁶⁵ A másik nézet szerint a magyarok gazdasága nomád jellegű volt, és a földművelést jobbra az alávetett idegen népesség végezte. A magyar társadalom törzsi–nemzetségi előkelőkre és közrendű szabadokra tagozódott. Elkülönült, állandó kíséret még nem alakult ki, valamennyi felnőtt, fegyverfogaásra alkalmas férfi egyben harcosnak tekinthető, aki részt vehetett a kalandozásokban.³⁸⁶⁶ Vitatott kérdés, hogy mekkora magyar népesség állíthatott ki 20 ezer főre becsült haderőt. A magyarokat félnomádnak vélő, és jelentős köznépi réteget feltételező álláspont 200 ezer és 500 ezer közé tette létszámukat, míg a magyarokat nomádnak tekintő nézet legfeljebb 100 ezer fő körüli létszámot feltételezett.³⁸⁶⁷ Az írott források alapján a magyarok nomadizmusa valószínűsíthető, jóllehet kétségtelen a földművelés ismerete. Más kérdés, hogy e földeket kik művelték, az itt talált helyi (avar, szláv stb.) népesség, a később behurcolt foglyok és a magyarok családjai, házi rabszolgái, vagy volt egy olyan gyarapodó magyar közréteg, amely nemcsak állattartással, hanem földműveléssel is foglalkozott.³⁸⁶⁸ A magyarok nomád életmódjából következően a szabad közrendűek jártak kalandozni a nemzetségi–törzsi vezetők irányításával, és az otthon maradók – akiknek feladata volt a szállásterület védelme is – foglalkoztak állattartással, és mellette földműveléssel is.

A *kalandozó hadjáratok lezárulásának okait* is vizsgálunk kell. Az egyik tényező a magyarok által módszeresen támadott, sarcolt *Európa önvédelmi reakciójából*, illetőleg *politikai változásokból* vezethető le. A széttagolt Európa hozzászokott a magyarok keleti, nomád harcmódorához, és lassanként megtalálta annak ellenszerét. Katonai téren ez azt jelentette, hogy a mozgékony, cselvetésre és távolharcra építő harcászat elleni védelmet a páncélos nehézlovasságon és közelharcon alapuló taktika alkalmazásában találták meg. Politikai téren a magyarok portyázásainak része volt abban, hogy a decentralizáció helyébe az egységesítés, a hatalmi koncentráció lépett. A széthulló Karoling-birodalom keleti utódállamában, német területen haladt előre ez a folyamat, amelyhez hozzájárult az, hogy a magyarok leggyakrabban éppen ezeket a részeket támadták. A vázolt folyamat eredményeképpen, 962-ben megalakult az augsburgi győző, I. Ottó császár vezetésével a Német-római Birodalom. Keleten is megerősödött a makedón dinasztia uralma alatt a Keletrómai vagy Bizánci Birodalom, és Bulgária fölé kerekedett. A kalandozó magyarság a 10. század utolsó harmadára két, egymással is vetélkedő, katonai és politikai nagyhatalom harapófogójába

³⁸⁶⁵ Szőke 1962. 11.; Györffy 1977a. 138–139, 144–145.; Révész 1996. 203–204.; vegyes (földműves-állattartó és nomád) gazdálkodást tételezett fel a honfoglalás kori magyaroknál Róna-Tas 1996a. 284.

³⁸⁶⁶ Kristó 1995a. 207–227, 277–297.

³⁸⁶⁷ 400–500 ezer körüli létszámra vö. Fodor 1975. 237.; 400–450 ezer főre Bartha 1968. 149.

³⁸⁶⁸ A magyarok földművelését tételezte fel Szabó I. 1966. 23–29.; Bartha 1968. 87–89.; a szlávokra gondolt Kristó 1995a. 193–194.

került, ami a portyázások végét jelentette.³⁸⁶⁹ Ezért a magyaroknak egyre nagyobb erőket kellett egy-egy portyára mozgósítani, mégis egyre több vereséget szenvedtek el, a kalandozási lehetőségek szűkültek. A kalandozások kockázati tényezője növekedett, ami oda vezetett, hogy a magyaroknak fel kellett hagyniuk a dús zsákmánnyal immár nem kecsegtető, hanem inkább veszteségekkel járó vállalkozásokkal.

III. 1. 5. 4. A magyar hadjáratok európai, világtörténeti jelentősége

A hunok 5. és az avarok 6–7. századi inváziója után, a 9. század végén a Kárpát-medencében megtelepedő magyarok jelentették a harmadik nomád hullámot, amely komoly megpróbáltatást jelentett Európának. A 9. század folyamán a Kárpát-medencétől keletre lakó magyarság betörései sporadikusak voltak, és meghívásra avatkoztak be a frank–morva, illetve a bizánci–bolgár konfliktusba. A honfoglalással a magyarok közelebb kerültek a belső viszályok miatt ellenállásra képtelen keresztény Európához, és szinte minden évben hadjáratokat indítottak. Vajay Szabolcs pozitív értékelést adva a morálisan általában elítélt magyar kalandozásoknak, joggal minősítette ezeket a hadjáratokat „gyakorta európai jelentőségű és nagy súllyal bíró stratégiai vállalkozásoknak,” amelyek „hozzátartoztak a korai középkor európai politikájának történetéhez.”³⁸⁷⁰ A hatalmi harcokat folytató európai államok egyszerre féltek a magyaroktól, ugyanakkor respektálva katonai erejüket, szövetségesként próbálták őket felhasználni ellenfeleikkel szemben, magukat pedig biztosítani támadásaik ellen. Ennek érdekében hajlandók voltak a pogány magyarokkal szövetséget kötni, rendszeres adót fizetni nekik évpénz formájában. A magyarok szívesen szövetkeztek bármelyik féllel, mert ez átvonulási területet, katonai támogatást jelentett, és növelte a hadjárat sikerének esélyét. A katonai vállalkozások eredményességéhez hozzájárult a magyarok szokatlan lovasnomád harcmodora. A magyar portyák sikerei, a pusztítások ellenhatást váltottak ki, és a fokozódó ellenállás következtében elszenvedett vereségek a kalandozások lezárulásához vezettek.

A 830-as évektől 970-ig tartó, közel másfél évszázadot felölelő magyar kalandozások ugyanúgy belső motivációból fakadtak, mint korábban a hunok, avarok, e korszakban a besenyők vagy a normannok esetében. A nomád jellegű, szabadokból álló magyar törzsi–nemzetségi társadalom háborúkat folytatott, hogy a szerzett zsákmány, a foglyok cseréje révén szerezzen be olyan termékeket, amelyeket önmaga nem tudott előállítani. E háborúkkal a magyar törzsszövetség fennmaradását és jólétét igyekezett biztosítani, amely azt jelentette, hogy más népekre hárult eltartása. Vajay Szabolcs állítása, miszerint „a magyarok katonai vállalkozásai nem ösztönös rabló- vagy zsákmányszerző hadjáratok” voltak, nem fedi teljesen a valóságot, akkor

³⁸⁶⁹ E politikai folyamatra vö. Makk 1996a. 29–31.

³⁸⁷⁰ Vajay 1968. 82.

sem, ha egyértelmű, hogy a magyarok bekapcsolódtak az európai politikába, szövetségeseiket találtak az egymással vetélkedő európai államokban.³⁸⁷¹ A portyázó hadjáratok gyakoriságuknál, intenzitásuknál fogva nagy szenvedést hoztak Európa népeinek, még ha olykor túlzások is rejlenek a pogány magyarok pusztításait leíró tudósításokban.³⁸⁷² Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a számos államra és tartományra tagolódó, 9–10. századi Európában mindennaposak voltak a háborúskodások és belviszályok, amelyeket tetézték a normannok betörései. A vízi úton támadó normannok már a 9. században is, a szárazföldön hadakozó magyarok pedig a 10. században jelentették a fő veszélyt. E portyázó hadjáratok azzal a pozitívnak mondható következménnyel jártak, hogy a szétagolódó Európa az egységesülés útjára kényszerült lépni, amelyet elsősorban a Német-római Birodalom létrejötte jelképez. Hosszú távon Európának sikerült felülkerekedni mind az északról jövő normann, mind pedig a keletről jövő magyar kihíváson. A normannoknak és a magyaroknak is alkalmazkodniuk kellett a keresztény Európa hűbéres struktúrájához. A skandináv államok, illetve a magyar állam megalakulása e folyamat végét jelzi.

III. 2. A TÖRZSSZÖVETSÉG HANYATLÁSA, A KERESZTÉNY ÁLLAM MEGALAPÍTÁSA (972–1000/1008)

III. 2. 1. Géza fejedelem uralkodása (972–997)

III. 2. 1. 1. Géza hatalomra kerülése

Taksony halála után fia, Géza (Gyeücsa) lett a magyar nagyfejedelem. Géza öröklése szakítás volt a nomád öröklési gyakorlattal, hiszen Taksony saját fiára, nem pedig egy másik ág leszármazottjára hagyta a fejedelmi méltóságot.³⁸⁷³ Géza 940 táján vagy 940–945 között születhetett.³⁸⁷⁴ Neve utólagos, téves olvasat, eredeti alakja Gyeücsa, Gyécsa lehetett, amely helynevekben Décs, Décse, Győ alakban jelentkezhetett.³⁸⁷⁵ Az egyik értelmezés türk feliratok alapján 'fő uralkodó' vagy 'nemes származású' értelmezést adott.³⁸⁷⁶ Másik magyarázat szerint az eredeti Gyeücsa, Gyeüsa

³⁸⁷¹ Vajay 1968. 82.

³⁸⁷² A kutatásban egyaránt fellelhető a magyarok pusztításait „minimalizáló”, illetve annak nagyságát növelő álláspont, erre további szakirodalommal vö. Veszprémy 2014a. 77–78, 90.; Veszprémy 2014b. 53–54.

³⁸⁷³ Kristó–Makk 2001. 178.

³⁸⁷⁴ 940 tájára vö. Kristó–Makk 1995. 27.; 940–945 között Vajay 1967. 64.

³⁸⁷⁵ Thietmárnál Devieux, ÁKIF 112. o. 333. jegyzet (Thoroczkay Gábor), Pozsonyi Krónika: Geyza, SRH I. 126.; Kézai Simon: Geicha, SRH I. 172.; Zágrábi Krónika: Geycha, SRH I. 207.; XIV. századi krónikakompozíció: Geycha, SRH I. 311.; a Géza név változataira, kiejtésére vö. Vajay 1967. 63. o. 1. jegyzet; Ligeti 1986. 485.

³⁸⁷⁶ Németh 1991. 257–259.

olvasat régi magyar alakváltozatai a Gyejcsa, Gyejsa voltak, amelyek egy török méltóságnévre mennek vissza, a keleti türk yabgu (nyugati türk dzebu) címre.³⁸⁷⁷ Kazár közvetítéssel számolhatunk a név esetében, amely Gézának címből származó neve volt.³⁸⁷⁸

Géza fejedelme lett a magyar törzsszövetségnek. Querfurti Brúnó a magyarok „nagyurának” (Ungarorum senior magnus) nevezte Gézát.³⁸⁷⁹ E titulus jelentheti a többi részfejedelem, törzsfő feletti nagyfejedelmet.³⁸⁸⁰ Egy értelmezés szerint Árpád görög magas arkhón és Géza senior magnus címzése ugyanazt a nagyfejedelmi címet takarja, amelynek magyar megfelelője a „nagyúr” (‘nagyuram’) lehetett.³⁸⁸¹

Géza hatalomra kerülésének dátumát sem tudjuk pontosan, csak következtetések alapján lehet hipotézist felállítani. Legkorábbra Kristó Gyula tette, feltevése szerint már 962/963-ban Géza lett volna a nagyfejedelem.³⁸⁸² Ez a hipotézis Géza apja, Taksony fejedelemségét szűkre szabta, hiszen 955-től uralkodott volna 962-ig vagy 963-ig. Taksony így „legfeljebb alig tíz évig állt nagyfejedelemlékiént a Magyar Fejedelemség élén,” ezért nem maradt emléke az Árpádok későbbi névadásában.³⁸⁸³ A Zágrábi Krónika szolgál alapul ehhez a keltezéshez. Eszerint „Taksony fia, a fentebb említett Géza herceg az Úr megtestesülésének 963. évében – isteni érintéstől megérintve – a pogányság szertartásainak megsemmisítéséről és az Isten iránti tisztelet gyarapodásáról kezdett gondolkodni, megkereszteltette magát.”³⁸⁸⁴ Az évszámmal kapcsolatban már Pauler Gyula felvetette, hogy a dátum „a 973-at akarja jelölni.”³⁸⁸⁵ Pauler szerint a Zágrábi Krónika megőrzött értékes bejegyzéseket, évszámait „általában véve elfogadhatók,”³⁸⁸⁶ mégsem biztos, hogy ez a 963. évi keltezés hiteles lenne.³⁸⁸⁷ Idekapcsolható egy Liudprandnál szereplő történet. Liudprand 963 májusában említi, hogy I. Ottó császár Ravennában fogadta XII. János pápa követeit. A császár tudott arról, hogy Konstantinápolyba készültek, hogy a német–római császár ártalmára legyenek. „Elfogták velük együtt a származása szerint bolgár, de magyar neveltetésű Saleccust [Szalk, Szalók? – T. S. L.], ezt a minden gazságra kapható, az isteni és emberi tudományokban egyaránt járatlan férfiút, akit nemrégiben a pápa úr püspökké szentelt fel, és elküldött a magyarokhoz, hogy hirdesse nekik, és hogy azok lerohanjanak

³⁸⁷⁷ Czeglédy 1956b. 325–333.; Czeglédy 1985a. 64–72.; Györffy 1977c. 59.

³⁸⁷⁸ Ligeti 1986. 485–486.

³⁸⁷⁹ Querfurti Brúnó: Szent Adalbert prágai püspök és vértanú második életrajza, ÁKÍF 83. (Thoroczkay Gábor); vö. Vajay 1967. 63–64. o. 1. jegyzet

³⁸⁸⁰ KMTL 215. (fejedelem címszó–Tóth Sándor László)

³⁸⁸¹ ÁKÍF 83. o. 231. jegyzet (Thoroczkay Gábor); Makk 1998a. 79–80.; Szegfű 2008. 111.

³⁸⁸² Kristó 1995c. 11–22.; Kristó 2002a. 199–211.

³⁸⁸³ Kristó 1995c. 22.; Kristó 2002a. 211.

³⁸⁸⁴ ÁKÍF 403. (Kristó Gyula); SRH I. 207.

³⁸⁸⁵ Pauler 1899. I. 381. o. 31. jegyzet

³⁸⁸⁶ Pauler 1899. I. 431. o. 225. jegyzet

³⁸⁸⁷ A Zágrábi Krónika 963-as bejegyzése melletti érvelésre vö. Kristó 2002a. 205–209.

bennünket.³⁸⁸⁸ Györffy György értelmezése szerint Szalk (Saleccus) Magyarországról érkezett a pápához, aki a magyarok püspökévé is szentelte Zacheust, el is küldte őket, de Ottó császár emberei elfogták Capuában a küldöttséget.³⁸⁸⁹ Zacheus missziójára bizonyíték lehet Liudprand idézett szövege mellett, hogy a 964. február 24-én tartott itáliai zsinaton Zacheus mint a pogányok (gentium) püspöke vett részt.³⁸⁹⁰ Kérdéses, hogy ki küldte Szalkot a pápához; Taksonyhoz vagy pedig Gézához kapcsolhatjuk-e a korai térítési kísérletet. Általában Taksonyra gondoltak a misszió kapcsán.³⁸⁹¹ Makk Ferenc szerint „Taksonyék joggal tartottak attól, hogy alkalmas időpontban a német uralkodó szent háború ürügyén indít hadat a pogány magyarok ellen. Ennek elhárítása céljából a 960-as évek legelején a nagyfejedelem felvette a kapcsolatot a pápával és térítő püspököt kért tőle.” A térítési kísérlet összekapcsolódott volna egy merész pápai tervvel, amely „magyar–bizánci–pápai koalíciót” akart szervezni I. Ottó császár ellen.³⁸⁹² Kristó Gyula arra hívta fel a figyelmet, hogy a Taksonynak tulajdonított római kezdeményezés és a későbbi, 972. évi, Gézához kötött magyarországi térítés egyazon folyamat része. Hipotézise értelmében a nyugat felé elzárkózó és kelet felé nyitó Taksony kevésbé kezdeményezhetett a pápa felé, mint az új nagyfejedelem, Taksony fia, Géza.³⁸⁹³ A magyarországi térítés szempontjából torzó maradt ez a kísérlet, mert Ottó emberei nemcsak elfogták a pápa küldötteit, de Zacheus sem utazhatott Magyarországra. Ottó császár 963 végén behatolt Rómába, és egy zsinattal le is tetette a pápai trónusról az ellene szervezkedő XII. János pápát.³⁸⁹⁴ Egészében véve nem látom bizonyítotttnak, hogy 962-ben vagy 963-ban nem Taksony, hanem már fia, Géza uralkodott volna.³⁸⁹⁵

Sokkal valószínűbb az a feltevés, amely a 970–972-es évek valamelyikére tette Géza hatalomra jutását.³⁸⁹⁶ Az egyik feltevés már 970-től számolt Géza fejedelemségével.³⁸⁹⁷ A legtöbb kutató 971-re vagy a 970-es évek elejére helyezte Géza fejedelemségének kezdetét.³⁸⁹⁸ Találkozunk olyan nézettel is, amely 972-től számította Géza fejedelem uralkodását.³⁸⁹⁹ Egyetlen közvetlen adat van Géza utódlásának dátumára. Ortilo de Lilienfeld krónikája szerint „a magyarok Urzus halála után Gézát

³⁸⁸⁸ ÁKÍF 15–16. (Almási Tibor); magyar vonatkozású részeinek kiadására Gombos 1937–1938. II. 1474–1475.

³⁸⁸⁹ Györffy 1977c. 51.

³⁸⁹⁰ Gombos 1937–1938. III. 2185–2186.

³⁸⁹¹ Bogyay 1988. 15.

³⁸⁹² Makk 1996a. 21.

³⁸⁹³ Kristó 1980. 471–472.; Kristó 2002a. 203–204.

³⁸⁹⁴ Makk 1996a. 21.; Bóna 2000. 67.

³⁸⁹⁵ Géza 962/963-as uralkodása mellett érvelt Kristó 2001. 19–21.; Kristó 2002a. 203–205, 209–211.

³⁸⁹⁶ 970–972 közötti időre tette Heckenast 1970. 48.; Tóth 2010. 226–228.

³⁸⁹⁷ Hóman–Szekfü 1928. 171.; Eckhart 1933. 29.; Kosztolnyik 1981. 2.; Kosztolnyik 2002. 15.

³⁸⁹⁸ 971-re tette Pauler 1900. 99, 185. o. 141. jegyzet; 971-re, legkésőbb 972 tavaszára Vajay 1967. 64.; 971 körülre Györffy 1984c. 725.; a 970-es évek elejére Bónis 1956. 23.

³⁸⁹⁹ 972-re Pauler 1899. 16, 381. o. 31. jegyzet; Balanyi 1938. 4.; 971 végétől, 972 tavaszától Vajay 1967. 64.

választották meg” 972-ben.³⁹⁰⁰ E forrásadat nem tekinthető kétségtelen bizonyítéknak. A kutatók a 970/972 körüli hatalmi váltást vélték kikövetkeztetni a 970-es őszi arkadiopoliszi csatavesztésből.³⁹⁰¹ Feltételezték azt, hogy a magyarság két expanzív birodalom harapófogójába került. Az egyik az Arkadiopolisznál győztes Bizánc volt, amely szövetségre lépett a besenyőkkel, ugyanakkor a ruszok kiűrtették Bulgáriát, és kötelezték magukat arra, hogy Bizánc szövetségesei lesznek.³⁹⁰² Ugyanekkor 971-ben Ioannész Tzimiszkész császár bekebelezte Bulgáriát, és feltevés szerint „a Száva–Duna mentén elérték a Magyar Nagyfejedelemség határait.”³⁹⁰³ Közeledés jött létre Bizánc és a Német–római Birodalom között. Ezt jelezte 972 áprilisában I. Ottó császár fia, II. Ottó társasászár és Theophanu bizánci hercegnő házassága.³⁹⁰⁴ A kétoldali fenyegetés és elszigeteltség komoly veszélyt jelenthetett, amelyet el kellett háritania az új fejedelemnek.³⁹⁰⁵ Bóna István vitatta, hogy ilyen kettős fenyegetés egyáltalán létezett volna. Szerinte Tzimiszkész császár Kelet-Bulgária 972-es elfoglalása után a status quo alapján békét akart kötni az Ottókkal, mert keleten kellett háborúznia.³⁹⁰⁶ A kutatásban a 972-es keresztény térítést már ahhoz kötötték, hogy az új nagyfejedelem, Géza I. Ottó császárhoz követeket küldött.³⁹⁰⁷ Hasonlóképpen Gézához kapcsolták a 12 magyar előkelő (primates) megjelenését 973 húsvétján I. Ottó császár előtt Quedlinburgban.³⁹⁰⁸ A közvetlen és közvetett adatok arra vallanak, hogy 970–972 között következhetett be a hatalmi váltás, amely külpolitikai orientációváltással járt együtt. Taksony kelet felé aktív, nyugat felé pedig defenzív külpolitikáját Géza nyugati orientációjú, békés külpolitikája váltotta fel. Nézetem szerint 972 tavaszára tehetjük Géza utódlását, nemcsak Ortilo de Lilienfeld kétséges évszáma, de a 972-es térítési kísérlet, és a 973-as quedinburgi követküldés alapján.

III. 2. 1. 2. Géza fejedelem külpolitikája, orientációváltása

A Géza fejedelem beleegyezésével induló nyugati keresztény térítés 972-ben kezdődött. Ekkor Einsidelni Wolfgang barát I. Ottó császár tudtával a magyarok megtérítésére indult, de a határ közelében Pilgrim (Piligrim) passauai püspök megakadályozta

³⁹⁰⁰ Gombos 1937–1938. III. 1754. – Aloldus krónikáját a XII. század végi Ortilo Lilienfeld őrizte meg, másolta, illetve átírta, vö. Vajay 1967. 64. o. 4. jegyzet.

³⁹⁰¹ A csatavesztésre vö. Makk 1996a. 24–25.

³⁹⁰² Makk 1996a. 29.

³⁹⁰³ Makk 1996a. 30.; Kristó–Makk 2001. 179–180.

³⁹⁰⁴ Györffy 1977c. 68.; Makk 1996a. 29–30.; Kristó–Makk 2001. 179.

³⁹⁰⁵ Hóman 1938. 91.; Makk 2001. 120–138.

³⁹⁰⁶ Bóna 2000. 66, 69.; e felfogás bírálatára vö. Makk 2001. 130–138.

³⁹⁰⁷ Kristó–Makk 2001. 179–180.

³⁹⁰⁸ Bóna 2000. 38.

ebben és visszarendelte.³⁹⁰⁹ A hamisításoktól sem visszariadó, túlbuzgó passau püspöknek Frigyes salzburgi érsekkel és Willigis mainzi érsekkel kellett megmérkőznie.³⁹¹⁰ A magyarok feletti missziós püspökség megszerzéséért folytatott egyházi küzdelemben az I. Ottó támogatását élvező Willigis mainzi érsek kerekedett felül. Az ő megbízásából érkezett Magyarországra Géza nagyfejedelemhez Brúnó sankt galleni szerzetes, akit 972 szeptembere előtt a mainzi érsek a magyarok térítő püspökévé szentelt fel.³⁹¹¹ A fejedelmet családjával együtt ő keresztelte meg: a keresztességben Géza az István (Stephanus), öccse pedig a Mihály (Michael) nevet kapta.³⁹¹² Sankt Galleni Brúnó 972–974 közötti térítómunkáját eredményesnek ítélték.³⁹¹³ Pilgrim 974-ben kelt levelében VI. Benedek pápának azt írta, hogy „mintegy 5 ezren Krisztus hívei lettek a mindkét nemű, nemesebb magyarok közül, akiket eltöltött a katolikus hit, s a szent keresztységben részesültek.” Hozzátette, hogy „szinte az egész magyar nép hajlandó a szent hit befogadására.”³⁹¹⁴ Bár a történeti kutatás elfogadta Pilgrim tudósítását Géza és környezete megkeresztelkedéséről, az ötezres létszám magasnak tűnhet. A térítés a fejedelmi családra, legfeljebb nemzetségre–törzsre terjedhetett ki. Pilgrim túlzásának minősíthetjük az egész magyar nép hajlandóságát a megtérésre. Pilgrim a magyarországi térítést szerette volna Passau részére kisajátítani és a leendő magyar egyháztartományt odacsatolni. Pilgrim ugyanakkor kénytelen volt Brúnó püspököt segíteni, hiszen maga a császár intette őt arra, hogy juttassa el a magyar határhoz, hogy „azok királya [ti. Géza fejedelem – T. S. L.] mielőbb csatlakozzék tervünkhöz.”³⁹¹⁵

Géza fejedelem tehát 972-ben családjával együtt a nyugati, latin rítusú kereszténységet vette fel. Géza azért a német császárság közvetítette római katolikus hitet fogadta el, mert szállásterülete közelebb volt a Német-római Birodalomhoz, mint Bizánchoz.³⁹¹⁶ Döntésének másik okát abban látta a kutatás, hogy feleségének, Saroltának a családjában, a gyula nemzetségében az ortodox, bizánci rítusú kereszténység terjedt el a 10. század közepe óta, így Géza már csak második lehetett volna a bizánci császár szemében.³⁹¹⁷ Valószínű, hogy Géza a veszélyesebbnek tűnő bizánci inváziót elkerülendő választotta a nyugati császárral, I. Ottóval való kiegyezést, aki meg-

³⁹⁰⁹ Pauler 1900. 103.; Hóman–Szekfü 1928. 171.; Hóman 1938. 91–92.; Györfly 1977c. 72.; Kristó 2001. 25.; Kristó–Makk 2001. 182.; Wolfgangra és magyar küldetésére összefoglalóan vö. Jáklí 1992.

³⁹¹⁰ Eckhart 1933. 30–31.; Pilgrim hamisítására a legújabban vö. Bowlus 2010. 37–48.

³⁹¹¹ Bogyay 1988. 17. Györfly 1977c. 68–69.; Kristó–Makk 2001. 180–181.

³⁹¹² Pilgrim térítői tevékenységére, Géza és Vajk megkeresztelését kapcsolta hozzá Pauler 1899. I. 18.; Eckhart 1933. 31.; másképpen, Brúnóhoz kapcsolva e térítést Györfly 1977c. 70.; Kristó–Makk 2001. 80.; Kosztolnyik 2002. 113.

³⁹¹³ 974 körülre tette Pauler 1899. I. 18.

³⁹¹⁴ ÁKÍF 24–25. (Dér Terézia–Galántai Erzsébet); értelmezésére vö. Pauler 1900. 105.; Györfly 1977c. 72.

³⁹¹⁵ ÁKÍF 21–22. (Dér Terézia); vö. Kristó–Makk 2001. 180.

³⁹¹⁶ E tényezőre vö. Makk 1992. 26.; Kristó–Makk 2001. 182–183.

³⁹¹⁷ Györfly 1977c. 67.; Makk 1992. 26.; Kristó–Makk 2001. 183.

elégedett a magyarok távoltartásával, és kísérletet sem tett a magyar szállásterület elfoglalására. A Bizánctól elszenvedett 970 őszi arkadiopoliszi kudarc időben jóval közelebb volt a 972-es politikai „sakkhúzáshoz”, mint a 17 évvel korábbi augsburgi vereség. Géza nyugati nyitása nem a pápának szólt, hanem a német uralkodónak és a német birodalmi egyháznak.³⁹¹⁸ Mindez politikai döntés volt. Géza ugyanakkor nem vált a keresztény vallás hívévé, nem szakított a magyarság sámánisztikus hitével sem. Ezt fejezi ki a kortárs Thietmar története, hogy Géza nemcsak a „mindenható Istennek, de [más] istenségek különféle hiú képzeleinek is áldozott, s midőn főpapjától szemrehányást kapott ezért, magáról azt állította, elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezt megtehesse.”³⁹¹⁹ A keresztény térítési hullám Géza uralmi körzetében 972 és 974 között volt jelentős. Utána a térítés lendülete alább hagyott. Brúnó térítő püspök elhagyta az országot. Pilgrim 985 táján már azt panaszkolta el, hogy püspöksége keleti határait a barbárok pusztítják, ami a magyarokra vonatkozó utalás lehet, és összefüggésben állhat az akkor éppen élesedő bajor–magyar konfliktussal.³⁹²⁰

Géza nyugati politikai nyitása nemcsak Sankt Galleni Brúnó 972–974 közé tehető, a fejedelmi családot és nemzetséget krisztianizáló tevékenységében merült ki. Brúnó püspök közvetítésével politikai kapcsolat jött létre I. Ottó császár és Géza nagyfejedelem között, azaz a Német-római Birodalom és a Magyar Nagyfejedelemség között. Ennek világos jele mutatkozott meg a következő év húsvétján, a 973. március 23-án *Quedlinburgban, Ottó császár udvarában rendezett nemzetközi „csúcstalálkozón,” amelyen a magyarok küldöttei is részt vettek.*³⁹²¹ I. Ottó és fia, II. Ottó társcsászár (973–983) mellett személyesen jelent meg a hűbéres II. Boleszláv cseh király (967/72–999), és I. Mieszko lengyel fejedelem (960–992) fia, Vitéz Boleszláv. Követekkel képviseltette magát Vasfejű Pandulf itáliai, beneventumi herceg és Kékfogú Harald dán fejedelem (950–986). Ezek a „német birodalom érdekkörébe tartozó kisebb népek,” hűbéres uralkodók voltak.³⁹²² A kor másik nagyhatalma, a Bizánci Birodalom baszileusza Ioannész Tzimiszkész császár (969–976) követi szintén jelen voltak. A csúcstalálkozó igazi színfoltját az addig Európát fenyegető magyarok követeinek megjelenése jelenthette. Egyes források csak a magyarok követeit említették, egyedül az Altaichi Évkönyv emlékezett meg arról, hogy a magyarok 12 főembere (XII primates Ungarorum) jött Quedlinburgba.³⁹²³ A magyar

³⁹¹⁸ Kristó–Makk 2001. 183.

³⁹¹⁹ ÁKÍF 113. (Thoroczkay Gábor); Kristó–Makk 2001. 187.

³⁹²⁰ Kristó 2001. 28.

³⁹²¹ A quedlinburgi követségekre vö. Altaichi Évkönyvek, Gombos 1937–1938. I. 92. ÁKÍF 237–238. (Makk Ferenc); Hildesheimi Évkönyv, Gombos 1937–1938. I. 140.; ÁKÍF 214. (Thoroczkay Gábor)

³⁹²² Erre a megjegyzésre vö. Eckhart 1933. 31.

³⁹²³ Az Altaichi Évkönyv tudósítására vö. Gombos 1937–1938. I. 92.; ÁKÍF 237–238. (Makk Ferenc); a Hildesheimi Évkönyv tudósítására vö. Gombos 1937–1938. I. 140.; ÁKÍF 214. (Thoroczkay Gábor); Thietmar híradására ÁKÍF 109. (Thoroczkay Gábor)

előkelők saját törzseik képviselői is lehettek.³⁹²⁴ A magyar követek ugyanakkor Géza nagyfejedelem tudtával és akaratából jelentek meg I. Ottó császár udvarában a legnagyobb keresztény ünnepen, Húsvétkor.³⁹²⁵ A népes magyar küldöttség részvétele azt jelképezte, hogy a Lech-mezei vereség után 18 évvel békés kapcsolat lépett az addigi ellenséges és rendezetlen magyar–német viszony helyébe. A magyar előkelők megjelenése nem jelentette az alárendeltségi viszony vállalását.³⁹²⁶ Míg a hűbéri függésben levő „dán, cseh és lengyel uralkodók személyesen vagy trónörökösük révén képviseltették magukat, addig Géza és családtagjai távol maradtak,” ami azt jelezte, hogy Magyarország „független idegen hatalmaktól.”³⁹²⁷ A *Német-római Birodalommal való 972–973. évi „kiegyezés”* azt biztosította Géza fejedelem és a magyar törzsszövetség számára, hogy nyugatról nem kell támadástól tartania. Így a magyarság elkerülte azt a bekerítést, amely Kárpát-medencei előde, az Avar Kaganátus bukását idézte elő a 8. század végén és a 9. század elején, amikor Nagy Károly Frank Birodalma nyugatról, a bolgárok pedig délkelet felől támadtak az avarokra. A németekkel való kiegyezés Bizáncnak is szólt, amely a magyarok elleni támadás esetén szembekeverülhetett volna a Német Birodalommal.³⁹²⁸ Magyarország szerencséjére Bizánc nem tudott támadni, mert Nyugat-Bulgáriában (Makedóniában) felkelés tört ki a bizánciak ellen és a 970-es évek elején egyre inkább kiterjedt. Emellett 971-ben arab támadás indult, amely 972 őszétől elhúzódó háborúvá szélesült.³⁹²⁹ Így a „Turkia” elleni bizánci invázió veszélye – már ha egyáltalán a Quedlinburgban magát követekkel képviseltető és a magyarok németekkel való kiegyezéséről értesülő Ioannész Tzimiszkész császár egyáltalán gondolt erre – lekerült a napirendről.³⁹³⁰

Géza tehát uralkodása kezdetén elhárította a Német-római Birodalom és a Bizánci Birodalom felől fenyegető bekerítés veszélyét, a nyugati kapcsolatokat konszolidálta. Ennek érdekében a latin rítusú kereszténység felvételére is hajlandó volt, holott lelke mélyén pogány maradt, ősei hitét nem adta fel. Kereszténységét formálisnak tekinthetjük, akárcsak korábban a Bizáncban megkeresztelkedett törzsszövetségi vezetőket (Zsombor gyula, Bulcsú karha).³⁹³¹

Géza külpolitikájában élete végéig a békés külpolitika híve maradt. E külpolitika meghatározó eleme volt a házassági–dinasztikus kapcsolatrendszer kiépítése a szomszédos államokkal. Öccse, Mihály orosz (rusz) házasságára a 980-as években

³⁹²⁴ Nem pusztán fejedelmi követeknek („not merely princely envoys”) minősítette a 12 magyar előkelőt (primates), hanem a főnemesség tagjainak is („members of high nobility”), Kosztoľnyik 2002. 97.; feltételesen tartotta őket a törzsek képviselőinek Székely 1976. 17.; a törzsek képviselőiként említette Tóth 2010. 232.

³⁹²⁵ Hóman 1938. 91.; Hóman–Szekfű 1928. 171.; Makk 1992. 27.; Kristó–Makk 2001. 184.

³⁹²⁶ Györfly 1977c. 70.; Makk 1992. 27.

³⁹²⁷ Györfly 1977c. 71.

³⁹²⁸ Makk 1992. 27.; Kristó–Makk 2001. 184.

³⁹²⁹ Makk 1996a. 38.; Kristó–Makk 2001. 185.

³⁹³⁰ Makk 1996a. 38.; Kristó–Makk 2001. 185.; Tóth 2010. 233.

³⁹³¹ Vajay 1967. 63–65.

kerülhetett sor Nagy (Szent) Vlagyimir fejedelemsége alatt. Ebből a házasságból származott Vászoly (Vazul) és Szár László.³⁹³² Mieszko (Mesko) lengyel uralkodó fia, a Quedlinburgban is megjelenő trónörökös, Vitéz Boleszláv 985/986 táján elvette Géza egyik lányát.³⁹³³ Más nézet szerint az Árpád-nemzetségből származhatott ez a leány, jóllehet korántsem biztos, hogy Géza lánya lett volna.³⁹³⁴ Az első magyar–lengyel dinasztikus kapcsolat kérészéletűnek bizonyult, mert néhány év múlva, 989 táján Boleszláv elküldte magyar feleségét, aki Beszprém nevű fiával apja, Géza udvarába költözött.³⁹³⁵ A szakítás hátterében az is meghúzódhatott, hogy Géza semleges maradt a cseh–lengyel konfliktusban.³⁹³⁶ A dinasztikus külpolitika újabb megnyilvánulása volt, hogy 995 táján, Géza egy másik lányát a bolgár trónörökös-höz, Gavril Radomirhez adta feleségül.³⁹³⁷ Géza ezen lépése a Bizánc elleni védelmi taktika része lehetett, amely Quedlinburggal kezdődött. Ugyanakkor nem avatkozott be a bizánci–bolgár háborúba, a bolgárok felkelését a jelek szerint nem támogatta.³⁹³⁸ Géza egyik lányáról Vajay Szabolcs azt tételezte fel, hogy a thüringiai gróf vette el feleségül.³⁹³⁹ Géza másik, fiatalabb lányát, Orseolo Ottó velencei doge vette el Géza halála után.³⁹⁴⁰ Géza dinasztikus politikája nyugatbarát és Bizánc-ellenes volt. Emellett a szomszédos országokkal való békés kapcsolatra való törekvés is kimutatható. Ebbe a sorba illeszkedik Géza legfontosabb lépése, amelyre uralkodása utolsó éveiben került sor. Ekkor fiának és kiszemelt örökösének, Vajknak (Istvánnak) feleségül szerezte a bajor Civakodó Henrik herceg lányát, IV. Henrik bajor herceg (995–1004) húgát, az ekkor 11 év körüli Gizellát.³⁹⁴¹ Magával a herceggel, Civakodó Henrikkel Gézának is gyakran meggyűlt a baja, hiszen voltak háborúskodások a bajorok és magyarok között. Előbb magyar részről került sor a támadásra, 983-ban Géza szállta meg Melk várát. Két év múlva, 985-ben a herceg visszafoglalta Melket. Hat év elteltével, 991-ben Henrik herceg elfoglalta a Bécsig terjedő vidéket. Civakodó Henrik többször fellépett II. Ottó (973–983) és kiskorú utóda, III. Ottó (983/996–1002) császár ellen is, a konfliktusokba Géza nem avatkozott be.³⁹⁴² Civakodó Henrik halála, 995 után, Géza fejedelemnek sikerült a Német Birodalomban a szeparatizmust képviselő bajor szomszédokkal békés viszonyt kialakítania. Ezt jelképezte Vajk (István) említett házassága, ami az öregedő fejedelem utolsó külpolitikai lépése lehetett.

³⁹³² Györfly 1977c. 91.; Makk 1992. 28.; Makk 1996a. 38.; Kristó–Makk 2001. 185.

³⁹³³ Hóman 1938. 108.; Vajay 1967. 69.; Makk 1996a. 39.; Kristó–Makk 2001. 186.

³⁹³⁴ Györfly 1977c. 88.

³⁹³⁵ Thietmar híradására vö. ÁKÍF 109. (Thoroczkay Gábor)

³⁹³⁶ Györfly 1977c. 88.; Makk 1996a. 39.; Kristó–Makk 2001. 185–186.

³⁹³⁷ Hóman 1938. 108.; 987-re tette a bolgár trónörökös magyar házasságát Vajay 1967. 66.

³⁹³⁸ Makk 1996a. 40.; Kristó–Makk 2001. 186.

³⁹³⁹ Vajay 1967. 67–68.

³⁹⁴⁰ 1009-re tette Orseolo Ottó doge és Géza lányának házasságát Vajay 1967. 70.

³⁹⁴¹ Pauler 1899. I. 21.

³⁹⁴² Makk 1992. 29.; Makk 1996a. 40–41.; Kristó–Makk 2001. 186.

A kiskorú Gizellával német lovagok és papok jöttek. Mindez erősítette Géza politikai és katonai hatalmát, amelynek utóda, Vajk (István) vette hasznát.

III. 2. 1. 3. Géza fejedelem belpolitikája

Géza döntően békés, dinasztikus külpolitikája háttérben egy *erőteljes, rendteremtő és „központosító” belpolitika* rejtett, amelynek célja a fejedelmi méltóság tekintélyének növelése, és egyben saját nemzetsége-törzse uralmának kiterjesztése volt. Ezzel a magyar törzsszövetség bomlási folyamatához, későbbi „bukásához” maga is hozzájárult. A folyamat elhúzódott, és még Géza utóda, Vajk (István) uralkodásának kezdetén sem zárult le teljesen. Géza belső „rendcsináló” belpolitikája során egyes eszközöket alkalmazott. Források utalnak arra, hogy Géza „véres kézzel” teremtett rendet, amely állítást a szakirodalom is elfogadta.³⁹⁴³ Thietmar szerint Géza „igencsak kegyetlen volt, és sokakat megölt hirtelen felindulásból.”³⁹⁴⁴ Hozzátette, hogy „amikor kereszténnyé lett, indulatosan lépett fel tusakodó alattvalóival szemben e hit megerősítéséért.”³⁹⁴⁵ Szent István kisebbik legendája szerint „katonaságából valamennyi előljárót az igaz Isten tiszteletére téríthetett. Akiket pedig másféle utak követésén kapott rajta, azokat fenyegetéssel és megfélemlítéssel törte meg.”³⁹⁴⁶ István nagyobbik legendája szerint Géza „övéivel erős kézzel bánt,” és „nagy gondot fordított a lázadók megfékezésére, a szentségtörő szertartások megsemmisítésére.”³⁹⁴⁷ Hartvik legendája „szigorúnak és kegyetlennek ismert” fejedelemnek nevezte Gézát.³⁹⁴⁸ A Képes Krónika szerint Géza fejedelem „a magyarok népét a keresztény hitre kezdte téríteni. És minthogy azokat, akik a pogány szertartásoknak hódoltak és buzgólkodtak, intéssel nem tudta megtéríteni, némelyeket fegyverrel kellett megboláztatni.”³⁹⁴⁹ A kései magyar források Géza belső térítő munkájára helyezték a hangsúlyt, de a fejedelem fegyveres fellépése az ellenálló törzsfőknek is szólhatott.³⁹⁵⁰ Valószínűleg a Kárpát-medence nyugati felében Gézának sikerült a törzsek vagy törzsi csoportosulások fölé kerekedni.³⁹⁵¹

Géza szövetséges viszonyt is kialakított egyes törzsfőkkel. Konkurens hatalmat képviselhetett a Kárpát-medence nyugati felében Tar Zerind (Calvus Zyrind) és fia, Koppány (Cupan). Utóbbiról a krónikakompozíció azt állította, hogy „Tar Zerind

³⁹⁴³ Balanyi 1938. 6.; Györffy 1977c. 59, 93.; Kristó 2001. 27–28.

³⁹⁴⁴ Thietmar krónikája, vö. ÁKÍF 112. (Thoroczkay Gábor)

³⁹⁴⁵ ÁKÍF 112. (Thoroczkay Gábor)

³⁹⁴⁶ István kisebbik legendája, SRH II. 394.; ÁKÍF 303. (Kisdi Klára)

³⁹⁴⁷ István nagyobbik legendája, SRH II. 378–380.; ÁKÍF 271–273. (Kisdi Klára) – tévesen püspökségek felállítását is tulajdonítja Gézának.

³⁹⁴⁸ Hartvik legendája, SRH II. 403.; ÁKÍF 318. (Kisdi Klára)

³⁹⁴⁹ SRH I. 295.; ÁKÍF 362. (Kristó Gyula)

³⁹⁵⁰ Györffy 1977c. 92.

³⁹⁵¹ Kristó–Makk 2001. 187.

fia volt, aki Szent István király apja, Géza herceg [dux] életében hercegséget viselt [ducatum tenebat],” és „somogyi herceg [dux] volt.”³⁹⁵² A fenti passzus értelmezési problémát rejt magában. Nem derül ki belőle, hogy vajon Tar Zerindre vonatkozik-e az értelmezői mellékmondat, vagy pedig fiára, Koppányra. A mondat szerkezete alapján Tar Zerindre gyanakodhatunk, logikai-tartalmi szempontból pedig fiára, Koppányra. A másik nehézséget a „ducatum tenebat” kifejezés jelenti. A ducatus egyrészt jelentett méltóságot, másrészt ehhez kapcsolódó területet, tartományt. Méltóságként a dux sok jelentéssel bírt, jelölhetett vezért, herceget, fejedelmet, a ducatus pedig vezéri, hercegi, fejedelmi tisztséget.³⁹⁵³ Az idézett fordítás annyiban vitatható, hogy aligha hercegi tisztségként értelmezendő, inkább vezéri, fejedelmi rangot feltételezhetünk.³⁹⁵⁴ Szabados György szerint a hatalmas Ős-Somogy fejét, Koppányt érdemes ’vezér’, avagy ’nagyúr’ címmel számon tartani.³⁹⁵⁵ Tar Zerind vagy Koppány ugyanúgy a dux címet viselte, mint Géza. Géza halála után Koppány István ducatusát akarta megszerezni. Mindebből arra következtetnék, hogy a még mindig létező törzsszövetség fejedelmi méltóságait viselte Géza (majd István), illetve Koppány. A törzsszövetségen belüli hatalmi megosztásról lehet szó. Zerindról és Koppányról feltételezte a történeti kutatás, hogy az Árpád-nemzetségbe tartozhattak, annak valamelyik ágához kapcsolódva osztozhattak a hatalmon Gézával. Ezért tarthatott igényt később Koppány Géza özvegye, Sarolt kezére és a nagyfejedelmi hatalomra. Mindenképpen Géza riválisainak számíthattak a Kárpát-medence nyugati felében, a Dél-Dunántúlon. Tar Zerind és Koppány territóriumába Somogy és Zala megye is beletartozhatott. Váczy Péter szerint Koppány karha „Somogyban székel, de tartományúri hatalma nyilván kiterjedt a Balatontól keletre eső területre is.”³⁹⁵⁶ Hasonlóan vélekedett Zsoldos Attila is, akinek feltevése kései forrásokon (Laskai Osvát, Karthauzi névtelen) alapul, amelyek szerint Koppány vezér Somogy és Zala felett uralkodott.³⁹⁵⁷ Zsoldos hangsúlyozta, hogy krónikáink szerint Bulcsú karha szállásterülete a Balaton körül, illetve Zalában, a Balaton táján volt.³⁹⁵⁸ A feltevést a kései források miatt vitatták, és a krónikakompozícióra építve csak Somogyot tartották Koppány territóriumának.³⁹⁵⁹ Szabados elfogadta azt, hogy „egy nagy kiterjedésű délnyugat-dunántúli országrészen” érvényesült a Zerind-ág uralma.³⁹⁶⁰ Hóman

³⁹⁵² „Erat autem Cupan filius Calvi Zyrind, qui etiam vivente Geycha duce, patre Sancti Stephani regis ducatum tenabat.” „Hic fuerat dux Symigiensis,” vö. SRH I. 313.; magyar fordítására vö, ÁKÍF 369. (Kristó Gyula)

³⁹⁵³ Legújabbban a dux és a ducatus értelmezéseire vö. Szabados 2011. 256.

³⁹⁵⁴ Kristó Gyula herceg fordítását vitatta legutóbb Szabados 2011. 256. o. 817. jegyzet

³⁹⁵⁵ Szabados 2011. 256.

³⁹⁵⁶ Váczy 1971. 60.

³⁹⁵⁷ Laskai Osvát vonatkozó forráshelyére *Historiae Hungaricae* I. 83.; a Karthauzi Névtelenre vö. A néma barát 387–388.; a fenti forráshelyeket idézi Zsoldos 2002a. 433.

³⁹⁵⁸ Zsoldos 1998. 37–50.; Zsoldos 2001. 44–50.; Zsoldos 2002a. 431–439. Zsoldos 2002b. 454–461.

³⁹⁵⁹ Kristó 2000d. 1–5.; Kertész 2008. 481–489.

³⁹⁶⁰ Szabados 2011. 253.

Bálint ugyanakkor azt is feltételezte, hogy Tar Zerind és Koppány a karha tisztségét viselhették.³⁹⁶¹ Magam is úgy vélem, hogy Bulcsú utóda a karha tisztségben Tar Zerind lehetett, majd őt követően fia, Koppány viselhette ezt a méltóságot.³⁹⁶² Tar Zerind és Koppány somogyi, esetleg Zalára is kiterjedő szállásterülete miatt valószínűsíthetjük azt, hogy Bulcsú karha utódai lehettek, aki krónikáink szerint a Balaton környékén rendelkezett szállással.

A Kárpát-medence keleti felében levő törzsek jelentettek több problémát Géza, majd István számára is. Egyes keleti törzseket megnyerhetett Géza, ilyen szövetséges lehetett az Abák törzse.³⁹⁶³ Egy elterjedt nézet szerint Aba Sámuel István sógora volt, tehát Géza egyik lányát, István fiatalabb hugát vette volna feleségül.³⁹⁶⁴ Györffy György úgy vélte, hogy Aba Sámuel inkább István nővérének a fia lehetett.³⁹⁶⁵ Konkurens hatalom lehetett a Kárpát-medence keleti felében Ajtony, aki megőrizte hatalmát István uralkodása alatt is. Ajtonyt feltételesen azonosították a krónikakompozíció Kean (Keanus) vezérével, aki a „bolgárok és szlávok hercege” volt.³⁹⁶⁶ A krónika idegennek tekinti Keánt, hasonlóképpen Anonymus is a magyaroknak ellenálló Glad utódától származtatja Ajtonyt.³⁹⁶⁷ Mindez arról tanúskodhat, hogy a magyar törzsektől független hatalom képviselője volt, akinek rangja keán, azaz kagán volt. Nézetem szerint Ajtony a kavarak három törzsének fejedelme lehetett. Mindez megmagyarázhatná, hogy miért maradhatott meg ilyen hosszú ideig territóriumán Ajtony, és miért őt verte le utoljára István. Gézával közel egyenrangú hatalommal bírhatott a gyula a Kárpát-medence keleti felében. Géza szövetséges viszonyban lehetett vele, mivel Géza felesége, Sarolt a gyula családból származott.

Itt kell megemlékeznünk Géza házasságáról. A gyula lányával, Sarolttal kötött házasságát említik forrásaink. Anonymus megemlékezett arról, hogy a Gyulának két lánya volt, Sarolt (Saroldu) és Karold, és Sarolt volt Szent István anyja.³⁹⁶⁸ A krónikakompozíció szerint is a gyula lánya volt Sarolta, akinek szépségéről a „tartományi főnökök hosszabb időn keresztül beszéltek,” és akit Géza fejedelem vett törvényes feleségül Beliud tanácsára és segítségével.³⁹⁶⁹ Thietmar szerint Géza felesége „Beleknegini, azaz szlávul szép úrasszony” volt. A szász történetíró Géza feleségéről negatív portrét festett: „mértéktelenül ivott, és katona módjára ülve meg a lovat, egy embert hirtelen haragjának túlzott heveségében megölt.”³⁹⁷⁰ Querfurti Brúnó Adalbertről szóló életrajzában azt állította, hogy a magyarok nagyfejedelmének hitvese

³⁹⁶¹ E feltevésre Hóman 1938. 114.

³⁹⁶² Tóth 2010. 236–237.

³⁹⁶³ Györffy 1977c. 100.; Kristó 1980. 481, 485.

³⁹⁶⁴ Vajay 1967. 70.

³⁹⁶⁵ Györffy 1977c. 100.

³⁹⁶⁶ A krónikakompozíció tudósítására vö. SRH I. 315. ÁKÍF 372. (Kristó Gyula)

³⁹⁶⁷ Anonymus tudósítására vö. SRH I. 49–50, 88–90.; HKÍF 295. 327–329. (Veszprémy László)

³⁹⁶⁸ SRH I. 69.; ÁKÍF 359. (Kristó Gyula)

³⁹⁶⁹ SRH I. 291.; HKÍF 363. (Kristó Gyula)

³⁹⁷⁰ Thietmár, vö. ÁKÍF 113. (Thoroczkay Gábor)

„az egész országot egy férfi kezével tartotta hatalmában, és mindazt, ami a férjéé volt, maga irányította.”³⁹⁷¹ A bolgártörök Sarolt név (’fehér hölgymenyét’) azonosítható Belekneginivel (’fehér úrasszony’).³⁹⁷² Sarolt bizonyos fiatalabb lehetett Gézánál. Házasságukra a 960-as évek végén, vagy 970 táján kerülhetett sor.³⁹⁷³ Ebben az esetben Géza apjának, Taksony fejedelemnek lehetett szerepe a belső szövetség kiépítésében. Más nézet szerint Géza uralkodása alatt, a 970-es években került sor a házasság megkötésére.³⁹⁷⁴ A gyula lánya, a szép Sarolt erőteljes karaktere az öregedő Géza mellett a 990-es években érvényesülhetett. A magyar–lengyel krónika tudósít arról, hogy Géza fejedelem Mieszko lengyel uralkodó nővérét, Adelheidot vette feleségül, aki megtérítette, és Istvánt szülte a fejedelemnek.³⁹⁷⁵ E kétes hitelű forrás alapján aligha számolhatunk azzal, hogy Adelheid Gézának első vagy akár második felesége lett volna.³⁹⁷⁶ Kevésbé valószínű az, hogy Géza eltaszította volna első feleségét, Saroltot, és utána vette volna el második feleségként Adelheidot.³⁹⁷⁷

A belpolitika kapcsán meg kell emlékeznünk a törzsek viszálkodásáról Géza uralkodásának kezdetén, vagy még Taksony fejedelemsége alatt. Kevés forrásunk van az egyes törzsek és vezérek közti ellentétekre. Ezek egyike a Csaba-történet, amely szerint Csaba népével együtt elköltözött.³⁹⁷⁸ Makk Ferenc feltételezte, hogy Csaba állt a Bulcsú vezette törzsi csoportosulás élére az augsburgi vereség és Bulcsú kivégzése után. Csaba ellen lépett fel Taksony, és ebben a küzdelemben alulmaradva menekült Csaba népe, törzse egy részével (’Soba Mogera’–’Csaba Magyarja’, illetve ’vardarióta türkök’) a Balkánra. Makk szerint Taksony megszállta Bulcsú karha földjét, és törzse egy részét áttelepítette a Balatontól északra és nyugatra fekvő részekre. Ezt a belső harcot 955–958 közé tette.³⁹⁷⁹ Nem ismerjük a Csaba-történet hátterét, időrendileg sem lehet pontosan keltezni. Nem lehetetlen ugyanakkor, hogy egy belső felkeléssel számolhatunk Csaba esetében, amelyet talán még Taksony lever. A Taksony uralmának végére, vagy Géza uralmának elejére tehető belharcról a krónikakompozíció számolt be Géza házasságával kapcsolatban. Eszerint a gyula leányát Beliud tanácsára vette el Géza, aki „Kulán földjét birtokolta. Kulán ennek a Beliudnek adta tulajdon lányát, hogy testvére Keán ellen harcoljon. És halála után

³⁹⁷¹ Querfurti Brúnó, vö. ÁKÍF 83. (Thoroczkay Gábor)

³⁹⁷² Györffy 1977c. 63.

³⁹⁷³ A 960-as évek végére vö. Makk 1996a. 25.; a 970-es házasságkötésre vö. Györffy 1977c. 64.

³⁹⁷⁴ Kristó 2001. 28.

³⁹⁷⁵ SRH II. 306.

³⁹⁷⁶ A lengyel Adelhaidra, mint feleségre utal, de ezt a feltevést elveti pl. Györffy 1977c. 61–62.; Szegfű 1988. 17–27.; első és egyetlen feleségnek tekintette Karácsonyi 1904. 6–7.; második feleségnek tartotta Adelheidot Vajay 1967. 77–80.; Kosztolnyik 2002. 97, 115.; a feltevés kritikájára legújabbban vö. Szabados 2011. 261–262.

³⁹⁷⁷ E feltevésre vö. Vajay 1967. 75–80.

³⁹⁷⁸ A Csaba-történetre vö. krónikakompozíció, SRH I. 278–279.

³⁹⁷⁹ Makk 2004. 124–125.

e Kulán földjét Beliudnak örökítette el.³⁹⁸⁰ A történetből az derül ki, hogy Kulán és Keán viszályában Beliud Kulán oldalára állt, és területét örökölte. A gyulák említése kapcsán valószínűsíthető, hogy a keleti törzsek közötti viszályról lehet szó. A történet szerint Beliud Géza szövetségese volt, hiszen a gyula lányával való házasságkötést támogatta.³⁹⁸¹

Géza erős nagyfejedelmi hatalmat épített ki, békés külpolitikájával és a kereszténység felvételével biztosította a magyar törzsszövetség területének biztonságát. Belpolitikájának fő érdeme a belső „központosítás.” Egy korábbi nézet szerint a törzseket, egy újabb álláspont szerint a törzsi államokat „törte meg.”³⁹⁸² Valójában Géza megegyezett a legerősebb fejedelmekkel, a gyulával és a karháival, a többi törzsfőt fennhatósága alá vont. Nézetem szerint ez nem jelentette sem a törzsszövetség, sem pedig a törzsek megszűnését. Géza az alapokat teremtette meg a kereszténység felvételével, korlátozott mérvű elterjesztésével, a nagyfejedelmi hatalom tekintélyének helyreállításával fia számára a keresztény állam kialakításához.³⁹⁸³ A folyamat befejezése Istvánra és István utódaira maradt.

III. 2. 2. Vajk (István) utódlása, államszervező harcai, a törzsszövetség bukása

III. 2. 2. 1. Vajk (István) hatalomra kerülése, harca Koppánnal

Géza nagyfejedelem valószínűleg 997-ben halálozott el,³⁹⁸⁴ jóllehet a forrásokban a 998-as év is szerepel.³⁹⁸⁵ Valószínűbb az előbbi dátum, és a szakirodalom szinte általánosan a 997-es évet fogadta el Géza halálának és Vajk (István) hatalomra kerülésének időpontjaként. Ezt valószínűsíti, hogy a helyes kelteztést fenntartó nagyobbik legenda egymás mellett szerepelteti Géza és a vértanú Adalbert prágai püspök halálhírét. Adalbert 997. április 23-án hunyt el.³⁹⁸⁶

Az utódlás problematikus kérdéssé vált, mivel Géza fiára akarta örökíteni a fejedelmi méltóságot. István nagyobbik legendája szerint „atyja magához hívta Magyarország főembereit és közös tanácskozásuk határozatával fiát, Istvánt jelölte ki

³⁹⁸⁰ „Beliud, qui terram Kulan possiderat.” ... „Isti Beliud Kulan dedit filiam suam, ut contra fratrem suum Kean debellaret. Et post obitum suum terram suam idem Kulan Beliud hereditavit.”, vö. SRH I. 291.; idézett fordítására HKÍF 363. (Kristó Gyula)

³⁹⁸¹ Tóth 2010. 183.

³⁹⁸² Törzsi államok kialakulására a X. század második felében vö. Kristó 1980. 478.; Kristó 1995a. 307–310.

³⁹⁸³ Hóman 1938. 113.

³⁹⁸⁴ A 997-es dátumra vö. István nagyobbik legendája, SRH I. 381.; ÁKÍF 277. (Kristó Gyula)

³⁹⁸⁵ A 998-as évre vö. Pozsonyi Krónika, SRH I. 125.; ÁKÍF 354. (Kristó Gyula)

³⁹⁸⁶ Kristó 2001. 43.

utódaul a nép kormányzásában.³⁹⁸⁷ A kiszemelt utódot, Vajkot Géza egyetlen fiaként ismerjük. Egyedül a kortárs Thietmar krónikájában szerepel István pogány neve „Waic” (Vajk) alakban.³⁹⁸⁸ Apja, Gyeücsa, Gyécsa/Géza nevéhez hasonlóan, török eredetű névnek tekinthetjük István pogány nevét, amelynek jelentése „hős, vezér” lehetett.³⁹⁸⁹ Mind pogány, mind pedig keresztneve ismert lehetett. Az utóbbi hosszú uralkodása során szoríthatta ki a születésekor kapott és hosszabb ideig viselt pogány nevét. Ebből következően Vajkot nem közvetlenül születése után keresztelték meg.³⁹⁹⁰

Első probléma Vajk születésének és keresztelésének kérdése. A 14. századi krónikakompozíció ezt 969-re tette.³⁹⁹¹ Mindenképpen korai Kézai adata, amely 967-re keltezte István születését,³⁹⁹² a lengyel krónikákban (kamienieci krónika) pedig néhány évvel későbbi, 975-ös év szerepelt.³⁹⁹³ István legendái, a krónika egyaránt minősítették Istvánt gyermeknek (puer), serdülőnek (adolescens) és ifjúnak (iuvenis). Ezért joggal gondolt a kutatás arra, hogy fiatal lehetett. A középkorban nagy tekintélyűnek minősített Sevillai Izidor életkorszakai (infantia 7 éves korig, pueritia 14 éves korig, adolescentia 28 éves korig, iuventus 50 éves korig),³⁹⁹⁴ és a forrásokban szereplő gyermek, serdülő és ifjú minősítések alapján is próbálták meghatározni István születésének időpontját.³⁹⁹⁵ Ebbe belefért a „serdülő” vagy „ifjú” megnevezés alapján a legkorábbi, 969. évi időpont is.³⁹⁹⁶ A „gyermek” vagy a „serdülőkor első lépcsőfoka” említése alapján jóval későbbi keltezés is (981) felmerült.³⁹⁹⁷ Mivel e fogalmak értelmezése vitatható, István születésének pontos időpontját nem adhatjuk meg. Szerintem a 975-ös keltezés állhat a legközelebb a valósághoz, amikor Géza és Sarolt házasságára már bizonyosan sor került. Vajk Géza halálakor húsz év körüli lehetett, talán ezt valamivel meghaladta.³⁹⁹⁸ Megkeresztelésére csak akkor kerülhetett volna sor a 972–974-es első térítési hullám idején, ha valóban 969-ben szüle-

³⁹⁸⁷ SRH II. 381.; ÁKÍF 276. (Kisdi Klára)

³⁹⁸⁸ ÁKÍF 110. (Thoroczkay Gábor)

³⁹⁸⁹ Deér 1938. 80.; Németh 1991. 281–282.; Kristó 2001. 32.; „kisebik fejedelem” jelentéssel Jáklí 1996. 27.

³⁹⁹⁰ Kristó 2001. 32.; Tóth 2002a. 10.

³⁹⁹¹ A krónika adatára vö. SRH I. 312.; ÁKÍF 368. (Kristó Gyula)

³⁹⁹² Kézai adatára SRH I. 172.

³⁹⁹³ Gombos 1937–1938. I. 145.

³⁹⁹⁴ Isidorus, *Etymologiae* c. művének vonatkozó része kiadására vö. Lindsay 1911. XI. 2, 1–8.; idézi Mályusz 1968. 202. o. 24. jegyzet; Kristó 1999. 5. o. 14. jegyzet; Tóth 2002a. 17.

³⁹⁹⁵ A forrásokban levő eltérő életkori minősítések háttérére vö. még Veszprémy 1989. 11–13.; Veszprémy 2008b. 75–77.

³⁹⁹⁶ Hóman–Szekfű 1928. 171.; Hóman 1938. 95.; Csapody 1938. 19.; Mályusz 1968. 199–203.

³⁹⁹⁷ A 979–981-es időpont mellett érvelt az életkori meghatározás alapján Kristó 1999. 8–9.; Kristó 2001. 30–31.

³⁹⁹⁸ 972–973-ra tette Romei 2003. 50.; 977-re Pauler 1899. I. 20.; 975 után néhány évre Györffy 1977c. 112.; a 970-es évek második felére, 980 tájára Makk Ferenc, vö. Kristó–Makk 2001. 188.; 975-re Karácsonyi 1904. 7.; Heckenast 1970. 48.; 975 tájára, a 970-es évek második felére Tóth 2002a. 18.; Tóth 2010. 241.; 979–981 közé Kristó 1999. 8–9.

tett volna. A Stephanus/István nevet kapta apja, Géza is keresztény névként István protomártír tiszteletére. Mivel nemcsak Vajk apja Géza, hanem a gyula is Stephanus nevet kapott a bizánci keresztységben a 950-es években, nem kell Vajk megkeresztelését 972–974 közé tenni. Ráadásul Vajk hosszabb ideig viselhette pogány nevét, így István nagyobbik legendájának adhatunk igazat, amely nem a 972–974 között térítő Sankt Galleni Brúnóhoz, hanem Adalberthez kapcsolta István megkeresztelését.³⁹⁹⁹ Querfurti Brúnó, Szent Adalbert tanítványa a püspök életrajzában utalt is arra, hogy Adalbert elment a magyarokhoz, és „miután kissé eltávolította őket a büntől, a kereszténység árnyékát nyomta rájuk.”⁴⁰⁰⁰ Adalbert 983–989, 992–994 között és 995-ben fordulhatott meg Magyarországon és végzett térítői tevékenységet. A prágai püspök szerepe a magyarországi krisztianizációban vitathatatlan. Emellett szól, hogy az esztergomi érsekséget István a vértanú Szent Adalbert tiszteletére hozta létre. Később I. Béla király (1060–1063) keresztény neve is Adalbert volt. Valószínű, hogy nem a 980-as években, hanem inkább a 990-es években keresztelte meg Géza fiát, Vajkot Adalbert prágai püspök.⁴⁰⁰¹

A következő fontos esemény Vajk/István életében házassága, amelyet apja, Géza életében kötött. Ezt a házasságot 995 tájára tették, amikor Géza megöregedett, és Thietmar leírása szerint felesége, Sarolt irányította helyette az ügyeket. Az Istvánt megkeresztelő, vagy bérnáló⁴⁰⁰² Adalbert aktív szerepet játszhatott a bajor Gizellával való házasság megkötésében.⁴⁰⁰³ Querfurti Brúnó szerint apai ágon rokonság volt Adalbert és a szász uralkodó dinasztia között, és a prágai püspök István lelkiatyjaként szem előtt tartotta Magyarország kereszténységre térítésének ügyét.⁴⁰⁰⁴ Kétségtelenül döntő volt Géza akarata és hozzájárulása a bajor hercegővel való házassághoz. Az ő követői kérték meg Regensburgban Henrik bajor hercegtől húga kezét.⁴⁰⁰⁵ Nem kérdőjelezhető meg a tevékeny fejedelemasszony, Sarolt beleegyezésének fontossága sem. Nyugati részről szükséges volt Adalbert közvetítése a régóta szemben álló bajorok és magyarok között, amelyre csak Civakodó Henrik 995-ös halála után kerülhetett sor. Az időpontot Reichenau Hermann krónikája alapján állapíthatjuk meg. Hermann a 997-es évnél azt jegyezte fel, hogy az elhunyt Civakodó Henrik leányát, Gizellát „feleségül adták a magyarok királyához, miután az Krisztus hitére tért.”⁴⁰⁰⁶ A krónikás feljegyzés a házasságkötés előfeltételeként a magyarok királyának megkeresztelését említette. Így a latin rítusú kereszttség felvétele tehető 995-re is – ez magyarázná a Waic/Vajk név hosszú idejű fennmaradását – és a házasságkötés

³⁹⁹⁹ István nagyobbik legendájára vö. SRH I. 380.; ÁKÍF 275.

⁴⁰⁰⁰ ÁKÍF 81. (Thoroczkay Gábor)

⁴⁰⁰¹ Kristó 2001. 34.

⁴⁰⁰² Hóman–Szekfű 1928. 177.; Bogyay 1988. 31.

⁴⁰⁰³ Adalbert közvetítői szerepére Hóman–Szekfű 1928. 177.; Hóman 1938. 112.; Kristó 2001. 38–39.

⁴⁰⁰⁴ Kristó 2001. 39.

⁴⁰⁰⁵ Hóman 1938. 112.

⁴⁰⁰⁶ Reichenau Hermann, vö. ÁKÍF 220–221. (Kristó Gyula); Kristó 2001. 40.

995-re vagy 996-ra datálható.⁴⁰⁰⁷ Ekkor alapították a pannonhalmi bencés apátságot, amelyet 1001/1002-es kiváltságlevele szerint még István apja kezdett el építeni. Ebben is része volt Adalbertnek és körének, aki Csehországban (Brevnov) és Lengyelországban (Meseritz) is alapított 992–994-ben, illetve 996–997-ben egy-egy bencés apátságot.⁴⁰⁰⁸ A kutatás kevésbé figyelte fel arra, hogy Reichenauai Hermann szerint a magyarok megkeresztelkedett királya kapta feleségül Gizellát. Vajk/István ekkor csak trónörökös volt, nem király. A krónikások gyakran nevezték a kalandozó magyarok vezéreit is királynak (rex), vagy hercegnek (dux), így e kitételnek nincs jelentősége.⁴⁰⁰⁹ Gizella kíséretében német (bajor) lovagok és papok jöttek Magyarországra. A bajor lovagok közül Hont, Pázmány, Orci és Vecelin nevét őrizte meg a hagyomány.⁴⁰¹⁰

Géza 997-es halála után azonnal kibontakozott a belháború. Géza végakarata, Vajk/István hatalomátvétele nehézségekbe ütközött. A főhatalomra bejelentette igényét Tar Zerind (Szerénd) fia, *Koppány* (Cupan).⁴⁰¹¹ Koppány a Balatontól délre eső dunántúli területeket, Somogyot és talán Zalát birtokolta, amit minősíthetünk törzsi területnek, territóriumnak.⁴⁰¹² Vitatható, hogy Tar Zerind és Koppány mely nemzetséghez tartoztak. A krónika Koppány Saroltával való vérfertőző házassági szándékára utalt.⁴⁰¹³ Ehhez kapcsolódóan a történeti kutatás Árpád leszármazottainak tekintette őket. Leggyakrabban az első ágon (Tarkacsu ága),⁴⁰¹⁴ vagy a harmadik ágon (Falicsi) tételezték fel Tar Zerindet és Koppányt.⁴⁰¹⁵ A Zolta ágon is keresték őket; Géza öccsével, Mihálylyal is azonosítva Tar Zerindet, Mihály fiával, Szár Lászlóval pedig Koppányt. Utóbbi nézet szerint Koppány István unokatestvére lett volna.⁴⁰¹⁶ Ez a felfogás vitatható, hiszen akkor Koppány unokaöccsként fiatalabb lett volna Istvánnál, illetőleg a krónika

⁴⁰⁰⁷ A házasságkötés 996. évi dátumára Hóman–Szekfű 1928. 178.; Hóman 1938. 112.; Kristó 2001. 41.; 995-996-ra Tóth 2010. 243.

⁴⁰⁰⁸ Bogyay 1988. 30.; Kristó 2001. 41.

⁴⁰⁰⁹ Tóth 2010. 243.

⁴⁰¹⁰ Makk 1996a. 44.; Kristó 2000a. 61–64.

⁴⁰¹¹ Koppány fellépésére, harcára Istvánnal a főhatalomért vö. Hóman–Szekfű 1928. 181–182.; Hóman 1938. 114–116.; Balanyi 1938. 11–12., Bónis 1956. 40–41.; Györffy 1977c. 110–121.; Kristó 1980. 483–484.; Bogyay 1988. 37–40.; Piti 2000. 439–443.; Kristó 2001. 43–51.; Kosztoľnyik 2002. 139–140.; Romei 2003. 54–55.; Tóth 2010. 243–248.; Szabados 2011. 240–279.

⁴⁰¹² Törzsi területre pl. Kosztoľnyik 1981. 4.; törzsi területre, „törzsi államra” vö. Tóth 2010. 243.; tartományra (ducatu) vö. Váczy 1971. 59.

⁴⁰¹³ „Mortuo autem Geycha duce Cupan voluit matrem Sancti Stephani regis sibi per incestuosum copulare connubium,” vö. SRH I. 313. „Géza herceg halála után Koppány vérfertőző házasságot akart kötni Szent István király anyjával,” vö. HKÍF 369–370. (Kristó Gyula)

⁴⁰¹⁴ Tarhos (Tarkacsu) ágát említette Hóman–Szekfű 1928. 181.; Balanyi 1938. 11.; Györffy 1977c. 111.; Piti 2000. 440.; Tarkacsu unokája, Termacsu fivérének tekintette Zerindet Kristó 2001. 24, 43.; Koppányt feltételelesen Tarkacsu „vérvonalához” kötötte legutóbb Szabados 2011. 251.

⁴⁰¹⁵ Fajsz (Falicsi) ágát feltételezte Györffy 1959. 85.; Vajay 1967. 74.; Bogyay 1988. 37.

⁴⁰¹⁶ Karácsonyi 1913. 1066–1068.; Bakay 1978. 46–48.; Gutheil 2000. 64.; legújabban kizárta azt a lehetőséget, hogy Koppány Árpád legkisebb fia, Zolta leszármazottja lett volna, Szabados 2011. 248.

beállítása szerint Szár László, azaz Koppány lett volna András, Béla és Levente apja. Ranzanus 15. századi humanista író művében Koppányról (Cupa) azt állította, hogy Saroltnak volt közeli vérrokona.⁴⁰¹⁷ Így a kései humanista forrás szerint Koppány nem az Árpád-nemzetséggel, hanem az erdélyi gyula-nemzetséggel lehetett anyai ágon rokonságban.⁴⁰¹⁸ A történeti kutatásban kevesen gondoltak arra, hogy Koppány egy másik törzshöz-nemzetséghez tartozott volna. Kosztolnyik Zoltán úgy vélte, hogy egy „másik magyar törzs feje” volt Koppány.⁴⁰¹⁹ Jómagam a Bulcsú-nemzetségéhez tartozónak véltem Koppányt.⁴⁰²⁰ Felmerült ugyanakkor az a lehetőség, hogy Koppány volt a karha (karkhasz) tisztség viselője, jóllehet az Árpád-nemzetséghez tartozott.⁴⁰²¹ Ha a két hipotézist összekapcsoljuk, Tar Zerind és Koppány a Bulcsú-nemzetségbe tartozóként birtokolhatta a karha-tisztséget, és Koppány anyai ágon (gyula-nemzetség) lehetett Sarolt vérrokona. Koppány felkelésének okát a pannonhalmi alapítólevél abban jelölte meg, hogy „egy bizonyos Somogy nevű megye akart engem elűzni az atyai székből.”⁴⁰²² A nagyfejedelmi hatalomra vonatkozott a pannonhalmi oklevél utalása; a vezér neve helyett pedig a terület (megye – comitatus) későbbi elnevezését használta az oklevél későbbi átírója. A Képes Krónika arra utalt Koppány támadása kapcsán, hogy „Géza fejedelem halála után Koppány vérfertőző házasságot akart kötni Szent István király anyjával, meg akarta ölni Szent Istvánt, hercegségét [ducatum eius] pedig hatalma alá akarta vetni.”⁴⁰²³ A krónika szerint Koppány célja István területének és fejedelmi hatalmának megszerzése volt, ennek érdekében Géza özvegyével házasságra akart lépni, Istvánt pedig el akarta tenni láb alól. Érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy mind Tar Zerind és Koppány, mind István területével kapcsolatban a „ducatus” kifejezés szerepel. Itt a nagyfejedelem, illetve a karha saját tartományáról van szó.⁴⁰²⁴ Nem értek egyet azzal a nézettel, amely a később létrehozott bihari–al-dunai dukátust és a nyitrai dukátust visszavetíti a 10. századba, illetve a somogyi területet hercegi javadalomként, amolyan harmadik dukátusként értékeli.⁴⁰²⁵ Korántsem lehet véletlen, hogy a harmadik fejedelmi méltóság birtokosaként, és a fejedelmi törzs szomszédaként éppen Koppány akarta Istvánt megfosztani életétől és hatalmától. A vérfertőző házasságra való utalás kifejezheti azt, hogy vérrokonságban állhatott Gézával, és a levirátus

⁴⁰¹⁷ Ranzanus 1985. 116, 198; feltehetően erre a forrásra utalt Bónis 1956. 41.

⁴⁰¹⁸ Vö. Gutheil 2000. 64–65.

⁴⁰¹⁹ Kosztolnyik 1981. 4..

⁴⁰²⁰ Tóth 2010. 244.

⁴⁰²¹ Koppány karha méltóságára vö. Hóman 1938. 114–115.; Váczy 1971. 60.; Zsoldos 1998. 37–50.; Zsoldos 2002a. 431–436.

⁴⁰²² A pannonhalmi alapítólevél, ÁKÍF 40. (Piti Ferenc)

⁴⁰²³ A krónika adatára, SRH I. 313.; ÁKÍF 369–370. (Kristó Gyula)

⁴⁰²⁴ Váczy 1971. 59–60.; Tóth 2010. 245.

⁴⁰²⁵ A dukátus elméletre, és Somogy harmadik dukátusként való értelmezésére vö. Györffy 1977c. 111.; a karha méltóság birtokosának, de az Árpád-nemzetséghez tartozónak tartja Tar Szeréndet, akit az utódlásban való mellőzöttsége miatt kárpótolnak a somogyi-zalai territóriummal, hercegséggel, Zsoldos 2002a. 433, 436–437.

(sógorházasság) pogány intézményét akarta érvényesíteni, legidősebb férfirokonként (seniorátus elve) akart hatalomra kerülni a keresztény Istvánnal szemben, aki elsőszülöttként (primogenitúra) a keresztény jogszokás és Géza utódjelölési joga alapján követte apját.⁴⁰²⁶ A másik lehetőség, hogy Sarolt rokonaként tört a nagyfejedelmi hatalomra. Koppány fellépését értelmezhetjük egyfajta lázadasként a Géza által megteremtett belső rend, és a kereszténység ellen.⁴⁰²⁷ Piti Ferenc megfogalmazása szerint Koppány „a főhatalomért való fellépésekor egyúttal felvállalta az ősi pogány hit és a nomád közszabadság képviselőjét is.”⁴⁰²⁸ Szabados György inkább Koppány steppei pogány hagyományra építő trónharcaként értékelte fellépését a Zolta-ág uralom kiszámítására.⁴⁰²⁹ *Nézetem szerint a hanyatló törzsszövetség uralmi válságát tükrözte ez a belharc, amely a törzsszövetség két vezetője, a fiatal Vajk (István) fejedelem és Koppány karha között folyt a főhatalomért, a törzsszövetség nagyfejedelmi posztjáért.* Az avar birodalom bukása idején hasonló hatalmi harc folyt a vezetők között. Koppány karha fellépését Vajkkal szemben keltezhetjük 997-re, esetleg 998-ra, későbbre aligha.⁴⁰³⁰ Mindez Géza halála dátumának függvénye is. Aurillaci Gerbert reimsi érsek – feltehetően 997 júniusában–júliusában írt III. Ottó császárnak – hogy „Szkítia csak növeli gondjaimat, Itália sokasítja; a gondolatra, hogy [cserben]hagyjuk a szkítákat, és nem megyünk Itáliába, megborzongok.” E levélre – feltehetően 997 júliusában–augusztusában – válaszolt egy német főpap Gerbertnek, hogy még nem döntöttek el; a császár a szkíták vagy Itália ellen megy, mivel a szkíták számos törzse a császár birodalmának akarja magát alávetni.⁴⁰³¹ Mivel a szkíta megnevezés a nyugati forrásokban általában ungriként, hunokként vagy avarokként emlegetett magyarokra vonatkozhat, a relatív kronológia alapján Koppány felkelése 997 első felében zajlott le. A pannonthalmi oklevél a Koppány elleni háborút „a magyarok és a németek” közötti viszályként jellemezte.⁴⁰³² A németek kifejezés alatt az István mellett felsorakozó német/bajor lovagok értendők; Pázmány, Hont, Orci és Vecelin.⁴⁰³³ Mellettük a Hermány-nemzetségről állítja forrás, hogy Gizella királynéval jöttek be.⁴⁰³⁴ Mások esetében is feltehető, hogy támogatták Vajkot/Istvánt a Koppány elleni harcban.⁴⁰³⁵

⁴⁰²⁶ Hóman–Szekfű 1928. 181.; Hóman 1938. 114–115.; Bakay 1978. 46.; Piti 2000. 439–440.; Kristó 2001. 44.; Font 2009. 26.

⁴⁰²⁷ Ellenforradalomnak nevezi Balanyi 1938. 11.

⁴⁰²⁸ Piti 2000. 441.

⁴⁰²⁹ Szabados 2011. 275–279.

⁴⁰³⁰ 998-ra tette Bakay 1978. 56.; Engel 2001. 17.; a kései 990-es évekre, feltételesen 999-re vö. Kosztolnyik 1981. 5.

⁴⁰³¹ Kristó 2001. 44–45.

⁴⁰³² Pannonthalmi alapítólevél, vö. ÁKÍF 40. (Piti Ferenc)

⁴⁰³³ Az első hármát, Pázmányt, Hontot és Orcit említi a pannonthalmi alapítólevél, ÁKÍF 40. (Piti Ferenc); Vecelint a krónikakompozíció, ÁKÍF 364. (Kristó Gyula)

⁴⁰³⁴ SRH I. 300.; ÁKÍF 366. (Kristó Gyula)

⁴⁰³⁵ Gizella német kíséretére vö. Váczy 1971. 60.; Kristó 2000a. 61–64.

A háborút Koppány indította el, amikor magyarokból álló seregével ostrom alá vette Veszprémet. Ennek okát István kisebbik legendája abban jelölte meg, hogy Istvánnak „még nagyobb gyalázatára legyenek, amennyiben székhelyüket épp arra a helyre tennék, ahol a király megszállni és tartózkodni szokott, s ahonnan a többi erősség elfoglalására is könnyebben út nyílott.”⁴⁰³⁶ A legenda utalásából nem derül ki, hogy mely erősségek elfoglalására készülhetett Koppány. Ezek azok a helyek lehettek, amelyek a fejedelmi törzs/nemzetség kezén voltak, és ahova később István legyőzött ellenfelei csonkjait elküldhette: Győr, Esztergom és maga Veszprém.⁴⁰³⁷ Veszprém azért lehetett Koppány első célpontja, mert ez volt Somogyhoz (Somogyvár) a legközelebbi erőssége Gézának. Ráadásul a bakonyi település Géza özvegyének, Sarolt fejedelemasszonyának is székvárosa lehetett. Itt jött létre egy görög rítusú apácakolostor, amely a bizánci–ortodox keresztiséget felvevő, a gyula nemzetségébe tartozó Sarolthoz kapcsolódhat.⁴⁰³⁸ A későbbiekben István felesége, Gizella is székhelyét itt tartotta. Feltevés szerint Veszprémben lehetett az első püspöki székhely. Mind az útvonal, mind Sarolt feleségül vételének szándéka miatt Veszprém alá vitte Koppány seregét. Koppány támadásának hírére István Esztergomból vonult Veszprém felmentésére. A krónikakompozíció szerint elindulása előtt „a Garam folyónál karddal felövezték.”⁴⁰³⁹ A karddal való felövezés jelenthette az érett ifjúvá avatást, a csatába indulást, és a fejedelemválasztást.⁴⁰⁴⁰ Az egyik álláspont szerint ez a Karoling-kor óta bevett szokás, amellyel felnőtté, fegyverforgatásra éretté nyilvánították a keresztény előkelőket.⁴⁰⁴¹ A másik felfogás fejedelemavatási szertartásként értelmezte.⁴⁰⁴² A rítust, a krónikakompozíció híradása alapján, Hont és Pázmán lovagokhoz, illetve a pannonhalmi oklevélben szereplő Domonkos érsekhez is kapcsolták.⁴⁰⁴³ Valószínű, hogy a Garam folyó, amely Esztergomnál ömlik a Dunába, a németül Gran néven ismert településre vonatkozhat, tehát az esztergomi székhelyen történt meg a fiatal, 20 év körüli Vajk felavatása.⁴⁰⁴⁴ Veszprémy László a krónika fenti epizódját kései és nem hiteles betoldásnak minősítette.⁴⁰⁴⁵ A döntő összecsapásról keveset tudunk. István seregében fontos szerepet játszottak a németek, de István törzsének magyar harcosai is.⁴⁰⁴⁶ Emellett Györfy György feltételezte a besenyők és kavarak

⁴⁰³⁶ SRH II. 395.; ÁKÍF 305. (Kisdi Klára)

⁴⁰³⁷ Győrt és Esztergomot tekintette az Árpádok székhelyeinek Váczy 1971. 60, 75. o. 82. jegyzet

⁴⁰³⁸ Kristó–Makk 2001. 46.

⁴⁰³⁹ A XIV. századi krónikakompozíció, SRH I. 313.; ÁKÍF 370. (Kristó Gyula); vö. Váczy 1971. 59–60.

⁴⁰⁴⁰ Györfy 1977c. 117.

⁴⁰⁴¹ Kristó–Makk 2001. 47.

⁴⁰⁴² Györfy 1977c. 117.

⁴⁰⁴³ A krónikakompozíció adatára SRH I. 297, 312.; ez alapján Hontot és Pázmánt említi Pauler 1899. I. 27.; a pannonhalmi oklevél alapján Domonkos érseket Györfy 1977c. 116.

⁴⁰⁴⁴ Györfy 1977c. 117.

⁴⁰⁴⁵ Veszprémy 1989. 3–13.; Veszprémy 2008b. 66–77. – István életkora, a felövezésben résztvevők vazallus volta miatt stb. sem valószínű egy ilyen beiktatási szertartás, amely a német birodalomban is későbbi ceremónia.

⁴⁰⁴⁶ Makk 1992. 37–38.; Makk 1996a. 43.; Kristó 2001. 47–49.

részvételét, amely viszont aligha helytálló feltevés.⁴⁰⁴⁷ A krónika leírása szerint „mindkét oldalon sokáig és bátran harcoltak, de az isteni irgalmasság segítségével Szent István herceg dicsőséges győzelmet aratott.”⁴⁰⁴⁸ Koppány maga is eleshetett a csatában. A krónikakompozíció két passzusában is azt állította, hogy Vecelin, aki a csata napján a sereg vezére volt, ölte meg Koppányt.⁴⁰⁴⁹ Az egyik passzus szerint „Somogyban” (in Symigio), tehát Koppány territóriumán ölte meg Vecelin Koppányt.⁴⁰⁵⁰ A másik krónikás helyen nem szerepel a csata helyszíne. A szakirodalom, általában István kisebbik legendája alapján, Veszprém közelébe helyezte az ütközetet, hiszen ennek ostromával próbálkozott Koppány.⁴⁰⁵¹ Legutóbb Szabados György, egyeztetve a két passzust, úgy vélekedett, hogy „Koppány előbb Veszprém alatt szenvedett súlyos vereséget, onnan Somogyba vonult vissza, végül az őt üldöző Istvánnal utoljára szembefordulva saját szállásterületén, talán éppen Somogyvárott szenvedett halálos csapást Vecelintől.”⁴⁰⁵² Az ellentmondó források alapján Koppány halálának helyszíne biztosan nem állapítható meg. Ez lehetett Veszprém vagy Koppány területe, székhelye. A győztes csata után az elesett Koppányt felnégyelték, és testét négy vár kapujára tűzték ki. Bogyay Tamás találó megfogalmazása szerint „Koppányt tehát a keresztény fejedelem mondta ki bűnösnek, de egy félnomád társadalom szabta ki rá az elrettentő büntetést.”⁴⁰⁵³ A krónikakompozíció szerint „az első részt az esztergomi, a második részt a veszprémi, a harmadikat a győri kapuhoz küldte, a negyediket pedig Erdélybe.”⁴⁰⁵⁴ Többféleképpen értelmezték azt, hogy mi célból és miért ezekre a helyekre küldte el István a felnégyelt Koppány csonkjait.⁴⁰⁵⁵ Egyetérthetünk azzal a nézettel, hogy István odaküldte ezeket a csonkokat, ahol érvényesült uralma (Veszprém, Győr, Esztergom), tehát saját uralmi területének fontos váraiba, illetőleg oda, ahol anyja, Sarolt révén érvényesíteni szerette volna a hatalmát (Erdély).⁴⁰⁵⁶ Szabados György szerint a csonkok szétküldésének kettős üzenete volt: „István keresztény táborát nyilván megnyugvással tölthette el, míg a pogány többséget bénító erővel félemlíthette meg.”⁴⁰⁵⁷ Az első államszervező harc István sikerével zárult. Leverte Koppány karhát, és ezzel biztosította nagyfejedelmi méltóságát. Uralmi területét tovább terjesztett délre, és Koppány somogyi territóriumát bekebelezte. Ez korántsem

⁴⁰⁴⁷ Györffy 1977c. 117.

⁴⁰⁴⁸ SRH I. 312.; ÁKÍF 370. (Kristó Gyula)

⁴⁰⁴⁹ SRH I. 296, 312.; ÁKÍF 364, 370. (Kristó Gyula)

⁴⁰⁵⁰ SRH I. 296.; ÁKÍF 364. (Kristó Gyula)

⁴⁰⁵¹ Veszprémnél folyt a csata, Hóman–Szekfü 1928. 182.; Hóman 1938. 116.; Balanyi 1938. 12.; Györffy 1977c. 119.; Kosztolnyik 2002. 139.

⁴⁰⁵² Szabados 2011. 267–268, 275.

⁴⁰⁵³ Bogyay 1988. 40.

⁴⁰⁵⁴ SRH I. 313.; ÁKÍF 370–371. (Kristó Gyula)

⁴⁰⁵⁵ Váczy 1971. 60.; Kristó 1982b. 959–968.; Kristó 1983. 77–92.; Kristó 2000b. 49–62.

⁴⁰⁵⁶ Váczy 1971. 60.; Kristó 1983. 83–84.; Font 2009. 27.

⁴⁰⁵⁷ Szabados 2011. 272–273.

jelentette azt, hogy István rendelkezett volna az ország egészével.⁴⁰⁵⁸ A fiatal István győzelme jelezte a központi hatalom erősödését a törzsszövetség rovására. Kérdés volt, hogy István mikor tudja hatalmát kiterjeszteni a szemben álló fejedelmekre, amely a törzsszövetség megszűnését eredményezi.

III. 2. 2. 2. István koronázása – átmenet: királyság és törzsszövetség

A politikai szervezet átalakulásának látványos megnyilvánulása volt *István koronázása*. Ekkor vált *Vajk, a Magyar Törzsszövetség nagyfejedelme István királyként keresztény uralkodóvá (rex)*. István hatalma külső és belső megszilárdítása érdekében keresztény legitimációt és uralmi jelvényt keresett. Feltevések szerint már 996 óta (bajor házassága) rendelkezhetett egy ilyen jelvényvel, a lándzsával, amelyet Szent Móric-lándzsájából eredeztettek.⁴⁰⁵⁹ Ez német birodalmi jelvényként a vazallitás vesztélyét hordozta magában. Ezért István más keresztény uralkodói szimbólumot keresett és talált a koronában, amelyet a pápától kért. Ebben szerepet játszhatott az, hogy István nem akart a császártól függésbe kerülni, ezért fordult kérésével a pápához.⁴⁰⁶⁰ István szerencséjére a magyar kereszténység ügyét már korábban is szíven viselő Aurillaci Gerbert került II. Szilveszter néven (999–1003) a pápai trónra, aki a fiatal III. Ottó német császár (983/996–1002) nevelője volt. Így István a pápa és a császár közös akaratából nyerhette el a királyi koronát.⁴⁰⁶¹ István a Hartvik-legenda szerint Asztrik apátot küldte Rómába, hogy „eszközölje ki Szent Péternek, az apostolok fejedelmének utódától bőséges áldását a kereszténység Pannónia vidékein sarjadt új hajtására, s hogy az esztergomi egyházat aláírásának tekintélyével metropolitai székké szentelje, a többi püspökséget pedig áldásával megszilárdítsa.”⁴⁰⁶² István nagyobbik legendájában egymástól elválasztva szerepel István egyházszervezése és megkoronázása. Eszerint István „a megyéket tíz püspökségre osztotta be és a római szék apostoli urának egyetértése és aláírása közbejöttével az esztergomi egyházat tette a többiek metropolitai székévé.” A legenda szerint az István atyja halála utáni ötödik évben „megérkezett az apostoli áldást tartalmazó levél, a főpapok és a papság, az ispánok és a nép hangos dicsőítésének kíséretében Istvánt, az Isten kedveltjét királynak kiáltották ki, és felkenték a krizma kenetével, majd a királyi méltóság koronájával szerencsésen megkoronázták.”⁴⁰⁶³ István 997 után indította

⁴⁰⁵⁸ Kristó 1983. 92.

⁴⁰⁵⁹ Makk 1992. 34–35.; Gerics 1995. 43–50.; Makk 1996a. 47.; Kristó 2001. 53.; újabban Szabados 2011. 283–285.

⁴⁰⁶⁰ Makk 1996a. 48.; másként Makk 2012.

⁴⁰⁶¹ Makk 1996a. 49.; Romei 2003. 61–65.; Szabados 2011. 282.

⁴⁰⁶² SRH II. 412.; ÁKÍF 322. (Kisdi Klára)

⁴⁰⁶³ SRH II. 383, 384.; ÁKÍF 280, 284. (Kisdi Klára)

meg az egyházszervezést, ami kapcsolódhatott koronakéréséhez. István saját uralmi területén kezdte meg a püspökségek szervezését 997–1001 között. Veszprém mellett a győri püspökség és az esztergomi érsekség alapjait vethette meg.⁴⁰⁶⁴ Thietmar tudósítása szerint „az említett császár (III. Ottó – T. S. L.) kegyéből és biztatására pedig a bajorok hercegének sógora, a saját országában püspöki székeket létesítő Vajk, koronát és áldást nyert.”⁴⁰⁶⁵ Thietmar megerősítette a legendák híradását István püspöki székeket felállító tevékenységéről. Ezt honorálta II. Szilveszter pápa, amikor a császár tudtával koronát küldött a magyar fejedelemnek. A szász krónikás utalt arra, hogy Vajk azért is élvezhette III. Ottó császár kegyét, mert Henrik bajor herceg sógora volt. A Gizellával 996 táján megkötött házasság hozzájárult ahhoz, hogy Istvánt keresztény királyként ismerje el a nyugati kereszténység feje, a pápa, és a nyugati kereszténység ura, a Német-római Birodalom császára. Az is István malmára hajthatta a vizet, hogy Ottó császár tisztában lehetett vele, hogy elutasító válasz esetén István a keleti kereszténység urához, a baszileuszhoz fordulhat elismerésért.⁴⁰⁶⁶ A koronaküldés külpolitikai sikerként könyvelhető el, amely megerősítette mind István helyzetét, mind pedig a keresztény királyságként (regnum) elismert Magyarországot. A koronázás pontos idejét nem tudjuk. Az egyik álláspont szerint 1000 karácsonyára,⁴⁰⁶⁷ a másik szerint 1001. január 1-re,⁴⁰⁶⁸ vagy 1000. december 25-e és 1001. január 1. közé keltezhetjük.⁴⁰⁶⁹ Lehetséges, hogy valamely nagy egyházi ünnepre, pünkösdre vagy Nagyboldogasszony ünnepére tehetjük, ami 1001. június 1-re, illetve augusztus 15-re esett.⁴⁰⁷⁰ Esztergomban történt a koronázás, amelynek szertartásrendjét nem ismerjük, talán a mainzi szertartás szerint történt.⁴⁰⁷¹ A koronához Asztrik–Anasztáz fontos szerepet játszott a ceremónián.

István Koppány legyőzésével, püspökségek felállításával fontos lépést tett a keresztény közösségbe, mai fogalmak szerint Európába való befogadás felé. Hivatatosan *1000/1001 a keresztény Magyar Királyság megszületésének dátuma*, amelyet István koronázása szimbolizál. A keleti steppe törzsszövetsége helyébe a modern keresztény monarchia lépett.⁴⁰⁷² Egy másik felfogás szerint az ún. nomádállamot vagy törzsi nomádállamokat a keresztény vagy feudális állam váltotta fel.⁴⁰⁷³ Valójában a helyzet bonyolultabb volt. A Kárpát-medence jelentős részére kiterjedően, a nyugati és északi részekben érvényesülő hatáskörrel létrejött a törzsi–nemzeti alapo-

⁴⁰⁶⁴ Kristó 2001. 57–58.

⁴⁰⁶⁵ ÁKÍF 110. (Thoroczkay Gábor)

⁴⁰⁶⁶ Makk 1996a. 48–49.

⁴⁰⁶⁷ A Pozsonyi Évkönyv 1000-re tette, SRH I. 125.; ÁKÍF 355. (Kristó Gyula); vö. még ÁKÍF 111. o. 319. jegyzet (Thoroczkay Gábor); Hóman–Szekfü 1928. 184.; Hóman 1938. 119.; Kosztolnyik 1981. 8.

⁴⁰⁶⁸ Bogyay 1988. 48.; Györffy 1977c. 148–149.; Kristó 2001. 38.; Kosztolnyik 2002. 139.

⁴⁰⁶⁹ Makk 1996a. 49.; Font 2009. 37.

⁴⁰⁷⁰ Kristó 2001. 58.

⁴⁰⁷¹ Györffy 1977c. 158–161.

⁴⁰⁷² Makk 1996a. 51.

⁴⁰⁷³ Kristó 1995a. 361.

kon nyugvó, de új típusú, közigazgatási (megyék) és egyházszervezeti egységekre (püspökségek) tagolódó Magyar Királyság. Emellett a törzsszövetség is létezett a Kárpát-medence keleti felében (gyula, Keán, Ajtony). Így *hatalmi dualizmus* keletkezett. Istvánnak ki kellett terjeszteni hatalmát az egész Kárpát-medencére, az összes magyar és kavar törzsre, fegyveres vagy békés úton. A hatalmi dualizmus felszámolása hosszabb időt emészthetett fel; az egyik feltevés szerint kb. a 11. század első évtizede végéig (1008), egy másik felfogás szerint egészen az 1020-as évek második feléig (1028) elhúzódhatott. A közigazgatási, területi és egyházszervezési reform is hosszabb időt vett igénybe, Szent István a korai magyar állam szükséges alapjait rakta le, amelyet utódai tovább építhettek.⁴⁰⁷⁴

III. 2. 2. 3. István államszervező harcai és a törzsszövetség végnapjai

István következő ellenfele a törzsszövetség második számú méltósága, az erdélyi gyula volt.⁴⁰⁷⁵ Már Koppány csonkjának Erdélybe küldésével jelezte István uralmi igényét nagybátyja, Gyula területére. A 14. századi krónikakompozíció szerint a háború oka az volt, hogy Gyula károkat okozott a magyaroknak.⁴⁰⁷⁶ Anonymus szerint Gyula, „annak ellenére, hogy anyja rokonságából való volt, sok mindenben szembeállt a szent királlyal, Istvánnal.”⁴⁰⁷⁷ A Hildesheimi Évkönyv (Annales Hildesheimenses) és a tudósítást átvevő Altaichi Évkönyv (Annales Altahenses Miores) szerint 1003-ban „István magyar király sereggel ment atyai nagybátyja, Gyula király ellen; miután őt feleségével és két fiával együtt elfogta, országát erőszakkal a keresztény hitre térítette.”⁴⁰⁷⁸ Ez a külföldi hírforrás Istvánt tüntette fel a háború kezdeményezőjének, ami megfelelhet a valóságnak. István keresztény monarchiájában nem volt helye egy független törzsi területnek, illetve törzsszövetségi fejedelemlnek, még akkor sem, ha a gyula legalább formálisan keresztény lehetett. A krónikakompozíció úgy foglalta össze az eseményeket, hogy István 1002-ben „Gyula országát [ti. egész Erdélyországot – T. S. L.], amely igen tágas és gazdag volt, a Magyar Királysághoz csatolta.”⁴⁰⁷⁹ A kortárs Thietmar úgy tudta, hogy István nagybátyjának neve Prokuj (Procu) volt. Thietmar arról tudósított, hogy István nagybátyját szállásterületéről elűzte, és

⁴⁰⁷⁴ Tóth 2010. 251.

⁴⁰⁷⁵ A gyula elleni háborúra vö. Pauler 1899. I. 41.; Hóman–Szekfü 1928. 182–183.; Hóman 1938. 117.; Váczy 1938. 475–506.; Györffy 1977c. 169–171.; Bakay 1978. 50–51.; Bogyay 1988. 50.; Petrovics 1988. 71–74.; Makk 1992. 59–60.; Kristó 2001. 60–62.; Kosztolnyik 2002. 265–267.; Szegefű 2008. 145–146.; Tóth 2010. 251–252.; Szabados 2011. 301–306.

⁴⁰⁷⁶ SRH I. 314–315.; ÁKÍF 371–372. (Kristó Gyula)

⁴⁰⁷⁷ SRH I. 69.; HKÍF 312. (Veszprémy László)

⁴⁰⁷⁸ A Hildesheimi Évkönyv tudósítására vö. Gombos 1937–1938. I. 141.; ÁKÍF 214–215. (Thoroczkay Gábor); az Altaichi Évkönyv tudósítására vö. Gombos 1937–1938. I. 92.; ÁKÍF 238. (Makk Ferenc)

⁴⁰⁷⁹ SRH I. 315.; ÁKÍF 372. (Kristó Gyula)

az a lengyel uralkodónál, Vitéz Boleszlávnál talált menedéket, aki egy várat bízott rá. Thietmar hozzátette, hogy István elengedte nagybátyja feleségét.⁴⁰⁸⁰ Egy másik forrásból tudjuk, hogy a gyula két fia – akiket Anonymus is említett, Bolya (Bue) és Bonyha (Bucne) néven –, az 1040-es években is szerepeltek a forrásokban Péter király ellenfeleiként, tehát István őket is elengedhette Prokuj gyula feleségével együtt.⁴⁰⁸¹ Lehetséges, hogy Ademarus krónikájának egyik passzusa is a gyula elleni háborúra vonatkozik. Eszerint „István, Magyarország királya háborúval támadta meg Fekete Magyarországot, s kiérdemelte azt részint erővel, részint pedig félelem és szeretet révén azt az egész földet az igazság hitére téríteni.”⁴⁰⁸² A gyula elleni háború időpontjával a Hildesheimi Évkönyv 1003-as, és nem a 14. századi krónikakompozíció 1002. évi keltezését fogadhatjuk el.⁴⁰⁸³ A háború lefolyásáról nem tudunk részleteket. István serege legyőzte a gyula seregét, de csatára vonatkozó információnk nincs. Csak bizonytalan kombináció, hogy Doboka, Csanád apja lehetett István hadvezére, akiről később egy vármegye kapta a nevét.⁴⁰⁸⁴ Míg a német évkönyvek a gyula és családjának elfogását említették, Thietmar a gyula elűzéséről és a gyula feleségének elfogásáról emlékezett meg. A gyula elleni győztes háború következményeként a német krónikák és Ademarus a gyula országának (regnum) keresztény hitre térítését említették, a krónikakompozíció pedig Magyarországhoz való csatolását. A Prokuj gyula feletti győzelem döntő lépés lehetett az államszervezés körüli harcokban.⁴⁰⁸⁵ István király a második törzsszövetségi méltóságot, a gyulát is legyűrte. Így, ha Koppány valóban karha volt, 1003-ra már a magyar törzsszövetség két konkurens fejedelmével is leszámolt István. Ezzel megvetette lábát az ország keleti felében, és a legjelentősebb territóriumot szerezte meg a Gyula országának elfoglalásával.

A 14. századi krónikakompozíció Gyula után *Keánt* említette István ellenségeként.⁴⁰⁸⁶ Eszerint „aztán hadat vezetett Keán, a bolgárok és szlávok vezére ellen, amely népek természetes fekvésénél fogva igen megerősített helyen laktak.” István Keánt „nagy nehézségek árán legyőzte, megölte, hatalmas mennyiségű kincseit megszerezte. A király ösét [proavus], Zoltánt helyezte oda, aki ezen erdélyi részeket

⁴⁰⁸⁰ Gombos 1937–1938. III. 2203.; ÁKÍF 112. (Thoroczkay Gábor)

⁴⁰⁸¹ Anonymus adatára, SRH I. 69.; HKÍF 312. (Veszprémy László); a krónika adatára Bua és Buhna nevekkkel SRH I. 336.; az információ, Bolya és Bonyha származásának megkérdőjelezésére vö. Uhrman 2003. 325.

⁴⁰⁸² Adémar (Ademar Cabannensis) híradására Gombos 1937–1938. I. 16.; ÁKÍF 168–169. (Makk Ferenc); a gyula elleni háborúra értelmezte ifj. Horváth 1967. 107.

⁴⁰⁸³ Koronázás előtti eseménynek tekintette a gyula elleni harcot Kosztolnyik 1981. 6.; az Ajtony utáni háborúnak vagy azzal egyidejűnek tekintette Hóman 1938. 117.; Romei 2003. 55–56.; 1003-ra tette Györfly 1977c. 170.; Kristó 2001. 61.; Szabados 2011. 301.

⁴⁰⁸⁴ A feltevésre vö. Kristó 2001. 62.

⁴⁰⁸⁵ Font 2009. 27, 29.

⁴⁰⁸⁶ A Keán elleni harcra vö. Karácsonyi 1904. 20–21.; Györfly 1977c. 288–289.; Petrovics 1988. 75–78.; Kristó 1993b. 13–27.; Kristó 2000b. 63–77.; Kristó 2001. 62–63.; Kosztolnyik 2002. 268–269.; Tóth 2010. 253–255.; Szabados 2011. 301–306.

örökölte, és ezért viselte az Erdélyi Zoltán nevet.⁴⁰⁸⁷ A magyar forrásokban még két helyen találkozunk a Keán méltóságnévvel. Anonymus szerint Attila király és a magyar honfoglalás közti időben Nagy Keán (Keanus magnus), Bolgária vezére foglalta el a Duna–Tisza közti földet a görög császár segítségével, és szlávokat, bolgárokat telepített oda. E ’nagy’ vagy ’rég’i’, időben első Keán leszármazottja volt Salán, a honfoglaló Árpád ellenfele.⁴⁰⁸⁸ A 14. századi krónikakompozíció Géza korára vonatkozóan említette Keánt, akivel testvére, Kulán és Kulán veje, Beliud harcolt.⁴⁰⁸⁹ Három Keán szerepelt tehát a magyar forrásokban. Az időben harmadik István kortársa, akit a király Prokuj gyula után győzött le. Kristó Gyula feltevése szerint a Kulánnal és Géza fejedelemmel is szembenálló Keán azonos lehet az István által legyőzött Keánnal.⁴⁰⁹⁰ Nézetem szerint lehetséges, hogy időben egymást követő két Keánról van szó. A Keán név – a Gyula névhez és a Képes Krónikában vagy Anonymusnál is szereplő Cundu (Kundu-Kündü) névhez hasonlóan – méltóságnévből származik, és a türk kagán tisztség származéka.⁴⁰⁹¹ Fel kell tenni a kérdést, hogy ki lehetett a keán (kagán), akit Istvánnak fegyverrel kellett alávetnie. Az egyik feltevés, amely Keán bolgár származására és alattvalói bolgár–szláv jellegére épített, idegen és Kárpát-medencén kívüli területtel bíró uralkodónak tekintette. Ennek megfelelően többen is Sámuel bolgár cárral azonosították, aki ellen 1004 táján, vagy 1014–1018 között, bizánci szövetségben harcolhatott István király.⁴⁰⁹² E nézet problémája, hogy a források nem Bulgáriába helyezik egyik Keán területét sem, hanem a Duna–Tisza közén vagy Erdélyben tekintik őket a honfoglaló Árpád, Géza vagy István ellenfeleinek. A másik feltevés szintén idegennek tartotta Keánt, de a Kárpát-medencén belülre, Dél-Erdélybe lokalizálta territóriumát. E nézet szerint a magyar honfoglalás dacára az egész 10. században fennmaradt egy bolgárszláv fejedelemség, amely élén Keán állt, akit végül István győzött le még 1003-ban.⁴⁰⁹³ Makk Ferenc úgy vélte, hogy „Keán dél-erdélyi kaganátusa a Kárpát-medencében egykor meglévő bolgár uralom maradványa volt,” és „legkésőbb Taksony nagyfejedelemsége idejében teljesen magyar uralom alá került, de a terület irányítását a helyi kagán tartotta kezében.” Makk szerint „Keán kagán” a gyulát támogatta és mindketten Sámuel bolgár uralkodó szövetségesei voltak, akiket István 1003-ban vert le.⁴⁰⁹⁴ Györfly György szerint kizárt, hogy a 10. században fennmaradhatott volna a Kárpát-medencében egy önálló bolgár

⁴⁰⁸⁷ SRH I. 315–316.; ÁKÍF 372. (Kristó Gyula)

⁴⁰⁸⁸ SRH I. 48, 51, 86.; HKÍF 294. (Veszprémy László)

⁴⁰⁸⁹ SRH I. 281.; HKÍF 363–364. (Kristó Gyula)

⁴⁰⁹⁰ Kristó 1993b. 21, 25–26.; Kristó 2000b. 70, 75–76.

⁴⁰⁹¹ Melich 1925–1929. 40–42.; Szegfű 2008. 148.

⁴⁰⁹² Marczali 1895. 276. o. 2. jegyzet, 295–296.; Váczy 1938. 503–506.; Györfly 1948. 156.; Györfly 1977c. 288–289.; Szabados 2011. 303, 306.

⁴⁰⁹³ Karácsonyi 1904. 20–21.; Kristó 1979. 109.; Kristó 1993b. 19–26.; Makk 1996a. 53.; Petrovics 1988. 75–78.; Font 2009. 29.

⁴⁰⁹⁴ Makk 1992. 60–61.; Makk 1996a. 53–54.

állam.⁴⁰⁹⁵ Szegfű László Keánt a Kárpát-medence délkeleti, erdélyi részében bolgár fennhatóság alatt álló maradék Avar Kaganátus fejének tekintette.⁴⁰⁹⁶ Egy másik hipotézis a magyar törzsszövetségen belüli ellenfélként kezelte Keánt. Alátámaszthatja ezt a nézetet az, hogy a krónikakompozíció a gyula-család kapcsán emlékezik meg a Kulán–Keán belharcról, István pedig a gyula elleni háború után támadja meg Keánt, azaz belső ellenfélként szerepel. Az egyik feltevés szerint Keán Gyulával tekinthető azonosnak.⁴⁰⁹⁷ Ez kevésbé valószínű, mert a krónika megkülönbözteti a Gyula elleni második és a Keán elleni harmadik háborút. A közös vonás legfeljebb az, hogy a krónikás mindkét esetben Erdélyt jelölte meg szállásterületként. Valószínűsíthető, hogy két különböző nemzetségből származtak, és talán Keántól származtatható a 13. századi Kán nemzetség.⁴⁰⁹⁸ Egy másik nézet értelmében Keán Ajtonnyal azonosítható.⁴⁰⁹⁹ Alátámaszthatja ezt, hogy Ajtony egyáltalán nem fordul elő a krónikakompozícióban. Így lehetséges, hogy az Anonymusnál és a Gellért nagyobbik legendájában szereplő Ajtony volt István harmadik ellenfele, aki a keán (kagán) méltóságnévet viselte. Ahogy a krónikakompozícióban Keán, Anonymusnál az Ajtony elődének feltüntetett Glad (Galád) idegenként szerepel, aki kun, bolgár és vlach segédcsapatokat is felvontat a honfoglaló magyarokkal szemben.⁴¹⁰⁰ Gellért nagyobbik legendája ugyanakkor nem említette Ajtony idegen voltát, csak Istvánnal való szembeszegülését.⁴¹⁰¹ Nézetem szerint a kavar törzsek élén állhatott kagán/keán.vagy kündü/kündür kagán méltóságnévvel egy saját fejedelem.⁴¹⁰² Ez magyarázhatná, hogy miért tekintette a krónikakompozíció és Anonymus is idegennek Keánt és elődeit, és miért tették meg más etnikumok (bolgárok és szlávok) uralkodójává.

Szent István utolsó ellenfelének – Keánnal való azonosságától vagy különbözőségétől függetlenül – *Ajtonyt* (*Achtum/Ohtum*) tekinthetjük.⁴¹⁰³ Nevét török eredetűnek tekintették, és „arany” jelentésűnek (*altyn*) tartották.⁴¹⁰⁴ Ajtony két kései magyar forrásban szerepelt. Anonymus a honfoglalókkal szembeszálló Galád/Glad utódának tekintette, és utalt legyőzésére. A nagyobbik Gellért-legendája részletesebben mutatta be a marosvári székhellyel uralkodó, Körös–Al-Duna közötti hatalmas szállásterülettel bíró nagyurat. A leírás szerint Ajtony görög rítus szerint megkeresztelkedett, Marosvárott

⁴⁰⁹⁵ Györffy 1990. 174.; Györffy, Magyarország története I/2. 1634.

⁴⁰⁹⁶ Szegfű 2008. 131, 143.

⁴⁰⁹⁷ Acsády 1903. 77.

⁴⁰⁹⁸ Kristó 1993b. 22–24.

⁴⁰⁹⁹ Pauler 1899. I. 44.; 398–399. o. 94. jegyzet; Kosztolnyik 1981. 5–6.

⁴¹⁰⁰ Anonymus adatára SRH I. 49–50, 90–92; magyar fordítására HKÍF 295, 327–329. (Veszprémy László)

⁴¹⁰¹ Gellért nagyobb legendája vonatkozó részére vö. SRH II. 489–490.; ÁKÍF 411–412. (Almási Tibor)

⁴¹⁰² Tóth 2010. 253.

⁴¹⁰³ Az Ajtony elleni harcra összefoglalóan Pauler 1899. I. 44.; Hóman 1938. 116–117.; Szegfű 1972. 20–42; Györffy 1977c. 172–176.; Bakay 1978. 51–55.; Bogyay 1988. 51–52.; Petrovics 1988. 78–83.; Makk 1992. 62–63.; Makk 1996a. 62–63.; Kristó 2001. 66–67.; Kosztolnyik 2002. 273, 275, 286–287.; Romei 2003. 55.; Szegfű 2008. 143–162.; Tóth 2010. 256–258.; Szabados 2011. 302–306.

⁴¹⁰⁴ Györffy 1977c. 164.; Ajtonyt szlávul Zoltánnak hívták, erre vö. Szegfű 2008. 143–144.

görög szertartású kolostort is emelt Keresztelő Szent János tiszteletére. Emellett azonban, a „hitben nem volt tökéletes,” többnejűség jellemezte, hét feleséget tartott.⁴¹⁰⁵ Ajtony pogány és keresztény hitet egyaránt valló vezér, fejedelem lehetett. Tekintették az utolsó gyulának,⁴¹⁰⁶ illetőleg az államalapítás korában legyőzött erdélyi maradék Avar Kaganátus élére István király által megtett vezetőnek is.⁴¹⁰⁷ Nézetem szerint Ajtony a kavár törzsek utolsó kagánja (Keán) volt.⁴¹⁰⁸ Nemcsak szuverén módon uralkodott hatalmas szállásterületén, hanem a legenda szerint nagy állatvagyonnal rendelkezett, uradalmi és udvarházai voltak, és megvámolta István király Maroson leúsztatott sóját.⁴¹⁰⁹ A királyi sereget István rokona, Doboka fia Csanád vezette. Gellért nagyobbik legendája szerint az első csata Ajtony győzelmével zárult, a nagyörszi csata azonban Csanád diadalával. A legenda szerint „Ajtonyt pedig Csanád serege a csatatéren megölte.”⁴¹¹⁰ Anonymus ugyanakkor azt közölte, hogy Csanád a Maros melletti várában ölte meg Ajtonyt.⁴¹¹¹ Érdemes arra emlékeztetni, hogy a krónikakompozíció szerint Keánt is megölte István, míg a Gyula esetében csak elfogását említette. Ez is az Ajtony–Keán azonosítás mellett szólhat, és kizárja, hogy Gyula és Keán ugyanazon személyek lehettek volna.⁴¹¹² Keán legyőzését 1003–1015 közé helyezték, míg Ajtony esetében nemcsak 1003 és 1008. évi keltezéssel számoltak, hanem 1015 utáni, 1018-as és 1028 körüli időpontokkal is.⁴¹¹³ Az Ajtony elleni háborút azért tette több kutató is 1003-ra, mert közvetlenül a Gyula legyőzése utáni időpontot tételeztek fel.⁴¹¹⁴ Querfurti Brúnó és Adémar krónikájának kombinációja alapján 1008-ra tették István fekete magyarok elleni háborúját, amelyet az Ajtony elleni támadással azonosítottak.⁴¹¹⁵ István Ajtony elleni háborúját 1028-ra keltezte egy hipotézis.⁴¹¹⁶ Kristó Gyula feltevésének fő érve, hogy Ajtony területén csak 1030-ban szervezték meg a marosvári/csanádi püspökséget, első püspöke a velencei származású szent Gellért volt, Imre herceg nevelője.⁴¹¹⁷ Bár elfogadott adatnak tekintjük a csanádi püspökség 1030. évi megalapítását, koránt-

⁴¹⁰⁵ Gellért nagyobbik legendája, SRH II. 489–490; ÁKÍF 411–412. (Almási Tibor)

⁴¹⁰⁶ Váczy 1938. 475–506.

⁴¹⁰⁷ Szegfű 2008. 148.

⁴¹⁰⁸ Tóth 2010. 256.; vö. még Kosztolnyik 2002. 273, 275.

⁴¹⁰⁹ SRH II. 490–491.; ÁKÍF 413–415. (Almási Tibor)

⁴¹¹⁰ Csanád és Ajtony harcára, vö. SRH II. 490–491.; ÁKÍF 413–414.; Kristó 2001. 67.

⁴¹¹¹ Ajtony megölésére „in castro suo iuxta Morisium,” SRH I. 50, 89.; HKÍF 295, 327. (Veszprémy László)

⁴¹¹² Kosztolnyik 1981. 5–6.

⁴¹¹³ Összefoglalóan legújabban Font 2009. 30–31.

⁴¹¹⁴ A Gyula elleni támadás elé helyezte, és 1003-ra tette az Ajtony elleni akciót Hóman–Szekfű 1928. 183.; Hóman 1938. 117.; Romei 2003. 55.; az 1003-as keltezésre vö. újabban Szabados 2011. 306.; 1003-ra vagy 1004-re tette Bogyay 1988. 51.

⁴¹¹⁵ Györffy 1977c. 173.

⁴¹¹⁶ 1028-ra tette Pauler 1899. I. 44.; Balanyi 1938. 15.; Kosztolnyik 1981. 6.; Makk 1992. 63.; Makk 1996a. 62–63.; Petrovics 1988. 78–83.; Shepard 1999. 65.; Kristó 2001. 67.; Kosztolnyik 2002. 33–34.; Szegfű 2008. 153.

⁴¹¹⁷ Gellért püspökké szentelésére vö. Annales Posonienses, „1030. Gerardus episcopus ordinatur,” SRH I. 125.; az Ajtony elleni háborúval való összekapcsolására vö. pl. Kristó 2001. 67.

sem biztos, hogy a püspökség megszervezése és valamely ellenfél legyőzése szorosan összekapcsolódott volna. Bár a legyőzött Koppány csonkjait 997-ben elküldték Győrbe, Esztergomba, Veszprémbe és Erdélybe, és mind a négy helyen létrejött egy-egy püspökség, de korántsem egyazon időben. A veszprémit 997–1000 között, az esztergomit az 1000/1001-es koronázáshoz kötődően, a győrit pedig 1009 előtt állították fel, de vitatott, hogy még az első hullámban, 997–1001 között vagy később.⁴¹¹⁸ Az erdélyi püspökséget Gyula leverése (1003) után alapíthatták.⁴¹¹⁹ A második alapítási hullámban, 1009-ben jött létre a pécsi püspökség, a kalocsai püspökség (érsekség) és az egri püspökség.⁴¹²⁰ Nézetem szerint e három püspökség egyike sem kapcsolódik államszervező harchoz. Az egri püspökség az Istvánnal szövetséges Abák szállásterületén létesült. Véleményem szerint a csanádi püspökség alapítása akkor történt, amikor egy ideje Csanád volt már a megye ispánja. Addig a megyei krisztianizációt elláthatta a kalocsai püspökség is, amelyről 1030-ban válhatott le Csanád.⁴¹²¹ Szabados György szerint „a dinasztikus eredetű régi, valamint a korona adta új legitimitással felvértezve Istvánról nem hihető, hogy 1028-ig várt volna az országán belüli utolsó hatalmi góc felszámolásával.”⁴¹²² Nézetem szerint a Keánnal azonosítható Ajtonyt, a kavarak fejedelmét a gyula elleni hadjárat után, 1003 és 1008 között győzte le Csanád.⁴¹²³

Egyes törzsfők már Géza uralma alatt, vagy pedig István uralkodása idején alárendelték magukat a fejedelem, illetve a király hatalmának. Ebben az esetben István jóváhagyásával immár nem törzsfőként, hanem a király által kinevezett tisztségviselőként (ispán) gyakorolhatták hatalmukat. Ez történhetett az Abák esetében, hiszen Aba Sámuel feleségül kapta István húgát vagy leányát, és nádorispáni funkciót nyert el.⁴¹²⁴ Nézetem szerint nem bizonyított az a feltevés, amely az Abák kavar eredetét vallotta, és Sámuel zsidó hitből áttért kereszténynek minősítette.⁴¹²⁵ Ez a nézet azon alapul, hogy a krónikakompozíció és Kézai Simon az Abákat khorezmi eredetűnek tartotta.⁴¹²⁶ Az Aba-nemzetséget ugyan tekinthetjük törzsfői nemzetségnek, de korántsem biztos, hogy ez a törzs valamelyik kavar törzs lett volna. Vitatható az 1046-os pogánylázadás egyik vezetőjének, Vatának az esete, akit egykori törzsfőnek/nemzetségfőnek tekintettek.⁴¹²⁷ Vatát a krónikakompozíció Selus/Belus várából (de castro Selus/Belus) eredeztette, amelyet a történeti kutatásban később Békés várával

⁴¹¹⁸ Az egyházszervezésre vö. Hóman 1938. 169.; Koszta 1988. 175–182.; Bogyay 1988. 74–75.; Kristó 2001. 88–93.; Thoroczkay 2009. 33–50.; Koszta 2010. 70–71.

⁴¹¹⁹ Font 2009. 52.; Koszta 1988. 180–182.; Koszta 2010. 70.; Koszta 2013. 18, 50–52.

⁴¹²⁰ Koszta 1988. 182–185.; Koszta 2010. 70–71.; Font 2009. 52–53.

⁴¹²¹ Az Ajtony uralta országrészt 1009-től a kalocsai egyházmegyéhez sorolta Györffy 1977c. 183.; ezt megkérdőjelezte Thoroczkay 2009. 52.

⁴¹²² Szabados 2011. 305.

⁴¹²³ Az utolsó kavar fejedelemnek tekintette Ajtonyt Kosztolnyik 2002. 275.; Tóth 2010. 258.

⁴¹²⁴ Györffy 1977c. 100, 241.

⁴¹²⁵ Kristó 2001. 65.

⁴¹²⁶ SRH I. 163, 280.; MEH 187.(Györffy György)

⁴¹²⁷ Kristó 1980. 458–459.; Vatára összefoglalóan vö. Szegfű 1980. 11–19.

is azonosítottak, de korántsem bizonyos ez a feltevés.⁴¹²⁸ Vata aligha rendelkezett az Abákhhoz hasonló törzsfői/nemzetségfői státussal, inkább a Selus/Belus várból származó vitéz, várjobbágy lehetett.⁴¹²⁹

István államszervezői küzdelme teremtette meg az egységes Magyar Királyság létrejöttének alapjait.⁴¹³⁰ Először 997-ben a fejedelmi méltóságért kellett megküzdeni a vérokonnak tartott Koppány karháival. A királlyá koronázás után nagybátyjával, az erdélyi Prokuj gyulával számolt le 1003-ban. Végül Ajtony következett, a kavarok fejedelme 1003 és 1008 között. A belháborúkat István a magyar törzsszövetség legfőbb vezetői ellen vívta, a többi törzsfő alárendelődött a Magyar Királyság uralkodójának. Az államszervezési harcok kapcsolódtak a szláv eredetű szóval megyéknek (comitatus) nevezett közigazgatási, területi egységek felülről való megszervezéséhez.⁴¹³¹ A megye (mega) „határ” jelentéssel bírt, és az ekkor épített várak határát, hozzá tartozó területét jelentette.⁴¹³² Először a Dunántúlon, István területén szerveződtek vármegyék; a veszprémi püspökség alapítólevelében (1009) négy vár szerepelt (Veszprém, Fehérvár, Kolon, Visegrád).⁴¹³³ Majd ez a szervezet kiterjedt az ország többi részére is. Ezzel párhuzamosan sor került a magyar egyházszervezet több hullámban történő megalapítására. A folyamat kronológiája nem ismert, de István uralkodásának végére sem zárult le teljesen. István egyes források szerint tíz,⁴¹³⁴ mások szerint tizenkét püspökséget tervezett,⁴¹³⁵ de tiznél kevesebb jött létre uralkodása alatt.⁴¹³⁶ *A törzsszövetség és királyság hatalmi dualizmusa legkésőbb 1008–1009-re megszűnt. A Magyar Törzsszövetség törzsi fejedelmeivel (karha, gyula, keán) együtt „elbukott,” és felváltotta a nagyfejedelem helyébe lépő király vezetése alatt álló, közigazgatásilag eleinte nagyobb megyékre tagolódó, egyházszervezetileg pedig önálló egyházszervezettel bíró – az esztergomi érsekség alatt levő püspökségekből álló – Magyar Királyság.*⁴¹³⁷

⁴¹²⁸ SRH I. 338. – a szövegben „Vatha de castro Selus” szerepel, az emendatio „Belus”-ra javítja.; Békés várára értelmezte Karácsonyi 1896. I. 120.; az azonosítás bizonytalanságára vö. Uhrman 2010. 66–67.

⁴¹²⁹ Legújabbban Vata törzsfői/nemzetségfői volta ellen Uhrman 2010. 64–68.; Tóth 2010. 259.

⁴¹³⁰ Összefoglalóan legutóbb Font 2009. 26–32.

⁴¹³¹ A vármegyékről összefoglalóan Kristó 1988a.; István alatti szervezési folyamatára vö. Kristó 2001. 70–75.

⁴¹³² A vármegye eredetére vö. Kristó 1988a. 21–99.; Kristó 2001. 70.

⁴¹³³ Kristó 2001. 70.

⁴¹³⁴ A tíz püspökségre vö. Szent István nagyobbik legendája, SRH II. 383.; ÁKÍF 280. (Kisdi Klára); Hartvik-legendája, SRH II. 411.; ÁKÍF 321. (Kisdi Klára); a 9. századi Pseudo-Isidorus-i joggyűjtemény szerint egy független országban egy királynak, egy érsek-metropolitának és 10-12 alárendelt püspökségnek kell léteznie, vö. Geric 1995. 68–69.

⁴¹³⁵ A 12 püspökség tervezésére vö. Gellért nagyobbik legendája, SRH II. 492.; ÁKÍF 417. (Almás Tibor)

⁴¹³⁶ Nyolc püspökség létrejöttére István alatt vö. Koszta 1988. 175–187.; Koszta 1996. 108–111.

⁴¹³⁷ Tóth 2010. 260.

ÖSSZEGZÉS

A monográfiában a magyar törzsszövetség politikai életrajzát tekintettem át „megszületésétől” (830-as évek vége) egészen „elhalásáig”, amikor új politikai szervezeté, keresztény királysággá alakult át. A témaválasztásból is adódóan az írott történeti forrásokra építettem munkámat. Konsztantinosz császár munkája, a DAI magyar fejezeteinek több vonatkozásban újszerű elemzése (a legkorábbi másolat, a párizsi kódex alapján) jelentette az alapot, amelyhez bizánci görög, latin, szláv, arab nyelvű forrásokat használtam fel a magyar törzsszövetség történetének rekonstrukciójához. A társtudományok (nyelvészet, régészet, néprajz stb.) eredményeit is lehetőség szerint igyekeztem hasznosítani.

A magyar törzsszövetség előzményeit, az etnogenezis kérdéseit vizsgáltam egy bevezető fejezetben. Feleletet kerestem arra a kérdésre, hogy mikortól beszélhetünk magyar ethnosról, meghatározhatjuk-e az „ethnogenetikai nulla pontot.” Az újabb kutatások két körülményt hangsúlyoztak. Az egyik, hogy nem tehetünk egyenlőségjelet a nyelv és az etnikum közé. A másik, hogy több ágon ment végbe az ethnosz kialakulása. A magyarság esetében feltételezhetünk egy ugor nyelvi közösséget, amelyből Kr. e. 500 és 1000 között kivált egy ősmagyar nyelvet beszélő közösség, amely a Volga és Káma vidékén élt. Az etnikai kritériumok közül ki lehet emelni a saját népnevet (s a ’mi-tudatot’) és az eredethagyományt. A magyar (magyer/mogyer) népnevet két elemre bontotta a kutatás; a ’magy’ előtagot ugor, az ’er’ utótagot ugor, vagy török eredetűnek tekintette. A magyar népnév torzult formában (madzsgher) a 870-880-es időre vonatkoztatható Dzsajháni-hagyományban bukkan fel. Az eredetmondának tekintett csodaszarvas-monda vándormonda. A motívumok (szarvasüldözés) és nevek (Belár, Dulo alán király, Hunor és Magor) alapján a monda keltezése az ugor korszakot, illetve a török népek megjelenésének korát, az 5–9. századot is magában foglalja, pontosabban nem meghatározható. A magyarságot csak akkor tudjuk történeti mivoltában megragadni, amikor már politikai szervezettel rendelkezik, és tevékenységéről beszámolnak írott történeti források. A magyar ethnoszt alkotó egyes összetevők, komponensek létezettek korábban is. A történeti kutatás a magyarokra használt idegen népnevek (hun, türk, szabir/szavárd, unгри) alapján a 9. század előtti időszakban is megkísérelte fellelni a magyarok elődeit. Már Hérodotosz Kr. e. 5. századból származó jurkai népnevét kapcsolatba hozták az ugorokkal vagy az ősmagyarokkal. Priszkosz Kr. u. 463 körüli tudósításában beszámolt egy népvándorlásról, amely török nyelvű népeket sodort a Kaukázustól északra levő vidékre. Közülük leginkább az onogurokról tételezték fel a kutatásban,

hogy kapcsolatba kerültek a magyarok elődeivel. A Theophanész/Malalasz művében szereplő, 527/528 táján a Krím-félsziget közelében felbukkanó 'hun' nép királya, Muagerisz kapcsán merült fel, hogy az általa vezetett nép magyar lett volna. A Theophülaktosz Szümokattész munkájában 587 táján, Kisásziában említett Matzarón erődöt és az onnan származó szabír vitézt kapcsolatba hozta egy hipotézis a szavartoi aszfaloi néven is említett magyarokkal. A Theophanész krónikájában szereplő, a 670-es években szétvándorló onogur-bolgár csoportok egyike-másika mögött is magyarokat kerestek. Leginkább a Baján vezette, kazároknak behódoló onogurokhoz kapcsolták a magyarokat. Feltevés szerint a dunai bolgár-onogur csoporthoz csatlakozó 'hét törzs' (hepta geneai) a hét magyar törzssel azonosítható. A „kettős honfoglalás” elmélete az avar kaganátusba beköltöző onogur csoportot tekintette magyarnak. Nézetem szerint feltételelesen Kotragosz Dontól nyugatra költöző, onogur-bolgár csoportját vehetjük gyanúba a később, a 9. században kialakult magyar törzsszövetség egyik komponenseként. A magyarok nem költöztek le az 5–8. században a kaukázusi, Kubán folyó menti területre, hanem a Volga melletti őshazában, a később Magna Hungariának nevezett szállásaikon éltek. Innen vándorolt zömük a Don és az Al-Duna közötti területre, de csak a 890-es évek besenyő támadása szakította el véglegesen egymástól a két csoportot. A volgai néprészt találta meg Julianus domonkos rendi szerzetes missziós útja során 1236 táján. A magyarok a 830-as évek végén jelentek meg az írott forrásokban. Bolgár szövetségben harcoltak 838 táján az Al-Dunánál a bizánci birodalom területére visszatérni akaró makedón hadifoglyok ellen. A magyarok azok a 'népek', akik a 838-ban Bizáncba eljutó rusz követség visszafelé vezető útját elzárták. A magyarokkal szemben a kazárok sáncokkal (árkokkal) védekeztek, és bizánci segítséggel 838 táján felépítették a Don mellett Sarkel várát. A bizánciak távoli, Krím-félszigeti birtokaik védelme érdekében Kherszönt katonai-közigazgatási körzetté (thema) szervezték a 830-as évek végén.

A DAI 38. fejezetének kronológiai értelmezése meghatározza a magyarság korai történetéről alkotott képet. A kutatásban túlnyomórészt az a 'lineáris' felfogás dominál, amely szerint a konsztantinoszi történet a legrégebbi múlttól halad a jelen felé. Legfeljebb azt vitatták, hogy a 38. caput folyamatos történeti elbeszélés-e, vagy régebbi és újabb rétegeket különböztethetünk meg. Feltevésem szerint a 38. fejezetben két magyar hagyományt ötvöztek egybe. Ezek ugyanarról az időszakról szólnak, ugyanazokat az eseményeket, történeti személyeket, népeket említik. A konsztantinoszi időmeghatározások többsége ('régén', 'abban az időben', 'kevés idő múlva', 'néhány év múlva'/'bizonyos idő múlva') relatív, és nem ad abszolút időrendet. Egyedül a kazárokkal való „három éves” együttlakás és együtttharcolás passzusa kivétel. Ezt jóval nagyobb időszakra értelmezték (30/33, 200, 300 év). A DAI legrégebbi kéziratában betűvel kiírt hármast (treis) szám szerepel a szövegben, így ez az értelmezés nem igazolható. A 38. fejezet mindkét története tartalmaz egy letelepedés-történetet (Levedia–Etelköz), kazárokkal való kapcsolatot, és a besenyők támadása zárja le ezeket. A harmadik variánst a 39. és 40. fejezet kavarr története jelenti.

A párhuzamos szerkesztésmód miatt külön-külön elemeztem Levedi és népe, Álmos és Árpád törzsszövetsége, és a kavarak történetét, amelyek együttesen rajzolják meg a magyar törzsszövetség honfoglalás előtti, 9. századi történetét.

A magyar törzsszövetség, a Hétmagyar (Hetumoger) fiatal, a 9. században felbukkanó politikai alakulat, amelyet sem az írott források, sem pedig a régészeti leletek alapján nem tudunk visszavezetni a 9. század közepe előtti időre, legfeljebb a 830-as évek végére. A DAI 38. fejezete alapján két vezetői generáció – Levedi és Álmos, illetve Árpád és Kuszán (Kuszál) tevékenykedett a honfoglalás előtti fél évszázadban. A kazárokkal való együtttharcolás, a fejedelmválasztás, a besenyő támadás, és a honfoglalás szerepel a *caputban*. A DAI 39. és 40. fejezete a 881 előttrre tehető kazáriai polgárháború, a kavar csatlakozás, a 894/895. évi bolgáriai háború, a bolgár–besenyő támadás, és a honfoglalás eseményeit tartalmazza. A muszlim Dzsajháni-hagyomány a honfoglalás előtti, 870 körüli állapotokat rögzítette. Más források magyarokhoz kapcsolható 9. századi hadjáratokat említettek a 830-as évek végén, 861/862-ben, 881-ben, és a 890-es években.

A DAI 38. fejezetének nagyobb része (38,3-47) Levedi és törzsszövetsége történetét tartalmazza. Ezt két Levedi-epizódra lehet bontani. Az első Levedi-történet tartalmazza a szavartoi aszfaloi és türk néven említett magyarok Kazáriához közeli letelepedését, kazárokkal való szövetségét, Levedi vajdájuk kazár házasságát, és a kangar-besenyőktől elszenvedett vereséget. A második Levedi-történet szerint a Levedi vezette néprész Etelközben telepedett le, a kazár kagán magához hívatta Levedit, fejedelmi méltóságot ajánlott fel neki, aki maga helyett Álmost vagy Árpádot ajánlotta. A hét törzs vezetője, Levedi ugor jellegű ('levő, lövő') nevet viselhetett, de ez nem kellően bizonyított. Levedit Konsztantinosz 'első vajda' ('prótos voévodos'), és 'vezér, fejedelem' ('arkhégos') címmel említette. Rangban első törzsfőnek, vagy a Dzsajháni-hagyományban szereplő kündünek tekintették. A konsztantinoszi tudósítás alapján a háborúkban (kazárokkal együtttharcolás) és a külügyekben (kazáriai követség) vezető szerepe volt. Ezt megfelel a Dzsajháni-hagyományban a gyula funkcióinak, akinek minden magyar engedelmeskedik „háborúban, védelemben és más ügyekben.” A konsztantinoszi történet Levedi kiváló tulajdonságait (nemes, vitéz, értelmes) említi, amelyek toposzszerű fejedelmi erénykatalógust alkotnak. Levedit a korai magyar történelem kiemelkedő személyiségének tekintem, aki nagyjából a 850-es évektől 870/880 tájáig, 20-30 éven át vezethette a magyar törzseket gyulaként. A kazár–magyar viszonyt illetően Ibn Ruszta és Konsztantinosz híradásait vehetjük számításba. Ibn Ruszta a kazárok védekezését említi (körülrkolás/sáncozás) a magyarokkal szemben, de hitelessége az interpoláció gyanúja miatt vitatott. A Dzsajháni-hagyomány semmit sem közöl a kazár–magyar viszonyról a magában álló Ibn Ruszta-passzust kivéve. Nézetem szerint lehetett kazár–magyar szembenállás a 830-as évek vége felé (Sarkel), vagy a kavarak magyarokhoz való csatlakozása idején (kb. 862–881 között). A konsztantinoszi történet szerint a magyarok együtt laktak és harcoltak a kazárokkal három évig. Ezt feltételesem a 850-es évek végére,

860-as évek elejére tehetjük. A magyarok és a kazárok a keleti szláv törzsek ellen léptek fel közösen, illetve a Krím-félszigeti bizánci birtokokat támadták, ahogy ezt források (orosz őskronika, Dzsajháni-hagyomány, Konstantin-Cyryll-legenda) kombinációjából kikövetkeztethetjük. A kagán előkelő kazár nőt adott feleségül Levedinek, de nem született Levedinek utóda a kazár házasságból. A második Leveditörténet tartalmazza az ún. kagáni ajánlatot. A kagán célja az volt, hogy fejedelmi cím fejében a magyar vazallus fejedelem a kazár uralkodónak engedelmességen, és a magyar törzsek katonai szövetségét biztosítsa. A kutatásban több téves feltevés terjedt el a kagán ajánlata kapcsán. Az egyik a hosszú kazár fennhatóság, amelyet írott forrás nem igazol. A másik egy elíráshoz kapcsolódik, eszerint Levedi hajón (khelandia) utazott volna a kagánhoz. Már Moravcsik Gyula okkal Levedi nevére javította a szót. A harmadik téves hipotézis, hogy azért volt szükség a kazár–magyar szövetségre, mert a besenyők beékelődtek a kazárok és magyarok közé. A 38. fejezet párhuzamos szerkesztésmódja rovására írandó a besenyők két támadásának feltevése, így beékelődésük és Levedi hajón való utazása sem több berögzült hibás hipotézisnél. A magyar törzsszövetség nem integrálódott be a kazár birodalomba, ezért nem beszélhetünk szoroson vett függésről. A magyar törzsek katonai ereje (20 ezer lovas) – legalább a kavar csatlakozás után – valószínűleg felülmúlhatta a kazárokét (10 ezer lovas), leszámítva a kaganátus vazallusainak haderejét. Ezért a kagán politikai eszközökkel (előkelő feleség, fejedelmi méltóság) igyekezett megnyerni a magyarok vezetőit. A magyarok közreműködtek a kazárok háborúiban, de tőlük független nyugati portyázásokat is folytattak. A törzsszövetség szállásterületét a Don és az Al-Duna közé helyezhetjük. Levedi szűkebb nemzetségi/törzsi szállásterülete, Levedia a Déli-Bug vidékén lehetett, a Khidmasz (Kodüma) és Khingilusz (Ingul) folyók közelében.

Levedi mellett Álmos és Árpád is feltűnik a DAI 38. fejezetének második részében. Levedi másik vajdaként ajánlotta Álmost, vagy annak fiát, Árpádot a fejedelmi méltóságra, és a magyarok Árpádot választották fejedelemmé. A tudósítás szerint a besenyők a magyarokat Árpád fejedelmükkel együtt üzték el. A DAI 40. fejezete már Árpád fia, Liuntikát említi fejedelemként a bolgár háború időszakában. Ugyancsak a 40. fejezet genealógiai listája emlékezik meg Árpád fejedelem leszármazottairól. Georgius Monachus Continuatus a bolgár háború idején említette a magyarok fejeiként Árpádot és Kuszánt. A kései, 13-14. századi magyar hagyomány Álmos születéséhez kapcsolta a totemisztikus turul-mondát, a krónikakompozíció Erdélyben való megölését említette. A Kárpát-medencei honfoglalást a magyar hagyomány Árpádhoz kötötte, egyedül a 13. századi Albericus vélte Álmost (Alino) honfoglalónak. A kései magyar hagyományban egyes verziók Álmost (Anonymus, Zágrábi-Váradai krónikák), mások (Kézai Simon, 14. századi krónikakompozíció) pedig Árpádot tartották első fejedelemnek. A történettudomány ezt a polémiát folytatta. Míg kezdetben alig kételkedtek abban, hogy a magyar törzsszövetség első fejedelme Árpád volt, a későbbiekben előtérbe került Álmos személye. Vita folyt az általuk

betöltött méltóságról is. A bizánci források Árpád tisztségét az arkhón, megas arkhón, kephalé, a latin nyelvű magyarországi források pedig capitaneus, primus capitaneus, dux titulusokkal jelölték. Álmos tisztsége Konsztantinosznál vajda (voévodos), míg a magyar hagyományban dux, primus dux. A fenti címeket fejedelem, vezér, első vezér stb. jelentéssel fordíthatjuk. A kutatásban vita folyt arról is, hogy a Dzsajháni-hagyomány kündü vagy gyula tisztségét vonatkoztathatjuk-e Álmosra és Árpádra. A Konsztantinosznál megőrzött, feltehetően a 10. század első évtizedére keltezhető (Gábrriel-klerikosz jelentése) és a 10. század közepi magyar tradícióból kitűnik, hogy a fejedelmi dinasztia a pajzsra emeléssel beiktatott Árpádot tekintette időben első, nagy fejedelemnek (arkhón, megas arkhón), tőle származtatta hatalmát. Jóllehet korábban magam is feltételeztem, hogy Árpád a kazár eredetű kündü (kündür kagán) tisztséget nyerte el, valószínűnek tartom, hogy olyan főfejedelmi méltóságot töltött be, amely cím megfelelőjét nem adta meg Konsztantinosz, mint a második (gyula) vagy harmadik fejedelmi méltóság (karkhasz) esetében. Elsősorban a 10. századi bizánci forrásokból (etelközi fejedelemválasztás, bulgáriai háború, honfoglalás, Árpád leszármazói listája) lehet visszakövetkeztetni Álmos és Árpád tevékenységének idejére. Álmos Levedivel lehetett egykorú, születését a 820-830-as évekre, pontosabban meg nem határozható második vajdai működését a 850-880 közötti időszakra tehetjük. Árpád 850-860 között születhetett, és a 880-as években választhatták fejedelemmé, amelyet a 10. század első évtizede végéig tölthetett be. Levediahoz hasonlóan az egy folyóról elnevezett Etelköz is törzsi szállásterületnek tekintendő, amely az öt folyó, a Dnyeper–Szeret vidékén belülré lokalizálható. Feltételesem azonosíthatjuk a Bug–Dnyeper folyók környékén levő Chidmasz-Chingilusz folyók vidékével, tehát Levediaival. A magyar törzsszövetség szállásterülete ugyanúgy a Don és az Al-Duna között volt, mint később az őket elüldöző besenyőké. A besenyő törzsek elhelyezkedése alapján megkísértem rekonstruálni az egyes magyar törzsek szállásterületeit is. Négy törzset (Kér, Megyer, Tarján és Kavar) tételeztem fel a Dnyepertől nyugatra, négyet (Nyék, Kürtgyarmat, Jenő és Keszi) pedig attól keletre. Hipotézisem vitatható, hiszen egy analógiára (besenyő törzsek szállásai) építék, és ezt kapcsolom össze a 9. századi magyarokra vonatkozó forrásokkal. A levediai-etelközi régészeti leletek gyér száma arról tanúskodhat, hogy a magyar törzsek 50-70 évnél tovább aligha tartózkodtak a Don és az Al-Duna közti szállásterületeiken, mielőtt a Kárpát-medencébe költöztek volna. A Dnyeper-Dnyeszter vidékén a 9. század második felére tehető, újonnan feltárt régészeti leletek (Szubbotyici-lelethorizont) egybe vágni látszanak az írott forrásokból lesűrhető következtetésekkel. A Kazár Kaganátus anyagi műveltségének tekintett, Don-Donyec vidéki szaltovo-majackaja kultúra rövidebb ideig tartó hatást gyakorolhatott a magyarságra, mint ahogy azt korábban feltételezték. Felvethető az, hogy a Levedinél kulcsfontosságú kazár kapcsolat fennmaradt-e, vagy függetlenedést tételezhetünk fel. A konsztantinoszi történet szerint a fejedelemválasztásra Etelközben került sor. A kazár követek aktív jelenléte, a beiktatási ceremónia kazár volta a kagán hűbérúri törekvéseit jelzik. A magyar törzsfők

döntése, és Árpád pajzsra emelése a magyar törzsek önállósági igényét tükrözik. A pajzsra emelésnek vannak germán, római, frank, bizánci és keleti (türk) párhuzamai. Idegen szertartással új személyt iktattak be egy új, fejedelmi méltóságba. Árpád pajzsra emelésével a hétmagyar törzsszövetség saját fejedelemmel rendelkező politikai alakulattá vált. Árpád etelközi pajzsra emelése jelentőségben összemérhető Szent István koronázásával. A pajzsra emelés tradíciója a szájhagyomány útján megőrződhetett, hiszen 1705-ben II. Rákóczi Ferencet széke megemelésével iktatták be vezérnek, vezérlő fejedelemnek (dux) a szécsényi országgyűlésen. Árpád időszakában sem feltételezhetjük a kazár kapcsolatok leépülését. Előtérbe kerülhetett a nyugati orientáció, a magyarok beavatkoztak felkérésre a közép-európai (frank–morva), és a balkáni konfliktusokba. Az új fejedelmi generáció képviselői, Árpád és Kuszán kiváló képességekkel rendelkező vezetők voltak, válságos történelmi helyzetekben is megtalálták a legmegfelelőbb megoldást.

A hét magyar törzshöz csatlakozó kazár kavarak (kabarok) két hiteles forrásban szerepelnek. A Salzburgi Évkönyv magyarokkal (ungri) való közös, 881. évi ausztriai (Ostmark) kalandozásukat jegyezte fel, Konsztantinosz pedig beszámolt történetükről a 39. fejezetben. A kavar/kabar név etimológiája vitatott. A kazáriai polgárháborút nem vallási vagy etnikai ellentétek váltották ki, hanem hatalmi harc lehetett. A kagán és a bég képviselte kormányzattal szemben alulmaradó három kazár törzs a magyarok szállásterületére költözött 862–881 között. A kavar törzsek nem alakítottak önálló törzsszövetséget, de autonómiájukat megőrizték a magyar törzsszövetségben belül. A kutatásban elterjedt közvélekedés ellenére a magyarok nem egyesítették a kavarak három törzsét. A 'nyolcas' magyar törzsszövetségben belül volt egy hetes magyar törzsszövetség, és egy három törzsből álló kavar törzsszövetség. A három kavar törzs nevét nem ismerjük. A kavarak viszonya tisztázatlan az Árpád-kori Magyarországon élő, és a 12. századtól kimutatható székelyekkel, illetve kálizokkal. A kavarak saját fejedelemmel rendelkeztek, akinek címe kagán ('Keán') vagy kündü/kündür kagán volt. A kündü címet viselhette a Georgius Monachus Continuatusnál Árpád vezértársaként megjelenő Kuszán (Kurszán), aki a kavarak fejedelme volt. Konsztantinosz hangsúlyozta a kavarak háborúkban játszott kiemelkedő szerepét, és harcban való élenjárását. Ibn Ruszta szerint a kündü 20 ezer lovassal vonul ki. A két híradás kombinációja alapján feltételezem, hogy a harcban kitűnő kavarak fejedelme, a kündü vezette a magyar törzsszövetségi haderőt. A kavarak részt vettek a magyar hadjáratokban. A kavarak nem törzstörédekekből egyesített, vagy egyesült jelentéktelen katonai segédnép volt, hanem a magyar törzsszövetségben katonai és politikai szereppel bíró törzsszövetség. Konsztantinosz utalt a magyarok és kavarak kétnyelvűségére, amit a kavarak esetében elfogadott, a magyarok esetében vitatott a kutatás. Véleményem szerint a magyarokkal a Kárpát-medencei hazában is együtt élő kavaraknak jelentős része volt a kazáriai kultúra közvetítésében, amely nagyszámú török és jóval kevesebb alán jövevényiszavunkban tükröződik.

A fiatal magyar törzsszövetség legnagyobb próbatétele a 9. század végi szállásváltás, a honfoglalás volt. A „tudatos honfoglalás” feltevése szerint a magyarok megtervezett hadműveletekkel szállták meg a kedvező gazdasági, klimatikus adottságokkal rendelkező Kárpát-medencét. A másik hipotézis szerint egy népvándorlási hullám, azon belül a besenyők támadása vezetett a honfoglaláshoz. A történeti források (Tabari, Maszúdi, Isztakhri, Konsztantinosz, Regino) az utóbbi feltevést teszik valószínűvé, jóllehet időről-időre megkérdőjelezzik ezt. Konsztantinosz a DAI négy passzusában is beszámolt besenyő–magyar háborúskodásról más-más nézőpontból. Regino a 889-es évnél említette meg, hogy a magyarokat a velük szomszédos, népesebb és erősebb besenyők elűzték. A források eltérően írják le a besenyő–magyar háborút. Az egyik verzió szerint a besenyők azért támadták meg a magyarokat, mert az úzok elfoglalták szállásaikat, és új hazára volt szükségük. A másik változat szerint Simeon bolgár uralkodó bérelte fel a besenyőket a magyarok megtámadására, hogy bosszút álljon a bizánciakkal ellene szövetkező magyarokon. A honfoglalás nyugati előzményét a magyarok kalandozó hadjáratai jelentették, amelyek során felmérték a Kárpát-medence politikai megosztottságát. A magyarok felváltva szövetkeztek Arnulf keleti frank uralkodóval (892. évi morva hadjárat) és Szvatopluk morva fejedelemmel (894. évi pannóniai hadjárat). A 894 tavaszára-nyarára tehető bulgáriai hadjárat során a magyarok Bölcs Leó bizánci császár szövetségeseiként pusztították Bulgáriát, és legyőzték Simeon bolgár uralkodó seregét. Újszerű rekonstrukciónak szerint a kezdeti magyar sikerek után Simeon békét kötött a bizánciakkal, és felbérelte a besenyőket. Simeon délnyugat felől, a besenyők pedig kelet felől támadtak 894 őszén az etelközi magyar szállásterületre. Simeon ugyanúgy feldúlta a magyarok vele szomszédos szállásait, ahogy azt a magyarok tették Bulgáriában, és legyőzte a határvédő csapatokat. A besenyők is ezt tették az etelközi szállásterület keleti felében, csak támadásuk intenzitása felülmúlhatta a bolgárokét, hiszen új szállásterületre volt szükségük. A magyarok serege akkor, 894 nyarán-őszén kalandozott Pannóniában, amikor a kettős támadás bekövetkezett. A szállásterületet védelmező csapatokat, családokat és az állatállományt veszteségek érték. Indokoltnak tartom az etelközi vész megjelölést, jóllehet a források leírásai kétségtelen túlzásokat tartalmaznak. A szállásterületen maradt népesség Árpád fejedelem vezetésével az erdélyi és más hágókon át behúzódott a Kárpát-medencébe 894 végén, 895 elején, és birtokba vette keleti felét. Ezt követte a 899. évi itáliai és 900. évi bajor kalandozás után 900 őszén a Kárpát-medence nyugati fele, Pannónia megszállása. A következő években a kalandozások az új szállásterület biztosítását szolgálták. A legfontosabb esemény a 907. július 4-5-i brezalauspurchi (pozsonyi) csata volt, amikor a magyarok részenként megverték Arnulf utóda, Gyermek Lajos keleti frank seregét, amely Pannónia visszafoglalására készült.

A magyar törzsszövetség Kárpát-medencei szállásterületét Konsztantinosz császár és Ibn Hajján tudósításai alapján lehet vázolni. Konsztantinosz – Gábrriel klerikosz Bölcs Leó-korabeli, 10. század első évtizedéből származó jelentésére

építve – ’Turkia’ egész szállásterületét öt folyó vidékére (Temes, Tútisz, Maros, Körös és Tisza) tette, és megadta szomszédait (besenyők, bolgárok, frankok és horvátok) is. Utalt arra, hogy a Duna és a Száva között is laknak magyarok. Ibn Hajján 942. évre vonatkozó tudósításában a Duna folyó mellékére helyezte a nomád magyarok szállásait. A magyar törzsszövetség a Duna folyótól keletre, a Tisza és mellékfolyói vidékén, illetve a Dunától nyugatra és északra, a nomád életformának megfelelő, alföldi és dombvidéki helyeken lakott. Az etelközi megszállás modelljét alkalmazva négy törzs lakhatott a Dunától keletre, négy pedig attól nyugatra és északra. Árpád és utódai fejedelmi törzsét a Duna-Tisza köze északi részére, illetve a Dunántúl északi részére helyezhetjük. A gyula-törzs keleten lakott, és a 10. század második felében Erdélybe költözött be. A karha törzsét a Dél-Dunántúlra lokalizálhatjuk. A Dunától északra, a Nyírségben, a Duna-Tisza köze déli részén, és a Körös/Maros–Temes vidéken (kavarok) is körvonalazhatunk törzseket.

A Kárpát-medencében letelepedő magyar törzsszövetség 10. századi történetének első szakasza a kalandozó hadjáratok kora (900–970), amelynek első fél évszázada a magyar törzsszövetség zenitjét jelenti. A második szakasz a törzsszövetség válsága, és a fejedelmi hatalom erősödése Géza és Vajk (István) uralkodása alatt. E fejezetben vizsgáltam a magyar törzsszövetség gazdaságát és társadalmát a 870–950 közötti időszakban. Az írott források (Dzsajháni-hagyomány, Bölcs Leó, Regino, PVL, Maszúdi, Ibn Hajján, Konsztantinosz) alapján a honfoglaló magyarság sátrakban élő, pásztorkodó nomád életformát folytatott. Legfontosabb gazdasági tevékenysége a nomád állattartás volt. Kiegészítő gazdasági tevékenységként a folyók mellett földműveléssel foglalkozott, illetve halászattal. Életmódjához hozzátartoztak a portyák, amelyeken zsákmányt szereztek, foglyokat ejtettek, akiket a kereskedelem útján értékesítettek. Az írott forrásokból nyerhető képet a magyar nyelv szókincse (török, iráni és szláv jövevényszavak) alapján finomíthatjuk. A régészeti feltárások, a Kárpát-medencei leletanyag (temetők, sírok, illetve telepek) segítségével árnyalhatjuk az írott forrásokból nyert képet. A gyarapodó, de nem mindig kielégítően dokumentált leletanyag (kb. 20-30 ezer sír) komplexebb életformáról tanúskodik. A problémát nem a jóval kisebb számú, gazdag mellékletes sírok etnikai és társadalmi besorolása (magyar, illetve vezéri, katonai kíséret tagja) jelenti, hanem a jóval nagyobb számú, szegényebb mellékletű síroké (’szláv’, vagy magyar köznépi). A régészet előbb etnikai (hódító magyar, alávetett szláv), később társadalmi (vezető réteg, középréteg, köznép) különbségeket vélt felfedezni. A jelenlegi, helyes tendencia az, hogy régióként vizsgálják a kérdést, és sokszínű gazdaságot és társadalmat tételeznek fel. A török jövevényszavak alapján a földművelés és állattartás magas szintű ismeretét tételezte fel a nyelvészeti kutatás. A kutatók a nomád és félnomád minősítéseket használták az életmódra, gazdaságra és társadalomra. Nézetem szerint a nomád terminus jobban tükrözi a korabeli állapotot, ami egyáltalán nem zárja ki a földművelés meglétét a magyaroknál. A kézművesség bizonyos ágai is fejlettek voltak (kovácsok, íjkészítők, fazekasok, ötvösök stb.). A társadalom is nomád jellegű

volt. A társadalom csúcsán a fejedelmek (nagyfejedelem, gyula, karha, kündü), a törzsfők és nemzetségfők álltak (40-50 család). Alattuk a szabadok és családjaik helyezkedtek el, akik közül kiemelkedtek a portyázó hadjáratokban rendszeresen résztvevő, alakuló katonai kíséret tagjai. A társadalom alján az idegen (öslakosok és behurcolt foglyok) szolgáratéget állt.

A magyarok társadalmi, politikai szerveződése több egymásra épülő csoporton alapult. A politikai szervezet alapvető egységét a nagycsaládokból álló, vérséginek-rokonságinak tekintett nemzetség (genea) jelentette. A korabeli források közül csak Bölcs Leó utalt nemzetségekre. A magyar krónikás hagyomány 108 nemzetségről (generatio) emlékezett meg. Korabeli besenyő analógia alapján valószínű, hogy a hét magyar és a három kavari törzs legfeljebb kb. 40–50 nemzetségre tagolódott. A törzs nemzetségekből álló, nagyobb területi–politikai–katonai csoport. Konsztantinosz a törzsnévlisztában felsorolta a hét magyar törzset (genea), és megemlítette, hogy a kavarok népe három törzsből (genea) áll. A történeti kutatásban a Kavari, a Nyék, a Megyer és a Tarján merült fel Árpád fejedelmi törzseként. Ha a 'hétmagyar' népnév Levedihez kötődik, akkor Levedi a Megyer törzs, Álmos és Árpád a hét törzs között élen álló Nyék feje lehetett. Ha a törzsnévliszt a régebbi állapotot tükrözi, akkor Levedi a Nyék, Árpád pedig a Megyer főnöke volt. A törzsszövetség a törzsek katonai és politikai föderációja, amely rendelkezett törzsfői tanáccsal, és funkciókkal bíró fejedelmekkel. A törzsszövetség megnevezésben a politikai szervezet demokratikus és föderalisztikus jellege tükröződik. Bölcs Leó császár megkülönböztette a „sok fő” alatt álló népektől az „egy fő” vezette, monarchikus szervezetű népeket, s az utóbbihoz sorolta a magyarságot is. Konsztantinosznál jól kirajzolódik a két stádium. Levedi vezetése idején vajdák állnak a magyarok élén, majd Árpád személyében fejedelmet választanak. Ez megfelelni látszik a türki politikai szervezetnek, amelynek egyik változata „a bégek és nép” (begler bodun), a másik verziója a kagánnal rendelkező hatalmi szervezet (el). A kutatásban a korai politikai szervezettel kapcsolatban a fejedelemség (nagyfejedelemség), a nomád, félnomád állam, illetőleg steppei állam minősítés merült fel. A hasonló politikai alakulatok (avarok, kazárok stb.) mintájára a magyarok politikai szervezetét nevezhetjük nomád/steppei szövetségi államnak. A nomád vagy steppei jelző a gazdaság és társadalom nomád, illetve steppei jellegére vonatkozik. A szövetségi jelző a nemzetségi-törzsi struktúrára utal, az állam fogalom pedig olyan korai típust jelöl, amelyben a fejedelmek, törzsfők és nemzetségfők részesednek a hatalomból. A törzsszövetségi struktúra sajátos kettősséget mutatott. A törzsek megőrizték autonómiájukat, a közös háborúban viszont részt vettek. Ezt igazolja Konsztantinosz császár híres, sokszor félreértelmezett passzusa is, amely arról számol be, hogy a törzsek nem engedelmességek fejedelmeiknek, de egyezségük van arra, hogy háború esetén együtt harcoljanak. A kalandozások lezárulása után a törzsszövetség lassú felbomlását tételezhetjük fel. Ez tükröződhet abban a híradásban, amely szerint 972-ben 12 magyar előkelő jelent meg I. Ottó császár előtt Quedlinburgban. A 12 előkelő nemcsak Géza nagyfejedelemet, hanem

saját törzsét is képviselhette. A hét magyar törzs közül kettészakadt a Kürtgyarmat, – a Kürt és Gyarmat helynevek igazolják ezt – így legalább nyolc magyar és három kavár törzssel számolhatunk. Konsztantinosz népnek (ethnosz) nevezte mind a magyarokat ('hétmagyar'), mind pedig a kavárokat ('háromkavar'), akik saját nyelvvel rendelkeztek. A bizánci császár törzsneveinek értelmezése alapján korábban felmerült, hogy két finnugor törzs (Nyék, Megyer) asszimilált török törzseket, illetve törzstörédekeket. Ezek az etimológiai kísérletek az etnikum és a nyelv azonosítására épültek. Törzsnevek etimológiája és népnevek alapján nem állapíthatunk meg etnikai csoportokat a hét magyar törzsön belül. A fehér és fekete magyarok problematikáját is idevehetjük. Három, 11-12. századi forrás (Querfurti Brúnó, Adémar, orosz őskronika) hat passzusában találunk fehér és fekete magyarokra (ugri, ungri) vagy Magyarországra (Ungria) való utalást. Querfurti Brúnó a 11. század elején sikertelenül térített a fekete magyarok között, majd hallott erőszakos megtérítésükről. Adémar szerint István legyőzte és megtérítette Fekete Magyarországot. A fekete magyarokról úgy vélte, hogy sötét bőrszínükről kapták nevüket. Az orosz őskronika szerint Kijev mellett vonultak el a fekete magyarok a 9. század végén. Adémar arról tett említést, hogy Brúnó Fehér Magyarországra ment. Az orosz őskronika a fehér ugrokról azt állította, hogy elfoglalták a szlávok földjét, megjelenésüket a 7. századra tette. A történeti kutatásban a fehér–fekete dualizmus magyarozatára felmerült az etnikai (magyar–kavar, ugor–török), hét törzsön belüli politikai/törzsi (nagyfejedelem–Koppány, Gyula vagy Ajtony), vallási (keresztény–pogány) különbségek lehetősége. Konsztantinoszi analógia alapján a helyén maradó és eltávozó csoportok kettősségét véltem felfedezni a fehér és fekete magyarok megjelölésben. Forrásaink különböző színszimbolikát használhattak. A fekete magyar elnevezés a 11. századi keresztény szerzőknél a magyarok pogányságát jelölhette. A bőrszínre való utalás toposznak tekintendő. A fehér–fekete ugri megjelölés az orosz őskronikában időbeli különbségre utalhat. Átmeneti jellegűnek tartom a fehér–fekete megkülönböztetést, amely az állam és egyházszerkezet kiépülésével megszűnt.

A magyar törzsszövetség irányítását a törzsfői (fejedelmi) tanács, és egyes fejedelmek végezték. A törzsfői tanács a legfontosabb kül- és belpolitikai döntéseket meghozó alkalmi szerv volt. Feladata volt az egész törzsszövetséget érintő közös vállalkozás, háború, vagy új hazába való költözés eldöntése, új fejedelmi méltóság létesítése. A törzsfők saját törzseiket vezették szuverén módon. A törzsfők közül kiemelkedtek a funkcióval rendelkező fejedelmek, akik végrehajtói hatalommal bírtak. A Dzsajháni-hagyományban a 20 ezer lovassal kivonuló kündü, és a háborúban, védelemben irányító gyula szerepel. Konsztantinosz az Árpád nemzetségéből származó fejedelmet (arkhón) vagy nagyfejedelmet (megas arkhón) említette első helyen, sorrendben másodikként a gyulát (gylas), harmadikként pedig a karhát (karkhasz). A bizánci császár szerint bírói tisztségük volt. A kutatásban elterjedt felfogással szemben úgy vélem, hogy a bírói funkció mindhárom tisztségviselőre vonatkozott, nemcsak a két utóbbira. A honfoglalás előtt kettős vagy szakrális kettős fejedelemséget

tételezett fel a történeti kutatás. Nézetem szerint a kündü a csatlakozó kavarak fejedelme, a gyula pedig a hét magyar törzs vezetője volt. Mindkét vezetőnek katonai funkciója volt. A szakrális fejedelemség koncepcióját kizárólag Álmos személyére és kései híradásokra alapozták (turul-monda, Erdélyben való megölése), ezért ennek megléte egyértelműen nem bizonyítható. Árpád megválasztásával nagyfejedelem került a magyar törzsszövetség élére, őt követte a gyula, valamint a kündü. A 10. század első felében a karha méltóság tűnt fel.

A nagyfejedelmi dinasztia megalapítóját, Árpádot négy fia (Tarkacsu, Jelekh, Jutocsa, Zolta) közül a legidősebb Tarkacsu, vagy inkább a harmadik Árpád-fi, Jutocsa követte. Jutocsa azonosítható a Bölcs Leó időszakában fejedelemként (arkhón) említett Liuntikával (Jutika-Jutocsa). Liuntika-Jutocsa a 910-930-as évek között uralkodhatott, amikor a magyarok sikeres hadjáratokat folytattak. Jutocsát fia, Falicsi követte, aki a 930-as évektől a 950-es évekig vezette a törzsszövetséget. Aktív nyugati külpolitikát folytatott, kelet felé pedig békés kapcsolatokra törekedett. Falicsi uralkodását a 955. évi augsburgi vereségig számította a kutatás, ekkor leváltását (feláldozását?) feltételezték. Szerintem nincs kapcsolat az augsburgi kudarc és az utódlási kérdés között. Falicsi fejedelemutóda unokaöccse, Zolta fia, Taksony volt, aki a 950-es második felétől uralkodott 972-ig. Véget vetett a nyugati kalandozásoknak, és védelemre rendezkedett be. Keleti politikáját a szövetségkeresés jellemezte. Taksony uralkodásának vége felé következett be a 970. évi arkadiopoliszi vereség, amelyet kapcsolatba hoztak az uralomban bekövetkezett változással. Nézetem szerint ettől függetlenül lépett Taksony örökébe fia, Géza.

A 920-as évekre vonatkozóan több vezér nevét is feljegyezték a külföldi források. A 921/922-es itáliai hadjárat során Dursac és Bugát (Bogát), a 924-es évben Szalárd vezették a magyar csapatokat. Konsztantinosz megemlékezett Bulcsú karha apjáról, Kál (Káli) karháról. A 940-es években Falicsi nagyfejedelem mellett tevékenykedett Zombor (Zombor) gyula, Bulcsú karha, Lél, Súr és Csaba. A 955–970 közti időszakból, Taksony korából Urs (Örs?), Botond és Apor vezérek nevét őrizték meg a források. Géza és Vajk/István korából, a 10. század utolsó negyedéből Beliud, Kulán, Keán, Tar Zerind és fia, Koppány, valamint Prokuj gyula és Ajtony neve maradt fenn.

A honfoglalás után a magyar törzsszövetség aktív külpolitikát folytatott, amelynek legfontosabb részét a helytelenül kalandozásoknak nevezett hadjáratok jelentették. A magyarok segítségnyújtásuk vagy a béke fejében adóztatták (évpénz formájában) Itáliát, Germániát és Bizáncot. A magyar törzsszövetség regionális nagyhatalom szerepét játszotta a 10. század első fele európai politikájában. A portyázások rendszerezettek voltak, alig volt év, amikor a magyarok sehova sem vezettek hadjáratot. A kalandozó hadjáratok az év nagyobb részében folytak, legalább tavasztól késő őszig portyáztak a magyarok. A hadjáratok hatósugara nagy volt; Európa nyugati, déli, délkeleti részét egyaránt elérték a magyar lovascsapatok. A hadjáratok során a segek szétváltak kisebb csapatokra, nagyobb ellenállás esetén egyesültek. Az egyes

hadjáratok rekonstrukciója nehéz, jóllehet számos korabeli forrásban feljegyezték az akciókat. A kalandozások évenként megújuló villámhadjáratoknak tekinthetők, amelyekkel szemben a megosztott Európa sokáig tehetetlennek bizonyult. A magyar sikereket lovasnomád harcmodoruknak (cselvetések, hatékony íjak) tulajdoníthatjuk, és Európa belső anarchiájának. A honfoglalás után, a 10. században kb. 47 hadjáratot számolhatunk. Ezek zöme (kb. 38 hadjárat) nyugat felé, kisebb része (kb. 9) pedig délkelet felé irányult. A jól szervezett hadjáratok központi irányítást tételeznek fel, jóllehet kevés hadjárat esetében (pl. 942, 955) valószínűsíthetjük az egész törzsszövetség részvételét. Ezek mellett törzsi, vagy néhány törzs összefogásával indított kisebb hadjáratok is folyhattak. A muszlim források által 20 ezer harcosra becsült magyar haderő negyede, maximum fele (5-10 ezer fő) vehetett részt ezekben a portyázásokban. A kalandozó hadjáratok zsákmányszerző vállalkozások (nemesfémek/pénz, luxuscikkek, foglyok, élelmiszer) voltak, és politikai céljai is lehettek a törzsszövetség vezetőinek. A 10. századi kalandozó akciókat szakaszokra osztottam, és elemeztem az egyes hadjáratok lefolyását. Az első periódus a Kárpát-medencei szállásterület biztosítására indított hadjáratok időszaka (901–907). Ebben a szakaszban vesztette életét Kuszán (Kuszál), akit a bajorok csaltak törbe (904). A periódus végén a magyarok visszaverték a keleti frankok nagyszabású ellentámadását Pozsonynál (brezalauspurchi csata, 907. július 4-5). A következő periódust (908–933) a sikeres magyar hadjáratok korának nevezhetjük. Nemcsak egy-egy kiszemelt területet pusztítottak, hanem egy hadjárat éven több tartományba is betörttek, és különböző irányokba vezettek akciókat. Az intenzívebb hadjáratok növelték az ellenállást is. Madarász Henrik német uralkodó aratott 9 éves béke után győzelmet a magyarok felett Merseburgnál (Riade, 933. március 15.). A következő periódust a váltakozó sikerű magyar hadjáratok időszaka (933–955) jelenti. Ekkor a magyarok egyre nagyobb erőfeszítéssel érték el sikereiket a növekvő ellenállással szemben, szaporodtak a kudarcok. Az időszak végén Madarász Henrik utóda, I. (Nagy) Ottó legyőzte a magyarokat Augsburgnál, Lech-mezején (955. augusztus 10). A magyar sereg három vezetőjét (Bulcsú, Lél és Sur) kivégezték. A veszteségek és a vezérek kivégzése sokszerű hatást gyakorolt a magyar törzsszövetségre. Az utolsó szakaszban (955–970) csak Bizánc ellen vezetett akciókról van tudomásunk. A magyarok egy koalíciós sereg – rusz, bolgár, besenyő és magyar – részeként szenvedtek el vereséget a bizánci hadtól 970 őszén az arkadiopoliszi csatában. Ezzel lezárultak a világtörténeti jelentőségű magyar portyázások.

A kalandozások megszűnésével a törzsszövetség belső válságba került, amelyet Géza fejedelem (972–997) és fia, Vajk/István (997–1038) oldott meg. Géza külpolitikájában váltást hajtott végre. A német-római és a bizánci birodalom harapófogójából úgy keresett kiutat, hogy nyugat felé nyitott. Elküldte követeit az augsburgi győzőhöz, I. Ottó császárhoz (Quedlinburg 973. március), és felvette a latin rítusú kereszténységet. Békés külpolitikájának része volt a házassági-dinasztikus kapcsolatrendszer kiépítése a szomszéd államokkal (rusz, lengyel, bolgár, velencei

és bajor). Fiának megszerezte feleségül a bajor herceg lányát, Gizellát (995 táján). Géza belpolitikájában a fejedelmi hatalom növelésére törekedett. Szövetséges viszonyt alakított ki a gyulákkal (felesége, Sarolt révén), az Abákkal, továbbá a karha méltóságot viselő Tar Zerinddel és Koppánnyal. Más törzseket befolyása alá vont. A törzsszövetség bomlását jelzik azok a krónikás híradások, amelyek hatalmi harcokról szólnak Taksony vagy Géza időszakában (Csaba-történet; belharc Beliud, Kulán és Keán között). Géza a kereszténység felvételével, dinasztikus külpolitikájával a magyar törzsszövetség fennmaradását biztosította, és megerősítette a fejedelmi hatalmat. Géza halála után, utóda, Vajk (István) ellen fellépett Koppány somogyi vezér, aki feleségül akarta venni Géza özvegyét, Saroltot, igényt tartott István uralmi területére és fejedelmi méltóságára. A történeti kutatás Koppányt István vérrokonának tekintette, aki a szeniorátus és levirátus alapján formált jogcímet a főhatalomra. Nézetem szerint Koppány a karha méltóság birtokosa lehetett, és korántsem biztos, hogy az Árpád-nemzetségből származott. A törzsszövetség felbomlásának jeleként is értelmezhető a belső harc a nagyfejedelmi hatalomért. A fiatal (975 táján született) Vajk (István) a Gizellával jött bajor előkelőkre is támaszkodva legyőzte Koppányt Veszprém közelében, vagy Koppány territóriumán, Somogyban. A hagyomány szerint István a megölt Koppányt négybe vágatta, és egy-egy csonkot küldött Veszprémbe, Esztergomba, Győrbe és Erdélybe. István sikerével biztosította nagyfejedelmi hatalmát, bekebelezte Koppány somogyi territóriumát. Három évvel később István keresztény hatalmi szimbólumot, koronát kért II. Szilveszter pápától, aki III. Ottó császár jóváhagyásával elküldte ezt neki. Ezzel a koronával 1000 karácsonyán vagy 1001. január elején királlyá koronázták Istvánt. Ezzel létrejött a keresztény Magyar Királyság. Az ország keleti felében még létezett a magyar törzsszövetség (gyula, Keán, Ajtony), hatalmi dualizmus keletkezett. Istvánnak ki kellett terjesztenie hatalmát a magyar törzsszövetség egész területére. Az államszervező harcok következő állomását nagybátyja, az erdélyi Gyula (Prokuj) elleni sikeres háború jelentette 1003-ban. István a magyar törzsszövetség második méltóságát győzte le, területét (Erdélyt) elfoglalta. A következő ellenfél Keán volt, akit azonosíthatunk Ajtonnyal. Nézetem szerint Ajtony a kavar törzsek utolsó kagánja vagy kündüje (kündür kagán) lehetett. Ajtonyt István hadvezére, Csanád győzte le 1003 és 1008 között. A törzsszövetség fő tisztségviselői (Koppány karha, Prokuj gyula, Ajtony kündü) legyőzésével István felszámolta a törzsszövetséget. Államszervezése során létrehozta területi alapon a megyéket, és püspökségeket alapított. A steppei eredetű magyar törzsszövetség vagy steppei szövetséges állam helyébe az európai típusú, keresztény állam lépett.

BIBLIOGRÁFIA

RÖVIDÍTÉSEK

- AAA = Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉrt = Akadémiai Értesítő
AOH = Acta Orientalia Hungarica
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő
AT = Antik Tanulmányok
AUSz = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica
BSz = Budapesti Szemle
BZ = Byzantinische Zeitschrift
CSHB = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
EMÉ = az Egri Múzeum Évkönyve
EPhK = Egyetemes Philológiai Közlemények
FA = Folia Archaeologica
FK = Filológiai Közlemények
HK = Hadtörténelmi Közlemények
GMS = Gibb Memorial Series. New Series.
HBMMK = Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei
HOMÉ = A Hermann Ottó Múzeum Évkönyvei
IJCT = International Journal of the Classical Tradition
KCSA = Kőrösi Csoma Archivum
LK = Levéltári Közlemények
LSz = Levéltári Szemle
MFMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei
MGH SRG = Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum
Migne PG = Migne Patrologia Graecae
MNy = Magyar Nyelv
MNyTK = Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei
MÓK = Magyar Őstörténeti Könyvtár
MT = Magyar Tudomány
NyK = Nyelvtudományi Közlemények
REB = Revue des Etudes Byzantines
SMK = Somogyi Múzeumok Közleményei
SRG = Scriptores rerum Germanicarum ad usum scholarum

Sz = Századok
 SzKK = Szegedi Középkortörténeti Könyvtár
 TSz = Történelmi Szemle
 UAJb = Ural-Altäische Jahrbücher
 UJb = Ungarn Jahrbücher
 VSz = Vasi Szemle
 ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

FORRÁSOK ÉS FORRÁSKIADÁSOK

- A néma barát = A néma barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből. Vál. Madas Edit. Budapest, 1985.
- Ademari Cabannensis Chronicon 1999 = Ademari Cabannensis Chronicon. Cura et studio Bourgain, P. iuvamen praestantibus Landes, R. – Pon, G. Turnhout, 1999.
- ÁKÍF = Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. SzKK 15. Szeged, 1999.
- ÁMTBF = Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984.
- Ammianus Marcellinus 1993 = Ammianus Marcellinus: Róma története, ford.: Szepesy Gyula. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1993.
- Anonymi Descriptio Europae Orientalis = Anonymi Descriptio Europae Orientalis = Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia anno MCCCVIII exarata. Ed. Górka, I. Cracoviae, 1916.
- Bekker 1838 = Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniatae, Symeon Magister, Georgius Monachus. (rec.) Bekker, I. Bonnae, 1838.
- Bekker 1839 = Geórgiosz Kedrénosz. Georgius Cedrenus. I–II. ed. Bekker, I. Bonn 1838–1839 (újra nyomva: Migne PG, Band 121–122, Paris 1884–1889).
- Berta 2004 = Berta Árpád: szavaimat jól halljátok... A türk és az ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása. Szeged, 2004.
- Bizánci források 2014 = Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez. Kiegészítés Moravcsik Gyula „Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai” című forrásgyűjteményéhez. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel ellátta Olajos Terézia. AUSz Opuscula Byzantina XII. Szeged, 2014.
- Bolsakov–Mongajt 1985 = Bolsakov, O. G.–Mongajt, A. L.: Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet-és Közép-Európában 1131-1153. Budapest, 1985.
- Chalmeta–Corriente–Subh 1979 = Ibn Hayyan: Al-Muqtabas. V. Ed. Chalmeta, P. – Corriente, F. – Subh, M. Madrid, 1979.
- Chavannes 1903 = Chavannes, É.: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. St. Petersburg, 1903.
- Cod. Parisinus Gr. 2009. = Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI. (Bibliothèque Nationale de France–département de la Reproduction), fol. 3r–211v.

- Corriente 1981 = Ibn Hayyan de Córdoba: Crónica del Califa Abderraman III An-Nasir entre los años 912 y 942 (al-Muqtabis V). Trad., notas e índices par Corriente, F. Zaragoza, 1981.
- DAI 1950 = Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gyula. Bp. 1950.
- DAI 1967 = Jenkins–Moravcsik 1967 = Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Greek text ed. Gy. Moravcsik, English transl. R. J. H. Jenkins. Washington, 1967.
- DAI 1991 = Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991 = Litavrin, G. G. – Novoszelcev, A. D. (red.): Konstantin Bagrjanarodnij: Ob upravlenii imperiej. Tekst, perevod, kommentarii. Moszkva, 1991.²
- DAI 1995 = Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die de administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos. Übersetzt von Belke, K. – Soustal, P. Wien, 1995.
- DAI 2003 = Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Reprint, Budapest, 2003.
- DHA I. = Diplomata Hungariae Antiquissima I. Szerk. Györfly György. Budapest, 1992.
- Elter 2009 = Elter István: Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24. Szeged, 2009.
- Florianus 1884 = M. Florianus: Historiae Hungaricae fontes domestici III. Quinque-ecclesiis, 1884.
- Genesisus 1834 = Genesisus ex recognitione Caroli Lachmanni. CSHB Weber, Bonnae. 1834.
- Gesta Hungarorum = Gesta Hungarorum: The deeds of the Hungarians; Simon of Kéza; edited and translated by László Veszprémy and Frank Schaer; with a study by Jenő Szűcs. Central European University Press, 1999.
- Goeje, BGA VII. = Bibliotheca Geographorum Arabicorum I–VIII. Ed. Goeje, M. J. Lugduni–Batavorum, 1870–1894. vol. VII. 1–229.
- Gombos 1937–1938 = Gombos, F. Albin: Catalogus fontium Historiae Hungaricae I–III. Budapestini, 1937–1938.
- Györfly 1986 = Julianus barát és Napkelet felfedezése. Válogatta Györfly György, fordította Györfly György – Gy. Ruitz Izabella. Budapest, 1986.
- HKÍF = A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula (Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével). SZKK 7. Szeged, 1995.
- Hodinka 1916 = Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916.
- Hvolson 1869 = Hvolson, D. A.: Izvestia Ibn Dasta – Izvestija o Hazarah, Burtasa, Bolgarah, Mad'jarah, Slavjana i Russah Abu-Ali Ahmada Ben Omar Ibn-Dasta. Sankt Peterburg, 1869.
- Ibn Fadlán 2007 = Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Fordította Simon Róbert. é. n. (2007)
- Képes Krónika = Képes Krónika. Ford. Bollók J., jegyz. Szovák K. – Veszprémy L. Budapest, 2004.
- Kmoskó 1997 = Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1. MÓK 10. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997.

- Kmoskó 2000 = Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Szerk. Zimonyi István. MÖK 13. Budapest, 2000.
- Kohn 1881 = Kohn Sámuel: Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez. Budapest, 1881. (Reprint 1990)
- Kokovcov 1932 = Kokovcov, P. K.: Jevrejsko-hazarskaja perepiska v X. veke. Leningrad, 1932.
- Kramers–Wiet 1964 = Ibn Hawqal: Configuration de la terre I–II (Kitab surat al-ard). Intr. et trad. Kramers, J. H. – Wiet, G. Bayreuth–Paris, 1964.
- Lindsay 1911 = Isidorus Hispalensis: Ethymologiae. Ed. Lindsay, W. M. Oxonii–Londini–Nova Eboraci, 1911.
- Liudprand = Liudprand: Antapodosis. Jurkovich Emil, Gombos F. Albin és Gaál Lajos fordításait felhasználva ford. Süttő Szilárd. In: Peter Classen – Cremonai Liudprand: A Nyugat és Bizánc a 8–10. században. Budapest, 2005.
- MGH SS = Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. I–XXXIV. Hannoverae–Lipsiae 1826–1934. (Reprint 1963–1964)
- MEH = A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Sajtó alá rendezte Györffy György. Budapest, 1975.²
- MHK = A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk. Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Budapest, 1900.
- Minorsky 1937 = Minorsky, V.: Hudūd al-Alām. The regions of the world: a Persian geography, 372 A. H – 982 A. D. GMS XL. London, 1937. (Reprint 1976).
- Minorsky 1942 = Minorsky, V. (ed.): Sharaf al-Zamān Tāhīr. Marvazi on China, the Turks and India. London, 1942.
- Pannóniai legendák = Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete. Európa–Madách, Budapest, 1978.
- PVL = Повесть Временных Лет. Приложения. Статьи и комментарии Д. С. Лихачева. Издво Академии Наук СССР, М.-Л. 1950.
- Ransanus 1985 = Petrus Ranzanus: A magyarok történetének rövid foglalata. Közreadja Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet. Budapest, 1985.
- Reiske 1829 = Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae, rec. Reiske, I. I. Bonn, 1829.
- Silagi–Veszprémy 1991 = Silagi, G. – Veszprémy, L.: Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Sigmaringen, 1991.
- Spitzer–Komoróczy 2003 = Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig. Sajtó alá rendezte Shlomo J. Spitzer, a kötetet szerkesztette Komoróczy Géza. Budapest, 2003.
- SRG AB = SRG Annales Bertiniani. Rec. Waitz, G. Hannoverae, 1883.
- SRG AF = SRG Annales Fuldenses. Rec. Kurze, F. Hannoverae, 1891.
- SRG AH = SRG Annales Hildesheimenses. Rec. Waitz, G. Hannoverae, 1878.
- SRG Liudprand = SRG Liudprand. Rec. Becker, J. Hannoverae, 1915.³
- SRG Regino = SRG Reginonis Abbatis Prumiensis Chronicon. Rec. Kurze, F. Hannoverae, 1890.
- SRG Widukind = Scriptorum rerum Germanicarum ad usum scholarum. Widukind. Rec. Waitz, G.–Pertz, G. H. Hannoverae, 1839.

- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938.
- Tacitus 1980 = Tacitus összes művei, I–II. Budapest, 1980.
- The Russian Primary Chronicle 1953 = *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*. Transl. and ed. by Cross, S. H. – Sherbowitz-Wetzor, O. P. Cambridge, 1953.
- Theophanes 1838 = Theophanész Continuatus = Theophanes Continuatus, *Chronographia*. ed. Bekker, I. CSHB Weber, Bonn, 1838.
- Theophülaktosz Szimokattész 2012 = Theophylaktos Simokattes Oikumeniké historia. Világtörténelem/Theophülaktosz Szimokattész. Ford., a bev. és a jegyzeteket írta Olajos Teréz. Budapest 2012.
- Tours-i Gergely 2010 = *Tours-i Gergely: Korunk története*. Ford. Adamik Tamás és Mezey Mónika. Pozsony, 2010.
- Whitby–Whitby 1997 = Whitby, Michael–Whitby, Mary: *The History of Thophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes*. Oxford Clarendon Press, Oxford. 1997.
- Widukind 2009 = *Widukindus Corbeius: A szász történet három könyve*. Ford. Magyar László András. Szerk. Lőkös Péter. Budapest, 2009.
- Wiet 1955 = Wiet, G.: *Ibn Rusteh. Les autours précieux. Le Caire*, 1955.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság = *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. szerk. Rokai P. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1997.
- Acsády 1903 = Acsády Ignác: *A magyar birodalom története*. Budapest, 1903.
- Agyagási 2013 = Agyagási Klára: *Róna-Tas, András–Berta Árpád: West Old Turcic. Turcic Loanwords in Hungarian Part I–II. Turcologica Band 84*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2011. NyK 108 (2013) 443–461.
- Agyagási 2015 = Agyagási Klára: *A magyar–török nyelvi kapcsolatok*. In: *Magyar őstörténet 2015*. 199–204.
- Almási–Révész–Szabados 2010 = Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György (szerk.) : *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendőös Makk Ferenc tiszteletére*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010.
- Antonopoulos 1996 = Antonopoulos, P.: *The Emperor Constantine VII. Porphyrogenetus and the Hungarians*. Historical Publications St. D. Basilopopoulos, 1996.
- Artamonov 1962 = Artamonov, M. I.: *Istorija Hazar*. Leningrad, 1962.
- Bakay 1978 = Bakay Kornél: *A magyar államalapítás*. Budapest, 1978.
- Bakay 1994 = Bakay Kornél: *Kik vagyunk? Honnan jöttünk?* Szombathely, 1994.
- Balanyi 1938 = Balanyi György: *Szent István*. Budapest, 1938.
- Balázs 1980a = Balázs János: *A magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Budapest, 1980.
- Balázs 1980b = Balázs János: *Levédia, Nyék és a székelyek eredete*. In: Balázs 1980a. 245–273.

- Bálint 1970 = Bálint Csanád: A kalandozó hadjáratok újabb értelmezéséhez. Valóság 1970/2. sz. 71–74.
- Bálint 1971 = Bálint Csanád: A honfoglaláskori lovastemetkezések. MFMÉ 1971/2. 85–108.
- Bálint 1975 = Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században. Kéziratos kandidátusi értekezés. Budapest, 1975.
- Bálint 1980 = Bálint Csanád: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. Ethnographia 91 (1980) 48–49.
- Bálint 1983 = Bálint Csanád: A kalandozások néhány kérdéséhez. In: Tőkei 1983. 349–364.
- Bálint 1989 = Bálint, Csanád: Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis 10. Jahrhundert. Wien–Köln, 1989.
- Bálint 1994 = Bálint Csanád: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Kovács 1994. 39–46.
- Bálint 1995 = Bálint Csanád: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok. MŐK 8. Szeged, 1995.
- Bálint 1996 = Bálint Csanád: A kora középkori steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. MT 1996/8. 937–947.
- Bálint 1997 = Bálint Csanád: A honfoglaló magyarok és Európa. In: Makkai–Kobály 1997. 5–38.
- Bálint 2006 = Bálint Csanád: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai). Sz 140 (2006) 277–347.
- Balogh 2002 = Balogh László: Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai. AUSz 112 (2002) 37–47.
- Balogh 2004 = Balogh László: Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése és a magyarok. In: Balogh–Keller 2004. 112–123.
- Balogh 2005 = Balogh László: Megjegyzések a PVL fehér és fekete magyarjaihoz. AUSz 121 (2005) 31–45.
- Balogh 2007 = Balogh László: A 917. évi ankhialosi csata és a magyarság. In: Révész–Halmágyi 2007. 7–21.
- Balogh 2009 = Balogh László: A besenyők hitvilága és a világvallások. In: Balogh–Kovács 2009. 93–108.
- Balogh 2015 = Balogh László: A Kazár Kaganátus. In: Sudár 2015. 34–44.
- Balogh–Keller 2004 = Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk. Balogh László–Keller László. MŐK 21. Budapest, 2004.
- Balogh–Kovács 2009 = Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között. Szerk. Balogh László–Kovács Szilvia. MŐK 25. Budapest, 2009.
- Bánlaky 1929 = Bánlaky József (Doberdói Breit József): A magyar nemzet hadtörténelme. I. Budapest, 1929.
- Bárcki 1941 = Bárcki Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941.
- Bárcki 1954 = Bárcki Géza: Tevel. MNy 51 (1954) 2–3. 375–379.
- Bartha 1968 = Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968.
- Bartha 1983 = Bartha Antal: Türk-ősmagyar etnogenetikai kérdések. In: Tőkei 1983. 67–79.
- Bartha 1984 = Bartha Antal: A magyar nép őstörténete. in: Magyarország története I/1. 375–574.

- Bartha 1987 = Bartha Antal: A magyar honalapítás. Budapest, 1987.
- Bartha 1988 = Bartha Antal: A magyar nép őstörténete. Budapest, 1988.
- Bartoniék 1926 = Bartoniék Emma: Az Árpádok trónöröklési joga. Sz 59–60 (1925–1926) 785–841.
- Belitzky 1938 = Belitzky János: Sopron vármegye története I. Budapest, 1938. 154–170.
- Bendefy 1936 = Bendefy László: Az ismeretlen Juliánusz. Budapest, 1936.
- Bendefy 1941 = Bendefy László: Kummagyararia. A kaukázusi magyarság története- Budapest, 1941. (Reprint, Nyíregyháza, 2002)
- Bendefy 1942 = Bendefy László: A magyarság kaukázusi őshazája. Gyertyám országa. Budapest, 1942. (Reprint, Budapest, 1999)
- Benkő 1977 = Benkő Loránd: Magyar nyelvtörténet–magyar történet. In: MÖT 45–57.
- Benkő 1984 = Benkő Loránd: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Levéd és Etelköz kapcsán. MNy 80 (1984) 389–419.
- Benkő 1985 = Benkő Loránd = A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Levéd és Etelköz kapcsán. In: Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. MNyTK 172 (1985) 7–37.
- Benkő 2009 = Benkő Loránd: A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Budapest, 2009.
- Berta 1992 = Berta Árpád: Die chasarische Benennung der Ungarn. Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik – Turkologie – Diplomatiek. ed. C. Fragner, K. Schwartz. Islamkundliche Untersuchungen 150. Berlin, 1992. 7–11.
- Berta 1996 = Berta Árpád: Magyarok a steppe országútján (törzsek és törzsnevek). In: Kristó–Makk 1996. 31–41.
- Berta 2001 = Berta Árpád: Álmos és táltos. Shaman 9. (2001) 2. sz. 99–117.
- Berze Nagy 1927 = Berze-Nagy János: A csodaszarvas mondája (I., II.) Ethnographia 38 (1927) 1–36.
- Bíró 2010 = Bíró Teofil: A magyar szakrális fejedelemség problematikájának kritikai jellegű áttekintése. VSz 2010/ 2. sz. 189–204.
- Boak 1919 = Boak, A. E. R.: Coronation Ceremonies of the Fifth and Sixth Centuries. Harvard Studies in Philology 30 (1919) 37–47.
- Boba 1967 = Boba, I.: Nomads, Northmen and Slavs: Eastern Europe in the Ninth Century. The Hague–Wiesbaden, 1967.
- Boba 1971 = Boba, I.: Moravia’s History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague, 1971.
- Boba 1984 = Boba, I.: A Twofold Conquest of Hungary or Secundus Ingressus. UJb 12 (1982–1983). 23–41.
- Boba 1985 = Boba, I. (rec.): Fodor I.: In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest. Budapest, 1982. UAJb 52 (1985) 162–166.
- Boba 1991 = Boba, I.: The Federal Structure of the Earliest Hungarian Polity, The Role of the „Covenant of Blood”. UAJb 63 (1991) 99–113.
- Boba 1996 = Boba Imre: Morávia története új megvilágításban. Kísérlet a középkori források újraértelmezésére. METEM-könyvek 11. Szerk. Zombori István, fordította Petrovics István. Budapest, 1996.

- Boba 2005 = Boba Imre: Három tanulmány a magyar őstörténetről. In: Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk. Petrovics István. METEM-könyvek 50. Budapest, 2005.
- Bogyay 1955 = Bogyay, T.: Lechfeld. Ende und Anfang. Geschichtliche Hintergründe, ideller Inhalt und Folgen der Ungarnzüge. München, 1955.
- Bogyay 1966 = Thomas de Bogyay: L'homme de l' Occident en face des incursions hongroises. Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady. Modena, 1966. 32–36.
- Bogyay 1988 = Bogyay Tamás: Stephanus rex. Budapest, 1988.
- Bokij – Pletnjowa 1989 = Bokij, M. N. –Pletnjowa, S. A.: Nomád harcos család 10. századi sírja az Ingul folyó völgyében. ArchÉrt 116 (1989) 86–98.
- Bollók 2004 = Bollók Ádám: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes”. Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok. Sz 138 (2004) 349–380.
- Bóna 1996 = Bóna István: Régészetünk és a honfoglalás. MT 41 (1996) 8. sz. 927–936.
- Bóna 2000 = Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000.
- Bónis 1956 = Bónis György: István király. Budapest, 1956.
- Borosy 1984= Borosy András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete I. 13–25.
- Borosy 1992= Borosy András: Hadsereg létszámok a X–XIV. században. HK 105/4 (1992) 3–32.
- Borovszky 1894 = Borovszky Samu: A honfoglalás története. Budapest, 1894.
- Borzákné Nacsá 1985 = Borzákné Nacsá Mária: A Descriptio Europae Orientalis eszmei háttere és politikai célzatossága (Bölcsészdoktori értekezés). Kecskemét, 1985.
- Bowlus 1995 = Bowlus, C. R.: Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. University of Pennsylvania Press, 1995.
- Bowlus 2006 = Bowlus, C. R.: The Battle of Lechfeld and its Aftermath, August 955. The End of the Age of Migrations in the Latin West. Aldershot, 2006.
- Bowlus 2010 = Bowlus, C. R.: Pilgrim of Passau, Frederick of Salzburg, and Their Dreams of Archbishopal Primacy in the Carpathian Basin. In: Capitulum VI. 37–48.
- Bromlej 1976 = Bromlej, J. V.: Etnosz és néprajz. Budapest, 1976.
- Brook 1999 = Brook, K. A.: The Jews of Khazaria. New Jersey–Jerusalem, 1999.
- Bury 1906 = Bury, J. B.: The treatise de administrando imperio. BZ 15 (1906) 517–557.
- Bury 1912 = Bury, J. B.: A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A. D. 862–867). London, 1912.
- Bury 1958= Bury, J. B.: History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian. I–II. New York 1958.
- Capitulum VI = „In My Spirit and Thought I Remained a European of Hungarian Origin.” Medieval Historical Studies in Memory of Zoltan J. Kosztoľnyik. Ed. by Petrovics, I.–Tóth, S. L.–Congdon, E. A. Capitulum VI. Szeged, 2010.
- Cave 1995 = Cave, C: L'arrivo degli ungheresi in Europa e la Conquista della Patria. Fonti e letteratura critica. Spoleto, 1995.
- Ciociltan 2011 = Ciociltan, V.: Khalisen, Kabaren, Khasaren. Stamm oder Stand? Chronica 11. (2011) 186–188.
- CMH = The Cambridge Medieval History I. Ed. Gwathain, H. M.–Whitney, J. P. Cambridge, 1975 (Reprint)

- Czebe 1925 = Czebe Gyula: Konstantinos Porphyrogenetos, De administrando imperio 37. capitel über die Petschenegen. In: KCsA I. Budapest, 1921–1925. 209–219.
- Czeplédy 1943a = Czeplédy Károly: Magna Hungaria. Sz LXXVII (1943) 277–306.
- Czeplédy 1943b = Czeplédy Károly: A magyarság Dél-Oroszországban. In: Ligeti 1943. 100–122.
- Czeplédy 1943c = Czeplédy Károly: Keleten maradó magyar töredékek. In: Ligeti 1943. 154–177.
- Czeplédy 1956a = Czeplédy Károly: A magyar népnév legrégebbi előfordulása a forrásokban. In: Pais Dezső Emlékkönyv. Budapest, 1956. 268–275.
- Czeplédy 1956b = Czeplédy Károly: Géza nevünk eredete. MNy 52 (1956) 325–333.
- Czeplédy 1959 = Czeplédy Károly: A szavárd-kérdés Thury József előtt és után. MNy 55 (1959) 373–385.
- Czeplédy 1967 = Czeplédy Károly: Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez. A magyar nyelv története és rendszere. Szerk. Imre S. – Szathmári I. NyÉrt. 58 (1967) 83–87.
- Czeplédy 1970 = Czeplédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. NyÉrt. 1970. 254–259.
- Czeplédy 1974 = Czeplédy Károly: A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál) MNy 70 (1974) 11–17.
- Czeplédy 1975 = Czeplédy Károly: Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához): (Pais Dezső Emlékünnepség, Zalaegerszeg, 1974). Zalai Tükör 1975/II. 43–58.
- Czeplédy 1976 = Czeplédy Károly: Etimológia és filológia (bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti háttéréről). NyÉrt. 89 (1976) 82–89.
- Czeplédy 1979 = Czeplédy Károly: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. MNy 85 (1979) 273–282.
- Czeplédy 1985a = Czeplédy Károly: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985.
- Czeplédy 1985b = Czeplédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: Czeplédy 1985a. 99–104.
- Czeplédy 1985c = Czeplédy Károly: Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához). In: Czeplédy 1985a. 113–128.
- Czeplédy 1985d = Czeplédy Károly: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. In: Czeplédy 1985a. 129–138.
- Czeplédy 1985e = Czeplédy Károly: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. In: Czeplédy 1985a. 246–279.
- Csánki 1907 = Csánki Dezső (szerk.): Árpád és az Árpádok. Budapest, 1907.
- Csapody 1938 = Csapody Csaba: Szent István élete és uralkodása. In: Szent István. Első királyunk élete és alkotása. Budapest, 1938. 19–29.
- Csapody 1978 = Csapody Csaba: Az Anonymus-kérdés története. Budapest, 1978.
- Csekey 1917 = Csekey István: A magyar trónöröklési jog. Budapest, 1917.
- Csorba 1997 = Csorba Csaba: Árpád népe. Budapest, 1997.
- Darkó 1910 = Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál. Budapest, 1910.
- Darkó 1934 = Darkó Jenő: Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára. Budapest–Pécs 1934. (Reprint Máriabesnyő–Gödöllő 2007)

- Darkó 1996 = (Ifj.) Darkó Jenő: A IX. század időrendjéhez. In: Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére 896–1996. szerk. Németh P. Nyíregyháza–Szabolcs, 1996. 179–187.
- Darkó 1997 = (Ifj.) Darkó Jenő: A magyar-besenyő konfliktus bizánci toposza. In: Magyar őstörténeti konferencia, Budapest, 1995. november 20–21. Szerk. Erdélyi István. Budapest, 1997. 133–145.
- Deér 1928 = Deér József: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár, 1928.
- Deér 1934 = Deér József: Közösségérzés és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon. Klebelsberg Kuno Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 4. (1934) 93–111.
- Deér 1938 = Deér József: Pogány magyarság – keresztény magyarság. Budapest, 1938.
- Deér 1939 = Deér József: A magyarság a nomád kultúrközösségben. In: Domanovszky 1939. 20–90
- Deér 1943 = Deér József: A honfoglaló magyarság. In: Ligeti 1943. 123–153.
- Deér 1945 = Deér József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Sz 79–80 (1945–1946) 3–20.
- Dénes 1988 = Dénes József: A honfoglalás időpontjáról. Életünk 1988/1. sz. 93–96.
- Dénes 1991 = Dénes József: A magyarok hét neme és hét országa (A magyar „törzsek” elhelyezkedése a Kárpát-medencében). MFMÉ 1984/85–2. Szeged, 1991. 571–580.
- Diaconu 1970 = Diaconu, P.: Les Petcheneques au Bas Danube. Bucuresti, 1970.
- Dienes 1978 = Dienes István: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1978.³
- Domanovszky 1907 = Domanovszky Sándor: A kútfők. In: Csánki 1907. 3–16.
- Domanovszky 1913 = Domanovszky Sándor: A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában. BSz 154 (1913) 367–372.
- Domanovszky 1938 = Domanovszky Sándor: A mezőgazdaság Szent István korában. In: SZIE II.
- Domanovszky 1939 = Magyar művelődéstörténet I. Őskori és középkori kultúra. szerk. Domanovszky S. Budapest, é.n. [1939].
- Dunlop 1954 = Dunlop, D. M.: The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954.
- Dümmerth 1971 = Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. FK 17 (1971) 404–430.
- Dümmerth 1977 = Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Budapest, 1977.
- Dümmerth 1986 = Dümmerth Dezső: Álmos, az áldozat. Budapest, 1986.
- Dümler 1888 = Dümler, E.: Geschichte des ostfränkischen Reiches. III. Leipzig, 1888.²
- Eckhart 1933 = Eckhart Ferenc: Magyarország története. Budapest, 1933.
- Eckhart 1946 = Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946.
- Eggers 1995 = Eggers, M.: Des „grossmährische Reich” Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donaurames im 9. Jahrhundert. Stuttgart, 1995.
- Elekes 1964 = Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964.
- Elter 1981 = Elter István: Néhány megjegyzés Ibn Hayyánnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához. MNy 88 (1981) 413–419.

- Engel 1990 = Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Budapest, 1990.
- Engel 2001 = Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. História Könyvtár, Monográfiák 17. Budapest, 2001.
- Ennslin 1942 = Ennslin, W.: Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl. Klio 1942. 268–298.
- Erdei–Nagy 2004 = Változatok a magyar történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Monumenta Historica Budapestinensia XIV. Budapest, 2004. 119–127.
- Erdély története I. = Erdély története három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László–Mócsy András. Budapest, 1988.³
- Erdélyi 1933 = Erdélyi László: Magyar történelem. Művelődés—államtörténet. I–II. Budapest, 1933.
- Erdélyi 1961 = Erdélyi István: „Bolsaja Vengrija”. AAH 13 (1961) 307–319.
- Erdélyi 1977 = Erdélyi István: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: MŐT 65–77.
- Erdélyi 1986 = Erdélyi István: A magyar honfoglalás és előzményei. Budapest, 1986.
- Erdélyi 1994 = Erdélyi István: Bevezetés a magyar őstörténetbe. Budapest, 1994.
- Erdélyi 2012 = Erdélyi István: Magyar őstörténeti minilexikon. Napkút Kiadó, 2012.
- Éry 1994 = Éry Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Kovács 1994. 217–224.
- Farkas 2005 = Farkas, Gyula: Biological anthropology/human biology and the prehistory of Hungarians. In: Mende 2005. 9–32.
- Farkas 2013 = Farkas Zoltán: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: Magyar őstörténet, Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK Kutatócsoportjának konferenciája. MTA Székház, 2013. április 18. In: http://videotorium.hu/hu/recordings/details/6489,A_magyar_honfoglalas_koranak_bizanci_forrasai.
- Farkas 2015 = Farkas Zoltán: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: Magyar őstörténet 2015. 267–271.
- Fasoli 1945 = Fasoli, G.: Le incursioni ungare in Europa nel secolo X. Firenze, 1945.
- Fasoli 1959 = Fasoli, G.: Points de vue sur les incursions hongroises en Europe au X-e siècle. In: Cahiers de civilisation Médiévale, 1959. 29–33.
- Fehér 1913 = Fehér Géza: Atelkuzu területe és neve. Sz 47 (1913) 577–590, 670–685.
- Fehér 1921 = Fehér, Géza: Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten. Keleti Szemle 19 (1921) 2. sz. 5–190.
- Fehér 1921–1922 = Fehér Géza: Magyarország területe a X. század közepén Konstantinos Porphyrogenetos De administrando imperioja alapján. Sz 55–56 (1921–1922) 351–380.
- Fehér lovag 2015 = Fehér lovag 2015. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára. Szerk. Gálffy László–Sáringer János. Szeged, 2015.
- Fehértói 1997a = Fehértói Katalin: Árpád-kori Levente és Leue, Lewedi személyneveink eredete. MNy 93 (1997) 426–441.
- Fehértói 1997b = Fehértói Katalin: Elterő nézetek legrégebb személyneveink eredetéről. In: Kovács–Veszprémy 1997. 235–246.
- Fehértói 1999 = Fehértói Katalin: Lebediasz vajda. MNy 95 (1999) 320–323.

- Fehértói 2004 = Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Budapest, 2004.
- Felföldi–Sinkovics 2001 = Magyar vándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. MÖK 15. Budapest, 2001.
- Ferdinandy 1913 = Ferdinandy Géza: A trónbetöltés kérdése az Árpád-házbeli királyok korában. BSz 154 (1913) 356–363.
- Ferdinandy 1941 = Ferdinandy Mihály: Mi magyarok. Tíz tanulmány a magyar történelemből. Budapest, 1941.
- Fettich 1933 = Fettich Nándor: A levéldiai magyarság a régészet megvilágításában. Sz 67 (1933) 369–399.
- Fettich 1937 = Fettich Nándor: A honfoglaló magyarok fémművészete 137 táblával. Arch. Hung. 21. Budapest, 1937.
- Fettich 1969 = Fettich Nándor: Válasz a zempléni fejedelmi sírlelet ügyében az ArchÉrt 93, 1966, 278–283. o. megjelent hozzászólásokra. ArchÉrt 96 (1969) 109–113.
- Fiók 1896 = Fiók Károly: Sabartoiasfaloí. Sz 30 (1896) 607–616.
- Fiók 1897 = Fiók Károly: Megint a 'Sabartoiasfaloí' névről. Sz 31 (1897) 611–617, 699–706.
- Fiók 1899 = Fiók Károly: Nulla dies sine linea. Sz 33 (1899) 9–20.
- Fodor 1975 = Fodor István: Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest, 1975.
- Fodor 1975b = Fodor, István: In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Carpathian Basin. Corvina, Budapest, 1975.
- Fodor 1976 = Fodor István: Megjegyzések a zempléni sírról. ArchÉrt 103 (1976) 282–285.
- Fodor 1977 = Fodor István: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: MÖT 1977. 79–114.
- Fodor 1980 = Fodor István: A magyar–bolgár–török kapcsolatok háttéréről. In: Bolgár tanulmányok III. szerk. Darkó Imre. HBMMK 37 (1980) 9–48.
- Fodor 1986 = Fodor István: Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről. In: Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Folklor és etnográfia. Szerk. Németh Péter. Debrecen, 1986. 99–114.
- Fodor 1988 = Fodor István: Kazárok és kabarok. In: László–Szombathy 1988. 61–105.
- Fodor 1990 = Fodor István: A régészeti kutatások félszázados történetéről. MT 1990/4. 276–282.
- Fodor 1992 = Fodor István: A magyarság születése. Budapest, 1992.
- Fodor 1993 = Fodor István: Magyar jellegű régészeti leletek Moldvában. In: Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére. Szerk. Halász Péter. Budapest, 1993. 17–38.
- Fodor 1994 = Fodor István: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Kovács 1994. 47–66.
- Fodor 2007 = Fodor István: Olmin dvor. Bemerkungen zu einem Ortsnamen der russischen Urchronik. FA 53 (2007) 193–202.
- Fodor 2009 = Fodor István: Őstörténet és honfoglalás. Magyarország története 1. Főszerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009.
- Fodor 2014 = Fodor István: A rejtélyes 10. század. Korunk XXXV/8 (2014. augusztus) 3–11.
- Fodor 2015a = Fodor István: Elnöki zárszó – Megjegyzések a szekció első három előadásához. In: Magyar őstörténet 55–61.
- Fodor 2015b = Fodor István: Válasz. BBC History 2015. június, 6. (Levelek rovat)

- Font 1996 = Font Márta: Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai. In: Kovács–Veszprémy 1996. 119–129.
- Font 2009 = Font Márta: Államalapítás 970–1038. Magyarország története 2. Főszerk. Romics Ignác. Budapest, 2009.
- Font 2013a = Font, Márta: Völker – Kultur – Beziehungen. Zur Entstehung der Regionen in der Mitte des Mittelalterlichen Europa. Hamburg, 2013.
- Font 2013b = Font, M.: Zum problem der Christianisierung Ungarns. In: Font 2013a. 15–26.
- Font–Fedeles–Kiss 2010 = Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. Font Márta, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. PTE BTK Törttud. Int., Pécs, 2010.
- Fóthi 2005 = Fóthi Erzsébet: Comment on Gyula Farkas’ Study. In: Mende 2005. 39–43.
- Fóthi 2015 = Fóthi Erzsébet: A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai. In: Magyar őstörténet 2015. 151–168.
- Fraknoi 1861 = Fraknoi (Frankl) Vilmos: A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában. Pest, 1861.
- Galamb 2001 = Galamb György: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In: Márton 2001. 181–185.
- Gerics 1995 = Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995.
- Gerics–Ladányi 1990 = Gerics József–Ladányi Erzsébet: A Szent István lándzsájára és koránájára vonatkozó források értelmezése. LSz 40/2 (1990) 3–14.
- Gibbon 1995 = Gibbon, E.: The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. I–III. London–New York, 1995. (reprint)
- Giesler 1981 = Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie das Bijelo Brdo-Kultur. Prähistorische Zeitschrift 1981. 151–153.
- Golb–Pritsak 1982 = Golb, N. – Pritsak, O.: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca–London, 1982.
- Golden 1980 = Golden, P. B.: Khazar Studies. A Historico-Philological Inquiry into the History of the Khazars. I–II. Budapest, 1980.
- Golden 1990 = Golden, P. B.: The peoples of the south Russian steppes. In: The Cambridge History of Early Inner Asia.(ed. Sinor, D.) New York, 1990. 156–284.
- Golden 1992 = Golden, P. B.: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992.
- Golden 2007 = Golden, P. B.: The Conversion of the Khazars to Judaism. In: Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas 2007. 123–162.
- Golden–Ben-Shammai–Róna-Tas 2007 = The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute. Ed. P. B. Golden, H. Ben-Shammai, A. Róna-Tas. Leiden – Boston, 2007.
- Gombocz 1912 = Gombocz, Zoltán: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsingfors, 1912.
- Gombocz 1915 = Gombocz Zoltán: Árpádkori török személyneveink. MNYTK 16. Budapest, 1915. 21
- Gombocz 1916 = Gombocz Zoltán: Levente. MNy 12 (1916) 305–310.; MNy 13 (1917) 237.

- Gombocz 1921 = Gombocz Zoltán: A bolgár kérdés és a magyar hun-monda. MNy 17 (1921) 15–21.
- Gombocz 1960 = Gombocz Zoltán: Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. NyTud. Ért. 24. (Közzeteszi Ligeti Lajos) Budapest, 1960.
- Gombocz–Melich 1914–1930 = Gombocz Zoltán–Melich János: Magyar etymologiai szótár. Budapest, 1914–1930.
- Gombos 1927 = Gombos F. Albin: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904). HK 28 (1927) 429–519.
- Göckenjan 1972 = Göckenjan, H.: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972
- Göckenjan–Zimonyi 2001 = Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: Die Ğayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd al-Ālam, al-Bakrī und al-Marwazī). Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica 54. Wiesbaden, 2001.
- Grégoire 1937 = Grégoire, H.: Le nom et l'origine des Hongrois. ZDMG 91 (1937) 630–642.
- Gregoire 1938 = Grégoire, H.: L'habitat primitif des Magyars et les sabartiasphaloi. Byzantion 13/1 (1938) 267–278.
- Grousset 1970 = Grousset, R.: The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. New Brunswick, 1970.
- Grumel 1958 = Grumel, V.: La Chronologia (Traité de Etudes Byzantine I.) Paris, 1958.
- Gutheil 2000 = Gutheil Jenő: Koppány lázadása. In: Koszta–Homonnai 2000. 64–65.
- Gyenis 2005 = Gyenis, Gyula: Comment on Gyula Farkas' Study. In: Mende 2005. 33–38.
- Gyomlay 1898 = Gyomlay Gyula: A magyaroknak Constantinus Porphyrogenitus-féle ősi nevééről. EPhK. 22 (1898) 305–324.
- Gyóni 1938 = Gyóni Mátyás: Gyóni Mátyás: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. MNy 34 (1938) 86–96, 159–168.
- Gyóni 1943 = Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest, 1943.
- Gyóni G. 2015 = Gyóni Gábor: A Rusz. In: Sudár 2015. 93–104.
- Györffy 1948 = Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948.
- Györffy 1959 = Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára. Budapest, 1959.
- Györffy 1963 = Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1919-ig. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1963.
- Györffy 1970 = Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. ArchÉrt 97 (1970) 191–242.
- Györffy 1971 = Györffy György: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. TSz 14 (1971) 281–288.
- Györffy 1972 = Györffy György: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. TSz 15 (1972) 261–320.
- Györffy 1973 = Györffy György: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 1973/7. sz. 1–16.

- Györffy 1977a = Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés, kalandozások. In: MÖT 123–156.
- Györffy 1977b = Györffy György: Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs 1977/1. sz. 103–113.
- Györffy 1977c = Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977.
- Györffy 1980 = Györffy György: A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. MNy 76 (1980) 308–317.
- Györffy 1983a = Györffy György: A kabar kérdés. Forrás 15 (1983) 3. sz. 20–28.
- Györffy 1983b = Györffy György: A magyar állam félnomád előzményei. In: Tőkei 1983. 365–390.
- Györffy 1984a = Györffy György: Honfoglalás és megtelepedés. A kalandozások kora. In: Magyarország története I/1. 575–650, 651–716.
- Györffy 1984b = Györffy György: Levedia és Etelköz kérdéséhez. MNy 80 (1984) 385–389.
- Györffy 1984c = Györffy György: Államszervezés. In: Magyarország története I/1. 717–834.
- Györffy 1985 = Györffy György: Levedia és Etelköz kérdéséhez. MNyTK 172 (1985) 3–7.
- Györffy 1990 = Györffy György: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990.
- Györffy 1990a = Györffy György: A kabar kérdés. In: Györffy 1990. 83–93.
- Györffy 1990b = Györffy György: A csatlakozott népek. In: Györffy 1990. 43–79.
- Györffy 1993 = Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések és új válaszok. Budapest, 1993.
- Györffy 1996a = Györffy György: Anonymus Gesta Hungarorum. In: Kovács–Veszprémy 1996. 193–213.
- Györffy 1996b = Györffy György: Az Árpád-kori magyar krónikák. In: Kovács–Veszprémy 1996. 181–191.
- Györffy 1996c = Györffy György: Népek és nyelvek a honfoglalás térségében. Sz 130 (1996) 965–969.
- Györffy 1997a = Györffy György: A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: Kovács–Veszprémy 1997. 221–234.
- Györffy 1997b = Györffy György: Korai személy- és méltóságneveink kérdéshez. In: Kovács–Veszprémy 1997. 247–254.
- Györffy–Török 1982 = Györffy György–Török Sándor: Mi volt a neve a három kabar törzsnek? Sz 116 (1982) 986–1059.
- Györffy–Zólyomi 1998 = Györffy György – Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. MT 41 (1998) 889–918.
- H. Tóth 1981 = H. Tóth Imre: Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Budapest, 1981.
- H. Tóth 1994 = Hungaro-Bulgarica V. Szegedi bolgarisztika. Főszerk. H. Tóth Imre. Szeged, 1994.
- H. Tóth 1997a = H. Tóth Imre: Metód találkozása a magyar királlyal. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. 113–117.
- Halasi Kun 1943 = Halasi Kun Tibor: A magyarság kaukázusi története. In: Ligeti 1943. 71–99.
- Halmágyi 2012a = Hittérítők és pogányok. Querfurti Brúnó – egy vértanú Szent István korában. Szerk. Halmágyi Miklós. Belvedere Meridionale XXIV. 4. (2012 Tél)

- Halmágyi 2012b = Halmágyi Miklós: Querfurti Brúnó, egy hittérítő közép-Európában. In: Halmágyi 2012a. 6–21.
- Hampel 1905 = Hampel, J.: Alterthümer des frühen Mittelalter in Ungarn I–III. Braunschweig, 1905.
- Hampel 1907 = Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalás kor emlékeiről. Budapest, 1907.
- Hanga 2013 = Hanga Máté: A déli vagy kaukázusi őshaza elmélet. (Diákköri dolgozat, konzulens: Tóth Sándor László). Szeged, 2013.
- Harmatta 1984 = Harmatta János: Lebedia és Atelkuzu. MNy 80 (1984) 419–431.
- Harmatta 1985 = Harmatta János: Lebedia és Atelkuzu. MNyTK 172. (1985) 38–49.
- Harmatta 1990 = Harmatta János: A magyarság őstörténete. MT 97 (1990) 243–261.
- Harmatta 1996 = Harmatta János: Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei. In: Kovács–Veszprémy 1996. 105–111.
- Harmatta 1997 = Harmatta János: A magyarok nevei a görög nyelvi forrásokban. In: Kovács–Veszprémy 1997. 119–140.
- Harmatta 1998 = Harmatta János: A honfoglalás mai szemmel. MNy 91 (1998) 129–151.
- Harmatta 2001 = Harmatta J.: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. MNy 97 (2001) 1–14.
- Heckenast 1970 = Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970.
- Herényi 1982 = Herényi István: A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői. Sz 116 (1982) 62–92.
- Herényi, Sz 1971 = Herényi István: Bulcsú nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában. Sz 105 (1971) 361–385.
- Hiestand 1994 = Hiestand, R.: Pressburg 907. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte. 57 (1994) 1–20.
- Hóman 1908a = Hóman Bálint: Őstörténetünk keleti forrásai. Budapest, 1908.
- Hóman 1908b = Hóman Bálint: A magyar őstörténet keleti forrásai. Sz 42 (1908) 865–883.
- Hóman 1923 = Hóman Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 7. Budapest, 1923.
- Hóman 1925a = Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és hún-monda. Budapest, 1925.
- Hóman 1925b = Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925.
- Hóman 1938 = Hóman Bálint: Szent István király. Budapest, 1938.
- Hóman 2001 = Hóman Bálint: Ősemberek– ősmagyarok. Szentendre, 2001.
- Hóman–Szekfű 1928 = Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar Történet I. Őstörténet–törzsszervezet–keresztény királyság. Írta Hóman Bálint. Budapest, 1928.
- Honti 2005 = Honti, László: Research on the prehistory of the Hungarian language. In: Mende 2005. 157–169.
- Hopp 1979 = Rákóczi Ferenc: Vallomások, emlékiratok. Szerk. Hopp Lajos. Budapest, 1979.
- Horváth 1871 = Horváth Mihály: Magyarország történelme. I. Pest, 1871.
- Horváth J. 1954 = Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954.

- Howard-Johnston 2007 = Howard-Johnston, J.: Byzantine sources for Khazar history. In: Golden–Ben-Shammai–Róna-Tas 2007. 163–194.
- Hozzászólások, ArchÉrt 1966 = Bartha Antal–Bartucz Lajos–Bóna István–Dienes István–Györfly György – L. Korrig Ilona –László Gyula– Oroszlán Zoltán – Pais Dezső: Hozzászólások Fettich Nándor: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához. ArchÉrt 93 (1966) 278–283.
- Hölbling 2010 = Hölbling Tamás: A honfoglalás forráskritikája I. A külföldi kútfők. Budapest, 2010.
- Ifj. Horváth 1967 = Ifj. Horváth János: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. In: Székesfehérvár évszázadai 1. 101–116.
- Igaz 2010 = Igaz Levente: Néhány kísérlet X. századi magyar íj- és nyílvesztő-rekonstrukciókkal. Eredmények, kérdések és kételyek a rekonstrukciók hadi- és vadászati alkalmazhatóságának témakörében. HK 123 (2010) 1–2. sz. 269–328.
- Illés 1907 = Illés József: A magyar társadalom és állam szervezete a honfoglaláskor. In: Csánki 1907. 45–59.
- Irmscher 1957 = Aus der byzantinischen Arbeit der Deutscher Demokratischen Republik. Hrg. Irmscher, J. Berlin, 1957.
- Ivanics 1994 = Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994.
- Jákli 1992 = Jákli István: „a magyarokhoz küldetett.” Budapest, 1992.
- Jákli 1996 = Jákli István: Szent István, az ember. Budapest, 1996.
- Jakubovich 1918 = Jakubovich Emil: Lél és Lebedias. MNy 14 (1918) 225–230.
- Jakubovich 1932 = Jakubovich Emil: Két új Anonymus-jelölt. MNy 28 (1932) 198.
- Jenkins 1962 = Jenkins, R. J. H. (szerk.): Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. vol. II. Commentary. London, 1962.
- Juhász 2015a = Juhász Péter: A kavarak eredetéről és szerepéről a magyar nomád államban. Kézirat, Budapest, 2015 (Századok)
- Juhász 2015b = Juhász Péter: Rejtélyes 10. századunk? BBC History 2015. június, (Levelek rovat) 5.
- Juhász 2015c = Morávia és a honfoglaló magyarok. Kézirat, Budapest, 2015. (Annales Presovienses)
- Juhász 2015d = Juhász Péter: Észrevételek Tóth Sándor László: A De Administrando Imperio 38. fejezetének időviszonyai és a magyar őstörténet című tanulmányához. Kézirat, Budapest, 2015 (Eleink)
- Káldy-Nagy 1976 = Káldy-Nagy, Gy. (szerk.): Hungaro–Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Budapest, 1976.
- Kapitánffy 1997 = Kapitánffy István: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: A honfoglalás 1000 éve és a Vajdaság. 38–43.
- Karácsonyi 1896 I. = Karácsonyi János: Békésvármegye története I. Gyula, 1896.
- Karácsonyi 1904 = Karácsonyi János: Szent István király élete. Budapest, 1904.
- Karácsonyi 1913 = Karácsonyi János: Még egy szó Koppány lázadásáról. Katholikus Szemle 27 (1913) 1064–1068.
- Karácsonyi 1924 = Karácsonyi János: A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Oradea Mare–Nagyvárad, 1924.

- Karácsonyi 1925 = Karácsonyi János: A magyar nemzet honalapítása 896–997-ig. Oradea Mare–Nagyvárad, 1925.
- Karácsonyi 1926 = Karácsonyi János: A magyar nemzet áttérése a keleti kereszténységre 997–1055. Oradea Mare–Nagyvárad, 1926.
- Katona 1778 = Katona, Stephanus: *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externarum scriptorum concinnata.* Pestini, 1778.
- Katona 1977 = Katona Imre: Őstörténetünk kérdései a szociál-antropológia megvilágításából. In: *MÓT* 189–210.
- Katona-Kiss 2010 = Katona-Kiss Atilla: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *HK* 123 (2010) 1-2. sz. 168–214.
- Katona Kiss 2015 = Katona Kiss Attila: A besenyők korai története. In: *Sudár* 2015. 105–117.
- Kellner 1997 = Kellner, M. G.: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens destenda” zur „Gens ad fidem conversa”.* *Studia Hungarica* 46. Schriften des Ungarischen Instituts München. München, 1997.
- Kertész 2008 = Kertész Balázs: Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen magyarországi forrásairól. *Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája.* *Sz* 142 (2008) 474–490.
- Keszi 1995 = Keszi Tamás: Az úgynevezett magyar szakrális kettős királyságról. *SMMK* 11 (1995) 189–193.
- Király 1974 = Király Péter: A magyarok említése a Konstantin-legendában. *MNy* 70 (1974) 1–11, 157–173, 269–285.
- Király 1976 = Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásban. *MNy* 72 (1976) 136–148, 257–268, 408–422.
- Király 1977 = Király Péter: Az óbolgár krónikák ogre népneve. *MNy* 73 (1977) 31–49.
- Király 1984 = Király Péter: Levedia–Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében. *MNy* 80 (1984) 431–438.
- Király 2006 = Király Péter: A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. *Nyíregyháza*, 2006.
- Kiss 1973 = Kiss Attila: *Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Besuchungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien im 10–11. Jahrhundert.* *AAA* 1973. 327–340.
- Kiss 1996 = Kiss Lajos: A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *MT* 1996/8. 964–971.
- Klanciczay–Nagy 1999 = A középkor szeretete: történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klanciczay Gábor–Nagy Balázs. Budapest, 1999.
- Klebel 1921 = Klebel, Ernst: Eine neu aufgefundene Salzburger Geschichtquelle. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 61 (1921) 123–143.
- Klima 1993a = Klima László: Fehér és fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél. *HOMÉ XXX–XXXII* (1987–1989). Miskolc, 1993. 115–126.
- Klima 1993b = Klima László: Fehérvár, Fejéregyháza, Fehértemplom. *Névtani Értesítő* 15 (1993) 185–191.
- KMTL = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- Kniezsa 1938 = Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. In: *SZIE* II. 365–477.

- Kocsis–Majoros 2012 = Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére. Szerk. Kocsis M.–Majoros H. Szeged, 2012.
- Kordé 1991 = Kordé Zoltán: A székelykérdés története. Székelyudvarhely, 1991.
- Kordé 1996 = Kordé Zoltán: Néhány gondolat a Csaba-problémáról. AUSz 103 (1996) 57–65.
- Kordé–Petrovics 1989 = Kordé Zoltán–Petrovics István: A magyar kalandozások. Budapest, 1989.
- Kosztza 1988 = Kosztza László: A kereszténység kezdetei és az egyházszerzés Magyarországon. In: Kristó 1988b. 153–207.
- Kosztza 1995 = Kosztza László (szerk.): Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995.
- Kosztza 1996 = Kosztza László: A keresztény egyházszerzés kialakulása. In: Kristó–Makk 1996. 105–115.
- Kosztza 2010 = Kosztza, László: State Power and Ecclesiastical System in Eleventh Century Hungary (An Outline to the Dynamics of the Development of Hungarian Christian Church). In *Capitulum* VI. 67–78.
- Kosztza 2012 = Kosztza László: Querfurti Brúnó és Azo ostiai püspök. Két külföldi klerikus és a püspökségi szervezet továbbépítése 1009-ben. In: Halmágyi 2012a. 22–40.
- Kosztza 2013 = Kosztza László: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. Pécs, 2013.
- Kosztza–Homonnai 2000 = Gizella királyné (985 k.–1060). Vár ucca 17. VIII. évf. (2000) 1. sz. Főszerk. Géczy János, szerk. Kosztza László–Homonnai Sarolta. Veszprém, 2000.
- Kosztolnyik 1981 = Kosztolnyik, J. Z.: Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome. New York, 1981.
- Kosztolnyik 1996 = Kosztolnyik, J. Z.: Hungary in the Thirteenth Century. New York, 1996.
- Kosztolnyik 2002 = Kosztolnyik, J. Z.: Hungary under the early Árpáds, 890s to 1063. New York, 2002.
- Kovács 1986 = Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó 1986a. 216–256.
- Kovács 1989 = Kovács, László: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. *Fontes Archaeologici Hungariae* 1989.
- Kovács 1994a = Kovács László (szerk.): Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1. Főszerk. Györfly György. Budapest, 1994.
- Kovács 1994b = Kovács László: Fegyverek és pénzek. In: Kovács 1994a. 181–194.
- Kovács 1996a = Kovács László: Fegyver s vitéz. In: Veszprém 1996. 81–108.
- Kovács 1996b = Kovács László: Ami a zsákmányból megmaradt. In: Veszprém 1996. 109–127.
- Kovács 2005 = Kovács László: Remarks on the archaeological Remains of the 9th–10th Century Hungarians. In: Mende 2005. 351–368.
- Kovács 2011 = Kovács László: A magyar kalandozások zsákmányáról. Budapest, 2011.
- Kovács 2013 = Kovács László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: Révész–Wolf 2013. 511–604.
- Kovács 2015 = Kovács László: Elnöki zárszó. Régészet, embertan, genetika szekció. In: Magyar őstörténet 2015. 179–189.
- Kovács B. 1969 = Kovács Béla: Kavarok és palócok. EMÉ 7 (1969) 159–178.

- Kovács–Veszprémy 1996 = Kovács László – Veszprémy László (szerk.): A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel 2. Főszerk. Györffy György. Budapest, 1996.
- Kovács–Veszprémy 1997 = Kovács László – Veszprémy László (szerk.): Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel 3. Főszerk. Györffy György. Budapest, 1997.
- Köpeczi–R. Várkonyi 1973 = Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi tükör I–II. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Budapest, 1973.
- Köpeczi–R. Várkonyi 1976 = Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976.
- Kristó 1965 = Kristó Gyula: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. AUSZ 18 (1965)
- Kristó 1970 = Kristó Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia 81 (1970) 113–135.
- Kristó 1975 = Kristó Gyula: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. Sz 109 (1975) 953–967.
- Kristó 1977 = Kristó Gyula: Törzsek és törzsnévi helynevek. In: MÖT 211–223.
- Kristó 1979 = Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979.
- Kristó 1980 = Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
- Kristó 1981 = Kristó Gyula: Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. In: Makk 1981. 37–53.
- Kristó 1982a = Kristó Gyula: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának kérdéséhez. Ethnographia 93 (1982) 463–484.
- Kristó 1982b = Kristó Gyula: Koppány felnégyelése. Sz 116 (1982) 959–968.
- Kristó 1983 = Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983.
- Kristó 1985a = Kristó Gyula: Az augsburgi csata. Budapest, 1985.
- Kristó 1985b = Kristó Gyula: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. AUSz 82 (1985) 11–17.
- Kristó 1986a = Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.
- Kristó 1986b = Kristó Gyula: A Képes Krónika szerzője és szövege. In: Képes Krónika. Budapest, 1986. 475–478.
- Kristó 1987 = Kristó Gyula: Árpád fejedelmetudói. AUSz 84 (1987) 11–21.
- Kristó 1988a = Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása. Budapest, 1988.
- Kristó 1988b = Kristó Gyula (szerk.): Az államalapító. Budapest, 1988.
- Kristó 1993a = Kristó Gyula: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993.
- Kristó 1993b = Kristó Gyula: Keán, Szent István ellenfele. AUSz 101 (1993) 15–28.
- Kristó 1995a = Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. SzKTK8. Szeged, 1995.
- Kristó 1995b = Kristó Gyula: Falicsi és Fajsz. MNy 91 (1995) 36–44.
- Kristó 1995c = Kristó Gyula: Mikor lett fejedelem Géza? AUSz 102 (1995) 11–22.
- Kristó 1995d = Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok életmódjáról (Írott források alapján) Századok 129 (1995) 3–62.
- Kristó 1996a = Kristó Gyula: Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. Budapest, 1996.
- Kristó 1996b = Kristó Gyula: Honfoglalás és társadalom. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 16. Budapest, 1996.

- Kristó 1996c = Kristó Gyula: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: Veszprémy 1996. 207–222.
- Kristó 1996d = Kristó Gyula: A székelyek eredetéről. SzKTK10. Szeged, 1996.
- Kristó 1996e = Kristó Gyula: A magyar kalandozó hadjáratok szezonálitása. In: Pálfi–Farkas–Molnár 1996. 11–16.
- Kristó 1996f = Kristó Gyula: A korai magyar államról. História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1996.
- Kristó 1996g = Kristó, Gyula: Hungarian History in the Ninth Century. Szeged, 1996. (translated by Novák, György)
- Kristó 1996h = Kristó Gyula: A honfoglalás az írott forrásokban. Korunk VII (1996) 8. sz. 113–121.
- Kristó 1997a = Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok politikai szervezete. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. 75–79.
- Kristó 1997b = Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak). Sz 131 (1997) 234–275.
- Kristó 1998a = Kristó Gyula: Levedia és Etelköz. MNy 94 (1998) 151–157.
- Kristó 1998b = Kristó Gyula: Levedi, Liuntika, Levente. MNy 94 (1998) 187–188.
- Kristó 1999 = Kristó Gyula: Szent István születési ideje és megkeresztelése. AUSz 110 (1999) 3–10.
- Kristó 2000a = Kristó Gyula: Gizella királyné magyarországi kísérete. In: Koszta–Homonnai 2000. 61–64.
- Kristó 2000b = Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000.
- Kristó 2000c = Kristó Gyula: Előd. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, 2000
- Kristó 2000d = Kristó Gyula: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73 (2000) 1–2. sz. 1–5.
- Kristó 2001 = Kristó Gyula: Szent István király. Budapest, 2001.
- Kristó 2002a = Kristó Gyula: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Budapest, 2002.
- Kristó 2002b = Kristó Gyula: Városok és folyók a DAI-ban. AUSz CXVI (2002) 3–8.
- Kristó 2003a = Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.
- Kristó 2003b = Kristó Gyula: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, 2003.
- Kristó 2005 = Kristó Gyula: A DAI 38. fejezetének forrásáról. AUSz CXXII (2005) 3–9.
- Kristó–H. Tóth 1977 = Kristó Gyula–H. Tóth Imre: A legrégebb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. AUSz 58 (1977) 3–20.
- Kristó–H. Tóth 1996 = Kristó Gyula–H. Tóth Imre: Az orosz évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról. AUSz 103 (1996) 21–27.
- Kristó–Makk 1996a = Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Budapest, 1996.
- Kristó–Makk 1996b = Kristó Gyula–Makk Ferenc (szerk.): Árpád előtt és után. Budapest, 1996.
- Kristó–Makk 2001 = Kristó Gyula–Makk Ferenc: A 9. és a 10. század története. Pannonica Kiadó, 2001.

- Kristó–Makk–Szegefű 1973 = Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegefű Gyula: Adatok korai helyneveink ismeretéhez. AUSz 44 (1973)
- Krumbacher 1897 = Krumbacher, K.: Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis Ende der Oströmischen Reiches. München, 1897.
- Kuun 1892 = Kuun, Géza: Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis. I—II. Claudiopoli, 1892, 1895.
- Kürti–Szegefű 1983 = Kürti Béla–Szegefű László: Honfoglalás, meglepedés, államalapítás (895– kb. 1030). In: Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula, Szeged, 1983. 221–277.
- Langó 2005 = Langó, Péter: Archeological research on the conquering Hungarians: A review. In: Mende 2005. 175–340.
- Langó 2007 = Langó Péter: Amit elrejt a föld. A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest, 2007.
- Langó 2014 = Langó Péter: A honfoglaló magyarok régészeti kutatásának története. In: Petkes–Sudár 2014. 13–26.
- László 1944 = László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. (Reprint 1988)
- László 1954 = László Gyula: A magyar őstörténet régészete. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. 5 (1954) 459–479.
- László 1961 = László Gyula: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Budapest, 1961.
- László 1977 = László Gyula: Kovrat kagán fiainak történetéhez. In: MÖT 225–230.
- László 1978 = László Gyula: A „kettős honfoglalás”. Budapest, 1978.
- László–Szombathy 1988 = László Gyula–Szombathy Viktor (szerk.): Magyarrá lett keleti népek, Budapest, 1988.
- Latzkovits 1934 = Latzkovits László: Alberik világrónikájának magyar adatai. Szeged, 1934.
- Liddel–Scott 1883 = Liddell, H. G.–Scott, R.: A Greek-English lexicon. New York, 1883.
- Ligeti 1926 = Ligeti Lajos: Álmos. MNy 22 (1926) 80–82.
- Ligeti 1943 = Ligeti Lajos (szerk.): A magyarság őstörténete. Budapest, 1943.
- Ligeti 1979 = Ligeti Lajos: Régi török eredetű szavaink. MNy 75 (1979) 26–42, 129–141, 259–273.
- Ligeti 1985a = Ligeti Lajos: Levédia és Etelköz. MNy 81 (1985) 1–19.
- Ligeti 1985b = Ligeti Lajos: Levédia és Etelköz. MNyTK 172. (1985) 57–76.
- Ligeti 1986 = Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.
- Ludat 1953 = Ludat, H.: Farbenzeichnungen in Völkernamen. Saeculum 4 (1953) 138–155.
- Ludwig 1982 = Ludwig, D.: Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches in Licht des schriftlichen Quellen. Westphälischen Wilhelms-Universität zu Münster, 1982.
- Lüttich 1910 = Lüttich, R.: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert, Berlin, 1910.
- Macartney 1930 = Macartney, C. A. = The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930.
- Madaras 1997 = Madaras László: Törzsek, nemzetségek az Alföldön. In: Makkai–Kobály 1997. 110–125.
- Madaras 2013 = Madaras László: Egy méltatlanul elfelejtett törzsfői sír. Régészeti adatok egyik honfoglaló törzsünk és annak törzsfőnöke temetkezéséhez. In: Révész–Wolf 2013. 161–184.

- Mader 1989 = Mader Béla (szerk.): Tanulmányok Karácsonyi Béla 70. születésnapjára. Szeged, 1989.
- Magyar őstörténet 2015 = Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs–Szentpétery József–Petkes Zsolt–Lezsák Gabriella–Zsidai Zsuzsanna. MTA BTK Kiadványok I. Budapest, 2015.
- Magyarország hadtörténete I. = Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Főszerk. Liptai Ervin, szerk. Borus József. Budapest, 1984.
- Magyarország története I/1-2. = Magyarország története tíz kötetben. I/1–2. A kezdetektől 1242-ig. Főszerk. Székely György, szerk. Bartha Antal. Budapest, 1986.
- Makk 1981 = Makk Ferenc (szerk.) Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Budapest, 1981.
- Makk 1985 = Makk Ferenc: Kiknek az élén állott Levente? (egy konsztantinoszi hely értelmezéséhez). AUSz 82 (1985) 3–9.
- Makk 1992 = Makk Ferenc: A királyság első évszázada. Magyarország krónikája. 2. Budapest, 1992.
- Makk 1995 = Makk Ferenc: Csaba és Alpár. In: Koszta 1995. 351–365.
- Makk 1996a = Makk Ferenc: Magyar külpolitika 896–1196. SzKTK 2. Szeged, 1996.²
- Makk 1996b = Makk Ferenc: Hozzászólása a vitához. In: Kristó 1996f. 31–32.
- Makk 1997 = Makk Ferenc: Egy őstörténeti kézikönyv margójára. Aetas 1997/2-3. sz. (szerk. Koszta László) 161–188.
- Makk 1998a = Makk Ferenc: A turulmadártól a kettős keresztig. Szeged, 1998.
- Makk 1998b = Makk Ferenc: A korai magyar történelemről. In: Makk 1998a. 9–44.
- Makk 1998c = Makk Ferenc: Megas arkhon. AUSz 107 (1998) 17–28.
- Makk 1999 = Makk Ferenc: Levedi, a fővajda. In: Klaniczay–Nagy 1999. 189–196.
- Makk 2001 = Makk Ferenc: A bizánci fenyegetés árnyékában. HK 2001/1. sz. 130–138.
- Makk 2003 = Makk Ferenc: Turkia egész szállásterülete. AUSz 117 (2003) 1–13.
- Makk 2004 = Makk Ferenc: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: Erdei–Nagy 2004. 119–127.
- Makk 2010 = Makk, Ferenc: Some Chronological Observations on the Magyar raid in Hispania in 942 A. D. In: Capitulum VI. 21–26.
- Makk 2012 = Makk Ferenc: Vom Mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz. Gabriel Schäfer Verlag, 2012.
- Makkai 1988 = Makkai László: Erdély a középkori Magyar Királyságban 896–1526. In: Erdély története I. 235–408.
- Makkay 1993 = Makkay János: A magyarság keletkezése. Budapest, 1993.
- Makkay–Kobály 1997 = Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai. Szerk. Makkay János – Kobály József. Ungvár, 1997.
- Mályusz 1968 = Mályusz Elemér: I. István születési éve. LK 1968. 199–203.
- Mándoky Kongur 1976 = Mándoky Kongur István: Magyar eredetű törzsnevek a baskíroknál. Tiszatáj 1976/10. sz. 41–44.
- Marczali 1895 = Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: MNT I. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895.
- Márki 1907 = Márki Sándor: Európa és Magyarország a honfoglalás korában. In: Csánki 1907. 63–80.

- Márki 1914 = Márki Sándor: Magyar középkor. Budapest, 1914.
- Marquart 1903 = Marquart, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.
- Márton 2001 = A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. MÖK 14. Budapest, 2001.
- Mátyás 1898 = Mátyás Flórián: Chronológiai bírálat egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban. AÉrt 1898. 382–387.
- Medieval Warfare 2010 = The Oxford Encyclopedia. Medieval Warfare and Military Technology. Ed. Rogers, C. J. vol. 1. Oxford, 2010.
- Megjegyzések, ArchÉrt 1969 = Bartha Antal–Bóna István–Dienes István–Györffy György–László Gyula–Pais Dezső: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. ArchÉrt 96 (1969) 114–125.
- Melich 1925–1929 = Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925–1929. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 6.
- Mende 2005 = Mende, Balázs Gusztáv (szerk.): Research on the Prehistory of the Hungarians: A Review. Varia Archeologica Hungarica XVIII. Red. Bálint, Csanád. Budapest, 2005.
- Mesterházy 1980 = Mesterházy Károly: Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyaroknál. Budapest, 1980.
- Mesterházy 1991 = Mesterházy Károly: A Felső-Tisza vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. Agria 25–26 (1990-1991) 235–274.
- Mesterházy 1993 = Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. Sz 127 (1993) 270–311.
- Mikesy–Pais 1960 = Mikesy Sándor–Pais Dezső (szerk.): Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958. Budapest, 1960.
- Millenárium 1883 = Millenárium az Akadémiában. Sz 17 (1883) 185–215.
- MNT I. = A Magyar Nemzet Története. I. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895.
- Molnár 1949 = Molnár Erik: A magyar nép története az Árpád-korban. Budapest, 1949.²
- Molnár 1953 = Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. Budapest, 1953.
- Moór 1943 = Moór Elemér: A magyar őstörténet főproblémái. Szeged, 1943.
- Moór 1944 = Moór Elemér: A honfoglaló magyarok megtelepedése és a székelyek eredete. Szeged, 1944.
- Moravcsik 1926 = Moravcsik Gyula: Levente és Álmos. MNy 22 (1926) 82–84.
- Moravcsik 1927 = Moravcsik Gyula: Muagerisz király. MNy 23 (1927) 258–271.
- Moravcsik 1930a = Moravcsik Gyula: Az onogurok történetéhez. MNy 26 (1930) 4–18, 89–109.
- Moravcsik 1930b = Moravcsik Gyula: Zur Geschichte des Onoguren. UAJb 10 (1930) 53–90.
- Moravcsik 1930c = Moravcsik Gyula: Az onogurok történetéhez. MNyTK 27. Budapest, 1930.
- Moravcsik 1936 = Moravcsik Gyula: Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Porphyrogenetos magyar fejezeteihez. NyK 50 (1936) 285–293.
- Moravcsik 1953 = Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Budapest, 1953.
- Moravcsik 1957 = Moravcsik Gyula: Bizánci krónikáiról a honfoglalás előtti magyarságról. AT 4 (1957) 275–288.
- Moravcsik 1983 = Moravcsik, Gyula: Byzantinoturcica I–II. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker. Berlin, 1983.³

- MÓT = Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Budapest, 1977.
- Musset 1965 = Musset, Lucien: Les invasions. Le second assault contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècle). Paris, 1965.
- Nagy G. 1870 = Nagy Géza: A magyar nemzetségekről. Sz 4 (1870) 534–551.
- Nagy G. 1914 = Nagy Géza: Trónöröklés az Árpádok alatt. Turul 37 (1914) 19–25.
- Nagy Gy. 1984 = Nagy Gyula: Az ellopott magyar őstörténet. Budapest–Zürich 1984.
- Nagy K. 2005 = Nagy, Kornél: The Seawardik' in Armenia: an Attempt to Identify an Armeno-Greek Ethnonym. AOH 58 (2005) 233–241.
- Nagy K. = Nagy Kornél: A kaukázusi magyarok kérdése. In: Sudár 2015. 155–159.
- Nagy K. 1998 = Nagy Kálmán: A honfoglalás hadtörténete. Budapest, 1998.
- Négyesi 2013 = Négyesi Lajos: Árpád pajzsra emelése. HK 126/ 2. sz (2013) 583–592.
- Németh 1930 = Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930.
- Németh 1966 = Németh Gyula: Magyar törzsnevek a baskiroknál. NyK 1966. 35–50.
- Németh 1990 = Németh Gyula: Törökök és magyarok. I–II. Szerk. Róna-Tas András. Budapest, 1990.
- Németh 1991 = Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített kiadás. Közzéteszi Berta Árpád. Budapest, 1991.
- Novoszelcev 1990 = Novoszelcev, A. P.: Hazarskoe gosudarsztvo i ego rol v istorii vostochnoj Evropy i Kavkaza. Moszkva, 1990.
- Nyitrai 1996 = Nyitrai István: A magyar őstörténet perzsa nyelvű forrásai. In: Kovács–Veszprémy 1996. 61–76.
- Obolensky 1971 = Obolensky, D.: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453. London, 1971.
- Obolensky 1999 = Obolensky, D.: A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453. Budapest, 1999.
- Olajos 1969 = Olajos Teréz: Adalék a (H)ung(a)rii népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez. AT 16 (1969) 87–90.
- Olajos 1995 = Olajos Terézia: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez. MNy 91 (1995) 1. sz. 44–52.
- Olajos 2012 = Olajos Terézia: Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok. Szeged, 2012.
- Olajos 2014 = Olajos Terézia (szerk.): A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. (The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium). Acta Universitatis Szegediensis. Opuscula Byzantina XI. Szeged, 2014.
- Olajos 2015 = Olajos Terézia: Bizánc. In: Sudár 2015. 20–33.
- Ormos 2005 = Ormos István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István műve. HK 118 (2005) 733–781.
- Ormos 2009 = Ormos István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei című írásomhoz. HK 122 (2009) 1129–1158.
- Ormos 2010a = Ormos István: Adalékok a magyar őstörténet arab forrásainak kutatásában. Tüzetes viszontválasz Zimonyi Istvánnak. Budapest, 2010. (Szerzői kiadás)

- Ormos 2010b = Ormos István: Rövid viszontválasz Zimonyi Istvánnak. HK 123 (2010/3.) 699–700.
- Ostrogorsky 1955 = Ostrogorsky, G.: Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im spätbyzantinischen Krönungszeremoniell. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte.* (1955), 246–256.
- Padányi 1989 = Padányi Viktor: *Dentu-Magyararia*. Veszprém, 1989. (Reprint)
- Pais 1911 = Pais Dezső: Helynévmagyarázatok. MNy 7 (1911) 167.
- Pais 1921 = Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. MNy 17 (1921) 158–160.
- Pais 1931 = Pais Dezső: A gyula és a kündüh. MNy 27 (1931) 170–176.
- Pais 1953 = Pais Dezső: Nyék törzsnevünk és ami körülötte lehetett. MNy 49 (1953) 278–293.
- Pais 1955 = Pais Dezső: A magyar őstörténet vitás kérdései. NyÉrt. 5 (1955) 42–53.
- Pais 1956 = Pais Dezső: Bulcsú. MNy 51 (1955), 433–446, 52 (1956), 139–144.
- Pais 1958 = Pais Dezső: Árpád nemzetségének személynevei. In: Pais–Mikešy 1958. 90–95.
- Pais 1960 = Pais Dezső: Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: Mikešy–Pais 1960. 93–105.
- Pais 1966 = Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. MNyTK 115. sz. Budapest, 1966.
- Pais 1975 = Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest, 1975.
- Pálfi–Farkas–Molnár 1996 = Pálfi György – Farkas L. Gyula – Molnár Erika (szerk.): *Honfoglaló magyarság–Árpád kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem.* Szeged, 1996.
- Pálóczi Horváth 1988 = Pálóczi Horváth András: Besenyők, úzok, kunok. In: László–Szombathy 1988. 106–163.
- Pálóczi Horváth 1989 = Pálóczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Budapest, 1989.
- Pasternak 1937 = Pasternak, J.: A krylosi (Galícia) magyar sírletelek. In: Fettich 1937. 137–141.
- Pauler 1880 = Pauler Gyula: Lebedia, Etelköz, Millenarium. Sz 14 (1880) 1–21, 97–117.
- Pauler 1899 = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Budapest, 1899.
- Pauler 1900 = Pauler Gyula: A magyar nemzet honalapítása Szent Istvánig. Budapest, 1900.
- Pecz 1896 = Pecz Vilmos: A magyarok ősi neve Konstantinos Porphyrogenetosnál. EPhK 20 (1896) 385–389.
- Pecz 1896 = Pecz Vilmos: Még egyszer a magyarok ősi nevéről. EPhK 20 (1896) 800–806..
- Pecz 1898 = A magyarok ősi nevéről Konstantinos Porphyrogenetosnál. EPhK 22 (1898) 209–221.
- Pekkanen 1973 = Pekkanen, T.: On the Oldest Relationship between the Hungarians and Sarmatians. From Spali to Asphali. UAJb 45 (1973) 1–64.
- Perényi 1956 = Perényi József: A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. In: Kovács Endre (szerk.): *Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok.* Budapest, 1956. 5–34.
- Petkes–Sudár 2014 = Petkes Zsolt–Sudár Balázs (szerk.): *Magyar őstörténet 1. A honfoglalók viselete.* Budapest 2014.
- Petrik 2008 = Petrik [Erdélyi] István: *Rejtélyek országa.* Budapest, 2008.
- Petrovics 1988 = Petrovics István: Szent István államszervezése. In: Kristó 1988b. 45–90.

- Piti 2000 = Piti Ferenc: „Keresztúton”. (A pogányság társadalmi-politikai jelenléte I. István korában). In: Piti–Szabados 2000. 435–450.
- Piti–Szabados 2000 = „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 2000.
- Pletnjowa 1978 = Pletnjowa, S. A.: Die Chasaren. Mittelalterliche Reich an Don und Wolga. Leipzig, 1978.
- Polgár 2000 = Polgár Szabolcs: Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Eger, 2000. 193–206.
- Polgár 2001 = Polgár Szabolcs: Sarkel. In: Márton 2001. 106–126.
- Polgár 2014 = Polgár, Szabolcs: Black Bulgaria and the Black Bulgars. In: Olajos 2014. 199–214.
- Pray 1761 = Pray, Georgius: Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae, 1761.
- Pray 1801 = Pray, Georgius: Historia Regum Hungariae. I. Cum notitiis praevis. Budae, 1801.
- Prinzing–Salamon 1999 = Prinzing, G. –Salamon, M. (szerk.): Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde während des XIX. International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1999.
- Pritsak 1951 = Pritsak, O.: Von den Karluk zu den Karachaniden. ZDMG 101 (1951) 270–300.
- Pritsak 1952 = Pritsak, O.: Stammesnamen und Titulaturen der Altaichen Völker. UAJb 24 (1952) 49–104.
- Pritsak 1953 = Pritsak, O.: Orientierung und Farbsymbolik. Saeculum 4 (1953) 376–383.
- Pritsak 1955 = Pritsak, O.: Die bulgarische Fürstenliste und die sprache der Protobulgaren, Wiesbaden 1955.
- Pritsak 1965 = Pritsak, O.: Yowar und Kawar. UAJb 36 (1965) 378–393.
- Pritsak 1976 = Pritsak, O.: From the Säbirs to the Hungarians. In: Káldy-Nagy 1976. 17–30.
- Pritsak 1978 = Pritsak, O.: The Kazar Kingdom's Conversion to Judaism. Harvard Ukrainian Studies 2. (1978) 261–281.
- Püspöki Nagy 1969 = Püspöki Nagy Péter: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I. Bratislava, 1989.
- Püspöki Nagy 1978 = Püspöki Nagy Péter: Nagymorávia fekvéséről. Valóság 21 (1978) 11. sz. 60–82.
- R. Kiss 1928 = R. Kiss István: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. Sz 62 (1927–1928) 733–765, 849–868.
- Ránki 1984 = Ránki, Gy. (szerk.): Hungarian History–World History. Budapest, 1984.
- Rásonyi 1927 = Rásonyi Nagy László: Taksony. MNy 23 (1927) 274–284.
- Rédei 2005 = Rédei, Károly: Comments on Enikő Szij's Study. In: Mende 2005. 171–173.
- Reindel 1953 = Reindel, K.: Die bayerischen Luitpoldinger 893–989. Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte. 11. München, 1953.
- Révész 1996 = Révész László: A karosi honfoglaláskori temetők. Miskolc, 1996.
- Révész 1997 = Révész László: Kristó Gyula könyvéről. Sz 131 (1997) 215–233.
- Révész 1999 = Révész László: Emlékezetek utatok kezdetére. Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Budapest, 1999.

- Révész 2005 = Révész, László: Remarks on the evaluation of the 10th–11th century cemeteries of the Carpathian Basin. In: Mende 2005. 341–350.
- Révész 2008 = Révész László: Heves megye 10–11. századi temetői. Budapest, 2008.
- Révész 2008a = Révész László: A pozsonyi csata egyik lehetséges résztvevőjének sírja Karoson. In: Torma–Veszprémy 2008. 175–200.
- Révész 2013 = Révész László: Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a széke-lyek betelepülésének kérdéséhez. In: Révész–Wolf 2013. 605–628.
- Révész 2014 = Révész László: A honfoglaló magyarok régészeti hagyatéka. *Korunk* XXV/8 (2014. augusztus) 31–39.
- Révész 2015 = Révész László: A Kárpát-medence 10-11. századi kutatása napjainkban (Módszertani áttekintés). In: Magyar őstörténet 2015. 63–135.
- Révész–Wolf 2013 = A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk. Révész László – Wolf Mária. Szeged, 2013.
- Révész–Halmágyi 2007 = Középkortörténeti tanulmányok 5. Szerk. Révész Éva–Halmágyi Miklós. Szeged, 2007.
- Roesler 1874 = Roesler, E.: *Romanische Studien*. Leipzig, 1874.
- Róheim 1917 = Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. *Etnographia* 28 (1917) 58–99.
- Róheim 1984 = Róheim Géza: A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. Budapest, 1984.
- Rohonyi 1896 = Rohonyi Gyula: A honfoglalás története. Budapest, 1896.
- Romei 2003 = Romei, P. D.: *Triumph of Survival. The Origins of Hungary's Foreign Policy, 890–1038*. Budapest, 2003.
- Rónai Horváth 1895 = Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika, a magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története I. A honfoglalástól a mohácsi vészig. Budapest, 1895.
- Rónai Horváth 1907 = Rónai Horváth Jenő: A magyar hadművészet Árpád korában. Honfoglalás és hadjáratok. In: Csánki 1907. 83–102.
- Róna-Tas 1991 = Róna-Tas András: A honfoglaláskori magyarság. Akadémiai székfoglaló. 1990. június 10. Akadémiai, Budapest, 1990.
- Róna-Tas 1995 = Róna-Tas András: A magyarság korai története (Tanulmányok). Szerk. Kincsesné Nagy Éva. *MŐK* 9. Szeged, 1995.
- Róna-Tas 1996a = Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Budapest, 1996.
- Róna-Tas 1996b = Róna-Tas András: A magyar őstörténet háttérének keleti török (türk) forrásai. In: Kovács–Veszprémy 1996. 11–22.
- Róna-Tas 1996c = Róna-Tas András: A honfoglalás előzményei. *MT* 1996/8. 919–926.
- Róna-Tas 1998 = Róna-Tas, András: *Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente des Ungarntums*. Wiesbaden, 1998.
- Róna-Tas 1999 = Róna-Tas, András: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. Central European Press, Budapest, 1999.
- Róna-Tas 2001 = Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. Róna-Tas András. *MŐK* 16. Budapest, 2001.
- Róna-Tas 2004 = Róna-Tas András: Néhány megjegyzés faneveinkről I-II. (bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogoró, tölgy). *MNy* 100 (2004) 260–273, 419–438.

- Róna-Tas 2005a = Róna-Tas András: Remarks on the Research on the Prehistory of the Hungarians. In: Mende 2005. 393–399.
- Róna-Tas 2005b = Róna-Tas, András: Turkic–Alanian–Hungarian Contacts. *AOH* 58 (2005) 205–213.
- Róna-Tas 2007a = Róna-Tas András: Kis magyar őstörténet. Budapest, 2007.
- Róna-Tas 2007b = Róna-Tas András: The Khazars and the Magyar. In: Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas 2007. 269–278.
- Róna-Tas–Berta 2011 = Róna-Tas András – Berta Árpád: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. I–II. Wiesbaden, 2011.
- Róna-Tas 2014 = Róna-Tas András: A magyar őstörténet néhány vitás kérdése. *Korunk* XXV/8 (2014. augusztus) 12–20.
- Róna-Tas 2015. = Róna-Tas András: Zárszó – Az őstörténeti konferencia hozadéka. In: Magyar őstörténet 2015. 427–431.
- Sándor 2011 = Sándor Klára: Nyelvrokonság és hunhagyomány. Budapest, 2011.
- Saussure 1923 = Saussure, L.: Le systeme cosmologique Sino-Iranien. *Journal Asiatique* 1923. 235–297.
- Schönebaum 1957 = Schönebaum, H.: Zur Kabarenfrage. In: Irmscher 1957. 142–146.
- Schünemann 1922 = Schünemann, K.: Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Berlin, 1922.
- Senga 1983 = Senga, Toru: Moravia bukása és a honfoglaló magyarok. *Sz* 117 (1983) 307–345.
- Senga 1992 = Senga, Toru: A besenyők a 8. században. *Sz* 126 (1992) 503–516.
- Ševčenko 2006 = Ševčenko, I.: Bíborbanszületett Konstantin újraolvasása. In: Shepard – Franklin 2006. 225–269.
- Shepard 1995 = Shepard, J.: The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefor? *Early Medieval Europe* 4 (1995) 48–59.
- Shepard 1999 = Shepard, J.: Byzantium and the Steppe-Nomads: the Hungarian Dimension. In: Prinzing–Salamon 1999. 55–83.
- Shepard – Franklin 2006 = Shepard, J. – Franklin, S.: A bizánci diplomácia. *Varia Byzantin, Bizánc világa* XI. Szerk. Baán István. Budapest, 2006.
- Sinor 1976 = Sinor, Denis: History of Hungary. Westport, Greenwood, 1976.
- Sinor 1984 = Sinor, Denis: The Earliest Period of Hungarian–Turkic Relations. In: Ránki 1984. 1–12.
- Sinor 1990 = The Cambridge History of early Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Sophocles 1900 = Sophocles, E. A.: Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100). New York, 1900.
- Studia varia = Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc – Tar Ibolya – Wojtilla Gyula. Szeged, 1998.
- Sudár 2015 = Sudár Balázs (szerk.): Magyar őstörténet 2. Magyarok a honfoglalás korában. Budapest, 2015.
- Sudár 2015a = Sudár Balázs: A magyarok neveiről. In: Sudár 2015. 118–125.

- Sudár 2015b = Sudár Balázs: Amit a 9. századi magyarok történetéről tudni lehet. Összegzés. In: Sudár 2015. 179–194.
- Sudár–B. Szabó 2015 = Sudár Balázs–B. Szabó János: Az állam szerkezete. In: Sudár 2015. 171–178.
- Szabados 2010 = Szabados György: A magyarok bejövételének hadtörténeti szempontú újraértékelése. HK 123 (2010) 1–2. sz. 215–231.
- Szabados 2011 = Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. SzKTK 26. Szeged, 2011.
- Szabados 2013 = Szabados György: Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben. AUSz 135 (2013) 3–24.
- Szabados 2014 = Szabados György: A legyőzött magyarok mint hódítók? A De administrando imperio és a népvándorlások antik modellje. In: Olajos 2014. 259–275.
- Szabados 2015a = Szabados György: Identitásformák és hagyományok. In: Magyar őstörténet 2015. 289–305.
- Szabados 2015b = Szabados György: A régi magyar szállásterületekről. In: Sudár 2015. 126–136.
- Szabados 2015c = Szabados György: A korai magyar államiságról. In: Sudár 2015. 159–170.
- Szabó K. 1860 = Szabó Károly: Biborbanszületett Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. AÉrt I (1860) 61–167.
- Szabó K. 1869 = Szabó Károly: A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Pest, 1869.
- Szabó K. 1873 = Szabó Károly: Előd vajda. In: Szabó Károly kisebb történelmi munkái. I. Budapest, 1873. 129–140.
- Szabó K. 1878 = Szabó Károly kisebb történelmi munkái. I. Budapest, 1878.
- Szabó I. 1941 = Szabó István: A magyarság életrajza. Budapest, 1941.
- Szabó I. 1966 = Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest, 1966.
- Szabó P. 2012 = Querfurti Bruno levele II. Henrik német királyhoz. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Szabó Pál. In: Halmágyi 2012a. 137–142.
- Szádeczky 1898 = Szádeczky Lajos: A cserkeszekről. Erdélyi Múzeum 15/1. (1898) 1–20.
- Szádeczky-Kardoss 1970 = Szádeczky-Kardoss Samu: Hitvalló Theophanész az avarokról. AT 17 (1970) 121–147.
- Szádeczky-Kardoss 1975 = Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. AT 22 (1975) 148–154.
- Szádeczky-Kardoss 1977 = Szádeczky-Kardoss Samu: Adalék a szavárd magyarság problematikájához. In: MÓT 277–282.
- Szádeczky-Kardoss 1992 = Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. MŰK 5. Szeged, 1992.
- Szalontai 1996 = Szalontai Csaba: Az Alföld a 9. században. In: Pálfi–Farkas–Molnár 1996. 23–35.
- Szegfű 1972 = Szegfű László: Az Ajtony-monda. AUSz 40 (1972) 20–42.
- Szegfű 1980 = Szegfű László: Vata népe. AUSz 67 (1980) 11–19.
- Szegfű 1988 = Szegfű László: Szent István családja. In: Kristó 1988b. 17–43.
- Szegfű 1989 = Szegfű László: Equus fabulosus. In: Mäder 1989. 31–46.

- Szegfű 2008 = Szegfű László: A Marosvidék a fejlődés élvonalában. In: Kiszombor története I–II. Szerk. Marosvári Attila. I. 107–162.
- Székely 1976 = Székely György: Törzsek alkonya – népek születése. Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után. Sz 110 (1976) 415–432.
- Székesfehérvár évszázadai 1 = Székesfehérvár évszázadai 1. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967.
- Szekfű 1917 = Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Budapest, 1917.
- Szentpétery 2015 = Szentpétery József: Krikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdéséhez. In: Magyar őstörténet 2015. 43–53.
- Szent István és az államalapítás = Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2002.
- Szenhe–Veszprémy 2008 = Szenhe Gergely – Veszprémy László: Válogatott források. In: Torma–Veszprémy 2008. 211–219.
- Szentkatolnai 1901 = Szentkatolnai Bálint Gábor: A honfoglalás revíziója. Kolozsvár, 1901.
- SZIE = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. Szerk. Serédy Jusztinián. Budapest, 1938.
- Szj 2005 = Szj, Enikő: Research on the prehistory of the Hungarians and Finno-Ugric studies. In: Mende 2005. 115–156.
- Szöke 1962 = Szöke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti tanulmányok I. Budapest, 1962.
- Szöke 2015 = Szöke Béla Miklós: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: Magyar őstörténet 2015. 31–42.
- SZÖM I:2 = Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András (szerk.): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba és irodalmába. Szegedi Őstörténeti Munkaközösség. I:2. Budapest, 1976–1977.
- Szücs 1992 = Szücs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Szerk. Zimonyi István. Szeged, 1992.
- Takács 1997 = Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). Sz 131 (1997) 168–215.
- Takács 2015 = Takács Miklós: A honfoglaláskor és a településrégészet. (Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai értelmezés buktatói.) In: Magyar őstörténet 2015. 137–149.
- Takács Z. 2003 = Takács Zoltán Bálint = A magyar honfoglalás besenyő háttere. In: Fügökört. Orientalisztikai tanulmányok. Szerk. Csirkés Ferenc – Csorba György – Sudár Balázs – Takács Zoltán. Budapest, 2003. 15–34.
- Takács Z. 2004a = Takács Zoltán Bálint: A kabar törzsek csatlakozása a honfoglaló magyarokhoz. In: Birtalan Ágnes–Yamaji Masanori (szerk.): Orientalisztikai Nap. Budapest 2004. 119–125.
- Takács Z. 2004b = Takács Zoltán Bálint: A magyarok turk elnevezése Bíborbanszületett Konstantinos De administrando imperio című munkájában. Savaria 2004. 317–333.
- Teitler 2002 = Teitler, Hans: “Raising on a Shield: Origin and Afterlife of a Coronation Ceremony,” IJCT 8/4 (2001-2002) 501–521.

- Terplán 1996 = Terplán Zoltán: Az etelközi fejedelmválasztás és vérszerződés kérdéseiről. Sz 130 (1996) 969–978.
- TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótár. I–III. Szerk.: Benkő Loránd, Kiss Lajos és Papp László. Budapest, 1967, 1970, 1976.
- Thoroczkay 1994 = Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). Fons 1 (1994) 93–149.
- Thoroczkay 1995 = Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). Fons 2 (1995) 117–174.
- Thoroczkay 2009 = Thoroczkay Gábor: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Budapest, 2009.
- Thúry 1891 = Thúry József: A régi magyar és török hadviselés. HK (1888) 562–600.
- Togan 1943 = Togan, Z. V.: Völkerschaften das Chazarenreiches im Neunten Jahrhundert. In: KCsA. III. Budapest, 1941–1943. 40–76.
- Tolsztov 1950 = Tolsztov, Sz. P.: Az ősi Khorezm. Budapest, 1950.
- Torma 2008a = Torma Béla: Csata a Brenta folyónál, 899. HK 121 (2008) 425–447.
- Torma 2008b = Torma Béla: A 907. évi pozsonyi csata katonapolitikai háttere és hadművészeti modellezése. In: Torma–Veszprémy 2008. 11–166.
- Torma 2012 = Torma Béla Gyula: Megjegyzések a 907. és 910. évi magyar kalandozások időrendjéhez. HK 125 (2012) 2. sz. 463–482.
- Torma–Veszprémy 2008 = Torma Béla Gyula–Veszprémy László (szerk.): Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, 2008.
- Tóth 1981 = Tóth Sándor: Megjegyzések Toynbee magyar őstörténeti koncepciójához. AUSz 71 (1981) 13–19.
- Tóth 1983 = Tóth Sándor: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. AUSz 75 (1983) 3–9.
- Tóth 1984 = Tóth Sándor: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. Sz 118 (1984) 1. sz. 92–113.
- Tóth 1986 = Tóth Sándor: A magyar fejedelmi méltóság öröklődése. AUSz 83 (1986) 3–9.
- Tóth 1987 = Tóth Sándor: Kabarok és fekete magyarok. AUSz 84 (1987) 23–29.
- Tóth 1988 = Tóth Sándor László: Az etelközi magyar-besenyő háború. Sz 122 (1988) 541–576.
- Tóth 1990 = Tóth, Sándor László: Árpád megasz arkhón címéhez. MNy 86 (1990) 228–230.
- Tóth 1992 = Tóth, Sándor László: A konsztantinoszi Tas személyéhez. In: MNy LXXXVIII (1992) 469–474.
- Tóth 1993 = Tóth Sándor László: A magyarok etelközi honfoglalása. AUSz 98 (1993) 3–14.
- Tóth 1994a = Tóth Sándor László: A Liuntika-rejtély. MNy 90 (1994) 168–176.
- Tóth 1994b = Tóth Sándor László: Hungarian-Bulgarian Contacts in the Ninth Century. In: H. Tóth Imre 1994. 71–78.
- Tóth 1995a = Tóth Sándor László: Az etelközi magyar törzsek szállásterületei. In: Koszta 1995. 471–485.
- Tóth 1995b = Tóth Sándor László: A honfoglalás időpontja. AUSz 102 (1995) 3–10.
- Tóth 1996 = Tóth Sándor László: A honfoglaló magyarok politikai szervezete és vezetői. In: Veszprémy 1996. 161–175.
- Tóth 1996a = Tóth Sándor László: A honfoglalás. In: Kristó–Makk 1996b. 43–54.

- Tóth 1996b = Tóth Sándor László: A honfoglaló magyar törzsek szállásterületei. In: Pálfi–Farkas–Molnár 1996. 17–22.
- Tóth 1996c = Tóth Sándor László: Megjegyzések a honfoglalás szakaszaihoz. Sz 130 (1996) 4. sz. 877–906.
- Tóth 1996d = Tóth Sándor László: Az első fejedelem: Árpád vagy Álmos. AUSz 103 (1996) 31–42.
- Tóth 1996e = Tóth Sándor László: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. Életünk 1996/6–7. 571–598.
- Tóth 1996f = Tóth Sándor László: A honfoglalás előtti magyar kalandozások. HK 109 (1996) 4. sz. 3–34.
- Tóth 1996g = Tóth Sándor László: A konsztantinoszi „Turkia” értelmezéséhez. MNy 92 (1996) 4. sz. 54–63.
- Tóth 1997 = Tóth Sándor László: A fehér és fekete magyarok problematikájához. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. 81–93.
- Tóth 1998 = Tóth Sándor László: Levediától a Kárpát-medencéig. SzKK14. Szeged, 1998.
- Tóth 1998a = Tóth Sándor László: Az etelközi magyar fejedelemválasztás. In: Studia varia 141–151.
- Tóth 1998b = Tóth Sándor László: Levedi és Árpád személyisége. AUSz 107 (1998) 11–16.
- Tóth 1999a = Tóth, Sándor László: Les Incursions des Magyars en Europe. In: Les Hongrois et l’Europe: Conquête et intégration. Ed. Csernus, S.–Korompay, K. Szeged–Paris, 1999. 201–222.
- Tóth 1999b = Tóth, Sándor László: The Territories of the Hungarian Tribal Federation around 950 (Some Observations on Constantine VII’s „Tourkia”). In: Prinzing–Salamon 1999. 23–34.
- Tóth 2000 = Tóth Sándor László: Szövetség vagy vazallitás? Megjegyzések a magyar-kazár kapcsolatokhoz. In: Piti–Szabados 2000. 637–654.
- Tóth 2001a = Tóth Sándor László: Megjegyzések a Levedia-Etelköz problémához. In: Márton 2001. 127–136.
- Tóth 2001b = Tóth Sándor László: Magyar törzsszövetségi méltóságok 870–950 között. AUSz 113 (2001) 21–29.
- Tóth 2002a = Tóth Sándor László: Vajk–István születésének kronológiai problémái. AUSz 116 (2002) 9–19.
- Tóth 2002b = Tóth Sándor László: Kristó Gyula–Makk Ferenc: A kilencedik és a tizedik század története. Magyar Századok. Pannonica Kiadó, 2001. (ismertetés) Sz 136 (2002) 2. sz. 494–499.
- Tóth 2003 = Tóth, Sándor László: Princes and dignitaries in the ninth-tenth century Magyar tribal federation. Chronica 3 (2003) 21–36.
- Tóth 2004 = Tóth Sándor László: A magyar fejedelmi méltóság megalapítása és öröklődése. AUSz 119 (2004) 11–19.
- Tóth 2005 = Tóth Sándor László: The Past and Present of the Research on the Prehistory of the Hungarians. Historiography. In: Mende 2005. 45–86.
- Tóth 2010 = Tóth Sándor László: A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Szeged, 2010.

- Tóth 2010a = Tóth, Sándor László: The Research of Hungarian Prehistory outside Hungary. In: *Capitulum* VI. 27–36.
- Tóth 2010b = Tóth Sándor László: A magyar kalandozások és a honfoglalás. In: *Font–Fedelel–Kiss* 2010. 183–201.
- Tóth 2010c = Tóth, Sándor László: X. századi magyar fejedelmek és törzsfők. In: *Almási – Révész – Szabados* 2010. 445–451.
- Tóth 2010d = Tóth, Sándor László: The White and Black Hungarians. *Chronica* 9-10 (2009–2010) 5–14.
- Tóth 2011 = Tóth Sándor László: *Levediától a Kárpát-medencéig. Második, javított kiadás.* Budapest, 2011.
- Tóth 2012a = Tóth Sándor László: Querfurti Brúnó és a fekete magyarok. In: *Halmágyi* 2012a. 41–55.
- Tóth 2012b = Tóth Sándor László = A IX–X. századi magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai. In: *Kocsis–Majoros* 2012. 339–353.
- Tóth 2013a = Tóth Sándor László: A 9-10. századi magyarság politikai szervezete bizánci szemszögből. In: *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szerk. Balogh Elemér–Homoki-Nagy Mária. Szeged, 2013. 679–690.
- Tóth 2013b = Tóth Sándor László: A kavarak (kabarok) katonai és politikai szerepe. *HK* 126 (2013) 2. sz. pp. 315–352.
- Tóth 2014 = Tóth, Sándor László: The Political Organisation of the Ninth and Tenth Century Hungarians from Byzantine Aspect. In: *Olajos* 2014. 351–365.
- Tóth 2015a = Tóth Sándor László: Árpád fejedelem pajzsra emelése. In: *Fehér lovas* 2015. 40–50.
- Tóth 2015b = Tóth Sándor László: A *De administrando imperio* 38. fejezete időviszonyai és a magyar őstörténet. *AUSz* 137 (2015) 3–18.
- Toynbee 1973 = Toynbee, A.: *Constantine Porphyrogenitus and His World.* London, 1973.
- Tőkei 1983 = Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok. Tanulmányok.* Budapest, 1983.
- Töll 2008 = Töll László: Élet és halál urai a csatatereken – elődeink fegyverei. In: *Veszprémy* 2008a. 17–56.
- Tösér 2004 = Tösér Márton: Az arkadiopolisi csata – Az utolsó kalandozó hadjárat, 970. *Hadtörténelmi Közlemények* 117 (2004) 595–611.
- Türk 2009 = Türk Attila Antal: Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: *Vincze F. (szerk.): Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet.* Budapest, 2009. 87–128.
- Türk 2010 = Türk Attila Antal: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 6. A VI. *Medievisztikai PhD-konferencia* (Szeged, 2009. június 4-5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged, 2010. 261–306.
- Türk 2011 = Türk Attila Antal: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör. Doktori (PhD) disszertáció (SZTE, Történettudományi Iskola, Medievisztika Program) Kézirat.* Szeged, 2011.
- Türk 2014a = Türk Attila: A Kárpátoktól keletre: a korai magyarság régészeti kutatása az utóbbi évtizedekben. In: *Petkes–Sudár* 2014. 27–35.

- Türk 2014b = Türk Attila: A honfoglalás kori régészeti hagyatékkal kapcsolatot mutató keleti lelőhelyek. In: Petkes–Sudár 2014. 36–64.
- Türk 2015a = Türk Attila: A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban. In: Magyar őstörténet 2015. 19–29.
- Türk 2015b = Türk Attila: Kazária régészeti kutatása. In: Sudár 2015. 45–55.
- Türk 2015c = Türk Attila: A magyar vándorlás régészeti nyomai. In: Sudár 2015. 137–144.
- Uhrman 1987–1988 = Uhrman Iván: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. TSz 30 (1987–1988) 206–226.
- Uhrman 2003 = Uhrman Iván: A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István intelmei. HK 116 (2003) 267–366.
- Uhrman 2010 = Uhrman Iván: Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az úgynevezett Vata-felkelés. HK 123 (2010) 1–2. sz. 44–111.
- Ungváry 1997 = Ungváry Jenő: „...qui ungi vocantur”. MNy 93 (1997) 441–446.
- Ungváry 1998a = Ungváry Jenő: Πρωτος βοεβοδος. MNy 94 (1998) 188–191.
- Ungváry 1998b = Ungváry Jenő: Κεφαλή. In: Studia varia 148–152.
- Ungváry 1999 = Rendíthetetlen szavárdok? Aetas, 1999. (14. évf.) 3. sz. 5–11.
- Ungváry 2012a = Ungváry Jenő: Magyar őstörténet. Magyar középkor. Tanulmányok. A szerző kiadása, Pákozd, 2012. In: <http://mek.oszk.hu/11100/11195/11195.pdf>
- Ungváry 2012b = Ungváry Jenő: Makk Ferenc esete a fővajdával. Válasz Makk Ferenc: Levedi, a fővajda c. cikkére. In: Ungváry 2012a. 29–45.
- UMTSz = Új magyar tájszótár I–V. főszerk. B. Lőrinczy Éva. Budapest, 1979–2010.
- Váczy 1938 = Váczy Péter: Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1938. 475–506.
- Váczy 1958 = Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséhez. Sz 92 (1958) 265–345.
- Váczy 1971 = Váczy Péter: A város az ókor és a középkor fordulóján. In: Győr: várostörténeti tanulmányok. Szerk. Dávid Lajos–Lengyel Alfréd–Z. Szabó László. Győr, 1971. 51–78.
- Váczy 1994 = Váczy Péter: A magyar történelem korai századaiból. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1994.
- Vajay 1967 = Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai 1. 63–100.
- Vajay 1968 = Vajay Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). München, 1968.
- Vajda 1995 = Vajda László: A népvándorlások kérdéséhez. Sz 129 (1995) 107–143.
- Vámbery 1895 = Vámbery Ármin: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Budapest, 1895.
- Várady 1989 = Várady, László: Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. BZ 90 (1989) 22–58.
- Vásáry 1993 = Vásáry István: A Régi Belső-Ázsia története. MÖK 7. Szeged, 1993.
- Vásáry 2015a = Vásáry István: Tudomány és hagyományörzés. Bevezető előadás. In: Magyar őstörténet 2015. 11–16.
- Vásáry 2015b = Vásáry István: A keleti magyarok problémaköre. In: Sudár 2015. 145–145–153.
- Vasiliev 1946 = Vasiliev, A. A.: The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, 1946.

- Vékony 1986 = Vékony Gábor: Levedia meg Atel és Kuzu. MNy 82 (1986) 41–53.
- Vékony 1987 = Vékony Gábor: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében. Életünk 1987/4. sz. 378–384.
- Vékony 1992 = Vékony Gábor: A kazár kérdés I–II. Életünk 1992 915–938, 1034–1046.
- Vékony 1997 = Vékony Gábor: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században. Életünk 1997/10. 1145–1170.
- Vékony 2002 = Vékony Gábor: Magyar őstörténet – magyar honfoglalás. Budapest, 2002.
- Veres 1972 = Veres Péter Tibor: A magyar nép etnikai történetének vázlata. Valóság 15 (1972) 5. sz. 1–12.
- Veres 1995 = Veres Péter: Újabb adatok a „kaukázusi őshaza” kérdéséhez. MNy 81 (1985) 93–96.
- Veres 1996 = Veres, Péter: The Ethnogenesis and Ethnic History of the Hungarian People. Budapest, 1996.
- Veres 2009 = Veres Péter: Mérföldkövek a magyar őstörténetben. Budapest, 2009.
- Vernadsky–Ferdinandy 1957 = Vernadsky, G. – Ferdinandy, M.: Studien zur ungarische Frühgeschichte. I. Lebedia. II. Álmos. München, 1957.
- Veszprémy 1989 = Veszprémy László: Szent István felövezéséről. HK 102 (1989) 3–13.
- Veszprémy 2003 = Veszprémy László: Adémar de Chabannes krónikájának magyar vonatkozásai. Textus és Contextus. Századok 137 (2003) 459–467.
- Veszprémy 1990 = Veszprémy László: A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban. HK 1990/2. sz. 1–21.
- Veszprémy 1996 = Veszprémy László (szerk.): Honfoglaló őseink. Budapest, 1996.
- Veszprémy 2007 = Veszprémy László: Aveninus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. Csata Pozsonynál. TSz 49 (2007) 1–17.
- Veszprémy 2008a = Veszprémy László: Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai. Budapest, 2008.
- Veszprémy 2008b = Veszprémy László: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2008.
- Veszprémy 2014a = Veszprémy László: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. HK 127 (2014) 1. sz. 77–90.
- Veszprémy 2014b = Veszprémy László: Kalandozások. Ősi magyar virtus vagy pusztá fosztogatás? Korunk XXV/8 (2014. augusztus) 46–54.
- Veszprémy 2015 = Veszprémy László: Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források. In: Magyar őstörténet 2015. 273–288.
- Voigt 1907 = Voigt, D. H. G.: Brun von Querfurt. Stuttgart, 1907.
- Walter 1975 = Walter, Ch.: Raising on a shield in Byzantine iconography. REB 33 (1975) 140–176.
- Wenskus 1961 = Wenskus, R.: Stammesbildung und Verfassung, Köln, Böhlau, 1961.
- Wolf 2008 = Wolf Mária: A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk. Kézírtos PhD értekezés tézisei. Szeged, 2008.
- Wolf 2010 = Wolf Mária = Adatok a X. századi magyarság gazdálkodáshoz és életmódjához. in: Almási–Révész–Szabados 2010. 483–492.

- Wozniak 1979 = Wozniak, F. E.: The Crimean question, the Black Bulgarians, and the Russo-Byzantine treaty of 944. *Journal of Medieval History*. vol. 5. issue 2 (1979) 115–126.
- Wozniak, BS 1975 = Wozniak, F. E.: Byzantine Policy on the Black Sea on Russian Steppe in the late 830's. *BS 2* (1975) 56–62.
- Zacharow-Arendt 1935 = Zacharow, A. – Arendt, V. V.: *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez.* (Archaeologia Hungarica XVI.) Magyar Történeti Múzeum. Budapest, 1935.
- Zichy 1923 = Zichy István: *A magyarság története és műveltsége a honfoglalásig.* Budapest, 1923. (Reprint: Máriabesnyő–Gödöllő 2005)
- Zichy 1926 = Zichy István: *Levédia és Etelköz. Akadémiai székfoglaló.* AÉrt, 1926.
- Zichy 1939 = Zichy István: *Magyar őstörténet.* Budapest, 1939.
- Zimonyi 1990 = Zimonyi, István: *The Origins of the Volga Bulgars.* *Studia Uralo-Altica* 32. Szeged, 1990.
- Zimonyi 1996a = Zimonyi István: *A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajhāni-hagyomány.* In: Kovács–Veszprémy 1996. 49–59.
- Zimonyi 1996b = Zimonyi István: *A kazárok szerepe Kelet-Európában.* *MT* 1996/8. 952–957.
- Zimonyi 1997 = Zimonyi, István: *The Concept of Nomadic Polity in the Hungarian Chapter of Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio.* In: *Studia Uralo-Altica*. Ed. Berta, Á. Szeged, 1997. 459–471.
- Zimonyi 1998 = Zimonyi, István: *Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről.* In: *Studia varia* 159–166.
- Zimonyi 1999 = Zimonyi István: *Préhistoire hongroise: méthodes de recherche et vue d'ensemble.* In: Sándor Csernus, Klára Korompay (szerk.): *Les Hongrois et l'Europe: Conquête et intégration* Paris; Szeged: Université de Szeged (JATE), Paris III - Sorbonne Nouvelle (CIEH) Institut Hongrois de Paris, 1999. 29–43.
- Zimonyi 2004 = Zimonyi István: *A honfoglaló magyar haderő létszáma.* In: Balogh–Keller 2004. 101–111.
- Zimonyi 2005 = Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete.* *MÓK* 22. Budapest, 2005.
- Zimonyi 2005a = Zimonyi, István: *The State of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography (Oriental sources, history of the steppe).* In: Mende 2005. 87–102.
- Zimonyi 2012a = Zimonyi István: *Középkori nomádok - korai magyarok.* Budapest, 2012.
- Zimonyi 2012b = *Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről.* In: Zimonyi 2012a. 39–46.
- Zimonyi 2012c = Zimonyi István: *A besenyők nyugatra vándorlásának oka.* In: Zimonyi 2012a. 47–61.
- Zimonyi 2012d = *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében.* (Akadémiai doktori értekezés, kézirat). Szeged, 2012.
- Zimonyi 2015a = Zimonyi István: *Arab források a honfoglalás kori magyarokról.* In: *Magyar őstörténet* 2015. 257–266.
- Zimonyi 2015b = Zimonyi István: *A keleti magyarok a 10. századi muszlim szerzőknél.* In: *Fehér lovag* 2015. 51–57.

-
- Zlatarski 1927 = Zlatarski, V. N.: Istorija na blgarskata drsava prez srednite vekove. Tom. I/2. Szófia, 1927.
- Zuckerman 1995 = Zuckerman, C.: On the Date of the Khazars, Conversion to Judaism and the Chronology of the Rus Kings, Oleg and Igor. REB 53 (1995) 237–270.
- Zuckerman 1997 = Zuckerman, C.: Two Notes on the Early History of the Thema Cherson. Byzantine and Modern Greek Studies 21 (1997) 210–222.
- Zsoldos 1996 = Zsoldos Attila: Nemzetségek és honfoglalók. In: Veszprémy 1996. 176–194.
- Zsoldos 1998 = Zsoldos Attila: Somogy vármegye kialakulásáról. In: Stamler Imre (szerk.): A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia, Somogyfajsz 1998. Dunaújváros, 1998. 37–50.
- Zsoldos 2001 = Zsoldos Attila: Somogy megye korai történetének forrásairól. Turul 74 (2001) 1–12. sz. 44–50.
- Zsoldos 2002a = Zsoldos Attila: Somogy vármegye kialakulásáról. In: Szent István és az államalapítás. Budapest, 2002. 431–439.
- Zsoldos 2002b = Zsoldos Attila: Somogy megye korai történetének forrásairól. In: Szent István és az államalapítás. 454–461.
- Zsoldos 2015 = Zsoldos Attila: Elnöki zárszó – Történelem – írott források. In: Magyar őstörténet 2015. 307.

TÉRKÉPEK, ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. ábra: Kelet-Európa népei. In: Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. 18. o. 1. ábra
2. ábra: Az uráli őshaza. In: Ligeti Lajos (szerk.) A magyarság őstörténete. Bp. 1943. 49. o.
3. ábra: Kaukázusi és baskíriai őshaza. In: Ligeti Lajos (szerk.) A magyarság őstörténete. Budapest, 1943. 115. o. (A magyarok a Kaukázusban és Dél-Oroszországban. c. ábra, Olbrich K.)
4. ábra: A magyarok megjelenése a 830-as években
5. ábra: Sarkel alaprajza. In: Fodor István: Magyarország története I. Őstörténet és honfoglalás. Budapest, 2009. 57. o.
6. ábra: A DAI 38. fejezete a kazárokkal való 3 éves együttélésről, és Levedia Chidmasz és Chingilusz folyóiról (Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r)
7. ábra: Levedia szállásterülete. In: Benkő Loránd: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Levéd és Etelköz kapcsán. In: Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. MNyTK 172 (1985) 15. o.
8. ábra: A 10. századi besenyő törzsek elhelyezkedése (In: Györffy György: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. Történelmi Szemle 14 (1971) 3-4. sz. 287. o. 1. ábra)
9. ábra: A magyar törzsek elhelyezkedése Etelközben (az előző ábra felhasználásával tervezte Tóth Sándor László, készítette T. Horváth Ágnes)
10. ábra: Magyar jellegű régészeti leletek Levediában és Etelközben. In: Fodor István: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Budapest, 1994. 55. o. ábra
11. ábra: A Kazár Birodalom. (Készült Zimonyi István: A kazárok szerepe Kelet-Európában. Magyar Tudomány 1996/8. 955. o. térképe felhasználásával)
12. ábra: 9. századi nyugati magyar kalandozások. (Készítette: T. Horváth Ágnes)
13. ábra: Európa a 9–10. században. (Készítette: T. Horváth Ágnes)
14. ábra: A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előtt. In: Fodor István: Magyarország története I. Őstörténet és honfoglalás. Budapest, 2009. 65. o.
15. ábra: A 9. század végi steppei népvándorlás. In: Fodor István: Magyarország története I. Őstörténet és honfoglalás. Budapest, 2009. 71. o.
16. ábra: A magyar honfoglalás előzményei és harcai. In: Magyarország története. I/1. Bp. 1984. 583. o. 31. térkép
17. ábra: Tarsolylemezek lelőhelyei a Kárpát-medencében. In: Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc, 1996. 151. o.
18. ábra: A kalandozó hadjáratok. In: Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984. 665. o. 34. térkép
19. ábra: István államszervezői harcai. In: Magyarország története I/1. Budapest, 1984. 766. o. 37. térkép